
MIREILLE KIRKELS



**GERRIT
MANNOURY**

(1867 - 1956)

Een relativistisch denker

Gerrit Mannoury (1867–1956)
Een relativistisch denker

Dit werk maakt deel uit van het onderzoeksproject “From Criticism to Methodology. Dutch Reflections on Science and Society 1926–1970” met projectnummer 360–20–300 dat gefinancierd is door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

ISBN: 978 90 361 0562 0

© Mireille Kirkels, 2019

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Omslagfoto:

Mannoury in 1907. Herkomst: D. van Dalen, H. Freudenthal en G. Krol, ‘L.E.J. Brouwer en de eenzaamheid van het gelijk’, *Vrij Nederland*, 8 (bijvoegsel) (1981), p. 9.

Omslagontwerp:

Mireille Kirkels en Haveka BV

Vormgeving binnenwerk:

Mireille Kirkels met behulp van \LaTeX

Drukwerk:

Haveka BV | De grafische partner, Alblasserdam

Gerrit Mannoury (1867–1956) **Een relativistisch denker**

Gerrit Mannoury (1867–1956)
A relativist thinker

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

Prof.dr. R.C.M.E. Engels

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 6 juni 2019 om 15.30 uur

door

MIREILLE PETRONELLA ALPHONSIUS KIRKELS
geboren te Weert

Promotiecommissie

Promotor:

Prof.dr. F.A. Muller

Overige leden:

Dr. G. Alberts

Prof.dr. H.A. Krop

Prof.dr. H.C.M. de Swart

Copromotor:

Dr. L.J.M. Bergmans

Voor Pascal

Paranimfen:
Pascal Segers
Sven Storms

Misschien is niets geheel waar, en zelfs dat niet.

uit:

Multatuli, *Ideeën. Eerste bundel*
(Amsterdam: Querido, 1985), p. 9.

Dankwoord

Het schrijven van een proefschrift lijkt een solistische bezigheid, maar is alleen mogelijk met de hulp van anderen. Op deze plaats wil ik iedereen bedanken die in de afgelopen zeven jaar op verschillende manieren aan de totstandkoming van dit proefschrift heeft bijgedragen. Ik noem met name de volgende personen.

Allereerst degenen die de vele conceptversies door de jaren heen in woord en geschrift hebben becommentarieerd: dr. G. Alberts, dr. L.J.M. Bergmans, drs. J.A.A.J. Happel, prof.dr. F.A. Muller, prof.dr. H.C.M. de Swart en dr. B. Willink. Hun kritische vragen en opmerkingen hebben bijgedragen aan een beter eindresultaat. Dr. Alberts, prof.dr. Muller en prof.dr. De Swart wil ik ook bedanken voor hun bijdrage aan de leescommissie.

Prof.dr. H.A. Krop bedank ik voor het ter beschikking stellen van zijn expertise en voor zijn bereidheid om zitting te nemen in de leescommissie.

Bijzondere dank gaat uit naar drs. A.F. Heijerman, prof.dr. H. Visser en dr. Wilink voor het beschikbaar stellen van hun onderzoeksmateriaal en hun waardevolle tips en waarschuwingen.

Ook ben ik erkentelijk voor de betrokkenheid van degenen die als spreker of als hoorder hebben deelgenomen aan de colloquia van ons project "From Criticism to Methodology. Dutch reflections on science and society 1926–1970". Van hen noem ik: dr. D.J. Beckers, prof.dr. J.P. van Bendegem, mw. dr. E.H.C. Elffers, prof.dr. P. van Emde Boas, dr. A. Hendriks, dr. T.M.V. Janssen (†), prof.dr. T. Koetsier, drs. J. Niekus, dr. J. Noordegraaf, dr. J. Stigter, dr. P. van Ulsen, dr. W. Veldman, mw. dr. L.K. Vermeer en prof.dr. P.G. Ziche.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Erasmus School of Philosophy van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ik wil de faculteit bedanken voor haar gastvrijheid en voor het bieden van een stimulerende omgeving voor het schrijven van mijn proefschrift over het leven en werk van Gerrit Mannoury.

Verder dank ik voor de hulp die ik kreeg van de medewerkers van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam en van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, in het bijzonder dhr. A.A. Bruins die elke week de dozen met archiefmateriaal voor mij klaarzette, ook als ik die pas op het allerlaatste moment aanvroeg.

Tot slot bedank ik mijn ouders voor hun vertrouwen en voor de mogelijkheden die zij mij altijd hebben geboden en, *last but not least*, mijn man Pascal Segers die mij heeft aangemoedigd om voor de wetenschap te kiezen. Hem dank ik voor zijn niet aflatende hulp bij het digitaliseren van het archiefmateriaal en, misschien nog wel belangrijker, voor de tijd die hij me heeft gegund en de ruimte die hij me heeft gegeven om aan dit project te werken. Aan Pascal draag ik dit boek op.

Mireille Kirkels
m.p.a.kirkels@gmail.com

Inhoudsopgave

Dankwoord	ix
Inleiding en verantwoording	xv
1 Jeugd en schooljaren	1
De familie Mannoury	1
Rozenschool en Nieuwenhuizenschool te Amsterdam	9
Hogere Burgerschool te Amsterdam	11
De familie Schaap	13
2 Onderwijzer en leraar	21
Openbare lagere school der 1 ^{ste} klasse nr. 18 te Amsterdam	21
Instituut Schreuders te Noordwijk-Binnen	22
Instituut Baudet te Arnhem	27
Openbare Handelsschool te Amsterdam	27
Instituut Vredeoord te Oosterhout	30
3 Gouverneur	31
Tindal	31
Korteweg	33
Van Eeden	38
Mannoury's brief aan Van Eeden (1897)	46
Brouwer	51
De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde (1901)	53
4 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij	59
Troelstra	59
Sociaal-Democratische Studieclub te Amsterdam	64
5 Onderwijzer en privatdocent	69
Bloemendaalsche Schoolvereniging te Bloemendaal	69
Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam	73
Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie (1903)	75

Welby	83
Bolland	86
Congres Interparlementair Comité te Londen	89
6 Leraar	105
Couturat	105
Rijks Hogere Burgerschool te Helmond	111
Het Woord (1906)	115
Het boeddhisme (1907)	127
Boekbespreking: L.E.J. Brouwer, Over de grondslagen der wiskunde (1907)	139
7 Sociaal-Democratische Partij	151
De Tribunisten	151
Het ééne noodige (1909)	156
Nederlandsche Sociaal-Democratische Partij	160
Middel en doel (1909)	162
Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik (1909)	168
Neutraliteitsmeeting te Amsterdam	181
8 Schoolleider	189
Hogere Burgerschool te Vlissingen	189
Sociaal-Democratische Partij te Vlissingen	194
Vrijdenkersvereniging De Dageraad	199
Francisco Ferrer. † 13 oktober 1909 (1912)	201
Gemeentelijke Handelsavondschoon te Vlissingen	207
Eerste Wereldoorlog	216
9 Hoogleraar	225
Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam	225
Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam	235
Openingsrede (1917)	249
Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm (1917)	255
Van Dantzig	265
10 Significus	271
Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie te Amsterdam	271
Signifisch taalonderzoek (1919)	278
Signifische Kring te Bussum	287

11 Communistische Partij Holland	303
Communistische Partij in Nederland	303
Conferentie Komintern te Amsterdam	310
De twee zijden van een moeilijk vraagstuk (1921)	313
Communistische partijschool te Amsterdam	325
Roland Holst	332
De waarheid van het kommunisme (1927)	347
Trotski	356
12 Didacticus	365
Het Nutsseminarium voor Paedagogiek te Amsterdam	365
Woord en gedachte (1931)	373
Het Wereldstrijdcongres te Amsterdam	398
Het Scottsboro-Comité te Amsterdam	405
Het Protestkomitee van Kunstenaars en Hoofdarbeiders te Amsterdam	412
Hitler kontra Einstein (1933)	416
13 Unity of Science Movement	421
Carnap en Reichenbach	421
De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek (1933)	424
Die signifischen Grundlagen der Mathematik (1934)	436
Neurath	449
De Wiener Kreis en de signifische begrippenanalyse (1935)	454
Het gezin Mannoury	466
14 Emeritus	473
Vuysje	473
In de schaduwen van gisteren (1936)	479
De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem (1937)	497
Significs (1937)	504
Internationale Signifische Studiegroep te Amsterdam	513
De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling (1938)	515
Enige opmerkingen over taalgradatie (1938)	518
Waismann	523
Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese (1938)	535
Causerie (1939)	555

Tweede Wereldoorlog	570
Internationaal Signifisch Genootschap te Amsterdam	584
Boekbespreking: R.E. von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus (1946)	588
15 Eredoctoor	595
Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties (1946)	595
Eredoctoraat Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam	614
Huldigingscomité Mannoury	625
De dood als zegepraal (1948)	642
Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne te Amsterdam	661
Sprek en verstaan (1952)	672
Besluit	697
Summary	719
Lijst van geraadpleegde archieven	727
Lijst van geraadpleegde literatuur	731
Lijst van illustraties	747
Personenregister	753
Curriculum vitae	775

Inleiding en verantwoording

Gerrit Mannoury (1867-1956) was een Nederlands wiskundige, filosoof en communist. Hij begon zijn carrière als onderwijzer en was ook werkzaam als leraar, als gouverneur, als schoolleider en als accountant.¹ Daarnaast doceerde hij aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam als privatdocent in de logische grondslagen der wiskunde. Later werd hij hoogleraar in de meetkunde, de mechanica en de wijsbegeerte der wiskunde aan diezelfde universiteit. Na zijn emeritaat verleende de universiteit hem het eredoctoraat in de wis- en natuurkunde. Mannoury's interesses lagen, behalve op het terrein van de zuivere wiskunde, voornamelijk op het gebied van de filosofie van de wiskunde, van de geschiedenis van de wiskunde en van de didactiek van de wiskunde, en tevens op het gebied van de filosofie, van de signfica, van de massapsychologie en van de politiek. Al deze gebieden bekeek hij vanuit een relativistisch standpunt en in die zin kan gesteld worden dat het relativisme – het idee dat alles betrekkelijk en niets absoluut is – het enige onderwerp van Mannoury's werkzaamheid gedurende het grootste deel van zijn leven is geweest.² Dit boek gaat over Mannoury's leven en werk. Het accent ligt op de ontwikkeling van zijn relativistisch denken.

Aan publicaties over Mannoury heeft het tot nu toe niet ontbroken. Sinds zijn dood in 1956 verschenen er talloze studies, waarin niet alleen aandacht werd besteed aan zijn voornaamste geschriften, maar ook aan zijn leven. Belangrijke publicaties werden geschreven door E.W. Beth, J.Ch. Boland, D. van Dantzig, A. Heyting en D. Vuysje. Zij hebben Mannoury allen persoonlijk gekend. Meer recente publicaties zijn van de hand van G. Alberts, L.J. Altena, J.P. van Bendegem, L.J.M. Bergmans, A. van Bochove, J.A.A.J. Happel, A.F. Heijerman, J. van Nieuwstadt, H.W. Schmitz, J.H. Stegeman, H. Visser, G. Voerman, B. Willink en P.G. Ziche. Al deze publicaties hebben bijgedragen aan een beter begrip van Mannoury's leven en zijn werk. Een overzichtswerk dat het leven van Mannoury

¹Zie ook D. van Dantzig, 'Mannoury, Gerrit', in E. de Bruyne, G. B. J. Hiltermann en H. R. Hoetink (redacteurs), *Winkler Prins' Encyclopaedie*, deel 13 (Amsterdam: Elsevier, 1952), p. 324.

²Vgl. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Bijzondere Collecties (BC), Archief Mannoury-Vuysje (MV), inv. nr. 18, D. van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury' (Typoscript, ca. 1946), p. 2; zie ook D. van Dantzig, 'Mannoury's impact on philosophy and significs', *Synthese*, 10a (1958), pp. 423–424 voor een bespreking van Mannoury's relativisme.

chronologisch volgt en dat de ontwikkeling van zijn relativistische ideeën laat zien, bestaat nog niet. Het doel van dit boek is in deze lacune te voorzien.

Een historisch-filosofisch onderzoek kan op verschillende manieren worden benaderd. In dit onderzoek is gekozen voor de historische reconstructie.³ Het gaat om een beschrijving van de ontwikkeling van Mannoury's relativistisch denken en de historische context, waarin dit denken plaatsvond. De historische context wordt hierbij opgevat in beperkte zin. Er wordt gekeken naar direct aanwijsbare invloeden op Mannoury's denken, zoals het gezin waar hij vandaan kwam, de opleidingen die hij volgde, de contacten die hij had, de boeken die hij las, de congressen die hij bezocht en de genootschappen, commissies, politieke partijen en andere organisaties waar hij lid van was. Het onderzoek baseert zich zoveel mogelijk op teksten en uitspraken van Mannoury zelf en het probeert zijn denken zo objectief mogelijk weer te geven. Onvermijdelijk spelen hierbij de eigen expliciete of impliciete opvattingen van de onderzoeker echter ook een rol: "Niemand [kan] een historische tekst (...) interpreteren met volledige uitschakeling van de eigen vraagstellingen, interesses, vooronderstellingen en achtergrond."⁴

De hoeveelheid materiaal waaruit geput kon worden om Mannoury's leven en werk te reconstrueren, was groot. Mannoury heeft in zijn lange leven veel gepubliceerd. Hij bleef tot op zeer hoge leeftijd actief als schrijver. Na zijn emeritaat in 1937 schreef hij nog tientallen artikelen en publiceerde hij nog een tweetal brochures en een vijftal boeken. Zijn vriend Van Dantzig zei hier later over: "Wel zelden zal het voorkomen dat het emeritaat van een geleerde het begin is, niet van een welverdiend 'otium cum dignitate', maar van een nieuwe periode van wetenschappelijke werkzaamheid, die naar omvang en inhoud alle vroegere verre overtreft."⁵ Tussen het eerste artikel uit 1895 en het laatste artikel uit 1955 liggen zestig jaar. In die periode schreef Mannoury een kleine vierhonderd publicaties. De meeste hiervan zijn opgenomen in de nagenoeg complete bibliografie van Stegeman.⁶ Een kort overzicht van Mannoury's belangrijkste publicaties is te vinden in de bibliografie van Schmitz, die tevens een bijdrage tot de bibliografie van de significante beweging vormt.⁷ Een beknopte en geannoteerde lijst van Mannoury's significante werken is opgenomen in de documentatie over de Nederlandse significante van Van Nieuwstadt.⁸

³Zie hierover L. Nauta, 'Filosofie en haar geschiedenis', in M. van Hees, E. de Jonge en L. Nauta (redacteurs), *Kernthema's van de filosofie* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 276-283.

⁴Ibid., p. 281.

⁵D. van Dantzig, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 17 mei 1947 door Prof. Dr. van Dantzig', *Euclides*, 23:1 (1947), p. 27.

⁶J. H. Stegeman, *Gerrit Mannoury. A bibliography* (Tilburg: Tilburg University Press, 1992).

⁷H. W. Schmitz, *De Hollandse significante. Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926* (Assen: Van Gorcum, 1990), pp. 457-464.

⁸J. van Nieuwstadt, 'De Nederlandse significante. Een documentatie', *Kennis en Methode*, 2:4 (1978).

Naast een groot aantal publicaties heeft Mannoury ook een grote hoeveelheid niet-gepubliceerd materiaal nagelaten, waaronder manuscripten, typoscripten, brochures, collegeaantekeningen, persoonlijke notities, krantenknipsels, adresboeken, dagboeken, kasboeken, getuigschriften, ansichtkaarten en brieven. Dit materiaal is ondergebracht bij verschillende instellingen. Het wetenschappelijk deel bevindt zich in het archief Mannoury-Vuysje van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Het politiek deel bevindt zich in het archief Gerrit Mannoury van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Andere belangrijke collecties van dit Instituut zijn het archief van de Sociaal-Democratische Studieclub en de persoonsarchieven van H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk en P. J. Troelstra.

Het persoonlijk archief heeft Mannoury grotendeels nagelaten aan zijn zoon Jan, die een deel van het materiaal heeft verwerkt in zijn “Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury” (2002). Dit document is ter inzage aan te vragen bij het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag. In de periode 1999–2003 correspondeerde Jan Mannoury met Willink, die destijds onderzoek naar Gerrit Mannoury deed. Willink mocht fotokopieën maken van een deel van het archief. Met de meer persoonlijke documenten was Jan terughoudend. De fotokopieën en de correspondentie bevinden zich in het privéarchief van Willink. Hierin zitten ook documenten uit andere archieven, die Willink in het kader van zijn onderzoek heeft verzameld. Genoemd materiaal levert belangrijke aanvullende informatie.

Behalve van de reeds genoemde bronnen is tevens gebruik gemaakt van historische kranten. Mannoury was in zijn tijd een van Nederlands meest belangrijke intellectuelen en hij kwam geregeld in het nieuws. Vooral zijn lidmaatschap van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en later de Sociaal-Democratische Partij en de Communistische Partij Holland leverde een groot aantal berichten op, waarin zijn politieke activiteiten werden besproken. Ook aan zijn wetenschappelijke activiteiten werd regelmatig aandacht besteed in diverse dagbladen. Veel historische kranten zijn terug te vinden in digitale archieven. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de digitale krantenarchieven van de Koninklijke Bibliotheek en van Krantenbank Zeeland.

Verder is gebruik gemaakt van de persoonlijke archieven van Heijerman en Visser. Beiden hebben onderzoek naar Mannoury gedaan en in het kader daarvan veel materiaal verzameld. Dit materiaal stond mij ter beschikking.

Ten slotte zijn verspreide biografische gegevens ontleend aan het Gemeente-archief van Vlissingen, het Stadsarchief van Amsterdam en de websites <https://www.archieven.nl/nl/>, <https://www.genealogieonline.nl/> en <https://www.pondes.nl/>.

Dit boek is chronologisch opgebouwd en bestaat, naast een inleiding en een besluit, uit vijftien hoofdstukken. In deze hoofdstukken worden eenendertig centrale wetenschappelijke en politieke teksten van Mannoury besproken tegen de achtergrond van zijn leven. De hoofdstukindeling is gebaseerd op Mannoury's loopbaan.

Hoofdstuk 1 geeft een beschrijving van Mannoury's jeugd en schooljaren. Er wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de familie Mannoury, het gezin waarin Mannoury opgroeide, de opleidingen die Mannoury volgde en de betekenis die het contact met de familie Schaap voor hem had.

Hoofdstuk 2 schetst een beeld van Mannoury's betrekkingen als onderwijzer en als leraar. Hij werkte achtereenvolgens als onderwijzer aan de openbare lagere school der 1^{ste} klasse nr. 18 te Amsterdam, als onderwijzer in de wiskunde aan Instituut Schreuders te Noordwijk-Binnen, als secondant voor met name de wiskundige vakken aan Instituut Baudet te Arnhem, als leraar wiskunde aan de Openbare Handelsschool en de daaraan verbonden driejarige Hogere Burgerschool (HBS) te Amsterdam en ten slotte als secondant aan Instituut Vredeoord te Oosterhout.

Hoofdstuk 3 beschrijft de periode waarin Mannoury een betrekking had als gouverneur bij H.P. Tindal te Amsterdam en te 's-Graveland. In deze periode ontmoette hij L.E.J. Brouwer, F.W. van Eeden en D.J. Korteweg, die allen een belangrijke rol in zijn leven speelden. Er wordt ook aandacht besteed aan de reis die Mannoury ondernam om zijn ziek geworden broer Jan in Zuid-Afrika op te halen. Tevens worden de eerste twee centrale teksten besproken: "Mannoury brief aan Van Eeden" (1897) en "De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde" (1901).

Hoofdstuk 4 gaat in op Mannoury's kennismaking met P.J. Troelstra, zijn lidmaatschap van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en zijn rol in de Sociaal-Democratische Studieclub.

Hoofdstuk 5 geeft een beeld van Mannoury's betrekking als onderwijzer in de wiskunde aan de School der Bloemendaalsche Schoolvereniging te Bloemendaal en van zijn aanstelling als privaattoecent in de logische grondslagen der wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Verder wordt zijn openbare les *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de philosophie* (1903) besproken, die aan zijn universitaire colleges voorafging. Ook komt zijn kennismaking met het werk van Lady V. Welby en G.J.P.J. Bolland aan bod. Beiden hadden een zekere betekenis voor de ontwikkeling van Mannoury's filosofische ideeën. Vervolgens wordt ingegaan op Mannoury's kennismaking met Elisabeth Berkelbach van der Sprenkel, met wie Mannoury in 1907 trouwde. Ten slotte komt Mannoury's deelname aan het Interparlementair Socialistisch Congres te Londen aan bod.

Hoofdstuk 6 beschrijft de periode waarin Mannoury een betrekking had als leraar wiskunde aan de Rijks Hogere Burgerschool (Rijks-HBS) te Helmond. Ook wordt ingegaan op Mannoury's plan om samen met Brouwer het redacteurschap van een nieuw op te richten filosofisch tijdschrift op zich te nemen en de correspondentie die Mannoury hierover voerde met L. Couturat. Er worden drie belangrijke teksten besproken: "Het Woord" (1906), *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (1907) en Mannoury's boekbespreking van Brouwers *Over de grondslagen der wiskunde* (1907).

Hoofdstuk 7 bespreekt de meningsverschillen tussen het partijbestuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en de Tribunisten, die uiteindelijk leidden tot een scheuring in de partij. Tevens wordt ingegaan op de oprichting van de Sociaal-Democratische Partij, waar Mannoury nauw bij betrokken was. Rondom deze gebeurtenissen schreef Mannoury "Het Eéne Noodige" (1909) en "Middel en Doel" (1909). Beide teksten worden besproken. Verder wordt aandacht besteed aan Mannoury's boek *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909). Ten slotte komt Mannoury's deelname aan de Neutraliteitsmeeting te Amsterdam aan bod.

Hoofdstuk 8 gaat over de periode waarin Mannoury in Vlissingen woonde. In deze periode werkte hij als leraar boekhouden en handelswetenschappen aan de HBS en daaraan verbonden Handelsschool, en als schoolleider van de nieuw opgerichte Gemeentelijke Handelsavondschool. Ook wordt aandacht besteed aan Mannoury's activiteiten voor de afdeling Vlissingen-Middelburg van de Sociaal-Democratische Partij en voor Vrijdenkersvereniging De Dageraad. Verder beschrijft dit hoofdstuk Mannoury's betrokkenheid bij de diverse organisaties die zich inzetten voor de vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Als centrale tekst wordt Mannoury's artikel "Francisco Ferrer. † 13 oktober 1909 (1912)" besproken.

Hoofdstuk 9 bespreekt Mannoury's benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en gaat tevens in op zijn inaugurele rede *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (1917), die hij bij de aanvaarding van dit nieuwe ambt hield. Ook wordt ingegaan op Mannoury's kennismaking met D. van Dantzig, die een belangrijke rol speelde bij de ontwikkeling van Mannoury's signifiante ideeën. Tevens wordt aandacht besteed aan Mannoury's werkzaamheden voor het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, dat hij samen met onder anderen Brouwer en Van Eeden had opgericht, en aan de hiermee verband houdende "Openingsrede" (1917), die Mannoury uitsprak als voorzitter van de stichtingsvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam.

Hoofdstuk 10 behandelt Mannoury's voorbereidende werkzaamheden voor de Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie te Amsterdam, die als onderdeel van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam zou worden opgericht, en de tekst "Signifisch Taalonderzoek" (1919), die hij in verband hiermee schreef. Verder wordt aandacht besteed aan Mannoury's werkzaamheden voor de Signifische Kring.

Hoofdstuk 11 beschrijft de aansluiting van de Sociaal-Democratische Partij bij de Communistische Internationale en de hiermee samenhangende naamsverandering van de partij in de Communistische Partij Holland. Verder wordt ingegaan op Mannoury's deelname aan de conferentie van de Komintern te Amsterdam in 1920. Tevens is er aandacht voor de vele politieke activiteiten die Mannoury rond deze tijd ontwikkelde, zoals zijn werkzaamheden voor de communistische partijschool. Ook is er aandacht voor Mannoury's strijd voor de vrijheid van meningsuiting, die hij deels samen met zijn partijgenoot H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk voerde, en zijn verdediging van L. Trotski, die uiteindelijk tot zijn roeyement leidde. Als centrale teksten komen "De Twee Zijden van een Moeilijk Vraagstuk" (1921) en "De Waarheid van het Kommunisme" (1927) aan bod.

Hoofdstuk 12 geeft een beeld van Mannoury als didacticus. Mannoury organiseerde, samen met zijn collega Ph.A. Kohnstamm, een cursus over de didactiek van de wiskunde voor het Nutsseminarium voor Paedagogiek te Amsterdam en hij schreef een boek voor (aanstaande) wiskundedocenten over de didactiek van de wiskunde. Dit boek, met de titel *Woord en Gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde* (1931), wordt in het hoofdstuk besproken. Daarnaast komen de verschillende maatschappelijke en politieke activiteiten aan bod waaraan Mannoury actief deelnam. Hij organiseerde het Wereldstrijdcongres te Amsterdam en hij speelde een belangrijke rol in het Scottsboro-Comité. Ook richtte Mannoury samen met Roland Holst-Van der Schalk het Protestkomitee van Kunstenaars en Hoofdarbeiders op, dat zich inzette voor de muiters van De Zeven Provinciën en de slachtoffers van de Duitse terreur onder A. Hitler. Ten slotte wordt Mannoury's tekst "Hitler kontra Einstein" (1933) besproken.

Hoofdstuk 13 bespreekt Mannoury's kennismaking met de Wiener Kreis en de Unity of Science Movement. Mannoury kwam in contact met R. Carnap, O. Neurath en H. Reichenbach, met wie hij discussieerde over de overeenkomsten en verschillen tussen de significa en het logisch empirisme. Dit komt naar voren in de drie centrale teksten van dit hoofdstuk: "De Signifese Methode van Taalen Begrippenonderzoek" (1933), "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934) en "De Wiener Kreis en de signifische begrippenanalyse" (1935). Het hoofdstuk sluit af met een bespreking van de ontwikkeling en de opleiding van

Mannoury's kinderen Jan, Els, Cor en Ans.

Hoofdstuk 14 beschrijft de kennismaking tussen Mannoury en D. Vuysje, de oprichter van het tijdschrift *Synthese*. Ook wordt het eerste artikel besproken dat Mannoury in dit tijdschrift publiceerde: "In de Schaduwen van Gisteren" (1936). Verder wordt ingegaan op Mannoury's emeritaat en zijn afscheidscollege "De Schoonheid der Wiskunde als Signifisch Probleem" (1937). Bovendien wordt aandacht besteed aan Mannoury's werkzaamheden voor de Internationale Signifische Studiegroep, waaronder het eerste referaat dat hij voor deze Studiegroep hield: "Enige Opmerkingen over Taalgradatie" (1938). Tevens komt Mannoury's kennismaking met F. Waismann aan bod. Daarnaast bespreekt dit hoofdstuk de voordrachten die Mannoury hield op het derde en het vierde internationale congres van de Unity of Science: "Significs" (1937) en "Signifische Analyse der Willensprache als Grundlage einer Physikalistischen Sprachsynthese" (1938). Op beide congressen deed Mannoury een oproep voor het gebruik van Esperanto in de wetenschap. Op het belang hiervan wees hij ook in zijn artikel "De Betekenis van het Esperanto voor de Wetenschappelijke Gedachtewisseling (1938)", dat tevens wordt besproken. Verder komt Mannoury's "Causerie" (1939) aan bod, een voordracht die hij hield op de Eerste Internationale Signifische Zomerconferentie. Het hoofdstuk behandelt ook het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de illegale activiteiten die Mannoury tijdens de oorlog ondernam. Vervolgens gaat het in op het ontstaan van het Internationaal Signifisch Genootschap en Mannoury's bespreking van R.E. von Mises' *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (1939).

Hoofdstuk 15 behandelt twee centrale teksten over de massa-psychologie: *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946), een memorie die was opgedragen aan de Nederlandse regering en aan het Nederlandse volk, en *De dood als zegepraal* (1948), een bundeling van opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem. Ook wordt de toekenning door de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam van het eredoctoraat in de wis- en natuurkunde aan Mannoury besproken. Zowel de toespraak die Brouwer bij deze gelegenheid hield als Mannoury's antwoord hierop komt aan bod. Tevens wordt aandacht besteed aan de huldiging ter ere van Mannoury's 80ste verjaardag, die door het hiertoe opgerichte Huldigingscomité, bestaande uit Beth, Brouwer, J. Clay, Van Dantzig en G. Révész, werd georganiseerd. Hierbij wordt ingegaan op de toespraak die Van Dantzig tot Mannoury richtte. Verder gaat het hoofdstuk in op het Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne te Amsterdam, in het bijzonder op de vermeende concurrentiestrijd tussen dit Studiegenootschap en het Internationaal Signifisch Genootschap, die tot onenigheid tussen Mannoury en Van Dantzig leidde. Ten slotte wordt ingegaan op

Mannoury's "Spreeken en Verstaan" (1952), een signifiisch lees- en oefenboekje voor de lagere klassen van de HBS en het gymnasium, dat ook geschikt was voor zelfstudie.

Na hoofdstuk 15 volgt een besluit, waarin wordt teruggekeken op Mannoury's leven en zijn werk vanuit het perspectief van enkele van zijn tijdgenoten.

Tot slot nog een laatste en zeker niet onbelangrijke opmerking. Mannoury paste het relativisme voortdurend toe op zijn eigen ideeën. Hij was er volgens Heyting zo bevreesd voor dat zijn beweringen dogmatisch zouden worden opgevat, dat het dikwijls scheen dat hij van iedere bewering terstond weer de helft terugnam.⁹ Mannoury erkende geen vaststaande definities, hanteerde geen consistente terminologie en probeerde te allen tijde te voorkomen dat zijn ideeën als een soort filosofisch stelsel zouden worden beschouwd. Om recht te doen aan Mannoury's relativisme wordt van de lezer dan ook gevraagd om deze *reservatio mentalis* toe te passen en de uitspraken in dit boek niet al te dogmatisch op te vatten.

⁹Koninklijke Bibliotheek (KB), Archief Historische Kranten (HK), *NRC Handelsblad* (19 maart 1976); zie ook J. C. Boland, 'Significa', *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 20:2 (1979), p. 35.

1 | Jeugd en schooljaren

Jonge, jonge, daar kunnen mijn biografen plezier van beleven! Ik zie ze al aan het harrewarren en aan het snuffelen in 't oud archief van Amsterdam van het jaar tweeduizend.

— G. Mannoury¹

De familie Mannoury

De geschiedenis van de familie Mannoury gaat terug tot Jean Mannoury, die zich, komende uit Frankrijk, in Nederland had gevestigd.² Hij woonde in de Ridderstraat te Amsterdam, in het industrie- en havengebied De Lastage. Jean was greinwerker van beroep en niet onbemiddeld. In 1672 trouwde hij te Amsterdam met Isabelle Marcq, die ook van Franse afkomst was. Het echtpaar kreeg zes kinderen. Na twintig jaar huwelijk ging het stel uit elkaar. Isabelle vertrok naar familie in Leiden, Jean verhuisde naar Loenen aan de Vecht. Rond deze tijd werd de familienaam, die tot dan toe op verschillende manieren werd geschreven – o.a. Manory, Mannouri –, meestal gespeld als Mannoury of Mannourij. Na het overlijden van Jean besloten de erfgenamen tot het vestigen van een deftige Franse kostschool op het landgoed Queekhoven te Breukelen. Verschillende leden van de familie Mannoury waren als leerkracht of op andere wijze bij de kostschool betrokken. Onder hen waren Pierre, de oudste zoon van Jean en Isabelle, die de leiding kreeg, en zijn jongere broer Jacques.

Jacques Mannoury trouwde in 1707 te Breukelen met Abigail de Vrij.³ Zij kregen een dochter Isabella, die al vroeg overleed, en twee zoons Adriaan en Johannes. Adriaan schreef zich in 1722 in als student wiskunde aan de Leidse universiteit. Johannes volgde drie jaar later. Bij het overlijden van hun vader luidden de kerkklokken twee uur lang. Hieruit valt op te maken dat de familie Mannoury tot de notabelen behoorde. Ook bij andere begrafenissen in de fa-

¹G. Mannoury, *Mathesis en mystiek. Een significante studie van kommunisties standpunt* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1925), p. 28.

²Centraal Bureau voor Genealogie, Bibliotheek, inv. nr. BG NL011112, J. Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury' (Typoscript, 2002), pp. 3–8.

³Ibid., pp. 9–12.

milie werd de klok twee uur geluid en verschillende overledenen werden in het koor van de kerk begraven, iets dat alleen aan hoogwaardigheidsbekleders was voorbehouden.

Johannes Mannoury trouwde in 1742 te Amsterdam met Maria Bruynenburgh.⁴ Hij woonde in de Warmoesstraat, een adres waar destijds vooraanstaande kooplieden gevestigd waren, en dreef daar een goedlopende kruidenierswinkel met twee man personeel. Later verhuisde hij de zaak naar de Nieuwendijk. Toen zijn zoons Jacob en Jan oud genoeg waren, werden zij in de firma J. Mannourij en Zoonen opgenomen. Na het overlijden van hun vader, zetten beide zoons samen de kruidenierswinkel voort. Jacob en Jan, 28 en 35 jaar oud, werden in 1789 aangenomen als poorters van Amsterdam met de beroepsvermelding kruidenier. In Amsterdam werd al in de dertiende eeuw onderscheid gemaakt tussen inwoners en poorters.⁵ Poorters hadden meer rechten en privileges dan bewoners die geen poorter waren. Poorters kwamen in aanmerking voor een bestuurlijke functie. Ook mochten zij een eigen handel opzetten en lid worden van een gilde. Bovendien waren zij vrijgesteld van tolbetalingen. Weeskinderen van poorters hadden toegang tot het Burgerweeshuis, dat aanzienlijk betere leefomstandigheden kende dan de overige weeshuizen.

Nadat zijn broer was getrouwd en naar Alkmaar was verhuisd, zette Jan Mannoury de kruidenierswinkel alleen voort.⁶ De handel in onder andere koffie, thee en kaarsen liep goed en de zaken breidden zich ook buiten het gebied van de winkelverkoop uit. In 1788 trouwde Jan met Maria Lucretia Waterham. Zij kwam uit een aanzienlijke Zwolse familie. Haar vader was ten tijde van het huwelijk van zijn dochter reeds overleden. Haar moeder, die een bedrijf had dat onder de naam Wed. Johan Waterham en Zoon in Oost-Indische goederen en lijnwaden handelde, was bij de plechtigheid aanwezig en gaf de vereiste toestemming voor het huwelijk. Het echtpaar Mannoury-Waterham vestigde zich aan het Singel te Amsterdam in de buurt van de Raadhuisstraat, waar later het gebouw Driekoningen werd opgericht. In de familie gaat het verhaal dat in de Franse tijd op die plek een geheime schat zou zijn begraven, die aan de familie Mannoury toebehoorde.

In 1796 was de kruidenierswinkel van Jan gevestigd aan de Herengracht, naast het huis Mijn glas loopt ras, een spreuk die verwijst naar de kortstondigheid van het leven.⁷ De naam van de firma was intussen veranderd van J. Mannoury en Zoonen in de firma Mannoury en Armenault. Het betrof op dat moment een winkel in kruidenierswaren. Koffie en thee waren, waarschijnlijk in verband met

⁴Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', pp. 13–14.

⁵I. Mostert, 'Poorter van Amsterdam', *Amsterdams Verleden* (z.j.), (URL: <http://amsterdamsverleden.nl/poorter-van-amsterdam/>) – bezocht op 8 december 2016.

⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', pp. 15–16.

⁷*Ibid.*, p. 16.

de oorlog met Engeland, uit de handel verdwenen. De Franse keizer Napoleon Bonaparte, die in 1810 Holland had ingelijfd bij het Franse keizerrijk, had het continentaal stelsel ingevoerd, dat de handel tussen het Europese continent en Groot-Brittannië verbood.⁸ Franse militairen hielden de zeeschepen tussen Nederland en Groot-Brittannië tegen. Dit had grote gevolgen voor de Nederlandse economie, die immers op de zeehandel was gebaseerd. De markt voor koloniale producten zoals rijst en thee, die voornamelijk in Britse handen waren, liep drastisch terug. Na het Napoleontische tijdperk stond de Nederlandse economie er slecht voor en veel Amsterdamse stadsbewoners vervielen in armoede.

Het echtpaar Mannoury-Waterham kreeg vijf kinderen, drie dochters en twee zoons, onder wie de naar zijn vader vernoemde Jan – die de grootvader was van de Gerrit Mannoury die in dit boek centraal staat – en diens jongere broer Jacob.⁹ In 1815 woonden Jan en Jacob in kanton 5 aan de Rozengracht 166, een duidelijk goedkoper adres dan zij uit hun jeugd kenden. Beide broers werkten als kantoorbediende in Amsterdam. Na zijn huwelijk in 1818 met Dina Johanna Barré, een zeilmaakster van beroep, vestigde Jacob zich te Edam, waar ook hij zeilmaker werd. Zijn broer Jan vertrok naar Wormerveer en werkte daar als boekhouder. Hij trouwde in 1823 met Grietje Glasius. Zij was een dochter van Gerrit Glasius, die makelaar was in Amsterdam, en van Maria Johanna van Nuys Klinkenberg, een dochter van de predikant en later hoogleraar Jacob van Nuys Klinkenberg. Grietje, kleindochter van de professor, ontwikkelde zich tot een ‘deftige dame’, die goed kon spellen en schrijven. Zowel de familie Van Nuys Klinkenberg als de familie Mannoury was er in de na-Napoleontische tijd financieel op achteruit gegaan, maar dat verhinderde hen niet om de stand naar buiten toe op te houden. Toen Jan in Wormerveer woonde en hij nog maar één dienstbode in dienst had, bleef hij toch spreken over ‘de meisjes in de keuken’. Het echtpaar Mannoury-Glasius kreeg vier zoons en twee dochters. De tweede zoon, die tevens het tweede kind was, werd Gerrit genoemd. Hij was de vader van de hoofdpersoon in dit boek.

Gerrit Mannoury werd zeeman van beroep.¹⁰ Hij begon zijn loopbaan al vroeg. In mei 1840, 14 jaar oud, maakte hij zijn eerste reis naar de Middellandse Zee met het schip Raphaël. Over die reis schreef hij opgewekte brieven aan zijn ouders. De volgende zomer maakte hij opnieuw een reis naar de Middellandse Zee, nu met het kofschip De vrouw Geertje. Dit keer stuurde hij zeer onregelmatig brieven naar huis en zijn ouders beklagden zich hier voortdurend over. Tussen de reizen door verdiepte Gerrit zich in vlakke meetkunde, vlakke driehoeksmeting, wiskundige aardrijkskunde en plaatsbepaling op zee. Binnen een aantal jaar

⁸Historiek (Redactie), ‘Continentaal Stelsel (1806–1814)’, *Historiek*, 3 (2018), (URL: <https://historiek.net/continentaal-stelsel/77683/>) – bezocht op 21 maart 2019.

⁹Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, pp. 16–19, 56.

¹⁰*Ibid.*, p. 22.

werkte hij zich op van scheepsjongen tot gezagsvoerder.

In 1854 voer Gerrit als kapitein van het barkschip Afrika.¹¹ Dit 13 jaar oude schip was eigendom van de Amsterdamse firma J. Boelen & Co. Zijn eerste reis met de Afrika vond plaats van augustus 1854 tot oktober 1855 en ging via Sunderland in Engeland naar Moulmein in Burma en weer terug naar Amsterdam. Naast Gerrit als gezagsvoerder bestond de bemanning uit een eerste stuurman, een tweede stuurman, een timmerman, een zeilmaker, een kok, vier matrozen, twee lichtmatrozen en twee scheepsjongens. De kok overleed op de dag van vertrek. Op de terugweg werden nieuwe bemanningsleden aangemonsterd in Sunderland voor de aansluitende reis, die plaatsvond van november 1855 tot mei 1856 en die van Amsterdam via Cowes in Engeland naar Charleston in Amerika en weer terug naar Amsterdam ging. Slechts een enkel bemanningslid monsterde opnieuw aan. De heenreis van Amsterdam naar Charleston verliep niet voorspoedig. De nieuwe bemanning was volgens Gerrit erg slecht: “De beroerste Equipage die gevonden kon worden. Zij wisten dan ook letterlijk niet wat voor of achter van het schip was,” schreef hij vanuit Charleston aan zijn ouders, en verder: “Aan Vaderlijke Kastijdingen heeft het dan ook niet ontbroken. Dientengevolge denk ik zijn mij dan ook zes man de eerste nacht weggelopen. 3 heb ik teruggevonden en bewaar hun in de preson tot mijn vertrek.”¹² Aan zijn eerste stuurman had hij ook niet veel: “Mijn 1^{ste} St. is een dronken lap die ik daarom niets vertrouwen kan.”¹³ De tweede stuurman hoorde bij de groep mannen die ’s nachts was weggelopen. Met de overgebleven bemanningsleden maakte Gerrit de terugreis naar Amsterdam. Vlak voor aankomst in Cowes werd zijn schip ’s nachts aangezeild door een ander zeilschip. De volgende dag liep de Afrika de haven van Cowes binnen “met verlies van boegspriet, zeilen en andere schade.”¹⁴ Dit was niet de enige keer dat het schip averij opliep. Een jaar later kwam de Afrika ten noorden van de Straat van Formosa, een brede zeestraat tussen China en Taiwan, in een orkaan terecht. Het schip raakte hierbij zwaar beschadigd. De reddingsboot sloeg overboord en een gedeelte van de verschansing schoot los, waardoor het schip water dreigde te maken.¹⁵ Het was noodzakelijk om alle zeilen te reven en Gerrit gaf hiertoe het bevel.¹⁶ Eén klein zeil zat echter zo hoog, dat de matrozen er niet naar toe durfden te klimmen. Hierop gaf Gerrit zelf het goede voorbeeld. Hij klom naar boven, reefde het zeil en maakte het daarna weer vast. Nadat hij weer naar beneden was geklommen, herhaalde hij zijn bevel, nu met succes. Toen hij later weer thuis was, vertelde hij

¹¹Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 23.

¹²Brief G. Mannoury aan familie Mannoury-Glasius (23 januari 1856), geciteerd in: *ibid.*

¹³Brief G. Mannoury aan familie Mannoury-Glasius (23 januari 1856), geciteerd in: *ibid.*, p. 24.

¹⁴KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 april 1856).

¹⁵KB HK, *Opregte Haarlemsche Courant* (18 januari 1858).

¹⁶Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 24.

wel te hebben getwijfeld of hij het gevaar voor het schip had moeten accepteren omwille van de discipline aan boord, maar hij had dit toch gedaan.

Terug in Wormerveer maakte Gerrit kennis met Anna van Beek. Zij was een dochter van Jan van Beek, die in Hoorn een kruidenierszaak en sigarenwinkel had, en van Sophia Dorothea Houtkoop, een dochter van de Hoornse stadsdrukker, boekhandelaar en makelaar Philip Houtkoop en zijn vrouw Anna Focker. Als kind ging Anna graag bij haar grootouders op bezoek. Daar kon zij zich de hele dag verdiepen in allerlei boeken. Maar op een keer gaf haar grootmoeder haar de volgende boodschap mee naar huis: “Als Annaatje weer de hele dag zit te lezen, mag Annaatje niet meer komen.”¹⁷ Rond 1857 was Anna in betrekking bij Stijntje Mannoury-Timmer, de vrouw van Gerrits oudere broer Jan. Stijntje dreef een melksalon in huizing 330 aan de Zaanweg, een publieke gelegenheid waar melk en melkdranken konden worden genuttigd.¹⁸ Toen hij Anna leerde kennen, had Jan meteen gezegd: “Als Gerrit nu thuis komt, is dat een meisje voor hem.”¹⁹ Het klikte tussen Gerrit en Anna en op 13 augustus 1858 trouwden zij te Wormerveer. Gerrit kon niet lang thuis blijven. Een maand na het huwelijk bracht Anna haar man naar het Nieuwe Diep in Amsterdam, waar de Afrika opnieuw uitzeilde.

Het echtpaar Mannoury-Van Beek kreeg vier kinderen.²⁰ Hun oudste zoon, die traditioneel Jan werd genoemd, werd geboren op 4 juni 1859. Een tweede zoon, die de naam Gerrit – niet te verwarren met zijn jongere broer Gerrit, de hoofdpersoon van dit boek – kreeg, werd een jaar later geboren op 15 oktober 1860. Vlak na de geboorte van zijn tweede kind werd vader Gerrit benoemd tot gezagvoerder van de ijzeren bark Pegasus. Dit nieuwe schip van de Amsterdamse rederij J. Rahder & Co was twee keer zo groot als de Afrika. Met dit schip maakte Gerrit lange reizen naar Nederlands-Indië, Japan en China. Tijdens een periode tussen zijn reizen, het was in de zomer, zat het gezin Mannoury achter het huis in Wormerveer aan de Zaan. De dominee was bij de familie op bezoek. Gerrit vertelde honderduit over zijn reizen. Na een tijdje vond de dominee dat hij toch ook iets aan zijn ambtelijke taak moest doen en hij vroeg: “En Gerrit, als je nu op zee bent in vliegende stormen en allerlei gevaren, denk je dan wel eens aan God?”²¹ Waarop Gerrit antwoordde: “Nee dominee, als ik dat deed, gingen we allemaal naar de verdommenis. Maar als de storm voorbij is en ik rustig in mijn kajuit zit, dan denk ik aan God.”²²

¹⁷S.D. Houtkoop-Focker, geciteerd in: Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 24.

¹⁸E. Visser, ‘De talentvolle broeders Jan en Gerrit Mannoury’, *Wormerveer Weleer*, 13 (2015), p. 8.

¹⁹J. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 24.

²⁰Ibid., pp. 57, 24.

²¹Dominee Wormerveer, geciteerd in: *ibid.*, p. 22.

²²G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

In het voorjaar van 1864 werden de kinderen Jan en Gerrit, 5 en 4 jaar oud, allebei ernstig ziek.²³ Jan kwam er weer bovenop, Gerrit overleed. Hun vader was nog op zee, maar zijn terugkeer werd ieder ogenblik verwacht. Begin augustus was hij weer aan wal. Er brak nu een lange periode aan waarin hij niet uitvoer. De Pegasus werd verbouwd tot schroefstoomboot en zou daarna, onder de naam Ondine, voor de Koninklijke Nederlandsche Stoomvaart Maatschappij gaan varen.

Op 19 mei 1865 werd een derde kind in het gezin Mannoury geboren.²⁴ Dit keer was het een meisje dat, zoals gebruikelijk was in de familie Mannoury, vernoemd werd naar haar grootmoeder van moederskant en de naam Sophia Dorothea ('Dora' of 'Do') kreeg. Samen met de dienstbode, Trijntje Heere, verhuisde het gezin in september van dat jaar naar Amsterdam, waar het een bovenwoning aan het Rapenburg U 319 betrok. Volgens een familieverhaal bevond zich in die woning een dikke spin die door Gerrit, de stoere kapitein, niet uit het raam naar beneden werd gegooid, maar drie trappen naar beneden werd gedragen en voorzichtig buiten werd neergezet. Gerrits zeemansruwheid sloot een zekere weekhartigheid dus niet uit.

Na een half jaar aan het Rapenburg te hebben gewoond, verhuisde het gezin Mannoury naar de Oude Teertuinen M 142, een goed adres waar onder andere een commissionair, hoofdonderwijzer, scheepsgezagvoerder en koornfactor woonden.²⁵ De dienstbode verhuisde niet mee. Zij had zoveel heimwee naar huis gekregen, dat zij haar stem was kwijtgeraakt. Zodra zij naar Wormerveer terugkeerde, zou zij haar stem weer hebben teruggekregen.

Toen hij in Amsterdam woonde, ging Gerrit geregeld naar de beurs. Op een dag werd hij 'van de beurs gedrongen', een schandalige gebeurtenis die hoogst zelden voorkwam. Thuis had hij er wijselijk zijn mond over gehouden. Zijn vrouw las het echter in de krant en was er zo boos over dat zij dagenlang niets meer tegen hem zei. Aanvankelijk was hem dit niet opgevallen, maar na een tijdje vroeg hij haar toch waarom zij zo stil was. Toen zij uitlegde waarom, antwoordde hij: "Mens, dat moet je nooit weer doen, want daar heb ik je juist om genomen."²⁶ Aan de werkloosheidsperiode kwam een eind toen Gerrit werd aangesteld als gezagvoerder van het fregat Wijk aan Zee van de Amsterdamse rederij De Vries & Co. Dit schip, dat groter was dan de Pegasus, was nog in aanbouw bij de scheepsbouwer T. Boelen.

In 1866 brak er een cholera-epidemie uit in Amsterdam, die veel slachtoffers

²³Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 26.

²⁴Ibid., pp. 22, 25–26.

²⁵Ibid., p. 27.

²⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

maakte.²⁷ Hierop besloot het gezin Mannoury weer terug te gaan naar Wormerveer. In Wormerveer werd op 17 mei 1867 een vierde kind geboren, “een jongen net als zijn Pa breed, dik en vet.”²⁸ Dit kind kreeg de naam Gerrit Mannoury. Zijn leven en werk staan in dit boek centraal. Gerrits oudere broer Jan, die zich de dood van zijn eerste broertje Gerrit erg had aangetrokken, was “over gelukkig dat hij broer Gerrit terug heeft.”²⁹ Vader Gerrit was op zee toen zijn jongste zoon geboren werd. Pas een half jaar later meerde de Wijk aan Zee weer aan in Amsterdam. Vanaf dat moment probeerde Gerrit een andere betrekking te vinden. Hij wilde voortaan aan wal blijven. Het zeemansleven beviel hem wel, “maar je moet er vrijgezel voor wezen.”³⁰ Bovendien kreeg hij last van zijn gezondheid. Het lukte hem echter niet om een andere baan te vinden. Hierdoor teleurgesteld zou hij over zijn jongste zoon in die tijd eens hebben gezegd: “Gerrit mag worden wat hij wil, maar als hij zeeman wou worden sloeg ik zijn ribben stuk!”³¹

In februari 1868 vertrok Gerrit opnieuw voor een lange reis naar Oost-Indië. Hij was al weg toen zijn vader in juni 1868 en zijn moeder een half jaar later overleed. Zijn vrouw Anna kwam dat jaar onverwacht zonder dienstbode te zitten. Daarom besloot zij om met haar kinderen naar haar ouders in Hoorn te gaan. In een brief van 15 juli 1868, die Anna vanuit Hoorn aan hem stuurde, uitte zij haar zorgen over zijn gezondheid:

Het [verblijf in Hoorn] geeft mij een heelle afleiding, en tusschenbeide denk ik wel eens, en toch wat zoude die arme kleine, als Moe de moed verloor, en toch mijn lieve, lieve Man, ik ben het aan toe, ik kan er niet aan doen, maar de gedachte, gij soms benaauwdhedens heeft, en ik niet bij uw ben, kan mij zoo hinderen, de gedachte alleen, er een is, die uw bewaare kan, voor mij en onze lievelingen, kan mij moed geeve, maar word mij dat geloof en vertrouwen ontnome, dan weet ik het niet meer.³²

Gerrit stuurde een brief terug, waarin hij zijn vrouw probeerde gerust te stellen. Over zijn gezondheid zou zij zich geen zorgen hoeven te maken. Verder schreef hij dat zijn reis mogelijk verlengd zou worden, omdat hij nog naar Amoy in China moest varen. Dit bericht stelde Anna niet gerust:

Och lieve Gerrit ik houd mij noch zoo aan een kleine hoop vast, gij niet naar Amoy zal gaan, doch waarom zal ik uw verdriet aandoen, en erg gaan klagen, ik weet het moet, maar het is zoo hard, zoo vreeselijk hard. (...) Gij schrijft

²⁷Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', pp. 27–28.

²⁸Brief E.H.P. Velders aan G. Mannoury (21 mei 1867), geciteerd in: *ibid.*, p. 21.

²⁹Brief E.H.P. Velders aan G. Mannoury (21 mei 1867), geciteerd in: *ibid.*, p. 40.

³⁰G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 21.

³¹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 31.

³²Brief A. Mannoury-Van Beek aan G. Mannoury (15 juli 1868), geciteerd in: *ibid.*

wees gerust omtrent mijn gezondheid, maar hoe kan ik het zijn, het is een onmogelijkheid, en dat begrijpt gij ook wel.³³

Ook op deze brief antwoordde Gerrit dat zij zich geen zorgen hoefde te maken. Met zijn gezondheid zou het al veel beter gaan.

Eind augustus stuurde Anna weer een brief, nu vanuit Amsterdam. Zij had contact gehad met de heer Helmstroom die misschien een nieuwe betrekking voor Gerrit had, zodra hij weer terug was van zijn reis. Zij schreef: “Och wat wilde ik dat gij kans zag om met die mijnheer Helmstroom die zaak te kunnen doen, en wij bij elkander mogten blijven, waar zoude mij niet kunnen scheelen, als wij maar bij elkander konden zijn,” en in het *postscriptum* merkte zij op: “Ik hoop nu op een volgend reisje mede te gaan hoor!”³⁴ Op deze brief en haar twee volgende brieven kreeg zij echter geen antwoord terug. Anna’s bezorgdheid nam toe. In een brief van 7 oktober 1868 liet zij haar man weten: “Nu schrijf ik Uw wezentlijk voor het eerst zonder lust, en dat is omreden ik moedeloos ben, want ik maak mij zo vreeselijk ongerust . . . och, God geeve mijn angst noodeloos is, maar bijna nooit is zij zoo geweest als nu.”³⁵ Haar angst was niet nodeloos geweest. Op 11 oktober 1868 was Gerrit, 42 jaar oud, overleden op een eilandje in de buurt van Amoy. Anna ontving hiervan bericht op 20 november 1868.

Na het overlijden van haar man verhuisde Anna op 9 april 1869 met haar jonge kinderen Jan, Dora en Gerrit naar Leiden.³⁶ Het gezin woonde daar een tijdje in de Kloksteeg op nr. 10, in een goede buurt nabij de St. Pieterskerk. Op 15 oktober van dat jaar verhuisde het gezin weer terug naar Wormerveer, vermoedelijk naar Zaanweg nr. 45, waar Stijntje haar melksalon dreef.

In deze tijd volgde Jan onderwijs aan het instituut van P.J. Andriessen in Amsterdam.³⁷ Dit was een zogenaamde Franse School, waar naast de gewone leervakken ook drie talen werden onderwezen. Als 10-jarige leerde Jan hier al uit de klassieken te vertalen. Andriessen stond niet alleen bekend als een uitstekend onderwijzer, maar ook als schrijver van de populaire historische romans voor de jeugd, waarin hij de hele vaderlandse geschiedenis tot aan de slag bij Waterloo beschreef. De historische gebeurtenissen verpakte hij in een spannend, fictief verhaal.³⁸ Ook Jan werd gegrepen door de verhalen van zijn onderwijzer:

Hoe woester en wilder de voorstelling, hoe ongebreidelder de fantasie zich

³³Brief A. Mannoury-Van Beek aan G. Mannoury (29 juli 1868), geciteerd in: Mannoury, ‘Aanteekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 31.

³⁴Brief A. Mannoury-Van Beek aan G. Mannoury (26 augustus 1868), geciteerd in: *ibid.*, p. 32.

³⁵Brief A. Mannoury-Van Beek aan G. Mannoury (7 oktober 1868), geciteerd in: *ibid.*

³⁶*Ibid.*, p. 33.

³⁷*Ibid.*, p. 41.

³⁸G. Stuiveling en G. J. van Bork, ‘Andriessen, Pieter Jacob’, in G. J. van Bork (redacteur), *Schrijvers en dichters* (DBNL, 2001), (URL: http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0028.php) – bezocht op 24 maart 2016.

had geuit, hoe heerlijker hij genoot en op de wandelingen in het middaguur, wanneer de grijze Andriessen zijn knapenstoet langs 's-Heeren straten geleidde, vertelde Mannoury met glinsterende oogen en zenuwachtig gejaagd aan zijn vriendje, dat naast hem liep, welk boek hij gelezen en hoezeer hij bij die lectuur genoten had. Ja, zenuwachtig was hij! Een echt kind van onze tijd, een en al bewegelijkheid en onrust.³⁹

Op 5 maart 1873 verhuisde Anna met de 7-jarige Dora en de 5-jarige Gerrit naar Amsterdam, Heerenstraat 16.⁴⁰ Jan was inmiddels 14 jaar en verhuisde niet mee. Hij zou twee jaar later vrijwillig in militaire dienst treden en daarna benoemd worden tot sergeant tweede klasse bij het Eerste Regiment Vestingartillerie te Utrecht. Anna ging reizen in manufacturen. Er is een patent als besloten winkelierster met een debiet van f 2000,- voor het dienstjaar 1877–1878.

Rozenschool en Nieuwenhuizenschool te Amsterdam

Rond 1873 ging Gerrit Mannoury (hierna 'Mannoury' genoemd) in Amsterdam naar de lagere school, de Rozenschool aan de Rozenstraat 206 bij de Lijnbaansgracht, op nog geen 15 minuten lopen van zijn huis.⁴¹ Het schoolgebouw lag aan een binnenterrein dat toegankelijk was via een poort. Deze poort grensde aan het pand Rozenstraat 204, waar vanaf 1874 de hulpwacht van de brandweer was gevestigd.⁴² Het was nog in de tijd van de standenscholen. Amsterdam onderscheidde er vier: de armenscholen, de tussenscholen en de burgerscholen, die werden onderverdeeld in de 1^{ste} en de 2^{de} klasse.⁴³ De armenscholen werden aangeduid met cijfers, de tussenscholen met letters en de burgerscholen met een naam. Voor de armenscholen hoefden de ouders geen schoolgeld te betalen. Deze scholen werden door de gemeente onderhouden. Op een armenschool werden 360 kinderen in één lokaal geplaatst. De kinderen op de tussenscholen hadden het iets beter. Zij werden met 300 kinderen in één lokaal geplaatst. Voor de tussenscholen betaalden de ouders f 7,80 per jaar. Werden er meer kinderen uit één gezin op de school geplaatst, dan kregen de ouders korting. Voor de burgerschool der 1^{ste} klasse, waartoe ook de Rozenschool behoorde, bedroeg de jaarbijdrage f 12,-. De kinderen op deze scholen hadden meer ruimte dan die op

³⁹Ch. A. de Vries, geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 41.

⁴⁰Ibid., p. 33.

⁴¹Ibid., p. 46.

⁴²J. Gawronski et al., *Glasafval op het achtererf. Archeologische opgraving Rozenstraat, Amsterdam (2006)* (Amsterdam: BMA, 2010), p. 11.

⁴³Y. Spoelstra, G. Hoogewoud en J. van der Werf, *Schoolvoorbeelden. Inventarisatie en selectie van schoolgebouwen buiten de Singelgracht in Amsterdam 1850–1965* (Amsterdam: BMA, 2004), pp. 17–18.

de tussenscholen. Zij zaten met 200 kinderen in één lokaal. De burgerschool der 2^{de} klasse telde 150 kinderen in één lokaal. Hoe hoog de ouderlijke bijdrage voor dit schooltype was, is niet bekend. Terwijl in Amsterdam in 1873 nog gesproken werd van armenscholen, tussenscholen en burgerscholen der 1^{ste} en 2^{de} klasse, spraken de andere steden in die tijd respectievelijk van scholen van de 1^{ste} tot de 4^{de} klasse, al naar gelang de hoogte van het schoolgeld. Amsterdam zou dit classificatiesysteem later ook in gebruik nemen.

In 1877 ging Mannoury naar de Nieuwenhuizenschool aan het Singel 76 te Amsterdam, op nog geen 300 meter van zijn huis. Ook dit was een openbare burgerschool der 1^{ste} klasse.⁴⁴ Het gebouw had drie klaslokalen, een gymzaal en een woning voor de hoofdonderwijzer. Mannoury herinnerde zich de schooldag van 17 mei 1877, de dag waarop hij zijn 10de verjaardag vierde, later duidelijk:

Ik herinner me nog heel precies, dat ik me op mijn tiende verjaardag in mijn vinger gesneden heb. 't Was de pink van m'n rechterhand: 't lidteken heb ik nog. Onder de leesles, 't eerste uur. Ik had 's morgens twee zakmessen gekregen, die ik nog met gemak uit honderdduizend stuks zou herkennen: één prachtig dolkmes, dat je kon in- en uitschuiven, en één even verrukkelijk knipmes met 'n hoornen handvat en 'n flinke veer. Die veer heeft het me aangedaan: ik móest 'm natuurlijk onder de bank nog eens proberen, en op eens, ik word nog wit van ontzetting als ik er aan denk, daar hing m'n knipmes aan m'n pink en het bloed druppelde op de voeteplank. Meneer keek met zijn vriendelijke gezicht 'n andere kant uit (ik wou dat ik hem nog 'ns ééns van mijn leven ontmoette; we waren dól op 'm; hij had 'n scheve neus; hij is later naar 'n andere school gegaan, en de laatste ochtend heeft ie verteld van een dikke kok, die schipbreuk leed; we hebben ons slap gelachen, onder de afscheidstranen door), en de jongen naast me was óók ontzet, ofschoon natuurlijk 'n beetje minder. Ik had maar één hand vrij, en daarom heb ik het mes er eenvoudig afgetrokken. Vandaar 't lidteken. Nu ja, dat was alweer 'n ogenblik later. Maar dat éne moment. De ontzetting. Ik zal eerst een kwartiertje nodig gehad hebben voor mijn dolkmes, dus laten we zeggen 9 u. 15 v.m., 17 Mei 1877, Nieuwenhuizenschool, Singel, Amsterdam (als ik goed dood ben, komt er vast een gedenkplaat boven de deur), derde bank links van de middelste rij, lokaal aan de straat.⁴⁵

In februari 1878 verhuisde Mannoury met zijn moeder en zus naar Roomolenstraat 5 te Amsterdam, om de hoek van de Nieuwenhuizenschool.⁴⁶ Dit was een goed adres waar onder andere een zeeman, modiste, voerman, postbeampte,

⁴⁴Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 46.

⁴⁵Mannoury, *Mathesis en mystiek*, pp. 25–26.

⁴⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 34.

kantoorbediende en een timmerman woonden.⁴⁷ Op dit adres zou het gezin wonen totdat het een jaar later naar Korte Prinsengracht 42 vertrok. In de periode tot 1892 verhuisde het gezin nog zeven keer, soms twee keer per jaar en steeds in een gebied rondom het Amsterdamse centrum. De woonadressen waren achtereenvolgens: Singel 445 (1880), Lange Leidschedwardsstraat 164 (1880) en, na een onderbreking waarin de familie uit elkaar ging, Eerste Nassaustraat 14 (1883), Swammerdamstraat 55 (1886), Leidschekade 62 (1888), Leidschestraat 86 (1889) en Van Baerlestraat 48 (1892).⁴⁸

Hogere Burgerschool te Amsterdam

In juli 1879 behaalde Mannoury zijn getuigschrift aan de Nieuwenhuizenschool, dat melding maakt van “bijzondere redenen van tevredenheid.”⁴⁹ Nadat hij was geslaagd voor het toelatingsexamen werd hij in augustus 1879 leerling van de Hogere Burgerschool (HBS) met vijfjarige cursus te Amsterdam. Deze school was in 1865 opgericht onder de naam Openbare School voor Handel en Nijverheid en was gevestigd op Keizersgracht 123 (het Huis met de Hoofden).⁵⁰ De school kende twee onderwijsinrichtingen: handel en nijverheid. Om tegemoet te komen aan de behoefte aan meer gespecialiseerd handelsonderwijs werd de handelsrichting in 1868 afgesplitst. Voortaan werd het handelsonderwijs verzorgd door de Openbare Handelsschool. De nijverheidsrichting bleef vertegenwoordigd in de HBS met vijfjarige cursus, die verhuisde naar Keizersgracht 177 (het Huis van Coymans). Het schoolgeld voor de HBS bedroeg f 60,- per jaar, maar de gemeenteraad van Amsterdam had in 1873 een verordening ingesteld met betrekking tot de kosteloze plaatsing van leerlingen. Wanneer ouders of voogden niet in staat waren om het schoolgeld te betalen en de leerlingen uitmuntend in aanleg en bekwaamheid waren, hoefden zij geen schoolgeld te betalen. Dit gold ook voor Mannoury. Hij kreeg een beurs van de gemeente Amsterdam en werd kosteloos op de HBS geplaatst.

Het curriculum aan de HBS bestond uit de vakken wiskunde, natuurkunde, scheikunde, biologie, aardrijkskunde, geschiedenis, moderne talen, lijntekenen, mechanica, kosmografie, staathuishoudkunde en handelswetenschappen. De nadruk lag op de exacte vakken.⁵¹ Voor ieder vak apart werden de leerlingen

⁴⁷ Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief Bevolkingsregister (AB), Bevolkingsregisters 1874–1893.

⁴⁸ SA AB, Bevolkingsregisters 1874–1893.

⁴⁹ Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 46.

⁵⁰ N. Wisman, ‘Te Koop: Het Huis met de Hoofden’, *Ons Amsterdam*, 7:1 (2006), (URL: <https://www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2006/24-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2006/371-nummer-1-januari-2006?showall=&start=1>) – bezocht op 24 maart 2016.

⁵¹ B. Willink, *De tweede gouden eeuw. Nederland en de nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870–1940* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), p. 29.

maandelijks beoordeeld op vorderingen, vlijt en gedrag. Mannoury deed het goed op school. Het vak Duits lag hem het beste. In het eerste jaar scoorde hij voor dit vak steeds uitmuntend voor gedrag en bijna steeds uitmuntend voor vlijt en vorderingen.⁵² In zijn eerste jaar leende Mannoury uit de schoolbibliotheek regelmatig historische jeugdboeken van zijn favoriete schrijver Andriessen, de oud-onderwijzer van zijn broer Jan.⁵³

Ook zus Dora besloot om door te leren. Zij wilde onderwijzeres worden en ging daarom naar de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen te Amsterdam.⁵⁴ Dit was een nieuwe opleiding. De school was pas in 1876 opgericht en gebouwd aan de Nieuwe Prinsengracht, in de tuin van het Armenhuis.

Begin 1880 werd de toen 30-jarige oom Jacob van Zaanen tot toezien voogd van de kinderen Mannoury benoemd.⁵⁵ Van Zaanen kwam oorspronkelijk uit Zaandam, maar hij had zich in 1874 in Amsterdam gevestigd, eerst in de Heerenstraat waar ook de familie Mannoury woonde, later in de Nieuwe Nieuwstraat bij de Nieuwezijds Voorburgwal.⁵⁶ Hij was een commissionair in effecten. Mannoury herinnerde zich hem later als een aardige man: “Ik hield altijd veel van hem, want toen ik een kind was, was hij altijd heel aardig voor me, en ik weet wel, dat ik hem altijd als een voorbeeld beschouwde; het was een degelijk en braaf man.”⁵⁷

Mannoury's moeder liet in maart 1880 een inventaris van haar inboedel opmaken door notaris C.J. Carp uit Amsterdam.⁵⁸ Dit was nodig omdat zij het plan had om, samen met de drie zussen Kuijlenburg, een vennootschap op te richten. De inboedel van de woning aan de Korte Prinsengracht werd getaxeerd op f 800,-. Hieronder bevonden zich voor de handel bestemde manufacturen voor een bedrag van f 124,- en f 106,50 aan contanten. De bedrijfsporderingen bedroegen f 936,09. Tegenover deze activa à f 1869,59 stonden bedrijfsschulden à f 1895,20, waaronder een rekening van f 1573,41 van de manufacturengroothandel Bahlmann & Co. Bovendien had zij nog enkele schulden openstaan. In 1870 had zij een bedrag van f 400,- en in 1878 een bedrag van f 600,- geleend van notaris C. Donker, een familielid uit Benningbroek. De op 1 september 1879 vervallen rente van het geleende bedrag à f 40,- was nog niet betaald. Ook de op 1 februari vervallen kwartaalhuur à f 275,- en de personele belasting à f 8,-

⁵²Privéarchief (PA), B. Willink (BW), J. Mannoury, 'De familie Mannoury' (Manuscript, 1987), p. 114.

⁵³Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 46.

⁵⁴Ibid., p. 34.

⁵⁵Ibid.

⁵⁶SA AB, Bevolkingsregisters 1874–1893.

⁵⁷Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (maart 1907), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁵⁸Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 34.

waren nog niet betaald. In totaal was er dus een passief van f 3218,20 tegenover een actief van f 1869,59. De vennootschap “tot het vervaardigen en verkoopen van Linnen en Katoenen Artikelen tot lijfdracht en huishoudelijk gebruik”⁵⁹ ging in mei 1880 officieel van start onder de naam Firma van de Weduwen Coppenaal en Mannourij.

Vlak voordat hij officier zou worden, brak Mannoury's broer zijn kuitbeen. Hierdoor ging zijn benoeming tot officier niet door en moest hij de militaire dienst verlaten. Jan trok zich dit erg aan, “want hij was zeer eerezuchtig en een militair in zijn hart.”⁶⁰ Nadat hij uit het hospitaal in Utrecht was ontslagen, keerde hij terug naar Amsterdam, waar hij een tijdje bij zijn moeder introk aan de Lange Leidschedwardsstraat. Al snel vond hij nieuw werk. Met ingang van 16 mei 1881 werd hij klerk der tweede klasse bij de Rijkstelegraaf. In de zomer deed Jan samen met 43 andere kandidaten examen voor leerling-telegrafist. Hij was een van de 15 kandidaten die voor het examen slaagde.⁶¹ Als standplaats kreeg hij Amsterdam aangewezen, maar eerst werd hij als leerling in Rotterdam geplaatst, waar hij een kamer zou huren.⁶²

Mannoury deed het in zijn tweede jaar op school niet goed en bleef zitten. Zelf vertelde hij later vaak dat hij dat jaar niets had uitgevoerd en de beest had uitgehangen, maar volgens zijn rapporten waren de cijfers voor gedrag meestal beter dan die voor vlijt en vorderingen.⁶³ Dat Mannoury bleef zitten was een probleem, omdat hij met een beurs op de HBS was geplaatst. Volgens de regels kon de beurs niet worden voortgezet als een leerling bleef zitten. D. van Lankeren Matthes, de directeur van de HBS, zorgde er persoonlijk voor dat het Amsterdamse college van B en W een uitzondering voor Mannoury maakte.⁶⁴ Hij mocht zijn opleiding aan de HBS voortzetten en deed de tweede klas opnieuw in het schooljaar 1881–1882.

De familie Schaap

Begin 1882 viel het gezin Mannoury uit elkaar. Mannoury's moeder had zich in december 1881 teruggetrokken uit de vennootschap.⁶⁵ In februari 1882 vertrok zij naar het gezin van haar jongere broer Jacob van Beek, kandidaat-notaris in Purmerend, waarschijnlijk om daar als gouvernante van zijn kinderen te gaan

⁵⁹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (9 mei 1880).

⁶⁰G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 41.

⁶¹KB HK, *De Tijd* (2 september 1881).

⁶²Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 42.

⁶³Mannoury, 'De familie Mannoury', p. 114a.

⁶⁴Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 46.

⁶⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (7 januari 1882).

werken.⁶⁶ Mannoury en zijn zus bleven in Amsterdam wonen. Dora, die toen 17 jaar oud was en nog op de Kweekschool zat, trok in bij Maria en Grietje Mannoury, twee tantes van vaderskant. Mannoury zelf, die toen 14 jaar oud was, ging bij de bevriende familie Schaap aan de Nieuwezijds Voorburgwal 73 wonen. Elisabeth Schaap-Velders was een vriendin van zijn moeder uit Wormerveer.⁶⁷ Zij was in 1872 getrouwd met de koopman Hendrik Schaap, die uit een eerder huwelijk drie dochters had.⁶⁸ Eén van deze dochters was Clara Johanna Schaap, die in 1884 trouwde met Mannoury's voogd Van Zaanen.

In de periode dat Mannoury aan de Nieuwezijds Voorburgwal woonde, stuurde hij lange en humoristische brieven aan zijn moeder in Purmerend. Eén ervan schreef hij op 9 februari 1882:

Lieve Moe!

Groot nieuws! Ik loop tegenwoordig met gouden horloges en zilveren kettingen, overhemden, manchetten, cigarettens en weet ik wat niet al moois rond. Ja, u krijgt een kranige zoon, hoor. Over die beide eerste artikelen: gouden horloges en zilveren kettingen zal u wel een beetje verwonderd zijn, dunkt mij zoo; maar het is toch 'heuschige' ernst; ik heb een goud horloge en een zilveren ketting. Hoe ik er aan kom? Raad maar eens! Ik heb het niet in de modder of in een vuilnisvat gevonden, ik heb het ook niet bij Mijnheer de Bruijn uit de winkelkast genomen, maar ik heb het gekregen van Mijnheer Oewel!!!! Het is een horloge met gouden wijzers, een remontoir! Het ligt naast mij op tafel, terwijl ik schrijf en het staat nu op 7 minuten vóór negenen, maar ik hoop, dat, nu u dezen ontvangt, het later zal staan, want anders zou het stilgestaan zijn; de ketting is van zilver, met 5 zware schakels, echt deftig, hoor! Als ik hard loop, rinkelt die ketting dat de menschen omkijken, en zeggen: Hé, kijk die mijnheer eens een mooie ketting hebben, kranig! Nu zal ik u evenwel eens heel deftig, bedaard en geregeld vertellen, wat er gebeurd is, want als ik zoo door ga zal u misschien, even als Dora het niet gelooven of begrijpen, dus welgeeerbiedigde Mama: (nu komt het verhaal). Op Maandag 6 februarie kwam hier ten huize een briefkaart van Mejuf. Anna Schaap of ik Dinsdagavond om een uur of zeven eens komen zou, als ik niet verhinderd was, als wanneer Woensdag ook goed was. (Want ziet u, het kon immers gebeuren dat ik Dinsdagavond naar de comédie of naar mijn sociëteit of mijn leesgezelschap of het paleis, of ergens anders heen [zou] moeten). Toevallig heb ik mijne drukke zaken voor Dinsdagavond aan mijn boekhouder kunnen overdoen en ben zoo vriendelijk,

⁶⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 34.

⁶⁷Ibid., p. 30.

⁶⁸SA AB, Bevolkingsregisters 1874–1893; Ponder Genealogie voor oost Nederland (PG), Archief Personen (AP), Persoonskaarten.

goed en beleefd geweest om op Dinsdag 7 Februarije 1882, des namiddags te 6 uur 10 minuten op de Heerengracht aan te schellen. Ik dacht dat het misschien was om mij een boek te leen te geven, want u weet, jufr. Anna had gezegd dat ik maar eens komen moest, dan zou ik wel eens een paar boeken te leen krijgen. Ik ging dus naar binnen. Daar waren Mijnheer Oewel, Mijnheer Henrij, Jufvrouw Mina en Juffrouw Anna. Ik zeide beleefd goede dag en ging zitten in afwachting van de dingen die komen zouden. Toen zeide Mijnheer Oewel zoo maar op eens, net als een gewoon mensch, dat hij niet dacht dat ik een horloge had. Ik zeide hem dat ik op het oogenblik vergeten was, waar mijn gouden met diamanten omzette horloge dat ik van mijn zakgeld voor *f* 1000 en een halve cent gekocht had, was, zoodat ik hem niet kon laten zien. Hierop vroeg hij of ik wel zoo vriendelijk wou zijn om dit 'dingsgeitje' aan te nemen, het mooie gouden remontoir en de zilveren ketting, sleuteltje, met een zeer net doosje, met wit satijn en rood fluweel gevoerd, te voorschijn nemende. Ik schrok een beetje, en ik bedankte een paar duizend maal en poetste toen de plaat. Ik ging naar huis. Tante Yet zag het voor een *demi-saison* aan, doch tante Betsy wist het beter . . . U begrijpt dat ik op dien Dinsdagavond niet laat terug was van de visite; ik was er geen 10 minuten geweest.⁶⁹

Mijnheer Oewel was Frederik Willem Oewel, een rijke commissionair die, samen met Wertheim, Gompertz en Westendorp & Co., het Administratie Kantoor van Amerikaansche Spoorwegwaarden te Amsterdam had opgericht.⁷⁰ Dit kantoor handelde in aandelen en in de populaire Amerikaanse spoorwegobligaties. Oewel was getrouwd met Clara Catharina Schaap, een nicht van Clara Johanna Schaap, bij wie Mannoury in huis woonde.⁷¹ Mannoury schreef verder:

Woensdag kwam Dora; zij vroeg "of die ketting verbeelden moest dat ik een horloge had." Ik zei "och ja" en ik liet het haar zien; eerst wou ze mij niet gelooven, maar dat ben ik van haar gewoon. Toen ik het haar van binnen en van buiten had laten zien, voelen, horen, ruiken, proeven, enz. moest ze toch eigenlijk wel denken dat het wel waar kon zijn. En nu ga ik iederen dag met een horloge en ketting naar school. Toen de jongens het zagen, zeide ik: "och ja, ik heb het al lang 's Zondags gedragen, maar wat heb je aan een horloge als je het maar ééns in de week draagt? en daarom heb ik het maar in mijn zak gestoken, en houd nu mijn nieuwe dat ik gekocht heb, voor Zondag."⁷²

⁶⁹PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (9 februari 1882).

⁷⁰A. J. Veenendaal, *Slow train to paradise. How Dutch investment helped build American railroads* (Stanford: Stanford University Press, 1996), p. 23.

⁷¹PG AP, Persoonskaarten.

⁷²PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (9 februari 1882).

Ook liet Mannoury aan zijn moeder weten dat het op school nu beter ging dan een jaar eerder:

Met het school gaat het tegenwoordig goed, hoewel er een leeraar absent is en vele anderen om de beurt eens ziek zijn, als zij voor plezier eens uit willen, zoodat het nog al eens voorgekomen is, dat wij een uur vrij hadden. Wij hebben een nieuwe leeraar gekregen, zekere heer Nolting, in de geschiedenis, een aardige man, doch vreeselijk spotachtig. Ik kan tegenwoordig wel met de leeraren overweg. Dat op nevensgaand rapport Nederlandsch en Geschiedenis niet is ingevuld, komt doordat de leeraar in het Nederlandsch, Mijnheer Boon, ziek is en wel vooreerst niet beter zal worden. Hij mankeert iets aan de oogen. De leeraar in de Geschiedenis is, zooals ik gezegd heb nog slechts kort hier, zoodat hij nog geen rapport op kan maken. Ik heb mijn rapport over December en Januarië ontvangen en staat hierachter geschreven. Oom [Jacob van Zaanen] heeft het geteekend. De tantes zijn alle gezond en u moet de complimenten hebben, en ook vooral van de poes en van Saar, zij hebben mij het nadrukkelijk opgedragen. Poes vraagt of als u nog eens in Amsterdam komt, of zij weer op uw schoot mag zitten. Van Dora zal ik maar niet schrijven, behalve dat zij erg dik is geworden, want van haar weet ik geen nieuws. Van Jan ook niet. Tante Claar is Maandag jarig. Dora zal voor een cadeautje zorgen, want ik heb op het oogenblik geen moppen. De kinderen zijn gezond. Zij hebben briefjes aan hun Pa geschreven die 13 Maart jarig is. Alle mogelijke groeten van Uw Gerrit.⁷³

Eind 1882 keerde Jan vanuit Rotterdam terug naar Amsterdam. Eerst trok hij in bij zijn tantes Maria en Grietje Mannoury op het adres Heerenstraat 32, waar ook zijn zus Dora woonde, maar al snel huurde hij ergens anders een kamer. Met ingang van 1 januari 1883 werd hij bij koninklijk besluit benoemd tot telegrafist der tweede klasse bij de Rijkstelegraaf.⁷⁴ Dit vak bleef hij de rest van zijn leven uitoefenen, ook al stond het telegraferen hem tegen. Veel liever wilde hij de kost verdienen als toneelschrijver. Jan was een groot bewonderaar van kluchtspel-schrijvers als G.A. Bredero en P. Bernagie en hij wilde het Nederlandse kluchtspel doen herleven.⁷⁵ In de periode dat hij werkzaam was als telegrafist in Amsterdam nam hij deel aan verschillende amateurtoneelgezelschappen en schreef hij zijn eerste toneelstuk *Een huis met commensaals*, een klucht in één bedrijf:

Een huis met commensaals is een klucht door den heer J. Mannoury, zooals elk jong letterkundige er wel op zijn geweten heeft. Een kleine verwarring

⁷³PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (9 februari 1882).

⁷⁴KB HK, *Algemeen Handelsblad* (30 december 1882).

⁷⁵H. F. Wijnman, 'Mannoury, Jan', in P. C. Molhuysen en P. J. Blok (redacteurs), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 10 (Leiden: A. W. Sijthoff, 1937), p. 544.

met een brief, eenige grappige commensaals, waarvan een steeds over de kamer van zijn buurman moet (een 'doorloop' uit de ouderwetsche kleine huizen), dolle luidruchtigheden, enkele geestige gezegden, boert bij de vleet . . . , gelegenheid genoeg voor de heeren Schulze, de Boer, Clous, de dames Poolman en Lorjé en anderen om het publiek te doen lachen.⁷⁶

Op 13 december 1884 werd het stuk opgevoerd door telegrafistenvereniging De Spiraal. Ch.A. de Vries, een van de toneelspelers, herinnerde zich Jan later goed:

Als hij zelf niet op het tooneel was, gaf hij zijn op- en aanmerkingen, zenuwachtig gejaagd van den een naar den ander loopende, ons duwende dàar, waar hij vond, dat we moesten staan. Maar altijd lachend en gekscherend, vol grappen steeds, verbeterde hij onze fouten, soms er een op den schouder kloppende ten teeken van tevredenheid, dan een ander toevoegende: "Je kent nog een pover beetje van je rol; ik ken haar nog beter!" In die dagen had ook ik altijd het genoegen mede te spelen in zijn stukjes, en in mijn verbeelding voel ik nog zijn hartelijken, stevigen handdruk, wanneer hij tevreden was, een hand die klam en koud was, overspannen en zenuwachtig als hij was geweest, gedurende de voorstelling.⁷⁷

In 1887 werd *Een huis met commensaals* opgevoerd door beroepsspelers van de Koninklijke Vereniging Het Nederlandsch Toneel. Dat jaar verscheen het tevens in druk. Een zeker succes bereikte Jan er dus wel mee, maar de afrekening van de auteursrechten – f 62,16 – gaven wel aan dat een broodwinning er niet in zat.⁷⁸ Korte tijd later schreef hij het stuk *Warm*, een kluchtspel in drie bedrijven, dat eveneens in 1887 door Het Nederlandsch Toneel werd opgevoerd.⁷⁹ In de jaren hierna schreef Jan nog enkele kleinere blijspelen, onder andere *De schakers*, in 1889 opgevoerd door de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburg Mij. en in 1897 door het gezelschap Frank in de *Salon des Variétés* te Amsterdam, en *Ik heb iets vergeten*, in 1890 opgevoerd door het gezelschap Kreukniet te Amsterdam. Zijn kleinere toneelstukken, vooral *Een huis met commensaals*, werden nog lange tijd door amateurgezelschappen opgevoerd.

Toen oom Jacob van Beek in 1883 werd benoemd tot notaris in de gemeente Beemster en hij daar met zijn gezin naar toe verhuisde, keerde Mannoury's moeder terug naar Amsterdam, Eerste Nassaustraat 14.⁸⁰ Zijn zus bleef bij haar tantes wonen totdat zij haar opleiding had afgerond. In oktober 1883 slaagde zij voor

⁷⁶KB HK, *Algemeen Handelsblad* (11 maart 1887).

⁷⁷Ch.A. de Vries, geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 42.

⁷⁸Ibid., p. 43.

⁷⁹Wijnman, 'Mannoury, Jan', p. 544.

⁸⁰Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 35.



G. Mannoury.

haar LO-examens⁸¹ en een maand later werd zij benoemd tot 3^{de} onderwijzeres aan de openbare lagere school der 1^{ste} klasse nr. 30 (voorheen openbare armen-school nr. 30 genoemd).⁸² Dora volgde verder onderwijs voor de LO-akte Frans en slaagde in augustus 1885 voor haar examen.⁸³ Daarop solliciteerde zij bij de Parelschool te Amsterdam, waar zij in oktober werd aangenomen als derde onderwijzeres.

Ook Mannoury maakte eerst zijn school af voordat hij weer bij zijn moeder ging wonen. Het eindexamen HBS legde hij in augustus 1885 met goed gevolg af.⁸⁴ Zijn hoogste cijfer was een 9 voor natuurkunde, gevolgd door een 8 voor zowel wiskunde als werktuigkunde.⁸⁵ Het laagste cijfer was een 4 voor Engels. In zijn examenjaar werd Mannoury getroffen door een oogziekte, waarvoor hij enige tijd moest worden opgenomen in de Inrichting voor Ooglijders aan de Spinozastraat te Amsterdam.⁸⁶ Waarschijnlijk leed hij aan trachoom, een besmettelijke oogziekte die ontstekingen aan het bindvlies veroorzaakte met blindheid als mogelijk gevolg. Dit was in de periode 1860–1920 een groot probleem in Amsterdam.⁸⁷ Het gevolg van deze ziekte was dat Mannoury de rest van zijn leven aan één oog zo goed als blind bleef. In de praktijk had hij daar weinig last van, alleen kon hij slecht tegen fel licht. Drie maanden na het behalen van zijn HBS-diploma slaagde Mannoury voor de onderwijzersakte, die hem de bevoegdheid

⁸¹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (22 november 1883).

⁸²Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 44.

⁸³KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (28 augustus 1885).

⁸⁴Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 47.

⁸⁵PA BW, *Getuigschrift eindexamen der Hoogere Burgerscholen* (6 augustus 1885).

⁸⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 47.

⁸⁷R. Rigter, 'Geschiedenis van het genezen. Trachoom, de gesel van de Amsterdamse jodenbuurt', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 140:11 (1996), p. 616.

gaf om les te geven in het lager onderwijs.⁸⁸ Waarschijnlijk had hij de boeken hiervoor geleend van zijn zus, die immers de opleiding voor onderwijzeres aan de kweekschool had gevolgd, en kon hij door zelfstudie en aanleg zo snel voor zijn onderwijzersexamen slagen.

⁸⁸Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 47.

2 | Onderwijzer en leraar

Wordt àl wat leeft en àl wat geest is, niet rusteloos geslingerd van het algemene naar het bijzondere en van het bijzondere naar het algemene, zonder in één van beide eindpunten ook maar 'n ogenblik te kunnen volharden?

— G. Mannoury¹

Openbare lagere school der 1^{ste} klasse nr. 18 te Amsterdam

Na het behalen van zijn onderwijzersakte solliciteerde Mannoury bij het lager onderwijs in Amsterdam. In februari 1886 werd hij benoemd tot derde onderwijzer aan de openbare lagere school der 1^{ste} klasse nr. 18 (voorheen openbare armenschool nr. 18 genoemd) aan de Binnenkant bij de Oudeschans.² Zijn salaris was goed en bedroeg f 600,- per jaar. Een jaar later werd hij bevorderd tot tweede onderwijzer aan diezelfde school, waardoor hij f 100,- per jaar meer ging verdienen. Het schoolgebouw bestond uit een gymzaal op de begane grond en twee klaslokalen, één op de eerste en één op de tweede verdieping. Op deze school was plaats voor 360 kinderen.³ De Binnenkant was een zeer armoedige buurt en het stonk volgens Mannoury verschrikkelijk in de klas. Omdat het lesgeven in het lager onderwijs hem niet beviel, besloot hij naar het middelbaar onderwijs over te stappen. Onderwijzers met een kweekschool diploma konden hun lesbevoegdheid voor het middelbaar onderwijs verkrijgen door het behalen van een akte van bekwaamheid tot het geven van school- en huisonderwijs.⁴ De meeste aktestudenten waren onderwijzers in het lager onderwijs die in de avonduren zelfstandig voor hun lesbevoegdheid in het middelbaar onderwijs studeerden. Zij waren veelal afkomstig uit de burgerlijke middenklasse. Mannoury koos voor het vak wiskunde, een van de zwaardere vakken. Voor dit vak konden twee akten

¹G. Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese* (Bussum: F. G. Kroonder, 1953), p. 138.

²Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 47.

³Spoelstra et al., *Schoolvoorbeelden*, pp. 17–18.

⁴K. Blom, 'Van de acten van bekwaamheid', in F. Goffree, M. van Hoorn en B. Zwaneveld (redacteurs), *100 jaar wiskunde-onderwijs* (Leusden: Nederlandse Vereniging van Wiskundeleraren, 2000), pp. 91–94.

worden behaald: de MO-akte KI, die bevoegdheid gaf voor de driejarige HBS, en de MO-akte KV, die bevoegdheid gaf voor de vijfjarige HBS. Het behalen van de akte KI gaf toegang tot het examen voor KV. Naast het vakexamen moest ook een examen worden afgelegd in de theorie van onderwijs en opvoeding: de akte Q. In de praktijk werd deze theorie echter nauwelijks getoetst. Wanneer een kandidaat tijdens het mondeling examen goed uit zijn woorden kon komen, was dit vaak voldoende om zijn geschiktheid voor het onderwijs aan te tonen. Mannoury slaagde voor de MO-akte KI en Q op 13 december 1887.⁵

In januari 1888 solliciteerde Mannoury's zus Dora met succes naar de functie van 2^{de} onderwijzeres aan de openbare lagere school der 3^{de} klasse, een gemengde school voor jongens en meisjes in de Frans Halsstraat 14–16 te Amsterdam.⁶ Deze nieuwe school, de Frans Halsschool, werd op 4 april 1888 geopend.⁷ Dora werkte hier als onderwijzeres tot 1923.

Instituut Schreuders te Noordwijk-Binnen

Met zijn nieuwe diploma's op zak vond Mannoury al gauw een nieuwe betrekking. In september 1888 werd hij aangesteld als onderwijzer in de wiskunde aan Instituut Schreuders, een kostschool te Noordwijk-Binnen.⁸ Mannoury verbleef hier intern. Het onderwijs aan Instituut Schreuders omvatte de voorbereiding op:

- a. De Universiteit, resp. de hoogste klassen van een gymnasium;
- b. de vierde klasse eener H.B.S., de militaire academie of het Koninklijk Instituut voor de marine te Willemsoord;
- c. den aanzienlijken handelsstand of eene administratieve betrekking.⁹

Er werd les gegeven in oude talen, wiskunde, natuurkunde, boekhouden, Nederlands, geschiedenis, aardrijkskunde, Frans, Engels, Hoogduits, muziek, tekenen en gymnastiek. De directeur van deze school was G.J. Dozy, die eerder als leraar in de oude talen aan het Instituut verbonden was geweest.¹⁰

Mannoury's broer Jan had intussen ook verder gesolliciteerd. Hij wilde telegrafist worden in dienst van de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal), omdat

⁵Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 47.

⁶KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (6 januari 1888).

⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (24 maart 1888).

⁸KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (23 juni 1888).

⁹C. Verweij, 'Het Noordwijkse Instituut, voorheen "Instituut Schreuders" 1535–1908', *Kernpunten*, 22:3 (2007), p. 10.

¹⁰A. J. Servaas van Rooyen, 'Levensbericht van Dr. G. J. Dozy', in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1922–1923* (Leiden: E. J. Brill, 1923), p. 64.

hij daar meer geld kon verdienen dan in Nederland. Hij was een van de tien telegrafisten die voor de functie werd aangenomen.¹¹ Jan kocht een passage van Rotterdam naar Kaapstad op het stoomschip Moor, derde klasse, voor f 188,32 en vertrok op woensdag 17 oktober 1888.¹² Mannoury en Seidel, een goede vriend, brachten hem naar de boot. Het afscheid viel de beide broers zwaar. Nadat de boot vertrokken was, ging Mannoury terug naar Noordwijk-Binnen. De volgende dag ontving hij een brief van zijn zus:

Beste Gerrit,

We hopen maar, dat alles goed gegaan is; Seidel is bij ons geweest, om ons te vertellen, hoe het afscheid aan den trein was geweest. In Rotterdam was het nog erg voor je beiden hè, het is ook onplezierig voor jou, om zoo alleen in Noordwijk te komen, we dachten daarom, dat het nog wel aardig voor je moest zijn, om morgen ochtend een lettertje te krijgen. Moe was eerst nog van streek, maar is weer wat opgeknapt. Tante Schaap kwam dadelijk bij ons, docter [? slecht leesbaar, MK] & tante Griet [zijn] nog gekomen en straks, denk ik, zal Thiska [Wehrbein] wel komen. Een beetje afleiding is vandaag wel goed. Als je dezen ontvangt, zul je nog wel niet geschreven hebben, schrijf ons vooral, hoe alles gegaan is en hoe Jan zich hield, aan 't station hier was hij weer de oude, nietwaar? Moe hoopt, dat je vannacht goed zult slapen. Een zoen van Moe en van je liefhebbende Do.¹³

Jan stuurde regelmatig brieven naar zijn familie in Nederland. Het beviel hem goed in Transvaal: "Wat 'bevallen' betreft, ik heb geen oogenblik berouw, dat ik gegaan ben. Het geld is goed, dat is de hoofdzaak. Ik mis hier, wat ik verwacht had te missen, 'de genietingen der beschaving'."¹⁴ Ook stuurde hij geregeld geld aan zijn moeder, die hier erg om verlegen zat. Zij had nog een aantal schulden openstaan bij de families Schaap en Oewel. Van het salaris van haar twee andere kinderen bleef onvoldoende over om de schulden af te betalen.

Mannoury had het naar zijn zin in Noordwijk-Binnen, maar Instituut Schreuders had geen solide bestaansgrond. De school had maar twintig leerlingen en deze hadden het volgens Mannoury zo goed dat de school wel in financiële problemen moest komen.¹⁵ Mannoury liep daarom al snel met plannen rond om iets anders te zoeken. Begin juli 1889, hij werkte toen nog geen jaar op het Instituut, overwoog hij om naar zijn broer in Transvaal te vertrekken. Als hij daar les kon geven, zou hij immers goed geld kunnen verdienen. Met het oog

¹¹KB HK, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (10 oktober 1888).

¹²Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 43.

¹³PA BW, Brief S.D. Mannoury aan G. Mannoury (17 oktober 1888).

¹⁴Brief J. Mannoury aan familie Mannoury (1 mei 1889), geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 43.

¹⁵Ibid., p. 48.



Th. Thiel-Wehrbein.

daarop wilde hij de hoofdakte voor het lager onderwijs behalen en daarom ging hij weer studeren. Hij slaagde voor zijn examen op 30 augustus 1890. Met deze akte op zak kon hij solliciteren naar de functie van hoofdonderwijzer, eventueel in Transvaal.

Door de financiële problemen van het Instituut werd Mannoury's salaris in 1890 verlaagd. Hij kreeg nog maar 60% van zijn loon uitbetaald. Jan vulde de financiële tekorten van zijn familie voortdurend aan en bleef geld sturen. Zijn moeder vond het erg vervelend dat zij een beroep op haar zoon moest doen en schreef hem:

Hadden wij nu maar nooit geld nodig gehad he! doch dat is buiten Moe haar schuld, het hindert mij genoeg, en nu kon ik het nog niet redden doordat Gerrit zoo veel minder verdient, en hoogst waarschijnlijk met Febr. of Maart te huis zal komen daar het school wel zal ophouden te blijven bestaan.¹⁶

In overleg met zijn moeder besloot Mannoury om zijn baan per 1 maart 1891 op te zeggen en op zoek te gaan naar een nieuwe betrekking. In september 1890 stelde hij de heer Dozy hiervan op de hoogte. Deze raadde hem aan om het staatsexamen gymnasium te doen, zodat Mannoury daarna wiskunde kon gaan studeren aan de universiteit. Als hij een academisch diploma in zijn bezit had, zou Mannoury meer kans maken op het vinden van een goedbetaalde baan. Leerlingen die de HBS hadden doorlopen, kregen toegang tot de universiteit door examen te doen in de vakken die niet aan de HBS, maar wel aan het gymnasium werden onderwezen: Grieks en Latijn. Dozy stelde voor om Mannoury, zolang hij nog op het Instituut werkte, zelf Griekse en Latijnse les te geven. Om de kost

¹⁶Brief A. Mannoury-Van Beek aan J. Mannoury (16 oktober 1890), geciteerd in: Mannoury, 'De familie Mannoury', p. 119.

te verdienen kon hij, naast zijn studie, privaattlessen gaan geven. Mannoury zag dit allemaal wel zitten. Op 24 december stuurde hij een brief aan zijn broer over deze nieuwe ontwikkelingen:

Beste Jan, als je dezen ontvangt, is het te laat om je nieuwjaar te wensen, en nu ik hem schrijf, is het nog te vroeg, dus dat komt door mekaar goed: veel heil en zegen! en a bright new year! Vandaag hebben we je brief ontvangen van 25 Nov, waarin je vertelde, hoe je je merrie was kwijtgeraakt; nu, die zul je zeker niet weerom gevonden hebben. Het reizen en trekken gaat hier op het oogenblik gemakkelijker dan bij jou: we hebben een strengen winter en al sedert een maand is overal prachtig ijs; ik ben dan ook op schaatsen van Noordwijk gekomen, een prettig ritje en geen onwelkome bezuiniging. Van de week ga ik weer eens een dagje naar Noordwijk om latijnsche les te nemen, want je moet weten dat je tegenwoordig een 'klassiek ontwikkelden' broeder hebt. Mijnheer Dozy n.m. heeft mij sterk aangeraden om Latijn en Grieksch te leeren om eindexamen Gymnasium te doen, omdat de menschen nu eenmaal erg op een doctorstitel gesteld zijn. Hij heeft aangeboden mij zelf lessen te geven en de noodige boeken te leenen, en zoo lees ik nu sedert drie maanden Latijn en ben net aan grieksch begonnen; mijnheer Dozy zegt, dat ik met hard werken het volgend jaar Juni het eindexamen wel zou kunnen doen, omdat van de lui, die in de wiskundige vakken willen studeeren, niet veel latijn en grieksch gevraagd wordt. Ik vind het niet onaardig, weer eens wat anders te studeeren, maar aan den anderen kant is het erg onplezierig dingen te moeten leeren, waar ik later niets aan zal hebben: zoodra ik dat examen gedaan heb, kan ik alles weer gerust vergeten, want de latijnsche en grieksche boeken over wiskunde, die wat beteekenen zijn natuurlijk toch allemaal al lang vertaald.¹⁷

Mannoury had al een paar leerlingen op het oog aan wie hij privaattlessen kon geven, onder wie zijn vriend Jan Hendrik Thiel, die hoofd was van een openbare lagere school in Amsterdam:

Ik heb al toezegging van een paar lessen: sommige vriendinnen van Dora hebben gezegd, les van me te willen nemen, en Thiel, de man van Thiska Wehrbein zal wiskundeles bij mij nemen; ik hoop maar dat het wat zal opnemen, dan kan ik hier in Amsterdam de colleges volgen, zonder betalen, omdat ik vroeger voor niets op de H.B.S. ben geweest; ik zou dan in twee of drie jaar doctor kunnen wezen. Lukt het niet met lesgeven, dan zal ik toch nog wel altijd weer een betrekking als gewoon onderwijzer kunnen

¹⁷Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (24 december 1890), geciteerd in: Mannoury, 'De familie Mannoury', p. 119.



J.H. Thiel.

krijgen. Er worden tegenwoordig nogal leeraren in wiskunde gevraagd, o.a. in Breda en in Veendam; je begrijpt, dat ik niet verzuimd heb te solliciteeren, ofschoon het een heele kleine kans is, dat ze iemand zullen nemen die geen doctor is, want het zijn allebei H.B.S. met 5-jarigen cursussen; bovendien heb ik [een] paar brieven geschreven op advertentiën waarin weer secondanten op kostscholen gevraagd werden, maar ik heb er bijgezet dat ik alleen komen wou als het in een akademiestad was, anders helpt het me toch niet. Ik heb hier in de Universiteitsbibliotheek mooie leerboeken gevonden voor latijn en grieksch, zoodat ik me daarmee met Maart zal kunnen helpen, zonder boeken te koopen. Ik vind het erg aardig van mijnheer Dozy, dat hij me toch les geeft, al weet hij, dat ik met Maart hoogstwaarschijnlijk wegga.¹⁸

Mannoury nam inderdaad zijn ontslag per 1 maart 1891 en trok weer bij zijn moeder en zus in, die intussen in Leidschestraat 86 woonden.¹⁹ Hij gaf privaattlessen aan enkele leerlingen en was over zijn lessen niet ontevreden, hoewel ze nog maar *f* 7,- per week opbrachten “dus geen schatten.”²⁰ Hij had zijn Grieks en Latijn intussen voldoende onder de knie en wilde het staatsexamen gymnasium doen. De oproep hiervoor in de krant had hij echter gemist en hierdoor had hij zich te laat aangemeld. Bovendien was hij zijn HBS-diploma kwijtgeraakt en moest hij een duplicaat aanvragen bij de Provinciale Griffie, dat hij pas op 21 juli 1891 ontving. Hij deed op een latere datum examen, maar zakte hiervoor. Wel mocht hij colleges gaan volgen aan de universiteit en hij dacht erover om dit als

¹⁸Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (24 december 1890), geciteerd in: Mannoury, ‘De familie Mannoury’, p. 119.

¹⁹SA AB, Bevolkingsregisters 1874–1893.

²⁰G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 48.

hoofdbezigheid te gaan doen en voorlopig niet te solliciteren. Zijn broer zag dit niet zitten en schreef op 16 september 1891 aan zijn moeder:

Laat Gerrit zijn best doen eerst wat te verdienen; als het er later bij ons wat beter aanzit, kan hij meer op zijn gemak studeren, en niet van die acrobatische toeren met zijn intellect verrichten; hij is nog jong. Ik niet, en als ik nu niet de ponden bij elkaar kan houden, krijg ik ze nooit, of als het te laat is.²¹

In deze periode was het salaris van Mannoury's zus de enige vaste inkomstenbron van het gezin. Dit werd aangevuld met het geld dat Mannoury verdiende met zijn privaattlessen en de geldzendingen van zijn broer. Bovendien had het gezin een extra kostganger in huis. De 14-jarige Jacob van Beek, de zoon van Mannoury's oom Jacob van Beek uit Purmerend, woonde sinds 7 september 1891 bij het gezin in, omdat hij onderwijs volgde aan de HBS te Amsterdam.²² Hij betaalde waarschijnlijk een geringe vergoeding voor kost en inwoning.

Instituut Baudet te Arnhem

Omdat zijn privaattlessen niet genoeg geld opleverden, besloot Mannoury opnieuw te gaan solliciteren. Instituut Baudet te Arnhem had een vacature voor een interne secondant die in het bezit was van de hoofdkate. Dit Instituut verzorgde de "Opleiding voor den Handel en verschillende Examens."²³ Het salaris zou f 600,- à f 700,- per jaar bedragen. Mannoury solliciteerde met succes op deze vacature. Hij zou voornamelijk de wiskundige vakken verzorgen. Op 24 september 1891 vertrok hij naar Arnhem. In de eerste week dat hij daar was, kreeg hij echter ook bericht dat hij was aangenomen als tijdelijk leraar aan de Openbare Handelsschool en de daaraan verbonden driejarige HBS te Amsterdam.²⁴ Deze kans kon hij niet laten liggen. Niet alleen zou hij aan de Openbare Handelsschool een veel hoger salaris krijgen dan in Arnhem, maar ook zou hij in Amsterdam wiskunde kunnen gaan studeren. Bovendien zou hij weer bij zijn moeder en zus kunnen gaan wonen. Na een week in Arnhem gewerkt te hebben, zegde Mannoury zijn baan op. Hij ging weer terug naar Amsterdam.

Openbare Handelsschool te Amsterdam

De gehele familie was blij met Mannoury's aanstelling aan de Openbare handelsschool en er werd volop feest gevierd. Op 11 oktober 1891 trokken de families

²¹Brief J. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (16 september 1891), geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 48.

²²SA AB, Bevolkingsregisters 1874-1893.

²³KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (10 juli 1891).

²⁴Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 49.

Mannoury en Thiel er een dagje op uit. 's Avonds werd een toneelstuk in de schouwburg van Haarlem bezocht. Hier werd het in Duitsland verboden stuk *Die Ehre* van Hermann Südermann gespeeld. Dit toneelstuk ging over sociale klassenverschillen en over de verschillende invullingen van het begrip 'eer'. Südermann meende dat eer een betrekkelijk begrip was, dat bij verschillende volkeren en standen een andere betekenis had.²⁵ Het stuk speelde zich af tussen de bewoners van een voorhuis, waar een rijke fabrikant en zijn familie woonden, en een achterhuis, waar een arme werkman met zijn familie woonde. De zoon van de fabrikant had de dochter van de werkman verleid. Om de eer te herstellen bood de fabrikant de werkman 40.000 marken aan. De zoon van de werkman, die in Indië in dienst van de fabrikant administrateur was geworden, kwam echter uit Indië terug met een heel ander begrip van eer, dat dichter bij die van het vóór- dan van het achterhuis stond. Voor hem vormden die 40.000 marken geen eerherstel. Zijn vader nam het geld echter aan, hij kon het goed gebruiken. Wat Südermann met zijn stuk wilde laten zien, was dat het gevoel van eer iets heel persoonlijks was. Verschillende mensen hadden verschillende opvattingen van het begrip eer en ook binnen eenzelfde stand konden verschillende opvattingen over dit begrip bestaan. Een paar dagen na dit uitstapje ging Mannoury weer naar Haarlem, nu om een paar vroegere collega's op te zoeken. Zij hadden "een ritje gemaakt in een 'aupe raateug' [open rijtuig] en ons verder uitstekend geamuseerd."²⁶

Hoewel Mannoury eerst had gedacht dat hij aan de Openbare handelsschool f 1500,- per jaar zou gaan verdienen, was hij met zijn salaris van f 1300,- ook heel tevreden. Aan zijn broer schreef hij:

Wat mij ook uitstekend bevalt, is de toestand van mijn portemonnaie; ik heb me allerlei weeldeartikelen aangeschaft, als daar zijn: een prachtig zilveren horloge van f 4,-, een ketting, een zakmesje, een das, enz. Verder heb ik het geluk een nieuw, betaald pak aan te hebben, iets wat je me zeker nooit hebt zien doen.²⁷

En zijn moeder voegde hieraan toe:

Het is ook voor zeker een groot geluk. Gerrit het nu alles wat hij nodig heeft, om verder te studeeren, geld en tijd, en wat ook zoo erg gelukkig is, nu kun jij je geld houden, want de eenigste kans, om weer tot ons te komen is de dubbeltjes, en nu kunnen wij ons redden en alles te boven komen.²⁸

²⁵J. Kalff, 'Hermann Südermann', in J. Kalff (redacteur), *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1904), p. 180.

²⁶G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 49.

²⁷Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (15 oktober 1891), geciteerd in: *ibid.*

²⁸Brief A. Mannoury-Van Beek aan J. Mannoury (15 oktober 1891), geciteerd in: *ibid.*, pp. 35–36.

Na het heugelijke nieuws had zij onmiddellijk besloten om te gaan verhuizen. De woning aan de Leidschestraat was te klein voor het gezin: “Gerrit en Jacob slapen in de keuken, dat voor mij heel lastig, en voor hen niet gezond is.”²⁹ Haar huur bedroeg op dat moment *f* 300,- per jaar en zij hoopte niet boven de *f* 400,- te moeten gaan huren. Mannoury schreef hierover aan zijn broer:

Beste Jan,

Op school bevalt het mij goed, ik heb al het genoeg gehad een leeraarsvergadering bij te wonen: van 8 uur tot half 12 op twee kopjes slappe thee, dus een eenigszins droge lol. Moeder is met ware wellust aan het huizen kijken; op een paar na heeft ze alle huizen in Amsterdam gezien; als die klaar zijn, begint Moe aan Sloterdijk. Heb jij niks te huur?

Bonjour! GM³⁰

Zus Dora voegde hieraan toe:

Lieve Jan,

Zoals je wel begrijpt, is je broer aan het lasteren. Hij neemt tegenwoordig een ware martelaarshouding aan inzake de huizen. Hij heeft al één huis gezien, en moet ook soms deelnemen aan allerlei beraadslagingen, wat niet plezierig is, als je bezig bent met een ‘vreeselijk mooi’ boek. Hij zegt ook, dat hij er in een oogenblik wel een zou kunnen vinden, maar dat zou ik van jou eerder gelooven, want je hadt er altijd nogal slag van, je moest er maar eens voor overkomen. (...)

Je liefhebbende D.³¹

Begin 1892 betrok het gezin Mannoury een nieuwbouwwoning in de Van Baerlestraat 48, tussen de P. C. Hoofdstraat en de Willemsparkweg. Aan de achterkant was het uitzicht tot aan Haarlem nog vrij.³²

In het schooljaar 1891–1892 gaf Mannoury 15 uur per week les aan de Openbare Handelsschool. Hij had tijd over en besloot in deze periode weer door te leren. Dit keer wilde hij de MO-akte KXII voor boekhouden behalen. De eerste keer zakte hij voor het examen.³³ Een jaar later, in december 1893, slaagde hij wel. Met dit nieuwe diploma op zak ging hij tevens als accountant werken.³⁴ Hoewel de verwachtingen van Mannoury en zijn familie hooggespannen waren, liep zijn betrekking aan de Openbare Handelsschool toch weer op een teleurstelling

²⁹Brief A. Mannoury-Van Beek aan J. Mannoury (15 oktober 1891), geciteerd in: Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 36.

³⁰PA BW, Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (13 november 1891).

³¹PA BW, Brief S.D. Mannoury aan J. Mannoury (13 november 1891).

³²Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 36.

³³Ibid., p. 50.

³⁴KB HK, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (9 december 1893).

uit. Mannoury moest zijn betrekking opgeven “wegens gebrek aan orde in de klasse.”³⁵ Het lukte hem niet om het schooljaar 1892–1893 af te maken. In maart 1893 nam hij zijn ontslag.

Instituut Vredeoord te Oosterhout

In april 1893 vertrok Mannoury naar Oosterhout waar hij ging werken aan Instituut Vredeoord, een kostschool die onder leiding stond van de heer P. J. Treffers.³⁶ De school lag op een landgoed aan de Zandheuvel 90. Het hoofdgebouw bestond uit een aantal grote vertrekken op de benedenverdieping en een aantal kleinere vertrekken op de bovenverdieping, die als slaapgelegenheden dienden. Op het terrein stonden allerlei bijgebouwen en er was een grote tuin met mooie bomen.³⁷ Vredeoord lag in een ‘gezonde streek’, had ‘ruime lokaliteit’ en ‘kleine klassen.’³⁸ Net als Instituut Baudet te Arnhem verzorgde Instituut Vredeoord de opleiding voor de handel en verschillende examens. Het gemiddeld aantal geslaagden bedroeg 80%. Na de opleiding stroomden de meeste leerlingen door naar de HBS. In 1894 kwam het Instituut in het nieuws doordat er een leerling op school was overleden:

Omtrent het treurige geval, in de kostschool van de Heer P. J. Treffers, te Oosterhout, voorgekomen, wordt aan de N.R.Ct. [*Nieuwe Rotterdamsche Courant*] nader het volgende medegedeeld: “Willem R. is sinds 1 Jan. 1894 kostleerling op die school. Woensdagavond 61/4 uur werd hem gezegd in de gang te gaan staan, en om 7 uur vond men hem daar hangende aan zijn zakdoek. Niettegenstaande alle pogingen om het leven op te wekken mocht dat niet gelukken. Uit tal van aanwijzingen blijkt, dat er van geen opzet, maar van een ongeluk sprake moet zijn, een verkeerde grap of iets dergelijks, dat tot zulke ontzettende, droevige gevolgen geleid heeft.”³⁹

Mannoury bleef niet lang in Oosterhout werken. Aan het Instituut deugde weinig en de heer Treffers zou een bijzonder naar persoon zijn geweest.⁴⁰ Na een paar maanden nam Mannoury zijn ontslag.

³⁵G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 49.

³⁶Mannoury, ‘De familie Mannoury’, p. 125.

³⁷M. Koreman, *Oosterhout zo was het* (Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester, 2001), p. 52.

³⁸KB HK, *De Telegraaf* (29 juni 1895).

³⁹KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (1 december 1894).

⁴⁰Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 50.

3 | Gouverneur

En wat het ikheidsbegrip aangaat, wel, de filosofen hebben reeds zoveel eeuwen lang vergeefse pogingen gedaan, dat 'ego' in een aanwijsbare of zelfs maar vermoedbare 'nutshell' samen te vatten, dat wij aan het falen dier pogingen wel het recht menen te mogen ontleen tot de aforistische metafoor: de ikheid is een wereld! Maar 'geen wereld op zichzelf' ...

— G. Mannoury¹

Tindal

In augustus 1893 stond Mannoury weer ingeschreven op het adres van zijn moeder in de Van Baerlestraat te Amsterdam.² Die maand werd hij aangesteld als gouverneur van een adellijke jongen, baron G.A. Tindal.³ Hij was de 7-jarige zoon van de rijke jhr. H.P. Tindal. Deze was, net als veel van zijn familieleden, beroepsmilitair en tevens drager van de Militaire Willemsorde.⁴ Nadat hij van zijn paard was gevallen en zijn knieën had geblesseerd, kon hij zijn functie niet meer uitoefenen. In 1883 werd hij eervol ontslagen uit militaire dienst in rang van kapitein en met een pensioen van f 1500,- per jaar. Als persoon was Tindal impulsief, spontaan, hartelijk, hulpvaardig en voortvarend, maar tevens wantrouwend, ijdel en zelfingenomen. Mede door zijn krachtige, rijzige gestalte had hij een imponerend voorkomen. Tindal was welbespraakt en intelligent, en hij bezat een tomeloze energie.

In 1885 trouwde Tindal met J.J. van Hoeij Smith, de rijke weduwe van de commissionair en financier W. Borski.⁵ De familie Borski was in die tijd een bekende en gefortuneerde bankiersfamilie. Toen Tindal met Van Hoeij Smith trouwde, bedroeg haar vermogen ongeveer f 2.000.000,-. Tindal en zijn vrouw vestigden zich aan de Stadhouderskade 152 te Amsterdam. Daar werd hun

¹Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 33.

²Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief Bevolkingsregister (AB), Gezinskaarten 1893–1939.

³Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 50.

⁴H. J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met gewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976), pp. 35, 44.

⁵*Ibid.*, pp. 24, 40–43.



H.P. Tindal.

zoon in 1886 geboren. Toen hij een jaar oud was, verhuisde het gezin naar de Sarphatikade 12, op een steenworp afstand van de oude woning. Daar werd nog een dochter geboren, jkvr. H.J.J.M. Tindal. Behalve het huis aan de Sarphatikade bezat de familie Tindal ook het landgoed Swaenenburgh aan de Franse Kampweg te 's-Graveland, waar het gezin in de zomer verbleef. Voor zijn lessen aan Tindals zoon reisde Mannoury 's zomers op en neer naar 's-Graveland.⁶

Ondanks de huwelijkse voorwaarden investeerde Tindal het geld van zijn vrouw in diverse grootschalige projecten.⁷ In 1889 werd hij mede-eigenaar van de Kamper Melkinrichting en in 1892 eigenaar van een zuivelfabriek te Vreeland, waarvan Mannoury's vriend Thiel directeur werd. Deze had waarschijnlijk bemiddeld bij Mannoury's aanstelling als gouverneur. De melkfabrieken werden ingericht volgens de nieuwste methodes met centrifuges, stoommachines en pasteuriseertoestellen. Tindal kocht daarnaast een pakhuis op het Achter-Oosteinde vlak achter zijn woning aan de Sarphatikade. Tweemaal per dag werden de zuivelproducten hier aangevoerd door de twee schroefstoomboten Kraai en Betsy, die aan de Sarphatikade losten. In 1892 kocht Tindal ook De Leerhoeve voor Zuivelbereiding te Oudshoorn. Het was eerst de bedoeling om ook deze in te richten als zuivelfabriek, maar Tindal vestigde er uiteindelijk zijn proefbedrijf Maatschappij voor Ozone, dat poogde water te zuiveren door middel van ozon.

Begin 1893 richtte Tindal samen met zijn zwager G.A. Heineken, eigenaar van de succesvolle Heineken Brouwerij, dagblad *De Telegraaf* op.⁸ De krant was bedoeld als tegenhanger van het *Algemeen Handelsblad* en als complement op *De Amsterdammer*, het avondblad dat Tindal destijds al enkele jaren in zijn bezit

⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 50.

⁷Scheffer, *Henry Tindal*, pp. 43, 216–219.

⁸Ibid., pp. 290–291.

had. *De Amsterdammer* richtte zich vooral tot de politieke en intellectuele elite. *De Telegraaf* werd een ochtendblad en was bedoeld voor een bredere lezerskring, die meer interesse had voor handel en nijverheid dan voor politiek. Daarnaast begonnen Tindal en Heineken *De Courant*, een goedkopere volksuitgave van *De Amsterdammer*. Beide kranten werden gedrukt in de Electricische Drukkerij die Tindal in 1892 had overgenomen. De drukkerij werd door hem vergroot en gemoderniseerd, waardoor zij een van de eerste krantenfabrieken in Nederland werd.

In 1893 werden de zuivelfabriek te Vreeland, het pakhuis aan de Achter-Oosteinde, de twee schroefstoomboten en de inventaris van enkele melkdepots, samen met de zuivelfabriek te Kampen van de nv De Nederlandsche Zuivelfabriek, ondergebracht in de nv De Nederlandsche Zuivelfabrieken Concordia.⁹ Thiel werd hiervan directeur in 1894. Hij behield de dagelijkse leiding van de zuivelfabriek in Vreeland en bleef ook in Vreeland wonen. De zuivelfabrieken in Kampen en Vreeland waren in Tindals tijd geen succes en daardoor ging het met de nv Concordia ook niet goed. De reden was dat alles gebrekkig was voorbereid en dat de eigenaars te weinig kennis van zaken hadden. Bovendien ontvingen de directeurs rianten salarissen. Thiel verdiende f 6000,- per jaar en bovendien betaalde hij voor de woning in Vreeland geen huur. Voor een voormalig onderwijzer, die van zuivelbereiding geen verstand had, was deze vergoeding erg overdreven. Thiel verlaagde zijn salaris vrijwillig toen er moeilijkheden ontstonden met de uitbetaling ervan. Binnen het jaar trad hij weer af als directeur van nv Concordia. De uitbetaling van zijn salaris stagneerde steeds en hij wilde weer gaan studeren. Hij werd eigenaar van de stoomroggebroodfabriek De Gekroonde Leeuw in Amsterdam en begon aan een studie rechten. In 1903 zou hij zijn diploma behalen, waarna hij in Haarlem als advocaat ging werken.¹⁰

Korteweg

Met zijn benoeming tot gouverneur brak een belangrijke periode in Mannoury's leven aan. Zoals zijn zoon Jan het later stelde:

Na alle ellende maakt het een sprookjesachtige indruk: de ondanks al zijn latere didactische prestaties toen toch mislukte onderwijzer, die ineens een schitterende betrekking op het landgoed van een schatrijke begunstiger krijgt, waar hij gelegenheid heeft zich rustig te ontwikkelen tot een man van wetenschap. Onmiskienbaar met succes.¹¹

⁹Scheffer, *Henry Tindal*, pp. 219–222.

¹⁰A. G. Boes, 'Mr. Jan Hendrik Thiel, 14 Januari 1863–27 December 1935', in *Jaarboek van de Vereniging Haarlem 1935* (Haarlem: De Erven F. Bohn N.V., 1935), p. 43.

¹¹Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 50.



D.J. Korteweg.

Mannoury had nu tijd en geld om te studeren. Hij volgde verschillende jaren college.¹² Waarschijnlijk begon hij hier al mee in het collegejaar 1893–1894 en volgde hij toen een eerste cursus mechanica bij D.J. Korteweg. Korteweg was sinds 1881 hoogleraar wiskunde, mechanica en sterrenkunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.¹³ In het collegejaar 1893–1894 was hij ook rector magnificus van de universiteit. Korteweg hield zich vooral bezig met toegepaste wiskunde en mechanica, maar was ook geïnteresseerd in de geschiedenis en filosofie van de natuurkunde.

Volgens H.J.E. Beth en W. van der Woude, die beiden bij hem hadden gestudeerd, was Korteweg een uitstekend docent: “Door zijn superieur onderwijs heeft Korteweg op allen, die het groote voorrecht hadden, het te mogen volgen, een onvergetelijken indruk gemaakt; hij heeft hun allen een rijken schat voor het leven meegegeven.”¹⁴ Wel verwachtte Korteweg een serieuze inzet van zijn studenten:

Voor hem, die *Korteweg* niet in de collegezaal bezig gezien heeft, maar hem alleen ontmoet heeft als den vriendelijken en jovialen man, moet het weinig geloofwaardig schijnen, dat diezelfde *Korteweg* voor den gemiddelden jongen student een zoo gevreesd persoon was. Zijn uitgangspunt was, dat men kwam om te studeeren, en het was hem een gruwel, als hij jonge lieden ontdekte, die het met de studie niet al te ernstig namen. Zij kwamen aan

¹²PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

¹³D. van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966. Een biografie. Het heldere licht van de wiskunde* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001), pp. 33–34.

¹⁴H. J. E. Beth en W. van der Woude, ‘Levensbericht van D. J. Korteweg’, in *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945–1946* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1946), p. 205.

het licht bij de vragen, waardoor de heldere en altijd geestdriftige uiteenzetting voortdurend onderbroken werd. En wee den ongelukkige, van wien het bleek, dat hij niet over 'het materiaal' beschikte, dat voor het volgen van het college noodig was. Want *Korteweg* rustte niet bij het ontvangen van een foutief antwoord, vóórdat hij door verder vragen de diepte van de onwetendheid gepeild had. Weinigen beschikten over den treurigen moed, het college te bezoeken, als ze niet gereedgekomen waren met de problemen, die ter oefening meegegeven waren. Uitvluchten als ongesteldheid, afwezigheid op het vorige college e.d., golden voor *Korteweg* niet. Streng kon hij dan in zijn bestraffing zijn. Menigmaal werd de vraag gesteld, waarom men juist wiskunde moest studeeren, als men daarvoor zoowel den aanleg als de belangstelling miste; hij noemde dan andere studierichtingen, die toch ook aantrekkelijk waren en goede vooruitzichten boden. Ook bestonden er goede betrekkingen, waarvoor men in het geheel niet behoefde te studeeren.¹⁵

Ook om de tentaminering werd *Korteweg* gevreesd door de jongere studenten:

De eerste tocht naar Vondelstraat 118 F [*Korteweg*'s woonadres] zal wel voor vele lieden een van de zwaarste in hun jonge leven geweest zijn. Want was *Korteweg* al gevreesd op het college, hij heette geducht op het tentamen. Zoodra men, na zich van de overtollige kleedingstukken ontdaan te hebben, en de hooge trap in het deftige huis opgeklommen te zijn, de kamer van den professor binnenkwam met de groote boekenkasten en de groote tafels vol folianten en manuscripten, voelde men zich 't weinige moed ontzinken, dat men had weten te bewaren. En alles scheen onwezenlijk zoodra men op den stoel met hoogen gebeeldhouwden rug had plaats genomen tegenover den hoogleeraar in zijn leuningstoel. Toch kreeg men den indruk dat de inlichtingen niet juist geweest waren, maar dat *Korteweg* hier lang niet zoo geducht was als in de Oudemanhuispoort.¹⁶

De beginnerscursus mechanica werd twee uur per week gegeven voor een zestal toehoorders.¹⁷ De onderwerpen die aan bod kwamen waren kinematica, vectordistributies en algemene beginselen van de dynamica. Aanvankelijk had *Korteweg* niets van Mannoury willen weten, omdat hij van de HBS kwam en geen gymnasiumdiploma had. Hij had gezegd: "Ik kan U niet beletten om te

¹⁵Beth en Van der Woude, 'Levensbericht van D. J. Korteweg', pp. 201–202.

¹⁶Ibid., pp. 203–204.

¹⁷Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1892–1893* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1894), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dtb:1469001:mpeg21>) – bezocht op 28 maart 2015, pp. 54–55.

luisteren, maar U doet voor mij niet aan het college mee.”¹⁸ Na enige tijd, toen Korteweg een opgave had gegeven en niemand een goede oplossing had, was de ‘toehoorder’ toch heel bescheiden met het goede antwoord op de proppen gekomen. Vanaf die tijd hielp Korteweg zijn student zo veel mogelijk. Mannoury mocht gebruik maken van Kortewegs privébibliotheek en op zondag kreeg hij privélessen bij Korteweg thuis.¹⁹ Voor Mannoury werd Korteweg zijn “onvergetelijke leermeester (...) wiens wetenschappelijke steun van zoveel betekenis voor mijn vorming is geweest.”²⁰

Inmiddels was Mannoury’s broer Jan ernstig ziek geworden.²¹ Hij weet het zelf aan een kopervergiftiging, die hij had opgelopen doordat hij lange tijd zijn drinkwater in een koperen ketel had gekookt. In augustus 1893 had hij nog een kort briefje naar zijn familie in Nederland gestuurd, maar daarna bleef het stil. Begin 1894 ontving de familie een brief van een vriend van Jan, die schreef dat Jan volslagen krankzinnig was geworden. Hierop werd besloten dat Mannoury zijn broer in Transvaal zou ophalen. Zijn werkgever Tindal ging ermee akkoord. Om de reis en het verblijf te betalen leende de familie Mannoury f 1000,- van de familie Oewel.

Op 21 maart 1894 vertrok Mannoury vanuit Vlissingen naar Groot-Brittannië. In Vlissingen maakte hij kennis met een mijnheer G.W. Keyser, die ook naar Pretoria ging. Met hem trok hij de hele reis op. In Londen logeerden zij op een kamer in het Holborn hotel. Vanuit Londen namen zij de trein naar Southampton, waar zij aan boord gingen van de Trojan, een stoomschip van de Union Line. Over de reis schreef Mannoury in een brief aan zijn moeder en zijn zus:

In de salon was een vreeselijke drukte. Stampvol met reizigers, meters bagage in de hand, wien de steward één voor één de hut moest aanwijzen. Voor Keyser en mij was er eerst geen, zoodat we nog al wat wachten moesten. Mijn koffertje had ik bij mij, maar Keyser kon zijn bagage niet vinden. Er was een vrouw met vijf kinderen, die ook naar Pretoria ging en ook Keyser heette en die had een brief met geld ontvangen die niet voor haar maar voor mijn reisgenoot bestemd was. Het mensch verstond geen woord Engelsch, dus werd ik erbij geroepen, omdat ze zeiden dat het een Duitsche was. Maar daar verstond ze ook al niets van. Nadat we allemaal een kwartiertje hadden staan schreeuwen, want het was een helsch lawaai, bleek het dat ze Hollandsch

¹⁸D.J. Korteweg, geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

¹⁹Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 43.

²⁰UBA BC MV, inv. nr. 18, G. Mannoury, ‘Antwoord op de toespraak van L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van Mannoury’s eredoctoraat op 16 september 1946’ (Typoscript, 1946), p. 2.

²¹Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 44.

sprak. Toen was de zaak gauw in orde. Ze was erg blij landgenooten te vinden. We hebben er verder geholpen aan een hut en aan haar bagage (maar eventjes 10 kisten) en hebben op reis heel veel schik in de kinderen. Dan heb ik nog voor tolk gespeeld voor een Russische jodenfamilie, 3 vrouwen en één kind. Die mochten van hun geloof niets eten van wat wij kregen. Ze hadden hun eigen 'kauschere' eten in een mand bij zich, maar die was de eerste dagen niet te vinden, zoodat ze niets kregen dan een stukje droog brood. Ze zijn dan ook zoo zeeziek als het maar kan. Daar het schip nog al stamp was gisteren de grootste helft van de 3de klas passagiers zeeziek, maar ik heb er gelukkig geen spoor van gevoeld. Ik eet als een wolf, en rook maar pijpen.²²

Op dinsdag 17 april kwam Mannoury in Kaapstad aan. Vandaar reisde hij met de trein naar Pretoria, waar hij drie dagen later aankwam. In Pretoria verbleef hij in het Transvaalhotel. Zijn broer was ondergebracht in een krankzinnigengesticht net buiten de stad. Mannoury reed er diezelfde dag nog met een taxi naar toe en kwam tegen 13.30 uur aan:

De gebouwen zien er frisch en vriendelijk uit. Terwijl ik bij den huismeester in de kamer wat wachtte, werd Jan naar de spreekkamer gebracht. Toen ik de kamer binnen kwam zat hij op de kanapee. Ik kwam op hem toe en zei: "Dag Jan, je moet de groeten van moeder en Dora hebben; ken je me nog?" Hij keek mij toen eens goed aan en zei: "Ja!" Ik ging toen wat bij hem zitten, en praatte wat met de juffrouw (de vrouw van de huismeester) en tusschenbeide weer eens wat tegen hem. Eerst kreeg ik niet veel anders dan ja of neen tot antwoord. Toen ik hem vroeg of hij blij was, dat ik er was, zei hij: "Ja, goed dat ik je nog eens zie." Een tijdje later vertelde ik dat thuis zijn kamer klaar was, en zijn bed gemaakt en zijn pijp gestopt, en toen lachte hij verheugd. De juffrouw vroeg hem: "Hoe heet je zuster" en toen zei hij: "Dora!" op zoo'n ferme toon, alsof hij zeggen wou, dat zal wel waar wezen, dat ik dat nog weet! Ik zei dat hij maar goed moest eten en drinken, om gauw sterk te zijn om mee te gaan naar Holland (...).²³

Mannoury bezocht zijn broer dagelijks heel kort, omdat het bezoek voor Jan erg vermoeiend was. Voordat hij de reis naar Nederland kon maken, moest Jan flink aansterken. In de weken dat Mannoury moest wachten, regelde hij Jans geldzaken. Jan bezat een stuk land in Vrijheid waarvan de waarde geschat werd op £ 80 (f 960,-). Ook bezat hij aandelen ter waarde van £ 50 (f 600,-). Zijn salaris was inderdaad goed te noemen: £ 200 (f 2400,-) per jaar. Mannoury zou een

²²PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (26 maart 1894).

²³PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (22 april 1894).

verzoek indienen bij de regering om Jan zes maanden verlof te geven met behoud van zijn salaris of in elk geval de helft daarvan. Hij schreef hierover aan zijn moeder:

Krijg ik dus gedaan dat hij een half jaar verlof krijgt op vol tractement, dan heeft hij dus £ 100 op half tractement £ 50. Is hij eenmaal in Holland en is hij over zes maanden beter, dan kan hij zijn ontslag nemen, en het geld is binnen. Ik vind dat het gouvernement dat best kan lijden, want Van Elden vertelde mij dat hij hier goed stond aangeschreven, en dat hij zijn dienst ook zoo lang mogelijk heeft waargenomen. Daar komt bij, dat als hij hier in Pretoria bleef en niet beter werd, hij toch op staatskosten zou moeten worden verpleegd.²⁴

Op 2 mei vertrok Mannoury met zijn broer van Pretoria naar Kaapstad. De reis maakte Jan erg angstig, hij at slecht en was zeer onrustig. Nadat zij een week in Kaapstad hadden gewacht, zetten beide broers de reis voort richting Southampton met het stoomschip German. Tijdens de boottocht was Jan wat rustiger en soms praatte hij wat. Ook at hij beter en kon hij kleine stukjes lopen. Op 1 juni kwam de boot aan in Southampton. Vandaar ging de reis naar Londen. Op 2 en 3 juni werd de overtocht gemaakt naar Vlissingen en op 3 juni 1894 kwamen de broers in Amsterdam per trein uit Vlissingen aan. Bij de thuiskomst scheen Jan zijn moeder niet te herkennen, maar zijn zus trok hij naar zich toe en kuste hij herhaaldelijk. Spreken deed hij echter niet.²⁵ Omdat het voor zijn herstel beter was om “op een dorp, in een gezonde streek”²⁶ te wonen, verhuisde het gezin Mannoury naar Prinsenstraat 127 te Bussum.²⁷ Ondanks de goede zorgen zou Jan niet meer beter worden. Hij overleed op 29 maart 1895 op 35-jarige leeftijd en werd begraven op de algemene begraafplaats te Bussum.²⁸

Van Eeden

De periode 1895–1901 bracht enkele belangrijke ontwikkelingen. Mannoury slaagde in 1895 voor zijn MO-akte Mechanica KII, waardoor hij de bevoegdheid kreeg tot het geven van schoolonderwijs in de beginselen der theoretische en toegepaste mechanica, der kennis van werktuigen en der technologie in het middelbaar onderwijs. In datzelfde jaar werd Mannoury lid van het Wiskundig

²⁴PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (22 april 1894).

²⁵PA BW, Verslag omtrent den vroegeren en tegenwoordigen toestand van den patiënt J.M. (najaar 1894).

²⁶PA BW, Brief G. Mannoury aan A. Mannoury-Van Beek (22 april 1894).

²⁷Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief Bevolkingsregister (AB), Overgenomen Delen 1892–1920 (Afgedane Gezinskaarten).

²⁸Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 44.

Genootschap in Amsterdam. Een groot deel van zijn wiskundige leven zou zich rond dit genootschap afspelen.²⁹ De leden van het Wiskundig Genootschap kwamen elke laatste zaterdag van de maand bijeen in een lokaal van één van de Amsterdamse hotels om over wiskundige onderwerpen te discussiëren.³⁰ Bekende leden waren onder anderen D. Bierens de Haan, W. Kapteyn, J.C. Kluyver, Korteweg en P. H. Schoute, wiskundigen die allen een zekere naamsbekendheid hadden, zowel in binnen- als buitenland.³¹ In 1895 publiceerde Mannoury bovendien zijn eerste wiskundige artikel “Nouvelle Démonstration des Théorèmes sur les Points d’Inflexion de l’Herpolhodie”.

Mannoury’s tweede artikel “Sur la Note de M.P. H. Schoute, intitulé : ‘L’Aire des Paraboles d’Ordre Supérieur’ ” verscheen in 1896 in de *Comptes Rendues Hebdomadaires des Séances de l’Académie des Sciences*. Het was een commentaar op een artikel van Schoute, dat een maand eerder in het tijdschrift was verschenen. Mannoury had eraan gewerkt onder toezicht van Korteweg, die zelf ook een commentaar op Schoutes artikel schreef. Zowel Korteweg als Mannoury stuurde het commentaar aan Schoute. Die reageerde enthousiast. In een brief aan Korteweg stelde Schoute voor dat niet alleen Korteweg, maar ook Mannoury zijn commentaar naar de *Comptes Rendues* zou sturen: “Zoudt Gij hem [Mannoury] willen aanraden dit eveneens in te zenden in de *Comptes Rendues*? Ik heb er niets tegen, laat de beslissing geheel aan U over. Mij schijnt het wel wenschelijk zelfs, doch gaarne wil ik mij bij Uw besluit neerleggen als Gij er anders over denkt.”³² Beide commentaren werden in juni 1896 in de *Comptes Rendues* gepubliceerd.

Behalve door de wiskunde werd Mannoury’s aandacht door de filosofie in beslag genomen.³³ Hij raakte geïnteresseerd in begripskritiek, een onderwerp waar F. W. van Eeden herhaaldelijk over schreef. Van Eedens begripskritiek was mede geïnspireerd door het werk van F. W. Nietzsche, dat hij begin jaren ’80 leerde kennen via zijn vader.³⁴ Deze correspondeerde met Nietzsche en had in 1885 al een vijftal boeken van hem in bezit, waaronder *Menschliches*, *Allzumenschliches* en *Morgenröthe*.³⁵ Deze boeken kenden, net als vele andere werken van Nietzsche, diverse citaten die impliciet of expliciet over begripskritiek handelden.

²⁹D. van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury’s significance for mathematics and its foundations’, *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 3de reeks, deel 5 (1957), p. 2.

³⁰Van Dalen, L. E. J. *Brouwer 1881–1966*, p. 42.

³¹Van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury’s significance for mathematics and its foundations’, p. 4.

³²PA BW, Brief P. H. Schoute aan D.J. Korteweg (8 juni 1896).

³³Een groot deel van deze en de volgende paragraaf is eerder gepubliceerd in M. P. A. Kirkels, ‘Frederik van Eeden en Gerrit Mannoury. Significi van het eerste uur’, *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, LIX (2015), pp. 7–21.

³⁴De relatie tussen Van Eeden en Nietzsche verdient nader onderzoek.

³⁵J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam: Em. Querido’s Uitgeverij BV, 1999), p. 213; F. W. Nietzsche, *Nietzsche Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe*, deel III-3, onder redactie van G. Colli, M. Montinari en H. Anania-Heß (Berlin: De Gruyter, 1982), pp. 8–9, 65.



F. W. Nietzsche.

Nietzsche onderzocht de relatie tussen taal en werkelijkheid en stelde dat de taal de werkelijkheid niet juist kan weergeven.³⁶ Woorden drukken de werkelijkheid niet op adequate wijze uit, maar zij geven de indruk van de mens op de werkelijkheid weer. De taal schept een geheel eigen wereld voor de mens. In een lange passage in *Menschliches, Allzumenschliches* over “Die Sprache als vermeintliche Wissenschaft” omschreef Nietzsche dit als volgt:

Die Bedeutung der Sprache für die Entwicklung der Cultur liegt darin, dass in ihr der Mensch eine eigene Welt neben die andere stellte, einen Ort, welchen er für so fest hielt, um von ihm aus die übrige Welt aus den Angeln zu heben und sich zum Herrn derselben zu machen. Insofern der Mensch an die Begriffe und Namen der Dinge als an aeternae veritates durch lange Zeitstrecken hindurch geglaubt hat, hat er sich jenen Stolz angeeignet, mit dem er sich über das Thier erhob: er meinte wirklich in der Sprache die Erkenntniss der Welt zu haben. Der Sprachbildner war nicht so bescheiden, zu glauben, dass er den Dingen eben nur Bezeichnungen gebe, er drückte vielmehr, wie er wähnte, das höchste Wissen über die Dinge mit den Worten aus. (...) Sehr nachträglich – jetzt erst – dämmert es den Menschen auf, dass sie einen ungeheuren Irrthum in ihrem Glauben an die Sprache propagirt haben.³⁷

Zijn kritische blik op de taal werd ook opgetekend in het volgende aforisme uit *Morgenröthe*:

³⁶P. Mostert, ‘Inleiding’, in F. W. Nietzsche (auteur), *Waarheid en cultuur* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 25–26.

³⁷F. W. Nietzsche, ‘Menschliches Allzumenschliches’, Nietzsche Digital Critical Edition (1886), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/MA-11>) – bezocht op 18 april 2016.

Die Worte liegen uns im Wege! – Überall, wo die Uralten ein Wort hinstellten, da glaubten sie eine Entdeckung gemacht zu haben. Wie anders stand es in Wahrheit! – sie hatten an ein Problem gerührt und indem sie wähten, es gelöst zu haben, hatten sie ein Hemmniss der Lösung geschaffen. – Jetzt muss man bei jeder Erkenntniss über steinharte verewigte Worte stolpern, und wird dabei eher ein Bein brechen, als ein Wort.³⁸

Refererend aan deze passage noteerde Van Eeden op 30 juli 1885 in zijn dagboek:

“Jetzt muss man bei jeder Erkenntniss über steinharte verewigte Worte stolpern, und wird dabei eher ein Bein brechen als ein Wort” (Nietzsche, Morgenröthe). Voor de inkleeding van al onze begrippen vinden wij woorden in het taalmagazijn die eigenlijk niet pasklaar zijn, en hen een droevig figuur doen maken. Ieder oogenblik zitten wij in woorden verward, – als een vlieg in een tuin vol spinnewebben. Het zou voor een vlieg het beste zijn stil te zitten, voor ons te zwijgen.³⁹

In *Die Fröhliche Wissenschaft* (1882) schreef Nietzsche over de relatie tussen woorden en gedachten: “Man kann auch seine Gedanken nicht ganz in Worten wiedergeben.”⁴⁰ Het idee dat men zijn gedachten niet geheel in woorden kan weergeven, was ook Van Eedens begripskritische uitgangspunt. Het werd bovendien de leidende gedachte van de latere signifi.

Van Eeden richtte zijn kritiek vooral op psychologische begrippen. Vanaf 1887 werkte hij, samen met A.W. van Renterghem, in een in hypnotische suggestie gespecialiseerde psychotherapeutische kliniek in Amsterdam. Door zijn werkzaamheden in de kliniek raakte Van Eeden geïnteresseerd in begrippen als ‘onbewuste’, ‘hypnose’, ‘suggestie’, ‘hallucinatie’ en ‘subject’. Tussen 1888 en 1897 publiceerde hij regelmatig over deze onderwerpen, onder andere in zijn artikelen “Ons Dubbel-ik” (1889) en “Over Hallucinaties” (1897), twee artikelen die ook door Mannoury werden gelezen. In het opstel “Ons Dubbel-ik” uitte Van Eeden zijn bezwaren tegen de term ‘onbewuste’ en stelde hij voor om deze term te vervangen door die van ‘dubbel-ik’. Hij beargumenteerde zijn voorstel als volgt:

In mijn vorig opstel over hypnose en suggestie (1888) heb ik, de meeste fransche schrijvers navolgend, gesproken van ‘het onbewuste’. Deze term is onjuist, een persoonlijkheid die met overleg handelt, die logisch antwoordt, die zich alles herinnert wat er is voorgevallen, zoowel wakend als slapend,

³⁸F. W. Nietzsche, ‘Morgenröthe’, Nietzsche Digital Critical Edition (1887), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/M-47>) – bezocht op 18 april 2016.

³⁹F. W. van Eeden, *Dagboek I. 1878–1900*, onder redactie van H. W. van Tricht (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971), p. 116.

⁴⁰F. W. Nietzsche, ‘Die Fröhliche Wissenschaft’, Nietzsche Digital Critical Edition (1887), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/FW-244>) – bezocht op 18 april 2016.



F. W. van Eeden.

dus meer nog dan de gewone wakende persoonlijkheid, kan niet onbewust genoemd worden. Men moet het een tweede persoonlijkheid noemen, een dubbel-ik.⁴¹

Van Eeden lichtte dit toe aan de hand van een voorbeeld uit zijn praktijk:

Ik stel dat ik mij voor hem [een gehyptotiseerde persoon] weggesuggereerd heb. Hij beweegt zich door 't vertrek en spreekt met anderen, schijnbaar volkomen onbewust van mijn aanwezigheid. Nu ga ik echter dicht bij hem staan en zeg op zachten toon, op denzelfden toon waarop ik in den slaap de suggestie heb gedaan: “Ge hebt dorst, schenk u een glas water in”, – na eenige oogenblikken weifelen ziet men hem het bevel volvoeren, kalm en natuurlijk, alsof het idee hem spontaan in 't hoofd was gekomen. Op de vraag van een der andere aanwezigen, waarom hij dit glas inschenkt, antwoordt hij gewoon: “Wel! natuurlijk omdat ik dorst heb.” Ik vervolg nu de suggestie op denzelfden toon, en zeg: “Ik zal de kamer even verlaten, tot zoolang zult gij niets van mij bespeuren, maar zoodra ik weer binnenkom zult ge mij zien.” Ik ga heen zonder dat het opengaan der deur door hem wordt opgemerkt, nauwelijks echter kom ik weer binnen of hij gaat op mij toe en vraagt mij eenigzins verbaasd, waar ik zoolang geweest ben en hoe het komt dat hij wakker is geworden in mijn afwezigheid.⁴²

Bij de gehyptotiseerde persoon die niet weet dat hij Van Eeden hoort en toch zijn gesproken bevelen opvolgt, zien we twee ikheden duidelijk gescheiden, gelijktijdig naast elkaar bestaan: het wakend ik [het bewuste] en het dubbel-ik

⁴¹F. W. van Eeden, ‘Ons dubbel-ik’, *De Nieuwe Gids*, 4:1 (1889), p. 61.

⁴²*Ibid.*, p. 60.

[het onbewuste]. De splitsing in twee ikheden is door middel van hypnotische suggestie weliswaar kunstmatig teweeggebracht, maar Van Eeden achtte het waarschijnlijk dat bij elk normaal mens de personaliteit niet enkelvoudig is, maar een complex van twee hoofdgroepen, waarvan het onbewuste, het dubbel-ik, de grootste maar tevens de meest onbekende is.

In zijn drukbezochte lezing “Over Hallucinaties” voor Teylers Natuurkundig Genootschap in Haarlem, onderzocht Van Eeden het begrip ‘hallucinatie’. In de gangbare opvatting werd alles hallucinatie genoemd “wat van de buitenwereld tot onze zintuigen schijnt te komen maar inderdaad blijkt alleen in onszelf te bestaan” ofwel “wat objectief schijnt, maar subjectief blijkt te zijn.”⁴³ Om het verschil aan te geven tussen een gehallucineerde waarneming en een normale waarneming maakt deze omschrijving een scherp onderscheid tussen subjectieve dingen en objectieve dingen. Het probleem is echter dat de termen ‘subjectief’ en ‘objectief’ zelf te grof en onbepaald zijn. Het is moeilijk de grens tussen beide te bepalen:

Waar ligt de grens tusschen objectieve dingen en subjectieve dingen? Waar begint de buitenwereld? En wat verstaan we onder de binnenwereld, de subjectieve wereld? We bedoelen zeker toch niet dat ons lichaam de grens bepaalt. Maken wij een boterham van een objectief tot een subjectief ding, zoodra wij hem opeten? En als de huid de grens niet is, dan kan er dieper in evenmin een grens gelegen zijn, waarvan men zou kunnen zeggen: ziezo, hier beginnen wij zelf, en houdt de buitenwereld op. Met andere woorden, en ik [vraag] u dit goed levendig in uw gedachten te houden want het is uiterst belangrijk – ons heele lichaam, met bloed en hersenen en alles tot in zijn fijnste structuur is *buitenwereld* wanneer wij tenminste aan dat woord eenige beteekenis hechten. Hieruit volgt weer onmiddelijk dat als er iets binnenwereld, subjectieve wereld kan genoemd worden, *dan is dat niet ons lichaam*.⁴⁴

Van Eeden was zich ervan bewust dat zijn conclusie sommigen misschien onlogisch in de oren zou klinken. Immers, we ervaren ons lichaam nu eenmaal als grens tussen binnen- en buitenwereld en we zijn gewend om te spreken over een subjectieve en een objectieve wereld:

En toch is er niets noodig dan dit eenvoudige dilemma om hen er toe te dwingen. Is er volgens u een buitenwereld en een binnenwereld, welnu! wijs mij dan de grens. Tot waartoe zijt gij subject en waar begint gij object

⁴³F. W. van Eeden, ‘Over hallucinaties’, in *Studies. Derde reeks* (Amsterdam: W. Versluys, 1897), p. 116.

⁴⁴Ibid., p. 119.

te worden? Wijs mij eens een deeltje van uw lichaam dat subject is en niet object. Er is niets gezonder voor mensen die dagelijks met groote gedecideerdheid met deze woorden schermen alsof ze precies wisten wat zij zeiden, dan lang en consequent over dit simpele vraagje na te denken.⁴⁵

Als de subjectieve binnenwereld niet ons lichaam is, wat is het dan wel?

Het subject is het Zelf, de Ikheid. En als wij daar aandachtig over denken komen wij tot de conclusie dat wij nooit gewaarwordingen subjectief kunnen noemen, want zoodra men iets gewaar wordt is het van zelf al object. Het subject, het Ik, trekt zich onmiddellijk achter de gewaarwording terug, het neemt waar, maar wordt nooit waargenomen.⁴⁶

Het subject is niets anders dan het waarnemende ik. Datgene wat waarneemt is niet hetzelfde als het waargenomene. Al het waargenomene is object.⁴⁷ De definitie van het begrip hallucinatie als een gewaarwording die objectief schijnt, maar subjectief blijkt te zijn, is nu dus in de war en getuigt enkel van onnauwkeurig taalgebruik:

Het heeft dus eenvoudig geen zin, het is vage, onnauwkeurige taal, ontstaan door begripsverwarring en gebrekkige onderscheiding, om hallucinaties als subjectieve dingen te onderscheiden van een objectieve buitenwereld. Het berust op de onbewuste aanname van ons lichaam als grens tusschen buiten- en binnenwereld.⁴⁸

Nadat Van Eeden de definitie van het begrip hallucinatie als een gewaarwording die “objectief schijnt, maar subjectief blijkt te zijn”⁴⁹ had afgewezen, omdat die de begrippen subjectief en objectief als criterium gebruikte, formuleerde hij zijn eigen definitie. Volgens hem was een hallucinatie een gewaarwording die overeenkomt met gewaarwordingen die door prikkeling van een zintuig zijn opgewekt, maar die niet tot de zintuigen in de gewone betrekking blijken te staan, ofwel “hallucinaties zijn dus gewaarwordingen die een ander verband hebben dan bekende gewaarwordingen die er op lijken.”⁵⁰ Dit was, aldus Van Eeden, de enige definitie die geldig genoemd kon worden en de enige definitie die beantwoordde aan de algemene opvatting. Als zijn publiek dit in het oog hield, dan zou het “veel vergissingen vermijden die dagelijks met aplomb door mensen

⁴⁵Van Eeden, ‘Over hallucinaties’, pp. 119–120.

⁴⁶Ibid., p. 120.

⁴⁷Ibid., p. 122.

⁴⁸Ibid., p. 120.

⁴⁹Ibid., p. 116.

⁵⁰Ibid., p. 122.

van beteekenis en gezag worden begaan. Het bepalen van hallucinaties als niet-reële, of subjectieve dingen is onnauwkeurig en leidt tot dwaalbegrippen.”⁵¹

Van Eedens analyse van de begrippen subjectief en objectief sloot aan bij Lady V. Welby's kritiek op de metaforen 'binnen' en 'buiten'.⁵² Van Eeden had Welby in 1892 leren kennen op het tweede internationale congres voor experimentele psychologie te Londen, waar hij als afgevaardigde van de *Société d'Hypnologie et de Psychologie* een voordracht hield over “The Theory of Psychotherapeutics”, die door Welby werd bijgewoond. Welby kwam uit een rijke familie die tot de Engelse adel behoorde. Zij was een tijdlang hofdame geweest van de Engelse koningin Victoria, die ook haar meter was. In 1863 was zij getrouwd met de politicus Sir W.E. Welby, met wie zij op het landgoed Denton Manor in het graafschap Lincolnshire woonde. Welby had zich als autodidact verdiept in diverse literaire, filosofische, wetenschappelijke en religieuze onderwerpen. Zij correspondeerde over haar ideeën met denkers als H.L. Bergson, F. H. Bradley, M.J.A. Bréal, R. Carnap, F. Galton, W. James, T.H. Huxley, A. Lalande O. Neurath, C.K. Ogden, C.S. Peirce, J.H. Poincaré, B.A.W. Russell, H. Spencer, G.F. Stout, F. J. Tönnies en G. Vailati.⁵³ In de tijd dat zij Van Eeden ontmoette, raakte Welby steeds meer geïnteresseerd in taal filosofische en taalsociologische onderwerpen.⁵⁴ Aan het congres had zij anoniem deelgenomen met een uitvoerig begripskritisch pamflet “The Use of the ‘Inner’ and ‘Outer’ in Psychology: Does the Metaphor Help or Hinder?” In dit pamflet kritiseerde zij het gebruik van metaforen als 'binnen en buiten', 'inwendig en uitwendig', 'interieur en exterieur' om de tegenstellingen tussen begrippen als 'subjectief en objectief', 'psychisch en fysisch', 'gedachte en ding', 'bewust en onbewust' aan te duiden.⁵⁵ In een brief aan Stout van 1895 gaf zij het probleem kernachtig weer:

The whole point – or sense – of such terms as ‘inside’ and ‘outside’ is surely that they cannot ‘in-vade’ (or ex-vade?) each other. Put the external *within* and it must become internal, and conversely. (. . .). Now no one can deny that much which is non-mental and thus classed as ‘external’ is to be found inside skin and inside skull. Thus the contrast which is the only excuse for the metaphor is destroyed at once. ‘Some outside is inside’ would hardly do either for premiss or conclusion?⁵⁶

De metaforen 'binnen' en 'buiten', die worden gebruikt om het onderscheid

⁵¹Van Eeden, ‘Over hallucinaties’, p. 122.

⁵²Zie ook Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 52, 370.

⁵³S. Petrilli, *Signifying and understanding. Reading the works of Victoria Welby and the significant movement* (Berlin: De Gruyter Mouton, 2009), p. 15.

⁵⁴Fontijn, *Tweespalt*, pp. 331–332.

⁵⁵S. Petrilli en A. Ponzio, *Semiotics unbounded. Interpretive routes through the open network of signs* (Toronto: University of Toronto Press, 2005), p. 468.

⁵⁶V. Welby, geciteerd in: Petrilli, *Signifying and understanding*, p. 63.

tussen het geestelijke en het materiële aan te geven, waren volgens Welby oorzaak van vele misverstanden. Ze suggereren dat het geestelijke en het materiële leven van de mens twee gescheiden dingen zijn, hetgeen niet het geval is. Materie en geest zijn twee verschillende aspecten van de mens, die zich allebei binnen de grenzen van de huid en de schedel bevinden. Het niet-geestelijke kunnen we daarom bezwaarlijk ‘extern’ noemen. Volgens Welby was het beter om de begrippen ‘binnen’ en ‘buiten’ in dit verband te vermijden. De woorden waarmee ze geassocieerd worden, zoals ‘psychisch en fysisch’ en ‘subjectief en objectief’ geven immers zelf reeds uitdrukking aan de ideeën die ze behelzen.⁵⁷

Welby vond Van Eedens lezing dermate interessant dat zij hem uitnodigde op haar landgoed Denton Manor.⁵⁸ Van Eeden ging op de uitnodiging in en hij zou na afloop van het congres een paar dagen op het landgoed verblijven. Dit was het begin van een hechte vriendschap en een levendige correspondentie tussen beiden. In 1896 stuurde Welby haar in het tijdschrift *Mind* verschenen artikel “Sense, Meaning and Interpretation” aan Van Eeden. In dit artikel voerde zij de term *significs* in als meest toereikende term voor haar begripskritische benadering.⁵⁹ Van Eeden ontleende er de term ‘significa’ aan, die hij voor het eerst in zijn lezing “Is Communisme een Droombeeld?” van 1908 gebruikte.⁶⁰

Mannoury’s brief aan Van Eeden (1897)

Op 15 november 1897 stuurde Mannoury een brief aan Van Eeden naar aanleiding van diens artikel “Over Hallucinaties” (1897). Hierin staat de vraag centraal of de ‘ikheid’ van de mens als een ‘mathematische eenheid’ kan worden opgevat. In een terugblik schreef Mannoury dat Van Eedens artikel hem bij lezing sterk had getroffen door de scherpste van onderscheiding en de klaarheid van uitdrukking, “en misschien wel het meest door de zuiverheid van de begripsomschrijving, die tot uitgangspunt van de beschouwing was gekozen: ‘hallucinaties zijn gewaarwordingen, die een ander verband hebben dan bekende gewaarwordingen, die er op lijken.’”⁶¹ De grote verdienste van deze begripsomschrijving was volgens Mannoury, dat hier de in psychologische definities zo vaak voorkomende *circulus vitiosus* werd vermeden, die hierin bestond, geestesverschijnselen door middel van zintuigwerkingen te willen verankeren, terwijl pas eerst achteraf over een meer of minder regelmatig of wetmatig samengaan van beide te spreken

⁵⁷Petrilli, *Signifying and understanding*, p. 188.

⁵⁸G. Mannoury, *Signifika. Een inleiding* (Den Haag: Servire, 1949), p. 15.

⁵⁹Petrilli, *Signifying and understanding*, p. 20.

⁶⁰A. F. Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn. Biografische schets van G. Mannoury’, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland*, 1:1 (1990), p. 15.

⁶¹G. Mannoury, ‘Frederik van Eeden als significus’, in J. M. C. Bouvy, F. Ortt en G. Mannoury (auteurs), *Over Frederik van Eeden* (Amsterdam: De Driehoek, 1958), p. 22.

viel. En dit vermijden was hier geen toeval omdat Van Eeden het beroep op de zintuigwerking (die de 'echte' waarnemingen van de gehallucineerde zou onderscheiden) uitdrukkelijk had verworpen: "En juist deze verwerping had mijn warme instemming gewekt."⁶²

Het was echter niet de instemming alleen die Mannoury naar de pen deed grijpen. Hij had ook bezwaren bij zich voelen opkomen en wel voornamelijk naar aanleiding van de door Van Eeden gestelde vragen:

Waar ligt de grens tusschen de objectieve dingen en subjectieve dingen? Waar begint de buitenwereld? En wat verstaan wij onder de binnenwereld, de subjectieve wereld? Of beter gezegd: mijn bezwaren betroffen niet zo zeer de vraag zelve, als wel de konklusie, waartoe de ontleding er van de schrijver voerde, en die hij aldus formuleerde: "dat als er iets binnenwereld, subjectieve wereld genoemd kan worden, *dan is dat niet ons lichaam*."⁶³

Mannoury had Van Eedens conclusie verkeerd onthouden – hij had het artikel niet meer in zijn bezit toen hij de brief schreef – als "daar het evident is, dat de grens der subjectiviteit niet in het lichaam aanwezig kan zijn, moet haar wezen (de Ik-heid) buiten het lichaam bestaan."⁶⁴ Hij meende daarom dat Van Eeden 'subjectiviteit' opvatte als een zuiver definieerbaar begrip en "dat de 'ikheid' van elk mens dus als mathematische eenheid zou moeten worden beschouwd, en daartegen kwam mijn relativistisch hart in opstand."⁶⁵ Volgens Mannoury was subjectiviteit geen zuiver definieerbaar begrip. De 'ikheid' kon niet worden opgevat als een scherp begrensde entiteit. Hij formuleerde zijn argument in een drietal stellingen:

1. Alle stof wordt gewaar / is bewust / heeft gevoel (de 'levenlooze' natuurlijk in veel mindere mate dan de 'levende');
2. er bestaat een gradueele overgang tusschen de gewaarwordingen van een persoon A en alle overige gewaarwordingen. Hieruit volgt dat de 'Ikheid' niet synoniem kan wezen met 'de som der gewaarwordingen van A', zooals trouwens door U ook niet wordt aangenomen.
3. De zin 'twee gewaarwordingen / gevoelsindrukken worden (hetzij tegelijkertijd, hetzij op verschillende tijdstippen) door dezelfde persoon A / ikheid ondervonden' heeft geen nauwkeurig te definiëeren beteekenis (ik bedoel, dat het een zin is, wier beteekenis slechts gradueel in vaagheid verschilt van deze: 'twee waterdeeltjes bevinden zich in dezelfde golf').⁶⁶

⁶²Mannoury, 'Frederik van Eeden als significus', p. 22.

⁶³Ibid., pp. 22–23.

⁶⁴Ibid., p. 24.

⁶⁵Ibid., p. 23.

⁶⁶Ibid., p. 24.

Alle stof, zowel de levenloze als de levende, wordt in zekere zin gewaar (stelling 1). Net als Van Eeden meende Mannoury dat een scherpe grens tussen beiden niet kan worden bepaald. Het onderscheid tussen de levenloze stof en de levende stof is slechts gradueel, alle gewaarwordingen staan in relatie tot elkaar en zijn dus relatief. De gewaarwordingen van een persoon A gaan gradueel over in alle overige gewaarwordingen, waaruit volgt dat de ‘ikheid’ niet samenvalt met de som der gewaarwordingen van persoon A en dat deze dus geen mathematische eenheid is (stelling 2). De betekenis van de zinnen waarin de begrippen ‘levende stof’ en ‘levenloze stof’ tot uitdrukking worden gebracht (‘twee gewaarwordingen worden door dezelfde ikheid ondervonden’ en ‘twee waterdeeltjes bevinden zich in dezelfde golf’) kan niet nauwkeurig worden gedefinieerd (stelling 3). Net zoals er een graduele overgang bestaat tussen de levende stof en de levenloze stof, bestaat er ook een graduele overgang in de betekenis van de zinnen, waarin die levende en levenloze stof tot uitdrukking worden gebracht. Mannoury verwoordde hier voor het eerst een centraal thema, dat voortdurend in zijn werk zou terugkeren en dat hij later zou aanduiden met de term ‘dualiteitsverschijnsel’: de wisselwerking tussen ‘levende stof’ en ‘levenloze stof’, tussen ‘geest’ en ‘materie’.⁶⁷

Net als Van Eeden maakte Mannoury onderscheid tussen onze gedachten en de woorden waarmee we ze uitdrukken. In een voetnoot bij zijn stellingen gaf hij aan: “Waar ik geen juiste uitdrukking voor mijn bedoeling kon vinden, plaats ik duidelijkheidshalve twee of meer uitdrukkingen onder elkander, waarvan dan het gemeenschappelijk begrip bedoeld wordt.”⁶⁸ Mannoury gebruikte de drie uitdrukkingen ‘gewaar worden’, ‘bewust zijn’ en ‘gevoel hebben’ (stelling 1) en ‘persoon’ en ‘ikheid’ (stelling 3) als synoniemen om zijn bedoeling zo goed mogelijk weer te geven.

Mannoury’s brief wekte Van Eedens interesse en twee dagen later stuurde hij een brief terug. Van Eeden vond dat het woordje ‘stof’ in Mannoury’s eerste stelling voor verwarring zorgde: “Evengoed kunt U zeggen ‘alles’. En dan komen we tot een tautologie, omdat we de begrippen ‘zijn’ en ‘gewaarworden’ voelen ineen vloeien. Alles *is* (min of meer) dus ook alles wordt gewaar (min of meer).”⁶⁹ Aanbevelenswaardig vond Van Eeden Mannoury’s manier om twee of drie termen naast elkaar te gebruiken, “men geeft daarmee in sommige gevallen zeer goed aan hoe men de begrippen los moet houden van de termen.”⁷⁰ Ook stelde Van Eeden dat hij subjectiviteit nooit als een zuiver definieerbaar begrip had

⁶⁷Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 154.

⁶⁸Mannoury, ‘Frederik van Eeden als significus’, p. 24.

⁶⁹Brief F.W. van Eeden aan G. Mannoury (17 november 1897), geciteerd in: *ibid.*, p. 26.

⁷⁰Brief F.W. van Eeden aan G. Mannoury (17 november 1897), geciteerd in: *ibid.*

behandeld en de 'ikheid' van de mens nooit als een mathematische eenheid had opgevat.⁷¹ Verder verwees hij naar zijn bundel *Studies. Derde Reeks*, die binnen enkele dagen zou verschijnen:

Geachte Heer, Ik heb Uw brief met veel belangstelling gelezen. Binnen weinig dagen zal een derde bundel studies verschijnen en als U de moeite wilt nemen die eens door te zien dan zult U het volgende opmerken. Ten eerste dat de formulering van de bedoelde sluitrede eenigszins anders is. Ten tweede dat ik in een voorafgaand artikel een aantal overwegingen geef die vrij wel met de Uwe overeenstemmen.⁷²

Het artikel waar Van Eeden naar verwees, was de "Redekunstige Grondslag van Verstandhouding" (1897), dat algemeen beschouwd wordt als het eerste signifi-
fische werk dat in Nederland verscheen, hoewel de term 'significa' er nog niet in wordt vermeld. Mannoury noemde het artikel jaren later nog Van Eedens "meesterwerk op signifi-
fisch gebied."⁷³ De grote verdienste van het betoog, zo stelde hij, was niet zozeer gelegen in de logische opbouw, als wel in het beginsel dat aan het betoog ten grondslag ligt, dat van de gradatie of "het beginsel van de uiteindelijke verwantschap aller begrippen,"⁷⁴ een beginsel dat verenigbaar was met Mannoury's eigen relativisme.⁷⁵

In de "Redekunstige Grondslag" beschouwde Van Eeden de werkelijkheid als één samenhangend geheel.⁷⁶ De dingen in de werkelijkheid verschillen onderling onder andere door hun graad van abstractheid. Het meest concreet zijn gevoelens (bijvoorbeeld het gevoel pijn), het meest abstract zijn getallen (bijvoorbeeld het getal drie). Alles in de werkelijkheid neemt ergens tussen deze twee uitersten een plaats in, op de gradatieschaal van concreet naar abstract.

Parallel aan de gradatie van concreet naar abstract, loopt de gradatie van reëel naar onreëel.⁷⁷ Abstracte dingen bestaan niet, of alleen als idee: "Drie is niets, er kan niet drie zijn, er kunnen alleen drie dingen zijn."⁷⁸ Het meest reëel zijn de concrete dingen, dat wil zeggen de gevoelens. Concreet en abstract zijn als twee stromen die niet in elkaar overgaan, maar die evenwijdig zijn, in gestadige samenhang.

Parallel aan de gradatie tussen het concrete, reële en het abstracte, onreële,

⁷¹Mannoury, 'Frederik van Eeden als significus', p. 26.

⁷²Brief F. W. van Eeden aan G. Mannoury (17 november 1897), geciteerd in: *ibid.*, pp. 25–26.

⁷³Mannoury, *Signifika*, p. 17.

⁷⁴*Ibid.*

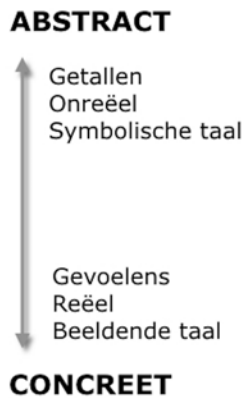
⁷⁵Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 64.

⁷⁶H. W. A. Nap, 'Significa en letterkunde. Theorie en praktijk bij Van Eeden', *Vooy*, 10:1 (1991), p. 37.

⁷⁷*Ibid.*, pp. 37–38.

⁷⁸F. W. van Eeden, 'Redekunstige grondslag van verstandhouding', in *Studies. Derde reeks* (Amsterdam: W. Versluys, 1897), pp. 11–13.

loopt de gradatie in de taal.⁷⁹ De minst exacte taal is die van de concrete dingen. Hoe concreter de dingen zijn die moeten worden uitgedrukt, hoe meer de taal “gevoel en klank, niet-symbolisch, imitatief, beeldend”⁸⁰ is (bijvoorbeeld uitroepen als ‘Oh!’ en ‘Ach!’). De meest exacte taal is de taal van de wiskunde. Deze symbolische taal drukt abstracte dingen uit en kenmerkt zich dan ook door eenduidige woordbetekenissen en door eenvoudige logische relaties. Ook de beeldende taal en de symbolische taal zijn als twee stromen die met elkaar samenhangen, maar die niet in elkaar overgaan.⁸¹ Tussen beide talen zijn vele gradaties en overgangen. Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven:



Schematische weergave werkelijkheid.

Van Eeden stelde dat een betoog gewisser is en zijn effect zekerder, naarmate de termen ervan abstracter, minder concreet zijn: “Of ook, hoe zuiverder symboliek, hoe gewisser de taal. Een volstrekt symbolische taal, – de mathesis – is onfeilbaar.”⁸² Naarmate de taal beeldender wordt, neemt de kans op misverstanden toe. Van Eeden was volgens Mannoury de eerste die dit irreële en “zuiver symbolies karakter der mathematiese taal en haar relatie tot de levende taal der ervaringen en emoties heeft onderkend en blootgelegd.”⁸³ Hiermee liep Van Eeden op bijna profetische wijze vooruit op de latere ontwikkeling van de mathematisch-fysische grondslagenleer in relativistische richting.⁸⁴

⁷⁹Nap, ‘Significa en letterkunde’, p. 39.

⁸⁰Van Eeden, ‘Redekunstige grondslag van verstandhouding’, p. 14.

⁸¹Van Eeden, ‘Over hallucinaties’, p. 16.

⁸²Van Eeden, ‘Redekunstige grondslag van verstandhouding’, p. 15.

⁸³G. Mannoury, ‘Frederik van Eeden als signifikus’, in F. van Vloten (redacteur), *Herinnering is een kostbare gave. Liber Amicorum Frederik van Eeden & Frederik van Eeden-Genootschap* (Domburg: De Factory, 2015), p. 111.

⁸⁴Mannoury, *Signifika*, p. 17.

Kort na de eerste briefwisseling had Mannoury gelegenheid “met Van Eeden kennis te maken (hij liep toen juist op Walden achter de ploeg) en nu en dan een (voor mij althans) interessant gesprek met hem te voeren.”⁸⁵ Van Eeden had de kolonie Walden in 1898 opgericht op het landgoed Cruysbergen aan de Franse Kampweg in 's-Graveland, tegenover Tindals landgoed Swaenenburgh. Van Eeden en Tindal kenden elkaar. Aanvankelijk had Van Eeden zijn kolonie willen vestigen op een stuk grond in het Bosch van Bredius op het landgoed Oud-Bussem, dat aan Tindal toebehoorde.⁸⁶ Tindal had eerst toegezegd een stuk grond te willen verkopen, maar op 4 april 1898 schreef Van Eeden in zijn dagboek: “Het oorspronkelijke mooiste plan vervallen. Een gevoel als op een examen: ‘nu zak ik.’”⁸⁷ Een dag later schreef hij aan zijn moeder “Lieve Moeder, het is mis, mevrouw Tindal wou niet.”⁸⁸

Brouwer

In de jaren 1898–1900 publiceerde Mannoury een viertal wiskundige artikelen in het *Nieuw Archief voor Wiskunde*, het kwartaalblad van het Wiskundig Genootschap waarvan Korteweg in die tijd redacteur was.⁸⁹ In de jaren '90 werden in dit tijdschrift vooral artikelen gepubliceerd op het gebied van de analyse, geometrie en mechanica.⁹⁰ De meeste daarvan bevatten nieuwe en belangrijke resultaten, maar nauwelijks nieuwe en belangrijke ideeën. Mannoury's artikelen vormden hierop een uitzondering. In het eerste artikel, “Lois Cyclomatiques” (1898), introduceerde Mannoury een geheel nieuwe discipline in Nederland: de topologie. Dit is een tak van wiskunde die zich bezighoudt met de studie van de eigenschappen van vormen die onveranderd blijven bij continue vervorming, “zeg maar onder rekken en vervormen zonder scheuren.”⁹¹ Twee andere artikelen op topologisch gebied, “Sphères de Seconde Espèce” (1899–1900) en “Surfaces-Images” (1899–1900), waren gebaseerd op een voordracht die Mannoury op 29 oktober 1898 voor het Wiskundig Genootschap te Amsterdam had gehouden. Deze drie artikelen trokken de aandacht van de jonge L.E.J. Brouwer, die als student stond ingeschreven aan de faculteit wiskunde en natuurwetenschappen

⁸⁵Mannoury, ‘Frederik van Eeden als significus’, p. 24.

⁸⁶Fontijn, *Tweespalt*, p. 418.

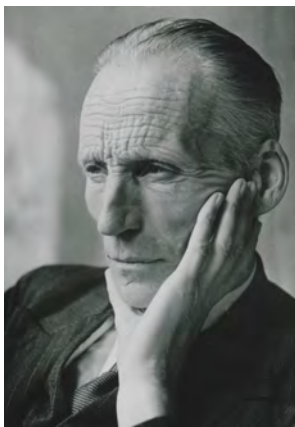
⁸⁷F. W. van Eeden, *Walden in droom en daad. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898–1903*, onder redactie van J. S. de Ley en B. Luger (Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten, 1980), p. 66.

⁸⁸Ibid.

⁸⁹Zie Van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury's significance for mathematics and its foundations’, pp. 5–9 voor een bespreking van Mannoury's wiskundige artikelen.

⁹⁰Ibid., p. 4.

⁹¹J. P. van Bendegem, ‘Luitzen Egbertus Jan Brouwer’, in H. Achterhuis et al. (redacteurs), *De denkers. Een intellectuele biografie van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Contact, 2000), p. 149.



L.E.J. Brouwer.

van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.⁹² De studie beviel hem niet. In een terugblik zei Brouwer hierover:

Nadat ik, zoals zoo vaak gebeurt, mijn academische studie min of meer als een sprong in het duister had ondernomen, had ik na enkele jaren, hoezeer ook vervuld van bewondering voor mijn leermeesters, de figuur van den mathematicus nog niet anders leeren zien dan als subordonné der natuurwetenschap of als collectionneur. Collectionneur van waarheden fascinerend door hun onwrikbaarheid maar huiveringwekkend door hun levenloosheid, als steenen uit een kaal gebergte van troosteloze oneindigheid. En voorzoover ik zag, was in het wiskundig bedrijf wel plaats voor talent en toewijding, doch niet voor roeping en inspiratie.⁹³

Brouwer overwoog in deze periode om met zijn studie te stoppen. In 1899 werd hij lid van het Wiskundig Genootschap. Vanaf dat moment ging hij de maandelijkse bijeenkomsten bijwonen. Op een van die bijeenkomsten ontmoette hij Mannoury:

Daar trof ik iemand aan, oogenschijnlijk niet veel ouder dan ikzelf, die na voordrachten van de meest uiteenlopenden aard met vrijmoedige autoriteit en bijna speelsche slagvaardigheid in debat trad, en daarbij op het betrokken onderwerp een eigen licht liet vallen, waardoor het mij soms opeens begon te boeien. Ik kreeg de gewaarwording, dat deze man voor zijn wiskundig

⁹²D. van Dalen, *Mystic, geometer, and intuitionist. The life of L. E. J. Brouwer. The dawning revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1999), p. 13.

⁹³UBA BC MV, inv. nr. 18, L. E. J. Brouwer, 'Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury op 16 september 1946' (Typoscript, 1946), pp. 2–3.

denken over voor mij nog verborgen bronnen beschikte, dan wel zich van de beteekenis van het wiskundig denken dieper rekenschap gaf dan het gros der mathematici. Aanvankelijk kwam ik slechts oppervlakkig met hem in aanraking, maar ik kende althans zijn klankvolle naam en die geleidde mij naar eenige door hem niet lang tevoren in het Nieuw Archief voor Wiskunde gepubliceerde verhandelingen getiteld “Lois Cyclomatiques”, “Sphère de Seconde Espèce” en “Surfaces-Images”. Ze hadden denzelfden vlotten en lichten stijl, die zijn mondeling optreden kenmerkte, en toen ik er, zij het niet zonder moeite, in slaagde ze te begrijpen, overkwam mij een ongekende toestand van blijde satisfactie, geleidelijk overgaande in het bewustzijn dat de wiskunde voor mij een ander karakter had gekregen.⁹⁴

Het vierde wiskundige artikel dat Mannoury in deze periode schreef, was “Analogia zu den Begriffen ‘Positiv’ und ‘Negativ’ ” (1899–1900).

De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde (1901)

In april 1901 organiseerde de vereniging Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres (NNGC) haar achtste congres. De vereniging was in 1887 opgericht en stelde zich ten doel “de bevordering van den bloei der natuur- en geneeskundige wetenschappen in Nederland.”⁹⁵ Dit doel probeerde zij te bereiken “a. door het houden van Congressen; b. door het bevorderen, aanmoedigen en bekostigen van wetenschappelijke onderzoekingen, bij voorkeur in Nederland en zijne koloniën.”⁹⁶ Het lidmaatschap stond open voor alle beoefenaars van de natuur- en geneeskundige wetenschappen, die de jaarlijkse contributie ad *f* 3,- hadden voldaan. Op de ledenlijst stonden de meeste natuurwetenschappelijke onderzoekers en vrijwel alle belangrijke coryfeeën.⁹⁷ In 1901 telde de vereniging meer dan 1000 leden, onder wie vooraanstaande wiskundigen als Kapteyn, Kluyver, Korteweg en Schoute, die ook allen lid waren van het Wiskundig Genootschap. Het NNGC was daarmee de grootste vereniging op het gebied van de natuurwetenschappen. De vereniging bekleedde een onmiskenbare positie in de Nederlandse wetenschappelijke wereld. Het houden van de tweejaarlijkse

⁹⁴Brouwer, ‘Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury’, p. 3.

⁹⁵J. Bosscha en H. A. J. Valkema Blouw, ‘Reglement van de vereeniging ‘Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres’’, in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleynenberg, 1901), p. XI.

⁹⁶Ibid.

⁹⁷R. P. W. Visser, ‘Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres over de relatie natuurwetenschap en samenleving 1887–1900’, in J. J. Kloek en W. W. Mijnhardt (redacteurs), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam: Rodopi, 1991), pp. 39–40.

congressen behoorde tot haar belangrijkste activiteiten. De congressen werden steeds in een andere stad georganiseerd en ze duurden doorgaans twee tot drie dagen. Tijdens deze congressen verzorgden de vier secties waarin de vereniging was opgesplitst, de secties Natuur-, Schei- en Wiskunde, Natuurlijke historie en Biologie, Geneeskunde en Geologie en Fysische Geographie, ieder een aantal parallelle sessies. De gedetailleerde verslagen van deze sessies werden binnen enkele maanden na afloop van het congres gepubliceerd in de *Handelingen*.

Het congres van 1901 duurde vier dagen, van 11 tot en met 14 april, en werd georganiseerd te Rotterdam. In dat jaar was Kluyver voorzitter van de sectie Natuur-, Schei- en Wiskunde. Het was voor het eerst dat het voorzitterschap in deze sectie door een wiskundige werd bekleed.⁹⁸ In zijn openingsrede van vrijdag 12 april benadrukte Kluyver dat een samenwerking tussen natuurkundigen en wiskundigen onmisbaar was. Vele wiskundigen hadden de aanraking met de zusterwetenschap verloren en de band tussen de natuurkunde en de wiskunde was niet meer zo hecht als zij geweest was. Volgens Kluyver was de taal die door de wiskundigen werd gesproken voor de natuurkundigen vaak onbegrijpelijk en vestigden de wiskundigen hun aandacht te weinig op vraagstukken die van belang konden zijn voor de fysica. Aan de andere kant meende hij, “dat de natuurkundigen wel eens geneigd zijn, wat al te spoedig de woorden onverstaanbaar en niet werkelijk bestaand te gebruiken, dat zij wel eens wat al te zeer aandringen op het reële van het onderzoek.”⁹⁹ Kluyver was ervan overtuigd dat een toenadering van beide kanten een krachtige uitwerking zou hebben en hij riep de beoefenaars van beide wetenschappen op om deze toenadering te bevorderen. Aan de wiskundigen was het “eene zooveel mogelijk verstaanbare taal te spreken, de natuurkundige moet er naar streven om de tot hem gesproken taal te verstaan.”¹⁰⁰ Aansluitend aan Kluyvers openingsrede hield A.H. Becquerel een voordracht over “La Radio Activité”, die hij opluisterde met verschillende proeven. Vervolgens sprak H.A. Lorentz over “De Electronentheorie” en sloot H.W. Bakhuis Roozeboom af met zijn lezing “De Grenzen van den Vasten Toestand”.

Op zaterdag 13 april organiseerden de drie subsecties Natuurkunde, Scheikunde en Wiskunde ieder hun eigen sessies met gespecialiseerde voordrachten. De subsectie Wiskunde werd voorgezeten door Kluyver. In totaal waren er vijf sprekers, onder wie Mannoury die een voordracht hield met de titel “De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde” (1901). In deze voordracht wees

⁹⁸J. C. Kluyver, ‘Openingsrede van de vergadering van de sectie Natuur-, Schei- en Wiskunde’, in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleyenberg, 1901), p. 27.

⁹⁹Ibid.

¹⁰⁰Ibid.

Mannoury op het relatieve karakter van de wiskundige waarheden en op het belang van de wiskundige logica voor het grondslagenonderzoek in de wiskunde.¹⁰¹ Hij leidde zijn voordracht als volgt in:

De eigenschap, dat de waarde van een getal onafhankelijk is van de volgorde der eenheden, heeft tot voor betrekkelijk korten tijd gegolden als een zoogenaamde grondeigenschap of axioma, d.w.z. als een eigenschap die, zooals men dat gewoonlijk eenigszins paradoxaal uitdrukt 'te eenvoudig is om bewijsbaar te zijn.' Gedurende de laatste honderd jaren echter wint onder de wiskundigen de meening meer en meer veld, dat alle waarheden, die in den vorm van gevolgtrekkingen kunnen worden gekleed, ook bewezen moeten worden, onverschillig of ze 'eenvoudig' zijn of niet, en dat derhalve de wiskunde zuiver behoort te worden opgebouwd uit geheel willekeurig vastgestelde definities, op volmaakt dezelfde wijze als de schaaikwetenschap berust op de regels van dat spel, die toch zeker niemand tot axioma's zou willen verheffen.¹⁰²

Deze zienswijze werd vooral in Italië vrijwel algemeen gedeeld, hoofdzakelijk door het werk van G. Peano. Volgens Peano moesten de vroeger als axioma's beschouwde eigenschappen óf tot definities óf tot theorema's worden teruggebracht, "en wel tot definities voorzoover zij bij nader inzien blijken niet noodzakelijk waar te zijn, doch willekeurig te kunnen worden aangenomen of verworpen, en tot de theorema's in het tegenovergestelde geval."¹⁰³ Peano maakte bij zijn onderzoek gebruik van het logisch tekenschrift, dat hij de pasigrafie noemde. Dit was, zoals Mannoury het later verwoordde, een symbolensysteem dat het mogelijk maakte om "de zuiverheid en juistheid eener redeneering met dezelfde zekerheid als die eener gewone becijfering te toetsen."¹⁰⁴ Van dit pasigrafisch schrift zou Mannoury "een vurig bewonderaar"¹⁰⁵ worden. Mannoury was ook bekend met andere systemen van logisch tekenschrift, waaronder dat van F. L. G. Frege, maar het systeem van Peano had zijn voorkeur omdat dit "zoo uiterst fraai en eenvoudig"¹⁰⁶ was.

Wat de meetkunde betreft was het aantal axioma's legio "en onder deze heeft het axioma der evenwijdigen de meeste moeite veroorzaakt, totdat het door onderzoekingen van Lobatsjevski en Bolyai aan het wankelen gebracht en eindelijk

¹⁰¹In de literatuur wordt gesteld dat Mannoury de wiskundige logica pas twee jaar later, in zijn openbare les *Over de Beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie* (1903), introduceerde.

¹⁰²G. Mannoury, 'De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde', in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleynerberg, 1901), p. 121.

¹⁰³Ibid., p. 122.

¹⁰⁴G. Mannoury, 'Geschiedenis der wiskunde', in F. M. G. de Feyfer et al. (auteurs), *Geschiedenis der wetenschappen*, deel 2 (Baarn: Hollandia Drukkerij, 1917), p. 110.

¹⁰⁵Van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury', p. 1.

¹⁰⁶Mannoury, 'De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde', p. 140.



G. Peano.

door Riemann (...) definitief tot den rang der definiërende, d.w.z. willekeurig aan te nemen of te verwerpen eigenschappen werd teruggebracht.”¹⁰⁷ J. Bolyai en N.I. Lobatsjevski ontwikkelden begin 19^{de} eeuw voor de eerste maal een volledig meetkundig systeem dat niet uitging van de axioma’s die door Euclides vooropgesteld waren, maar juist op een belangrijk punt – de leer der parallellen – daarvan afweek.¹⁰⁸ Toen G.F.W. Riemann later de meetkunde van meer dan drie afmetingen – de hypergeometrie – ontwikkelde, verscheen deze niet-euclidische meetkunde volgens Mannoury voor het eerst in het rechte licht en werd de betrekkelijkheid van alle meetkundige grondwaarheden aangetoond.

Wat de rekenkunde betreft was de zaak eenvoudiger, omdat deze wetenschap door de meeste wiskundigen op een enkel axioma was teruggevoerd, namelijk op de eigenschap dat de waarde van een getal onafhankelijk is van de volgorde van de eenheden. In tegenstelling tot wat algemeen gedacht werd, was het volgens Mannoury niet J.W.R. Dedekind, maar Peirce die in “On the Logic of Number” (1881) deze “commutatieve en associatieve eigenschappen der telling streng heeft bewezen.”¹⁰⁹ Onafhankelijk van Peirce werd het vraagstuk door Dedekind opnieuw opgelost in “Was Sind und Was Sollen die Zahlen?” (1887). Dit werk heeft echter meer bekendheid gekregen. Na Dedekind hebben onder anderen Frege, G.F.L.P. Cantor en Peano min of meer zelfstandige bewijsvoeringen geleverd, die op de toepassing van verschillende systemen van logisch tekenschrift berustten:

Toch is het er nog verre van verwijderd, dat deze metamorfose van het axioma tot theorema overal zou zijn doorgedrongen, en zeker allerminst tot het onderwijs, zoodat ik meen te mogen veronderstellen, dat er zeer weinig

¹⁰⁷Mannoury, ‘De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde’, p. 122.

¹⁰⁸Mannoury, ‘Geschiedenis der wiskunde’, pp. 109–110.

¹⁰⁹Mannoury, ‘De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde’, p. 134.

scholen zullen bestaan, waar de leerlingen niet met den indruk naar huis gaan, dat het zelfs in de wiskunde geoorloofd is om zich van een stelling, waar men geen weg mee weet, af te maken, door ze, als het ware bij meerderheid van stemmen tot een axioma te verklaren.¹¹⁰

De reden dat het theorema nog niet overal was doorgedrongen, was volgens Mannoury dat het bewijs van Dedekind, hoewel helder en duidelijk gesteld, toch veel te omslachtig was. Bovendien stond het gebruik van het logisch tekenschrift, hoe groot de voordelen hiervan ook waren, een algemene verspreiding van het bewijs voorlopig in de weg. Mannoury wilde hier verandering in brengen door zijn publiek een eenvoudiger bewijsmethode voor te leggen, die ook door weinig gevorderden begrepen kon worden. Naar Mannoury's idee namelijk bestonden er in de wiskunde geen gemakkelijke of moeilijke onderwerpen, maar wel gemakkelijk of moeilijk te volgen inkleding van die onderwerpen. Om voor het onderwijs geschikt te zijn, zou zijn voordracht moeten worden uitgewerkt tot twee of drie lessen "in eenvoudige bewoordingen gekleed en door aanschouwelijke voorbeelden geïllustreerd."¹¹¹ Mannoury had de betreffende bewijsmethode al een aantal jaar in zijn bezit. Dat hij zich reeds grondig in het onderwerp had verdiept, bleek ook uit de bijlage in de publicatie van de voordracht, waarin Mannoury een uitvoerig en becommentarieerd literatuuroverzicht gaf van 48 publicaties van vrijwel alle belangrijke publicaties over het besproken onderwerp.

¹¹⁰Mannoury, 'De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde', p. 123.

¹¹¹Ibid., p. 124.

4 | Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Woorden zijn als schietwapens: ongeladen zijn zij vrijwel onbruikbaar. En de lading dan? Dat dient uw strijdwil en uw strijdmoe te zijn, kameraad.

— G. Mannoury¹

Troelstra

Naast zijn werk als gouverneur bij Tindal en het publiceren van wiskundige artikelen, had Mannoury nog tijd voor andere dingen. In 1900 werd hij lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de voorloper van de Partij van de Arbeid.² Vanaf die tijd was hij nauw betrokken bij de socialistische beweging in Nederland. Mannoury's zoon Jan kon later geen dramatische bekeringsgeschiedenis over zijn vaders aansluiting bij het socialisme vertellen:

Zijn socialisme, dat hij later communisme noemde, zonder dat hij daar een inhoudelijk onderscheid tussen maakte, was van eigen snit en ik geloof niet, dat er ooit meer wezenlijke veranderingen in zijn politieke opvattingen zijn gekomen. Het was voor hem een duidelijk beeld van de maatschappij, zoals die zou moeten zijn; het enige, wat er op aan kwam, was dat beeld te verwezenlijken. Hij begreep, zonder twijfel terecht, dat zijn bijdrage moest liggen in studie en wetenschap (...).³

De SDAP werd in 1894 opgericht door de zogenaamde twaalf apostelen: L. Cohen, J.A. Fortuijn, A.H. Gerhard, F. van der Goes, W.P.G. Helsdingen, H.H. van Kol, H. Polak, J.H.A. Schaper, H. Spiekman, P.J. Troelstra, H.J. van der Vegt en W.H. Vliegen.⁴ Het eerste partijcongres vond plaats op 14 en 15 april 1895 te Deventer.

¹G. Mannoury, 'Woorden zijn als schietwapens', *Links Richten*, 1:2 (1932), p. 44.

²G. Voerman, 'Communist zonder partij', in R. van Raak en S. van der Velden (redacteuren), *Socialisten. Mensen achter de idealen* (Soesterberg: Aspekt, 2008), p. 61.

³Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', pp. 51–52.

⁴P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010), pp. 211, 222.

Hier werd het beginselprogram van de partij vastgesteld:

De ontwikkeling van de maatschappij heeft geleid tot de kapitalistische voortbrengingswijze, waarbij de grond en de andere arbeidsmiddelen zich bevinden in handen van enkele personen, tegenover welke de klasse heeft gevormd van hen, die, van alle bezit ontbloot, totaal van de bezittende klasse afhankelijk zijn. Deze kapitalistische voortbrengingswijze heeft ten gevolge, dat de bezittende klasse zich steeds meer verrijkt ten koste van de niet-bezitters, wier armoede toeneemt met hun groeiend aantal, en die worden vermeerderd met die leden van de ondergaande middenstand, welke, door onmogelijkheid om de concurrentie tegen het grootkapitaal vol te houden, hun klein bezit hebben verloren en tot proletariërs zijn gemaakt. Toeneemende werkloosheid tegenover overmatig lange arbeidsdagen; gebrek aan koopkracht bij de massa, waardoor de ontzaglijke vermeerdering van het maatschappelijk voortbrengingsvermogen haar niet ten goede komt en de snelle opeenvolging van crisissen en faillissementen bewijzen, dat onder het stelsel van de bestaande particuliere voortbrengingswijze de mensheid de produktie niet meer kan beheersen. Naast deze tekenen van ondergang van de bestaande voortbrengingswijze voeren de noodzakelijkheid om de machinerie op grote schaal in exploitatie te brengen, de snelle samentrekking van alle arbeidsmiddelen in handen van een steeds kleiner wordend aantal personen en de vereniging van dezen tot alle concurrentie dodende maatschappijen (trusts, enz.) noodwendig tot de maatschappelijke organisatie van de voortbrenging (socialistische maatschappij).⁵

Onder invloed van deze economische revolutie, zo ging het beginselprogram verder, heeft het proletariaat zich verenigd met het doel, de totstandkoming van de socialistische voortbrengingswijze te bevorderen. Bij dit streven stuitte het op de tegenstand van de bezittende klasse, die daarbij gebruik maakte van de staatsmacht, om het bestaande economische stelsel te handhaven, waarbij zij steunde op dat gedeelte van het proletariaat, dat nog niet tot bewustheid van zijn taak als revolutionaire klasse was gekomen. Hieruit heeft zich de klassenstrijd ontwikkeld, “die zich zowel openbaart in de strijd van een zelfstandige arbeiderspartij om de politieke macht en ter opwekking van het klassebewustzijn bij de arbeiders, als in de strijd van de vakvereniging tegen de patroons ter verkrijging van betere arbeidsvoorwaarden.”⁶ In de internationale sociaal-democratie hebben zich arbeiders van over de hele wereld, die zich bewust zijn geworden van hun taak in de klassenstrijd, georganiseerd. Het doel van de SDAP was om het

⁵Beginselprogram SDAP, geciteerd in: H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, deel 1 (Baarn: Het Wereldvenster, 1976), pp. 101–102.

⁶Ibid., p. 102.

Nederlandse proletariaat aan deze internationale strijd van de arbeidende klasse te doen deelnemen. Daarbij wilde de partij “zoveel mogelijk elke economische en politieke beweging van de arbeiders ter verkrijging van betere levensvoorwaarden zodanig ondersteunen, dat daardoor hun klassebewustzijn wordt opgewekt en hun macht tegenover de bezittende klasse wordt versterkt.”⁷ Zolang de arbeiders geen staatsmacht hadden, wilde de SDAP proberen om alle politieke rechten te veroveren en deze te gebruiken, zowel om het proletariaat in de klassenstrijd te organiseren als om invloed te verkrijgen op wetgeving die zou leiden tot de onmiddellijke verbetering in de toestand van de niet-bezittende klasse en die de economische revolutie zou bespoedigen. Naast dit beginselprogramma werd er ook een strijdprogramma opgesteld, waarin onder andere de volgende eisen werden gesteld:

Algemeen kiesrecht, afschaffing van de Eerste kamer, volksinitiatief en – referendum; vrijheid van vereniging en vergadering, van woord en geschrift; gelijkstelling van de vrouw met de man; verplicht en kosteloos onderwijs tot het achttiende jaar; kosteloze rechtspleging en invoering van de jury-rechtspraak; invoering van de algemene weerplicht in plaats van het staande leger; beslissen van de internationale geschillen door arbitrage; scheiding van Kerk en staat; een sterk progressieve inkomens- en vermogensbelasting; staatserfrecht; nationalisatie van de bodem; industrie en vervoer; kosteloze geneeskundige behandeling en verpleging; wettelijke gezondheidszorg; een uitgebreide arbeidswetgeving.⁸

Troelstra werd de politiek leider van de SDAP.⁹ Na de verkiezingen van 1897 werd hij, samen met Van Kol, lid van de Tweede Kamer.

In 1896 was Troelstra betrokken bij de oprichting van *De Nieuwe Tijd*, een sociaal-democratisch maandschrift dat was gewijd aan de sociale wetenschappen, letteren en kunst.¹⁰ Het initiatief hiertoe was uitgegaan van H. Poutsma. Met hulp van Troelstra werd een lijst opgesteld van 45 personen, die mogelijk hun medewerking aan het blad wilden verlenen. Onder hen bevonden zich niet alleen socialisten maar ook links-liberalen. Er stonden mensen op de lijst als H.P. Berlage, C.L. Huygens, Polak, A. Verwey, J.P. Veth en F.M. Wibaut. Dit waren volgens Troelstra allemaal mensen die mee konden denken over de ontwikkeling van de sociaal-democratie in de breedste zin van het woord. De uiteindelijke opzet van het blad was bescheidener van aard dan het oorspronkelijke plan. Van der Goes, die ook in de redactie zat, nodigde 21 auteurs uit. Hiervan vielen

⁷De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, p. 102.

⁸Ibid., p. 103.

⁹Hagen, *Politicus uit hartstocht*, pp. 224, 248.

¹⁰Ibid., p. 314.



P.J. Troelstra.

enkelen af, omdat zij niet wilden meewerken aan een blad dat aan de SDAP gelieerd was. Berlage had het te druk, maar leverde wel incidenteel bijdragen. Verwey werd uiteindelijk niet gevraagd.

In 1898 kreeg *De Nieuwe Tijd* een nieuwe redactie, die bestond uit de marxisten H. Gorter, H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk (hierna ‘Roland Holst’ genoemd) en, opnieuw, Van der Goes. Gorter en Roland Holst waren een jaar eerder tot de SDAP toegetreden.¹¹ Aanvankelijk was Troelstra enthousiast over hun toetreding. Hij zag hen als “twee propagandisten die door arbeiders goed begrepen worden.”¹² Beiden zouden het Troelstra echter nog lastig maken. Met het aantreden van de nieuwe redactie stond *De Nieuwe Tijd* het verbreiden van een zuiver socialistische denkwijze voor.¹³ Het tijdschrift zou Troelstra, die zelf geen dogmatisch marxist was, regelmatig de marxistische maat nemen. Troelstra zag niets in de zuivere marxistische theorie als de kortste weg naar de nieuwe maatschappij. De marxistische theorie bestond voor hem niet uit onaantastbare dogma’s, ze kon worden aangepast als nieuwe feiten daartoe aanleiding gaven. De leer van Marx klopte op hoofdpunten, maar de theorie van de *Verelendung* klopte niet. Er was geen sprake van ‘absolute’, maar van ‘relatieve’ *Verelendung*.

Troelstra zag zichzelf meer als strijder dan als kamergeleerde. Zijn ideaal was een nieuwe maatschappij, waarin ook de proletariërs deelgenoot zouden zijn van de zegeningen van de burgerlijke beschaving:

De weelde, veredeld tot kunst, zal uit de particuliere woningen der rijken verhuizen naar de talrijke openbare gebouwen, waarin het komend geslacht het

¹¹H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1989), pp. 33-34.

¹²P.J. Troelstra, geciteerd in: Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 315.

¹³*Ibid.*, pp. 315–316, 329.

grootste deel van zijn tijd doorbrengt, in de concert- en schouwburgzalen, de musea en vergaderlokalen, de restauraties en leeszalen, de stations en arbeidersbeurzen, de kerken en scholen, de administratiegebouwen en fabrieken, enzovoorts (...). Voor zeebaden, gezondheids- en vakantiekolonies en studiereizen zal voor allen, die er behoefte aan hebben de gelegenheid openstaan. (...) Wat thans in dat opzicht tot de luxe behoort, is in de socialistische maatschappij communistisch bezit.¹⁴

In april 1900 richtte de SDAP haar eigen partijblad op onder de naam *Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij*.¹⁵ Troelstra werd hiervan hoofdredacteur. Hij werkte samen met de vier ervaren journalisten J.F. Ankersmit, J.J. de Roode, M. Mendels en C.J.A. van Bruggen. Volgens Ankersmit stond Troelstra altijd open voor andere meningen. Hij ging discussies niet uit de weg en werd nooit boos om tegenspraak. Hij hoorde andere opvattingen dan de zijne aandachtig aan en was niet te beroerd om zijn aanvankelijke mening eventueel te herzien. *Het Volk* bevatte alle rubrieken die de grotere dagbladen ook hadden, zoals nieuws uit binnen- en buitenland, verslagen van het Binnenhof, kunst, sport, markt- en scheepsberichten, wetenschappelijk nieuws, met daarnaast veel nieuws over de partij en de vakbeweging. De krant had veel medewerkers van naam, onder wie Huygens die goede stukken schreef over Marx en Darwin, Gorter die over de filosofie van het socialisme schreef en Roland Holst die over de geschiedenis van de klassenstrijd publiceerde. Diepgravende beschouwingen werden niet geschuwd. De krant stond open voor discussie en voor uiteenlopende meningen, die soms uitmondde in scherpe polemieken. Er was ruimte voor andere meningen, maar Troelstra was wel de baas.

Vanwege zijn werkzaamheden voor *Het Volk* in Amsterdam en voor de Tweede Kamer in Den Haag, verhuisde Troelstra met zijn vrouw en kinderen in mei 1900 naar Haarlem.¹⁶ Het gezin betrok een woning in Frans Halsstraat nr. 8, in een goede buurt vlakbij het station. De familie Thiel had zich drie jaar eerder in diezelfde straat gevestigd op nr. 2. Troelstra raakte bevriend met Thiel.¹⁷ In 1904 hadden Troelstra en Thiel nog het plan om samen een advocatenkantoor op te richten, maar dat ging volgens Thiel niet door vanwege bezwaren die “niet enkel onze personen betreffen, maar ook en vooral Troelstra’s publieke positie en daarmee de algemeene belangen van de Nederlandsche arbeidersbeweging.”¹⁸

¹⁴P.J. Troelstra, geciteerd in: Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 315.

¹⁵Ibid., pp. 317–320.

¹⁶Ibid., p. 321.

¹⁷P. J. Troelstra, *Gedenkschriften III. Branding* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1950), p. 132.

¹⁸Brief J.H. Thiel aan F.M. Wibaut (13 januari 1913), geciteerd in: A. Holtrop, ‘Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860–1939’, Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen (2005), p. 599.

Troelstra leerde ook Mannoury in deze periode kennen, waarschijnlijk via Thiel.¹⁹ Mannoury had grote bewondering voor Troelstra en diens socialistische idealen. In een brief van 1930 keek Mannoury hier als volgt op terug:

Waarde Troelstra,

Met een gevoel van warme erkentelijkheid gedenk ik, dat het niet het minst door uw voorbeeld en voorgaan is, dat mij in mijn jonge jaren de ogen zijn opengegaan voor de bevrijdingsstrijd van het proletariaat, die aan mijn leven de waarde heeft gegeven, die het hebben mag (...).

Met vriendschappelijke gevoelens, G. Mannoury.²⁰

Ook de familie Thiel was politiek en maatschappelijk betrokken.²¹ Jan Thiel werd een leidend figuur in de Vrijzinnig Democratische Bond, een links-liberale partij die in 1901 werd opgericht. Zijn vrouw Thiska nam een belangrijke positie in bij de ontluikende vrouwenemancipatie.

Sociaal-Democratische Studieclub te Amsterdam

Na de verkiezingen van 1901 was het aantal SDAP-kamerleden uitgebreid van twee naar zes.²² Ten behoeve van hun werk in de Kamer zochten de Kamerleden medewerkers die regelmatig materiaal zouden verzamelen voor de Kamerfractie. Op 30 augustus 1901 plaatste Mannoury daartoe een oproep in *het Volk*:

Er bestaan plannen tot het oprichten eener vereeniging, die geregeld materiaal verzamelt voor de Kamerfractie. De bedoeling is een groot aantal medewerkers te verkrijgen, die elk ééns in de veertien dagen één avond komen werken; het werk zal dan door een kleinere groep van secretarissen worden voorbereid en verdeeld. In overleg met Van Kol is het plan reeds tot een begin van uitvoering gekomen: meer medewerkers worden echter dringend gewenscht. Adres: G. Mannoury, 2e Helmersstraat. 68.²³

Naar aanleiding van deze oproep, die ook in andere dagbladen werd geplaatst, meldden zich voldoende medewerkers aan. De Sociaal-Democratische Studieclub werd op 21 september 1901 opgericht te Amsterdam. Deze Studieclub

¹⁹Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 69.

²⁰Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Sociaal-Democratische Studieclub (SDSC), inv. nr. 31, Brief G. Mannoury aan P. J. Troelstra (19 april 1930).

²¹W. C. van Unnik, 'Herdenking van Johannes Hendrik Thiel (27 januari 1896 – 19 mei 1974)', in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1976), p. 224.

²²M. Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub. Haar geschiedenis en enquêtes, 1901–1921', in M. Campfens, M. Schrevel en F. Tichelman (redacteurs), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J. M. Welcker* (Amsterdam: Van Gennep, 1985), p. 172.

²³KB HK, *Het Volk* (30 augustus 1901).

was een voorloper van het wetenschappelijk bureau van de SDAP.²⁴ Volgens de statuten was het doel van de Studieclub:

Het bevorderen van de belangen der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 22 September 1897 *Stbl.* no. 25, door het organiseren van beschikbare arbeidskrachten tot het verrichten van werkzaamheden op sociaal gebied ten dienste:

- 1e. van de kamerfractie;
- 2e. van het partijorgaan;
- 3e. van de soc.-dem. gemeenteraadsleden;
- 4e. van andere partijbelangen.²⁵

Dit doel probeerde ze te bereiken door het houden van bijeenkomsten, het aanleggen van een bibliotheek, het aanleggen en bijhouden van een register op tijdschriften over belangrijke onderwerpen, het raadplegen van deskundigen en het zich in verbinding stellen met overeenkomstige organisaties.²⁶ Ook werden er enquêtes gehouden over diverse onderwerpen, zoals over de arbeidsomstandigheden en arbeidsduur, het bijzonder onderwijs en de gevolgen van de Derde Herhalings oefeningen. Aan deze enquêtes ontleende de Studieclub haar grootste belang. Het materiaal dat verzameld werd, werd gebruikt bij de politieke besluitvorming van de SDAP.

De Studieclub stond alleen open voor leden van de SDAP.²⁷ De leden bepaalden zelf of zij contributie betaalden of niet. Bij de officiële oprichting hadden zich 46 mensen aangemeld, van wie de meeste uit Amsterdam kwamen. Binnen een jaar telde de Studieclub 82 leden. Onder hen bevonden zich een arts, een dienstbode, twee leraren, drie apothekers, drie juristen, zes kantoorbedienden, acht studenten, elf vaklieden, waaronder vijf schilders, en veertien onderwijzers. Mannoury speelde een belangrijke rol binnen de Studieclub. Hij werd benoemd tot eerste secretaris en was daarnaast een tijd lang bibliothecaris en penningmeester. Later nam zijn zus Dora, die ook vanaf het begin lid was, de taak van penningmeester op zich. Th. van der Waerden was voorzitter van eind 1903 tot 1921, het jaar waarin de Studieclub werd opgeheven. Van der Waerden en Mannoury werden goede vrienden van elkaar.

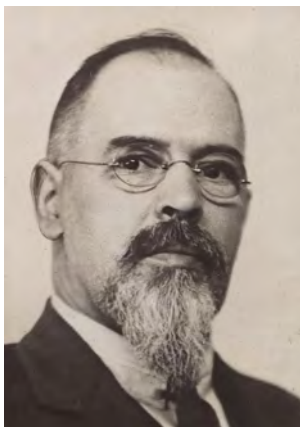
Een van de eerste onderwerpen die Mannoury op de agenda van de Studieclub zette was de spellingkwestie. In 1883 had de Nederlandse regering besloten haar officiële stukken zoveel mogelijk in de spelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* te schrijven. Dit woordenboek was in de jaren '50 samengesteld

²⁴Voerman, 'Communist zonder partij', p. 61.

²⁵Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub', p. 172.

²⁶Ibid., pp. 172-173, 177-183.

²⁷Ibid., pp. 173-174.



Th. van der Waerden.

door M. de Vries en L.A. te Winkel. De spelling De Vries en Te Winkel werd later ook in het onderwijs ingevoerd. Er bestond echter veel weerstand tegen.²⁸ Het debat over de spellingkwestie werd in gang gezet door het opstel “Onze Lastige Spelling” (1891) van R.A. Kollewijn, die de kwestie als volgt inleidde:

Vangen wij maar dadelijk aan met de tirannieke, onverdraagzame, dikwijls onberekenbare Nederlandsche spelling voor den rechterstoel van het gezond verstand te dagen, en haar te beschuldigen van eidelooze plagerijen, waardoor ieder Nederlander die de pen hanteert, dag in dag uit wordt gekweld.²⁹

Kollewijn schaarde een grote groep medestanders achter zich en hieruit ontstond in 1894 de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal. Voorbeelden van de vereenvoudigingen die de vereniging voorstond waren het weglaten van de dubbele ‘e’ en de dubbele ‘o’ in open lettergrepen, zoals bij de woorden ‘deelen’ en ‘loopen’. Ook stelde men voor de ‘sch’ in woorden als ‘mensch’, ‘visch’ en ‘Nederlandsch’, te vervangen door alleen de ‘s’. Ook Mannoury was voorstander van de vereenvoudigde spelling. Binnen de Studieclub drong hij herhaaldelijk aan op het gebruik ervan. Hij zette het punt op de agenda van de 11^{de} commissievergadering op 26 november 1901:

Aan de orde is: voorstel van Mannoury om in de studieclub de vereenvoudigde spelling in te voeren, met dien verstande, dat aan de medewerkers verzocht wordt, zich in werk voor de club (geen citaten) van die spelling te bedienen, en dat aan ieder medewerking een handleiding zal worden toegezonden (deze handleidingen zijn waarschijnlijk gratis verkrijgbaar). De

²⁸A. Neijt, *Universele fonologie* (Dordrecht: Foris Publications, 1991), pp. 144–146.

²⁹R. A. Kollewijn, *Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging* (Amsterdam: H. Gerlings, 1891), p. 3.

voorsteller ziet in de vereenv. spelling een arbeidersbelang, daar de ingewikkelde en moeilijke spelling van de Vries en te Winkel het klasseverschil in de hand werkt en veel tijd doet verloren gaan, die nuttiger kan besteed worden. Vandaar dat hij het wenschelijk acht er propaganda voor te maken. Van Ravesteyn ziet het arbeidersbelang dezer zaak niet in. Het is geen democratische beginsel, doch een zuivere onderwijskwestie, waarmede de SDSC [Sociaal-Democratische Studieclub] zich niet hoeft in te laten. Ook is het beter, dat elk medewerker in dezen vrij blijve. Lasonder verdedigt het voorstel en stelt voor de bespreking 8 of 14 dagen uit te stellen en intusschen het oordeel, zoo de overige commissieleden, als van medewerkers te vernemen. Dienovereenkomstig wordt besloten.³⁰

Een maand later stond het onderwerp op de agenda van de 9^{de} bestuursvergadering:

Voorstel Mannoury tot invoering van de vereenvoudigde spelling. De bedoeling van deze voorsteller is deze: de leden op te wekken tot het gebruiken dier spelling in hun werk. Hij ziet in deze spelling een democratisch beginsel, doch erkent tevens dat het practisch nut hiervan voor de club niet zeer overwegend is. Tevens stelt hij voor alle leden een handleiding te sturen, die kosteloos verkrijgbaar zijn. Het voorstel wordt aangehouden tot eene volgende bestuursvergadering.³¹

Weer een maand later werd tijdens de 11^{de} bestuursvergadering “op voorstel van Lasonder (...) met algemeene stemmen besloten dit punt aan te houden tot de eerstvolgende huishoudelijke vergadering.”³² Op de huishoudelijke vergadering van 7 maart 1902 werd Mannoury's voorstel wederom uitgesteld en daarmee was het van de baan.³³ Mannoury zou gedurende zijn gehele loopbaan regelmatig op de spellingkwestie terugkomen en blijven pleiten voor de vereenvoudigde spelling van Kollewijn. Hij paste deze zelf ook zoveel mogelijk toe.

Inmiddels stak Mannoury's werkgever Tindal steeds meer tijd en geld in zijn ozonproject.³⁴ Hij stichtte proefbedrijven bij Blankenbergen en Parijs, die hij in aparte ondernemingen onderbracht. Ook opende hij een kantoor in Brussel en kocht hij appartementen in Parijs en Brussel omdat hij daar voor zijn werk vaak moest zijn. Om zijn proefnemingen voort te kunnen zetten, deed Tindal een toenemend beroep op het vermogen van zijn vrouw. Ook onttrok hij geld aan zijn

³⁰IISG SDSC, inv. nr. 6, Notulen 11^{de} commissievergadering (26 november 1901).

³¹IISG SDSC, inv. nr. 6, Notulen 9^{de} bestuursvergadering (23 december 1901).

³²IISG SDSC, inv. nr. 6, Notulen 11^{de} bestuursvergadering (20 januari 1902).

³³Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub', p. 175.

³⁴Scheffer, *Henry Tindal*, p. 50—52.

andere ondernemingen, die daardoor in de financiële problemen kwamen. Dit kwam hem wel op kritiek van zijn medewerkers te staan, maar daar trok Tindal zich weinig van aan. In 1898 raakte de ozononderneming in Parijs in financiële moeilijkheden. In datzelfde jaar werd Tindal in Parijs bij verstek veroordeeld wegens wisselruiterij. Op grond van zijn schulden in de Franse onderneming werd op 3 november 1900 te Amsterdam zijn faillissement door een tweetal schuldeisers aangevraagd. Tindal voorkwam een faillissement door de octrooien van zijn Franse onderneming aan de schuldeisers af te staan. Een maand later werd zijn faillissement echter wederom aangevraagd, omdat de overeenkomst over de octrooien niet schriftelijk was vastgelegd. Op 2 januari 1901 werd het faillissement officieel uitgesproken. Tindal had op dat moment een schuld van ruim f 1.000.000,-. Hij legde zich bij deze uitspraak echter niet neer en tekende eerst beroep aan en, toen dat werd verworpen, ging hij in cassatie. De Hoge Raad verwierp zijn cassatieaanvraag op 6 december 1901.

Met de Maatschappij voor Ozone ging het bergafwaarts en Tindals handelingsbevoegdheid was door het faillissement zeer beperkt.³⁵ Dit alles weerhield Tindal er niet van zijn ozonproject voort te zetten. Op 4 mei 1901 nam hij zitting in de raad van beheer van de nieuw opgerichte nv Hudor Maatschappij tot Zuiveren van Drinkwater. Voor Tindal was deze nv een façade voor zijn onderhandelingen in het buitenland. Sinds 1895 onderhandelde hij met het Russische keizerlijk hof in St. Petersburg over een levering van een ozonisatie-installatie voor het zuiveren van water van de rivier Neva. De kans dat het contract zou worden ondertekend, leek in 1901 opeens heel groot. In dat jaar verbleef Tindal veel in Berlijn, waar hij minder in de belangstelling stond dan in Amsterdam. In Berlijn had hij ook een goede arts. Deze had hij nodig, omdat hij zich al een tijd niet goed voelde. Hij had de laatste jaren stevig gedronken en daar een leveraandoening aan overgehouden. In 1901 werd Tindal ernstig ziek. Nadat hij weer wat was opgeknapt, kwam de uitnodiging om naar St. Petersburg te gaan, om daar het ozonproject te bespreken. Tegen het doktersadvies in vertrok Tindal naar St. Petersburg. Daar overleed hij op 31 januari 1902, zijn familie met grote schulden achterlatend.

Na het faillissement verloor Mannoury zijn betrekking, ook al omdat zijn pupil volwassen was geworden.³⁶ Tot 31 augustus 1902 bleef hij als gouverneur bij de familie Tindal werken.³⁷

³⁵Scheffer, *Henry Tindal*, p. 53–56.

³⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 51.

³⁷Mannoury, 'De familie Mannoury', p. 126.

5 | Onderwijzer en privaatsdocent

*Alles betrekkelijk. Alles gradueel. Geen onderscheiding zonder verbinding.
Geen lust zonder leed en geen leed zonder lust. En 'panta rei' tot slot. Wat
koop je ervoor?*

— G. Mannoury¹

Bloemendaalsche Schoolvereniging te Bloemendaal

In juli 1902 werd Mannoury benoemd tot onderwijzer aan de School der Bloemendaalsche Schoolvereniging te Bloemendaal.² De aanstelling ging in op 1 september. Het salaris was goed en bedroeg f 1200,- per jaar.³ Het bestuur van de school baseerde het aanvangssalaris op het salaris dat een onderwijzer in zijn vorige betrekking had genoten. De school kende ook enkele toelagen die, in overleg met het schoolhoofd en de commissie van toezicht, door het bestuur kon worden toegekend. Zo was er een toelage van f 300,- voor het bezit van een vereiste akte MO en f 100,- voor een vereiste akte in een vreemde taal of in de wiskunde.

De Bloemendaalsche Schoolvereniging was een particuliere school voor de betere stand van Bloemendaal en omgeving. De school was opgericht door een aantal welgestelde inwoners van Bloemendaal onder leiding van A. Stoop, die fortuin had gemaakt als oprichter en directeur van de Dordtsche Petroleum Maatschappij in Nederlands-Indië, en zijn vrouw M. Stoop-Van Deventer, een dochter van de directeur van de eerste Dordtse HBS, die uitgesproken ideeën had over modern onderwijs.⁴ De Stoops hadden zich in 1897 met hun kinderen in villa De Rijp te Bloemendaal gevestigd. Daar was het idee ontstaan om een eigen school te beginnen. Omdat in die tijd alleen openbare scholen werden gesubsidieerd, zou de nieuwe school geen overheidssubsidie krijgen. De initiatiefnemers richtten daarom een Naamloze Vennootschap op, die door de

¹Mannoury, *Mathesis en mystiek*, p. 56.

²KB HK, *Algemeen Handelsblad* (4 juli 1902).

³PA BW, Brief Bestuur Bloemendaalsche Schoolvereniging aan G. Mannoury (oktober 1903).

⁴C. Brinkgreve, *Een bijzondere school 1902–2002. 100 jaar Bloemendaalse Schoolvereniging* (Bloemendaal: Stichting 100 jaar Bloemendaalse Schoolvereniging, 2002), p. 6.

verkoop van aandelen het benodigde bedrag moest opbrengen. In een wervende folder werden de schoolplannen in mei 1901 openbaar gemaakt:

Bij de steeds toenemende bevolking van Bloemendaal doet zich de behoefte gevoelen aan onderwijs, dat volgens de eischen des tijds is ingericht. Daarom sloegen eenige ingezetenen de handen ineens, en zullen trachten alhier, onder den naam 'Bloemendaalsche Schoolvereniging' eene instelling van 'Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs' te stichten. Het onderwijs is bedoeld voor leerlingen van ca. 5 tot ca. 13-jarigen leeftijd. Het terrein zal gekozen worden dicht bij het eindpunt der Electriche Trambaan, zoodat ook voor de te Haarlem wonende leerlingen, de afstand geen bezwaar hoeft te zijn. In overleg met de H. H. Doctoren zal de bouw der school aan de eischen der hygiëne voldoen. In hoofdtrekken stellen wij ons de inrichting der school voor, als die der 'Nieuwe Schoolvereniging' te Amsterdam (Directeur C. Vrij) A. Fröbel, met 2 klassen.

B. Lager Onderwijs, 3 klassen.

C. Uitgebreid Lager Onderwijs, 4 klassen.⁵

Het aantal leerlingen per klas zou beperkt blijven:

De onderwijzers moeten de gelegenheid hebben de leerlingen individueel gade te slaan en te leeren kennen, zowel wat karakter, als verstandelijke aanleg betreft. Wij wenschen op onze school ook een plaats aan gymnastiek en aan handenarbeid (Slöjd) in te ruimen, aardrijkskunde, kennis der natuur te doen onderwijzen volgens de nieuwere methoden. Zoo hopen wij onze kinderen te vormen tot flinke jongens en meisjes met ruime belangstelling, geestelijk en lichamelijk in gelijke mate ontwikkeld.⁶

Het benodigde bedrag werd bij elkaar gebracht en de plannen konden verder worden uitgewerkt. Er werd een schoolcommissie samengesteld die bestond uit Stoop (voorzitter), J.A. van Leeuwen (secretaris) en I.E. Scheltema (penningmeester). Zij stelden de Amsterdamse onderwijzer L.A.B. Ulehake aan als directeur en hoofd van de school. Hij was een goede bekende en geestverwant van Vrij, wiens onderwijsaanpak als voorbeeld voor de Bloemendaalsche Schoolvereniging had gediend.⁷ Vervolgens werd er gezocht naar een geschikte bouwlocatie. Nadat twee artsen een stuk bouwgrond in het nieuwe villapark Duin en Daal hadden onderzocht en goedgekeurd, werd besloten om hier te bouwen. In mei 1902 werd het moderne schoolgebouw op de hoek van de Mollaan en de Lage Duin en Daalseweg opgeleverd:

⁵Folder Bloemendaalsche Schoolvereniging, geciteerd in: Brinkgreve, *Een bijzondere school 1902–2002*, pp. 6–7.

⁶Folder Bloemendaalsche Schoolvereniging, geciteerd in: *ibid.*, p. 7.

⁷*Ibid.*, pp. 7–8.

Ondanks het verschil van smaak, zal ieder moeten toestemmen, dat het uiterlijk van het schoolgebouw, een goeden, solieden indruk maakt. De tuin er rondom, het klimop op enkele plaatsen tegen de muren, brengen het geheel ook in overeenstemming met de parkomgeving. Inwendig zijn de tien klesselokalen, het speellokaal, het Slöjdlokaal en het Gymnastieklokaal licht en luchtig. Gangen en trappen zijn overal breed, gemakkelijke en rijk verlicht. Hoewel de ventilatie met schuiven, luchtkokers en tuimelramen met tochtschutten goed genoemd mag worden, zullen wij er tegen het aanstaande zomerseizoen waarschijnlijk toch toe overgaan, de ramen geheel openstaand te maken. De verwarming ook van de gangen en portalen geschiedt met Hunck's vulkachels, die dag en nacht doorbranden. Na eenige ervaring hadden we de regeling van de temperatuur geheel in onze macht. In alle lokalen is waterleiding aangebracht. Alle privaten zijn van waterclosets voorzien. Portalen, gangen en de lokalen, waar kunstlicht noodig kon zijn, kunnen elektrisch verlicht worden. Naast en achter de school hebben we een flinke speelplaats, ook gedeeltelijk overdekt. Op de zonzijde naast het gebouw ligt de schooltuin. Achter Hotel Duin en Daal mogen we over een heerlijk stuk weiland voor onze balspelen beschikken. Ziedaar met enkele woorden het geheel.⁸

De school ging van start met 57 leerlingen. Het onderwijsprogramma was afwisselend met korte lessen en kleine klassen van maximaal 16 leerlingen: "Geen enkele kan gemist worden bij de behandeling der leerstof. Ieder dient actief te blijven, want ieder kan oogenblikkelijk aan de beurt zijn om te verklaren of over te nemen; 'braaf zitten soezen' komt dadelijk aan het licht."⁹ De moderne onderwijzers die aan de nieuwe school les gaven, vonden dat de kinderen het meeste opstaken door dingen met eigen ogen te zien. Als het in het lesprogramma paste, namen zij de kinderen mee de school uit om bijvoorbeeld een bakker, een boer, een akker of een tuin te bezoeken. Er werd veel tijd uitgetrokken voor de vakken tekenen, muziek, handwerken, gymnastiek en handvaardigheid. Voor die laatste twee vakken hadden de onderwijzers cursussen gevolgd in Zweden, dat vooruitliep op onderwijsgebied.

Naast het fröbel-onderwijs en zeven jaar lager onderwijs, was het ook mogelijk om aansluitend twee vervolklassen te volgen die parallel liepen aan klas 1 en 2 van de HBS.¹⁰ Deze vervolklassen waren bedoeld voor leerlingen die het

⁸PA BW, L. A. B. Ulehake, 'Eerste jaarverslag van den toestand van de school der Naamloze Vennootschap Bloemendaalsche Schoolvereniging, Park Duin en Daal, Bloemendaal' (1903), p. 7.

⁹Ibid., p. 6.

¹⁰Brinkgreve, *Een bijzondere school 1902-2002*, p. 11.

Uitgebreid Lager Onderwijs met vrucht hadden doorlopen.¹¹ De leerstof in deze klassen was in overeenstemming met het programma van de HBS. Het idee was om uiteindelijk nog een 3^{de} klas voortgezet onderwijs te starten, zodat leerlingen die geen HBS zouden bezoeken, toch eindonderwijs konden krijgen. In het schooljaar 1902–1903 gaf Mannoury wiskunde aan de 1^{ste} vervolklas. Het was de bedoeling dat het jaar erna ook kinderen uit de 7^{de} klas van de lagere school werden voorbereid op de wiskundelessen uit de vervolklas. Ook bij dit vak was de eigen waarneming van de leerlingen het uitgangspunt:

Wij zijn uitgegaan van het denkbeeld, dat wiskundig denken en redeneeren een kunst is, waarin de aanvangers slechts trapsgewijze, door gezette studie kunnen ingewijd worden en dat het daarom niet dienstig is, aan beginnende leerlingen een zoogenaamd ‘streng logisch geheel’ voor te zetten. Liever willen we verdeelen en zoo eenigszins mogelijk, langs aanschouwelijk weg leeren begrijpen, dan in den blinde tegen abstracties worstelen. We zorgen er steeds voor, dat hetgeen behandeld is, volkomen het eigendom der leerlingen mag heeten. Deze kennis bevestigen we door oefeningen, die zorgvuldig gekozen worden en door de leerlingen zeker kunnen en moeten gevonden worden. Bij herhaling is dan plaats voor een grooter aantal vraagstukken. Wat de hoeveelheid der leerstof aangaat, staan wij (...) gelijk met de H.B.S.¹²

Mannoury had 13 leerlingen in zijn klas onder wie Dieuwke, de dochter van zijn vriend Troelstra.¹³ Ook van andere belangrijke personen uit de toenmalige politieke wereld zouden kinderen bij hem in de klas hebben gezeten.¹⁴ Het lesgeven ging Mannoury nu goed af. Zijn klassen waren veel kleiner dan voorheen, de kinderen waren ouder en zij kwamen uit aristocratische milieus. Ordeproblemen had hij niet meer. Mannoury heeft zijn hele leven enthousiaste verhalen verteld over de Bloemendaalsche Schoolvereniging. Hier had hij de gelegenheid om zijn pedagogische en didactische opvattingen in praktijk te brengen.¹⁵ Revolutionair was dat Mannoury zich door zijn leerlingen liet tutoyeren.

Mannoury besloot in deze periode om weer door te leren, dit keer voor de MO-akte KV en Q. Hiervoor moest hij de volgende examenonderdelen bestuderen: “1. de beschrijvende meetkunde, daaronder ook begrepen die der gebogen vlakken; 2. de analytische meetkunde, daaronder ook begrepen die der gebogen vlakken en 3. de differentiaal- en integraalrekening, vooral hare toepassing op de meetkunde.”¹⁶ Voor de meeste kandidaten was het een zware klus om voor deze

¹¹ Ulehake, ‘Eerste jaarverslag van den toestand van de school der Naamloze Vennootschap Bloemendaalsche Schoolvereniging’, p. 3.

¹² Ibid., p. 17.

¹³ Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 51.

¹⁴ PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

¹⁵ Van Dantzig, ‘Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury’, p. 1.

¹⁶ Koninklijk Besluit (2 februari 1864), geciteerd in: Blom, ‘Van de acten van bekwaamheid’, p. 92.

examens te slagen. Mannoury werd geëxamineerd op 15, 16 en 27 december 1902.¹⁷ Hij was de enige kandidaat die zich had aangemeld.¹⁸ Hij slaagde voor het examen en kreeg de akte van bekwaamheid voor schoolonderwijs in de hogere wiskunde uitgereikt. Hiermee had hij de bevoegdheid om in alle klassen van het middelbaar onderwijs les te geven. Bovendien kwam hij nu in aanmerking voor een toelage van *f* 300,- bovenop zijn salaris.

Vanwege zijn werkzaamheden aan de Bloemendaalse school verhuisde Mannoury in maart 1903 naar Hotel Zomerzorg te Bloemendaal.¹⁹ In de weekenden en op de dagen dat hij verplichtingen in Amsterdam had, verbleef hij bij zijn moeder en zus in Amsterdam.

Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam

In november 1902 werd Mannoury benoemd tot privatdocent in de logische grondslagen der wiskunde aan de faculteit der wis- en natuurkunde van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.²⁰ Dit gebeurde op voordracht van Korteweg.²¹ Het privatdocentschap was bedoeld voor veelbelovende academici die nog geen universitaire betrekking hadden gevonden.²² Mannoury was weliswaar geen academicus, maar Korteweg zag wel dat Mannoury veel talent had. De vergoeding die privatdocenten ontvingen was gering. Wiskundigen combineerden hun privatdocentschap meestal met een betrekking als leraar. Het privatdocentschap begon met een openbare les, waarin het doel van de colleges werd toegelicht.²³ Dit was een formele gelegenheid waarbij ook leden van de senaat aanwezig waren.

Mannoury's benoeming werd in diverse landelijke dagbladen aangekondigd. *Het Volk* had aan Mannoury gevraagd wat eigenlijk de bedoeling van zijn college was en in antwoord daarop schreef hij het volgende:

In mijn college stel ik mij voor de nieuwere inzichten te ontwikkelen betreffende de verhouding van de wiskundige waarheden tot de waarnemingsverschijnselen. Tot voor kort nl. heerschte bijna algemeen de meening dat de wiskunde berustte op een zeker aantal grondeigenschappen of axioma's, die niemand kon bewijzen, maar die op goed geloof als onomstootelijke waar-

¹⁷PA BW, Getuigschrift Akte van Bekwaamheid voor Middelbaar Onderwijs KV en Q (27 december 1902).

¹⁸KB HK, *Haagsche Courant* (29 december 1902).

¹⁹SA AB, Overgenomen Delen 1892–1920 (Afgedane Gezinskaarten).

²⁰KB HK, *Algemeen Handelsblad* (18 november 1902).

²¹PA BW, Brief G. Mannoury aan D. J. Korteweg (1 februari 1915).

²²Van Dalen, L. E. J. *Brouwer 1881–1966*, p. 43.

²³D. van Dalen, L. E. J. *Brouwer. Topologist, intuitionist, philosopher. How mathematics is rooted in life* (London: Springer, 2013), p. 43.

heden moesten worden aangenomen; in de laatste vijftig jaar evenwel heeft zich (voornamelijk in Italië) het inzicht baangebrosen dat ook de grondslagen der wiskunde met dezelfde logische strengheid kunnen en moeten worden behandeld, die ‘verderop’ steeds wordt in acht genomen.²⁴

In het college zelf zou Mannoury dit vraagstuk hoofdzakelijk van de wiskundige kant belichten, terwijl hij in de openbare les, die aan de colleges vooraf ging, het verband met de filosofie in het algemeen zou behandelen.

Mannoury was één van de zeven privaatsocenten die in het collegejaar 1902–1903 les gaf aan de faculteit der wis- en natuurkunde van de Amsterdamse universiteit.²⁵ Aan deze faculteit waren tevens twee lectoren en dertien hoogleraren verbonden, onder wie Korteweg, A.J. van Pesch, R. Sissingh, J.D. van der Waals en P. Zeeman. Mannoury’s cursus lag buiten het gewone curriculum. Hij gaf één uur per week college, voor een twaalfstal toehoorders. Tot zijn meest enthousiaste studenten behoorden J.A. Barrau, G. van Hasselt, Van der Waerden, die later dat jaar samen met Mannoury zitting nam in het bestuur van de Sociaal-Democratische Studieclub,²⁶ en Brouwer, die Mannoury kende van het Wiskundig Genootschap.²⁷ In een terugblik van 1946 schreef Brouwer hierover:

Geen wonder, dat ik, toen je niet lang na deze droomlandonthulling²⁸ als privaatsocent aan de universiteit van Amsterdam werd toegelaten, onder de eersten was, die zich onder je gehoor schaarden, en dat ik mij nadien met geestdrift heb opengesteld voor je onvermoeide relativering van denkgewoonten en beginselen, die naar de levensbronnen van religie, humaniteit en socialisme den toegang belemmeren. Van dien tijd dagteekent onze omgang en wij hebben elkaar in den loop van ons leven niet meer losgelaten.²⁹

Mannoury’s wekelijkse lessen werden door Brouwer trouw bezocht.³⁰ Hij raakte niet alleen gefascineerd door de onderwerpen die Mannoury behandelde, maar ook door zijn manier van lesgeven. Mannoury besprak de meest recente artikelen op het gebied van de grondslagen der wiskunde en hij gaf hier, aldus Brouwer, in alle bescheidenheid zijn persoonlijke mening over. In het eerste collegejaar behandelde Mannoury onder andere “de commutatieve eigenschap der telling”

²⁴KB HK, *Het Volk* (29 november 1902).

²⁵Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1902–1903* (’s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1904), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1475001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016, pp. 72–74.

²⁶Zie p. 65.

²⁷Van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury’s significance for mathematics and its foundations’, p. 2.

²⁸Zie p. 52.

²⁹Brouwer, ‘Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury’, p. 3.

³⁰W. P. van Stigt, *Brouwer’s intuitionism* (Amsterdam: North-Holland, 1990), p. 28.

en “het logisch teekenschrift in het bijzonder dat van Peano.”³¹ Het jaar daarop besprak hij “de logische grondslagen der meetkunde (...), ingeleid door een overzicht van de meetkunde der ruimte van verschillende dimensies en de niet-euclidische meetkunde.”³² Dit waren onderwerpen waarmee Mannoury al een aantal jaar vertrouwd was.³³ Mede geïnspireerd door Mannoury besloot Brouwer, na zijn afstuderen in juni 1904, een proefschrift te schrijven op het gebied van de grondslagen der wiskunde.³⁴

Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie (1903)

Ter opening van zijn college hield Mannoury een openbare les met de titel *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, op woensdag 21 januari 1903 om 16.00 uur in het universiteitsgebouw. Mannoury noemde deze les later een “‘Bekentnis’ tot het relativistische standpunt.”³⁵ Naar zijn idee bestonden de wiskundige waarheden niet onafhankelijk van de waarnemingsverschijnselen, maar waren ze juist aan deze waarnemingsverschijnselen gerelateerd. Mannoury beschouwde de wiskunde, zoals hij het later uitdrukte, niet als “een geheel van waarheden, die in eenvoudige onwrikbaarheid, buiten en boven het menselijke, zich aan alle verandering, aan alle ontwikkeling onttrekken.”³⁶ De wiskunde is geen statisch geheel, dat onafhankelijk is van de menselijke ervaring, maar een levensverschijnsel, dat slechts gradueel verschilt van andere levensverschijnselen.³⁷

Net als twee jaar eerder in zijn voordracht “De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde” (1901), wees Mannoury in zijn openbare les op het belang van de wiskundige logica voor het grondslagenonderzoek in de wiskunde.³⁸ Vol-

³¹Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1902–1903*, pp. 72–73.

³²Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1903–1904* (’s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1905), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dtb:1476001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016, pp. 74–75.

³³Zie p. 53.

³⁴Van Stigt, *Brouwer’s intuitionism*, pp. 28–29.

³⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan C. A. Mennicke (15 oktober 1940).

³⁶Mannoury, ‘Geschiedenis der wiskunde’, p. 91.

³⁷A. F. Heijerman, ‘Certainty and beauty. Mannoury and the signfic foundations of mathematics’, *Methodology and Science*, 20:1 (1987), p. 25.

³⁸Zie p. 57; zie ook E. W. Beth, ‘On Mannoury’s method’, *Synthese*, 10a (1958), pp. 432–439; Heijerman, ‘Certainty and beauty’, pp. 26–27; A. F. Heijerman, ‘Relativism and signfic. Gerrit Mannoury on the foundations of mathematics’, in H. W. Schmitz (redacteur), *Essays on signfic. Papers presented on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Victoria Lady Welby (1837–1912)* (Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, 1990), pp. 249–250 en Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 239–241 voor een bespreking van Mannoury’s openbare les.

gens de oudere beschouwingwijze, die nog door veel wiskundigen werd gedeeld, “berustte de wiskunde in hoofdzaak op een zeker aantal zg. grondwaarheden of axioma’s welke, zooals men het gewoonlijk eenigszins paradoxaal uitdrukte, ‘te eenvoudig waren om bewijsbaar te zijn’, doch wier geldigheid niettemin als onomstootelijk moest worden aangenomen.”³⁹ Deze axioma’s waren bijna alle nagenoeg onveranderd aan Euclides ontleend en hadden vooral betrekking op de meetkunde. Het meest bekende was het parallellenpostulaat dat stelde, dat “indien een rechte lijn en een punt buiten die rechte lijn gegeven zijn, men door dat punt slechts één rechte, evenwijdig aan de eerste, zal kunnen trekken.”⁴⁰ Dit axioma hield wiskundigen meer dan tweeduizend jaar bijna onafgebroken bezig:

Niet, dat het ook maar bij iemand opkwam, aan de waarheid ervan te twijfelen, doch telkens en telkens weder stonden er wiskundigen op, die wanhopige en vruchteloze pogingen aanwendden om het te bewijzen en het dus tot den rang van theorema te verheffen. Dat deze pogingen, welke menig menschenleven verwoest hebben, uit den aard der zaak vruchteloos *moesten* blijven, is omstreeks de wisseling van de 18de en 19de eeuw voor het eerst verdedigd en overtuigend aangetoond door den Rus Lobatchefski en den Hongaar Bolyai, welke beiden, geheel onafhankelijk van elkander, een meetkundig systeem ontwikkelden, waarbij van de geldigheid van het axioma werd afgezien, en de mogelijkheid aangenomen, dat door een punt buiten de rechte lijn meer dan een parallel zou kunnen worden getrokken.⁴¹

Dit nieuwe systeem werd de niet-euclidische meetkunde genoemd. Uit later onderzoek door Riemann bleek dat zowel de euclidische als de niet-euclidische meetkunde bestaansrecht had. Riemann ging uit van de theorie van de ruimte van meer dan drie afmetingen, die zich intussen had ontwikkeld. In een dergelijke ruimte was plaats voor verschillende vormen van ruimten van drie afmetingen, zowel ruimten waarin de niet-euclidische, als ruimten waarin de euclidische meetkunde geldig was. Men had tot dan toe dus steeds in de verkeerde richting gezocht. Men had geprobeerd het parallellenpostulaat tot een theorema te verheffen en het bleek een definiërende eigenschap van de ruimte te zijn, “die men even willekeurig kan aannemen of verwerpen, als men, van een vierhoek sprekende, kan aannemen, dat die vierhoek recht- of scheefhoekig is.”⁴² Door de ‘val’ van dit axioma had de mensheid volgens Mannoury een lesje in bescheidenheid gekregen. Het bleek dat men wat te vlug was geweest met te beweren

³⁹G. Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie* (Rotterdam: Masureeuw & Bouten, 1903), p. 3.

⁴⁰*Ibid.*, p. 4.

⁴¹*Ibid.*

⁴²*Ibid.*, p. 6.

“dit of dat laat zich onmogelijk denken of dat andere weder is ‘eine nothwendige Vorstellung’,”⁴³ en de gevolgtrekkingen, die men uit die onmogelijkheid of noodwendigheid had gemaakt, waren te gewaagd geweest.

De volgende stap die op de nieuwe weg werd gezet, was een zeer belangrijke. Zoals Mannoury in zijn voordracht van 1901 reeds had aangegeven, toonde Peirce als eerste aan, dat ook het axioma dat aan de rekenkunde ten grondslag lag, “het lot van het 13de postulaat van Euclides moest deelen en tot de definieerende eigenschappen gerekend worden.”⁴⁴ Dedekind kwam een paar jaar na Peirce met nagenoeg dezelfde oplossing. Ook andere wiskundigen gingen zich voor dit soort kwesties interesseren. In Italië ontstond een school onder leiding van Peano die de grondslagen van de wiskunde aan een herziening onderwierp en daaromtrent een nieuwere beschouwingswijze ontwikkelde:

Volgens deze beschouwingswijze worden de wiskundige termen, zoals rechte lijn, plat vlak, getal, geheel afgescheiden beschouwd van de voorstellingen die er mede verbonden kunnen worden, en onderworpen aan geheel willekeurig aangenomen wetten, die de rol van definieerende eigenschappen vervullen. Het best laat zich de wiskunde, aldus opgevat, vergelijken bij een schaakspel: de stukken stellen dan de wiskundige termen, door Peano *enti primitive* genoemd voor en de regels van het spel komen overeen met de wetten (*proposizione primitive*), waaraan die termen worden onderworpen.⁴⁵

Bij dit onderzoek maakten Peano en zijn medewerkers gebruik van het logisch tekenschrift, “d.i. een systeem van teekens of symbolen, waardoor alle wiskundige definities, stellingen en bewijzen kunnen worden uitgedrukt, zonder een enkele maal van gewone woorden gebruik te maken, wat als vanzelf tot een streng logische redeneering dwingt.”⁴⁶ Peano was niet de eerste en niet de enige die een symbolensysteem had ontwikkeld, maar zijn systeem was volgens Mannoury het meest bruikbare. Met behulp van zijn stelsel was Peano er zelfs in geslaagd om de voornaamste takken van de wiskunde in symboolvorm te brengen. Deze encyclopedische uitgave, de *Formulaire de mathématiques*, werd tot 1908 voortgezet.

Mannoury wees erop dat zowel bij de ontdekking van de niet-euclidische meetkunde als bij de grondvesting van de rekenkunde en bij het ontwerpen van het logisch tekenschrift, “telkens dezelfde of overeenkomstige denkbeelden in een bepaald tijdperk in veler hoofden rijpten, een verschijnsel, dat trouwens ook

⁴³Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 6.

⁴⁴Ibid.; zie ook p. 56.

⁴⁵Ibid., p. 7.

⁴⁶Ibid.

bij andere aangelegenheden vaak is opgemerkt.”⁴⁷ Dit deed hem vermoeden dat daarbij uitwendige oorzaken een rol hadden gespeeld en “dat dus ook de meest abstracte der wetenschappen niet aan den invloed ontkomen kan, van wat de een de sociale verhoudingen, de ander de productievormen der maatschappij noemt.”⁴⁸ Het opleven en ontwakken van verwante gedachten in geheel een geslacht van denkers, zo stelde Mannoury het later, wijst op het bestaan van gemeenschappelijke invloeden die dat denken bepalen. Deze gemeenschappelijke invloeden dragen een algemeen cultuur-historisch, dat wil zeggen een economisch-historisch karakter. Denken en leven zijn aan elkaar gerelateerd en “er is wellicht geen wetenschap, die zóo sterk het beeld vertoont eener *gemeenschappelijke* denkdaad, die de weerspiegeling en tegelijk de uiting is van *gemeenschappelijke* behoeften, als juist de wiskunde.”⁴⁹

Mannoury gaf enkele voorbeelden. De meetkunde had haar oorsprong te danken aan de landbouw van de Egyptenaren, de cijferkunst aan het kastenwezen en de daarmee in verband staande sterrenwichelarij van de Indiërs en later de handel van Babyloniërs en Phoeniciërs, en bij de Grieken was de bloei van de wiskundige wetenschappen innig vervlochten met die van de schone kunsten.⁵⁰ Die bloei hield verband met het stelsel van huis- en landbouwslavernij, dat de meesters tot een weelderig en zorgeloos bestaan in staat stelde. In de middeleeuwen, een tijdperk van weinig vooruitgang van de productiemethoden, die onder de invloed stonden van een star en streng dogmatisch gezag, was er ook weinig vooruitgang op mathematisch gebied. Tijdens de reformatie van de zestiende en zeventiende eeuw maakte de wiskunde weer een grote sprong vooruit, ten gevolge van de opkomst van de differentiaal- en integraalrekening. De machtige ontwikkeling van de groot-kapitalistische productiewijze, die werd ontketend door de Franse revolutie, bracht de opkomst van een groot-industrie en van de aan die industrie dienstbare natuurwetenschappen met zich mee. Dit werd op wiskundig terrein weerspiegeld in de enorme uitbreiding van de functieleer en van de leer der differentiaalvergelijkingen: “Zou dan de veronderstelling al te gewaagd zijn, dat ook het zoeven besproken verschijnsel, dat spontaan opkomen van nieuwe denkbeelden en denkmethoden heenwijst naar en verband houdt met het naderen, ook op maatschappelijk gebied, van een ‘nieuwe tijd’?”⁵¹

In het tweede deel van zijn openbare les ging Mannoury in op de betekenis van de wiskundige logica voor de filosofie, zijn eigenlijke onderwerp. De wiskundige

⁴⁷Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 8.

⁴⁸Ibid.

⁴⁹Mannoury, ‘Geschiedenis der wiskunde’, p. 92.

⁵⁰Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 8.

⁵¹Ibid., pp. 9–10.

logica beperkte zich volgens Mannoury tot een eng terrein “door de woorden of symbolen geheel afgescheiden te beschouwen van de voorstellingen die zij wekken en alleen hun samenspel te bestudeeren.”⁵² De filosofie daarentegen maakte aanspraak op een veel breder gebied, “een gebied dat niet minder dan al het menselijk weten en kennen omvat.”⁵³ Dan schijnt het dat de betekenis van de logica hier zeer gering zou moeten zijn, “hoogstens die van een handig hulpmiddeltje om de resultaten van de overpeinzingen des wijsgeers te verwerken, zonder in staat te zijn ook maar het geringste aan de som zijner kennis toe te voegen.”⁵⁴ Dit was volgens Mannoury inderdaad het geval. De wiskundige logica had voor de filosofie, tenminste rechtstreeks, geen ander dan het negatieve nut, namelijk haar te behoeden voor verkeerde gevolgtrekkingen, door haar redeneringen als het ware met het potlood in de hand na te cijferen. Dit controleursbaantje was echter geen sinecure. De filosofie was namelijk ontstaan, doordat de taal niet toereikend was om uitdrukking te geven aan onze gedachten.⁵⁵ Niet alleen drukken woorden de eigen gedachten niet volledig uit, maar ook wekken onze woorden bij andere mensen andere gedachten op, dan we zelf aan die woorden verbinden:

De filosofie toch is m.i. ontstaan door het woord, d.i. het symbool, waardoor wij mensen trachten bij elkander voorstellingen op te wekken, overeenkomstig die, welke wij zelve aan dat woord koppelen. Die overeenkomst echter is, daargelaten nu in hoeverre de gelijkheid van twee voorstellingen in het algemeen een definiëerbaar begrip is, in ieder geval steeds onvolkomen: de kracht en betekenis der woorden verschilt van individu tot individu vrij merkbaar – vooral wanneer zij tot begrippen samengevatte voorstellingen vertegenwoordigen.⁵⁶ Uit die onvolkomenheid nu van overeenkomst, uit de ‘dwaling’ dus, is m.i. als haar tegendeel het begrip ‘waarheid’ geboren, en ik geloof niet te ver te gaan door te beweren dat de studie van dat begrip, leidend tot het zoeken naar moeilijke definities, naar de ontleding van abstracte begrippen, naar de oplossing van ‘wereldraadsels’, die wij door eigen toedoen ons hebben gesteld, aanleiding is tot en tegelijkertijd wezen van de filosofie.⁵⁷

Gezien deze opvatting van de filosofie lag de suggestie voor de hand om filosofi-

⁵²Mannoury, *Over de betekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 10.

⁵³Ibid.

⁵⁴Ibid.

⁵⁵Zie ook p. 48.

⁵⁶Een vergelijkbare opvatting vinden we bij Van Eeden, ‘Redekunstige grondslag van verstandhouding’, pp. 20–24 en bij F. W. Nietzsche, ‘Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne’, Nietzsche Digital Critical Edition (1896), (URL: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL>) – bezocht op 18 april 2016.

⁵⁷Mannoury, *Over de betekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, pp. 10–11.

sche redeneringen ‘na te cijferen’ met behulp van de methode van de wiskundige logica.⁵⁸ In de eerste plaats dwingt deze methode tot een strenge onderscheiding van wat in de gestelde premissen en wat in de vooronderstellingen ligt opgesloten en in dit opzicht is het symbolisch schrift nuttig, omdat het onverbiddeijk weigert uitdrukking te geven “aan alle onzuivere bijmengsels, die uit het gebied der voorstellingen zoo vaak onder allerlei schoonschijnende voorwendsels in onze redenering trachten binnen te sluipen, zoodat een redeneerfout bij dit systeem met even groote stelligheid kan worden geconstateerd als een cijferfout in een optelsom.”⁵⁹ In de tweede plaats maakt het spel van de symbolen het ons gemakkelijk “onze voorstellingen en begrippen te combineeren, nieuwe gezichtspunten te openen, ons te leiden en te steunen bij het doen van gewaagde stappen in het duistere gebied van het onbekende.”⁶⁰

Mannoury gaf enkele voorbeelden, die zowel voor de wiskunde als voor de filosofie van belang zijn. Als eerste nam hij het begrip ‘tijd’. Bij het toepassen van de pasigrafische methode moeten we ons eerst afvragen welke *enti primitiva* we moeten kiezen en aan welke *proposizione primitiva* ze zijn onderworpen, ofwel “wat zijn de stukken en wat de regels van het spel?”⁶¹ Alle uitspraken omtrent tijdsbetrekkingen kunnen worden teruggebracht tot drie predicaten: ‘gelijktijdig met’, ‘later dan’ en ‘vroeger dan’. De wetten waaraan het eerste predicat ‘gelijktijdig met’ onderworpen is, zijn de zogenaamde identieke, commutatieve en transitieve eigenschappen, dat wil zeggen de betrekkingen:

1. A is gelijktijdig met A (identieke relatie).
2. Als A gelijktijdig is met B, dan is B gelijktijdig met A (commutatieve relatie).
3. Als A gelijktijdig is met B, en B is gelijktijdig met C, dan is A gelijktijdig met C (transitieve relatie).

We kunnen deze relaties ook als volgt weergeven:

1. $A = A$
2. $A = B \Rightarrow B = A$
3. $A = B \wedge B = C \Rightarrow A = C$

Het predicat ‘later dan’ beantwoordt alleen aan de transitieve relatie: als A later is dan B, en B is later dan C, dan is A later dan C. Het predicat ‘vroeger dan’ is de inverse van ‘later dan’ en als zodanig voldoende gedefinieerd. Als we deze wetten beschouwen en vooral als we de predicaten met symbolen aangeven:

⁵⁸Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 240.

⁵⁹Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 12.

⁶⁰Ibid.

⁶¹Ibid., p. 13.

Dan valt onmiddellijk in het oog, dat zij volkomen dezelfde zijn als de *proposizione primitiva*, waaraan de praedicaten 'gelijk aan', 'grooter dan' en 'kleiner dan' zijn onderworpen, zoodat de consequentie van onze methode nu eischt, dat dan ook de tijd worde opgevat als in aard niet verschillend van de drie dimensies der ruimte (...).⁶²

De *proposizione primitiva* waaraan de drie tijdspraedicaten zijn onderworpen, zijn dezelfde als die waaraan de drie ruimtepraedicaten zijn onderworpen.⁶³ Dit voert tot de identiteit van de tijdspraedicaten 'gelijktijdig met', 'later dan' en 'vroeger dan' enerzijds, en de ruimtepraedicaten 'gelijk aan', 'grooter dan' en 'kleiner dan' anderzijds. Hieruit volgde voor Mannoury dat het onderscheid tussen tijd en ruimte slechts gradueel van aard is.

Als tweede voorbeeld besprak Mannoury de tegenstelling tussen 'materie' en 'geest', een onderwerp waarover hij een paar jaar eerder in zijn brief aan Van Eeden al had geschreven.⁶⁴ Hij vroeg zich af hoe de wiskundige logica zich over deze tegenstelling zou uitspreken. Om deze vraag te beantwoorden koos Mannoury eerst de *enti primitiva* ('de stukken van het spel'). Dit waren de praedicaten 'bestaan' (de materie bestaat) en 'gewaarworden' (de geest wordt gewaar). Net als in zijn brief aan Van Eeden vatte Mannoury 'gewaarworden' hierbij op in algemene zin, als het gemeenschappelijk begrip van 'bewustzijn', 'leven' en 'gevoelen'.⁶⁵ Van de beide praedicaten 'bestaan' en 'gewaarworden' moesten de definiërende eigenschappen, de *proposizione primitiva* ('de regels van het spel'), worden opgespoord:

Doch als wij een definitie trachten te geven van het praedicaat in den zin: 'het ding A bestaat', dan kunnen wij voor dat werkwoord geen ander kenmerk vinden, dan dat het op zichzelf een beteekenis heeft, en niet een combinatie is van andere werkwoorden. Maar aan deze definitie voldoet evenzeer het werkwoord gewaarworden in den zin "ik word gewaar" (in bovenomschreven algemeenen zin). Wij worden dus ook hier weder tot de identiteit der beide praedicaten gevoerd, waaruit dan zou volgen, dat het onderscheid tusschen 'levende' en 'levenlooze' voorwerpen slechts gradueel zou zijn.⁶⁶

Met de beide praedicaten 'bestaan' en 'gewaarworden' hebben we volgens Mannoury nooit verschillende begrippen bedoeld, "al mag ons dat door 'overproductie op de woordenmarkt' wat onduidelijk zijn geworden."⁶⁷ Mannoury verduidelijkt zijn punt met de volgende overweging:

⁶² Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, pp. 13–14.

⁶³ Ibid., pp. 14–15.

⁶⁴ Zie p. 47.

⁶⁵ Zie ook p. 48.

⁶⁶ Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 15.

⁶⁷ Ibid.

Het eerste praedicaat [bestaan] is de uitdrukking van een hypothese: de mensch, welke die hypothese voor het eerst stelt, moet dus aan het werkwoord ‘bestaan’ een betekenis hechten, welke hij reeds kende. Daar hij nu zonder die hypothese slechts één werkwoord, n.m. ‘gewaarworden’ (met zijn synoniemen natuurlijk) bezat, dat een zelfstandige betekenis heeft, kan het nieuwe werkwoord ‘bestaan’, dat ook aan dat kenmerk voldoen moet, geen essentieel-andere beteekenis hebben.⁶⁸

De methode van de wiskundige logica kon volgens Mannoury ook op het onderzoek naar de identiteit van andere ogenschijnlijk verschillende begrippen worden toegepast. Als voorbeeld noemde hij de analogie tussen de herinnering aan onze eigen daden en gedachten, en de kennis die we hebben omtrent andere personen of omtrent gebeurtenissen in het verleden, een vraagstuk, dat in nauw verband staat met het al of niet bestaan van een ‘ikheid’ als wiskundige eenheid.⁶⁹ Verder noemde hij de overeenkomst of het verschil tussen ‘opeenvolging’ en ‘veroorzaking’, tussen ‘post’ en ‘propter’, een vraag die deze tweede met zich meebrengt: “Is ‘willen’ iets anders dan ‘zijn eigen daden, door ondervinding geleerd, zien aankomen’?”⁷⁰ Mannoury hoopte met zijn betoog aannemelijk te hebben gemaakt dat de wiskundige logica – “zij het in bekwaamer hand dan de mijne”⁷¹ – een bruikbare methode beloofde te zijn voor het onderzoek van filosofische vragen in het algemeen en die van de wetenschappen in het bijzonder.

De korte inhoud van Mannoury’s openbare les werd, zonder verder commentaar, weergegeven in *Het Nieuws van den Dag* van 22 januari 1903. Het *Algemeen Handelsblad* kondigde aan dat Mannoury’s voordracht binnen enkele dagen zou verschijnen bij Masereeuw & Bouten te Rotterdam.⁷² De publicatie kon worden aangeschaft voor een bedrag van f 0,50.

Ondanks zijn drukke agenda nam Mannoury de taak op zich om een nieuwe catalogus voor de boekerij van het Wiskundig Genootschap samen te stellen.⁷³ Het bestuur van het Wiskundig Genootschap had hem hiervoor gevraagd tijdens de Algemene vergadering van 25 april 1903. Mannoury stelde een voorlopig plan van bewerking en indeling op, dat een maand later tijdens de bestuursvergadering

⁶⁸Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 15.

⁶⁹Zie ook p. 47.

⁷⁰Mannoury, *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie*, p. 16.

⁷¹Ibid.

⁷²KB HK, *Algemeen Handelsblad* (22 januari 1903).

⁷³G. Mannoury, *Systematische catalogus. Van de boekerij van het Wiskundig Genootschap ‘Een onvermoeide arbeid komt alles te boven’ te Amsterdam, tevens bevattende de wiskundige werken toebehoorende aan de Universiteits-Bibliotheek der gemeente Amsterdam* (Amsterdam: Delsman en Nolthenius, 1907), p. V.

ring werd besproken en goedgekeurd. Volgens dit plan zou Mannoury niet alleen de boeken en handschriften die aan het Wiskundig Genootschap toebehoorden in de catalogus opnemen, maar ook de wiskundige werken die deel uitmaakten van de gemeentelijke Universiteitsbibliotheek en daarnaast enkele wiskundige werken van andere bibliotheken, die, net als die van het Wiskundig Genootschap, aan de gemeente Amsterdam in bruikleen waren gegeven en dus eveneens in hetzelfde gebouw (Singel bij de Heiligeweg te Amsterdam) aanwezig en verkrijgbaar waren. Van de vele overdrukjes zouden alleen die worden opgenomen, welke artikelen bevatten, die niet in de aanwezige tijdschriften voorkwamen.

Mannoury nam zich voor om de indeling van het *Répertoire bibliographique* tot grondslag te nemen. De *Répertoire bibliographique des sciences mathématiques* (1894–1912) was een van de eerste pogingen om te komen tot een systematische indeling van alle artikelen, monografieën en archieven die van belang waren voor de wiskunde. Onder leiding van Poincaré werkten er 50 wiskundigen uit 16 verschillende landen aan dit project mee.

Naast de standaardwerken en eeuwenoude boeken bezat de boekerij van het Wiskundig Genootschap ook de nieuwste boeken en tijdschriften op wiskundig gebied. Voor de nieuwste uitgaven, dat wil zeggen de uitgaven vanaf 1900, werd door Mannoury “een korte aantekening betreffende den aard en den inhoud van het werk gevoegd, voorzoover deze niet reeds voldoende uit den titel bleken. Dit ook voor de oudere werken te doen, zou den omvang en den tijd van bewerking van dezen catalogus te zeer hebben doen toenemen, en werd bovendien, wegens de meerdere bekendheid dier werken, minder noodig geacht.”⁷⁴ Het opstellen van de catalogus bleek een omvangrijke klus. Mannoury zou er drie jaar aan werken.

Welby

In 1903 verscheen *What is meaning? Studies in the development of significance*, het eerste boek van Welby over de significa. Welby stuurde een exemplaar van haar boek aan Van Eeden.⁷⁵ Tijdens zijn verblijf in Engeland, in januari 1904, zouden zij er uitvoerig over spreken. Al bij het ontbijt voerden zij diepe gesprekken met elkaar. Van Eeden had nooit getwijfeld aan de betekenis van Welby's ideeën, maar wel had hij in het verleden bezwaar gemaakt tegen haar stijl en wijze van argumenteren. Nu was dit anders. Hij raakte er steeds meer van doordrongen dat haar ideeën en zijn ideeën bij elkaar hoorden: “Ik voel nu eerst de groote beteekenis van Lady Welby's bedoelingen en inzichten. Dat alles hangt ook met

⁷⁴Mannoury, *Systematische catalogus*, p. V.

⁷⁵J. Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij BV, 1996), pp. 79–80.



Lady V. Welby.

mijn werk samen. Het is het groote, collectieve internationale werk van tot Wijsheid geraken.”⁷⁶ Terug in Nederland sprak Van Eeden over Welby’s werk met Mannoury, die hij al enkele jaren niet meer had gezien. In een brief aan Welby van 23 februari 1904 noemde Van Eeden hem “an excellent mathematician. I had not seen him for years, but knew that he is very advanced and writes interesting essays.”⁷⁷ In diezelfde brief gaf Van Eeden aan dat hij een bespreking van Welby’s boek, die door C.F. Salmond was geschreven en in het Nieuwzeelandse *The Press* was gepubliceerd, aan Mannoury zou sturen.

Een belangrijk thema in Welby’s *What is meaning?* (1903) is de opvatting dat de betekenis van woorden niet vastligt, een opvatting die we eerder al – zij het niet expliciet – bij Mannoury en Van Eeden tegenkwamen.⁷⁸ Dit werd bovendien een centrale gedachte van de latere signfici. Er bestond volgens Welby niet zoiets als *Plain Meaning*. Betekenis is niet eenduidig, maar varieert al naar gelang de context waarin de taaluiting wordt gedaan. In haar artikel “Meaning and Metaphor” (1893) verwoordde zij dit als volgt:

The fact is, that we have been postulating an absolute Plain Meaning to be thought of, as it were, in capital letters. We have been virtually assuming that our hearers and readers all share the same mental background and atmosphere. We have practically supposed that they all look through the same inferential eyes, that their attention waxes and wanes at the same points, that their associations, their halos of memory and circumstances,

⁷⁶F. W. van Eeden, *Dagboek II. 1901–1910*, onder redactie van H. W. van Tricht (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971), p. 581.

⁷⁷Brief F. W. van Eeden aan V. Welby (23 februari 1904), geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse signfica*, p. 372.

⁷⁸Zie p. 41, p. 48 en p. 79.

their congenital tendencies to symbolise or picture, are all on one pattern. Verily, we need a 'Critique of Plain Meaning'.⁷⁹

Geen twee omstandigheden waarin een taaluiting wordt gedaan zijn identiek. De mentale toestand van sprekers en hoorders is immers nooit dezelfde. Daarom kunnen geen twee taaluitingen ooit dezelfde betekenis hebben. Er bestaat geen standaard betekenis los van de context. De betekenis van een taaluiting is de bedoeling die de spreker ermee heeft in een bepaalde context. Dit thema liep als een rode draad door Welby's werk. In *What is meaning* formuleerde zij het als volgt:

There is, strictly speaking, no such thing as the Sense of a word, but only the sense in which it is used – the circumstances, state of mind, reference, 'universe of discourse' belonging to it. The Meaning of a word is the intent which it is desired to convey – the intention of the user. The Significance is always manifold, and intensifies its sense as well as its meaning, by expressing its importance, its appeal to us, its moments for us, its emotional force, its ideal value, its moral aspect, its universal or at least social range.⁸⁰

Welby onderscheidde een drietal gezichtspunten van waaruit woordbetekenissen kunnen worden beschouwd.⁸¹ Zij duidde die aan met *Sense*, *Meaning* en *Interpretation*, drie woorden die in het Engelse taalgebied vaak als synoniemen worden gebruikt. Mannoury interpreteerde deze gezichtspunten later als "dat van het algemeen *taalgebruik* ['sense'], dat van de bijzondere *bedoeling* van de spreker in een bepaald geval ['meaning'] en dat van de meest vèrstrekkende *draagwijdte* ['significance'] van de betreffende uitspraak in zijn geheel, niet alleen met betrekking tot de geestesgesteldheid van spreker en hoorder, maar ook tot die van de maatschappelijke of kulturele groepen (...)." ⁸² De betekenis van Welby's werk lag volgens Mannoury echter geenszins in de invoering van deze ongetwijfeld waardevolle maar toch tot op zekere hoogte willekeurige onderscheiding, maar veeleer in de welsprekende wijze, waarop zij in woord en geschrift het grote belang van een psychologisch en sociologisch georiënteerde begripskritiek bepleitte en "de slordige en kritiekloze uitdrukkingwijze hekelde (zij sprak in dit verband gaarne van 'misleading metaphors'), waaraan niet alleen de 'man in the street', maar vooral ook de wetenschappelijke en filosofische wereld harer dagen zich te buiten ging."⁸³ En deze roepstem was nu eens niet die van een roepende in de woestijn: "*Lady Welby*, wier aristokratische behuizinge

⁷⁹V. Welby, geciteerd in: Petrilli, *Signifying and understanding*, pp. 357–358.

⁸⁰V. Welby, geciteerd in: Mannoury, *Signifika*, p. 12.

⁸¹Ibid.

⁸²Ibid., p. 13.

⁸³Ibid., pp. 13–14.

jarenlang een middelpunt van kultureel leven vormde, wist door haar bezielende woord vele vooraanstaanden onder haar tijdgenoten voor haar denkbeelden en haar streven te winnen,”⁸⁴ aldus Mannoury.

Bolland

Van Eeden liet zijn enthousiasme over Welby's werk blijken in een brief aan G.J.P.J. Bolland, die hij eind januari verstuurde. Bolland was sinds 1896 hoogleeraar wijsbegeerte aan de Leidse universiteit.⁸⁵ Door hem groeide de belangstelling in de filosofie begin vorige eeuw. Hij zorgde voor een hernieuwing van het Hegelianisme in Nederland en trok met zijn colleges volle zalen. Van Eeden en Bolland hadden elkaar leren kennen in 1889. Bolland was toen leraar in Batavia en Van Eeden was redacteur van *De Nieuwe Gids*, een tijdschrift waarin Bolland regelmatig publiceerde. In die hoedanigheid was Van Eeden belast met het voeren van de correspondentie met Bolland. Beiden hadden een zekere waardering voor elkaars werk. In de brief die Van Eeden stuurde, verzocht hij Bolland om literatuur over het onderwerp ‘tijd’ aan Welby te sturen. Hij voegde er Salmonds bespreking van Welby's boek aan toe:

Zeer geachte Heer!

Ik logeer op 't oogenblik bij een oude vriendin van me, die de schrijfster is van een boek getiteld ‘What is meaning?’ hetwelk ik u zeer ter lezing aanbeveel en waarvan ik een overzicht (uit een N. Zeelandsch blad door een onbekend geleerde) ter kennismaking insluit. Zij is op 't oogenblik bezig met een bewerking van het onderwerp ‘Tijd’ waarvoor zij een groote massa materiaal verzameld heeft. Zij kende uw naam wel, en ik maakte haar opmerkzaam op uw artikel over ‘Verandering en Tijd’. Zij leest echter geen Hollandsch en verzocht mij u te schrijven of ge soms iets over dat onderwerp in 't Engelsch hebt geschreven, of wellicht gegevens voor haar werk zoudt kunnen verschaffen. Zij is zonder twijfel de meest wijsgeerige en diepdenkende vrouw die ik onder de levenden – en misschien onder de geleefd hebbenden – noemen kan.

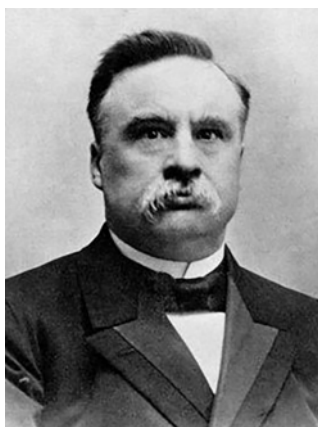
Met hoogachting en groeten, Uw Dw, F. van Eeden.⁸⁶

Bolland stuurde een briefkaart aan Welby, waarin hij een korte reactie gaf. Het betekenisprobleem waarmee Welby zich bezighield, was, zo stelde hij, al lang geleden opgelost door G.W.F. Hegel, “the Christ of philosophy,” en hij eindigde

⁸⁴Mannoury, *Signifika*, p. 14.

⁸⁵J. Noordegraaf, ‘Van Eeden, Bolland en Lady Welby. Significa in het licht der rede’, *Voortgang*, 12 (1991), pp. 283–285.

⁸⁶Brief F. W. van Eeden aan G.J.P.J. Bolland (29 januari 1904), geciteerd in: *ibid.*, pp. 286–287.



G.J.P.J. Bolland.

met de woorden “If you want to become wise, you would have to hear me.”⁸⁷ Met andere woorden, als Welby iets wilde leren, dan moest zij maar naar Leiden komen om Bolland's lessen te volgen.⁸⁸ Van Eeden zou Bolland's hoogmoedige reactie niet snel vergeten.

Intussen had ook Brouwer contact gezocht met Bolland. Brouwer was net als veel andere studenten enthousiast over Bolland's filosofie en hij had zich aangesloten bij een studentencomité dat Bolland wilde uitnodigen om colleges in Amsterdam te geven.⁸⁹ Op 15 januari 1904 stuurde Brouwer hem een uitnodiging:

Er zijn hier ter stede verscheidene, vooral, doch niet uitsluitend, onder de studenten, die hetzij uit belangstelling, gewekt door lezing Uwer werken, hetzij uit algemene filosofische honger, een cursus hier te Amsterdam, op soortgelijke voet, als U die tegenwoordig te Utrecht geeft, een zeer begerenswaardige zaak zouden vinden.⁹⁰

Bolland ging op de uitnodiging in. Hij zou zijn college wijden aan “Het maatschappelijk vraagstuk”.⁹¹ Wel stelde hij de aanschaf van enkele van zijn boeken verplicht en verwachtte hij dat de Amsterdamse studenten enige voorkennis hadden.⁹² Daar stond tegenover dat hij geen honorarium vroeg.⁹³ Toen deze

⁸⁷Briefkaart G.J.P.J. Bolland aan V. Welby (ca. 31 januari 1904), geciteerd in: Noordegraaf, ‘Van Eeden, Bolland en Lady Welby’, p. 287.

⁸⁸Fontijn, *Tweespalt*, p. 81.

⁸⁹Van Stigt, *Brouwer's intuitionism*, p. 30.

⁹⁰Brief L.E.J. Brouwer aan G.J.P.J. Bolland (15 januari 1904), geciteerd in: Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 62.

⁹¹W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995), p. 284.

⁹²Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 62–64.

⁹³KB HK, *De Tijd* (24 oktober 1904).

aanschafverplichting bekend werd, liep het aantal gegadigden tot 25 terug. Ondanks het geringe aantal toehoorders ging de cursus volgens plan door. Onder de toehoorders bevond zich ook Mannoury, die volgens zijn zoon Jan “wel eens een lezing of college van Bolland [had] bijgewoond en verteld, dat deze zich ergerde aan te veel modieus damespubliek in de zaal en toen onverwacht het college in het Latijn had gegeven.”⁹⁴ Van een bijzondere bewondering voor Bolland is hem nooit iets gebleken. Wel noemde hij Hegel een groot voorbeeld voor zijn vader. Mannoury verdiepte zich in het werk van beide filosofen. Tussen 1905 en 1911 las hij Bolland's *Collegium Logicum* (1905); *Het verstand en zijne verlegenheden* (1903) en *Het ding op zichzelf* (1907).⁹⁵ Van Hegel las Mannoury in deze periode de *Wissenschaft der Logik* (1812–1816) en de *Phaenomenologie des Geistes* (1832).⁹⁶

Zoals gebruikelijk opende Bolland zijn college met het uitspreken van zijn rede *Het nut der wijsbegeerte. Een woord ter opwekking en voorlichting* (1905).⁹⁷ In Amsterdam gebeurde dit op 4 oktober 1904. De colleges vonden wekelijks plaats op dinsdagavond van 19.00 tot 21.00 uur. Ze werden deels door studenten, deels door anderen gevolgd. De cursus verliep niet geheel volgens plan. Bolland had zich er enige malen over beklaagd, dat een deel van zijn toehoorders zijn boek *Zuivere rede. Een boek voor vrienden der wijsheid* (1904) niet kocht en meebracht, zodat ze niet opzochten wat hij daaruit aanwees: “Vrijdag hing er nu in het Universiteitsgebouw een briefje van den hooggeleerde, dat hij geen college meer wilde geven aan ‘een publiek’, wijl de leden daarvan ‘in overgrote meerderheid aan hun leege handen toonen, dat ze bijeenkomen als publiek’,”⁹⁸ meldde de *Tilburgsche Courant*. Bolland zou het college misschien later hervatten met de kleine groep studenten, die het boek wel had aangeschaft. Het studentencomité ging hiermee niet akkoord, omdat het niemand wilde uitsluiten en dus werd de collegereeks voortijdig afgebroken.⁹⁹ Brouwer schreef namens het studentencomité een mededeling voor de pers:

Prof. Bolland te Leiden, die hier een cursus zou komen geven, heeft bericht van voornemen veranderd te zijn, aangezien een collegium philosophicum

⁹⁴PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

⁹⁵Zie G. Mannoury, *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1907), p. 245; G. Mannoury, *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1911), p. 43 en G. Mannoury, ‘Boekbespreking: L. E. J. Brouwer, Over de grondslagen der wiskunde’, *De Beweging*, 3:8 (1907), p. 245.

⁹⁶Zie G. Mannoury, ‘Hegelen of cijferen? Een denk-beeld in spraak en tegenspraak’, *De Beweging*, 1:10 (1905), pp. 72–73 en G. Mannoury, *Methodologisch und Philosophisches zur Elementar-Mathematik* (Haarlem: P. Visser Azn., 1909), pp. 9–10.

⁹⁷Otterspeer, *Bolland*, p. 284.

⁹⁸KB HK, *Tilburgsche Courant* (15 december 1904).

⁹⁹Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 65.

alleen aan leerlingen en niet aan Jan en alleman, alias publiek, wordt gegeven. Hij is niet gewoon tegen betaling voor het publiek te spreken en op dezen cursus verschijnt meer publiek dan leerlingen. Het comité voor deze cursussen heeft het schrijven voor kennisgeving aangenomen en aan de collegianten bericht dat na aftrek der onkosten de halve contributie wordt teruggegeven.¹⁰⁰

Brouwer zelf was een van de serieuze leerlingen. Hij had Bolland's boek *Zuivere Rede* (1904) wel bestudeerd.¹⁰¹ Naderhand bezocht hij Bolland samen met zijn collega-student P. C. E. Meerum-Ter Wogt, en misschien nog een paar anderen, en discussieerde hij met "de Meester."¹⁰² Brouwer was niet zo anti-Bolland als vaak wordt gedacht.

Congres Interparlementair Comité te Londen

Met zijn aanstelling als onderwijzer aan de school der Bloemendaalsche Schoolvereeniging liep het anders dan Mannoury had verwacht. Aanvankelijk sloeg de nieuwe school aan.¹⁰³ Zowel de leerlingen als de ouders waren tevreden en de onderwijzers werkten er doorgaans met bezieling en plezier. In 1904 telde de school 131 leerlingen en stonden er nog eens negen op een wachtlijst. Er verschenen lovende artikelen in de pers en bezoekers waren onder de indruk van de inrichting, aanpak en ligging van de school. Ondanks deze positieve geluiden, keerde het tij in de daarop volgende jaren. Het schoolgeld was hoog en er waren te weinig ouders die dit konden of wilden betalen. Voor het Fröbelonderwijs bedroeg de jaarlijkse bijdrage f 60,-, voor het lager onderwijs werd f 100,- gevraagd en voor het uitgebreid lager onderwijs f 150,-.¹⁰⁴ Het bestuur kampte met een voortdurend kastekort. Bij een gebrek aan leerlingen werd besloten de vervolklassen te sluiten. Dit was een flinke bezuiniging, omdat de kostbare leerkrachten die in de hogere klassen les gaven daarmee van de begroting verdwenen. Voor Mannoury betekende dit zijn ontslag. Op 21 februari 1905 stelde het schoolbestuur hem hiervan per brief op de hoogte:

Den heer G. Mannoury,

Mijnheer. Zooals U bekend is, is in de laatste jaren gebleken, dat de geregelde aansluiting der vervolklasse aan de H.B.S., vooral wat de wiskunde betreft te wenschen overliet. Het heeft ons toegeschenen, dat deze minder gunstige resultaten voor een deel aan Uw wijze van onderwijs geven moesten

¹⁰⁰KB HK, *Nieuwsblad van het Noorden* (18 december 1904).

¹⁰¹Van Stigt, *Brouwer's intuitionism*, p. 30.

¹⁰²Van Dalen, L. E. J. *Brouwer 1881–1966*, p. 65.

¹⁰³Brinkgreve, *Een bijzondere school 1902–2002*, pp. 10–11.

¹⁰⁴*Ibid.*, pp. 7, 11.

worden toegeschreven. Daar in Uw onderwijs evenwel ook ontwikkeldende eigenschappen werden opgemerkt, en wij aan Uw toewijding niet twijfelen, wenschen wij daaromtrent geen beslist oordeel uit te spreken. Evenwel hebben wij ons, ook met het oog op de sterke vermindering van het aantal leerlingen, genoopt gezien Uw klasje met 1^e Sept. a.s. op te heffen, en U in verband daarmee eervol ontslag uit Uw betrekking te verleen, aan het einde van dezen cursus.

Het Bestuur der Bloemend. Schoolvereniging,
A. Stoop, J.A. van Leeuwen, I.E. Scheltema.¹⁰⁵

Tijdens de schoolvakantie verhuisde Mannoury vanuit Bloemendaal terug naar Amsterdam, waar hij weer introk bij zijn moeder en zus, die intussen op het adres Cornelis Schuytstraat 4 woonden.¹⁰⁶ Mannoury moest op zoek naar een nieuwe betrekking, maar hij leek hiermee geen haast te maken. Het zou een jaar duren voordat hij serieus aan de slag ging met solliciteren. In de tussentijd hield hij zich bezig met allerlei activiteiten.

In 1905 werd Mannoury bestuurslid van het Wiskundig Genootschap, waardoor hij meer taken en verantwoordelijkheden binnen de vereniging kreeg.¹⁰⁷ In datzelfde jaar verscheen zijn eerste filosofische artikel “Hegelen of Cijferen. Een Denk-Beeld in Spraak en Tegenspraak”, dat in mei 1905 werd gepubliceerd in *De Beweging*, een nieuw maandschrift van Verwey dat was gewijd aan de letteren, kunst, wetenschap en staatkunde.¹⁰⁸ Troelstra was een van de medewerkers van het tijdschrift.¹⁰⁹ Mannoury stuurde zijn artikel aan verschillende vrienden en bekenden, onder wie Bolland, I.J. de Bussy, Van Eeden, Van der Goes, Gorter, pater J.V. de Groot, Roland Holst, Kapteyn, Korteweg, R. Mauve, A. Pannekoek, Peano, Thiel, E. Vas Nunes, Van der Waerden, P. Wijdenes en D.J. Wijnkoop.¹¹⁰ Rond deze tijd gaf Mannoury ook colleges over het onderwerp ‘Hegelen of cijferen’, aanvankelijk aan de universiteit, maar later bij hem aan huis.¹¹¹ In een aantekening over zijn colleges als privaattoecent merkte hij hierover op:

Bovendien een college van ca. 3 jaar over ‘Hegelen of cijferen’, op verzoek van den Rector Magnificus F echter niet als officieel beschouwd maar (na het 1e college) aan huis gegeven. Blijvende hoorders, Barrau, L. E. J. Brouwer, v. Hasselt, Mauve, Theo v. d. Waerden. F stelde mij de vraag: valt dat onder

¹⁰⁵ PA BW, Brief Bestuur Bloemendaalsche Schoolvereniging aan G. Mannoury (21 februari 1905).

¹⁰⁶ SA AB, Overgenomen Delen 1892–1920 (Afgedane Gezinskaarten).

¹⁰⁷ Van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury’s significance for mathematics and its foundations’, p. 2.

¹⁰⁸ Zie Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, pp. 14–15 en Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 234–235 voor een bespreking van Mannoury’s artikel.

¹⁰⁹ Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 443.

¹¹⁰ UBA BC MV, inv. nr. 199, Adressen (Heg. of Cijf.) (ca. oktober 1905).

¹¹¹ Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 383.

wiskunde of onder filosofie. Antw.: het laatste.¹¹²

Daarnaast was Mannoury betrokken bij De Muiderkring in Amsterdam.¹¹³ Dit was een volksclub die elke zondag concerten of voordrachten verzorgde in Ons Huis buiten de Muiderpoort. Ons Huis was een maatschappelijke vereniging die in 1891 was opgericht op initiatief van H. Mercier.¹¹⁴ Zij had zich ten doel gesteld om de leefsituatie van de arbeiders te verbeteren. Op een stuk grond in de Rozenstraat 12–16 werd het eerste volksgebouw neergezet, dat op 10 mei 1892 feestelijk werd geopend. Op de bovenverdieping was een toneelzaal met podium. Tegen een geringe vergoeding konden de bezoekers kiezen uit een leeszaal, het volgen van gymnastiek- en schermlessen, muziek- en toneellessen, handwerklessen, kooklessen, taallessen en het bijwonen van concerten en voordrachten. De vereniging werd een succes en al snel werden er andere locaties geopend, waaronder Ons Huis buiten de Muiderpoort in de Wagenaarstraat 49. Mannoury gaf hier, geheel belangeloos, regelmatig lezingen. In 1905 hield hij een voordracht over arbeidersorganisaties in Rusland.¹¹⁵

Bovendien was Mannoury nog steeds actief als secretaris van de Sociaal-Democratische Studieclub. Zijn werkzaamheden en de vele vergaderingen namen veel tijd in beslag. Het dagelijks bestuur vergaderde 2 à 3 keer per maand. De bestuursvergaderingen werden elke twee weken gehouden, bij Mannoury thuis. Ook de commissie die zich bezighield met het bijhouden van een register op tijdschriften, waarvan Mannoury lid was, kwam tweewekelijks bijeen. Vaak vergaderde men lang door. Tijdens de bestuursvergadering van 11 januari 1905 werd daarom besloten “om met de Bestuursvergaderingen in het vervolg om 8 uur i.p.v. om half negen te beginnen, ten einde te voorkomen dat zij, zooals nu, behalve den avond, nog een deel van den nacht in beslag nemen.”¹¹⁶ Soms had Mannoury het zo druk met zijn activiteiten voor de Studieclub, dat hij andere verplichtingen niet kon nakomen. In een notitie bij een rapport, bedoeld voor Van der Waerden, merkte Mannoury op: “P. S. Daar het juist drie uur slaat, en ik om 6 uur weer op moet, zal ik in godsnaam maar geen college geven. Ik zal Mauve, Resink en den pedel een briefkaartje schrijven.”¹¹⁷

Als secretaris van de Studieclub ontving Mannoury begin 1905 een brochure over de nieuwe wereldtaal *Idiom Neutral* ('neutrale taal'). Het *Idiom Neutral* was een dochterspraak van de internationale hulpspraak *Volapük* ('wereldtaal'). Het

¹¹²G. Mannoury, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 383.

¹¹³KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (28 januari 1902).

¹¹⁴G. Burger, J. Schilt en L. Hagoort, 'Archief van de Vereniging Ons Huis', Archiefbank Stadsarchief Gemeente Amsterdam (2017), <URL: <https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/827.nl.html>> – bezocht op 6 november 2018.

¹¹⁵KB HK, *Het Volk* (12 februari 1905).

¹¹⁶IISG SDSC, inv. nr. 7, Notulen 40^{ste} bestuursvergadering (11 januari 1905).

¹¹⁷IISG SDSC, inv. nr. 246, Notitie G. Mannoury voor Th. van der Waerden (31 mei 1905).

Volapük werd eind 19^{de} eeuw bedacht door de priester J.M. Schleyer.¹¹⁸ Tijdens een slapeloze nacht kreeg hij het gevoel dat God hem de opdracht gaf om een einde te maken aan de Babylonische spraakverwarring in de wereld. Hierop ontwikkelde hij een eigen taal, met een eigen grammatica. De *Volapük*-woorden ontleende hij voornamelijk aan het Engels. Het *Volapük* werd de eerste kunsttaal met een grote aanhang. Rond 1890 hadden wereldwijd honderdduizenden mensen de taal geleerd. Door interne discussies viel de beweging echter al gauw uit elkaar. Een deel van de teleurgestelde *Volapükisten* stapte over op het *Esperanto* ('degene die hoopt') van L.L. Zamenhof. Andere *Volapük*-aanhangers probeerden het *Volapük* te hervormen. Hieruit ontstond in 1902 het *Idiom Neutral*. Het uitgangspunt van deze neutrale taal was:

Dat men bij de opbouw van een algemene verkeerstaal allereerst rekening moet houden met de Europese volken en hun talen, en dat men gebruik moet maken van de echte wereldwoorden die zich al in die talen hebben vastgezet en tot gemeenschappelijk eigendom er van zijn geworden. Woorden als adres, fabriek, merkantiel, tenor, Australia, India komen in de meeste Europese talen voor, worden verstaan door het grote aantal mensen dat die talen spreekt of begrijpt, en dienen daarom opgenomen in een algemene verkeerstaal.¹¹⁹

In tegenstelling tot het *Volapük* was de neutrale taal, volgens haar bedenkers, bijna uitsluitend opgebouwd uit internationale elementen. Hierdoor werd het aanleren van haar woordenschat vergemakkelijkt:

Een in de neutrale taal geschreven tekst kan door ieder ontwikkelde zonder veel moeite worden ontcijferd, terwijl het na enige voorbereiding niet zwaar zal vallen ook het gesproken woord te verstaan. Daarom zal de neutrale taal van dienst kunnen zijn in alle gevallen dat personen van verschillende nationaliteiten, schriftelijk of mondeling, met elkaar moeten verkeren en daarvoor zoeken één enkel, eenvoudig middel, met andere woorden: overal, waar behoefte bestaat aan een algemene verkeerstaal.¹²⁰

In juni 1902 verscheen het eerste Duitse leerboek. Een jaar later volgde een Engels leerboek. Ook werden er in diverse Europese talen woordenboeken en grammatica's gepubliceerd. De Nederlandse uitgave *Woordeboek en spraakkunst van de neutrale taal* (1903) werd bezorgd door W.V.B. van Bijleveld.

Mannoury was enthousiast over de nieuwe wereldtaal. In april zette hij het onderwerp op de agenda van de 46^{ste} bestuursvergadering:

¹¹⁸M. Van Oostendorp, *Een wereldtaal. Geschiedenis van het Esperanto* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2004), pp. 136–139.

¹¹⁹W. V. B. van Bijleveld, *Woordeboek en spraakkunst van de neutrale taal* (Haarlem: A. E. van der Heide, 1908), p. 8.

¹²⁰*Ibid.*, p. 10.

Naar aanleiding van een bij ons ingekomen grammatica eener nieuwe wereldtaal ('ideoom neutraal') wijst Mannoury op het proletarisch belang van een dergelijke taal, daar zij niet opzettelijk gemaakt is, doch veeleer ontdekt als iets dat aan alle talen nu reeds gemeen is; het bestaan daarvan toont dus een tot nu toe niet gekende gemeenschappelijkheid tusschen de naties aan. Bovendien zou het gebruik van deze taal van groot nut voor de internationale socialistische congressen kunnen zijn.¹²¹

Door het gebruik van een internationale hulptaal zouden arbeiders van over de hele wereld met elkaar kunnen communiceren. Dit zou de internationale klassenstrijd ten goede komen. Het bestuur van de Studieclub was echter van oordeel dat het niet haar taak was om op dit punt actie te ondernemen. Mannoury zou daarom eerst onderzoeken in hoeverre het proletarisch belang met de hulptaal was gemoeid.

Twee weken later stond het onderwerp op de agenda van de 1^{ste} Gewone Ledenvergadering, die werd gehouden in hotel Het Blauwe Kruis, een locatie waar geen alcohol werd geschonken:

Alsnu brengt Mannoury de propaganda voor een nieuwe wereldtaal (ideoom neutraal) ter sprake. Hij zegt daarbij als zijn eigen meening, dat een dergelijke taal een proletarische strekking heeft en bovendien van direct practisch nut voor onze beweging zal wezen. De hoofdzaak is nu eerst, dat het proletariaat zorge dat zijn belangen bij het samenstellen dier taal niet vergeten worden en de woorden betreffende de arbeidersbeweging, zoals ze nu al internationaal in gebruik zijn, er in worden opgenomen.¹²²

Op zijn eigen verzoek droeg de vergadering Mannoury op om een onderzoek in te stellen naar het aandeel dat het proletariaat in de actie voor een nieuwe taal moest nemen. Samen met W. van Exter stelde Mannoury een rapport over de wereldtaal op, dat hij toelichtte tijdens de 48^{ste} Bestuursvergadering. Naar aanleiding daarvan besloot het bestuur:

Eerst in het binnenland, *daarna* in het buitenland proeven te nemen met het correspondeeren, of liever met het *aanknoopen* van correspondentie met personen, welke de wereldtaal nog niet machtig zijn; de proeven zullen beperkt worden tot de beide talen 'Esperanto' en 'Idiom Neutral', tusschen welke beiden voorloopig geen keus zal worden gedaan. Ofschoon in beginsel aangenomen wordt, dat het proletariaat belang heeft bij het tot stand komen en het gebruik eener wereldtaal, wordt besloten, ook bij slagen der

¹²¹IISG SDSC, inv. nr. 7, Notulen 46^{ste} bestuursvergadering (5 april 1905).

¹²²IISG SDSC, inv. nr. 7, Notulen 1^{ste} gewone ledenvergadering (16 april 1905).

proeven, geen rechtstreeksche propaganda ervoor te maken, doch enkel door praktische toepassing het gebruik te bevorderen.¹²³

Mannoury zou gedurende zijn gehele leven blijven wijzen op het belang van een wereldtaal voor de communicatie tussen mensen. Bij verschillende gelegenheden kwam hij hierop terug.

Intussen kwam de positie van Mannoury's vriend Troelstra als partijleider van de SDAP steeds meer onder druk te staan. Mannoury zou hier later enkele artikelen over schrijven. Troelstra en de *Nieuwe Tijd*-groep waren al een paar keer met elkaar in botsing gekomen: in 1901 over het agrarische vraagstuk, in 1902 over de schoolkwestie en in 1903 over de massastakingen, en de tegenstellingen spitsten zich steeds verder toe.¹²⁴ Op het SDAP-congres te Den Haag, dat plaatsvond van 23 tot 25 april 1905, kwam het tot een nieuwe aanvaring. Tijdens dit congres werd een debat gevoerd over de houding van de SDAP bij de herstemmingen.¹²⁵ In 1905 werden de Tweede Kamerverkiezingen gehouden. Door het districtenstelsel moesten er herstemmingen plaatsvinden indien geen van de kandidaten de vereiste meerderheid behaalde.¹²⁶ De herstemming vond plaats tussen de twee kandidaten die de meeste stemmen hadden gekregen. Hierdoor werd het voor de socialisten mogelijk om de door hen zo gehate confessionele regering van A. Kuyper weg te stemmen. De regering Kuyper kon haar meerderheid verliezen als de SDAP-leden bij de herstemmingen niet-confessioneel, en dus liberaal stemden.

Op het congres werd gedebatteerd over de vraag of de SDAP een kandidaat van een andere partij zou steunen, in districten waar de partij zelf geen kans maakte. Een aantal leden meende dat men iedere kandidaat moest steunen die tegen de anti-revolutionairen was: "De arbeiders hebben maar één leus; weg met Kuyper."¹²⁷ Een groep jonge marxisten, onder wie Van der Waerden en Wijnkoop, wilden alleen burgerlijke kandidaten steunen die voor de directe invoering van het algemeen kiesrecht waren en voor intrekking van de zogenaamde dwangwetten. Deze wetten, die het kabinet Kuyper had uitgevaardigd naar aanleiding van de spoorwegstakingen in 1903, stelden het staken door spoorwegpersoneel en overheidspersoneel strafbaar. In de praktijk kwam het voorstel van de jonge marxisten feitelijk op stemonthouding neer. Troelstra en de meerderheid van

¹²³IISG SDSC, inv. nr. 7, Notulen 48^{ste} bestuursvergadering (5 april 1905).

¹²⁴G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I. Van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen: Werkuitgave Sun, 1972), pp. 48–52.

¹²⁵Ibid., p. 51.

¹²⁶R. L. Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Delft: Eburon, 2012), p. 201.

¹²⁷Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 51.



D.J. Wijnkoop.

de oudere marxisten voelden hier niets voor. De jonge marxisten hielden echter voet bij stuk en waren bereid deze consequentie te aanvaarden. Hieruit bleek, aldus Troelstra, “dat onder de jonge intellectueelen een taktiek aan het opkomen was, die de Partij in de richting van de ‘Nieuwe Tijd’ zou voeren. Sommigen gingen zelfs zoover te eischen, dat de Partij in het geheel niet deel zou nemen aan herstemmingen, waarbij niet eigen kandidaten betrokken waren.”¹²⁸ Naar aanleiding van hun koppige houding noemde Troelstra hen een stel ‘jonge veulens’ en hij sprak de hoop uit dat zij op den duur tot degelijke karrepaarden zouden opgroeien. Andere SDAP-leden stelden voor om een burgerlijke kandidaat te steunen indien deze in beginsel voor de invoering van het algemeen kiesrecht was. In de praktijk deed zich echter het probleem voor dat de liberalen de invoering van een zogenaamd blanco in de grondwet voorstelden, waardoor de regeling van het kiesrecht aan de regering werd overgelaten. Dit kon wel, maar hoefde geen algemeen kiesrecht te betekenen. Op basis van dit blanco hadden de liberalen steun gevonden bij de vrijzinnig-democraten, met wie zij zich verenigden in de Vrije Concentratie. Uiteindelijk werd er een motie aangenomen die door Troelstra en Pannekoek was ingediend. Hierin verklaarde de partij om bij de herstemming alleen die kandidaten te steunen, die zich voor de urgentie van algemeen kiesrecht zouden verklaren. Bijna alle congresgangers konden zich in dit besluit vinden, ondanks de verscheidenheid aan opvattingen met betrekking tot de te volgen tactiek. De resolutie was dan ook zo geformuleerd en toegelicht, “dat een ieder erin kan lezen wat hem of haar het beste uitkomt.”¹²⁹

Op initiatief van Troelstra gaf het partijbestuur tussen de eerste en tweede stemronde een manifest uit, waarin werd aangeraden om alleen die kandidaten

¹²⁸ P. J. Troelstra, *Gedenkschriften II. Groei* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1950), p. 317.

¹²⁹ Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, p. 239.

van de Vrije Concentratie te steunen, die positief antwoordden op de vraag: “Zijt gij voorstander van het algemeen kiesrecht en hebt gij met het blanco-artikel de bedoeling om de invoering van algemeen kiesrecht op de korst mogelijke weg te verkrijgen?”¹³⁰ Wat de andere kandidaten betreft van welke partij ook, zo stelde het manifest, “bestaat er voor de SDAP geen reden om een parool uit te geven.”¹³¹ De redactie van *Het Volk* meende hieruit op te kunnen maken dat de SDAP-leden ook op andere kandidaten mochten stemmen. Het manifest leek daardoor een oproep te zijn om in de tweede stemronde op basis van de confessionele antithese – de leer van Kuypers die uitging van het bestaan van een politieke scheiding tussen gelovigen en niet-gelovigen – op de liberalen te stemmen, dus ook op degenen die geen voorstander waren van het algemeen kiesrecht. Ook het in meerderheid marxistische partijbestuur van 1905 kon zich nu niet meer aan de antithese onttrekken, hoezeer de klassenstrijd dit ook voorschreef. Tot ergernis van de marxisten werd de steun voor de liberalen door het manifest verder opgerekt. Voor hen was Troelstra langzamerhand de verpersoonlijking van opportunistische geworden.¹³²

In 1906 deed Troelstra een poging om zijn centrale positie weer in handen te krijgen. Twee weken voor het paascongres van de SDAP, dat van 14 tot 16 april 1906 te Utrecht werd gehouden, gaf hij de 150 pagina's tellende brochure *Inzake partijleiding; toelichtingen en gegevens* uit. Hierin werd een felle aanval op de marxisten gedaan. Troelstra concludeerde dat de marxisten hem systematisch hadden gedwarsboomd. Het congres kon kiezen: “Als men Troelstra als partijleider wilde behouden, moest de invloed van de ‘intellectuelen’ worden ingeperkt; wie niet voor hem was, was tegen hem.”¹³³ Troelstra stelde voor om de taak van de intellectuelen te beperken tot theoretisch en propagandistisch werk. Voor bestuursfuncties zouden zij niet meer in aanmerking komen. De tactiek moest worden overgelaten aan de mensen van de praktijk. Troelstra wilde dat het tot dan toe onafhankelijke tijdschrift *De Nieuwe Tijd* onder verantwoordelijkheid van het bestuur zou komen te staan en dat haar redactie minder eenzijdig zou worden samengesteld.

Troelstra's brochure werd eind maart gelanceerd, maar pas in de laatste dagen voordat het partijcongres begon, publiceerde *Het Volk* een uittreksel in vier afleveringen. De marxisten hadden daardoor geen tijd meer om weerwoord te geven. Tijdens het partijcongres liepen de spanningen hoog op. Uiteindelijk legde het congres alle partijgenoten de plicht op “om elkaars waardigheid en de eenheid

¹³⁰Manifest SDAP, geciteerd in: Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 51.

¹³¹Manifest SDAP, geciteerd in: *ibid.*

¹³²Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939*, p. 202.

¹³³Hagen, *Politicus uit hartstocht*, pp. 458–459.

der partij hoog te houden.”¹³⁴ Maar het was duidelijk dat de schuld vooral bij de intellectuelen werd gelegd. Die spraken dan ook van een ‘muilkorfresolutie’ of, zoals Gorter het uitdrukte: “Terug naar je studeercel, in je hok, hond.”¹³⁵ Uit onvrede over de gang van zaken zouden de marxisten geen medewerking meer verlenen aan *Het Volk* en zouden zij geen propaganda meer maken voor de partij.¹³⁶ Bovendien zouden zij zich geen kandidaat stellen voor het partijbestuur. Mannoury stelde zich wel verkiesbaar als kandidaat voor het dagelijks bestuur van de SDAP. Hij kreeg 704 stemmen en legde het daarmee af tegen J.W. Sleef, die 2247 stemmen behaalde.¹³⁷ Voor het jaar 1906–1907 bestond het partijbestuur uit Vliegen (voorzitter), Sleef en J.G. van Kuijkhof (dagelijks bestuur), Troelstra, Helsdingen, Schaper en Spiekman (leden).

In de zomer van 1906 vond er een belangrijke verandering plaats in Mannoury’s persoonlijke leven. In juni van dat jaar verloofde hij zich met Elisabeth (‘Betsy’) Berkelbach van der Sprenkel.¹³⁸ Zij was een dochter van Elisabeth Maria Mager en van Richard Berkelbach van der Sprenkel, die koopvaardijkapitein was. Hij voer onder andere voor de Stoomvaart Maatschappij Nederland op de Prins Frederik en op de Prins van Oranje. Later werd hij benoemd tot inspecteur van de Stoomvaartmaatschappij Insulinde. Betsy had een oudere broer, twee oudere zussen en een jongere broer. Zij werd geboren op 27 maart 1877 te Den Helder en groeide op in Haarlem, waar het gezin in augustus 1878 naar toe verhuisde. Vanaf haar jeugd had zij een stijf been en liep zij met een stok, waarschijnlijk ten gevolge van een val op het ijs.¹³⁹ Ook was zij vaak langere tijd ziek, mogelijk ten gevolge van tuberculose.¹⁴⁰ Haar gezondheid is altijd wisselvallig gebleven. Vanwege haar zwakke gezondheid verbleef zij als jong meisje enige tijd in een pensionaat te Montreux. Daar kwam zij in aanraking met een Duits sprekend milieu. De gasten waren veelal aristocraten uit de Baltische landen. Betsy sprak goed Duits en was op de hoogte van de klassieke Duitse literatuur – Goethe, Lessing, Nietzsche – waaruit zij regelmatig citeerde.

Op 26 augustus 1904 werd Betsy lid van de Sociaal-Democratische Studieclub.¹⁴¹ Daar werkte zij als secretaresse, die bekend stond vanwege haar voortvarend optreden.¹⁴² Bij de Studieclub ontmoette zij Mannoury. Over hun eerste ontmoeting schreef zij later: “Ik zie je zoo dikwijls als die eene avond, begin Juni,

¹³⁴Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 461.

¹³⁵H. Gorter, geciteerd in: *ibid.*

¹³⁶Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 53.

¹³⁷KB HK, *De Tijd* (28 mei 1906).

¹³⁸Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 52.

¹³⁹*Ibid.*

¹⁴⁰PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

¹⁴¹IISG SDSC, inv. nr. 39, Leden- en werkljst (1 januari 1906).

¹⁴²Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 52.

toen je voor de eerste keer de boeken kwam halen. Jij zat op de canapee in 't hoekje en ik zat in de groote stoel aan de andere kant van de deuren, met Mies haar grijze cape om.”¹⁴³ Betsy voerde onder andere werkzaamheden uit voor Mannoury, die het erg druk had als secretaris. In verband daarmee kwam zij ook bij de familie Mannoury thuis. Door pijn in het been kon Betsy echter niet altijd lopen, waardoor zij noodgedwongen thuis moest blijven. In een brief van 20 januari 1905 meldde zij zich bij Mannoury af:

Waarde partijgenoot,

Hoogstwaarschijnlijk kan ik ook de volgende week niet bij u aan huis komen werken, daar ik door pijn in 't been onmogelijk kan lopen. Zoodra ik weer beter ben, (misschien zal 't niet lang duren) zal ik 't u melden. Ik hoop dat 't werk zoolang kan wachten. Indien er iets bij is dat ik thuis kan doen, dan héél graag, ik voel mij best, heb niets te doen en ben genoodzaakt den heelen dag stil te zitten, dus zou ik erg graag werk hebben.

Vr. groeten ook aan uw familie, E. Berkelbach.¹⁴⁴

Mannoury zorgde ervoor dat Betsy werk kreeg en bovendien deed hij haar een boekje cadeau, waarvoor zij hem in een brief van 25 januari 1905 bedankte:

Waarde partijgenoot,

Hartelijk dank voor 't werk en 't ingesloten boekje. Ik geniet ervan: ik houd veel van zulke korte mooie spreuken, vooral bij gedwongen rust, dan geeft 't een houvast aan je gedachten, vind ik. In 't overschrijven van dat Fransche stuk ben ik blijven steken, op de eerste bladzijde kan ik het hier en daar niet lezen. Wil ik die eindjes overslaan of zoudt u er mij even aan willen helpen wanneer u hier weer eens langs komt?

Vr. groetend, E. Berkelbach vd Sprenkel.¹⁴⁵

Vanwege haar gezondheidsproblemen werd Betsy begin mei 1906 opgenomen in het Herstellingsoord voor onderwijzers, een sanatorium dat gelegen was aan de Boslaan 68 te Lunteren. Dit sanatorium was opgericht op initiatief van de Bond van Nederlandse Onderwijzers, die aan zieke collega's of hun gezinsleden de gelegenheid wilden verschaffen om “op een wijze die hun draagkracht niet te boven gaat, herstel te zoeken van geschokte gezondheid of verloren krachten.”¹⁴⁶ Het sanatorium was toegankelijk voor alle onderwijzers, ongeacht of zij

¹⁴³Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (11 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁴⁴PA BW, Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (20 januari 1905).

¹⁴⁵PA BW, Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (25 januari 1905).

¹⁴⁶H. M. Klaassen, 'Herstellingsoord voor Onderwijzers', Kennisbank Gezondheidszorg Ede op de Kaart (2013), (URL: <https://www.edeopdekaart.nl/kennisbank/gezondheidszorg/herstelingsoord-voor-onderwijzers/pointofinterest/detail>) – bezocht op 17 november 2016.

lid waren van de Bond en ongeacht hun politieke of godsdienstige overtuiging. Krankzinnigen en bedlegerigen werden niet opgenomen. Er was gekozen voor Lunteren als vestigingsplaats vanwege de hoge ligging en de rustige, bosrijke omgeving. Het gebied was malariavrij, er was voldoende wandel terrein, het station was op loopafstand en er was geschikte geneeskundige hulp in de buurt. De gronden aan de Boslaan werden geschonken door de notarissen R. Dinger en J. van den Ham, en door de erven A. van Schothorst, oud-wethouder van de gemeente Ede. In september 1899 werd de eerste steen gelegd en op 30 juni 1900 werd het herstellingsoord geopend en in gebruik genomen. Bij de feestelijke opening waren veel hoogwaardigheidsbekleders aanwezig, onder wie de minister van Binnenlandse Zaken H.G. Borgesius. Ook de Lunterse bevolking vierde feest. Er werd die dag massaal gevlagd.

Het herstellingsoord te Lunteren werd beschouwd als het eerste in zijn soort in Nederland. Het bestond uit een hoofdgebouw met twee zijvleugels. Daar bevonden zich 33 patiëntenkamers. Op de begane grond waren de keuken, de eet- annex leeszaal, de dokterskamer, de directiekamer en enkele badkamers. In het omringende bos waren lighutten geplaatst, waar patiënten, ingepakt in dekens, frisse lucht konden inademen en rust konden opdoen. In 1906 werd het sanatorium uitgebreid met 15 kamers, een grote conversatiezaal, een bijkeuken en een aparte machinistenwoning. Ook werd de eetzaal aanzienlijk vergroot. De pensionhoudster was mevrouw Roelofsen.¹⁴⁷ Vermoedelijk was dit A. van Schothorst-Roelofsen, de weduwe van Van Schothorst. Zij was weliswaar op leeftijd – 80 jaar –, maar zij was in die tijd nog zeer actief. Roelofsen was onder andere als voorzitter betrokken bij de Luntersche Bewaar-, Naai- en Breischool en zij bleef dit tot aan haar dood in 1916.¹⁴⁸

Zodra Betsy in het sanatorium was opgenomen, stuurde Mannoury haar een briefkaart met de tekst “Welkom te Lunteren.”¹⁴⁹ Hierop ontstond een briefwisseling tussen beiden. Mannoury moet in deze tijd tot een besluit zijn gekomen. Op 22 juni 1906 stapte hij op de fiets, reed naar Lunteren, vroeg Betsy ten huwelijk en reed verloofd weer terug naar Amsterdam.¹⁵⁰

Een kleine maand na zijn verloving vertrok Mannoury naar Londen, om daar de eerste vergadering van het Interparlementair Comité bij te wonen. Het idee voor

¹⁴⁷Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (17 juni 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁴⁸L. Lapikás, ‘Kwartierstaat Van Schothorst’, versie 10.2, Louk Lapikás Home Page at Nikhef (2016), (URL: <http://www.nikhef.nl/~louk/MESKW/generation6.html>) – bezocht op 17 november 2016.

¹⁴⁹Briefkaart G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (10 mei 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁵⁰Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 52.

deze bijeenkomst was ontstaan op het Amsterdamse Congres der Socialistische Internationale in augustus 1904.¹⁵¹ Troelstra had voorgesteld om bijeenkomsten van een Interparlementair Comité te organiseren, waar volksvertegenwoordigers uit diverse landen ervaringen konden uitwisselen. Mannoury organiseerde het eerste congres.¹⁵² In 1906 was het zover. Op zondag 15 juli vertrok een Nederlandse delegatie, onder wie Van Kol, Schaper, P.L. Tak en Troelstra, naar Londen. Mannoury was twaalf jaar eerder al in Londen geweest, toen hij zijn ziek geworden broer Jan in Zuid-Afrika moest ophalen.¹⁵³ Destijds verbleef hij in het Holborn hotel. Omdat het congres op dinsdag van start ging, had Mannoury nog gelegenheid om Londen te bezichtigen. Hij bezocht het district Holborn en het South Kensington Museum, een museum voor toegepaste kunst.¹⁵⁴ Met de andere afgevaardigden bezocht Mannoury 's avonds het Alhambra theater. Op maandag 16 juli was een speciaal en exclusief theaterprogramma van start gegaan, met optredens van onder meer jongleurs, komieken, getrainde dieren, acrobaten en danseressen. Mannoury had geen interesse in de dansshow, die hij een 'benenparade' noemde, en ging onder een voorwendsel eerder weg. Terug op zijn kamer schreef hij in een brief aan Betsy:

Nu kon ik er niet goed af om mee te gaan [naar het Alhambra theater]; dat zou net geweest zijn of ik er iets op aan te merken had, en het niet 'netjes' vond, en het was toen juist *erg* netjes (...). Maar och beste meid, wat vond ik dat allemaal vreeselijk triestig en vervelend – of kinderachtig!¹⁵⁵

Hij vroeg zich af waarom de dansshow hem zo tegenstond:

Ik zat er zoo (...) in mijn fauteuil over te denken waaròm zoo'n ding me zoo hindert en verveelt en alleen maar maakt dat m'n verlangen naar jou nog ondragelijker wordt. Ik vond die soort vertooningen altijd naar, maar dacht altijd dat dat was, omdat die gewoonlijk vrij smakeloos en slordig zijn, en door de bijgedachte dat de vertooners – en vertoonsters gewoonlijk zoo slecht betaald worden en een hard leven hebben. Maar hier was alles, zoals ik zei, in zijn soort schitterend, (...), terwijl de 'artiesten' alle hoog, sommige enorm hoog betaald worden. Of ik dan preutsch ben? De hemel beware me, ik heb aan geen vorm van leugen (en dat is het toch) meer hekel dan aan preutschheid. (...) Ik denk, dat het is omdat ik de tegenspraak niet weg kan denken dat datzelfde publiek, dat die dingen toejuicht en betaalt, de

¹⁵¹Hagen, *Politicus uit hartstocht*, pp. 376–377.

¹⁵²KB HK, *Het Volk* (18 juli 1906).

¹⁵³Zie p. 36.

¹⁵⁴Briefkaart G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (16 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁵⁵Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (16 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

vertoonsters erom minacht en uitstoot uit *hun* maatschappij. Als we leefden in een maatschappij, waar ieder kunstenaar (en een danseres kan *ook* kunst geven) alleen om de vreugde van zijn eigen kunst behoeft te denken, waar het een eer in plaats van een schande zou zijn voor een vrouw om zoo bevallig en sierlijk haar schoonheid te kunnen toonen en verhoogen, dan – nou ja, dan wou ik nog geen ballet zien als ik jou niet naast me had.¹⁵⁶

De andere afgevaardigden vermaakten zich die avond in het Alhambra theater. Zij werden hierbij opgemerkt door de Londense correspondent van het *Algemeen Handelsblad*, die daar ook aanwezig was:

Aan het samenkomen van het Eerste Internationale Congres van Socialistische Parlementsleden werd ik Maandagavond herinnerd op een plaats, waar ik zulks allerminst had verwacht, gezien het feit dat men zich daar met meer frivole aangelegenheden pleegt bezig te houden dan met het heil van het internationale proletariaat. 't Was namelijk in de bar van den promenoir van het Alhambra. Ik stond juist met een landgenoot het feit te bespreken, dat men in Londen zoovele Hollanders ontmoet, toen ik, toevallig rondziende, aan een tafeltje niet minder dan vier van onze volksvertegenwoordigers ontwaarde, te weten de heeren Troelstra, Tak, Van Kol en Schaper, die mij, nadat ik hen had begroet, mededeelden dat zij voor bovengenoemde Congres waren overgekomen en dat de eerste vergadering den volgenden dag, Dinsdag, in de Essex Hall zou plaats vinden.¹⁵⁷

De volgende ochtend, op dinsdag 17 juli, kwamen ongeveer dertig volksvertegenwoordigers bijeen, onder voorzitterschap van het bekende parlements lid J. Keir Hardie. Naast een groot aantal leden van de Labour Party en de Nederlandse afgevaardigden waren er vertegenwoordigers aanwezig uit Armenië, België, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en Rusland. De eerste vergadering werd besteed aan het houden van welkomst-redevoeringen, het wisselen van broedergroeten en het bespreken van de huishoudelijke organisatie van het Comité, dat voortaan officieel Interparlementair Socialistisch en Arbeiders-Comité werd genoemd. Hierna volgde een lange rede van het Russische Doema-lid S.V. Anikine. In januari 1905 was in Rusland een revolutie uitgebroken onder de boeren en de arbeiders.¹⁵⁸ Zij eisten betere leefomstandigheden en riepen Tsaar Nicolaas II op tot het doorvoeren van hervormingen. Dit leidde tot bloedige opstanden, waarbij duizenden demonstranten werden gedood door het regeringsleger. Er

¹⁵⁶Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (16 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁵⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (19 juli 1906).

¹⁵⁸E. van Ree, *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2005), pp. 54–57.

brak een periode van grote maatschappelijke onrust aan. In oktober 1905 werd de Tsaar gedwongen om macht in te leveren, teneinde de rust in het land te doen wederkeren. In plaats van een keizerrijk werd Rusland een constitutionele monarchie en er werd een Doema in het leven geroepen, die het volk vertegenwoordigde. In zijn rede vroeg Anikine zijn geestverwanten in andere landen om steun bij de strijd die de Russische socialisten voerden “ter verkrijging o.a. van land-nationalisatie, den achturigen werkdag en commissies van toezicht op de uitvoering der arbeidswetten, door de arbeiders zelf gekozen.”¹⁵⁹

Op uitnodiging van de Onafhankelijke Arbeiderspartij werd er 's avonds gedineerd in het Holborn-restaurant. Het was een gezellige avond. Verschillende volksvertegenwoordigers brachten een toast uit. Ook Troelstra hield een korte toespraak:

Troelstra wees in zijn speech op het beteekenisvolle verschijnsel, dat Engelse arbeidersafgevaardigden in staat waren buitenlandsche socialistische parlamentsleden door het Lagerhuis te geleiden en in een der zalen van het Hoogerhuis op een ontbijt te vergasten. “Wij waren daarvoor niet naar Londen gekomen,” zeide hij, “maar het heeft ons getroffen als een feit, dat de hoop rechtvaardigt, Engeland weldra te vinden op de plaats welke wetenschappelijke socialisten lang geleden voor dit land opeischten, namelijk aan de spits der internationale beweging.”¹⁶⁰

Volgens een brief aan Betsy voelde Mannoury zich 's avonds tamelijk ontmoedigd.¹⁶¹ Hij had ‘Het Boeddhisme’ meegenomen en hoopte gelegenheid te hebben er wat aan te werken. Mannoury was in die tijd bezig met een bewerking van het boek *Manual of Indian Buddhism* (1896) van J.H.C. Kern. Deze bewerking zou in het voorjaar van 1907 worden gepubliceerd.

Betsy had intussen moeilijkheden te Lunteren. Mevrouw Roelofsen had een filippica tegen haar afgestoken. Zij vond het niet fatsoenlijk dat Mannoury te Lunteren ‘overbleef’, al sloep hij op een aparte kamer. Hoewel de verhouding tussen haar en mevrouw Roelofsen gespannen was, had Betsy geen zin om zich iets van de tirade aan te trekken. In een brief aan Mannoury schreef zij:

En zal je mij nog schrijven over Londen, hoe 't alles is, of zijn dat staatsgeheimen? Ik weet niet wat ik mag vragen en wat niet, dat is niet prettig maar met de partij wil ik je wel deelen. Hoewel dat geen deelen is omdat je zonder dat niet zoudt zijn die je voor mij bent en ik ook niet. (...) Lieveeling er zijn nog

¹⁵⁹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (19 juli 1906).

¹⁶⁰KB HK, *Het Volk* (20 juli 1906).

¹⁶¹Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (17 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

wel meer goede pensions, denk je ook niet, en als ze jou hier niet hebben willen, dan mij ook niet, want wij zijn één.¹⁶²

De tweede congresdag was gewijd aan de Russische Revolutie. De boerenafgevaardigde Anikine hield een uitvoerige redevoering over de toestanden in Rusland. Hij bedankte de afgevaardigden voor de morele steun die zij hadden gegeven, door hun sympathie met de Russische Revolutie te betuigen. Anikine had een groot aantal documenten meegenomen, waaruit bleek dat de Russische regering op onmenselijke wijze tegen de boeren, de revolutionairen en de joden optrad. Aanhoudend ontvingen de Doema-leden, in het bijzonder de arbeidersafgevaardigden, klachten en smeekbrieven van de boeren uit verschillende provincies. In die brieven verzochten zij de Doema om een einde te maken aan de tirannie en ellende waaronder de boeren leefden. Bijna altijd eindigden de brieven met de woorden: "Wij zijn bereid u in dat streven te helpen, desnoods met opoffering van ons leven."¹⁶³ De boeren hadden het geloof in de Tsaar verloren en zij hoopten dat de Doema hen kon helpen. Anikine zou alle documenten aan het Interparlementair Comité afstaan. Aansluitend aan deze toespraak hield de Oostenrijkse afgevaardigde I.E. Dasziński een rede, waarin hij wees op het grote belang van de Russische Revolutie voor West-Europa: "Met den val van het absolutisme in Rusland gaan ontegenzeggelijk ook de laatste overblijfselen van het absolutisme in andere landen van Europa, in Duitschland en Oostenrijk-Hongarije, ten onder."¹⁶⁴

De dag werd afgesloten met een meeting in Hydepark, waar de afgevaardigden van het congres door hun Engelse geestverwanten naar toe waren gevoerd. Zij zouden er spreken bij een demonstratie ten behoeve van de Russische Revolutie. Vanaf twee wagens, die bij de bekende Reformers Tree gewoonlijk als tribunes dienst deden, namen verschillende afgevaardigden het woord. Ook Troelstra sprak de menigte toe:

Troelstra(...) – hij sprak (...) in het Duitsch, doch voelde zich ondanks dat blijkbaar in 'uitstekende conditie' – zweept, gelijk een wervelwind de boomen in een park, zijn toehoorders met zijn van hartstocht gierende woorden. Zijn armen waaien wijd uit naar alle zijden en zijn lange, magere handen trillen en waaieren rusteloos door de lucht. Zijn oogen lijken in 't felst van zijn redevoeren nog eens zoo klein en zoo schuin als ze werkelijk zijn en zijn gezicht met het kleine baardje nog eens zoo spits. Maar zijn hoorders krijgt hij even secuur meê als de kalmere, meer bestudeerde Vandervelde en

¹⁶²Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (17 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁶³KB HK, *Het Volk* (20 juli 1906).

¹⁶⁴KB HK, *Het Volk* (20 juli 1906).

toen hij (...) de fiolen van zijn hoon en spot, van zijn verontwaardiging en haat uitstortte over den Tsaar, de grootvorsten en de grootvorstinnen “und die ganze elende Sippschaft”, en den strijd van het verdrukte proletariaat aanbeval aan de Labour Party in het Engelsche Lagerhuis, daverde het om hem heen van toejuichingen.¹⁶⁵

Ook Mannoury was onder de indruk van Troelstra's toespraak. Aan Betsy schreef hij: “Als Troelstra goed aan de gang is, brengt hij toch altijd iedereen in vuur, zichzelf inbegrepen, en dan hoor ik hem honderdmaal liever dan in een debat, dan is hij me soms al te politiek.”¹⁶⁶

Op de derde en laatste congresdag werd een motie aangenomen, waarin het Interparlementair Socialistisch en Arbeiders-Comité haar volkomen en besliste solidariteit uitsprak met de Russische revolutionairen, boeren en socialistische werklieden.¹⁶⁷ Ter afsluiting van het congres werd er 's avonds een druk bezochte receptie gehouden, die wederom door de Onafhankelijke Arbeiderspartij werd georganiseerd. De volgende dag keerde de Nederlandse delegatie terug naar huis.

¹⁶⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (20 juli 1906).

¹⁶⁶Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (18 juli 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁶⁷KB HK, *Het Volk* (22 juli 1906).

6 | Leraar

Alleen de wisseling is eeuwig: de wisseling der dingen, de wisseling der gedachten en de wisseling der tijden.

— G. Mannoury¹

Couturat

Nadat Mannoury vanuit Londen naar Nederland was teruggekeerd, maakte hij meteen werk van het zoeken naar een nieuwe baan. Nu hij verloofd was en wilde trouwen, was het belangrijk dat hij een vast inkomen had. Mannoury legde sollicitatiebezoeken af in Den Haag en Utrecht, onder meer bij “prof. Kapteyn, die ik heel goed ken van het Wiskundig Genootschap.”² Voor Den Haag, zo schreef hij begin augustus aan zijn verloofde Betsy, achtte hij de kans bijzonder klein, maar “Utrecht geeft vrij wat beter kans, en al is het kluijfe niet zoo vet, toch zou ik er dolblij mee zijn.”³ Verder schreef Mannoury, dat hij geloofde altijd veel van zijn tijd te hebben verspild aan dingen die de tijd niet waard waren:

Ik bedoel daar niet de Studieclub mee, ik geloof dat die *wel* iets waard is voor de partij en *dus* mijn tijd daaraan goed besteed; maar wel dikwijls veel dingen *voor* de Studieclub dat anderen even goed of beter hadden kunnen doen, en dat ik zelf deed (...). En dan schoot dikwijls hetgeen werkelijk van belang was, er half bij in. Daar heb je nu b.v. die catalogus [voor de boekerij van het Wiskundig Genootschap].⁴ Ik vond dat een heel aardig knutselwerkje, en heb het in het begin *veel* te uitvoerig en omslachtig gedaan en alles uitgeplozen, wat me twijfelachtig voorkwam en me dan interesseerde. Zoals ik het nu doe, is het *goed* en *voldoende*, maar zonder noodelooze omslag; als ik

¹G. Mannoury, *Weten en willen. Overdrukken* (Amsterdam: Drukkerij De Strijd, 1927), p. 28.

²Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (juli/augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (10 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁴Zie p. 83.

dadelijk zoo begonnen was, was ik in één jaar inpl. van *drie* klaar geweest.⁵

Toen hij aan het werk voor de catalogus begon, had Mannoury het idee om de indeling van het *Répertoire bibliographique* aan te houden.⁶ Dit bleek echter een ondoenlijke klus. Daarom had hij zijn plan bijgesteld en besloten om de catalogus systematisch in te richten. Dit kostte hem veel minder tijd. Mannoury's catalogus was de vierde gedrukte versie die sinds de oprichting van het Wiskundig Genootschap werd uitgegeven. In het voorjaar van 1907 verscheen het boek bij Delsman en Nolthenius.

Betsy hoopte dat de baan in Utrecht door zou gaan. In een brief van 13 augustus 1906 schreef zij: "Ik verlang erg naar Utrecht. Heb je al vast naar huizen uitgekeken of doen we dat de 9e of 10e september? Wanneer is 't beslist of je 't krijgt of niet?"⁷ Mannoury wilde ook op een vacature in Den Helder reageren, maar dit zag zij niet zitten: "Den Helder zou ik niet erg prettig vinden, tenzij 't vast was, dadelijk vast, bedoel ik (...). Den Helder is niks gedaan, want dan kun je de zeejongens óók niet aanhouden en je bent daar dan ook van alles af."⁸ Een andere optie was Amsterdam. Daar werd een vervanger gezocht voor Van Pesch, hoogleraar wiskunde en mechanica aan de Gemeentelijke Universiteit, die wegens gezondheidsredenen zijn ontslag moest nemen. Mannoury ging er vanuit dat hij weinig kans maakte in Amsterdam. Als geen van zijn sollicitaties zou lukken, overwoog hij om zich op de accountancy te concentreren.

Intussen kreeg Mannoury een klein bijbaantje aangeboden door N.J. van Suchtelen, die hij kende van de Sociaal-Democratische Studieclub. In 1906 had Van Suchtelen samen met S.A. Maas, Troelstra's secretaris, de firma Maas & Van Suchtelen opgericht. Deze uitgeverij wilde het eerste Nederlandse tijdschrift voor filosofie uitgeven en Van Suchtelen vroeg zich af of Mannoury redacteur van het tijdschrift wilde worden. Mannoury schreef hierover op 18 augustus 1906 aan Betsy:

[Van Suchtelen] vroeg mij, of ik (tezamen met Brouwer, die mijn colleges altijd gevolgd heeft, en een heel aardige kerel is) daarvan de redactie op me wou nemen. (...). Vrouw, ik vind het toch in ieder geval prettig te werken te hebben, al is het werk zelf dan ook wat meer of minder 'in mijn lijn'. Zelfs lesgeven verveelt me tegenwoordig nooit meer (al valt de tijd wel dikwijls

⁵Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (10 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁶Zie p. 83.

⁷Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (13 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁸Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (17 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

erg lang, maar dat doet-i toch!)⁹

Mannoury ging op het aanbod van Van Suchtelen in. Hij was bereid het redacteurschap samen met Brouwer op zich te nemen, op voorwaarde dat de uitgeverij hem voor een deel van zijn colleges als privaat-docent 'vrijkocht'.¹⁰ Mannoury zou na ieder nummer een declaratie indienen tot een maximum van f 60,-: "Het eerste nummer evenwel telt daarbij dubbel (voor de voorbereiding daarvan is natuurlijk veel meer te doen dan als de zaak eenmaal marcheert)."¹¹ Mannoury en Brouwer stelden voor om het tijdschrift om de drie maanden te doen verschijnen en het de naam *Tijdschrift voor Philosophie* te geven:

Dit sluit natuurlijk niet uit, dat wij artikelen over psychologie zouden trachten te krijgen, integendeel wij wilden juist graag afzonderl. artikelen over phil. der *verschillende* wetenschappen hebben, maar het afzonderlijk noemen van de psychologie is, dunkt ons, daarvoor onnoodig en ook ongewenscht, omdat wij toch geen van beiden psychologen zijn.¹²

Zij probeerden toezeggingen voor artikelen te krijgen van onder meer Bolland, Van Eeden, De Groot, J.D. Bierens de Haan, G. Heymans en G. Jelgersma: "Verscheidene van deze luidjes kennen we persoonlijk; we hopen dus niet al te veel weigeringen te ontvangen."¹³ Bolland en Van Eeden gingen niet op de uitnodiging in. Bolland liet per brief aan Mannoury weten:

Vorig jaar nog heb ik het plan tegengehouden van eenige Hegelingen, die een tijdschrift ondernemen wilden. Ik acht een tijdschrift voor wijsbegeerte ten onzent, althans voorloopig noch mogelijk noch noodig noch dienstig en geef U in overweging een paar jaar ten minste met den zaak te wachten, tot U zelf ...¹⁴

Net als Bolland meende Van Eeden, dat er voor een Nederlands filosofisch tijdschrift geen plaats was: "Er zijn reeds talrijke tijdschriften, die ook filosofische artikelen opnemen, er zijn er zelfs te veel. Waar moet een speciaal tijdschrift zijn lezerskring vandaan halen? En de meesten die bijzonder de filosofie beoefenen lezen buitenlandsche tijdschriften."¹⁵ Bovendien had Van Eeden zijn medewerking al toegezegd aan *De Beweging*.

⁹Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (18 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

¹⁰Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 259.

¹¹UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan N. van Suchtelen (20 augustus 1906).

¹²UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan N. van Suchtelen (20 augustus 1906).

¹³UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan N. van Suchtelen (20 augustus 1906).

¹⁴UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G.J.P.J. Bolland aan G. Mannoury (1 september 1906).

¹⁵UBA BC MV, inv. nr. III, Brief F.W. van Eeden aan G. Mannoury (11 september 1906).

Mannoury had ook L. Couturat, Peano en Poincaré om hun medewerking aan het tijdschrift gevraagd. Zij bedankten hiervoor eveneens. Couturat schreef dat hij geen tijd had om een artikel te schrijven, aangezien hij zijn medewerking al verleende aan de *Revue de Métaphysique et de Morale* en het daarmee erg druk had.¹⁶ Wel stuurde hij Mannoury een pakket met brochures over de internationale hulptaal, een onderwerp dat ook Mannoury interesseerde.¹⁷ Het idee om een internationale hulptaal in te voeren, was ontstaan tijdens de wereldtentoonstelling van Parijs in 1900. Tal van wetenschappelijke verenigingen hielden daar hun congressen en voor de zoveelste keer, en sterker dan ooit, ondervonden de deelnemers hoe nadelig het was dat een dergelijke hulptaal ontbrak.¹⁸ Want hoewel de meeste wetenschappers in staat waren om hun vakliteratuur in verschillende vreemde talen te lezen, lukte het hen slechts met moeite zich mondeling in een vreemde taal uit te drukken, of, zoals F. W. Ostwald het uitdrukte: “Da standen die Männer neben einander, die sich gegenseitig das Belangreichste zu sagen hatten, aber sie konnten sich nicht verständigen.”¹⁹ Op voorstel van L. Leau namen bijna alle verenigingen die in Parijs bijeen waren het plan voor een internationale taal aan. Dit plan bestond uit de volgende punten:

- I. Het is wenschelijk, dat een internationale hulp-taal worde ingevoerd, die zonder de nationale talen in het eigen leven der volkeren te willen vervangen, zich eigent voor het schriftelijk en mondeling verkeer tusschen personen van verschillende nationaliteiten.
- II. Zulk een taal moet, wil zij aan dit doel kunnen beantwoorden, aan de volgende eischen voldoen:
 - a. zij moet in staat zijn aan de behoeften van het dagelijksch leven te voldoen, zoowel als aan die van handel en wetenschappen;
 - b. zij moet voor alle personen van een gemiddeld-algemeene ontwikkeling, vooral voor de Europeesche cultuur-volkeren gemakkelijk te leeren zijn;
 - c. het mag geen der levende, nationale talen zijn.²⁰

Op 17 januari 1901 richtten Leau en Couturat de *Délégation pour l'adoption d'une Langue Auxiliaire Internationale* op, die moest onderzoeken welke internationale hulptaal het meest geschikt zou zijn voor internationaal gebruik.²¹ Dit werd een groot succes. Meer dan 1000 academici van 260 verschillende wetenschappelijke instellingen wereldwijd sloten zich bij de organisatie aan. In 1906 deed de

¹⁶UBA BC MV, inv. nr. III, Brief L. Couturat aan G. Mannoury (16 oktober 1906).

¹⁷Zie p. 92.

¹⁸KB HK, *Algemeen Handelsblad* (13 september 1904).

¹⁹IISG SDSC, inv. nr. 269, Brochure F. W. Ostwald, *Die Weltsprache* (Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung, ca. 1903).

²⁰KB HK, *Algemeen Handelsblad* (13 september 1904).

²¹L. Couturat et al., *International language and science* (London: Constable, 1910), p. V.

Délégation een laatste en dringende oproep aan alle academici die voorstander waren van het invoeren van een internationale hulptaal, om zich bij het plan aan te sluiten door een petitie te ondertekenen: “Je mehr einflussreiche Gesellschaften sie gewinnt, desto grösser wird ihre Autorität sein, um der gewählten Sprache eine offizielle Genehmigung und allgemeine Einführung zu sichern.”²² Couturat stuurde de petitie ook aan Mannoury met het verzoek om deze te tekenen.²³ Mannoury ging hiermee akkoord en stuurde het formulier ondertekend terug.

Intussen hadden de Nederlandse filosofische verenigingen, net als Maas en Van Suchtelen, het plan opgevat om een filosofisch tijdschrift op te richten, “en wel alleen dan bij Maas en Van Suchtelen, als zij zelf – aldus Kohnstamm, hun woordvoerder en een van de vroege tegenstanders van Brouwer – de redacteurs konden aanwijzen, en dat zouden in geen geval Brouwer en Mannoury zijn.”²⁴ In overleg met Mannoury braken Maas en Van Suchtelen de reeds begonnen samenwerking met hem en Brouwer af. De uitgeverij ging in op het aanbod van de filosofische verenigingen. In 1907 verscheen het eerste nummer van het nieuwe *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, overigens niet bij uitgeverij Maas & Van Suchtelen, maar bij uitgeverij W. Versluys. Brouwer en Mannoury verbonden zich als medewerkers aan het tijdschrift.

Om geld te verdienen gaf Mannoury in augustus 1906 een vierdaagse vakantie-cursus te Amsterdam voor docenten en aanstaande docenten in de wiskunde, over “methodologie en filosofie der elementaire wiskunde.”²⁵ Een dag voordat de cursus begon, schreef Mannoury aan Betsy:

Ik had vandaag heelemaal vrij gehouden om me voor te bereiden voor mijn lezingen. Zie je, dat is met lezingen of colleges bij mij altijd zoo, dat ik ze toch nooit goed ‘in mekaar’ kan krijgen vóór de laatste dag – of soms het laatste uur, als ik het er erg op heb laten aankomen. Eigenlijk zie ik er *altijd* – dat mag jij wel weten! een beetje tegen op, en krijg dan zoo het idee ‘als ik nou eens bleef steken en opeens niet verder wist!’ Kinderachtig hè? Nou is het heel ongelijk: de eene keer is het of het vanzelf gaat, en of de heele voordracht me voorgezegd wordt, en een andere keer spreek ik moeilijk, moet ik telkens op mijn papiertje kijken, verval in herhalingen en wordt daarbij natuurlijk erg nijdig op mezelf, wat de zaak niet beter maakt. Vroeger, toen ik er nog geen ondervinding van had, maakte ik altijd heel uitvoerige aantekeningen, en schreef haast alles op, wat ik zeggen wou, maar dat is

²²IISG SDSC, inv. nr. 269, Rundschreiben Delegation zur Einführung einer Internationalen Hilfs-sprache (1906).

²³UBA BC MV, inv. nr. III, Brief L. Couturat aan G. Mannoury (16 oktober 1906).

²⁴Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 259.

²⁵KB HK, *Het Volk* (27 juni 1906).

juist lastig: al die paperassen kun je toch niet goed in orde houden en dan heb ik er per slot niets aan – en dan ging het nog beter als ik ze maar in mijn zak stak! Ik maak nu altijd maar korte aantekeningen, van de hoofdpunten, om den draad te kunnen vasthouden, en bedenk de rest dan uit mijn hoofd. Het voornaamste is dat ik me een beetje rustig houd en wat luier vóór de lezing, dan gaat het altijd beter. En nou vandaag heb ik ook niet veel gedaan, maar ik geloof toch, dat ik het zaakje (voor morgen ten minste) vrij wel ‘achter mekaar’ heb en daar heb jij me *hard* bij geholpen! Ja heusch, zonder gekheid hoor! Ik ben vanmiddag met mijn boeken naar mijn slaapkamertje getrokken: ik op bed, en de boeken op een stoel, en daarnaast je portret, waarmee ik zoo tusschenbeide een praatje maakte. Heb je het verstaan? Het waren praatjes zonder-woorden, en dus denk ik dat ze wel goed naar Lunteren zijn overgekomen. En dat hielp me dan iederen keer weer een eind op streek! (. . .). Zie je, als ik zulk werk heb, of wat moeilijks te schrijven of zoo, dan moet ik altijd alleen zijn, dan hindert het me al, als ik weet, dat er iemand binnen kàn komen, en als ze me wat vragen, dan heb ik een heele inspanning noodig om te weten waar ze het over hebben. Maar ik weet, dat *jij* me nooit zult hinderen – dat doet mijn Moeder ook niet, ik merk het niet eens, als ze in de kamer geweest is – maar wèl zult helpen! en dat kan mijn Moeder zelfs niet!²⁶

De vakantiecursus werd een groot succes. Mannoury had 30 toehoorders, tegenover 5 à 6 toehoorders op de colleges.²⁷

Intussen kreeg Mannoury een baan aangeboden als leraar wis- en werktuigkunde aan de Rijks Hogere Burgerschool te Helmond. Het betrof een tijdelijke aanstelling voor een jaar. Het salaris zou f 1410,- per jaar bedragen. Mannoury overwoog om deze baan aan te nemen, mits hij drie dagen per week vrij kon houden in verband met zijn lezingen en colleges. Hij wilde weten wat Betsy van Helmond vond. In een brief van 23 augustus 1906 vroeg hij haar: “Zou je het niet erg vinden, als je ook een jaartje (of een groot jaartje??) nog eens naar Helmond verbannen werd? Of zou je die ‘Einsamkeit zu zweít’ wel een tijdje kunnen uithouden?”²⁸ Betsy zag dit wel zitten en liet hem nog dezelfde dag weten: “O, liefste man, ik zou Helmond ook heel graag willen, héél graag. Ik geloof ook dat ’t in Helmond heel goedkoop leven is. Ik weet wel niet precies waar ’t is, ligt ’t

²⁶Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (23 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

²⁷Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (eind augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

²⁸Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (23 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

niet in de buurt van Limburg of Noordbrabant. Daar is 't gezond ook."²⁹ En drie dagen later schreef zij:

Man van mij, Amsterdam durf ik niet te denken of van te dromen, ik geloof er ook niet aan en zal me maar bij ons kasteel in Helmond bepalen. Zie je, als je niet zoo rood was, was je al lang professor. Zou 't *nu* niet met je roodheid verenigbaar zijn, nu prof. Van Pesch er 't bijtje bij neer legt? Zeg, man, kan dit nog wat invloed hebben op het krijgen van vaste colleges? Komt er niets met de eerste post dan is Amsterdam voor ons verloren; er zal dan wel niets komen. En Helmond lijkt me ook zoo prettig, ik kan me toch niet begrijpen dat ze in 't 'donkere Zuiden' zoo'n rooie leeraar willen hebben. O, man, man, wat zit je roodheid ons in de weg en toch zou ik niet graag willen dat je 't niet was.³⁰

Mannoury werd inderdaad afgewezen voor Den Haag, Utrecht en Amsterdam. Wel werd hij aangenomen in Helmond. Eind augustus liet hij dit per brief aan Betsy weten: "We hebben de *vierde* prijs. (...) Nu heb ik ten minste een behoorlijke betrekking, al is-ie nog wat schraal."³¹ Betsy reageerde op 29 augustus 1906: "Zie je, 't is wel jammer (...), maar ik denk dat we in Helmond gauwer zullen samen zijn voorgoed, als in Amsterdam mogelijk geweest zou zijn. En een jaar in Helmond is toch niet zoo vreeselijk erg."³²

Met de nieuwe baan in het vooruitzicht maakte Mannoury zijn verloving in augustus 1906 officieel bekend. Omdat Betsy's gezondheid het niet eerder toeliet, zou het nog een jaar duren voordat hij met haar kon trouwen.

Rijks Hogere Burgerschool te Helmond

Op 3 september 1906 begon Mannoury als leraar wis- en werktuigkunde aan de Rijks Hogere Burgerschool (Rijks-HBS) met driejarige cursus te Helmond. Hij had een woning gevonden aan de Gedempte Haven, die hij tijdelijk huurde.³³ Van hieruit zocht hij verder naar een huis waar hij, na zijn huwelijk, met Betsy kon gaan wonen. Zij schreef hem op 12 september 1906:

Mijn liefste lieveling. Wanneer ik in Helmond kom? Dat weet je wel, als je mij mee wilt nemen. Als ik kan koken en huishouden en nog een heele massa

²⁹Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (23 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³⁰Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (26 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³¹Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (eind augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³²Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (29 augustus 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³³KB HK, *De Zuid-Willemsvaart* (10 november 1906).

andere dingen meer. Zie je, mijn man heeft me eens geschreven dat ie van liefde alleen niet kon leven, dus dien ik wel te leeren koken. En dan zal ik ook leeren om netter te worden en een paar keer meer in 't jaar de kasten op te ruimen. (...) Moeder vroeg vanmorgen, of we, als [huisarts] Tanja 't goed vindt, tegen 't voorjaar *trouwd*. Hoe staat dat? Ik vind het een mooi woord, en jij? Ik zei natuurlijk van ja en Moeder scheen 't ook heel natuurlijk te vinden.³⁴

En een week later schreef zij: “Och man, kun je niet een huisje gaan bewonen en mij als huishoudster nemen? Nee hoor, 't is maar gekheid, ik kan best nog een beetje wachten, even goed als jij.”³⁵

De Rijks-HBS was in 1866 van start gegaan.³⁶ Daarmee was de school een van de oudste Hogere Burgerscholen in Nederland. De leerlingen kregen een algemene vorming. Aanvankelijk werden zij opgeleid voor leidinggevende functies in het beroepsleven, maar geleidelijk werd de opleiding meer een voorbereiding op andere soorten onderwijs. De Rijks-HBS was een openbare school. Dit betekende dat zij subsidie kreeg van de overheid. Aan bijzondere scholen, die van een bepaalde geloofsovertuiging uitgingen, werd geen subsidie verleend. De groten-deels katholieke bevolking in Helmond, die liever geen godsdienstloos onderwijs zag, ergerde zich hieraan. De school kon vanaf het begin dan ook rekenen op tegenwerking van de strikte katholieken. Zij hadden bezwaar tegen contacten met andersdenkenden. Het bij elkaar zitten van jongens en meisjes in dezelfde ruimte, zoals op de Rijks-HBS het geval was, was hun een gruwel. Tussen 1875 en 1890 verschenen er af en toe inzendingen in de plaatselijke krant, waarin de katholieken betoogden dat de Rijks-HBS eigenlijk overbodig was. De leidinggevende capaciteiten konden ook op een andere manier verkregen worden. De Rijks-HBS zou een eliteschool zijn, zo luidde het verwijt. Het onderwijs zou te veel een vooropleiding zijn en te weinig nut hebben voor de praktijk. Bovendien zou het onderwijs aan te weinig leerlingen ten goede komen. Aangezien een katholieke leerling niet met goed fatsoen naar de Rijks-HBS kon gaan, maar zijn ouders wel belasting betaalden, zouden de niet-katholieken profiteren van het geld van de roomsen.

Na de eeuwwisseling nam het leerlingaantal aan de Rijks-HBS snel toe. In 1900 telde de school 44 leerlingen, in 1908 waren dit er 115. De voorspoedige groei was vooral te danken aan de bevolkingsgroei in Helmond, die onvermin-

³⁴Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (12 september 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³⁵Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (20 september 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

³⁶P.-P. Jansen, 'De schoolstrijd om de Rijks-HBS', in P. C. B. Maarschalkerweerd en J. J. F. de Waal (redacteurs), *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond*, deel 5 (Helmond: Gemeentelijke Archiefdienst, 1984), pp. 158–159.

derd groot was. Bovendien nam de drang om te leren steeds meer toe. Kantoorpersoneel moest vooralsnog op de Rijks-HBS worden opgeleid, omdat Helmond geen handelsschool of school voor Meer Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO) had. Ook was er geen betere vijfjarige HBS in de buurt. Bovendien had de Rijks-HBS in Helmond een goede reputatie. De voorspoedige groei van de “vermaledijde, godsdienstloze liberale broeikas”³⁷ was de Helmondse deken, pastoors en kapelaans een doorn in het oog. De school werd goed in de gaten gehouden. Begin 1905 deed zich een incident voor, dat door de katholieken onmiddellijk werd aangegrepen om de Rijks-HBS onder vuur te nemen. Een leraar had aan zijn klas een plaatje op de toverlantaarn laten zien van een beroemd hellenistisch kunstwerk. Het ging om een beeldengroep die de Trojaanse priester Laocoön met zijn twee zoons voorstelde, die naakt met slangen worstelden. Het tonen van een naakte beeldengroep aan de Helmondse jongens en meisjes kon in die tijd absoluut niet. De Helmondse katholieken zagen hun ergste vooroordelen tegen de school bevestigd en het voorval werd een enorme rel. Eén van de kapelaans ging vanaf zijn kansel tekeer tegen de Rijks-HBS, “waar jongens en meisjes volop aanleiding tot onzedelijkheid hadden, bij elkaar in het lokaal zaten, zelfs soms bij elkaar in de bank (!) en waar de leraren hun pupillen tot geloofsafval maanden, zoals uit het vertonen van dergelijke onkuise plaatsjes wel bleek.”³⁸ Hij betichtte de leraar zelfs van onzedelijk gedrag en eiste dat de minister een onderzoekscommissie instelde om het incident te onderzoeken. Deze onderzoekscommissie ging niet mee in de conclusie van de kapelaan, de leraar had het plaatje slechts gebruikt ter ondersteuning van een les over mythologie. De Rijks-HBS was echter gewaarschuwd. De leraren zouden voortaan elk misverstand proberen te vermijden.

Rond 1906 ontstond bij verschillende Helmondse kerkbesturen het idee om een katholieke driejarige MULO op te richten: “Ons bijzonder onderwijs mag in niets bij het godsdienstloze onderwijs achterstaan en de nadeelige invloed der Rijks Hoogere Burgerschool moet zoveel mogelijk worden verminderd, door voor onze Roomsche jongens de gelegenheid te openen voor aan de plaatselijke behoefte vooral passend Meer Uitgebreid Lager Onderwijs.”³⁹ Die nadelige invloed was immers eens te meer gebleken door het Laocoön-incident. De driejarige MULO zou een bijna volwaardige concurrent van de driejarige Rijks-HBS moeten worden. De school kwam definitief tot stand in 1911. De deken liet in 1910 een schrijven rondgaan aan de ouders van de leerlingen in de hoogste klassen van de katholieke broederscholen voor lager onderwijs. Hierin stond dat hun kinderen geen toelating mochten doen voor de Rijks-HBS. Het toezicht op naleving was

³⁷Jansen, ‘De schoolstrijd om de Rijks-HBS’, p. 160.

³⁸Ibid.

³⁹Ibid., p. 161.

streng. Een katholieke jongen die, ondanks het verbod, toch toelating had gedaan voor de Rijks-HBS, werd zonder rapport van de broederschool gestuurd. Hij had het geluk dat de directeur van de Rijks-HBS bereid was om hem ook zonder rapport toe te laten. De meeste katholieke ouders gehoorzaamden echter aan de oproep van de deken. Hierdoor liep het leerlingenaantal aan de Rijks-HBS terug van 115 leerlingen in 1908, naar 62 in 1911.

In oktober 1906 – Mannoury werkte net een maand in Helmond – kwamen de Helmondse burgemeester A.H. van Hoeck en zijn wethouders met het voorstel om de driejarige cursus van de Rijks-HBS om te zetten naar een vijfjarige cursus. Het college van B en W benadrukte het belang van deze conversie voor Helmond: “Bij de steeds hoger wordende eischen om tot een of ander ambt of betrekking te komen, wordt voor ingezetenen de behoefte aan volledig Middelbaar Onderwijs hoe langer hoe groter.”⁴⁰ De Helmondse leerlingen moesten toegang kunnen krijgen tot hogere vervolgstudies en betrekkingen in het bedrijfsleven, de handel en het onderwijs. De gemeenteraad besloot een commissie in te stellen die de mogelijkheden van een conversie zou onderzoeken. Twee katholieken en één protestant werden aangesteld om het onderzoek uit te voeren. De raad was destijds niet op de hoogte van de bedenkingen die de katholieken tegen de openbare HBS hadden. De commissie deed haar werk in stilte om het naburige Eindhoven, dat ook een driejarige HBS had en tot conversie wilde overgaan, niet wakker te maken. In 1912 stuurde de Helmondse gemeenteraad een brief aan de minister met daarin haar voorstel tot conversie. Hierop volgden gesprekken met de minister en een topambtenaar. Bij die gesprekken bleek opeens dat de pas opgerichte katholieke MULO was uitgebreid met handelonderwijs en een voorbereiding tot hoger vakonderwijs. Ook de katholieke kerkbesturen hadden blijkbaar in stilte gewerkt.

In de gemeenteraad volgde een felle discussie. Een aantal katholieken meende dat het nu beter was om met de conversie te wachten totdat de gemeente Helmond het inwonersaantal van 20.000 zou hebben bereikt. De Wet op het Middelbaar Onderwijs stelde namelijk dat in een gemeente met 20.000 inwoners een vijfjarige HBS of een gymnasium verplicht was. Enkele protestantse gemeenteraadsleden wilden het plan niet op de lange baan schuiven. De burgemeester, dit was inmiddels M. van Hout, zag liever geen vijfjarige HBS omdat die volgens hem vooral was bedoeld als een speciale opleiding voor de wetenschappelijke richting. Hij gaf voorrang aan “een inrichting die voorbereidt op het praktisch leven van industrieel en handelaar,”⁴¹ zoals een handelsdagschool als kop op de driejarige HBS. Ondanks protesten van een groep ouders hield het college van

⁴⁰Jansen, ‘De schoolstrijd om de Rijks-HBS’, p. 163.

⁴¹Ibid.

B en W vast aan de voorkeur van Van Hout voor handelsonderwijs. Het college vond dat dit “een vereischte [was] voor een behoorlijke verdere ontwikkeling voor het economische leven alhier.”⁴² Ironisch genoeg werd de Rijks-HBS uiteindelijk gered door de katholieken. De katholieken hadden grote gezinnen en hierdoor nam de bevolkingsgroei in Helmond snel toe. In 1917 zag het er naar uit dat de grens van 20.000 inwoners spoedig zou worden bereikt. Hierop werd, elf jaar na het eerste voorstel in de gemeenteraad, alsnog besloten om de conversie van de Rijks-HBS door te zetten.

Het Woord (1906)

Op 30 oktober 1906 hield Mannoury een voordracht met de titel “Het Woord”, voor de Studenten Vereniging Vrije Studie te Delft.⁴³ Hierin besprak hij een drietal thema's dat hij in eerder werk reeds naar voren had gebracht: de ontoereikendheid van de taal om de werkelijkheid weer te geven, het relatieve karakter van begripsonderscheidingen en het belang van de wiskundige logica voor het grondslagenonderzoek in de wiskunde en voor de filosofie. Mannoury leidde zijn voordracht als volgt in:

Het woord is wederkeering, en dus gelijkheid; het is relatie, en dus verschil. Het is daad van spreker en daad van hoorder, om te verdeelen wat niet deelbaar is, en vast te leggen wat niet bestendig is. In één woord: het is onhoudbare bepaaldheid.⁴⁴

De werkelijkheid is niet deelbaar en niet bestendig.⁴⁵ Door middel van begripsonderscheidingen en woorden (bepaaldheden) proberen we de werkelijkheid in te delen en bestendigheid te bereiken, maar die pogingen zijn in feite onhoudbare formaliseringen van de werkelijkheid. Wat onbestendig is, kan niet worden vastgelegd. Woorden zijn onhoudbare bepaaldheden.

Het idee dat de taal ontoereikend is om de werkelijkheid weer te geven, had Mannoury in zijn brief aan Van Eeden en in zijn openbare les reeds besproken.⁴⁶ Een nieuw aspect in de lezing van 1906 was Mannoury's idee van de taal als daad van spreker en daad van hoorder. Dit idee werd later door hem aangeduid met de term ‘taaldaad’ of ‘beïnvloedingsgedraging’.⁴⁷ Een taaldaad is elke manier waarop

⁴²Jansen, ‘De schoolstrijd om de Rijks-HBS’, p. 164.

⁴³Mannoury's lezing werd niet gepubliceerd. Het manuscript van de voordracht bevindt zich in het archief Mannoury-Vuysje (inv. nr. 45) van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

⁴⁴UBA BC MV, inv. nr. 45, G. Mannoury, ‘Het Woord’ (Manuscript, 1906), p. 1.

⁴⁵Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, p. 15.

⁴⁶Zie p. 47 en p. 81.

⁴⁷Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 164.

mensen elkaar beïnvloeden.⁴⁸ Mannoury vatte de taal op als een proces van communicatie tussen sprekers en hoorders. Taal is geen kant en klaar product, maar een activiteit waaraan zowel sprekers als hoorders deel hebben.

Na zijn introductie over het woord als onhoudbare bepaaldheid, vertelde Mannoury zijn publiek een drietal vertelsels:

Ten eerste wil ik u iets vertellen uit uw jeugd. Toen u nog slechts een paar weken oud waart, lag u eens met armpjes en beentjes te spartelen en daarnaar te kijken. Dit is eigenlijk niet juist: uw armpjes en beentjes spartelden en u filosofeerde daarover, en wel als volgt: “Ik heb nu gedurende bijna veertien dagen dit gezichtsphenomeen met groot genoegen waargenomen, maar nu ik mij daarover bezin, moet ik toch een deel van dat genoegen op rekening stellen van zeker gevoels-phenomeen, een spier-gewaarwording in biceps en triceps, die het gezichts-phenomeen merkwaardigerwijze steeds schijnt te vergezellen. Of liever, om van ‘propter’ niet te spreken, aangezien ik daar nog geen verstand van heb, een ‘post’ schijnt hier inderdaad niet misplaatst te zijn. Ik zal er eens op letten”. En gij lettedet erop, en niet alleen werd uw geniale inval door uw ervaring ten volle bevestigd, maar zelfs bracht gij het in merkwaardig korten tijd zoover, dat gij bijna iedere nieuwe gewaarwordingstoestand uit den voorafgaanden reeds ettelijke milliardsten van seconden vooruit wist te voorspellen . . . Alleen de spons bracht in uw ontwakend begrip van de continuïteit-van-het-zijn nog nu en dan eenige stoornis.⁴⁹

Een pasgeboren kind ondervindt bepaalde gewaarwordingen, die het min of meer van elkaar kan onderscheiden. Het kind merkt op dat bepaalde gewaarwordingen na elkaar (‘post’) plaatsvinden. De ene gewaarwording volgt de andere op. Op een gegeven moment is het kind in staat om de gewaarwordingen steeds zuiverder van elkaar te onderscheiden en om nieuwe gewaarwordingstoestanden uit de voorafgaande te voorspellen. Hierdoor krijgt het de indruk dat bepaalde gewaarwordingen door hem (‘propter’) worden veroorzaakt. Het vergeet hierbij de oude situatie, waarin het nog niet in staat was om scherp te onderscheiden. Hier gaat het, aldus Mannoury, mis in het menselijk denken:

Geachte, thans volwassen zuigelingen, ik hoop dat ge het mij ten goede zult houden, als ik u zeg, dat gij er sedert in begrip niet op vooruit zijt gegaan! Zonde en jammer, dat ge geen weerstand hebt kunnen bieden aan het ijdelheidstreelende ‘propter’ en hoovaardiglijk hebt uitgeroepen: “Ík spartel, Ík handel, Ík wil”, ja zelfs met een beroep op Cartesius: “ik ben!”

⁴⁸Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, p. 16.

⁴⁹Mannoury, ‘Het Woord’, pp. 2–3.

Hadt u toch liever aan het nederige ‘post’ gehouden, in plaats van u op een lijn te stellen met dien waanwijzen negerkoning, die elken morgen en avond de zon beveelt op te komen en onder te gaan! Veel hoofdbrekens zou u bespaard zijn gebleven, – en veel onkosten bovendien: Zuivere Rede is niet goedkoop!⁵⁰ Zoodat ik maar zeggen wou: dat *willen weten* is.⁵¹

Het volwassen geworden kind vergeet het ‘post’ en gaat alleen nog maar uit van het ‘propter’. De begrippen ‘post’ en ‘propter’, ‘opeenvolging’ en ‘veroorzaking’, zijn echter identiek en kunnen niet los van elkaar worden gezien.⁵² Zo is ook ‘willen’ niets anders dan ‘zijn eigen daden, door ondervinding geleerd, zien aankomen,’ met andere woorden: willen is weten en weten is willen.

Mannoury’s tweede vertelsel ging als volgt:

Mijn tweede vertelsel, D. en H., is u gedeeltelijk bekend: het is dat van den herdersjongen die, toen hij zich eens erg verveelde, ging roepen: “De wolf! de wolf!” om het genoeg te hebben de boeren voor niemendal ‘in de vork’ te zien komen en die, toen de wolf den volgenden dag werkelijk kwam, geen geloof meer vond en opgegeten werd. (...) Toen dan de herdersjongen aan de hemelpoort was gekomen, en aan Petrus vroeg om binnengelaten te worden, was het antwoord: “dat gaat niet, want je hebt gejoekt”. “Hoe zoo, Petrus?” “Wel, je hebt gisteren geroepen ‘de wolf’ en er was geen wolf”. “Ja, Petrus, toen ik nog leefde, dacht ik zelf ook, dat ik gejoekt had, maar nu ik dood ben, zie ik de zaak veel beter in. Ik weet nu, dat het heelal niet discreet is, en dat er geen wolven en geen herdersjongens en geen dingen an-sich bestaan, en er derhalve geen overeenstemming kan zijn tusschen woord en werkelijkheid. Het zou dus hoogst onbillijk zijn, mij om dat gebrek aan overeenstemming te veroordeelen: à l’impossible nul n’est tenu!”⁵³

Deze anekdote sluit aan bij datgene, wat Mannoury in de inleiding van zijn lezing had gezegd. Het heelal, de werkelijkheid, is een onbestendig geheel dat niet deelbaar is. Het is continu en niet discreet. Wij brengen begripsonderscheidingen in die continuïteit aan, die wij aanduiden met discrete elementen (woorden), maar die woorden zijn slechts onhoudbare bepaaldheden. Er bestaan geen scherp onderscheiden dingen *an sich*, maar alleen scherp onderscheiden dingen *für uns*. Woorden komen niet overeen met de werkelijkheid. In die zin liegen

⁵⁰Mannoury wees hier op Bolland's colleges over de Zuivere Rede. Met de opmerking dat Zuivere Rede niet goedkoop is, doelde hij er waarschijnlijk op dat Bolland de Amsterdamse studenten verplicht stelde om een aantal van zijn boeken aan te schaffen; zie ook p. 87.

⁵¹Mannoury, ‘Het Woord’, p. 4.

⁵²Zie ook p. 82.

⁵³Mannoury, ‘Het Woord’, pp. 4–5.

mensen voortdurend, of zij dit nu willen of niet.⁵⁴ Daar kon de herdersjongen ook niets aan doen:

“Wel, wel, zei Petrus, wat ben jij gauw wijs geworden! Maar het zal je toch niet helpen, want wolf of geen wolf, die boeren dachten toch dat er een wolf was, en dus heb jij ze wat wijsgemaakt!” “Ligt het wezen van de leugen, o Petrus, in den bedrieger of in den bedrogene?” “In den bedrieger natuurlijk”. “Dan heb ik ook niets te maken met wat die domme boeren dachten, maar alleen met mijn eigen bedoeling! En mijn bedoeling was, ze eens een beetje te laten lopen, en met die bedoeling waren mijn woorden volkomen in overeenstemming! Dat anderen bij diezelfde woorden wat anders denken, is hun zaak! Dat is een kwestie van woordkeus!”⁵⁵

De herdersjongen had naar zijn mening niet gelogen. Hij had een bepaalde bedoeling gehad – het uithalen van een grap met de boeren – en met die bedoeling waren zijn woorden in overeenstemming geweest. Dat de boeren bij diezelfde woorden een andere voorstelling hadden, ligt in het karakter van de taal. Onze woorden wekken bij andere mensen nu eenmaal andere gedachten op dan wijzelf aan die woorden verbinden, zoals Mannoury in zijn openbare les reeds had gezegd.⁵⁶ Toen het gesprek zover was gekomen, wreef Petrus zich de kin, deed de hemelpoort op de ketting en ging naar binnen. Het duurde niet lang, of hij kwam met een vergenoegd gezicht terug, en vroeg aan zijn lastige klant:

Vertel gij me eens, jongetje, als dan het wezen van den leugen alleen bestaat in verschil tusschen de woorden en de bedoeling van den spreker, waaraan zullen wij dan onderkennen, of tusschen die beide overeenstemming bestaat of niet?⁵⁷

Hierop antwoordde de herdersjongen: “O, dat is heel gemakkelijk: immers de bedoeling van het woord is het doel dat men ermee beoogt, en of dat bereikt is of niet, kun je dadelijk aan het gezicht van den spreker zien: kijkt hij vroolijk, dan is het goed, en kijkt hij leelijk, dan is het mis! En ik was dus wel heel eerlijk, want ik rolde over het gras van het lachen!”⁵⁸ De betekenis van het woord, zo liet Mannoury de herdersjongen tegen Petrus zeggen, is de bedoeling die de spreker ermee heeft. Als we spreken, doen we geen mededeling zonder meer, maar proberen we altijd een bepaald doel te bereiken. We proberen het gedrag van de hoorder te beïnvloeden. Vandaar dat Mannoury sprak van een taaldaad

⁵⁴Een vergelijkbare opvatting vinden we bij Van Eeden, ‘Redekunstige grondslag van verstandhouding’, pp. 25–26 en bij Nietzsche, ‘Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne’.

⁵⁵Mannoury, ‘Het Woord’, pp. 7–8.

⁵⁶Zie p. 79.

⁵⁷Mannoury, ‘Het Woord’, pp. 8–9.

⁵⁸Ibid., pp. 9–9bis.

of beïnvloedingsgedraging. Een soortgelijk idee verwoordde Welby in haar boek *What is meaning?* (1903).⁵⁹ Toen Mannoury zijn lezing gaf, was hij waarschijnlijk reeds op de hoogte van Welby's ideeën via Van Eeden.⁶⁰

Uiteindelijk kwam de herdersjongen toch bedrogen uit, want als hij de eerste keer niet had gelogen, dan had hij de tweede keer gelogen:

Zoo, zei Petrus, maar dan heb je den tweeden keer gelogen, toen je “de wolf!” riep, want toen schreeuwde je moord en brand! Allo marsch, van mijn deur af! En de arme herdersjongen werd dadelijk door den duivel gegrepen, en in de hel van de hegelaars gestopt: u weet wel, waar de zielen van de zondaars worden geschroeid met gloeiende hagelsteenen en bevroren door ijskoude vlammen! Haec fabula docet: 1. dat de waarheid betrekkelijk is, en 2. dat een echte hegelaar zelfs een engel zijn geduld zou doen verliezen.⁶¹

In zijn derde vertelsel⁶² ging Mannoury in op de wiskundige logica:

Mijn derde vertelsel is eigenlijk geen vertelsel, want het is waar gebeurd en de hoofdpersoon leeft nog. Hij heet Peano en woont in Turijn. De man is professor, maar overigens niet dom. Welnu, voor een jaar of tien heeft die het plan opgevat (ik moet er u bij vertellen dat hij een groot liefhebber van cijferen is) om het uit te rekenen. Het was een heele toer, maar wij andere wiskundigen hebben een handje geholpen, en tot mijn genoegen kan ik u thans meedeelen, dat het klaar is. We hebben het uitgerekend, en het kómt uit. Het komt precies uit. Wát we uitgerekend hebben? Wel: hét! ... Hoe zal ik het zeggen: alles ... en niets ... en betrekkelijkheid ... en ruimte en tijd en kracht en dat allemaal ... enfin, het heelal hebben we uitgerekend, en zooals ik reeds zei: het komt uit. Neem me niet kwalijk, als ik het mis heb, maar het schijnt u nog niet heel helder te zijn. Begrijpt u er niets van?! Maar er vált niets aan te begrijpen, dus begrijpt u het juist goed! Als u het begréép, ja dán begreep u het verkeerd, want wat er begrijpelijks aan was, dat hebben we er juist uit-gerekend!⁶³

Met deze verwijzing naar de wiskundige logica van Peano kwam Mannoury terug op zijn openbare les uit 1903. Peano was er, samen met zijn medewerkers, in geslaagd de voornaamste takken van de wiskunde in symboolvorm te brengen. Door gebruik te maken van het logisch tekenschrift werden de wiskundige termen geheel afgescheiden beschouwd van de voorstellingen die ermee verbonden

⁵⁹Zie p. 85.

⁶⁰Zie p. 84.

⁶¹Mannoury, 'Het Woord', p. 9bis.

⁶²Van Mannoury's derde vertelsel ontbreekt een belangrijke passage in het origineel. De inleiding ervan is wel bewaard gebleven.

⁶³Mannoury, 'Het Woord', pp. 10–11.

zouden kunnen worden. Het samenspel van de symbolen werd bestudeerd en hierdoor konden de juistheid en de zuiverheid van een redenering eenvoudig worden getoetst.⁶⁴ Het begrijpelijke werd er op die manier dus 'uit-gerekend'. Mannoury kon zich voorstellen, dat zijn publiek er weinig van begreep:

Is u nóg niet voldaan? Ja, dan weet ik er werkelijk geen raad op ... Ik heb het boek niet bij me, waar het allemaal in staat, maar ik zou het u trouwens toch niet kunnen voorlezen, want het is niet in woorden geschreven, maar in allerlei teekens en cijfers en letters ... symbolen noemen we dat in de mathematische logica. – Maar ik wil u wel zeggen, hoe het begint; het begint zóó: abacdbdc, en de rest is eigenlijk net zoo, precies hetzelfde, altijd maar abacdbdc, alleen weer in andere symbolen en groepen van symbolen ... logische evenredigheden noemen we dat. Voor 't gemak kunt ge woorden nemen inplaats van de letters, b.v. zoo: *die wil, die weet – ik wil, ik weet*, dat is dan een logische evenredigheid.⁶⁵

Mannoury verontschuldigde er zich aan het eind van zijn lezing voor, dat hij zo weinig rekening had gehouden met de aard van de belangstelling die de aankondiging van zijn lezing redelijkerwijs had kunnen opwekken. Hij veronderstelde dat er taalkundigen in de zaal aanwezig waren, die niet tevreden waren met de verhaaltjes die hij hun had verteld:

Me dunkt, ik hoor mij reeds door een van deze toevoegen: "Dat is allemaal goed en wel, maar waar moet dat nu eigenlijk heen? Al wil ik voor een oogenblik aannemen dat wij uit uw vertelseltjes heel nuttige lessen kunnen trekken, en zelfs dat zij ten duidelijkste bewijzen dat al ons willen, ons weten en ons oordeelen slechts bedriegelijke schijn is, en we dus met al onze woorden niet in staat zijn, elkander iets houdbaars, laat staan iets waars of iets zekers mede te deelen, dan zie ik niet in, dat we daarmee iets verder gekomen zijn. Moeten we soms allemaal in 't vervolg onzen mond houden? Maar als dat uw bedoeling is, hebt ge toch bitter weinig kans, uw raad te zien opgevolgd, temeer daar ge niet eens begint met het goede voorbeeld te geven! De menschen spreken nu eenmaal, en schrijven nu eenmaal en drukken zelfs hun woorden, en zoolang dat niet afgeschafft wordt, zullen de etimologie en de grammatica ondanks alle hegelaars en cijferaars nog wel hun beoefenaars vinden!"⁶⁶

Hier was Mannoury het mee eens.⁶⁷ Waar het hem echter om ging, was dat zijn publiek goed voor ogen hield dat woorden onhoudbare bepaaldheden zijn. Tege-

⁶⁴Zie ook p. 55 en p. 77.

⁶⁵Mannoury, 'Het Woord', pp. 11–12.

⁶⁶Ibid.

⁶⁷De aantekeningen die hierna volgen in het origineel zijn grotendeels onleesbaar.

lijktijd kan de mens niet zonder woorden: “Alzoo is het woord, dat onhoudbaar was als bepaaldheid, onwrikbaar als werkelijkheid.”⁶⁸

Op 1 november 1906 verscheen een bespreking van Mannoury's voordracht in het Delftse *Studentenweekblad*. De schrijver had moeite gehad om de lezing te volgen. Hij vermoedde dat het Mannoury's bedoeling was geweest om een pleidooi voor het socialisme te houden:

Een eigenaardigheid van socialistische sprekers is dat ze een voorliefde hebben voor het theatrale, het dramatische. Het volk wordt gepakt door een spreker die voor zijn auditorium een papier verscheurt, het op den grond werpt; er op trapt, en er misschien ook op spuwt, als hem wat Oostersch bloed door de aderen vloeit. Overeenkomstig daarmee had de socialist die Dinsdagavond voor Vrije Studie sprak, met groote zorg een voordracht samengesteld, met een theatereffect aan 't eind. Alles, uitgezonderd het allerlaatste, was slechts voorbereiding voor den coup-de-theatre aan het eind. Het drama werd in twee bedrijven gegeven: één kwartier vóór en één na de pauze, die een half uur duurde. (...) Na de pauze zou de taalkundige kant van de quaestie even grondig afgehandeld worden als te voren de filosofische. Hiertoe zou een willekeurig stukje uit een krant voorgelezen worden. Nu begonnen zich echter symptomen van socialisme voor te doen. Op de achterzijde van het uitknipseltje ontdekte men nl. in groote vette letters het woord VOLK, en men hield zich gereed iets aangedikt te hooren te krijgen. Volgde: een verslag van een dokter over den toestand van een elendig mishandelden inlander, Poera II. Toen kwamen enkele enormiteiten. “Hoe moeten wij de kreten, die Poera slaakte, schrijven? Zou de juiste spelling niet zijn: ‘sanguis Christi’ en zou daarvan niet afgeleid zijn het woord ‘socialisme’?” De professor in de wiskunde⁶⁹ ontpopte zich tot een Roode Socialist, toen hij ons verzocht te bedenken, dat van de rijksdaalder die wij uitgaven, wel een stukje door Poera II zou verdiend zijn. Daarmede eindigde de lezing. Het verband van dit einde met “het woord” bleef ons duister. Ik vermoed eigenlijk dat de bedoeling van Dr. Mannoury⁷⁰ was: jullie, dames en heeren hebt aardige liefhebberijtjes: filosofie, wis- en taalkunde, maar dit alles gaat absoluut om buiten de werkelijk gewichtige dingen in de samenleving. Deze bedoeling, die ik achterna in de voordracht heb meenen te bespeuren, was echter bij het aanhooren zeer weinig duidelijk.⁷¹

⁶⁸ Mannoury, ‘Het Woord’, p. 26.

⁶⁹ Mannoury was destijds nog geen hoogleraar. Hij zou in 1917 worden benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

⁷⁰ Mannoury was destijds nog geen doctor. Hij zou in 1946 een eredoctoraat ontvangen van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

⁷¹ UBA BC MV, inv. nr. 45, *Studentenweekblad*, ‘Lezing van Dr. Mannoury over “Het Woord”’ (Knipsel, 1906), p. 1.

Mannoury stuurde de tekst van zijn voordracht aan Betsy, zodat zij hem kon lezen. In een brief van 2 november 1906 aan Mannoury reageerde zij er gevat op:

Lieveling, ik vind je lezing *veel meer* dan mooi. *Veel meer*, ik kan niet zeggen wat het voor mij is. Ik zoek naar woorden en ik vind er geen. (...) Heb je [over professor Peano] heusch gezegd van: “Overigens niet dom”? Ja, je schreef het, dus ’t zal wel zoo zijn.⁷²

Betsy las ook andere teksten, die zij met Mannoury besprak, zoals het boek *’t Licht van Azië* van E. Arnold over het leven en de leer van Boeddha,⁷³ Van Eedens “De Kleine Johannes”⁷⁴ en Mannoury’s “Hegelen of Cijferen”.⁷⁵ Over dit laatste artikel schreef zij in een brief van 14 november 1906:

Ik heb ‘Hegelen of Cijferen’ gelezen en begrijp ’t eerste gedeelte héél goed. Verder begrijp ik veel niet maar nu en dan weer wel iets, eigenlijk begrijp ik precies wat ik begrijpen kan, dat is wat jij me al hebt verteld. Willen we ’t Zondag samen lezen en zal je me niet als te dom vinden?⁷⁶

En in een brief van 28 november 1906: “En dan heb ik verder omgetobd met Hegelen en Cijferen, niet met wat jij me hebt uitgelegd maar met ’t verdere. Zal je ’t me gauw verder vertellen want voordat ik ’t heelemaal weet zal ’t me misschien niet met rust laten.”⁷⁷ Verder schreef Betsy over een droom die zij had gehad: “Nou heb ik niet gedroomd van jou, maar van – die andere professor, Bolland. Hij dronk verschrikkelijk veel port, bierglazen vol.”⁷⁸

Vanwege zijn verplichtingen in Helmond, moest Mannoury zijn werkzaamheden als secretaris van de Sociaal-Democratische Studieclub opgeven.⁷⁹ Wel bleef hij meewerkend lid van het dagelijks bestuur.⁸⁰ De vergaderingen vonden plaats in het weekend, zodat Mannoury daarbij aanwezig kon zijn. Het adres van de Studieclub bleef Cornelis Schuytstraat 4 te Amsterdam. Dit was het adres van

⁷²Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (2 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷³Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (9 oktober 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁴Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (9 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁵Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (14 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁶Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (14 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁷Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (28 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁸Brief E.M. Berkelbach van der Sprenkel aan G. Mannoury (28 november 1906), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁷⁹IISG SDSC, inv. nr. 9, Notulen 76^{ste} bestuursvergadering (16 december 1906).

⁸⁰KB HK, *Het Volk* (21 december 1906).

Mannoury's moeder en zijn zus Dora, bij wie hij in het weekend verbleef. Dora was in die tijd penningmeester van de Studieclub.

Eind 1906 was Mannoury als lid van de Studieclub betrokken bij een enquête die was ingesteld door het partijbestuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Door de weigering van de leden van de *Nieuwe Tijd*-groep om zich kandidaat te stellen voor het partijbestuur,⁸¹ had het nieuwe bestuur een te eenzijdige samenstelling. Omdat het partijbestuur tegenwerking verwachtte van de marxisten richtte het zich met een manifest, dat was opgesteld door Spiekman, Vliegen en Troelstra, tot de partijgenoten.⁸² Hierin kondigden zij aan dat er een uitgebreid onderzoek zou worden ingesteld naar de toestand van de verschillende afdelingen van de SDAP, dat er een programwijziging werd voorbereid en dat daartoe een uitgebreide commissie werd benoemd. Tevens deed het partijbestuur een oproep, "de grootere en kleinere twisten te staken en met nieuwen ijver aan den slag te gaan."⁸³ Vooral Troelstra drong aan op een programwijziging. Hij verwachtte dat bij het uitwerken van een nieuw program zou blijken, dat de scherpe tegenstellingen binnen de partij over het algemeen weinig reëel waren. De *Nieuwe Tijd*-groep weigerde echter zitting te nemen in de programcommissie. Hierop publiceerde het partijbestuur een nieuw manifest, dat alleen door Troelstra was opgesteld. Hierin sprak het bestuur haar oordeel uit, dat:

Een onbevooroordeelde samenspreking der verschillende elementen in onze Partij over haar economische en politieke grondslagen, het beste middel zou zijn, om bij alle verschil van meening omtrent punten van uitvoering en onderdeelen, de principieele eenheid, die ons bindt, naar voren te brengen, zoodat een programherziening niet anders dan versterkend en vereenigend op de Partij zal moeten werken.⁸⁴

Het partijcongres van 1907 zou haar goedkeuring aan deze programherziening moeten geven. Het partijbestuur van de SDAP nam zelf de leiding in het onderzoek naar de toestand van de verschillende afdelingen van de partij. Het vaardigde een enquête uit met 89 vragen en het stelde mensen beschikbaar om, in de afdelingen waar dat nodig was, het onderzoek te leiden of er aan mee te werken.⁸⁵ De 'Enquête van het Partijbestuur naar Organisatie en Propaganda' werd tussen eind 1906 en begin 1907 gehouden. Ze had een enigszins pedagogisch doel. De SDAP-afdelingen moesten immers verantwoording afleggen over hun werkwijze en daar zonodig verandering in aanbrengen.

⁸¹Zie p. 97.

⁸²Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub', pp. 183–185.

⁸³Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 323.

⁸⁴Ibid., p. 324.

⁸⁵Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub', pp. 183–185.

Over de rol en de verantwoordelijkheid van de Sociaal-Democratische Studieclub ontstond aanvankelijk onenigheid met het partijbestuur van de SDAP.⁸⁶ De Studieclub was bij haar enquêtes gewend om de volledige verantwoordelijkheid voor de samenstelling van de rapporten te dragen. Daarom had ze er bezwaar tegen dat Troelstra de vragenlijst had samengesteld en dat daar niets in veranderd mocht worden. Bovendien zat Troelstra als partijbestuurder in een commissie van de Studieclub en zou het partijbestuur de afdelingen helpen met het beantwoorden van de vragen. Dit zou de schijn van partijdigheid opwekken in een rapport van de onafhankelijke Studieclub. Toen bleek dat het rapport niet zou worden gepubliceerd en dat de Studieclub alleen zou helpen met het verzamelen en rangschikken van de gegevens, ging ze akkoord. Er werd een commissie samengesteld die de antwoorden zou verwerken. Van deze commissie maakte ook Mannoury deel uit. Hij zou zich bezighouden met het uitwerken van vraag 1 tot en met 11: Over de ontwikkeling der afdeling (oprichtingsdatum, ledental, leeftijdsopbouw van de leden, het aantal mannelijke en vrouwelijke leden, contributie en schulden van de afdeling) en vraag 89: Algemene opmerkingen (opmerkingen die de afdeling niet in de andere rubrieken kwijt kon). De enquête werd naar alle 167 SDAP-afdelingen gestuurd. Bij de afsluiting van de enquête op 30 maart 1907 bleek dat 106 afdelingen de vragenlijst hadden ingevuld. Hiervan hadden 93 afdelingen alle vragen beantwoord. De rest had slechts een gedeelte ingevuld. Zowel de Studieclub als het partijbestuur was ontevreden met het resultaat van de enquête. De gegevens waren te onvolledig om conclusies uit te trekken voor de gehele partij.

Toen Mannoury in Helmond woonde, deed hij nog een poging om een afdeling van de SDAP in Helmond op te richten, echter zonder resultaat.⁸⁷ Eerder hadden SDAP-voormannen Vliegen en Spiekman geprobeerd om voet aan de grond te krijgen in Helmond. In 1892 was Vliegen vanuit Maastricht naar Helmond afgereisd om daar met het door hem opgerichte socialistisch blad *De Volkstribuun* te colporteren.⁸⁸ Hij wilde er ook een propagandabijeenkomst houden, maar geen enkele Helmondse kastelein wilde hem een zaal verhuren, zodat hij onverrichter zake naar huis terugkeerde. Spiekman bezocht de stad een paar jaar later. Het katholieke dagblad *De Tijd* schreef hierover:

4 Nov. Gepasseerden Woensdag had de bekende Spiekman, colporteur van het blaadje *De Volkstribuun*, in weerwil dat hij te Eindhoven onlangs veroordeeld was, hier bekendgemaakt dat hij op den feestdag van Allerheiligen een redevoering tot het volk zou houden. De eerw. heeren geestelijken van

⁸⁶Campfens, 'De Sociaal-Democratische Studieclub', pp. 185–187.

⁸⁷Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 52.

⁸⁸H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2003), p. 197.

onze parochiekerk en ook de eerw. paters Capucijnen hadden de geloovigen verzocht, niet naar den man te gaan luisteren. Op den namiddag arriveerde de apostel des ongeloofs, maar de politie was ter plaatse. Op den voet gevolgd door een joelende menigte, sloeg S. zijn tenten neer even buiten de gemeente op den Aarleschen Weg, maar tot een redevoering kwam het niet, de politie legde hem het zwijgen op. Ook zou er een proces-verbaal tegen den *wouldbe*-redenaar gevolgd zijn, wien sommigen te lijf wilden.⁸⁹

Spiekman keerde tot eind 1895 zo nu en dan terug naar Helmond, waar hij werd uitgeoeld en met stenen werd bekogeld. Hij kreeg al gauw gezelschap van J. de Bok, de ordebewaarder van de Helmondse Lambertusparochie, die het blad *De Avondster* als katholieke tegenhanger van de *Volkstribuun* uitventte. Kapelaan L. Loeff ontraadde de kerkbezoekers vanaf zijn preekstoel om aandacht aan Spiekman te besteden: "Laat hem trachten van de koeien en kalveren (...) socialisten te maken."⁹⁰ Het katholieke tegenoffensief had kennelijk succes. Spiekman tekende erover op: "Mistroostig, ging ik dan weer naar 't station, pakte m'n kranten weer in, na dienzelfden middag in Helmond precies zoo wedervaren te hebben, en om den volgende dag in Tilburg hetzelfde te ondervinden."⁹¹ Na de aftocht van Spiekman werden er voorlopig geen verdere socialistische initiatieven in Helmond ondernomen. Pas in 1905 organiseerden enkele sociaal-democraten een propagandabijeenkomst van de SDAP in Helmond. Drie jaar later probeerde A.F. Gronvald – beter bekend als A.F. Muller – die als propagandist van de SDAP in Tilburg actief was, een afdeling in Helmond op te richten, vermoedelijk samen met Mannoury. Ook hem lukte het niet om een vergaderzaal te huren en al spoedig staakte hij zijn pogingen. Pas in 1914 lukte het de SDAP om een afdeling in Helmond op te zetten.

Inmiddels had Brouwer zijn proefschrift *Over de grondslagen der wiskunde* (1907) afgerond. Brouwer promoveerde bij Korteweg. Het proefschrift werd uitgebracht door uitgeverij Maas & Van Suchtelen. Begin 1907 stuurde Brouwer een exemplaar van zijn boek aan Mannoury, die er enthousiast op reageerde: "Amice, Hartelijk dank voor je dissertatie, die ik met belangstelling grootendeels heb gelezen. Met de 'handen-jeukerij' loopt het zoo'n vaart niet, er is maar weinig in je dissertatie waarvan ik zou durven beweren 'ik ben het er niet mee eens'."⁹²

Brouwers promotie vond plaats op 19 februari 1907. Mannoury opponeerde samen met Barrau vanuit de zaal. In Amsterdam bestond de traditie van vragen

⁸⁹KB HK, *De Tijd* (7 november 1895).

⁹⁰L. Loeff, geciteerd in: Verhage, *Katholieken, kerk en wereld*, p. 197.

⁹¹H. Spiekman, geciteerd in: *ibid.*

⁹²Brief G. Mannoury aan L.E.J. Brouwer (13 februari 1907), geciteerd in: D. van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer* (London: Springer, 2011), p. 200.

uit de zaal, waarbij enkele personen uit het publiek, voorafgaand aan de onder-vraging door de hoogleraren, oppositie mochten voeren.⁹³ Dit betekende niet dat iedereen zomaar het woord mocht vragen. De vragenstellers moesten vooraf toestemming van de rector krijgen. Meestal wist de promovendus welke vragen hij kon verwachten, maar dit was niet altijd het geval. Mannoury en Barrau hadden beiden aan Brouwer verteld op welke punten zij hem zouden aanvallen. Hierdoor kon Brouwer zijn verdediging voorbereiden.

Mannoury vond de promotieplechtigheid maar een malle vertoning. Hij schreef hierover aan Betsy:

Nu zal ik je geregeld vertellen van de promotie van Brouwer die op 't oog-enblik doctor is 'Cum laude', of liever 'met lof' zooals ze het tegenwoordig noemen (dat is nog een extra goedkeuring erbij). Mauve was de eene paronymph (dat zijn die twee helpers, die altijd op zij van de preekstoel staan). Hij feliciteerde me nog met onze verloving. Toen ze binnen waren, en de rinkelbel binnen was, en de proffen, kwam ik eerst aan de beurt. Het is een vreeselijk malle komedie: je praat over dingen die niemand kunnen schelen, dan een stuk of wat vragen [? woord ontbreekt, MK] en je moet het zoo kort doen dat het niet de moeite waard is. Maar ik bracht hem toch zoo in vuur (omdat ik van zijn 'continuïteitsintuïtie' of 'tijdsintuïtie' of 'intuïtie-van-veeleenigheid', zooals hij zijn ketterijen heeft gedoopt in de wiskunde niets wou weten), dat hij zijn eigen tijdsintuïtie heelemaal vergat, en iederen keer weer opnieuw begon, me met veel vuur tegen te spreken, zoodat ik maar heel korte antwoordjes meer gaf, anders was er heelemaal geen tijd overgebleven voor de andere medespelende. Intusschen amuseerde Korteweg zich kostelijk met ons spiegelgevecht. Toen kwam Barrau, die je geloof ik, eens een oogenblik hebt gezien, en toen die beantwoord was, Korteweg. Die wil weer juist het tegenovergestelde, en beweerde, dat Brouwer veel te *weinig* intuïtie gebruikte, want dat hij inplaats van alleen de *tijd*-intuïtie ook de *ruimte*-intuïtie moest gebruiken om wiskunde te kunnen fabriceren. Je begrijpt, dat de arme zondaar nou van front moest veranderen en Korteweg bestrijden met ongeveer dezelfde argumenten, die ik tegen hem had gebruikt! Maar toen kwam de pedel weer met de rinkelbel en herstelde de vrede tusschen de partijen. Een oogenblikje later werd in de senaatskamer de promotie uitgesproken. Zoo leelijk en mal als de vertooning in de Aula is (– daar speelt het bedrijf van zoo even), zoo prachtig mooi is het 'decor' in het tweede bedrijf: een tamelijk kleine kamer met hoog licht, en aan de muur een massa portretten van proffen.⁹⁴

⁹³Van Dalen, L. E. J. *Brouwer 1881–1966*, p. 97.

⁹⁴Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (20 februari 1907), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

Mannoury zou twee recensies over Brouwers proefschrift schrijven. In de recensie voor het *Nieuw Archief voor Wiskunde* besteedde hij aandacht aan Brouwers meer wiskundige beschouwingen. In de recensie voor *De Beweging* beperkte hij zich juist tot het meer filosofische gedeelte.

Het boeddhisme (1907)

In het voorjaar van 1907 werd Mannoury's Nederlandstalige versie van Kerns *Manual of Indian Buddhism* (1896) gepubliceerd bij de Wereldbibliotheek onder de titel *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis*. Het boek was bewerkt onder toezicht van Kern, die inmiddels met emeritaat was en zich te Utrecht had gevestigd.⁹⁵ Kern was als hoogleraar verbonden geweest aan de Leidse universiteit, waar hij de leerstoel Sanskriet bekleedde. Naast het vertalen van teksten uit het Sanskriet hield hij zich bezig met de geschiedenis en godsdienst van het boeddhisme. Hij schreef een tweedelig standaardwerk over *De geschiedenis van het Boeddhisme in Indië* (1881–1884), dat zeer populair werd. Het werd zowel in het Duits als in het Frans vertaald. Dit werk werd gevolgd door de *Manual of Indian Buddhism*, dat voor een deskundig publiek was geschreven. Mannoury kwalificeerde dit boek in een brief aan Betsy als “gortdroog.”⁹⁶

Mannoury's boek bestaat uit een inleiding, vier hoofdstukken die de eigenlijke bewerking uitmaken, en een door Mannoury toegevoegd vijfde hoofdstuk waarin hij het boeddhisme in verband brengt met andere wereldbeschouwingen, waaronder het Chinese taoïsme. Zowel de boeddhistische filosofie als de taoïstische filosofie bevat een aantal thema's, dat sterk aan Mannoury's eigen filosofie doet denken. Of Mannoury in de boeddhistische filosofie elementen van zijn eigen denken terugvond,⁹⁷ of dat hij juist door de bestudering van het boeddhisme tot zijn relativistische filosofie kwam,⁹⁸ valt niet te achterhalen. Mannoury's interesse in oosterse filosofie reikte in elk geval verder dan zijn bewerking van Kerns boek. Zo bezat hij een drietal beeldjes, dat samen de boeddhistische drie-eenheid voorstelt: de *Dharma*, de *Boeddha* en de *Shanga*.⁹⁹ Vele jaren later, bij zijn afscheid als hoogleraar in 1937, zou Mannoury een antiek Chinees *Kwan-Yin*-beeldje cadeau krijgen van de aanwezigen.¹⁰⁰ *Kwan-Yin* is de godin van

⁹⁵W. Caland, 'Levensbericht van H. Kern', in *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1917–1918* (Leiden: E. J. Brill, 1918), pp. 9, 11, 13.

⁹⁶Brief G. Mannoury aan E.M. Berkelbach van der Sprenkel (eind 1906/begin 1907), geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (21 april 2000).

⁹⁷Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 235.

⁹⁸H. Visser, 'Introduction. Mannoury's impact', in J. H. Stegeman (auteur), *Gerrit Mannoury. A bibliography* (Tilburg: Tilburg University Press, 1992), p. 1.

⁹⁹Een afbeelding van de drie beeldjes is opgenomen in de derde druk van *Het Boeddhisme* (1919).

¹⁰⁰KB HK, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (1 juni 1937).



J.H.C. Kern.

troost en genade, die samen met *Mahasthamaprapta* en *Amitabha Boeddha* een heilige drie-eenheid vormt. Dit was een zeer persoonlijk geschenk. Mannoury's collega H. de Vries, die op dezelfde dag afscheid nam, kreeg een uitgave van de *Larousse* encyclopedie overhandigd. Bovendien zou Mannoury in zijn werk regelmatig terugkomen op ideeën uit de oosterse filosofie, vooral op die van de Chinese filosoof Lao-Tse.

In de inleiding van het boek introduceerde Mannoury een thema dat hij later “wellicht het meest fundamentele aller levensverschijnselen”¹⁰¹ noemde: de ‘aandachtspulsering’ ofwel “de voortdurende en beurtelinge vernauwing en verwijding onzer aandachtssfeer.”¹⁰² In *Het Boeddhisme* verwoordde hij dit als volgt:

Menschelijke belangstelling, zoo wetenschappelijke als alledaagsche, gaat uit naar tegenstelling en onderscheid, doch wordt niet bevredigd dan door gelijkenis en eenheid. Als de plantkundige naar hartenlust het individueele, het kenmerkende van zijn onderscheidene studie-exemplaren heeft onderzocht, vermoedt hij een beginsel, dat aan aller bouw ten grondslag ligt, en is verheugd, als het hem gelukt de bloemen en vruchten en ranken en schubben als bladvormen te onderkennen. De anatoom vindt in de conceptie der cel als element van alle organismen, de physicus in de atomentheorie de bekroning van hun onderzoek, den band, die de met zooveel zorg bestudeerde en gedifferentieerde verschijnselen omvat.¹⁰³

De mens heeft de neiging tot het vormen van algemene begrippen, maar te-

¹⁰¹Mannoury, *Signifika*, p. 73.

¹⁰²Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 151.

¹⁰³Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 5.

gelijktijd oefent het bijzondere een aantrekkingskracht op hem uit. Beide neigingen hangen met elkaar samen. Ze gaan in elkaar over en houden elkaar in evenwicht. Dit geldt niet alleen voor wetenschappers, aldus Mannoury, maar ook voor degenen die hun aandacht richten op de gedachteontwikkeling van de mensheid, op samenleving en historie. Toen de geschriften van het eeuwenoude boeddhisme waren ontcijferd en voor een groot publiek toegankelijk waren gemaakt, ontstond een levendige belangstelling in die leer. In het afwijkende, zonderlinge en onverklaarbare lag aanvankelijk de aantrekkingskracht, die de denk- en levenswijze van vreemde volken en lang vervlogen tijdperken op de lezer uitoefende. De boeddhistische leer was “zeer afwijkend van wat voor ons Europeanen het dagelijksch geestesvoedsel uitmaakte,” maar toch vormde ze “een in zich afgesloten geheel, een statig denkgewouw met schoone, strenge lijnen en breede grondvesten, (...) [die] noodzakelijk de blikken tot zich [moesten] trekken van wier horizon niet al te zeer beperkt was.”¹⁰⁴

Die belangstelling mocht zich volgens Mannoury echter niet beperken tot die vreemde schoonheid en een zich verlustigen aan het zonderlinge. De lezer mocht zich er niet tevreden mee stellen dit bijzondere levensverschijnsel alleen maar waar te nemen. Hij moest dit verschijnsel willen begrijpen uit algemeen menselijke beginselen en proberen zich in te denken in de boeddhistische leer. Het doel van Mannoury's boek was hieraan een bijdrage te leveren.

In verband met deze bedoeling had Mannoury uit de oorspronkelijke *Manual of Indian Buddhism*, dat uitsluitend met het oog op mannen van het vak was geschreven, alles weggelaten, wat op bronnenstudie betrekking had. Andere bijzonderheden, die door Kern soms in het kort waren aangegeven, werden door hem juist nader uitgewerkt of toegelicht.¹⁰⁵ Mannoury had zich grondig in de materie verdiept. Naast Kerns *Manual* had hij ook diens *Histoire du Bouddhisme dans l'Inde* bestudeerd, evenals *Essai sur la légende du Buddha, son caractère et ses origines* (1875) van E.C.M. Senart en *Buddha, sein Leben, seine lehre, seine Gemeinde* (1881) van H. Oldenberg, en verder enkele kleinere geschriften over het boeddhisme en het taoïsme. Omdat Mannoury het belangrijk vond dat een breed publiek kennis kon nemen van de boeddhistische leer, had hij er in januari 1907 ook een lezing over gehouden voor arbeiders, bij de vereniging Ons Huis in de Rozenstraat.¹⁰⁶ Voorafgaand aan Mannoury's lezing vond er een verteluur plaats voor jongens van 12–16 jaar over Japan, ondersteund met lichtbeelden. De toegangsprijs hiervoor bedroeg 1 cent. Voor Mannoury's lezing werd een bijdrage van 5 cent gevraagd.

Aan het eind van de inleiding waarschuwde Mannoury de lezer ervoor, zich

¹⁰⁴Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 6.

¹⁰⁵Ibid., p. 7.

¹⁰⁶KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (2 januari 1907).

niet te snel een oordeel te vormen over het boeddhisme: “De lezer stelle zich niet te spoedig en angstvallig de vraag, in hoeverre dit alles nu werkelijk werd of wordt geloofd, in hoeverre het letterlijk of symbolisch is op te vatten, en in hoeverre het een historischen grondslag heeft.”¹⁰⁷ Door dit soort overwegingen zou hij zich namelijk te zeer plaatsen buiten de gedachtesfeer van de wijsgeren van het oude Indië. Deze meenden dat er onderscheid moest worden gemaakt tussen een ‘lagere’ en een ‘hogere’, een tijdelijke en een eeuwige waarheid. De lagere waarheid, “de waarheid van ‘ja of neen’, kan enkel bij oppervlakkige beschouwingen van alle dag haar toepassing vinden,”¹⁰⁸ terwijl de hogere waarheid “die op hogere belangen, op levens- en wereldbeschouwing betrekking heeft, (...) niet [is] van een soort, die door de kracht van redeneeringen of bewijzen kan ‘uitgemaakt’ worden.”¹⁰⁹

In het hoofdstuk over de boeddhistische grondbeginselen besprak Mannoury het onderscheid tussen de boeddhistische wereldbeschouwing en de boeddhistische leer. Als wereldbeschouwing is het boeddhisme monistisch:

d.w.z. het plaatst zich niet op het standpunt dat de wereld bestaat uit essentieel van elkander verschillende elementen (als ‘ikheid’ en ‘buitenwereld’, ‘geest’ en ‘stof’, ‘God’ en ‘natuur’), doch dat alle afgrenzing van begrippen tegelijk hun verbinding uitmaakt, en alle onderscheid in verschijningsvorm gepaard gaat met overeenkomst in wezen. Hieruit volgt dat de Boeddhist evenmin een onwrikbaar causaliteitsbeginsel erkent, dat de ‘stoffelijke natuur’ beheerscht, als hij een absolute vrijheid ten grondslag legt aan het ‘geestelijk leven’. Ja zelfs, de onderscheiding van individuën, hetzij menschen, dieren of dingen, is voor hem een tijdelijke en oppervlakkige, die bij nadere beschouwing voor een wereldeenheden plaats maakt.¹¹⁰

De boeddhist kent, net als Mannoury, geen scherpomlijnde stellingen en tegenstellingen.¹¹¹ Hij kent aan geen enkel dogma enig uitsluitend bestaansrecht toe en hij vindt in alle waarheid dwaling, in alle dwaling betrekkelijke waarheid.¹¹² De grondgedachte van de boeddhistische wereldbeschouwing was volgens Mannoury dan ook “het beginsel van betrekkelijkheid, het dialectisch principe m.a.w.”¹¹³ Diezelfde grondgedachte zag Mannoury terug in het taoïsme van de Chinese filosoof Lao-Tse, van wie hij ter illustratie een passage uit de *Tao-te-King* (‘Weg ter Volmaking’) citeerde:

¹⁰⁷Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 7.

¹⁰⁸Ibid., p. 8.

¹⁰⁹Ibid.

¹¹⁰Ibid., p. 54.

¹¹¹Ibid., pp. 54–55.

¹¹²Zie ook p. 79.

¹¹³Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 156.

Als de mensch zich bewust geworden is van het schoone, dan is daardoor het begrip van het leelijke gegeven; zoodra het goede als zoodanig wordt geweten, is tevens de kennis van het kwade verkregen. Evenzoo brengt de onderkenning van het bepaalde en wezenlijke noodzakelijk die van het onbepaalde en onwezenlijke met zich. En evenals uit de samendenking van het zware en het lichte het begrip van het gewicht van een ding ontstaat, uit het lange en het korte de vorm, uit het hier en daar de plaats, uit den toon en zijn consonant de harmonie, en uit het vroegere en het latere de tijd, zoo lost voor den wijze de bepaalde wezenlijkheid en de onbepaalde onwezenlijkheid zich op in eenen.¹¹⁴

De samendenking van het 'bepaalde' en het 'onbepaalde' wordt aangeduid met het begrip *Tao* ('weg').¹¹⁵

De boeddhistische leer (de *Dharma*) bestaat uit twee formules. Beide formules bestaan uit een aaneenschakeling van begrippen, die elk door één woord worden uitgedrukt. De eerste, de formule van de *Aryasatyani* ('Vier Waarheden'), die als de belangrijkste en als een symbolische samenvatting van het gehele boeddhisme kan worden opgevat, bestaat uit vier woorden. De tweede, de formule van de *Pratityasamoetpada* ('Keten der Oorzaken en Gevolgen'), bestaat uit twaalf woorden. Het is lastig om uit deze formules de betekenis van de *Dharma* af te leiden. Het vertalen van deze woorden is op zichzelf al ondoenlijk, aldus Mannoury, omdat in het Sanskriet de betekenis van een woord afhangt van het verband waarin het wordt gebruikt. Een enkel woord kan verschillende betekenissen hebben en de combinatie van woorden geeft "een vrijwel oneindige verscheidenheid van betekenissen, die aan de formules als geheel zouden zijn toe te kennen."¹¹⁶ De eigenlijke betekenis van deze formules kan daarom niet geheel nauwkeurig worden weergegeven, "slechts door meerdere, van elkander verschillende omschrijvingen zal men die betekenis eenigszins kunnen benaderen."¹¹⁷ Een soortgelijke gedachte verwoordde Mannoury in zijn brief aan Van Eeden en in zijn openbare les.¹¹⁸

De eerste formule uit de *Dharma*, de formule van de Vier Waarheden, kent verschillende interpretaties. In de eerste plaats kan ze psychologisch worden opgevat:

Elken menselijke wilsuitdrukking moet beschouwd worden als het uitvloeisel van een prikkel of begeerte en dit gevoel van begeerte is in den grond der zaak niet anders dan een besef van gemis, van onvolmaaktheid, en moet

¹¹⁴Lao-Tse, geciteerd in: Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 157.

¹¹⁵Ibid.

¹¹⁶Ibid., p. 54.

¹¹⁷Ibid., p. 56.

¹¹⁸Zie p. 48 en p. 81.

dus in dien zin een leed genoemd worden. Daar nu de geheele 'zielsinhoud', als gelijksoortig is op te vatten, moet hetgeen van den wil geldt, ook voor al onze gedachten en gewaarwordingen het geval zijn.¹¹⁹

Zo is dan aan te nemen dat aan iedere gewaarwording een gevoel van behoefte, van geestelijke honger als het ware, ten grondslag ligt, die door de Eerste Waarheid wordt uitgedrukt: *Doekha* ('lijden'). De Tweede Waarheid: *Samudaja* ('oorzaak') duidt de oorzaak van het lijden aan. De oorzaak van het lijden is de begeerte. De Derde Waarheid: *Nirodha* ('verdooving', 'vernietiging') neemt het lijden weg door de oorzaak, de begeerte, op te heffen. De Vierde Waarheid: *Marga* ('weg') geeft de weg aan waarlangs dit gebeurt.¹²⁰ Naast deze 'micro-cosmische' opvatting staat de 'macro-cosmische', waarbij de woorden *Doekha*, *Samudaja* en *Nirodha* respectievelijk het ontstaan, worden en vergaan van alle eindigheid voorstellen, en het woord *Marga* de tijdloze oneindigheid voorstelt. Beide opvattingen zijn niet scherp van elkaar te scheiden, maar vormen één geheel dat met het begrip *Nirwana* wordt aangeduid. Het *Nirwana* "schijnt dan ook zowel de geestestoestand van de wijze, die door overpeinzing tot volkomen evenwicht des gemoeds gekomen is, als de absolute eenheid van al het zijnde, ten opzichte waarvan alle verandering, beweging, afgrenzing en verenkeling slechts schijn zijn, te omvatten."¹²¹ Er was volgens Mannoury veel geschreven over de vraag of het *Nirwana* een toestand van onbewustheid of van bewustheid, van vernietiging of van zaligheid is. Het schijnt echter vanaf het begin in de bedoeling te hebben gelegen, "die vraag nóch in den eenen, nóch in den anderen zin te beslissen, ja, de Boeddha verbiedt zelfs uitdrukkelijk aan zijn volgelingen, zich op deze en dergelijke vragen een beslissend antwoord te wenschen."¹²²

Het boeddhistische *Nirwana*-begrip is verwant aan het taoïstische *Tao*-begrip, dat door Lao-Tse als volgt werd verwoord:

Er is een Tao, dat door het dagelijksch verstand des menschen kan bevat worden; het is de scheppingskracht der natuur; het is de natuur zelf, de moeder van het Zijn.

Er is een Tao, dat niet bevat kan worden en niet genoemd. Het is het eeuwige en het volkomene.

Hij, wiens ziel van hartstochten is bevrijd, erkent het hoogste Tao; hij, wiens ziel van hartstochten is vervuld, kent slechts het eindige. Beide echter, het eindige, zoowel als het oneindige, zijn van denzelfden oorsprong.¹²³

¹¹⁹Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 56.

¹²⁰Ibid., pp. 56–57.

¹²¹Ibid., p. 57.

¹²²Ibid., p. 58.

¹²³Lao-Tse, geciteerd in: *ibid.*, p. 158.

De tweede formule uit de boeddhistische leer, de formule van de Keten-der-Oorzaken-en-Gevolgen, kan ook op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Ze kan worden opgevat als de schepping en het vergaan van de wereld, maar ook als de ontleding van de stadia die het menselijk bewustzijn gedurende het leven doorloopt.¹²⁴ De formule bestaat uit twaalf leden: 1. *Avidya* (onwetendheid [n.m. omtrent de eenheid van al het zijnde], kortzichtigheid, duisternis), 2. *Samskaras* (vage, algemene indrukken), 3. *Vidjana* (klaar bewustzijn), 4. *Namaroepa* (naam-en-vorm, geest en stof, bepaaldheid), 5. *Sadajatana* (ge waarwordingen, zinsindrukken, de zes zinnen zelf, zinnelijke begeerte), 6. *Sparsa* (aanraking, overgang, betrekking, gemeenschap), 7. *Vedana* (ontroering), 8. *Trsna* (wens), 9. *Oepadana* (inspanning), 10. *Bhava* (wording, ontvangenis), 11. *Djati* (geboorte, bestaan) en 12. *Djaramaranam* (ouderdom, dood, smart, wanhoop, nacht). Al deze onderdelen waren in de Heilige Schriften het onderwerp van een groot aantal commentaren en onderverdelingen.

Mannoury besprak het vierde lid van de formule – *Namaroepa* – vanwege de betekenis ervan voor het boeddhisme als filosofisch stelsel. Bovendien sloot dit thema aan bij zijn eigen interesse.¹²⁵ *Namaroepa* vertegenwoordigt het dualistisch beginsel, “dat met iedere individualisatie, met iedere wordende bepaaldheid verbonden is.”¹²⁶ Ook *Namaroepa* kent zowel een micro-cosmische opvatting, die betrekking heeft op de mens, als een macro-cosmische opvatting, die betrekking heeft op de schepping van de wereld.

De macro-cosmische opvatting werd door Mannoury niet apart besproken, maar wel door Kern in zijn *Histoire du Bouddhisme dans l'Inde*, een boek dat Mannoury in verband met zijn bewerking bestudeerd had. Dit scheppingsverhaal geeft uitleg aan het onderscheid tussen de lagere waarheid en de hogere waarheid, waar Mannoury in zijn inleiding op wees.¹²⁷ Kern beschreef het scheppingsverhaal als volgt. De Indiërs verstaan onder de schepping van de wereld het verrijzen van het licht. In den beginne, in de nacht, is alles chaos, “eene verwarde massa waarin de dingen zich niet van elkaar onderscheiden.”¹²⁸ Zodra het licht zich openbaart, begint er in die chaos orde te komen: duidelijk afgeronde gestalten vertonen zich, de voorwerpen maken zich als het ware van elkaar los. Wat is er de oorzaak van dat die gestalten, de dingen als zodanig zich openbaren? Wat is het dat ze scheidt? De Indiër kent twee samenwerkende oorzaken ten gevolge waarvan de wereld zich openbaart: het hemelse licht en het inwendige licht, de menselijke geest. Zonder het eerste zou het laatste werkeloos blijven, zonder het

¹²⁴Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 59.

¹²⁵Zie p. 47 en p. 81.

¹²⁶Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 60.

¹²⁷Zie p. 130.

¹²⁸H. Kern, *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink, 1882), p. 335.

laatste zouden de dingen niet als eenheden waargenomen kunnen worden. In zekere zin zijn er dus twee scheppers. Maar we zouden ook kunnen zeggen dat de menselijke geest de ware schepper is:

Want al bestaat ook de stof der dingen onafhankelijk van den waarnemende geest, deze laatste verleent hun toch hun bijzonderen vorm, fatsoeneert ze, scheidt ze – wel te verstaan voor zich. Doch dit laatste wordt weggecijferd, en gemakshalve laat men ook de stof rusten. Daar de overtuiging dat er een stof moet wezen zich moeilijk uit den weg laat ruimen, zal men, eenmaal de stelling aannemende dat de menselijke geest de ware schepper der dingen als zoodanig, als verschijningsvorm, is, trachten de twee waarheden met elkander in overeenstemming te brengen.¹²⁹

Dit kan men menen te bereiken door aan al het waargenomene en al het waarneembare een betrekkelijke waarheid toe te kennen. Wat wij waarnemen is werkelijk zo ‘voor ons’, maar denken wij onszelf en de waarneming weg, dan blijven de dingen als afzonderlijke dingen er niet meer: ze keren terug tot de staat van chaos. Volgens de hoogste, absolute waarheid zal er dan niets anders zijn dan de massa, de chaos. Hieruit ontwikkelt zich dan vanzelf de leer dat alles, in de hoogste waarheid, ijl is, niets is, maar dat in betrekkelijke zin, vanuit het standpunt van de mens beschouwd, er afzonderlijke dingen, gestalten zijn, die de mens met behulp van bijzondere klanken, met woorden van elkaar onderscheidt. Vergelijkenderwijs kan men de waarneembare wereld, de verschijnselen voor een begoocheling, een schijn, een zinsbedrog verklaren. Deze wereld der verschijnselen wordt vereenzelvigd met *Roepa* (vorm) ofwel alles wat zichtbaar is en *Nama* (naam) ofwel alles wat benoembaar is. Kort gezegd: “Toen (vóór de schepping) was *dit* (d. i. het heelal, de dingen) ononderscheiden; door Naam en Vorm werd *dit* onderscheiden. Daarom wordt *dit* ook thans nog door Naam en Vorm onderscheiden.”¹³⁰ Het idee dat de werkelijkheid niet deelbaar is en niet bestendig is, maar dat de mens de werkelijkheid door middel van begripsonderscheidingen en woorden probeert in te delen en te bestendigen, had ook Mannoury naar voren gebracht in zijn voordracht “Het Woord” voor de Delftse Studenten Vereniging.¹³¹ Toen hij zijn voordracht hield, in oktober 1906, was hij reeds bekend met de boeddhistische filosofie.

In de micro-cosmische opvatting duidt *Namaroepa* de tegenstelling aan tussen wat Mannoury ‘geest’ en ‘stof’ zou noemen.¹³² Het gaat hier niet om twee scherp van elkaar onderscheiden begrippen. *Nama* en *Roepa* staan met elkaar in

¹²⁹Kern, *Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië*, p. 335.

¹³⁰Ibid., p. 336.

¹³¹Zie p. 115.

¹³²Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 60.

verbinding en maken samen de gehele mens uit. Het begrip *Roepa*, dat uit de vier elementen aarde, vuur, lucht en water bestaat, correspondeert met het begrip 'stof'. Het begrip *Nama*, dat zelf weer bestaat uit vier begrippen die een graduele overgang vormen van 'vaag bewustzijn' tot 'zuiver onderscheiden', correspondeert met het begrip 'geest'. Deze opvatting over de geleidelijke ontwikkeling van de menselijke geest, die steeds beter in staat is om gewaarwordingen van elkaar te onderscheiden, had ook Mannoury een half jaar eerder in zijn Delftse voordracht besproken.¹³³

De opvatting dat 'geest' en 'materie', het 'onstoffelijke' en het 'stoffelijke', onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, was tevens een centrale gedachte van Lao-Tse. Mannoury citeerde de volgende passage uit diens *Tao-te-King*:

Van de naaf van een wagenrad gaan de spaken uit en vormen zoo het rad, maar bruikbaar wordt het rad eerst door de opening in de naaf, waar het hout is weggenomen.

De wanden van een watervat bestaan uit klei en harde aarde, maar bruikbaar wordt het vat eerst door de holte binnenin, waar de klei [en de harde aarde] zijn weggenomen.

De man bouwt zijn huis van steenen en van hout, maar bruikbaar wordt het huis eerst door de deuren en de vensters, waar het hout en de steenen zijn weggenomen.

Door het wezenlijke van ieder ding is het, dat het zich voordoet aan onzen geest, maar door het onwezenlijke, dat het ons wordt tot een vreugde.¹³⁴

Het is niet mogelijk om een absoluut onderscheid te maken tussen het 'onstoffelijke' en het 'stoffelijke'. Beide complementen horen bij elkaar. Het ene complement kan niet onafhankelijk van het andere worden gedacht.

In het vijfde hoofdstuk, dat Mannoury aan de eigenlijke bewerking van Kerns *Manual* had toegevoegd, komen twee fundamentele problemen naar voren die Mannoury zijn gehele verdere carrière hebben beziggehouden: de wisselwerking tussen 'bepaaldheid' en 'betrekkelijkheid' – later aangeduid met de term 'polariteitsverschijnsel'¹³⁵ – en, als bijzonder geval hiervan, de wisselwerking tussen woorden en gedachten.¹³⁶ Dit polariteitsverschijnsel heeft zowel plaats in de taal, als in het denken:

In alle menselijke taal, in alle menselijk denken misschien, valt een wisselwerking tusschen bepaaldheid en betrekkelijkheid waar te nemen. Onze

¹³³Zie p. 116.

¹³⁴Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 158.

¹³⁵Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, pp. 160–161.

¹³⁶Van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury', p. 4.

aandacht richt zich telkens en telkens op andere groepen van zintuigelijke gewaarwordingen of herinneringen om weer even vaak in het schijnbaar constante verandering waar te nemen en onwillens op een ander ‘denkmiddelpunt’ over te gaan. En bij de pogingen, die wij aanwenden, om ons ‘rekenschap te geven’ van wat er bij ons omgaat, om ‘onze gedachten vast te houden’, bewijst ons steeds de taal de gewichtigste diensten, ja aan die pogingen heeft zij hoogstwaarschijnlijk haar ontstaan te danken.¹³⁷

Onze aandacht is steeds op iets anders gericht, ze is veranderlijk en onbestendig.¹³⁸ Door middel van de taal proberen we onze aandacht vast te leggen en onveranderlijkheid en bestendigheid te bereiken:

In één woord, de taal komt tegemoet aan onzen zin voor bepaaldheid. Maar licht ook voert ons dit machtig hulpmiddel te ver, en vergeten wij, dat geen woorden in staat zijn, ook maar het kleinste stukje van de werkelijkheid *volledig* weer te geven, noch zelfs het scherp af te scheiden van het overige. Wij verbeelden ons maar al te vaak, met onveranderlijke woorden uitdrukking te kunnen geven aan onveranderlijke waarheden, in stede te beseffen, dat de taal in haar wezen deel heeft aan dat beginsel van *betrekkelijkheid*, waaraan alle bepaaldheid is onderworpen.¹³⁹

Mannoury had een jaar eerder in zijn voordracht voor de Delftse Studentenvereniging al opgemerkt dat woorden onhoudbare bepaaldheden zijn. De werkelijkheid is niet deelbaar en niet bestendig, en met al onze woorden zijn we niet in staat, elkaar iets houdbaars, laat staan iets waars of iets zekers mede te delen.¹⁴⁰

De wisselwerking tussen bepaaldheid en betrekkelijkheid had volgens Mannoury niet alleen plaats in de taal en in het denken, maar ook in de geschiedenis van de beschaving:

De geschiedenis der beschaving, d.i. die van wijsbegeerte, godsdienst en wetenschap, toont ons telkens denzelfden strijd dier beide beginselen onder anderen vorm. Telkens weer volgt op een eenzijdige ontwikkeling van dogmatiek een verruiming van den blik, eerst van enkelen, spoedig van velen, en voldoen de oude vormen van levensbeschouwing niet meer aan de geestelijke behoeften des tijds. Wat eens voor ieder waarheid was, blijkt een ledige huls te zijn geworden, die geen levenssappen meer bevat; de bevredigde zekerheid maakt plaats voor zoekende bezinning en een nieuw geslacht verheugt zich in een nieuw verworven wijsheid . . . tot die op haar

¹³⁷Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 155.

¹³⁸Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, pp. 15–16.

¹³⁹Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 156.

¹⁴⁰Zie p. 115 en p. 120.

beurt ontglipt aan wie haar meende te kunnen vasthouden zonder steeds
nieuwen arbeid en steeds nieuwen strijd!¹⁴¹

In de geschiedenis van de beschaving staan dus telkens twee denkvormen tegenover elkaar. Deze werden later door Mannoury aangeduid met de termen 'ideologische denkvorm' en 'wiskundige denkvorm'.¹⁴² De ideologische denkvorm is gericht op het algemene en het onbegrensde, de wiskundige denkvorm is gericht op het afzonderlijke en het begrensde. Beide denkvormen moeten met elkaar in evenwicht worden gebracht.

Een ander belangrijk thema dat Mannoury naar voren bracht, was het idee dat taalvormen zich in de loop van de geschiedenis steeds verder stabiliseren. Er bestaan, zo stelde hij, inhoudelijke overeenkomsten tussen de boeddhistische filosofie en de nieuwere filosofische stelsels zoals die van Hegel, G.W. Leibniz en B. Spinoza, maar de uitdrukkingwijze van de boeddhistische filosofen is meer dichtelijk en onbepaald dan die van de nieuwere filosofen:

De taal zelve leent zich niet meer zo gemakkelijk tot het volgen dier rustig-onbepaalde en dichtelijk-wijsgerige gedachte-overgangen [van de boeddhistische filosofen], en sinds schrijf- en drukkunst, wetgeving en wetenschap het leven van de woorden hebben verlengd, ver over dat der vluchtige stemmingen die ze te voorschijn riepen, v er over dat der overtuigingen, waarvan zij de uitdrukking zijn, is de betekenis van ieder woord en van iedere zinswending scherper begrensd en minder veranderlijk geworden. Geen nieuwere filosoof, of hij heeft rekening te houden met de uitkomsten der wetenschap, met de 'wetten' der natuur, met de wiskunst. Hij heeft zich uit te spreken over ruimte en over tijd, begrippen die in Guatama's dagen nog geen andere uitdrukking hadden gevonden dan in die van de 'goden der vier hemelstreken' of het 'zonnerad' lag opgesloten.¹⁴³

Misschien zou de westerse mens zich ooit zozeer in de oud-Indische samenleving en gedachtegang kunnen verplaatsen, dat de verschillende filosofische stelsels met elkaar vergeleken konden worden. Dan zou volgens Mannoury zeer zeker blijken, dat, "hoezeer de verschillende stelsels ook uiterlijk en innerlijk mogen verschillen, zij toch alle op hun wijze de uitdrukking zijn eener zelfde geestesbeweging: de wisselwerking tusschen de mens als eenling en den mensch als element der samenleving."¹⁴⁴

¹⁴¹Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 156.

¹⁴²Heijerman, 'Zijn is kommunist zijn', p. 15.

¹⁴³Mannoury, *Het Boeddhisme*, p. 169.

¹⁴⁴Ibid.

Van 31 maart tot 2 april 1907 organiseerde de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) haar jaarlijkse partijcongres. Dit congres, dat te Haarlem werd gehouden, staat bekend als het verzoeningscongres. Het partijbestuur van de SDAP had besloten om “zoo mogelijk op dit congres de hangende geschillen tot een einde te brengen.”¹⁴⁵ Gorter werd uitgenodigd om alle bestaande grieven van de marxisten tegen de partijleiding te bespreken. Troelstra werd aangewezen om hem antwoorden te geven. In een drie uur durende rede bracht Gorter alle grieven van de *Nieuwe Tijd*-groep naar voren. Troelstra had net zoveel tijd nodig voor zijn repliek. Hierop volgden verschillende debatten, onder andere over de vraag of door de besluiten op het congres van Utrecht, een jaar eerder, de vrijheid van kritiek aan banden was gelegd.¹⁴⁶ Voor het eerst tijdens een SDAP-congres lieten ook arbeiders en vakverenigingsmannen hun stem met nadruk horen. Hun oordeel kwam ongeveer hier op neer:

De tegenwoordige toestand in de Partij is onhoudbaar; inwendige strijd verhindert de noodzakelijke actie tot verbetering van het lot der arbeiders en tot vorming van een macht tegenover de bourgeoisie. Kritiek is nodig, maar mag nooit het strijddkarakter van de Partij aantasten. De ‘Nieuwe Tijd’-groep heeft veel nuttig werk gedaan en wij hooren menschen als Gorter en Mevrouw Holst gaarne voor ons spreken, maar hun streven om de Partij te verdeelen in twee tegenover elkaar staande groepen, wijzen wij onvoorwaardelijk af. Laat ons toch weer gezamenlijk den strijd aanbinden, wat verschil van inzicht en zakelijke kritiek niet behoeft uit te sluiten.¹⁴⁷

Roland Holst trok volgens Troelstra de juiste conclusie. Zij kondigde aan dat de *Nieuwe Tijd*-groep weer in de propaganda zou terugkeren. Verder zei zij dat de groep niet zou aandringen op het intrekken van de Utrechtse resolutie en bovendien wilden de marxisten, in het belang der eenheid, in de toekomst rekening houden met Troelstra’s zakelijke wensen. Hiermee kwamen de marxisten terug op hun dienstweigering, die ook in eigen kring een omstrede zaak was.¹⁴⁸ Bovendien zou Van der Goes zijn brochure *Verkeerde partijleiding* (1907), die een antwoord was op Troelstra’s *Inzake partijleiding* (1906), niet openbaar maken, maar slechts aan een vijftigtal vooraanstaande partijgenoten overhandigen. Zo eindigde het Haarlemse congres, in Troelstra’s woorden, “met een flink bad in de frissche wateren van den klassenstrijd, dat moed en opgewektheid gaf voor verderen gemeenschappelijken arbeid.”¹⁴⁹ Het was hem duidelijk dat hiermee

¹⁴⁵Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 324.

¹⁴⁶Zie p. 97.

¹⁴⁷Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 325.

¹⁴⁸Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 53.

¹⁴⁹Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 326.

niet alle strijd binnen de partij voorbij was. De *Nieuwe Tijd*-groep had nu eenmaal enkele jongeren in de tactiekstrijd gedreven, die niet konden berusten in de door het congres aangenomen verzoenende houding. Bovendien bleven er voortdurend punten van tactisch verschil bestaan: "Dit muisje zou nog een staartje hebben."¹⁵⁰

Boekbespreking: L.E.J. Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde* (1907)

In de zomer van 1907 verscheen Mannoury's boekbespreking van Brouwers *Over de grondslagen der wiskunde* (1907) in *De Beweging*. In dit proefschrift formuleerde Brouwer voor het eerst zijn intuïtionistische opvatting van de wiskunde. Het begrip 'intuïtie' was in de wiskunde niet nieuw. Het werd onder andere gebruikt door Poincaré in zijn boek *La Science et l'hypothèse* (1902), een boek dat door Brouwer en Mannoury werd gelezen en bediscussieerd.¹⁵¹ Poincaré was nauw betrokken bij de discussie over het Kantianisme in de wiskunde, die zich voornamelijk afspeelde in de *Revue de Métaphysique et de Morale*. In een terugblik van 1947 schreef Mannoury hierover:

Het gezag der axioma's (in de zin van onbewijsbare, doch niettemin onbetwifelbare waarheden), was reeds gedurende de negentiende eeuw aanmerkelijk ondermijnd, en het Kantiaanse standpunt ten deze vond, altans voorzover de meetkunde betreft, weinig aanhangers meer. Het was vooral de geestige denker *Henri Poincaré*, wiens scherp kritische geschriften omstreeks de eeuwwisseling aanleiding gaven tot een levendige gedachtewisseling over het al of niet aprioristische karakter der wiskundige grondstellingen, en al was zijn eigen standpunt dienaangaande nog ietwat weifelend (...), toch gaven enkele zijner uitlatingen blijk van een helder inzicht in de subjectieve en betrekkelijke waarde van de meest stellige absolutistische uitspraken. Het was echter eerst onze landgenoot L.E.J. Brouwer, die de discussies op een geheel ander plan verhief, door niet de mathematische principes op zich zelf, doch de logische grondslagen, waarop de wiskundige redeneerwijze berust aan kritiek te onderwerpen.¹⁵²

Brouwer nam een soort van nieuw-Kantiaans standpunt in. Kant had de allereerste kennis van het universum gekarakteriseerd als een aanschouwing, of intuïtie,

¹⁵⁰Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 326.

¹⁵¹Van Stigt, *Brouwer's intuitionism*, p. 36.

¹⁵²G. Mannoury, *Handboek der analytische signifika I. Geschiedenis der begripskritiek* (Bussum: F. G. Kroonder, 1947), p. 129.

van de driedimensionale euclidische ruimte en van de tijd.¹⁵³ Hij stelde dat beide onlosmakelijk verbonden zijn met onze ervaring van de wereld, ze zijn de voorwaarde voor de mogelijkheid van de wetenschap. Ruimte en tijd zijn inherent aan het menselijk intellect. Van deze twee *a priori* gegeven begrippen kwam het ruimtebegrip onder vuur te liggen nadat in de negentiende eeuw duidelijk was geworden, dat de euclidische ruimte geen aanspraak meer kon maken op een bevoorrechte positie in onze aanschouwing.¹⁵⁴ De alternatieve niet-euclidische meetkundes konden niet op intuïtieve gronden worden uitgesloten. In zijn proefschrift maakte Brouwer gebruik van hetzelfde argument en hij voegde daaraan toe, dat “de wetenschappelijke ervaring haar oorsprong vindt in de toepassing der intuïtieve wiskunde”¹⁵⁵ en dat derhalve niets *a priori* te noemen valt, “dan dat ene wat aan alle wiskunde gemeen is, en dat aan de andere kant toereikend is om alle wiskunde op te bouwen, de intuïtie van veel-enigheid, de oer-intuïtie van de wiskunde. En daar deze samenvalt met de bewustwording van de tijd als verandering zonder meer, kunnen we ook zeggen: het enige *a prioristisch* element in de wetenschap is de tijd.”¹⁵⁶

Net als Poincaré geloofde Brouwer niet in de mogelijkheid om wiskundige bewijzen tot uitsluitend logische bewijsstappen terug te brengen, zoals een aantal van hun tijdgenoten probeerde te doen. Tegen de algemene opvatting van zijn tijd in, betoogde Brouwer dat de oorspronkelijke denkhandelingen van de mens wiskundig zijn, dus gedachteconstructies.¹⁵⁷ De beschrijving van deze wiskundige activiteit vertoonde echter grote regelmatigheid en hierin ligt de oorsprong van de logica. Terwijl zijn tijdgenoten Dedekind, Frege, D. Hilbert, Peano en B.A.W. Russell probeerden om de wiskunde op de logica te grondvesten, concludeerde Brouwer dat de wiskunde onafhankelijk is van de logica. Brouwer maakte onderscheid tussen het wiskundig denken en de taal waarin dat denken wordt uitgedrukt, en hij legde het primaat bij het wiskundig denken.¹⁵⁸

Mannoury nam in zijn bespreking van Brouwers proefschrift stelling tegen diens intuïtionisme en zette er zijn eigen relativistische opvatting tegenover.¹⁵⁹ Hij begon met enkele opmerkingen over de belangstelling voor de wijsbegeerte in Nederland, die sinds een tiental jaar sterk was toegenomen. De wijsbegeerte had zich steeds meer gericht op de hoofdvragen, die de oorsprong van alle men-

¹⁵³Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 91.

¹⁵⁴Zie ook p. 56 en p. 76.

¹⁵⁵L. E. J. Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde* (Amsterdam: Maas & Van Suchtelen, 1907), p. 98.

¹⁵⁶*Ibid.*, pp. 98–99.

¹⁵⁷Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 91.

¹⁵⁸Van Stigt, *Brouwer's intuitionism*, p. 43.

¹⁵⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan C. A. Mennicke (15 oktober 1940); zie ook Van Dantzig, ‘Gerrit Mannoury's significance for mathematics and its foundations’, pp. 14–15 voor een bespreking van Mannoury's artikel.

selijke zekerheden betreffen, “in die mate zelfs, dat de strijd om bepaaldheid of betrekkelijkheid, om dogmatiek of dialectiek in de intellectueele kringen van onze dagen haast een *question brûlante* is geworden.”¹⁶⁰ Het was Bolland geweest, die hiertoe de meeste brandstof had aangedragen. Bollands naam werd door Brouwer weliswaar niet genoemd, “maar zijn denkbeelden en uitspraken worden toch telkens zóo rechtstreeks in het debat betrokken, dat menig lezer zich zal hebben verwonderd, in het alphabetisch naamregister aan het eind van het werkje, bij de B den naam van den ‘Leidschen geweldige’ te missen.”¹⁶¹ Uit de correspondentie tussen Brouwer en zijn promotor Korteweg valt op te maken, dat Korteweg meende dat filosofen niet in een wiskundige dissertatie thuishoorden. Waarschijnlijk werd Bolland daarom niet door Brouwer genoemd en vermeldde hij alleen de namen van filosofen die rechtstreeks in het debat betrokken werden, zoals die van Kant, want die kon hij naar zijn idee moeilijk weglaten.¹⁶²

De strijd om bepaaldheid of betrekkelijkheid was, zoals Mannoury in *Het Boeddhisme* (1907) reeds had gesteld, een strijd die zich periodiek voltrok.¹⁶³ Op een periode van dogmatiek volgde telkens weer een periode van zoekende bezinning, totdat ook de nieuw verworven wijsheden tot nieuwe dogma’s verwerden en niet meer voldeden en er weer een nieuwe periode van zoekende bezinning aanbrak. Mannoury meende te leven in een overgangperiode, een periode waarin de oude dogma’s plaatsmaakten voor nieuwe denkbeelden: “Maar, periodiek als alle strijd, dringt hij [de strijd om bepaaldheid en betrekkelijkheid] zich weder vernieuwd aan ons op, en schijnt in onzen tijd en den naastvolgenden zijn hoogtepunt te zullen bereiken.”¹⁶⁴ Sinds honderd jaar immers bewoog de bovenstroom van de beschaving zich in de richting van het exacte, het concrete en het machinale, en meer en meer had de taal, de wetenschap, der bepaaldheid, zich losgemaakt van die der geleidelijkheid.¹⁶⁵ Men had gesproken van een bankroet van die wetenschap:

En het moet gezegd, aan alle vorderingen heeft zij niet voldaan. Zij heeft ons alles verklaard, de sterren, de steenen, onze hersenen zelfs en onze beurskoersen, alleen zichzelf verklaart zij niet. Sluit uw boek en uw oogen en gij neemt in uzelf niets waar, dat aan al die getallen, aan al dien regelmaat, aan al dien noodzaak beantwoordt. Gij neemt zelfs uw ikheid niet waar

¹⁶⁰Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 241.

¹⁶¹Ibid.

¹⁶²L. E. J. Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde. Aangevuld met ongepubliceerde fragmenten, correspondentie met D. J. Korteweg. Recensies door G. Mannoury, etc.*, onder redactie van D. van Dalen (Amsterdam: Mathematisch Centrum, 1981), p. 8.

¹⁶³Zie p. 136.

¹⁶⁴Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 243.

¹⁶⁵Zie ook p. 137.

als een scherp bepaalde entiteit,¹⁶⁶ en hoe meer ge u in uzelve zoekt, hoe duidelijker het u weer wordt, dat zich niets laat denken dan het vloeiende, het samenhangende, het continue ... panta rei ...¹⁶⁷

We kunnen echter, aldus Mannoury, niet altijd onze boeken en ogen gesloten houden. We moeten normen hebben voor ons leven, “en als wij ons weer een oogenblik hebben ingedacht in dien reuzensamenstel van feiten en cijfers, dan kunnen wij onmogelijk dat alles voor voos en ijdel houden, en schelden Herakliet voor hegelaar en nietsnutter (...) [uit].”¹⁶⁸ Maar ook dat kon niet blijven. De beslissende slag moest nog worden geleverd en het terrein waarop dat moest gebeuren, kon geen ander zijn dan dat van de filosofie van de wiskunde, “waar de contradicties van den hegelaar en de apodicties van den cijferaar zich met elkaar zullen moeten meten.”¹⁶⁹ En daarom bewogen zich de beide strijdende partijen, van Hegel tot Bolland (de hegelaars) en van Lobatsjevski tot Peano (de cijferaaars), meer en meer in elkaars richting. En daarom ook had Brouwer zijn proefschrift geschreven, dat immers op het terrein van de filosofie van de wiskunde lag. Brouwer droeg met zijn boek bij aan de *question brûlante* van zijn dagen, de strijd om bepaaldheid of betrekkelijkheid, en in die zin droeg zijn boek “het karakter van een strijdschrift.”¹⁷⁰

Mannoury noemde Brouwers boek een zeer doorwrocht, zeer oorspronkelijk en zeer merkwaardig geschrift, “waarin in werkelijkheid niets anders te lezen staat, dan dat wij wèl den visch, maar niet het heelal in mootjes kunnen snijden,”¹⁷¹ en hij vervolgde:

“Hoe nu”, hoor ik in gedachte (...) [een] enkeling protesteeren, “heb ik mij daarvoor hoofdpijn en een slapeloze nacht moeten bezorgen, om per slot van rekening te moeten hooren, dat al die becijferingen en diepzinnigheden niet anders bevatten dan de meest abgeschmackte hegelarij, waar zelfs Herakliet tegenwoordig niet meer mee zou durven aankomen? En bovendien, als Brouwer de wereld niet in mootjes wil snijden, dan is hij Bollandiaan, en had dat maar liever dadelijk moeten zeggen, inplaats van zich achter zijn formules te verschansen!”¹⁷²

Maar het merkwaardige van het boek was juist, aldus Mannoury, dat de schrijver geen Bollandiaan was, maar een wiskundige. Brouwers boek, “droeg en zwaar te verteren, half vol met kabalistische formules en voor de andere helft met

¹⁶⁶Zie ook p. 47.

¹⁶⁷Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, pp. 243-244; zie ook p. 47, p. 115 en p. 136.

¹⁶⁸Ibid., p. 244.

¹⁶⁹Ibid.

¹⁷⁰Ibid., p. 241.

¹⁷¹Ibid., p. 242; zie ook p. 117 en p. 134.

¹⁷²Ibid.

diepzinnig-philosofische paradoxen,”¹⁷³ was geschreven met de geestdrift van een zeloot. Het was een geloofsbelijdenis, een geloofsbelijdenis van een renegaat:

Want Brouwer heeft niet alleen de wiskunde bestudeerd, hij heeft erin geloofd. Zijn geest is erin gegroeid. Hij is gegrepen door de wonderbare, meesleepende hartstocht voor het discrete. Het discrete, dat is het bepaalde, het noodzakelijke, het onomstootelijke, het absoluut-waarachtige, dat telkens lokt, telkens belooft, telkens nader komt . . . en telkens weer ontwijkt. Hij heeft de uiterste schuilhoeken van zijn lievelingswetenschap doorvorscht, om den oorsprong te vinden van dat onaantastbare gezag, waarmee zij haar uitkomsten verkondigt en van die geheimzinnige harmonie, die zij aan haar ijverigste adepten het schoonst openbaart. Hij heeft de hoge bouwsels van de wiskunst beklommen, de bouwsels vanwaar wij de diepten en de verten der natuur overzien, en hij heeft er zekerheid gevonden en waarheid, maar niet den grond dier zekerheid en niet het wezen dier waarheid. Hij heeft gezocht in de duistere fondamente, waar balken en binten elkaar doorkruisen, hij heeft den moeizamen arbeid van Russell en Peano, van Dedekind en Hilbert gevolgd en hun strijd meegestreden, maar hij heeft niet gevonden wat hij zocht. En toen heeft hij het geloof verloren in zijn formules en constructies en heeft het geschreven en beleden: de grond der wiskunde, de oorsprong van haar gezag, laat zich niet becijferen, doch verliest zich in het onbepaalde gebied van de menselijke intuïtie, de ‘oer-intuïtie’, de ‘intuïtie van het continue’.¹⁷⁴

In Brouwers boek vinden we veel over deze ‘continuïteits-intuïtie’, of ‘oer-intuïtie’, of ‘mathematische-intuïtie’, of ‘tijdsintuïtie’ zonder meer. Mannoury had 23 intuïtievormen geteld, “sommige mèt, maar de meeste *zonder puntjes op de i!*”¹⁷⁵ Volgens Brouwer was alle wiskunde gebouwd op de ‘oer-intuïtie’ van de tijdsbeleving, die hij omschreef als “het van qualiteit ontdane substraat van alle waarneming van verandering, een eenheid van continu en discreet, een mogelijkheid van samendenken van meerdere eenheden, verbonden door een ‘tussen’, dat door inschakeling van nieuwe elementen, zich nooit uitput.”¹⁷⁶ Van hieruit werd op strikt constructivistische wijze de gehele wiskunde gevormd.¹⁷⁷ Terwijl Kant de twee categorieën ruimte en tijd nodig had ter fundering van de wiskunde, was voor Brouwer alleen de ‘oer-intuïtie’ van de tijdsbeleving voldoende.

In Brouwers proefschrift stonden twee principiële uitspraken die Mannoury

¹⁷³Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 242.

¹⁷⁴Ibid., pp. 242–243.

¹⁷⁵Ibid., p. 246.

¹⁷⁶Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde*, p. 8.

¹⁷⁷J. J. C. Kuiper, ‘Ideas and explorations. Brouwer’s road to intuitionism’, Proefschrift, Universiteit Utrecht (2004), pp. 34, 49.

de hoop gaven dat de mathesis zich nog eens zou ontwikkelen “als een nieuwe wetenschap, als de waarlijk wetenschappelijke wijsbegeerte, die de moeder wordt van een nieuw leven.”¹⁷⁸ Hij deelde deze hoop met Van Eeden, aan wiens artikel “Poëzie, Wijsbegeerte en Mathesis” (1906) hij deze gedachte ontleend had.¹⁷⁹ Brouwers eerste principiële uitspraak betreft ‘de eenheid van continu en discreet’:

Waar dus in die oer-intuïtie continu en discreet als onafscheidelijke complementen optreden, beide gelijkgerechtigd en even duidelijk, is het uitgesloten, zich van een van beide als oorspronkelijke entiteit vrij te houden, en dat dan uit het op zichzelf gestelde andere op te bouwen; immers het is al onmogelijk, dat andere op zichzelf te stellen.¹⁸⁰

Mannoury bracht deze uitspraak in verband met Bolland’s “handelsmerk ‘ongescheiden – onderscheiden,’”¹⁸¹ al noemde hij Bolland’s naam niet expliciet. Bolland had dit handelsmerk onder andere naar voren gebracht in een rede die hij op 28 september 1906 had uitgesproken voor ‘collegianten’ in Amsterdam. Wellicht was Brouwer hierbij aanwezig. De tekst van de rede werd ook opgenomen in de tweede druk van Bolland’s boek *Zuivere rede en hare werkelijkheid. Een boek voor vrienden der wijsheid* (1909). Bolland betrok het ‘ongescheiden–onderscheiden zijn’, dat inderdaad aan Brouwer – en aan Mannoury – doet denken, op diverse begrippenparen, waaronder het begrippenpaar ‘subjectiviteit en objectiviteit’:

Altijd is weer van voren af aan (...) tegenover de subjectiviteit de objectiviteit gesteld, zooals de noordpool van een magneet gesteld is tegenover de zuidpool; te vereenzelvigen zijn ze niet en altijd staan ze weer tegenover elkaar, en toch gaan zij aldoor ook weer in elkaar over, om ongescheiden onderscheiden en zoo betrekkelijk een te blijven – in de Idee, in aller Idee. En bedenkt wel, dat ik, wanneer ik subjectiviteit op zichzelf denk, een onbestaanbaarheid denk, dat de bestaanbaarheid eerst komt met de gesteldheid van de objectiviteit (...).¹⁸²

Het idee dat ‘continu’ en ‘discreet’ onafscheidelijke complementen zijn, had Bolland naar voren gebracht in zijn boek *Aanschouwing en verstand. Gedachten over continua & discreta in wiskunde en bewegingsleer* (1897). Dit boek werd door Brouwer gelezen.¹⁸³ Interessant is dat Bolland in dit boek tevens sprak van een subjectieve tijdsbeleving, die hij omschreef als “de doorleving eens continuums

¹⁷⁸Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 247.

¹⁷⁹Zie F. W. van Eeden, ‘Poëzie, wijsbegeerte en mathesis’, *De Beweging*, 2:7 (1906), p. 32.

¹⁸⁰Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde*, p. 8.

¹⁸¹Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 247.

¹⁸²G. J. P. J. Bolland, *Zuivere rede en hare werkelijkheid. Een boek voor vrienden der wijsheid* (Leiden: A. H. Adriani, 1909), p. 575.

¹⁸³Van Dalen, *L. E. J. Brouwer*, p. 56.

met een eindeloos getal tijdstippen, die allen moeten zijn doorlopen, eer men tot een tweede ... oogenblik kan zijn geraakt.¹⁸⁴ Dit doet denken aan Brouwers 'oer-intuïtie' van de tijdsbeleving.¹⁸⁵ In later werk bracht Mannoury Brouwers principiële uitspraak in verband met Cusanus' en Herakleitos' opvatting van de 'eenheid van tegendelen' en met Lao-Tse's formulering van 'de onderlinge afhankelijkheid van elkaar in evenwicht houdende begripstegenstellingen'.¹⁸⁶

Brouwers tweede principiële uitspraak betreft 'het intellect en de sprong van doel op middel':

Den menschen is een vermogen eigen dat al hun wisselwerkingen met de natuur begeleidt, het vermogen n.l. tot *wiskundig bekijken* van hun leven, tot het zien in de wereld van herhalingen van volgreesen, van causale systemen in den tijd. (...). En het levensgedrag der menschen zoekt zooveel mogelijk (...) wiskundige volgreesen te kunnen waarnemen, om telkens, waar in de werkelijkheid bij een vroeger element van zulk een reeks met meer succes schijnt te kunnen worden ingegrepen, dan bij een later, ook dan, wanneer alleen bij dat latere een instinct wordt aangedaan, het eerste te kiezen als richting voor hun daden. (Vervanging van het *doel* door het *middel*).¹⁸⁷

De mens heeft een vermogen tot objectivering van de wereld, het zien in de wereld van herhalingen van volgreesen, van causale systemen in de tijd.¹⁸⁸ In eerste instantie neemt hij steeds terugkerende reeksen van gebeurtenissen waar.¹⁸⁹ Vervolgens verbeeldt hij zich dat er een causaal verband tussen deze reeksen bestaat, vooral wanneer die reeksen, bij vertrek vanuit eenzelfde oorspronkelijke staat, altijd tot hetzelfde resultaat leiden. Vanwege de herhaling van dergelijke reeksen gelooft de mens dat gebeurtenissen die later in de tijd plaatsvinden, zijn veroorzaakt door eerdere gebeurtenissen. Als hij een bepaald doel B wil bereiken en hij heeft geleerd dat in een bepaalde causale reeks, A steeds aan B voorafgaat, dan probeert hij A te realiseren in het vertrouwen dat de causale reeks hem naar B leidt.¹⁹⁰ Dit is de sprong van doel (gevolg) op middel (oorzaak). Het idee doet denken aan Mannoury's opvatting van de begrippen 'post' en 'propter'.¹⁹¹ Brouwers uitspraak gaf volgens Mannoury blijk van het inzicht dat de wiskunde subjectief en menselijk is, en nauw verband houdt met

¹⁸⁴G. J. P. J. Bolland, *Aanschouwing en verstand. Gedachten over continua & discreta in wiskunde en bewegingsleer* (Leiden: A. H. Adriani, 1897), p. 77.

¹⁸⁵Zie p. 143. De relatie tussen Brouwer en Bolland verdient nader onderzoek.

¹⁸⁶Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 121 en Mannoury, *Handboek der analytische signifika I*, pp. 93, 78, 60; zie ook p. 135.

¹⁸⁷Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde*, pp. 81–82.

¹⁸⁸Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde. Aangevuld met ongepubliceerde fragmenten*, p. 25.

¹⁸⁹Kuiper, 'Ideas and explorations', p. 181.

¹⁹⁰Van Dalen, *L. E. J. Brouwer*, p. 88.

¹⁹¹Zie p. 116; zie ook p. 82.

onze maatschappelijke zin en onze maatschappelijke behoefte, een inzicht dat hij met Brouwer deelde.¹⁹²

Ook in wat Brouwer in zijn proefschrift schreef over ‘massa’, over de begrippen ‘alle’ of ‘elk’, over het geoorloofd zijn van het *petitio principii* en nog enkele andere opmerkingen, viel volgens Mannoury een streven te ontdekken naar een meer vrije en meer brede opvatting van de grondslag van de wiskunde dan in de werken van oudere schrijvers te vinden was. Net als Brouwers uitspraak over de onafscheidelijkheid van het continue en het discrete, bracht Mannoury ook Brouwers interpretatie van het *petitio principii* in verband met Bolland: “Dit laatste [over het geoorloofd zijn van het ‘petitio principii’] kunt ge anders ook wel in zeker ‘Collegium logicum’ nalezen!”¹⁹³ schreef hij in zijn boekbespreking van Brouwers proefschrift. Het *Collegium logicum* (1905) was een stenografisch verslag van een cursus in ‘Zuivere Rede’, die Bolland gedurende het academisch studiejaar 1904–1905 te Leiden had gegeven. Met goedkeuring van Bolland werd dit verslag door enkele studenten in een tweedelig boek gepubliceerd. Bolland stelde hierin dat de logische wetten geen objectieve maar slechts conventionele geldigheid hebben – een opvatting die hij met Mannoury deelde – en hij drukte dit op zijn eigen paradoxale wijze als volgt uit: “Dat een *petitio principii* uiteraard en in alle omstandigheden verkeerd zou zijn, is een verkeerde *petitio principii*.”¹⁹⁴

Mannoury had Brouwer een renegaat genoemd. Hij had met renegaten dit gemeen, “dat hij evenals zij, toch altijd nog iets van de oude en verworpen overtuiging heeft overgehouden. (...) Brouwer heeft door zijn boek plaats genomen in het gelid der allermooieste filosofen, en toch ... is hij conservatief.”¹⁹⁵ Brouwer beijverde zich er volgens Mannoury voortdurend voor om de oude, conventionele wiskundige zekerheden te handhaven, ook waar hij zelf het onvoldoende van die even oude en even conventionele aanspraken van die zekerheden had bewezen. Waar de logica tekortschoot, wrong en dwong Brouwer zijn ‘continuïteits-intuïtie’ in allerlei bochten en ontleende er vrijelijk zoveel bouw-elementen aan als hij nodig had om de wiskunde te kunnen behouden, zoals die nu eenmaal was. Om deze beschuldiging, want dat is het voor wie grondslagen zegt te willen onderzoeken, te staven, citeerde Mannoury de volgende passage uit Brouwers proefschrift:

Dus in geen geval mag men denken, door middel van die taalgebouwen [n.l. die der mathematische logica] iets van andere wiskunde, dan die direct intuïtief op te bouwen is, te kunnen te weten komen. En nog veel minder mag

¹⁹²Zie ook p. 78.

¹⁹³Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 247.

¹⁹⁴G.J.P.J. Bolland, geciteerd in: Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 57.

¹⁹⁵Mannoury, ‘Over de grondslagen der wiskunde’, p. 248.

men meenen, op *die* manier de *grondslagen* der wiskunde te kunnen leggen, m.a.w. de betrouwbaarheid der wiskundige eigenschappen te kunnen verzekeren.¹⁹⁶

Mannoury's relativistische antwoord hierop was:

Neen Brouwer, de betrouwbaarheid der 'wiskundige eigenschappen' verzekeren de logistici niet, maar die zult gij door uw continuïteits-intuïtie evenmin verzekeren, om de eenvoudige reden, dat zij niet bestaat. De wiskunde is een menselijk maaksel, een menselijk bedenksel, waarin geen andere waarheid ligt, dan die betrekkelijk is tot menselijke taal, bedoeling en samenleving. Uw boek is een daad van denk-moed en een uitvloeisel van verkregen hooger inzicht, doch die denkmoed en dat inzicht, ... ze zijn 'onaf'! Maak u los (maar *geheel* los) van alle conventie en afspraak, van alle taal en alle woorden bouwsels, en ik ben er zeker van, dat gij zult komen tot de erkenenis (die de enig-ware grondslag is van de mathesis): er *is* geen onveranderlijke waarheid en geen onveranderlijke maat voor de waarheid er *is* geen absolute eenheid, geen absolute ruimte en geen absolute tijd, er *is* geen *wiskunde*.¹⁹⁷

Brouwer had een stap in relativistische richting gezet door alleen de 'tijdsintuïtie' als *a prioristisch* element in de wiskunde te behouden, maar dit ging Mannoury niet ver genoeg:

Om iets te verloochenen, [moet] men het eerst (...) vóóronderstellen. En als het dan waar is dat de wiskunde (en met deze alle wetenschappen die haar voetspoor drukken en op haar gezag steunen) de verloochening inhoudt van het onbestemd-veranderlijke en vloeiend-continue, dan zal zij ook juist in dat onbestendige en samenhangende het uitgangspunt moeten zoeken van haar rechtvaardiging.¹⁹⁸

De wiskunde zal moeten aantonen, dat evenals de regels van het menselijk recht in laatste instantie berusten op menselijke willekeur, ook het discrete en noodzakelijke is voortgekomen uit, en in wezen niet verschilt van het continue en gegevene. En als aan die eis is voldaan, dan "kan het ons vrij onverschillig zijn, onder welken verschijningsvorm dat discrete zich aan ons voordoet, en kunnen wij het den mathematicus gerustelijk toevertrouwen, uit het verschaft bouw materiaal naar hartelust systemen op te trekken."¹⁹⁹

¹⁹⁶Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde*, p. 163.

¹⁹⁷Mannoury, 'Over de grondslagen der wiskunde', p. 249.

¹⁹⁸Ibid., p. 244.

¹⁹⁹Ibid., p. 245.

Na het succes van een jaar eerder gaf Mannoury van 5 tot 7 augustus 1907 opnieuw een vakantiecursus voor docenten en aanstaande docenten in de wiskunde, dit keer in het gebouw van de HBS met vijfjarige cursus te Rotterdam. Kandidaten konden zich voor *f* 5,- inschrijven bij Barrau of Van der Waerden, die beiden als leraar aan een HBS te Amsterdam waren verbonden, en bij F. J. Vaes, die leraar was aan de HBS te Rotterdam waar de cursus werd gehouden. Zij waren alledrie bevriend met Mannoury. Terwijl in de cursus van 1906 meetkunde het onderwerp was, koos Mannoury nu voor een behandeling van de “elementaire algebra en getallenleer waarbij zowel de filosofische grondslagen van het getalbegrip als praktische vraagpunten, het onderwijs betreffende, ter sprake zullen komen.”²⁰⁰ De cursus bestond uit zes voordrachten van ongeveer anderhalf uur, die verspreid over drie dagen werden gegeven. De volgende onderwerpen werden behandeld: 1. Inleiding. Eenheid en veelheid, bepaaldheid en betrekkelijkheid; 2. Grondeigenschap der rekenkunde. Transfinitie getallenleer; 3. Gehele en gebroken getallen. Algemene theorie der bewerkingen; 4. Negatieve en onmeetbare getallen. Theorie der doorsnijdingen (*Schnitte*) van Dirichlet; 5. Complexe getallen: vectoren en quaternionen. 6. Methodologie. Verband tussen het rekenen algebra-onderwijs; vraagstukken en formules. Dit waren onderwerpen die Mannoury ook in zijn colleges als privatdocent behandelde. Tijdens de vakantiecursus kwamen ze verkort aan bod.²⁰¹ Mannoury zette zijn vakantiecursus, in elk geval tot 1909, jaarlijks voort. Zijn leerlingen waren zo enthousiast, dat zij hem vroegen om een cursusboek te schrijven. Mannoury stemde hiermee in. Dit zou twee jaar later resulteren in zijn boek *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909).

Aan het eind van de laatste cursusdag reisde Mannoury vanuit Rotterdam terug naar Amsterdam. De volgende dag, donderdag 8 augustus 1907, trouwde hij aldaar met zijn verloofde Betsy.²⁰² Later die maand verhuisde ook zij naar Helmond.²⁰³ Mannoury had daar intussen een nieuwe woning gevonden, aan de Steenweg L 74. Het ging om een woning boven winkel De drie leliën van het echtpaar P. van Mierlo–Van Moorsel, dat er koloniale waren, grutterswaren en comestibles verkocht.²⁰⁴ De winkel had op 27 juni 1907 zijn deuren geopend. De woning lag midden in het centrum en was vlakbij het station. De Rijks-HBS, gelegen in de Molenstraat op nr. 191, bevond zich op loopafstand. Via de Veestraatbrug stak Mannoury de Zuid-Willemsvaart over, vervolgens liep hij door de Veestraat richting de Markt en daarna via de Kerkstraat de Ameidestraat in,

²⁰⁰KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (5 augustus 1907).

²⁰¹Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. V.

²⁰²Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 52.

²⁰³SA AB, *Overgenomen Delen 1892–1920* (Afgedane Gezinskaarten).

²⁰⁴KB HK, *De Zuid-Willemsvaart* (26 juni 1907).

die overging in de Molenstraat. Binnen 10 minuten was Mannoury op zijn werk.

De bovenwoning was ruim van opzet en bestond uit een keuken, huiskamer, badkamer, slaapkamer, werkkamer, logeerkamer en dienstbodenkamer.²⁰⁵ De woning moest nog volledig worden gestoffeerd en gemeubileerd. Ook de tuin moest nog worden aangelegd. Mannoury maakte een begroting voor de gehele inrichting – inclusief het schoonmaken, het plaatsen van de meubels en het bad, het leggen van zeil, kleden en traploper, het ophangen van vitrages en dergelijke – die neerkwam op een bedrag van *f* 2118,-. Voor de vaste uitgaven stelde Mannoury een jaarbegroting op. Aan inkomsten had hij *f* 3000,- per jaar. Hiervan ging *f* 1000,- naar zijn moeder in Amsterdam. Het salaris voor de dienstbode bedroeg *f* 100,-. De huishuur, huishoudelijke uitgaven, verzekeringen en belastingen bedroegen samen *f* 1255,-. Voor kleding werd *f* 100,- gereserveerd. Aan de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij betaalde Mannoury *f* 50,-. Lectoraat en schrijfbestedingen werden geraamd op *f* 75,-. Eenzelfde bedrag werd als zakgeld gereserveerd. Voor dokters- en apotheekbezoek rekende Mannoury *f* 50,-. Aan verjaardagen was hij *f* 30,- kwijt en zijn reiskosten bedroegen *f* 200,-. Per jaar hield hij *f* 65,- spaargeld over.

Mannoury's werkkamer werd ingericht met een schrijftafel, 2 gewone stoelen en 2 armstoelen, een boekenkast, een kachel, een gasornament en een papiermand.²⁰⁶ In deze kamer bereidde hij het staatsexamen Grieks en Latijn voor, dat hem toegang moest verlenen tot de universiteit. Mannoury wilde hoogleraar worden. Dat hij daarvoor op 40-jarige leeftijd nog aan een academische studie moest beginnen en vervolgens moest promoveren, maakte hem niet uit. Zijn grote voorbeeld Korteweg, wiens portret in de hal van Mannoury's woning hing,²⁰⁷ had laten zien dat het mogelijk was om via een omweg alsnog op een hoogleraarspositie terecht te komen. Korteweg was in de jaren '60 van de 19^{de} eeuw toegelaten tot de Polytechnische School in Delft, maar wegens gebrek aan technisch talent had hij de opleiding niet afgemaakt.²⁰⁸ Wel behaalde hij enkele MO-aktes in de wiskunde die hem de mogelijkheid gaven om les te geven aan de HBS. Hij werd aangesteld als leraar wiskunde aan de rijks-HBS te Tilburg, en later werkte hij aan de Gemeentelijke HBS te Breda. Korteweg ambieerde echter een universitaire loopbaan en studeerde daarom verder. Hij deed toelatingsexamen voor de universiteit in 1876 en slaagde daarvoor. Een jaar later behaalde hij het kandidaatsexamen in Utrecht en in 1878 het doctoraal examen in Amsterdam, waar hij op 12 juli 1878 cum laude promoveerde bij Van der Waals. Hierna werd hij benoemd tot hoogleraar.

²⁰⁵ PA BW, Begrotingsboekje (1907).

²⁰⁶ PA BW, Begrotingsboekje (1907).

²⁰⁷ PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (20 mei 2000).

²⁰⁸ Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 33–34.

Mannoury's plan om te gaan studeren was al oud. In 1891 had hij op aanraden van G.J. Dozy, die hem zelf Griekse en Latijnse les had gegeven, ook al een keer staatsexamen gedaan.²⁰⁹ Destijds was hij hiervoor gezakt. Ook nu bleek het lastig om de klassieke talen onder de knie te krijgen. Mannoury vertelde er zijn zoon Jan later komische verhalen over: "Dat hij probeerde Homerus te vertalen en dat mijn moeder de Nederlandse vertaling erbij vergeleek, maar dat het nergens op leek."²¹⁰ Mannoury legde het staatsexamen op 19 augustus 1907 af en slaagde dit keer, zodat hij in het nieuwe studiejaar 1907–1908 met zijn colleges kon beginnen. Gedurende enige tijd bezocht hij wekelijks het natuurkundig practicum van prof. Sissingh,²¹¹ dat twee middagen per week, ieder van 4 uur, werd gegeven.²¹² De studenten leerden er natuurkundige metingen en waarnemingen te doen. Het bleek echter al gauw dat de wekelijkse reis van Helmond naar Amsterdam te tijdrovend was, waardoor Mannoury zijn plannen met betrekking tot een academische studie alsnog moest opgeven.

²⁰⁹Zie p. 24.

²¹⁰PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

²¹¹Van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury', p. 1.

²¹²Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1907–1908. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1909), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1457001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016, pp. 76–77.

7 | Sociaal-Democratische Partij

Het recht op het vrije woord is het recht, om de waarheid te zeggen. De waarheid echter is een kleur, die nooit door twee eender wordt gezien, met andere woorden; wat ik voor waarheid houd, is voor u leugen. Waaruit volgt, dat het recht, om de waarheid te zeggen hetzelfde is als de plicht om de leugen te horen.

— G. Mannoury¹

De Tribunisten

In de periode 1907–1909 raakte Mannoury betrokken bij de meningsverschillen tussen het partijbestuur (ook aangeduid als P. B.) van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de marxisten. Zoals Troelstra had voorzien, waren de geschillen binnen de partij niet volledig opgelost.² Enkele jongere marxisten weigerden zich bij de Haarlemse verzoening neer te leggen.³ Zij probeerden vanuit de marxistische theorie een praktische en toch revolutionaire politiek te ontwikkelen en richtten een eigen propagandablاد op, dat de naam *De Tribune. Sociaal-Demokratisch Weekblad* kreeg. Tussen 1909 en 1930 zou Mannoury honderdveertig bijdragen voor dit weekblad schrijven. Het eerste nummer van *De Tribune* verscheen op 19 oktober 1907. De redactie van het blad bestond uit J.C. Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop, die de leiding had. Dit drietal had door eerder optreden in de partij al laten zien, dat het geschillen op de spits dreef en tot het uiterste ging. *De Tribune* werd in de partij dan ook niet met gejuich ontvangen. *Het Volk* schreef:

Ons dunkt, dat de oprichting van dit blaadje als een ernstige organisatorische fout is te beschouwen. Het is tot dusver in onze partij het goede gebruik, dat haar organisaties zelve beslissen of en hoe er propaganda gevoerd zal worden. Het stichten van eigen propagandabladen door enige particuliere partijgenooten is in strijd met al onze tot dusver geldende opvattingen van

¹KB HK, *De Tribune* (12 februari 1916).

²Zie p. 139.

³Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 54.

organisatie en democratie. Men scheidt aldus propaganda-instituten, die volkomen buiten alle contrôle van de partij staan.⁴

Op het SDAP-congres, dat van 19 tot 21 april 1908 te Arnhem werd gehouden, stelden enkele partijafdelingen voor om de verhouding tussen de SDAP en *De Tribune* nader te regelen.⁵ Tijdens het congres werd duidelijk dat *De Tribune* veel weerstand opriep bij de partijgenoten. Een enkele afdeling eiste zelfs een verbod van het blad. Vliegen, die partijvoorzitter was, verklaarde echter nadrukkelijk tegen een verbod te zijn. Wijnkoop trok zich weinig aan van de weerstand die *De Tribune* onder zijn partijgenoten opriep. Hij schreef:

Het eerste congres is over 'De Tribune' heengegaan en 'De Tribune' is sterker uit de discussies en aanvallen te voorschijn gekomen . . . We hebben thans dit ene te Arnhem gewonnen: het vrije woord. En we zullen het gebruiken om ook in Nederland tegen de kleinburgerlijke, zogenaamde christelijke en zogenaamde democratische stromingen in te prediken het enige, dat de arbeiders nodig hebben om klassebewust en machtig te worden: de Internationale Sociaal-Demokratie.⁶

Troelstra was niet op het Arnhemse congres aanwezig. Vanwege gezondheidsproblemen verbleef hij enige tijd in het buitenland.⁷ Hij was overspannen en mocht zich tijdelijk niet met partijzaken bezighouden. Na zijn terugkeer, in mei 1908, hoorde hij dat een groot gedeelte van het congres in beslag was genomen door besprekingen over de houding van de Tribunisten. Hij betreurde het dat het partijbestuur hierbij een passieve houding had aangenomen: "Dat het P.B. voor de debatten over de 'Tribune' op het congres niet een praktische konklusie had voorgesteld, acht ik een verzuim."⁸

Tot een directe conflictsituatie tussen het partijbestuur van de SDAP en de *Tribune*-redactie kwam het naar aanleiding van het werkloosheidsvraagstuk.⁹ Troelstra had een interpellatie aangevraagd over de werkloosheid, waarin hij de regering vroeg om meer steun aan de werklozen.¹⁰ De interpellatie vond plaats op 14 oktober 1908. Troelstra tekende hierover op:

Ik ging naar de Kamer, niet met de bedoeling theoretische beschouwingen te houden, maar de feiten te schetsen in hun schrikbarende beteekenis, de

⁴ *Het Volk*, geciteerd in: Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 54.

⁵ *Ibid.*, p. 55.

⁶ D.J. Wijnkoop, geciteerd in: *ibid.*

⁷ Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 89.

⁸ *Ibid.*

⁹ Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, pp. 54–55.

¹⁰ Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 482.

regering van aangezicht tot aangezicht te stellen tegenover toestanden, waarin zich de gevolgen van de anarchie van het kapitalisme en van de dadeloosheid van de regering het duidelijkst openbaarden, om daarna de vraag te stellen, wat zij nu ter vervulling van haar lang verzuimden plicht dacht te doen.¹¹

In het debat met minister Treub maakte Troelstra zich los van de marxistische crisistheorie en liet hij zich terughoudend uit over de *Verelendungs*-theorie.¹² Na afloop van het debat werd hem door de Tribunisten verweten dat hij het marxisme had laten vallen. Wijnkoop schreef: "Een praktisch politicus in de sociaal-demokratie moet de theorie verstaan, móet ze verstaan, kennen en verdedigen. Het is misschien een zware eis voor een 'burgerman', maar de arbeidersklasse kan met minder in hare leider niet toe."¹³ Bovendien wilde Wijnkoop een werklozendemonstratie organiseren ter ondersteuning van de parlementaire behandeling van het werklozenvraagstuk in de Kamer. Hier voelde de partijleiding echter niets voor. In het verleden had ze daar geen goede ervaringen mee opgedaan.

Op een grote vergadering te Rotterdam, waar Troelstra zou spreken, besloten de Tribunisten te colporteren met het *Tribune*-nummer dat een persoonlijke aanval op zijn persoon bevatte.¹⁴ Hierop besloot het federatiebestuur om hun een colportatieverbod op te leggen, omdat het van mening was dat, als er een vergadering werd belegd om met een kwestie propaganda voor de partij te maken, aan partijgenoten de eis mocht worden gesteld, dat zij niet tegenwerken: "Dit laatste nu deden zij door het verspreiden van de 'Tribune' met Wijnkoops denigreerende artikelen over de interpellatie."¹⁵ Troelstra steunde die gedachtegang en hij keurde het verbod goed, hoewel hij er gemengde gevoelens over had.¹⁶ De Tribunisten zagen hierin een aanranding van de vrije meningsuiting en de partijcrisis was een feit. Geen van beide partijen was bereid om een stap terug te doen. Troelstra schreef er later over:

Toch kon ik den gedachtengang van het bestuur geheel onderschrijven: dat partijgenooten hier een vergadering, om propaganda te maken voor onze beginselen op een konkreet punt [het werkloosheidsvraagstuk], hadden aangegrepen om het in dezen door de Partij volbrachte werk af te breken en daardoor de aandacht hadden afgeleid op de twistpunten binnen de Partij, kon niet worden geduld. Wij stonden hier voor een onoplosbare

¹¹Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 94.

¹²Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 55.

¹³D.J. Wijnkoop, geciteerd in: *ibid.*

¹⁴*Ibid.*

¹⁵Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 100.

¹⁶Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 55.

moeilijkheid en van dit oogenblik af stond het bij mij vast: zoiets mocht niet meer voorkomen; ik was nu bereid door te gaan tot de verste konsekwenties. De personen kennende, die aan het hoofd van de oppositie stonden, was het mij duidelijk, dat er geen ander middel bestond, om dit euvel uit te roeien dan hen te noodzaken hun vijandige aktie buiten de Partij voort te zetten.¹⁷

Ook het partijbestuur begon volgens Troelstra in te zien, “dat de halfzachte wijze van behandeling der ‘Tribune’-kwestie, zooals men die te Arnhem had toegepast, niet had gebaat en bezig was stinkende wonden te maken.”¹⁸

In een vergadering van 30 november 1908 besloot het dagelijks bestuur van de SDAP om het partijbestuur het volgende voorstel te doen: er zou een vergadering worden belegd met de propagandisten en andere leidende krachten uit de partij, waartoe ook de *Tribune*-redacteuren zouden worden uitgenodigd. Daar zou worden gesproken over de interne toestand van de partij, vooral met het oog op de aanstaande verkiezingen. Aan de *Tribune*-redacteuren zou worden gevraagd of zij bereid waren om zich, in elk geval tijdens de verkiezingsstrijd, te onthouden van aanvallen in de rug op de partij en de partijleiding. Bij weigering van hun kant zou een buitengewoon congres bijeengeroepen moeten worden, waar hun roeyement onvermijdelijk aan de orde zou worden gesteld. Troelstra voelde hier niet veel voor.¹⁹ Hij eiste de opheffing van *De Tribune* of het roeyement van haar redactie.

Uiteindelijk vond op 12 december 1908 een bespreking plaats tussen het partijbestuur en de *Tribune*-redactie. De *Tribune*-redacteuren verklaarden dat zij bereid waren om zich vooral gedurende de aanstaande verkiezingen te onthouden van aanvallen op partijorganen of partijgenoten, “in de veronderstelling, dat ook tegenover ons een optreden in gelijken geest zal worden in acht genomen.”²⁰ Hier ging het partijbestuur niet mee akkoord en het overwoog een manifest aan de partijgenoten uit te vaardigen, waarin zij tot een buitengewoon congres zouden worden opgeroepen. De beslissing hierover werd met een week uitgesteld.

Intussen, op 19 december 1908, ontving het partijbestuur van de SDAP een schrijven van de *Tribune*-redacteuren, waarin zij aangaven dat zij het slot van hun verklaring als volgt wilden wijzigen: “In de veronderstelling, dat het P. B. zal weten te voorkomen of te doen ophouden, dat tegen ons wordt opgetreden op onorganisatorische en persoonlijke wijze.”²¹ Het partijbestuur was verdeeld over deze gewijzigde verklaring. Drie van de zeven partijbestuurders namen

¹⁷Troelstra, *Gedenkschriften III*, pp. 100–101.

¹⁸*Ibid.*, p. 108.

¹⁹Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 55.

²⁰Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 115.

²¹*Ibid.*, p. 116.

er geen genoegen mee en twee van hen, Helsdingen en Schaper, stapten uit het bestuur. De krappe meerderheid achtte de verklaring van de Tribunisten voldoende en wilde geen buitengewoon congres. Hierop stelde Spiekman voor om een referendum uit te schrijven over de vraag, of er al dan niet een buitengewoon congres zou moeten worden gehouden.²² Het partijbestuur zou hierbij een manifest voegen, waarin het verklaarde dat het zijn standpunt handhaafde en een buitengewoon congres ontraadde. Troelstra raadde de partijgenoten juist aan om zich vóór een buitengewoon congres uit te spreken:

Ik constateerde, dat de pogingen van het P.B. om buiten de Partij om de 'Tribune'-kwesitie tot een goed einde te brengen, waren mislukt. En ik be-
toogde de wenschelijkheid, dat het kongres de zaak niet alleen zou beschou-
wen als het royement van een paar lastige partijgenooten, maar dit punt
vooral zou bezien in het licht van de organisatie der Partij en de mogelijkheid
van samenwerking der verschillende stroomingen.²³

Er werd ook een manifest verspreid door 48 marxistische partijgenoten, onder wie Van der Goes en Van der Waerden, waarin werd aangeraden om van het buitengewoon congres af te zien en te wachten op de programwijzigingen om de eenheid in de partij te herstellen. De meerderheid van de partijgenoten sprak zich echter voor een buitengewoon congres uit.

Troelstra zette de aanval op de Tribunisten door en stuurde aan op een splitsing in het marxistische kamp.²⁴ Hij was bereid om bepaalde concessies te doen als hij daarmee de gematigde marxisten binnen de partij kon houden, terwijl de extreme figuren eruit werden gezet. Troelstra beschouwde een oppositionele minderheid als een noodzakelijkheid voor de verdere ontwikkeling van de partij, maar de oppositie door Wijnkoop en de zijnen was geen oppositie meer in de ware zin van het woord: "Zij waren vijanden van de S.D.A.P., die een totale wijziging van haar karakter beoogden en de leiding, die zich uit de omstandigheden had gevormd, door hun weinig beteekende en door dom fanatisme voor elke politieke aktie bedorven persoonlijkheden, wilden vervangen."²⁵ Het was Troelstra gebleken dat de Tribunisten een partij in de partij vormden. Op 16 januari 1909 schreef hij in zijn rubriek "Op den Uitkijk" voor *Het Volk*, dat hij had vernomen dat er in Amsterdam een vergadering was gehouden door de aanhangers van *De Tribune*, die werd voorgezeten door Wijnkoop en waarbij partijgenoten van verschillende SDAP-afdelingen aanwezig waren. De drie *Tribune*-redacteuren die in december 1908 met het partijbestuur van de SDAP

²²Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 117.

²³Ibid., pp. 117–118.

²⁴Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 56.

²⁵Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 120.

hadden vergaderd, brachten op de bijeenkomst verslag uit van hun optreden in die vergadering. Na discussie werd hun optreden goedgekeurd: “Dit feit stempelt het optreden dier redacteuren tot een daad van een organisatie, aan welke men verantwoording aflegt en wier goedkeuring men vraagt. Door hun goedkeuring te verlenen, staat nu verder ook deze organisatie voor de gevolgen van hun optreden,”²⁶ aldus Troelstra. Bovendien besloten de aanwezigen om in de afdelingen te werken aan het tegenhouden van een buitengewoon congres. Met dit mandaat van de organisatie keerden de partijgenoten in de partij terug: “Hun aktie is die eener partij in de Partij,”²⁷ concludeerde Troelstra, en dit kwam de eenheid in de partij niet ten goede. Wie een partijscheuring wilde voorkomen, zo waarschuwde hij, moest zich niet alleen richten tegen de onhebbelijkheden die de schrijvers in *De Tribune* hadden uitgehaald, maar tevens tegen het bestaan van dit blad zelf als een middelpunt, waaromheen zich *in* de Partij een partij *tegen haar* had gevormd.

Voorafgaand aan het buitengewoon congres werd op verzoek van Troelstra een conferentie bijeengeroepen van vooraanstaande partijgenoten, om de *Tribune*-kwesitie te bespreken.²⁸ De *Tribune*-redacteuren waren hiervoor niet uitgenodigd. Tijdens de conferentie werd een voorstel uitgewerkt om *De Tribune* te vervangen door een officieel marxistisch partijblad. Dit voorstel werd door het partijbestuur overgenomen. Het kwam erop neer, dat de partij een weekblad zou uitgeven als bijblad van *Het Volk*, onder redactie van Wibaut en Roland Holst. Zij zouden voortdurend overleg plegen met de redactie van *Het Volk*. Dit betekende dat *De Tribune* zou worden opgeheven en als de Tribunisten het hier niet mee eens waren, dan zouden zij worden geroyeerd. Op de bestuursvergadering van 5 februari 1909 verklaarde Wibaut namens de meerderheid van de marxisten met *Het Weekblad* akkoord te gaan. Hij en Roland Holst zouden de redactie op zich nemen. Van der Goes wilde ook meedoen, maar hij moest wegens privéredenen afzeggen. Wijnkoop was echter niet bereid om *De Tribune* op te heffen. Hij had in *De Tribune* al onomwonden te kennen gegeven: “Wat het kongres ook besluit, de ‘Tribune’ blijft in ieder geval. Zoo was het van te voren vrij duidelijk, wat het resultaat van het kongres zou zijn.”²⁹

Het ééne noodige (1909)

In aanloop naar het buitengewoon SDAP-congres schreef Mannoury een opiniestuk voor *Het Volk* met de titel “Het Ééne Noodige” (1909). Hierin reageerde

²⁶KB HK, *Het Volk* (16 januari 1909).

²⁷KB HK, *Het Volk* (16 januari 1909).

²⁸Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 56.

²⁹Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 123.

hij op de meningsverschillen tussen het partijbestuur van de SDAP en de *Tribune*-groep, en deed hij een aantal suggesties om de tegenstelling tussen de beide partijen te overbruggen. Om de eenheid in de partij der herstellen, was het volgens hem nodig om haar organisatorische gebreken aan te pakken:

Het ééne noodige, om de bedreigde eenheid der partij te herstellen, is haar te zuiveren, niet van enkele personen, maar van haar organisatorische gebreken. Die gebreken zijn tweeeërlei: gebrek aan regeling en omschrijving van wat die eenheid in stand houdt; gebrek aan eerbied voor hetgeen wèl omschreven en geregeld is.³⁰

Mannoury meende dat de oorzaak van de steeds groter wordende verwijdering tussen de SDAP en de Tribunisten niet het principiële verschil tussen beiden was – een verschil dat nog niemand duidelijk had kunnen omschrijven en dat bovendien afnam – en evenmin de persoonlijke hoedanigheid van de belangrijkste opponenten: aan de ene kant Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop, aan de andere kant Helsdingen, Schaper en Troelstra. De oorzaak van de verwijdering was volgens hem, dat zowel de minderheid als de meerderheid van de partij tegen haar eigen discipline en beginsel inging:

Tegen de partijdiscipline: door het verloochenen en niet-uitvoeren van het congresbesluit van 1905 in zake de herstemmingen;³¹ door de weigering van Van der Goes e.a. om zitting te nemen in de programcommissie.³² Tegen het beginsel van “volledige vrijheid van vereeniging en vergadering, van woord en geschrift” (Strijdprogram, art. 2);³³ door Van der Goes te bewegen, zijn brochure tegen “In zake partijleiding” niet te publiceren, en deze brochure tot een partijgeheim te maken;³⁴ door het colportageverbod van de *Tribune* te Rotterdam, niet gevolgd door een openlijke afkeuring van wege den spreker, de federatievergadering of het P. B.;³⁵ door het afleggen en het aannemen van de verklaring der *Tribune*-redacteuren aan het P. B., dat zij zich “in het vervolg en vooral gedurende de a.s. verkiezingen van aanvallen op partij-organen of partijgenooten zullen weten te onthouden.”³⁶ Immers: een “aanval” op partijorganen of partijgenooten is òf opzettelijk beledigend en lasterlijk, en moet dan steeds achterwege blijven, òf bevat enkel ernstig gemeente kritiek op hun beleid, en in dat geval is zulk een “aanval” een plicht, waarvan geen partijgenoot weerhouden mag worden, of zich mag

³⁰KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

³¹Zie p. 94.

³²Zie p. 123.

³³Zie p. 61.

³⁴Zie p. 138.

³⁵Zie p. 153.

³⁶Zie p. 154.

laten weerhouden; door het naspeuren en als zoodanig afkeuren van bijeenkomsten en onderlinge besprekingen van partijgenooten van bepaalde kleur (Troelstra's "Op den uitkijk" van 10 Jan. j.l.³⁷);³⁸ door het aandringen op een verbod der uitgave van de *Tribune* op het a.s. congres³⁹ (Troelstra en Duijs).⁴⁰

Als de partij deze en dergelijke afwijkingen van haar eigen beginsel zou erkennen en afwijzen, en tot het inzicht zou komen dat "tegen beleedigende of lasterlijke uitlatingen van partijgenooten geen preventieve maatregelen (...) doch enkel repressieve maatregelen (...) mogelijk zijn, en (...) dat zonder kritiek, zoowel in als buiten de partij, ons beginsel tot een doode waarheid worden zou,"⁴¹ dan zou volgens Mannoury met vrucht verbetering worden gebracht, ook in de organisatie zelf. Die verbetering zou in de eerste plaats de regeling van het roeyement, van de persvrijheid en van de behandeling van onderlinge geschillen moeten betreffen. Een bespreking daarvan zou op het aanstaande buitengewoon congres moeten plaatsvinden, maar Mannoury deed in zijn artikel alvast enkele suggesties. Het recht van roeyement zou uitsluitend bij het congres, het recht tot schorsing uitsluitend bij het partijbestuur moeten liggen. SDAP-afdelingen zouden in voorkomende gevallen een voordracht tot schorsing bij het partijbestuur kunnen indienen: "Alleen op die wijze ontstaat in de inwendige rechtspleging der partij een zoodanige vaste lijn, als tot behoud van het partijverband noodzakelijk is."⁴²

Wat de persvrijheid betreft stelde Mannoury, dat aan iedere partijgenoot de vrijheid gewaarborgd moest worden om te schrijven, te publiceren of te verspreiden wat hij wilde, daarbij rekening houdend met een bepaalde verantwoordelijkheid tegenover de partij: "In gene vergadering, door een partijorganisatie uitgeschreven, zal het colporteeren met bepaalde bladen en geschriften (...) mogen belet worden, met uitzondering van die, waarin de goede zeden of het particuliere leven van bepaalde personen worden aangetast."⁴³ Ingezonden stukken in het partijorgaan, die door partijgenoten waren ondertekend, mochten alleen geweigerd worden om redenen van partijbelang of wegens grof beleedigende of kwetsende uitdrukkingen.

Met betrekking tot het omgaan met onderlinge geschillen, meende Mannoury dat het voor partijgenoten of partijorganisaties mogelijk moest worden om een schriftelijke klacht in te dienen bij het partijbestuur, dat de betrokkene in de gele-

³⁷Mannoury schreef hier '10 Jan. j.l.', maar dit moet '16 Jan. j.l.' zijn.

³⁸Zie p. 155.

³⁹Zie p. 156.

⁴⁰KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

⁴¹KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

⁴²KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

⁴³KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

genheid zou stellen om zich te verdedigen en vervolgens een uitspraak zou doen over het al of niet beledigende of lasterlijke van de bedoelde uitspraak. Werd de betrokkene in het ongelijk gesteld, maar wilde hij zich hier niet bij neerleggen, dan zou het partijbestuur hem bij het congres ter roeyement moeten kunnen voordragen. Als de partij evenwel de moed miste om “haar eigen tekortkomingen en gebreken onder de oogten te zien en te herstellen, dan zullen ook de beste en omzichtigste maatregelen falen, haar tot een gezonde ontwikkeling in staat te stellen. Hoog het beginsel!”⁴⁴

Het buitengewoon congres van de SDAP vond plaats op 13 en 14 februari 1909 te Deventer. Het partijbestuur legde de volgende voorstellen aan het congres voor:

1. De uitgave van een weekblad onder redactie van mevrouw Holst en Wi-
baut, als bijblad van ‘Het Volk’, welks redacteuren geregeld overleg met de
‘Volk’-redactie zouden plegen;
2. het kongres spreke als zijn besliste meening uit, dat het bovenstaande
besluit tot gevolg behoort te hebben de opheffing van de ‘Tribune’;
3. roeyement van de ‘Tribune’ redacteuren, als deze niet tot opheffing van
hun blad zouden willen overgaan.⁴⁵

Vliegen, die het congres opende, pleitte ervoor om de eenheid in de partij te bewaren, maar hij sprak zich ook uit tegen onafhankelijke bladen binnen de partij.⁴⁶ Hij maakte de congresvoorstellen bekend. De meningen hierover waren verdeeld. Troelstra sprak tot de Tribunisten: “Als gij u niet aan de partijbelangen, zooals de Partij die zelve vaststelt, wilt storen, als gij individualisten wilt zijn, gaat dan buiten de Partij staan; in de Partij kunt gij dan niet meer terecht.”⁴⁷ Wijnkoop stuurde echter aan op een scheuring in de partij: “Wij zuivere Marxisten, hebben de organisatorische scheiding reeds in 1907 gewild, in 1909 zijn wij niet langer voor de consequenties teruggedeinsd.”⁴⁸ Ondanks enkele heftige incidenten droeg het congres in Deventer een rustig karakter.⁴⁹ De eerste twee congresvoorstellen werden met bijna algemene stemmen aangenomen, het roeyement van de *Tribune*-redacteuren werd met 209 tegen 88 stemmen en 15 blanco stemmen aangenomen. Hierop werd de redactie van *De Tribune* geroyeerd.

Nu de partij tegen haar eigen discipline en beginsel inging, kon Mannoury niets anders doen dan haar verlaten en zich aansluiten bij de nieuwe sociaal-democratische partij die door de Tribunisten werd opgericht. Daags na het

⁴⁴KB HK, *Het Volk* (23 januari 1909).

⁴⁵Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 123.

⁴⁶Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 56.

⁴⁷P.J. Troelstra, geciteerd in: *ibid.*

⁴⁸D.J. Wijnkoop, geciteerd in: *ibid.*

⁴⁹Troelstra, *Gedenkschriften III*, pp. 123–124.

congres stuurde Mannoury een brief aan Troelstra om persoonlijk afscheid van hem te nemen:

Amice,

Sta mij toe, even een persoonlijk afscheid als partijgenoot van U te nemen: naar aanleiding van het gevallen congresbesluit gevoelde ik mij tot mijn spijt verplicht de S.D.A.P te verlaten, en heb ik mij bij de nieuw op te richten partij aangesloten. Ik stel er prijs op, U bij deze gelegenheid te verklaren, dat, hoezeer ik in sommige opzichten met U van inzicht ben gaan verschillen, ik nimmer aan de volkomen eerlijkheid heb getwijfeld, waarmede gij Uw standpunt steeds hebt verdedigd.

Met vriendschappelijken groet,

G. Mannoury⁵⁰

Nederlandsche Sociaal-Democratische Partij

Op zondag 14 maart 1909, de sterfdag van Marx, kwamen enkele honderden marxisten bijeen in vergadergebouw Handwerkers Vriendenkring te Amsterdam, “om de partij te stichten die het vaandel van het revolutionair marxisme zal moeten hooghouden.”⁵¹ Ook Mannoury was hierbij aanwezig. Hij stelde voor om de nieuwe partij Nederlandsche Sociaal-Democratische Partij (NSDP) te noemen, maar de meerderheid koos voor de naam Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP).⁵² Dat de SDP zo snel na het Deventer congres kon worden opgericht, kwam doordat de Tribunisten reeds vóór Deventer bijeenkomsten hadden gehouden, waarop zij hadden besproken wat hen te doen stond in het geval van een roeyement. Uit die bijeenkomsten was een soort permanente commissie ontstaan, die bestond uit de drie *Tribune*-redacteuren Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop, en verder uit Gorter, Mendels, M.A.C. Mensing, H.A. Wakker, B. van Praag, S. de Wolff en een viertal plaatsvervangende leden. Uiteindelijk zouden zij niet allemaal in de SDP blijven.

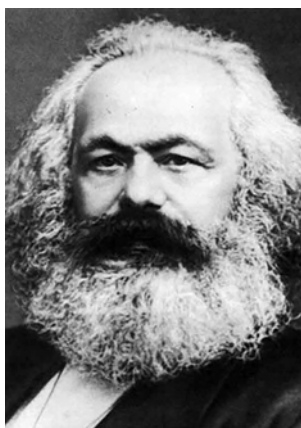
Nog voor de formele oprichting van de partij deed het bestuur van het Internationaal Socialistisch Bureau te Brussel een poging om te bemiddelen tussen de SDAP en de Tribunisten.⁵³ Gorter en Wijnkoop reisden op 10 maart 1909 naar Brussel af, om daar met het bestuur te spreken. Zij gingen op het bemiddelingsvoorstel in. Hierop reisde J.J.C. Huysmans, de secretaris van het Internationaal

⁵⁰Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief P.J. Troelstra (PJT), inv. nr. 62, Brief G. Mannoury aan P.J. Troelstra (15 februari 1909).

⁵¹Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, p. 585.

⁵²W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925* (Amsterdam: P. N. Van Kampen en zoon nv., 1948), p. 105.

⁵³Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 57.



K. Marx.

Socialistisch Bureau, naar Nederland om met het partijbestuur van de SDAP te praten. Hij stelde voor dat de SDAP een Tribunist in de redactie van *Het Weekblad* zou opnemen. Het partijbestuur van de SDAP verklaarde zich hiertoe bereid.⁵⁴ De SDP besprak het bemiddelingsvoorstel van Huysmans op een congres van 21 maart 1909. Daar werd het voorstel door de meerderheid verworpen en een motie aanvaard die zich uitsprak tegen terugkeer naar de SDAP.⁵⁵ Het was op dit congres, zo stelde Troelstra later ironisch, “dat Ceton zijn gevleugeld woord sprak – door de feiten wel allerminst bevestigd – : ‘De arbeiders wachten op ons.’”⁵⁶

De SDP nam het beginselprogramma van de SDAP ongewijzigd over.⁵⁷ Wel werd een nieuw strijdprogramma aangenomen, dat verschillende eisen bevatte die door de SDAP intussen overboord waren gezet.⁵⁸ De nieuwe partij telde ongeveer vierhonderd leden, verdeeld over negen verschillende afdelingen: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Leiden, Utrecht, Bussum, Zwolle, Weesp en Westeremd. Het idee was dat er al snel afdelingen konden worden opgericht te Enschede, Haarlem, Leeuwarden, Groningen en Vlissingen.⁵⁹ De meeste SDP-leden woonden in enkele grote steden: Amsterdam (160), Rotterdam (65), Leiden (56) en Den Haag (45). Onder hen bevonden zich nauwelijks arbeiders. Het waren vooral SDAP-leden of oud-leden van de partij, die overstapten naar de SDP. Doordat de Sociaal-Democratische Studieclub alleen openstond voor leden van de SDAP, raakte ook de Studieclub enkele van haar leden kwijt. Mannoury bedankte al meteen na het Deventer congres, zijn zus Dora zegde haar lidmaatschap van

⁵⁴Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 124.

⁵⁵Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 57.

⁵⁶Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 124.

⁵⁷Zie p. 60 voor het beginselprogramma van de SDAP.

⁵⁸Troelstra, *Gedenkschriften III*, p. 124.

⁵⁹Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, p. 103.

de SDAP en de Studieclub begin februari 1910 op.⁶⁰ De Studieclub moest hierdoor op zoek naar zowel een nieuw meewerkend bestuurslid als een nieuwe penningmeester.

Vanaf het begin stond Mannoury binnen de SDP bekend als een min of meer onafhankelijk lid, dat niet tot een bepaalde school gerekend kon worden.⁶¹ Pannekoek noemde hem later een buitenbeentje in de partij: “[Mannoury] was helemaal geen marxist, maar een man van zuivere ethiek, rechtsbewustzijn en eerlijkheid.”⁶² Hij had de SDAP verlaten omdat de vrijheid van woorden en gedachten er steeds meer aan banden werd gelegd.⁶³ Die vrijheid was volgens hem een noodzakelijke voorwaarde om het socialisme te bereiken.

Het eerste partijbestuur van de SDP werd op 23 mei 1909 gekozen en bestond uit Ceton, Gorter, Mannoury, Van Ravesteyn, L.L.H. de Visser – de enige arbeider in het gezelschap –, Wijnkoop en De Wolff.⁶⁴ Die laatste zou, net als de meerderheid van de afdeling Utrecht en enkele tientallen Amsterdammers, spoedig terugkeren naar de SDAP. Ondanks dat de partij nog maar net was opgericht, deed de SDP in enkele districten mee aan de Tweede Kamerverkiezingen van juni 1909. Hieruit bleek dat de SDP electoraal weinig voorstelde. De groei van de SDAP daarentegen zette wel door. Troelstra kreeg gelijk.

Middel en doel (1909)

Naar aanleiding van het Deventer congres publiceerde Mannoury tussen februari en april een serie artikelen in *De Tribune* met de titel “Middel en Doel” (1909). Hierin benadrukte hij het belang van de eenheid van de beide tegengestelde ‘democratie’ en ‘discipline’ voor de ontwikkeling van het socialisme. Hij begon zijn serie met een terugblik op het artikel “Het Ééne Noodige”, dat hij een maand eerder in *Het Volk* had gepubliceerd:⁶⁵

Toen ik vóór eenige weken (in “Het Volk” van 23 Jan.) aanwees, in welke opzichten zoowel de meerderheid als de minderheid der partij, waarvan ik toen deel uitmaakte, naar mijn meening van haar beginselen was afgeweken, en ik de erkenning van die afwijkingen en de verbetering der organisatorische gebreken het ééne noodige noemde om de bedreigde eenheid te herstellen, schreef mij een vriend: “Zeer juist. Maar wie luisterde naar Cassandra.”⁶⁶

⁶⁰IISG SDSC, inv. nr. 10, Notulen 8^{ste} jaarvergadering (3 februari 1910).

⁶¹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 237.

⁶²A. Pannekoek, geciteerd in: L. J. Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875–1929 (1940)* (Haarlem: Thesis, 1989), p. 320.

⁶³Ibid.

⁶⁴Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I*, p. 57.

⁶⁵Zie p. 156.

⁶⁶KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

Intussen waren de fouten die Mannoury in dat artikel had opgesomd, gevolgd door twee ernstigere fouten, en net als de voorafgegane, lagen ook deze aan weerszijden van de scheidslijn tussen de beide stromingen in de SDAP: bij de meerderheid door het verbod van *De Tribune*, bij de minderheid – of liever, bij de meerderheid van de minderheid – door het aanvaarden van het nieuwe weekblad en het blijven in de partij ook na het gevallen congresbesluit.⁶⁷ Hoewel zeer verschillend van aard, waren beide besluiten naar zijn mening noodlottig voor de sociaaldemocratie. De meerderheid had het doel van de klassenstrijd – het verkrijgen van politieke macht en het opwekken van het klassenbewustzijn bij de arbeiders teneinde de totstandkoming van een socialistische voortbrengingswijze te bereiken⁶⁸ – verloochend. De minderheid had enkel in de keuze van het middel – het uitgeven van *Het Weekblad* in plaats van *De Tribune* – gefaald en door haar te grote opofferingsgezindheid, haar te grote liefde voor de partij, voor het ogenblik de hogere belangen uit het oog verloren van de klasse, waarvoor zij streed.

Mannoury kon begrijpen dat een aantal marxisten voor de SDAP had gekozen. Roland Holst, een van de redacteurs van *Het Weekblad* had het gezegd, en allen, die net als zij in het vervloekte dilemma hadden gekozen, dachten er waarschijnlijk net zo over: “De 10.000 lezers van ‘Het Volk’, de kring van proletariërs, die de S.D.A.P binnen het bereik van haar stem heeft getrokken, wilden zij niet overlaten aan de enkele leiding van de andersdenkende meerderheid.”⁶⁹ Mannoury had echter anders gekozen. Hij lichtte zijn keuze toe aan de hand van een citaat van een tweede waarschuwing, een waarschuwing dit keer tegen de tactiek van geven en nemen, die hij op 9 februari 1909 aan *Het Volk* had gestuurd, maar die niet in het blad was geplaatst:

De vrijheid van woord en gedachten is geen geschenk, dat wij elkander kunnen aanbieden. Het is ook geen concessie, die wij moeten doen “om den wille van den vrede.” Het is ook geen *gedwongen fraaiigheid*, die wij ons laten aanleunen, omdat de kritiek, geweerd uit de partijpers, toch haar plaats zou vinden in de burgerbladen, in boeken of brochures. Maar die vrijheid is noodzakelijk, om het socialisme te bereiken. Het socialisme, dat Marx ons heeft aangewezen, maar ons niet heeft in den schoot geworpen. Het socialisme, dat komt, maar dat er nog niet is. Want even zeker als het geestelijk leven en de productieverhoudingen van de maatschappij de weerszijden zijn van een ding, even zeker is de strijd, die tot het socialisme voert, een dubbele: de klassenstrijd met onze tegenstanders, om de staatsmacht; de gedachtenstrijd, dien het proletariaat met zichzelf heeft uit te vechten, om

⁶⁷KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁶⁸Zie p. 60.

⁶⁹KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

de geestesmacht. En daarom, partijgenooten, zal het niet helpen, al richt ge een weekblad op voor de “marxisten.” Want wat ge geeft, geeft ge om te nemen, en daardoor maakt ge uw concessie tot een judasloon.⁷⁰

De vrijheid van woord en gedachten was voor Mannoury geen kwestie van geven en nemen. Daarom zag hij geen oplossing in *Het Weekblad*, dat als bijblad van *Het Volk* zou worden uitgegeven. De redacteuren van *Het Weekblad* zouden voortdurend overleg moeten plegen met de redactie van *Het Volk* en dat belemmerde de vrijheid van kritiek, waaraan Mannoury geen concessies wilde doen.

Op het Deventer congres had Troelstra over het beginsel van vrijheid van kritiek gezegd: “Dat is iets, dat in een anarchistische debatteerclub thuis hoort, maar dat wij in een partij als de onze niet kunnen gebruiken.”⁷¹ De redactie van *Het Volk* schreef in haar artikel “Na Afloop”: “De partijorganisatie is er niet om tegenstrijdige elementen tot gevechtsterrein te dienen, zij is er om gelijkgezinden tot een macht te vereenigen.”⁷² En zo was het ook, aldus Mannoury. Iedere organisatie die een strijd heeft te voeren, maar vooral het om eenheid worstelende proletariaat, moet haar doel omlijnen en haar grenzen afbakenen. Grenzen tegenover de vijand, maar ook tegenover de ‘averechtse vriend’. Die grenzen worden aangegeven door de regels van de organisatie, door haar beginselen: “Wie *die* overtreedt, hij worde uitgeworpen, onverschillig of hij van goeden of van kwaden wille was, of het afgesneden lid ons smart of niet. Maar ook: die beginselen alleen, opdat onze woorden en onze daden in ondoorbreekbare harmonie zijn.”⁷³ In Deventer was echter het tegengestelde gebeurd: “Met de daad is het beginsel verloochend, dat met het woord werd beleden.”⁷⁴ Dat moest volgens Mannoury worden veroordeeld en daarom had hij zich niet bij het congresbesluit willen neerleggen.

In “Middel en Doel” paste Mannoury het ‘polariteitsverschijnsel’ – de wisselwerking tussen ‘bepaaldheid’ en ‘betrekkelijkheid’ – toe op zijn politieke denkbeelden.⁷⁵ Het kapitalisme beschouwde hij als een ‘wiskundige denkvorm’, die gericht is op het afzonderlijke en begrensde, het socialisme als een ‘ideologische denkvorm’, die gericht is op het algemene en onbegrensde. Beide denkvormen openbaren zich op zowel maatschappelijk als geestelijk gebied:

Het wezen van het kapitalisme is de heerschappij van het individualistische en het biezondere; als maatschappelijk verschijnsel zich openbarend in

⁷⁰KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁷¹KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁷²KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁷³KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁷⁴KB HK, *De Tribune* (20 februari 1909).

⁷⁵Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, p. 17; zie ook p. 135 en p. 141.

de produktievorm van het privaats bezit; als geestelijk verschijnsel in het anarchisties-liberalisties beginsel van persoonlijke vrijheid van handelen. Het wezen van het socialisme is de doorwerking van het gemeenschappelijke en algemene: doorwerking in de maatschappij door de organisatie der produktie; doorwerking in de geesten door de verbroedering van het proletariaat. Hieruit volgt, dat het socialisme, hoewel één in wezen, tweeledig is in verschijningsvorm; het is de gemeenschappelijke *gedachte*, mogelijk gemaakt door de ongerepte *democratie*; het is de gemeenschappelijke *daad*, mogelijk gemaakt door de onverbreekelijke *discipline*. Deze beide voorwaarden voor het socialisme zijn daarom van elkander onafscheidelijk, en het beroep van de S.D.A.P. op de partijdiscipline is krachteloos geworden door haar verzaking der democratie.⁷⁶

Na het congresbesluit van Deventer kon de SDAP volgens Mannoury geen sociaal-democratische partij meer worden genoemd.⁷⁷ Daarom was het nodig geweest om een nieuwe partij, de SDP, op te richten, die de enige sociaal-democratische partij in Nederland was. Wat de SDP van de SDAP scheidde, of liever wat de SDAP scheidde van het socialisme, zo stelde Mannoury later, “zijn niet de karaktereigenschappen harer leden, maar is hun miskennis van het *wezen* der sociaal-democratie, hetwelk gelegen is, in die innige vereniging van democratie en discipline, van *saamdachtigheid* en *éendadigheid* (...).”⁷⁸ Democratie en discipline zijn twee voorwaarden voor het socialisme, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De SDAP had een van die voorwaarden, de democratie, echter verloochend “door het uitoefenen van censuur op telkens duidelijker en beslistere wijze.”⁷⁹ Het was in 1906 reeds begonnen met het onderdrukken van de brochure van Van der Goes tegen Troelstra’s *Inzake partijleiding* (1906) en het beperken van deze uitgave tot een bepaald aantal geheim te houden exemplaren.⁸⁰ Dit was een daad van censuur, omdat het een verbod in zich sloot van kennisname van het geschrift voor iedere andere partijgenoot, die het toevallig in handen mocht krijgen. Van der Goes nam echter zelf een groot deel van de verantwoordelijkheid voor deze daad op zich, door aan het tot hem gerichte verzoek toe te geven. Een veel ernstiger daad van censuur was volgens Mannoury het Rotterdamse colportageverbod, dat was uitgevaardigd door een klein aantal personen en dat, na kort beraad, was vergoelikt en geduld door leidende organen in de partij.⁸¹ Censuur was tenslotte het verbod van *De Tribune*.⁸² Dit verbod was niet zijdelings of

⁷⁶KB HK, *De Tribune* (3 april 1909).

⁷⁷KB HK, *De Tribune* (3 april 1909).

⁷⁸KB HK, *De Tribune* (11 december 1909).

⁷⁹KB HK, *De Tribune* (3 april 1909).

⁸⁰Zie p. 138 en p. 157.

⁸¹Zie p. 153 en p. 157.

⁸²Zie p. 156 en p. 158.

lijdelijk, maar met volle bewustheid uitgevaardigd door de partij zelf, nadat ze tijd en gelegenheid had gehad om zich te bezinnen. Door dit verbod had de SDAP op duidelijke en besliste wijze censuur uitgeoefend:

Censuur evenwel heeft ten doel, niet het verkeerde, d.i. voor ons: het onsocialistische van de gedachte, die in het verboden geschrift is vervat, aan te toonen en te bestrijden, doch de uiting zelve van die gedachte te belemmeren en te beletten. Zij tracht niet geest en hoofd der massa te verhelderen, en krachtig genoeg te maken om schijn van wezen te onderscheiden, maar zij tracht die massa te leiden door datgene tegen te houden wat zelfdenken en zelfontwaking zou kunnen brengen. Censuur is bedrog, gepleegd aan de eigen strijdgenooten, door hen in den waan te laten, dat de uitspraken hunner leiders overal ongestoorden weerklank hebben gevonden, en dus zijn de democratische uiting van wat er leeft in allen gezamenlijk, in plaats van hen in staat te stellen, zelve te oordeelen over de tegenwerpingen, door anderen tegen die uitspraken ingebracht. Een daad van censuur is een misdad tegen de democratie.⁸³

De SDAP had ook kunnen kiezen voor een andere, volkomen democratische weg, om de 'onruststokers' buiten de deur te zetten, namelijk door aan te tonen, dat een of meer van de theoretische of tactische stellingen van de marxisten in tegenspraak waren met de geest van het program, met het beginsel van de partij. De Deventer besluiten waren echter niet gericht tegen onnodig scherpe kritiek van de zijde van de marxisten, maar tegen de principiële kritiek als zodanig.⁸⁴ Het enige verwijt dat men tot die kritiek had kunnen richten, bestond hierin, dat zij een voortdurende belemmering was voor de tactiek, die door de leidende organen van de partij werd voorgestaan. Daaruit volgde voor Mannoury onverbiddeijk, "dat die taktiek niet was de principiële, doch de opportunistische."⁸⁵ Opportunisme was echter met de socialistische strijd om de staatsmacht en om de geestesmacht ten enenmale onverenigbaar:

Want opportunisme is niet: het minder voordeel aanvaarden, als het meerdere niet verkregen kan worden; maar opportunisme is het opofferen van het beginsel, *of van een tittel of jota van het beginsel*, om een voordeel te verkrijgen. (...) *Opportunisme (...) is het niet, de beperkte vrijheid van kritiek te aanvaarden, die de meerderheid van de S.D.A.P. aan de oppositie wil toelaten in den vorm van een weekblad, waarvan zij zelve de redactie benoemt en ontslaat; maar opportunisme is het, die concessie te aanvaarden*

⁸³KB HK, *De Tribune* (3 april 1909).

⁸⁴KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

⁸⁵KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

*in ruil voor het dulden van het Tribuneverbod.*⁸⁶

Mannoury had *Het Weekblad* vóór het Deventer congres al een judasloon genoemd en na het congres moest hij dit tot zijn spijt weer herhalen. Men had de Tribunisten voorstellen gedaan, voorstellen waarbij de volledige onderwerping aan het Deventer censuurbesluit voorop stond. Alleen het ‘loon’ voor die onderwerping zou worden verhoogd:

Niet alleen, dat het royement, dat van de niet-opheffing der Tribune het gevolg was geweest, met die opheffing weder zou vervallen, maar een der uitgestootenen zou in de redactie van het nieuwe weekblad mogen plaatsnemen. Goedkoope edelmoedigheid! Misschien zijn er in de S.D.A.P. nog leden der meerderheid, die vreezen, dat dat weekblad te veel invloed zal uitoefenen naar hun zin. Laten zij gerust zijn. Die invloed zal geene zijn, ondanks den loyalen goeden wil der redacteurs. *Want dat blad zal onuitwischbaar het brandmerk dragen van zijn oorsprong. Het brandmerk van te zijn: judasloon voor wie de censuur aanvaardden.* Naar dat loon de hand uitstrekken, kunnen wij niet. Dat kunnen de uitgestootenen niet. Dat kan de S.D.P. niet. Dat kan de sociaaldemocratie niet.⁸⁷

Mannoury realiseerde zich dat de SDP één gebrek had: de nieuwe partij was nog zwak. Een sociaal-democratische partij mocht echter niet zwak zijn en blijven: “Den sociaaldemocratische partij moet niet alleen het socialistisch *doel* kennen; zij moet ook het socialisme als *middel* kunnen aanwenden om de *massa* te revolutionneeren. Ik weet niet, of ons dat zal gelukken.”⁸⁸ In geval van mislukking, zou de oorzaak niet liggen, daar waar Troelstra het voorspelde: “In de onvatbaarheid der Nederlandsche industriele arbeiders voor deelneming aan de socialistische taktiek van discipline en democratie.”⁸⁹ De oorzaak van die mislukking zou geen andere kunnen zijn, dan dat de overtuiging van de SDP’ers niet krachtig genoeg, hun volharding niet taai genoeg en hun moed niet onwrikbaar genoeg was geweest. En als de SDP daardoor te kort zou schieten in haar taak – de taak om aan de massa der Nederlandse arbeiders het socialisme te brengen – dan zouden anderen én beteren het werk van hen moeten overnemen, met meer overtuiging, meer volharding en meer moed, maar met hetzelfde doel en met hetzelfde middel. Dan moeten die anderen slagen, in wat de SDP niet kon volbrengen: “*Want in het socialisme ligt de overwinning, en in het socialisme alleen.*”⁹⁰

⁸⁶KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

⁸⁷KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

⁸⁸KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

⁸⁹KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

⁹⁰KB HK, *De Tribune* (10 april 1909).

Niet alleen op politiek vlak, maar ook op persoonlijk vlak vond er in 1909 een belangrijke gebeurtenis plaats in Mannoury's leven. Op 28 augustus van dat jaar werd zijn zoon Jan te Helmond geboren. Aanvankelijk had Mannoury gedacht dat hij en Betsy een jaartje (of een groot jaartje) naar Helmond 'verbannen' zouden worden,⁹¹ maar intussen was zijn aanstelling als tijdelijk leraar aan de Rijks-HBS al twee keer verlengd. Voor het schooljaar 1909–1910 werd hem opnieuw een jaarcontract aangeboden. Mannoury nam het aanbod aan.

Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik (1909)

Intussen had Mannoury het boek afgerond dat hij op verzoek van de toehoorders van zijn vakantiecursus voor (aanstaande) wiskundeleraars had geschreven. Het boek werd uitgegeven door uitgeverij P. Visser Azn. te Haarlem onder de titel *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik*. Het werd in de zomer van 1909 gepubliceerd. In dit boek werkte Mannoury zijn ideeën over de grondslagen van de wiskunde uit, die hij in zijn colleges als privaattoecent aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en in zijn vakantiecursussen had behandeld.⁹² Net als de vakantiecursussen bestond het boek uit twee delen – grondslagen der rekenkunde (pp. 1–115) en grondslagen der meetkunde (pp. 119–268) – die beide werden ingeleid met twee belangrijke hoofdstukken, waarin de kern van de beide delen werd samengevat. Mannoury schreef het boek in het Duits om zo een groter publiek te bereiken. Zijn vriend en collega De Vries controleerde de tekst op fouten.⁹³ Het belangrijkste doel van Mannoury's boek was de poging om een brug te slaan tussen de wiskunde en de filosofie. De wiskundigen en de filosofen begrepen elkaar volgens Mannoury vaak niet goed:

Und es muss gesagt, die Philosophie hat sich von altersher eine Ausdrucksweise angewöhnt, welche dem mathematisch geschulten Leser nicht sehr verständlich sein kann. Es ist ja die äussere Erscheinungsform der Mathematik den Philosophen zwar meistens sehr beliebt, und sie bemühen sich

⁹¹Zie p. 110.

⁹²Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. V; zie ook L. J. M. Bergmans, 'Gerrit Mannoury and his fellow significians on mathematics and mysticism', in T. Koetsier en L. J. M. Bergmans (redacteurs), *Mathematics and the divine. A historical study* (Amsterdam: Elsevier Science, 2005), pp. 555–556; Heijerman, 'Certainty and beauty', pp. 27–31; Heijerman, 'Relativism and significs', pp. 250–258; A. Heyting, 'Mannoury's "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik"', *Synthese*, 10a (1958), pp. 440–444; Stegeman, *Gerrit Mannoury*, pp. 15–18 en Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 241–249 voor een bespreking van Mannoury's boek.

⁹³Desondanks staan er nog tal van spellings- en grammaticafouten in de tekst, die ik echter niet zal verbeteren.

fleissig jeder ihrer Behauptungen einen ‘Beweis’ zur Seite zu stellen, aber diese Beweise sind häufig mehr darauf gerichtet, durch schöne Worte und poetisch-tiefe Gedanken zu überzeugen, als dass sie sich auf wohldefinierten Voraussetzungen mittels exakter Schlussfolgerungen stützen.⁹⁴

De wiskundigen hadden dus niet helemaal ongelijk als zij hun methode verkozen boven die van de filosofen. Van de andere kant hadden de wiskundigen het ‘denken’ door het ‘rekenen’ soms te veel verwaarloosd en zouden zij een voorbeeld kunnen nemen aan de filosofen. Mannoury meende dat de beide wetenschappen elkaar niet moesten bestrijden, maar dat ze zich juist met elkaar moesten verenigen. De contradicties van de hegelaar en de apodicties van de cijferaar zouden zich met elkaar moeten meten, zoals Mannoury het twee jaar eerder in de bespreking van Brouwers proefschrift had verwoord, en het terrein waarop dit moest gebeuren, kon geen ander zijn dan dat van de filosofie van de wiskunde.⁹⁵ Net als Brouwers proefschrift droeg Mannoury’s boek bij aan de *question brûlante* van die dagen: de strijd om ‘bepaaldheid’ of ‘betrekkelijkheid’.

In het eerste deel van zijn boek stelde Mannoury de wiskundige waarheid ter discussie, iets wat de meeste wiskundigen normaal gesproken niet deden: “Ueber das Wesen eines Dinges viel nachzugrübeln, ist meistens eine ziemlich unfruchtbare Arbeit, welcher besonders wir Mathematiker sehr wenig zugeneigt sind.”⁹⁶ Toch, zo stelde hij, kon ook de wiskundige niet om de filosofische vraag heen: “Was ist das Wesen der mathematischen Wahrheit? Oder vielmehr: ist diese Wahrheit überhaupt ihrem Wesen nach verschieden von aller andern Erkenntnis oder nicht?”⁹⁷ In eerste instantie lijken deze waarheden hemelsbreed van elkaar te verschillen. Wiskundige waarheden gelden als volkomen bepaald en volkomen exact, terwijl experimentele waarheden gelden als betrekkelijk en niet-exact:

Wenn wir ja, hinsichtlich des Maasses ihrer Bestimmtheit zwei Sätze wie z.B.: “es brennt” und: “zweimal-zwei macht vier” mit einander vergleichen, so sind wir geneigt zu behaupten, das von einem *Maasse* dieses Unterschiedes gar nicht die Rede sein könne, weil es sich hier nicht um einen *graduellen*, sondern um einen *essenziellen* Unterschied handle.”⁹⁸

Een woord als ‘branden’ behoort tot de ervaringswereld en heeft betrekking op bepaalde gewaarwordingen en voorstellingen van zowel de spreker als de hoorder.⁹⁹ De betekenis van het woord hangt dus af van de gedachte-inhoud van

⁹⁴Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 1.

⁹⁵Zie p. 142.

⁹⁶Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 1.

⁹⁷Ibid., pp. 2–3.

⁹⁸Ibid., p. 3.

⁹⁹Ibid., pp. 3–6; zie ook KB HK, *Algemeen Handelsblad* (21 december 1909).

twee personen en daarmee van externe factoren, die op hun beurt de gedachte-inhoud van spreker en hoorder weer bepalen. Wanneer iemand zegt dat ‘iets brandt’, dan weet de hoorder niet alleen niet volkomen nauwkeurig wat daarmee bedoeld wordt – gaat het bijvoorbeeld om een grote brand die verschillende huizen in de as legt; om een zolderbrand die snel is geblust of om een kleine ovenbrand? – maar hij weet ook niet of het waar is of niet. Bovendien kan de spreker zich vergissen. Hij kan het slachtoffer zijn van optisch bedrog en als hij dit niet aannemelijk acht, dan hoeft hij Kant er maar op na te slaan om zichzelf in herinnering te brengen dat hij geenszins vuur heeft waargenomen, maar slechts zijn eigen voorstelling van het vuur. Het woord ‘branden’ is dus onbepaald en betrekkelijk, het wekt bij verschillende mensen, verschillende voorstellingen op, die wisselen al naar gelang plaats en tijd, individu en omstandigheid.¹⁰⁰ Deze onbepaaldheid en betrekkelijkheid gelden voor alle gedachten en alle woorden die betrekking hebben op ‘het concrete’.

Het ‘twee maal twee is vier’ gaat daarentegen niet alleen door voor volkomen duidelijk en bepaald, maar ook voor volmaakt zeker, “in dem Grade sogar, dass es heisst, man könne sich in die Möglichkeit des Zweifels an eine solche Wahrheit gar nicht hineindenken.”¹⁰¹ Woorden als ‘twee’ en ‘vier’ hangen niet af van de gedachte-inhouden van spreker en hoorder, en evenmin van externe factoren. De een denkt bij deze woorden niet aan een miljoenste meer of minder, dan de ander. ‘Twee maal twee’ is niet alleen hier en nu, maar altijd en overal ‘exact’ en ‘volkomen’ hetzelfde, namelijk ‘vier’. Maar zijn wiskundige waarheden wel zo volkomen zeker? Mannoury betwijfelde het en stelde voor om dit nader te onderzoeken: “Es sei jedoch gestattet, etwas näher zu untersuchen ob diese Unbedingtheit wohl ganz gewiss, und diese Gewissheit wohl ganz unbedingt ist!”¹⁰²

Mannoury nam het meest eenvoudige en tegelijkertijd meest onontbeerlijke wiskundige begrip als uitgangspunt voor zijn onderzoek: het begrip ‘eenheid’ ofwel ‘bepaaldheid’, en hij vroeg zich af waar we deze eenheid kunnen aantreffen. Hij stelde dat we noch in onze ervaring van de buitenwereld, noch in die van de binnenwereld ondeelbare eenheden kunnen aantreffen. De buitenwereld is immers, Mannoury had het drie jaar eerder in zijn lezing “Het Woord” (1906) al gezegd en in zijn boekbespreking van Brouwers proefschrift (1907) herhaald,¹⁰³ niet deelbaar en niet bestendig:

Die Natur ist kontinuierlich, sie kennt keine schroffen Unterschiede, keine scharfen Abgrenzungen; es gibt in ihr keine absolute Gleichheit und keine

¹⁰⁰Zie ook p. 79 en p. 118.

¹⁰¹Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 6.

¹⁰²Ibid.

¹⁰³Zie p. 115 en p. 142; zie ook p. 134.

absolute Unveränderlichkeit, und wenn wir durch Worte einen Gegenstand oder eine Erscheinung zu dieser Natur gehörig, anzudeuten versuchen, so vermögen wir niemals diesen Karakter der Unbestimmtheit, des Zusammenhangs mit Andern, gänzlich (...) beseitigen.¹⁰⁴

Wij brengen in die continuïteit wel discrete begripsonderscheidingen aan, die we vervolgens aanduiden met woorden, maar we moeten daarbij niet vergeten dat dit slechts onhoudbare bepaaldheden, onhoudbare formalisering van de werkelijkheid zijn.¹⁰⁵

Als we de eenheden niet in de buitenwereld kunnen vinden, dan moeten we ze in de binnenwereld zoeken. We moeten in onze eigen geest zoeken naar de meest eenvoudige en geïsoleerde gewaarwordingen, “bis wir eine Art ‘Seelen-Atome’ erhalten haben, aus deren Gruppierung, aus deren gesetzmässigen Aenderungen vielleicht, sich das Ganze wieder herstellen liesse.”¹⁰⁶ Mannoury verwees in dit verband naar een idee – later door hem aangeduid met de term ‘micro-psychologie’¹⁰⁷ – dat Jelgersma in een open brief aan Bolland naar voren had gebracht:

Zoals gij weet, neemt men in de scheikunde aan, dat de verschillende lichamen uit eenvoudige elementen opgebouwd zijn; de eenvoudigste dezer heeft men den naam van atomen gegeven. (...) Sommige lichamen zijn betrekkelijk eenvoudig en bestaan slechts uit een klein aantal van deze elementen, andere zijn samengesteld en bevatten een zeer groot aantal daarvan. (...) De eigenschappen dezer lichamen zijn geheel andere geworden, dan die van de samenstellende elementen en zonder meer, zonder een samengesteld onderzoek zijn de eigenschappen van het element in het samengestelde lichaam niet weer te vinden. (...) Het materiaal is zelf de bouwmeester en het geheele complex bestaat alleen uit kracht van de inhaerente eigenschappen der elementen. (...) Wanneer ook de eenvoudigste geestesprocessen nu eens eigenschappen bezaten, die in de verte vergelijkbaar waren met de eigenschappen van het atoom, zoodat bv. eenvoudige waarnemingen zich tot complexen vereenigden, alleen uit kracht van hunne inhaerente eigenschappen en deze complexen weer tot meer samengestelde eenheden, tot zoo iets als veeleenigheden, waarover gij het zoo dikwijls hebt, zou dan op deze manier, zonder eenigen bouwmeester, ook niet iets dergelijks tot stand kunnen komen?¹⁰⁸

¹⁰⁴Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 5.

¹⁰⁵Zie ook p. 115 en p. 134.

¹⁰⁶Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 7.

¹⁰⁷Mannoury, *Handboek der analytische signifika I*, p. 155.

¹⁰⁸G. Jelgersma, *Open brief aan prof. G. J. P. J. Bolland* (Leiden: Gebroeders van der Hoek, 1906), pp. 26–27.

Een dergelijke eenvoudige en geïsoleerde gewaarwording bestaat echter niet, aldus Mannoury, omdat elke gewaarwording, hoe klein die ook is, niet kan worden afgezonderd van andere gewaarwordingen.¹⁰⁹ Gewaarwordingen zijn altijd op elkaar betrokken. Een grote en plotselinge vreugde bijvoorbeeld, zoals door het onverwachte weerzien van een geliefd familielid, is altijd weer verbonden met de herinnering aan vroeger ervaren vreugde, maar ook aan leed, het missen van dat familielid. En dat niet alleen, ze is van die herinneringen zelfs nauwelijks te onderscheiden. Misschien is elke vreugde in principe zelfs niets anders dan de beëindiging van leed en moet alle leed worden opgevat als een behoefte, een honger naar vreugde als het ware.¹¹⁰

Noch in onze ervaring van de buitenwereld, noch in die van de binnenwereld treffen we dus iets aan, waarvan we kunnen zeggen dat het werkelijk een eenheid is.¹¹¹ Bij nadere beschouwing blijkt alles wat we als eenheid opvatten, gerelateerd te zijn aan andere dingen. Hieruit volgde voor Mannoury:

Wenn dies aber so ist, und wir auch in uns selbst nichts wahrzunehmen vermögen, das dem Begriffe eines wirklich Einzelnen genügt, so muss auch der mathematischen Einheit, welche doch nur ein Produkt unseres Geistes sein kann, dieselbe Grundeigenschaft von Unscharfheit und Relativität anhaften, und ist es uns nur möglich in der Mathematik eine scheinbare Exaktheit hineinzulegen, indem wir das Mangelhafte des Einheitsbegriffes so viel wie möglich vergessen, es so viel wie möglich ausser Acht lassen. Zwei ist nur dann 'exakt' gleich zwei, wenn wir ausschliesslich an die Zahlenreihe denken, nicht aber wenn wir uns 'zwei' wirkliche Dinge (...) zu vergegenwärtigen suchen. (...) Und so ist auch die Mathematik nicht 'unbedingt' gewiss, sondern nur insofern ... sie mathematisch ist!¹¹²

Net zo min als het eenheidsbegrip kunnen andere begrippen uit de toegepaste wiskunde, zoals tijd, ruimte en causaliteit, hun wiskundig karakter bij nadere beschouwing volledig behouden.¹¹³ De grondbegrippen van de wiskunde kunnen niet exact worden gedefinieerd. Ze zijn, net als de begrippen die betrekking hebben op 'het concrete', onbepaald en betrekkelijk.¹¹⁴

Hoe hij de vraag, die hij in het begin had gesteld, ook bekeek, nergens kon Mannoury een houdbare bepaaldheid, een onvoorwaardelijke zekerheid ontdek-

¹⁰⁹Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 7.

¹¹⁰Zie ook p. 132.

¹¹¹B. H. C. K. van der Wijck, 'Boekbespreking: G. Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*', *Onze Eeuw*, 10 (1910), p. 324.

¹¹²Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 8; zie ook p. 147.

¹¹³Ibid., p. 9.

¹¹⁴Van der Wijck, 'Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik', p. 324.

ken, waarop een nieuwe 'Atlas-Cartesius' de wereld zou kunnen grondvesten.¹¹⁵ De inzichten van de wiskundige filosofie dwingen ons de traditionele scheiding tussen een materiële, door maat en getal beheerste, en een geestelijke, maat en getal scheppende wereld te laten vallen en daarmee het onderscheid tussen 'wiskundige' en 'experimentele', tussen 'oneindige' en 'eindige' waarheden voor gradueel en onwezenlijk te verklaren. "Können jedoch wir Mathematiker bei diesem Ergebnis stehen bleiben?" liet Mannoury een denkbeeldige lezer tegenwerpen, "Es hat doch die Mathematik eine Macht zum Ueberzeugen, einen Reiz zum Untersuchen, welche sich nicht mit einem dialektischen Machtworte zur Seite schieben lassen! Es mag dann dies alles nur Schein sein, ein 'Schein' hat doch auch ein 'Wesen', das wir erkennen, das wir begreifen wollen!"¹¹⁶ Hier was Mannoury het mee eens. Hij twijfelde ook niet aan de mogelijkheid van de wiskunde, maar wel aan haar fundamenteën. De pijler waarop de wiskunde rust, bestaat weliswaar uit los bouw materiaal, maar hij is stevig genoeg om op te bouwen:

Die Mathematik (...) [bildet] eine Art, die Wirklichkeit vorzustellen, welche den menschlichen, insbesondere den gesellschaftlichen Bedürfnissen vorzüglich entspricht, aber niemals für eine *adequate* gehalten werden darf. So wie die Phototypie ein Gemälde täuschend wiederzugeben vermag, aber nur indem sie dasselbe in tausende von mikroskopischen Vierecken auflöst, so können wir die Wirklichkeit nur dann dem Prinzip der Allgemeinheit und Notwendigkeit unterordnen, wenn wir sie zuvor unseren Zahlensystemen 'zurechtgemacht' haben (...).¹¹⁷

Wiskunde is een manier van denken en spreken over de werkelijkheid, die wordt gekenmerkt door een sterk verband tussen denken en spreken.¹¹⁸ Ze doet dit echter met een variabele en nooit volledige graad van exactheid, dus zonder absoluut adequate beschrijvingen. De werkelijkheid kan alleen dan aan het principe van algemeenheid en noodzakelijkheid worden onderworpen, als ze vooraf op de getalsystemen is toegesneden, als het continue op het discrete is gereduceerd. Dit proces – de reductie van het continue op het discrete – noemde Mannoury formalisering. Zolang een formeel systeem wordt gebruikt, wordt de ontoereikendheid ervan genegeerd en wordt gedaan alsof het systeem de verschijnselen volkomen exact beschrijft. Kortom, indien we het gebrekkige van het eenheidsbegrip buiten beschouwing laten, kunnen we een schijnbare exactheid aan de wiskunde toekennen en kan de wiskundige, zoals Mannoury het in zijn

¹¹⁵Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 12.

¹¹⁶Ibid.

¹¹⁷Ibid.

¹¹⁸Van Dantzig, 'Gerrit Mannoury's significance for mathematics and its foundations', pp. 12–13; zie ook Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 242, 247.

bespreking van Brouwers proefschrift stelde, uit het verschafte bouw materiaal naar hartelust systemen optrekken.¹¹⁹

Mannoury gaf zelf een eerste aanzet tot een dergelijke formalisering. Hij probeerde aannemelijk te maken dat het mogelijk is om een ‘eenheid-veelheid-begrip’ – het grondbegrip van de wiskunde – op te bouwen, op basis van puur subjectieve gegevens.¹²⁰ Zijn uitgangspunt was het idee van Jelgersma dat eenvoudige gewaarwordingen zich verenigen tot complexen, tot eenheden, en deze complexen weer tot een verzameling eenheden, tot ‘veelenigheden’.¹²¹ Zoals gezegd, ging Mannoury ervan uit dat er geen eenvoudige en geïsoleerde gewaarwordingen (‘zielsatomen’) bestaan. Elke gewaarwording, hoe klein die ook is, kan niet worden afgezonderd van andere gewaarwordingen. Gewaarwordingen zijn altijd op elkaar betrokken. Er bestaan dus slechts schijneenheden. Om zijn ‘eenheid-veelheid-begrip’ op te bouwen, moest Mannoury daarom bij de ‘schijn-van-het-ene’ zelf beginnen, door een ‘willekeurig-ding-voor-ons’ en een ‘willekeurige-relatie-voor-ons’ als gegeven aan te nemen:

Wenn wir uns also über den *Schein-des-Einzeln* (welche doch ebenso sehr in ‘unserer Art’ liegt, als die *Wirklichkeit-des-Kontinuierlichen*) klarmachen wollen so sind wir genötigt, *bei diesem Scheine selbst anzufangen*, m.a.W. den Kreis an willkürlicher Stelle zu durchbrechen, und ein willkürliches ‘Ding-für-uns’ und eine willkürliche ‘Relation-für-uns’ als gegeben (als im-Scheine-gegeben!) zu setzen, um von da aus unseren kontinuierlichen Gedanken ‘auf der Spur’ zu folgen bis zum ‘Ding-an-sich’ und zur ‘Relation-an-sich’, bis zur vollendetsten, zur allgemeinsten Erscheinungsform des Scheines: bis zur Mathematik.¹²²

Vergeeten we daarbij echter niet, zo waarschuwde Mannoury, wat Hegel reeds heeft gezegd: “*Das Ding ist Ich*: in der That ist in diesem unendlichen Urtheile das Ding aufgehoben; es ist nichts an sich; es hat nur Bedeutung im Verhältnisse, nur *durch Ich* und *seine Beziehung* auf dasselbe.”¹²³ Deze opvatting van Hegel werd achteraf door Mannoury relativistisch-psychologistisch genoemd.¹²⁴ Die benaming gebruikte Mannoury later ook om zijn eigen filosofische positie mee aan te duiden.¹²⁵ Relativistisch is Mannoury’s opvatting, omdat hij zich op het standpunt stelde dat er geen ondeelbare, geïsoleerde eenheden *an sich* bestaan, maar dat alles is gerelateerd aan iets anders. Psychologistisch is zijn opvatting,

¹¹⁹Zie p. 147.

¹²⁰Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, pp. 14, 37.

¹²¹Zie p. 171.

¹²²Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, pp. 18–19.

¹²³Ibid., p. 19.

¹²⁴Mannoury, *Handboek der analytische signifika I*, p. 150.

¹²⁵Mannoury, *Signifika*, pp. 7, 94.



G.W.F. Hegel.

omdat hij de schijneenheden *für uns* en hun onderlinge relaties in de psyche fundeerde. Van daaruit kon de wiskunde op een psychologische basis worden opgebouwd.¹²⁶

Als 'willekeurig-ding-voor-ons', koos Mannoury die elementaire gewaarwordingen, die we niet meer bewust kunnen onderscheiden, zoals lichtindrukken, tastervaringen en spiergewaarwordingen.¹²⁷ Als 'willekeurige-relatie-voor-ons', die deze gewaarwordingen aan elkaar verbindt, koos hij de lust- en onlust-relaties. Hiermee sloot Mannoury aan bij Nietzsche die stelde: "Das eigentliche Material alles Erkennens sind die allerartesten Lust- und Unlustempfindungen,"¹²⁸ een citaat dat Mannoury als motto voor zijn boek had gekozen. Mannoury vatte, zoals hij later aangaf, de termen 'lust' en 'onlust' in ruime zin op als 'alle vormen van voorkeur' en 'alle vormen van afkeur'.¹²⁹ Al onze gewaarwordingen gaan gepaard met het ervaren van zowel lust- als van onlustgevoelens:

So ist der Geschmack eines Nahrungsmittels für den hungrigen, gesunden Menschen eine Lust während bei dem Kranken oder Uebersättigten oft schon der Gedanke an diesem Geschmack einen Ekel hervorruft, also als 'unangenehm' empfunden wird. Bedenken wir aber, dass auch der Hungernde, ausser seinem 'wirklichen' Hunger, auch noch die *Vorstellung* der Sättigung besitzt, und dass andererseits der Kranke sich seines früheren Appetits noch *erinnert* (ja vielleicht noch darüber klagt, dass er die gebotene Speise ehedem doch so gern mochte!), so stellt sich heraus, dass auch in einem und

¹²⁶Heijerman, 'Zijn is kommunist zijn', p. 12.

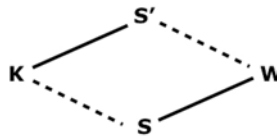
¹²⁷Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, pp. 19–20.

¹²⁸F. W. Nietzsche, geciteerd in: *ibid.*, p. III.

¹²⁹G. Mannoury, *Relativisme en dialektiek. Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer* (Bussum: F. G. Kroonder, 1946), p. 24.

demselben Augenblicke *eine nämliche Empfindung als Lust in Bezug auf einen Teil, als Unlust in Bezug auf einen andern Teil unseres Gedankeninhalts auftritt.*¹³⁰

De elementaire gewaarwordingen ('elementen') en hun onderlinge lust- en onlust-relaties ('relaties'), die samen een formeel gekozen eenheid vormen, spelen een rol in elke menselijke wilshandeling. Mannoury gaf een eenvoudig voorbeeld.¹³¹ Iemand neemt zich voor om zijn koude hand op te warmen bij de kachel. Bij deze wilshandeling treden de volgende gewaarwordingen op: het gevoel van kou (K), het gevoel van warmte (W), de spiergewaarwording (S) en een hieraan tegengestelde (onduidelijke) spiergewaarwording (S') (de fysiologie leert immers dat elke spier voortdurend door twee zenuwgroepen wordt geprikkeld: de bewegingszenuwen en de remmingszenuwen). Deze vier elementen zijn aan elkaar verbonden door de lust- en onlust-relaties. Samen vormen ze een eenheid. Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven (waarbij de lust-relatie wordt aangeduid met een gesloten lijn en de onlust-relatie met een gestippelde lijn):

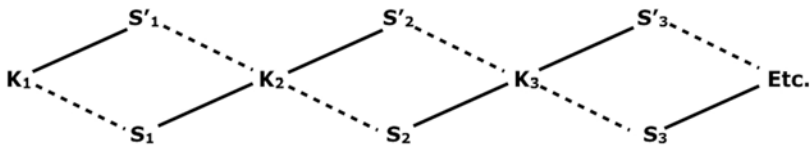


Schematische weergave wilshandeling (eenheid).

De wilshandeling kan worden opgesplitst in een aantal deelbewegingen, bestaande uit een rij van passieve elementen $K_1, K_2, \text{etc.}$ (de graduele overgang van de koude- naar de warmtegewaarwording), een actieve rij $S_1, S_2, \text{etc.}$ (de spiergewaarwordingen die door de lust- en onlust-relaties aan de passieve rij $K_1, K_2, \text{etc.}$ zijn verbonden) en een aan de actieve rij tegengestelde reactieve rij $S'_1, S'_2, \text{etc.}$ (de spiergewaarwordingen die in tegengestelde richting door de lust- en onlust-relaties aan de passieve rij $K_1, K_2, \text{etc.}$ zijn verbonden). Door deze opsplitsing ontstaan er meerdere eenheden, die onderling aan elkaar verbonden zijn. Samen vormen deze eenheden een 'veelenigheid' ofwel een veelheid. Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven (waarbij de lust-relaties worden aangeduid met een gesloten lijn en de onlust-relaties met een gestippelde lijn):

¹³⁰Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 20.

¹³¹Zie ook Heijerman, 'Certainty and beauty', pp. 30–31.



Schematische weergave wilshandeling (veelheid).

Elke deelbeweging bestaat uit de huidgewaarwording van de hand in een van de tussenstadia en een bepaalde spiergewaarwording, die de overgang tussen twee gewaarwordingen begeleidt. Op elk moment K herinnert de persoon zich de voorgaande gewaarwording en verwacht hij de volgende gewaarwording. Aan het gewaarworden is dus een zeker tijdsverloop verbonden. Deze analyse van de wilshandeling was volgens Mannoury analoog aan die van Nietzsche.¹³²

Mannoury liet met zijn voorbeeld zien dat het mogelijk is om via onderlinge verbindingen enige complexen van gewaarwordingen te vormen. Hij beschouwde dit als een voorwaarde voor het ontstaan van een ‘eenheid-veelheid-begrip’:

Mit der Möglichkeit der Bildung und gegenseitigen Verknüpfung gewisser Empfindungs-Komplexe sind die Haupt-Bedingungen zum Entstehen eines Einheit-Vielheit-Begriffes erfüllt, und wir könnten uns begnügen mit der formellen Definition: Einheiten sind Empfindungs-Komplexe und eine Vielheit besteht aus gegenseitig verknüpften Einheiten (...).¹³³

Hiermee was de basis voor de opbouw van de wiskunde gelegd. In zijn artikel “Die Signifischen Grundlagen der Mathematik” (1934) zou Mannoury de analyse van de wilshandeling, die hij hier slechts kort had aangeduid, verder uitwerken.

Met zijn relativistisch-psychologistische opvatting, die de (schijn)eenheden in de menselijke geest zoekt, nam Mannoury een monistische positie in. Ook hiermee sloot hij aan bij Nietzsche.¹³⁴ De monist beschouwde eenheden als tot het denkende individu behorend.¹³⁵ De dualist daarentegen beschouwde de eenheden als ‘dingen buiten ons’ die samen de ‘buitenwereld’ uitmaken. Deze buitenwereld verschilde principeel van de ‘binnenwereld’, van de ‘wereld der gedachten’. De verdedigers van dit dualistische principe discussieerden met elkaar over de vraag of er een wisselwerking bestond tussen de ‘binnenwereld’ en de ‘buitenwereld’ (de theorie van de wisselwerking), of dat beide werelden parallel aan elkaar liepen (‘theorie van het psycho-fysisch parallisme’). Hierbij overzagen zij volgens Mannoury:

¹³²Over Nietzsches analyse van de wilshandeling: zie Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, pp. 25–27.

¹³³Ibid., p. 31.

¹³⁴Zie ook *ibid.*, p. 33.

¹³⁵Ibid., p. 31.

Dass ein Vergleich dieser beiden Verknüpfungen mit einander und mit der Verknüpfung welche schon in dem ‘verschieden-sein’ liegt, nur möglich ist durch Bezugnahme auf psychologisch bekannte Verknüpfungen, und dadurch allein schon die sogenannte ‘Aussenwelt’ in den psychologischen Bezirk hineingezogen wird.¹³⁶

Mannoury wilde hier niet mee zeggen dat de dualisten zich vergisten met betrekking tot het bestaan van de werkelijkheid en dat bijvoorbeeld een steen waarover hij gestruikeld was in werkelijkheid niet zou bestaan, maar wel, ten eerste, dat het oordeel ‘daar ligt een steen’, een samenvatting is van oordelen als “ik herinner mij, dat een bepaalde beweging van mijn voet in-de-tijd-gevolgd werd door een bepaalde pijngebaarwording, en ik verwacht, dat (als ik bijvoorbeeld de steen opraap en bekijk) een bepaalde beweging van mijn hand en mijn arm eveneens door bepaalde tast- en gezichtsgewaarwordingen gevolgd-zullen-worden, etc.”; en ten tweede, dat al deze oordelen slechts in relatie tot een willekeurig gekozen, kunstmatige indeling van de werkelijkheid in discrete bestanddelen, dat wil zeggen uiteindelijk alleen in relatie tot de menselijke taal een betekenis hebben. Tot deze willekeurig gekozen discrete bestanddelen rekende Mannoury ook ‘mijn gedachte-inhoud’, ‘mijn psyche’, ‘mijn ikheid’, en alleen in relatie tot deze discrete bestanddelen kon worden gesproken van de ‘buitenwereld’ en van ‘waargenomen verschijnselen’.¹³⁷

Er bestond volgens Mannoury geen wezenlijk onderscheid tussen het monisme en het dualisme.¹³⁸ De dualistische opvatting verschilt enkel naar de vorm van de monistische opvatting, met andere woorden “dasjenige, was man gewöhnlich eine ‘Tatsache’ (mehr eigentlich: ein ‘faktisches Urteil’) nennt, [kann] mit gleichem Rechte als ein Komplex von *Erinnerungen und Erwartungen* umschrieben werden.”¹³⁹ Een soortgelijk idee – dat zinnen die levenloze dingen uitdrukken (‘het-taal’) niet wezenlijk verschillen van zinnen die levende dingen uitdrukken (‘ik-taal’) – had Mannoury ook in zijn brief aan Van Eeden naar voren gebracht.¹⁴⁰

In het tweede deel van zijn boek kwam Mannoury terug op de wiskundige logica, een thema dat hij acht jaar eerder in Nederland had geïntroduceerd.¹⁴¹ De grondgedachte van de wiskundige logica, zo stelde hij, was in feite niets anders dan deze:

¹³⁶Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 32; zie ook p. 130.

¹³⁷Zie ook p. 133 en p. 115.

¹³⁸Zie ook Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 246.

¹³⁹Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 125.

¹⁴⁰Zie p. 47.

¹⁴¹Zie p. 57; zie ook p. 77 en p. 119.

Gleich wie die anscheinend so verschiedenartigen Pflanz- und Tierformen in Bau und Verrichtungen grosse Aehnlichkeit mit einander zeigen, so sind auch bei den verschiedenen Sprachformen, besonders was der Anordnung und Verbindung von Wörter und Satzteilen betrifft, eine viel grössere Regelmässigkeit und Gesetzmässigkeit zu beobachten, als bei den gewöhnlichen Untersuchungsmethoden der Sprachwissenschaft an den Tag tritt.¹⁴²

De vraag was of de wiskundige logica ook buiten het terrein van de wiskunde kon worden toegepast. Als alle taalvormen werden omgezet naar wiskundige formules en onderworpen aan vaste regels, dan zouden, zo was het idee, redeneringen als het ware nagerekend kunnen worden.¹⁴³ Voor onduidelijkheid en twijfel zou dan geen plaats meer zijn. Elk meningsverschil zou, zoals Leibniz het uitdrukte, niet door lawaai en geschreeuw, maar door het voorstel: “*Calculemus!*¹⁴⁴ – laten we het narekenen! – tot een beslissing kunnen worden gebracht. Zover was het echter niet gekomen:

Dass jedoch Erwartungen wie diese auf gänzlicher Verkennung des Wesens der Sprache beruhen, muss einleuchten, wenn wir bedenken, dass diese Sprache am Ende nichts anderes ist, als eine bestimmte Gruppe menschlicher Handlungen (Handlungen, sowohl des Redenden, als des Angeredeten), welche jede für sich nur annähernd als Einheiten zu betrachten und mit einander zu vergleichen sind.¹⁴⁵

Mannoury vatte de taal op als een activiteit, als een handeling, waaraan zowel sprekers als hoorders deel hebben.¹⁴⁶ Deze handelingen zijn ieder voor zich slechts bij benadering als eenheden op te vatten en met elkaar te vergelijken. De betekenis van woorden ligt niet vast en daarom kunnen meningsverschillen niet met een *calculemus* tot beslissing worden gebracht.

Leibniz' denkbeelden vonden bij zijn tijdgenoten nauwelijks weerklank. Het was pas in het midden van de negentiende eeuw, dat diverse geleerden – onder wie G. Boole, Peirce, Frege en Peano – zich, bijna gelijktijdig, met deze denkbeelden gingen bezighouden.¹⁴⁷ Peano had volgens Mannoury de meest waardevolle resultaten bereikt en de meest essentiële bijdrage geleverd aan de logische wetenschap. Het was hem gelukt om een begripsschrift te ontwerpen dat zoveel mogelijk aansloot bij de gewone taal en dat tegelijkertijd systematisch en overzichtelijk genoeg was om door wiskundigen begrepen en gebruikt te worden.

¹⁴²Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 129.

¹⁴³Zie ook p. 79.

¹⁴⁴G.W. Leibniz, geciteerd in: Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 130.

¹⁴⁵Ibid.

¹⁴⁶Zie ook p. 115.

¹⁴⁷Zie ook p. 55 en p. 77

Bovendien had Peano, samen met enkele medewerkers, de moed gehad om de enorme klus op zich te nemen om dit nieuwe onderzoeksmiddel op de speciale problemen van de wiskundige grondslagenleer toe te passen. In zijn encyclopedische uitgave *Formulaire de mathématiques* had hij de voornaamste takken van de wiskunde in symboolvorm gebracht, “und wir glauben behaupten zu dürfen, das dieses, verhältnismässig recht wenig umfangreiche Buch uns tiefer in die Geheimnisse der menschlichen Erkenntnis einzudringen erlauben wird, als alle die tiefsinnigen Folianten der Philosophen von Fach zusammen!”¹⁴⁸

Tot 1917 werden er 310 exemplaren van Mannoury's *Methodologisches und philosophische zur Elementar-Mathematik* verkocht.¹⁴⁹ In 1929 waren dit er 375. Mannoury's boek kon op enige belangstelling rekenen uit zowel binnen- als buitenland.¹⁵⁰ Russell besprak het boek in *Mind* en noemde het “an attempt to deal with the philosophical questions raised by modern mathematics from a standpoint which is half Hegelian and half Kantian.”¹⁵¹ De Zwitser K. Geissler schreef een commentaar voor het *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* en D.E. Smith gaf het boek een positieve beoordeling in het *Bulletin of the American Mathematical Society*. Mannoury's boek werd ook besproken in lokale bladen als het *Korrespondenz-Blatt für die höheren Schulen Württembergs* en het *Zeitschrift für die Österreichischen Gymnasien*. In het algemeen waren de recensies eerder beschrijvend dan kritisch.

In Nederland gaf het *Algemeen Handelsblad* van 21 december 1909 een korte samenvatting van de inleiding op het eerste deel van Mannoury's boek. De auteur merkte op: “De reputatie, die de heer Mannoury als geleerde en als docent geniet, is op zich zelf al een waarborg, dat wie zich de inspanning getroosten wil zijn bewijsvoering ten einde toe te volgen, zich deswege later niet zal beklagen.”¹⁵² B.H.C.K. van der Wijck schreef een recensie voor *Onze Eeuw*. Hij kon zich niet verenigen met Mannoury's conclusie dat we, als we het gebrekkige van het eenheidsbegrip buiten beschouwing lieten, een schijnbare exactheid aan de wiskunde toe konden kennen: “Als de mensch van réflexie verstoken ware, zou hij niet kunnen tellen, evenmin dus optellen, vermenigvuldigen enz. en met den aap op ééne lijn staan.”¹⁵³ Brouwer schreef, net zoals Mannoury destijds voor Brouwers proefschrift had gedaan, twee boekbesprekingen: één voor *De Amsterdammer* en één voor het *Nieuw Archief voor Wiskunde*. Hij noemde Mannoury's boek “een veelzijdige verhandeling over de grondslagen der wiskunde en

¹⁴⁸Mannoury, *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik*, p. 131.

¹⁴⁹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 383.

¹⁵⁰Heijerman, ‘Certainty and beauty’, pp. 27–28.

¹⁵¹B. A. W. Russell, ‘Review of: Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik. Von G. Mannoury, Haarlem 1909’, *Mind*, 19 (1910), p. 438.

¹⁵²KB HK, *Algemeen Handelsblad* (21 december 1909).

¹⁵³Van der Wijck, ‘Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik’, p. 326.

der kennistheorie, welker lectuur zoowel van hegeliaansche neigingen, als van verstandigheid genezen kan. (...) De schrijver toont een veel grooter denkkraft, dan in philosophisch geschrijf gewoonlijk wordt aangetroffen.”¹⁵⁴ Van Eeden las het boek in mei 1910 en schreef erover in zijn dagboek: “En ik lees Mannoury’s belangrijk boek over de Philosophie der Mathesis. Dat sterkt en verkwikt me zeer. Dat is werkelijke wijsheid en wetenschap. De zuiverste waarheid. Deze kennis is wel een enorme vooruitgang.”¹⁵⁵

Neutraliteitsmeeting te Amsterdam

Als bestuurslid van de SDP raakte Mannoury in maart 1910 betrokken bij de discussie over het neutrale onderwijs in Nederland. Die discussie speelde al enkele jaren. Tijdens de algemene beschouwingen over de begroting in 1897 had het antirevolutionaire Tweede Kamerlid A.F. de Savornin Lohman zich laten ontvallen, dat er in sommige gedeelten van Nederland openbare socialistische scholen bestonden.¹⁵⁶ Troelstra, die destijds Kamerlid was, reageerde hier onmiddellijk op. Hij wilde wel eens weten waar die openbare socialistische scholen zich bevonden. De Savornin Lohman kon echter geen namen en feiten noemen. In de praktijk waren er dan ook nauwelijks gevallen bekend waaruit bleek, dat openbare onderwijzers in strijd handelden met de eerbied die zij grondwettelijk verschuldigd waren aan andersdenkenden. Niet alleen De Savornin Lohman, maar ook andere confessionelen stelden de openbare school in een kwaad daglicht. In confessionele nieuwsmedia verschenen talloze negatieve berichten. *Het Twentsche Volksdagblad* schreef: “Al die kinderen worden op de zoogenaamde neutrale school in naam opgeleid tot alle maatschappelijke en christelijke deugden, maar in werkelijkheid opgekweekt voor het socialisme.”¹⁵⁷ Het *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard* meende: “De geest der openbare scholen is verderfelijk, het onderwijs opruiend, barstend van verkeerden vrijheidszin, de openbare school is goed voor heidenen en joden; de eerste willen van God niets weten, de laatste van Christus niet”¹⁵⁸ en *De Fakkel* berichtte: “Dat roode gevaar dreigt vooral van de zijde, waarvan velen het allerm minst zouden verwachten. Het is de neutrale staatschool, waar deze besmettelijke ziekte heerscht.”¹⁵⁹

In reactie op de aanval van De Savornin Lohman en de berichtgeving in de

¹⁵⁴ L. E. J. Brouwer, ‘Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik (Haarlem 1909)’, *De Amsterdammer*, 1731 (1910), p. 2.

¹⁵⁵ Van Eeden, *Dagboek II. 1901–1910*, pp. 1094–1095.

¹⁵⁶ J. F. A. Braster, ‘De identiteit van het openbaar onderwijs’, Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam (1996), pp. 140–141.

¹⁵⁷ *Het Twentsche Volksdagblad*, geciteerd in: *ibid.*, p. 141.

¹⁵⁸ *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard*, geciteerd in: *ibid.*

¹⁵⁹ *De Fakkel*, geciteerd in: *ibid.*

media nam de algemene vergadering van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers een motie aan, waarin werd gesteld “dat het in strijd is met elke gezonde opvatting der pedagogie, bij kinderen propaganda te maken voor enige politieke of economische leerstelling.”¹⁶⁰ Sindsdien bleef de neutraliteitskwestie een belangrijk onderwerp voor de Bond. Bij de kroningsfeesten van koningin Wilhelmina in 1898 verdedigde hij de neutrale positie van de openbare onderwijzers. De onderwijzers hoefden zich niet meer willoos door de autoriteiten te laten gebruiken om feesten te organiseren waarvan de betekenis voor de meeste kinderen onduidelijk was. Of de schoolmeester zelf een voorkeur had voor de monarchie of voor de republiek als staatsvorm was daarbij niet van belang. Het was uit pedagogisch oogpunt dat dit soort kwesties buiten de school moest blijven.

De Savornin Lohman liet in 1907 weer van zich horen tijdens de begrotingsdebatten in de Tweede Kamer.¹⁶¹ Hij verdedigde daar het stelsel van relatieve neutraliteit, waarbij de openbare scholen in protestantse regio's een protestants, en in katholieke regio's een katholiek karakter konden krijgen. Er mochten verhalen uit de Bijbelse geschiedenis worden verteld en ook mocht er worden gebeden. De liberalen leken deze relatieve neutraliteit te steunen. In reactie hierop voerde de Bond van Nederlandsche Onderwijzers de propaganda voor de absolute neutraliteit van de openbare scholen verder op. In 1909 hield F. L. Ossendorp, de voorzitter van het hoofdbestuur van de Bond, een rede over de absolute neutraliteit tijdens de algemene vergadering te Leiden. Hij ging in op de houding van sommige openbare onderwijzers met betrekking tot de viering van de geboorte van prinses Juliana eerder dat jaar. Het toepassen van het beginsel van de absolute neutraliteit betekende volgens hem dat onderwijzers niet meededen aan de Oranjefeesten. Ook had men weinig behoefte aan het gezamenlijk met de leerlingen zingen van het Wilhelmus. Ossendorp verdedigde zijn houding met een beroep op het pedagogische uitgangspunt, ontleend aan J.J. Rousseau, dat jonge kinderen a-morele en a-religieuze wezens zijn:

Wij kunnen de kinderen niet leren, wat boven hun bevattingsvermogen ligt. Wij mogen hen geen liederen laten zingen, welke ze niet begrijpen kunnen. Wij kunnen hun niet duidelijk maken, welke staatkundige betekenis, volgens velen, de geboorte van 't prinsesje voor ons volksbestaan heeft. Wij kunnen hen niet doen gevoelen, waarom zij moeten juichen en jubelen bij de geboorte van een koningskind en niet bij de geboorte van een ander kind. Wij kunnen hun niet doen inzien, dat het Koningschap de voorkeur verdient boven de Republikeinse staatsvorm. Omdat wij dit alles niet kunnen, daar het valt buiten het waarnemings- en bevattingsvermogen der leerlingen en

¹⁶⁰Motie Bond van Nederlandsche Onderwijzers, geciteerd in: Braster, 'De identiteit van het openbaar onderwijs', pp. 141–142.

¹⁶¹Ibid., pp. 142–143.

omdat bovendien de school geen aanstoot mag geven aan iemand, ook niet aan hen, die een republiek verkiezen boven een monarchie, daarom is dat alles voor de lagere school uit den boze.¹⁶²

Ossendorps rede werd toegelicht en verdedigd in het manifest *Aan het Nederlandse Volk*, waarvan de Bond 350.000 exemplaren door het land verspreidde.

In aansluiting op de algemene vergadering organiseerde de Bond van Nederlandsche Onderwijzers, samen met de SDAP, een neutraliteitsmeeting op 20 maart 1910 in de schouwburgzaal van het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam.¹⁶³ De vergadering werd door enkele duizenden mensen bezocht.¹⁶⁴ Vertegenwoordigd waren onder andere de hoofdbesturen van 26 vakbonden, het hoofdbestuur en partijbestuur van de SDAP en de SDP, onder wie Mannoury en Wijnkoop, de Kamerfractie van de SDAP, 28 bestuursbonden, 198 vakafdelingen met 376 afgevaardigden, een afdeling van de Vrijzinnig-Democratische Bond en 105 afdelingen van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers met 347 afgevaardigden. Toen de grote schouwburgzaal ruim voor aanvang van de vergadering vol begon te raken, werden er nog twee extra zijzalen in gebruik genomen. Toen ook die volliepen, werd besloten om tevens een bijeenkomst in gebouw Plancius te organiseren. Ook hier had men twee zalen nodig.

Mannoury en Wijnkoop zaten in de schouwburgzaal van het Paleis voor Volksvlijt. Zij hadden een plek in de stalles, vooraan bij het podium. In de schouwburg werd de vergadering voorgezeten door Ossendorp. In de zijzalen voerden H. van Lingen, voorzitter van de afdeling Utrecht van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers, J.A. Bergmeijer van Dordrecht en Bondssecretaris J. Lamers het woord. In de zalen van Plancius spraken Bergmeijer en Gerhard. Op al deze vergaderingen werd de volgende motie voorgelegd:

De vergadering bijeengeroepen door het hoofdbestuur van den 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers', gehouden op Zondag 20 Maart 1910 in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, van oordeel, dat de openbare lagere school toegankelijk moet zijn en blijven voor de kinderen van alle burgers, onverschillig welke godsdienstige of politieke overtuiging deze burgers zijn toegedaan, van oordeel, dat daarom reeds de onderwijzer zich te onthouden heeft van iets te leeren, te doen of te laten wat strijdig is met de godsdienstige of politieke begrippen van andersdenkenden, overwegende, dat deze onthouding ook in het direct belang is van het kind zelf, om dat het inprenten van dergelijke dogma's slechts schaden kan aan de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, spreekt als haar meening uit, dat het openbaar on-

¹⁶²F. L. Ossendorp, geciteerd in: Braster, 'De identiteit van het openbaar onderwijs', p. 141.

¹⁶³Ibid., p. 143.

¹⁶⁴KB HK, *De Tijd* (21 maart 1910).

derwijs neutraal behoort te zijn ten opzichte van godsdienst en politiek, en protesteert tevens ten ernstigste tegen elke aanranding van de vrijheid van den onderwijzer, om buiten de school voor zijn politieke en paedagogische inzichten propaganda te maken.¹⁶⁵

Voorafgaand aan de vergadering had Mannoury namens het partijbestuur van de SDP amendementen op de voorgestelde motie ingediend. De motie van de SDP zag er als volgt uit [waarbij de amendementen zijn gecursiveerd, MK]:

De vergadering bijeengeroepen door het hoofdbestuur van den ‘Bond van Nederlandsche Onderwijzers’, gehouden op Zondag 20 Maart 1910 in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, *van oordeel, dat de reactie op onderwijsgebied een gevolg is van het streven der gehele bourgeoisie om de openbare school nog meer dan tot dusverre dienstbaar te maken aan de belangen harer klasse, van oordeel, dat de enige kracht, die zich hiertegen kan verzetten is de georganiseerde arbeidersklasse, die de verplichte neutrale school nodig heeft*, van oordeel, dat de openbare lagere school toegankelijk moet zijn en blijven voor de kinderen van alle burgers, onverschillig welke godsdienstige of politieke overtuiging deze burgers zijn toegedaan, van oordeel, dat daarom reeds de onderwijzer zich te onthouden heeft van iets te leeren, te doen of te laten wat strijdig is met de godsdienstige of politieke begrippen van andersdenkenden, overwegende, dat deze onthouding ook in het direct belang is van het kind zelf, om dat het inprenten van dergelijke dogma’s slechts schaden kan aan de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, spreekt als haar meening uit, dat het openbaar onderwijs neutraal behoort te zijn ten opzichte van godsdienst en politiek, *en door de Staat verplicht moet worden gesteld*, en protesteert tevens ten ernstigste tegen elke aanranding van de vrijheid van den onderwijzer, om buiten de school voor zijn politieke en paedagogische inzichten propaganda te maken *en roept alle aanwezigen op tot de strijd voor het A.K. [algemeen kiesrecht] en de verplichte neutrale staatsschool*.¹⁶⁶

De SDP wilde naar eigen zeggen dus drie dingen. Ten eerste wilde ze benadrukken dat het bij deze aanslag op het onderwijs, over de hoofden van de onderwijzers heen, allereerst om de belangen van de arbeidersklasse ging; ten tweede dat de arbeidersklasse op onderwijsgebied de verplichte neutrale staatsschool eiste en ten derde dat die eis alleen betekenis en succes kon hebben als de arbeiders er de wil tot de macht bijvoegden, door namelijk allen op te roepen tot de strijd voor het algemeen kiesrecht: “Zonder den uitdrukkelijk uitgesproken

¹⁶⁵KB HK, *De Tijd* (21 maart 1910).

¹⁶⁶KB HK, *De Tribune* (26 maart 1910).

wil tot dezen machtsstrijd zijn alle wenschen en eischen der arbeidersklasse en van degenen die hun hulp inroepen of met hen meestrijden, slechts woorden, waardoor althans de bourgeoisie zich niet van haar reaktionair standpunt laat verdringen.”¹⁶⁷

Het partijbestuur van de SDP wilde dat de amendementen tijdens de vergadering zouden worden behandeld. Ossendorp zag dit niet zitten. Hij meende dat het beter was als de door de Bond voorgestelde motie werd aangenomen en hij had geen behoefte daar nog eens over te discussiëren. Mannoury liet het er niet bij zitten. Nadat Ossendorp de motie had voorgelezen vroeg hij het woord. Onmiddellijk ontstond er een hoop tumult in de zaal. Het publiek begon te joelen en te schreeuwen, waardoor Mannoury zich nauwelijks verstaanbaar kon maken. Het confessionele dagblad *De Tijd* beschreef de situatie als volgt:

De heer Mannoury, die naast den heer Wijnkoop (S.D.P.) in de stalles zit, sprong overeind, en vroeg het woord. Hij had amendementen. Voorzitter: Het bestuur meent, dat op een vergadering als deze niet moet worden gedebatteerd. Er wordt alleen gestemd. De heer Mannoury: Ik vraag 5 minuten het woord! Een onbeschrijfelijk tumult ontstaat. Men schreeuwt over en weer, springt op de stoelen, fluit. De voorzitter hamert met regelmatige slagen op de groene tafel. De voorzitter, eindelijk in staat, zich verstaanbaar te maken, zegt, dat men toch zoo verstandig had moeten geweest zijn te beseffen, wat de beteekenis is van dezen dag. (Sterk applaus). Vóór de vergadering heeft de heer Mannoury hem gezegd, dat de S.D.P. eenige amendementen op de voorgestelde motie wilde indienen. De voorzitter heeft dat ontraden, heeft M. aangeraden er met zijn bestuurders over te praten en er hem op gewezen, dat de kracht der motie is, als ze wordt aanvaard, zonder beding. Daarmee meent de voorzitter te hebben gehandeld in den geest der vergadering. (Applaus en eenig gefluit). Er wordt van de zijde van S.D.P. ers geroepen : “Net als in de Kamer! Jullie smoren het vrije woord!” Het tumult duurt voort. De heer Mannoury houdt, druk gesticuleerend, staande op een fauteuil in de stalles een betoog. De schouwburgzaal geeft het tooneel van een opgewonden volksmenigte met alle momenten van deining. De voorzitter hamert! Zaalwachters trekken den heer Mannoury van zijn spreekgestoelte omlaag. De storm legt zich.¹⁶⁸

De zaalwachters zorgden ervoor dat Mannoury het woord niet meer kon nemen. Ossendorp wilde de vergadering hervatten en de motie in stemming brengen. Hij sprak de SDP'ers aan op hun verantwoordelijkheden:

¹⁶⁷KB HK, *De Tribune* (26 maart 1910).

¹⁶⁸KB HK, *De Tijd* (21 maart 1910).

Die mensen kunnen nog niet eens vergaderen. (Applaus). Hij [Mannoury] kan in een meeting als deze toch geen amendementen op de motie behandelen. Dat gaat beter in een partijvergadering. Protesten! Kabaal! Geschreeuw over en weer. Uit de galerij roept iemand tot den heer Wijnkoop: “Durf je zelf niet meer?” De heer Wijnkoop vliegt op, daagt zijn tegenstander uit. Hetzelfde tumult begint opnieuw. De heer Vliegen: “Dat lapt ’m nou zoo’n kwajongen!” De voorzitter timmert er op los. In de zaal staat alles overeind. De heer Mannoury wordt door zaalwachters bedreigd. Vrienden van de S.D.P. beschermen hem. De voorzitter zegt, dat de motie is aangenomen. Op het tooneel wordt order gegeven het scherm te laten zakken. Te vier uur is het eind van de meeting en loopt de schouwburgzaal leeg. Buiten, voor het Paleis voor Volksvlijt, zetten de verhitte gemoederen de politieke discussies voort. Een oogenblik dreigt het tot kloppen te zullen komen, maar de heer Wijnkoop verwijdert zich uit de woeling. Dan gaat de massa langzamerhand uiteen ...¹⁶⁹

In de zijzalen van het Paleis voor Volksvlijt en in Plancius werd dezelfde motie ook aangenomen, maar daar was het volgens de krant “lang zoo’n gezellige keet niet!”¹⁷⁰

Ook andere dagbladen besteedden aandacht aan de uit de hand gelopen neutraliteitsmeeting. In het redactionele artikel “Ontoerekenbaren” haalde *Het Volk*, het dagblad van de SDAP, flink uit naar de SDP. De meeting in de schouwburgzaal eindigde volgens het blad met een schandaaltje, dat natuurlijk was verwekt door de Tribunisten:

De toestand van deze uit de eigenlijke arbeidersbeweging verwijderde elementen is gelijk aan dien van iemand die niets te verliezen heeft en nu tracht zich door een soort van terrorisme het ontzag te verschaffen dat men door zijn daden verbeurd heeft. Het is de houding van den orgelman die hardnekkig aan zijn kast blijft draaien in de hoop dat men hem wat geeft om hem kwijt te worden.¹⁷¹

De Bond van Nederlandsche Onderwijzers had volgens de krant een oproep gedaan aan alle organisaties die met de neutraliteitsgedachte sympathiseerden, niet om te beraadslagen om het een of ander, maar om hem te steunen in de strijd die de regering tegen de Bond had aangevangen. De gehele manifestatie droeg dat karakter: “De geheele leiding was in handen van den Bond, alle aangekondigde sprekers waren onderwijzers, de gestelde motie bevatte het standpunt

¹⁶⁹KB HK, *De Tijd* (21 maart 1910).

¹⁷⁰KB HK, *De Tijd* (21 maart 1910).

¹⁷¹KB HK, *Het Volk* (22 maart 1910).

van den Bond, waarvoor hij den steun vroeg.”¹⁷² De meeting was niet bedoeld om over de samenstelling van de motie te delibereren. Bovendien, zo stelde *Het Volk*, kwam het er voor een normaal mens ook weinig op aan, in welke bewoordingen het in de redevoeringen ingenomen standpunt werd gevat. Het gehele karakter van de meeting had ieder moeten verhinderen om reële of vermeende geschillen op te werpen. De eigenlijke arbeiders dachten er ook zo over, maar de SDP natuurlijk niet:

Zij had aan Mannoury opgedragen kabaal te schoppen. Wij zeggen met voorbedacht: kabaal te schoppen. Want de positie die deze ‘partij’ in de Nederlandsche arbeidersbeweging inneemt, maakt dat haar optreden in dergelijke omstandigheden altijd dat karakter aanneemt. Men voelt in deze lieden instinktmatig het element dat maling heeft aan de allerhoogste belangen, doch dat van zich wil doen spreken, in welken zin ook.¹⁷³

Het moment waarop Ossendorp de rondgedeelde motie in stemming had willen brengen, zo stelde de krant, had een moment van geestdrift en solidariteit moeten zijn. Maar toen nam Mannoury het woord. Ossendorp wist wat Mannoury van plan was. Hij had hem vóór de vergadering al proberen af te brengen van diens voornemen om amendementen in te dienen en hem gewezen op het misdadige in de poging, omdat die tot een ontregeling van de meeting zou leiden, “maar het woord van den voorzitter van den in zoo’n ernstigen strijd staanden Bond was natuurlijk afgestuit op de onvatbaarheid voor rede, die van den aanvang af het kenmerk is geweest van de ‘Tribune’ en van de Tribunisten.”¹⁷⁴ Hoe die lui stonden in zulke zaken, zo ging de krant verder, bleek ook uit een schrijven dat de SDAP een dag na de neutraliteitsmeeting van Ossendorp had ontvangen:

Op de meeting deelde ik mede, dat ik Mannoury dringend verzocht had niet met zijn amendementen te komen. Zooals mij na de vergadering werd medegedeeld, is het gesprek (nadat ik weg was) voortgezet tusschen Mannoury en ons Hoofdbestuur lid Van Lingen. Mannoury zei toen tegen Van Lingen (in tegenwoordigheid van Van Assen: “Al zoudt u me overtuigen, dat ik het mis had, *al zou het welslagen van deze beweging er door in gevaar worden gebracht*, of er ten minste afbreuk aan doen, dan zou ik toch niet toegeven. Ik sta hier niet als persoon, maar als afgevaardigde met mandaat. Ik wil er nog wel eens over praten met de andere lui, maar dat zal niets geven.”¹⁷⁵

Uit Mannoury’s reactie bleek de hele ziekelijke geestestoestand van de SDP. Achteraf gezien deed het volgens de krant dan ook enigszins komisch aan, te denken

¹⁷²KB HK, *Het Volk* (22 maart 1910).

¹⁷³KB HK, *Het Volk* (22 maart 1910).

¹⁷⁴KB HK, *Het Volk* (22 maart 1910).

¹⁷⁵KB HK, *Het Volk* (22 maart 1910).

aan de aarzeling die veel SDAP'ers indertijd hadden gevoeld toen het royement van deze lieden in de partij aan de orde was. Het beste wat men nog van de Tribunisten denken kon, was dat men met ontoerekenbaren te doen had.

In zijn ingezonden stuk "De Debatweigering op de Neutraliteitsmeeting", dat verscheen in *De Tribune* van 26 maart 1910, beschouwde Mannoury de debatweigering als een aanval op de vrijheid van meningsuiting. Het hoofdbestuur van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers had niet alleen geweigerd om de amendementen, die de afgevaardigden van het partijbestuur van de SDP vóór aanvang van de vergadering op de voorgestelde motie hadden ingediend, in behandeling te brengen, maar het had alle discussie over die motie, ook waar namens de SDP daarom met aandrang werd verzocht, geweigerd. Mannoury schreef:

Als een vakbond een beroep doet op het volk, om het in zijn strijd te steunen, en zij legt aan degenen, die aan haar oproep gehoor gaven, een gemotiveerde uitspraak voor, waarvoor zij hun instemming vraagt, dan heeft die bond niet het recht, datzelfde volk als stemvee te beschouwen, dat enkel mag zien, horen en zwijgen, maar niet zelf denken en niet van eigen inzicht blijk geven.¹⁷⁶

Mannoury en de andere bestuursleden van de SDP hadden weliswaar waardering voor het streven van de Nederlandse onderwijzers om in de opvoeding van het kind op de openbare school een strikte neutraliteit in acht te nemen, maar dat wilde niet zeggen dat de SDP zich aan dit systeem wilde onderwerpen:

Wij zijn niet neutraal, en wensen dat niet te zijn. Wij strijden voor onze overtuiging met eerbiediging van die van anderen, maar wij eisen daarbij ook eerbiediging voor de onze. En aan deze eis heeft het Hoofdbestuur, dat wél de medewerking van S.D.A.P. en N.V.V. voor deze protestmeeting heeft ingeroepen, doch aan de vertegenwoordigers der S.D.P. ieder woord van debat heeft geweigerd, niet voldaan, ja het heeft door zijn reactionnaire houding, daarin gesteund door een door politieke haat verblinde vergadering, een slag in het aangezicht gegeven aan de zaak der democratie, wier verdediging het had op zich genomen.¹⁷⁷

Het vrije debat behoorde volgens Mannoury tot het wezen van de democratie.¹⁷⁸ Het weigeren ervan, zoals de Bond van Nederlandsche Onderwijzers had gedaan, was een verloochening van die democratie en dat terwijl de Bond juist voor die democratie op wilde komen in haar strijd voor een absoluut neutrale school.

¹⁷⁶KB HK, *De Tribune* (26 maart 1910).

¹⁷⁷KB HK, *De Tribune* (26 maart 1910).

¹⁷⁸Zie p. 165.

8 | Schoolleider

Wie eenheid zegt, zegt vrijheid. Wie discipline zegt, zegt democratie. En wie dat al in eenen zegt, zegt socialisme.

— G. Mannoury¹

Hogere Burgerschool te Vlissingen

Vanuit Helmond probeerde Mannoury een betere betrekking te vinden. In het voorjaar van 1910 deed zich hiertoe een kans voor. De HBS met driejarige cursus en daaraan verbonden Handelsschool met tweejarige cursus te Vlissingen had een vacature voor een leraar handelswetenschappen, die bevoegd was voor boekhouden en die tevens in het bezit was van de MO-akte KI.² Het ging om een aanstelling van 14 uren. Mannoury voldeed aan de gestelde voorwaarden en stuurde zijn sollicitatiebrief vóór 28 april 1910 aan het college van B en W van Vlissingen. In reactie hierop ontving hij een schrijven van het Vlissingse gemeenteraadslid J.E. van Raalte. Hoewel Mannoury een geschikte kandidaat was, vroegen verschillende gemeenteraadsliden zich af of zij hem wel naar Vlissingen moesten halen.³ Mannoury was lid van de Sociaal-Democratische Partij (SDP), hij zat zelfs in het bestuur van die partij, en socialistische onderwijzers werden in Vlissingen niet door iedereen gewenst. Mannoury was er echter van overtuigd dat zijn socialisme een leraarschap niet in de weg stond. In antwoord op Van Raalte schreef hij:

Dat ik met volle overtuiging de sociaaldemokratie ben toegedaan en dat ik mij volledig het recht voorbehoud, met alle eerlijke middelen, voor die overtuiging op te komen. Wel kan ik U de verzekering geven, nimmer iets te hebben gedaan of te zullen doen, waardoor ik mijn leerlingen, zij het ook zijdelings, in die beginselstrijd zou betrekken; mijn van die der meerderheid afwijkende overtuiging heeft dan ook noch te Helmond, noch in

¹KB HK, *De Tribune* (20 juli 1912).

²PA BW, 'Advertentiën', *Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs* (Knipsel, 1910).

³Altena, *Een broeinest der anarchie*, pp. 304, 319.

een mijner vroegere betrekkingen ooit aanleiding gegeven tot spanning of onaangename verhouding tot mijn leerlingen of kollega's.⁴

Mannoury voegde eraan toe, dat hij er geen bezwaar tegen had dat de heren gemeenteraadsleden van zijn schrijven in kennis zouden worden gesteld.

Mannoury's reactie werd op 22 juli 1910 in de Vlissingse gemeenteraadsvergadering besproken. Ondanks blijvende bezwaren van enkele gemeenteraadsleden werd Mannoury per 1 september 1910 benoemd tot tijdelijk leraar in boekhouden en handelswetenschappen aan de HBS en daaraan verbonden Handelsschool voor het cursusjaar 1910–1911.⁵ Tevens zou hij, indien nodig, de lessen in de wiskunde aan de HBS verzorgen.

Mannoury dankte zijn benoeming hoofdzakelijk aan J.G. van Niftrik.⁶ Van Niftrik was in 1905 in de gemeenteraad gekozen en tot wethouder van fabricage (publieke werken) benoemd. Zodra hij wethouder was, begon hij aan een groot moderniseringsprogramma dat van Vlissingen een moderne havenstad moest maken. Hierbij had hij bijzondere aandacht voor het onderwijs. Als Vlissingen economisch wilde meetellen, dan had de stad een voor de handel geschoolde beroepsbevolking nodig. Aan het begin van de 20^{ste} eeuw stond het onderwijs in Vlissingen er echter niet goed voor. Er waren drie openbare lagere volksscholen, maar die waren alle overbevolkt. Op twee ervan werd Frans, Engels en wiskunde gegeven. Met het bijzonder onderwijs was het niet beter gesteld. De hoogste vorm van onderwijs die in Vlissingen kon worden genoten, was de Hogere Zeevaartschool die aspirant-stuurlieden opleidde in de zeevaartkunde. Deze school werd in 1903 opgericht. Aanvankelijk vonden de lessen plaats in twee leslokalen op de bovenverdieping van de openbare lagere school in de Frans Naereboutstraat. Later verhuisde de school naar een nieuw gebouw aan Boulevard Bankert 156. Volgens Van Niftrik kon alleen een HBS zorgen voor voldoende bekwaam kantoor- en handelpersoneel, dat een haven- en handelsstad als Vlissingen nodig had. Van Niftrik had reeds in 1900–1901, toen nog als directeur van een gasfabriek, geprobeerd om een Gemeentelijke HBS op te richten. Dit was niet gelukt. Integendeel, het voorstel had de stad in rep en roer gebracht. Net als in Helmond verzetten ook de confessionelen in Vlissingen zich tegen de komst van een openbare HBS.⁷ Vooral de aanhangers van de Anti-Revolutionaire Partij, de partij van Kuyper, kwamen in verzet. Zij droegen de volgende argumenten tegen de HBS aan:

Een Gemeentelijke HBS zou de rijken in de stad onevenredig bevoordelen.
Het Rijk subsidieerde een HBS vijfmaal zo zwaar als het openbaar lager

⁴PA BW, Brief G. Mannoury aan J.E. van Raalte (21 juli 1910).

⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (23 juli 1910).

⁶Altena, *Een broeinest der anarchie*, pp. 290–291, 319, 458.

⁷Zie ook p. 112.

onderwijs en dan nog was zo'n HBS onbetaalbaar voor kinderen van ambachtlieden. In Vlissingen moest het lager onderwijs verbeterd worden. Scholen die de praktische vaardigheden van de bevolking verhoogden, zoals een ambachtsschool, moesten worden gesticht. (...) Voor intellectuele scholing moest je maar naar Middelburg, een stad die ondanks alle instellingen van middelbaar onderwijs niet vooruitging. Dat was nog het beste bewijs tegen de argumenten van de HBS-groep.⁸

Als wethouder lukte het Van Niftrik wel om een openbare HBS te verwezenlijken.⁹ Zonder veel problemen werd zijn plan door de gemeenteraad goedgekeurd. In 1908 kreeg de gemeente Vlissingen toestemming van de minister van Binnenlandse Zaken om een Gemeentelijke HBS met driejarige cursus te stichten en op 8 september van dat jaar ging de nieuwe school van start. De lessen werden gegeven in het gebouw van de openbare lagere school in de Frans Naereboutstraat, waar eerder de Hogere Zeevaartschool was gevestigd.

Begin 1910 werd op voorstel van Van Niftrik een tweejarige Hogere Handelsschool aan de HBS toegevoegd. Een dergelijke school bestond alleen nog maar in Amsterdam.¹⁰ De Handelsschool was bedoeld voor leerlingen die op een kantoor, in handelsondernemingen of administratieve betrekkingen wilden gaan werken.¹¹ Zij kwamen terecht bij bedrijven als de Gebr. Philips te Eindhoven, de Gasfabiek te Vlissingen of de Twentsche Bank te Almelo en Amsterdam. De Handelsschool stond open voor leerlingen die met goed gevolg het eindexamen hadden afgelegd aan een HBS met driejarige cursus en leerlingen die met goed gevolg het overgangsexamen naar de vierde of vijfde klas of het eindexamen van een HBS met vijfjarige cursus hadden afgelegd. Van leerlingen die onvoldoende cijfers in de vreemde talen hadden, werd de talenkennis vooraf getoetst door de betrokken leraren. Afhankelijk van de uitslag van deze toets werden de leerlingen al dan niet tot de school toegelaten. De Handelsschool zou worden ondergebracht bij de HBS en op maandag 5 september 1910 van start gaan.

Door de uitbreiding van het middelbaar onderwijs in Vlissingen kwamen er enkele vacatures vrij. Deze werden zoveel mogelijk intern opgevuld door leraren die reeds aan de Vlissingse HBS werkzaam waren. Voor de vacatures van leraar Frans, leraar Duits, leraar Aardrijkskunde en leraar handelswetenschappen werden externe kandidaten geworven, onder wie Mannoury voor handelswetenschappen.¹²

⁸Altena, *Een broeiest der anarchie*, pp. 458–459.

⁹Ibid., p. 291.

¹⁰Ibid.

¹¹PA BW, J. Coster, 'Programma van het onderwijs te geven aan de Hoogere Handelsschool met twee-jarigen cursus te Vlissingen gedurende het schooljaar 1916–1917' (Brochure, 1916), pp. 33, 36–37, 39–40.

¹²PA BW, 'Advertentiën', *Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs* (Knipsel, 1910).

Voorafgaand aan zijn lessen schreef Mannoury het boek *Methodologische aantekeningen over het dubbel-boekhouden* (1910), dat hij gebruikte voor zijn lessen aan de tweede klas van de Handelsschool.¹³ Het was volgens hem geen eigenlijk schoolboek, althans niet voor beginners, hoewel de aanleiding tot samenstelling ervan gelegen was in het feit:

Dat aan schrijver dezes opgedragen werd, de handelswetenschappen klassikaal te onderwijzen, en hij daarbij behoefte gevoelde (zo voor zijn a.s. leerlingen als voor zichzelf!) de denkbeelden betreffende de grondslagen van het dubbel-boekhouden, die hij zich langzamerhand had verworven, tot één geheel te verenigen.¹⁴

Mannoury hoopte dat zijn aantekeningen ook voor andere beoefenaars van de boekhoudkunde van enig nut konden zijn. Het boek verscheen bij uitgeverij P. Visser Azn. te Haarlem, de uitgeverij die ook Mannoury's *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) had uitgegeven. Mannoury schreef het boek in de "veelgemaakte en veelbestreden vereenvoudigde spelling,"¹⁵ waarvan hij al enkele jaren voorstander was.¹⁶ In onderwijzerskringen behoefde deze meer rationele en eenvoudige schrijfwijze volgens hem geen verdediging meer, maar het grote publiek wilde er nog niet van weten. De uitgeverij had daarom aanvankelijk bezwaar gemaakt, maar uiteindelijk was ze aan Mannoury's wens tegemoet gekomen.

Mannoury meende dat de lezer gemakkelijk aan de nieuwe spelling kon wennen:

Het oog, dat zich slechts kort aan de nieuwere vormen heeft gewend, wordt spoedig onaangenaam getroffen door de vele 'dode' letters (waarvan verscheidene zelfs nooit geleefd hebben!), die de oudere schrijfmeesters ons nog altijd willen doen meeslepen. Ook ten opzichte van de boekhoudkunde zelve, die toch de tijd van de eindeloze zinledige formules reeds lang te boven is, scheen het mij niet ongepast, de schone beginselen van korthed en korrektheid, ook in het uitwendige, zoveel mogelijk in toepassing te brengen.¹⁷

Met Mannoury's nieuwe betrekking in het vooruitzicht verhuisde het gezin Mannoury eind augustus 1910 van Steenweg L 74 in het centrum van Helmond naar

¹³Coster, 'Programma van het onderwijs te geven aan de Hoogere Handelsschool met tweejarigen cursus te Vlissingen', p. 16.

¹⁴G. Mannoury, *Methodologische aantekeningen over het dubbel-boekhouden* (Haarlem: P. Visser Azn., 1910), p. 6.

¹⁵Ibid.

¹⁶Zie p. 66.

¹⁷Mannoury, *Methodologische aantekeningen over het dubbel-boekhouden*, pp. 6–7.

Boulevard Bankert nr. 16 te Vlissingen, met de brede Scheldemonding voor de deur.¹⁸ Hierop heeft Mannoury's gedicht "De Rode Baak" betrekking, dat in 1911 in *Het Socialisme*, het maandblad van de SDF, werd gepubliceerd:

In de zee voor mijn deur ligt een rode baak,
Die blinkt in de zon zo blijde.
Wijst trouw aan de zeeman de zandbank aan,
En toont hem stroom en getijde.
Gij kleine baak in de grote zee,
Hoe kunt ge zo schitter-blinken?
Gij keert niet de stroom en gij redt niet wie zinkt.
Eilacie! Hoe velen verdrinken!
Of kent dan, als wij, uw ijzeren hart
Bij 't rusteloos dalen en rijzen,
De vreugd van de strijd tegen mensensmart,
De vreugd van het worstelend wijzen? ...¹⁹

In Vlissingen werden drie dochters geboren: Elisabeth Maria ('Els') op 30 mei 1911, Cornelia ('Cor') op 12 juli 1912 en, als laatste kind, Anna ('Ans') op 1 maart 1915. Na de geboorte van Cor verhuisde het gezin naar Scheldestraat nr. 48 in het centrum van Vlissingen.²⁰ Later keerde het terug naar Boulevard Bankert, waar het zich op nr. 24 vestigde. De kinderen werden modern opgevoed. Dit was niet altijd naar ieders zin. Zoon Jan zei hier later over: "Ik werd gemillimeterd. Fris, hygiënisch, en ik droeg een schillerhemdje met een 'keurtje'. Aan zulke moderniteiten had ik een hekel. Een ander teken van progressiviteit was, dat wij altijd op blote voeten liepen, zowel op het strand voor de boulevard als in de nabije omgeving."²¹

Mannoury ging in Vlissingen niet alleen als leraar aan de slag. Hij werkte ook als accountant voor de firma Gebr. Polak. De gebroeders A.H. Polak en J.H. Polak handelden in ijzerwaren en scheepsbenodigdheden vanuit hun winkel op de hoek van de Nieuwendijk en de Zeilmarkt. Zij hadden een breed assortiment en verkochten kleine spullen zoals hamers, passers en stofbrillen, maar ook grote cirkelzaagmachines en draaibanken en zelfs de gehele inventaris voor een smederij.²² De firma was bekend in binnen- en buitenland. A.H. Polak overleed

¹⁸PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹⁹G. Mannoury, geciteerd in: G. Mannoury, *Wiskunst, filosofie en socialisme. Overdrukken* (Groningen: P. Noordhoff, 1919), p. 17.

²⁰Gemeentearchief Vlissingen, Archief Bevolkingsregistratie, Bevolkingsregister.

²¹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

²²K. Heyning, 'Verhaal Bascule', Zeeuwse Ankers (2015), (URL: <http://www.zeeuwseankers.nl/nl/nl-1-NL/verhaal/1306/bascule>) – bezocht op 31 januari 2017.

op 17 december 1914. Mannoury werkte toen nog voor de firma. Tijdens de uitvaart hield hij een korte toespraak namens het personeel. Hij had, hoewel hij de overledene nog maar enkele jaren kende, toch de werkkraft, doortastendheid en degelijkheid van de heer Polak leren waarderen. Ook huldigde Mannoury de humaniteit van de overledene.

Naast zijn werkzaamheden in Vlissingen had Mannoury nog steeds een aanstelling als privaattoespreker in Amsterdam. In het collegejaar 1910–1911 vonden de colleges echter geen doorgang “door bijzondere omstandigheden.”²³ Waarschijnlijk liet Mannoury’s lesrooster het niet toe om vanuit Vlissingen naar Amsterdam te reizen. Bovendien was het aantal studenten teruggelopen van twaalf in 1903 naar drie in het collegejaar 1909–1910.²⁴

Sociaal-Democratische Partij te Vlissingen

Toen de SDP op 14 maart 1909 te Amsterdam werd opgericht, was er in Vlissingen al een afdeling in wording.²⁵ Binnen een week na het roeyement van de *Tribune*-redacteuren had zich daar een comité gevormd om “eventueel mede te werken tot stichting eener nieuwe Marxistische sociaal-democratische organisatie.”²⁶ De drijvende kracht hierachter was J.A. Pieterse van Wijck, die zich in het voorjaar van 1904 te Vlissingen had gevestigd.²⁷ Hij had mede aan de basis gestaan van de Vlissingse afdeling van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in januari 1906, waarvan hij secretaris werd. Vanwege zijn onaangename optreden tegenover een medepartijlid werd hij in 1908 echter uit de partij gezet. Met de oprichting van de SDP zag hij nieuwe mogelijkheden om het socialisme in Zeeland te verbreiden. Veel kwam er echter niet van terecht.

Het duurde tot 1910 voordat Vlissingen een SDP-afdeling kreeg. Op zaterdag 22 januari van dat jaar bezochten de partijbestuurders Gorter en Wijnkoop de Zeeuwse afdeling voor het eerst.²⁸ Wijnkoop debatteerde ’s avonds met Troelstra in Middelburg.²⁹ Gorter sprak die avond voor een groep van ongeveer tachtig mensen in Vlissingen en won enkele nieuwe leden voor de partij. Op zondag-

²³Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1910–1911. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* (’s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1912), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1483001:mpeg21>) – bezocht op 31 januari 2017, pp. 82–83.

²⁴Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1909–1910. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* (’s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1911), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1482001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016, pp. 78–79.

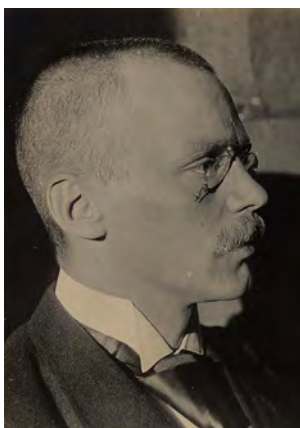
²⁵Zie ook p. 161.

²⁶Altena, *Een broeiest der anarchie*, p. 319.

²⁷Ibid., pp. 258–259, 273, 319.

²⁸Ibid., p. 319.

²⁹KB HK, *De Tribune* (29 januari 1910).



H. Gorter.

morgen sprak hij voor een klein publiek in Middelburg. Ook hier werd een enkel nieuw lid geworven en twee personen namen een abonnement op *De Tribune*. Drie weken later, op 12 februari 1910, werd de SDP-afdeling Vlissingen-Middelburg opgericht.³⁰ Ze bestond uit zes leden, onder wie W.M. Goeman, die voorzitter werd, en de jonge K. Wasch, die secretaris werd.

In maart 1910 keerde Gorter terug naar Vlissingen om een aantal cursusvergaderingen te houden. Het doel hiervan was om nieuwe leden te werven. De eerste cursusavond vond plaats op zondag 13 maart. Gorter besprak volgens een bericht in *De Tribune* “op de hem eigene zeer-bevattelijke wijze de verscherping der klasse-tegenstellingen in de huidige maatschappij, telkens helder in het licht stellend, hoe daarmee de doorvoering der puur-Marxistische strijdmanier onafwijsbare noodzakelijkheid blijft.”³¹ Gorters publiek bestond uit een groep van ruim veertig personen, onder wie ook een aantal SDAP'ers. Men luisterde aandachtig. Er werden tussentijds enkele vragen gesteld, maar debat bleef uit. Na afloop werd een aantal *Tribunes* verkocht. Gorters tweede cursusvergadering werd minder goed bezocht dan de eerste, omdat de SDAP'ers merendeels waren weggebleven. De belangstelling was echter groter, want er werden voortdurend opmerkingen gemaakt of vragen gesteld. Gorter kreeg daardoor de gelegenheid om het verschil tussen de SDP en de SDAP scherp naar voren te brengen. Er werd één nieuw partijlid geworven en één nieuwe abonnee op *De Tribune*.

Ondanks Gorters cursusvergaderingen bleef de Zeeuwse SDP-afdeling “een zwak, sectarisch, groepje.”³² Financieel stond de afdeling er niet goed voor. Dit veranderde toen Mannoury naar Vlissingen kwam. Zodra zijn benoeming tot

³⁰Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 319.

³¹KB HK, *De Tribune* (26 maart 1910).

³²Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 319.

leraar rond was, maakte hij f 10,- over naar de partijkas. Ook meldden Mannoury en zijn vrouw Betsy zich begin september aan als algemeen lid.³³ Mannoury deed al gauw enkele voorstellen van organisatorische aard. Op zijn initiatief stelde de afdeling eind september haar huishoudelijk reglement vast. Tevens verhoogde ze haar contributie. Hierdoor liepen enkele leden weg die meenden, “dat aldus de ‘actie voor Middelburg en Vlissingen was lamgeslagen.’”³⁴ Een ander voorstel van Mannoury was om, zo mogelijk wekelijks, cursusvergaderingen te houden. Hij zou zelf een cursus geven over de Internationale Organisatie, die zou plaatsvinden op 10, 17 en 24 oktober 1910, telkens om 20.00 uur, in de bovenzaal van het café van de arbeiderscoöperatie De Vooruit te Middelburg.³⁵ De cursus zou bestaan uit de volgende drie delen: 1. Sociaaldemocratische organisatiebeginselen; 2. Kopenhagen en 3. Maagdenburg–Deventer.

Naast het houden van de cursusvergaderingen maakte de Zeeuwse afdeling propaganda door het verkopen van brochures en het colporteren met socialistische bladen. Mannoury colporteerde op zaterdagmiddag en -avond met *Het Socialisme* en *De Tribune* in de Sint Jacobsstraat en naaste omgeving.³⁶ Veel succes zal het niet hebben gehad, maar de waarschijnlijk beoogde commotie ontstond wel. Het scheelde niet veel of hij was ontslagen. Al in oktober stelden gemeenteraadsleden er achter gesloten deuren vragen over.³⁷ De antirevolutionair H.J. Tichelman en diens geestverwanten wilden Mannoury liever nu dan volgend jaar ontslaan. Alleen Van Niftrik bleef hem steunen. Mannoury kon voorlopig aanblijven. Wel vroegen zowel Van Niftrik als J. Coster, de directeur van de HBS, of hij met het colporteren wilde stoppen. Mannoury gaf hier echter geen gehoor aan.³⁸

In de loop van 1911 kreeg de gemeente Vlissingen steeds meer klachten binnen over de “overlast door sommige ingezetenen ondervonden bij het op de openbare straat te koop aanbieden van gedrukte stukken.”³⁹ Hierop besloot de gemeenteraad om een colportageverbod in te stellen. Tijdens de gemeenteraadsvergadering van 30 juni 1911 stelde de raad voor om de volgende aanvullingen op de Algemene Politieverordening goed te keuren:

Het is verboden op of aan de openbare straat:

1. bij het om niet of te koop aanbieden van gedrukte of geschreven stuk-

³³KB HK, *De Tribune* (10 september 1910).

³⁴KB HK, *De Tribune* (1 oktober 1910).

³⁵KB HK, *De Tribune* (8 oktober 1910).

³⁶Krantenbank Zeeland (KZ), Archief Historische Kranten (HK), *Provinciale Zeeuwse Courant* (31 januari 1956); Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 53.

³⁷Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 321.

³⁸Zie ook p. 212.

³⁹KZ HK, *Vlissingsche Courant* (1 juli 1911).

- ken te roepen of te schreeuwen;
2. het koopen of de kennismening van gedrukte of geschreven stukken luidkeels aan te bevelen;
 3. door middel van een reclamebord of met luider stemme den inhoud daarvan geheel of gedeeltelijk bekend te maken;
 4. hetzij door middel van een reclamebord, hetzij door geraasmakende middelen op de bedoelde stukken of den inhoud daarvan de aandacht te vestigen.⁴⁰

Bij overtreding van dit verbod kon een geldboete van ten hoogste *f* 25,- of hechtenis van ten hoogste 6 dagen worden opgelegd. De wijzigingen op de Algemene Politieverordening werden door de gemeenteraad zonder discussie of stemming goedgekeurd.

De Zeeuwse afdeling was het niet eens met het colportageverbod. Volgens haar was het raadsbesluit in strijd met het algemeen belang, met de goede, democratische zeden en met artikel 7 van de grondwet (vrijheid van meningsuiting; censuurverbod).⁴¹ Op 25 juli 1911 werd het probleem besproken tijdens een ledenvergadering van de afdeling. Hier werd besloten dat Goeman en Mannoury, die intussen secretaris was, de volgende dag een adres aan Gedeputeerde Staten van de Provincie Zeeland zouden sturen, waarin zij zouden vragen om het colportageverbod niet goed te keuren, en wel op de navolgende gronden:

1. Dat van ordeverstoring tengevolge van het optreden van personen, welke drukwerk te koop of om niet aanboden, te Vlissingen nimmer sprake is geweest;
2. dat ook, al mocht het aangenomen worden, dat het voor het publiek hinderlijk is, indien door deze personen met luider stemme de aandacht op hun bladen, strooibiljetten of brosjures gevestigd wordt, er geen enkele reden bestaan kan, waarom deze overlast groter zou zijn, dan hier door het roepen van verkoopers van andere zaken veroorzaakt en dus afzonderlijk zou moeten worden verboden;
3. dat integendeel bij de onbelemmerde verspreiding van denkbeelden door middel van de drukpers een gewichtig algemeen belang betrokken is en in het bijzonder voor de strijdende arbeidersklasse de vrijheid van meningsuiting een levensbehoefte moet geacht worden;
4. dat overigens de bewoordingen van bovengenoemd raadsbesluit zó verstrekkend en bovendien zó rekbaar gekozen zijn, dat daardoor feitelijk elke openbare verspreiding van geschriften zou kunnen worden belet,

⁴⁰KZ HK, *Vlissingsche Courant* (1 juli 1911).

⁴¹KZ HK, *Vlissingsche Courant* (29 juli 1911).

immers zal het wel steeds tot de onmogelikheden behoren, iemand op of aan de straat een geschrift te verkopen of ter hand te stellen, zonder zijn aandacht op dat geschrift te hebben gevestigd, en daar dit laatste toch zeker alleen door middel van de gehoors- of de gezichtszin kan geschieden, is blijkbaar de strekking van het verbieden van “alle zichtbare teekenen” zowel als van alle “geraasmakende middelen” geen andere dan een in bedekte termen vervat verbod van alle verkoop of uitdeling van geschriften.⁴²

Het door Goeman en Mannoury ondertekende adres werd een dag later verstuurd aan Gedeputeerde Staten. Tevens werd een kopie aan de redactie van de *Vlissingsche Courant* gestuurd met het verzoek de tekst in de krant op te nemen. De krantenredactie ging akkoord en plaatste de tekst drie dagen later.

Ondanks de protesten werd het colportageverbod ingevoerd. De politie nam haar taak serieus en trad handhavend op.⁴³ Begin november 1911 moest een Middelburgse letterzetter zich verantwoorden voor de Kantonrechter, omdat hij ondanks het verbod gecolporteerd had met het vrij-socialistisch blad *De Toekomst*. De beklaagde voerde aan dat hij de politieverordening in strijd achtte met artikel 7 van de grondwet. De rechter oordeelde anders en veroordeelde hem tot een boete van f 1,- subsidiair 1 dag hechtenis.

Tijdens de vergadering waarin de gemeenteraad van Vlissingen besloot om een colportageverbod in te voeren, werd ook gesproken over de benoemingen van leraren aan de HBS en daaraan verbonden Handelsschool.⁴⁴ Voorgesteld werd om Mannoury opnieuw te benoemen tot tijdelijk leraar in boekhouden en handelswetenschappen, en zo nodig in wiskunde, voor het tijdvak van 1 september 1911 tot 31 augustus 1912. Als het aan de antirevolutionairen lag, werd Mannoury's aanstelling niet verlengd.⁴⁵ G. van de Putte wilde Mannoury ontslaan vanwege zijn socialistische denkbeelden en Tichelman omdat hij meende dat Mannoury, als gevolg van zijn socialistische propaganda, geen orde kon houden. Bovendien vond hij dat het gemeentebestuur als gezaghebbend lichaam niet kon toelaten dat een gemeenteambtenaar dit gezag ondermijnde. Volgens burgemeester jhr. A.A. van Doorn ondermijnde Mannoury het gezag helemaal niet. De conservatieve J.P. Vermaas vreesde van Mannoury een martelaar te maken als zijn contract niet werd verlengd. A. Staverman, voorzitter van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs, was van mening dat Mannoury's lessen hoge wetenschappelijk waarde hadden. Dit redde de zaak voor Mannoury, maar veel raadsleden – onder wie Tichelman en Vermaas – waren vastbesloten geen

⁴²KZ HK, *Vlissingsche Courant* (29 juli 1911).

⁴³KZ HK, *Nieuwe Zeeuwse Courant* (9 november 1911).

⁴⁴KZ HK, *Vlissingsche Courant* (1 juli 1911).

⁴⁵Altena, *Een broeïnest der anarchie*, p. 321.

socialisten meer bij het onderwijs aan te stellen. Zelfs leden van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers zouden voortaan worden geweerd.

Vrijdenkersvereniging De Dageraad

In Vlissingen raakte Mannoury betrokken bij Vrijdenkersvereniging De Dageraad. Deze vereniging was opgericht in 1856 met het doel een atheïstisch humanistische levenshouding te bevorderen, “die gekenschetst kan worden als rationeel – door de rede geleid, en vrij van dogmatismen en/of religieuze of anderszins metafysische interpretaties – en ethisch, verantwoord en doordacht handelen onder eigen verantwoordelijkheid.”⁴⁶ De vrijdenkers zagen het als hun belangrijkste taak om de mensen bewust te maken van elke vorm van geestelijke onderdrukking.⁴⁷ Hierbij keerden zij zich voornamelijk tegen de Rooms-Katholieke Kerk, die in hun ogen achterlijkheid en geestelijke slavernij representeerde. Het geloof in God was immers niet rationeel en het had geen wetenschappelijk karakter. In plaats van God en de Kerk hadden de vrijdenkers hun eigen helden. Dit waren vooral filosofen die theologie, geloof en Kerk ondergeschikt maakten aan de menselijke rede, zoals Hegel, T. Hobbes, Kant, J. Locke, Marx, Nietzsche en A. Schopenhauer; materialisten als F. K.C.L. Büchner, L.A. Feuerbach en J.A.W. Moleschott, maar ook de anarchist M.A. Bakoenin en Darwin, de grondlegger van de moderne evolutietheorie.⁴⁸ De katholieken, op hun beurt, zagen de vrijdenkers als een bedreiging voor de godsdienst en de Kerk, “en daarmee voor de hele zedelijke en maatschappelijke orde.”⁴⁹

In oktober 1909 kreeg Vlissingen een afdeling van De Dageraad.⁵⁰ Ze werd opgericht in een stampvolle zaal van De Oude Vriendschap, na een redevoering van de hervormde predikant N.J.C. Schermerhorn over de toen zojuist in Spanje terechtgestelde vrijdenker en schoolhervormer F. Ferrer. De oprichting van de Vlissingse afdeling paste bij de landelijke groei van De Dageraad vanaf eind 1909. Aanvankelijk telde de afdeling zestien leden. Binnen een jaar was dit aantal verdubbeld. In 1912 was het ledental gegroeid tot vijfenzestig. Hoewel De Dageraad politiek strikt neutraal was, waren het in Vlissingen vooral de vrije socialisten die zich bij de vereniging aansloten. De vrije socialisten streefden een

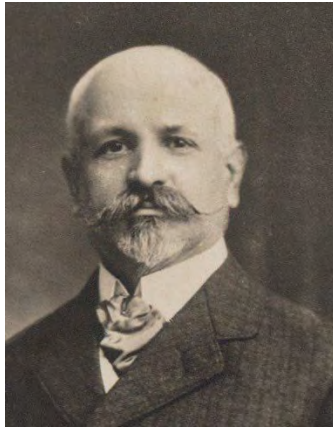
⁴⁶B. Gasenbeek en J. Nabuurs, ‘Op zoek naar het ware, het goede en het schone. 150 jaar vrijdenkersbeweging in Nederland (1856–2006)’, in B. Gasenbeek en P. Derckx (redacteurs), *Georganiseerd humanisme in Nederland. Geschiedenis, visies en praktijken* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2006), p. 9.

⁴⁷J. Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland. De Dageraad 1900–1940, een bronnenstudie* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003), pp. 7, 12.

⁴⁸Ibid., p. 24.

⁴⁹Ibid., p. 12.

⁵⁰Altena, *Een broeinest der anarchie*, pp. 283, 333.



E. Ferrer.

revolutionair-socialistisch ideaal na en keerden zich af van alle autoriteit, ook binnen de eigen beweging. Zij streden aanhoudend voor het niet-dogmatische vrije denken, iets dat ook Mannoury aansprak.⁵¹ Door het bewustzijn van de mensen te veranderen, zou volgens hen ook de maatschappij veranderen. De belangrijkste Vlissingse Dageraad-leden waren G. Angenent, P. J. van der Klift, L. Mieremet, L.P. van Oorschot en P. van Steveninck.

De Vlissingse afdeling van De Dageraad was actief in het organiseren van lezingen.⁵² Hiervoor werden allerlei sprekers naar Vlissingen gehaald. Meestal vonden de bijeenkomsten plaats in De Oude Vriendschap, waar een zaal werd gehuurd. Vanaf 1910 organiseerde de afdeling ook wekelijkse cursusvergaderingen in een zaal van De Broederband te Vlissingen. Hiervoor werden doorgaans plaatselijke sprekers uitgenodigd. De cursusvergaderingen hadden vaak een levensbeschouwelijk karakter. Het publiek dat erop afkwam was zeer divers en steeds zag men nieuwe gezichten. De vereniging bestreek een breed terrein, vooral door de bijdragen van Mannoury. Tussen 1910 en 1914 gaf hij een viertal lezingen. Op 21 november 1910 hield Mannoury een voordracht met de titel “Het Boeddhisme, Historisch-Materialistisch Beschouwd”. Mannoury werkte rond deze tijd aan een heruitgave van zijn boek *Het Boeddhisme* (1907),⁵³ die in 1911 zou verschijnen bij De Wereldbibliotheek. Op 23 januari 1911 gaf Mannoury een lezing met de titel “Herdenking Russische Revolutie”.⁵⁴ Op deze lezing was veel publiek afgekomen. Een dag eerder had Mannoury dezelfde lezing in een openbare vergadering van de SDP gehouden, toen voor een klein publiek. Op 16

⁵¹Zie p. 156, p. 163 en p. 185.

⁵²Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 333.

⁵³Zie p. 127.

⁵⁴KB HK, *De Tribune* (4 februari 1911).

november 1913 hield Mannoury een voordracht over “Wereldtaal en Spellingvereenvoudiging”, twee onderwerpen die hem al langere tijd interesseerden,⁵⁵ en op 19 mei 1914 sprak hij over “De Onsterfelijkheidsidee”.⁵⁶

Mannoury was niet de enige spreker die regelmatig door De Dageraad werd uitgenodigd. In dezelfde periode hield Wasch, lid van de SDP, lezingen over “Het Spiritisme”, “De Eedskwestie. Verruiming van echtscheidingsgronden” en “Scheiding van Kerk en Staat”. G.F. Lindeijer, een Vlissingers gemeenteraadslid, sprak over “De ethiek van het Darwinisme”, “Tets over Tolstoj en zijn leer”, “De arbeiders-klasse en de godsdienst” en “Het maatschappelijk en kerkelijk leven in de middeleeuwen” en Gerhard, een van de oprichters van de SDAP, hield voordrachten over “Vrijdenken en kerkgeloof” en “Scheiding van Kerk en Staat”.

Francisco Ferrer. † 13 oktober 1909 (1912)

In oktober 1912 publiceerde Mannoury zijn artikel “Francisco Ferrer. † 13 oktober 1909” in *Naar het Licht*, het propagandablad van Vrijdenkersvereniging De Dageraad, afdeling Vlissingen. Ferrer werd geboren op 10 januari 1859 te Alella, een plaatsje in de buurt van Barcelona, in een streng gelovig katholiek gezin.⁵⁷ In 1876 ging hij in een textiel fabriek te Barcelona werken. De eigenaar van deze fabriek was een anti-klerikaal, die veel invloed op Ferrer had. Ferrer ontwikkelde zich tot een fel tegenstander van het geloof en trad toe tot de Catalaanse vrijmetselaarsvereniging *Veritat*. In 1885 werd hij gedwongen tot ballingschap in Parijs, omdat hij een opstand van de republikeinse leider M. Ruiz Zorrilla had ondersteund.

In Parijs ontwikkelde Ferrer zijn eerste ideeën voor moderne scholen.⁵⁸ Deze waren gebaseerd op het vrije onderwijs en op anarchistisch-socialistische idealen. Ferrers ideeën vertoonden verwantschap met die van de Bond van Nederlandse Onderwijzers voor een neutrale school.⁵⁹ Net als de Bond meende Ferrer dat het bestaande schoolsysteem een instrument was van de heersende klasse, dat was gericht op dienstbaarheid. Ferrer wilde het volk juist verheffen. Zijn medeburgers moesten zich kunnen ontwikkelen tot onafhankelijke en geëmancipeerde individuen, die zelf kritisch leerden nadenken. Uiteindelijk zou dit kunnen leiden tot een verandering van de maatschappij in libertair-anarchistische richting.

⁵⁵Zie p. 66, p. 92, p. 108 en p. 192.

⁵⁶Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 333.

⁵⁷Wikipedia, ‘Francisco Ferrer’, Wikipedia. De vrije encyclopedie (z.j.), (URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Francisco_Ferrer) – bezocht op 10 februari 2017.

⁵⁸Ibid.

⁵⁹Zie p. 183.

In 1901 keerde Ferrer terug naar Spanje, waar hij zijn eerste moderne school oprichtte.⁶⁰ Hij had een aanzienlijk geldbedrag geërfd van E. Menier, een dochter van een Parijse architect, die sympathie had voor zijn plannen. In de vijf jaar die hierop volgden, breidde Ferrer zijn schoolsysteem verder uit tot een vijftigtal scholen en een kweekschool. Hij stuitte hierbij op veel weerstand uit klerikale kringen. De klerikalen deden er alles aan om van hem af te komen.

Op 31 mei 1906 pleegde de anarchist M. Moralès, een medewerker van Ferrer, een aanslag op de Spaanse koning Alfonso XIII.⁶¹ Die dag trad de koning in het huwelijk met prinses Victoria, een kleindochter van de Engelse koningin Victoria. Na de kerkelijke inzegening keerde het echtpaar terug naar het koninklijk paleis. Vanuit een hotel gooide Moralès een bom, verstoppt in een boeket bloemen, naar de koets. De bom ontplofte in het publiek. Meer dan tien toeschouwers kwamen om het leven en honderden mensen raakten gewond. Het echtpaar bleef ongedeerd en zette de geplande festiviteiten voort. Moralès werd opgespoord in een klein plaatsje in de buurt van Madrid en gearresteerd. Op weg naar het station zag hij kans de gendarme, die hem begeleidde, dood te schieten. Daarna sloeg hij de hand aan zichzelf. Katholieke kranten stelden dat de aanslag op de koning het gevolg was van de onkerkelijke en socialistisch-anarchistische opvoeding die Ferrer voorstond.

Vanwege de betrekking tussen Moralès en Ferrer had de Spaanse justitie een aanleiding om een bevel tot inhechtenisneming tegen de leider van de moderne scholen uit te vaardigen.⁶² Korte tijd later werd Ferrer gearresteerd en gevangengezet. Zijn goederen werden verbeurd verklaard.⁶³ De school en de bibliotheek te Barcelona, veertien lekenscholen in de provincie Catalonië en vierentwintig scholen in andere provincies werden gesloten. De leerlingen en de onderwijzers werden verjaagd, de musea, de boeken en de fondsen werden in beslag genomen. Het levenswerk van Ferrer werd vernietigd. Maar hiermee was justitie nog niet tevreden. De procureur van de koning eiste voor Ferrer de doodstraf door de strop. Ferrer was echter onschuldig. Hij had niets met de aanslag te maken. Zijn arrestatie leidde dan ook tot grote internationale verontwaardiging. In Nederland berichtte *Het Volk* het volgende over de zaak:

Hij [Ferrer] wist van het voornemen van Moralès, om den koning te dooden, evenveel als de koning zelf. Het bewijs van zijn schuld acht de prokureur-generaal geleverd door het volgend betoog: Moralès heeft aan den heer Nakens, redakteur van het blad *El Molin* te Madrid, den dag voor den aanslag zijn voornemen bekend en hem voor een nacht om gastvrijheid gevraagd;

⁶⁰Wikipedia, 'Francisco Ferrer'.

⁶¹KB HK, *Het Volk* (2 november 1906).

⁶²KB HK, *Algemeen Handelsblad* (15 oktober 1909).

⁶³KB HK, *Het Volk* (2 november 1906).

Nakens is een intieme vriend van Ferrer, – ergo was ook Ferrer te Barcelona, in het komplot. Dat bewijs wordt versterkt, doordat Ferrer te Barcelona een “Vrije school had gesticht, en een bibliotheek, en Moralès aan een aanstelling bij de bibliotheek had geholpen. Maar Moralès was uit Barcelona verdwenen, zonder dat Ferrer wist waarom en waarheen; Ferrer hoorde eerst weer van hem door zijn arrestatie en zelfmoord.⁶⁴

De Spaanse justitie profiteerde volgens de krant van deze verdwijning van de voornaamste getuige à décharge. Ferrer werd in een kerker geworpen, hij moest leven op water en brood, en werd gemarteld. Hij mocht niet lezen of schrijven, geen brieven of bezoek ontvangen en het slapen werd hem onmogelijk gemaakt, doordat de hele nacht boven zijn hoofd een elektrische lamp brandde en een bewaker hem elk uur wekte als hij onverhoopt toch mocht zijn ingeslapen. De bloeddorst van de Spaanse justitie, zo schreef *Het Volk*, was niet verzadigd door de vrijwillige dood van één offer. Reeds langere tijd had Ferrer justitie geërgerd en de aanslag op de koning was haar een welkome gelegenheid om deze prooi te bemachtigen. Ferrer was een bemiddeld man en een anarchist. Hij was één van die anarchisten, die geen geweld predikte, maar juist zachtmoedigheid. Hij stichtte lekensholen en bibliotheken, en probeerde in het rijk van de monniken, van de klerikale overheersing, de vrijheid van de geest te vestigen: “Dit is zijn misdaad, en zijn eenige misdaad.”⁶⁵ Dankzij een internationale actie, die werd ondersteund door mannen als J.A.F. Thibault en E.H.P.A. Haeckel, werd Ferrer na 13 maanden gevangenschap vrijgelaten wegens gebrek aan bewijs. Zijn scholen mocht hij heropenen.

Begin september 1909 werd Ferrer opnieuw gearresteerd.⁶⁶ Hij zou betrokken zijn geweest bij de anarchistische opstanden in Barcelona tijdens de zogenaamde Tragische Week. Iemand zou hem hebben gezien in het dorpje Premia, waar hij aan het hoofd zou hebben gestaan van een bende brandstichters die een klooster plunderde. Ferrer was die week echter in Engeland. Vanwege de aantijgingen hield Ferrer zich aanvankelijk schuil, maar toen hij in de bladen las dat de procureur-generaal bij het opperste gerechtshof hem in zijn rapport aan de koning als de organisator van de gehele revolutionaire beweging te Barcelona had aangewezen, hield hij het niet langer uit. Hij besloot, tegen het advies van zijn vrienden in, openlijk bij de autoriteiten te gaan protesteren tegen deze beweringen. Hij begaf zich op weg naar de rechter van instructie te Barcelona, maar werd onderweg gearresteerd en tegen zijn zin naar de militaire gouverneur gebracht. Deze verklaarde, toen Ferrer zijn onschuld betuigde, “dat het lezen van de boeken van de moderne school best een van de aanleidende oorzaken

⁶⁴KB HK, *Het Volk* (2 november 1906).

⁶⁵KB HK, *Het Volk* (2 november 1906).

⁶⁶KB HK, *Algemeen Handelsblad* (15 oktober 1909).

tot den opstand kon zijn, en dat hij dus daarvoor aansprakelijk was!”⁶⁷ In de loop van het verhoor kreeg Ferrer de indruk dat de rechter rechtvaardig was en hem snel weer vrij zou laten. Maar vier dagen gingen voorbij zonder dat Ferrer opnieuw bij de rechter werd geroepen. Op de vijfde dag van zijn hechtenis moest hij weer voor de rechter verschijnen. Het was echter dezelfde rechter niet meer. Het was een majoor, V. Pazo, die als auditeur militair in het proces van 1906 tegen Ferrer gerekwireerd had. Door hem werd Ferrer opnieuw verhoord. Pazo weigerde aan te nemen dat Ferrer niet tot een politieke partij behoorde en dat hij zich alleen bezighield met het rationalistische onderwijs. Als bewijs van Ferrers revolutionaire gezindheid beriep de aanklager zich op papieren van vóór Ferrers eerste proces in 1906, die bij die gelegenheid al uitvoerig besproken waren. Maar er zouden nog meer bewijzen zijn. Ferrer schreef hierover aan een vriend in Parijs:

Maar nu komt het verschikkelijke: een revolutionnaire oproeping die de politie bij mij gevonden heeft, een drukwerkje dat ik nooit gezien had, en dat er zeer oud uitzag. De rechter zeide mij, dat dit blaadje gevonden was in tegenwoordigheid van mijn broer, mijn zuster en Soledad. Ik antwoordde hem toen, dat ik niet wist, hoe dit blaadje bij mij in huis gekomen was, maar dat ik kon verzekeren dat ik het nooit gezien had. Er was daarin sprake van het verbranden van kloosters, het uitroeien van congregaties, het vernielen van bankgebouwen. Toen begreep ik, dat men mij voor alles aansprakelijk wilde stellen, hoewel ik niets gedaan heb.⁶⁸

Later bleek de bewering dat dit stuk door de politie bij Ferrer gevonden was onwaar te zijn. Bij de huiszoeking, die twaalf uur aan een stuk had geduurd, waren volstrekt geen verdachte papieren in zijn huis aangetroffen. Toen bedacht men iets nieuws. In 1892, zeventien jaar eerder, had Ferrer bij gelegenheid van een vrijdenkerscongres te Madrid een oproerige redevoering gehouden. Het verband tussen die redevoering en de gebeurtenissen van 1909 in Barcelona was volgens de aanklager volstrekt niet uitgesloten.

Begin oktober kondigde de rechter aan dat hij Ferrers dossier bestudeerd had en dat Ferrer een paar dagen later voor de militaire rechtbank moest verschijnen. Hij verzocht hem een verdediger te kiezen uit een lijst van officieren die Ferrer niet kende. Ferrer antwoordde dat hij veel te zeggen had over het optreden van de politie. De rechter antwoordde hem dat de militaire wet anders was dan de burgerlijke: “Het is dus afgelopen,” schreef Ferrer aan zijn vriend in Parijs, “weltra zal ik terechtstaan voor mannen die, naar ik vrees, niet onbevangen

⁶⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (7 oktober 1909).

⁶⁸KB HK, *Algemeen Handelsblad* (7 oktober 1909).

genoeg van geest zullen zijn, om in alle kalmte de feiten te beoordeelen, die mij worden ten laste gelegd . . . ”⁶⁹

Ook nu trok de zaak Ferrer internationaal veel aandacht. Een Parijse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* schreef:

Het lot van Francisco Ferrer, den strijder voor de vrije gedachte en voor de vrije school, die binnenkort terecht zal staan in verband met de oproerige beweging te Barcelona, waaraan hij part noch deel gehad heeft, begint in heel de beschaafde wereld deelneming te wekken. In Brussel, in Londen en hier in Parijs heeft men protest-vergaderingen gehouden tegen het schandelijke optreden der Spaansche autoriteiten, die, om maar zeker te zijn van een veroordeeling, dezen man gaan brengen voor een krijgsraad, voor den krijgsraad, die te Barcelona zelf (waar nog altijd de staat van beleg heerscht en de constitutionneele waarborgen opgeheven zijn) den boel aan het rechtzetten is. Vele protesten zijn reeds tot de Spaansche regeering gericht, waaronder een van een groep journalisten uit verschillende landen, ter gelegenheid van de internationale conferentie te Londen bijeengekomen, waarin de hoop wordt uitgesproken “dat Ferrer terecht moge staan voor een gewone rechtbank, en niet voor een uitzonderingsrechtspraak die door de geheele pers in alle beschaafde landen wordt afgekeurd.”⁷⁰

Men hoopte de Spaanse regering ertoe te bewegen haar plan alsnog op te geven. Was het niet uit rechtvaardigheidszin, dan toch uit angst voor de internationale publieke opinie. Het mocht niet baten. Op 12 oktober 1909 werd Ferrer ter dood veroordeeld. Omdat volgens de militaire rechtspleging een ter dood veroordeelde binnen 24 uur moest worden geëxecuteerd, zou Ferrer op 13 oktober terecht worden gesteld.

Ferrer bracht de gehele nacht van 12 op 13 oktober door met schrijven. Hij weigerde iedere geestelijke bijstand. Op woensdagmorgen werd hij naar buiten geleid. De gouverneur van het fort Montjuich wachtte hem op te midden van een aantal ambtenaren. Op de vraag of de veroordeelde nog een laatste wens had, verzocht Ferrer niet geknield en niet geblinddoekt het salvo te mogen afwachten. Na een fluisterend gesprek met zijn officieren stond de gouverneur het eerste verzoek toe, maar hij weigerde het tweede. Ferrer werd daarop met gebonden handen, met zijn rug tegen een blinde muur geplaatst: “Het detachement legde aan en op een kort bevel knalden de doodelijke schoten. Door vier kogels in hals en hoofd getroffen, viel Ferrer dood voorover.”⁷¹

⁶⁹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (7 oktober 1909).

⁷⁰KB HK, *Algemeen Handelsblad* (7 oktober 1909).

⁷¹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (15 oktober 1909).

Mannoury schreef zijn artikel ter nagedachtenis aan Ferrer drie jaar na diens dood: “Drie jaar. Een lange tijd voor onze snellelevende eeuw. Lang genoeg om te *overzien* wat ons toen zo heftig beroerde, en kort genoeg . . . om het nog niet te zijn *vergeten!*”⁷² Ferrers tragedie was volgens Mannoury gemakkelijk genoeg te overzien, zo eenvoudig als ze was. Ferrer was een man van karakter in een volk zónder karakter. Hij was een denker te midden van dweppers. Hij was een enkeling, een zachtmoedige, een idealist, die was verdwaald in een land van felle en starre, niets-ontziende priesterheerschappij:

Wat had zijn lot anders kunnen zijn dan verguizing, vervolging, belaging van zijn werk en zijn persoon? En wat had het einde anders kunnen zijn dan zijn ondergang? Reeds éénmaal [in 1906] had de schuimbekkende vijand hem uit zijn greep moeten laten ontslippen, was het te denken, dat hij dit een tweede maal zou dulden? ‘Opruiing tot verzet’, wat is gemakkelijker te ‘bewijzen’ voor rechters, die overtuigd *willen* zijn? Een strooibiljet, een onduidelijke brief, een vaag getuigenis zijn voldoende om het militaire ‘recht’ zijn loop te laten en het dodelijk schot te zenden in het hart van de verwatene, die meende zijn *gedachten* te mogen stellen tegenover de *machtspreuken* der heersers!⁷³

Het recht had moeten wijken voor de macht. Maar welke macht had hier gezegevierd en welk recht werd hier geschonden?

Die macht was de macht van ’t ogenblik, de macht van leugen, schijn, vooroordeel en geloofshaat, de macht van veile slaafsheid en blinde zelfzucht. En het *recht* dat werd gebroken en vertrapt, was geen ijdel hersenspinsel, maar het *hoogste* recht, dat eens de *hoogste* macht zal blijken: het recht van *het vrije denken*.⁷⁴

Met de terechtstelling van Ferrer had de macht gewonnen en was het recht op de vrijheid van denken geschonden. Die vrijheid van denken hebben we echter nodig. Wij mensen leven nu eenmaal een gemeenschappelijk leven, is het niet in vrede, dan in bloedige strijd, “maar geen onzer is zich zelf genoeg.”⁷⁵ Daarom hebben wij behoefte aan uiting, “aan ‘redelijke verstandhouding’, om met Van Eeden te spreken.”⁷⁶ Wij willen onze gedachten aan anderen mededelen. Daarom gaan grote bewegingen van de mensheid ook steeds met grote en geweldige geestesuitingen gepaard. Om tot gemeenschapsdaden te kunnen komen, hebben wij gemeenschapswaarden nodig, ofwel levenswoorden, levenswaarheden:

⁷²G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Wiskunst, filosofie en socialisme*, p. 22.

⁷³G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 23.

⁷⁴G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 24; zie ook p. 158, p. 163 en p. 188.

⁷⁵G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

⁷⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*; zie p. 49.

Wàt die waarheden behelzen, en hoè die woorden moeten luiden? ... De een zoekt het in eenzame overpeinzigen uit goddelike stemmen te vernemen, de ander leest het af uit natuur en wetenschap, en de meesten ... breken er zich het hoofd in het geheel niet mede, maar praten na wat zij gewoon zijn te horen en volgen na wat zij gewoon zijn te zien. Kuddedieren! zou Nietzsche zeggen.⁷⁷

Maar geen van allen kunnen het woord-van-waarheid vastleggen, dat van alle tijden is.⁷⁸ Want de woorden, die de dragers van gedachten zijn en de opwekkers tot daden moeten zijn, leven zelf. En wie dat leven uitdooft, wie bij het woord zweert om het woord, en geweld plaatst tegenover het denken, verzet zich tegen een macht, die hoger en geweldiger zal blijken dan het schijngezag der heersers van vandaag: *“En daarom is het recht, dat hier geschonden werd, meer dan een woord, het is de hoge majesteit der vrijheid, het is het soevereine gezag der werkelijkheid, het is de naar uiting dorstende dadendrang der wordende gemeenschap.”*⁷⁹

De geweerschoten die Ferrer hadden gedood, konden zijn geesteswerk niet schaden: “Integendeel: de ontroering, die zij door de ganse wereld hebben gewekt, heeft feller licht doen schijnen in menig hoofd en meer vooroordelen geschokt en gescheurd dan het meest wetenschappelijk betoog had kunnen tot stand brengen.”⁸⁰ Ferrer zou geen groot redenaar zijn geweest, maar zijn sterven als martelaar van het vrije denken was volgens Mannoury welsprekender dan enig woord.

Gemeentelijke Handelsavondschoon te Vlissingen

Intussen liet Mannoury's gezondheid te wensen over. Op 23 april 1912 schreef Mannoury in een brief aan Troelstra dat hij vanwege een longkwaal, op streng bevel van de dokter, sinds Kerstmis 1911 alle werkzaamheden buiten de school had moeten opschorten en dat hij zoveel mogelijk rust moest nemen. Gelukkig bleek die maatregel goed te werken en Mannoury hoopte er “met een half jaartje gedwongen bijna-werkeloosheid te zullen afkomen. En dan mag ik al niet klagen!”⁸¹ Verder schreef hij dat zijn huiselijke omstandigheden gelukkig veel lichtpunten vertoonden. Zijn vrouw Betsy werd over het geheel genomen van jaar tot jaar sterker en zijn kinderen waren echte toonbeelden. Betsy's gezondheid was altijd zwak geweest.⁸² Haar zoon Jan herinnerde zich dat er lange

⁷⁷G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Wiskunst, filosofie en socialisme*, pp. 24–25.

⁷⁸Zie ook p. 48, p. 79, p. 115, p. 120, p. 136 en p. 171.

⁷⁹G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Wiskunst, filosofie en socialisme*, p. 25.

⁸⁰G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, pp. 25–26.

⁸¹IISG PJT, inv. nr. 62, Brief G. Mannoury aan P. J. Troelstra (23 april 1912).

⁸²Zie ook p. 97.

ziekteperiodes waren en dat, toen het gezin in Vlissingen woonde, zijn moeder vrijwel altijd in bed lag: “Het was altijd zo geweest en, afgezien van specifieke ziekte- of herstelperiodes, was er geen verandering te verwachten.”⁸³ Omdat zijn moeder het in die tijd normale werk van een huisvrouw nooit zou kunnen doen, was er altijd een hulp in huis. Als haar gezondheid het toeliet, maakten zijn ouders lange fietstochten op Walcheren.

Onder de nevenactiviteiten die Mannoury moest opschorten, vielen zijn privaatcolleges in Amsterdam. Mannoury’s aanstelling was sinds 1903 elk jaar verlengd, maar vanaf het collegejaar 1910–1911 gaf hij feitelijk geen colleges meer. Volgens het *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* over de jaren 1911–1915 vonden de geplande colleges geen doorgang wegens gezondheidsredenen.

Mannoury moest ook stoppen met zijn activiteiten voor de SDP-afdeling Vlissingen–Middelburg. Het werk voor de partij was reeds bemoeilijkt door het colportageverbod dat de gemeente in 1911 had ingesteld.⁸⁴ Bovendien was het ledental drastisch teruggelopen. In 1910 telde de afdeling negen leden, in 1911 zeven en begin 1912 waren er nog maar vier over. In juni 1912 verdween de SDP-afdeling: “Ze was zo klein dat de hele afdeling naar bed ging wanneer in huize-Mannoury de lichten werden gedoofd.”⁸⁵ Dit betekende niet dat Mannoury politiek niet meer betrokken was. In 1913 en in 1914 organiseerde hij samen met Wijnkoop openbare vergaderingen in Vlissingen, onder andere over “Syndikalisme en Politiek” en over “Het Vooruitzicht voor Kiesrecht en Staatspension bij de huidige Regeering”.⁸⁶

Daarnaast bemoeide Mannoury zich persoonlijk met de discussie over een mogelijke regeringsdeelname van de SDAP, al had hij die partij enkele jaren eerder reeds verlaten.⁸⁷ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 had de SDAP een enorme verkiezingswinst geboekt. De partij ging van 7 naar 18 zetels en werd daarmee de derde partij van Nederland. In een poging om een kabinet van liberalen en sociaaldemocraten te vormen, deed formateur D. Bos de SDAP het voorstel om met drie ministersposten aan de regering deel te nemen.⁸⁸ Dit aanbod had vrijwel niemand in de SDAP verwacht. Binnen de partij werd druk gediscussieerd over de vraag of de SDAP wel of niet moest meeregeren. Schaper en Vliegen waren voor regeringsdeelname, Troelstra was tegen. Ook Mannoury was tegen. In zijn brief aan Troelstra van 9 augustus 1913 lichtte hij zijn standpunt als volgt toe:

⁸³PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

⁸⁴Zie p. 196.

⁸⁵Altena, *Een broeiest der anarchie*, p. 321.

⁸⁶KB HK, *De Tribune* (24 januari 1914).

⁸⁷Altena, *Een broeiest der anarchie*, p. 321.

⁸⁸Hagen, *Politicus uit hartstocht*, pp. 533, 535.

Waarde Troelstra,

Ongetwijfeld wordt ge bestormd door gedachten-van-velen en gedachten-van-u-zelf, zodat ge aan de mijne misschien geen plaats kunt geven, maar toch wil ik ze u doen kennen, al was 't alleen maar, omdat ik nooit vergeet, dat ik aan *uw* strijd lust in hoofdzaak eens de *mijne* heb 'ontstoken'. Troelstra, *doe het niet*. Doe het *nu* niet, en doe 't over 'n paar maanden (zoals dubbel-tongigen in petto houden) ook niet. Doe 't *nooit*. Want 't *klinkt* niet goed. Het *klinkt* niet socialisties. Per slot van rekening toch, als 't *werkelijk* ernst wordt (en *alleen* zelfstrijd is ernstig) dan hebben we aan argumenten en woordbewijzen *niets*: de veritate *non* est disputandum: ze is 'n kwestie van *voorkeur*, van *wil*. En daarom is 't enige ware 't *subjektieve*, daarom is 't fijne gevoelsargument *betrouwbaarder* dan de fijnste logika.⁸⁹

Ministerschap en blokpolitiek klonken volgens Mannoury naar gemoedelijk overleg, naar sussen en naar ingepalmd worden, terwijl het socialisme juist een strijd zou moeten voeren en wel een dubbele:

't Socialisme is nu eenmaal *dubbel* (tenminste schijnbaar): de *uitwendige* strijd om *uitwendige* verbeteringen en de gedachte- (of als ge wilt de woorden-) strijd om de *innerlike eenheid van het proletariaat*.⁹⁰ En die gedachten en woordenstrijd zijn geen *gevolgen alleen*, zoals al te eenzijdige histories-materialisten ons wel willen doen geloven, die 'woorden' zijn *zelf* de wapens, meer nog, het zijn de geweldige *krachten*, die de wereld zullen vrijmaken.⁹¹ Veracht daarom 't *woord* niet, Troelstra, maar vraag u af, aan wiens 'wil' het uiting geeft, aan die van de *onderliggende leeddragere*s of aan die van de 't-meer-of-minder-goedhebbens'. En luister dan naar de enige klank, die de *dragere*s-van-'t-leed-der-wereld eens tot *onderling-verstaan* en dus tot eenheid, macht en vreugde kan brengen: dat is de klank van de *strijd-tot-'t-uiteerste en niets dan dat*.

In haast, met vriendschapsgroet, G. Mannoury

P. S. Van *mijn* kant is dit schr. persoonlijk, maar wilt *gij* eruit aan anderen mededelen, dan heb ik daar natuurlijk niets tegen.⁹²

Voor Mannoury was het socialisme, zoals hij het later uitdrukte, "niet een economies systeem, nog minder een bepaalde politieke richting, maar enkel en alleen *de samengroeïing van de proletariese gedachte tot de proletariese wil*."⁹³ En naar die wil, de wil van de dragere van het leed der wereld, moest Troelstra

⁸⁹IISG PJT, inv. nr. 62, Brief G. Mannoury aan P. J. Troelstra (9 augustus 1913).

⁹⁰Zie ook p. 163.

⁹¹Zie ook p. 118 en p. 207.

⁹²IISG PJT, inv. nr. 62, Brief G. Mannoury aan P. J. Troelstra (9 augustus 1913).

⁹³KB HK, *De Tribune* (2 december 1914).

luisteren en niet naar de wil van degenen die het al meer of minder goed hadden. Daarom moest de SDAP volgens hem niet aan de regering deelnemen. Dit gebeurde uiteindelijk ook niet. Op voorstel van Schaper en Vliegen belegde de SDAP een buitengewoon congres waarop de beslissing over regeringsdeelname zou worden genomen. Op dit congres kwamen het SDAP-bestuur, de SDAP-fractie en de redactie van *Het Volk* bijeen. Na meer dan twaalf uur beraad werd met dertien tegen acht stemmen besloten om het voorstel van Bos niet te aanvaarden.⁹⁴ Toen Bos vervolgens de opdracht weigerde om een parlementair liberaal minderheidskabinet zonder de sociaaldemocraten te vormen, werd P. W. A. Cort van der Linden tot formateur benoemd.⁹⁵ Hij vormde een extraplementair liberaal kabinet. De sociaaldemocraten deden de toezegging om dit kabinet te steunen als het zich hield aan de belofte om het algemeen kiesrecht en het staatspensioen in te voeren.

Op 23 augustus 1912, vlak voor het begin van het schooljaar 1912–1913, vergaderde de Vlissingse gemeenteraad over de benoeming van het lerarenpersoneel aan de HBS en daaraan verbonden Handelsschool.⁹⁶ Het college van B en W stelde voor om Mannoury een vaste aanstelling te geven als leraar in boekhouden en handelswetenschappen, en zo nodig in de wiskunde. De Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs en de Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs hadden een positief advies over hem uitgebracht.

Tichelman, die eerder al tegen Mannoury's contractverlenging stemde,⁹⁷ maakte bezwaar tegen de voorgestelde definitieve benoeming. Hij zag in Mannoury's sociaaldemocratische principes een gevaar voor de school:

Spreker acht hier de vraag gewettigd of het belang van de School diens benoeming tot vast leeraar vordert. Alle ouders toch zien hunne kinderen gaarne als leerlingen toevertrouwd aan leeraren wier principes met de hunne overeenkomen. Spreker vreest dat eene vaste benoeming van den heer Mannoury vele ouders niet sympathiek is, daar deze bekend staat als een beslist Sociaal-Democraat. Men loopt de kans dat die ouders dan besluiten om hunne kinderen de H.B.S. in Middelburg te laten bezoeken.⁹⁸

Tichelman herinnerde eraan dat Mannoury de wenken van Van Niftrik en Coster een jaar eerder, om althans in het openbaar niet als propagandist op te treden, niet had willen opvolgen.⁹⁹

⁹⁴Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 535.

⁹⁵Ibid., pp. 538–539.

⁹⁶PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

⁹⁷Zie p. 196 en p. 198.

⁹⁸H.J. Tichelman, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

⁹⁹Zie p. 196.

Waar genoemde heer als tijdelijk leeraar, dus terwijl zijne positie alhier nog onzeker was, niet heeft nagelaten om te colporteren, hoe zal dan, vraagt Spreker, diens optreden zijn, wanneer deze tot vast leeraar is benoemd en dus vrijwel onafzetbaar zal zijn.¹⁰⁰

Mannoury had het colporteren niet willen nalaten en door die daad had hij laten zien het gezag niet te erkennen:

Door de benoeming van onderwijzend personeel dat tegen het gezag is gekant, komt men tot excessen. Spreker waarschuwt den Raad en B. en W. er voor, dat als de heer Mannoury na zijne benoeming zich niet houdt aan zijn tot nu toe gevolgd optreden maar nog verder gaat, er niets meer aan te doen is.¹⁰¹

Tichelman stelde voor om Mannoury opnieuw tijdelijk te benoemen. Hierdoor kon het college van B en W elk jaar beslissen om de benoeming al dan niet te bestendigen.

Als lid van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs sprak Staverman opnieuw zijn steun uit voor Mannoury.¹⁰² De Commissie beschouwde Mannoury als een beminnelijk optimist. Ze was niet bang om de kinderen aan hem toe te vertrouwen. Noch bij het college van B en W, noch bij de directeur van de school, noch bij de Commissie van Toezicht was ooit een klacht over hem ingediend:

Door den heer Mannoury is op de school nooit propaganda gemaakt voor zijne politieke meening. Een socialistischen invloed is door hem bij zijn onderwijs op de leerlingen nooit uitgeoefend. Alle leerlingen zijn vol lof over hem. Zijn prestige wordt door zijn optreden buiten de school geenszins geschaad. Ook het onderwijs, zooals dit door den heer Mannoury wordt gegeven, maakte in de vergaderingen der Commissie herhaaldelijk een onderwerp van bespreking uit, daar dit vroeger wel ietwat boven de bevatting van de leerlingen scheen te gaan, omdat de heer Mannoury in de klasse destijds meer de geleerde dan de leeraar was. Echter is sedert gebleken, dat het onderwijs van genoemden heer voor zijn leerlingen uitstekend is geweest. Dit kwam duidelijk aan het licht bij het laatst gehouden eindexamen der Handelsschool. Ook de Gecommitteerden daarbij kregen een zeer goeden indruk van de resultaten van zijn onderwijs.¹⁰³

¹⁰⁰H.J. Tichelman, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

¹⁰¹H.J. Tichelman, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

¹⁰²Zie p. 198.

¹⁰³A. Staverman, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

Bovendien, zo waarschuwde Staverman, zou Mannoury waarschijnlijk elders gaan solliciteren als hij geen vaste aanstelling kreeg en daarmee zou een uitstekend leraar voor Vlissingen verloren gaan. Ook zou een tijdelijke benoeming nadelig zijn voor Mannoury's pensioen.

Lindeijer, die Mannoury kende van de cursusvergaderingen van De Dageraad,¹⁰⁴ sloot zich bij Staverman aan. Waarom zou de gemeenteraad Mannoury niet tot vast leraar willen benoemen? De Commissie van Toezicht bracht een gunstig advies uit en Mannoury voldeed als leraar aan de eisen van een goede onderwijskracht:

Door den heer Mannoury, die slechts op bescheiden wijze gebruikt maakt van een grondwettig recht, niet te benoemen terwijl zijn onderwijs voldoet, wordt hij dus, omdat hij Sociaal-Democraat is, buiten de gemeenschap gesteld. Men moet beoordeelen of het werk van iemand goed wordt verricht en goede resultaten oplevert. Wegens iemands overtuigingen mag men dezen niet bij een ander achterstellen. De Grondwet en de Strafwet bieden in voldoende mate waarborgen dat een ambtenaar de perken niet te buiten gaat.¹⁰⁵

Lindeijer meende dat er geen aanleiding bestond om in deze kwestie een bijzondere houding aan te nemen en hij verzocht het college van B en W om Mannoury een vaste aanstelling te geven.

Van Niftrik, die Mannoury vanaf het begin steunde,¹⁰⁶ gaf een toelichting op de waarschuwing die hij Mannoury een jaar eerder had gegeven naar aanleiding van diens colportage. Bij het desbetreffende onderhoud met Mannoury was het niet de bedoeling geweest om enige druk op hem uit te oefenen, zoals Tichelman meende, maar:

Men wilde voorkomen datgene wat hier thans gebeurt. Men voorzag onaangename gevolgen voor den heer Mannoury, van diens optreden als colporteur, en gaf hem derhalve in overweging om indien zijne overtuiging daarmede niet in botsing kwam, het colporteren na te laten.¹⁰⁷

Mannoury had bij dit onderhoud verklaard dat hij over de kwestie wilde nadenken en nog niet meteen wilde beslissen. Hij wilde wel proberen om de colportage na te laten. Later schreef Mannoury dat hij op zijn verklaring moest terugkomen.

¹⁰⁴Zie p. 201.

¹⁰⁵G.F. Lindeijer, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

¹⁰⁶Zie p. 190 en p. 196.

¹⁰⁷J.G. van Niftrik, geciteerd in: PA BW, Officieel verslag van de vergadering van de gemeenteraad (23 augustus 1912).

Voor de colportage was niemand anders te vinden en de SDP-afdeling kon geen betaalde hulp aannemen, zodat Mannoury dit werk zelf moest doen.

Ook volgens Van Niftrik was Mannoury een uitstekend leraar, hetgeen vooral aan het licht kwam bij het laatste eindexamen van de Handelsschool. Bovendien erkende de regering Mannoury's verdiensten door hem te benoemen als plaatsvervangend lid in een examen-commissie voor de Marine. Daarnaast was Mannoury geliefd bij zijn leerlingen. In het belang van de school, zo verklaarde Van Niftrik, achtte het college van B en W het daarom wenselijk om Mannoury als leraar te behouden. Mannoury was een man met een eerlijk karakter die niet morgen zou doen wat hij vandaag had nagelaten, zodra zijn tijdelijke aanstelling als leraar in een definitieve zou zijn veranderd. Het college van B en W was ervan overtuigd dat Mannoury de school niet in gevaar zou brengen door te vervallen in excessen.

Tichelman bleef echter bij zijn standpunt en stelde voor om Mannoury tijdelijk te benoemen. Zijn voorstel werd in stemming gebracht. Met 8 tegen 7 stemmen werd het voorstel verworpen. Omdat 8 stemmen werden uitgebracht vóór een vaste aanstelling van Mannoury, werd deze overeenkomstig het voorstel van het college van B en W tot definitief leraar aan de HBS met daaraan verbonden Handelsschool benoemd.

Daags na zijn benoeming reageerde Mannoury met een open brief aan Tichelman, die op 27 augustus 1913 in de *Vlissingse Courant* werd geplaatst:

Edelachtbare Heer,

Ik ben U dank schuldig. En nog iets meer. Dank hiervoor, dat gij de strijd, die sedert twee jaar door de Uwen van achter de schermen tegen mij gevoerd wordt, eindelijk voor het voetlicht hebt gebracht: En ook hiervoor, dat daarbij het punt, waar het om gaat, door U zo onomwonden is op de voorgrond geplaatst: U wenstet mijn vaste aanstelling niet, *omdat mijn staatkundige en wijsgerige overtuiging van die der grote meerderheid afwijkt*. Zie, mijnheer Tichelman, ik vind dat standpunt verderfelik, en het beginsel waarop het berust, staat lijnrecht tegenover het mijne, maar toch is mij niets liever, *dan dat het zich openlik en vrijelik uitspreke*: de waarheid toch (voor wier 'gezag' wij immers beide het hoofd buigen?) komt uit de botsing der meningen voort. Mijn dank dus voor het opslaan van uw vizier. Maar ik ben U nog meer schuldig: een kleine troost voor de kleine nederlaag, die de Raad U gisteren bereid heeft. En wel deze: hetzij een vast, hetzij een tijdelijk, hetzij in het geheel geen middel van bestaan (want daar gaat het dan toch ten slotte om, niet waar?), voor wat de wijze betreft, waarop ik mijn rechten als staatsburger meen te mogen of te moeten uitoefenen, *maakt dit voor mij absoluut geen verschil*. Voor enkele maanden nog heb ik dit te kennen

gegeven (en schriftelijk bevestigd) aan een der (hoogste) schoolautoriteiten, die mij omtrent dit punt (op zeer heuse en kiese wijze) polste, en ik heb er bij gevoegd: “dat ik in het algemeen gaarne bereid ben, de gevoeligheden, desnoods zelfs de vooroordelen van anderen te ontzien, waar dat zonder schade voor mijn beginselen mogelijk is, maar dat ik mij nimmer door dergelijke overwegingen kan laten weerhouden, met alle eerlijke middelen voor mijn socialistische overtuiging op te komen, waar ik dat nodig acht.” Ergo: al hebt U gisteren de koorden van mijn beurs (die toch altijd nog gedeeltelijk ook in úw handen blijven, niet waar?) wat minder strak gespannen moeten laten dan U lief was, ... zijt des onbezorgd: *dàar huist mijn ziel toch niet!*
Ten allen tijde Uw dienstvaardige, G. Mannoury¹⁰⁸

Na jaren van tijdelijke contracten had Mannoury nu voor het eerst in zijn leven een vaste aanstelling aan een school.

Langzamerhand verdween in Vlissingen het verzet tegen Mannoury.¹⁰⁹ Zonder veel problemen werd hij in 1913 benoemd tot schoolleider van de nieuwe Gemeentelijke Handelsavondschool te Vlissingen. De school werd geopend op 15 oktober van dat jaar in het bijzijn van het dagelijks bestuur van de gemeente, verschillende raadsleden, de districtsschoolopziener, een aantal afgevaardigden van plaatselijke organisaties, leden van de schoolcommissie, enkele schoolhoofden en de directeur, leraren en leerlingen.¹¹⁰ Het gezelschap verzamelde zich tegen 20.00 uur in het gymnastieklokaal van school C aan de Bouwen Ewoudstraat. De Handelsschool zou hier enkele lokalen in gebruik nemen.

Er werden diverse toespraken gehouden. Burgemeester Van Doorn heette alle aanwezigen hartelijk welkom. Hij wees erop dat er voor de jongelui in zijn gemeente al veel op onderwijsgebied werd gedaan. Nu kwam daar een Handelsavondschool bij, waar voornamelijk jeugdige winkelbedienden hun opleiding zouden krijgen. De school werd ingedeeld bij het lager onderwijs. De burgemeester wenste Mannoury veel geluk met zijn benoeming. Het gemeentebestuur koesterde grote verwachtingen van de school. Men was ervan overtuigd dat noch Mannoury, noch de leraren die zouden beschamen.

Mannoury bedankte de burgemeester voor zijn welwillende woorden, alsmede het gemeentebestuur en verschillende autoriteiten die aan de totstandkoming van de school hun medewerking hadden verleend. Hij besepte dat zijn taak nog moest beginnen. Dankbaar was Mannoury voor hetgeen reeds door anderen voor hem was gedaan. Hij hoopte op een vriendschappelijke samenwerking met

¹⁰⁸KZ HK, *Vlissingsche Courant* (27 augustus 1912).

¹⁰⁹Altena, *Een broeinest der anarchie*, p. 321.

¹¹⁰KZ HK, *Middelburgsche Courant* (16 oktober 1913).

de leraren. Dat de nieuwe school bij het lager onderwijs werd ingedeeld vond hij een goede beschikking:

Lager onderwijs is uit den aard der zaak meer bestemd voor de minder gegoe-
den. De Handelsdagschool vraagt te veel tijd en geld en is voor een breeden
kring van burgers dus onbereikbaar. Deze moeten van een avondschool
gebruik maken. De eischen mogen bovendien niet te hoog gesteld worden.
Bovendien is 't Lager Onderwijs meer gericht op de nuttigheidskennis en
niet op 't wetenschappelijke. Juist naar die nuttigheidskennis vraagt de aan-
komende kantoorbediende. Toch mag de verstandelijke ontwikkeling niet
geheel op den achtergrond geschoven worden. Aan 't lager onderwijs moet
dus een bredere opvatting gegeven worden.¹¹¹

Vervolgens richtte Mannoury het woord tot de leerlingen. Hij heette hen welkom
en verzocht hen mee te helpen aan het verkrijgen van een goede naam voor de
school.

Hierna kregen enkele andere sprekers het woord. De heer F. S. Eringa, de
districtsschoolopziener, vond het een genoeg dat hij voor de tweede keer in
zijn leven een Handelsschool hielp oprichten. In Amsterdam had hij prachtige
resultaten gezien en hij had meermalen gehoord dat directies van kantoren
het liefst leerlingen hadden van een dergelijke school. Hij hoopte dat dit in
Vlissingen ook het geval zou zijn. Hij sprak zijn vertrouwen uit in de keuze van
de schoolleider en de leraren, en hoopte "dat de rechte mannen op de rechte
plaats zijn gezet."¹¹²

De heer Manse, een vertegenwoordiger van de vereniging Gemeenschappelijk
Belang, de kern van de Vlissingse handelswereld, sprak zijn waardering uit voor
het dagelijks bestuur van de gemeente. Vooral de wethouder van onderwijs
mocht een woord van dank niet worden onthouden. Spreker gaf aan dat door
de oprichting van deze nieuwe school ook iets werd gevraagd van de heren
patroons. Hoewel hij zich realiseerde dat het voor de patroons moeilijk was de
bedienden vroegtijdig naar huis te sturen om hem of haar gelegenheid te geven
de avondschool te bezoeken, meende hij dat het in hun eigen belang was om dat
verlof wel te verlenen: "Zelf voelen de winkeliers dagelijks bij hunne administratie
hunne tekortkomingen, wat een spoorslag moet zijn hun bedienden beter te
doen onderrichten."¹¹³

De heer De Vroom, een vertegenwoordiger van de vereniging van Handels- en
Kantoorbedienden Mercurius, richtte namens de handelsbedienden het dank-
woord tot het gemeentebestuur, en speciaal de wethouder van onderwijs, voor

¹¹¹KZ HK, *Middelburgsche Courant* (16 oktober 1913).

¹¹²KZ HK, *Middelburgsche Courant* (16 oktober 1913).

¹¹³KZ HK, *Middelburgsche Courant* (16 oktober 1913).

de oprichting van de nieuwe school. De oprichting getuigde van een ruime blik en hij hoopte dat de school bij mocht dragen tot de bloei van de gemeente Vlissingen. Na afloop van de officiële plechtigheid werden de leslokalen bezichtigd.

De school omvatte vijf klassen waarvan de twee eerste (I en II) een voorbereidende cursus vormden en de drie laatste (III, IV en V) de eigenlijke handelskursus uitmaakten. In de voorbereidende cursus werden de vakken Nederlands, Frans of Duits, rekenen, schoonschrijven, enkel boekhouden en stenografie gegeven.¹¹⁴ De handelskursus bestond uit de vakken Nederlands, Frans, Duits of Engels, dubbel boekhouden, handelsrekenen, handelsaardrijkskunde, staatsinrichting, handelsrecht, algemene handelskennis, stenoschrijven en machineschrijven. De lessen vonden plaats van maandag tot en met vrijdag van 18.00 tot 21.00 uur. Er werd naar gestreefd om het onderwijs zo goed mogelijk te laten aansluiten bij de praktijk van de handel, zonder het belang van een algemene ontwikkeling uit het oog te verliezen. Op 31 december 1913 telde de Handelsavondschool Volgens het verslag van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs 45 leerlingen, waarvan 35 jongens en 10 meisjes.¹¹⁵ Van hen startten 21 leerlingen in klas I en 13 leerlingen in klas III. De overige 11 leerlingen volgden slechts enkele vakken. Het gedrag en de vlijt van de leerlingen was over het algemeen goed te noemen. Willekeurige schoolverzuim kwam niet voor en verzuim wegens beroepsbezigheden slechts een enkele keer. De huisvesting van de school, in een drietal lokalen van school C, voldeed uitstekend.

Eerste Wereldoorlog

Op 28 juli 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit.¹¹⁶ De directe aanleiding voor het conflict was de moord op de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand een maand eerder. Oostenrijk-Hongarije hield Servië medeverantwoordelijk voor de aanslag. Dit vereiste een krachtig optreden. Oostenrijk legde Servië op 23 juli een ultimatum voor, dat bij voorbaat onacceptabel zou zijn voor Servië. Het land werd hierbij gesteund door haar bondgenoot Duitsland. Servië gaf op de meeste punten toe, maar dit was niet voldoende. Op 28 juli vielen Oostenrijks-Hongaarse troepen Servië binnen. Rusland steunde Servië en mobiliseerde zijn strijdkrachten. Op 1 augustus 1914 verklaarde Duitsland de oorlog aan Rusland. Twee dagen later verklaarde Duitsland de oorlog aan Frankrijk, dat door een bondgenootschap met Rusland verbonden was. Toen Duitse legers België en Luxemburg binnenvielen, sloot Engeland zich aan bij Frankrijk. Zo ontstond een oorlog tussen enerzijds de Centrale Mogendheden Duitsland en Oostenrijk-

¹¹⁴KZ HK, *Vlissingse Courant* (4 september 1913).

¹¹⁵KZ HK, *Vlissingse Courant* (25 juni 1914).

¹¹⁶De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, pp. 115–116.

Hongarije, later ook Turkije en Bulgarije, en anderzijds de geallieerden waarvan Rusland, Frankrijk, België en Engeland, later Italië en de Verenigde Staten de belangrijkste waren. In Nederland bestond de angst dat Duitse troepen door het zuiden van het land zouden trekken in hun opmars naar Frankrijk en dat Nederland bij de oorlog betrokken zou raken. De regering van Cort van der Linden kondigde daarom op 31 juli 1914 de algemene mobilisatie af. Al op 1 augustus moesten dienstplichtig militairen met groot verloop zich zo snel mogelijk naar hun garnizoenen begeven.

De oorlog had verstreckende gevolgen voor de socialistische partijen in de verschillende landen.¹¹⁷ Sinds 1889 werkten de socialisten samen in een internationale organisatie, die bekend staat als de Tweede Internationale.¹¹⁸ Op het congres van 1907 in Stuttgart had de Internationale vastgesteld, dat de sociaal-democraten het uitbreken van een oorlog zo lang mogelijk moesten tegenhouden. Mocht er toch een oorlog uitbreken, dan moest deze worden aangegrepen om het kapitalistische systeem omver te werpen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleek deze resolutie een dode letter te zijn. De meeste socialistische partijen stapten af van hun anti-oorlogsstandpunt en stemden in met de defensiebegrotingen. Van de internationale gedachte, die een wezenlijk bestanddeel van het socialisme was, bleef weinig over.

In Nederland reageerden de socialisten verschillend op de gebeurtenissen.¹¹⁹ De SDAP was aangesloten bij de Tweede Internationale en volgde in principe haar ideeën over het oorlogsvraagstuk en het militarisme. In de praktijk was de partij echter allang niet meer tegen elke vorm van landsverdediging. In 1902 had Schaper al aangegeven dat de SDAP bereid was om het vaderland in geval van oorlog te verdedigen en in 1911 had Troelstra gezegd dat hij de landsverdediging zelfs als een plicht aanvaardde. Twee jaar later herhaalde hij die boodschap:

Gij weet dat gij ook op ons sociaal-democraten kunt rekenen als wij door u worden opgeroepen om de plicht te doen, die wij als burgers van de Nederlandse Staat te vervullen hebben. Of wij dat gaarne willen en mooi vinden, het wordt ons niet gevraagd; maar die plicht zullen wij vervullen.¹²⁰

Begin augustus 1914 meldde Troelstra's zoon Jelle zich als vrijwilliger bij het regiment grenadiers te Den Haag. Om de daad bij het woord te voegen, begeleidde de SDAP-leider zijn zoon zelf naar de commandant. Het was dus geen complete verrassing dat Troelstra namens de SDAP in de Tweede Kamer op 3 augustus 1914 instemde met een mobilisatiekrediet van f 50.000.000,-

¹¹⁷De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, p. 115.

¹¹⁸R. L. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg: Aspekt, 2004), p. 13.

¹¹⁹Ibid.

¹²⁰P. J. Troelstra, geciteerd in: *ibid.*

Indien er enige regering (...) onschuldig is aan de verschrikkelijke misdaad die thans over Europa is losgelaten, dan is het – wij mogen het met trots zeggen – wel de regering van ons land. Om deze reden mogen mijn geestverwanten, die met mij het militarisme afkeuren, dit bedenken: zij hebben hun afkeuring niet te richten tegen deze regering maar tegen het stelsel dat wij bestrijden. Zij hebben hun plicht te doen als Nederlanders voor het grote doel waarvoor zij zijn opgeroepen. (...) De nationale gedachte overheerst de nationale geschillen.¹²¹

Troelstra was ervan overtuigd dat de oproep van de troepen naar de grens niet plaatsvond met het doel om een oorlog te voeren, maar juist om Nederland te vrijwaren van een meegeslept worden in de oorlog.¹²² Hij stelde wel enkele voorwaarden, maar meende dat het niet het juiste moment was om kritiek te leveren. Het nationale belang ging voor.

De SDP nam een ander standpunt in.¹²³ De partij beschouwde de oorlog als een oorlog van de kapitalisten waar het proletariaat niets mee te maken had. Op 1 augustus 1914 publiceerde *De Tribune* een manifest met het opschrift “Oorlog aan den oorlog!” dat, behalve door de SDP, was ondertekend door het Nationaal Arbeids-Secretariaat, de Nederlandsche Federatieve Bond van Gemeentewerklieden, de Nederlandsche Scheeps- en Bootwerkersbond, de Algemene Nederlandsche Zeeliedenbond, de Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders en het landelijk comité van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging. Het manifest waarschuwde voor de verschrikkelijke gevolgen die de algemene Europese oorlog voor het proletariaat zou hebben:

Alle jonge mannen zullen in de eerste plaats onder de wapens worden geroepen zooals nu reeds in Oostenrijk en Servië gebeurt evenals in Italië. Deze zullen elkander slachten op het oorlogsveld, zoogenaamd voor ‘de eer van het vaderland’. Naar mate de gelederen gedund worden die gevormd zijn door deze jonge mannen, zullen de ouderen van huis en haard, uit hun werkkring gerukt, naar het slagveld gezonden worden om de plaats in te nemen der tienduizenden of misschien honderdduizenden gevallen jonge mannen. In onbeschrijflijke ellende zullen familie- en huisgenooten achter blijven. Dood en verderf zal worden gebracht over de welvarendste streken. Ontzettend zal er worden geleden zoowel door hen die achter blijven, als door hen die op het oorlogsveld een ellendigen en wanhopigen dood sterven. Steden en dorpen zullen worden plat gebrand, vruchtbare akkers vertreden.¹²⁴

¹²¹P. J. Troelstra, geciteerd in: Hagen, *Politicus uit hartstocht*, p. 554.

¹²²De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, p. 117.

¹²³KB HK, *De Tribune* (1 augustus 1914).

¹²⁴KB HK, *De Tribune* (1 augustus 1914).

Deze gevolgen zouden vooral neerkomen op de arbeidersklasse. De heersers en tirannen die het volk bestalen en onderdrukten, zouden zich zoveel mogelijk op afstand houden. Zij wilden wel eens een opruiming houden onder het werkende volk. Niet alleen zou een oorlog materieel veel armoede en ellende brengen, ook financieel zouden de volkeren hierdoor uitgeput raken. Voor noodzakelijke verbeteringen, die moesten worden aangebracht voor de welvaart en ontwikkeling van het volk, kon men geen geld besteden, “maar wel worden er jaarlijks miljoenen besteed voor het militarisme.”¹²⁵ En waarvoor? Om de volkeren te kunnen onderdrukken en deze uit te buiten.

Men zei dat de oorzaak van het conflict hierin was gelegen dat een paar jonge Serviërs de Oostenrijkse troonopvolger hadden vermoord, maar de echte oorzaak lag volgens het manifest veel dieper. De grote mogendheden wilden hun imperium uitbreiden en als dit te moeilijk werd, dan grepen ze elke gelegenheid aan om de grensverschuivingen te doen plaatsvinden. Dat was ook nu het geval geweest. Oostenrijk-Hongarije had zich een paar jaar eerder met wapengeweld meester gemaakt van de provincies Bosnië en Herzegovina aan de Adriatische Zee. Dit had kwaad bloed gezet onder de Balkanbevolking en vooral in Servië. Sindsdien had er wrok bestaan tussen de heersers van deze landen, temeer omdat de bewoners van de beide provincies door de Oostenrijkse regering werden getiranniseerd en onderdrukt. Ook Franz Ferdinand was een tiran en een onderdrukker. Dat deze heerszuchtige prins gevallen was door de kogels van één van de onderdrukten, werd door Oostenrijk aangegrepen om nog meer grond aan haar gebied toe te voegen. Want het was er om te doen Servië in te lijven bij Oostenrijk-Hongarije. Voor zulke roof- en strooptochten riepen de heersers van de Europese landen het volk ten oorlog en de pers, die werd betaald met het geld van de bankiers en grootkapitalisten, scheepswervenbezitters, kanonnenfabrikanten, buskruit- en dynamietfabrikanten, zweepten het arme onnozele volk op en liet het tot waanzin brengen, net zolang tot het ook om de oorlog riep, waarin het zelf verpletterd zou worden. De bourgeoisie speelde misdadig spel met het volk.

Het manifest riep de arbeidersklasse op om voor zichzelf op te komen en de strijd tegen het kapitalisme te beginnen. Indien ooit de tijd was aangebroken voor het internationale proletariaat om getuigenis af te leggen van haar wensen en streven, dan was het nu. Het volk wilde geen oorlog, het wilde vrede:

Niet de oorlog, de menschenlaching op groote schaal, is het streven der internationale volksklasse; doch werkzaam te zijn aan het geluk en de welvaart van de volkeren over gansch de wereld. Dit streven wordt ons belet en de weg daarheen wordt ons versperd door hen, die hun oog gevestigd

¹²⁵KB HK, *De Tribune* (1 augustus 1914).

hebben op lauweren, behaald op het slagveld, benevens door hen wier hebben heerszucht geen grenzen kent. *Oorlog aan den oorlog!* Dat zij heden internationaal onze leuze.¹²⁶

De arbeidersklasse moest alles weigeren wat het oorlogvoeren kon bevorderen:

Zoo ooit, dan is het hier geboden om te spreken over de algemeene arbeidersweigering. Indien de spoorwegaarbeiders weigeren soldaten en oorlogsmateriaal te vervoeren, de mijnwerkers weigeren af te dalen in den schoot der aarde, de telegraafbeambten weigeren de toestellen te bedienen, de zeelieden en havenarbeiders weigeren uit te voeren of een slag arbeid in de haven te verrichten, de fabrieks- en bouwvakarbeiders hun arbeid staken, dan staan de gieren, die azen op het bloed van het volk, machteloos. Weg met den oorlog! Wij willen den vrede, die welvaart en geluk brengt, terwijl de oorlog het menschedom ruïneert en verwildert. Volk van Nederland, van Europa, kent uw plicht en vergeet niet dat wij allen broeders zijn, doch onze vijanden zijn onze belagers, die azen op ons en die den vrede verstoren. *Arbeiders, protesteert, belegt vergaderingen, doet alles wat de vrede kan bewaren. Oorlog aan den oorlog.*¹²⁷

Het partijbestuur van de SDP verwierp het nationale standpunt waarop de SDAP zich bij monde van Troelstra onmiddellijk had gesteld, toen de mobilisatiekredieten in de Tweede Kamer aan de orde kwamen.¹²⁸ De SDP meende aan de vooravond te staan van een nieuw tijdvak in de wereldgeschiedenis: “Als het proletariaat het wil, is het de bloedige dageraad van de communistische maatschappij,” aldus bestuurslid Van Ravesteyn.¹²⁹ De plicht tot het verdedigen van het vaderland, zoals die tot dan toe door de Internationale was erkend, trad tegenover die mogelijkheid vanzelf op de achtergrond. Het kwam er slechts op aan, voor zover men kon, in het eigen land zoveel mogelijk arbeiders en intellectuelen van dit perspectief te overtuigen. Gedurende de gehele oorlog organiseerde de SDP demonstraties die veel mensen op de been brachten.¹³⁰ Op 21 juni 1916 demonstreerden er nog ongeveer 25.000 mensen in Amsterdam tegen de oorlog.

Meteen na de Duitse inval in België op 4 augustus 1914 kwam er een grote vluchtelingenstroom naar Nederland op gang. Naarmate de opmars van het Duitse leger vorderde, werd de groep steeds groter. Toen de stad Antwerpen op 10 oktober 1914 viel, vluchtten ongeveer een miljoen Belgen naar Nederland: “Een

¹²⁶KB HK, *De Tribune* (1 augustus 1914).

¹²⁷KB HK, *De Tribune* (1 augustus 1914).

¹²⁸Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, pp. 142–143.

¹²⁹W. van Ravesteyn, geciteerd in: *ibid.*, p. 143.

¹³⁰Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, p. 14.

aaneengesloten file van voetgangers en wagens strekte zich uit van Antwerpen tot aan de Nederlandse grens.”¹³¹ Ongeveer vijfhonderdduizend Belgen zochten hun toevlucht in Noord-Brabant, vierhonderdduizend in Zeeland en honderdduizend in Limburg. Vanuit het Belgische grensstadje Essen reden treinen af en aan om de vluchtelingen naar de Nederlandse grens te brengen. De treinstations raakten overvol:

Telkens rollen daar lange treinen binnen vol met vluchtelingen. Zoodra de portieren opengaan wordt het heele station overstroomd met menschen, die ... ja zelfs niet weten waarheen thans. Het is een chaos en nauwelijks is men klaar met een beetje orde te brengen onder de uitwijkelingen of een nieuwe trein schokt aan, de portieren gaan open en als door een lawine is weer het heele station vol.¹³²

Koningin Wilhelmina riep de bevolking op om de Belgische vluchtelingen met open armen te ontvangen.¹³³ De Nederlanders gaven hier massaal gehoor aan. De Belgen waren welkom in ons land. Door de grote toestroom van mensen verliep de opvang echter chaotisch. Veel vluchtelingen verbleven bij particulieren, anderen werden ondergebracht in openbare gebouwen zoals scholen en kerken, en in fabrieksruimten, havenloodsen of schepen. Er werd particuliere hulpcomités opgericht die geld en kleding voor de vluchtelingen inzamelden. In dagbladen en in treinstations, op muren en op schuttingen verschenen oproepen van Belgen die hun familieleden tijdens de vlucht waren kwijtgeraakt. Een Centrale Commissie wist uiteindelijk zestigduizend zoekgeraakte personen met hun familie te herenigen.

Ook Vlissingen kreeg te maken met een grote stroom Belgische vluchtelingen. Velen kwamen per boot vanaf Antwerpen aan. De *Vlissingse Courant* van 10 oktober 1914 schreef hierover:

Waren het tot nu toe sleepboten geweest die vluchtelingen aanvoerden, gisteren werden het groote vrachtbooten, die volgepropt met mannen, vrouwen en kinderen de sluis inliepen. Wij geloven dat alleen gisteren wel een 5000 menschen hier aankwamen en een onderdak moesten hebben. (...) Wederom werden vele vluchtelingen naar Middelburg of andere plaatsen doorgezonden, maar ook daar geraakt het vol.¹³⁴

Vier dagen later schreef de krant:

¹³¹M. Bos, 'De opvang van Belgische vluchtelingen in de oorlog', *Historisch Nieuwsblad*, 9 (2007), <URL: <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6984/de-opvang-van-belgische-vluchtelingen-in-de-oorlog.html>> – bezocht op 28 februari 2017.

¹³²KB HK, *De Tijd* (8 oktober 1914).

¹³³Bos, 'De opvang van Belgische vluchtelingen in de oorlog'.

¹³⁴KZ HK, *Vlissingse Courant* (25 juni 1914).

De stroom van vluchtelingen houdt nog maar steeds aan. Vele duizenden zijn sedert gisteren hier weer aangekomen, voornamelijk van de verschillende Belgische kustplaatsen en nog kunnen vele duizenden hier worden verwacht. (...) Het plaatselijk comité ziet zich wel voor een buitengewoon zware taak gesteld om deze duizenden mensen een onderdak te bezorgen en van voedsel te voorzien.¹³⁵

De familie Mannoury probeerde te helpen waar ze kon. Mannoury's vrouw stond de hele dag grote potten watergruwel te koken.¹³⁶ De vluchtelingen schoven aan in een lange rij voor het huis op de Boulevard Bankert om een kom soep te krijgen. Mannoury zelf plaatste oproepen in de krant voor Belgische kinderen die hun ouders waren kwijtgeraakt.¹³⁷ Ook sloot hij zich aan bij de Vlissingse Hulpbrigade waar hij een coördinerende taak had en nam hij zitting in een comité tot oprichting en instandhouding van een volksgaarkeuken.¹³⁸ Daarnaast was Mannoury actief als secretaris van het Plaatselijk Agitatie-Comité tegen de Oorlog, dat op 1 oktober 1914 werd opgericht door het plaatselijk Arbeids Secretariaat en de SDP.¹³⁹ Het waren vooral de vrije socialisten die zich bij dit Agitatie-Comité aansloten.¹⁴⁰ Zij hielden zich hoofdzakelijk bezig met steunacties voor anti-militaristen die vanwege hun propaganda in hechtenis waren genomen. Ook organiseerden zij enkele discussiebijeenkomsten. Op zaterdagavond 28 november 1914 werd een vergadering belegd in het concertgebouw te Vlissingen, waar Duijs namens de SDAP sprak over "De Sociaaldemocratie, de oorlog en de bezittende klasse."¹⁴¹ Mannoury was aanwezig namens het Agitatie-Comité. De bijeenkomst werd goed bezocht en had een ordelijk verloop. Duijs' rede was hoofdzakelijk gericht tegen de vrijzinnigen aan wie hij het recht ontzegde om kritiek uit te oefenen op de sociaaldemocratie, omdat zij zelf mede verantwoordelijk waren voor het imperialisme, dat de enige oorzaak van de oorlog was. De sociaaldemocratie had gedaan wat ze kon om de oorlog te voorkomen, maar nu die er eenmaal was, moest iedere burger aan de kant van de regering staan en zijn plicht doen om het vaderland te verdedigen. Mannoury betoogde dat de SDAP, en met haar de meerderheid in de Internationale, de rode vaan te schande had gemaakt door, toen het erop aan kwam, vóór de oorlogskredieten te stemmen. De SDAP had de klassenstrijd verzaakt voor de nationale strijd. Na enig debat werd de vergadering gesloten. Op zaterdagavond 16 januari

¹³⁵KZ HK, *Vlissingse Courant* (14 oktober 1914).

¹³⁶Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 53.

¹³⁷KZ HK, *Vlissingse Courant* (17 oktober 1914).

¹³⁸KZ HK, *Vlissingse Courant* (20 oktober 1914); KZ HK, *Middelburgsche Courant* (31 oktober 1914).

¹³⁹KZ HK, *Vlissingse Courant* (1 oktober 1914).

¹⁴⁰Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, p. 536.

¹⁴¹KB HK, *De Tribune* (5 december 1914).

1915 organiseerde het Agitatie-Comité een debat tussen Mannoury en een zekere Eekhof van de Transportarbeidersbond, afdeling Rotterdam.¹⁴² Het belangrijkste discussiepunt was het verschil in inzicht omtrent de betekenis van de strijd voor anti-militarisme en anti-nationalisme tegenover die van het streven naar directe lotsverbetering. De discussie was zakelijk, de opkomst was gering.

Het Agitatie-Comité deed later nog een poging om een openbare vergadering te organiseren, dit keer met Mannoury en B. Lansink als sprekers. Omdat Vlissingen in staat van beleg verkeerde moest hiervoor toestemming worden gevraagd aan de garnizoenscommandant. Het Agitatie-Comité verzekerde hem dat er niets zou worden gezegd dat in strijd was met de Nederlandse neutraliteit ten opzichte van de oorlogvoerende landen en bovendien dat het instond voor een ordelijk verloop van de vergadering. Dit was evenwel niet voldoende. De garnizoenscommandant vroeg ook of de vergadering geen anti-militaristisch tintje zou hebben. Namens het Agitatie-Comité werd hierop geantwoord:

Dat niets zal worden gezegd, dat een rechtstreekse of zijdelingse aansporing tot dienstweigering zou inhouden, waarbij wij ons evenwel de vrijheid moeten voorbehouden: 1e. om de denkbeelden in onze kringen als 'militarisme' en 'nationalisme' aangeduid, in algemene zin te bestrijden, en 2e. in het bijzonder tot een krachtige actie voor demobilisatie op te wekken.

Dit bleek teveel gevraagd en namens de garnizoenscommandant ontving het Agitatie-Comité bericht dat de vergadering werd geweigerd.

In Amsterdam steunde Mannoury's moeder het Algemeen Steun Comité, dat geld inzamelde voor gezinnen die door bijzondere oorlogsomstandigheden in nood waren geraakt.¹⁴³ Zij verlootte een bedsprei die zij zelf, als 80-jarige, had gehaakt. Loten konden voor f 0,25 per stuk worden gekocht. De loterij zou bij haar thuis plaatsvinden in de Van Eeghenlaan 1 (2 hoog), waar zij sinds mei 1908 woonde. Gelet op artikel 3 van de Loterijwet moest zij hiervoor toestemming vragen aan het college van B en W van Amsterdam. Overwegende dat de waarde van het te verloten voorwerp onder de f 100,- zou blijven, werd de toestemming verleend. De loterij werd gehouden en leverde een bedrag van f 99,75 op. Mannoury's moeder was erg vitaal voor haar leeftijd. Haar kleinzoon Jan herinnerde zich dat hij als kleine jongen vanuit Vlissingen wel eens bij haar ging logeren. Hoewel zij al in de 80 was, was zijn grootmoeder nog flink en opgewekt "wat wel blijkt doordat wij 's ochtends heel vroeg samen in de huiskamer plachten te voetballen."¹⁴⁴

¹⁴²KB HK, *De Tribune* (3 februari 1915).

¹⁴³PA BW, Vergunning loterij (29 september 1914).

¹⁴⁴PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

Intussen had Mannoury steeds meer werk gekregen als accountant. Begin 1915 vestigde hij een accountantskantoor aan huis.¹⁴⁵ In verband daarmee nam hij een aansluiting op het Vlissingse telefoonnet, iets wat in die tijd nog niet gebruikelijk was. In de zomervakantie van 1915 werkte Mannoury, zoals hij een jaar eerder ook had gedaan, enige tijd als accountant te Den Haag.¹⁴⁶ Tot 5 september verbleef hij daar van dinsdag tot en met zaterdag in Pension Racer in de Malakkastraat 136. 's Maandags werkte hij in Vlissingen.

Door Mannoury's vele bezigheden – hij werkte aan twee scholen, had een accountantspraktijk, was politiek actief, schreef talrijke opiniestukken en had een gezin met vier jonge kinderen – bleef er geen tijd meer over voor zijn privaatdoentschap. Mannoury bedankte daarom voor het aanbod van het Amsterdamse college van B en W om zijn aanstelling voor het collegejaar 1915–1916 te verlengen. Op 1 februari 1915 schreef hij hierover aan Korteweg:

Hooggeachte Professor,

Zoëven heb ik aan B&W een dankbetuiging gezonden voor de mij verleende toelating als pr. docent, en daarbij te kennen gegeven, dat ik wegens toememende ambts- en beroepsbezigheden van het vragen van verlenging afzie. Het spijt mij wel, maar zo langzamerhand is mijn accountantswerk hier toegenomen, en heb ik slechts zelden gelegenheid, er een dagje uit te breken, om naar Amsterdam te gaan. U begrijpt, dat onder deze omstandigheden van mijn vroeger plan, om te elfder ure nog te doktoreren, ook niets komen kan, waaraan mij evenwel minder gelegen is: ik verlangde die titel enkel 'om den brode', en dat is nu niet meer nodig; de weinige tijd, die mij nog voor eigen studie overblijft, besteed ik liever aan mijn lievelingsvak dan aan natuur- en scheikunde, hoe interessant ook op zichzelf. Intussen zeg ik u recht hartelijk dank, voor de gelegenheid, die u mij indertijd verschaft hebt, tot het geven van kolleges. Ik weet altans zeker, dat minstens één van de hoorders er in de jaren, dat ik ervan gebruik heb kunnen maken, ervan heeft geleerd, nl: de spreker zelf.

Met vr. groeten, ook aan Brouwer en De Vries,

Uw zeer dienstw. G. Mannoury¹⁴⁷

Mannoury had bereikt wat hij wilde bereiken. Zijn oude plan om aan de universiteit te gaan studeren en vervolgens te promoveren,¹⁴⁸ was na vijfentwintig jaar definitief van de baan.

¹⁴⁵KZ HK, *Vlissingse Courant* (1 februari 1915).

¹⁴⁶KZ HK, *Vlissingse Courant* (13 juli 1915).

¹⁴⁷PA BW, Brief G. Mannoury aan D. J. Korteweg (1 februari 1915).

¹⁴⁸Zie ook p. 24 en p. 149.

9 | Hoogleraar

Ik ben relativist van mijn geloof. Ik heb het op mijn naamkaartje laten drukken. Van 'principiële' en van 'essentiële' verschillen en van 'absoluut' en van 'an sich' en van 'zuivere wiskunde' en al dergelijke signifiante ketterijen moet ik niemandal hebben. Absoluut niemandal.

— G. Mannoury¹

Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam

In de periode 1915–1917 werd Mannoury een paar keer genoemd als kandidaat voor de functie van hoogleraar. Steeds was het Brouwer die de aanbeveling deed. Brouwer zelf werkte intussen aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.² In 1912 was hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de faculteit der wis- en natuurkunde. Een jaar later volgde zijn benoeming tot gewoon hoogleraar als opvolger van Korteweg. Op zijn beurt nam Korteweg de vrijgekomen plaats van buitengewoon hoogleraar in. Brouwer deed het goed aan de Amsterdamse universiteit. Al gauw was hij onmiskenbaar de nummer één van de Nederlandse wiskunde. Dit ontging ook de andere Nederlandse universiteiten niet. In juni 1915 kreeg Brouwer een leerstoel aangeboden in Leiden, die was vrijgekomen na het overlijden van P. Zeeman een maand eerder. Hij werd voorgedragen door P. Ehrenfest en H.A. Lorentz. Lorentz schreef hem:

Niets zou mij liever zijn dan dat gij zelf tot het besluit zoudt kunnen komen Amsterdam met Leiden te verwisselen (...). Wij hebben thans een vergadering gehad en het bleek de eenstemmige wens te zijn dat gij, zo mogelijk, de opengevallen plaats zou bezetten; wij allen achten dat voor de bloei der faculteit van het grootst belang. In het bijzonder zouden Kluiver, de Sitter, Ehrenfest en ik het zeer op prijs stellen met U te mogen samenwerken.³

Het was een mooi aanbod, maar Brouwer bleef in Amsterdam. In zijn plaats

¹Mannoury, *Mathesis en mystiek*, p. 56.

²Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 146, 151.

³Brief H.A. Lorentz aan L.E.J. Brouwer (11 juni 1915), geciteerd in: *ibid.*, p. 183.

schoof hij Mannoury naar voren.⁴ Mannoury had de laatste jaren weliswaar weinig wetenschappelijk werk geproduceerd, maar hij had een uitnemende reputatie. In een brief aan Korteweg schreef Lorentz dat Beth, J. Wolff en Van der Woude – drie oud-studenten van Korteweg die allen gepromoveerd waren – door de Leidse faculteit overwogen werden, maar omdat Brouwer de naam van Mannoury had genoemd, vroeg hij Korteweg om nadere inlichtingen. Dit had geen gevolg voor Mannoury. De keuze viel op Van der Woude.

Een jaar later diende de Utrechtse faculteit zich aan.⁵ Kapteyn, die Mannoury kende van het Wiskundig Genootschap, ging op 10 juni 1916 met emeritaat. Kapteyn had het onderwijs altijd samen met J. de Vries verzorgd. Nu hij met pensioen ging, stelde L.S. Ornstein voor om, in plaats van een nieuwe hoogleraar, een extra lector aan te stellen. Het curatorium zag echter liever een hoogleraar en steunde het voorstel niet. Ook de minister wees het lectoraatsvoorstel af. Hierop ging de faculteit over tot het zoeken naar een geschikte hoogleraar. Ornstein dacht erover om Brouwer naar Utrecht te halen. Hij kende Brouwer van de prijsvraagcommissie van het Wiskundig Genootschap en was met hem bevriend. Van serieuze onderhandelingen is echter niets bekend. Wel spraken Ornstein en Brouwer over enkele buitenlandse kandidaten, onder wie F. Bernstein, A. Denjoy en G. Valiron, die vervolgens door Ornstein werden voorgedragen. Toen de faculteit bezwaar maakte tegen buitenlandse kandidaten werd Mannoury, “wiens verdiensten in den brede uiteengezet werden,”⁶ op 12 februari 1917 voorgesteld.

Mannoury werd intussen ook genoemd als eerste kandidaat voor de nieuw te stichten leerstoel van buitengewoon hoogleraar in de wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.⁷ De tweede kandidaat was Wolff, die eerder ook in Leiden was voorgedragen. Vanaf het begin stuurde Brouwer aan op een benoeming van Mannoury. In overleg met Korteweg en De Vries stelde hij de aanbevelingsbrief op, die namens de faculteit der wis- en natuurkunde aan de curatoren van de Amsterdamse universiteit werd gestuurd. In deze brief werd gesteld dat Mannoury “alle qualiteiten bezit, die voor een krachtige en bezielende leiding der opkomende generatie van mathematici worden vereischt.”⁸ Vier kwaliteiten werden hierbij extra onder de aandacht gebracht.

Ten eerste was Mannoury initiatiefrijk en oorspronkelijk:

Onder de door hem opgeloste problemen zijn er, die voor de verdieping van het algemeene mathematische inzicht van buitengewone waarde zijn,

⁴Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 185, 195.

⁵*Ibid.*, pp. 180, 195.

⁶*Ibid.*, p. 195.

⁷*Ibid.*, p. 194.

⁸Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 726.

en waarvan men niet weet wat men meer moet bewonderen, de scherpte van intuïtie, waarmee ze zijn gesteld, of het machtige deductieve vermogen, waarmee ze tot oplossing zijn gebracht.⁹

Treffende voorbeelden hiervan waren Mannoury's artikelen "Lois Cyclomatiques" (1898), "Sphères de Seconde Espèce" (1899–1900) en "Surfaces-Images" (1899–1900), de drie artikelen die een grote invloed op de jonge Brouwer hadden uitgeoefend.¹⁰

Ten tweede was Mannoury scherpzinnig, ook op niet door zijn eigen initiatief geopende gebieden van onderzoek. Dit kwam vooral helder naar voren in zijn artikelen "De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde (1901)"¹¹ en "Nouvelle Démonstration des Théorèmes sur les Points d'Inflexion de l'Herpolhodie" (1895),¹² waarin hij "van belangrijke theorema's, die vroeger slechts op zeer gecompliceerde wijze konden worden aangetoond, hoogst eenvoudige en doorzichtige afleidingen heeft gegeven."¹³

Ten derde was Mannoury veelzijdig. Dit bleek, meer nog dan in zijn publicaties, uit het mondeling verkeer met zijn vakgenoten: "In het bijzonder is bij de discussies op de vergaderingen van het Wiskundig Genootschap, waaraan de Heer Mannoury, als hij aanwezig is, steeds op meesterlijke wijze deelneemt, gebleken, dat onderwerpen van den meest uiteenloopenden aard door hem met gelijke volkomenheid worden beheerscht."¹⁴

Ten vierde muntte Mannoury uit door algemeen-wetenschappelijke bezinning:

Niet alleen betreffen verschillende zijner kleinere publicaties de grondslagen der wiskunde en der wetenschap in het algemeen, doch bovenal mag zijn boek: 'Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik'¹⁵ als een standaardwerk op dit gebied worden beschouwd, dat de vergelijking kan doorstaan met de beste werken, die de wereldliteratuur over kennistheorie en natuurfilosofie heeft aan te wijzen, en waarin over sommige van de moeilijkste doch principieelste hiertoe behorende vragen, zoals die naar den psychologischen oorsprong van het mathematische

⁹Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 726.

¹⁰Zie p. 53.

¹¹Zie p. 53.

¹²Zie ook p. 39.

¹³Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 726.

¹⁴Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: *ibid.*, p. 727.

¹⁵Zie p. 168.

zekerheidsgevoel, voor de eerste maal licht wordt verspreid.¹⁶

Behalve bij Mannoury werden bij geen van de Nederlanders, die voor een benoeming tot hoogleraar in de wiskunde in aanmerking zouden komen, de vier bovengenoemde kwaliteiten verenigd gevonden. Bovendien had Mannoury reeds veel ervaring opgedaan in het geven van universitair onderwijs:

Daar bovendien de Heer Mannoury bij het universitair onderwijs sinds lang zijn sporen heeft verdiend door een tienjarige vruchtbare werkzaamheid als privaattoecent, en een onzer medeleden [Brouwer], die indertijd als student van de colleges van den Heer Mannoury een vèr strekkenden invloed op zijn wetenschappelijke vorming heeft ondervonden, zich aldus uit de beste bron van de uitnemende qualiteiten dier collega heeft kunnen overtuigen, is onze Faculteit zonder eenige aarzeling van meening dat de Heer Mannoury als eerste candidaat behoort te worden voorgedragen.¹⁷

Als Mannoury niet beschikbaar zou zijn geweest, dan zou de faculteit zeer zeker in de eerste plaats haar oog hebben laten vallen op Wolff. Wolff bezat niet het initiatief, de veelzijdigheid en het bezinningsvermogen van Mannoury, maar hij had herhaaldelijk bewezen scherpzinnig te zijn, in het bijzonder bij het oplossen van door het Wiskundig Genootschap gestelde prijsvragen. Verder had hij zich in zijn kwaliteit van leraar aan het Stedelijk Gymnasium als een voortreffelijk docent doen kennen en was zijn onderwijs als privaattoecent aan de universiteit alleszins bevredigend.

Mannoury bleek acceptabel voor zowel de faculteit als het curatorium.¹⁸ Ook de gemeenteraad ging akkoord. Dat Mannoury lid was van de Sociaal-Democratische Partij (SDP) vormde geen groot obstakel. Amsterdam was een progressieve stad en de sociaal-democraten domineerden de gemeentepolitiek.¹⁹ In maart 1917 werd Mannoury's benoeming officieel door de gemeenteraad goedgekeurd. Zijn moeder kreeg het goede nieuws nog net mee. Zij overleed op 12 maart 1917 op ruim 82-jarige leeftijd.²⁰ Mannoury's aanstelling zou op 16 september 1917 ingaan.²¹ Zijn salaris zou f 4000,- per jaar bedragen. De faculteit maakte van de gelegenheid gebruik om de leeropdrachten anders in te delen.²²

¹⁶Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 727.

¹⁷Brief faculteit der wis- en natuurkunde aan curatoren der Universiteit van Amsterdam (9 januari 1917), geciteerd in: *ibid.*

¹⁸Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 194.

¹⁹P.-P. de Baar, 'Linkse en rechte buurten. De politieke kaart van Amsterdam', *Ons Amsterdam*, 4:3 (2003), (URL: <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/21-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2003/812-nummer-3-maart-2003?showall=&start=1>) – bezocht op 14 april 2017.

²⁰KZ HK, *Vlissingche Courant* (14 maart 1917).

²¹KZ HK, *Middelburgsche Courant* (5 maart 1917).

²²Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 194–195.

De Vries werd verantwoordelijk voor algebra en analyse, Brouwer behield zijn verzamelingsleer, functieleer en axiomatic, en Mannoury werd benoemd voor de onderdelen meetkunde, mechanica en wijsbegeerte der mathesis.

Brouwer verheugde zich op de komst van Mannoury naar Amsterdam. In een brief van 30 maart 1917 schreef hij:

De mos is, dat de oratie wordt gehouden binnen de eerste halve maand na het ingaan der betrekking, dus jij behoort het, daar de betrekking volgens het gemeentebled op 16 September ingaat, tussen 16 September en 1 October te doen. Je hebt dus nog een half jaar den tijd. Kom je 30 April aanstaande op de Algemeene Vergadering voor het [Wiskundig] Genootschap? Dan kun je in de navergadering van het Bestuur meteen het praesidiaat uit mijn handen overnemen, want ook dit baantje is je voor de volgende 2 jaar toegedacht. Je weigerde je portret aan de Nieuwe Groene, het minst onfatsoenlijke algemeene weekblad van ons land, waarin het bovendien een onderschrift van mij zou hebben verworven – maar je staat heden wèl in de Prins! Ik ben nieuwsgierig naar de aan *deze* houding ten grondslag liggende principes, die mij heel wat duisterder zijn, dan die van Peano of Kolléwijn. Nou kerel, ik ben blij je als collega te krijgen, want hoe weinig ik het in sommige opzichten ook met je eens ben geworden, mijn mathematische bewustwording heb ik voor een niet gering deel aan jouw vroegere colleges te danken.

Je Bertus Brouwer²³

Eind maart diende Mannoury zijn ontslag in bij de gemeenteraad van Vlissingen.²⁴ Dit ontslag werd eervol verleend met een dankbetuiging voor de bewezen diensten.

Het duurde nog een half jaar voordat Mannoury naar Amsterdam zou verhuizen. Intussen bleef hij actief in Vlissingen. Op 4 april 1917 werd hij lid van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.²⁵ Dit Genootschap werd in 1769 opgericht door twaalf vooraanstaande Zeeuwen met het doel 'deugd en waarheijt' te bevorderen.²⁶ De verspreiding van kennis en maatschappelijke deugden moest een halt toeroepen aan de economische en sociale achteruitgang van de samenleving. In de loop van de negentiende eeuw begon het Genootschap zich steeds nadrukkelijker te richten op de wetenschapsbevordering in

²³Brief L.E.J. Brouwer aan G. Mannoury (30 maart 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 743.

²⁴KZ HK, *Vlissingche Courant* (23 maart 1917).

²⁵PA BW, Diploma Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (4 april 1917).

²⁶J. Dekker, 'Over heren van stand en culturele erfgenamen. Wetenschapsbeoefening in het Zeeuws Genootschap bezien in het licht van de tijd', *Zeeland*, 10 (2001), (URL: <https://tijd.schriftenbankzeeland.nl/issue/zld/2001-01-01/edition/0/page/4>) – bezocht op 21 april 2017.

Zeeland. Vanaf die tijd ontwikkelde het zich tot een provinciale wetenschappelijke instelling, waarin vooral geschiedenis een belangrijke discipline werd. Het Genootschap probeerde de wetenschapsbeoefening te bevorderen door het organiseren van bijeenkomsten en door het uitgeven of het bevorderen van de uitgave van geschriften met betrekking tot Zeeland.²⁷ Het lidmaatschap stond open voor allen die door kunde en geleerdheid konden meewerken aan het bereiken van deze doelstelling. Mannoury werd ingeschreven als Prof. G. Mannoury.

Mannoury nam nog een andere taak op zich. In mei 1917 werd hij benoemd tot lid van de commissie, die was belast met het examineren van kandidaten die de akten van bekwaamheid wilden verkrijgen tot het geven van middelbaar onderwijs in de handelswetenschappen en het geven van lager onderwijs in de beginselen van de handelskennis.²⁸

Daarnaast was Mannoury betrokken bij de discussie binnen de SDP over de zin en de ontwikkeling van de wereldoorlog. De oorlog was in het kort als volgt verlopen.²⁹ Duitsland concentreerde zich aanvankelijk op het westfront, Oostenrijk-Hongarije op het oostfront. Het lukte Duitsland om een groot deel van Frankrijk in te nemen. Toen het Russische leger de legers van Oostenrijk-Hongarije terugwierp en Oost-Pruisen binnendrong, moest het oostfront echter worden versterkt. De Duitsers brachten de Russen een zware nederlaag toe, maar door het onttrekken van troepen aan het westfront ter versterking van het oostfront verzwakte het eerstgenoemde. De oorlog in het westen liep hierdoor vast in een stellingenoorlog. Gedurende drie en een half jaar lagen de vijandelijke troepen tegenover elkaar in een stelsel van loopgraven. Van beide zijden werden herhaaldelijk pogingen gedaan om door het vijandelijke front heen te breken. Er vielen honderdduizenden slachtoffers zonder dat er een wezenlijke verandering in de situatie kwam.

Op 12 december 1916 deden Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, de Centrale Mogendheden, een vredesaanbod aan Engeland en Frankrijk, de Entente.³⁰ De Entente sloeg het vredesaanbod af en de oorlog duurde voort. Er kwam verandering in de situatie toen de Verenigde Staten in april 1917 aan de oorlog gingen deelnemen. In groten getale werden manschappen en materieel per schip naar Europa vervoerd. Hierdoor werd het evenwicht aan het westfront in het voordeel van de geallieerden verstoord. Aan het oostfront veranderde de situatie toen in februari 1917 de revolutie in Rusland uitbrak. Tsaar Nicolaas II werd afgezet en A.F. Kerenski, een sociaal-democraat, kwam aan de macht. Op aandringen van de Entente zette Kerenski de oorlog voort, aanvankelijk met

²⁷PA BW, Diploma Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (4 april 1917).

²⁸KZ HK, *Middelburgsche Courant* (30 mei 1917).

²⁹De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, pp. 137–138.

³⁰*Ibid.*, pp. 138–139, 142.



VI. Lenin.

succes. Het Russische leger bleek echter niet bestand te zijn tegen de Duitse overmacht. Bij het eerste tegenoffensief van Duitse troepen stortte het gehele Russische front ineen. Intussen werd de bolsjewiek VI. Lenin door de Duitse legerleiding in een geblindeerde trein vanuit Zwitserland naar de grens van Finland en Rusland vervoerd. Vandaar kwam hij spoedig in Petrograd aan. Lenin kreeg de leiding van de opstand tegen het heersende regime in handen. Hij kwam aan het hoofd te staan van een Raad van Volkscommissarissen. Lenin was tegen de oorlog en hij wilde deze zo snel mogelijk beëindigen om zo de socialistische revolutie te bespoedigen. De Duitse regering hoopte dat Lenin mee kon helpen om Rusland vrede te laten sluiten met de Centrale Mogendheden.

Na het Duitse vredesaanbod meenden enkele SDP-leden, onder wie B. Luteran en W.C. Siewertsz van Reesema, dat de partij nu de plicht had om te gaan ijveren voor een onmiddellijke vrede.³¹ Zij werden hierin gesteund door Gorter en Pannekoek, twee prominente partijleden. De *Tribune*-redactie, die intussen bestond uit Van Ravesteyn en Wijnkoop – de leidende figuren in het partijbestuur – en Roland Holst, zag hier niets in. Ze meende dat het vredesaanbod een bewijs was dat het Groot-Duitse imperium, dat zich inmiddels uitstreckte van Zevenaar tot Bagdad, inderdaad tot stand was gekomen en dat, indien dit bleef bestaan, ook Nederland onvermijdelijk onder Duitse heerschappij zou geraken. Op het partijcongres van 19 en 20 mei 1917 botsten beide meningen scherp op elkaar. De *Tribune*-redactie hield vast aan het verschil tussen het Duitse en het Engels-Franse imperialisme en koos de kant van de Entente. De oppositie beschouwde beide oorlogvoerende partijen als imperialistisch en ze verweet de *Tribune*-redactie de oorlog te willen voortzetten. De kwestie: vóór of tegen

³¹Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, pp. 160–162.

Duitsland, want daar kwam ze in feite op neer, zou binnen de SDP niet gauw verdwijnen.

In het artikel “Congresindrukken” dat op 29 mei 1917 op de voorpagina van *De Tribune* verscheen, haalde v. S. [Van Schie] flink uit naar de oppositie. Er was volgens hem geen grotere tegenstelling mogelijk dan die tussen het rustige, bijna slaapverwekkende congres van 1916 en het rumoerige congres van 1917. Maar wat was nu eigenlijk de oorzaak van die plotselinge rumoerigheid? Welk principe was er opeens naar voren gekomen dat de gemoederen zo verdeelde? Waarom en waardoor was er opeens een fanatieke oppositie?

Eén reden onder vele, waarom deze oppositie zich juist nu ontwikkeld heeft, is dunkt mij onze veranderde houding tegenover de S.D.A.P. Een aantal partijgenooten, wien 't meer om 't vechten dan om het socialisme te doen is, kon vroeger zijn gal kwijt aan die partij, maar nu zij ons niet meer bedreigt en wij haar links laten liggen, nu moet 'de vijand' elders anders gezocht worden, binnen de muren! En zoo is er een staand leger of een volksleger gekomen dat gereed staat om ieder behulpzaam te zijn die een zaakje met het partijbestuur of met de redactie heeft.³²

Van Schie vond het achteraf beschouwd onbegrijpelijk dat een belangrijk deel van de tijd van het congres in beslag werd genomen door beschuldigingen van pro-Entente-gezindheid aan het adres van het partijbestuur en de *Tribune*-redactie. De beweringen van Luteraan en Siewertsz van Reesema waren onzin en ontdaan van elk sprankje socialistisch begrip: “En zoiets vindt waarachtig nog weerklank!”³³ Van Schie vreesde dat de oppositie haar strijd niet gauw zou staken:

Het zou echter wel een ramp zijn als het zoo bleef gaan en toch is dat gevaar niet denkbeeldig, waar de oppositie de inwendige zending verre boven de actie naar buiten verkiest. Een belangrijke stap zou het reeds zijn, als de afd. Amsterdam zorgde, dat de delegatie zuiver het standpunt der afdeeling weergaf. Daar ontbrak ditmaal, gelijk ook vroeger wel, nogal wat aan. Maar ramp of geen ramp, in hoofdzaak zijn we nu allemaal bijeengekomen voor een onweersbuitje, dat waarschijnlijk niet eens de lucht gezuiverd heeft. Voor een ernstige partij een beetje mal!³⁴

Mannoury reageerde op het stuk met een ingezonden brief, die op 5 juni 1917 in *De Tribune* werd afgedrukt. Hij verzette zich, net zoals hij in 1909 in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) had gedaan,³⁵ tegen de domperij van

³²KB HK, *De Tribune* (29 mei 1917).

³³KB HK, *De Tribune* (29 mei 1917).

³⁴KB HK, *De Tribune* (29 mei 1917).

³⁵Zie p. 163.

dissidente opvattingen. Voor Mannoury was het van het grootste belang voor de democratie dat elk partijlid zijn of haar mening kon uiten, ook als dit kritiek op de partijleiding betekende. Zelf was hij vanaf het begin opposant in de SDP en hij bleef zijn rol getrouw.³⁶ Ook nu schaarde hij zich bij de oppositie. Mannoury was het met Luteraan en Siewertsz van Reesema eens: de consequentie van het eenzijdige standpunt van de *Tribune*-redactie was dat de oorlog zou voortduren. Een bondgenootschap met de Engels-Franse imperialisten hield een verraad aan het socialisme in. Dat Kerenski niet inzag, dat iedere schaduw van bondgenootschap met de Frans-Engelse imperialisten verraad aan het socialisme inhield, was hem volgens Mannoury te vergeven: "Hij ziet de dingen van te nabij, om ze te begrijpen. Maar wij ongedeerden behoorden de ogen beter open te houden."³⁷

Hoewel de brief niet tot haar gericht was, voelde de *Tribune*-redactie zich door Mannoury aangesproken:

Het stukje van Professor Mannoury is aan het adres van v. S., maar feitelijk tegen ons gericht. Wij zijn zoo vrij er daarom maar ineens iets onder te zetten. Niet om iets te weerleggen, nog veel minder om Mannoury te overtuigen. Dit laatste te proberen zou zijn boter aan een galg smeren. Maar waar wij naar aanleiding van dit stukje nog weer eens op wilden wijzen, is de *absolute* tegenstelling – in het Hollandsch gesproken – tusschen den hoogen toon van den geachten inzender en zijn daden. Daden ter bevordering van het socialisme wel te verstaan. (...). Mannoury bezit ongetwijfeld het absolute begrip der gerechtigheid, der democratie, van het socialisme en de rest. Hij is een groot man, volgens Professor Brouwer, Freederik [sic] van Eeden, den Doctor Evangelicus, en de Amsterdamsche Faculteit. Doch de daad van het socialisme schat hij dermate gering, dat hij in 4 jaren nog niet in staat is geweest ons in de plaats zijner inwoning 10 arbeiders te verzamelen om het vaandel der S.D.P. (...).³⁸

Mannoury beled het socialisme volgens de *Tribune*-redacteuren wel in woorden, maar niet in daden.

Ook P. Huibregtsen uit Vlissingen, een abonnee van *De Tribune*, mengde zich in de discussie. Hij nam het voor Mannoury op. Volgens de *Tribune*-redactie zou het Mannoury ontbreken aan de moed en de lust om voor het socialisme te strijden, maar dit was naar zijn oordeel onjuist:

Mannoury heeft van den beginne af getracht aanhangers te vinden voor zijn leerstellingen, zoowel door openlijk te colporteeren als door met het woord

³⁶Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, p. 231.

³⁷KB HK, *De Tribune* (5 juni 1917).

³⁸KB HK, *De Tribune* (5 juni 1917).

propaganda te maken. Dat hij nog niet in staat is geweest in Vlissingen een afdeling van de S.D.P. te stichten, ligt mijns inziens daarin, dat wie zich slaafsch genoeg gevoelt om zich onder de bevelen van Paus Pieter Jelles I [Troelstra] te scharen, in de S.D.A.P. gaat, en de rest van de met de arbeidersbeweging meelevende arbeiders in Vlissingen voelt zich over het algemeen te anti-parlementair om lid te worden van de S.D.P. Hierbij wil ik ter wille der waarheid bijvoegen, dat Mannoury in de laatste jaren te veel betrekkingen is gaan waarnemen, om nog voldoende tijd beschikbaar te kunnen hebben voor den strijd van het socialisme.

Huibregtsen wilde alleen deze opmerking maken. Het was niet zijn bedoeling om zich verder te mengen in de partij- of beginselverschillen in de SDP.

Naarmate de Russische Revolutie zich in de zomer van 1917 verder ontwikkelde, bleven Luteraan, Mannoury en Siewertsz van Reesema hun standpunt in de krant verdedigen.³⁹ Zij beriepen zich op uitingen van Lenin en andere voormannen van de Russische revolutionaire sociaaldemocraten, omdat deze naar hun mening voor een onmiddellijke vrede waren. De *Tribune*-redactie stelde hier onder andere tegenover, “dat deze opposanten net deden of wij hier in Rusland zaten, terwijl wij inderdaad onder Duitse druk leefden. Het was het verschil tussen een politiek, die, meer realistisch, in de eerste plaats rekening hield met eigen land en de omstandigheden van het eigen proletariaat en ene, die zich meer van algemene frasen bediende.”⁴⁰

Op 25 oktober 1917 greep de Bolsjewistische Partij van Lenin de macht in Rusland. Lenin werd bijgestaan door L. Trotski.⁴¹ Zij wierpen de zittende regering omver en stelden een regering van volkscommissarissen in. Als Volkscommissaris voor Buitenlandse Zaken leidde Trotski de Russische delegatie die in het voorjaar van 1918 de vrede van Brest-Litovsk met de Duitsers sloot. Voor Rusland pakte de vrede onvoordelig uit. Het land moest grote delen van zijn grondgebied afstaan aan het Westen. Hiermee verloor het ook een deel van zijn bevolking en van zijn industrie. Lenin ging er echter vanuit dat de socialistische revolutie zich spoedig zou uitbreiden naar andere landen en dan zou het vredesverdrag niet meer ter zake doen. De vrede tussen Duitsland en Rusland versterkte de wil van de geallieerden om de oorlog te winnen. Dit lukte hun ook. Het westfront kon de druk van de geallieerde legers niet meer aan, mede doordat de Duitse soldaten en de Duitse bevolking de oorlog meer dan moe waren. De toestand in het land werd chaotisch. Er werd een regering gevormd, waarvan onder meer de sociaal-democraat F. Ebert deel uitmaakte. Op 10 november 1918 vluchtte

³⁹Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, pp. 162–163.

⁴⁰Ibid.

⁴¹De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, pp. 139, 143–144.

de Duitse keizer Wilhelm II naar Nederland. Op 11 november 1918 werd de wapenstilstand getekend. Hiermee kwam de Eerste Wereldoorlog ten einde.

Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam

Nu Mannoury was benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en hij op korte termijn naar Amsterdam zou verhuizen, betrok Brouwer hem bij zijn plan tot de stichting van een Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte. Bij dit plan waren ook H.P.J. Bloemers, H. Borel en Van Eeden betrokken. Brouwer en Van Eeden hadden elkaar leren kennen in 1915 via Th. Holdert, de secretaris van Van Eeden met wie Brouwer op de HBS had gezeten.⁴² Van Eeden stelde Brouwer voor aan Borel, met wie hij sinds 1889 bevriend was.⁴³ Bloemers vestigde zich in 1915 te Amsterdam. Zijn kennismaking en samenwerking met Borel, Brouwer en Van Eeden viel in deze periode. De oorsprong van hun gezamenlijke activiteiten was de Forte-Kring, die Van Eeden samen met E. Gutkind had opgericht.⁴⁴

Van Eeden en Gutkind publiceerden in 1911 een manifest onder de titel *Welt-Eroberung durch Helden-Liebe*.⁴⁵ Hierin riepen zij de 'koninklijken van de geest' uit de gehele wereld op om zich te verenigen tot een kring, die de geestelijk leidende gemeenschap binnen de mensheid moest worden. Dit manifest vormde de basis voor de latere Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie, waaraan ook Mannoury zou deelnemen. De tekst van het manifest bestaat uit twee delen van ongeveer gelijke lengte. Het eerste deel "Helden-Liebe" werd door Van Eeden geschreven, het tweede deel "Welt-Eroberung" werd door Gutkind geschreven.

Van Eeden stelde in zijn deel van het manifest dat de organisatie van de mensheid niet alleen een materiële, economische, maar ook een geestelijke is:

De leiders van de economische organisatie, de handhavers van orde en wet, de politici en economisch machtigen [die het materiële leven beheersen], worden op hun beurt weer beheerst door ideeën, opvattingen, gedachten en beweegredenen waarvan zij zich de herkomst niet bewust zijn. Zij houden zich wel voor vrij, dat wil zeggen: in hun beweegredenen voor oorspronkelijk, onbeïnvloed, maar geven daar bijna nooit blijk van, want zij volgen meningen, tradities, overtuigingen die zij uit literatuur en opvoeding of van

⁴²Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, p. 166.

⁴³Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 215–216.

⁴⁴Heijerman, 'Zijn is kommunist zijn', p. 18.

⁴⁵Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 112.

de werkgemeenschap hebben overgenomen. Zij gehoorzamen ‘de geest des tijds’ of ‘de publieke opinie’. Alleen dáárdóór kunnen zij heersen. De menigte onderwerpt zich aan haar leiders uit vrees, traditie of uit verstandig inzicht en vrijwillig besluit, maar slechts dån als de mening en gezindheid van de menigte erkend wordt en men niet tracht die te veranderen. Anders houdt hun macht op.⁴⁶

Een staatsman zou bijvoorbeeld niet kunnen regeren als hij het idee ‘vaderlands-liefde’ niet zou erkennen – al was het maar formeel – en hij niet volgens die instelling zou handelen. Deze idee kan hij niet bestrijden. Hij moet zich aan de groepsbegrippen houden, anders wordt zijn macht door de groep niet meer erkend.

Het komt zelden voor dat een politiek of economisch leider tegelijk staatsman én profeet is. Daarvoor is de menselijke samenleving te gecompliceerd:

Wie oorspronkelijk moet denken en zijn gedachten wil staande houden kan niet economisch organiseren, omdat de menigte hem nauwelijks zal begrijpen en hem zeker niet dadelijk volgen kan. De koninklijke mens – de profeet, de dichter, de wijze – wordt slechts door zeer weinigen dadelijk begrepen. Zijn geest is levendig en ontdekt elke dag iets nieuws. De menigte noemt dit inconsequent en onbetrouwbaar. Hij wekt slechts verbazing op en heeft geen overtuigingskracht. Hij biedt geen houvast. Hij heeft altijd bemiddelaars nodig die zijn waarheid voor de menigte aannemelijk moet maken, zijn goud met koper moet mengen opdat het hard en bruikbaar wordt. Toch wordt vanuit deze bronnen de gehele stroom der menselijke activiteiten – geestelijk en materieel – gevoed. Iedere stoffelijke daad is geestelijk van oorsprong en niemand kan met zekerheid aantonen waar de gedachte ophoudt en de daad begint.⁴⁷

De daden van de meest machtige politieke of economische leiders zijn afkomstig van filosofieën die niet oorspronkelijk zijn. Zij worden beheerst door de stille gedachte-arbeid van wijze denkers.

Van Eeden richtte zijn manifest tot de ‘koninklijken van de geest’, waaronder hij alle oorspronkelijk denkenden en voelenden verstond wier gedachten en gevoelens van die van de menigte afwijken.⁴⁸ Hij dacht hierbij aan zowel westerse als oosterse denkers. De koninklijke mens volgt niemand, onderwerpt zich aan niemand en noemt niemand zijn heer of meester.⁴⁹ Hij heeft zijn meester in de ziel. Hij is echter verheugd als hij een gelijkwaardige kan ontmoeten. Omdat

⁴⁶F. W. van Eeden, *De geestelijke verovering der wereld* (Amsterdam: Arcanum, 1980), pp. 33–34.

⁴⁷*Ibid.*, pp. 34–35.

⁴⁸*Ibid.*, pp. 36, 86–88; zie ook Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 112–114.

⁴⁹Van Eeden, *De geestelijke verovering der wereld*, pp. 43–44.

de koninklijke mens de menselijke zwakte in het begrijpen en uitdrukken kent, wil hij steeds leren. Hij onderwerpt zijn gedachten graag aan de kritiek van een gelijkwaardige. Hem is geen moeite teveel om tot beter begrip van elkaar te komen:

Hij wil niet meer schijnen dan hij is, hij wil niet groter schijnen of groter zijn dan anderen, hij wil niet meer macht hebben dan anderen, tenzij door de waarheid van zijn gedachten. Daarom wenst hij dat deze waarheid altijd weer op de proef gesteld en voltooid wordt en wie hem inlicht over een betere is zijn vriend. De koninklijke mens houdt van tegenspraak; want óf zij versterkt zijn waarheid, óf zij bevrijdt hem van een leugen. Maar hij kan alleen met zijns gelijken om de waarheid strijden, want met onvrijen, waarbij het op gelijkhebben of schijnsucces aankomt, zou hij zich moeten vernederen en zijn kracht verspillen.⁵⁰

In tegenstelling tot de groepsmens weet de koninklijke mens dat de taal niet toereikend is om onze gedachten weer te geven.⁵¹ Daarom moet het woord het aanvalspunt van zijn werkzaamheid zijn:

Het woord is een gewricht tussen gedachte en fysieke daad. En het is een ziekgeworden gewricht. Het woord van de menigte is nietswaardig en hol geworden, een gehavend en lam gewricht, dat iedere dag slechter functioneert, als een versleten machine-onderdeel. Het deugt alleen nog maar voor de overdracht van grove bewegingen. Voor het fijnere gedachtenwerk, voor de meer innige mededeling, voor de hogere problemen schiet het oude instrument te kort en voldoet het niet langer aan de nieuwere behoeften. Vóór alles heeft de mensheid een verlevendiging, een vernieuwing van de taal nodig. Het nieuwe woord moet geboren worden. En dat is het kenmerk van de koninklijke mens, dat hij voelt hoe het woord oud en ziek en ontoereikend voor zijn behoeften is.⁵²

Het woord van de eenzame denker heeft echter geen kracht. Het woord gedijt tussen velen en niet bij de enkeling. Daarom moeten de koninklijken van geest zich verenigen en zich gezamenlijk inzetten om de taal te vernieuwen: “Dán, eerder niet, wordt het nieuwe woord geboren, het dadengewricht genezen, de nood van de mens verzacht.”⁵³

Het lukte Van Eeden en Gutkind om een aantal belangrijke denkers bij hun

⁵⁰Van Eeden, *De geestelijke verovering der wereld*, p. 44.

⁵¹Zie ook p. 41.

⁵²Van Eeden, *De geestelijke verovering der wereld*, p. 47.

⁵³Ibid.



H. Borel.

project te betrekken.⁵⁴ Dit leidde in 1914 tot de oprichting van de Forte-Kring, die werd vernoemd naar de plek van samenkost: Forte dei Marmi bij Pisa. Naast Van Eeden en Gutkind waren onder anderen P. C. Bjerre, Borel, M. Buber, G. Landauer, F. C. Rang, W. Rathenau en R. Rolland bij deze zowel West als Oost omvattende Kring betrokken. Veel kwam er echter niet van terecht. Kort na de oprichting brak de Eerste Wereldoorlog uit, waardoor de Kring uit elkaar viel. Het nationalisme won van de verheven internationale idealen. Alleen Van Eeden en Borel bleven aan de Kring-gedachte vasthouden. In het voorjaar van 1915 verbonden zij hun ideeën met het plan om een Internationale Hogeschool voor Wijsbegeerte op te richten.

Intussen was er een andere groep, die in de zomer van 1915 een congres wilde organiseren “vanwege het door de oorlog aan de dag getreden gemis aan ‘geestelijk eenheidsbesef’.”⁵⁵ De bedoeling van dit driedaagse congres was om de gemeenschappelijkheid van het religieuze streven van de mens en de noodzaak om volgens dit geloof te leven over alle religieuze grenzen heen tot uitdrukking te brengen. Ook deze groep wilde een internationale hogeschool oprichten. Het plan zou worden voorgelegd aan het congres. In april 1915 werd een circulaire opgesteld, ondertekend door gravin C.H. van Randwijck-De Jonge en J.D. Reiman, dat echter niet werd verstuurd. Bij nader inzien achtten zij de tijd niet rijp om het plan van een internationale hogeschool te verwerkelijken. Wel kwam er contact tot stand tussen Reiman en Borel. Borel was nog steeds onder de indruk van de

⁵⁴H. W. Schmitz, ‘Hogeschool, Academie of School? De signfici en de oprichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte’, in A. F. Heijerman en M. J. van den Hoven (redacteurs), *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916–1986* (Meppel: Boom, 1986), p. 12.

⁵⁵Ibid., p. 13.

verheven doelen van de Forte-Kring en hij overtuigde Reiman ervan om het plan voor de hogeschool door te zetten. Borel betrok Van Eeden bij de besprekingen. Voor beiden betekende de geplande school een duidelijke voortzetting van de Forte-Kring, maar dan met werkelijk praktische gevolgen. Van Eeden schreef erover in zijn dagboek:

Wij bespraken het plan tot oprichting eener Hoogeschool voor universeele wijsheid te Amersfoort. Een Universiteit, waarlijk vrij, dat wil zeggen niet onder invloed van een of andere sekte of partij, maar volstrekt universeel, de eenheid zoekend in alle godsdiensten en de natuurwetenschap aanvullend en verdiepend met al die functies van den menschelijken geest die tot nog toe aan de Westersche Universiteiten niet methodisch worden beoefend. Dus ook mystiek en occultisme, filosofie der godsdiensten en der z.g. schoone kunsten. En dit alles in onmiddellijk verband met het praktische leven. Een school voor levenswijsheid dus, waaraan alle personen die in de maatschappij een min of meer belangrijke rol moeten spelen, uiteraard behoefte hebben. De Hoogeschool zou worden gevestigd te Amersfoort, en het gemeentebestuur van die stad heeft zich bereid verklaard de stichting krachtadig te steunen en den grond voor het gebouw gratis ter beschikking te stellen. De bespreeking slaagde zeer goed en wij zijn oovertuigd dat wij tot een resultaat zullen koomen.⁵⁶

De hogeschool moest internationaal en universeel zijn, verbonden met de gedachte van eenheid en synthese op geestelijk gebied.⁵⁷ De relatie met het praktische leven mocht hierbij niet verloren gaan. Er zou aandacht worden besteed aan zowel westerse als oosterse filosofie, en ook zou er plaats zijn voor de filosofie van de taal, zoals die in de laatste tijd als *significa* of *semantica* beoefend werd.

Op 21 september 1915 werd een Voorlopig Comité opgericht waarvan ongeveer dertig personen deel uitmaakten.⁵⁸ Uit deze groep werd het dagelijks bestuur gekozen. Brouwer, die zich intussen ook bij de plannen had aangesloten, werd gekozen tot voorzitter. Reiman werd secretaris en Bloemers werd penningmeester. De andere bestuursleden waren baronesse M.C. van Asbeck, J. van den Bergh van Eysinga-Elias, J.A. Blok en Van Eeden. Het bestuur besloot een stichting op te richten die de naam Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amersfoort kreeg. Op 6 december 1915 werden de statuten van deze stichting aangenomen. De eerste drie artikelen hiervan luidden:

Artikel 1. De stichting heeft haar zetel te Amersfoort.

⁵⁶F.W. van Eeden, geciteerd in: Schmitz, 'Hogeschool, Academie of School?', p. 14.

⁵⁷Ibid., pp. 14–15.

⁵⁸Ibid., pp. 15–16.

Artikel 2. Het doel der stichting is vernieuwing van de waardebepalings der levenselementen van individu en gemeenschap.

Artikel 3. Zy tracht dit doel te bereiken door

- a. het stichten en instandhouden eener Internationale academie voor practische Wysbegeerte en Sociologie.
- b. het stichten en instandhouden van een internationale school voor wijsbegeerte en het daaraan verbinden van gelegenheid tot samenleving voor de studeerenden.
- c. het organiseeren van cursussen, ook buiten die school.
- d. andere wettige middelen, welke aan haar doel bevorderlyk zijn.⁵⁹

Het doel van de stichting (artikel 2) kwam volgens Van Eeden overeen met hetgeen Rathenau in de Forte-Kring had gezegd over *Wertung*: “Wie de waardebepalings wijzigt, wijzigt van zelve den gang der menschheid.”⁶⁰

Al gauw ontstond er onenigheid binnen het bestuur. Brouwer wilde dat de vijf actieve bestuursleden – Blok en Van den Bergh van Eysinga-Elias waren tijdens de laatste vergaderingen niet aanwezig – zich zouden afsplitsen van het Voorlopig Comité. Inhoudelijk zouden zij toch al ver verwijderd zijn van dit Comité. De Comitéleden die het met de statuten eens waren, konden zich afzonderlijk als medewerkers bij het verbond van de vijf bestuursleden aansluiten. Reiman wilde Brouwers voorstel tijdens de vergadering van 10 januari 1916 aan het Comité uitleggen, in de hoop de volledige steun van de vergadering te verkrijgen. Dit lukte niet en Brouwer werd gedwongen het voorzitterschap neer te leggen. Zijn plaats werd ingenomen door Reiman. Hierop verlieten Borel, Brouwer en Van Eeden de vergadering. Bloemers was die dag niet aanwezig. Een verzoeningspoging op 24 januari 1916 mislukte en vanaf dat moment gingen de twee groepen ieder hun eigen weg.

De groep van Reiman richtte op 13 februari 1916 een stichting op, die de naam Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort kreeg. De oorspronkelijke statuten werden enigszins aangepast. De doelstelling werd gewijzigd en het plan voor het stichten en in stand houden van een Internationale Academie voor praktische Wijsbegeerte en Sociologie kwam te vervallen:

Artikel 1. De stichting heeft haar zetel te Amersfoort.

Artikel 2. Het doel der stichting is: het vormen van een centrum ter verdieping van levens- en wereldbeschouwing.

Artikel 3. Zy tracht dit doel te bereiken door

⁵⁹Statuten Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amersfoort, geciteerd in: Schmitz, ‘Hogeschool, Academie of School?’, p. 16.

⁶⁰E. W. van Eeden, geciteerd in: *ibid.*, p. 17.

- b. het stichten en in stand houden van een internationale school voor wijsbegeerte en het daaraan verbinden van gelegenheid tot samenleving voor de studerenden.
- c. het organiseeren van cursussen, ook buiten die school.
- d. andere wettige middelen, welke aan haar doel bevorderlijk zijn.⁶¹

De groep van Brouwer verstuurd eind maart 1916 een circulaire aan personen die belangstelling hadden getoond in de oprichting van een Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte te Amersfoort.⁶² Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden verklaarden zich uit het Voorlopig Comité te hebben teruggetrokken, omdat zij meenden dat het gezelschap in dit Comité te groot was om de nodige eenheid te bereiken. Ook zagen zij in de methode van organiseren van Reiman een gevaar voor het welslagen van het plan. Ondergetekenden voelden zich in staat om de leiding van de zaak als uitvoerend Comité op zich te nemen, maar verlangden daarvoor volle vrijheid van handelen, hoewel zij ook het bestaan wensden van een Raad van Advies en Contrôle aan wie zij regelmatig verantwoording moesten afleggen. Omdat Reiman zich tegen een dergelijke organisatie bleef verzetten, was er een scheuring ontstaan tussen hem en de groep van Brouwer.

Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden wilden de zaak doorzetten en constitueerden zichzelf als uitvoerend Comité. Zij zouden in de eerste plaats de wettelijke bevoegdheid proberen te verkrijgen om de Academie te stichten, om hun aantal via coöptatie aan te vullen, om de Academieleden te kiezen en om een Raad van Advies en Contrôle te vormen, “bestaande uit in het land welbekende en het plan sympathiek gezinde personen, aan wie zij volgens de statuten der te vormen stichting geregeld verantwoording zullen doen en advies zullen vragen.”⁶³ Aan de aangeschreven personen werd gevraagd of zij bereid waren om zitting te nemen in de Raad van Advies en Contrôle.⁶⁴ Een datum voor een eerste vergadering, waarop gelegenheid zou zijn om de plannen en de daartoe noodzakelijke organisatie te bespreken, zou spoedig bekend worden gemaakt.

Samen met de circulaire werden een voorbereidend manifest en statuten verstuurd.⁶⁵ De statuten komen in veel opzichten overeen met de statuten die op 6 december 1915 voor de Amerfoortse Stichting werden ontworpen:

Art 1. De stichting is genaamd: “Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte”, en is gevestigd in Amsterdam.

⁶¹ Statuten Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort, geciteerd in: Schmitz, ‘Hogeschool, Academie of School?’, p. 19.

⁶² KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 mei 1916).

⁶³ KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 mei 1916).

⁶⁴ Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 218.

⁶⁵ KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 mei 1916).

Art 2. Het doel der stichting is vernieuwing van de waardebepaling der levenselementen van individu en gemeenschap.

Art 3. Zij tracht dit doel te bereiken door:

- a. het stichten en instandhouden eener Internationale Academie voor praktische Wijsbegeerte en Sociologie;
- b. het stichten en instandhouden van een school ter verspreiding van de door de Academie te vormen begrippen en begripsverhoudingen;
- c. andere wettige middelen.⁶⁶

De nieuwe statuten hadden betrekking op de oprichting van een Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte, dat nu echter zijn zetel zou hebben in Amsterdam en niet in Amersfoort. Het doel van de stichting en de middelen om dit doel bereiken, bleven nagenoeg gelijk. Alleen in artikel 3b werd de toevoeging “ter verspreiding van de door de Academie te vormen begrippen en begripsverhoudingen” gedaan. De oprichters wilden een wetenschappelijk Instituut stichten, waaraan een school werd verbonden die de onderzoeksresultaten moest verbreden.⁶⁷

De raad van bewindvoerders, die in Amersfoort door een zeer uitgebreid en uiteenlopend Voorlopig Comité werd verkozen, werd door Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden meteen aangewezen en bestond uit henzelf.⁶⁸ Deze raad had alle macht in handen. Hij vulde zichzelf aan door coöptatie en maakte ook de voordrachten op, waaruit de raad van toezicht zich had aan te vullen. Het internationale karakter van de stichting kwam naar voren in de bepaling dat van de twaalf Academieleden, die door de raad van bewindvoerders werden benoemd, hoogstens een derde Nederlanders mochten zijn. Het aantal leden van de Academie mocht niet meer dan veertig bedragen, waarvan hoogstens een derde Nederlanders.

De doelstelling van de stichting van de Internationale Academie voor praktische Wijsbegeerte en Sociologie (artikel 3a) werd nader toegelicht in het voorbereidend manifest, dat in hoofdzaak door Brouwer werd opgesteld. Volgens dit manifest – dat doet denken aan Van Eedens tekst in *Welt-Eroberung durch Helden-Liebe*⁶⁹ – waren de initiatiefnemers tot hun Academieplan gekomen door de volgende overwegingen:

De ontwikkeling der huidige rechtsorde wordt in laatste instantie door geen andere drijfkracht beheerscht, dan door het streven naar lijfszeker-

⁶⁶Statuten Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 408; zie ook p. 239.

⁶⁷Schmitz, ‘Hogeschool, Academie of School?’, pp. 29–30.

⁶⁸KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 mei 1916).

⁶⁹Zie p. 235.

heid en materieel comfort voor de mensen, met miskennis en terugdrukking hunner spiritueele levensstendenzen en met knechting van alle niet-menschelijk leven; in welke rechtsorde de huidige democratie slechts deze verandering beoogt te brengen, dat de goederen van lijfszekerheid en comfort meer gelijkelijk over de menselijke individuen wordt verdeeld. Trouwens voldoende erkenning van spiritueele levensstendenzen door de huidige rechtsorde is reeds daarom uitgesloten, omdat deze voor al haar werkingen moet beschikken over algemeen verstaanbare taal als orgaan, en althans de Westersche talen niet genoeg woorden van bezonnen spiritueele waarde bieden. Desniettemin heeft de huidige rechtsorde tallooze, in laatster instantie in het streven naar lijfszekerheid en comfort wortelende waardebepalingen geusurpeerd, en suggereert deze aan de menigte, als hadden zij een immaterieelen oorsprong; hetgeen het noodlottige gevolg heeft niet alleen dat de spontane spiritueele levensstendenzen verdwalen en verdoofd worden, doch ook dat de bezinningsarme menigte door woorden, die valschelijk ethische waarden suggereeren zich ten voordeele van enkelen laat drijven tot daden, die de lijfszekerheid en het comfort van het algemeen verminderen, dus de doelstellingen der rechtsorde zelf in gevaar brengen.⁷⁰

Op grond van deze overwegingen werd de volgende taak aan de Academie toegedacht:

1. Woorden van spiritueele waarde te creëren voor de talen der Westerse volken, en aldus aan die spiritueele waarden een plaats te geven in de onderlinge verstandhouding der Westerlingen (dus een 'déclaration des valeurs spirituelles de la vie humaine').
2. In de huidige rechtsorde en de zich onder hare bescherming ontwikkelende productie aan te wijzen de elementen, die het meest spiritueele tendenzen terugdrukken of verdoven, en uit dien hoofde wenselijke beperkingen van de invloedssfeer van rechtsorde en techniek voor te stellen.
3. In de voornaamste talen te brandmerken de woorden, die spiritueele waarden suggereren voor begrippen, in laatste instantie wortelend in het streven naar lijfszekerheid en comfort, en uit dien hoofde de doelstellingen der democratie, in de richting van een wereldstaat met uitsluitend administratieve bemoeiing, te zuiveren en te preciseren.⁷¹

In een toelichting hierop stelden de ondertekenaars dat zij zich ervan bewust waren, dat een dergelijke taak herhaaldelijk door filosofen individueel was ondernomen, maar zij meenden dat die in hun opzet niet waren geslaagd. Juist door

⁷⁰Vorbereidend Manifest Academie, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 405.

⁷¹Vorbereidend Manifest Academie, geciteerd in: *ibid.*



H.P.J. Bloemers.

het individuele karakter van het werk van deze filosofen waren hun woorden slechts bruikbaar geweest “voor de memoriseering der uitgedrukte gedachten in het brein van den schrijver en van geïsoleerde lezers,”⁷² maar in de onderlinge verstandhouding tussen de individuen hadden ze nooit een plaats kunnen vinden. Daardoor was de sociale invloed van hun werk gering geweest. Hier wilde de Academie verandering in brengen:

Indien echter thans dezelfde taak wordt ondernomen door een groep van zuiver voelende, zelfstandige denkers *in gemeenschap*, dan zullen hunne *in onderlinge verstandhouding gevormde* inzichten daarbij van zelf een taalbegeleiding hebben verkregen, *geschikt om in de onderlinge verstandhouding der massa een plaats te vinden*, terwijl (...) met het oog op de verwerkelijking dezer inzichten niet mag worden vergeten, dat een gedachte als daadembryo een oneindig veel grooter ontwikkelingsmogelijkheid, indien zij de gemeenschappelijke intieme overtuiging van een *groep van menschen* is, dan indien zij als werkelijk eigendom slechts aan een enkelen mensch behoort, hoe moedig die ook zij en een hoe groote stoet van halfbegrijpende volgelingen hem ook omgeeft.⁷³

Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden hoopten dat verschillende denkers in binnen- en buitenland hun sympathie met het Academieplan wilden betuigen.

De circulaire werd samen met de statuten en het voorbereidend manifest verstuurd aan mogelijke sympathisanten. De reacties vielen tegen. Alleen Mannoury verklaarde zich in april 1916 bereid om mee te werken, al moest hij later toegeven:

⁷²Voorbereidend Manifest Academie, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 406.

⁷³Voorbereidend Manifest Academie, geciteerd in: *ibid.*

Wát Brouwer nu precies met die ‘woorden van spiritueele waarde’ uit punt 1 bedoeld heeft, en hoe hij zich voorstelde, die woorden in dienst te stellen van de geestelijke wereldhervorming, die ons allen ongetwijfeld voor ogen zweefde, is mij nooit geheel duidelijk geworden, maar dát de door hem ontworpen driedelige doelstelling een strijdkreet inhield tegen de dwingelandij van afgod Woord en tegen de blinde overmacht van blinde vooroordelen, was mij reeds bij eerste lezing des te duidelijker, en voor mij altans voldoende reden om mij met hart en ziel bij het kleine groepje geestelijke pioniers aan te sluiten (...).⁷⁴

Er werd geprobeerd om meer mensen bij het project te betrekken. Brouwer slaagde erin om Ornstein, die hij bij het Wiskundig Genootschap had leren kennen,⁷⁵ enthousiast te maken voor de plannen. Volgens Brouwer was Ornstein een waardevolle aanwinst voor de Academie. In augustus 1916 introduceerde hij hem bij Van Eeden.⁷⁶ Ook J.I. de Haan raakte bij het project betrokken. De Haan was een vriend en bewonderaar van Van Eeden. Via hem had hij Welby's signfica leren kennen. Op 1 februari 1916 promoveerde De Haan op het proefschrift *Rechtskundige signfica en hare toepassing op de begrippen: aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar* aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.⁷⁷ Van Eeden was een van de paranimfen en Brouwer was een van de opposenten. Kort na zijn promotie werd De Haan toegelaten als privatdocent in Amsterdam.

In december 1916 verstuurden Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden de circulaire, het voorbereidend manifest en de statuten naar een aantal buitenlandse denkers in Duitsland, Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en Zweden.⁷⁸ De reacties waren niet bepaald bemoedigend. Velen begrepen niet wat nu precies de bedoeling van de Academie was. G.D. Birkhoff, G.D. Herron, M.G. Mittag-Leffler, Peano, A.M. Schoenflies, Rathenau en A. Upward reageerden positief. Buber en Gutkind, die eerder betrokken waren bij de Forte-Kring,⁷⁹ reageerden afwijzend op het inhoudelijke deel van het programma.

Pas op 21 mei 1917 kwamen Borel, Brouwer en Van Eeden weer bij elkaar om de voortgang van het project te bespreken.⁸⁰ Tot op dat moment had vooral Brouwer zich ingezet voor de verwerkelijking van het Academieproject. Dit veranderde toen Mannoury definitief als volwaardig lid bij de organisatorische

⁷⁴G. Mannoury, 'Nu en morgen. Signifische varia', *Synthese*, 4:8 (1939), p. 435; zie ook Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 218, 226.

⁷⁵Zie p. 226.

⁷⁶Van Dalen, *L. E. J. Brouwer 1881–1966*, pp. 176, 180.

⁷⁷Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 138, 145.

⁷⁸*Ibid.*, pp. 219–220.

⁷⁹Zie p. 238.

⁸⁰Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 220, 254.



L.S. Ornstein.

werkzaamheden werd betrokken. In een brief van 9 juni 1917 schreef Brouwer aan Mannoury:

Beste Kerel

(...). Tegelijk hiermee zend ik je in 4 talen 8×12 exemplaren van manifest + statuten der Internationale Academie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie. Sinds den tijd van opstellen van het manifest is de Raad van Beheer, waarvoor toen nog slechts 4 leden waren aangewezen, uitgebreid met L.S. Ornstein (hoogleraar in de physica te Utrecht) en G. Mannoury. Je hebt je daartoe immers indertijd bereid verklaard? Dat we je nooit meer voor een vergadering hebben gevraagd, lag in ieder geval uitsluitend hieraan, dat we van je onmacht om over te komen zeker waren. We hopen, dat dit nu na den zoomer anders zal worden, en dat je misschien nu al de tijd kunt vinden, eenige exemplaren der circulaire aan je binnen- en buitenlandsche relaties te verzenden ter verkrijging van sympathiebetuigingen, en ter voorbereiding van benoeming van vertegenwoordigers in andere landen. Voeg dan voor de verzending met inkt zoowel in de statuten als in de ondertekening van het manifest de namen van Ornstein en Mannoury toe, en verbeter de eenige overgebleven drukfout in het Duitsche manifest, waar op 'beeinflusst' een Umlaut is blijven staan.

Je Bertus Brouwer⁸¹

Mannoury beantwoordde Brouwers brief twee dagen later:

Beste Bertus

Je pakketjele ontvangen, waarvan ik wèl een beetje geschokt ben: met 't *doel*,

⁸¹Brief L.E.J. Brouwer aan G. Mannoury (9 juni 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 757.

dat jelui je voorstelt, ben ik 't zooals je weet, van *ganser hart* eens, ja ik ben er zelfs van overtuigd, dat dat voor alle, maar zeker voor de eerstkomende tijden het *éne nodige* omvat: de taak nl., de woorden en vooroordelenwarreling uiteen te rafelen, waarin de mensenkolonie is vastgelopen. En heel graag wil ik alles doen, wat jelui me in dienst van dat als deeltaak wilt toewijzen. Maar nu dat manifest, dat je me kant en klaar thuisstuurt, met verzoek daar mijn naam onder te zetten! Maar kerel, dat is natuurlijk onmogelijk! Er staan *voor mij* 'haarsträubende' ketterijen in.⁸²

Mannoury wilde zijn naam niet onder het manifest zetten. Het leek hem de eenvoudigste oplossing dat de namen van de nieuwe leden, Ornstein en Mannoury, in de statuten werden bijgeschreven en dat het manifest voor rekening van de vier ondertekenaars bleef:

Ik kan dan met een gerust geweten zowèl statuut als manifest aan mijn vrienden sturen, en krijg dan langzamerhand vanzelf wel dus gelegenheid, het grote doel op mijn manier te verdedigen. Meld nu even, of dat goed is, of dat jelui het dan maar beter vindt, me enkel onder de (warme) sympathiseerders te rangschikken? Wat ik natuurlijk ook best vind. (...).

Tout. [à toi] Gerrit M

Brouwer ging akkoord met Mannoury's voorstel:

Beste Kerel

Goed, zet dan maar geen namen onder de manifesten die je verstuurt, er bij; voorloopig ook maar niet van Ornstein, want van hem heb ik op mijn hem naar aanleiding van je brief gedane vraag nog geen antwoord; hij heeft het geloof ik nog druk met examineren in Delft. Maar schrijf in elk geval in de *statuten* de beide namen wèl bij. (...) O ja, [over] 'onze Secretaris'. Èn om mijzelf te ontlasten èn om meer schot in de zaak te brengen, zocht ik sinds lang zulk een functionaris, en nu heeft onlangs de particuliere secretaris van Van Eeden, Remko ter Laan (zoon van K. ter Laan) zich bereid verklaard, dit werk te doen voor *f* 30,- per kwartaal. Van Eeden heeft hem sterk aanbevolen, en met Borel en mij heeft hij zeer tot genoegen kennis gemaakt, zoodat wij hem gaarne wilden aannemen. Vind jij het ook goed, en wil je je deel tot zijn salaris bijdragen? Het kost ons dus elk *f* 5,- per kwartaal. Schrijf je hierover per omgaande een woordje terug? Veel groeten, ook aan je vrouw, en tot spoedig ziens naar ik hoop.

Bertus⁸³

⁸²Brief G. Mannoury aan L.E.J. Brouwer (11 juni 1917), geciteerd in: Van Dalen, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer*, p. 758.

⁸³Brief L.E.J. Brouwer aan G. Mannoury (18 juni 1917), geciteerd in: *ibid.*, p. 761.

Mannoury verstuurde zijn exemplaren van het manifest en de statuten naar enkele mensen, van wie hij dacht dat zij met het plan zouden sympathiseren.⁸⁴ Van de Nederlandse versie waren in totaal 200 exemplaren gedrukt, van de Engelse, Franse en Duitse elk 600 exemplaren. Ook Mannoury ontving maar enkele reacties. Dit gaf hem gelijk in zijn bezwaren tegen de tekst van het manifest. De daarin gestelde taak en haar motivering werden ofwel niet begrepen, of men voelde zich er niet door aangesproken. Sympathiebetuigingen van invloedrijke personen kon ook Mannoury niet te pakken krijgen.

Intussen rondde Mannoury zijn werkzaamheden in Vlissingen af. Op 13 juni 1917 nam hij afscheid van de Handelsavondschool.⁸⁵ In aanwezigheid van de wethouder van onderwijs, P.F. Auer, leden van het schooltoezicht en het gehele onderwijzend personeel van de school, werden de diploma's uitgereikt aan de leerlingen die de gehele cursus hadden gevolgd en de school verlieten. Auer reikte de diploma's uit. In zijn toespraak wenste hij de leerlingen geluk met het behaalde succes. Hij hoopte dat de kennis die zij hadden opgedaan van veel nut zou zijn in het bedrijfsleven, waar zij nu voorgoed zouden intreden. Vervolgens richtte Auer een bijzonder woord van dank aan Mannoury, die door zijn aanstaande vertrek afscheid nam van de school:

Als mensch zich verheugend over de groote onderscheiding, die den heer Mannoury is te beurt gevallen door zijn benoeming bij het hooger onderwijs te Amsterdam, moet hij als wethouder van onderwijs diens heengaan betreuren. Herinnerend aan de oprichting van deze school, wijst hij met voldoening op den bloei en de resultaten, die in den korten tijd van haar bestaan onder de krachtige leiding, gesteund door een korps volijverige leerkrachten, reeds is verkregen, dank zij mede de goede verstandhouding onderling, die als voorbeeld kan worden gesteld.⁸⁶

Auer bedankte Mannoury voor alles, wat hij in het belang van de Handelsavondschool had gedaan. Hij sprak zijn persoonlijke dank uit voor de steun en de vriendschap die hij steeds van Mannoury had mogen ondervinden en hij wenste hem toe, dat het hem en zijn gezin in de nieuwe woonplaats in alle opzichten goed mocht gaan en dat zijn onderwijs ook daar dezelfde gunstige resultaten zou hebben als in Vlissingen.

Na Auer richtte Van Raalte het woord tot Mannoury. Hij sprak "eenige welgemeende, van hooge waardeering getuigende woorden aan den scheidenden leeraar, die in den loop van den zeven jaren, dat hij hier bij het middelbaar on-

⁸⁴Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 255.

⁸⁵KZ HK, *Vlissingsche Courant* (14 juni 1917).

⁸⁶KZ HK, *Vlissingsche Courant* (14 juni 1917).

derwijs werkzaam is, ook in deze werkring heeft getoond de rechte man op de rechte plaats te zijn.”⁸⁷ Ook Van Raalte uitte de beste wensen voor de toekomst voor Mannoury en zijn gezin. Als aandenken kreeg Mannoury een ingelijste foto aangeboden, met daarop het onderwijzend personeel aan de Handelsavondschool.

Eringa, de schoolopziener in het district Middelburg, kon niet bij het afscheid aanwezig zijn. Hij stuurde Mannoury later een briefkaart om hem alsnog te feliciteren. Eringa hoopte dat de wetenschap gebaat zou zijn met Mannoury’s benoeming. Voor de Vlissingse Handelsavondschool, “uw school,”⁸⁸ was Mannoury’s vertrek een groot verlies. Eringa schreef dat het moeilijk zou zijn om een geschikte plaatsvervanger voor Mannoury te vinden. Hij sloot zich aan bij datgene, wat een collega van Mannoury had gezegd: “Zonder hoofd te willen zijn, was de heer M. ons aller hoofd.”⁸⁹ Eringa bedankte Mannoury voor het werk dat hij voor de Handelsavondschool had verricht en voor de vriendschappelijke samenwerking.

In de zomermaanden rondde Mannoury zijn accountantswerkzaamheden in Vlissingen af. Op 29 juni 1917 plaatste hij een advertentie in de krant, waarin hij een assistent-accountant vroeg die zelfstandig controlewerk kon verrichten in de ochtenduren.⁹⁰ Er kon uitsluitend schriftelijk worden gesolliciteerd, met opgaaf van referenties, bevoegdheden en gewenst salaris.

In juli 1917 verhuisde het gezin Mannoury naar Amsterdam, waar het zich vestigde aan de Koninginneweg op nr. 192, een mooi, groot bovenhuis dat volgens Mannoury eigenlijk te duur was.⁹¹

Openingsrede (1917)

Op 12 september 1917 kwamen Borel, Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury bijeen voor de officiële oprichting van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam.⁹² De bijeenkomst vond plaats bij Brouwer, in de apotheek op de Overtoom.⁹³ Mannoury werd gekozen tot voorzitter van de raad van bewindvoerders van het Instituut, De Haan werd secretaris.⁹⁴ Bloemers en Ornstein, beiden lid van de raad van bewindvoerders, waren niet aanwezig. De

⁸⁷KZ HK, *Vlissingse Courant* (14 juni 1917).

⁸⁸PA BW, Briefkaart F. S. Eringa aan G. Mannoury (31 juli 1917).

⁸⁹PA BW, Briefkaart F. S. Eringa aan G. Mannoury (31 juli 1917).

⁹⁰KZ HK, *Middelburgsche Courant* (29 juni 1917).

⁹¹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

⁹²Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 255.

⁹³F. W. van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, onder redactie van H. W. van Tricht (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971), p. 1613.

⁹⁴Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 255.



J.I. de Haan.

door de notaris opgestelde stichtingsakte, die de statuten van het Instituut rechtsgeldig maakte, werd op 31 december 1917 verleden en ook door hen ondertekend. Op de vergadering van 12 maart 1918 werd Brouwer gekozen tot penningmeester. Tevens werden twee besluiten van organisatorische aard genomen: a. de raad van bewindvoerders zou elke maand bijeen komen en b. er zou een Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam worden opgericht. Deze Vereeniging tot Instandhouding diende enkel voor de financiële ondersteuning van het Instituut. Het idee hiervoor was afkomstig van Mannoury.

Met de oprichting van het Instituut had Van Eeden, zo schreef hij een dag later in zijn dagboek, iets heel moois bereikt:

Ik voelde alsof nu door deeze samenwerking van de meest vrije en sterke geesten van ons land iets zeer bizonders was bereikt. Een burcht of bolwerk van wijsheid. Niet van enkel intellect. Maar teevens geweldig sterke koppen. En het was mij als een troost, dat ik het reusachtig abstractie-vermoogen van de twee wiskunstenars, en het fenomenale geheugen van Jaap nu als 't ware tot mijn steun had, alsof dat nu tot mijn weezen behoorde, omdat er ook een liefde-band is. Ik zelf voelde niet anders te kunnen aanbrengen als wat gevoel en wat liefde, en wat vrijheid. Ze zijn alle vier heel wat knapper dan ik. Ik ken nauwelijks de tafel van vermeenigvuldiging meer, laat staan de integraalrekening, die voor Brouwer de tafel van vermeenigvuldiging is.⁹⁵

De Forte-Kring was uiteengevallen,⁹⁶ maar deze nieuwe kring van denkers was voor Van Eeden minstens zo waardevol. De vriendschap was veel hechter, de

⁹⁵Van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, p. 1614.

⁹⁶Zie p. 238.

vrijheid van geest veel groter en toch was er niet minder verstand.

Op 21 september 1917 vond de openbare oprichtingsvergadering van de Vereniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte plaats in het American Hotel te Amsterdam.⁹⁷ Mannoury opende de vergadering met een algemene beschouwing over het doel van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte: de vernieuwing van de taal door internationale samenwerking van denkers op allerlei gebied.⁹⁸ Het uitgangspunt hierbij was dat aan de verdere ontwikkeling en doorwerking van filosofische gedachten een beletsel in de weg stond, dat zich het best liet vergelijken met het beeld van de Toren van Babel, het “symbool van de verwarring der spraken.”⁹⁹ Een groot deel van de meningsverschillen tussen wetenschappers werd veroorzaakt door een steeds stijgende opeenstapeling van misverstanden en een toenemend gemis aan redelijke verstandhouding:

In felle strijd staan groepen tegenover elkander, wier behoeften en belangen in hoofdzaak overeenstemmen, terwijl omgekeerd duizenden elkander als geestverwanten begroeten, wier zienswijzen in de grond der zaak hemelsbreed van elkander verschillen. Beide verschijnselen vallen onzes inziens uitermate te betreuen.¹⁰⁰

Dat tegenstrijdige belangen en tegenstrijdige doeleinden tot strijd moesten leiden, was volgens Mannoury niet meer dan natuurlijk, maar die strijd moest wel bijdragen tot de vorming van helderder denkbeelden, tot het bereiken van een betere verstandhouding, “en dat kan helaas tegenwoordig nòch van de grote stoffelijke worsteling onzer dagen, nòch van de oneindig belangrijker geestelijke verdeeldheid in waarheid worden gezegd.”¹⁰¹ Ontelbare stoffelijke en geestelijke offers werden vergeefs gebracht: vruchteloos en onvruchtbaar als de wereldoorlog verscheen de worsteling-naar-waarheid, waaraan niemand zich kon onttrekken. Vruchteloze en onvruchtbare woordenstrijd stonden in de plaats van een verheldering brengende meningenstrijd:

Men schermt met woorden, men bestrijdt elkander met scherpzinnige bewijzen en begripsbepalingen, maar verzuimt daarbij zich van de kracht, betekenis en bedoeling dier woorden rekenschap te geven, men verzuimt de

⁹⁷G. Mannoury, ‘Openingsrede. Uitgesproken door den Voorzitter van de stichtingsvergadering der ‘Vereniging tot instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte’, gehouden op 21 september 1917 te Amsterdam’, *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, 1 (1918), p. 13; zie ook Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 260–263 voor een bespreking van Mannoury’s openingsrede.

⁹⁸Zie ook p. 237 en p. 243.

⁹⁹Mannoury, ‘Openingsrede’, p. 13.

¹⁰⁰Ibid., p. 14.

¹⁰¹Ibid.

elementen, welke tot die begripsbepalingen zijn gebezigd, nauwkeurig aan te duiden en hun onderling verband bloot te leggen.¹⁰²

De bovenbouw van de wetenschap was sinds de dagen van I. Newton en J. Kepler tot duizelingwekkende hoogte gestegen, maar de onderbouw, de begripstaal, was steeds zwakker geworden. En dat was geen wonder. In de dagen van Newton en Kepler vormde de wetenschap nog vrijwel één geheel, dat althans door haar meest geniale beoefenaars te overzien was. Het veld van onderzoek was sindsdien echter zó uitgebreid geworden, dat zelfs de meest harde werkers maar een klein deel hiervan konden ontginnen:

De wetenschap is in hokjes en vakjes verdeeld, die elk voor zich vaak maar al te zeer aan lucht en licht gebrek lijden. Wie in de fysica of de rechtswetenschap naar kennisleer vraagt, wie de theoloog naar de taalwetenschap, de linguïst naar de sociologie of de socioloog naar de mathesis verwijst, stoot zich onmiddellijk aan allerlei staketsels en versperringen, waarbinnen iedere werkersgroep zich tegen ongewenste inmenging van niet-vakgenoten tracht te beschermen, haast even naijverig en bekrompen als datzelfde door de werkers met hand en werktuig in de strijd om den brode geschiedt.¹⁰³

Door deze deels natuurlijke, deels door gemakzucht en eigenliefde kunstmatig bevorderde splitsing in de menselijke denkbaarheid ging de gemeenschappelijke gedachte verloren en was deze steeds moeilijker tot uitdrukking te brengen. De gemeenschappelijke begrippen werden niet meer als zodanig herkend en gingen schuil in de veelheid aan termen.

Maar er was meer. Er was een omstandigheid die zich volgens Mannoury sinds de Franse Revolutie, of liever sinds Kant, had geopenbaard ten nadele van de wijsgerige gedachtewisseling: het steeds toenemende streven naar bepaaldheid en zekerheid in het geestelijk leven, en de afkeer van geloof en twijfel. De mens zocht verworvenheden, of het nu goud was of kennis, en hij probeerde deze te beveiligen en te bestendigen. Wie aan die verworvenheden raakte, werd zijn vijand:

De zoeker, de wenser, de twijfelende, wordt door alle partijen gelijkelijk bestreden: *beati possidentes!*, roept men hem toe. Dít heb ik en dát is zo, en wie aan mijn heilig huisje schudt, is mijn doodsvijand. Ja, zeker wil men zoeken: naar meer! En voortbouwen: naar verder! Maar *onderzoeken*, *ondergraven* wat onder de fondamenteën onzer maatschappij en onzer kennis verborgen ligt, *teruggaan* naar de oorsprong van de verworvenheden, wordt door de grote hoop geschuwd en weggehoond.¹⁰⁴

¹⁰²Mannoury, 'Openingsrede', pp. 14–15.

¹⁰³Ibid., p. 15.

¹⁰⁴Ibid., p. 16.

Bijna ieder woord werd een heilig huisje. ‘Recht’ en ‘macht’, ‘stof’ en ‘geest’, ‘middel’ en ‘doel’, ‘ikheid’ en ‘natuur’, ‘leven’ en ‘dood’, ‘ruimte’ en ‘tijd’, ‘eenheid’ en ‘oneindigheid’, het waren zovele onaantastbaarheden, zovele zelfgenoegzaamheden, zovele bekrompenheden, kortom zovele woorden-zonder-meer, die niet langer dienst konden doen om gedachten uit te drukken, maar hoogstens om ze te verbergen. Volgens Mannoury moest aan die ‘woorden-zonder-meer’ juist wel worden getwijfeld. Woorden zijn immers onhoudbare bepaaldheden.¹⁰⁵

In de scheikunde had de theorie van de onveranderlijke elementen reeds afgedaan en bleek het samengestelde meer dan het enkelvoudige, het veranderlijke meer dan het onveranderlijke de sleutel te zijn van de geheimen van de natuur.¹⁰⁶ In de filosofie was aan een theorie van de elementen nog nauwelijks begonnen, nog daargelaten dat hun veranderingen en hun verband zouden zijn bestudeerd.¹⁰⁷ ‘Levenselementen’ hadden de opstellers van de statuten van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte ze genoemd, ofwel “die samenstellende delen van de begrippen, welke de systeembouwers onzer dagen als hoekstenen hebben gebezigd.”¹⁰⁸ Het doel van het Instituut was om deze elementen te onderzoeken. Mannoury realiseerde zich dat het Instituut hiermee meer vroeg dan het zelf ooit kon presteren. Dit onderzoek zou geen enkel gebied van menselijke kennis ondoorwoeld laten en geen enkele verworvenheid van menselijke zekerheid onaangetaast:

Wij vragen naar taalzuivering, zeker, naar overeenstemming in wetenschappelijke terminologie, naar bestudering van het verschijnsel der gedachte-mededeling, zoals die heden plaats vindt, maar wij vragen meer dan de etymologie, de semantiek, de methodiek of de systematiek ons kunnen geven: wij vragen verrijking van ons denkmateriaal. Wij vragen aan de mannen, die wij hopen daartoe in alle landen der aarde bereid te vinden, de middelen op te sporen, die een zuiverder gedachtewisseling, een scherpere wisluitdrukking, en dus een vruchtbaarder geestesstrijd mogelijk zullen maken. Wij vragen een nieuwe ondergrond van menselijk weten en menselijk geloven, wij vragen een nieuwe wetenschap (...).¹⁰⁹

De oprichters van het Instituut hadden, volgens Mannoury’s latere terminologie, een nieuwe rationalistische leer der betekenissen voor ogen,¹¹⁰ die nog het best kon worden omschreven in de woorden die Van Eeden in de Kleine Johannes (1906) aan de Markus-Christus-figuur in de mond had gelegd:

¹⁰⁵Zie ook p. 115, p. 120, p. 136 en p. 207.

¹⁰⁶Zie ook p. 171.

¹⁰⁷Zie ook p. 174.

¹⁰⁸Mannoury, ‘Openingsrede’, p. 16.

¹⁰⁹Ibid., p. 17.

¹¹⁰Mannoury, *Polairpsychologische begripssynthese*, p. 143.

Maakt een wetenschap des woords, zooals gij een wetenschap der sterren hebt gemaakt, zoo nauwkeurig en aandachtig. Gij hebt door de samenwerking en de verbroedering onder de wijzen een leer der verhoudingen gemaakt, die mathesis heet. Maakt zoo een leer der beteekenissen, want gij werpt met woorden in 't wilde naar het schoonste en teederste leven, zooals kinderen vlinders willen vangen met mutsen en tasschen.¹¹¹

Na afloop van Mannoury's rede volgde een korte discussie. Eén van de aanwezigen merkte op dat het doel van het Instituut – de studie van het denkmateriaal en de verrijking daarvan – eigenlijk al door alle verenigingen van wijsbegeerte werd omvat, zodat de buitenwereld in het Instituut een concurrent zou zien. Mannoury deelde deze mening niet: “De taak van het Instituut wordt nergens gevonden. Wijsbegeerte-vereeningen plegen filosofie, het Int. Inst. verpleegt die a.h.w.”¹¹² Brouwer sloot zich bij Mannoury's woorden aan. Ook hij betoogde dat er geen andere verenigingen waren die overeenkomstige doelstellingen hadden.

Na de discussie zette Mannoury de organisatievorm uiteen. Het Instituut was een stichting die zichzelf aanvulde. Het waren uitsluitend bevoegde denkers die zitting hadden in het Instituut. Hun werk mocht niet door inmenging van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte worden belemmerd. Was dan het doel van die op te richten Vereeniging niet wat kleinerend? Nee, want de leden moesten niet alleen zorgen voor het weinige geld, dat het Instituut nodig zou hebben: “De eigenlijke arbeid wordt weliswaar door het Instituut gedaan, maar vruchtbaarder wordt die arbeid, wanneer geschraagd door overtuiging en belangstelling. Dat is de geestelijke taak der leden der Vereeniging.”¹¹³ Vervolgens las Mannoury een statutenontwerp voor en met de principiële goedkeuring hiervan kwam de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam tot stand. Voorzitter van de Vereeniging werd, in kwaliteit van voorzitter van het Instituut, Mannoury. Secretaris werd Ter Laan. Belangstellenden konden zich bij een van hen opgeven als lid of als donateur. Het lidmaatschap bedroeg f 2,50 per jaar. Ruim twintig mensen meldden zich aan.¹¹⁴

Van Eeden was tevreden over het verloop van de vergadering. Daags erna noteerde hij in zijn dagboek:

Gisteren vergadering in Americain. Mannoury hield een goede reede. Brouwer en zijn vrouw noenmaalden bij Jaap [De Haan]. Jaap was vroolijk en druk, tevreden door de steun en waardeering die hij ondervond [van Brouwer], – ook al bleef zijn professoraat nog voorloopig uit. Op de vergadering

¹¹¹Mannoury, 'Openingsrede', p. 17; zie ook p. 237.

¹¹²KB HK, *Algemeen Handelsblad* (22 september 1917).

¹¹³KB HK, *Algemeen Handelsblad* (22 september 1917).

¹¹⁴Schmitz, *De Hollandse signfica*, p. 256.

waren de Winter, en Giltay en Breithaupt en nog eenige jongelui. Deeze geestelijke strooming acht ik minstens even belangrijk als de N. Gids – en zeeker veel mooyer en waardiger. Deeze eenheid van ons vijftal, en de waardeering van elkanders werk doet denken aan de mooiste bewegingen in Frankrijk, of Duitschland of Engeland. Aan de Weimar-tijd, de tijd van Samuel Johnson, aan de encyclopedisten. Want zeeker is het werk van Jaap, van Brouwer en Mannoury, eerste rang. En merkwaardig is ook onze eerste opgaaft: een woordenboek.¹¹⁵

Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm (1917)

Op maandag 8 oktober 1917 hield Mannoury zijn inaugurele rede *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. In deze rede betoogde hij dat de wiskundige denkvorm op elk gebied van het menselijk weten kan worden toegepast en dat de signifiſche methode nodig is om ons denken meer wiskundig te maken.¹¹⁶

Mannoury begon met de opmerking dat de wiskundige wetenschap een bij uitstek praktische is, die niet wezenlijk verschilt van de voorspellingen van de tovenaar bij de natuurlvolken:

De natuurlmens, die zich bij zaaïen of oogsten, bij aanval of verweer, door de voorspellingen van de tovenaar laat leiden, en de kultuurlmens, die bij zijn produktie en destruktie de logaritmen en de integralen te hulp roept, zijn volkomen analoge verschijnselen: bij beiden is het verband tussen hun waarneming en hun handeling van psychiese aard, beiden gissen zij naar hetgeen hun wensen of behoeften het best en het meest zal bevredigen, en de vraag, wier methode het doeltreffendst is, zou enkel te beslissen zijn door de gemiddelde bevrediging te vergelijken, die zij in hun leven vinden.¹¹⁷

Toch spreekt de kultuurlmens van wetenschap en noemt hij het richtsnoer van de natuurlmens bijgeloof. Hij vergeet daarbij dat zijn eigen formules en figuren, net als die van de tovenaar, slechts hulpmiddelen zijn om aan vroeger ervaren opeenvolgingen van waarneming en wens, van weten en willen, een zekere

¹¹⁵Van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, p. 1616.

¹¹⁶H. van der Heijde, 'Bespreking van: Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm, door G. Mannoury, 1917', *De Socialistische Gids*, 3 (1918), p. 317; zie ook Schmitz, *De Hollandse signifiſca*, pp. 249–254 voor een bespreking van Mannoury's inaugurele rede.

¹¹⁷G. Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (Groningen: P. Noordhoff, 1917), p. 5; zie ook p. 147 en p. 172.



G. Mannoury.

duurzaamheid te geven, en om de oude gedachtepaden gemakkelijker dan de eerste maal te kunnen bewandelen. Op dit punt sloot Mannoury aan bij Brouwers wiskundige beschouwing van de wereld en diens idee van ‘de sprong van doel op middel’.¹¹⁸

Zeker, er bestaan verschillen tussen de wetenschap van de cultuurmensen en de tovenarij van de natuurmensen, maar die verschillen zijn slechts gradueel. Wij cultuurmensen verbeelden ons de wetten van de natuur te hebben ontdekt als wij onze ervaringen ten aanzien van de natuur in cijfers en tekens hebben samengevat, maar wij worden door diezelfde cijfers en tekens “telkens weer tot de erkenning genoopt, dat ‘niets geheel waar’ is, en dat onze natuurwetten alleen dan geldig zijn, als wij de nooit ontbrekende afwijking eenvoudig buiten rekening laten.”¹¹⁹ Zo verliest ook de natuurmens zijn vertrouwen niet als hij in zijn verwachting teleurgesteld wordt, maar hij schrijft de slechte uitslag van zijn pogen aan de tegenwerking van vreemde demonen toe. Die vreemde demonen ontbreken bij ons cultuurmensen echter evenmin:

De ballistikus beweert niet, dat zijn projektiel werkelijk een parabool beschrijven zàl, maar enkel dat het dit zòu doen, als het geen uitgebreidheid had, als de aarde geen bol was en niet draaide, als de lucht geen tegenstand bood, in één woord, als er geen invloeden waren, die de parabool-illusie verstoorden. En zo is de bewering van de ballistikus tot een niet-bewering geworden en zo wordt alle wiskundige bewering tot een niets-beweren-omtrent-wat-werkelijk-is, doch een beweren-omtrent-wat-zijn-zou . . . àls het was! Abstraheren noemen wij dat, en gaan met onze abstrakties zover, tot wij

¹¹⁸Zie p. 145; zie ook p. 116.

¹¹⁹Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 6; zie ook p. 147 en p. 174.

de ewigwisselende onmeetbare en ontelbare werkelijkheid tot een eindig aantal waarnemingselementen hebben gereduceerd, die in onze rekenmolen passen, m.a.w. tot wij van de werkelijkheid zelve hebben geabstraheerd.¹²⁰

Maar dit alles is louter theorie, aldus Mannoury. Uit praktisch oogpunt wint de methode van de cijferaar het verre van die van de waarzegger. En per slot van rekening liggen onze abstracties nu eenmaal in ónze rede en in die zin maken ze dus zelf deel uit van de werkelijkheid:

En moge het ook in waarheid gezegd kunnen worden, dat de werkelijkheid *an sich* een ondeelbaarheid is, *für uns* is zij in eerste benadering een veelheid, een eindige veelheid zelfs en verder dan deze gaat de pretentie van de wiskunde niet. Ja, wij spreken wel wiskunstig van continuïteit, van oneindigheid en over-oneindigheid tot in de oneindigste ‘mchtigheid’, maar al die woorden en tekens en tekengroepen zijn toch niet anders dan samenvattingen van andere symbolengroepen die alle uit een eindig aantal grondwoorden of grondtekens zijn opgebouwd.¹²¹

En zo beperkt de mathematicus zich opzettelijk tot die eerste ruwe benadering van de menselijke schijn-buitenwereld, die in afgetelde woorden is weer te geven, en laat de wereld van het wezenlijk-gevoelde en het wezenlijk-doorleefde aan de kunstenaar, die zijn woorden niet telt, maar weegt.

Wanneer we dit alles nagaan, zo vervolgde Mannoury zijn betoog, dan moet de poging om die zozeer op het praktische gerichte wiskunde met een denkvorm in verband te willen brengen, enige bevreemding wekken:

Want het ware denken is toch iets meer en iets anders dan voor ieder naastliggend doel het meest belovende middel te kiezen, het ware denken richt zich toch op iets meer en op iets anders dan op de eindige schijn, het richt zich op het wezenlike van ons leven, het is het wezenlike van ons leven: Cogito, ergo sum. En wiskunst is gevoelloos, is onwezenlik, is dood. Wil het altans zijn, en verbant daartoe zoveel doenlik uit haar wordeboek al wat aan de waarneming ontleend is, wat aan waarneming herinnert, en gevoelt zich het veiligst als zij zich in letters en in cijfers uitdrukt. En is dat denken? Laat zich een denken denken in a en b? Immers neen!¹²²

Volgens Mannoury was de wiskunst, die hij omschreef als “het werken met bepaalde eenheden en met bepaalde relaties tussen die eenheden,”¹²³ niet gevoelloos, onwezenlijk, dood. De wiskunst is geen wiskunst-zonder-meer, immers

¹²⁰Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, pp. 6–7.

¹²¹Ibid., p. 7.

¹²²Ibid., p. 8.

¹²³Ibid., p. 11; zie ook p. 55, p. 77 en p. 179.

ze is niet zonder schoonheid. Diezelfde gevoelloze, koude cijferbouwsels zijn in staat de adept een ontroering te doen doorleven, die naar ontzag, naar verering, naar devotie zweemt. Zelfs in de wiskunst is er iets dat zich niet becijferen laat, noem het regelmaat, harmonie of ritme. De grote wiskundigen waren meer dan peutersaars en geduldige cijfersaars. Zij ontwierpen hun systemen met geniale hand en de cijferstift volgde pas later moeizaam hetgeen zij hadden voorvoeld, niet uit kracht van de dorre logica, maar uit kracht van hun kunstenaarszin. Zeker, de eigenlijke wiskunde is geen denkvorm, zij is hoogstens een taalvorm te noemen¹²⁴:

Maar die taalvorm die wiskunst heet, is menselijk, door mensen gemaakt naar hun menselijke behoeften en naar hun menselijke vermogens. In de makelij van die taal, weerspiegelt zich iets van de makelij van het denken zelf, van de makelij van onze geest, van de makelij van de werkelijkheid-voor-ons.¹²⁵

En als dat zo is, hebben we dan niet het recht ons af te vragen of de toepassing van de wiskundige vormen noodzakelijk beperkt moet blijven tot die eerste benadering, die Mannoury de stoffelijke wereld noemde, en of diezelfde methoden ons geen diensten kunnen bewijzen bij het overwegen van verder liggende en meer algemene doeleinden dan die welke met een stuk geschut of telescoop te bereiken zijn, van doeleinden, gelegen op het gebied van het gevoelsleven, van het gemeenschapsleven? Het ging volgens Mannoury reeds die kant uit. De wiskunst vertoonde steeds duidelijker de neiging haar beginpalen te verzetten. Het onderzoek naar de grondslagen van de hoofddelen van de mathesis ging gepaard met het onderzoek naar de grondslagen van de wiskunst zelf. En ook buiten de kring van de wiskundigen, in die van de filosofen, linguïsten en juristen – Mannoury verwees naar De Haans proefschrift over de rechtskundige signi-fica¹²⁶ – scheen men zich aangetrokken te voelen tot de geduldige, nauwgezette, onpartijdige werkwijze van de wiskunstenaar:

Men begint het meer en meer in te zien, dat wie zijn gevoel wil leiden en beheersen, het eerst moet ontleden, en dat de gewone, van ouds gebruikelijke taalvormen daartoe ten enenmale onvoldoende zijn.¹²⁷ Wie denken wil, heeft aan woorden niet genoeg, zeker niet, maar kan toch ook geen woorden ontberen, om zijn gedachten te bewaren en mede te delen.¹²⁸ Maar onze woorden zijn oud en deels versleten, en zij dragen ieder het kenmerk hunner

¹²⁴Zie ook p. 140.

¹²⁵Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 8.

¹²⁶Zie ook p. 245.

¹²⁷Zie ook p. 237, p. 243, p. 253.

¹²⁸Zie ook p. 136.

historie met zich, zij slepen ons mee door hun klank en hun verwantschap met andere klanken, en brengen spreker en hoorder waar zij niet wilden zijn.¹²⁹

Over ‘snelheid’ of ‘beweging’, ‘ruimte’ of ‘tijd’ in redelijkheid te spreken zonder die termen door een droge, symbolische, niets suggererende definitie te vervangen is al moeilijk, maar het is vrijwel onmogelijk om op vruchtdragende wijze van gedachten te wisselen over ‘geest’ en ‘stof’, over ‘ziel’ en ‘leven’, over ‘wil’ en ‘macht’, over ‘individualiteit’ en ‘gemeenschap’ zonder die suggestieve woorden zelf te vermijden, zonder ze op te lossen in minder emotionele bestanddelen.¹³⁰ De vraag is enkel: *kàn* het anders? Mannoury hoorde een denkbeeldige opponent uit het publiek hem al toeroepen: “Wie even nadenkt, moet inzien, dat het *niet* anders kan: de wereld der ponderabiliën is vatbaar voor maat en tal, maar die des geestes niet.”¹³¹ Mannoury zou hierop willen antwoorden dat even nadenken niet genoeg is en hij probeerde zijn denkbeeldige tegenstander op andere gedachten te brengen:

En is voor die ‘second thoughts’ een wereld der ponderabiliën bestaanbaar? Is iets in waarheid vatbaar voor maat en tal, of juist wellicht, kan van wat door cijfers wordt uitgedrukt, ooit gezegd worden, dat het bestaat, of dat wij ons het bestaan ervan kunnen denken? Tellen en meten vooronderstelt afgrenzing, onderscheiding, en blijkt bij die ‘second thought’ niet langs *iedere* grenslijn een strook ‘niemandsland’ te lopen en *ieder* onderscheid een relatie en dus een verbinding te zijn?¹³² Wat niet wegneemt, dat wij onderscheiden en dat wij afgrenzen, in het ‘geestelijke’ even zo goed als in het ‘stoffelijke’. Zeker, onze onderscheidingen zijn slechts aanvankelijk en verstandelijk, niet waarlijk-houdbaar en redelijk, maar niet de zuivere rede, slechts de dolende verstandelijkheid is menselijk, en daarom kunnen wij het rekenen, ondanks alle misrekeningen, niet laten!¹³³

Wij kunnen het nu eenmaal niet laten, de dingen-der-waarneming zowel als de dingen-des-begrijs tegen beter weten in als dingen-op-zichzelf te beschouwen, in eenheden te denken, te tellen.¹³⁴ De vraag moet dus niet luiden óf onze denkvorm – ook als wij denken óver het denken – wiskundig kan zijn, maar of ze méér wiskundig kan zijn dan tot nu toe, of wij beter kunnen tellen?

Vervolgens zette Mannoury uiteen wat er naar zijn idee nodig was om onze denkvorm in het algemeen meer wiskundig te maken: geen etymologie, geen se-

¹²⁹Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, pp. 9–10; zie ook p. 237.

¹³⁰Zie ook p. 78.

¹³¹Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 10.

¹³²Zie ook p. 130, p. 130 en p. 177.

¹³³Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, pp. 10–11.

¹³⁴Zie ook p. 115, p. 133 en p. 178.

mantiek, geen speuren naar de vele en velerlei diensten die elk woord aan spreker of hoorder bewijst of bewezen heeft, maar significa in actieve, in voortbrengende zin, dat wil zeggen:

Het opbouwen van woordsystemen, die kunnen dienen om onze begrippen en het leven van onze begrippen op menselijk begrijpelijke wijze af te beelden. Wat nodig is, is het geduldig en moeizaam opsporen en benoemen van die kleinst mogelijke elementen, die bij nauwkeurige zelf-analyse in ons denkleven waarneembaar of vermoedbaar zijn, en van hun onderlinge betrekking.¹³⁵

Er was, vooral de afgelopen eeuw, al onnoemelijk veel werk verricht op bijzonder-wetenschappelijk en op algemeen-filosofisch gebied, maar deze taak was door zowel de diepdenkers als door de veelschrijvers maar al te zeer verwaarloosd. Een heel arbeidsveld lag hier braak, dat generaties van werkers tot zijn ontginning zou vereisen:

Er valt nog heel wat significante arbeid te verrichten vóór onze taal het materiaal bevat, dat nodig is om (...) met enige schijn van zekerheid van gedachten te kunnen wisselen! En hoeveel omvangrijker en hoeveel zwaarder zal die arbeid nog moeten zijn, eer over de draagwijdte van de duizend woorden, die elk van ons ieder ogenblik bezigt, enigerlei klaarheid en enigerlei overeenstemming zal zijn verkregen.¹³⁶

Met zijn oproep tot significante arbeid sloot Mannoury aan bij de doelstelling van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte: het onderzoek en de verrijking van ons denkmateriaal.¹³⁷

In het tweede deel van zijn rede ging Mannoury in op de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm.¹³⁸ Hij begon met een verhaal over een experiment, dat men op een levende kat had toegepast. Door een kunstige operatie waren twee zenuwbanen, die dienden a. om de beweging van het opklikken van voedsel uit te voeren en b. om de oogballen naar rechts te draaien, doorgesneden en vervolgens waren de vier uiteinden weer kruiselings met elkaar in verbinding gebracht. De uitslag van dit experiment beantwoordde geheel aan de verwachting: kreeg de kat voedsel voorgezet dan bleef de tong onbeweeglijk, maar draaiden de oogballen herhaaldelijk en hevig naar rechts. Werd daarentegen de kat in het donker geplaatst en werd daarna aan zijn rechterkant een licht ontstoken,

¹³⁵Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 13; zie ook p. 174.

¹³⁶Ibid., p. 12.

¹³⁷Zie p. 253.

¹³⁸Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 13.

dan draaiden niet de ogen in de richting van het licht, maar maakte de tong de beweging van iets op te likken. Na een tijd, ook weer overeenkomstig de verwachtingen, herstelde de situatie zich weer en leerde de kat opnieuw wat hij doen moest om voedsel op te likken of om de ogen goed te laten reageren, “m.a.w. hij leerde opnieuw, wat Brouwer noemt de sprong van doel op middel maken, nadat in de ‘wiskundige volgreesen’ harer levenservaringen zulk een gewelddadige storing was gebracht.”¹³⁹

Mannoury vergeleek de verminkte kat met de kapitalistische samenleving. Na het feodale tijdperk, waarin de verheerlijking en de verrijking van de vorst en de edelman voorop stond, had men de maatschappelijke krachten uitsluitend willen aanwenden tot het welzijn van het algemeen. De productie en distributie werden niet langer onderworpen aan tirannieke maatregelen en aan kunstmatige belemmeringen, maar mochten zich vrijelijk richten naar de maatschappelijke behoeften. Maar de uitslag stemde niet met de wil overeen. De grootste behoeften bleven onvervuld en de rijkdommen stapelden zich daar op, waar er reeds te veel van was:

Schijnt ook niet hier de rechte sprong van doel op middel gemist te zijn, en is het niet alsof hier ook een meedogenloze visisektor heeft ingegrepen en de banen waarlangs de maatschappelijke impulsies zich voortplanten, heeft verstrikt? En mogen wij dan ook hier niet hopen, dat het verminkte organisme in staat zal zijn, zich te herstellen, en de juiste organen zal weten te vinden en te beheersen, die haar levensfuncties ongestoord zullen kunnen verrichten? De banen, waarlangs de maatschappelijke impulsies zich voortplanten ... Maar dat zijn niet anders dan de denkwijzen, de spreekwijzen, de woordebouwsels der mensen! En vertonen die woordebouwsels (...) niet eenzelfde kenteken van verwarring als ik U aan het stoffelijk gemeenschapsleven van onze tijd heb pogen te doen opmerken?¹⁴⁰

Niet alleen in het stoffelijke gemeenschapsleven, maar ook in het geestelijke gemeenschapsleven scheen de rechte sprong van doel op middel gemist te zijn. De mens had zich willen ontworstelen aan de starre dogma's van de kerken, aan de machtspreuken van de heersers en aan de boeien van de onwetendheid. Hij kreeg er echter andere dogma's voor in de plaats. En ziet, “na een korte spanne tijds heeft hij zich opgesloten gevonden in een slechts weinig minder enge kerker dan die hij ontvlucht was en gekneveld met haast even taaie banden, als die hij had verbroken.”¹⁴¹ De kerkelijke dogma's waren vervangen door atheïstische, dualistische en deterministische dogma's. Het gezag van de wetenschap bleek

¹³⁹Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 14; zie ook p. 145.

¹⁴⁰Ibid., p. 15.

¹⁴¹Ibid., p. 16.

slechts weinig minder tiranniek dan dat van de *roi-soleil*:

“Dit is wetenschappelijk bewezen” en “dit staat onomstotelijk vast”, zijn nu de machtspreuken geworden, waarvoor gewoonlijk de leek deemoedig het hoofd buigt, in stede van het hoog te houden in het besef, dat als iets “wetenschappelijk bewezen” is, het wel dit is, dat niets “onomstotelijk vaststaat”. *Panta rei*. Ook de waarheid van alle dag.¹⁴²

Maar wat had dit alles met de wiskundige denkvorm van doen? Lag de fout niet aan een te veel, in plaats van aan een te weinig aan logica? Zou het niet beter zijn om, in plaats van in de nieuwere significa een remedie te zoeken, “de ijver van mathematus en physikus wat in te perken, ons materialisme met wat modern-religieuze noties aan te lengen en vooral om ons niet te veel te kwellen met wereldraadselen, die nu eenmaal wel altijd raadselen zullen blijven, zolang er een wereld is?”¹⁴³ Mannoury meende dat dit niet mogelijk was. De mens had geen andere keuze: “Iedere levensbeweging van de maatschappij doet de knellende banden waarvan ik sprak, scherper en feller insnijden, en onze geest móet een poging doen, zich te bevrijden, op straffe van tot een stilstand gedoemd te zijn, die versterving beduidt.”¹⁴⁴ Dit wilde niet zeggen dat hij zich blindelings aan de signifi sche arbeid behoefde te begeven. Hij tastte niet geheel in het duister. De recente ontwikkelingen op het gebied van de wiskunde hadden enige aanwijzingen gegeven over hoe de mens zich van die nieuw aangelegde banden kon bevrijden. Net zoals de wiskundigen de moed hadden getoond om de tot dan toe als heilige onaantastbaarheden geldende axioma’s nader te onderzoeken en begrippen te ontleden waarvan men steeds beweerd had dat ze alle menselijk begrip te boven gingen,¹⁴⁵ moest de denkende mens de dingen-des-geestes tot een voorwerp van ontledende bespiegeling maken:

En indien de denkende mens erin mag slagen de dingen-des-geestes met even onbevangen moed en even omzichtige bescheidenheid tot een voorwerp van ontledende bespiegeling te maken, als hij dat met de dingen-der-waarneming heeft gedaan, dan kan het niet anders of op wijder gebied dan dat der behoeften van alle dag zal zijn oordeelvelling zekerder en zijn wilsuitdrukking krachtiger zijn. Wellicht zal menig dogma voor beter gewapende kritiek moeten wijken en menig in-woorden-wortelend geloof afbrokkelen, maar daarentegen zal geen waarachtige overtuiging door drogredenen geweld worden aangedaan en geen geloof, dat de oprechte uitdrukking ener ernstige levensbeschouwing is, onverdiende kleinachting ondervinden. De

¹⁴²Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 16; zie ook p. 130.

¹⁴³Ibid., p. 17.

¹⁴⁴Ibid.

¹⁴⁵Zie p. 56, p. 76 en p. 139.

waarde van het woord als schakel tussen ziel en ziel zal oneindig stijgen, maar de onwaarde van het woord-zonder-meer als richtsnoer onzer daden meedogenloos helder aan den dag worden gebracht. Geweldig misschien nog dan tans zullen de komende botsingen zijn van menselijke wil op wil, maar beter dan tans zal de mens kunnen weten wat hij wil, weten, waarvoor hij lijdt en strijdt, weten, wat hij van die strijd te hopen heeft. En wat zou dat anders kunnen zijn, dan de vernieuwing dier tans zo hopeloos verdeelde menselijke wil tot de waarlijk-éne gemeenschapswil, de vernieuwing van de tans aan zichzelf zo hopeloos vijandige mens tot de waarlijk-vrije gemeenschapsmens. De menselijke mens.¹⁴⁶

Tot slot sprak Mannoury enkele dankbetuigingen uit. Het college van B en W van de gemeente Amsterdam en de curatoren van de Amsterdamse universiteit bedankte hij voor het in hem gestelde vertrouwen:

Voor Uw in mij, blijkens Uw medewerking tot mijn benoeming, gesteld vertrouwen, zeg ik U ten zeerste dank. Ik hoop mijn werk steeds zó te kunnen verrichten, dat daarbij in de eerste plaats de intellectuele belangen mijner toekomstige leerlingen gebaat zijn, en tevens die der wetenschap niet geheel worden veronachtzaamd.¹⁴⁷

Ook sprak Mannoury tot de hoogleraren, lectoren en privaatchoortenden van de universiteit. Bijzondere dank ging hierbij uit naar zijn ambtgenoten Korteweg, De Vries en Brouwer:

En gij, mijn ambtgenoten *Korteweg, De Vries en Brouwer*, gij zijt het in het biezonder, tot wie mijn warmste gevoelens in dit ogenblik uitgaan. U, *Korteweg*, heb ik steeds, hoe luttel de uren ook waren, die ik in de gelegenheid ben geweest, indertijd Uw voor mij zo kostbare lessen te volgen, steeds als mijn leermeester, en meer nog, als mijn oudere vriend beschouwd. Uw hulp en Uw aanmoediging hebben er veel toe bijgedragen, dat mijn leedwezen over de weinige gelegenheid, die ik tot nu toe had, mij aan de studie, die mij zo lief is, te wijden, nimmer tot bitterheid is geworden. En ook in U, *De Vries en Brouwer*, mag ik mijn vrienden begroeten. Het vooruitzicht, nagenoeg dagelijks met U te mogen samenwerken, is voor mij een der schoonste zijden van de werkring, die mij wacht.¹⁴⁸

Hierna richtte Mannoury het woord tot de studenten:

¹⁴⁶Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, pp. 20–21.

¹⁴⁷Ibid., p. 22.

¹⁴⁸Ibid., p. 23.

Daad van spreker en daad van hoorder heb ik eenmaal het woord genoemd,¹⁴⁹ en het is uit deze overtuiging, dat ik bij het aanvaarden van mijn taak Uw geestelijke medewerking inroep tot het richtig vervullen ervan. Zowel voor Uw passieve medewerking: voor Uw welwillende aandacht voor hetgeen ik U zal hebben mede te delen, als voor Uw actieve medewerking: voor de mededeling van Uw eigen overwegingen, en niet het minst voor Uw kritiek, hetzij in ernst of in boert, beveel ik mij ten zeerste aan. Ik heb gezegd.¹⁵⁰

Naast Brouwer waren ook De Haan en Van Eeden bij Mannoury's oratie aanwezig. Van Eeden was verheugd dat Mannoury op het belang van de significa wees. Een dag na de officiële plechtigheid schreef hij in zijn dagboek:

Gisteren oratie van Mannoury. Ik was somber en eenzelve en voelde mij eenzaam in die academische waereld. En toch was ik recht verheugd dat er nu die samenwerking is en Lady Welby's groote bedoeling door mijn initiatief benaderd. Het was er vol. Jacob [De Haan] en Brouwer natuurlijk, en Gerda [Holdert-Van Sijll] en Lize [Brouwer-De Holl] en Hans van Maar-seveen [J. de Haan-Van Maarseveen]. Het was een zeer geestelijk levende omgeving. Mannoury is geestig en pittig. Niet zoo diep als Brouwer, maar een vrije geest. Alleen dat hij Kollwijns spelling oovernam schijnt mij een zwakheid van hem. De professorale kleedij heeft toch wel een sterke invloed. Het zijn andere mensen, veel waardiger en imponanter, juist door hun kleeding. Hoe mooi koomen hun koppen uit. De omgeving was wel leelijk en somber. Maar de koppen waren mooi.¹⁵¹

Mannoury's oratie werd zonder verder commentaar weergegeven in het *Algemeen Handelsblad* en in *De Telegraaf* van 9 oktober 1917, en in *De Tribune* van 12 oktober 1917. Verwey schreef een korte recensie in *De Beweging*. Mannoury wilde ons tot een verwiskunstiging van de denkvorm aanzetten door een geduldig onderzoek naar de betekenis van woorden. Verwey meende dat Mannoury ons juist van de wiskunstige vorm af zou moeten voeren als het ging om de denkvorm die zich niet in cijfers, maar in woorden uitte. Voor Verwey was de waarheid die in onze bevatting lag opgesloten niet de wezenlijke waarheid:

Toch kan het niet anders of de menschelijke mens die de heer Mannoury zegt te willen wezen, moet voelen dat er nog een andere wereld is dan die in formules bevat kan worden, dat er buiten de waarheid die in de bevatting ligt opgesloten nog een andere moet zijn waardoor ze eerst mogelijk wordt.¹⁵²

¹⁴⁹Zie p. 115; zie ook p. 179.

¹⁵⁰Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*, p. 23.

¹⁵¹Van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, p. 1619.

¹⁵²A. Verwey, 'Bespreking van: G. Mannoury, *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm*', *De Beweging*, 13:12 (1917), p. 443.

De wezenlijke waarheid vormt een geheel en iedere ontleding, formulering en begripsbepaling van haar delen, omwille van onze verstandelijke verstandhouding, is een verblijven buiten haar.

H.B. van der Heijde schreef een kritisch commentaar in *De Socialistische Gids*, het maandschrift van de SDAP. Mannoury beschouwde de verwarring in taal en denken als het primaire verschijnsel, de oorzaak, en de verwarring in de maatschappij als het secundaire verschijnsel, het gevolg. Volgens Van der Heijde was het juist andersom: de verdeeldheid van het moderne geestesleven was een weerspiegeling van de verwarring van de kapitalistische maatschappij. Daarom moest voor de vrijwording van de mensheid in de eerste plaats strijd worden gevoerd op economisch en politiek gebied, "want, al is de grootst mogelijke vrijheid der individuen het einddoel, zoolang de economische slavernij van de arbeidersklasse niet is opgeheven, is de stoffelijke basis voor een vrije ontwikkeling der geestelijke krachten niet aanwezig."¹⁵³ Mannoury zocht de oplossing voor de bevrijding van de mens op geestelijk gebied, maar dit zou volgens Van der Heijde niet werken:

De taal van een volk wordt niet geconstrueerd in de studeerkamer der geleerden. Reeds zal 't zwaren arbeid kosten bij 't wetenschappelijk onderzoek elken term te ontdoen van de gedachtenassociaties, die nu eenmaal elk woord bij ons opwekt; zoveel te minder echter zal 't gelukken de wetenschappelijk geconstrueerde taal bij gebruik buiten de kringen der geleerden van deze omkleeding vrij te houden. In plaats van bevrijding der mensheid uit z'n maatschappelijke ellende brengt de actieve signifi- ca hoogstens geestelijke bevrijding voor een kleine groep. Het overgrote deel der menschen is aan zijn geestelijke bevrijding nog niet toe.¹⁵⁴

Mannoury's voordracht werd uitgegeven door P. Noordhoff te Groningen en kon worden aangeschaft voor een bedrag van f 0,60.¹⁵⁵

Van Dantzig

Op 10 oktober 1917, twee dagen nadat Mannoury zijn oratie had gehouden, begonnen zijn colleges. In het collegejaar 1917–1918 gaf hij drie uur per week analytische meetkunde, twee uur per week beschrijvende meetkunde en één

¹⁵³Van der Heijde, 'Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm', p. 316.

¹⁵⁴Ibid., p. 318.

¹⁵⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (8 oktober 1917).

uur per week mechanica.¹⁵⁶ Tot zijn eerste studenten behoorden D. van Dantzig en A. Heyting.¹⁵⁷ Heyting studeerde vanaf 1916 wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Van Dantzig was in 1917 begonnen aan een studie scheikunde aan diezelfde universiteit. Hij volgde de vakken analytische en beschrijvende meetkunde.¹⁵⁸ Het eerste contact tussen hem en Mannoury kwam tot stand naar aanleiding van het tweede lesuur analytische meetkunde. Van Dantzig stuurde een lange brief aan Mannoury over diens vermeende inconsequentie bij de definitie van het begrip ‘rechte lijn’. Mannoury waardeerde het initiatief van zijn student en hij reageerde een dag later met een briefkaart: “Geachte H, Uw schr. stel ik *zeer* op prijs, en ik stel mij voor de volgende maal uitvoering op de kwestie v/d relativiteit v/h begrip ‘rechte lijn’ terug te komen. Uw dw. G. Mannoury.”¹⁵⁹

Met Van Dantzigs studie scheikunde werd het niets.¹⁶⁰ Hij ging op kantoor werken en vervulde een jaar dienstplicht. Ook schreef hij stukken voor de krant en gaf hij bijlessen. Twee jaar na het opgeven van zijn studie besloot Van Dantzig om wiskunde te gaan studeren. Mannoury steunde dit plan. Hij moedigde Van Dantzig aan en was altijd bereid om hem te helpen. Om toegang tot de opleiding te krijgen, moest Van Dantzig eerst de MO-aktes KI, KV en KII behalen. Hij studeerde in de avonduren en behaalde de aktes in achtereenvolgens 1921, 1922 en 1923. Aansluitend begon hij aan een voltijdstudie wiskunde. Tijdens zijn studie raakte Van Dantzig bevriend met zijn studiegenoot B. L. van der Waerden, de zoon van Van der Waerden met wie Mannoury bevriend was. De studie wiskunde verliep voortvarend. Van Dantzig rondde haar na twee jaar in 1925 cum laude af.¹⁶¹

In een toespraak van 1947, die hij ter gelegenheid van Mannoury’s 80ste verjaardag schreef, keek Van Dantzig als volgt op zijn kennismaking met Mannoury terug:

Het is nu op enkele maanden na dertig jaar geleden, dat ik U leerde kennen.

¹⁵⁶Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat van onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1917–1918. Eerste deel: Hooger- en Middelbaar Onderwijs* (’s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1919), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dtb:1514001:mpeg21>) – bezocht op 22 april 2017, pp. 58–59.

¹⁵⁷UBA BC MV, inv. nr. 206, Universiteit I (lijsten van hoorders) (ca. 1917).

¹⁵⁸G. Alberts, ‘Wiskundig modelleren en de maatschappelijke dienstbaarheid van de wiskunde volgens Van Dantzig’, in G. Alberts en H. Blauwendraat (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000), pp. 74, 288.

¹⁵⁹Briefkaart G. Mannoury aan D. van Dantzig (24 oktober 1917), geciteerd in: J. Siegenbeek van Heukelom en G. Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, Historische notitie SEN 1 (Amsterdam: CWI, 2000), p. 4.

¹⁶⁰G. Alberts, ‘David van Dantzig, wiskundig omnivoor’, *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 5de reeks, deel 1 (2000), p. 290.

¹⁶¹G. Alberts, *Twee geesten van de wiskunde. Biografie van David van Dantzig* (Amsterdam: CWI, 2000), p. 25.

Gij waart zojuist benoemd tot hoogleraar aan deze universiteit, ik was pas aangekomen als student. Uw eerste college was tevens mijn eerste college, zij het aan de andere zijde van de kathedraal. Reeds tijdens het aanhoren van Uw briljante inaugurale rede “Over de maatschappelijke betekenis van de wiskundige denkvorm”, had zich een nieuwe wereld voor mij geopend. In Uw collegezaal en later tijdens talloze gesprekken, die Gij mij toestondt, openden zich telkens weer nieuwe en veelal verbijsterende perspectieven en vergezichten. Het waren dan ook Uw lessen, die mij tot het inzicht brachten, dat mijn na lange aarzeling voltrokken keuze van de scheikunde als studievak toch een onjuiste geweest was en die mij enige jaren later definitief tot het besef brachten, dat in de wiskunde en in de significa mijn roeping lag. Sinds de eerste dag, dat ik U hoorde, sloot namelijk mijn hoorbetekenis van Uw woorden op verwonderlijke wijze bij Uw spreekbetekenis aan. Dit blijkt wel uit mijn eerste brief aan U, gedateerd 23 October 1917, waarop prompt de volgende dag Uw briefkaart kwam met de toezegging, in het volgende college op de door mij ondervonden moeilijkheid in te gaan. Ik vermeld dit, omdat het zo karakteristiek is voor Uw persoonlijkheid. Want ik geloof niet, dat, behalve als gij ziek of afwezig waart, ooit iemand een vraag of een verzoek tot U gericht heeft, zonder per omgaande een antwoord van U te ontvangen. Hoe zich in de loop der jaren onze verhouding verder ontwikkelde, hoe Gij altijd weer bereid waart mij te helpen en mijn eerste pogingen op het gebied der wiskunde en der Significa hebt aangemoedigd, mag ik hier niet uitvoerig beschrijven, maar één klein voorval is er toch, dat ik wil vermelden, omdat het zo typerend is voor Uw spreekwoordelijke bescheidenheid, zich o.a. uitend in het feit, dat Gij vermoedelijk wel nooit zelf van Uw professorstitel enig gebruik hebt gemaakt. Er werd namelijk eens een brief bij U bezorgd. Uw dochtertje nam deze in ontvangst en spelde enigszins moeizaam het adres: “Den. Weledel. Hooggeleerden. Heer. Professor. G. Mannoury” en riep toen naar boven: “Ben jij dat, vader?”¹⁶²

Een jaar na zijn aanstelling als buitengewoon hoogleraar werd Mannoury benoemd tot gewoon hoogleraar in de meetkunde, de mechanica en de wijsbegeerte der wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.¹⁶³ Er was een vacature ontstaan door het aftreden van Korteweg die de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt en met emeritaat ging.¹⁶⁴ Ter voorziening in deze vacature besloot de gemeenteraad van Amsterdam op 15 mei 1918 om de leer-

¹⁶²Van Dantzig, ‘Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag’, pp. 34–35.

¹⁶³KB HK, *Tilburgsche Courant* (16 mei 1918).

¹⁶⁴Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat van onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1917–1918. Eerste deel: Hooger- en Middelbaar Onderwijs*, p. 4.



D. van Dantzig.

vakken van het wiskundig onderwijs te verdelen onder de hoogleraren Brouwer, Mannoury en De Vries. Pannekoek werd benoemd tot lector in de astronomie. Mannoury's aanstelling ging in op 16 september 1918. In het studiejaar 1918–1919 doceerde hij, net als een jaar eerder, de vakken analytische meetkunde (drie uur per week), beschrijvende meetkunde (één uur per week) en mechanica (één uur per week).¹⁶⁵

Naast zijn professoraat had Mannoury nog andere werkzaamheden. Vanaf 1918 werkte hij als accountant voor het accountantskantoor van zijn vriend H.J. Wegerif, die hij kende van de Sociaal-Democratische Studieclub.¹⁶⁶ Er verschenen regelmatig advertenties in de krant waarin Mannoury en Wegerif zich beschikbaar stelden tot het verstrekken van accountantsadviezen. Aanvankelijk vonden de gesprekken plaats op het huisadres van Wegerif in de Gabriël Metsustraat nr. 6,¹⁶⁷ later werd het spreekuur 's avonds van 19.00 tot 20.00 uur gehouden in Hotel Albion.¹⁶⁸ Tevens werkte Mannoury als actuaaris voor een paar kleine pensioenfondsen.¹⁶⁹ Daarnaast was hij in de jaren 1918 en 1919 voorzitter van het Wiskundig Genootschap. Mannoury was al sinds 1905 bestuurslid van het Genootschap en hij bleef dit, met uitzondering van de periode 1920–1932, tot 1947.¹⁷⁰ Van 1918 tot 1941 was hij tevens nauw betrokken bij de prijsvragen die het Genootschap jaarlijks uitschreef. Een prijsvraag die Mannoury, na overleg

¹⁶⁵Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat van onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1919–1920. Eerste deel: Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1920), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dtb:1498001:mpeg21>) – bezocht op 2 augustus 2017, pp. pp. 50–51; zie ook p. 229.

¹⁶⁶PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

¹⁶⁷KB HK, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (11 mei 1916).

¹⁶⁸KZ HK, *Vlissingse Courant* (28 juni 1918).

¹⁶⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

¹⁷⁰Visser, 'Introduction', p. 6.

met Brouwer, in 1927 opstelde en waarin werd gevraagd om een formalisering van Brouwers intuïtionistische theorieën, werd bekroond met een antwoord van Heyting die hiermee de grondslag legde voor de intuïtionistische logica. Verder was Mannoury elk jaar een paar weken op reis als deskundige bij eindexamens aan allerlei scholen. Hij stak echter vooral veel tijd en energie in de politiek. Zijn zoon Jan zei er later over:

Mijn vader was beslist een workaholic, hij werkte altijd, hoewel dat in ieder geval tot 1939 [1937, MK] voor een gewoon hoogleraar aan de universiteit financieel niet noodzakelijk kan zijn geweest. Hij was altijd bezig, evenals in Vlissingen, met zijn professoraat, met wetenschappelijk werk, met bezigheden als accountant en actuaris, ook met de problemen die de opleiding en de persoonlijke ontwikkeling van de kinderen meebrachten, en vooral – voor al! – met de politiek.¹⁷¹

Een belangrijke politieke functie heeft Mannoury nooit bekleed, wel allerlei perifere functies zoals controlecommissies, maar hij liet voortdurend zijn stem horen in de dikwijls verbitterde strijd over de koers van de partij.¹⁷²

¹⁷¹Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 53.

¹⁷²Ibid.

10 | Significus

Wat is signifika? ... Maar halt wat, er is geen dubbelzinniger, of liever geen duizendzinniger woordje dan dat gevaarlijke 'is', waarmee we de hele dag zo roekeloos omspringen: dit is dat, zeggen we honderd maal, zonder te bedenken, dat als dit dát was, ook dát weer dit zou zijn en dit dus weer dit en dat dat.

— G. Mannoury¹

Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie te Amsterdam

Op de vergadering van dinsdag 13 november 1917 besloot de raad van bewindvoerders van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, die bestond uit Bloemers, Borel, Brouwer, Van Eeden, De Haan, Ornstein en Mannoury,² om een eigen tijdschrift op te richten en uit te geven onder de titel *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*.³ Het eerste nummer verscheen in maart 1918 en had een omvang van 32 pagina's. Dit nummer bevat de stichtingsakte van het Instituut met een samenvatting in drie talen; het manifest van 1916, waarin de doelstelling van de stichting van de Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie wordt toegelicht in het Nederlands, Frans, Duits en Engels;⁴ Mannoury's openingsrede bij de oprichtingsvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte;⁵ de statuten van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte en delen uit de briefwisseling tussen Brouwer en Buber naar aanleiding van Bubers afwijzende reactie op het inhoudelijke deel van het programma van de Academie.⁶ Het tijdschrift werd uitgegeven door P. Noordhoff te Groningen in een oplage

¹Mannoury, 'Nu en morgen', p. 563.

²Zie ook p. 249.

³Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 256–257, 384.

⁴Zie p. 242.

⁵Zie p. 249.

⁶Zie ook p. 245.

van 1000 exemplaren. Een abonnement kostte *f* 0,50 per nummer. Tot 1926 werden er 332 exemplaren verkocht. Recensie-exemplaren werden gestuurd aan de belangrijkste nationale en internationale filosofische tijdschriften en aan bekende, vrijwel uitsluitend Nederlandse filosofen, wiskundigen, linguïsten en juristen. Er ging geen grote wervingskracht van het tijdschrift uit. Hiervoor was de inhoud te algemeen programmatisch. De kosten waren echter aanzienlijk en ze moesten grotendeels door de raad van bewindvoerders van het Instituut worden opgebracht. Deze bestond inmiddels uit vijf leden. Bloemers was benoemd tot burgemeester van Rheden en kon vanaf 1918 niet meer aan de vergaderingen deelnemen. Ornstein woonde slechts twee bijeenkomsten bij en zegde in mei 1918 zijn medewerking aan het Instituut op. De Haan was alleen gedurende het jaar 1918 regelmatig bij de Instituutvergaderingen aanwezig. Op 4 januari 1919 vertrok hij naar Palestina, waar hij als correspondent van het *Algemeen Handelsblad* ging werken.⁷ Na zijn vertrek werd Brouwer secretaris van het Instituut. Borel kon vaak niet bij de vergaderingen aanwezig zijn.⁸ Hij nam deel aan zeventien van de veertig bijeenkomsten die tussen 1918 en 1922 werden gehouden. Brouwer, Van Eeden en Mannoury waren de enige medewerkers die min of meer regelmatig voor het Instituut werkten.

De hoofdtaak van de raad van bewindvoerders was het stichten van een Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie.⁹ Op zeven Instituutvergaderingen tussen februari en augustus 1918 stond het kiezen van toekomstige Academieleden en de motivering daarvan in uitvoerige aanbevelingsbrieven centraal.¹⁰ Elk lid van de raad van bewindvoerders mocht meerdere kandidaten voor het lidmaatschap van de Academie voordragen. De voorgestelde kandidaten werden tijdens de bijeenkomsten besproken en aangenomen dan wel afgewezen. De oprichters van het Instituut zouden zelf geen lid worden van de Academie. De sfeer tijdens de vergaderingen was goed. Van Eeden schreef in zijn dagboek regelmatig over de prettige en levendige bijeenkomsten, die telkens veel te snel voorbij gingen:

Woensdag 15 mei

Gisteren de vergadering van het Instituut, die altijd een gelukkige middag maakt. Het was bij Brouwer, in Blaricum, in het aardige huisje met de hut. De nachtegalen zongen en het bloeide aan alle kanten. Wij spraken veel, en zaten op 't mos tusschen 't eikenhout. Er waren Mannoury, de Haan, Borel, Brouwer en ik. Wij begrijpen elkaar steeds beeter en er is een zeer

⁷J. Fontijn, *Onrust. Het leven van Jacob Israël de Haan, 1881–1924* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015), p. 322.

⁸Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 257.

⁹Zie p. 241.

¹⁰Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 269.

aangename toon en verhouding. (...). De middag vloog te snel om.¹¹

Woensdag 12 juni

Gisteren een goede dag. We vergaderden bij Mannoury, en de sfeer is daar goed. Ik voel er mij gelukkig. Brouwer was er, en Joop de Haan en Borel en ik. (...). Er was een blijde, geestdriftige stemming. Wij voelen allen daar steeds meer als een eenheid. Brouwer zei dat, wat geldzaken betreft, alles bij dit instituut moest achterstaan, behalve het direct stoffelijk noodige. Zoolang wij dus genoeg eeten en drinken hebben, komt de eerste gulden die we over hebben aan deze zaak toe. Dit als teeken van zijn gezindheid.¹²

Donderdag 11 juli

Eergisteren kwamen de vrienden van het Instituut bij mij, ook Henri Borel, – het was prettig en levendig als altijd. Het was te spoedig voorbij, zoals ook Brouwer vond.¹³

Woensdag 14 augustus

Gisteren weer prettige vergadering van het instituut bij Brouwer. Er heerste een zeer genoegelijke stemming. Het kleine huis in 't groen, op den zonnigen zoomer dag en de voldoening dat wij feitelijk bezig waren de waereld te verooveren en te beheerschen, met de zekerheid verkreegen door ons verstand, zonder eenige voldoening van lagere heerschezucht of ijdelheid. Ieder onzer voelde dat. Wij weeten het weetenschappelijk zeeker, de waereld kan niet gereörganiseerd en beheerscht worden zonder het werk dat wij doen, en wij zijn de eenigen die het welbewust doen.¹⁴

Bij de eerste voorlopige presentatie op 19 februari 1918 bracht Mannoury vijf mogelijke kandidaten voor het lidmaatschap van de Academie ter sprake: Bolland, I.J. de Bussy, De Groot, Peano en R. Tagore.¹⁵ Brouwer steunde de laatste drie, Borel en Van Eeden de laatste twee. Van Eeden stelde voor om C.F.G. Spitteler en F. Mauthner te benoemen. Hij had een paar maanden eerder Mauthners *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* (1901–1902) gelezen en tot zijn verbazing bemerkte “dat het niet is een taai, droog, geleerd boek – maar een vurig, levendig zelfs dichtelijk werk, met zeer diepe, nieuwe denkbeelden.”¹⁶ De Haan, die al langere tijd met Mauthners werk vertrouwd was, gaf hier zijn steun aan.¹⁷ De Haan stelde voor om E. Ehrlich te benoemen. Brouwer ging hiermee akkoord. Zelf pleitte hij voor Russell, Landauer, die ook bij de Forte-Kring betrokken was,¹⁸ H. G. Wells,

¹¹Van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, p. 1670.

¹²Ibid., p. 1678.

¹³Ibid., p. 1686.

¹⁴Ibid., p. 1696.

¹⁵Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 269.

¹⁶Van Eeden, *Dagboek III. 1911–1918*, p. 1609.

¹⁷Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 269.

¹⁸Zie p. 238.

G. Shaw, Peano en M.R. Fréchet.

Elk lid van de raad van bewindvoerders moest een schriftelijke aanbeveling voor één kandidaat uitwerken: Borel voor Tagore, Brouwer voor Landauer, Van Eeden voor Spitteler, De Haan voor Erhlich en Mannoury voor Peano.¹⁹ Mannoury hield zich niet aan deze opdracht. Op 12 maart 1918 presenteerde hij een aanbeveling voor zowel Bolland als Peano, omdat voor hem de kandidatuur van beiden in nauw verband met elkaar stond. De achtergrond hierbij was zijn opvatting dat door de gehele geschiedenis van de filosofie heen zich telkens twee tegengestelde tendensen aftekenden: “Het streven naar bepaalde begrippen en vaste wetten aan de ene zyde en naar éénheidsgedachten en vryheid van geestesleven aan de andere kant: naar ‘wis’-kunst en naar ‘wysheid,’”²⁰ naar bepaaldheid en naar betrekkelijkheid.²¹ Sinds de negentiende eeuw zag men geleidelijk een ontwikkeling die beide extremen dichter bij elkaar bracht en een samensmelting van zienswijzen deed vermoeden tot een “de wezenlijkheid in al haar verschijningsvormen omvattende begripsleer.”²² Het doel van de Academie was voor Mannoury geen ander dan de mogelijkheid van een dergelijke begripsleer, die een gemeenschappelijke basis voor de beide extremen ‘bepaaldheid’ en ‘betrekkelijkheid’ vormt, voor te bereiden door de middelen voor een redelijke verstandhouding te verbeteren. In Peano en Bolland zag hij representanten van beide tegengestelde tendensen. Hun methoden van begrips- en taalanalyse waren elk voor zich van grote waarde voor de doelstelling van de Academie: “Want Bolland's denken gaat steeds uit ‘van de emotioneele (= dichterlijke) waarde van het woord’, terwijl de natuurfilosofen en logici [zoals Peano] van de ‘taal der bepaaldheid’ uitgingen om zo het verband met de ‘emotietaal’ te leggen.”²³ Om het gestelde doel te kunnen bereiken, moesten volgens Mannoury beide methoden worden samengevoegd.

Mannoury's aanbeveling van Bolland stuitte op kritiek en afwijzing door de andere leden van de raad van bewindvoerders. Volgens Borel, Brouwer en Van Eeden was Bolland niet in staat om samen te werken en te luisteren. Brouwer meende bovendien dat het bij zowel Bolland als Peano aan zin voor mystiek ontbrak: “Beide systematiseeren buiten verband met Tao.”²⁴ Mannoury's doel kon volgens hem veel eerder worden bereikt door een combinatie van Peano, die streefde naar een intellectuele verstandhouding en Landauer, die streefde naar een sociale verstandhouding. Van Eeden meende dat Bolland niet over dichterlijke kwaliteiten beschikte en hij verweet hem zijn vaak beleden afkeer van

¹⁹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 269.

²⁰G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²¹Zie ook p. 135, p. 141 en p. 164.

²²G. Mannoury, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 270.

²³*Ibid.*

²⁴L.E.J. Brouwer, geciteerd in: *ibid.*

dichters. Ook was hij Bolland's arrogante afwijzing van Welby nog niet vergeten.²⁵ Mannoury's aanbeveling van Bolland was nu onzeker, die van Peano werd wel overgenomen. In een nieuwe aanbevelingsbrief van 5 juni 1918 benadrukte Mannoury het belang van Peano's pasigrafische methode voor de taalanalyse²⁶ en diens grote interesse in wetenschappelijke samenwerking.

In De Haans aanbeveling van Ehrlich staan twee argumenten centraal:

1. Uit de doelstelling van de Academie om grondvoorwaarden voor de rechtsbetrekkingen en belangenverhoudingen in de maatschappij vast te leggen, volgt de noodzaak om een rechtsgeleerde in de Academie op te nemen, die in staat is beschrijvende, verklarende en actieve rechtskundige significa te beoefenen.²⁷
2. Omdat voor de vervanging van verouderde en de opbouw van nieuwe rechtsideeën nieuwe woorden nodig zijn, moet de betreffende rechtswetenschapper vooral een duidelijk begrip van de macht van de taal over het recht hebben; en dit geldt voor Ehrlich (...).²⁸

De Haan probeerde in zijn argumentatie een verband te leggen tussen enerzijds zijn idee van een rechtskundige significa, die hij in zijn proefschrift en in enkele artikelen had uitgewerkt, en anderzijds Brouwers opvatting van de taal en van de taak van de Academie. De andere leden van de raad van bewindvoerders vonden dat De Haan de persoon en het werk van Ehrlich onvoldoende had onderbouwd. Zij verzochten hem de aanbeveling verder uit te werken. Op 11 juni 1918 legde De Haan hen uittreksels uit brieven van Ehrlich voor, waarin deze zich positief uitsprak over De Haans rechtskundige significa. Hierop werd Ehrlich met algemene stemmen benoemd.

Brouwer baseerde zijn aanbeveling van Landauer op 16 april 1918 op diens publicatie *Aufruf zum Sozialismus* (1911), die hij van Van Eeden had gekregen, en op brieven en brochures van Landauer, die Borel in zijn bezit had. De aanbeveling bestond voornamelijk uit citaten waaruit Landauers streven naar een vereniging van gelijkgezinden – profeten, mystici, filosofen, dichters, kunstenaar – bleek en bevatte geen verwijzing naar Landauers opvatting over taal en haar functies in de samenleving. Brouwer leek in Landauer een aan hemzelf verwante denker te zien. De voornaamste verdienste van Landauer zag hij in het zoeken naar een taal van innerlijke gemeenschap met verstandhouding als doel “die zich ontwikkelen moet naar haren eigen aard.”²⁹ Mannoury en Ornstein waren

²⁵Zie p. 87.

²⁶Zie ook p. 55, p. 77, p. 78, p. 119, p. 179 en p. 258.

²⁷Zie ook p. 242.

²⁸Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 270–271.

²⁹L.E.J. Brouwer, geciteerd in: *ibid.*, p. 271.

niet meteen overtuigd van de kandidatuur. Van Eeden stemde in, onder verwijzing naar de gesprekken die hij enkele jaren eerder met Landauer had gevoerd. Na enige bedenktijd werd Landauer op de vergadering van 14 mei 1918 met algemene stemmen gekozen.

Van Eeden schreef korte en oppervlakkige aanbevelingen voor Rolland, die ook bij de Forte-Kring betrokken was geweest,³⁰ Spitteler en Tagore.³¹ Hij diende ze in op 16 april 1918. Twee maanden later werden ze opnieuw behandeld. De kandidatuur van Spitteler en Rolland werd voorlopig opgeschort. Later werd er echter niet meer op teruggekomen.

Borel schreef een eigen aanbeveling voor Tagore, die op 9 juli 1918 werd besproken.³² Hierin probeerde Borel in de vorm van citaten twee ideeën van Tagore over taal te verduidelijken. Het eerste idee was dat de mens zijn voorstellingen slechts kan aanduiden en nooit duidelijk in taal tot uitdrukking kan brengen. Het tweede, hiermee samenhangende, idee was dat taal nooit letterlijk genomen kan worden: “De woorden van een spreker zijn te verklaren door de context van zijn leven, waarbij het proces van interpretatie, dat daaruit volgt, niet geheel gedekt kan worden door een systeem van logische interpretatie.”³³ Brouwer miste bij Tagore het idee van de sociale hervormingskracht van de taal, waarop de Academie in eerste instantie de aandacht moest richten. Borel, Van Eeden en Mannoury stonden positief tegenover een benoeming van Tagore. Zij wezen op de te verwachten wederzijdse invloed van de Academieleden op elkaar. Brouwer ging alsnog akkoord en Tagore werd unaniem gekozen. Aan Borel werd opgedragen om een nieuwe aanbeveling te schrijven, die beter geschikt zou zijn om de keuze van Tagore tegenover de buitenwereld te rechtvaardigen.

In mei 1918 werd de aanbeveling voor Mauthner besproken die door De Haan was opgesteld.³⁴ De Haan had enkele belangrijke citaten uit diens boek *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* (1901–1902) geselecteerd, die alle leden overtuigden. In Mauthners kritiek op de taal als middel tot kennis en in zijn opvatting dat taalkritiek de enige taak van de filosofie moest zijn, zagen zij grote verwantschap met hun eigen opvattingen.³⁵ Mauthner werd als enige van de tot dan toe voorgestelde kandidaten zonder veel discussie unaniem gekozen.

Mannoury stelde voor om ook P. Carus, die hij persoonlijk kende, tot lid van de Academie te benoemen.³⁶ Tussen 1911 en 1913 had Mannoury met Carus gecorrespondeerd, onder andere vanwege een Nederlandse vertaling van Carus’

³⁰Zie p. 238.

³¹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 271.

³²Ibid.

³³Ibid.

³⁴Ibid., p. 272.

³⁵Zie ook p. 79.

³⁶Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 272, 368.



P. Carus.

toneelstuk *The Buddha. A Drama in Five Acts and Four Interludes*, dat Mannoury in Amsterdam wilde laten opvoeren. Hoewel de vertaling tot tevredenheid van Carus werd voltooid, is het nooit tot een publicatie of opvoering van het toneelstuk gekomen. Uit de briefwisseling blijkt ook dat Mannoury en Carus elkaar hun nieuwste publicaties toestuurden en dat Carus' zoon Mannoury een keer bezocht, waarschijnlijk in 1912 toen Mannoury nog in Vlissingen woonde. Mannoury's schriftelijke toelichting op de kandidatuur van Carus richtte zich op twee gezichtspunten:

1. Het werk van de Academie vereist – op dit punt waren in ieder geval Borel, Van Eeden, Brouwer en Mannoury het eens – een verbinding van de exacte methoden van de Westerse wetenschap met de zelfbezinning, die met name de Oosterse levensbeschouwing kenmerkt. En juist deze betekenis heeft Carus in haar volle betekenis ingezien en in zijn werk tot uitdrukking gebracht.
2. Uit persoonlijke gesprekken heeft Mannoury Carus als een filosoof leren kennen, die inderdaad geïnteresseerd is in een diepere eenheid van beide genoemde denkrichtingen. Weliswaar behoort Carus tot de school van Kant, maar hij onderscheidt zich daarvan door zijn scherpere definities en door zijn breder inzicht 'in de symboliese en relatieve waarde der begrippen'.³⁷

Van Eeden was te spreken over Carus' werk. Brouwer meende dat Carus de beste Amerikaan was en dat het goed was om een Amerikaan als lid van de Academie te kiezen. Mannoury's aanbeveling werd geaccepteerd en Carus werd gekozen. Hiermee was de lijst van de te benoemen Academieleden voorlopig compleet.

³⁷Schmitz, *De Hollandse significs*, p. 272.

De notulen van de vergadering van 13 augustus 1918 werden afgesloten met een document waarin de volgende leden van de Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie werden benoemd:

1. Paul Carus (1852–1919), op grond van het feit, dat hij de noodzaak bepleitte de exacte methoden van de Westerse gemeenschappen met de contemplatieve houding van de Oosterse filosofie te verenigen;
2. Eugen Ehrlich (1862–1922), vanwege zijn duidelijk inzicht in de vormende invloed van de taal op het recht en de rechtspraak;
3. Gustav Landauer (1870–1919), omdat hij eveneens naar een taal van innerlijke gemeenschap streefde en bovendien een internationale vereniging probeerde op te richten, die soortgelijke sociaal-hervormende doeleinden diende;
4. Fritz Mauthner (1849–1923), vooral vanwege zijn boek *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* en de daarin verkondigde opvattingen over taal en filosofie;
5. Giuseppe Peano (1858–1932), als grondlegger van de pasigrafie, die niet alleen een nuttig middel ter bestudering van de rol van de taal in de wiskunde was, maar ook geschikt leek voor toepassingen op andere gebieden van signifisch onderzoek;
6. Rabindranath Tagore (1861–1941), van wie men als representant van de Indische cultuur in haar debat met het Westen verwachtte, dat hij met zijn bijdragen de eenheidsbasis van Westerse en Oosterse denkwijzen zou kunnen aantonen.³⁸

Het was de bedoeling dat de benoemings- en aanbevelingsbrieven in verschillende talen werden gepubliceerd in het derde nummer van de *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, dat in maart 1920 moest verschijnen.

Signifisch taalonderzoek (1919)

Tijdens de oprichtingsvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam werd besloten dat de eerste taak van de op te richten Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie het samenstellen van een woordenboek moest zijn.³⁹ Op de vergadering van 13 november 1917 kreeg Brouwer de opdracht om het woordenboekproject en de taak van de Academie nauwkeuriger te omschrijven dan hij in het oorspronkelijke manifest had gedaan.⁴⁰ Brouwer schreef een

³⁸Schmitz, *De Hollandse significata*, p. 273.

³⁹Zie p. 255.

⁴⁰Schmitz, *De Hollandse significata*, pp. 261–262; zie ook p. 243.

nieuwe tekst, maar die werd niet door de anderen geaccepteerd. Uiteindelijk werd er een tekst opgesteld, waarin iedereen zich kon vinden:

In het algemeen zijn de stichters van oordeel, dat de in het manifest aangegeven taak der Akademie zal vereischen een gedeeltelijk *individueelen*, gedeeltelijk *gemeenschappelijken* arbeid, te weten:

1. de publicatie van verhandelingen der leden onder hun persoonlijke verantwoordelijkheid;
2. het vaststellen van grondwoorden voor de taal der rechts- en belangverhoudingen der samenleving en de uitgave van (veeltalige) woordenboeken dier taal, waarbij alle woorden door middel van grondwoorden behooren te worden gedefiniëerd. De stichters stellen zich voor, dat deze taak onder hare leden of daartoe aangewezen subcommissies zal worden gedistribueerd, waarna de ingekomen rapporten door de Akademie worden onderzocht en de resultaten, al of niet gewijzigd, onder verantwoordelijkheid der geheele Akademie worden vastgesteld. Teneinde deze verantwoordelijkheid de noodige kracht bij te zetten, zal het h.i. noodzakelijk zijn, alle overstemming van minderheid door meerderheid van te voren uit te sluiten.⁴¹

Mannoury kwam met eigen ideeën voor de samenstelling van het woordenboek.⁴² Hij stelde een theorie van taaltrappen voor, die hij voor het eerst presenteerde op een bijeenkomst in mei 1918. In de maanden die hierop volgden, werd zijn voorstel door de raad van bewindvoerders besproken en op enkele punten aangepast. Dit resulteerde in het artikel “Signifisch Taalonderzoek” (1919), dat in hoofdzaak door Mannoury werd geschreven en door Borel, Brouwer en Van Eeden op 21 januari 1919 werd ondertekend. De Haan had aan de besprekingen deelgenomen, maar hij kon zijn handtekening niet zetten, omdat hij intussen naar Palestina was vertrokken.

Het doel van Mannoury’s artikel was het vastleggen van een voorlopig werkplan dat de toekomstige Academieleden konden gebruiken bij het opstellen van het woordenboek.⁴³ Mannoury leidde het artikel in met de opmerking dat de

⁴¹H. J. F. Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, 2 (1919), p. 6.

⁴²Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 263.

⁴³Zie ook J. P. van Bendegem, ‘Significs and mathematics. Creative and other subjects’, *Semiotica*, 196 (2013), pp. 313–314; L. J. M. Bergmans, ‘G. Mannoury (1867–1956). Significs’, in H. C. M. de Swart (auteur), *Logic. Mathematics, language, computer science and philosophy I. Logic. Mathematics, Language and Philosophy* (Frankfurt: Peter Lang, 1993), pp. 345–347; Boland, ‘Significa’, p. 37; Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 262–263; D. Vuysje, ‘The Psycho-Linguistic Movement in Holland’, *Philosophy of Science*, 18:3 (1951), pp. 275–281 en D. Vuysje, ‘Significs. Its tendency, methodology, and applications’, *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 80:3 (1953), pp. 256–258 voor een bespreking van Mannoury’s artikel.

oprichters van het Instituut zich ervan bewust waren dat aan de Academie, die zij wilden oprichten met het door hen in de statuten van de stichting omschreven doel – de vernieuwing van de waardebeoordeling der levenselementen van individu en gemeenschap⁴⁴ –, volledige vrijheid moest worden gelaten ten aanzien van de manier waarop zij dit doel trachtten te bereiken.⁴⁵ Alleen zo was het voor de toekomstige Academieleden mogelijk hun volle energie aan de gezamenlijke arbeid te besteden. Iedere poging om die arbeid van te voren in bepaalde banen te dwingen, zou belemmerend kunnen werken. Wel meenden de oprichters van het Instituut verplicht te zijn om openlijk te laten blijken, welke voorstelling zij zich na onderlinge gedachtewisseling hadden gevormd van de uitwerking van de door hen in de statuten neergelegde grondgedachte: “Zonder een zoodanigen voorarbeid toch zou allicht omtrent de in korte formules slechts zeer gebrekkig weer te geven bedoeling der stichters (...) misverstand kunnen ontstaan en daardoor de vruchtbare samenwerking der leden van de toekomstige Akademie kunnen worden in gevaar gebracht.”⁴⁶

Vervolgens omschreef Mannoury het doel en de inrichting van het woordenboek. Het uitgangspunt vormde de grondgedachte dat de taal nimmer in staat is om enig deel van de werkelijkheid adequaat af te beelden of weer te geven,⁴⁷ maar dat de betekenis van woorden enkel afhankelijk is van de uitwerking die de spreker zich ervan voorstelt of die de hoorder ervan ondergaat.⁴⁸ Deze veranderlijkheid en betrekkelijkheid van betekenissen, die tot het wezen van de taal behoren, kunnen zichzelf in zeer verschillende mate en onder zeer verschillende vormen openbaren: “In het algemeen kan gezegd worden, dat naarmate de behoeften der menschen meer gedifferentieerde handelingen noodzakelijk maakten, ook de taal meer gedifferentieerd en daartoe meer gestabiliseerd moest worden.”⁴⁹ Deze stabiliteit wordt uiterlijk bevorderd door schrift en druk, en innerlijk bevorderd door de organisatie van de taal, “d. i. door het zoo veel mogelijk vaststellen van het verband, waarin de beteekenis van een woord staat tot die van andere woorden.”⁵⁰ Dit komt het sterkst tot uiting in de eigenlijke definities, zoals die in hun meest strenge vorm in de wiskunde en de rechtswetenschap worden aangetroffen, zonder in enige tak van wetenschap geheel te ontbreken, maar ook in alle samenkoppelingen van woorden die door gewoonte en spraakgebruik van de een op de ander zijn overgeleverd, zonder vooraf door overheids- of wetenschapsgezag uitdrukkelijk te zijn gesteld.

⁴⁴Zie ook p. 242.

⁴⁵Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, p. 5.

⁴⁶Ibid.

⁴⁷Zie ook p. 48, p. 79, p. 118, p. 136 en p. 171.

⁴⁸Zie ook p. 115, p. 179, p. 207, p. 209 en p. 264.

⁴⁹Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, p. 6; zie ook p. 137.

⁵⁰Ibid.; zie ook p. 48, p. 81 en p. 131.

De toenemende stabilisering van de taal geldt, aldus Mannoury, zowel ontogenetisch als fylogenetisch. Ontogenetisch bestaat er verschil in woordstabiliteit tussen de taal die kinderen spreken en de taal die volwassenen spreken. De kindertaal is nog weinig stabiel. Toch spelen ook hier de samen koppelingen van woorden al een grote rol. Daarom is ook in de kindertaal van eigenlijke, zuivere 'grondwoorden', "d.w.z. van woorden, wier kennis het kind niet door bemiddeling van andere woorden, doch enkel door aanwijzing en navolging is bijgebracht,"⁵¹ slechts in geringe mate sprake. Al snel oefenen de door de volwassenen gebruikte woordverbindingen – causale, tegenstellende, temporele e.d. – een grote invloed uit op het taalbeeld van het kind en met deze invloed neemt de stabiliteit van zijn kleine woordenschat al gauw toe. Als het kind een paar jaar oud is, gebruikt het een omgangstaal die een schijnbaar zo vaste vorm heeft, dat het door Mannoury 'als veranderlijkheid en betrekkelijkheid van woordbetekenissen' omschreven verschijnsel pas later, door zelfbezinning en taalwaarneming, als het ware opnieuw kan worden ontdekt. Fylogenetisch zag Mannoury een hieraan parallel lopende voortdurende, zij het niet steeds regelmatige, toename van woordstabiliteit vanaf de dichtertalige talen van de grijze oudheid tot de meer stellige uitdrukkingwijze van de jongere Grieken en Romeinen, de kunstige woordenweefsels van de middeleeuwse filosofen en uiteindelijk de hechtineengevoegde taalsystemen van de nieuwere natuur- en rechtswetenschap.⁵² Hoewel het uit de aard der zaak onmogelijk was om in deze een algemeengeldige maatstaf aan te leggen, stelde Mannoury voor om voorlopig de volgende indeling te hanteren:

- a. *Grondtaal*, waarin de koppelingen der woorden weinig of geen invloed uitoefenen en elk woord (of elke woordengroep) rechtstreeks tot de verbeelding spreekt (eerste kindertaal, taal bij heftige of diepe gemoedsbewegingen, hypothetische oertaal);
- b. *Stemmingstaal*, waarin woordkoppelingen, met name de tegenstellende, duidelijk waarneembaar zijn, zonder evenwel tot een vast verband te zijn geworden. De woorden (woordengroepen) werken evenzeer rechtstreeks als door middel van de herinnering aan (uitgesproken of niet-uitgesproken) andere woorden op het gemoed van den hoorder. Tot deze taaltrap behoort de in de subject-praedicaatvorm geconstrueerde taal der hedendaagse westerse samenleving slechts voorzover zij zich tot de uitdrukking van persoonlijke ervaringen en stemmingen beperkt (volkstaal, dichtertaal, oostersche talen met beeldend schrift, taal der niet-pasigrafische, niet-toegepaste wiskunde);
- c. *Verkeerstaal*, waarin de woordkoppelingen hoofdzaak geworden zijn, zoodat de woorden nagenoeg nimmer een zelfstandige uitwerking be-

⁵¹Borel et al., 'Signifisch taalonderzoek', p. 7.

⁵²Zie ook p. 137.

oogen, en iedere afwijking van de geijkte tegenstellende groepering (als wit-zwart, goed-slecht, vrijheid-dwang, wel-niet) als onaangenaam en storend wordt gevoeld (taal van handel en verkeer, westersche schrijftalen);

- d. *Wetenschappelijke taal*, waarin de woordkoppelingen, althans voor een belangrijk deel, op uitdrukkelijke afspraak of voorschrift berusten: de taal van wetten en verordeningen, van geldelijke betrekkingen, van techniek en van wetenschap in engeren zin;
- e. *Symbolentaal*, omvattend de logische systemen, welke uitsluitend op vooropgestelde substitutieformules (axioma's, postulaten, proposizioni primitivi) betreffende de gebezigde symbolen (al of niet in den vorm van woorden) berusten. Hiertoe behooren derhalve de mathematische logica en dat deel der wiskunde, dat in pasigrafischen vorm is gebracht, of gebracht zou kunnen worden. Van 'beteekenis' in den bovenomschreven zin is op dezen taaltrap weinig sprake meer, daar in 't algemeen eerst door invoeging der symbolische taalbeelden in de wetenschappelijke of in de verkeerstaal uitwerking op den hoorder wordt beoogd.⁵³

Uitgaande van de uiterlijke en innerlijke toename van taalstabiliteit als criterium maakte Mannoury een indeling in vijf 'taaltrappen' of 'talen', te beginnen met de 'grondtaal', waarin nog weinig samenhang en stabiliteit tussen woorden bestaat en eindigend met de 'symbolentaal', waarin de samenhang, en daarmee de stabiliteit, tussen woorden streng gedefinieerd is.⁵⁴ De emotionele 'grondtaal' en de indicatieve 'symbolentaal' vormen bij Mannoury de eerder als 'betrekkelijkheid' en 'bepaaldheid' aangeduide uitersten waartussen het menselijk denken en spreken zich beweegt.⁵⁵ Hier tussenin bevinden zich de 'stemmingstaal', de 'verkeerstaal' en de 'wetenschappelijke taal'. Het onderscheid tussen deze talen is gradueel van aard. Bij de overgang van lagere naar hogere taaltrappen neemt de woordstabiliteit toe, maar tegelijkertijd neemt de woordbetekenis – opgevat als de uitwerking die de spreker zich van zijn woorden voorstelt of die de hoorder ervan ondergaat – af. De 'symbolentaal' kan altijd worden teruggevoerd op de 'grondtaal'. Dit betekent dat volgens Mannoury ook in de wiskundige taal altijd een gevoelselement zit.⁵⁶ Een soortgelijk idee had Van Eeden in zijn *Redekunstige Grondslag van Verstandhouding* uiteengezet.⁵⁷

Als Mannoury's voorlopige taalindeling door de toekomstige Academieleden zou worden aanvaard, dan zou het wenselijk zijn dat zij hiermee rekening hielden

⁵³Borel et al., 'Signifisch taalonderzoek', pp. 7–9.

⁵⁴Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 277, 280.

⁵⁵Zie ook p. 136.

⁵⁶Zie ook p. 257.

⁵⁷Zie p. 49.

bij hun lexicologische werkzaamheden en dat het woordenboek uit een vijftal onderdelen zou bestaan, “op zoodanige wijze, dat in het lexicon van iederen taaltrap de woorden der voorafgaande taaltrappen, doch geen andere, bekend worden ondersteld, behoudens het vrije gebruik der gegeven taal in den toelichtenden en omschrijvenden tekst.”⁵⁸ De samenstelling van het woordenboek van een hogere taaltrap zou – hier had Brouwer nadrukkelijk om verzocht⁵⁹ – niet hoeven te wachten op de voltooiing van die van de lagere taaltrappen. Integendeel, juist de behoeften van de hogere taaltrappen zouden bij de keuze van de te onderzoeken lagere taaltrappen een beslissende rol spelen.

Het was volgens Mannoury niet mogelijk om het werkplan uit te voeren als men zich voor iedere taaltrap zou beperken tot de reeds werkelijk bestaande woorden:

Dit is reeds hierom uitgesloten, omdat de zoeven geschetste ‘talen’ niet geheel afzonderlijk en stelselmatig gebezigd worden, doch de sprekende en denkende mensch telkens van den eenen in den anderen taalvorm overgaat, en eenzelfde woordklank of eenzelfde woordbeeld nu eens in engeren, tot geijkte regels betrekkelijken zin, dan weder tot emotioneële, op de omstandigheden van het oogenblik gerichte spreektaal bezigt.⁶⁰

Om dus een, uiteraard enigszins kunstmatige, splitsing in taaltrappen door te voeren, was het ter vermindering van verwarring of verwisseling van taaltrappen nodig om iedere taaltrap aan te vullen door nieuw in te voeren en te omschrijven of definiëren woorden of symbolen, die buiten de invloed van de misleidende gewoontekoppelingen stonden.

Wat betreft het verderstreckende doel dat volgens de oprichters van het Instituut door de toekomstige Academie kon worden nagestreefd, merkte Mannoury op dat niet het propageren van bepaalde denkvormen of denkbeelden werd beoogd. Deze waren immers “niet anders dan gemeenschappelijke wilsuitingen van zekere menschengroepen, wortelend in hun maatschappelijke en geestelijke behoeften en gericht naar hun maatschappelijk en geestelijk kunnen.”⁶¹ Als schakel echter tussen die behoeften en dat kunnen, was de taal ten enenmale onvoldoende, zowel door haar te grote vaagheid en dubbelzinnigheid in de uitdrukking van bepaalde werkelijkheden, als door een onwijsgerige stelligheid en onbuigzaamheid waar het het weergeven van psychische verschijnselen betreft.⁶² Om deze gebreken op te heffen of in elk geval te verminderen, was het volgens Mannoury in de eerste plaats nodig om de ‘verkeerstaal’ te zuiveren. Dit

⁵⁸Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, p. 9.

⁵⁹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 278.

⁶⁰Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, p. 9.

⁶¹Ibid., p. 10.

⁶²Zie ook p. 263.

was echter niet mogelijk zonder een grondige studie van het verband van deze taaltrap met de beide voorafgaande en de beide volgende taaltrappen, een studie die niet alleen van beschrijvende aard moest zijn (analytische signfica), maar die tevens diende aan te wijzen hoe de bloot te leggen leemten konden worden aangevuld (synthetische signfica).⁶³ Daarom zou de taak van de Academie in de eerste plaats het omlijnen van een geheel nieuw taalbeeld onder haar eigen verantwoordelijkheid zijn, zij het met gebruikmaking van die eigenschappen van de bestaande talen, die de uitdrukking zijn van zuiver gevoelde werkelijkheden en onomwonden bedoelingen. Slaagde ze hierin, dan zou die nieuwe taal niet een dwangmiddel temeer moeten zijn voor het voelen en willen van de mensen, maar integendeel vrijheid moeten laten tot het overwegen van de meest uiteenlopende opvattingen: “Immers, geen volledige en krachtige uitdrukking van een bepaalde voorkeur is mogelijk, die niet tevens den gedachtengang van wie haar niet deelen ten volle recht doet.”⁶⁴

Hoewel dus de toekomstige medewerkers aan het woordenboekproject zich steeds zouden moeten behoeden voor een eenzijdigheid, die zo gemakkelijk uit hun persoonlijke voorkeur en opvatting kon voortkomen, zou hun werk toch op zichzelf reeds ongetwijfeld een grote sociale betekenis hebben. Want ook voordat een enigszins afgerond resultaat zou zijn verkregen, zouden ernstige denkers daaraan in drieërlei opzicht voordeel kunnen ontlenen:

Eensdeels doordien de betrekkelijkheid der woordwaarde er sterk bij op den voorgrond zal treden en bij den overgang van iederen taaltrap tot een volgenden de winst in stelligheid en algemeene verstaanbaarheid met een verlies in rijkdom en diepte gepaard zal blijken te gaan, anderdeels doordien het goed recht ook van die menselijke behoeften, wier verwoording tot dusver buiten de werkingssfeer der heerschende gewoontekoppelingen is gebleven, zich beter zal hebben doen gelden, en ten slotte doordien de onderscheiding tusschen de emotioneel en de indicatieve waarde der woorden opzichzelf reeds een machtig hulpmiddel is tot ontwarring der op haast ieder gebied van menschen geestesarbeid heerschende misverstanden.⁶⁵

Aan één noodzakelijke voorwaarde zou daarbij moeten worden voldaan: de nieuwe taal moest levendig zijn. Ieder verkregen resultaat zou als tijdelijk moeten worden beschouwd en van het begin af aan moest het voornemen tot voortdurende herziening, althans van de emotionele woordwaarden, vooropstaan.

De oprichters verklaarden uitdrukkelijk dat zij zich er bij het opstellen van het in bovenstaand werkplan ontwikkelde schema bewust van waren, geen taal-

⁶³Zie ook Schmitz, *De Hollandse signfica*, p. 279.

⁶⁴Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, p. 10.

⁶⁵Ibid., p. 11.

indeling of taalontleding te hebben gegeven die volkomen consequent door te voeren of tot in alle onderdelen onaanvechtbaar zou zijn. Integendeel, van een door de werkelijkheid bepaald aantal taaltrappen kon net zo min sprake zijn als van een bepaald aantal historische tijdperken of van een bepaald aantal karaktereigenschappen van mensen. De voorgestelde schematische indeling was dan ook niet anders bedoeld dan als een poging om aan algemene opvattingen omtrent taalorganisatie en taalwording een concrete vorm te geven, die voor verdere onderzoeken en beschouwingen van enig nut zou kunnen zijn. Deze beschouwingen moesten uiteraard vele gezichtspunten omvatten, maar ze konden in het bijzonder worden gericht op de psychische en sociale causaliteit, die aan de openvolging van wat hierboven 'taaltrappen' zijn genoemd, ten grondslag lag:

Waarom en waardoor heeft de menschheid behoefte gevoeld aan een steeds verder gaande differentiëring en canoniseering, aan een steeds verder gaande stabiliseering der taal? Het schijnbaar voor de hand liggende antwoord: om steeds *beter*e middelen tot verstandhouding te verkrijgen, zal zeer zeker niet kunnen worden aanvaard door wie inziet, dat naarmate de gewoonlijk als 'hooger' beschouwde taaltrappen rijker worden aan hulpmiddelen om misverstand te voorkomen, naarmate zij zich dus beter leenen tot het weergeven van samengestelde en ingewikkelde 'redeneeringen', tegelijkertijd hun emotioneel vermogen, en dus hun psychische draagwijdte vermindert. En geen wonder: de verstandelijk hoogere, doch geestelijk lagere taaltrappen van verkeer, wetenschap en wiskunst berusten op steeds omvangrijker en dwingender onderstellingen omtrent de bij hoorder en spreker corresponderende, aan 'levenselementen' verbonden begrippen, die aan verdere ontleding onttrokken worden.⁶⁶

Een wetboek kan allerlei voorschriften bevatten omtrent bewijsvoering, maar het is niet in staat rechtstreeks rekenschap te geven van de oorsprong en de mate van menselijke zekerheid. De kracht van een overtuiging kan enkel in stemmingstaal tot uitdrukking worden gebracht, "of, om een voorbeeld aan ons eigen onderwerp te ontleenen: over woordverband, woordhistorie en woordfunctie kan op wetenschappelijke, ten deele zelfs op pasigrafische wijze worden gehandeld, doch de kreet van een stervende kan enkel door medegevoel worden verstaan."⁶⁷ Van hoger of lager in absolute zin is dan ook geen sprake, maar wel kan worden gezegd dat de menselijke samenleving in ieder stadium van haar ontwikkeling de taalvormen schept en volmaakt, die aan haar behoefte van verstandhouding beantwoorden, en dat het huidige stadium in hoge mate de kentekenen vertoont

⁶⁶Borel et al., 'Signifisch taalonderzoek', p. 12.

⁶⁷Ibid.

van een behoefte aan taalmiddelen, “die niet door een voortschrijdend splitsingsproces kan worden bevredigd, doch een onderzoek naar het *verband* der verschillende taalvormen, zoo onderling als met andere levensverschijnselen van den mensch, een *wijsgeerige* taalstudie derhalve, meer en meer noodzakelijk maakt.”⁶⁸

Het artikel “Signifisch Taalonderzoek” (1919) werd gepubliceerd in het Nederlands, Duits en Frans in het tweede nummer van de *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, dat in maart 1919 verscheen.⁶⁹ Behalve genoemd artikel bevat het tijdschrift ook het huishoudelijk reglement van het Instituut, de correspondentie tussen Brouwer en Gutkind naar aanleiding van Gutkinds afwijzende reactie op het inhoudelijke deel van het programma van de Academie⁷⁰ en het artikel “Onderscheid der Taaltrappen ten aanzien van de Sociale Verstandhouding” (1919) in het Nederlands, Duits en Frans, dat in hoofdzaak door Brouwer werd opgesteld en op 18 februari 1919 mede door Borel, Van Eeden en Mannoury werd ondertekend. Van dit tweede nummer werden nog minder exemplaren verkocht dan van het eerste. In 1926 lagen er nog 823 van de 1000 exemplaren bij de uitgeverij. Gezien de kosten van het tijdschrift, f 196,- voor het eerste nummer en f 349,- voor het tweede nummer, kon het Instituut zich voorlopig geen derde nummer permitteren. Dit was een probleem omdat hierin de benoemings- en aanbevelingsbrieven voor de toekomstige Academieleden – Carus, Ehrlich, Landauer, Mauthner, Peano en Tagore – zouden worden opgenomen.⁷¹ In maart 1920 werd daarom besloten om, ongeacht de eventueel nog komende publicaties, de uitnodigingen voor de aanvaarding van het lidmaatschap alvast te versturen. Intussen waren Carus en Landauer overleden.⁷² De op 4 maart 1920 vastgestelde tekst kon dus nog enkel aan Ehrlich, Mauthner, Peano en Tagore worden gestuurd, tegelijk met exemplaren van de *Mededeelingen* en een oproep om aan dit tijdschrift mee te werken. Ehrlich was de enige die zijn benoeming aanvankelijk aannam. Wel wilde hij meer informatie omtrent de doelstelling en werkwijze van de Academie. Het is niet bekend of hij, nadat hij antwoord had gekregen, bereid was om het lidmaatschap van de Academie te behouden. Tagore, die destijds in West-Europa verbleef en daarom ook direct tot deelname aan een van de vergaderingen van het Instituut was uitgenodigd, liet op 25 september 1920 via zijn secretaris aan Mannoury weten dat hij in verband met andere verplichtingen verhinderd was. Op zijn benoeming ging hij met geen woord in. Omdat men verder geen ant-

⁶⁸Borel et al., ‘Signifisch taalonderzoek’, pp. 12–13.

⁶⁹Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 257, 384.

⁷⁰Zie ook p. 245.

⁷¹Zie p. 278.

⁷²Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 274–275.

woord kreeg werden aan Mauthner, Peano en Tagore nogmaals kopieën van de benoemingsbrief gestuurd. Pas op 8 oktober 1922 kreeg Mannoury een briefkaart van Peano, geschreven in *Interlingua*, met dank voor de brief van 13 mei 1920. Daarin bood Peano, voor het geval dat het Instituut nog bestond, een samenwerking aan met zijn eigen *Academia pro Interlingua*. Op dat moment had het Instituut echter al een half jaar lang zijn activiteiten gestaakt. Vanwege een gebrek aan financiële middelen en het uitblijven van voldoende belangstelling was het de raad van bewindvoerders niet gelukt om de Academie van de grond te krijgen. In een terugblik van 1939 schreef Mannoury hierover:

Van de ijverige werkzaamheden van het 'Instituut' (dat vrijwel tot de oprichters, of beter gezegd: tot een deel der oprichters beperkt is gebleven) zijn weinig andere sporen overgebleven dan een lijvig notulencahier en een tweetal afleveringen van een tijdschrift, dat (in vier talen-) door het Instituut werd uitgegeven, maar weldra bleek geen pecuniaire levensvatbaarheid te bezitten. Wel een pover resultaat van de vele besprekingen, waarin wij onze grote plannen tot stichting van een internationale organisatie van denkers tot in bijzonderheden uitwerkten en van de vele brieven, waarin wij aan ettelijke buitenlandse geestverwanten (of die wij daarvoor hielden) die plannen mededeelden ...⁷³

Tijdens de veertigste vergadering, op 23 februari 1922, werd besloten om het werk van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte en de uitgave van de *Mededeelingen* voorlopig op te schorten, en de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte op te heffen.⁷⁴ Het Instituut werd omgezet in een Signifische Kring met een meer bescheiden werkprogram.⁷⁵

Signifische Kring te Bussum

De Signifische Kring werd opgericht op 21 mei 1922 "op 't grasveld onder de kastanje"⁷⁶ te Walden als een Vereeniging ter Beoefening van Signifische Taalstudie en Wijsbegeerte, die zich door coöptatie moest uitbreiden.⁷⁷ De vier oprichters en tevens leden van de Kring waren Brouwer, Van Eeden, pater J.J.A. van Ginneken en Mannoury. Mannoury werd gekozen tot voorzitter, Brouwer tot secretaris. Van Ginneken had als gast vanaf eind 1919 regelmatig deelgenomen

⁷³Mannoury, 'Nu en morgen', p. 434.

⁷⁴Ibid., pp. 269, 303.

⁷⁵Mannoury, *Signifika*, p. 19.

⁷⁶F. W. van Eeden, *Dagboek IV. 1919-1923*, onder redactie van H. W. van Tricht (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1972), p. 2006.

⁷⁷Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 264, 269, 302, 305.



J.J.A. van Ginneken.

aan de vergaderingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte en enkele belangrijke bijdragen geleverd aan de ideeën die op de besprekingen tot ontwikkeling kwamen. Borel werd bij de verdere activiteiten buiten beschouwing gelaten, omdat hij voor het Instituut reeds weinig werk had verricht en hij bovendien voortdurend tegen Van Eeden polemiseerde in brieven aan andere leden van het Instituut.

Reeds voordat de Signifische Kring was gesticht, had Van Eeden op een bijeenkomst van het Instituut een actieplan voor het nieuwe Instituut gepresenteerd. Hij schreef hierover in zijn dagboek:

Ik maakte een plan tot actie voor het Instituut. Ik wil het korthedshalve Signifisch Instituut noemen. Wij moeten ons uiten, gemeenschappelijk bij alle openbare uitingen van betekenis. Bij een troonrede, een partijprogram, een belangrijke voordracht, een wets-ontwerp, een economisch conflict, enz. enz. Een van deeze onderwerpen wordt gekoozen bij meerderheid van stemmen. Er wordt oover gediscussieerd en men tracht na een signifisch onderzoek, te constateeren wat de eenheid is onder ons verschil. Die eenheid wordt dan gepubliceerd en door allen onderteekend. In de dag- en weekbladen, of aangeplakt waar het mogelijk is.⁷⁸

Brouwer was het hier volledig mee eens.⁷⁹ Volgens hem was het de belangrijkste taak van de signfici om in het openbaar op te treden en invloed uit te oefenen op het publiek. Het wetenschappelijk onderzoek kon naar zijn idee het best individueel gebeuren. Oorspronkelijk had Van Eeden echter een speciale doelstelling aan zijn actieplan verbonden, namelijk de openbare toelichting op dat

⁷⁸Van Eeden, *Dagboek IV. 1919–1923*, pp. 1926–1927.

⁷⁹Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 301–302, 305–306.

wat onder significische taalanalyse en taalbeschouwing moest worden verstaan. Het was uitsluitend in deze zin dat het plan door Van Ginneken en Mannoury geaccepteerd werd. Zij vonden, net als Van Eeden, dat de significas nu eindelijk de discussie met de wetenschap moest aangaan. Van Ginneken stelde voor om hiertoe een gemeenschappelijke beginselverklaring op te stellen, waarin het werkprogram van de Kring werd vastgelegd. Mannoury stelde de betreffende tekst op, Brouwer en Van Ginneken brachten er enkele wijzigingen in aan. Op 25 juni 1922 werd de tekst definitief aangenomen en door Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken en Mannoury ondertekend.

In de eerste alinea van de gemeenschappelijke beginselverklaring gaf Mannoury een samenvatting van de taaltrappentheorie die hij in het artikel "Signifisch Taalonderzoek" (1919) voor het eerst had beschreven:

De beteekenis van een taaldaad voor spreker en hoorder kan slechts voor een deel beoordeeld worden naar de daarbij gebezigde woorden of symbolen en is niet dan bij benadering in andere woorden uit te drukken. Echter bestaat een groot onderscheid in de mate, waarin die ontleding in, en benadering door woorden mogelijk is. In de taal der wetenschap (in het bijzonder in de wiskundige taal) en (zij het in mindere mate) in die der techniek, kan door aanwijzing en trapsgewijze definiëring een vrij groote stabiliteit in de woord- en taaldaadbeteekenis worden bereikt, terwijl bij primitieve, hartstochtelijke en dichterlijke taal en zelfs in die van den dagelijkschen omgang van eigenlijke definities geen sprake kan zijn, maar de min of meer aan woordbeelden gekoppelde, meest zeer ingewikkelde complexen van bewuste en halfbewuste gedachte- en gemoedselementen voor ieder geval op zich zelf staan, waarbij evenwel valt op te merken, dat noch de eerstbedoelde, meer intellectueel gekleurde, noch de daartegenovergestelde, meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde bewustzijns-elementen in eenige taaldaad geheel ontbreken.⁸⁰

Het object van onderzoek vormde de 'taaldaad'.⁸¹ Volgens Mannoury moest de significus niet proberen uit te leggen wat hij met bepaalde woorden bedoelde, maar door het registreren van de daden van anderen proberen om hun bedoeling waar te nemen.⁸² Hij gaf toe dat het volkomen willekeurig was om iedere geestesbeweging onder de categorie 'daad' te willen rangschikken, maar hij meende dat het toch wel praktisch kon zijn om in de significas liever van 'taaldaden' te spreken, waarvan de significas oorzaak en gevolg wilden bestuderen, dan te zeggen dat zij van woorden de betekenis wilden naspeuren. Het uitgangspunt van het significisch

⁸⁰L. E. J. Brouwer et al., *Signifische dialogen* (Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1939), p. 5; zie ook p. 280.

⁸¹Zie ook p. 115 en p. 264.

⁸²Brouwer et al., *Signifische dialogen*, pp. 49–50.

onderzoek was immers de grondgedachte dat de taal niet in staat is de werkelijkheid adequaat af te beelden of weer te geven,⁸³ maar dat de betekenis van woorden enkel afhankelijk is van de uitwerking die de spreker zich ervan voorstelt (oorzaak) of die de hoorder ervan ondergaat (gevolg).⁸⁴ De betekenis van woorden ligt niet vast, maar is veranderlijk en betrekkelijk. In die veranderlijkheid en betrekkelijkheid bestaan echter wel gradaties. In de wetenschappelijke taal en de taal der techniek is de samenhang, en daarmee de stabiliteit, tussen woorden streng gedefinieerd, terwijl in de primitieve, hartstochtelijke en dichterlijke taal, en zelfs in de dagelijkse omgangstaal, weinig samenhang en stabiliteit tussen de woorden is, en er van eigenlijke definities geen sprake is. De talen uit de eerste, meer intellectueel gekleurde groep verschilt echter niet wezenlijk van de tweede, meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde groep.

Onder invloed van Van Ginneken, die vanaf het begin bezwaren had tegen het woordenboekenplan, waren enkele belangrijke wijzigingen aangebracht in Mannoury's taaltrappentheorie.⁸⁵ Uit vroegere discussies en commentaren op de taaltrappentheorie blijkt dat Mannoury aannam dat de woorden van de verkeers-taal, die hij als derde taaltrap tussen de stemmingstaal en de wetenschappelijke taal in plaatste, al een vrij grote betekenisstabiliteit hadden. Op verzoek van Van Ginneken werd de 'verkeerstaal' nu de 'taal van de dagelijkse omgang' genoemd en werd ze dichterbij de 'stemmingstaal' en de 'grondtaal' geplaatst. Tegelijkertijd werd de 'taal van de techniek' als een eigen trap ingevoerd, die qua betekenisstabiliteit onder die van de wetenschapstaal staat. Hiermee wordt de indruk gewekt dat de expliciete en strikt wetenschappelijke definitie, de eigenlijke definitie, het enige middel voor betekenisstabilisering zou zijn en dat de 'grondtaal', 'stemmingstaal' en 'taal van de dagelijkse omgang' een groep taaltrappen zou vormen, die alleen op basis van dit criterium tegenover de andere groep – de 'taal van de techniek', de 'wetenschappelijke taal' en de 'symbolentaal' – geplaatst zou kunnen worden. Hierdoor vervaagde de aanvankelijk duidelijke criteria van fasering en het principe van graduele overgang, dat in Mannoury's taaltrappentheorie centraal stond. Bovendien verwierp Van Ginneken Mannoury's termen 'emotioneel' en 'indicatief'. In een commentaar van 28 december 1921 op een eerder ontwerp van Mannoury's beginselverklaring schreef Van Ginneken hierover aan Mannoury:

Bij de nu volgende drie regels moet ik opkomen tegen het je lief geworden gebruik der tegenstellingen *indicatief* en *emotioneel* dat ik blijf beschouwen als een oppervlakkig twee puntjes aangeven op een baan, wier verlengdes jij

⁸³Zie p. 280; zie ook p. 48, p. 79, p. 118, p. 136 en p. 171.

⁸⁴Zie p. 280; zie ook p. 115, p. 179, p. 207, p. 209 en p. 264.

⁸⁵Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 306–307.

niet-taal-psycholoog op geen stukken na overziet.⁸⁶

Van Ginneken liet de termen vervangen door 'meer intellectueel gekleurde' en 'meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde' bewustzijnelementen. Mannoury's 'emotionele element' werd hierdoor gesplitst in gevoels- en wilsmotieven. Mannoury zou deze splitsing later ook in zijn persoonlijke werk gebruiken en van 'emotionele' en 'volitionele', naast 'indicatieve' betekenselementen spreken. Uit deze onderscheiding in 'meer intellectueel gekleurde' en 'meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde' bewustzijnelementen, zo gaat de beginselverklaring verder, "vloeien velerlei schakeeringen van taalbezinning voort, waarvan de formalistisch-logische en de onmiddellijk-intuïtieve eenigermate als uiterste vormen kunnen worden beschouwd, en welke te zamen en in onderling verband den inhoud van het signifisch taalonderzoek uitmaken."⁸⁷

De ondertekenaars waren het erover eens dat dit onderzoek meer stelselmatig dan tot dan toe kon worden uitgevoerd en dat daarbij een ruime plaats moest worden toegekend aan de experimentele en statistische methoden, naast het introspectief onderzoek naar de onderbewuste elementen, die vaak een duidelijk intellectueel karakter hebben. Dit soort onderzoek zou de bruikbaarheid van de taal als middel van verstandhouding en van de ordening van gedachten ten goede kunnen komen, en, zij het indirect, een doeltreffende uitbreiding van de taalmiddelen kunnen bevorderen. De ondertekenaars waren er echter tevens van doordrongen dat de significa meer moest omvatten dan taalkritiek en zelfs taalsynthese alleen, en dat zij op dieper inzicht in het verband van woord en zielsinhoud gericht diende te zijn. Anders gezegd, dat er een signifische wijsbegeerte denkbaar was, die de maatschappelijke en geestelijke toestand van de mensheid in toekomstige tijdperken in belangrijke mate kon beïnvloeden, "in dien zin, dat zij zich meer dan thans als een organische eenheid zal kunnen gevoelen en gedragen."⁸⁸

Ten aanzien van de wijze, waarop die verderstreckende doeleinden konden worden bereikt en ten aanzien van het verband, waarin de signifische wijsbegeerte met de bestaande inzichten op sociaal, filosofisch en religieus gebied zou moeten worden gebracht, liepen hun zienswijzen uiteen, maar dit stond naar hun oordeel samenwerking op bovenomschreven grondslag niet in de weg. De onderlinge meningsverschillen, hoe diepgaand ze ook waren, hadden zelfs het voordeel dat de hier bedoelde onderscheidingen juist bij het vergelijken van de uitdrukkingwijzen van tot uiteenlopende geestelijke groepen behorende personen het meest van toepassing konden zijn.

⁸⁶Brief J. van Ginneken aan G. Mannoury (28 december 1921), geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 387.

⁸⁷Brouwer et al., *Signifische dialogen*, pp. 5–6; zie ook p. 280.

⁸⁸*Ibid.*, p. 6; zie ook p. 253, p. 260 en p. 286.

Mannoury stelde voor om de gemeenschappelijke beginselverklaring te laten volgen door individuele commentaren, “om zo pluriformiteit en openheid van mening te demonstreren.”⁸⁹ Van Eeden en Mannoury hadden hun individuele verklaring al in 1921 opgesteld.⁹⁰ De verklaring van Van Ginneken werd in het najaar van 1922 ingediend. Die van Brouwer volgde pas in maart 1924.

Voor Brouwer bestond de primaire taak van de *significa* niet zozeer in de beoefening van taalkritiek als wel:

1. In het opsporen van de affectelementen, waarin de oorzaak en de werking der woorden kan worden ontleed en
2. in het scheppen van een nieuwen woordenschat, die ook voor de spiritueele levensstendenzen der menschen den toegang opent tot hun bezonnen gedachtenwisseling en dientengevolge tot hun sociale organisatie.⁹¹

De doelstelling van de *significa* viel voor hem dus nog altijd samen met de oorspronkelijke ideeën van het Instituut.⁹² Hoewel hij aanvankelijk aan het grote belang van samenwerking tussen gelijkgezinden had geloofd, was hij meer en meer tot het inzicht gekomen dat deze hogere taak van de *significa* “slechts door de uiterste geestesconcentratie van den enkeling kan worden vervuld.”⁹³

Volgens Van Eeden diende de *Signifische Kring* uit te gaan van de gedachte dat het verband tussen de individuen gebrekkig is door de ontoereikendheid van het verstandhoudingsmiddel:

Die taal, die door alle menschen tot verstandhoudingsmiddel wordt gebruikt, is vol van onreine elementen, die de maatschappij vergiftigen, zooals besmet water de bevolking van een geheele stad vergiftigt. Daarom is het onmiddellijk noodig, aan te toonen, dat de waterleiding en de bronnen van waaruit de stad haar drinkwater krijgt, door ziektekiemen zijn besmet, en dat het allernoodigst is, allereerst deeze bronnen te zuiveren.⁹⁴

De wetenschap die zich op deze zuivering toelagde, was de *significa*, die Van Eeden beschouwde als een geestelijke hygiëne waarvan alle welvaart en voorspoed van de menselijke samenleving afhing. De middelen tot zuivering moesten niet bestaan in het kunstmatig scheppen van een nieuwe, zuivere taal – hetgeen een onmogelijke opgave zou zijn – maar in het algemeen bekend maken van en daardoor zo aandachtig mogelijk rekening houden met de onvolkomenheid en

⁸⁹Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 302.

⁹⁰Ibid., pp. 310–312.

⁹¹Brouwer et al., *Signifische dialogen*, p. 9.

⁹²Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 313; zie ook p. 243.

⁹³Brouwer et al., *Signifische dialogen*, p. 9.

⁹⁴Ibid., p. 10.

onjuistheid van het taalverkeer, “om daardoor de vreeselijkste en meest diepgaande fouten onzer samenleving zoo krachtig mogelijk te bestrijden.”⁹⁵

Van Ginneken zocht de oorzaak van misverstand tussen de mensen meer in sociologische dan in psychologische richting, “m. a. w. hij wijt het misverstand der menschen niet zoozeer aan de gebrekkigheid der taal zelf, als wel aan de heterogene bestanddeelen eener menschengroep, die zich van dezelfde taal bedient.”⁹⁶ Hij geloofde dat de leden van een betrekkelijk kleine homogene groep mensen zich door de groepstaal voldoende aan elkaar verstaanbaar konden maken. Naar zijn mening was het beste middel tegen misverstanden dan ook de ontwikkeling van een meer harmonische samenhangende eenheid in de menselijke maatschappij. Deze eenheid kon worden bevorderd door de apostelen profetentaal, eerder dan door de inzet van significante middelen.

Mannoury bracht de significante in verband met de twee aan elkaar tegengestelde tendensen van zijn tijd: enerzijds een krachtige opbloei van de natuurwetenschappen, waarvan de verbeterde waarnemingsmethoden tot een verhoging van de betekenis van de individuele denkkraft had gevoerd, en anderzijds het ontwaken van een machtig gemeenschapsgevoel, dat de mens naar eenwording van gedachte en wil zou drijven.⁹⁷ Van deze tegenstelling was een hevige lichamelijke en geestelijke strijd het gevolg, die niet kon worden beëindigd voordat er een evenwicht zou zijn bereikt, waarbij het individuele leven en het gemeenschapsleven zich in een hogere eenheid zouden hebben opgelost.⁹⁸ De ontwikkeling van de taal als gemeenschapsmiddel tussen de mensen weerspiegelde beide stromingen: “De ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft geleid tot verrijking der zuiver betogende en zuiver onderscheidende taal: de wiskunde, terwijl de opleving van het gemeenschapsgevoel aan oude en nieuwe taalvormen een hogere en diepere emotionele waarde heeft verleend.”⁹⁹ Ook hier echter stonden beide tendensen vooralsnog tegenover elkaar: “De zuiverheid van betoog en mededeling wordt verminderd door de hevigheid der emoties, door de woorden opgewekt, terwijl omgekeerd de wils- en gevoelsoverdracht de belemmering ondervindt van een, ten onrechte aan de waarnemingstaal ontleende betoogtrant.”¹⁰⁰ En ook hier was een streven naar evenwicht bemerkbaar dat met het maatschappelijke streven ten nauwste verbonden was. De taak van de significante wijsbegeerte was dit evenwicht voor te bereiden door de leemten en gebreken in de indicatieve taal en de emotionele taal bloot te leggen en hun onderling

⁹⁵Brouwer et al., *Signifische dialogen*, p. 10.

⁹⁶Ibid., p. 12.

⁹⁷Ibid., p. 14; zie ook p. 135, p. 141, p. 164 en p. 274.

⁹⁸Zie ook p. 137, p. 165, p. 206 en p. 263.

⁹⁹Brouwer et al., *Signifische dialogen*, p. 14.

¹⁰⁰Ibid.

verband aan te tonen.¹⁰¹ De aanvulling van die leemten en het herstel van die gebreken lagen echter niet op haar weg: die konden enkel voortkomen uit de geestelijke behoeften zelf, die de taal hebben doen ontstaan.

Toen in het voorjaar van 1924 de beginselverklaring compleet was, werd deze door tussenkomst van Van Ginneken aan het tijdschrift *De Gids* ter publicatie aangeboden, samen met het verzoek om ook de eventueel hierop volgende discussies met andere wetenschappers op te nemen. Op 3 april 1924 wees *De Gids* dit verzoek af en korte tijd later besliste ook de redactie van het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* afwijzend. In beide gevallen lijken de uiteenlopende standpunten die in de individuele verklaringen tot uitdrukking kwamen de doorslag te hebben gegeven om afwijzend te reageren: “Eventuele lezers van de gehele tekst zouden maar moeilijk hebben kunnen begrijpen, wat dan wel het doel van significhe taalstudie en wijsbegeerte kon zijn.”¹⁰²

Intussen had Mannoury Van Eedens actieplan opnieuw ter discussie gesteld.¹⁰³ Het leek hem geschikt om een grotere wetenschappelijke publicatie als studieobject te nemen en, Van Eedens intentie volgend, aan de hand daarvan de significhe analysemethode te illustreren en het ondoordacht en onkritisch taalgebruik te laten zien. Als dankbaar studieobject noemde hij O. Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918). Van Eeden ging hiermee akkoord en hij drong er bij de andere Kringleden op aan om eindelijk tot de uitvoering van het actieplan over te gaan. Van Ginneken zag dit echter niet zitten. Hij meende dat de significhe zich tot de jongere en meest ontvankelijke mensen moesten richten en dat Brouwer en Mannoury, die beiden verbonden waren aan de universiteit, voor dit doel een significhe seminarium als permanente significhe leerinstelling moesten opzetten. Brouwer en Mannoury zagen geen mogelijkheid om dit plan aan de natuurwetenschappelijke faculteit te realiseren. Brouwer hoopte dat de significhe als zelfstandige discipline zou worden ingevoerd aan de nog op te richten Katholieke Universiteit van Nijmegen. Van Ginneken, die een half jaar later bij de oprichting tot een van de eerstbenoemde hoogleraren zou behoren, merkte hierbij op: “Dat de vooruitzichten voor het oprichten dier Univ. gunstig zijn, en [ik] acht het niet onmogelijk, dat daarbij ook aan de Signifika enige aandacht zal worden geschonken.”¹⁰⁴ Van Ginneken heeft er echter zelf niet toe bijgedragen dat de door hem gewekte verwachtingen werkelijkheid zouden worden.

Toen de Kringleden het over Van Eedens actieplan blijkbaar niet eens konden worden, deed Mannoury op 26 november 1922 het voorstel om een *Encyklo-*

¹⁰¹Zie ook p. 284.

¹⁰²Schmitz, *De Hollandse significhe*, p. 314.

¹⁰³Ibid., p. 315; zie p. 288.

¹⁰⁴J.J.A. van Ginneken, geciteerd in: *ibid.*

paedie der Signifik samen te stellen en uit te geven.¹⁰⁵ Hieronder verstond hij een verzamelbundel van ongeveer 300 tot 400 bladzijden, waarin het toenmalige ontwikkelingsstadium van de significa zou worden beschreven. Behalve de Kringleden zouden andere wetenschappers worden gevraagd om met artikelen aan de encyclopedie bij te dragen. Mannoury stelde de volgende medewerkers en thema's voor: A. Verschuur en B. Faddegon (historische inleiding); De Haan (verband van significa en wijsbegeerte, misverstanden op het gebied der theologische taal en grondwoordensysteem der juridische taal); Ehrlich (begeleidende verschijnselen van de woordact); G. Révész en L. Bouman (het experiment in dienst der significa); N. van der Plaats (pathologische beïnvloeding van de taaldaad); A.A. Grünbaum (verband van significa met psychologie); Russell (formalistische methoden); C.C. Uhlenbeck (kunstmatige en spontane neologismen); E. Husserl (grondwoordensystemen in het algemeen); Spengler (de significa als hulpwetenschap der cultuurhistorie); Peano en Couturat (grondbeginselen der wereldtaalconstructies).¹⁰⁶ Van Ginneken had zijn bedenkingen bij dit plan. Nadat hem was toegezegd dat elke medewerker zijn standpunt voor eigen verantwoordelijkheid zou kunnen verkondigen, werd Mannoury's voorstel in principe aangenomen.¹⁰⁷ Korte tijd later kwam Van Ginneken met nieuwe bezwaren. Hij was bang dat Mannoury's concept potentiële medewerkers zou afschrikken, omdat het te veeleisend was en eigenlijk al een soort programma vormde voor een eigen discipline. Van Ginneken ging er vanuit dat het vakgebied waarop de Kringleden bijdragen van anderen verwachtten en dat zij wensten af te bakenen, toch in wezen al door andere wetenschappen bestreken zou worden, ook al was een en ander tot dan toe nog niet voldoende aan de orde geweest en hij vervolgde:

Wellicht komt er een tijd, dat van signifika als van een afzonderlijke wetenschap gesproken kan worden, maar die tijd is nog niet gekomen. Zowel in als buiten onze kring trekken significatie studiën de belangstelling, maar die belangstelling neemt haar oorsprong in ieders biezonder studievak. Signifika wordt beoefend door linguïsten, wiskundigen, psychologen, door dichters ook en historici, maar wat men zou kunnen noemen 'significi van professie' zijn nog niet aan te wijzen.¹⁰⁸

Het enige dat volgens Van Ginneken gedaan zou kunnen worden, was het maken van een overzicht van de vakgebieden waarbinnen significatie studies bijzonder zinvol leken te zijn. Aan de vertegenwoordigers van deze disciplines zou dan

¹⁰⁵Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 315.

¹⁰⁶*Ibid.*, p. 429.

¹⁰⁷*Ibid.*, pp. 315–316.

¹⁰⁸J.J.A. van Ginneken, geciteerd in: *ibid.*, p. 316.

gevraagd worden om de problemen te analyseren die zich op hun terrein bij de studie naar de oorsprong van de woordbetekenis, het eigenlijke zwaartepunt van alle signifiſische studie, voordeden. De wetenschappen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren: linguïstiek, psychologie, theologie, logica, sociologie, rechtswetenschap, etnologie, wiskunde, fysica en scheikunde. Mannoury gaf toe dat een passieve houding tegenover de potentiële medewerkers beter zou zijn:

Het is inderdaad waar, dat de verleiding wel eens groot is, een ‘banier’ omhoog te steken en te vragen: ‘wie volgt’, maar wij hebben geen volgers, doch voorgangers en voorlichters van node, die zelf hun weg moeten kunnen kiezen.¹⁰⁹

Mannoury kreeg de opdracht om een circulaire over het encyclopedie-project op te stellen.¹¹⁰ Op 30 januari 1923 leverde hij een eerste concept in. Twee en een halve maand later werd de circulaire verzonden aan enkele door hem voorgestelde medewerkers: Bouman, Faddegon, Grünbaum, De Haan, Révész, Uhlenbeck en Verschuur en aan enkele andere potentiële medewerkers: J.P. B. de Josselin de Jong, I.H. Hijmans, J.W. Muller en G.J. Thierry.

De circulaire maakte de geadresseerden erop opmerkzaam dat de belangstelling in de woordbetekenis – die gebleken was uit publicaties van onder anderen Husserl, Mauthner, Welby, Russell, en Peano – zich steeds meer richtte op de behoefte aan nieuwe woorden of nieuwe namen en vooral ook op de psychisch-sociologische mechaniek van naamgeving en naamverbreiding, en tevens op de niet zeldzame pathologische uitwassen van deze in zichzelf zeer gezonde verschijnselen:

Velen beginnen in te zien, dat wie de grondslagen, of de consequenties, of de grensgebieden van een wetenschap of stelsel ‘verwoorden’ wil, niet tevreden mag zijn als enkel de beoefenaars dier wetenschap of de aanhangers van dat stelsel zijn formuleeringen kunnen verstaan of onderschrijven, maar dat hij zich er niet aan zal kunnen onttrekken, zijn goede recht, om juist déze constellatie van begrippen en herinneringen met dézen naam te noemen, en eenigszins andere constellaties denzelfden of een anderen naam te geven of wel onbenoemd te laten, vooraf uitdrukkelijk te bewijzen, al zou daartoe misschien ook een groote schoonmaak onder de wetenschappelijke termen gehouden moeten worden, en nieuwe namen ‘aangemunt’. Vooral dat ‘aanmunten’ is een subtiel werk: wie daarbij de lessen der ervaring niet naarstig bestudeert, komt faliekant uit.¹¹¹

¹⁰⁹G. Mannoury, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse signifiſica*, p. 316.

¹¹⁰Ibid., pp. 316–318, 431.

¹¹¹G. Mannoury et al., geciteerd in: *ibid.*, p. 430.

Het was volgens de ondertekenaars moeilijk om voor de hier bedoelde onderzoeken en kritische beschouwingen de juiste samenvattende benaming te vinden. Wat men gewoonlijk semasiologie of etymologie noemde, was zeker iets anders.¹¹² De bedoelde onderzoeken lagen ook voor een deel buiten het terrein dat door de beoefenaars van de taalwetenschap in het algemeen werd bestreken:

Een 'historia genetica' van woorden als 'recht', 'bewijs', 'machtsoverdracht', 'erfstelling' kan alleen door den jurist, die van 'openbaring', 'mystiek', 'Sacrament', 'genade', 'erfzonde', enkel door den theoloog, die van 'atoom', 'kracht', 'energie', 'materie', 'affiniteit' enkel door den natuur- of scheikundige, die van 'waarde', 'grensnut', 'productiviteit' of 'geld' enkel door den socioloog worden geschreven, om maar enkele (zeker nog à te simplistische) voorbeelden te noemen.¹¹³

De term 'significa' leek Mannoury nog de meest bruikbare, al zou ook het goed recht van deze term nog wel in sommige opzichten aanvechtbaar zijn. Maar hoe dit ook zij, er leek zich hier toch een nog weinig afgebakend veld van onderzoek te vormen, dat zowel vanuit vakwetenschappelijk als wijsgerig oogpunt van belang was en de ondertekenaars meenden er goed aan te doen om de afbakening van dit terrein te bevorderen. Daarom namen zij het initiatief tot de samenstelling van een verzamelwerk waarin, na een historische inleiding, achtereenvolgens de vraagstellingen zouden worden behandeld, waartoe onder andere de bestudering van de terminologie van de volgende wetenschappen, en vooral van hun grensgebieden, in signifisch opzicht aanleiding gaven, te weten: de linguïstiek, de psychologie, de theologie, de logica, de sociologie, de rechtsleer, de etnologie, de wiskunde, de natuur- en scheikunde en de biologie. Het was hierbij de bedoeling dat aan de medewerkers onbepaalde vrijheid werd gewaarborgd wat betreft hun opvattingen en inzichten. Ook de ondertekenaars zelf waren in dit opzicht "vogels van diverse pluim" ¹¹⁴ en zij wilden allerminst bepaalde opvattingen aan anderen opdringen. Alleen omtrent de omvang en de verdeling van de bijdragen zou gemeenschappelijk overleg nodig zijn, om zo een leesbaar geheel te krijgen. Het was in deze geest dat de ondertekenaars een beroep deden op de medewerking van de geadresseerden en zij zouden het op prijs stellen van hen een bereidverklaring, ook tot deelname aan het voorbereidend overleg, te mogen ontvangen.

De reacties op de circulaire vielen tegen. Alleen de psychologen Grünbaum en Révész verklaarden zich bereid tot medewerking.¹¹⁵ De overige geadresseerden

¹¹²Zie ook p. 253 en p. 259.

¹¹³G. Mannoury et al., geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, pp. 430–431.

¹¹⁴G. Mannoury et al., geciteerd in: *ibid.*, p. 430.

¹¹⁵*Ibid.*, pp. 318–319.

gaven geen antwoord of noemden een privé-reden voor verhindering. Verschuur, die al eerder met de signifi had samengewerkt, wees een hernieuwde medewerking vanwege zakelijke bezwaren tegen de signifi af. Op 4 juni 1923 kwamen Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken, Grünbaum, Mannoury en Révész bij elkaar in de universiteit van Amsterdam om het plan voor de encyclopedie te bespreken. Men was het erover eens dat het encyclopedieproject te omvangrijk was voor het aantal medewerkers dat zich tot dan toe had aangemeld. Grünbaum stelde daarom voor om het plan aan te passen, in die zin dat het nauwer zou aansluiten bij het groeiend aantal psychologische werken dat in die tijd over het betekenisprobleem verscheen. Op die manier werd de kans op een bredere ondersteuning en medewerking van de kant van de psychologie vergroot. Als titels die beter bij dit doel pasten, stelde hij 'Grondproblemen der betekenisleer' of 'Betekenis- en wezensanalyse' voor. Omdat ook Révész zich bij dit oordeel aansloot, werd aan beide psychologen de opdracht gegeven om een in deze zin gewijzigd plan voor het gehele werk te maken. Grünbaum en Révész gingen hiermee akkoord, maar lieten, ook na herhaalde verzoeken van Mannoury, niets meer van zich horen. Opnieuw was het niet gelukt om de Signifische Kring uit te breiden met nieuwe medewerkers. Mannoury's encyclopedieproject werd hierdoor onuitvoerbaar.

Nu de verwachting op samenwerking met andere wetenschappers niet werd ingelost, besloten de Kringleden op 10 maart 1924 een eigen, meer bescheiden werk over verschillende thema's binnen de signifi voor te bereiden.¹¹⁶ Mannoury stelde voor om hierbij uit te gaan van de discussies die eerder binnen het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte waren gevoerd. Om de beurt zou een lid van de Kring een inleiding moeten voorbereiden en hierop zouden nieuwe discussies kunnen aansluiten, die verder gingen dan de thema's van het Instituut. De verslagen en samenvattingen van de besprekingen zouden het materiaal voor de publicatie vormen. Als titel werd "Signifese Dialogen" voorgesteld.

Van Ginneken stelde voor om eerst het thema 'experimentele signifi' te behandelen.¹¹⁷ Ter voorbereiding van de bijbehorende experimenten zou Mannoury zich in verbinding moeten stellen met Révész. De experimenten zelf konden worden gehouden op Van Ginnekens seminarium in Nijmegen. Révész stemde in, maar om adviezen voor de experimentele opstelling te kunnen geven, had hij meer informatie nodig over de specifieke probleemstelling van de signifi. In een brief van 3 januari 1925 deelde Mannoury hem zijn ideeën hierover mee. De hoofdtaak van de signifi was het onderzoek naar "de invloed van de gemoedsgesteldheid van de spreker of hoorder op diens opvatting van de betekenis of draagwijdte der woorden."¹¹⁸ Hierbij ging het Mannoury niet zozeer om de

¹¹⁶Schmitz, *De Hollandse signifi*, pp. 320, 322.

¹¹⁷Ibid., p. 320.

¹¹⁸G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

duidelijke gevallen van de dagelijks waar te nemen invloed van stemmingen, als wel om de niet direct waarneembare, zwakke en zelfs de afzonderlijke individuen niet volkomen bewuste invloeden op de betekenis van woorden als 'niets', 'ik', 'zeker', 'Jan', 'Holland', 'onmogelijk', etc. Want met name hier vermoedde hij een wezenlijke invloed van stemmingen en bedoelingen op de woordbetekenis. Ter nadere precisering van de hoofdtaak van de significa formuleerde hij een vijftal vragen:

- a/ Is er een merkbaar onderscheid aan te geven tussen het woordgebruik van een proefpersoon in dezelfde omstandigheden, doch bij verschillende stemming? M.a.w., spreekt iemand in een andere stemming ook een andere 'taal' (hierbij niet alleen op het kiezen van bepaalde woorden, doch ook op het min of meer schoolse zinsverband, de min of meer zorgvuldige artikulering en op toonhoogte, geluidskracht e.d. te letten, (verband met mimiek en gestikulatione).
- b/ Onderscheid tussen de wijze, waarop eenzelfde proefpersoon op eenzelfde 'woord' (bevel of vraag b.v.) reageert, al naar zijn psychische gesteldheid.
- c/ Is er in het algemeen onderscheid aan te geven tussen verschillende wijzen-van-uitdrukken (in het volgende gemakshalve als 'verschillende talen' aan te duiden) die met bepaalde gemoedsstemmingen in verband staan, en kan dus (en zo ja, in hoeverre?) van een 'droevige', 'blijde', 'angstige', 'kalmte', 'woedende' taal, enz. gesproken worden?
- d/ In hoeverre is het mogelijk, door het bezigen van de onder c/ bedoelde 'talen' bij de hoorder de overeenkomstige emotie op te wekken (voorbeeld: griezelverhalen aan kinderen of weinig ontwikkelde).
- e/ In hoeverre werkt het gebruik der 'talen' wat men noemt 'aanstekelijk', enz.¹¹⁹

Het is niet bekend welke adviezen Révész heeft gegeven voor experimenten met deze probleemstellingen.¹²⁰ Het bleef in elk geval, zoals al vaker, bij dit eerste initiatief. De Signifische Kring zou zich in het vervolg niet meer bezighouden met de experimentele significa.

Mannoury's voorstel om een uitgave met signifische dialogen voor te bereiden, leidde niet tot nieuwe discussies.¹²¹ Het kwam eerder tot een soort terugkeer naar de resultaten van het vroegere Instituutswerk die in de notulen waren vastgelegd. Er werden zeven thema's geselecteerd uit de door de vier Kringleden gedurende de jaren 1919–1924 gevoerde besprekingen over significa. Mannoury

¹¹⁹G. Mannoury, geciteerd in: Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 321.

¹²⁰Ibid., pp. 321–322.

¹²¹Ibid., pp. 322, 388.

kreeg de opdracht om de passages in de notulen die hierop betrekking hadden in een min of meer vrije bewerking samen te vatten. De samenvattingen werden aan de Kringleden toegestuurd en in latere vergaderingen nauwgezet gerevideerd. Mannoury maakte zelf zo nu en dan bezwaar tegen de gevolgde werkwijze. Omdat hij de gespreksbijdragen van alle anderen moest redigeren, was hij bang dat hij de inhoud in toenemende mate opofferde aan de vorm en dat hij de heftigheid van de meningsverschillen met zijn eigen formuleringen steeds meer in overeenstemmingen veranderde. Op 2 december 1926 werden er vijf teksten over de volgende drie onderwerpen gereedgemaakt voor publicatie: “De formalistische methode in de signifika”, “De sociale betekenis der signifika” en “Groepspraemissen”. Dat het niet mogelijk bleek te zijn om alle relevant geachte thema’s op deze manier geschikt te maken voor publicatie kwam mede doordat Van Ginneken in het najaar van 1924 plotseling zijn medewerking aan de Signifische Kring opzegde. Mannoury beschouwde de samenwerking tussen de signfici toen als mislukt en hij stelde voor om de Kring op te heffen. Brouwer en Van Eeden vonden dit niet nodig. Zij hielden vast aan de voorbereiding van de “Signifese Dialogen” en zij gingen ervan uit dat Van Ginneken toestemming zou geven voor publicatie van de tot dan toe goedgekeurde teksten.

Na een bijeenkomst op 19 december 1925 kwamen de drie overgebleven Kringleden pas weer bijeen op 2 december 1926.¹²² Op deze bijeenkomst werd besloten om, onder voorwaarde dat Van Ginneken akkoord zou gaan, tot publicatie van de “Signifese Dialogen” over te gaan. Deze zouden voorafgegaan worden door de beginselverklaring van de Signifische Kring en de bijzondere verklaringen van de kringleden.¹²³ De mogelijkheid om eventuele persoonlijke nawoorden toe te voegen, werd opengehouden. De uitgave liet echter nog lang op zich wachten. Pas in 1937 werden de “Signifese Dialogen” gepubliceerd in de tweede jaargang van het tijdschrift *Synthese*. De bijzondere verklaringen van de auteurs werd hierin niet opgenomen en van nawoorden zag men af. In 1939 verscheen een meer volledige uitgave in boekvorm onder de titel *Signifische Dialogen*. De bijeenkomst van 2 december 1926 was tevens de laatste bijeenkomst van de Signifische Kring.¹²⁴ In een *postscriptum* bij de notulen schreef Mannoury op 16 oktober 1938 dat de bijeenkomsten van de Kring vanwege Van Eedens gezondheidstoestand niet meer werden voortgezet. Van Eeden leed aan een vorm van dementie en hij was sinds 1923 geestelijk ver achteruit gegaan. Maar ook Brouwer kon en wilde de samenwerking niet langer voortzetten. Door zijn eigen onderzoek en zijn onderwijsverplichtingen had hij hier geen tijd meer voor en bovendien was zijn geloof in het belang van de gezamenlijke signifische

¹²²Schmitz, *De Hollandse signifca*, p. 324.

¹²³Zie p. 289.

¹²⁴Schmitz, *De Hollandse signifca*, pp. 319, 324–325.

studies voor de samenleving bijna volledig verdwenen. Mannoury had in 1924 al voorgesteld om de Kring op te heffen. Midden 1926 was hij begonnen met de ordening en aanvulling van zijn archief over de signifische beweging. Voor hem leek het werk van de Signifische Kring toen reeds ten einde.

11 | Communistische Partij Holland

Bij de discipline hoort de democratie, anders krijg je het fascisme.

— G. Mannoury¹

Communistische Partij in Nederland

Begin 1918 werd Mannoury, samen met achtentwintig andere leden, door het partijbestuur (ook aangeduid als P. B.) van de Sociaal-Democratische Partij (SDP) kandidaat gesteld voor de Tweede Kamerverkiezingen, die in juli van dat jaar zouden plaatsvinden.² De partij deed voor het eerst mee aan de landelijke verkiezingen. In 1917 was een herziene grondwet van kracht geworden, waarin enkele belangrijke bepalingen met betrekking tot het kiesstelsel waren opgenomen, zoals het algemeen kiesrecht voor mannen, het passief kiesrecht voor vrouwen, de evenredige vertegenwoordiging en de stemplicht.³ De verkiezingen van 1918 zouden onder de nieuwe bepalingen worden gehouden en dit zou voordelig kunnen uitpakken voor de SDP, die vooral aanhang had onder het proletariaat. De kandidatuur werd door twaalf van de voorgedragen leden aanvaard.⁴ De overige kandidaten weigerden of gaven geen antwoord. Mannoury bedankte wegens gezondheidsredenen. Uiteindelijk zette het partijbestuur de volgende zes kandidaten op de voorlopige kieslijst: 1. Wijnkoop; 2. Van Ravesteyn; 3. De Visser; 4. R. Vos; 5. Ceton en 6. G.A. Vader.

In aanloop naar de verkiezingen hield de SDP op zondag 10 februari 1918 een speciaal verkiezingscongres in zaal Concordia te Amsterdam. Hier werd onder invloed van de Russische Revolutie een nieuw strijdprogramma opgesteld, waarmee de partij de verkiezingen zou ingaan. Als belangrijke strijdpunten werden onder andere genoemd: verzekering van een gelijke minimumuitkering aan alle arbeiders.

¹KB HK, *De Tribune* (12 april 1928).

²KB HK, *De Tribune* (21 januari 1918).

³De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, p. 147.

⁴KB HK, *De Tribune* (21 januari 1918).

ders en daarmee gelijk te stellen personen, ook voor de werklozen, tijdelijk of duurzaam invaliden, vrouwen, jeugdige arbeiders en ouden van dagen (60 jaar en daarboven); progressieve belasting met overgang naar staats erfrecht; algemene staatszorg voor de lichamelijke en geestelijke opvoeding van het kind op de grondslag van het verplichte neutrale, kosteloze openbare onderwijs tot het 18de jaar met vrije leermiddelen, voeding, kleding en verzorging; maximum arbeidsdag van 8 uur om te komen tot de 6-urendag; 1,5 rustdag per week; verbod van loonarbeid voor kinderen tot het 18de jaar; grondwetsherziening om te geraken tot onmiddellijke invoering van gelijke politieke rechten voor alle mannen en vrouwen van het 18de jaar af; republikeinse regeringsvorm; afschaffing van de Eerste Kamer; invoering van het volksinitiatief en het volksreferendum; scheiding van kerk en staat; afschaffing van het militaire stelsel; volksbewapening tegen het imperialisme; Indië los van Nederland; volledige opheffing van alle wetten en bepalingen, die de vrijheid van drukpers, het recht van verenigen, vergaderen en de stakingsvrijheid beperken of belemmeren; algemeen verbod van uitvoer van de nodige levensmiddelen voor mens en dier.⁵ In een terugblik van 1948 stelde Van Ravesteyn dat het program een mengelmoes was: “Het was, als alles, ten slotte een compromis, waarbij het P. B., welks woordvoerder vooral Van Ravesteyn was, matigend moest optreden tegen degenen, die in hun revolutionaire ijver verder wilden gaan en aan dit alles nog meer fraais toe wilden voegen.”⁶ Sommige SDP-leden meenden dat de wereldoorlog bezig was over te gaan in de wereldrevolutie. Anderen waren gematigder.

Het verkiezingscongres ging, ondanks enige oppositie, vrijwel volledig akkoord met de door het partijbestuur voorgestelde kandidatenlijst.⁷ In plaats van Vader werd G. Sterringa als zesde op de lijst geplaatst, de overige kandidaten behielden hun plek. Verder werd besloten om deze lijst te combineren met die van de Bond van Christen-Socialisten (BCS), die werd geleid door J.W. Kruyt. Bijna gelijktijdig met het verkiezingscongres van de SDP werd de Socialistische Partij (SP) opgericht. Deze groepering werd gevormd rondom H. Kolthek, de secretaris van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Hoewel de SP een concurrerende partij was, werd de nieuwe formatie door de *Tribune*-redactie met een zekere sympathie begroet.

De Tweede Kamerverkiezingen vonden plaats op 3 juli 1918. Het lukte de SDP om twee zetels te behalen. De BCS en de SP behaalden ieder één zetel. Vooral in Amsterdam was het succes voor de SDP groot. De partij kreeg er meer dan 14.000 stemmen. Dit was geheel tegen de verwachting van de leiders van

⁵Partijprogram SDP geciteerd in: Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, pp. 170–171.

⁶Ibid., p. 171.

⁷Ibid., p. 172.



W. van Ravesteyn.

de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in, die zelf 33.400 stemmen behaalde. De partijleiding van de SDAP gaf toe dat de winst van de SDP gelijk stond met een nederlaag en ze kon zich alleen troosten met de gedachte “dat de Amsterdamsche arbeiders slechts onder den invloed van den nood [als gevolg van de Eerste Wereldoorlog] hun stem aan de ‘hysterische schreeuwers’ van de SDP, aan den gehate Wijnkoop hadden gegeven.”⁸ De SDP had nu overal in het land aanknopingspunten gekregen: “In alle provincies, van Limburg, Brabant en Zeeland tot het Noorden toe. Zelfs in Brabantsche plaatsen als Helmond en Tilburg had het revolutionair-socialistische woord het eerst geklonken. De kleine partij met haar goed 700 leden kon met voldoening op deze eerste verkiezingscampagne terugzien,”⁹ aldus Van Ravesteyn. De twee Kamerzetels van de SDP werden ingenomen door Van Ravesteyn en Wijnkoop. Zij konden min of meer vast rekenen op de medewerking van de twee afgevaardigden van de BCS en de SP: Kruyt en Kolthek. Met hen vormden Van Ravesteyn en Wijnkoop de Revolutionaire Kamerclub in het parlement. In 1919 kreeg de SDP er een derde zetel bij toen Kruyt zich bij de partij aansloot.

Een paar maanden na de Tweede Kamerverkiezingen vond het negende jaarcongres van de SDP plaats, dat werd gehouden in het weekend van 16 en 17 november 1918 in de Graanbeurs te Leiden. Op dit congres stelde het partijbestuur voor om de naam van de partij te veranderen. De Visser beargumenteerde het voorstel als volgt:

Men schaamt zich tegenwoordig, als men sociaal-democraat genoemd wordt. Het is geen eere naam meer, maar een aanduiding dat men renegaat

⁸Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, p. 180.

⁹*Ibid.*, p. 181.

is. Daarom zeggen wij: weg met dien naam. Wij moeten worden de communisten. De Sovjets in Rusland hebben ons reeds het voorbeeld gegeven door zich de Communisten in Rusland te noemen. In Duitsland noemen de communistische groepen zich 'De Communistische Partij van Duitsland'. Overal ter wereld zullen deze groepen dezen naam aannemen. (...). Het P. B. heeft de innige overtuiging, dat de communisten internationaal zich aldus zullen noemen.¹⁰

De SDP herdoopte zich in de Communistische Partij in Nederland (CPN).¹¹ Hiermee bevestigde ze officieel dat ze zich solidair en één verklaarde met de in Rusland heersende Communistische Partij en liet ze de term 'sociaal-democraten' voortaan over aan de 'sociaal-patriotten' of 'sociaal-verraders' van de SDAP, zoals ze deze noemde. Niet veel later veranderde de CPN haar naam in de Communistische Partij Holland (CPH), omdat men op internationale congressen beter bekend was met de naam 'Holland'.¹²

Op het jaarcongres werd tevens besloten dat de CPH zich zou aansluiten bij de Derde Internationale of Communistische Internationale (hier verder aangeduid met de Duitse afkorting Komintern), die toen nog in voorbereiding was.¹³ Bij de voorbereiding van de oprichtingsbijeenkomst van de Komintern speelden de Nederlandse communisten S.J. Rutgers en zijn vrouw L.E. Rutgers-Mees een belangrijke rol.¹⁴ Het echtpaar was met zijn kinderen in 1911 naar Sumatra vertrokken, waar Rutgers werk had gevonden als ingenieur. Vier jaar later vestigde het gezin zich in New York, waar Rutgers vertegenwoordiger werd van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij. In Amerika zette hij zich ook in voor het socialisme. Hij ontmoette er Russische communisten in ballingschap, onder wie N.I. Boecharin en Trotski. Toen in oktober 1917 de Russische Revolutie uitbrak, besloten Rutgers en zijn vrouw naar Moskou te gaan om daar mee te helpen aan de opbouw van de communistische samenleving. Hun reis liep via Japan, waar de kinderen bij vrienden werden achtergelaten, naar Wladiwostok en van daaruit via een lange, barre tocht door Siberië naar Moskou, waar het echtpaar in november 1918 aankwam. Vlak na zijn aankomst werd Rutgers door Lenin ontboden op het Kremlin. Lenin was benieuwd naar informatie over de ontwikkeling van het communisme in het Westen. Moskou zelf verkeerde in een isolement, omdat het van alle kanten werd omgeven door geallieerde legers. Na

¹⁰KB HK, *De Tribune* (20 november 1918).

¹¹Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, p. 187.

¹²E. Binnendijk, 'Tussen droom en werkelijkheid. De betekenis van het 'Russische communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst', Scriptie, Universiteit van Amsterdam (1996), p. 92.

¹³Van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925*, p. 187.

¹⁴G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919–1930* (Amsterdam: L. J. Veen, 2001), pp. 60–62.

het gesprek met Lenin werd Rutgers aangesteld als technisch adviseur van de Sovjetrepubliek Letland. Het echtpaar ging in Riga wonen. Al gauw nadat het zich daar had gevestigd, kreeg het een telex uit Moskou waarin Rutgers' vrouw werd verzocht om naar West-Europa te reizen. Zij moest daar afgevaardigden uitnodigen voor het oprichtingscongres van de Komintern, dat begin maart 1919 in Moskou zou worden gehouden. Zij kreeg hiervoor een groot geldbedrag mee en een aantal door de bolsjewieken geconfisqueerde kostbare sieraden, die zij in Nederland moest verkopen. De opbrengst was bestemd voor de afgevaardigden, die hiermee in hun reiskosten konden voorzien. Rutgers-Mees stemde met de geheime opdracht in.

Hoewel de reis niet eenvoudig verliep, lukte het Rutgers-Mees om de Duits-Nederlandse grens te bereiken.¹⁵ Zij mocht de grens oversteken, maar het geld dat zij bij zich had, moest zij achterlaten bij de Duitse grenswacht. De douane aan de Nederlandse kant van de grens, bij Oldenzaal, vond het vreemd dat een alleenreizende vrouw zoveel kostbare juwelen bij zich droeg. Rutgers-Mees mocht haar reis voortzetten, maar omdat de douane het niet vertrouwdde, werd Den Haag over de zaak ingelicht. Minister van Justitie Th. Heemskerk liet vervolgens een onderzoek instellen "naar aanleiding van het gerucht dat mevrouw Rutgers-Mees ... een bedrag van 1 miljoen roebel voor Wijnkoop zou hebben meegenomen."¹⁶ Vanaf dat moment werd zij geschaduwd door de Centrale Inlichtingendienst, die enkele maanden eerder was opgericht. Rutgers-Mees reisde door naar Bussum waar zij de juwelen, op verzoek van Moskou, bij Gorter afleverde. Deze gaf ze waarschijnlijk aan Wijnkoop om de smokkelwaar te verzilveren. Het is niet zeker of dit ook is gelukt.

Op de terugreis van 15 februari 1919 naar Duitsland werd Rutgers-Mees gevolgd door een inspecteur en een rechercheur van de Centrale Recherche. Te Oldenzaal maakten beide politieambtenaren zich aan haar bekend om haar bagage te onderzoeken. Een vrouwelijke beambte visiteerde haar. Noch de visitatie, noch het onderzoeken van de bagage leverde enig resultaat op. Haar koffer bevatte alleen kleren en levensmiddelen. Tijdens het verhoor door de inspecteur verklaarde Rutgers-Mees aanvankelijk dat zij enkel naar Nederland was gekomen om haar kinderen, die vanuit Japan naar Nederland zouden komen, te treffen. Toen zij erop werd gewezen dat dit niet aannemelijk was en dat zij werd verdacht van bolsjewistische propaganda verklaarde zij het volgende:

Ik ben genaamd Lutherta, Engelina, Mees, geboren te Veendam, 8.8.'79. Ik ben de echtgenote van Sebald, Justinus, Rutgers. Wy wonen sinds enkele weken in Riga, daarvoor in Moscou. Wy beiden zyn aanhangers der bolsje-

¹⁵Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 62.

¹⁶Th. Heemskerk, geciteerd in: *ibid.*

wistische beginselen. Ik ben voornamelyk naar Holland gekomen om geld te overhandigen aan de Hollandsche revolutionairen. Ik ben 5 Febr. alleen uit Riga vertrokken en 8 dezer te Berlyn aangekomen. Dinsdag 11 Febr. ben ik uit Berlyn vetrokken en 12 dezer in Holland aangekomen. Ik heb gesproken met 3 leiders der Hollandsche revolutionairen, zynde Wynkoop, Dr. Ravesteyn en Gorter. De beide eerste heb ik ontmoet ten huize van den heer Bettink, Celebesstraat No. 20 te 's Gravenhage, Gorter aan diens huis te Bussum. Ik heb in opdracht van de Russische bolsjewiken aan Gorter overhandigd: 1e. een diamanten kruis van 50.000 Mk. 2e een parelsnoer van 40.000 Mk. 3e. een groote en een kleine diamant, waarde my onbekend en 4e. twee Russische couranten. Deze sieraden waren bestemd om hier te lande ten bate der communistische beweging te gelde te worden gemaakt. Voorts had ik by my een bedrag groot 19.600 Mk. Dit bedrag was eveneens voor gemeld doel bestemd, doch is my te Bentheim door de Duitsche grenswacht tegen recu afgenomen. Ik zou dit by myn terugkomst weder terug ontvangen. Er zal nu getracht worden dit geld door middel van Duitsche en Hollandsche banken in handen der communisten te krygen. Geld en sieraden waren my door de Russische bolsjewiken ter hand gesteld. Speciale opdrachten had ik niet. Er is door my met de genoemde Hollandsche leiders natuurlyk veel over het verloop der Russische omwenteling gesproken. Ik heb thans absoluut geen brieven van Russische partygenooten bestemd by my, doch heb wel twee mondelinge opdrachten gekregen. 1e. aan de Russische leiders voor te stellen, het internationaal congres voor bolsjewisme niet te Moscou doch in Holland te houden. Het plan is n.l. om binnen kort een dergelyk congres te houden: 2e. plannen voor te bereiden dat er radio-telegrafische verbinding ontstaat tusschen Hollandsche en Russische bolsjewiken. Op welke wyze dit zal geschieden en waar in Holland een dergelyk station zal worden gevestigd is nog niet bekend.¹⁷

Vervolgens verklaarde Rutgers-Mees dat zij al haar kracht zou geven om het bolsjewisme over de gehele wereld te helpen brengen. Zij meende dat de kapitalistische samenleving voor de arbeiders noodlottig was en dat een nieuwe samenleving, die gebaseerd was op gelijk materieel bezit voor allen, zonder onderscheid, noodzakelyk was en desnoods met geweld moest worden verkregen. Zij zei dat de beweringen dat in Rusland anarchie en ellende heersten alleen werden verkondigd om aan het bolsjewisme afbreuk te doen. Zij gaf toe dat de toestand in Rusland nog niet geregeld was, maar dit was slechts een kwestie van

¹⁷L.E. Rutgers-Mees, geciteerd in: Centrale Inlichtingendienst, 'Nederlandse koerierster voor Komintern van ondermeer diamanten', Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919–1940 (1919), (URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/2200-2299/2225.pdf>) – bezocht op 7 september 2017.

tijd. Na het afleggen van deze verklaring moest Rutgers-Mees gedwongen in Nederland blijven.¹⁸ Het lukte haar wel om het in Duitsland achtergelaten geld terug te krijgen. Een deel hiervan overhandigde zij aan Wijnkoop en een ander deel aan A. Baars. Baars zou het geld afdragen aan Mannoury, die lid was van de kascontrolecommissie.

Het oprichtingscongres van de Komintern werd niet in Nederland gehouden, zoals de Nederlandse communisten hadden voorgesteld, maar in Moskou.¹⁹ Het vond plaats van 2 tot 6 maart 1919. Namens de CPH woonde Rutgers, die in Riga was achtergebleven, het congres bij. Na afloop van het congres werd hij ernstig ziek. Hij liep een dubbele longontsteking op bij een demonstratie op het koude en tochtige Rode Plein en verkeerde enkele weken buiten bewustzijn. Toen Rutgers aan het eind van de zomer weer hersteld was, kreeg hij van de Executieve van de Komintern (hier verder aangeduid met de Duitse afkorting EKKI) de opdracht om een afdeling van de Komintern te Amsterdam op te richten. Dit Amsterdams Bureau moest verbindingen met andere landen tot stand brengen en in ieder geval contact zoeken met het Bureau van de Komintern te Stockholm. Ook moest het een blad uitgeven, een archief opzetten, een bibliotheek inrichten en in januari 1920 een internationale communistische conferentie bijeenroepen. Als medewerkers van het Bureau wees het EKKI een vijftal in Moskou bekende Nederlandse communisten aan: Gorter, Pannekoek, Van Ravesteyn, Roland Holst en Wijnkoop. Het EKKI stelde hiervoor een bedrag van twintig miljoen roebel beschikbaar. Net als zijn vrouw kreeg Rutgers een groot deel van dit bedrag mee in de vorm van edelstenen en een klein deel in de vorm van contanten. Daarnaast kreeg hij een half miljoen roebel in kostbaarheden mee voor het partijwerk van de CPH.

Rutgers vertrok op 15 oktober 1919 om de opdracht naar Nederland over te brengen.²⁰ De reis verliep niet geheel vlekkeloos. Rutgers maakte een tussenstop in Berlijn, waar hij op verzoek van Lenin de Komintern-vertegenwoordiger van Duitsland, M. Broński, en de Duitse partijleiders E. Fuchs en P. Levi bezocht. Deze wisten hem ervan te overtuigen dat de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) in acute financiële nood verkeerde. Rutgers besloot om een deel van de kostbaarheden te verkopen en 400.000 DM aan zijn Duitse kameraden beschikbaar te stellen. Omdat hij het riskant vond om het resterende geld en de edelstenen in één keer mee naar Nederland te nemen, liet hij deze in Berlijn achter bij Fuchs. Een koerier zou de kostbaarheden in gedeeltes nabrenghen.

Rutgers had een vooruitziende blik.²¹ Toen hij in november 1919 bij Olden-

¹⁸Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 62.

¹⁹Ibid., pp. 63, 66, 75–76.

²⁰Ibid., p. 76.

²¹Ibid., pp. 76–77.

zaal de grens overkwam, werd hij door de Nederlandse douane tegengehouden. Nadat hij was verhoord, mocht hij een dag later doorreizen naar Amersfoort, waar hij zijn vrouw weer trof. Al gauw werden er twee edelstenen in Nederland bezorgd. Deze werden verkocht voor een bedrag van ongeveer f 26.000,-. De eerste nazending uit Berlijn bleek echter tevens de laatste te zijn. De KPD besloot de kostbaarheden voor zichzelf te houden. Ondanks deze tegenslag begon Rutgers met het uitwerken van Lenins opdracht. Ook Mannoury was bij deze opdracht betrokken. Ter voorbereiding van de internationale communistische conferentie bezocht hij enkele politieke geestverwanten in Engeland.²² Waarschijnlijk ging het hier om een aantal leden van de Labour Party die hij in 1906 op het Interparlementair Socialistisch Congres te Londen reeds had ontmoet.²³

Conferentie Komintern te Amsterdam

Op 3 februari 1920 werd de geheime conferentie van de Komintern gehouden in gebouw Heystee aan de Herengracht 545–549 te Amsterdam.²⁴ De autoriteiten waren hiervan op de hoogte en lieten de conferentie afluisteren. Enkele agenten in burger verstopten zich met een dictafoon in een wandkast in de vergaderzaal. Voordat zij door een van de conferentiedeelnemers werden ontdekt, had de Centrale Inlichtingendienst al enkele dagen ongestoord zijn gang kunnen gaan en uitvoerige rapporten kunnen opstellen. Die rapporten werden doorgespeeld aan het *Algemeen Handelsblad*, dat er op 14 februari 1920 uitgebreid verslag van deed. Volgens de krant had Wijnkoop geklaagd over het feit dat zijn huis in de Pretoriusstraat nr. 3 de laatste tijd onder scherpe politiebewaking stond en werd geblokkeerd.²⁵ Dit was inderdaad het geval. Het was de politie ter ore gekomen dat verschillende vreemdelingen een lang bezoek aan Wijnkoop wilden brengen. In het belang van de openbare veiligheid en van de pasvoorschriften vond ze het raadzaam om deze mensen in de gaten te houden. Dit bleef niet zonder resultaat. Zo werd onder andere een Belg uit Kortrijk aangehouden. Deze had niet de juiste papieren bij zich en werd naar het hoofdbureau overgebracht. Bij fouillering kwam de betreffende rechercheur de borstwelving wat vreemd voor. Hij liet de vrouw van de conciërge de fouillering voortzetten en zijn vermoeden was juist: “De arrestant was een vrouw in manskleeren, uit België naar den heer Wijnkoop gekomen om van hem papieren te krijgen, voor de reis naar Sovjet-

²²G. Harmsen en G. Voerman, ‘Mannoury, Gerrit’, in *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Digitale versie BWSA, 2003), (URL: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/mannoury>) – bezocht op 7 september 2017.

²³Zie ook p. 100.

²⁴Voerman, *De meridiaan van Moskou*, pp. 81, 83.

²⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (14 februari 1920).

Rusland.”²⁶ Dit was niet de enige arrestant met een vreemde nationaliteit die na een bezoek aan Wijnkoop door de politie over de grens werd gezet. Het posten in de Pretoriusstraat leidde tot menige aanhouding.

Buiten de personen die het land waren uitgezet, was er nog een groot aantal vreemdelingen op communistisch bezoek in Nederland, want, zo berichtte het *Algemeen Handelsblad*, “in de eerste helft dezer maand is hier een geheime internationale communistische conferentie gehouden.”²⁷ Nadat de congresgangers hadden ontdekt dat zij werden afgeluisterd, probeerden zij de autoriteiten op het verkeerde been te zetten door de conferentie op andere locaties in Amsterdam voort te zetten. De zittingen vonden volgens de krant onder andere plaats ten huize van professor Mannoury aan de Koninginneweg nr. 192, ten huize van Wijnkoop in de Pretoriusstraat nr. 3, op het kantoor van *De Tribune* aan de Amstel nr. 85 en ten huize van Rutgers, die de Russische Sovjets vertegenwoordigde, in de Van Campenstraat nr. 9 te Amersfoort. Ook hiervan waren de autoriteiten op de hoogte. Mannoury’s zoon Jan herinnerde zich later dat er in die tijd permanent een politieagent voor het huis stond te posten. Er werd zelfs een extra lantaarnpaal neergezet, die er nog jaren heeft gestaan. Hoewel hij en zijn zussen geheel buiten dit alles stonden, werden zij soms uitgescholden voor bolsjewiek, maar “van verder gaand molest was in de toenmaals echt wel tolerante maatschappij geen sprake.”²⁸ Mannoury werd nog jarenlang in de gaten gehouden. Tussen 1920 en 1936 stelde de Centrale Inlichtingendienst tenminste achtendertig rapporten op over zijn politieke activiteiten.

Aan de conferentie van de Komintern werd deelgenomen door vertegenwoordigers van de communistische partijen van Amerika, België, Duitsland, Engeland, Hongarije, Nederland, Nederlands-Indië, Rusland en Zwitserland.²⁹ Als vertegenwoordigers van Nederland namen onder meer Gorter, Mannoury, Pannekoek, Roland Holst, Rutgers, Rutgers-Mees, T.S. Kwa, Wijnkoop en A.A.H. de Wit deel. Wijnkoop fungeerde als voorzitter, Mannoury als secretaris. Gedurende een of meer zittingen waren als gasten aanwezig: G.J.H. Ankersmit, E. Bouwman, Kruyt, B. de Ligt, H.J.F. M. Sneevliet en De Visser. Op de conferentie, zo berichtte de krant verder, werd besloten tot de oprichting van een Uitvoerend Bureau der Derde Internationale. Roland Holst en Rutgers namen hierin plaats als leden, terwijl Wijnkoop werd aangewezen als gedelegeerde voor de Nederlandse Communistische Partij. Het Bureau stond onmiddellijk onder dat van Lenin te Moskou. Het zou zich in het bijzonder bezighouden met het verspreiden van lectuur, met propaganda en het beschikbaar stellen van de hiervoor benodigde

²⁶KB HK, *Algemeen Handelsblad* (14 februari 1920).

²⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (14 februari 1920).

²⁸PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

²⁹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (14 februari 1920).

fondsen. De Russische Sovjetregering stelde diamanten, parels en andere edelgesteenten ter waarde van twintig miljoen roebel ter beschikking aan het Bureau. Het lag stellig in de bedoeling van de Nederlandse communisten om binnen drie maanden tot een revolutionaire actie te komen:

Men zal trachten internationaal in elke fabriek onder de werklieden een groep te vormen, die bij *revolutie de kern moeten uitmaken van den in die fabriek te vormen bedrijfsraad of sovjet*. Rutgers heeft medegedeeld, *dat in het voorjaar de Russische Sovjet Republiek een offensief naar het Westen zal ondernemen met het doel, de Sovjetregeringsvorm in de andere landen van Europa tot stand te brengen. De taak van het Bureau in Nederland is, de landen in West Europa zoodanig te bewerken, dat bij aankomst der Sovjetlegers geen tegenstand zal worden geboden en in de landen zelf de Sovjetrepubliek zal worden uitgeroepen als gevolg van de getroffen maatregelen van het Bureau. Tot bereiking van dit doel zal het Bureau van de Russische Sovjetregering de beschikking krijgen over een bedrag van 20.000.000 roebel oude waarde en wel in den vorm van diamanten, paarlen en edelgesteenten, vertegenwoordigende alzoo ruim 22.000.000 gulden. Dit bedrag is door Rutgers, echter nog niet ontvangen. Alle stakingen die een revolutionair karakter dragen, zullen door het Bureau Executief in Nederland worden ondersteund. Tot de stakingen, die ondersteund zullen worden, behoort ook de a.s. staking der transportarbeiders. Bijzondere aandacht zal worden gewijd aan Duitschland om daar iedere revolutionaire poging te steunen. In de openingsspeech, welke Henriette Roland Holst hield, zeide zij, dat het congres bijeengeroepen was, om definitieve plannen te maken hoe eene revolutie tot stand te brengen in de naaste toekomst.*³⁰

In een onderhoud met *De Telegraaf* erkende Wijnkoop dat de conferentie had plaatsgevonden, maar die ging alleen over de internationaal vast te stellen lijnen van politiek en organisatie.³¹ Een rapport hierover zou door het Amsterdams Bureau gepubliceerd worden. Wat betreft de namen van de personen die aan de conferentie zouden hebben deelgenomen, zei Wijnkoop dat er door het *Algemeen Handelsblad* mensen werden genoemd die er niet waren geweest en er niets vanaf wisten, terwijl er aan de andere kant verscheidene mensen waren geweest die niet door de krant werden genoemd. Verder ontkende Wijnkoop dat er van enige financiële steun door Sovjet-Rusland sprake zou zijn:

Er is niets gekomen en voor zoover mij en anderen bekend is, is er ook niets

³⁰Centrale Inlichtingendienst, 'IIIe Internationale', Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919–1940 (1920), (URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0200-0299/264.pdf>) – bezocht op 7 september 2017.

³¹KB HK, *De Telegraaf* (14 februari 1920).

onderweg. Er is ook niets gevraagd. Integendeel – wij hebben ten opzichte van het punt financiën besloten, dat ieder land zou bijdragen tot de kosten van de conferentie en de uitvoering der besluiten, wat niet noodig zou zijn als er iets van die sensationeele roebels en edelgesteentengeschiedenis aan was.³²

De vraag was dan ook hoe de heren van het *Algemeen Handelsblad* aan hun informatie waren gekomen. Als verklaring wees Wijnkoop op de arrestatie van het Württembergse parlamentslid C. Zetkin en enkele Belgen. Van die Belgen nam de politie aan dat zij in verband stonden met de conferentie. Vermoedelijk, want Wijnkoop had hen niet gesproken, kwamen zij in verband met hun eigen aangelegenheden. Zij hadden in elk geval niets met de conferentie te maken. De politie had de papieren van deze mensen afgenomen en uit die van mevrouw Zetkin, en wellicht uit die van enige andere gearresteerden, had men vermoedelijk een en ander omtrent de conferentie vernomen: “Zoo komt het ‘Handels-blad’ aan zijn inlichtingen,”³³ aldus Wijnkoop.

Uiteindelijk kwam er niet veel van het Amsterdams Bureau terecht.³⁴ Eind april 1920 besloot het EKKI om het mandaat van Amsterdam in te trekken vanwege afwijkende politieke opvattingen. De taken van het Bureau werden overgeheveld naar het West-Europäische Sekretariat te Berlijn.

De twee zijden van een moeilijk vraagstuk (1921)

In de periode 1920–1930 was Mannoury politiek zeer actief. Hij schreef veel korte, ingezonden stukken voor *De Tribune* en andere communistische en socialistische bladen, waarin hij opkwam voor de vrijheid van meningsuiting in de partij.³⁵ In 1921 bemoeide Mannoury zich met een meningsverschil tussen het landelijke partijbestuur van de CPH en het bestuur van de afdeling Enschede van de CPH. Deze laatste had in april 1921 een motie aangenomen, die aan alle afdelingen werd rondgezonden. De afdeling verklaarde hierin dat ze de afgevaardigden, die de CPH naar het derde congres van de Komintern te Moskou wilde zenden, niet bevoegd achtte om de mening van het communistische of revolutionaire proletariaat in Nederland weer te geven:

Omdat zulk een meening zich niet zou hebben kunnen vormen, doordat in de groote vraagstukken van taktiek en organisatie op politiek en vakvereenigingsgebied de leiders der Partij in het orgaan ‘De Tribune’ de leden der

³²KB HK, *De Telegraaf* (15 februari 1920).

³³KB HK, *De Telegraaf* (15 februari 1920).

³⁴Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 90.

³⁵Voerman, ‘Communist zonder partij’, p. 64; zie ook G. Voerman, ‘Gerrit Mannoury. Communistisch strijder voor het vrije woord’, *Spanning*, 9:4 (2007).

partij en het proletariaat in het algemeen geheel onvoldoende en eenzijdig naar haar meening hadden voorgelicht.³⁶

De afdeling achtte het reeds te laat om nog voor het congres van de Komintern een discussie te houden en uitspraken van de CPH uit te lokken over punten als ‘parlementarisme’ en ‘Arbeiterunionen’ ten opzichte waarvan de afgevaardigden een imperatief mandaat behoorden mee te krijgen. De enige mogelijkheid om de rechtse en linkse stromingen van het revolutionaire proletariaat in Nederland tot uiting te doen komen, was een gelijk aantal vertegenwoordigers van beide richtingen naar het congres af te vaardigen.

De redactie van *De Tribune* weigerde de rondgezonden motie in haar blad te plaatsen. Wel werd ze in een vergadering van het partijbestuur van 16 april 1921 behandeld. Het partijbestuur begreep de weigering tot plaatsing, omdat de motie in strijd was met de besluiten die op het laatste partijcongres waren genomen, maar vooral ook omdat de afdeling Enschede het niet nodig had gevonden om een vertegenwoordiger naar dit congres af te vaardigen. Het partijbestuur meende er goed aan te doen om voor twee van zijn leden toegang te verzoeken tot de eerstvolgende huishoudelijke vergadering van de afdeling Enschede, om de motie met de leden van die afdeling te bespreken. Dit verzoek werd gehonoreerd.

Op 23 april 1921 werd de buitengewone huishoudelijke vergadering van de afdeling Enschede belegd.³⁷ Voor het partijbestuur van de CPH waren Ceton en Wijnkoop aanwezig. Volgens het verslag dat het partijbestuur op 12 mei 1921 onder de titel “Het geval Enschede” in *De Tribune* liet afdrucken, verliep de vergadering erg rumoerig. In plaats van onmiddellijk aan het partijbestuur het woord te geven voor de kwestie waar het om ging, begon J. Goris, een van de leden, met de eis dat er eerst ballotage van nieuwe leden moest plaatshebben. De voorzitter, J. Brommert, weigerde echter om andere zaken dan de motie in behandeling te nemen. Goris en andere aanwezigen reageerden hierop door met veel lawaai de vergadering onmogelijk te maken. Hierdoor zag Brommert zich genoodzaakt om alsnog toe te geven. Dit was tegen de zin van Ceton en Wijnkoop. Al gauw bleek dat zo goed als alle aanwezigen voor de toelating van de nieuwe leden waren en na de stemming kon de vergadering worden hervat. Brommert gaf voor de tweede keer het woord aan Wijnkoop. Door het geschreeuw van Goris en een aantal anderen lukte het Wijnkoop echter ook dit keer niet om aan het woord te komen. Nu eisten de schreeuwers dat eerst een lid van de afdeling, dat vroeger een ander lid eens voor schurk zou hebben uitgescholden, dit zou terugnemen. Brommert weigerde deze zaak op de vergadering aan de orde te stellen. Voor Ceton en Wijnkoop werd het langzamerhand duidelijk dat er geen

³⁶KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

³⁷KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

andere bedoeling was dan de vergadering in de war te schoppen. De herrie werd uiteindelijk zo groot dat de voorzitter de vergadering moest schorsen. Goris en een zekere Schouwing verklaarden te bedanken als lid.

Bij het heropenen van de vergadering verzocht Brommert de leden die bedankt hadden om de vergadering te verlaten.³⁸ Weer ontstond er grote herrie onder leiding van enkele leden. Velen riepen te bedanken, dit gebeurde zelfs georganiseerd, en een groot deel van de aanwezigen verklaarde onder luid tumult geen lid meer te willen zijn van de partij en verliet de vergadering. Intussen was het partijbestuur nog steeds niet aan het woord geweest. Met de overgebleven leden kon eindelijk worden vergaderd. Ook nu kon het partijbestuur echter niet aan het woord komen, omdat eerst dringender zaken noodzakelijk waren: er moest een gedeeltelijk nieuw bestuur worden gekozen. Nadat dit was gebeurd, stelde de vergadering vast dat een nieuwe aanmelding van de uitgetreden leden slechts in overleg met het partijbestuur kon plaatsvinden. Ten slotte werden er nog enkele organisatorische maatregelen getroffen, waarna het partijbestuur het woord zou krijgen over de motie. Op dat moment verscheen echter een van de uitgetreden leden weer op de vergadering met de mededeling dat alle opgestapte leden terug zouden komen. Men deelde hem de besluiten van de vergadering mee. Na enige tijd kwam een aantal uitgetreden leden met veel rumoer weer terug in de zaal, waardoor het voortzetten van de vergadering onmogelijk werd en voortzetting op een andere plek gewenst was: "Vergezeld door gescheld van 'baantjesgasten' en dergelijke schoone betitelingen verlieten de afgevaardigden van het partijbestuur met de aan de partij trouw gebleven afdeling, het gebouw, zonder nog een woord over de motie te hebben gesproken."³⁹ De vergadering werd elders voortgezet.

Het was volgens Ceton en Wijnkoop niet moeilijk om aan de overgebleven partijgenoten duidelijk te maken dat de afdeling Enschede in haar motie niet het recht had zich te verzetten tegen de aangenomen besluiten van het laatste partijcongres en dat het partijbestuur de plicht had om die uit te voeren. Dit hield in dat het partijbestuur afgevaardigden voor het congres van de Komintern moest aanwijzen die de mening van de partij verkondigden, dat over vraagstukken als 'parlementarisme' en 'Arbeiterunions' vrijuit kon worden geschreven en gediscussieerd in *De Tribune*, maar dat het partijbestuur en de partij, zolang daarover door het congres geen andere beslissingen waren genomen, zich aan de oude beslissingen moesten houden en dat geen enkele afdeling zich daar op eigen houtje tegen kon verzetten. Meende een afdeling dat het standpunt van de partij ten opzichte van een of ander punt moest worden gewijzigd, dan kon ze

³⁸KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

³⁹KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

daartoe voorstellen doen voor het aanstaande congres. Na deze uiteenzetting trok de afdeling Enschede haar motie in.

Namens het partijbestuur benadrukten Ceton en Wijnkoop in het *Tribune*-artikel nogmaals dat aan het partijbestuur van congres tot congres de leiding van de partij was opgedragen. Het partijbestuur moest ervoor waken dat de hand werd gehouden aan de congresbesluiten en ervoor zorgen dat de partij “een communistische partij [blijft] op de basis van wat door de Communistische Internationale te Moskou besloten is, ook wat zijn organisatie, zijn proletarische discipline betreft.”⁴⁰ Bovendien geloofden zij dat er geen andere communistische partij kon worden gevonden, waarin zoveel vrijheid van meningsuiting heerste als in de CPH. Bijna elke revolutionaire mening werd in *De Tribune* toegelaten en elk lid had zoveel vrijheid van meningsuiting als in een organisatie maar mogelijk was. Dit had zijn historische oorzaken.⁴¹ Hier moest echter, wilde de CPH werkelijk als partij, als organisatie, als geheel kunnen optreden, een sterke zelfgewilde discipline tegenover staan. Dit hield in dat wanneer besluiten eenmaal waren genomen, ieder zich hieraan hield en ieder die besluiten gemeenschappelijk uitvoerde: “Slechts dan is een actie der partij mogelijk. En onze partij, wil ze werkelijk een partij blijven, zal hebben op te treden tegen elk en ieder, die haar organisatie en haar revolutionair strijdvermogen aanrandt.”⁴² De uitgetreden leden van de afdeling Enschede hadden dit niet begrepen. Zij wilden wel de vrijheid, maar niet de discipline. Zij voelden zich geen deel van het grote geheel der Internationale en traden daarom op deze wijze op. Het partijbestuur kon niet anders dan hopen en verwachten dat de meesten weer op hun schreden zouden terugkeren. Maar zolang zij hun oude manier van optreden behielden, konden zij geen deel uitmaken van een werkelijk strijdende partij: “Werkelijke communisten kent men niet aan hun woorden, maar aan hun daden.”⁴³ Ceton en Wijnkoop hadden dit alles willen zeggen en uitvoerig willen toelichten op de buitengewone huishoudelijke vergadering van de afdeling Enschede toen nog alle leden daar aanwezig waren. Een groot deel had dit echter niet gewild, zich buiten de partij geplaatst en de organisatie verlaten.

Mannoury's zus Dora reageerde op de gebeurtenissen in Enschede met een ingezonden brief aan het partijbestuur, die in *De Tribune* van 19 mei 1921 werd opgenomen. Volgens haar had de afdeling Enschede blijkbaar een aantal leden geroyeerd. Het partijbestuur schreef in haar artikel immers dat veel leden op de buitengewone huishoudelijke vergadering riepen te bedanken, dit gebeurde zelfs georganiseerd, en dat een groot deel van de aanwezigen onder luid tumult ver-

⁴⁰KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

⁴¹Zie p. 151.

⁴²KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

⁴³KB HK, *De Tribune* (12 mei 1921).

klaarde geen lid meer te willen zijn van de partij en de vergadering had verlaten. Maar, zo vroeg zij zich af, “hoe kan men nu onderscheiden, wie van deze groepen hebben besloten dat zij bedankten, en wie niet? Men kan toch niet in koor bedanken.”⁴⁴ Dora had de statuten van de CPH erop nagelezen en hierin stond dat leden wegens grove vergrijpen tegen de beginselen van de partij of wegens een grote contributieschuld door hun afdeling konden worden geroyeerd. Zij wilde van het partijbestuur weten op welke van deze beide gronden het royement van de leden had plaats gehad: “Van contributieschuld lees ik niets,”⁴⁵ aldus Dora. In een onderschrift bij de brief stelde het partijbestuur dat de afdeling Enschede geen enkel lid had geroyeerd. Ettelijke leden van die afdeling hadden zelf als zodanig bedankt: “Dat kan partijgenoot Mannoury weten. Ze vraagt dus naar den bekenden weg. Waar geen royement in Enschede heeft plaats gehad, en zij dat kan weten, heeft haar vraag dus geen zin.”⁴⁶

Volgens een bericht in het sociaal-democratisch dagblad *Voorwaarts* hadden de uitgetreden leden in Enschede het er niet bij laten zitten.⁴⁷ Nadat zij de buitengewone huishoudelijke vergadering hadden verlaten, hadden zij de zaken op eigen gelegenheid verder behandeld. Er werd onder andere een nieuw bestuur gekozen, waarvan Goris voorzitter werd. Er bestonden nu twee afdelingen Enschede naast elkaar en dit leidde tot een geschil over wat nu eigenlijk de ware afdeling was. Wijnkoop hield Brommert de hand boven het hoofd. De afdeling van Goris wilde hier niets van weten en kondigde aan dat er op 2 mei 1921 een ledenvergadering zou worden gehouden, waar tot het royement van Brommert moest worden besloten. Dit besluit werd inderdaad genomen en op 4 mei 1921 maakte het bestuur dit bekend in het plaatselijke dagblad:

Het bestuur der afdeeling Enschedé der C.P. in Nederland, maakt aan alle partijgenooten en arbeiders van Enschedé bekend, dat de afdeeling in haar ledenvergadering van 2 mei j.l. de heer J. Brommert Jr. geroyeerd heeft als lid der afdeeling, op grond van zijn arbeiders-vijandig optreden binnen en buiten de afdeeling.⁴⁸

Het partijbestuur van de CPH reageerde hierop met een bekendmaking in *De Tribune* van 7 mei 1921, waarin werd aangegeven dat Brommert de voorzitter van het bestuur van de afdeling Enschede van de CPH was:

Hieruit blijkt dus, dat het een kwaadwillige leugen is, als wordt beweerd dat Brommert als lid der C.P. zou zijn geroyeerd. Voorts wijst het Partijbestuur

⁴⁴KB HK, *De Tribune* (19 mei 1921).

⁴⁵KB HK, *De Tribune* (19 mei 1921).

⁴⁶KB HK, *De Tribune* (19 mei 1921).

⁴⁷KB HK, *Voorwaarts* (7 mei 1921).

⁴⁸KB HK, *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant* (4 mei 1921).

der Comm. Partij er op, dat de heeren Goris, Van den Brink en Dr. Geers geen leden zijn van de Communistische Partij en dus geen bestuursleden kunnen zijn van een afdeling dier Partij.⁴⁹

Een paar dagen later verschenen er weer twee advertenties in de krant, beiden van de afdeling Enschede van de CPH. Hierin werd aangekondigd dat er op vrijdag 6 mei 1921 om 20.00 uur in zaal 2 van Ons Huis een openbare vergadering zou plaatsvinden, waarin zouden spreken: “Voor de eene afdeling [die van Brommert] L. de Visser over ‘Amsterdam of Moskou’ en voor de andere afdeling [die van Goris]: B. Luteraan over ‘De Taktische Stroomingen in de 3de Internationale’. Let wel, beiden op denzelfden dag, ’t zelfde uur in dezelfde zaal! Wat zal dat fraai worden!”⁵⁰ aldus *Voorwaarts*.

Luteraan was oorspronkelijk door de afdeling van Brommert gevraagd voor een openbare vergadering, waarin de partijgeschillen zouden worden besproken. De afdeling had dit verzoek echter ingetrokken en Luteraan hiervan op de hoogte gesteld. Vervolgens had ze besloten om de gereserveerde zaal toch te gebruiken en een vergadering te beleggen met De Visser. De afdeling van Goris had in hetzelfde gebouw en op hetzelfde tijdstip een vergadering belegd, waarvoor Luteraan nu als spreker zou optreden. Dit kon door het partijbestuur van de CPH niet worden getolereerd: “Het Partijbestuur heeft gemeend, op grond van deze aan de partij vijandige handelingen, de leden Luteraan en Verduin, die eveneens deze vergadering bijwoonde, te moeten royeeren onder verantwoording aan het eerstvolgend congres onzer partij.”⁵¹

Met het royeren van twee van haar leden sloeg het partijbestuur van de CPH een nieuwe, streng gedisciplineerde koers in.⁵² Volgens Wijnkoop moest er voortaan harder worden opgetreden. Dit betekende niet dat er in de partij geen plaats meer was voor kritiek, want op het partijcongres kon ieder lid zijn mening geven. Maar bij eenmaal genomen besluiten hadden alle leden zich neer te leggen. Wie dat niet deed, liep de kans om uit de partij te worden getrap: “Deloyale strijd in de partij tegen de partij kan niet geduld worden.”⁵³

Naar aanleiding van het royement van Luteraan en Verduin schreef Mannoury het stuk “De Twee Zijden van een Moeilijk Vraagstuk”, dat op 20 mei 1921 in *De Tribune* werd gepubliceerd. Hierin wees hij op het belang van zowel de ‘discipline’ als de ‘democratie’ voor de ontwikkeling van het communisme.⁵⁴ Ten aanzien van de kwestie Enschede stond voor Mannoury het volgende vast:

⁴⁹KB HK, *De Tribune* (7 mei 1921).

⁵⁰KB HK, *Voorwaarts* (7 mei 1921).

⁵¹KB HK, *De Tribune* (7 mei 1921).

⁵²Voerman, *De meridiaan van Moskou*, pp. 111–112.

⁵³D.J. Wijnkoop, geciteerd in: *ibid.*, p. 112.

⁵⁴Zie ook p. 162.

Dat de eenige belemmering, die nog aan de overwinning der arbeidersklasse in den weg staat, haar gebrek aan eenheid is; dat die eenheid een strengere partijdiscipline noodzakelijk maakt, dan tot nu toe bij ons bestond; en dat iedere afzonderlijke organisatie van minderheden in de Kommunistische partij met die discipline in den grond der zaak onvereinigbaar is.⁵⁵

Verder viel naar zijn idee niet te ontkennen dat de minderheid in de CPH, waartoe de geroeyerden behoorden, meer en meer van een streven naar afzonderlijke aaneensluiting – zij het binnen het raam van de partij – blijk gaf, en daarmee de vaste bodem van de partijeenheid dreigde te verlaten. Mannoury kon zich moeilijk anders voorstellen dan dat deze omstandigheid voor het partijbestuur de voornaamste aanleiding was geweest om tegen de leden Luteraan en Verduin op te treden, zoals het gedaan had. Als dit echter zo was, meende hij evenzeer dat het partijbestuur daardoor blijk gaf:

Het zoo gewichtige en moeilijke vraagstuk der partijdiscipline en partijdemocratie op zeer eenzijdige en oppervlakkige wijze te hebben opgevat, en zich geen rekenschap te hebben gegeven van de onverbreekelijke eenheid der beide schijnbaar tegenovergestelde beginselen, waartoe dit vraagstuk te herleiden is: de veelheid der gedachten en de eenheid van de daad.⁵⁶

Na Deventer had Mannoury breedvoerig uiting gegeven aan zijn overtuiging omtrent deze beide beginselen en omtrent de consequenties, waartoe zij moesten leiden.⁵⁷ En herhaaldelijk had hij daarna gelegenheid gehad er op te wijzen dat die consequentie in de eerste plaats eiste:

Niet alleen de volkomen vrijheid der minderheden, van haar afwijkend gevoelen, zoowel in de mondelinge als in de schriftelijke discussie blijk te geven, maar vooral ook de plicht van beide partijen, elkanders argumenten ernstig te overwegen, en zich te doordringen van het besef, dat in laatste instantie ieder vraagstuk een gevoelsvraagstuk is, dat enkel kan worden opgelost en beheerscht, door de kracht en de waarde van de standpunten, die voor- en tegenstanders innemen, *mede te voelen*.⁵⁸

En aan deze voorwaarde van ware democratie was tot dan toe in de CPH zelden of nooit voldaan. Tot een daadwerkelijk beletten of onderdrukken van de meningsuitingen van de minderheid was het wellicht nooit gekomen, maar van enige behoorlijke aandacht voor de aangevoerde overwegingen, om niet te spreken van enige wederzijdse waardering, was doorgaans geen spoor te bekennen. En het

⁵⁵KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

⁵⁶KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

⁵⁷Zie ook p. 162.

⁵⁸KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

waren volgens Mannoury niet enkel, of zelfs niet in de voornaamste plaats, de partijbestuurders en de *Tribune*-redactie, die in dit opzicht tekort waren gescho-ten, maar in veel ernstiger mate nog het gros van zijn, zowel tot de meerderheid als de minderheid behorende, partijgenoten:

En dít is de reden, dat een rijk en vruchtdragend partijleven bij ons tot nu toe onmogelijk geweest is, dit is de kanker, die aan onze eenheid knaagt. Als ik zoo vaak naar de pen gegrepen heb, om de verderfelijke scheld- en schimpmethode, die in onze kringen nog maar al te vaak de *denk*-methode vervangt, te bestrijden, was dat waarlijk niet uit een soort goedmoedig idealisme, te zachtzinnig om ‘een kat zonder handschoenen aan te vatten’, maar omdat ik weet, hoeveel zelfbedwang en geestesinspanning het eischt, tegen een aanvankelijke zienswijze in, een afwijkende te doorgronden en in te denken, en ook, hoe onmogelijk die geestesarbeid wordt, als eenmaal de hartstochten door bijtende schimp en honende verdachtmaking over een weer geprikkeld zijn.⁵⁹

Mannoury kon niet inzien dat hetgeen als redenen van roeyement tegen Luteraan en Verduin werd aangevoerd een inbreuk op de partijdiscipline zou inhouden, “daar deze zich uit den aard der zaak enkel uitstrekt tot de langs democratische weg vastgestelde wijze, waarop de partijgenooten in den klassenstrijd hebben op te treden.”⁶⁰ Daarom achtte hij een roeyement op deze gronden in strijd met de letter en de geest van de statuten van de CPH, terwijl verder het uitspreken daarvan, zonder zelfs de afdeling, waartoe de geroyeerden behoorden, erin te kennen, in zijn ogen een ernstige miskenning van de waardigheid van die afdeling en van de gehele partij inhield. Maar van ernstiger aard dan enige afwijking van de geschreven en ongeschreven partijwetten vond Mannoury de eenzijdigheid, waarvan het partijbestuur blijk gaf door het herstel voor de bedreigde eenheid in de partij in dergelijke geweldmaatregelen te zoeken, in plaats van in een verhoging van het peil van de onderlinge gedachtenwisselingen. Want dit vormde voor Mannoury de ‘weerszijde’ van de beginselen van discipline, die hij in deze voorop had gesteld:

Dat de eenige belemmering, die aan het totstandkomen en handhaven van de eenheid der Kommunisten in den weg staat, hun gebrek aan zelfbedwang is; dat dit zelfbedwang een ruimere en bredere gedachtenwisseling mogelijk moet maken dan tot nu toe bij ons bestond; en dat iedere neiging tot afzonderlijke organisatie van minderheden dan vanzelf zal verdwijnen.⁶¹

⁵⁹KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

⁶⁰KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

⁶¹KB HK, *De Tribune* (20 mei 1921).

In een onderschrift bij Mannoury's stuk stelde het partijbestuur dat Luteraan en Verduin geroyeerd waren, zoals partijgenoot Mannoury kon weten, enkel en uitsluitend omdat zij tegenover de bestaande afdeling Enschede bij een openbare vergadering metterdaad en tegen beter weten in meehielpen om het te doen voorkomen alsof niet deze afdeling, maar een willekeurige groep mensen de afdeling van de CPH daadwerkelijk vormde. Als dit soort dingen geduld zou worden dan hield, zoals ook Mannoury zou moeten inzien, alle organisatie op. Volgens het partijbestuur hield dit geen enkel verband met de afwijkende meningen, die Luteraan en Verduin reeds sinds lange tijd verkondigden.⁶²

Het stuk in *De Tribune* werd uitvoerig geciteerd in diverse dagbladen. Het sociaal-democratisch dagblad *Voorwaarts* maakte uit Mannoury's verhaal op dat de communisten niet alleen tegen hun tegenstanders scholden, maar ook onderling:

We behoeven ons dus niet te verbazen over “de verderfelijke scheld- en schimpmethode”, welke de Wijnkopianen bij de bestrijding van hun tegenstanders – en van de sociaal-democraten inzonderheid – in praktijk brengen. Want de heeren passen, wanneer zij onder elkaar over meningsverschillen discussiëren, precies diezelfde methode toe. De meesten kunnen blijkbaar niet anders. 't Is stumperig!⁶³

Het Volk stemde volledig in met Mannoury's oordeel: “Met zoo'n oordeel kunnen de partijbestuurders en de ‘Tribune’-redactie het voorlopig doen! Hoewel het is boter aan den galg gesmeerd, zonder diktatuur kunnen kommunisten nu eenmaal niet.”⁶⁴

Naast het schrijven van zijn principiële stukken voor *De Tribune* en andere bladen, was Mannoury ook actief in allerlei commissies, waaronder de Commissie van geschillen tusschen Redactie Tribune en Inzenders, die in december 1918 was opgericht.⁶⁵ Het was niet toevallig dat Mannoury voor deze commissie werd gekozen. Volgens zijn partijgenoot G.J.M. van het Reve, die altijd een grote sympathie voor hem had, stonden Mannoury's eerlijkheid, zijn oprechtheid en zijn goede trouw bij iedereen boven elke twijfel.⁶⁶ Sommige partijgenoten dreven de spot met Mannoury en zeiden dat hij een ‘eerlijkecomplex’ had. Het verhaal ging dat als de tramconductor Mannoury bij het afstempelen van zijn vijfrittenkaart per ongeluk oversloeg, hij zelf de desbetreffende rit ongeldig maakte

⁶²Zie ook p. 234.

⁶³KB HK, *Voorwaarts* (25 mei 1921).

⁶⁴KB HK, *Het Volk* (21 mei 1921).

⁶⁵Zie ook p. 158.

⁶⁶G. J. M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht: Ambo, 1967), p. 133.

en er bij de volgende rit voor zorgde dat er twee werden afgestempeld. Het was echter niet zo, aldus Van het Reve, dat Mannoury een nuchtere, bezadigde, van zijn eigen voortreffelijkheid overtuigde, eigenwijze schoolfrik was:

Integendeel, hij kon zich soms mateloos kwaad maken en nam dan minder dan ooit een blad voor de mond. Eénmaal heeft hij over mij zijn toorn uitgestort. Ik mengde mij slechts zelden in de discussies, maar één keer, toen ik het oneens was met Carvalho, een leraar Duits met wie ik jarenlang bevriend ben geweest, meende Mannoury mij te moeten aanvallen. Ik weet de bijzonderheden niet meer van ons meningsverschil, maar Mannoury viel mij ongekend fel aan, voegde me zelf een scheldwoord toe, zodat ik niet wist hoe ik het met hem had. Ik was meer verbaasd dan verontwaardigd en vond het zelfs niet nodig Mannoury te antwoorden. Maar ik moet het me toch wel hebben aangetrokken, want ik ben zonder tegen iemand ook maar één woord te zeggen naar huis gegaan. Mijn vrouw, aan wie ik verslag uitbracht, was het met me eens dat de zaak niet de moeite waard was om er zich over op te winden. Niettemin sliepen we die nacht geen van beiden bijster goed, en toen er in de vroege ochtend heftig werd gebeld, waren we allebei wakker. Het was de telegrambesteller met een telegram van minstens zestig woorden, waarin Mannoury zijn excuses maakte, zijn vergissing erkende en zijn spijt betuigde. Ja, Mannoury was wel een man op wie men op een bepaald moment kwaad kon worden. Maar men kon het nooit lang blijven.⁶⁷

Mannoury was ook iemand die na elke vergadering steevast nableef. Hij was volgens Van het Reve als schoolmeester gewend om na de les de klas op te ruimen. Samen met Ceton praatte Mannoury altijd nog even na, telde de collectegelden, maakte de nodige notities, “knapte kortom altijd de zaakjes op waarvoor niemand anders tijd of lust had.”⁶⁸

Met zijn boekhoudkundige kennis maakte Mannoury vaak deel uit van commissies die de financiën moesten controleren van de CPH of verwante instellingen, zoals de Internationale Arbeiders Hulp en de Internationale Rode Hulp.⁶⁹ De Internationale Arbeiders Hulp was voortgekomen uit het Auslandskomitee zur Organisierung der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Sowjet-Rußland. Deze organisatie werd in september 1921 te Berlijn opgericht door W. Münzenberg in reactie op de hongersnood die in de zomer van dat jaar in Rusland was uitgebroken.⁷⁰ Door de mislukte oogsten in het Wolgagebied werden miljoenen mensen met de hongerdood bedreigd. Een deel van de bevolking moest leven

⁶⁷Van het Reve, *Mijn rode jaren*, p. 134.

⁶⁸Ibid., p. 133.

⁶⁹Voerman, ‘Communist zonder partij’, pp. 64–65.

⁷⁰Binnendijk, ‘Tussen droom en werkelijkheid’, pp. 128, 130–131, 134–135.

van gras, onkruid, bladeren, boomschors en leem, en er waren zelfs gevallen van kannibalisme. Vooral de winter van 1921–1922 maakte veel slachtoffers. De schattingen over het totale aantal slachtoffers liepen uiteen van drie tot tien miljoen mensen. Het Auslandskomitee van Münzenberg fungeerde als verzamel-punt van de goederen en gelden, die door de arbeiders in verschillende landen bijeen waren gebracht. Via Duitsland werden voedsel, kleding, geneesmidde-len en later ook werktuigen en machines naar Rusland gestuurd. De arbeiders konden niet zoveel bijeenbrengen als de burgerlijke hulporganisaties, maar de steun had grote morele waarde voor Russische bolsjewieken. Toen in de zomer van 1922 de ergste hongersnood voorbij was en de oogst voor 1922 er beter uit-zag, werd besloten om de hongershulp voor Rusland om te zetten in hulp bij de economische opbouw van het land. De naam van het Auslandskomitee werd gewijzigd in de Internationale Arbeiter Hilfe, die in Nederland bekend stond als de Internationale Arbeiders Hulp (IAH). Later werd deze organisatie meer een propaganda-apparaat ten behoeve van Moskou. Ook gaf het IAH steun aan de stakende arbeiders in de kapitalistische landen, waartoe inzamelingen werden gehouden.

In Nederland stond de afdeling van de IAH onder leiding van Brommert, die volgens zijn partijgenoot A.H.M. Romein-Verschoor “een wat slappe figuur [was] die trouw aan Wijnkoops hand liep en daardoor de oppositie gestadig prikkelde.”⁷¹ De afdeling zamelde veel geld in en Nederland werd door de Duitse organisatie als voorbeeld gezien. In mei 1923 zei Münzenberg dat de Nederlandse sectie van de IAH het beste en uitstekendste werk van alle Communistische par-tijen ter wereld had geleverd.⁷² Intern waren er echter grote problemen. De bestaande tegenstellingen tussen het partijbestuur van de CPH en zijn opposan-ten kwamen aanvankelijk vooral naar buiten in deze hulporganisatie. Romein-Verschoor schreef hierover in een terugblik van 1970:

Er werd onmatig veel vergaderd, wat meestal op hakketakken uitliep en ik herinner me een avond met een regelrecht handgemeen dat blijkbaar meer indruk op me heeft gemaakt dan de strijdvraag waar het om ging, en waarbij professor Mannoury, rustig en candide als altijd, tussen twee partijen met opgeheven stoelen stonden bezwerend uitriep: “Maar, kameraden, dat is toch het communisme onwaardig!”⁷³

Door interne strubbelingen viel de Nederlandse afdeling van de IAH vrijwel uit elkaar, maar later werd de organisatie nieuw leven ingeblazen door D. Goulooze.

⁷¹A. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel 1 (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1970), p. 208.

⁷²Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 157.

⁷³Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, p. 208.



W. Münzenberg.

De Internationale Rote Hilfe, die in Nederland bekend stond als de Internationale Rode Hulp (IRH), werd in 1922 opgericht op het vierde congres van de Komintern.⁷⁴ Het doel van deze organisatie was het bijstaan van de slachtoffers aan proletarische zijde in de klassenstrijd. Er werden landelijke afdelingen opgezet die materiële, morele en juridische hulp gaven aan de in de 'kapitalistische kerkers' gevangen zittende geestverwanten en hun familieleden. Vanaf 1923 bestond er ook een Nederlandse afdeling. Ze zette zich vooral in voor de opvang van vervolgte Duitse partijgenoten. De afdeling stond aanvankelijk onder leiding van S. van der Hal en J.H. Albrecht, twee 'Wijnkoopianen', maar omdat de internationale leiding niet onder de indruk was van de door hen ontwikkelde activiteiten stuurde ze een vertegenwoordiger naar Amsterdam om de afdeling te reorganiseren. L. van Lakerveld stond op de nominatielijst om de leiding te krijgen.

Naast het commissiewerk voor de IAH en de IRH verrichtte Mannoury ook propagandawerk voor de CPH. Het godsdienstig-staatkundig dagblad *De Tijd*, dat jaren later de gelegenheid had om een kijkje te nemen in het archief van de CPH dat in 1931 in handen was gevallen van de Nederlandse Fascisten, schreef hierover:

Een geleerde als prof. Mannoury b.v. achtte het niet beneden zich, trap op trap af door de volksbuurten te trekken, om te werven voor het rotte ideaal van partijgenooten, die hem geestelijk en zedelijk minderwaardig waren. Van zijn propagandistische ijver vindt men in het archief de sporen onder 'Advies huisbezoeken'.⁷⁵

⁷⁴Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 157.

⁷⁵KB HK, *De Tijd* (30 oktober 1931).

Ook Mannoury's zus Dora was actief als propagandist. Samen met Romein-Verschoor legde zij begin jaren '20 huisbezoeken af om nieuwe leden voor de partij te werven. Romein-Verschoor schreef hier later over:

Ik was altijd, voor wat dan ook, een slecht propagandist geweest en heb nooit iemand iets kunnen aanpraten. Niettemin ging ik op huisbezoek op de Eilanden samen met een zuster van professor Mannoury, die ook een weinig meeslepende figuur was. Ik was steeds weer verbaasd over de toeschietelijkheid waarmee nog zo veel mensen je binnenlieten, al bereikte je bitter weinig. Juffrouw Mannoury's dodelijke ernst had haar er niet van weerhouden, op een van onze tochten een doos kersenbonbons mee te nemen, en niet zonder zelfspot om mijn dilettaantisme liep ik die stiekem in het donker met haar op te snoepen.⁷⁶

Dora was in die tijd nog altijd werkzaam in het Amsterdamse onderwijs. Vanaf 1923 werkte zij als onderwijzeres aan de Daniël Stalperschool.⁷⁷ Hier bleef zij werken tot aan haar pensioen in 1930.⁷⁸ Dora is nooit getrouwd. Zij woonde op een kamer bij een zekere mevrouw Muller, die haar ook Engelse les gaf.⁷⁹ Haar broer zag zij vrijwel dagelijks, omdat zij 's avonds met zijn gezin mee at. Pas op 1 december 1930 kwam hier verandering in toen zij, na enig aandringen van Mannoury's vrouw, besloot om voortaan bij mevrouw Muller te eten. Volgens haar neef Jan was zijn tante Dora een vrij vlakke figuur, die zelden over persoonlijke dingen sprak.⁸⁰ Zij had een onvoorwaardelijke verering voor zijn vader en volgde hem ook in zijn politieke overtuiging.

Communistische partijschool te Amsterdam

In mei 1923 stelde het partijbestuur van de CPH een commissie voor de partijschool in, die bestond uit Mannoury, J. Mulder en D.J. Struik. Deze commissie had tot taak om zo spoedig mogelijk een gedetailleerd plan voor de op te richten partijschool in te dienen bij het partijbestuur.⁸¹ Het drietal ging aan de slag en vijf maanden later werd het "Rapport betreffende de instelling van een partijschool" gepresenteerd. De redactie van *De Tribune* vond dit rapport zo belangrijk, dat ze het volledig publiceerde in haar kranten van 25 en 26 oktober 1923 met de opmerking: "Wij raden allen partijgenooten dringend aan het nummer van heden

⁷⁶Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, pp. 203–204.

⁷⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (26 juni 1923).

⁷⁸KB HK, *De Telegraaf* (14 juli 1930).

⁷⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

⁸⁰Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury', p. 45.

⁸¹KB HK, *De Tribune* (28 mei 1923).

en van morgen van ‘de Tribune’ goed te bewaren. Dit rapport is een gebeurtenis in de partij. Het wijst naar de toekomst.”⁸²

Volgens de inleiding van het rapport werd onder ‘partijschool’ (ook aangeduid als P.S.) het volgende verstaan:

Het partijapparaat tot theoretiese scholing der partijgenoten, waaronder in hoofdzaak is te begrijpen het bijbrengen van die kundigheden en bekwaamheden, welke er rechtstreeks toe kunnen strekken, het inzicht der partijgenoten in de beginselen en de werkwijze van het kommunisme te verhelderen, en hen beter in staat te stellen hun taak in de partijorganisatie te vervullen. Kundigheden, die een meer algemeen-vormende strekking hebben (als: lezen en schrijven, taalstudie e.d.) zullen slechts bij uitzondering en bij gebleken behoefte in het leerplan der P.S. worden opgenomen.⁸³

De door de partijschool beoogde scholing werd verdeeld in drie onderdelen:

- a. Theoretische onderwerpen: de algemene grondslagen van de communistische wereld- en maatschappijbeschouwing.
- b. Tactische onderwerpen: de kennis van de communistische tactiek en strijdwijze, zowel op zichzelf beschouwd als in tegenstelling tot die in andere groepen van de arbeidersbeweging toegepast of vooropgestaan.
- c. Organisatorische onderwerpen: de kennis van de inwendige organisatie van de arbeidersbeweging in het algemeen en van de Derde Internationale en de CPH in het bijzonder, alsmede de opleiding tot bepaalde partijfuncties.⁸⁴

Er zou zowel mondeling als schriftelijk onderwijs worden gegeven. De mondelinge scholing moest zodanig worden georganiseerd, dat zowel aan de in theoretische vorming en praktische ervaring meer gevorderde als aan de jongere of minder geschoolde partijgenoten gelegenheid tot verdere ontwikkeling werd geboden. Wat betreft de te volgen onderwijsmethode stond de zelfwerkzaamheid van de leerlingen voorop, zowel in die zin dat deze ertoe moesten worden opgeleid en aangespoord om zelfstandig gegevens op maatschappelijk gebied te verzamelen en verwerken, als in de zin van geestelijke zelfwerkzaamheid: “Het louter voordragen van uit kommunisties oogpunt erkende waarheden dient zoveel mogelijk te worden vermeden, en gedachtewisseling met en onderlinge discussie door de leerlingen te worden bevorderd.”⁸⁵ Hierbij moest de gevoerde discussie wel het karakter van praktische en geestelijke oefening blijven dragen

⁸²KB HK, *De Tribune* (25 oktober 1923).

⁸³KB HK, *De Tribune* (25 oktober 1923).

⁸⁴KB HK, *De Tribune* (25 oktober 1923).

⁸⁵KB HK, *De Tribune* (25 oktober 1923).

en niet als middel tot het propageren van bepaalde inzichten ten aanzien van inwendige strijdvragen of verschilpunten worden misbruikt. De schriftelijke scholing moest aan de ene kant inlichtingen of theoretische adviezen verschaffen, die de partijgenoten ten behoeve van de dagelijkse strijd konden verlangen en aan de andere kant materiaal bijeenbrengen en zonedig uitreiken, en geschriften uitgeven, die de theoretische of praktische vorming van de partijgenoten in het algemeen konden bevorderen.

Door de partijschool zouden drie soorten cursussen worden georganiseerd:

1. Een centrale of 'hoofdcursus', gevestigd te Amsterdam. Deze zou twee of drie cursusjaren omvatten van ieder ongeveer twintig avonden. Tot deze cursus werden alleen de reeds meergevorderde partijgenoten toegelaten. De leerstof bevatte alle hierboven genoemde onderwerpen. Het onderwijs werd verzorgd door vijf of zes hiertoe vast aangewezen partijgenoten (aan te duiden als P.S.-leraren), eventueel aangevuld door lessen van daartoe uitgenodigde partijgenoten.
2. Een aantal 'schoolcursussen', te houden in de voornaamste steden en eventueel in enkele plattelandscentra. Deze bestonden uit een eenjarige leergang van 10 à 15 avonden. Voor deze cursussen was de aanmelding vrij, mits de leerling zich bereid verklaarde om de gehele leergang geregeld te volgen en de oefeningen mede te maken. Ook niet-partijgenoten konden worden toegelaten. Ook voor deze cursussen werd het onderwijs in hoofdzaak gegeven door vast aangewezen partijgenoten en soms door hiervoor uitgenodigde sprekers. In de regel werden er op één avond slechts door één leraar voordrachten en oefeningen gehouden. Het onderwijs omvatte onderwerpen waarvan de bespreking meer dan enkele uren vereiste.
3. Een aantal 'Cursusavonden', die zoveel mogelijk in iedere afdeling van de CPH werden gehouden. Deze waren toegankelijk voor iedere partijgenoot, zonder voorafgaande inschrijving. Alleen wanneer er vervolgvonden werden gehouden, kon de toegang tot de hoorders van de eerste cursusavond worden beperkt. Niet-partijgenoten konden als introducé van een partijgenoot worden toegelaten. Het onderwijs omvatte onderwerpen die zich tot een eenvoudige behandeling in een cursusavond, of althans in een korte reeks cursusavonden leende, en werd in de vorm van elkaar afwisselende voordrachten en oefeningen door verschillende partijgenoten gegeven, die voor elke cursusavond of reeks cursusavonden werden aangewezen (aan te duiden als P.S.-onderwijzers).⁸⁶

Behalve het onderwijzend personeel was aan de partijschool organiserend per-

⁸⁶KB HK, *De Tribune* (25 oktober 1923).

soneel verbonden, dat bestond uit een partijschoolcommissie voor het gehele land en een partijschoolorganisator in iedere afdeling van de partij.⁸⁷ De partijschoolcommissie was belast met de algemene leiding van de partijschool en bestond uit drie leden, die op voordracht van het partijbestuur door het congres werden aangewezen. Het congres verkoos Mannoury tot voorzitter en Mulder tot secretaris. In hoofdzaak had de partijschoolcommissie de volgende taken: het organiseren van schoolcursussen en cursusavonden, het ontvangen en opmaken van rapporten omtrent het gegeven onderwijs, en alles wat op de schriftelijke scholing betrekking had. De partijschoolcommissie rapporteerde om de twee maanden aan het partijbestuur en was gehouden de aanwijzingen, die het partijbestuur haar naar aanleiding van die rapporten mocht geven, op te volgen. Bovendien bracht de partijschoolcommissie elk jaar een schriftelijk verslag uit aan het congres over het scholingswerk in de partij.

Voordat de partijschool van start kon gaan, moest er geld worden ingezameld. Namens de partijschoolcommissie plaatste Mannoury hiertoe een oproep in *De Tribune* van 10 april 1924 onder de titel “De wetenschap en het aardsche slijk”. Mannoury begon met de opmerking dat de partijschoolcommissie de vererende opdracht had gekregen om het wetenschapsvaan in de partij hoog te houden en dat hiertoe natuurlijk in de eerste plaats de geestelijke medewerking van de partijgenoten nodig was. Die zou, zoals het ernaar uitzag, weinig te wensen overlaten. In Amsterdam was men al ijverig begonnen met een voorcursus en in andere plaatsen was dit ook het geval of er waren cursussen in voorbereiding. Ook aan de schriftelijke scholing – bibliotheek, inlichtingendienst, schriftelijke cursussen, etc. – werd reeds gewerkt:

Maar eilacie, behalve belangstelling, weetdorst en leerzin hebben we nu en dan nog iets anders noodig, dat ons deerlijk ontbreekt: er moet wel eens gereisd worden, ook een kleine beetje drukwerk is noodig (...). Is er nu misschien iemand, die, na àl wat hij kan missen aan de ‘Tribune’ te hebben gezonden en àl wat hij niet kan missen aan de partijkas, nõg een losse rijksdaalder (minder mag *desnoods* ook!) over heeft, dan weet hij nu wel, hoe hij die ‘duizendvoudig vrucht’ kan doen dragen.”⁸⁸

Bijdragen konden worden overgemaakt op Mannoury’s Gemeente-gironummer M 2166. Alles zou dubbel worden geboekt en stiptelijk in de krant worden verantwoord.

In het kader van de voorcursus van de partijschool te Amsterdam verzorgde Mannoury in april en mei 1924 twee cursusochtenden met als onderwerp “Het

⁸⁷KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1923).

⁸⁸KB HK, *De Tribune* (10 april 1924).

intuïtief geloven (Kommunisme tegenover Katholicisme)".⁸⁹ Op de eerste bijeenkomst, die plaatsvond op zondag 27 april 1924 van 10.00 tot 12.00 uur in een gebouw aan de Prins Hendrikkade 140, bracht Mannoury in een zestal punten zijn relativistisch standpunt in verband met het communisme en het katholicisme. Hij stelde:

1. De katholieke wijsbegeerte berust op het aannemen van een scherpe tegenstelling tussen *rede* en *geloof* als twee ongelijksoortige kenbronnen van de waarheid, en op een eenzijdige voorkeur voor de laatste (als een kenbron van het *oneindige*) tegenover de eerste (als de kenbron van het *eindige*). Wij kommunisten stellen tegenover dit *dualisties* standpunt het *dialectiese* dat ons 'rede' en 'geloof' (of 'intellect' en 'intuïtie') doet zien als twee uitersten vormen van éénzelfde geesteswerkzaamheid, n.l. de *wilsvorming*.⁹⁰

Dialectiek betekende volgens Mannoury oorspronkelijk redeneerkunst, maar sinds Hegel en Marx had deze term de betekenis gekregen van geestelijke en verstandelijke veelzijdigheid en inzicht in de onderlinge verwantschap van schijnbaar tegengestelde begrippen.⁹¹ Uit Mannoury's dialectische standpunt volgde dat de begrippen 'rede' en 'geloof', net als andere complementaire tegenstellingen, schijnbare tegenstellingen zijn die niet in absolute, maar in relatieve zin van elkaar verschillen. Beide begrippen maken deel uit van één geesteswerkzaamheid, de wilsvorming:

2. Zowel de *intellectuele* of *verstandelike* wilsvorming [rede] (dat is de wilsvorming door nauwkeurig geformuleerde en als het ware houdbare argumenten) als de *intuïtieve* of *onmiddellike* [geloof] (dat is de wilsvorming onder de invloed van de gehele vorming [? slecht leesbaar, MK] van onbewuste voorstellingen en neigingen) staan in het nauwste verband met de maatschappelijke omstandigheden, zoals die op de menselijke geest inwerken (histories materialisme).
3. Door de eenzijdige nadruk, die de katholieke leer op het 'geestesleven' legt, wordt de weg vrijgelaten voor een sterke ontwikkeling van machts- en geldaanbidding in de katholieke kerk (geheel afgescheiden van de ongetwijfeld zuiver menslievende bedoelingen van vele harer leden) zonder dat de grote menigte zich de tegenstelling tussen de oud-christelijke leuzen en geboden en de reaktionaire houding dier kerk op maatschappelijk gebied bewust wordt.

⁸⁹Mannoury's cursus werd niet gepubliceerd. Een kladversie van de eerste voordracht bevindt zich in het archief Mannoury-Vuysje (inv. nr. 189) van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

⁹⁰UBA BC MV, inv. nr. 189, G. Mannoury, 'Het intuïtief geloven. Kommunisme tegenover katholicisme' (Manuscript, 1924), p. 1.

⁹¹Zie ook p. 47, p. 81, p. 130, p. 130, p. 177 en p. 259.

4. De geschiedenis van de godsdienst bewijst de enge verwantschap tussen de godsdienstvormen en de maatschappelijke omstandigheden, en tevens de grote behoefte der mensen aan gedachten en doelstellingen van wijder strekking dan die, welke voor hun dagelijkse arbeid worden vereist.
5. Het oude christendom was in staat, die behoefte te bevredigen in een tijd, toen de productie eenvoudig was georganiseerd en het saamhorigheidsgevoel zich niet veel verder dan tot de naaste verwanten uitstreekte (kluizenaars en asceten), maar in een tijdperk van vèrgaande arbeidsorganisatie en felle klassestrijd kan die behoefte enkel door een, de ganse mensheid der toekomst omvattend saamhorigheidsgevoel bevredigd worden.
6. Het wetenschappelijk en tegelijk daadwerkelijk kommuniste is zowel op dit saamhorigheidsgevoel als op de onbevooroordeelde en onverzagde waarneming der maatschappelijke verschijnselen en wetten gegrondvest: in het kommuniste is het ekonomies *verstaan* en het revolutionnair *gevoelen* tot een hogere eenheid geworden: het maatschappelijk *inzicht*.⁹²

Als huiswerk voor de tweede cursusdag gaf Mannoury de volgende opgaven mee: “Vergelijk het Konservatisme, Het Liberalisme, het Katholicisme en het Fascisme met elkander ten opzichte der navolgende punten: 1. Historiese oorsprong; 2. Ekonomiese ondergrond; 3. Politieke betekenis; 4. Volkslagen, waarin het hoofdzakelik aanhang vindt; 5. Verhouding tot de tegenstelling: Intellect–Intuïtie; 6. Bestrijdingstaktiek en toekomstverwachtingen.”⁹³ Op de volgende bijeenkomst, die op zondag 4 mei 1924 zou plaatsvinden in een gebouw aan de Plantage Middenlaan, hoek Prinsengracht, zou Mannoury het onderwerp “Het kommunisties willen (kommuniste tegenover Fascisme)” bespreken.⁹⁴

Mannoury verzorgde niet alleen cursussen op de partijschool, maar ook op de communistische jeugdschool.⁹⁵ Deze school werd geopend in oktober 1926 en was gevestigd in het gebouw van het Plaatselijk Arbeids-Secretariaat te Amsterdam.⁹⁶ Het was een school voor het opgroeiend kader van de communistische jeugdbeweging, dat er zowel theoretisch als politiek geschoold werd, want, zo berichtte *De Tribune*:

Onze jeugdbeweging heeft goedgeschoolde werkers nodig. Kameraden, die niet alleen werken kunnen in de afdelingen, maar die ook het doel en wezen

⁹²Mannoury, ‘Het intuïtief geloven’, pp. 1–3.

⁹³Ibid., p. 3.

⁹⁴Van Mannoury’s tweede voordracht zijn geen aantekeningen bewaard gebleven.

⁹⁵Harmsen en Voerman, ‘Mannoury, Gerrit’.

⁹⁶KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1926).

van onze jeugdbeweging volledig begrijpen en daarbij steunen op een kennis van de economische en politieke fundamenteën van onze maatschappij-leer. Goede, jonge Leninisten hebben we noodig. Om deze te vormen, wordt de school gehouden. Zij is daartoe een eerste poging.⁹⁷

De eerste groep leerlingen bestond uit een twintigtal deelnemers.⁹⁸ Het ging om zowel jongens als meisjes die, afgezien van enkelen die uit Vlaanderen afkomstig waren, allen lid waren van de communistische jeugdbond. Gedurende drie weken volgden de leerlingen een uitgebreide leercursus, waarin nader kennis werd gemaakt met de strijd van het communisme. Verschillende theoretische en praktische onderwerpen werden ingeleid door een aantal CPH-leden, onder wie Ceton, Mannoury en Roland Holst. Hierna werden de onderwerpen onder leiding van de scholieren zelf verder bestudeerd. Door het schrijven van opstellen en door het beantwoorden van schriftelijke vragen, die door de betreffende leraar werden nagekeken, moest blijken wat de leerlingen van de leerstof hadden doorwerkt, en of zij in staat waren om op een eigen manier het geleerde kort en duidelijk weer te geven: “Werkelijk verrassende resultaten zijn hiermee bereikt.”⁹⁹ De voornaamste betekenis van de school was echter dat hier, hoewel het nog een eerste poging was en het op kleine schaal werd georganiseerd, “tegen de geweldige beïnvloeding van de arbeidersjeugd door het kapitalisme en zijn geestelijke knechten in, een bewuste, politiek Marxistische scholing wordt gegeven.”¹⁰⁰ De communistische jeugdbeweging moest een dam vormen tegen de beïnvloeding van de proletarische jeugd door andere organisaties:

Wij allen weten, hoe de diverse kerkelijke stroomingen – Rooms Katholiek, Protestantsch-vrijzinnig en hoe zij meer heeten mogen – met hun machtige, door het kapitalisme gesubsidieerde apparaten, de arbeidersjeugd in hun verenigingen met kerkelijk-kapitalistische geest trachten te doordringen. En daarnaast, hoe de massale arbeidersbeweging in dit land, met haar jeugdorganisatie, de A.J.C. [Arbeiders Jeugd Centrale, opgericht door de SDAP], de massa der arbeidersjeugd in de steek laat en de kinderen der arbeiders-aristocratie, – de élite – met het zwammerige idealisme en de opvoeding tot een vaag gevoels-socialisme van de praktische klassenstrijd verwijderd houdt.¹⁰¹

De eerste poging om deze dam te vormen, was de communistische jeugdschool, die de leerlingen wilde ontwikkelen en opvoeden in de richting van de directe,

⁹⁷KB HK, *De Tribune* (8 november 1926).

⁹⁸KB HK, *De Tribune* (4 mei 1928).

⁹⁹KB HK, *De Tribune* (8 november 1926).

¹⁰⁰KB HK, *De Tribune* (8 november 1926).

¹⁰¹KB HK, *De Tribune* (8 november 1926).

dagelijkse strijd van de proletarische klasse en de vraagstukken die daarbij hoorden.

Roland Holst

In 1925 speelde Mannoury een belangrijke rol in de crisis in de CPH.¹⁰² Er bestond al enige tijd een oppositionele stroming in de partij tegen de partijleiding onder Wijnkoop. Mannoury's strijd tegen de partijleiding richtte zich, zoals hij later zelf zei, vanaf het begin tegen de persoonlijke en oppervlakkige strijdwijze die door die partijleiding, zowel tegenover de politieke tegenstanders als tegenover de eigen partijgenoten die kritiek op de leiding uitoefenden, werd gevolgd.¹⁰³ Zijn strijd nam scherpere vormen aan toen Van Ravesteyn in 1917 min of meer openlijk partij koos voor Kerenkski en de door deze bepleite voortzetting van de oorlog tegen Duitsland.¹⁰⁴ Toen de oppositie tegen Van Ravesteyn en Wijnkoop zich in de hierop volgende jaren meer en meer ontwikkelde en de partijleiding die oppositie door middel van 'fractievorming-van-bovenaf' probeerde te onderdrukken en bovendien weigerde – zelfs op uitdrukkelijk bevel van het EKKI – om aan die oppositie een plaats te geven in de partijleiding en in de redactie van *De Tribune*, meende Mannoury te moeten ingrijpen.¹⁰⁵ Moskou had bepaalde eisen gesteld aan de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, die in juli 1925 zouden plaatsvinden.¹⁰⁶ Op het CPH-congres van 10 mei 1925 werd echter een lijst samengesteld die van Moskou's eisen afweek. Mannoury was het hier niet mee eens en stelde zich aan de kant van Moskou op. Als voorzitter van het Scheidsgerecht voor Partijgeschillen, een soort Moskovitische instelling, ontzegde hij het congres het recht om een kandidatenlijst op te stellen in afwijking van de eisen die Moskou aan deze lijst stelde. Hij legde de volgende verklaring af:

Als voorzitter van het Scheidsgerecht voor Partijgeschillen, op last van de Komintern door de Partij ingesteld, en bij ontstentenis van een vertegenwoordiger van Moskou, acht ik mij verplicht, hoewel ik niet in de gelegenheid ben geweest, met mijn beide leden overleg te plegen, de formeele verklaring af te leggen, dat het Congres de bevoegdheid mist, een besluit van de Komintern te niet te doen, en dat ik derhalve een kandidatenlijst, die in strijd met de resolutie zou worden vastgesteld, van nul en gener waarde verklaar

¹⁰²Voerman, 'Communist zonder partij', p. 64.

¹⁰³G. Mannoury, *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij., 1930), pp. 8–9.

¹⁰⁴Zie p. 231.

¹⁰⁵Zie ook p. 232.

¹⁰⁶Heijerman, 'Zijn is kommunist zijn', p. 23.

te zijn.¹⁰⁷

Wijnkoop, de voorzitter van het partijcongres, vatte deze verklaring op als een persoonlijke mening van Mannoury en “meer betekenis dan die van andere personen heeft zijn verklaring niet.”¹⁰⁸ Er werd verder niet op Mannoury’s waarschuwing ingegaan. Hierop besloot Mannoury diezelfde dag nog een telegram te sturen aan het EKKI. Twee dagen later ontving hij ten antwoord dat het EKKI de houding van de partijleiding als een ernstige disciplinebreuk beschouwde. Uiteindelijk leidde dit tot het roeyement van Wijnkoop en Van Ravesteyn op 10 mei 1926. Ceton ging met hen mee. Samen richtten zij een nieuwe partij op onder naam Communistische Partij Holland–Centraal Comité (CPH-CC of CPH-Wijnkoop). De Visser werd de nieuwe leider van de CPH.

Na de dood van Lenin – voor wie Mannoury volgens zijn zoon Jan “een welhaast extatische verering koesterde”¹⁰⁹ – en de zege van J.V. Stalin in de machtsstrijd met Trotski toonde Mannoury zich steeds bezorgder over de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie.¹¹⁰ Onder leiding van Lenin, zo schreef Mannoury in een terugblik van 1930, had het Russische proletariaat door een bovenmenselijke krachtsinspanning en een schitterende eenswillendheid zijn ketenen afgeworpen en het tsarisme vernietigd. Het rode leger van Trotski versloeg de vijanden van de Sovjetrepubliek en de namen van Lenin en Trotski waren op ieders lippen:

Maar Lenin stierf en niemand in de Internationale, zelfs Trotski niet en zelfs Stalin niet, ofschoon in mijn oog de krachtigste figuren in de Russische partij, vermocht zijn werk op dezelfde brede grondslag voort te zetten. De onderlinge meningstrijd, die in een zich ontwikkelende partij noodzakelijk is, droeg niet meer het karakter van krachtig eenheidsbesef en diepgaande kameraadschap, dat Lenin ook in de moeilijkste ogenblikken had weten levendig te houden, en de door Lenin voorziene botsing tussen de twee genoemde, zozeer in aanleg en temperament verschillende persoonlijkheden gaf aan die strijd een meer en meer onverkwikkelijke vorm.¹¹¹

Omstreeks november 1924 kreeg de richting van Stalin de overhand en de Russische partijleiding, waarvan Stalin, L.B. Kamenef en G.J. Sinovjef de meest invloedrijke personen waren, begon haar tegenstanders binnen de partij te bestrijden met dezelfde middelen, die Mannoury door Wijnkoop en van Ravesteyn zo lange tijd in het klein had zien toepassen en die hij door het woord ‘fractievorming–van–bovenaf’ had proberen te kenschetsen. De discussie in de internationale

¹⁰⁷KB HK, *De Tribune* (13 mei 1925).

¹⁰⁸KB HK, *De Tribune* (13 mei 1925).

¹⁰⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹¹⁰Voerman, ‘Communist zonder partij’, p. 64.

¹¹¹Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 9.



J.V. Stalin.

pers werd volgens Mannoury absoluut eenzijdig gevoerd. De verdediging van de door de meerderheid bestreden opvattingen werd niet of nauwelijks toegelaten. Bovendien was het moeilijk om tot de kern van de geschilpunten door te dringen, doordat men een overmaat aan stemmingsargumenten gebruikte en de soms tot het ziekelijke opgevoerde Lenin-verering belemmerde het rustig nadenken. In deze omstandigheden zag Mannoury zich genoodzaakt om op 1 mei 1925 een aanklacht te richten tot de meerderheid in de Komintern. Hij stuurde zijn aanklacht aan het EKKI en aan de *Internationale Pressekorrespondenz (Inprekorr)*, het blad van de Komintern. Deze werd in vertaling in *De Tribune* van 5 Mei 1925 opgenomen onder de titel “Dubbele Aanklacht”.

Mannoury’s aanklacht had vooral betrekking op de kortzichtigheid van de meerderheid.¹¹² Het communisme stond volgens Mannoury nog in de kinderschoenen en moest nog tot volle ontwikkeling komen. Iedereen die aan die ontwikkeling wilde meewerken, moest in de gelegenheid worden gesteld om zijn mening te kunnen uiten. Mannoury’s aanklacht luidde als volgt:

Ik klaag aan: de Stalins, de Kamenefs en de Sinovjefs: dadelik na Lenins dood uit, wat ons van hem restte – naam en lichaam – een wapen te hebben gesmeed in de strijd der meningen, de grote meerderheid van de Derde Internationale: het Morgen bij het Heden achtergesteld en de dialektiek in de mond in plaats van ter harte genomen te hebben, en mijzelf: dit alles niet eerder en niet luider te hebben gezegd en het ook tans niet luider, niet beter en niet overtuigender te kunnen zeggen.

Marx zou nooit van ‘Marxisme’ en Lenin zou nooit van ‘Leninisme’ hebben willen horen. Wij hebben ze lief, onze Pionieren en onze Strijdenoten, zoals

¹¹²Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, p. 26.

wij het onderdrukte proletariaat liefhebben, zelfs als het ons haat, maar wij verafgoden niemand. Omdat onze liefde, onze hoop en ons geloof meer zijn dan ijdele klanken.

Ik heb ook Trotski's naam lief. Maar dat zou óók zo zijn, als gij gelijk hadt en hij een afvallige geworden was; ook dàn zou ik niet kunnen vergeten, dat zijn naam met die van Lenin door de historie op één bladzijde is geschreven. Maar hij is geen afvallige en het 'trotskisme' is úw bedenksel. Niemand heeft altijd gelijk en niemand heeft ooit *volkomen* gelijk, Trotski niet en Lenin niet en Marx niet, maar in de hoofdzaak heeft Trotski wèl gelijk: dat de revolutie nauweliks *begonnen* en het kommunisme nauweliks *geboren* is. De hoofdzaak, die gij getracht hebt, in bijzaken te verbrokkelen. Ik weet *niets* van uw boerenvraagstuk en *niets* van uw 'schaar', verstaat ge? Niets, dan wat ik daarover in uw eigen stookartikelen tegen Trotski, van November 1924 tot heden, heb gelezen, en iedere regel van uw sofistiese schijnargumenten heeft mij van úw ongelijk meer overtuigd, en ieder woord van de zo weinige en uit hun verband gerukte volzinnen, die ge wel gedwongen waart, uit Trotski's werk aan te halen, heeft mijn overtuiging versterkt.

Ik klaag u aan, gij alle mijn kameraden en broeders, die, ik weet het, enkel door uw overgrote liefde voor onze zaak en uw overgrote liefde voor onze gestorven held verblind zijt, ik klaag u aan, slechts één kant van het kommunisme: zijn tegenwoordige verschijningsvorm te kunnen zien, en niet te begrijpen, dat 'heden' altijd de vijand van 'morgen' is.¹¹³

Mannoury stelde ook een drietal eisen: ten eerste dat het gestook tegen Trotski en het gestook tegen de zich ontplooiende en zelfstandige communistische gedachte zou ophouden, ten tweede dat de revolutie niet zou ophouden voordat de laatste dollar van zijn macht beroofd en de laatste proletariër zich van zijn macht bewust was, en ten derde – “als een symbool van onze gelofte, te willen denken inplaats gedacht te worden”¹¹⁴ – dat Lenins lijk gecremeerd werd. Mannoury's aanklacht bleef onbeantwoord.

In juni 1925 werd Mannoury door de redactie van *De Tribune* gevraagd om mee te werken aan het zaterdagavondnummer van de krant. Hij maakte graag van deze gelegenheid gebruik en meende dit niet beter te kunnen doen dan “door (...) een wekeliks praatje te houden over een bijkomstigheid, waar we zo in de week geen tijd voor hebben en die tóch misschien wel waard is, er eens een rustig Zaterdag- of Zondagochtend-halfuurtje aan te besteden als we niets beters te doen hebben.”¹¹⁵ Mannoury's bijdragen werden in *De Tribune* opgenomen onder de titel “Zachtmoedige Vrijmoedigheden”. Het tiende deel uit de serie,

¹¹³KB HK, *De Tribune* (6 mei 1925).

¹¹⁴KB HK, *De Tribune* (6 mei 1925).

¹¹⁵KB HK, *De Tribune* (13 juni 1925).

met de titel “Lenin en Trotski” (1925), werd door de redactie van *De Tribune* geweigerd.¹¹⁶ Later werd het als ingezonden stuk in het blad opgenomen. In dit stuk analyseerde Mannoury de woorden ‘Leninisme’ en ‘Trotskisme’. Hij wees op de vage betekenis van deze woorden en waarschuwde voor een te gemakkelijk en te star gebruik ervan:

Ik erken volledig het recht van ieder partijgenoot of niet-partijgenoot, 't met Trotski oneens te zijn, maar ik ontzeg vriend en vijand het recht, de namen Lenin en Trotski uiteen te scheuren en tot twee 'ismen' om te smeden, die niet bestaan. Nóch Lenin, nóch Trotski hebben bij dogma's gezworen, nóch Lenin nóch Trotski hebben ooit een andere leermeester erkend dan de levende werkelijkheid van de wereldrevolutie, in wier dienst zij zich hebben gesteld. Wie leninisme zegt voor marxisme en marxisme voor communisme, drukt zich wat te bekrompen uit, maar kan het volmaakt goed bedoelen. Maar wie van trotskisme spreekt in tegenstelling tot de geest, die onze strijd moet bezielen, doet daardoor onrecht aan de historie en aan ons beginsel, dat alle dogmatisme en fetisjisme ten eenenmale uitsluit.¹¹⁷

Verder stelde Mannoury dat naar zijn mening de dialectische of relativistische denkwijze de enige ware grondslag van de communistische overtuiging behoorde te zijn. Dit standpunt zette hij tegenover, wat genoemd werd, de wetenschappelijke grondslag van het Marxisme. Mannoury was het met zijn critici eens dat de vastheid van deze overtuiging een gevaar inhield:

Een star vasthouden aan woorden en een blindelings volgen van personen moge met het wezen van het communisme in lijnrechten strijd zijn, er is ook (...) een 'denkovermoed', een 'roekeloosheid der gedachten' mogelijk, die uit vrees van persoonsvereering en woortaanbidding alle draagkracht verlamt en alle beginseltrouw.¹¹⁸

Naar zijn overtuiging was de gedachtewisseling tussen de partijgenoten daarom van het grootste belang. Die kon immers dogmatisme en verstarring tegengaan.

Intussen ontwikkelde de meningenstrijd in de Komintern zich steeds meer in de door Mannoury gewraakte dogmatische richting.¹¹⁹ De Uitgebreide Executieve – dit was een soort tussenvorm tussen de normale kleinere Executieve van de Komintern (EKKI) en het grote internationale congres van de Komintern – nam in haar zitting van juli 1925 een aantal stellingen aan, waarin onder andere het standpunt van Trotski als afwijking van het Leninisme werd bestempeld en

¹¹⁶Heijerman, ‘Zijn is kommunist zijn’, p. 24.

¹¹⁷KB HK, *De Tribune* (26 augustus 1925).

¹¹⁸KB HK, *De Tribune* (26 augustus 1925).

¹¹⁹Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 11.

veroordeeld. Sindsdien was volgens Mannoury de verderfelijke gewoonte om theoretische verschilpunten door meerderheidsbesluiten van de hogere instanties te willen beslechten, zonder die besluiten vooraf diepgaand en kameraadschappelijk bediscussieerd te hebben in de gehele Communistische Internationale, meer en meer ingeburgerd:

Een eenzijdige en formalistische opvatting van de partijdiscipline, waarbij de dialektische eenheid van proletarische discipline en proletarische democratie, die Lenin als het 'democratie centralisme' aangeduid en krachtig verdedigd had uit het oog werd verloren, bracht de verschillende, tot de Komintern behorende partijen ertoe, het als hun plicht te beschouwen, de bovenbedoelde 'stempelresoluties!' der hogere instanties tot in de kleinste cellen van het partijleven achteraf te doen goedkeuren en als enig richtsnoer van het kommunisties denken te aanvaarden.¹²⁰

Deze averechtse en bekrompen opvatting van het partijwezen bracht naar zijn idee het geestelijk evenwicht in de Komintern in gevaar.

Mannoury stond niet alleen in zijn strijd. Ook zijn partijgenoot Roland Holst meende dat de wijze, waarop de persoon en de politiek van Trotski door de meerderheid in de Russische partij werd bestreden, eenzijdig en kortzichtig was.¹²¹ Naar aanleiding van het herhaaldelijk verschijnen in *De Tribune* van artikelen tegen de oppositie in de Russische partij wees zij haar medeleden in de CPH – die geen andere lectuur onder ogen kregen dan de partijpers – er in een ingezonden stuk in *De Tribune* van 18 november 1926 op, dat zij de meningen en de daden van de Russische oppositie enkel kenden uit de voorstelling, die de Russische partijleiding en haar aanhang daarvan gaven en dat het vrijwel uitgesloten was dat die voorstelling geheel objectief zou zijn, omdat immers een leiding nooit objectief kon staan tegenover een haar fel bestrijdende oppositie.¹²² Mannoury deelde deze zienswijze en stuurde een brief aan Roland Holst, waarin hij aangaf het met de strekking van haar stuk helemaal eens te zijn. In de al te sterke en eenzijdige overheersing van de eenheidsidee in de Russische partij schulde een groot gevaar, waarvoor de ogen van het wereldproletariaat moesten worden geopend: "Het gevaar van de ontarding van het kommunistie in de richting van het fascisme."¹²³ In de Russische partijatmosfeer begon zich volgens Mannoury een geest van zelfgenoegzaamheid en eigengerechtigheid te vormen, waarin alle

¹²⁰Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 11–12.

¹²¹Ibid., pp. 17–18.

¹²²G. Mannoury, 'Geestverwantschap. Een herinnering aan Henriette Roland Holst, de revolutionair socialiste', *De Nieuwe Stem*, 9:11 (1954), p. 627.

¹²³Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk (HRH), inv. nr. 28, Brief G. Mannoury aan H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk (18 november 1926).



H.G.A. Roland Holst.

gedachteleven zou verstikken en waarin machtsaanbidding en woordfetisjisme zich onrustbarend zouden ontwikkelen. Iedere poging om dit gevaar in het licht te stellen, wilde hij van harte steunen. Toch stond er naar zijn idee iets tegenover, dat hij in het stuk van Roland Holst miste, of dat er althans niet duidelijk genoeg in naar voren kwam, namelijk de erkenning dat deze misstand het noodzakelijk gevolg was van de onnatuurlijke toestand, waarin de Sovjet-Unie zich bevond:

Een proletariëse diktatuur *zonder* kommunistiese produktievorm, en dus *zonder* vernietiging van de geldmacht. Die toestand *moet* leiden tot een geestelijke spanning, die het vrije denken belemmert en tot een angstvallig gadeslaan van de ontwikkeling der maatschappij *buiten* Rusland, die de aandacht van de dieperliggende grondslagen en de verderliggende doeleinden van het kommunisme afleidt.¹²⁴

Mannoury wilde proberen om samen met Roland Holst een protest in *De Tribune* geplaatst te krijgen, waarin die kant van de kwestie niet mocht worden verwaarloosd, anders zouden zij het gevaar lopen om “even éenzijdig democratie aanbiddeers te worden, als de tegenwoordige meerderheidsleden éenzijdig discipline aanbiddeers zijn.”¹²⁵ Het lukte hen niet om een gezamenlijk protest in *De Tribune* geplaatst te krijgen. Wel werd Mannoury’s reactie op het ingezonden stuk van Roland Holst gepubliceerd onder de titel “Het Geestelijk Evenwicht in de Internationale” (1926) in *Klassenstrijd*, het theoretische tijdschrift van de CPH en het NAS waar beiden redacteur van waren. In dit artikel sloot Mannoury zich aan bij de woorden van Roland Holst:

¹²⁴IISG HRH, inv. nr. 28, Brief G. Mannoury aan H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk (18 november 1926).

¹²⁵IISG HRH, inv. nr. 28, Brief G. Mannoury aan H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk (18 november 1926).

Het woord van kd. [kameraad] Holst is mij uit het hart en uit de ziel gegrepen, want de namen van Lenin en Trotski, van Trotski en Lenin zijn daarin onuitwisbaar gegrift. Toch weet ik, dat er hoger licht is, dan uit die namen straalt, en daarom is het mij niet mogelijk, blindelings ieder Leninwoord te aanvaarden of blindelings iedere Trotski-daad te billiken. Maar evenmin is het mij mogelijk, in te stemmen met het “Kruisigt hem”, dat de partijleiding der Internationale, gesteund door duizend éénvormige en éézijdige moties en resoluties, ons schijnt te willen opdringen, en ik acht mij verplicht, mijn waarschuwing tegen Lenin-vergoding en Trotski-verguizing van Meidag 1925¹²⁶ in de huidige omstandigheden uitdrukkelijk te herhalen. “De partijtucht is geen doel-op-zichzelf, maar een middel tot de uitbouw van het socialisme,” zegt kd. Holst, en zo is het: nóch de proletarische discipline, nóch de proletarische democratie kunnen ieder voor zich aan het kommunisme tot grondslag strekken: dat kan slechts de dialektische oplossing van die beide begrippen, dat is: *de hogere eenheid van vrije gedachte en éengerichte wil*.¹²⁷

Voor Mannoury vormden de partijdiscipline en de partijdemocratie een onverbreekelijke eenheid.¹²⁸ De dialectische oplossing van beide begrippen bestond in het aanwijzen van hun verband en hun gemeenschappelijke oorsprong.¹²⁹ Het waren volgens Mannoury niet alleen de Russische kameraden die er blijk van gaven, dat zij die hogere eenheid nog niet in hun gedachteleven hadden voltooid en dat zij het juiste evenwicht van democratie en discipline nog niet hadden gevonden. Deze evenwichtswankeling was een algemene karaktertrek van alle partijconflicten in de Internationale en dit was niet te verwonderen: “De kommunistische revolutionering der gedachten toch verlegt het zwaartepunt van de ganse mensenwereld en geeft een nieuwe grondslag aan alle menselijke samenwerking en samenleving: schokken en scheuren zijn daarvan het onvermijdelijk gevolg.”¹³⁰

Intussen hadden Trotski en de zijnen erkend dat zij te ver waren gegaan en misschien zou hierop wel een dergelijke erkenning van de kant van de Russische meerderheid volgen. Als dit zo zou zijn, aldus Mannoury, dan zou er ongetwijfeld een geest van kameraadschap geschapen worden, die het overleg zou vergemakkelijken:

Maar de *oplossing* van de moeilijkheden, die onze dagelijkse worsteling-om-de-waarheid medebrengt, is door wederzijdse schuldbelijdenissen en compromissen niet gegeven: die kan enkel door *aller* inspanning en *aller*

¹²⁶Zie p. 334.

¹²⁷G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 17–18.

¹²⁸Zie ook p. 162 en p. 319.

¹²⁹G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 19.

¹³⁰G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 18.

samenwerking tot stand worden gebracht. Moge de minste onder ons zich niet ontslagen achten van de plicht, zijn deel te dragen in dat zwaarste, gevaarlijkste en noodzakelijkste van alle partijwerk: ons *denkwerk*. *Want waarlijk leven is samenleven en waarlijk denken is samendenken*.¹³¹

Roland Holst stelde Mannoury voor om in het vervolg gezamenlijk op te treden. Op 29 oktober 1926 stuurden zij een door hen beiden ondertekend protest aan de Russische partij en aan het EKKI, waarin zij kritiek uitten op de onderdrukking van afwijkende standpunten in de partij en waarin zij ruimte vroegen voor open debat.¹³² Met medewerking van het partijbestuur van de CPH werd hun verklaring ook medegedeeld aan de Amsterdamse partijgenoten:

Gij broeders op den weg der overwinning, wij moeten u waarschuwen. Voor een dwaling en een gevaar moeten wij u waarschuwen, op straffe verraders van onze zaak te worden. Uw dwaling is deze, dat gij meent in de oppositie, die gij ‘verpletterd’ hebt, een hinderpaal op uw weg ter zijde te hebben geschoven en daardoor uw eenheid versterkt en uw kracht vergroot. Gij hebt echter niets verpletterd dan uw eigen gedachtenleven, en de formeele eenheid, waarop gij prat gaat, is een waan en een woord, want zij steunt op een leugen: de hetsleugen. En het gevaar, waarvoor wij ons gedwongen voelen, u te waarschuwen, is in die leugen zelf gelegen. De leugen, dat het Kommunisme een formule zou zijn, die nagepraat moet worden, een systeem dat wij in kongresresoluties zouden kunnen inmettelen, een verworvenheid, die wij angstvallig zouden moeten bewaken. Maar het Kommunisme is geen formule en geen systeem, en een verworvenheid zal het niet eerder zijn, dan wanneer de herinnering aan het kapitalisme in den storm der wereldgeschiedenis zal zijn vervlogen. Tot dan hebben wij den zwaren strijd te strijden, die alleen in staat is, ons de geestesmacht over de geheele wereld te geven: den strijd om de waarheid. Want de waarheid van het Kommunisme is zijn gerechtigheid en zijn menselijkheid, en geen Marx en geen Lenin, geen Christus en geen God kunnen ons die waarheid vóór-spellen: zij ligt in het evenwicht van de menselijke hartstochten en de menselijke idealen. Begrijpt daarom, gij al te eenzijdige discipline-aanbidders, dat slechts in den gedachtestrijd dit evenwicht tot stand kan komen, en dat enkel de proletarische democratie dien gedachtestrijd mogelijk maakt: het vrije denken en de ééne daad. En begrijpt ook, dat de uitersten elkaar raken, en dat het onderscheid tusschen den heiligen strijd voor het kommunisme en de duivelachtige geestesmoord, die fasjisme heet, niet in een woord en niet in

¹³¹G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 18–19.

¹³²Mannoury, ‘Geestverwantschap’, p. 628; Voerman, ‘Communist zonder partij’, p. 65.

een naam, maar in een *wil* ligt: de wil, die zich richt op de waarheid, op zelfopoffering, op broederliefde.¹³³

Misschien zou de meerderheid in de Russische partij nu geen acht op hun waar-schuwing slaan, maar er zou een dag komen waarop ze de leugen met eigen ogen zou zien en aan hun woorden terug zou denken.

Het protest van Mannoury en Roland Holst werd niet rechtstreeks in de internationale communistische pers gepubliceerd, maar dit hadden zij ook niet verwacht.¹³⁴ Wel vond Stalins trouwe medewerker Boecharin het de moeite waard om op de inhoud in te gaan op het kort hierna volgende vijftiende congres van de Russische partij en er in de *Inprekorr* van 20 september 1927 stelling tegen te nemen:

Diese süßlich-sentimentale Phraseologie, die dem Geiste des Marxismus organisch fremd und zuwider ist, erinnert erstaunlich an den altdeutschen 'echten Sozialismus', den Marx und Engels als Ideologie alter Weiber bezeichneten. Aber dieser schwärmerische Galimathias ist durchaus nicht so unschuldig.¹³⁵

Boecharin maakte de twee Nederlanders belachelijk en hij zette hen weg als Trotskisten.¹³⁶

Mannoury en Roland Holst zetten hun gemeenschappelijke actie nog gedurende ongeveer een jaar voort en zij voerden hierover, en over de inhoud van *Klassenstrijd*, een levendige correspondentie.¹³⁷ Hun nauwe samenwerking waar het de geestelijke grondslag van het communisme betrof, sloot volgens Mannoury geenszins verschil van inzicht in partijpolitieke aangelegenheden uit. Met name ten opzichte van de politieke geschilpunten tussen Stalin en Trotski waren zij niet dezelfde mening toegedaan. Zo schreef Roland Holst hem daaromtrent op 12 juli 1927 ter begeleiding van een krantenbericht over een rede van Trotski:

Het is erg prettig, vind ik, dat hij nu niet meer in raadselen spreekt, maar heel duidelijk en eenvoudig zegt wat hij bedoelt en ik ben overtuigd, dat hij gelijk heeft en de politiek, die hij wil voeren, op de lijn van het leninisme ligt. Ongelukkig geloof ik niet meer, dat die politiek voldoende is – al behouden de groote beginselen van Komintern voor mij hun waarde als richtsnoeren – en de raad van Trotzky aan de chineesche boeren en arbeiders zou, als zij hem volgden, het perspectief openen van eindelooze nieuwe gruwelen. Ook

¹³³G. Mannoury en H.G.A. Roland Holst, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 21.

¹³⁴Mannoury, 'Geestverwantschap', p. 629.

¹³⁵N.I. Boecharin, geciteerd in: *ibid.*, p. 630.

¹³⁶Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 334.

¹³⁷Mannoury, 'Geestverwantschap', p. 630.

lijkt het mij zeer utopisch om China tot een radenrepubliek te willen maken: de geesten en de verhoudingen zijn daarvoor absoluut niet rijp.¹³⁸

Naar aanleiding van deze en dergelijke uitingen schreef Mannoury op 9 oktober 1927 aan Roland Holst:

Mijn hart bloedt en mijn bloed kookt, als ik de volmaakte onredelijkheid en verblindheid zie, waarmede de door–dik–en–dunners alles napraten, wat Stalin en Boecharin en Thälmann enz. enz. hun in de mond geven, en de volmaakte domperij, die zij op iedere afwijkende mening trachten toe te passen, en waarvoor ‘ravesteinerij’ een veel te zachte aanduiding is (zó bar hebben nòch Van Ravesteyn nòch Wijnkoop het hier ooit gemaakt!), en *toch* ben ik er niet van overtuigd, dat *politiek* gesproken het ongelijk aan hun kant is. Ik vrees, dat in de oppositionele stromingen in Rusland een element van dogmatisme en sektarisme ligt, dat van de zoo verderfelijke ketterjagerij van de meerderheid *in wezen* niet verschilt. Alleen van Trotzki zelf heb ik nu en dan een uitlating gelezen, die van breder inzicht getuigt (vooral in zijn schitterend stuk ‘Der neue Kurs’ in de *Inprekorr* van 13 Januari 1925), maar in zijn *politiek* standpunt kan ik van dat inzicht zoo weinig bespeuren, terwijl ik omgekeerd in *sommige* opzichten in de (internationale) politiek van de Stalinisten ‘malgré leurs défauts’ wèl een dialektische grondslag meen te zien.¹³⁹

In november 1927 zouden de communisten de tienjarige herdenking van de Russische Revolutie vieren. Naar aanleiding daarvan stuurde Roland Holst een stuk naar *De Tribune* dat, buiten de verantwoordelijkheid van de redactie, op 26 oktober 1927 in de krant werd gepubliceerd. Roland Holst schreef dat het conflict in de Russische partij steeds verder opliep en dat de partijleiding hard optrad tegen de oppositie.¹⁴⁰ In de nacht van 12 op 13 september 1927 had de Russische geheime politie (GPOe) huiszoeken gedaan bij een aantal oppositieleden. Dit leidde tot de inbeslagname van enkele schrijfmachines en een vermenigvuldigingstoestel. Ook werden enige buiten de partij staande stenotypisten gearresteerd. Onmiddellijk verklaarden haar partijgenoten J.A. Preobraschenski, L.P. Sebebrjakow en A.D. Sacharow dat zij degenen waren, die het technisch apparaat van de oppositie georganiseerd hadden. Deze drie mannen waren al jaren lid van de partij en twee van hen bekleedden zelfs zeer verantwoordelijke posten. Volgens Roland Holst sprak het vanzelf dat zij enkel tot het in het geheim verspreiden van de stellingen en resoluties van de oppositie waren overgegaan,

¹³⁸Brief H.G.A. Roland Holst aan G. Mannoury (12 juli 1927), geciteerd in: Mannoury, ‘Geestverwantschap’, p. 631.

¹³⁹Brief G. Mannoury aan H.G.A. Roland-Holst (9 oktober 1927), geciteerd in: *ibid.*

¹⁴⁰KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

omdat de partijpers hier niets van publiceerde. De drie partijgenoten eisten dat de in beslag genomen inventaris aan hen zou worden teruggegeven en dat de gevangenen typisten in vrijheid zouden worden gesteld. Ook andere leden van de oppositie protesteerden tegen de huiszoeken en tegen het feit dat de geheime politie zich in de partijtwisten mengde. Hierop stuurde Stalin aan alle partij-organisaties het bericht dat er een geheime drukkerij van de oppositie was ontdekt. Bij deze mededeling was ook een rondschrijven van de GPOe gevoegd, waaruit moest blijken dat er verbindingen bestonden tussen bepaalde leden van de oppositie en een illegale contra-revolutionaire organisatie, die samen een militaire putsch voorbereidden. Het verhaal droeg zo duidelijk de sporen een sensationeel maakwerk te zijn, dat vrijwel niemand in de partij dit geloofde, aldus Roland Holst.

Sinds de huiszoeken waren er al enkele honderden oppositieleiden uit de partij gezet. Op 20 oktober 1927 zou het Plenum van het Centraal Comité van de Communistische Partij bijeenkomen. Er was voldoende reden om te vrezen dat de eerste daad van de meerderheid zou zijn om Trotski en andere leden van de oppositie die in het comité zitting hadden, te royeren en dat dit royement een algemene campagne tegen de oppositie zou inleiden, die ook door het EKKI gesanctioneerd zou worden:

Tenzij de leden der comm. partijen tegen de geweldadige politiek van Stalin c. s. protesteerden. Tenzij zij vragen dat géén maatregelen tegen de Russische oppositie genomen worden, eer het program, de grieven en de eischen der oppositie bekend zijn gemaakt en de discussie daarover in de K. I. [Komin-tern] aan de orde werd gesteld.¹⁴¹

De onderdrukking van de vrijheid van meningsuiting had de oppositie volgens Roland Holst tot wanhoop gebracht en haar gedwongen tot illegaal werk. Het eerste dat de communistische partijen in andere landen dan ook aan de Russische partij moesten vragen, was de vrijheid van meningsuiting voor de oppositie. Het tweede was dat er amnestie zou worden verleend aan de leden van de zogenaamd linksstaande groepen van arbeiders en intellectuelen, die in de jaren daarvoor gearresteerd en verbannen waren. Ten derde moesten de andere communistische partijen ertegen opkomen, dat de doodstraf, zoals dat door het Sowjet-bewind werd aangekondigd, alleen zou worden afgeschaft voor gewone misdadigers, maar zou blijven voortbestaan voor misdaden tegen de staat:

Slechts wanneer wij deze eischen: vrijheid van discussie voor de oppositie (nationaal en internationaal) – geen uitsluitingen – uitbreiding der amnestie

¹⁴¹KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

tot de leden van 'linksstaande' groepen, revolutionaire socialisten, anarchisten en pacifisten, – algeheele afschaffing van de doodstraf – slechts wanneer wij deze eischen aan de Stalin-regeering stellen, hebben wij als kommunisten het recht, om met opgeheven hoofd de tienjarige herdenking der November-revolutie te vieren. Slechts door ze te stellen, bezwaren wij ons geweten niet door te zwijgen, waar spreken plicht is en schrikken wij niet laf voor een moeilijke worsteling terug. Slechts door ze te stellen, streven wij zoowel naar de verwezenlijking van die vrijheid-van-kritiek en de vryheid-van-meeningsuiting, zonder welke de arbeidersbeweging de vreeselijke crisis, waarin zij zich bevindt, niet kan te boven komen, als naar het tillen van den strijd voor het socialisme in een sfeer van grootmoedigheid, die zich van de wreedheid onzer klasses tegenstanders principieel onderscheidt.¹⁴²

In een onderschrift noemde de redactie van *De Tribune* het stuk van Roland Holst “een door niets gerechtvaardigde paniek.”¹⁴³ Ze had besloten het stuk toch in de krant te plaatsen, omdat het een goed voorbeeld was van de manier waarop door de Russische oppositie getracht werd om internationaal een actie te voeren tegen Sovjet-Rusland en tegen de Komintern. Roland Holst liet zich door haar schrijven blijkbaar voor hun doeleinden gebruiken. De redactie was bekend met dit soort onthullingen. Deze gruwelverhalen werden sinds tien jaar door de burgerlijke en de sociaal-democratische pers naar buiten gebracht. Het nieuwe was dat een fractie van zich noemende communisten, onder wie Trotski en zijn helpers in Rusland, deze berichten ingang wilden doen vinden. De redactie wees echter al deze, door niets gestaafde, gruwelverhalen af. De waarheid omtrent het optreden van de Russische oppositie was volgens haar deze: “Eenige p.g.-en [partijgenoten] trachten de Russische partij en de Internationale hun meeningen op te dringen, wat hun niet gelukt. Zij leggen zich niet bij de herhaalde en duidelijke uitspraken van de meerderheid neer, verbreken de partij-discipline, – en vormen in het geheim fracties, – eigen organisaties, die de kiem zijn voor een nieuwe partij. Herhaaldelijk heeft de partij dit gedoe afgekeurd.”¹⁴⁴ Men kon niet aan de indruk ontkomen dat de oppositie al heel ver van de Communistische Internationale was afgedreven: “Gaat zij door met haar werk van desorganisatie, dan zal het oogenblik komen dat de Internationale zal moeten zeggen: *Genoeg*.”¹⁴⁵

In reactie op het schrijven van Roland Holst ontving *De Tribune* een aantal vragen van lezers. Ook Mannoury had een vijftal vragen ingestuurd. De redactie wilde hem niet de gelegenheid ontnemen om zijn vragen te stellen – “al munten

¹⁴²KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

¹⁴³KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

¹⁴⁴KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

¹⁴⁵KB HK, *De Tribune* (26 oktober 1927).

ze niet uit door helderheid”¹⁴⁶ – en deze beantwoord te zien. Mannoury vroeg en de redactie antwoordde:

1. *Verschillen de klassenhaat van de bourgeoisie en die van het communistisch denkend proletariaat louter in richting: A haat B en B haat A? Of ligt daaraan een onderscheid in wezen ten grondslag?*

Antwoord 1. Dit gaat boven onze Pet.

2. *Ligt het verband tusschen communisme en gerechtigheid eenerzijds en tusschen communisme en wenschelijkheid anderzijds op het gebied van onberekenbare gevoelsopwellingen, of is dat verband voor verstandelijke en wetenschappelijke ontleding vatbaar?*

Antwoord 2. Dito.

3. *Betreffen de meeningsverschillen, die in Rusland de Stalinisten en de Trotskisten verdeeld houden grens vragen of beginsel vragen? Anders gezegd: geldt het hier een strijd Van “ja of neen”, of een strijd om het “hoe”?*

Antwoord: De strijd van de oppositie begint in den laatsten tijd een principiëel vijandig karakter aan te nemen. Het houdt op een meeningsverschil binnen het kader van de partij te zijn, en het ziet er naar uit, alsof de oppositie haar plaats in de partij nog slechts gebruikt, om deze zooveel mogelijk afbreuk te doen en daardoor de elementen voor een nieuwe partij te verzamelen. Welke maatschappelijke verhoudingen aan dit optreden van de oppositie ten grondslag liggen, en waarom zij door ons allen ten krachtigste bestreden worden, hebben wij in verschillende principiële artikelen uiteengezet.

4. *Is het gevaar voor verzwakking van de eenheid en verwarring onder de arbeiders, dat in iedere partijdiscussie gelegen is, het eenige, dat de revolutionaire beweging bedreigt? Of moet het gevaar voor versterving van ons beginsel, dat uit afsnijding van discussie en eenzijdigheid van voorlichting voortspuit, evenzeer onder de oogen gezien worden?*

Antwoord: Er is geen sprake van afsnijding van discussie. Geheel in overeenstemming met de bepalingen der statuten is het partij-congres bijeengeroepen en de gelegenheid tot kritiek in de partijpers opgesteld. Maar de oppositie wil zich niet tevreden stellen met de rechten, die ieder lid van de partij heeft. Zij wil een eigen fractie, en legt zich niet bij de besluiten van de meerderheid neer.

5. *En ten slotte de door de voorgaande beheerschte vraag, die mij èn hoofd èn hart vervult: kunnen wij dan niets, letterlijk niets doen, om den gruwel, die uit Rusland dreigt, de verstikking van de klassenhaat door de broederhaat tusschen de beste elementen van de revolutie te sluiten?*

¹⁴⁶KB HK, *De Tribune* (31 oktober 1927).

Antwoord: Er dreigt heelemaal geen 'gruwel', en deze opwinding is onnoodig. Wij kunnen er zeer zeker toe bijdragen, de moeilijkheden te overwinnen, en wel door als partij en als sectie der Internationale op de duidelijkste en ondubbelzinnigste wijze de politiek van de leiding van de Internationale te ondersteunen en de oppositie tot de orde te roepen. Wellicht zal zij op haar weg terug komen, wanneer zij ziet, dat alle revolutionaire arbeiders zich van haar afwenden.¹⁴⁷

Mannoury en Roland Holst hadden een vooruitziende blik. Op 14 november 1927 werd een aantal belangrijke oppositieleiden, onder wie Trotski en Sinovjef – die zich intussen samen met Kamenev tegen Stalin had gekeerd en een verbond met Trotski had gesloten – uit de Russische partij gezet wegens het aanzetten tot contrarevolutionaire demonstraties en opstand.¹⁴⁸ Hierop besloot Roland Holst om de CPH, en daarmee de Komintern, te verlaten. Op 16 november 1927 stuurde zij een verklaring aan het presidium van de CPH, waarvan zij Mannoury een doorslag deed toekomen en waarin zij schreef:

De gebeurtenissen der laatste dagen in Rusland, waar, na een maandenlange ophitsingskampagne tegen de oppositie, de twee voornaamste leiders daarvan (...) uit de partij geroyeerd en hun medestanders uit het Centrale Comité en het Centrale Contrôle Comité verwijderd werden, beteekent de overwinning van de domperij en de gewelddadige onderdrukking der vrijheid van meningsuiting, niet enkel in de Russische C.P., maar in de geheele Communistische Internationale. De uitwerping van Trotski, de leider wiens genie, tesamen met dat van Lenin, Sowjet-Rusland in staat heeft gesteld, – voorzoover dit van enkele groote persoonlijkheden afhing, – om in de eerste jaren na de revolutie zegevierend stand te houden tegen de aanvallen der nationale en internationale reactie, die uitwerping moet ieder revolutionair-socialist, wiens geest niet verleugend en wiens gemoed niet vergiftigd werd door de misleidende voorstellingen der communistische partijpers, met walging en verontwaardiging jegens hen die deze misdaad pleegden, vervullen.¹⁴⁹

Voor miljoenen arbeiders en boeren over de gehele wereld betekende Trotski het levende symbool van het revolutionaire heldendom in de jaren 1917–1921. Zijn roeyement betekende de verloochening daarvan. Haar solidariteit met Trotski en zijn medestanders, die al maandenlang wegens het opkomen voor hun

¹⁴⁷KB HK, *De Tribune* (31 oktober 1927).

¹⁴⁸E. Ety, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869–1952* (Amsterdam: Balans, 1996), p. 447.

¹⁴⁹Brief H.G.A. Roland Holst aan het presidium van de CPH (16 november 1927), geciteerd in: Mannoury, 'Geestverwantschap', pp. 631–632.

overtuiging werden vervolgd, in de gevangenis geworpen of brodeloos gemaakt, eiste dat zij zich losmaakte van de Komintern, de organisatie die als geheel het optreden van de Stalin–Boecharin–fractie dekte.

Roland Holst verwachtte dat het communisme ten onder zou gaan aan dogmatische verstarring. De partijpers zou haar lezers eenzijdiger dan ooit voorlichten en de leden van de communistische partijen zouden minder dan ooit in de gelegenheid zijn om door vrije uitwisseling van gedachten en meningen hun inzicht te verdiepen: “De geestelijke domperij, het ontbreken van wrijving en toetsing der denkbeelden, zal ieder ontwikkelingsproces in de communistische partijen verhinderen.”¹⁵⁰ Hierdoor voelde zij zich genoodzaakt om voor het lidmaatschap van de CPH te bedanken. Met het uittreden van Roland Holst uit de Komintern kwam de periode van nauwe samenwerking met Mannoury ten einde.¹⁵¹ Het medelidmaatschap van de redactie van het tijdschrift *Klassenstrijd* had Mannoury reeds eerder beëindigd.

De waarheid van het kommunisme (1927)

Na het vertrek van Roland Holst uit de CPH zette Mannoury de strijd alleen voort. Naar aanleiding van het roeyement van Trotski en Sinovjev uit de Russische partij, en daarmee uit de Komintern, stuurde Mannoury een verklaring naar het EKKI, waar echter nooit een antwoord op kwam. Mannoury verzocht het presidium van de CPH om zijn verklaring in *De Tribune* te mogen afleggen. Dit werd toegestaan. Zijn verklaring, die op 20 november 1927 onder de titel “De Waarheid van het Kommunisme” in de krant werd afgedrukt, bestond uit een drietal onderdelen: 1. de wijsgerig-dialectische grondslag van het communisme; 2. de betekenis van de Russische Revolutie van 1917 voor de proletarische wereldrevolutie en 3. de ontaarding van de meningstrijd in het proletariaat. Deze drie onderdelen bevatten ieder een viertal stellingen, die leidden tot Mannoury’s conclusie dat het roeyement in strijd was met de communistische grondslagen van de Komintern. Er lag te veel nadruk op de ‘discipline’ en te weinig op de ‘democratie’, terwijl beide beginselen onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn en samen een eenheid vormen.¹⁵²

Over de wijsgerig-dialectische grondslag van het communisme schreef Mannoury het volgende:

1. Het ligt in de natuur van de mens, samenlevingen te vormen, waarin de belangen van de eenling en die van de gemeenschap tot een bepaald

¹⁵⁰Brief H.G.A. Roland Holst aan het presidium van de CPH (16 november 1927), geciteerd in: Mannoury, ‘Geestverwantschap’, p. 632.

¹⁵¹Ibid., p. 633.

¹⁵²Zie ook p. 162, p. 319 en p. 339.

van het solidariteitsbesef en van de drang naar geestelijke ontwikkeling in alle kommunistiese partijen.

3. Evenwel is deze geestelijke voorbereiding, voornamelijk sinds Lenins dood, in belangrijke mate belemmerd door de principiële verandering, die de verovering van de staatsmacht in de strijdpositie van het Russiese proletariaat ten opzichte van het kapitalisme heeft gebracht: in plaats van als een tastbare en zichtbare vijand *tegenover* zich, vindt het tans het kapitalisme als een ongrijpbare en ondergrondse kontra-revolutionaire kracht *in zijn midden*.¹⁵⁶
4. Door die positieverandering is een noodlottige verbreking van het geestelik evenwicht in de Russiese partij en daardoor in de Kommunistiese Internationale veroorzaakt, bestaande in een *overschatting* van de uiterlike eenheidsvormen (partijdiscipline, stemmenaantal, Leninverering) en een *onderschatting* van de innerlike eenheidsgedachte (demokraties centralisme, bolsjewisatie, makkerliefde, goede trouw).¹⁵⁷

De meningenstrijd in het proletariaat was ontaard. Er lag te veel nadruk op de uiterlijke eenheidsvormen:

1. Op haar beurt voerde deze overmatige aandachtskoncentratie op de uiterlikheden van het partijwezen tot een verzwakking van de werfkracht der Komintern en van de groeikracht der in haar belichaamde beginselen, zich uitend in:
 - a. herhaalde krisissen in de landelike partijen en afsplitsing van oppositionele groepen (Duitschland, Frankrijk, Holland),
 - b. verscherping van de tegenstelling der kommunistiese partijen tot de overige delen van het strijdbare revolutionaire proletariaat,
 - c. overmatige aanwending van Lenin-citaten en gevoelsargumenten in de onderlinge meningstrijd in en buiten de partij.
2. Dit verschijnsel deed zich in Rusland zelf in steeds scherper wordende vormen vóór en gaf aanleiding tot de vorming van opposities, die, in stede van tot kameraadschappelijke gedachtewisseling met de partijleden te worden toegelaten, van den beginne af door gewelddadige onderdrukking van haar meningsuiting en éénzijdige voorlichting van de massa der partijleden in en buiten Rusland werden bestreden.
3. De geweldige wederzijdse verbittering, welke deze onkameraadschappelijke en antikommunistiese strijdwijze in het Russiese proletariaat zelve deed ontstaan, en die door de kontrarevolutionaire elementen in

¹⁵⁶Zie ook p. 338.

¹⁵⁷G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 24–25; zie ook p. 337, p. 339 en p. 341.

binnen- en buitenland zoveel mogelijk tot haar doeleinden werd uitgebuit, heeft de zuivere oplossing van de steeds nieuwe en diepgaande problemen, die de wisselende kansen van de klassenstrijd aan het proletariaat stelt, onmogelijk gemaakt, en daarvoor in de plaats doen treden het machtwoord van een kleine leidende groep, welk machtwoord door de grote massa der partijgenoten uit averechts solidariteitsgevoel blindelings wordt aanvaard.

4. Onder deze omstandigheden was de Russiese oppositie, waartoe behalve Trotski en Sinovjef, een aantal van de beste en meest beproefde strijders uit de Russiese revolutie behoorden, genoopt en gerechtigd, het kleinere kwaad van fraksievorming en formele disciplinebreuk boven het grotere euvel: de verstikking van het levende kommunisme in het enge keurslijf van geestelijke onderdrukking en domperij te verkiezen en zich daardoor bloot te stellen aan de ongetwijfeld oprecht gemeende afkeuring van de tot nu toe door de leiding verkeerd voorgelichte partijleden en aan de tuchtmaatregelen, waartoe de letter der statuten en der besluiten van het E.K.K.I. het Russiese partijbestuur de bevoegdheid gaf.¹⁵⁸

Op grond van bovenstaande moesten volgens Mannoury het royement van Trotski en Sinovjef en de hiermee verband houdende disciplinaire maatregelen tegen hun medestanders uit het Centrale Comité en het Centrale Contrôle Comité, “als een verkrachting van de kommunistiese grondslagen der Internationale worden beschouwd.”¹⁵⁹

De redactie van *De Tribune* reageerde in een onderschrift bij Mannoury's verklaring. Ze vond het verwonderlijk dat een man als Mannoury, die bekend stond vanwege zijn rechtvaardigheidszin, tot zulk een onrechtvaardige eis kon komen als hij aan de Komintern stelde:

In zijn ijver om voor de rechten van een minderheid op te komen, (die overigens in geen enkel opzicht geschonden zijn) doet partijgenoot Mannoury het voorstel aan de Russische kameraden, d.w.z. aan de overweldigende meerderheid van de partij, om hun na rijp beraad en schier eindeloos geduld genomen besluit te herroepen. Ja hij eischt dit zelfs van hen omdat ze eigenlijk tot het nemen van dit besluit niet bevoegd waren, daar ze beslisten over dingen, waarvan ze niet op de hoogte waren ...¹⁶⁰

De redactie had al eens eerder verklaard Mannoury niet te begrijpen, maar dat hij zijn Russische kameraden nu met alle geweld wilde opdringen dat zij Trotski

¹⁵⁸G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 25–26.

¹⁵⁹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 26.

¹⁶⁰*De Tribune* (Redactie), geciteerd in: *ibid.*

en zijn medestanders als hun leiders bleven erkennen of althans dulden, was haar volledig onbegrijpelijk. Ook was het voor haar onbegrijpelijk dat Mannoury als Nederlandse communist de vrijmoedigheid kon vinden om de Russische communisten, tegenover wie zelfs een man als Mannoury een weinig bescheidenheid niet zou misstaan, voor te stellen als een massa zonder hersens of eigen gedachten die zomaar op last van een handvol leiders als Stalin en de zijnen ongemotiveerde besluiten nam en die bovendien nog het 'levende communisme' dreigde te doden: "En daar komt toch het geschrijf van partijgenoot Mannoury, als men het in gewone mensentaal overbrengt, op neer."¹⁶¹ Wat Mannoury's verdediging van de fractievorming aanging, schreef de redactie, dat op die manier geredeneerd, fractievorming altijd geoorloofd was. Elke oppositie was vanzelfsprekend van mening dat ze gelijk had en dat ze het 'levende communisme' tegen geestelijke onderdrukking moest verdedigen, maar "we dachten, dat het nu toch wel gemeengoed zou zijn van alle partijgenooten, dat fractievorming in een communistische partij nimmer geoorloofd is."¹⁶²

Het roeyement van Trotski stond ook ter discussie op het partijcongres van de CPH, dat plaatsvond van 7 tot 9 april 1928 in het Tolhuis-gebouw te Amsterdam. De Visser, die voorzitter was, verklaarde in zijn openingswoord dat de Nederlandse communistische partij als één man achter de Russische partijleiding moest staan. Die partijleiding had krachtdadig afgerekend met de Trotskisten en dit zou men in Nederland ook moeten doen. De Visser wees er in dit verband op dat partijgenoot Mannoury "uit ethische overwegingen het steeds opneemt voor de minderheid, al bestaat die uit één persoon."¹⁶³ Hij wilde aan Mannoury uitdrukkelijk vragen of, als het congres ook de conclusie inzake het Trotskisme met grote meerderheid zou aannemen, hij zich hier ook aan zou houden. De oproep van De Visser werd met luid applaus onthaald. Mannoury sprong overeind en riep op felle toon uit: "Ik heb nog nooit de discipline met één haarbreedte overschreden. Steeds heb ik mij gesteld op het standpunt van Lenin, maar cadaver-discipline aanvaard ik niet!"¹⁶⁴ Mannoury kreeg bijval uit de zaal met enig applaus. De Visser reageerde hierop door te stellen dat in de Internationale alleen de proletarische discipline gold. Waren besluiten eenmaal genomen dan golden deze voor alle partijgenoten, of men het er mee eens was of niet. Ook nu reageerde de zaal met groot applaus.

De volgende dag werd er uitvoerig over het Trotskisme gediscussieerd. Mannoury eiste in een breedvoerig betoog het recht op om het standpunt van de

¹⁶¹ *De Tribune* (Redactie), geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 26.

¹⁶² *De Tribune* (Redactie), geciteerd in: *ibid.*

¹⁶³ KB HK, *Voorwaarts* (9 april 1928).

¹⁶⁴ KB HK, *Voorwaarts* (9 april 1928).

minderheid inzake het Trotskisme te verdedigen.¹⁶⁵ Hij bestreed de manier waarop de meerderheid, zowel in Rusland als in Nederland, tegen de minderheid optrad. Mannoury betoogde dat hij voorstander was van een ijzeren discipline die voor de partij noodzakelijk was, maar deze mocht een kameraadschappelijke omgang niet uitsluiten. Hij waarschuwde ervoor dat het grote belang van het Communisme niet moest worden verward met het belang van de partijgenoten en zelfs niet met het betrekkelijk kleine belang van de partij. Mannoury verklaarde verder tegenstander van fractievorming te zijn, “ja zelfs heeft hij er steeds voor gearzeld met een of twee partijgenooten over het Trotskisme gesprekken te voeren, als er niet ook een partijgenoot van de meerderheid bij tegenwoordig was.”¹⁶⁶ Mannoury had zich altijd aan de discipline in het algemeen onderworpen, ook aan de discipline die eiste dat een discussie werd gesloten. Maar in Rusland was de discussie over het Trotskisme nooit gesloten geweest voor de meerderheid, wel voor de minderheid. Daarom had volgens hem de oppositie de plicht om zich te verweren: “De dialectiek eischt de erkenning, dat elk vraagstuk twee zijden heeft die in het oog gehouden moeten worden; dat eenzijdigheid onsocialistisch en on-communistisch is.”¹⁶⁷

In een reactie op Mannoury stelde M. de Boer dat de leden van de CPH zich bij het beoordelen van deze zaak op het Russische standpunt moesten stellen. Onder grote bijval van het congres zei hij dat de Nederlandse communisten moesten leren om Russisch te denken. Prof. Mannoury, aldus De Boer, deed dat niet voldoende en bekeek deze en andere zaken teveel vanuit de Nederlandse verhoudingen.

Na de pauze werd de discussie onderbroken om de vertegenwoordiger van het EKKI, de Zwitser E. Woog, de gelegenheid te geven om het congres toe te spreken. Woog werd met veel enthousiasme begroet.¹⁶⁸ Hij hield een ruim drie uur durende rede, waarin hij een overzicht gaf van de in Rusland gevolgde politiek. Onder algemene instemming van het congres verdedigde hij de houding die de Russische partijleiding en het EKKI tegenover het Trotskisme en zijn aanhangers had aangenomen. Hij veroordeelde Trotski's aanhang in scherpe bewoordingen. Woog verklaarde dat er sinds de afscheiding van de Wijnkoopgroep voor de eerste maal een werkelijk collectieve partijleiding in Nederland was ontstaan.¹⁶⁹ Wijnkoops politiek had een Wijnkoop-partij gevormd, maar geen communistische, geen proletarische arbeiderspartij. Hierdoor was Wijnkoop een typische vertegenwoordiger van het Nederlandse sectarisme geworden. Het

¹⁶⁵KB HK, *Algemeen Handelsblad* (10 april 1928).

¹⁶⁶KB HK, *Voorwaarts* (9 april 1928).

¹⁶⁷KB HK, *Voorwaarts* (9 april 1928).

¹⁶⁸KB HK, *Voorwaarts* (9 april 1928); zie ook Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 409.

¹⁶⁹KB HK, *De Tribune* (11 april 1928).

genezingsproces in Nederland zou wel even duren. Nog steeds viel er in de partij iets van Wijnkoop te bespeuren. Woog bedoelde hier Mannoury mee. Mannoury was een oud en bemind partijgenoot, maar hij moest wel zijn plaats kennen. Hij wist niet waar Mannoury zijn ideologie vandaan haalde, maar hij wist wel dat wat Mannoury schreef contra-revolutionair was. Ook in partijgenoot Mannoury leefde de geest van het Nederlandse sectarisme, zelfs heel sterk:

Dit bewijst, dat men in de Hollandsche Partij dus heel sterk een krachtige scholing der partijgenooten moet aanpakken. Wie in de C. P. [Communistische Partij] wil zijn, dient alle overschotjes van het religieuze sectarisme uit zijn hersens en uit de partij te helpen bannen. Pg. [partijgenoot] Mannoury helpt de bourgeoisie, den klassenstrijd te verdoezelen en te verzwakken. In de partij spookt nog altijd *de geest van Wijnkoop rond*.¹⁷⁰

Iedere Wijnkoop-volger moest volgens Woog zijn fout erkennen of buiten de partij worden gesloten. Mannoury wenste nog kameraadschappelijke besprekingen met de Trotski-oppositie in en buiten Rusland en wanneer hij dit wenste, aldus Woog, dan moest hij hetzelfde verlangen ten opzichte van Wijnkoop. Zulke tendensen moesten volkomen geliquideerd worden: “De arbeid der partij kan niet geconcentreerd worden op den strijd tot *verovering der massa*, een strijd tegen de bourgeoisie, als de partij geen einde maakt aan elk sectarisch fractiewezen.”¹⁷¹ Om de CPH een massapartij, een werkelijke bolsjewistische partij te laten worden, moest er nog veel gebeuren. De nieuwe partijleiding had uitgesproken een massapartij te willen zijn, maar dit moest ze nog uit haar resoluties laten blijken. Deed de Nederlandse partij dit, dan zou ze zeker zijn van de morele ondersteuning van de Komintern, door dik en dun, aldus Woog en hij sloot zijn rede af met de woorden: “Voorwaarts, partijgenooten, naar een werkelijke communistische massa-partij in Holland.”¹⁷² Na deze slotwoorden kreeg Woog een daverend en langdurig applaus. Het congres zong spontaan de Internationale.

Op de slotdag van het congres kreeg Mannoury de gelegenheid tot het afleggen van een persoonlijke verklaring. Naar aanleiding van de tot hem gerichte vragen en opmerkingen met betrekking tot het Trotskisme stelde hij er prijs op het volgende te verklaren:

I. Voor wat de discipline betreft:

- a. dat mijn lidmaatschap der partij onvoorwaardelijk in zich sluit, dat ik de allereerste plicht van ieder kommunist: onderschikking aan de proletarische discipline op grondslag van het democraties cen-

¹⁷⁰KB HK, *De Tribune* (11 april 1928).

¹⁷¹KB HK, *De Tribune* (11 april 1928).

¹⁷²KB HK, *De Tribune* (11 april 1928).

tralisme, dat Lenin als het organisatorische beginsel van de Kommunistische Internationale heeft aangewezen, *volledig en van ganser harte erken en aanvaard*;

- b. dat ik even volledig en van ganser harte *verwerp* de niet-proletarische of burgerlike discipline (z.g. 'kadaverdiscipline'), die zich van de proletarische discipline onderscheidt, doordien zij *niet* berust op een door een denkende en levende strijdgemeenschap gevormde gedachte en wil, maar op de overheersing van de enkeling over de massa;
- c. dat deze beginselen voor het onderhavige geval (sluiting der discussie over de z.g. Trotski-kwestie) medebrengen, dat ik een dergelijk besluit nauwkeurig in acht zal nemen en opvolgen, doch mij tevens het recht voorbehoud:
 - 1°. indien de partijleiding zelve die discussiesluiting te eniger tijd *niet* in acht zou nemen, mij daartegen te verzetten, en
 - 2°. aan de discussie over de nieuwe problemen, die de ontwikkeling der gebeurtenissen ons ieder ogenblik stelt, onverkort en principiëel deel te nemen;

II. Voor wat mijn standpunt ten aanzien van het z.g. Trotskisme betreft:

- a. dat ik mij over de meningsverschillen in de Russische partij, voorzover die op taktische kwesties betrekking hebben, geen definitief oordeel meen te mogen aanmatigen,
- b. dat ik in zake de beginselkwestie woord voor woord handhaaf mijn in de Tribune van 5 Mei 1925 gepubliceerde aanklacht en voor de wetenschappelijke ontleding en politieke uitwerking daarvan verwijs naar mijn verschillende desbetreffende geschriften (...).¹⁷³

Mannoury wilde zich aan de partijdiscipline onderwerpen, maar tegelijkertijd beriep hij zich op de partijdemocratie en handhaafde hij zijn "Dubbele Aanklacht" van mei 1925, waarin hij eiste dat het gestook tegen Trotski zou ophouden.¹⁷⁴

Nadat Mannoury zijn verklaring had uitgesproken, volgde de verkiezing voor de leden van de Controle-Commissie.¹⁷⁵ Mannoury had jarenlang deel gemaakt van deze commissie en hij wilde zich opnieuw kandidaat stellen. Woog meende Mannoury's kandidatuur echter te moeten ontraden, omdat deze belangrijke partijfunctie niet kon worden verleend aan een partijgenoot die nog anti-communistische meningen huldigde, zoals Mannoury deed. Deze waarschuwing miste haar effect niet. Mannoury werd niet herkozen.

¹⁷³G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 30–31.

¹⁷⁴Zie p. 334.

¹⁷⁵KB HK, *De Tribune* (12 april 1928); zie ook Voerman, *De meridiaan van Moskou*, pp. 409–410.

Mannoury gaf de strijd niet op. Eind juni 1928 stuurde hij een brief aan de programcommissie van het zesde wereldcongres van de Komintern en de *Inprekorr*, waarin hij aangaf dat naar zijn idee partijgenoot Trotski toegang moest krijgen tot de congreszittingen.¹⁷⁶ De *Inprekorr* publiceerde de brief niet en vanuit Moskou kwam geen antwoord. Een paar maanden later stuurde Mannoury een tekst aan het EKKI te Moskou, waarin hij voorstelde om een bemiddelingscommissie in te stellen voor het conflict in de Russische partij, die zou bestaan uit leden van zusterpartijen. Deze commissie zou de ideologische en politieke meningsverschillen tussen Stalin en Trotski moeten onderzoeken en de mogelijkheden moeten nagaan om de geroyeerde oppositieleiden weer tot de partij toe te laten. Van deze tekst stuurde Mannoury een afschrift aan het partijbestuur van de CPH, het partijbestuur van de Russische partij en aan zijn kameraden Stalin en Trotski. Vanuit Moskou bleef het stil. Ook de diverse andere protesttelegrammen die Mannoury tot het EKKI richtte, werden nooit beantwoord. Het EKKI negeerde Mannoury's protesten volledig: "Noch rechtstreeks noch door bemiddeling van ons partijbestuur [heeft het EKKI] met een enkele letter (...) geantwoord, en mij, ondanks mijn herhaald verzoek, nog nimmer een enkele regel plaatsruimte in de internationale partijpers ter verdediging mijner denkbeelden ingeruimd,"¹⁷⁷ zo schreef Mannoury later.

Ook bij de Nederlandse communisten vond Mannoury steeds minder gehoor.¹⁷⁸ Aanvankelijk had de partijleiding van de CPH hem herhaaldelijk in de gelegenheid gesteld om zijn standpunten op partijvergaderingen en in *De Tribune* te verdedigen. Bovendien ging ze, en dit stelde Mannoury zeer op prijs, op zijn bezwaren in. Niet dat de partijleiding die bezwaren onderschreef, maar ze beperkte zich in elk geval niet tot een eenvoudige veroordeling ervan. Ook met andere partijgenoten die de zienswijze van de meerderheid van de Komintern deelden, kon Mannoury herhaaldelijk en op kameraadschappelijke wijze, zowel mondeling als schriftelijk, van gedachten wisselen. Gaandeweg gebeurde dit tot zijn spijt echter niet meer in het openbaar, dat wil zeggen in *De Tribune*. Zijn verschillende uiteenzettingen werden enkel van enige nietszeggende onderschriften voorzien. Zo werd er geklaagd over zijn wijsgerige woordkeuze, over zijn gebrek aan bescheidenheid of zijn beweerde geringschatting van zijn Russische partijgenoten, die hij als 'een massa zonder hersens of eigen gedachte' zou hebben voorgesteld,¹⁷⁹ maar op de inhoud van wat hij schreef werd met geen enkel woord ingegaan:

En aangezien naar mijn mening enkel aan de gedachtewisseling de ge-

¹⁷⁶Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 410.

¹⁷⁷Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 12–13.

¹⁷⁸Ibid.

¹⁷⁹Zie p. 351.

dachtewaarde kan worden getoetst, hoop ik van harte, dat hierin alsnog binnenkort verandering zal komen. En tegelijkertijd dring ik er op aan, mijn op 20 Julie, 3 Desember, 14 en 31 januarië j.l. [1928 en 1929] tot de Internationale gerichte brieven en telegrammen (afschriften waarvan ik aan het partijbestuur heb gezonden) volledig ter kennis van de partij te brengen, waarbij ik inzonderheid mijn gedetailleerd voorstel van 3 Desember tot instelling van een internationale kommissie van bemiddeling en onderzoek betreffende de inzichten en gedragingen der oppositionelen van 'links' en 'rechts' in de rustige overweging van mijn partijgenoten aanbeveel.¹⁸⁰

Ondanks herhaalde oproepen van Mannoury om met hem in discussie te gaan, bleven de inhoudelijke reacties steeds vaker uit.

Trotsky

Op 21 februari 1929 ontving Mannoury een briefkaart van Trotsky, waarin hij meedeelde dat hij door Stalin gedwongen was om de Sovjet-Unie te verlaten.¹⁸¹ Hij was met zijn gezin naar Istanboel gedeporteerd. Mannoury bracht de partijleiding van de CPH hier nog dezelfde dag van op de hoogte. Het bericht kwam ook R. Gyptner ter ore. Gyptner was de secretaris van het West-Europäische Büro (WEB) te Berlijn. Dit bureau was opgericht om de verbindingen tussen Moskou en de communistische partijen in West-Europa te verbeteren, maar in werkelijkheid ging het erom dat deze partijen in het gareel werden gehouden. In maart 1929 verbleef Gyptner in Amsterdam ter voorbereiding van het partijcongres, omdat het WEB had vernomen dat Amsterdam niet in de pas liep. Gyptner rapporteerde onmiddellijk aan het WEB dat Mannoury met Trotsky correspondeerde en hij drong er bij Berlijn op aan de CPH te sommeren "dass sie organisatorisch Schluss mit der trozkistischen Überresten in der Partei machen soll."¹⁸² Hierop werd Mannoury ter verantwoording geroepen. Op 5 maart 1929 had hij een onderhoud met het presidium van de CPH, waarin zijn eventuele roeyement aan de orde werd gesteld.¹⁸³ In de vorm van een laatste waarschuwing werden hem twee vragen voorgelegd, die hij ook beantwoordde:

Vraag I. (gesteld naar aanleiding van mijn schrijven in dato 21 Februarie j.l. aan de Redaksie-Tribune met bijgevoegd afschrift van een diezelfde dag door mij van kd. Trotsky ontvangen briefkaart), strekkende, te verklaren, "op geen enkele wijze in politiek of organisatorische verbinding met Trotsky te zullen treden."

¹⁸⁰Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 13–14; zie ook p. 355.

¹⁸¹Voerman, *De meridiaan van Moskou*, pp. 380, 383, 410.

¹⁸²R. Gyptner, geciteerd in: *ibid.*, p. 410.

¹⁸³Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 3, 8.

Antwoord: zonder enig voorbehoud bevestigend.

Vraag II, strekkende, mij bereid te verklaren, "alle vijanden der partij, en met name ook Trotski, ten krachtigste en met alle middelen te bestrijden."

Antwoord: Ik verklaar mij bereid, de grote en enige vijand van het kommunisme, te weten de kapitalistische klasse, haar politiek (het reformisme) en haar ideologie (het fasjisme), met alle kracht, die in mij mag zijn, te bestrijden, mij daarbij door generlei persoonlijke sympathieën of antipathieën te laten leiden, maar uitsluitend door het richtsnoer der kommunisties-bolsjewistische ethiek; het democraties centralisme, d.i. door de hoogste en blijvende belangen van de proletarische klasse. Ik weiger echter, daarbij de persoonlijke en bekrompen strijdwijze te volgen, die in de laatste jaren meer en meer door de internationale partijleiding tegenover kameraden, zowel in als buiten het partijverband, die een afwijkende mening in zake de te volgen taktiek voorstaan, wordt toegepast, en waartegen ik van Mei 1925 tot nu toe herhaaldelijk heb geprotesteerd.¹⁸⁴

Mannoury bestreed de opvatting dat hij Trotskist zou zijn. Dit betekende echter nog niet dat hij daarom tegen Trotski zou zijn:

Wat in het biezonder Trotski betreft, wijs ik er op, dat ik in ons onderhoud heb te kennen gegeven (gelijk ik dat bij vroegere gelegenheden reeds meermalen heb gedaan) dat ik ten aanzien van de meeste taktiese en partijpolitieke geschilpunten tussen zijn geestverwanten en die van Stalin, meer tot de zienswijze van de laatste overhel dan tot die van Trotski, daar deze de materiele en ogenblikkelijke belangen der russiese industriële arbeiders en kleinboeren m.i. te veel vereenzelvigd met de algemene klassebelangen van het proletariaat. Het is mij echter onmogelijk, in die zienswijze (zoals zij o.a. in het door Trotski uitgegeven "Plattform" is neergelegd) een spoor te ontdekken van de kontrarevolutionaire gezindheid, die hem in de internationale pers is ten laste gelegd. Ik beschouw dan ook Trotski's royement, zijn verbanning, en allermeest zijn uitwijzing buiten de grenzen der Sovjet-Unie, als een zeer ernstige fout van de Internationale (resp. de Russiese partij) en ik behoud mij het recht voor, binnen het raam der partij en langs organisatoriese weg, intrekking van die besluiten en maatregelen te bepleiten.¹⁸⁵

Het presidium liet het hier bij zitten.¹⁸⁶ Ook toen de partijleiding in de zomer van 1929 vernam dat Mannoury een telegram aan Trotski had gestuurd met daarin

¹⁸⁴Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 15; zie p. 334.

¹⁸⁵Ibid., pp. 15–16.

¹⁸⁶Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 410.

de woorden “Haus und Herz stehen fuer Ihnen offen,”¹⁸⁷ liet ze de zaak op haar beloop.

Uiteindelijk gaf Moskou het bevel tot roeyement van Mannoury. De directe aanleiding was Mannoury’s artikel “Over Partijgrenzen” in *De Tribune* van 5 oktober 1929. In dit artikel vroeg Mannoury aandacht voor de toenemende bolsjewisatie van de CPH en van de Komintern. Volgens hem had er de laatste tijd veel kritiek gestaan in *De Tribune* over alle onderdelen van de communistische strijd, behalve over de internationale, de Russische politiek:

Dáárover is geen krities woord in de krant gekomen sinds meer dan een jaar. Evenmin trouwens als in de partijbladen van andere landen. En dat is fout. Want een kommunistiese partij *is* geen partij op zichzelf, maar een organies deel van het grote ideologiese en strijdbare geheel, dat Komintern heet. En waarvan de Russiese partij het gewichtigste, het krachtigste en het kostbaarste deel vormt, maar toch slechts een *deel*. Dat evenals alle andere gevoed moet worden door de geestelike bloedsomloop van het geheel. En die bloedsomloop wordt afgebonden, als de zelfkritiek en de bolsjewisatie worden besloten binnen *nationale* grenzen.¹⁸⁸

Mannoury wilde dat de discussie in de krant werd uitgebreid tot internationale onderwerpen, zoals de kwestie van Trotski’s asielaanvraag in Nederland. Ook vroeg hij om een partijcongres, waar dit soort onderwerpen in tegenwoordigheid van een vertegenwoordiger van het EKKI besproken kon worden, “niet bere-devoerd, maar *besproken*.”¹⁸⁹ Verder vroeg hij een vertegenwoordiging van de Nederlandse partij in al haar geledingen, en niet van de leiding alleen, in Moskou.

De redactie van *De Tribune* was het niet met Mannoury eens. Over de internationale, de Russische politiek hadden er in *De Tribune* zeer veel kritische woorden gestaan. Er was dikwijls en grondig kritiek uitgeoefend op de Trotskistische oppositie in al haar schakeringen en de redactie had aangetoond hoe het met deze groep, voor zover ze niet op de goede weg terugkeerde, bergaf ging, tot aan het ergste verraad aan de revolutie toe. Maar die kritiek ging niet in de richting die Mannoury graag zou willen zien:

Mannoury probeert op slinksche wijze, langs een omweg, vragen te heropenen, die voor de Internationale en voor onze partij geen vragen meer zijn. Het Trotskisme is niet alleen door de Komintern, maar door de geschiedenis zelf definitief weerlegd. De tijd stelt ons voor andere problemen. En wij

¹⁸⁷Telegram G. Mannoury aan L. Trotski (12 augustus 1929), geciteerd in: Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 410.

¹⁸⁸G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 42.

¹⁸⁹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid*.

zullen voortgaan onze ‘woorden van kritiek’ te richten tot hen, die de revolutionaire politiek verraden, of van haar afwijken, of zij zich rechts of links noemen (...). En voor een verdediging, direct of indirect, van het door onze partij definitief veroordeelde Trotskisme, is er in onze rijen geen plaats.¹⁹⁰

Het presidium van de Komintern was het hier roerend mee eens en beval: “Trotskist Mannoury muss aus der Partei definitiv entfernt werden.”¹⁹¹ Hierop kwam de partijleiding van de CPH weer in actie. Op 13 november 1929 stuurde ze een verklaring aan Mannoury met het verzoek deze te ondertekenen. Hierin stond het volgende te lezen:

Ondergeteekende verklaart:

1. dat hij de politiek van Trotski en de Trotskistische oppositie, die gericht was op de ondermijning van de Kommunistische Partij van de Sowjet-Unie en de Komintern en tot de bereiking van dit doel voor geen middel, hoe misdadig ook, terugschrikte, afkeurt en in iedere vorm ten scherpste zal bestrijden.
2. Dat hij erkent, dat de Trotskistische strooming in Europa vertegenwoordigd door Trotski zelf en door groepen als die van Sneevliet, Urbahns, Van Overstraeten, Treint en anderen, tot een kontrarevolutionaire politieke richting is geworden, die door haar aanvallen op delen op de Sowjet- Unie en de Komintern tot een bondgenootschap van de sociaal-demokratie en het kapitalisme is geworden.
3. Hij erkent, met de verdediging van deze opvattingen, hetzij direct of indirect, en door het contact dat hij met Trotski of de Trotskistische oppositie onderhouden heeft, een zeer ernstige politieke fout begaan te hebben en verklaart, met deze kontra-revolutionairen geenerlei contact meer te zullen onderhouden of korrespondentie te zullen voeren.¹⁹²

Mannoury ondertekende de verklaring niet en wel in hoofdzaak omdat hij ten stelligste ontkende, dat de door hem sinds mei 1925 gevoerde internationale oppositie een politiek of een Trotskistisch karakter zou hebben gedragen.¹⁹³ Hij merkte hierbij op, dat hij de bij verschillende gelegenheden omtrent zijn standpunt door hem aafgelegde verklaringen, in het bijzonder de verklaringen die hij in

¹⁹⁰ *De Tribune* (Redactie), geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 47.

¹⁹¹ Directieven Mitteleuropäisches Ländersekretariat voor de partijconferentie van de CPH (13 oktober 1929), geciteerd in: Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 411.

¹⁹² Brief Secretariaat CPH aan G. Mannoury (13 november 1929), geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, pp. 53–54.

¹⁹³ *Ibid.*, pp. 52–53.



L. Trotski.

“De Waarheid van het Kommunisme” (1927) had gepubliceerd, ten volle handhaafde.¹⁹⁴ Bovendien vroeg Mannoury zich af wat er met het woord Trotskisme eigenlijk bedoeld werd. Het woord werd volgens hem in zoveel verschillende betekenissen gebezigd, dat het gebruik ervan alleen al daarom als misleidend en verwarrend moest worden veroordeeld. Nu eens werd er de gehele oppositionele beweging mee aangeduid, dan weer beperkte men zich tot de oppositionele stromingen die zichzelf min of meer als aanhangers van Trotski beschouwden, terwijl de term in engere zin geacht kon worden de denkbeelden van Trotski zelf en zijn naaste geestverwanten te betekenen: “Welnu, in geen dezer betekenissen meen ik, dat de term ‘trotskisme’ op de door mij verdedigde denkbeelden kan worden toegepast.”¹⁹⁵

Op 19 november 1929 had Mannoury een onderhoud met het bestuur van de sectie Kinkerbuurt-West te Amsterdam, de sectie van de CPH waar hij deel van uitmaakte.¹⁹⁶ In dit onderhoud verklaarde Mannoury, dat hij na ernstige overweging tot het inzicht was gekomen dat hij het persoonlijk telegram aan het gezin Trotski, waarvan hij op 15 augustus j.l. aan het partijbestuur mededeling had gedaan, niet zonder voorkennis en goedkeuring van zijn partijgenoten had mogen verzenden.¹⁹⁷ Mannoury erkende door die verzending een ernstige fout tegen de beginselen van organisatie en discipline van de partij te hebben begaan. Hij handhaafde evenwel tevens zijn onwankelbare overtuiging, dat de in de partij steeds herhaalde bewering dat Trotski een contra-revolutionair, een verrader en een renegaat zou zijn, als een verdoemelijke en laaghartige leugen moest worden

¹⁹⁴Zie p. 347.

¹⁹⁵Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 4.

¹⁹⁶Ibid., p. 54.

¹⁹⁷Zie p. 358.

beschouwd.

Mannoury's weigering om de verklaring te tekenen, leidde – zoals hij zelf had verwacht – tot zijn royement. Op initiatief van WEB-vertegenwoordiger S. Bamat zette de partijleiding hem op 20 november 1929 uit de CPH.¹⁹⁸ Onmiddellijk na zijn royement stuurde Mannoury een tekst met daarin de verdediging van zijn standpunt – inclusief een eenentwintigtal bijlagen, bestaande uit brieven, telegrammen en ingezonden stukken – aan het partijbestuur van de CPH en aan het EKKI met het verzoek om publicatie. Het begeleidend schrijven aan het EKKI luidde in vertaling als volgt:

Hierbij bericht ik U, dat ik op initiatief van Uw vertegenwoordiger en zonder dat mij gelegenheid tot verdediging is gegeven, met ingang van 20 dezer uit de partij ben geroyeerd, omdat ik mijn aanklacht van Meidag '25 en mijn eis, dat “het gestook moet ophouden: het gestook tegen Trotski en het gestook tegen de zich ontplooiende en zelfstandige kommunistiese gedachte,” niet heb willen intrekken (. . .). Ik kom tegen dit royement bij het eerstvolgend Partijkongres, eventueel Wereldkongres in beroep en verzoek U daarom de publikatie van mijn (bijgaande) onuitgesproken verdediging in de hollandse, eventueel internationale partijpers te willen bevorderen.¹⁹⁹

De verdedigingsrede zelf had Mannoury reeds opgesteld in maart 1929, nadat zijn royement in de bespreking met het presidium van de CPH aan de orde was gesteld.²⁰⁰ Hoewel hem destijds was toegezegd dat hij zijn recht van verdediging onverkort zou kunnen uitoefenen, werd hij uiteindelijk niet in de gelegenheid gesteld om zijn verdedigingsrede uit te spreken. Mannoury was niet meer welkom op de partijconferenties en ook op het partijcongres van 15–17 februari 1930, waar zijn royement zou worden bevestigd, werd hij niet toegelaten. Onder die omstandigheden meende hij gerechtigd en verplicht te zijn om tot publicatie van zijn verdedigingsrede over te gaan. De publicatie verscheen bij uitgeverij Querido onder de titel *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede* (1930). Mannoury schreef in zijn verdedigingsrede dat hij nog steeds achter zijn aanklacht van mei 1925 stond en hij vond dat zijn partijgenoten zich over deze aanklacht moesten uitspreken, alvorens hem uit de partij te bannen:

Kameraden, het ligt in de aard der zaak, dat gij, of liever de Kommunistiese partij-Holland in haar geheel, in eerste instantie zult hebben te beslissen of voor het door mij in deze en vroegere verklaringen neergelegde standpunt plaats is binnen het raam der Derde Internationale of niet. Maar ik meen dat

¹⁹⁸Voerman, *De meridiaan van Moskou*, p. 411.

¹⁹⁹Brief G. Mannoury aan het partijbestuur van de CPH en aan het EKKI (20 november 1929), geciteerd in: Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 3.

²⁰⁰Zie p. 356.

deze aangelegenheden, mijn zienswijze moge dan kommunisties geoordeeld worden of niet, van genoeg belang zijn, om daarover een uitspraak van de Internationale zelve, in haar verschillende organen te vragen, en wèl een uitspraak, die meer is dan een ‘stempelresolutie’, meer dan een politieke richtlijn, *een uitspraak betreffende de geestelijke grondslagen van het kommunisme*. Het zij mij vergund, te eindigen met een woord, dat ik twintig jaar geleden bij de oprichting onzer partij heb gesproken:

“Want even zeker als het geestelik leven en de produksievorm van de maatschappij de weerszijden zijn van één ding, even zeker is de strijd, die tot het socialisme voert, een dubbele; de klassenstrijd met onze tegenstanders om de staatsmacht; de gedachtenstrijd, die het proletariaat met zichzelf heeft uit te vechten, om de geestesmacht.”²⁰¹

Ik heb gezegd.²⁰²

Ondanks dat hij uit de partij werd gezet, bleef Mannoury de Komintern steunen: “De Komintern in mijn oog is en blijft de eigenlike voorhoede van het revolutionaire proletariaat in zijn strijd tegen het kapitalisme, en (...) mijn royement [doet] aan deze mijne opvatting niet de minste afbreuk,²⁰³ zo liet hij aan het partijbestuur van de CPH weten. Mannoury heeft zich het royement altijd zwaar aangetrokken. Hij is er volgens zijn zoon Jan eigenlijk nooit overheen gekomen: “Hij bleef zich communist noemen en was van mening, dat zijn opvattingen het ware communisme vertegenwoordigden.”²⁰⁴

In de jaren na het royement kreeg Mannoury van diverse oud-partijgenoten de vraag of hij in de partij wilde terugkeren. In oktober 1931 had hij een bespreking met K. Beuzemaker.²⁰⁵ Beuzemaker was gekozen tot lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland voor de CPH en hij had Mannoury’s advies nodig over de begroting. Na deze bespreking zei hij tegen Mannoury dat het jammer was, dat deze geen verklaring over het trotskisme wilde tekenen. Deed hij dit wel, dan kon hij weer in de partij terugkeren. Mannoury reageerde hierop met: “Ik kan enkel ondertekenen wat ik meen, anders is dat bedrog tegenover de eigen partijgenoten.”²⁰⁶ Negen maanden later, in juli 1932, ging het gerucht dat Mannoury weer partijgenoot zou worden.²⁰⁷ In een gesprek met een zekere Van Zetten gaf Mannoury aan dat dit niet van hem afhing. Hij was steeds bereid geweest om zich weer bij de CPH aan te sluiten. Hij begreep dat het niet eenvoudig was om het royement in te trekken, maar hij hoopte dat er een revisie van de uitspraak

²⁰¹Zie p. 163.

²⁰²Mannoury, *Heden is het keerpunt*, p. 16.

²⁰³Ibid., p. 53.

²⁰⁴J. Mannoury, geciteerd in: Voerman, ‘Communist zonder partij’, p. 65.

²⁰⁵PA BW, G. Mannoury, ‘Dagboek I. 18 februari 1930–18 mei 1943’ (Manuscript, 1943), p. 34.

²⁰⁶Ibid.

²⁰⁷Ibid., p. 38.

zou plaatshebben. Dit gebeurde echter niet. Ruim een half jaar later, in maart 1933, kreeg Mannoury bezoek van H. Mulder. Ook deze drong aan op zijn terugkeer in de partij. Volgens Mulder was het slechts een “'n formaliteit, zo'n handtekening.”²⁰⁸ Voor Mannoury was het echter meer dan een formaliteit: “Ik heb alles voor de partij over, maar *geen* onoprechtheid en bedrog tegenover de partij zelf.”²⁰⁹ Hij bleef weigeren om de verklaring te ondertekenen en tot een terugkeer in de partij zou het niet meer komen.

²⁰⁸H. Mulder, geciteerd in: Mannoury, 'Dagboek I', p. 42.

²⁰⁹Ibid.

12 | Didacticus

Ikzelf ben nu eenmaal een ongelovige Thomas: ik geloof aan geen spoken en aan geen kracht-en-stof, aan geen Lourdes en aan geen onomstotelijke natuurwetten, aan geen bijbel, geen koran, geen talmud en aan geen wiskunde, en het is mij met de beste wil van de wereld niet mogelijk, een greintje eerbied te voelen voor wat ik noem bijgeloof: het zich vastklampen aan uiterlikheden, hetzij dan verschijnselen of woorden.

— G. Mannoury¹

Het Nutsseminarium voor Paedagogiek te Amsterdam

Na het uiteenvallen van de Signifische Kring in 1926 bleef alleen Mannoury zich actief met de significa bezighouden.² In zijn colleges over de wijsbegeerte der wiskunde kwam het onderwerp steeds vaker aan bod. Om het signifisch werk aan de universiteit meer tot zijn recht te kunnen laten komen en meer nut te kunnen laten afwerpen, was het volgens Mannoury echter nodig dat er meer tijd zou worden besteed aan individuele en collectieve gesprekken met de studenten, en dat er iets aan experimentele significa zou worden gedaan.³ Zelf had hij hier geen tijd voor en daarom wilde hij graag een assistent aanstellen. De enige die hem naar zijn idee bij dit werk zou kunnen assisteren, was zijn oud-student Van Dantzig, die op dat moment werkzoekende was.⁴ Het assistentschap bij Mannoury ging uiteindelijk niet door. Wel kreeg Van Dantzig een aanstelling van twee jaar als assistent van J.A. Schouten aan de Technische Hoogeschool te Delft.

Rond deze tijd vatte Van Dantzig het plan op om bij Mannoury te promoveren op een signifische studie over de wiskunde.⁵ Hierbij stuitte hij al gauw op het

¹Mannoury, *Weten en willen*, p. 35.

²Schmitz, *De Hollandse significa*, p. 342.

³Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (18 augustus 1927), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 8; zie ook p. 291 en p. 298.

⁴Alberts, *Twee geesten van de wiskunde*, pp. 36, 50.

⁵Ibid., p. 50.

probleem dat Mannoury zijn gedachten niet had neergelegd in een groot, zuiver wetenschappelijk werk. Mannoury publiceerde destijds vooral in socialistische en communistische periodieken, zoals *De Communistische Gids*, *Klassenstrijd*, *Het Socialisme* en *De Tribune*, en in algemeen-culturele bladen zoals *De Beweging* en *De Amsterdammer*, ook over de signfica. Het enige omvangrijke geschrift over signfica waar Van Dantzig op terug kon vallen, was Mannoury's *Mathesis en mystiek. Een signifiëse studie van kommunisties standpunt* (1925), maar dit werk was in een niet-wetenschappelijke stijl geschreven.⁶ Van Dantzig kon er niet veel mee. In een uitvoerige brief van 16 maart 1928 liet hij Mannoury weten:

Met het werk voor mijne dissertatie vlot het nog heel slecht. Ik heb wel reeds enkele dingen opgeschreven, die voornamelijk betrekking hebben op eene verdere analyse van het waarde-begrip, ook toegepast op het onderwijs in het algemeen, maar het blijft nog stukwerk. Het ziet er op dit oogenblik nog niet naar uit, alsof het in afzienbare tijd klaar zou komen. Te meer geldt dit nog, daar ik zoo weinig van de algemeene signfica weet. U hebt daaromtrent in den loop der jaren eene heele serie begrippen opgesteld en uitgewerkt, en mij daarvan vaak gesproken, maar voornamelijk door mijne uiterst zwakke auditieve reactie kan ik daarvan niet het rechte profijt trekken, zoolang ik ze niet zwart op wit voor me heb. Zou het u niet mogelijk zijn, datgene wat U in den loop der jaren daarvan hebt samengebracht, eens *systematisch* samen te stellen? (...) (En dat natuurlijk liefst in het Duitsch of Engelsch). Van het *belang* daarvan behoef ik U toch wel allerminst te overtuigen!! En zoo U, naar U mij wel eens zeide, mocht meenen, dat deze begrippen toch wel zullen optreden, ook al publiceert U ze niet, dan zult U toch wel toegeven, dat het hoogst onoekonomisch is, dat anderen het werk dat U gedaan hebt, nog eens moeten doen, afgezien nog van het feit, dat ik b.v. tot mijn vijftigste jaar zou moeten wachten, voordat ik zoo ver zou kunnen komen als U. En hoe kunnen we signfica-onderwijs propageren, zoo elkeen ons onmiddellijk den mond zou snoeren met de vraag naar wat litteratuur erover en een systematisch leerboek? (...) In het uiterste geval, zoo U geen tijd of lust mocht hebben om alles in definitieven vorm te gieten, zou ik dat misschien kunnen doen, als U me althans het materiaal systematisch geordend kunt geven, opdat ik niet door gebrek aan grondstoffen gehandicapt ben. (...) Vergeef me, dat deze brief niet geheel in den toon gesteld is, die een leerling

⁶Zie Bergmans, 'Gerrit Mannoury and his fellow signficians on mathematics and mysticism', pp. 552–556; J. A. A. J. Happel, 'Gerrit Mannoury en de signfica. Een Nederlandse loot aan de filosofische stam', *Univers*, 25:12 (1987), p. 11; J. A. A. J. Happel, 'G. Mannoury. Mathesis en mystiek', in H. C. M. de Swart (auteur), *Filosofie van de wiskunde* (Leiden: Nijhoff, 1989), pp. 82–84 en Schmitz, *De Hollandse signfica*, pp. 332–342 voor een bespreking van Mannoury's boek.

tegenover zijn leeraar past, want voor eene groote uitwerking zijn wel eens krassen middelen noodig.⁷

Mannoury reageerde een dag later met een telegram: “ = Filippika dubbel verdiend = Waardeering maar half = Zeer hartelijk dank = Mannoury = .”⁸ Dit betekende echter nog niet dat Mannoury er ook meteen werk van maakte. Het zou nog elf jaar duren totdat hij aan het schrijven van een handboek over de significa begon.

Een paar maanden na de filippica begon Van Dantzig aan het schrijven van een Duitse vertaling van Mannoury's *Mathesis en Mystiek* (1925). Hij bleef echter vastlopen op het gebrek aan systematiek en op het ontbreken van duidelijke kaders waarbij hij kon aansluiten.⁹ Van het boek begreep hij hoe langer, hoe minder. In een brief van 9 september 1928, de vertaling was reeds tot over de helft gevorderd, gaf Van Dantzig nogmaals aan dat hij Mannoury's boek niet wetenschappelijk genoeg vond:

Daar mij telkens weer blijkt, dat het werk voor wie Uwe gedachtegang niet door en door kent, nauwelijks te begrijpen is en dat in ieder geval het grootste deel van den groven gedachtenrijkdom verloren gaat, denk ik het met uitvoerige commentaren uit te geven. Ik hoop dat U er geen bezwaar tegen zult hebben, dat het werk daardoor een meer wetenschappelijk karakter krijgt en dat Uwe oorspronkelijke bedoeling iets meer op de achtergrond geraakt; het zal dan ook gemakkelijker vallen, een goede uitgever te vinden.¹⁰

Van Dantzig schreef verder dat hij intussen ook een serieus begin had gemaakt met het schrijven van zijn “Grundlegende Betrachtungen zur Didaktik der Mathematik. Eine signifikisch-psychologische Studie”. Hij beschouwde dit werk, samen met zijn vertaling en becommentariëring van Mannoury's *Mathesis en Mystiek* (1925) en een te schrijven systematische “Einführung in die Signifik” als een trilogie, waarvoor hij bijvoorbeeld bij de Duitse uitgeverij B.G. Teubner Verlag belangstelling hoopte te vinden. Deze trilogie zou als basis voor verder signifikisch werk kunnen dienen.

Mannoury ging akkoord met een becommentariëring van *Mathesis en Mystiek* (1925), maar hij stelde hierbij wel op de voorgrond “dat mijn studie en uw commentaar *afzonderlike* uitgaven dienen te blijven.”¹¹ Hij vreesde dat de emotionele kant van zijn werk namelijk schade zou lijden als de indicatieve kant eenzijdig

⁷Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (16 maart 1928), geciteerd in: Alberts, *Twee geesten van de wiskunde*, pp. 50–51.

⁸Telegram G. Mannoury aan D. van Dantzig (17 maart 1928), geciteerd in: *ibid.*, p. 51.

⁹*Ibid.*, p. 52.

¹⁰Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (9 september 1928), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, p. 10.

¹¹UBA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (10 september 1928).

zou worden versterkt. De uitgave van een serie op signifisch gebied, analoog met Teubners *Mathematische Bibliothek*, zou naar zijn idee levensvatbaar kunnen zijn:

MM [*Mathesis en Mystiek*] zou dan (lieft niet als N^o1) in zulk een ‘Signifische Bibliothek’ kunnen verschijnen, onmiddellijk gevolgd door uw kommentaar. Uw “Einführung in die Signifik” (waaraan ik desgewenst zou kunnen meewerken) ware dan een geschikt eerste nummer en verdere bijdragen zouden kunnen worden gevraagd aan Brouwer, Van Ginneken, Verschuur, Révész, Erich Gutkind (die ik in Hagen heb leren kennen en een open oog heeft voor de nieuwere inzichten) enz.¹²

Met dit voorstel kwam Mannoury terug op zijn encyclopedieplan uit 1922.¹³ Het indertijd door de Signifische Kring opgestelde en nooit gepubliceerde manifest zou als leidraad voor een prospectus van de serie kunnen dienen. Van Dantzig moest er maar eens over nadenken of in die richting iets te bereiken zou zijn. Verder bood Mannoury aan om Van Dantzig te ondersteunen bij het schrijven van de Duitse vertaling van *Mathesis en Mystiek* (1925) en bij het verspreiden van de significa in Duitsland.¹⁴

Op 26 december 1928 stuurde Van Dantzig een brief aan Mannoury om hem te bedanken voor het nakijken van een manuscript, dat hij hem twee weken eerder had toegezonden. In deze brief maakte hij ook een opmerking van meer persoonlijke aard die, naar Van Dantzig vreesde, ietwat pijnlijk voor Mannoury zou zijn, maar die hij hem toch niet meende te mogen besparen, omdat ze betrekking had op de door hen te volgen tactiek:

Een wiskundige wiens naam ik hier liever verzwijg gaf mij den raad, de voetnoot waarin ik U als ‘*Urheber*’ der door mij verdedigde opvattingen noem, naar het einde over te brengen, daar Uw naam helaas bij velen vooroordelen wekt. Waarschijnlijk voornamelijk door Uwe neiging tot populariseeren, waardoor menigeen de dieperen gedachten die ook in Uwe ‘populaire’ geschriften zoo talrijk zijn, niet ziet. Nu komt het mij voor dat uwe opvattingen (althans bij mathematici en filosofen) eerder zullen doordringen in den (slechts uiterlijk van den Uwen verschillende) meer ‘wetenschappelijken’ vorm, dien ik er aan tracht te geven, dan in de gedaante die U er doorgaans aan geeft. Daardoor lijkt het mij uit tactische overwegingen gewenscht, niet al te veel nadruk op Uw invloed op mijn werk te leggen. Ik hoop juist op

¹²UBA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (10 september 1928).

¹³Zie p. 295.

¹⁴Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (10 september 1928), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, p. 10.

den duur langs dezen indirekten weg meer waardering voor Uw werk te wekken.¹⁵

Van Dantzig was ervan overtuigd dat een meer wetenschappelijke benadering van de significa zeker zijn vruchten zou afwerpen:

Dat deze hoop niet geheel en al ongegrond is, moge blijken uit het feit, dat de door mij bedoelde wiskundige (die ook zei, Uwe filosofie niet serieus te kunnen bestudeeren daar zij niet in een systeem is samengevat, wat mij herinnert aan mijn verlangen naar een samenvattend streng wetenschappelijk werk van Uwe hand) na lezing van mijn MS zijn voornemen te kennen gaf, Uwe geschriften toch ook weer ter hand te nemen, daar hij den indruk gekregen had, dat er in die signifika en dat relativisme (woorden die bij menigeen onmiddellijk weerstanden oproepen en daarom soms beter vermeden kunnen worden) toch wel wat meer zit, dan hij eerst gedacht had.¹⁶

Mannoury reageerde twee dagen later:

Wat dat 'Urheber'schap betreft gevoel ik, geen stem in 't kapittel te mogen nemen, maar als u met mijn *persoonlike* wensen in deze rekening wilt houden, dan noemt u mijn naam *zo weinig mogelijk*. Vooral in de filosofie geldt de algemene waarheid, dat gemeenlik niemand de verbreiding en verdieping van de in enig werk neergelegde denkbeelden zó licht in de weg staat, als de auteur zelf: de operateur in de cinema moet liefst *achter* 't toestel blijven.¹⁷

En wat zijn populariseringszonde betrof, voelde Mannoury zich toch niet zo héél schuldig: populair was althans *Mathesis en mystiek* (1925) niet geschreven. Verder maakte het hem niet uit of zijn naam aan de significa verbonden werd of niet.

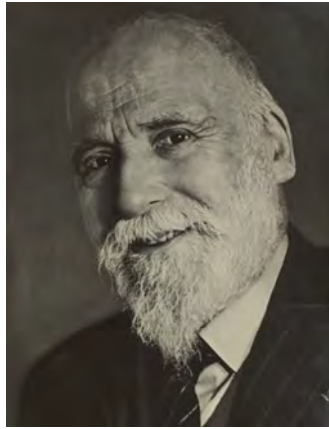
Intussen was Mannoury, samen met zijn collega Ph.A. Kohnstamm, bezig met het organiseren van een cursus over de didactiek van de wiskunde voor het Nutsseminarium voor Paedagogiek. Het Nutsseminarium was opgericht op initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹⁸ Deze maatschappij besloot in 1914 dat er een centrum moest komen, waar op wetenschappelijke wijze onderzoek werd gedaan naar opvoeding en onderwijs. Ook had het centrum tot taak om te voorzien in een deugdelijke opleiding voor leraren. Het

¹⁵Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (26 december 1928), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 12.

¹⁶Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (26 december 1928), geciteerd in: *ibid.*

¹⁷Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (28 december 1928), geciteerd in: *ibid.*

¹⁸R. Jansma, 'De bibliotheek van het Nutsseminarium voor Pedagogiek', Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (2000), (URL: <http://cf.uba.uva.nl/nl/collecties/pedagogiek/nutsxtra.html>) – bezocht op 20 april 2018.



Ph.A. Kohnstamm.

Nutsseminarium werd ondergebracht in Amsterdam. In 1919 kreeg de Gemeentelijke Universiteit een buitengewone leerstoel pedagogiek met Kohnstamm als hoogleraar-directeur. Begin jaren '20 had het Nutsseminarium ook reeds bijeenkomsten over de didactiek van de wiskunde georganiseerd en die mochten zich in veel belangstelling verheugen.¹⁹ Nu ze enige tijd hadden stilgestaan, meenden Mannoury en Kohnstamm dat het weer tijd was om een nieuwe cursus te organiseren, mits daarvoor wederom voldoende belangstelling bleek te bestaan. Van Dantzig zou de lezingen verzorgen. In een circulaire van 4 december 1928, die was gericht aan de leraren en aanstaande leraren in de wiskunde te Amsterdam en omgeving, kondigden Mannoury en Kohnstamm de cursus van Van Dantzig als volgt aan:

Wij meenden ditmaal, ter bereiking van een grotere eenheid, de verschillende inleidingen tot een geheel te moeten verbinden en wij vonden Drs. D. van Dantzig, een der jongere mathematici, van wien het ons bekend is, dat hij zich in 't bijzonder met studies van didaktischen en signifischen aard heeft bezig gehouden, bereid, de leiding van zulk een cursus op zich te nemen. De Heer Van Dantzig stelt zich voor, in een achttal inleidingen de volgende onderwerpen aan de orde te stellen:

1. Hoofdbegrippen der signifika;
2. Wiskunde, logika, signifika;
3. Doel, waarde en beteekenis van onderwijs in wiskunde;
4. Psycho-genese der wiskunde;
5. Hoofdproblemen van het algebra-onderwijs;

¹⁹UJA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury en Ph.A. Kohnstamm aan de leraren en aanstaande leraren in de wiskunde te Amsterdam en omgeving (4 december 1928).

6. Intuïtieve propaedeuse;
7. Woord en beeld in het wiskunde-onderwijs;
8. Mathematische strengheid; axiomatica.²⁰

Van Dantzig wilde het wiskundeonderwijs een hogere signifiante waarde geven en wel op een manier die praktische verwezenlijking toestond. Als hoofddoel van de cursus beschouwde hij: "Te onderzoeken op welke wijze dit mogelijk is, en wel zooveel mogelijk binnen het kader van het huidige leerprogramma."²¹ In de eerste vier lezingen zou Van Dantzig een theoretisch fundament behandelen, dat in hoofdzaak uit de grondbegrippen van de signifiante bestond, en in de tweede helft zou hij praktische onderwijsproblemen bespreken.²² De ideeën die Van Dantzig in zijn didactiek-cursus naar voren bracht, waren vooral een uitwerking van de opvattingen van Mannoury. Van Dantzig was hier trouwens zelf duidelijk over. Hij noemde Mannoury nadrukkelijk als degene die dit allemaal al eerder gezegd had. De cursus werd gegeven gedurende acht maandagavonden in februari en maart 1929. Om ieder, die de cursus wilde volgen, daartoe in de gelegenheid te stellen, werd de toegangsprijs bepaald op f 3,-, ter vergoeding van de noodzakelijke administratiekosten.²³ Vijftig deelnemers schreven zich in en hiermee was de cursus opnieuw een succes te noemen.

In 1929 liep Van Dantzigs assistentschap bij Schouten af. Mannoury probeerde hem opnieuw als assistent in de signifiante naar Amsterdam te halen.²⁴ Ook dit keer ging het niet door. Wel lukte het Van Dantzig om een aanstelling als docent aan de Rotterdamse Kweekschool te krijgen. In een brief van 9 september 1929 feliciteerde Mannoury hem met zijn benoeming en tevens gaf hij enkele tips en adviezen over hoe Van Dantzig zich kon voorbereiden op zijn taak als docent. Mannoury wist zelf hoe lastig het was om een goed docent te worden. Van Dantzig bleek inderdaad moeite te hebben met het houden van orde in de klas. In een brief van 4 april 1931 probeerde Mannoury hem gerust te stellen:

Maar nu je leraarschap. Zou die zaak niet te herstellen zijn? Dat het je tot nu toe niet gelukt is, een goed docent te worden, verbaast me allerminst; het is je gegaan zoals zo velen, die zonder de minste technische vakkennis (want die is voor het schoolmeestersambacht noodzakelijk, wil er van het eigenlijk *onderwijs* iets terecht komen) voor de klas komen op 'n leeftijd, waarop

²⁰UBA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury en Ph.A. Kohnstamm aan de leraren en aanstaande leraren in de wiskunde te Amsterdam en omgeving (4 december 1928).

²¹D. van Dantzig, geciteerd in: H. J. Smid, 'David van Dantzig en het onderwijs in de wiskunde', in G. Alberts en H. Blauwendraat (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000), p. 45.

²²Ibid.

²³UBA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury en Ph.A. Kohnstamm aan de leraren en aanstaande leraren in de wiskunde te Amsterdam en omgeving (4 december 1928).

²⁴Alberts, *Twee geesten van de wiskunde*, p. 52.

aanpassing aan de mentaliteit van de jeugd uiterst moeilijk is geworden. Ik weet er alles van, want ik heb jarenlang ... (of nee, 't zijn eigenlijk maar een jaar of twee geweest, maar in mijn herinnering is 't een eeuwigheid!) de vreselikste wanorde gehad, en ben toch later ('ik mag 't nu wel zeggen') een heel behoorlijk leraar geworden die in ieder geval met z'n leerlingen de allerbeste maatjes was en van z'n werk genoot. Nu heb je misschien niet eens onder bepaalde wanorde te lijden en kunt alleen maar je leerlingen (en jezelf!) niet boeien, en om te weten, waaraan dat ligt, zou ik je aan 't werk moeten zien; wat nu eenmaal uitgesloten is. Maar toch zou ik je misschien enkele wenken kunnen geven, die van nut zouden kunnen zijn.²⁵

Want al hoopte Mannoury van harte, zowel voor Van Dantzig zelf als voor de wetenschap, dat Van Dantzig niet zijn hele leven leraar zou blijven, toch was het volgens Mannoury op dat moment het beste als hij wel leraar bleef: ten eerste vanwege het salaris en ten tweede vanwege Van Dantzigs prestige als didacticus tegenover het leraarspubliek – dat nu eenmaal didactiek en techniek moeilijk scheiden kon – hoog te houden, en dat was toch ook wat waard. Wanorde in de klas had soms te maken met een paar kleinigheden, zoals te zacht spreken, te klein schrijven, de klas niet voortdurend in het oog houden, te veel spreken en dergelijke, die een onoverkomelijk beletsel konden zijn voor het tot stand komen van het contact tussen leerling en leraar:

Met 't meer of minder 'nut' van het vak heeft dat natuurlijk niemendal te maken: het *naast*liggend doel van de leerling is altijd òf ogenblikkelijk succes bij z'n leraar òf idem bij z'n medeleerlingen. En daarop volgt dan de 'nuttigheid', die in dit geval in het te behalen diploma ligt. Wat niet behoeft weg te nemen, dat de docent verder kan zien en maatschappelijke doelstellingen kan nastreven, die buiten het begripsgebied van zijn leerlingen liggen. Maar laat ik niet gaan theoretiseren, daar heb je toch niets aan. Meld me s.v.p. eens, hoe je over een en ander denkt.²⁶

Intussen kwam er van Van Dantzigs promotieplannen bij Mannoury niets meer terecht. In 1931 promoveerde hij op een studie over topologische algebra bij zijn oud-studiegenoot en vriend Van der Waerden, die in 1928 tot hoogleraar in de meetkunde was benoemd aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

²⁵Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (4 april 1931), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 14.

²⁶Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (4 april 1931), geciteerd in: *ibid.*

Woord en gedachte (1931)

In 1931 verscheen Mannoury's *Woord en Gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde*. In dit boek zette hij de belangrijkste signifi sche grondbegrippen uiteen en gaf hij zijn visie op de didactiek van de wiskunde.²⁷ Mannoury had het stuk oorspronkelijk bedoeld voor leerlingen van de middelbare school. Van Dantzig, die het manuscript had gelezen, meende echter dat het voor deze doelgroep absoluut en ten enenmale ongeschikt was: "Er wordt eene zóó groote mate van philosophische en vooral psychologische kennis vóórondersteld, dat ik het niet graag een leerling, zelfs van de hoogste klasse, in handen zou willen geven."²⁸ Anderzijds leek het Van Dantzig uitstekend geschikt voor leraren – niet alleen die in de wiskunde – en andere pedagogen. Hij raadde Mannoury met de grootst mogelijke aandrang aan om de bestemming van het boekje te wijzigen, omdat hij vreesde dat het Mannoury anders veel teleurstelling zou brengen:

De vele leraren, die toch al afwijzend tegenover didactische modernigheden staan, zouden zeggen "En zulke dingen wil hij kinderen voorzetten? Dat komt nu van al dat gefilosopheer van menschen die niet in de 'praktijk' van het leven staan en van al die moderne paedagoochelarij!"²⁹

Wanneer het boek daarentegen voor leraren bestemd en als zodanig aangekondigd zou worden, zou het naar zijn idee bij zeer velen grote interesse wekken en indirect zijn invloed op het onderwijs van menig leraar uitoefenen. In verband daarmee adviseerde Van Dantzig het werk niet vooraf in *Euclides*, het vakblad van de Nederlandse Vereniging van Wiskundeleraren, te publiceren, "en wel uithoofde van eene zeer praktische overweging: vele leraren die het in het tijdschrift gelezen hebben, zouden het dan niet koopen! En het debiet speelt toch óók een rol!"³⁰ Dit laatste advies volgde Mannoury niet op. In 1930 publiceerde hij het werk onder de titel "Een Inleiding tot de Signifika, Inzonderheid met het Oog op het Onderwijs in de Wiskunde" in *Euclides*. Een jaar later verscheen een aparte uitgave bij uitgeverij P. Noordhoff N.V. te Groningen onder de titel *Woord en Gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde* (1931). Wel wijzigde Mannoury de bestemming van het boek. In het voorbericht schreef hij dat zijn geschrift in de eerste plaats bedoeld was voor jongere studenten in de wiskunde of andere aanstaande wiskundedo-

²⁷Van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury', p. 5.

²⁸UBA BC MV, inv. nr. I, Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (1 november 1929).

²⁹UBA BC MV, inv. nr. I, Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (1 november 1929).

³⁰UBA BC MV, inv. nr. I, Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (1 november 1929).

centen.³¹ Meer dan elementaire voorkennis op wiskundig gebied vereiste het dan ook niet en een volledige leercursus voor de toepassing van de nieuwere significante inzichten op het wiskundeonderwijs bedoelde het allerm minst te zijn. Dit nam niet weg dat Mannoury hoopte, dat zijn denkbeelden ook voor de oudere docenten niet geheel zonder waarde zouden zijn en bovenal, dat zij die aan hun eigen ervaring en nadenken zouden willen toetsen en van het resultaat hiervan in woord of geschrift blijk zouden willen geven. Ten slotte kon zijn zo eenvoudig mogelijk gehouden uiteenzetting van de hoofdbegrippen van de signifi ca wel licht ook voor de leek op wiskundig gebied, die uit andere hoofde in deze dingen belang stelde, van enig nut zijn.

Mannoury's *Woord en gedachte* (1931) bestaat uit een inleiding en een drietal hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt het begrip 'taal daad' nader omschreven aan de hand van enkele voorbeelden. Het tweede en derde hoofdstuk behandelen achtereenvolgens het meetkundig of synthetisch denken en het algebraïsch of analytisch denken. In deze hoofdstukken wordt tevens de waarde van de signifi ca voor het wiskundeonderwijs besproken.

Mannoury begon zijn inleiding met een analyse van de spreekhandeling. Het spreken, dat voor ons mensen een van de voornaamste en meest gebezigde mid delen vormt, waardoor we invloed op elkaars handelingen en gedachten kunnen uitoefenen, is een handeling van zeer samengestelde en ingewikkelde aard. Niet alleen moeten de spraakorganen (borstkas, stembanden, tong en gehemelte) bij het uitspreken van een enkel woord een ontelbaar groot aantal kleine bewegingen uitvoeren, waarvan de volgorde en de krachtsverhouding nauwkeurig geregeld moeten zijn, maar reeds de keuze van het woord, dat iemand op een bepaald ogenblik wil uitspreken is van duizenderlei invloeden afhankelijk, die echter veelal niet voor rechtstreekse waarneming vatbaar zijn. Meestal zijn we ons bij het spreken, zoals we dat in het dagelijks verkeer doen, in het geheel niet bewust van dit ingewikkelde samenstel en samenspel van bewegingen, herinneringen, wensen, geluids- en gevoelsprikkelingen: "M.a.w., wij kunnen er nagenoeg niets van navertellen."³² En het weinige dat we wel kunnen navertellen, is misschien niet eens juist, want niets is moeilijker dan zelfwaarneming, zowel op dit als op ander gebied.

Wanneer we voor onze kennis van hetgeen bij het spreken eigenlijk geschiedt enkel afhankelijk zouden zijn van de mededelingen omtrent de introspectieve ervaringen van min of meer toevallig gekozen proefpersonen, dan zou onze kennis van dit zo belangrijke levensverschijnsel nog onvollediger zijn dan ze reeds was,

³¹G. Mannoury, *Woord en gedachte. Een inleiding tot de signifi ca, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde* (Groningen: P. Noordhoff, 1931), p. III.

³²*Ibid.*, p. 1.

aldus Mannoury.³³ Maar gelukkig was het bedoelde verschijnsel reeds gedurende langere tijd het onderwerp van onderzoek van een groot aantal beoefenaren van verschillende wetenschappen geweest, die gaandeweg allerlei methoden hadden uitgedacht om door proeven en waarnemingen meer te weten te komen dan datgene, waarvan de meeste sprekers, al zouden ze nog zo zeer hun best doen, rekenschap zouden kunnen geven. Onder de wetenschappen die zich hiermee bezighielden, waren de voornaamste ongetwijfeld de fonetiek, de fysiologie, de psychologie en de taalwetenschap. Van deze wetenschappen omvatte de eerstgenoemde alles, wat op de klankvoortbrenging betrekking had, terwijl de tweede en de derde samen een veel wijder terrein bestreken: beide hadden de levensverschijnselen in het algemeen tot voorwerp van onderzoek. De taalwetenschap, die weliswaar niet zozeer het spreken zelf als wel het resultaat daarvan, het gesproken (eventueel het geschreven) woord, bestudeerde, hing met de eerstgenoemde studiegebieden ten nauwste samen en viel er zelfs voor een deel mee samen. Scherpe grenzen althans waren hier heel moeilijk te trekken. Wat door deze wetenschappen echter niet werd onderzocht, was de vraag naar de fysiologische en psychologische oorzaken en gevolgen van een bepaalde spreekhandeling of 'taaldaad', zoals de signifi sche term luidde.³⁴ Aan algemene beschouwingen omtrent die oorzaken en gevolgen ontbrak het geenszins en de taalwetenschappen bijvoorbeeld hielden zich uitvoerig bezig met de voorstellingen, die door een bepaald woord gewoonlijk werden opgewekt (de betekenisleer), maar hiermee was nog maar weinig duidelijk geworden over de moeilijke vraag, "wat een bepaald persoon op een bepaald moment bewogen kan hebben, nu juist *dit* woord en geen ander uit te spreken, en welke veranderingen die taaldaad in de geest van een bepaalde hoorder heeft teweeggebracht."³⁵ Niet dat dit soort vragen in het geheel niet werd gesteld of onderzocht, maar de beantwoording ervan viel vaak buiten het eigenlijke arbeidsveld van de bovengenoemde wetenschappen. Ze viel als het ware in een grensgebied tussen die wetenschappen in en werd daardoor vaak verwaarloosd. Hierin was intussen verandering gekomen, doordat men een aantal van die grensgebieden had samengevat binnen een nieuw getrokken kring van onderzoekingen, die men met de term 'significa' aanduidde, "een term, die volstrekt niet hetzelfde omvat als de zoëven door ons genoemde 'betekenisleer', al zou dat woord ook als een letterlike vertaling van 'signifika' kunnen gelden."³⁶

In plaats van een lange en abstracte omschrijving van wat hij onder de *significa* verstond, gaf Mannoury een voorbeeld om dit duidelijk te maken:

Stel, een leerling begaat de vergissing, te zeggen, dat de som *van een driehoek*

³³Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 2.

³⁴Zie ook p. 115, p. 179, p. 207, p. 209, p. 264, p. 280 en p. 290.

³⁵Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 3.

³⁶Ibid.; zie ook p. 253, p. 259 en p. 297.

gelijk is aan 180 graden, inplaats van te spreken van: de som *van de hoeken* van die driehoek, dan kan ik hem op die vergissing wijzen, door hem de *betekenis* van het woord ‘som’ in het geheugen te roepen, welke betekenis medebrenge, dat nimmer van de som van één ding (in dit geval: de driehoek) kan gesproken worden, en dan zou ik gebleven zijn op het gebied van de betekenisleer en wel in het biezonder op dat van de wiskundige betekenisleer. Maar die beschouwing zal in de praktijk wel vrij nutteloos zijn, omdat de denkbeeldige zondaar zijn fout denklik ook wel zonder al die omhaal zal inzien, als hij er maar eenmaal opmerkzaam [op] is gemaakt: de kwestie is daarvoor eenvoudig genoég. Maar wat minder eenvoudig is, is de vraag, waardoor de bedoelde vergissing (die tot de zeer vaak voorkomende behoort) is veroorzaakt, en welk misverstand er door zou kunnen worden gewekt of in stand gehouden. *Die* vraag nu is wat wij tegenwoordig noemen een signifiése vraag, en ligt gedeeltelik op psychologies, gedeeltelik op taalkundig en gedeeltelik op wiskundig terrein.³⁷

Uit dit voorbeeld zou duidelik zijn geworden dat de signifiça, al was die term nog niet zo lang in gebruik, niet een spiksplinternieuwe wetenschap was die verschijnseleu onderzocht, waarvan tot dan toe nog niemand had vernomen, maar dat die term slechts een nieuwe indeling van wetenschappelijke onderzoekingen aanduidde, waardoor deze beter dan tot dan toe tot hun recht konden komen.

In het vervolg van zijn betoog ging Mannoury met een enkel woord in op de toepassing van de signifiça, of liever gezegd van de signifiçise onderzoeksmethoden op het gebied van de wiskunde:

Er is wellicht geen enkel vak van studie, waarbij de woordkeus aan de beoefenaar zoveel hoofdbreken kost, als dat in de wiskunde het geval is. En zeker geen enkel vak, waarbij dat ‘hoofdbreken’, of, nauwkeuriger uitgedrukt, die verstandelike overwegingen, zozeer van een biezondere persoonlijke aanleg afhankelijk zijn. In dit laatste opzicht komt de wiskunde sterk overeen met de schone kunsten, waarbij echter de genoemde ‘verstandelike overwegingen’ (...) een veel meer ondergeschikte rol spelen.³⁸

Deze omstandigheid nu wijst er reeds op dat het wiskundig denken in hoge mate afhankelijk moet zijn van psychologise oorzaken, waarvan de kennis zowel aan de leraar als aan de leerling in dit vak ten goede kan komen:

Immers, als het aan die kennis ten enemale ontbreekt, zullen de leemten, die dat denken bij de laatste mocht vertonen, zowel voor de onderwijzer als voor

³⁷Mannoury, *Woord en gedachte*, pp. 3–4.

³⁸Ibid., p. 4.

de onderwezene evenzoveel raadsels zijn, die vaak bij de meest mogelijke goede wil van beide zijden onoplosbare raadsels blijken te zijn.³⁹

Is daarentegen bij de leerling enig signifiſch inzicht aanwezig, dan zal hij minder vreemd tegenover zijn eigen tekortkomingen staan en althans een poging kunnen doen om de oorzaak hiervan op te sporen:

Alleen reeds het besef, dat de wiskunde niet een geheel opzichzelfstaande, van alle menselijke onvolkomenheden gezuiverde en menselijke doelstellingen onafhankelijke wetenschap is, die eigenlijk alleen door biezonder begaafden met vrucht kan worden beoefend, maar door de gewone sterveling maar liefst met ontzag moet worden aanvaard zonder enige poging, er ‘het fijne’ van te begrijpen, maar dat daarentegen diezelfde hoogverheven wiskunde niets anders is dan een geleidelik uit de gewone omgangstaal door steeds verdergaande samenvattingen en afkortingen ontwikkelde wijze van uitdrukken, alleen dat besef reeds is in staat, het gevoel van hopelooze onmacht, dat ieder van ons overvallen kan, als hij in een of ander wiskundig vraagstuk met geen mogelijkheid ‘een gat’ kan zien, te doen plaats maken voor een meer hoopvolle stemming en een meer vruchtdragende werkwijze.⁴⁰

Wie een vraagstuk dat hem wordt voorgelegd niet kan oplossen of een wiskundig betoog niet kan begrijpen, moet in de eerste plaats onderzoeken, of het obstakel dat zijn verstandelijke arbeid in de weg staat van tijdelijke of van meer blijvende aard is. Vermoeidheid of ‘aandachtskramp’ kunnen iemand beletten om de meest eenvoudige en meest voor de hand liggende gedachtegang te volgen of de simpelste gevolgtrekking te maken: “Wij krijgen dan het gevoel, alsof onze hersenen in een dikke laag watten gepakt zijn, en alsof de woorden in ons boek of de vragen van onze examinator tot een ons geheel onbekende taal behoren.”⁴¹ In dit soort gevallen is het nutteloos om te proberen de moeilijkheid door een nog grotere inspanning te overwinnen, terwijl daarentegen een korte rustpauze of een kleine afleiding soms wonderen kunnen doen. Vaak zit de oorzaak echter dieper en is de ‘wiskundelijder’ niet in het bezit van de voorkennis en de geoefendheid die voor het verrichten van de hem opgelegde taak nodig is. De taak gaat hem dan voor het ogenblik zijn vermogen te boven en er zit niets anders op dan het grondig bestuderen van de voorafgaande leerstof en door een geduldig instuderen van meer eenvoudige opgaven de leemte aan te vullen:

En als ook dat alles niet helpt? Als ondanks de meest wanhopige inspanning en eindeloos repeteren en ‘sommen maken’ de moeilijkheden niet vermin-

³⁹Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 4.

⁴⁰Ibid., pp. 4–5; zie ook p. 173, p. 255 en p. 281.

⁴¹Ibid., p. 5.

deren en ieder nieuw probleem enkel een nieuw lijden en een nieuwe worsteling om het onbereikbare medebrengt? Wel, ook in dat geval behoeft de zaak niet hopeloos te zijn, en is wellicht een dieperliggend misverstand, een principieële fout in de werkmethode of een z.g. ‘verdringing’ (d.i. een in het onderbewuste sluimerende herinnering van onaangename aard, die de aandachtsbepaling op een bepaald onderwerp in de weg staat) de oorzaak van het kwaad, die dan echter in de meeste gevallen niet door de patiënt zelf zal kunnen worden ontdekt en verholpen, maar de voorlichting van een ervaren deskundige vereist.⁴²

Blijft ten slotte het geval over van een vrijwel absoluut gebrek aan wiskundige aanleg, zoals dit heel af en toe bij overigens volstrekt niet achterlijke en soms op ander gebied juist zeer begaafde leerlingen te constateren valt:

Wel, voor dezulken is het nu eenmaal niet weggelegd, lauweren te oogsten of vruchten te plukken in de mathematische tuin, en zij zullen zich dienen te troosten met de gedachte, dat men een zeer nuttig lid der samenleving kan wezen zonder de allergeringste notie van de stelling van Pythagoras of het binomium van Newton!⁴³

Een dergelijk uiterste komt echter vrij zelden voor.

Na deze uiteenzetting ging Mannoury nader in op het begrip ‘taaldaad’. Zoals gezegd hield de significa zich niet bezig met de algemene betekenis van de verschillende ‘lexicologische’ *woorden*, maar met ‘taaldaden’. Onder een taaldaad in de ruimste zin van het woord kan worden verstaan: “Iedere handeling (...), waardoor een mens of dier invloed op de wil of de stemming van een ander individu tracht uit te oefenen.”⁴⁴ Zo opgevat, zouden de lok- of dreighoudingen en geluiden van dieren net zo goed tot de ‘taaldaden’ gerekend kunnen worden als het zingen van een aria door een operazanger of het houden van een pleitrede door een advocaat. Zo ruim zou Mannoury de betekenis van dit woord in het volgende echter niet opvatten, maar onder een taaldaad enkel verstaan: “Het geheel van de stoffelijke en geestelijke verschijnselen, die met het (hardop of, in gedachte) uitspreken van een bepaald woord, of liever van een korte zin of een zinsdeel, voorzover dat als een zelfstandig geheel te beschouwen is, gepaard gaan.”⁴⁵ Als bijvoorbeeld een jager zijn hond toeroept: “In je hok! Allo!” en die woorden misschien van een gebaar vergezeld doet gaan, dan hebben we hier met een enkele taaldaad in signifiische zin te doen. Om die taaldaad te bestuderen, moet niet alleen worden gelet op hetgeen bij de jager, maar ook op hetgeen bij

⁴²Mannoury, *Woord en gedachte*, pp. 5–6.

⁴³Ibid., p. 6.

⁴⁴Ibid., p. 7; zie ook p. 115, p. 179, p. 207, p. 209, p. 264, p. 280 en p. 290.

⁴⁵Ibid.

de hond 'omgaat', "waarbij het alleen maar jammer is, dat we voorzover [het] de laatste rubriek van geestelijke verschijnselen betreft, bij gebrek aan 'hondelijke' ervaring, enkel op gissingen zijn aangewezen!"⁴⁶

Vervolgens ging Mannoury in op het onderscheid tussen de begrippen 'bewust' en 'onbewust'. Het onderscheid tussen deze twee soorten geestelijke verschijnselen zocht hij in het criterium, of een bepaald persoon desgevraagd kan navertellen wat er in zijn geest is omgegaan. Is dit het geval, dan noemen we het psychisch verschijnsel 'bewust', is dit niet het geval, dan noemen we het psychisch verschijnsel 'onbewust'. Een scherpe grens tussen beide is echter niet te trekken. Er kan nog een tussenstadium tussen 'bewuste' en 'onbewuste' geestesinhouden worden onderscheiden: de 'onderbewuste' psychische verschijnselen, die een belangrijke rol vervullen in de significa. Mannoury gaf een voorbeeld. Als onder de voorbijgangers die iemand op zijn dagelijkse weg door de stad (van kantoor naar huis en omgekeerd bijvoorbeeld) ontmoet, zich vaak dezelfde personen bevinden, dan zal het niet lang duren of sommige gezichten beginnen hem bekend voor te komen, zonder dat nog zijn aandacht op deze of gene in het bijzonder is gevallen. Dit bewijst, aldus Mannoury, dat de vluchtige gezichtsindruk die hij van iedere voorbijganger heeft ontvangen, niet geheel verloren is gegaan. Dit geldt ook voor alle andere zintuiglijke indrukken:

*Iedere zinsindruk, of liever gezegd: iedere geestelijke ervaring, hoe onbeduidend en oppervlakkig die ook geweest mag zijn (misschien met uitzondering van die uit, de allervroegste kinderleeftijd en van indrukken, die tengevolge van ziekte-toestanden of hersenverwondingen zijn teloorgegaan), [laat] een spoor achter (...), dat gedurende het gehele leven van de individu blijft bestaan, en voortdurend invloed uitoefent op diens geestesinhoud.*⁴⁷

Het spreekt vanzelf dat deze sporen voor het allergrootste deel zo zwak zijn, dat ze ieder voor zich aan elke zelfwaarneming, ook in de meest gunstige of bijzondere gevallen, ontsnappen, zodat de betrokken persoon er nooit iets van zal kunnen 'navertellen'. Als we bovengenoemd criterium consequent willen toepassen, dan mogen we die 'sporen' noch tot de 'bewuste', noch tot de 'onderbewuste' geestesverschijnselen rekenen. Daar staat tegenover dat we de 'massawerking' van die sporen bij enige oplettendheid wel degelijk in onszelf kunnen waarnemen:

Hoe zou ik b.v., kunnen weten, om nog enkele alledaagse voorbeelden te noemen, wat 'blijdschap' of 'verveling' beduidt, of dat knellende laarzen en nauwe boorden het genoegen van een zomerwandeling kunnen bederven, of dat ik als kind bang in donker was, of dat het 's winters dikwijls sneeuwt,

⁴⁶Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 7.

⁴⁷Ibid., p. 9.

en 's zomers warm en stoffig is, als alle laars- of boordkwellingen of donkere-kast-benauwingen en alle sneeuwvlok- of stofwolkherinneringen spoorloos uit mijn geestesinhoud verdwenen waren? En toch zullen wij ons misschien geen enkele, of altans maar heel weinige van die millioenen of milliarden gewaarwordingen afzonderlijk kunnen 'te binnen brengen'.⁴⁸

Het is om die reden dat de bedoelde zwakke herinneringsbeelden als het 'onbewuste' geestesgebied worden aangeduid, al mag die aanduiding dan eigenlijk ook een *contradictio in terminis* bevatten. De studie van deze geheel onbewuste geestesverschijnselen ligt meer op het gebied van de eigenlijke fysiologie en psychologie dan op dat van signfica, en zou door Mannoury buiten beschouwing worden gelaten. Des te meer aandacht zou hij besteden aan dat grote tussengebied, dat onze 'onbewuste' geestesinhoud van de duidelijk en volkomen 'bewuste' geestesverschijnselen scheidt: het 'onderbewuste'.

Zoals gezegd verstonden de significi onder een 'taaldaad' een daad, waardoor wij invloed op elkaar proberen uit te oefenen. Uit die definitie volgt dat bij een volledig tot stand gekomen taaldaad twee partijen te onderscheiden zijn: hij die de 'taaldaad' verricht (de spreker) en hij die haar ondergaat (de hoorder). Bij een normaal, rechtstreeks gesprek staan de geesteswerkingen van die spreker en die hoorder in voortdurende wisselwerking met elkaar, zodat niet alleen de spreker op de hoorder, maar ook omgekeerd de laatste op de eerste gedurende het zich voltrekken van de 'taaldaad' invloed uitoefent:

De spreker neemt niet alleen de hoorder waar, en leidt uit diens houding en gelaatsuitdrukking af, welke uitwerking zijn woorden op deze hebben, maar hij vormt zich tegelijkertijd een min of meer duidelijke voorstelling van de wijze, waarop de hoorder verder op zijn taaldaad zal reageren, een voorstelling, die onder de overwegende invloed staat van de herinneringen, die hij aan vroegere gesprekken met dezelfde of met andere personen heeft bewaard.⁴⁹

Behalve deze van de hoorder naar de spreker uitgaande invloeden, ondergaat deze laatste ook nog de psychische uitwerking, die hij van het vernemen van zijn eigen stemgeluid ondervindt, met andere woorden: hijzelf ondergaat de taaldaad, die van hem is uitgegaan. Behalve spreker is hij ook hoorder.

Al bij de meest simpele 'taaldaad', zo ging Mannoury verder, speelt zich een verbazend ingewikkeld geestesproces af. Herinneringen, verwachtingen en waarnemingen spelen in een ondeelbaar ogenblik een niet te ontwarren wisselspel, waarvan alleen de einduitkomst – het ten slotte gekozen en tot uitdrukking

⁴⁸Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 9.

⁴⁹Ibid., pp. 11–12.

gebrachte woord of het volbrachte gebaar – tot het bewustzijn van spreker en hoorder doordringen:

Om in dat waret van geestelike verschijnselen altans enigermate orde te kunnen brengen, zullen wij in het volgende daarbij twee hoofdgroepen onderscheiden, die wij als de ‘spreekbetekenis’ en de ‘hoorbetekenis’ van de te onderzoeken taaldaad zullen aanduiden, daarbij onder de ‘hoorbetekenis’ verstaande het geheel van werkingen, die (zowel bij spreker als hoorder) van de taaldaad, of liever van de verschillende opeenvolgende onderdelen daarvan *uitgaan* en onder de ‘spreekbetekenis’ de verschijnselen, die daaraan *voorafgaan*. Anders gezegd: de spreekbetekenis is de *oorzaak*, de hoorbetekenis is het *gevolg* van de taaldaad en haar onderdelen, waarbij wij die begrippen voorlopig in de beperkte zin zullen verstaan, die uit de hier geschetste gedachtegang voortvloeit, zodat oorzaken en gevolgen, die buiten de bewustzijnskring van spreker en hoorder liggen, niet onder de hier ingevoerde begrippen vallen.⁵⁰

De begrippen ‘hoorbetekenis’ en ‘spreekbetekenis’ moeten niet worden verward met het begrip ‘woordbetekenis’. Dit laatste omvat hoofdzakelijk de verschillende voorstellingen, bedoelingen of stemmingen die in het algemeen zowel bij de spreker als bij de hoorder bewust worden – Mannoury sprak hier ter onderscheiding van het zojuist ingevoerde begrip ‘onderbewustzijn’ liever van ‘bovenbewust’ –, terwijl in de significa de aandacht steeds wordt gevestigd op het geheel van onder- én bovenbewuste geestesverschijnselen, die met een bepaalde taaldaad gepaard gaan. Mannoury illustreerde dit aan de hand van het voorbeeld van de jager met zijn hond. Als we naar de spreekbetekenis van de taaldaad uit dit voorbeeld vragen, dan vormt hiervan ongetwijfeld niet de voorstelling van het hok, maar die van de hond het meest op de voorgrond tredende bestanddeel, terwijl toch het woord hond niet eens werd uitgesproken. De voorstelling van het hondehok zelf zal bij de jager ook wel min of meer duidelijk bewust worden, maar die beide gezichtsvoorstellingen vormen slechts onderdelen van een veel uitgebreider voorstelling, namelijk die van ‘de hond, in zijn hok gaande’, een voorstelling – of beter gezegd een ‘voorstellingscomplex’ – die bij de jager reeds vrij levendig aanwezig was, voordat hij het allereerste woord van ons proefzinnetje had uitgesproken. De spreekbetekenis van de beschouwde ‘taaldaad’ bestaat niet uit vier op elkaar volgende onderdelen, die ieder afzonderlijk aan de vier woordjes ‘in’, ‘je’, ‘hok’ en ‘allo’ zouden beantwoorden: “Een taaldaad is niet een keten van woordbeelden met daaraan vastgehaakte voorstellingen, maar een psychies verschijnsel, waarbij woord- en andere beelden op zodanige wijze

⁵⁰Mannoury, *Woord en gedachte*, pp. 12–13; zie ook p. 280 en p. 290.

op elkander inwerken, dat (in de regel altans) een bepaalde woordenreeks tot uitdrukking wordt gebracht.”⁵¹

Mannoury merkte op dat ‘taaldaden’ ook onvoltooid kunnen zijn, dat wil zeggen dat ze enkel tot een min of meer duidelijk ‘in gedachte spreken’ voeren, zonder dat de spraakorganen in werking treden en zonder dat er dus van een ‘hoorder’ in de eigenlijke zin van het woord sprake is. Toch zal ook in dit geval, net als bij de voltooide ‘taaldaad’, de ‘spreker’ zelf, of beter gezegd de ‘denker’, tevens als ‘hoorder’ optreden. Er komen in dit geval weliswaar geen geluidstrillingen tot stand die de gehoororganen van de spreker prikkelen en zo tot nieuwe geestesverschijnselen voeren, maar toch vormt zich een bovenbewust gehoorsbeeld, dat vanaf het ogenblik van zijn ontstaan een bepaalde invloed op de overige geestesinhoud uitoefent. Deze invloed is geheel van dezelfde aard als die bij een voltooide taaldaad, alleen een stuk zwakker en dus ook moeilijker te bestuderen. Dit verschijnsel is duidelijk waar te nemen als men in gedachte een versje, een spreuk of iets dergelijks opzegt. Men hoort dan als het ware een inwendige stem, die de woorden van het versje of de spreuk op een bepaalde toon en met een bepaalde snelheid uitsprekt en die ook een duidelijk herinneringsbeeld nalaat. Ook bij dit soort ‘taaldaden’ kan dus van een oorzaak en een gevolg, en dus van een ‘sprekbetekenis’ en een ‘hoorbetekenis’ gesproken worden. In het vervolg zou Mannoury de onvoltooiden ‘taaldaden’ aanduiden als ‘woordgedachten’.

Mannoury had in het voorgaande herhaaldelijk gesproken van ‘geestesverschijnselen’ of ‘geestelijke verschijnselen’ die op de een of andere manier als ‘een geheel’, ‘een groep’ of ‘een complex’ konden worden beschouwd, zonder nader aan te duiden welke verschijnselen of verschijnselengroepen hij eigenlijk bedoelde. Hij lichtte dit nu verder toe. In de eerste plaats merkte hij op dat de ‘herinneringsbeelden’, die we van onze vroegere ervaringen bewaard hebben, meestal bestaan uit een aantal onderdelen die steeds weer op dezelfde wijze en in dezelfde onderlinge samenhang in ons ‘bovenbewustzijn’ treden, wanneer een van die onderdelen in het geheugen wordt geroepen. Als kind had Mannoury bijvoorbeeld eens een klein meisje van een hoge schommel zien vallen en de herinnering aan het gehele voorval – de voorstelling van het vallende, en daarna bewegingloos liggen blijvende kind, de gil van het meisje en onmiddellijk daarop het geschreeuw en haastig toelopen van omstanders, zijn eigen schrik en ontsteltenis, etc. – kwam hem voor de geest als hij kinderen wild zag schommelen of als hij van ‘Kraantjelek’, daar had het ongeluk plaats, hoorde spreken, of door een andere aanleiding aan het gebeurde terugdacht:

Een dergelijk samengesteld herinneringsbeeld nu zullen wij een ‘herinneringsbeeldcomplex’ noemen, en wel, zolang het bovenbewust is een ‘bo-

⁵¹Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 14.

vencomplex' en in het tegenovergestelde geval een 'ondercomplex', waarbij evenwel dadelijk vooropgesteld zij, dat er tussen beide gevallen een graduele overgang bestaat, en dat een ondercomplex 'diep' of 'minder diep' in het onderbewustzijn kan liggen, met welke figuurlike uitdrukking wij natuurlijk enkel bedoelen, dat het ene herinneringsbeeld veel gemakkelijker in het bewustzijn kan gebracht worden dan het andere.⁵²

Behalve bij dergelijke min of meer samengestelde herinneringen, zou Mannoury de termen 'beeld' en '(beeld)-complex' ook gebruiken om een min of meer samengestelde 'voorstelling' aan te duiden, die iemand zich van een voorwerp, een persoon of een gebeurtenis kan vormen, ook al heeft hij nooit een zodanig voorwerp gezien of een zodanig voorval meegemaakt. Een dergelijk 'voorstelingsbeeld' of 'voorstellingscomplex' treedt, net als een 'herinneringsbeeld' of een 'herinneringscomplex', nadat het zich eenmaal heeft gevormd, steeds in zijn geheel en op dezelfde wijze in het bewustzijn, hoewel meestal iets minder scherp dan herinneringen. Ten slotte zou hij de ieder ogenblik in onze geest ontstaande nieuwe bewustzijns-elementen, die in onmiddellijk verband staan met de inwerking van de buitenwereld door tussenkomst van onze zintuigen, ook door dezelfde termen aanduiden en dan van 'waarnemingsbeelden' en 'waarnemingscomplexen' spreken, en wel van 'bovencomplexen' of 'ondercomplexen' en beelden, naarmate ze gemakkelijk reproduceerbaar zijn of niet.

Het bovenstaande samenvattend: de twee termen 'beeld' en 'complex' heeft Mannoury toegepast op drie rubrieken van psychische verschijnselen, namelijk de waarnemingen, de herinneringen en de voorstellingen, waarbij in elk van die gevallen een onderscheid werd gemaakt tussen het bovenbewustzijn en het onderbewustzijn. Hieruit volgen strikt genomen de volgende twaalf verschillende mogelijkheden:

Onderwaarnemingsbeeld: een enkel tikje van de klok in de huiskamer, waar wij zitten te praten of te lezen;

onderwaarnemingscomplex: een voorbijganger, die in een drukke straat binnen mijn gezichtskring treedt, zonder mijn aandacht in het minst te trekken;

bovenwaarnemingsbeeld en -complex: als de beide voorgaande voorbeelden, maar nu voor het geval ik met aandacht naar het tikken van de klok luister of de bewuste voorbijganger aankijk;

onderherinneringsbeeld: de gil van het meisje uit mijn verhaal van zoëven, op een ogenblik, dat ik aan de hele historie niet denk en in lang niet gedacht heb;

⁵²Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 15.

onderherinneringskomplex: mijn herinnering aan het hele drama onder dezelfde omstandigheden;

bovenherinneringsbeeld en -komplex: de enkele gil of de gehele schommelhistorie, zoals zij op het ogenblik, dat ik dit schrijf, mij voor de geest staan;

ondervoorstellingsbeeld en -komplex: de kloktik en de voorbijganger uit mijn beide eerste voorbeelden, maar nu voor het geval, dat ik er van droom;

bovenvoorstellingsbeeld: stel u zo duidelijk mogelijk voor, lezer, dat ge in een absoluut ledige, en duistere ruimte zweeft, en er plotseling in het midden van uw gezichtsveld één scherp lichtpunt verschijnt en verdwijnt;

bovenvoorstellingskomplex: laat nu in uw gedachten dat lichtpunt zó bewegen, dat het langzaam en netjes aan het duistere firmament uw naam schrijft.⁵³

Als gemeenschappelijke benaming voor deze twaalf categorieën van bewustzijnsinhouden zou Mannoury in het vervolg de term 'gewaarwordingen' gebruiken.

Gewaarwordingen hebben een zekere gevoelswaarde: iets doet ons 'aangenaam' of 'onaangenaam' aan of, zoals men het in de psychologie uitdrukte, iets is 'positief' of 'negatief' geladen.⁵⁴ Wat nu met termen als 'aangenaam' en 'onaangenaam' ongeveer bedoeld wordt, is iedereen ongetwijfeld uit het gewone spraakgebruik bekend, maar voor de fijnere onderscheidingen die in grensgevallen nodig zijn, is deze op innerlijke waarneming berustende kennis niet voldoende en moet er een voor derden waarneembaar kenmerk van 'positieve' of 'negatieve' 'complexlading' (eventueel 'beeldlading') worden gegeven. Dit kenmerk ligt in de invloed die door het complex in kwestie op de overige geestesinhoud van het betrokken individu wordt uitgeoefend, altijd voorzover die invloed zich naar buiten openbaart, hetzij door gelaatsuitdrukking, gebaar of woord, hetzij door bepaalde handelingen. In alle normale en eenvoudig te onderscheiden gevallen geldt dat een 'aangenaam' complex het individu prikkelt tot handelingen, die dat complex versterken en een 'onaangenaam' complex tot handelingen, die dat complex verzwakken.

Na deze meer algemeen psychologische uitweiding keerde Mannoury tot de eigenlijke significa terug en paste hij de in het voorgaande gemaakte onderscheidingen op de 'spreek- en hoorbetekenis' van een 'taaldaad' toe.⁵⁵ Hij merkte in de eerste plaats op, dat in de door deze beide termen aangeduide geestesverschijnselen gewoonlijk een aantal beelden en beeldcomplexen van zeer uiteenlopende gevoelswaarde optreden en dat het uit signifisch oogpunt van belang is om deze 'beeldinhoud' en haar 'lading' te onderzoeken, en vooral om de 'spreekbetekenis'

⁵³Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 17.

⁵⁴Ibid., pp. 17–18.

⁵⁵Ibid., pp. 19, 21.

en ‘hoorbetekenis’ in dit opzicht met elkaar te vergelijken. Hierbij stelde hij voorop dat de significa geen beschouwende, maar een waarnemende en zelfs een proefnemende wetenschap is en dat bij een signifisch onderzoek – dat altijd op een bepaalde taaldaad of een bepaalde groep van taaldaden betrekking moet hebben – laboratoriumproeven en statistische berekeningen de hoofdrol spelen.⁵⁶

Onder de beelden die in een spreekcomplex of hoorcomplex – deze kortere uitdrukking zou Mannoury in het vervolg gebruiken in plaats van de ‘spreek-en-hoor-betekenis-van-een-taaldaad’ – een belangrijke plaats innemen, behoren de ‘woordbeelden’ en wel in de eerste plaats de beelden van die woorden, die in de taaldaad tot uitdrukking worden gebracht. Mannoury verduidelijkte dit aan de hand van een voorbeeld van een spreekcomplex: een wetenschappelijke redevoering. Het spreekt vanzelf dat wie over een wetenschappelijk onderwerp een rede wil houden, vooraf zijn gedachten zal laten gaan over hetgeen hij zich voorstelt aan zijn hoorders mede te delen en dat hij, al sprekende, zich voortdurend inspant om de ‘herinneringsbeelden’ aan dit voorbereidende werk levendig te houden. De spreker beperkt zijn aandacht dus niet alleen tot de volzin die hij aan het uitspreken is, maar ook tot hetgeen hij nog wil gaan zeggen. De volzin die hij reeds voor een gedeelte heeft voltooid staat hem misschien nog niet volledig voor de geest, maar zeker zullen toch reeds enkele woorden, die in het latere gedeelte van die volzin zullen moeten voorkomen, in het bovenbewustzijn van de spreker zijn getreden. En niet alleen die woordbeelden, maar ook die van min of meer zinverwante uitdrukkingen, waaruit nog een keuze zal moeten worden gedaan:

Dit heeft dan een zekere aandachtsverdeling tengevolge, die bij een moeilijk en ingewikkeld gedeelte van de uiteenzetting soms zover kan gaan, dat de spreker het gevoel krijgt, alsof twee geheel verschillende personen in zijn geest aan het werk zijn: één, die rustig (of misschien ook wel minder rustig, want er is wel eens haast bij de zaak!) bezig is, de eerstvolgende zin gereed te maken, zowel wat de woordenkeus, als wat de intonatie betreft, en een tweede, die niet anders doet, dan de volzin, die nummer één hem zoëven heeft voorgezegd, met de voorgeschreven snelheid en stemverheffingen uit te spreken: een ‘suffleur’ en een ‘uitvoerder’ als het ware.⁵⁷

Deze aandachtsverdeling is natuurlijk niet altijd even sterk en bewust, maar Mannoury herinnerde zich toch bijvoorbeeld heel duidelijk dat hij eens bij het houden van een voordracht zichzelf hoorde zeggen:

⁵⁶Zie ook p. 291, p. 298 en p. 365.

⁵⁷Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 22.

“Op dit punt hoop ik aan het slot van mijn rede nog eens terug te komen”, en dat de souffleur in mij daarbij de opmerking maakte: “Lieve hemel, als ie dat zo aanstonds dan maar niet vergeet!” of zo iets. Of ‘ie’ dat inderdaad later vergeten heeft, of er door zijn souffleur nog tijdig aan is herinnerd, kan ik heus niet meer navertellen, maar dat er in het bovenbewustzijn van een ‘redevoerder’ dikwijls heel wat zonderlinger ‘terzijdes’ klinken, dan dat van zoëven, zal, denk ik een ieder, die dat werk wel eens bij de hand heeft gehad, kunnen beamen. En denkelijk zullen er ook maar weinige onder mijn lezers zijn, die nooit als scholier bij het opzeggen van hun les met inspanning naar een werkelijke souffleur hebben geluisterd, en met veel overleg hebben getracht, uit de weinige en halfverstane woordflarden, die tot hen doordrongen, een draaglijk klinkend antwoord te konstrueren, en dat vereist dan toch ook een sterke mate van aandachtsverdeling, waarvan (als alles goed gaat tenminste) naar buiten niemendal blijkt.⁵⁸

Een dergelijke splitsing van het geestesproces in twee delen vindt ook plaats bij het gewone spreken, zelfs al gebeurt dit nog zo snel en nog zo levendig. Deze twee delen kunnen worden aangeduid als het ‘voorbereidende’ en het ‘uitvoerende’ deel. Het enige verschil met het bovenstaande voorbeeld is, dat in de regel alleen het uitvoerende deel van het spreekcomplex ‘bovenbewust’ en het voorbereidende deel daarentegen ‘onderbewust’ is, dat wil zeggen dat het enkel door een krachtige zelfbezinning in de herinnering kan worden teruggeroepen. Toch was men erin geslaagd omtrent de samenstelling van een voorbereidend ‘onderspreekcomplex’ iets naders te weten te komen en van dit nadere was voor de significa vooral de vraag van belang, welke ‘woordherinneringsbeelden’ in dit ondercomplex optreden. Deze vraag staat in nauw verband met de onderscheiding van de zogenaamde signifische ‘taaltrappen’, waarop Mannoury in het vervolg dieper zou ingaan.⁵⁹

Als iemand om hulp roept of een kreet slaakt van schrik of pijn, dan brengt hij zijn spraakorganen in werking onder de (nagenoeg) rechtstreekse invloed van sterk geladen complexen, die geen woordbeelden bevatten. Maar als de voorzitter van een deftige vergadering het heeft over ‘het amendement van de geachte afgevaardigde van Z.’, dan zijn hem waarschijnlijk de bewoordingen van het bedoelde amendement en de naam van de geachte afgevaardigde tijdens het uitspreken van die woorden (gedeeltelijk) bewust. Ook de leden van de vergadering zullen in de regel zowel aan die bewoordingen als aan die naam min of meer bewust denken: “M.a.w. de beelden der gebezigde woorden zijn niet *rechtstreeks* met de (positief of negatief) geladen complexen verbonden, die

⁵⁸Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 22.

⁵⁹Zie ook p. 281 en p. 289.

de spreek- of luisterhandeling in gang gezet hebben (het doelcomplex), maar *door tussenkomst van andere woordbeelden.*⁶⁰ Minder gemakkelijk dan bij het gebruik van bovengenoemde uitdrukkingen zijn deze tussenschakels te onderkennen bij het gebruik van woorden als ‘netvleugeligen’, ‘arbitrageclausule’ of ‘het getal pi’, om maar enkele verschillende gedachtegebieden te noemen. Het al of niet optreden van die tussenschakels zal immers, behalve van de gebruikte uitdrukkingen en van de manier, waarop die tot onze kennis zijn gekomen, ook van velerlei bijkomstige omstandigheden afhangen. Wel kan in het algemeen gezegd worden dat het bedoelde verschijnsel sterker en veelvuldiger zal voorkomen bij het gebruik van woorden, waarvan ons de betekenis oorspronkelijk door anderen (ouders, onderwijzers, vakgenoten) uitdrukkelijk is medegedeeld, dan bij die, welke wij (meestal in de kindertijd) door het gebruik hebben leren kennen. Deze onderscheiding is het nu juist, waarop de genoemde term ‘taaltrappen’ betrekking heeft:

Wij rekenen daarbij n.l. die woordbeelden, die rechtstreeks aan voorstellingen van niet-taalkundig karakter zijn verbonden (en dat zijn dan meesttijds de ‘jeugdwoorden’, waarop wij zoëven doelden) tot de eerste of *grondtaaltrap*, en duiden de woorden, waarop deze beelden betrekking hebben, als *grondwoorden* aan, terwijl dan de woorden, waarvan ons de betekenis in grondwoorden is medegedeeld, de tweede taaltrap vormen, enz.⁶¹

Het hoefde volgens Mannoury geen betoog, dat een nauwkeurige en consequent doorgevoerde afbakening van de verschillende taaltrappen, waarin iemands gehele woordbeeldenvoorraad in theorie te verdelen zou zijn, absoluut onmogelijk is en dat bovendien een woordbeeld door veelvuldig gebruik onafhankelijk kan worden van de tussenschakels, waaraan het oorspronkelijk verbonden was. Dit nam echter niet weg dat de bedoelde onderscheiding vaak van groot belang bij het signifisch onderzoek van een spreek- of hoorcomplex kon zijn. Dit was vooral het geval bij het bestuderen van de complexen die de wiskundige taal begeleidden, “want als algemene regel kunnen wij konstateren, dat de eigenlijke vaktermen in de wiskundige wetenschappen meestal tot de hogere taaltrappen behoren, en dat daardoor bij het wiskundig spreken of denken het optreden van onderbewuste en bovenbewuste ‘tussenschakels’ als hierboven beschreven, zeer veelvuldig en in sterke mate voorkomt.”⁶²

Over ‘taaltrappen’ in het algemeen en de wiskundige ‘taaltrap’ in het bijzonder merkte Mannoury op, dat het naar zijn idee nut kon hebben – en er was met pogingen in die richting reeds een begin gemaakt – om de gehele taal van

⁶⁰Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 23.

⁶¹Ibid., p. 24.

⁶²Ibid.

een groep of een volk, stelselmatig in taaltrappen te verdelen, waarbij eerst een betrekkelijk klein aantal algemeen bekende en ‘intuïtief’ begrepen woorden tot ‘grondwoorden’ zouden worden bestempeld, vervolgens een tweede ‘taaltrap’ zou worden opgebouwd door middel van definities of omschrijvingen die uitsluitend uit ‘grondwoorden’ bestonden etc. Dit spelletje zou men naar believen kunnen voortzetten en woorden als ‘elektrisch potentiaal’, ‘logaritme’ of ‘prismoïde’ zouden dan misschien in een tiende of twintigste ‘taaltrap’ een plaats vinden.

Dat ‘spelletje’, wij zeiden het reeds, zou voor sommige doeleinden, voornamelijk van filosofiese aard, niet geheel zonder nuttigheid zijn, maar daarbij zou toch nooit uit het oog mogen worden verloren, dat het maar een ‘spelletje’, d.w.z. een kunstmatig opgebouwd systeem zou wezen, waarmede wij de echte, levende taal, zoals zij door deze of door gene wordt gesproken, zouden kunnen *vergelijken*, maar waar die levende taal toch nooit geheel aan zou kunnen *beantwoorden*. En in dezelfde zin van het woord is het gehele wiskundige systeem, voorzover dat naar vaste regels uit woorden en symbolen is opgebouwd, met alle respect gezegd, niet anders dan een ‘spelletje’, dat misschien verbazend veel nut kan afwerpen, maar toch niet verward mag worden met het wiskundig denkprocès, dat zich in geest van de beoefenaar dier wetenschap voltrekt!⁶³

Als die beoefenaar zich bezighoudt met het oplossen van een wiskundig probleem dan bewegen zich de woord- en andere beelden, waarin zijn denkproces zich voltrekt, niet volgens de theoretische regels die hij uit de boeken heeft geleerd, maar volgens de nooit volledig na te speuren wetten, die de samenknopeling en opeenvolging van de psychische verschijnselen regeren: “Of, om het een beetje huiselijker uit te drukken: ook de fraaiste wiskundige redenering is uit *gissing* geboren, en het is vaak meer geluk dan wijsheid, als die gissingen bij nader inzien geen *vergissingen* blijken te zijn geweest.”⁶⁴ Vandaar dan ook dat de ware wiskundestudie geen geheugenwerk is, maar ‘zelfdressuur’. Voor die zelfdressuur zou Mannoury in het vervolg enkele aanwijzingen geven.

In het voorgaande had Mannoury herhaaldelijk gesproken van ‘woordbeelden’, zonder er zich over uit te laten of hiermee ‘gehoorsbeelden’ of ‘gezichtsbeelden’ werden bedoeld. Een ‘woordbeeld’ kan óf een zuiver ‘gehoorsbeeld’ zijn, wat bij het gewone gesprek meestal het geval is, óf een combinatie van een ‘gehoorsbeeld’ met een ‘gezichtsbeeld’, namelijk de voorstelling van het geschreven of gedrukte woord, zoals bijvoorbeeld bij het lezen het geval is. De derde

⁶³Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 25.

⁶⁴Ibid.

mogelijkheid, het binnen onze aandachtskring vallen van ‘woordgezichtsbeelden’ zonder gelijktijdige prikkeling van het overeenkomstige ‘geluidsbeeld’ komt te zeldzaam voor om er hier rekening mee te houden. Mannoury merkte twee dingen op: ten eerste dat het denken over wetenschappelijke onderwerpen bijna steeds gemengd woorddenken is, dus met medewerking van de ‘gezichtsbeelden’, en ten tweede, dat er ten aanzien van de meerdere of mindere medewerking van die ‘gezichtsbeelden’ tussen de verschillende individuen zeer grote verschillen bestaan, die waarschijnlijk op verschillen in aangeboren aanleg berusten. Vooral bij het wiskundig denken treden die individuele verschillen vaak zeer scherp naar voren en men heeft zelfs wel eens beweerd, dat die wiskundigen in ‘visuele’ en ‘auditieve’ te verdelen zijn, waarbij dan de eersten meer aanleg voor meetkunde en de laatsten meer aanleg voor algebra zouden hebben:

Dit mag nu wat overdreven zijn, zeker is, dat bij het *meetkundig* denken de gezichtsfeer een belangrijker rol vervult dan bij het denken over problemen van algebraïes karakter, omdat in het meetkundig denken de woordbeelden ten nauwste verbonden zijn met die der z.g. meetkundige *figuren*, hetzij dan, dat deze gedurende de overdenkingen werkelijk waargenomen, of enkel voorgesteld wordt, en dat dit den een veel gemakkelijker valt dan den ander.⁶⁵

Dit ligt dan niet altijd aan de grotere of geringere scherpste en duurzaamheid van de ‘gezichtsbeelden’, maar ook en vooral aan het vermogen om de ‘gehoorsbeelden’ en ‘gezichtsbeelden’ tegelijkertijd vast te houden en met elkaar in verband te brengen.

Mannoury had reeds opgemerkt dat iedere wiskundige redenering uit gissing wordt geboren en het was mogelijk, dat een van zijn lezers die met de wiskunde niet op de allerbeste voet stond, daarbij goedkeurend knikte dacht: “Precies, dat heb ik ook altijd gezegd: die hele wiskunst is niemendal anders dan raadseltjes oplossen, en het doet me plezier, dat er nu eindelijk eens een wiskundige is, die dat toegeeft!”⁶⁶ Maar die instemming zou Mannoury toch van de hand moeten wijzen. De zaak was namelijk dat bij degene, die wiskundig probeerde te redeneren – de ‘wiskundedenker’ –, behalve een bepaald ‘doelcomplex’ (bijvoorbeeld het construeren van een meetkundige driehoek als de tophoek en de beide opstaande zijden gegeven zijn), nog een ander besef levendig moest zijn, namelijk dat zijn ‘taaldaad’ aan bepaalde voorwaarden moest voldoen, of beter gezegd, dat ze in een bepaald schema moest passen, om de instemming van de vakgenoten te kunnen verwerven:

Welke voorwaarden dat nu precies zijn, zal zeker geen enkel ‘wiskundedenker’ precies kunnen aangeven, al zijn er velen geweest, van Aristoteles af

⁶⁵Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 26.

⁶⁶Ibid., p. 28.

tot de wiskundefilosofen van onze dagen toe, die het geprobeerd hebben, maar dat neemt niet weg, dat zich in de geest van ieder wiskundedenker langzamerhand een ondercomplex vormt, bestaande uit herinneringen aan geslaagde en aan mislukte pogingen om de bovenbedoelde instemming van andere wiskundedenkers te verkrijgen, dat een beurtelings *remmende* of *prikkelende* invloed op de zich voltrekkende taaldaad heeft, en dat bij de wiskundedenker van de goede soort haast even sterk geladen is als het doelcomplex zelf.⁶⁷

Volgens Mannoury was ‘wiskundedenken’ geen droge en saai bezigheid, waarbij uitsluitend het verstand een rol speelde, maar een sterk emotionele, ja soms zelfs hartstochtelijke bezigheid.⁶⁸ Wiskundedenken geschiedt niet alleen met het hoofd, maar ook wel degelijk met het hart, of, om het in de meer nuchtere significante vaktermen uit te drukken:

Bij het wiskundedenken spelen de ladingen van *verschillende* ondercomplexen een veel belangrijker rol, dan dat bij andere denkvormen het geval pleegt te zijn. En daarbij vestigen wij vooral de aandacht op het woordje ‘verschillende’, want juist de verdeling van de gevoelslading over twee of meer complexen is, naar de mening van ondergetekende altans, de meest kenmerkende trek van het wiskundedenken, en de meerdere of mindere gemakkelikheden, waarmede iemand zijn aandacht op een aantal complexen tegelijk vermag te richten is een van de meest wezenlijke bestanddelen van die geheimzinnige en vaak vurig begeerde ‘wiskundige aanleg’, waarover wij reeds met een enkel woord gesproken hebben.⁶⁹

Mannoury onderscheidde twee belangrijke ondercomplexen: het ‘logisch ondercomplex’ en het ‘fysisch ondercomplex’. Met het ‘logisch ondercomplex’ raken we al vroeg in onze jeugd bekend:

Om bij het begin te beginnen, zou ik de lezer willen herinneren aan een der eerste lessen in de wiskundige denkvorm, die hij, als hij tenminste een rasechte Hollander is, in zijn jeugd ongetwijfeld heeft genoten: ik bedoel het bekende kinderspelletje van ‘alle vogels vliegen!’ Hebben we niet allemaal indertijd met schitterende ogen om de tafel gezeten met de vurige wens, toch vooral de eerste te zijn, om de vingers omhoog te steken, als er ‘vogels’ zouden vliegen, een doelcomplex, dat, naar mijn eigen herinnering te oordelen, soms zo sterk geladen was, dat onze armen ervan tintelden? En was het dan niet tegelijkertijd een geweldige inspanning, dat andere, remmende en

⁶⁷Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 29.

⁶⁸Zie ook p. 257 en p. 282.

⁶⁹Mannoury, *Woord en gedachte*, pp. 29–30.

regelende complex levendig voor de geest te houden, dat verhoeden moest, dat we na de spreuwen, de vinken en, de mussen, ook de piano's of de olieballen zouden laten vliegen?⁷⁰

Van een 'syllogisme' hadden we toen nog nooit gehoord en het klassieke voorbeeld hiervan – de mens is sterfelijk, Sokrates is een mens, derhalve is Sokrates sterfelijk –, was zeker nog nooit tot onze toenmalige taaltrap doorgedrongen, maar de eerste grondslagen van een latere wiskundige, of liever gezegd, logische denkvorm, werden toen toch reeds in onze kindergeest gelegd. Natuurlijk is onze logisch-wiskundige opvoeding hier niet bij gebleven en hebben we sindsdien ook buiten de kring van de kinderspelletjes met het syllogisme, zij het nog altijd zonder Sokrates, kennismemaakt. Langzamerhand heeft zich in onze geest een zeer samengesteld complex van 'taaldaadherinneringen' gevormd, die alle een zekere vorm, een zeker ritme als het ware, gemeen hebben, en dat ook bij het gewone spreken van het dagelijks verkeer een regelende invloed op onze 'taaldaden' uitoefent. Dit complex zou Mannoury in het volgende als het 'logische ondercomplex' aanduiden.

Het 'fysische ondercomplex' kan worden aangeduid als onze ervaringskennis van de natuurverschijnselen, die niet alleen uit 'gezichtsbeelden', maar ook, en wel hoofdzakelijk, uit 'bewegingsbeelden' bestaat. Wanneer we bijvoorbeeld van een goocheltoer zeggen dat we er niets van begrijpen, dan geven we hiermee de halfbewuste wens te kennen dat we er meer van willen weten. We willen er zoveel van weten dat het gevoel van verwondering over het plotseling verdwijnen van het konijntje plaatsmaakt voor een gevoel van herkenning van dit schijnbaar zo 'buiten-de-gewone-konijntjessfeer' vallend verschijnsel als iets doodgewoons. Als iets bekends, als een 'gewaarwordingcomplex', dat in hoofdtrekken overeenkomt met de miljoenen 'herinneringscomplexen', die we omtrent konijntjes en andere tastbaarheden om ons heen, in de loop van ons leven hebben verzameld en die zich langzamerhand tot een geheel ander ondercomplex hebben verenigd, dan het hierboven genoemde:

Ik zal dat complex, waarvan geen *taaldaad*-herinneringen, maar *bewegings*-herinneringen de bouwstenen zijn, als het (ook aan de minstontwikkelde onder ons eigen) *fysiese* ondercomplex aanduiden, en mij daardoor het middel verschaffen, de twee soorten van begrip, waarop ik de aandacht (...) wil vestigen, van elkander te onderscheiden: een *natuurverschijnsel* begrijpen of niet begrijpen, wil zeggen, de waarneming ervan toetsen aan ons *fysies* ondercomplex, een *redenering* al of niet begrijpen sluit een toetsing aan ons *logies* ondercomplex in zich.⁷¹

⁷⁰Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 30.

⁷¹Ibid., p. 33.

In de meetkundeles spelen dit logisch en fysisch begrijpen een belangrijke rol. Zowel het logische als het fysische ondercomplex staat met het vinden van de oplossing van een opgegeven werkstuk of van het bewijs van een opgegeven stelling in het nauwste verband:

Wij *zien* met ons geestesoog, al of niet ondersteund door onze werkelijke ogen (en misschien ook door potlood en papier!) de verschillende figuren ontstaan, zich verplaatsen, elkander bedekken of in elkander overgaan, die door de bewoordingen van de opgaaf rechtstreeks of middellik worden aangeduid. En tegelijkertijd begeleiden wij dat grasduinen in ons fysies ondercomplex, als ik het zo noemen mag, door een min of meer samenhangende en min of meer emotionele inwendige redevoering, die wij zo goed en zo kwaad als het gaat, met ons logies ondercomplex in harmonie trachten te doen zijn.⁷²

Een wiskundige aanleg op meetkundig gebied manifesteert zich in het vermogen om de aandacht goed en gemakkelijk over het logisch en fysisch ondercomplex te verdelen. Bij de meeste mensen treden de beide complexen wel beurtelings, maar nooit tegelijkertijd in het volle bewustzijn, of anders gezegd: een levendige ruimtevoorstelling en een scherpe redenering sluiten elkaar meestal uit. Door oefening en volharding kan een geringe aanleg echter tot op zekere hoogte worden geneutraliseerd.

Een van de voornaamste moeilijkheden die de beginnende meetkunde-leerling ondervindt, is hierin gelegen, dat zijn leraar telkens van hem verlangt dat hij allerlei dingen zal bewijzen, waarvan hij onmogelijk kan inzien dat die enig bewijs behoeven.⁷³ Dat bijvoorbeeld twee driehoeken waarvan de hoekpunten samenvallen elkaar volkomen zullen bedekken, is voor iedere leerling, die zich de bijbehorende figuur heeft voorgesteld, vanzelfsprekend en toch wordt van hem geëist dat hij allerlei, soms uiterst ingewikkelde redeneringen zal volgen en navertellen, waardoor die, voor zijn gevoel eenvoudig onbetwifelbare waarheden, zogenaamd 'bewezen' worden. Deze moeilijkheid komt voort uit het verschil in betekenis die aan het werkwoord 'bewijzen' in de wiskunde en in de levende – in de zin van doelbeogende of 'voluntaristische' – taal eigen is. In de laatstgenoemde taal toch betekent 'bewijzen': iemand overtuigen, dat wil zeggen zijn aanvankelijk verzet tegen hetgeen we beweerd hebben door woorden of handelingen doen verdwijnen en voor instemming plaatsmaken. Van dit alles is bij een wiskundig bewijs, dat dan ook beter 'afleiding' kan worden genoemd, geen sprake. De vraag is niet of iemand aan het samenvallen van die driehoeken twijfelt of niet, maar enkel of de bedoelde eigenschap 'reeds opgesloten ligt' in

⁷²Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 36.

⁷³Ibid., p. 40.

hetgeen in de voorafgaande paragrafen van het boek omtrent driehoeken is gezegd. De leerling die dit onderscheid in betekenis heeft begrepen, zal misschien het hem als huiswerk opgegeven bewijs nog niet meteen kunnen vinden, maar hij zal er toch op een meer praktische manier naar zoeken, dan anders het geval zou zijn geweest.

Wat hier over het woord 'bewijzen' gezegd is, geldt voor nagenoeg alle in de wiskunde gebruikelijke, maar aan de taal van het dagelijks leven ontleende termen. Voor wie op dit verschil in betekenis niet verdacht is, dreigt haast bij ieder woord misverstand met al de belemmerende en ontmoedigende gevolgen van dien. In dit opzicht zou al veel gewonnen zijn als bij docenten en aanstaande docenten in de wiskunde het inzicht zou komen, dat de taal en de gedachtegang van hun leerlingen een langzame en geleidelijke ontwikkeling moet doormaken, voordat zij ook maar een klein beetje met de wiskundige denkvorm vertrouwd zullen kunnen zijn. Deze ontwikkeling kan niet worden geforceerd door eindeloos vraagstukken op te lossen en lessen te leren, maar kan worden bevorderd door het mondeling verkeer tussen leerling en leraar, en veel meer nog door dat tussen de leerlingen onderling:

Wiskundewerk is denkwerk, en denkwerk is taalwerk. En een taaldaad vereist voor zijn voltooiing een spreker en een hoorder, al is het dan maar een denkbeeldige spreker en een denkbeeldige hoorder, om het even of het de taaldaad van de rekenende of van de niet-rekenende mens geldt. En juist daarom zou ik zo gaarne de nog maar al te veel *docerende* wiskunde-leraren het grote nut van de onderlinge samenwerking hunner discipelen op het hart willen binden. Heus, deze kunnen elkander de zaak in de meeste gevallen oneindig veel beter uitleggen, dan wij volwassenen dat met onze korrekt gebouwde, maar gemeenlijk veel te lange en ingewikkelde volzinnen dat vermogen te doen.⁷⁴

Maar Mannoury vreesde dat voor de meeste vakgenoten deze en dergelijke beweringen voorlopig nog te paradoxaal zouden klinken en dat zij zich liever aan het oude en beproefde: "Stilzitten en niet voorzegen" zouden willen houden.

De beginnende algebra-leerling ondervindt andere problemen. Wanneer deze leerling voor het eerst verneemt dat in de algebra $a + a$ gelijk is aan $2a$, en $b + b + b$ gelijk is aan $3b$, dan heeft hij een stap voorwaarts gedaan in de richting van de formalistiek, waarvan de belangrijkheid hem nog niet in het minst bewust is. Wanneer we ons een ogenblik rekenschap geven van het verschil tussen abstracte en concrete woorden, en opmerken dat in de taal van het dagelijks leven de laatste soort hoofdzakelijk in de vorm van voorwerpsbenamingen voorkomen,

⁷⁴Mannoury, *Woord en gedachte*, pp. 41–42.

die gevormd zijn door de toevoeging van een lidwoord of een voornaamwoord aan een soortnaam, dan is het duidelijk, dat grammaticaal beschouwd, die ‘a’ en die ‘b’ zich toch wel heel zonderling gedragen. Met de telwoorden hebben ze gemeen dat ze attributief gebruikt kunnen worden, maar dit komt in de algebrales toch maar zelden voor, meestal nemen ze een zelfstandige plaats in het algebraïsch zinsverband in. Maar soort- of voorwerpsnamen zijn het toch ook weer niet, al was het maar alleen omdat ze vandaag dit en morgen weer wat anders kunnen betekenen:

Zoekt men het criterium voor het min of meer concreet karakter ener uitdrukking in het lossere of vastere verband met een bepaald en welbegrensd voorstellingscomplex, dan zouden die a en die b eigenlijk tot de meest abstracte taalverschijnselen gerekend moeten worden, maar het eigenaardige is juist, dat voor de ware algebraïaan geen concreter uitdrukkingen bestaan dan diezelfde letters: een ‘a’ is een ‘a’ en verder niemendal. Van enige betekenis, die aan dat symbool te hechten zou zijn, is voor hem geen sprake en hij beoefent zijn kunst zonder zich door de bijgedachte aan een of ander maatschappelijk of persoonlijk doel te laten afleiden. Hij speelt als het ware met zijn letters en tekens op dezelfde wijze als de schaker of dammer met zijn stukken, maar dan met dit verschil, dat hij zijn ‘stukken’ uitspreekt of neerschrijft alsof het woorden waren, en er reeksen van formeert, die bedrieglijk veel op volzinnen gelijken, zonder dat zij aan werkelijke taaldaden, dat is aan bepaalde doelcomplexen gebonden zijn. Of het moet het doelcomplex van ‘l’art pour l’art’ zijn: het complex van de algebraïese spelregels zelf, zoals zij onze algebraïalist min of meer duidelijk voor de geest staan.⁷⁵

Juist deze gedachtegang en deze werkwijze zijn aan de beginnende leerling nog geheel vreemd, aldus Mannoury. De taal van de jeugd draagt meestal een meer concreet karakter dan die van de ouderen: het bepaalde en op zichzelf gestelde, dat nu eens met hartstocht wordt nagestreefd en dan weer schijnbaar willoos wordt aanvaard of verworpen, vervult in de gedachtegang van de jeugd ongetwijfeld een grote rol. Van algemene en onbepaalde bespiegelingen of overpeinzingen moet ze gewoonlijk niets hebben en als ze soms zelf aan het filosoferen slaat, dan doet ze dit meestal op een erg dogmatische manier. Met andere woorden: de jeugd is als het ware voorbeschikt voor een sterk geformaliseerde denkvorm. Maar hoe komt het dan dat de geneugten van de algebraïes zo zelden door diezelfde jeugd gewaardeerd worden?

De oplossing van deze schijnbare tegenspraak is, zo ging Mannoury verder, voor wie de hierboven gemaakte onderscheidingen in het oog houdt, niet moeilijk. Immers, in de algebraïes wordt de kunst niet om de kunst beoefend, maar

⁷⁵Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 47; zie ook p. 55, p. 77, p. 179 en p. 257.

gaat het wel degelijk om de praktische toepassing van die ‘goochelkunst met letters en cijfers’ op de dingen van het werkelijke leven. En die toepassingen, bijvoorbeeld op de fysica, brengen met zich mee dat aan dezelfde lettersymbolen telkens weer een andere begripsinhoud moet worden gegeven. Dat is het nu juist, waar de jeugdige leerlingen meestal grote moeite mee hebben:

En geen wonder. Immers in die eigenaardigheid der algebraïese symbolen, voor zo velerlei verwisselingen (of ‘substituties’, om algebraïes te spreken) vatbaar te zijn, ligt juist het kenmerkende van datgene, wat men gewoonlijk als het abstrakte aanduidt, en wat aan de denkvorm van jonge mensen maar zelden eigen is.⁷⁶

Er is dan ook veel geduld van de docent en veel volhardende zelfwerkzaamheid van de leerling voor nodig, voordat deze laatste in dit ‘substitueren’ een zodanige vaardigheid heeft gekregen, dat hij door de kracht der gewoonte zijn tekort aan abstraheervermogen kan aanvullen.

Net als voor de beginnende meetkunde-leerling dreigt ook voor de beginnende algebra-leerling telkens weer hetzelfde gevaar voor misverstand: de verwarring namelijk van de formele en symbolische kunsttaal der wiskunde met de levende, doelbeogende en emotionele taal van het dagelijks verkeer. Dit gevaar is in het algebraonderwijs zelfs groter dan in het aanvankelijk meetkundeonderwijs. Bij dit laatste is de onderscheiding tussen de formele wiskundetaal en de levende taal namelijk minder nodig:

Over houten driehoeken en over geometrische woord-driehoeken spreken wij nagenoeg op dezelfde manier, alleen in het laatste geval wat nauwkeuriger en konsekwenter dan in het eerste, maar als we de magirusladders van de werkelijke en die van de ‘ideaal’-brandweer niet goed uit elkaar kunnen houden, gebeuren er ongelukken!⁷⁷

Men moet niet denken dat dit gevaar voor misverstand weinig of geen praktische betekenis heeft en bij voortgezette studie vanzelf wel zal wijken. Integendeel, het is in tweeërlei opzichten van betekenis. In de eerste plaats voor de doorsnee leerling, die niet verder gaat in de wiskunde. Deze zal het grootste gedeelte van wat hij op de middelbare school in de wiskundeles geleerd heeft in zijn latere loopbaan niet hoeven toe te passen. Het enige, maar dan ook zeer kostbare, nut dat hij van die wiskundelessen heeft, is gelegen in het fijnere onderscheidingsvermogen ten aanzien van formele en volitionele woordbetekenissen, dat door goed wiskundeonderwijs kan worden aangeleerd. Mannoury had zich nooit kunnen verenigen met de gebruikelijke grootspraak van vele wiskundigen,

⁷⁶Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 48.

⁷⁷Ibid., p. 59.

die beweren dat de wiskundestudie ons zoveel beter leert denken, dan gewone stervelingen dat kunnen en hij heeft daarentegen altijd meer gevoeld voor de bekende Duitse uitspraak: “Wo das Rechnen anfängt, hört das Denken auf.”⁷⁸ In één opzicht moest hij hen echter toch gelijk geven: “De wiskundestudie kan ons niet tot betere, dat is: tot doelbewuster en wijzer denkers maken, maar zij kan ons wèl voorzichtiger doen zijn in onze gevolgtrekkingen en ons een heilzaam wantrouwen in de alleenzaligmakende leer van de logika inboezemen!”⁷⁹ En dit was een onschatbaar voordeel, ook in het dagelijks leven van de individu en de maatschappij.

En nu degene, die wel verder in de wiskunde studeerde? Wel, Mannoury moest toegeven, dat die tenminste nog de gelegenheid had, zich klaar te maken, wat hem tot dan toe heel of half duister was gebleven, en zo het kwaad te herstellen, dat hem door al te onsignifisch, dat wil zeggen onpedagogisch wiskundeonderwijs was berokkend. Maar hiertoe werd allereerst vereist, dat hij zich rekenschap wist te geven van het eigen half- of wanbegrip, en juist die zin voor zelfkritiek had vaak onherstelbare schade geleden, en veroorzaakte dan een chronische denkslordigheid die al heel spoedig iedere verdere vooruitgang op het smalle pad der wiskunde absoluut onmogelijk maakte. Dit kon zelfs de mislukking van een carrière, waarvoor toch oorspronkelijk de aanleg niet ontbrak, met zich meebrengen:

Men versta mij wel, want ook hier dreigt het misverstand evengoed als in de algebrales. Goed wiskundeonderwijs is signifis wiskundeonderwijs, en signifis wiskundeonderwijs is van grote, en meer dan enkel praktische nuttigheid ook voor de niet speciaal begaafden. Dat is het, wat ik in het voorgaande heb willen zeggen. Maar ik ben er mij zeer goed van bewust, dat signifika een modewoord en signifese beschouwingen een modeartikel begint te worden, en dat is óók een gevaar!⁸⁰

Er waren volgens Mannoury gelukkig duizenden uitstekende wiskundedocenten en er zouden wel altijd uitstekende wiskundedocenten geweest zijn. De meeste van hen waren ongetwijfeld nooit met dit nieuwe modeartikel in aanraking geweest. En toch is en was zulk wiskundeonderwijs signifisch, al was dat handelsmerk er niet op aangebracht. Want een goed docent, en nu sprak Mannoury in het algemeen, is een docent, die weet, wat hij zegt, en die verstaat, wat zijn leerlingen zeggen. Dat was het ware signifische inzicht, hetzij dan met of zonder opzettelijke studie van dat onderwerp verkregen.

Tot slot maakte Mannoury nog een enkele opmerking over de signifische

⁷⁸Zie ook p. 169.

⁷⁹Mannoury, *Woord en gedachte*, p. 59.

⁸⁰Ibid., p. 60.

wetenschap – opgevat als de leer der associatienetten, die aan de taaldaden der mensen ten grondslag liggen –, en de signifiſche werkmethode, toegepast op een ander gebied dan dat van het wiskundeonderwijs. De verleiding was groot om de waarde van die toepassing op een ander terrein, in de eerste plaats op dat van het taalonderwijs, maar verder ook op dat van de natuurkunde, de rechtswetenschap, de sociologie, en niet het minst op dat van de psychologie en van de kennisleer, uitvoerig te bespreken, maar Mannoury meende beter te doen aan die verleiding nog ietwat weerstand te bieden. Niet alleen, omdat het voor de schoenmaker toch altijd maar het veiligst was om zich bij zijn leest te houden, maar ook om aan de verdenking te ontsnappen dat hij per slot van rekening toch modeartikelen wilde aanprijzen. De lezer die er meer van wilde weten, verwees Mannoury naar een beknopt literatuurlijstje achter in het boek, waarin een zevental signifiſche bronnen werd genoemd, te weten: Brouwers “Wissenschaft, Mathematik und Sprache” (1929), Van Eedens *Redekunstige grondslag der verstandhouding* (1897), Esch’ *De ideale uitdrukking. Signifiſch-philosophische ideeën* (1930), Van Ginnekens *De roman van een kleuter* (1917), De Haans *Rechtskundige signifiſca* (1919), Mannoury’s *Mathesis en mystiek. Een signifiſiese studie van kommunisties standpunt* (1925) en de *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* (1918, 1919).

De publicatie van Mannoury’s *Woord en gedachte* (1931) werd aangekondigd in de rubriek “Nieuwe Uitgaven” van het *Algemeen Handelsblad*. De krant schreef dat Mannoury’s boek in hoofdzaak bestemd was voor jongere studenten in de wiskunde of andere aanstaande wiskunde-docenten, maar de in het werk neergelegde denkbeelden zouden ook voor oudere docenten niet geheel zonder waarde zijn.⁸¹ Tevens scheen dit goed geschreven werkje voor de niet wiskundig begaafde, die belangstelling had voor het wezen van het denken, van betekenis.

Van der Waerden besprak het boek in het *Nieuw Archief voor Wiskunde* en beoordeelde het positief. Wie een leek was op signifiſch gebied kon het doel van deze leer en de betekenis, die haar adepten haar toekenden, leren kennen. Wellicht zou niet iedere lezer van die grote betekenis overtuigd zijn, maar zeker zou ieder het vriendelijke slot met genoegen lezen, waarin Mannoury schreef dat zijns inziens goed wiskundeonderwijs signifiſch onderwijs was, “maar dat menig voortreffelijk docent nooit van de signifiſca gehoord zal hebben en eenvoudig onbewust voldoet aan de eischen, door deze leer gesteld.”⁸²

⁸¹KB HK, *Algemeen Handelsblad* (27 december 1930).

⁸²B. L. van der Waerden, ‘Boekbespreking: G. Mannoury, *Woord en gedachte*. Een inleiding tot de signifiſca, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde’, *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, deel 17 (1931), pp. 106–107.

Het Wereldstrijdcongres te Amsterdam

Ook nadat hij uit de Communistische Partij Holland (CPH) was gezet, bleef Mannoury politiek en maatschappelijk betrokken. In 1932 sloot hij zich aan bij het Wereldstrijdcongres. Volgens een bericht in *De Tribune* was het idee voor het organiseren van dit internationale anti-oorlogscongres ontstaan in verband met de oorlog in het Verre Oosten en de dreigende wereldoorlog. Japan had de Chinese provincie Mantsjoerije veroverd en de steun voor de nazi's in Duitsland nam steeds verder toe, waardoor de Sovjet-Unie bang werd voor een omsingeling en een aanval door de kapitalistische machten. Op initiatief van Rolland en H. Barbusse had zich een Internationaal Initiatiefcomité gevormd, dat zich tot taak stelde om alle vrouwen en mannen, alle groepen en organisaties, die bereid waren tegen het dreigende oorlogsgevaar te strijden, op een internationaal congres te verenigen. Tot dit comité behoorden onder anderen: S. Ching-ling, de weduwe van S. Yat-Sen, A. Einstein, M. Gorki, L.H. Mann, Z. Nejedlý, J.R. Dos Passos en U.B. Sinclair, terwijl zich een Nederlands comité had gevormd, waarmee onder anderen Berlage, A.W. van Dalsum, Mannoury, K.F. Proost, Roland Holst en Wijnkoop hun instemming hadden betoond. De oproep vond ook weerklank in Nederlandse studentenkringen.

De initiatiefnemers van het Internationaal Initiatiefcomité waren van oordeel:

Dat de veroveringsoorlog van Japan in Mandsjoerije de belangen van het Chi-neesche volk met de voeten treedt en alle kernen bevat voor een oorlog tegen de Sowjet-Unie; dat de bewapeningen in tal van landen, in het bijzonder bij de Kleine Entente, onder leiding van Frankrijk, wijzen op koortsachtige oorlogstoebereidselen, dat het groote werk van de socialistische opbouw in de Sowjet-Unie door een massale beweging over de geheele wereld tegen imperialistische aanvallen moet worden beschermd; dat een aanval op de Sowjet-Unie een tweede wereldoorlog zou veroorzaken, met nog erger ellende voor de wereldbevolking dan de gruwelijke slachting van 1914–1918.⁸³

Volgens Rolland hing het van de arbeiders af, of de oorlog, die in het Oosten tegen China reeds begonnen was, tot een interventie-oorlog tegen de Sovjet-Unie zou worden uitgebreid en hij sprak: “Zorgen wij ervoor, dat ons niet de smaad treft, niet verstaan of te laat verstaan te hebben! Laat ons het geweten wakker schudden om de wil te stalen. *Laten we de gesloten tegenstand organiseren!*”⁸⁴

Mannoury nam zitting in het Comité tot voorbereiding van een Wereldcongres tegen de Oorlog.⁸⁵ Op 17 augustus 1932 tekende hij een huurcontract met het RAI-

⁸³KB HK, *De Tribune* (24 juni 1932).

⁸⁴KB HK, *De Tribune* (24 juni 1932).

⁸⁵Mannoury, ‘Dagboek I’, p. 39.



R. Rolland.

gebouw voor 27 en 28 augustus, eventueel ook 29 augustus, waar het congres zou plaatsvinden. De zaalhuur bedroeg f 925,-. Mannoury's persoonlijke standpunt over de kwestie blijkt uit een enquête van *Rusland van Heden*, het weekblad van de vereniging van vrienden van de Sowjet-Unie. De enquêtevragen luiden als volgt:

1. Beschouwt ge de verwickelingen in het Verre Oosten als gevaarlijk voor de wereldvrede? Hoe staat gij tegenover de Japanse provocaties?
2. Zijt gij voorstander van de toetreding van de Sowjet-Unie tot de Volkenbond? Zoo ja, op welke gronden?
3. Zijt gij van mening, dat de Sowjet-Unie door de Nederlandsche regeering behoort te worden erkend?⁸⁶

Mannoury antwoordde hierop het volgende:

1. Oorlogsgevaar uiterst acuut. Provocaties geven blijk: 1e. van Japans (ijdele) hoop, de sterkste te zullen zijn, en 2e. van zijn (allerminst ijdele) vrees, zijn eigen proletariaat de ogen te openen, door formeel als aanvaller op te treden.
2. *Onvoorwaardelijk*. En wel in hoofdzaak, omdat het 't krachtigste middel is, de bij alle kapitalistische landen nog bestaande illusie te verstoren, de jonge kracht van de groeiende klasselooze maatschappij door wapengeweld teniet te doen.
3. Ik ben van meening, dat niet de Nederlandsche regeering, maar de klassebewuste Nederlandsche proletariërs daarover zouden behooren

⁸⁶UBA BC MV, inv. nr. 182, *Rusland van Heden* (Redactie), 'Wij vragen', *Rusland van Heden*, 10 (Knipsel, 1934), p. 15.

te beslissen. En dat die beslissing dan niet twijfelachtig zou zijn!⁸⁷

Op vrijdag 26 augustus hield Barbusse voor de talrijk vertegenwoordigde pers een inleiding over het anti-oorlogscongres.⁸⁸ Op een vraag van een van de aanwezige journalisten antwoordde hij dat het initiatief tot de organisatie van het congres was genomen door hemzelf, Rolland en andere bekende figuren, omdat men iedere bestrijding van de oorlog door de Volkenbond en dergelijke Instituten zag mislukken en omdat de nieuwe catastrofe steeds dreigender naderde en onvermijdelijk scheen, als er niet eindelijk een besliste en krachtige actie werd ondernomen. De resultaten van deze actie bleken veel groter dan zij hadden verwacht. Dit zou het grootste congres tegen de imperialistische oorlog zijn, dat ooit bijeengekomen was. Er werden ongeveer 2000 deelnemers verwacht. De grote meerderheid van hen was gekozen door organisaties van de meest uiteenlopende politieke en maatschappelijke richtingen. Vertegenwoordigd waren naar schatting meer dan 30.000 organisaties, met een ledental van 30 miljoen. Hierbij ging het in hoofdzaak om arbeidersorganisaties van zeer verschillende richtingen. Barbusse sprak er nog zijn verwondering en spijt over uit dat Gorki, die te Berlijn was aangekomen, in Nederland als gevaarlijk werd beschouwd en daarom geen visum had gekregen. Hij zou zich zelf nog tot de regering wenden om Gorki het bezoek aan het congres mogelijk te maken.

Hierop deelde V.J. Patel, de voorzitter van het Indisch Nationale Congres, mee dat hij was gekomen op uitnodiging van het Internationale Comité. Hij had geen opdracht van het Indische Nationale Congres. Dit kwam, omdat deze organisatie door de Engelse overheersers was verboden en onwettig verklaard. Ze kon geen zittingen houden, alle vergaderingen en demonstraties waren verboden en de pers was gekneveld. Hierdoor kende de wereld de waarheid over India niet: “Laten wij niet spreken over den oorlog die dreigt, maar over den oorlog, die er al is! Dat is, in India, een strijd op leven en dood! Sinds het begin van dit jaar zijn *honderdduizend mannen en vrouwen* gevangen genomen en vele duizenden gewond,”⁸⁹ aldus Patel. Hij zou hier een dag later uitvoeriger over spreken, maar hij zei nu reeds dat alle gepraat over ontwapening zolang onzin zou blijven, zolang vele miljoenen door andere, imperialistische volkeren werden onderdrukt. Het was niet alleen Engeland dat koloniale volkeren onderdrukte, het was ook Frankrijk en ook Nederland in Indonesië. Wie de vrede wilde, die moest het imperialisme vernietigen.

Tot slot deed H. Dana nog enkele mededelingen over de Amerikaanse delegatie, die de steun had gehad van talrijke groepen van arbeiders en van enkele

⁸⁷UBA BC MV, inv. nr. 182, G. Mannoury, ‘Een antwoord van G. Mannoury in de rubriek ‘Wij vragen’, *Rusland van Heden*, 10 (Knipsel, 1934), p. 15.

⁸⁸KB HK, *De Tribune* (27 augustus 1932).

⁸⁹KB HK, *De Tribune* (27 augustus 1932).



H. Barbusse.

belangrijke Amerikaanse schrijvers, onder wie: S. Anderson, H.H.A. Dreiser, M. Gold, Dos Passos en Sinclair. Het was volgens hem nu reeds zeker dat het Wereldstrijdcongres tot uitgangspunt zou worden van een werkelijke massabeweging tegen de imperialistische oorlog. Op vrijdag waren er reeds duizend gedelegeerden in Nederland aangekomen.

Op zaterdag 27 augustus 1932 werd het Wereldstrijdcongres geopend. *De Tribune* deed er uitvoerig verslag van. Barbusse hield de openingsrede. Allereerst bedankte hij het Nederlandse comité voor alles, wat het ter voorbereiding van het congres had verricht. Ook herinnerde hij aan de vele moeilijkheden die de Nederlandse regering aan het congres in de weg had gelegd. Nu het congres, ondanks alle sabotage en tegenwerking, en ondanks alle verdachtmaking en laster, bijeen was, verklaarde Barbusse: “Wij zijn hier bijeengekomen, vastbesloten alles te doen tegen de nieuwe voorbereide wereldoorlog. Hier is het congres van de internationale krachten, dat het uitspreekt: Wij verwerpen den oorlog en wij willen hem uitroeien tot zijn laatste wortels.”⁹⁰ Hierna zette hij de wordingsgeschiedenis van het congres uiteen. Toen het Japanse imperialisme zijn aanvallen richtte op China en de Sovjet-Unie onmiddellijk bedreigde, kwam het Internationaal Initiatiefcomité tot de overtuiging, dat een samenvatting van alle krachten tegen de imperialistische oorlog noodzakelijk was geworden. Het Initiatiefcomité had ontelbare ontroerende sympathiebetuigingen ontvangen. Vele arbeiders, ambtenaren en onderwijzers stuurden hun handtekening met de opmerking dat dit slechts een geringe steun was voor de grote zaak, maar Barbusse zei:

Het was geen geringe steun, wanneer wij er in slagen, al deze mensen van

⁹⁰KB HK, *De Tribune* (29 augustus 1932).

goeden wil samen te vatten tot een strijdwillende, gedisciplineerde massa! Wij roepen allen toe: Brengt uw geest, brengt uw kracht, brengt uw vuisten! (*Donderend applaus*). De echo van deze woorden heeft over de geheele wereld geklonken, uit alle oorden, uit de fabrieken, uit de mijnen, van de spoorwegen, van de scholen, uit de arbeiderswijken, van de vrouwen en de kinderen kwam het antwoord. Talloze organisaties zijn gekomen en talrijke gemeenteraden hebben zich voor het congres uitgesproken. Maar de groote kracht, waaruit dit congres is voortgekomen, dat zijn de comités van actie, in 35 verschillende landen, meer dan 1000 in aantal, die alle lagen van de werkende bevolking omvatten. Wij hebben alles gedaan om een uitgangspunt te scheppen, een aanvang voor het zoo gevreesde eenheidsfront der werkende massa's tegen den oorlog (*daverend applaus*). De laster, die rondom ons congres is verspreid, vindt met de opening van dit congres vanzelf zijn einde (*Geroep: Zeer juist!*).⁹¹

Barbusse wees erop dat talrijke pacifisten zich bij het congres hadden aangesloten. Ook een grote groep intellectuelen nam aan het congres deel. Velen hadden aan de oproep van het Initiatiefcomité echter geen gehoor gegeven en hiermee hadden zij getoond een knechtenziel voor de imperialisten te bezitten. Het congres was een vrij en open congres en de discussies zouden vrijuit kunnen plaatshebben, maar ze zouden geleid moeten worden door de overtuiging, dat de naderende catastrofe met alle daadwerkelijke middelen moest worden afgewend.

Om de massa te kunnen leiden, zo ging Barbusse verder, moest men de massa verstaan. De werkende massa's waren niet alleen de kracht van de sociale vooruitgang, maar ook van de vooruitgang van de geest:

Op het graf van den Onbekenden Soldaat verheffen zich de massa's om eens [en] vooral aan alle massa-moorden een einde te maken. Wij weten, dat de oogen van de geheele wereld op dit congres zijn gericht. De massa heeft op onze oproep geantwoord met een veel grooter appèl aan dit congres. Dat legt op ons een geweldige verantwoordelijkheid. Wij weten dat en wij zullen dat steeds in het oog houden. Bijna alles is nog te doen, maar in ons leeft de ontembare wil, het te doen. (*Langdurige toejuiching*).⁹²

Barbusse geloofde dat het een teken van de gezondheid van het congres was, als hij hier niet veel woorden behoefde te besteden aan de demagogie van het officiële pacifisme. In enkele vlijmscherpe woorden, zo schreef *De Tribune*, ontrafelde hij de volksmisleiding met de Volkenbond en de Ontwapeningsconferentie. Het Wereldstrijdcongres mocht niet in Genève worden gehouden, wat oorspronkelijk de bedoeling was, en Barbusse had voldoende documentaire bewijzen dat

⁹¹KB HK, *De Tribune* (29 augustus 1932).

⁹²KB HK, *De Tribune* (29 augustus 1932).

dit verbod onder de druk van de Volkenbond was uitgevaardigd. Om het Wereldstrijdcongres geen manifestatie van voorbijgaande aard te laten zijn, moest het congres de grondslag leggen voor een daadwerkelijke arbeid en met vastberadenheid een minimum-program uitwerken. Na deze woorden volgde een minutenlange bijval uit de zaal.

Op de tweede en laatste congresdag, zondag 28 augustus 1932, was de hal van het RAI-gebouw weer afgeladen vol. Alle deelnemers wisten dat het ogenblik was aangebroken om de gesproken woorden in de eerste praktische daden om te zetten. Allereerst was de vaststelling van het manifest aan de orde dat door het congres aan alle arbeiders, intellectuelen, werkende boeren en onderdrukte massa's van de gehele wereld zou worden gericht. Barbusse deelde mee dat er een groot aantal moties en resoluties van verschillende delegaties bij het congresbureau waren binnengekomen. Een hiertoe door het congres benoemde commissie had al deze voorstellen samengevat in het manifest, dat thans aan de goedkeuring van het congres werd onderworpen. Met grote nadruk en veel overtuigingskracht las Barbusse dit historische document voor, waarin de overtuiging en de belofte van het congres, om alles te doen wat mogelijk was om een nieuwe wereldoorlog tegen te gaan en door de vernietiging van het kapitalisme alle verdere oorlogen onmogelijk te maken, was verrat: "Met hun mandaatskaarten opgeheven, als een eed van trouw aan de nu genomen besluiten, zongen de afgevaardigden ontroerd, maar strijdbereid de *Internationale*,"⁹³ aldus de krant. Maar dit was niet de enige bevestiging van dit besluit. Alle afgevaardigden ondertekenden persoonlijk, met hun naam, de belofte al hun krachten te geven om het ook uit te voeren.

Het congres besloot verder tot het aannemen van een aantal resoluties met betrekking tot de strijd tegen de witte terreur, de strijd van de onderdrukte volkeren, terwijl de delegaties van de landen van de Kleine Entente – Joegoslavië, Roemenië en Tsecho-Slowakije – een gemeenschappelijke verklaring tegen de interventievoorbereidingen van hun regeringen aflegden.

Het volgende besluit van het congres was het samenstellen van een permanent Internationaal Anti-Oorlogscomité dat tot taak zou hebben om de voortzetting van het werk van het Wereldstrijdcongres verder te organiseren. Dit comité kreeg de opdracht:

De breedst mogelijke popularisering van het manifest en van de betekenis van het congres, het organiseren van een voortdurende wederkerige informatie over de oorlogsvoorbereiding en de tegenacties, een systematische en tijdige ontmaskering en bestrijding van de nationalistische ophitsing in alle landen en van de lasterlijke perscampagnes tegen het Anti-Oorlogscongres

⁹³KB HK, *De Tribune* (30 augustus 1932).

en tegen de Sowjet-Unie, de verzameling van alle krachten zonder onderscheid van partij of overtuiging, op den grondslag van het manifest, het aanknoopen van verbindingen met die landen, die op dit congres niet vertegenwoordigd waren.⁹⁴

Het Internationaal Anti-oorlogscomité kreeg in het bijzonder ook de opdracht met al haar aanhangers in de vakbeweging de grootste aandacht aan de anti-oorlogsarbeid in de vakverenigingen te schenken en de massa's in de vakverenigingen te mobiliseren voor de besluiten van het Wereldstrijdcongres. Ook kreeg het de opdracht om bij een verdere verscherping van het oorlogsgevaar, of wanneer zich andere situaties voordeden waarin dit noodzakelijk werd geacht, opnieuw een wereldcongres bijeen te roepen om de dan noodzakelijke maatregelen te bespreken.

Vervolgens werd het Internationaal Anti-Oorlogscomité gekozen. Onder de gekozenen waren: Barbusse, M. Cachin, Gorki, Rolland, J.D. Stassowa, N.M. Švernik, en een tiental arbeiders voor Frankrijk; Einstein, Mann, Münzenberg, P.F. von Schönau en een aantal arbeiders voor Duitsland. Verder werd Zetkin voor Duitsland in het Comité opgenomen, hetgeen een donderend applaus in de zaal ontlokte. Voor Engeland werd onder anderen gekozen: T. Mann, voor Amerika: Anderson, Dana, Dreiser en Dos Passos. Voorts werden gekozen: M. Andersen Nexø, Ching-ling, Van Dalsum, G. Germanetto, S. Katayama, G. Miglioli, Patel, S.D. Saklatvala, De Visser en twee Nederlandse arbeiders, W. Hölz-Löbinger en K. Michaelis voor de vrouwen, H. Gräf voor de oorlogsinvaliden. Met luid handgeklap werd de verkiezing van dit Comité begroet.

Patel verklaarde nog zijn afwijkende mening over het manifest. Hij meende dat hierin niet nadrukkelijk genoeg was betoogd dat de vrijheid van India een voorwaarde was voor de vrede.

Hierna was het woord aan Barbusse voor het uitspreken van het slotwoord. Er viel een plechtige stilte in de zaal. Met gespannen aandacht luisterde iedereen naar de woorden van de grote kunstenaar en strijder, aan wiens initiatief het Wereldstrijdcongres in de eerste plaats te danken was. Barbusse schetste de betekenis van dit congres met de volgende woorden :

Dit congres was een grandiose manifestatie van de wereldeenheden van mannen en vrouwen, die bereid zijn den strijd tegen den imperialistischen oorlog op te nemen. De discussies op dit congres hebben klaarheid gebracht over de strijdmiddelen, die tegen den oorlog moeten worden aangewend. Het was geen gemakkelijke taak, die aan het congres was opgelegd. *Het congres heeft met alle duidelijkheid uitgesproken, dat het niet voldoende is te zeggen: Weg*

⁹⁴KB HK, *De Tribune* (30 augustus 1932).

met den oorlog! De massa's zullen tegen den oorlog niet handelen, wanneer hun taak niet duidelijk is omschreven en wanneer hun de oorzaken van den oorlog niet tot bewustzijn zijn gebracht. Het congres heeft het geloof gehad in zijn roeping, het heeft gehandeld overeenkomstig zijn verantwoordelijkheid. Het heeft het monsterachtige officiële pacifisme van den Volkenbond aan de kaak gesteld. Het heeft zijn wil uitgesproken, den oorlog uit de wereld te bannen, maar het heeft daarbij onmiddellijk de geheele sociale kwestie gesteld: de strijd tegen den honger, de strijd tegen de witte terreur, de strijd tegen alle vormen van uitbuiting en onderdrukking. We zullen thans allen het werk van dit congres voortzetten, op den grondslag van het manifest, dat allen roept, zich bij ons te voegen.⁹⁵

Barbusse achtte het Wereldstrijdcongres, dat zich met kracht tegen elk sektarisme en defaitisme had gekeerd, als geslaagd en riep iedereen op om onmiddellijk aan het werk te gaan. Volgens *De Tribune* bracht het congres hem een ovatie, die tot een orkaan van applaus aanzwol toen Barbusse en Münzenberg elkaar de hand reikten:

De bijval neemt schier geen einde en uit zich tenslotte opnieuw in het wereldstrijdlid van alle uitgebuite en onderdrukte klassen en volkeren: De Internationale... Volken, hoort de signalen!... Duizenden vuisten worden opgeheven tot een laatste groet, een laatste strijdbelofte. Rood Front!⁹⁶

Hiermee was het congres ten einde. Aansluitend kwam het nieuw gekozen Internationaal Anti-Oorlogscomité bijeen in het RAI-gebouw voor de eerste vergadering, ter bespreking van de verdere actie. Na de bijeenkomst werd het comité te Berlijn gevestigd. Toen A. Hitler in 1933 werd benoemd tot bondskanselier van Duitsland, verhuisde het hoofdkwartier naar Parijs.

Het Scottsboro-Comité te Amsterdam

In de jaren 1932–1933 steunde Mannoury de actie van de Internationale Rode Hulp (IRH), het propaganda-apparaat van Moskou, tegen de terdoodveroordeling van negen jonge Afro-Amerikanen in het Amerikaanse Scottsboro. Op 25 maart 1931 raakte de groep zwarte tieners slaags met een groep witte tieners in een trein die van Chattanooga naar Memphis reed, in het zuiden van Amerika.⁹⁷ De witte tieners verlieten de trein en meldden bij de plaatselijke stationschef

⁹⁵KB HK, *De Tribune* (30 augustus 1932).

⁹⁶KB HK, *De Tribune* (30 augustus 1932).

⁹⁷R. op 't Ende, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro. De Nederlandse campagne voor de Scottsboro-jongens', Scriptie, Universiteit Leiden (2015), p. 4.

dat zij waren aangevallen. De trein was verder gereden, maar een telefoontje naar de plaatselijke sheriff zorgde ervoor dat deze bij de volgende halte werd aangehouden. De trein werd doorzocht en de jongens werden aangetroffen. Twee witte vrouwen, die ook in de trein zaten, beweerden door hen te zijn verkracht. De negen zwarte jongens, in de leeftijd van 13 tot 19 jaar, werden gearresteerd en meegenomen naar de Jackson County gevangenis te Scottsboro. Op 9 april 1931, na een korte rechtszaak van vier dagen en voor een jury die alleen uit witte mensen bestond, werden acht van de beschuldigten tot de elektrische stoel veroordeeld. Het verhaal van de twee vrouwen was echter gelogen.

Het Scottsboro-proces vond plaats in een periode waarin de Communistische Partij van Amerika de emancipatie van zwarte mensen hoog op de agenda had staan.⁹⁸ De partij bood geheel vrijwillig haar hulp aan. De International Labor Defense, de Amerikaanse IRH, zorgde voor juridische ondersteuning en zette een enorme nationale en internationale campagne op gang. Het Centraal Comité van de Komintern te Moskou vaardigde een aantal organisatorische richtlijnen uit, waarin gedetailleerd werd vastgelegd welke tactieken er bij de campagne gebruikt moesten worden. Nadat het hooggerechtshof van Alabama de vonnissen in maart 1932 had bevestigd, stuurde de IRH Scottsboro-moeder A. Wright, de moeder van twee van de veroordeelden, op een propagandatournee door Europa om zo veel mogelijk aandacht voor de zaak te krijgen. Haar reis begon in Hamburg, waar zij op 7 mei 1932 aankwam. In zes maanden tijd bezocht zij vervolgens zestien landen.

Op 7 april 1932 kreeg de Nederlandse IRH bericht uit Moskou dat Wright ook Nederland zou aandoen en dat het bezoek waarschijnlijk op 10 mei 1932 zou plaatsvinden.⁹⁹ Er moest nu snel actie worden ondernomen. Moskou was duidelijk in wat er moest gebeuren. Bedrijven, sportclubs en cultuurverenigingen moesten zoveel mogelijk mensen op de been zien te krijgen en er moest een zaal worden geregeld, waarin grote groepen mensen konden worden ondergebracht. Volgens Moskou was het van belang dat de bijeenkomst een breed massakarakter zou hebben. Zowel vooraanstaande intellectuelen als sociaaldemocratische arbeiders moesten bij de bijeenkomst worden betrokken. Een apart Scottsboro-comité, bestaande uit afgevaardigden van verschillende organisaties, moest dit allemaal coördineren. Uiteindelijk werd het bezoek van Wright een paar weken uitgesteld. Zij zou pas op 14 juni 1932 in Nederland arriveren. Toch moest er nog steeds in korte tijd veel worden geregeld.

Op aanwijzing van Moskou werd het Scottsboro-comité opgericht om alles te coördineren.¹⁰⁰ Dit was een landelijke organisatie, waarin verschillende com-

⁹⁸Op 't Ende, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro', pp. 4, 17–18.

⁹⁹Ibid., p. 20.

¹⁰⁰Ibid., pp. 21–22.

munistische organisaties waren opgenomen: de Revolutionaire Vakbeweging Oppositie, het Landelijk Werklieden Strijd Comité, de Communistische Jeugd Bond, het Revolutionair Jeugdverbond, de Internationale Rode Hulp en de Liga tegen Koloniale Onderdrukking. Ze stond onder leiding van de IRH, die tevens garant moest staan voor de financiële ontwikkelingen, terwijl de samenwerkende organisaties meehielpen om met steunlijsten geld voor de agitatie in te zamelen, dat aan de IRH werd afgedragen. Het Scottsboro-comité werd gecoördineerd door een kleine groep mensen: A.S. de Leeuw, Mannoury en N. Rost.

Op 25 april 1932 verscheen een oproep van het Scottsboro-comité in *De Tribune* om te gaan demonstreren. Het comité riep de revolutionaire arbeiders van Nederland, en in het bijzonder die van Amsterdam, op om, met alle krachten waarover zij beschikten, mee te werken aan het verhinderen van de gruwelijke afslachting van de acht Scottsboro-jongens:

Wij moeten de bourgeoisie toonen, dat het ons diepe ernst is, als wij besloten hebben, de Amerikaanse lynchjustitie een 'halt' toe te roepen. Niet in de eerste plaats, om de gruwelijkheid van deze verbranding bij levenden lijve, zelfs niet omdat deze jongens *onschuldig* zijn! – maar omdat deze jonge zwarte makers zijn: *onze klassegenooten*, uitgebuiten en vertrapten, *zoals wij*. Deze moordaanslag van de kapitalistenbende van het 'democratisch vaderland', is een aanslag op onze klasse, op het proletariaat van de geheele wereld, om te breken het eenheidsfront van blanke en gekleurde proleten, dat internationaal de strijd organiseert tegen den hongersnood en de ellende en tegen de oorlogsvoorbereidingen van het internationale imperialisme tegen den eenigen staat, waar alle rassentegenstellingen zijn opgeheven onder het bewind van de arbeidersklasse zelf: *de Sowjet-Unie*. Iedere aanslag op onze klassegenooten, hebben we te zien, als 'n poging om de *vijand in het eigen land*, het revolutionaire proletariaat, neer te slaan en daarmee de handen vrij te krijgen voor den aanval op den grooten vijand buiten de grenzen: Sowjet-Rusland. Met den dag groeien deze aanvalsplannen in concreten vorm.¹⁰¹

Daarom was het meer dan ooit tijd dat alle krachten werden gemobiliseerd: voor de onmiddellijke vrijlating van de Scottsboro-jongens, voor de directe invrijheidstelling van alle politieke gevangenen en voor de verdediging van de Sovjet-Unie. In verschillende steden gaven de communisten gehoor aan deze oproep en zoals dit wel vaker het geval was, verliepen de demonstraties niet altijd even rustig.¹⁰² Op 27 april 1932 liep het bijvoorbeeld in Rotterdam volledig uit de hand en gingen communisten en politieagenten met elkaar op de vuist. Volgens *De Tribune* was

¹⁰¹KB HK, *De Tribune* (25 april 1932).

¹⁰²Op 't Ende, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro', pp. 20–21.



A. Wright.

het duidelijk wie de schuldigen waren: een stel geüniformeerde ordeverstoorers had verschillende arbeiders moedwillig mishandeld.

Op 12 mei 1932 maakte het Scottsboro-comité de komst van Wright in *De Tribune* kenbaar aan het grote publiek.¹⁰³ Zij zou op 14 juni 1932 spreken in een vergaderzaal van het Algemeen Verkooplokaal te Rotterdam en een dag later in een zaal van de Diamantbeurs te Amsterdam. De krant benadrukte dat dit massale protestdemonstraties zouden worden en dat er daarom nog veel moest worden geschilderd, geplakt en gecolporteed. Voor de colportage werd nog diezelfde week een Scottsboro-brochure uitgebracht. In deze twaalf pagina's tellende brochure, getiteld *Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro*, werd uitgebreid verslag gedaan van de gebeurtenissen die tot de arrestatie van de jongens hadden geleid. De reden die aan de arrestatie ten grondslag had gelegen, was volgens de brochure overduidelijk: het waren de kranten, zowel in Amerika als elders, die de wereldwijde economische crisis benutten door rassen en nationaliteiten tegen elkaar op te zetten. Dit was de ondergrond van het Scottsboro-proces. Dat de Nederlandse pers, als verlengstuk van de regering, de zaak doodzweeg, was volgens de brochure geen wonder. Het koloniale beleid van Nederland in Indonesië was immers een vergelijkbare schande: "Reden te over voor de pers hier te lande, om over schanddaden in Amerika maar geen keel op te zetten!"¹⁰⁴

Op 15 juni 1932 arriveerde Wright in Amsterdam. *De Tribune* deed uitvoerig verslag van de bijeenkomst in de Diamantbeurs:

Reeds om half acht is op het Weesperplein te merken, dat er iets bijzonders

¹⁰³Op 't Ende, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro', p. 25.

¹⁰⁴Scottsboro-brochure, geciteerd in: *ibid.*

aan de hand is. Voor de Diamantbeurs wacht reeds een menigte van honderden arbeiders op het oogenblik, dat de zaaldeuren zich zullen openen. Als dit geschiedt, golft ononderbroken de stroom der bezoekers naar binnen. Voor het gebouw vormt zich een lange fille. Kameraden van de Roode Hulp en van de R.F.B. [Rood Frontstrijders Bond] zorgen voor een goed verloop. De zaal is spoedig tot berstens toe gevuld. En nog steeds voeren de trams en de toegangswegen nieuwe scharen arbeiders en arbeidersvrouwen aan. De enorme zaal kan hen allen niet bevatten. Op straat vormen zich groote groepen, die wachten, tot straks de demonstratie zich zal opstellen.¹⁰⁵

In de zaal heerste een geestdriftige stemming. Er weerklonk muziek van de Rood Frontstrijders Bond. De Internationale werd ingezet. Wright, vergezeld door J.L. Engdahl, de secretaris van de Amerikaanse IRH, en Wijnkoop betraden het podium. Direct hierop opende de voorzitter de massabijeenkomst. Luidspreekers zorgden ervoor dat het gesprokene tot in alle hoeken van de zaal duidelijk verstaanbaar was. Na het welkomstwoord sprak Wright de massa toe:

Een ontroerend oogenblik is het, als Ada Wright op het spreekgestoelte verschijnt. Allen staan overeind. Hartstochtelijk weerklinkt opnieuw de 'Internationale'. Er zijn heel wat oogen, die zich met tranen vullen, heel wat vuisten, die zich ballen. Wat gaat er om in het hoofd van dit kleine negervrouwetje, dat strijdt voor 't leven van haar kinderen, en voor haar klassegenooten, en dat daarom in vele landen als 'staatsgevaarlijk' is vervolgd en uitgebannen? Wat gaat er om in de hoofden van de talrijke proletarische moeders en vaders in de zaal, in de hoofden van die duizendkoppige menigte? (...) Ada Wright staat in ons midden, als moeder, die vecht voor 't leven van haar kinderen, met alle ontroering op het gelaat, als negermoeder, die niet alleen het leed van alle moeders draagt, maar ook van hen, die extra lijden onder de rassenverschillen en de rassenoverheersching. Zij staat in ons midden ten slotte als een negermoeder, die behoort tot de proletarische klasse, een deel van ons, van het wereldwerkersvolk, waarmee wij door de banden van de sterkste solidariteit zijn verbonden.¹⁰⁶

In haar toespraak wees Wright erop hoe alleen de actie van de IRH had weten te voorkomen dat het vonnis nog niet was uitgevoerd. Zij vertelde dat, toen de IRH haar had gevraagd om haar jongens te mogen verdedigen, de burens haar dit hadden afgeraden, maar Wright, hoewel zij toen nog nooit van de IRH had gehoord, had hierop geantwoord: "De Rooden zijn de eenigen, die van plan zijn ons te helpen!"¹⁰⁷ en intussen wist zij dat dit de waarheid was. Door te

¹⁰⁵KB HK, *De Tribune* (17 juni 1932).

¹⁰⁶KB HK, *De Tribune* (17 juni 1932).

¹⁰⁷KB HK, *De Tribune* (17 juni 1932).

vechten voor de Scottsboro-jongens, vochten de communisten tegelijkertijd voor de bevrijding van alle werkers in de gehele wereld, witten en zwarten. Wright kreeg een storm van bijval uit de zaal. Haar woorden werden door Wijnkoop vertaald.

Na de pauze was het woord aan Engdahl. Ook hij werd met de Internationale ontvangen. Engdahl bracht de vergadering de groeten over van de revolutionaire strijders en boeren van Amerika: “Onze strijd gaat niet alleen om de Scottsboro-jongens te redden, zij gaat voor de bevrijding van de onderdrukten in de koloniën, de onderdrukte nationaliteiten in alle kapitalistische landen, voor de vrijheid van de arbeiders over de gehele wereld (*daverend applaus*).”¹⁰⁸ De Scottsboro-jongens waren onschuldig. Hun doodsvonnis was een oorlogskreet van het kapitalisme tegen de zwarte medemensen. Zij kwamen naar Amerika als slaven. Hun vrijheid was een leugen. Het grote onderdrukkingsmiddel tegen hen was sinds de afschaffing van de slavernij het lynchen. In 45 jaar tijd waren meer dan 3000 Afro-Amerikanen het slachtoffer geworden van de witte ‘beschaving’. Engdahl wees op de oorlogsvoorbereiding tegen de Sovjet-Unie, waarin het Amerikaanse kapitalisme een leidend aandeel nam. Daarom had de arbeidersklasse de handschoen toegeworpen. Deze moest worden opgepakt en het kapitalisme moest worden bedwongen. Onder geweldige toejuichingen riep Engdahl tot slot in het Nederlands uit: “Weg met de elektrische stoel! Leve de internationale arbeiders-solidariteit!”¹⁰⁹

Even na tien werd de bijeenkomst gesloten. De zaal stroomde leeg en buiten vormde de demonstratie reeds een onafzienbare stoet. Voorop liep het Scottsboro-comité. Wright liep naast Wijnkoop. De stoet werd begeleid door muziek van de Rood Frontstrijders Bond. Hier achteraan liepen duizenden mensen die de vrijheid van de Scottsboro-jongens eisten. Vele doeken, borden en vlaggen werden in de stoet meegedragen. De politie leidde de weg van de stoet voor een groot deel langs de donkere grachten, omdat ze deze overweldigende strijddemonstratie uit de arbeiderswijken en de binnenstad wilde weghouden. De spreekkoren deden de leuzen echter wijd en zijd weerklinken. Engdahl gaf het parool van de demonstratie: ‘Scottsboro!’ Dit ene woord, door honderden tegelijk herhaald, klonk voor de stoet uit: ‘Scottsboro! Scottsboro!’ Zo bereikte de demonstratie het postkantoor. In de Spuistraat werd de stoet ‘opgerold’. Wright en de leden van het Scottsboro-comité stonden in het midden. De arbeiders trokken langs hen heen. Wright hief haar vuist op en bracht hen de proletarische groet. Allen groeten op dezelfde manier terug. De demonstratie was geëindigd.

Het Scottsboro-comité, dat onder aanvoering stond van Mannoury, pro-

¹⁰⁸KB HK, *De Tribune* (17 juni 1932).

¹⁰⁹KB HK, *De Tribune* (17 juni 1932).

beerde meerdere keren om via het Amerikaanse gezantschap te Den Haag een rechtstreeks appèl te doen op de Amerikaanse president en het Amerikaanse hooggerechtshof.¹¹⁰ Eind september 1932 deed Mannoury voor het eerst een verzoek tot audiëntie bij de gezant, maar dit werd nog dezelfde dag afgewezen. Daarom moest het maar schriftelijk. Mannoury verklaarde dat het comité, na nauwkeurige toetsing van de van verschillende zijden tot haar gekomen berichten, het Scottsboro-proces onmogelijk als een rechtmatige zaak kon opvatten. De manier waarop de jongens werden behandeld en de vonnissen die waren geveld, gaven blijk van een grote partijdigheid, wreedheid en rassenhaat. Dit moest worden beschouwd als een justitiële vorm van lynchen en het verhield zich niet tot elementaire begrippen als ‘beschaving’, ‘menschelijkheid’ en ‘gerechtigheid’. Mannoury drong erop aan om “aan de goede eer en goede naam der Verenigde Staten van Amerika zo schadelijk invloeden, die tot het bedoelde vonnis hebben gedreven, ten krachtigste weerstand te bieden.”¹¹¹ Aan de gezant werd gevraagd om de brief persoonlijk aan de Amerikaanse president te overhandigen. Dit gebeurde niet.

In april 1933 deed het Scottsboro-comité opnieuw een poging tot audiëntie op het Lange Voorhout te Den Haag.¹¹² Mannoury ging er vanuit dat zijn bezoek wederom zou worden afgewezen. Aan de leden van het Scottsboro-comité schreef hij dat ook in het geval dat de audiëntie niet zou worden verleend, de aanbidding van de brief toch door zou gaan. Hij kreeg gelijk. Een dag na zijn verzoek ontving Mannoury een brief van het Amerikaanse ministerie, waarin hij vriendelijk werd verzocht om af te zien van zijn reis naar Den Haag. Het was voor de ambassadeur, L.S. Swenson, niet mogelijk om iets door te geven aan zijn eigen regering. Het comité kon het beter proberen via de Nederlandse ambassade te Washington. Mannoury negeerde het bericht en nam de volgende ochtend, samen met Th.S. Rot en vier andere comitéleden, vanaf Amsterdam Centraal Station de trein naar Den Haag. Swenson, die waarschijnlijk verrast was door hun vasthoudendheid, stelde de delegatie nu wel in de gelegenheid om de boodschap toe te lichten. Hierop werd de brief, die precies dezelfde tekst bevatte als die van september 1932, voorgelezen. Swenson verklaarde dat hij niets liever wilde dan dat het recht zou geschieden, maar de Amerikaanse regering miste de bevoegdheid om in de rechtspleging van een afzonderlijke staat in te grijpen. Hij gaf nogmaals aan dat het comité haar boodschap beter kon richten aan de Nederlandse ambassade te Washington. Het comité hield vol en reageerde toch met het vriendelijk verzoek om de brief rechtstreeks aan de Amerikaanse president te overhandigen. Dat het verzoek waarschijnlijk niet

¹¹⁰Op 't Ende, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro', pp. 49–50.

¹¹¹Brief G. Mannoury aan de Amerikaanse gezant (september 1932), geciteerd in: *ibid.*, p. 50.

¹¹²*Ibid.*, pp. 50–51.

zou worden uitgevoerd, realiseerde ze zich na de afwijzende houding van de ambassadeur wel, maar daar ging het ook niet om. Het Scottsboro-comité had, ‘als vrienden van Amerika’, zoals Mannoury op een aantekenvel schreef, haar verantwoordelijkheid genomen.

Na hun bezoek aan Nederland reisden Wright en Engdahl door naar België. De groots opgezette internationale campagne boekte succes. Ze zorgde ervoor dat de vonnissen keer op keer werden herzien.¹¹³ Geen van de Scottsboro-jongens werd uiteindelijk ter dood veroordeeld.

Het Protestkomitee van Kunstenaars en Hoofdarbeiders te Amsterdam

In mei 1933 werd in het ‘antifascistennummer’ van het tijdschrift *Links Richten* aangekondigd, dat op initiatief van Mannoury en Roland Holst een Protestkomitee van Kunstenaars en Hoofdarbeiders ter behartiging van de belangen van vervolgd in den strijd tegen imperialisme en fascisme (Komitee K.H.) was opgericht. Er werd een oproep gedaan om dit initiatief te steunen en een financiële bijdrage te leveren. Het idee achter Komitee K.H. was het volgende:

In steeds toenemende mate nemen in den laatsten tijd de machtsmiddelen, waarvan de naar imperialisme strevende regeeringen gebruik maken ter bestrijding hunner tegenstanders, vormen aan die de geestesontwikkeling der volkeren belemmeren en een ernstig gevaar opleveren voor de wereldcultuur. Bruut geweld treedt in de plaats van uitwisseling der gedachten en het toebrengen van lichamelijk en geestelijk leed aan de tegenstanders schijnt meer en meer het hoofddoel te worden voor de door haat en vrees verblinde machthebbers.¹¹⁴

Recente voorbeelden van dit brute geweld in het buitenland waren het Scottsboroproces en de Duitse terreur onder Hitler. Een sprekende blijk van het heersen van dezelfde geest in eigen land was het bloedbad op De Zeven Provinciën, een pantserschip dat deed dienst in Nederlands-Indië.¹¹⁵ Op 4 februari 1933 kwam dit schip in handen van muitende matrozen, die tegen de slechte arbeidsomstandigheden protesteerden. De Nederlandse overheid herstelde het gezag op wrede

¹¹³Op 't Ende, ‘Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro’, p. 4.

¹¹⁴Presidium Komitee K.H., ‘Protestkomitee van kunstenaars en hoofdarbeiders ter behartiging van de belangen van vervolgd in den strijd tegen imperialisme en fascisme’, *Links Richten*, 1:8 (1933), p. 178.

¹¹⁵H. Peer, ‘De muiten op de Zeven Provinciën’, *Solidariteit*, 66 (1995), (URL: http://www.solidariteit.nl/nummers/66/de_muiten_op_de_zeven_provincien.pdf) – bezocht op 25 april 2018.

wijze. Op 10 februari 1933 werd het schip vanuit een vliegtuig gebombardeerd. Er vielen 23 doden, zowel inlandse als Nederlandse, en er was een groot aantal zwaar gewonden. Dit leidde tot boze reacties bij een deel van de Nederlandse bevolking.

Reeds herhaaldelijk hadden vele kunstenaars en hoofdarbeiders in diverse landen getuigenis afgelegd van de verontwaardiging die de gewelddadige onderdrukkingsmaatregelen bij hen opwekten en van hun solidariteit met de klassen en rassen waartegen die onderdrukking was gericht. De met dit doel gevormde comités of groepen hadden tot dan toe een meestal vrij beperkte werkring en zij bepaalden zich in hoofdzaak tot het publiceren van protesten met betrekking tot zaken die de bijzondere aandacht van het publiek trokken. Om hierin verbetering te brengen en om een grondslag te vormen voor een bredere en meer omvattende protestactie was, op initiatief van Mannoury en Roland Holst, bovengenoemd Komitee K.H. op 18 maart 1933 in hotel Krasnapolsky te Amsterdam tot stand gekomen. Het door haar aangewezen presidium had reeds protesttelegrammen en manifesten verzonden inzake De Zeven Provinciën, de Duitse terreur en de Scottsboro-zaak. Het Komitee K.H. wilde echter meer daadwerkelijke steun geven aan de slachtoffers van vervolging en terreur. Gedacht werd aan het verlenen van zowel rechtskundige als materiële bijstand:

Het komitee stelt zich op het standpunt dat een dergelijke actie enkel in aansluiting aan de revolutionaire arbeidersbeweging doeltreffend kan worden gevoerd en streeft daarom naar nauwe samenwerking met de een gelijk doel nastrevende arbeidersorganisaties en -komitees. Tegelijk echter doet het een krachtig beroep op allen, wien de kulturele belangen heilig zijn om zoowel met geld als door het zenden van adhesieverklaringen, onze actie te ondersteunen en bovendien ieder in eigen kring belangstelling voor het streven van het komitee gaande te maken en tot medewerking op te wekken. Tegen de imperialistische onderdrukking van klassen en rassen! Tegen de fascistische openlijke en verborgen terreur! Voor de vrije ontwikkeling van kunst en wetenschap! Voor de kulturele belangen der menschheid!¹¹⁶

Na uitvoerige discussies werd besloten om de actie van Komitee K.H. te bepalen tot het verlenen van steun aan de gearresteerde schepelingen van De Zeven Provinciën en aan de slachtoffers van de politieke toestand in Duitsland.¹¹⁷ In de eerste plaats zou worden geprotesteerd tegen iedere straf die de schepelingen zou worden opgelegd en tegen de wijze van berechting. Verder zou contact worden gezocht met Indische juristen of eventueel zou men een of meer Nederlandse

¹¹⁶Presidium Komitee K.H., 'Protestkomitee van kunstenaars en hoofdarbeiders ter behartiging van de belangen van vervolgd in den strijd tegen imperialisme en fascisme', p. 178.

¹¹⁷KB HK, *Nieuwsblad van het Noorden* (20 maart 1933).

juristen naar Indië zenden om, voor zover dit mogelijk was, juridische bijstand te verlenen.

Begin 1933 werd een open brief aan de regering en de Staten-Generaal gestuurd die was ondertekend door ruim vierhonderd vrouwen, kunstenaars, studenten en leraren, onder wie ook Mannoury en Roland Holst. In deze brief drukten de ondertekenaars hun bezorgdheid erover uit, dat de normale toestand op De Zeven Provinciën niet zonder bloedvergieten was hersteld. Een verstandig staatsbeleid had hier tenminste naar moeten streven, omdat de muiters zelf na hun opzienbarende daad blijk hadden gegeven van zelfbeheersing en menselijkheid. Het was dan ook een onoordeelkundig en onmenselijk optreden om die vliegtuigbom, een van de meest afschuwelijke middelen van de moderne oorlogsvoering, op het schip te werpen. Hierdoor werd volgens de brieveschrijvers ook een nieuwe belemmering gesteld voor de mogelijkheid dat het tot stand komen van de nationale zelfstandigheid van Indonesië – die immers in de nabije toekomst toch onvermijdelijk was – zich zou kunnen voltrekken zonder groot leed voor alle kringen der bevolking. Het zou, aldus de ondertekenaars, getuigen van een hoge mate van naïviteit om niet te geloven in een gevaar, “dat regeering en volksvertegenwoordiging zich zouden laten meeslepen door het ophitsend wraakgeschreeuw van een aantal onverantwoordelijke belanghebbende of door angst-psychose uit het lood geslagen personen.”¹¹⁸ Daarom moest de politieke atmosfeer zich ontspannen door degenen, die aan de protestacties tegen de slechte arbeidsomstandigheden hadden deelgenomen, niet verder te straffen. Ook moest er zo spoedig mogelijk een algemene amnestie in Indonesië voor politieke delicten worden verleend.

Dagblad *De Tijd*, dat eerder reeds aandacht had besteed aan “de louter gevoelsredeneering van mevrouw H. Roland Holst, die het tegen de gezagsuitoefening door de regering had opgenomen voor een milder oplossing van het conflict met de muiters in Indië,”¹¹⁹ ging in een artikel van 11 april 1933 opnieuw tegen haar in. Roland Holst had volgens de krant herhaaldelijk in haar opvattingen van gezag en vrijheid te weinig blijk gegeven van gezonde en wel gefundeerde begrippen. En zij zou de geroepene zijn om een pedagogie, die op sentiment dreef, als bruikbaar voor staatsbestuur op te dringen? Met haar medeondertekenaar Mannoury had Roland Holst hetzelfde ook geprobeerd bij de Russische Volkscommissarissen, maar die hadden zonder het minste respect gelachen om haar beste bedoelingen en die afgedaan als ‘ouwe-wijvenklets’.¹²⁰

De Tijd meende dat de Nederlandse regering juist had gehandeld:

Reeds onmiddellijk na de gebeurtenissen in Indië hebben wij het mensche-

¹¹⁸KB HK, *De Tijd* (11 april 1933).

¹¹⁹KB HK, *De Tijd* (11 april 1933).

¹²⁰Zie ook p. 341.

lijk mede-gevoel in de beoordeeling laten meespreken en meer dan op het bestraffen der schuldigen – tot wie met de beroepsopruiers en marxistische propagandisten ook de eigengereide militaire opvoedkunde behoort – den nadruk gelegd op het wegnemen der oorzaken voor het verzet tegen het gezag. Dat noch bij de Regeering, noch bij de Staten-Generaal gevaar bestaat, zich door wraak-oefening te laten leiden, hebben de debatten in de Eerste en Tweede Kamer al voldoende belicht. Eerder dreigt gevaar dat de muiters worden toegejuicht en om hun verzet als helden gevierd door degenen, wien dit verzet uit 't hart was gegrepen, door communisten, socialisten, pacifisten en het tegen de Regeering ophitsend wraakgeschreeuw van een aantal onverantwoordelijke belanghebbende of door anti-gezagspsychose uit het lood geslagen personen.¹²¹

Ook de schrijvers en schrijfsters van de open brief deden onbewust aan die onge-rechtigde kankerstemming tegen de wettige overheid mee. Het getuigde, aldus de krant, juist van hun kant van een hoge mate van naïviteit dat zij die overheid een onoordeelkundig en onmenselijk optreden verweten, terwijl de muiters werden geprezen om hun zelfbeheersing en menselijkheid. Het tegendeel was waar. Zonder overhaasting had het staatsbeleid gestreefd naar een verstandige oplossing. De burgerlijke en militaire overheid wilde een bloedvergieten tot het uiterste voorkomen. Dagenlang duldde zij het onklaar maken van de vloot door de muiters. Intussen verzetten de opstandelingen zich tegen de officieren, luisterden niet naar bevelen en waarschuwingen, bevalen aan hun eigen commandant en de vlootcommandant hen niet hinderlijk te volgen, schoten met scherp op de plaatsvervangende commandant en de bedwongen officieren, richtten de kanonnen op de Aldebaran, het schip van de gouvernementsmarine, en gebruikten geregeld geweld. De overheid deed haar plicht door het eisen van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het wettig gezag en ze sommeerde hiertoe herhaaldelijk, maar de muiters, die van zoveel 'zelfbeheersing' en 'menselijkheid' blijk gaven, lieten zich meeslepen door hun koppige hartstocht en hun hardnekkigheid in het verzet en het gewelddadig saboteren van het gezag. Het lag niet aan hun zelfbeheersing dat er geen bloed vloeide nog vóór de bom ontplofte en dat deze slachtoffers eiste was op de eerste plaats de schuld van de muiters. Zij werden opnieuw tot zesmaal toe gewaarschuwd onvoorwaardelijk te gehoorzamen en zich aan het gezag te onderwerpen. Opnieuw weigerden zij:

En nóg ging de vloot-commandant er niet toe over, een torpedo of kanonskogels op het muitende schip af te schieten. Zij gaf een vlieger bevel de lichtste bom, waarover beschikt werd, te werpen niet óp maar vóór den boeg

¹²¹KB HK, *De Tijd* (11 april 1933).

van het schip bij wijze van waarschuwing, dat het tegengeweld in actie was. Dat de vliegtuig-bom ontplofte tusschen de muiters was een toeval, mede door hun tot het uiterste volgehouden verzet veroorzaakt. Van het gevloeiende bloed waren de muiters zelf schuld en de gezag-verdelgende Europeesche marxistische apparaten.¹²²

Het getuigde volgens *De Tijd* inderdaad van een hoge mate van naïviteit als nu het sentiment kwam getuigen tegen het gezond verstand, dat alleen het eerste het conflict had moeten oplossen. Dit heette in waarheid “zoowel in Nederland als in Indonesië de sociaal-psychische atmosfeer vergiftigen.”¹²³ Zodra het Witboek over deze gebeurtenissen zou verschijnen – waar de sentimentsmensen door hun ongeduld met oordeel en vooroordeel op vooruitliepen – zou nog gedetailleerd blijken, dat er nog meer slachtoffers dan door de bom op het muitende schip, slachtoffers door het gezags-défaitisme waren gemaakt onder de stuurder aan de sentimentele wal.

De muiters van De Zeven Provinciën werden allemaal gestraft. De zwaarste straffen werden opgelegd aan de lagere bemanningsleden.¹²⁴ J. Kawilarang, een van de leiders van de opstand, kreeg de hoogste straf, 18 jaar in hoger beroep. De andere leider, M. Paradjja, was reeds omgekomen bij het bombardement. In totaal werd aan 165 personen 715 jaar gevangenisstraf uitgedeeld, een gemiddelde van ruim 4 jaar per man. Een deel van de Indonesische muiters kwam terecht in Boven-Digoel, een Nederlands strafkamp in Nederlands-Indië. De Nederlandse schepelingen werden opgesloten in gevangenissen te Leeuwarden en te Breda. In 1937 werden zij vanwege het huwelijk van prinses Juliana met prins Bernhard vrijgelaten.

Het Komitee K.H. kreeg uiteindelijk maar weinig aanhang.¹²⁵ Wel werd het in de gaten gehouden door de Centrale Inlichtingendienst, de voorloper van de Binnenlandse Veiligheidsdienst.

Hitler kontra Einstein (1933)

In het ‘antifascistennummer’ van het tijdschrift *Links Richten* verscheen in mei 1933 een kort artikel van Mannoury onder de titel “Hitler kontra Einstein”. Hierin kwam hij terug op zijn idee, dat er in de geschiedenis van de beschaving telkens twee polaire denkvormen tegenover elkaar staan: een ‘ideologische denkvorm’ en een ‘wiskundige denkvorm’.¹²⁶ De eerste is gericht op het algemene en het

¹²²KB HK, *De Tijd* (11 april 1933).

¹²³KB HK, *De Tijd* (11 april 1933).

¹²⁴Peer, ‘De mouterij op de Zeven Provinciën’.

¹²⁵Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 699.

¹²⁶Zie ook p. 136 en p. 141.

onbegrensde, terwijl de tweede is gericht op het afzonderlijke en het begrensde. Beide denkvormen wisselen elkaar af en gaan in elkaar over. In zijn *Links Richten*-artikel illustreerde Mannoury dit aan de hand van het denken van Einstein en het denken van Hitler. Het artikel werd niet alleen geschreven in de spelling van Kollewijn, iets wat Mannoury vaker deed, maar er werden dit keer ook nergens hoofdletters in de tekst gebruikt.

Mannoury begon met Einstein. Er waren volgens Mannoury perioden in de wereldgeschiedenis, waarin de levensvoorwaarden van de mensen en daardoor de maatschappijvormen en de machtsverhoudingen slechts geringe wijzigingen ondergingen, en andere perioden, waarin deze sociale en politieke factoren belangrijke en blijvende verschuivingen vertoonden. Voorbeelden van zulke 'stabiele' tijden waren de Vroege Middeleeuwen van West-Europa en de Late Middeleeuwen van Oost-Azië. Voorbeelden van een algehele verandering in de grondslagen van de samenleving waren de Klassiek-Griekse tijd (de opkomst van handel en interlokaal verkeer), het Renaissance-tijdvak (de wereldmarkten en kolonievorming) en de Franse Revolutie (de invoering van de mechanische warenbewerking), en natuurlijk Mannoury's eigen tijd, waarin zich de overgang naar de gemeenschappelijke voorziening in de levensbehoeften (de socialistische productievorm) voltrok: "Over datums en indeling kan ten deze verschil van mening bestaan, de tegenstelling zelf zal wel door geen historicus of socioloog worden overzien."¹²⁷

Veel minder eenvoudig en gemakkelijk waarneembaar was de onderscheiding van 'stabiele' en 'labiele' tijdperken in het geestesleven – kunst, wetenschap, ethiek en filosofie –, die weliswaar tot op zekere hoogte met de maatschappelijke golfbeweging parallel liepen, maar daarom nog niet van ogenblik tot ogenblik met deze vergelijkbaar waren: het historisch materialisme was niet in een lijstje van jaartallen uit te drukken. Wat de vergelijking van die tweeërlei ontwikkelingsgang volgens Mannoury vooral bemoeilijkte, was dat de uitwendige verschijnselen meestal door een langdurige vóórontwikkeling vooraf werden gegaan, waarvan naar buiten toe echter maar weinig bleek. Descartes, Hume en Leibniz bijvoorbeeld moesten ongetwijfeld tot de voorlopers van de negentiende en de twintigste eeuw gerekend worden en toch hadden zij geen van allen de val van de Bastille beleefd. Maar het allermoeilijkst werd het vraagstuk van de wisselwerking van maatschappelijke en culturele stromingen voor de eigen levenstijd van de onderzoeker:

Wie dwars door de wervelstorm moet heenzeilen, kan maar heel bezwaarlijk 'bestek' maken en zijn navigatiekaart bestuderen! en wat dan de *personen* betreft, die aan maatschappij of wetenschap leiding geven, die moeten op

¹²⁷G. Mannoury, 'Hitler kontra Einstein', *Links Richten*, 1:8 (1933), p. 183.

een afstand gezien worden, om vergelijking mogelijk te maken: ook *geestelik* gezichtsbedrog komt maar al te vaak voor. en daarom wil ik de vraag, of hitler een naam is, die langer dan luttele ogenblikken op het witte doek der historie zal verschijnen, hier terzijde laten, en mezelf dwingen, die naam in één adem te noemen met die van albert einstein, al gaat 't me slecht af, want dat die naam een nieuw tijdperk en een wetenschappelijke 'umwertung aller werte' inhoudt, is reeds onomstotelijk gebleken: de einsteinse mechanika, de einsteinse natuurkunde en de einsteinse astronomie hebben opvattingen, die tientallen van eeuwen onwankelbaar schenen, tot in hun grondvesten ontwricht en nieuwe perspectieven geopend, die nog dagelijks tot de meest vèrstreckende verruimingen van ons inzicht voeren.¹²⁸

Duizenden en nog eens duizenden natuuronderzoekers, wiskundigen en astronomen hadden Einsteins denkbeelden de laatste kwarteeuw bestudeerd en erop voortgebouwd. Hele bibliotheken konden worden gevuld met wat over dit alles was gezegd en geschreven. Ook buiten de kring der vakgeleerden deden de invloeden van deze nieuwere opvattingen, waaraan behalve Einsteins naam ook vooral die van de Nederlander Lorentz en de Duitser H. Minkowski waren verbonden, gelden: "De grondbegrippen onzer natuurbeschouwing: ruimte, tijd, kracht en materie zijn door die opvattingen zó grondig gewijzigd, dat er wel nauweliks een gebied van geesteswerkzaamheid denkbaar is, dat de weerslag van die wijziging niet zou ondergaan," aldus Mannoury¹²⁹

En Hitler? Iedere beweging, hetzij stoffelijk, hetzij maatschappelijk, hetzij geestelijk, wekt weerstand en wrijving, die haar belemmert en tegenwerkt en zo was het ook met de maatschappelijke ontwikkeling in Mannoury's tijd.¹³⁰ Terwijl de socialistische productievorm in een belangrijk deel van de wereld vaste voet begon te krijgen, verscherpte zich in het overblijvende deel een reactie tegen die ontwikkeling, die hierbij steeds ruwere en rauwere vormen aannam:

Het dunne vernis van beschaving en menselijkheid, dat aan de kapitalistiese samenleving tot nu toe soms een schoonschijnend aanzien van 'orde', 'rechtzekerheid' en 'cultuur' verleende, wordt afgeschampt en de harde onderlaag treedt aan het daglicht. op die onderlaag nu heeft adolf hitler zijn naam geschreven menend daardoor de loop der historie te kunnen tegenhouden en zich een steunpunt te verschaffen, dat niet wankelt en breekt. ijdele waan!¹³¹

Waar de ploegschaar niet kon doordringen, zouden houweel en breekijzer het

¹²⁸Mannoury, 'Hitler kontra Einstein', pp. 183–184.

¹²⁹Ibid., p. 184.

¹³⁰Zie ook p. 347.

¹³¹Mannoury, 'Hitler kontra Einstein', p. 184.

werk moeten doen. Het gruis en de stenen zouden door de stroom van gedachte, wil en daad worden meegevoerd, totdat er geen spoor meer over was van de grondslagen van de oude vesting, waarbinnen een ondergaande klasse haar laatste toevlucht had gezocht. “Hitler kontra einstein!” eindigde Mannoury zijn betoog, “wee u, verwatene, uw uur zal slaan.”¹³²

¹³²Mannoury, ‘Hitler kontra Einstein’, p. 184.

13 | Unity of Science Movement

Filosofie is in mijn oog taalbezinning en wel liefst zoo nuchter mogelijk.

— G. Mannoury¹

Carnap en Reichenbach

Als medewerker van de vijfde uitgave van *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie* (1932–1938) schreef Mannoury voor de rubriek 'wiskunde, natuurkunde en scheikunde' enkele lemma's over de Wiener Kreis en zijn voornaamste vertegenwoordigers. De Wiener Kreis omschreef hij als een omstreeks 1920 door toedoen van Carnap en H. Hahn aan de Weense Universiteit gevormde filosofische Kring die, vooral op het gebied van de filosofie van de wiskunde, een belangrijke invloed in formalistisch-psychologistische richting uitoefende.² De Kring bestond uit een groep gelijkgestemde, voornamelijk wetenschappelijk geschoolde intellectuelen, die elke donderdagavond bijeenkwam in het Mathematischen Institut in de Boltzmann-gasse te Wenen om te discussiëren over problemen op het gebied van de filosofie van de wetenschap.³ Meestal waren er ongeveer twintig mensen aanwezig op de wekelijkse discussieavonden, onder wie, naast Carnap en Hahn, H. Feigl, Ph. Frank, Neurath, M. Schlick en F. Waismann. Zij vormden de kern van de groep. In de beginjaren hadden de bijeenkomsten een besloten karakter, maar vanaf ongeveer 1928 trad de Kring naar buiten om zijn gemeenschappelijke filosofische visie te verbreiden. Deze werd geformuleerd door Carnap, Hahn en Neurath in het manifest *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis* (1929). Dit manifest verkondigde, zoals de titel al aangeeft, een wetenschappelijk wereldbeeld:

We have characterised the scientific world-conception essentially by two features. First, it is empiricist and positivist: there is knowledge only from

¹KB HK, *De Tribune* 27 oktober 1917.

²G. Mannoury, 'Wiener Kreis', in J. de Vries (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 16 (Amsterdam: Elsevier, 1938), p. 452.

³H. Dooremalen, H. de Regt en M. Schouten, *Exploring humans. An introduction to the philosophy of the social sciences* (Amsterdam: Boom, 2007), pp. 161–162.



R. Carnap.

experience, which rests on what is immediately given. This sets the limits for the content of legitimate science. Second, the scientific world-conception is marked by application of a certain method, namely logical analysis. The aim of scientific effort is to reach the goal, unified science, by applying logical analysis to the empirical material.⁴

De Wiener Kreis was er vooral op gericht om de wetenschap een stevig fundament te geven, waarop de kennis kon worden opgebouwd.⁵ Door voort te bouwen op een uitsluitend empirische basis zou de wetenschap zich ontdoen van metafysische speculatie. De logische analyse was het instrument waarmee zowel de eliminatie van de metafysica als de opbouw van de eenheidswetenschap in één taalsysteem kon worden voltooid.

Na de publicatie van het pamflet ging het snel met de verbreiding van het logisch empirisme: er werden onder andere jaarlijkse conferenties georganiseerd, het tijdschrift *Erkenntnis* werd opgericht en er werd een reeks monografieën gepubliceerd onder de titel *International Encyclopedia of Unified Science*.⁶ Daarnaast werden er contacten gelegd met diverse geestverwanten in het buitenland. Vooral het samenwerkingsverband met een intussen in Berlijn opgerichte soortgelijke kring, de Berliner Gruppe onder leiding van H. Reichenbach en met C.G. Hempel en R.E. von Mises als prominente leden, werd belangrijk. Ook met intellectuelen uit andere landen ontstonden nauwe samenwerkingsverbanden. In februari 1930 bezocht A. Tarski Wenen en bracht zo de verbinding tussen de

⁴Manifest Wiener Kreis, geciteerd in: Dooremalen et al., *Exploring humans*, p. 164.

⁵Ibid., p. 176.

⁶Ibid., pp. 162–163.

Weners en de Poolse logici in Warschau en Lemberg tot stand.⁷ Uit diezelfde tijd dateren contacten met C.W. Morris, E. Nagel en W. Quine in Amerika, met A.D.E. Naess en anderen in Scandinavië en Russell, G. Ryle en L.S. Stebbing in Engeland. A.J. Ayer bracht een tijd in Wenen door.

Mannoury leerde het werk van de Wiener Kreis begin jaren '30 kennen. Uit een briefkaart aan Van Dantzig blijkt dat hij in oktober 1931 reeds een drietal werken van Carnap had gelezen.⁸ Vooral Carnaps *Scheinprobleme in der Philosophie. Das Fremdpsychische und der Realismusstreit* (1928) kon op Mannoury's waardering rekenen. Dit werk handelde niet rechtstreeks over de wiskunde, maar het was naar zijn idee van zeer grote betekenis voor het algemene probleem van de relatie tussen woord en werkelijkheid.⁹ Carnap was de eerste die het begrip 'schijnprobleem', dat oorspronkelijk door E. Mach was ingevoerd, scherp had omlijnd en in toepassing had gebracht. Mannoury rekende Carnap tot de jongere wiskundige filosofen van relativistische en psychologistische richting: "In zijn geschriften stelt hij het subjectieve karakter van schijnbaar objectieve oordeelen in het licht en toont aan, dat vele schijnbaar diepzinnige problemen iederen wezenlijken inhoud ontberen en het karakter van misverstanden op taalgebied hebben."¹⁰ Tot deze richting rekende Mannoury ook zichzelf. De interesse was wederzijds. In februari 1932 overhandigde of stuurde Mannoury een exemplaar van zijn *Mathesis en Mystiek* (1925) aan Carnap.¹¹

Ook het werk van Reichenbach leerde Mannoury rond deze tijd kennen. Net als Carnap werd Reichenbach door Mannoury gerekend tot de groep denkers die op een relativistisch-psychologisch standpunt stond.¹² In februari en maart 1932 gaf Reichenbach een aantal lezingen in Amsterdam, die door Mannoury werden bijgewoond. Op 29 februari 1932 sprak Reichenbach over "Das problem der Naturgesetzlichkeit". Mannoury noteerde hierover in zijn dagboek: "Zwak en a-significies."¹³ 's Avonds werd er nagepraat bij J. Clay. Op 1 maart 1932 woonde Mannoury Reichenbachs lezing "Axiomatik der Wahrscheinlichkeitsrechnung" bij. Hierover noteerde hij in zijn dagboek: "Belangrijk, grenst aan significa."¹⁴ Ook dit keer werd er nagepraat bij Clay. Op 5 maart 1932 bracht Mannoury, samen met Brouwer en Reichenbach, een bezoek aan Révész. Vol-

⁷A. van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor. Het debat tussen Gerrit Mannoury en Otto Neurath over taal en kennis 1937-1940', Scriptie, Rijksuniversiteit Groningen (1986), p. 36.

⁸Briefkaart G. Mannoury aan D. van Dantzig (1 oktober 1931), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 15.

⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan C. A. Mennicke (15 oktober 1940).

¹⁰G. Mannoury, 'Carnap, Rudolf', in J. de Vries (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 4 (Amsterdam: Elsevier, 1933), p. 597.

¹¹Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', p. 38.

¹²G. Mannoury, 'Reichenbach, Hans', in J. de Vries (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 14 (Amsterdam: Elsevier, 1937), p. 91.

¹³Mannoury, 'Dagboek I', p. 36.

¹⁴Ibid.



H. Reichenbach.

gens een dagboekantekening spraken zij onder andere over het werk van Von Mises. Mannoury benadrukte in dit gesprek het belang van de psychologische terminologie. Rond deze tijd spraken Mannoury en Reichenbach elkaar ook over het artikel “Signifischen Grundlagen der Mathematik”, dat Mannoury intussen voltooid had. Reichenbach vond het artikel interessant. Op 25 maart 1932 liet hij Mannoury weten dat het in *Erkenntnis* zou worden gepubliceerd.¹⁵

De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek (1933)

Gedurende het cursusjaar 1932–1933 organiseerde de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam een aantal kennistheoretische openbare voordrachten, die werden gehouden door de hoogleraren Brouwer, Clay, A.H. de Hartog, Mannoury, H.J. Pos, Révész, J. Tinbergen en J.D. van der Waals. Deze voordrachten werden later gepubliceerd onder de titel *De uitdrukkingswijze der wetenschap. Kennistheoretische openbare voordrachten, gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den cursus 1932–1933*. Op 31 oktober 1932 hield Mannoury de inleidende voordracht met de titel “De Signifiëse Methode van Taal- en Begrippenonderzoek” (1933). Hierin breidde hij de reeds in *Woord en gedachte* (1931) uiteengezette signifiëse werkwijze verder uit met de transformatie- en exhaustiemethode. Ook ging hij, duidelijk beïnvloed door Carnap, voor het eerst in op het begrip ‘schijnproblemen’.

Mannoury begon met een korte uitleg over het tot stand komen van de universitaire voordrachtenreeks. De gedachte die eraan ten grondslag had gelegen,

¹⁵Mannoury, ‘Dagboek I’, p. 37.

was dat de grote problemen, waartoe het onderzoek naar wezen, oorsprong, doel en draagwijdte van de verschillende wetenschappen voerde, een onmiskenbare verwantschap vertoonden en bovendien dat voor deze verwantschap bij verschillende wetenschappers steeds meer belangstelling viel waar te nemen. Mannoury stelde dat de tijd waarin men leefde zo al niet een gelukkige, dan toch een grote tijd was en wellicht ging men een nog grotere toekomst tegemoet: “Een tijd en een toekomst van geestesbeweging en geestesverheffing, die ons tot bezinning dwingt en ons de vraag voor ogen stelt: gij weet en gij kent, maar hoe, in hoeverre en vanwaar weet en kent gij?”¹⁶ Die vraag in haar volle omvang te ontleden lag niet in de bedoeling, maar wel zouden in de voordrachten enkele facetten van het zo omvangrijke en diep ingrijpende kenprobleem door iedere spreker vanuit zijn eigen standpunt en eigen invalshoek worden belicht. Meer in het bijzonder werd hierbij aandacht gevraagd voor de manier, “waarop wij de kennis, die wij ons hebben verworven of die wij menen ons te hebben verworven op anderen kunnen overdragen, m.a.w. voor de moeilijkheden, die aan de redelijke verstandhouding van de denkende mensheid in de weg staan.”¹⁷ Mannoury zou in zijn inleidende voordracht enkele merendeels technische opmerkingen maken over een werkwijze, die de laatste tijd van meer dan één zijde op het verstandhoudingsvraagstuk was toegepast en waarvoor de benaming ‘signifische onderzoekingsmethode’ langzamerhand in opkomst was gekomen.

Na deze inleidende opmerkingen gaf Mannoury een nadere begripsomschrijving van de significa. Om het onderscheid tussen de signifische methode van begrippenonderzoek ten opzichte van alle andere vormen van betekenisleer zo kort mogelijk te formuleren, stelde hij voorop dat de significa een zuiver empirische werkwijze beoogde te zijn, waarbij aan introspectie en intuïtie geen enkele zeggenschap werd toegekend. Het devies van iedere rechtgeaarde significus was: “Weg met alle subjektiviteit, met alle emotionaliteit, met alle sentimentaliteit, en leve de waarneming en het experiment. De nuchtere waarneming en het onpartijdige, eerlijke, niet tendentieuze experiment.”¹⁸ De significus hoefde zich niet af te vragen: wat zegt mij het woord ‘waarheid’, of het woord ‘recht’, of ‘wiskunde’, of ‘causa’, of ‘dood-en-leven’, of ‘tijd-en-eeuwigheid’, maar hoe reageren anderen op die klanken? En onder welke omstandigheden brengen die anderen deze ‘geluiden’ voort? Hij beschouwde zijn medemensen niet als medemensen, maar als proefobjecten. Hij bekommerde zich niet om hun bedoeling of hun opinie, niet om hun lust of hun leed, maar enkel om hun gedragingen, hun reflexen,

¹⁶G. Mannoury, ‘De signifese methode van taal- en begrippenonderzoek’, in L. E. J. Brouwer et al. (auteurs), *De uitdrukkingswijze der wetenschap. Kennistheoretische openbare voordrachten, gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den cursus 1932–1933* (Groningen: Noordhoff, 1933), p. 1.

¹⁷Ibid.

¹⁸Ibid., p. 2; zie ook p. 291, p. 298, p. 365 en p. 385.

hun levensverschijnselen, en dan nog met deze restrictie, dat hij zich meer in het bijzonder voor de correlatie van hun taaldaden, hetzij onderling, hetzij ten opzichte van andere levensverschijnselen interesseerde: “Altijd voorzover hij zichzelf toestaat, zich überhaupt ergens voor te interesseren!”¹⁹

Mannoury gaf toe dat dit wel een zeer vérstreckende zelfbeperking was, die de significus zich hiermee oplegde. Want al bracht de onderscheiding tussen ‘ik’ en ‘niet-ik’, althans voor volwassenen, maar zelden moeilijkheden met zich mee, toch waren in onze taal- en denkgewoonten de ‘ikse’ en ‘niet-ikse’ betekeniselementen – of, als men liever wilde, het ‘subjectieve’ en het ‘objectieve’, het ‘intuïtieve’ en het ‘waargenomene’, het ‘emotionele’ en het ‘indicatieve’ – zo sterk aan elkaar verbonden en zo innig met elkaar vermengd, dat de scheiding van die elementen voor de significus haast evenveel hoofdbreken met zich meebracht als die van de chemische elementen voor de jeugdige studenten op het practicum. Temeer omdat het een stuk van zijn eigen ziel en van zijn eigen leven was dat hij door scherpe analyse als ‘vreemd bestanddeel’ uit zijn taal- en mensenwaarnemingen moest afzonderen, wilde hij van grove misverstanden en faliekante gevolgtrekkingen gevrijwaard zijn. Een goed significus moest tegenover zijn ‘objecten’ staan als de dierpsycholoog tegenover zijn gedresseerde regenwormen of wijngaardslakken:

Een goed signifikus! Maar die måg geen eigen hart, geen eigen wil, geen wens, geen doel hebben, en boven alles moet hij er zich voor hoeden enigerlei overtuiging te koesteren of enigerlei standpunt ten opzichte van de vragen des levens in te nemen, want standpunten en overtuigingen zijn voor hem even gevaarlijk als besmette handen voor de chirurg . . . D. en H., ik bèn geen ‘goed signifikus’ en ik zal het wel nooit worden ook, want dan zou ik tot een inkarnatie van de contradictio-in-terminis geworden zijn: immers *zonder* doel en *zonder* emotie komt geen enkele taaldaad tot stand, ook niet die van de taaldaad-vivisector.²⁰

Maar al was het volmaakte op dit gebied al evenmin bereikbaar als op ieder ander gebied, toch hoefde men volgens Mannoury de moed niet te verliezen. Bereikbaar was althans de gewoonte om het betekenisprobleem naar de wijze van oorzaak-en-gevolg te beschouwen, het ‘waardoor’ aan het ‘waarom’ te doen voorafgaan.²¹ Bereikbaar was minstens genomen enige voorzichtigheid bij het stellen van levens- of andere vragen en het nemen van de voorzorg om ze te toetsen, alvorens ze te willen beantwoorden. En bereikbaar was ten slotte een heilzaam wantrouwen tegenover alles, wat zich als een kwestie van gelding voor-

¹⁹Mannoury, ‘De significese methode van taal- en begrippenonderzoek’, pp. 2–3.

²⁰Ibid., pp. 3–4.

²¹Zie ook p. 280, p. 290 en p. 381.

deed: “De signifikus weet maar al te goed, hoe vaak zich daarachter een kwestie van smaak, een kwestie van taxatie, een poging tot beïnvloeding verbergt!”²²

Na deze begripsomschrijving van de significa ging Mannoury nader in op de hoofdbegrippen van de significa. In het voorgaande had hij reeds herhaaldelijk over ‘taaldaden’ gesproken en het was eigenlijk inconsequent en signifisch ontoelaatbaar, dat hij een enkele maal woorden (als ‘recht’, of ‘waarheid’ of ‘leven’, of ‘eeuwigheid’) als voorbeeld had gekozen:

Want, ik heb ’t reeds gezegd, signifika is waarneming en rangschikking van levensverschijnselen, en ’n woord of ’n reeks van woorden, al was ’t een roman in tien delen, is geen levensverschijnsel meer, als we het afscheiden van wie het heeft gesproken of geschreven of gedacht en van wie het heeft gehoord en verstaan (of misverstaan). En als we dat woorden *vormen* en woorden *opnemen* taaldaden noemen, dan ligt ’t voor de hand, dat begrip ietwat ruimer te nemen, en daaronder alle uitingen of handelingen te verstaan, waardoor *wij* mensen (de zoö-signifika is, meen ik, nog niet uitgevonden?) invloed op anderen trachten uit te oefenen (aktieve taaldaden) en tevens alle gedragingen, waardoor die anderen op deze uitingen reageren (passieve taaldaden). En tevens zal ’t duidelijk zijn, dat door die gebiedsomschrijving de signifika wordt afgescheiden van de zuiver taalkundige betekenisleer (hetzij semantiek of etymologie of philologie in het algemeen) die de ‘sprekers’ en ‘hoorders’ en derzelve bijzondere omstandigheden, motieven en reacties veelal buiten beschouwing laat.²³

Vrij wat lastiger dan deze algemene omschrijving van het eigenlijke object der significa was de detaillering ervan: wat moest er onder één enkele taaldaad worden verstaan? Als iemand een verhaal doet of dat van een ander aanhoort of leest, treden de gedachten niet in een gelijkmatige stroom in het bewustzijn of het onderbewustzijn, maar in vrij duidelijk onderkenbare conglomeraten of zogenaamde complexen, die bepaalde woordbeelden prikkelen of erdoor geprikkeld worden, zij het dat – om ons tot het spreken te bepalen – slechts een klein deel van die woordbeelden werkelijk ten gehore wordt gebracht. Die complexen nu beschouwde Mannoury als taaldaden in beperkte zin.

In het vervolg van zijn betoog ging Mannoury nader in op de termen ‘bewustzijn’ en ‘onderbewustzijn’, of, beter gezegd de termen ‘bovenbewustzijn’ en ‘onderbewustzijn’, want, zoals de kritisch aangelegde lezer ongetwijfeld reeds meteen had gevoeld: die verantwoording was alleszins nodig.²⁴ Immers, de termen ‘bewust’ en ‘onbewust’ behoren tot het gebied van de introspectie, dat

²²Mannoury, ‘De significatie methode van taal- en begrippenonderzoek’, p. 4.

²³Ibid., pp. 4–5; zie ook p. 253, p. 259, p. 297 en p. 375.

²⁴Zie ook p. 381.

Mannoury verklaard had zo angstvallig te willen vermijden, en nu zou hij diezelfde introspectie en met haar het gehele subjectieve gebied weer tot hoeksteen-des-gebouws willen maken? Dat ging toch niet aan!

Neen, zeer zeker zou dat niet aangaan, als ik die termen anders dan bij afkorting ter aanduiding van een zekere indeling der levensverschijnselen van spreker en hoorder zou willen bezigen: ‘bovenbewustzijn’ voor *die* verschijnselen, waarvan de proefpersoon [zich] in den regel en zonder veel moeite rekenschap kan geven (...), en ‘onderbewustzijn’ voor die verschijnselen, waarbij dat niet het geval is, maar die dan toch op andere, minder rechtstreekse wijze ter kennis van de waarnemer zijn gekomen (...).²⁵

Mannoury hoopte van harte zich door deze beknopte, en als het op details aankwam nog zeer aanvechtbare begripsomschrijving, ook bij de meest kritische lezer te hebben gezuiverd van de verdenking, dat hij zich aan significische ketterij of smokkelarij had willen bezondigen. En hij maakte meteen van de gelegenheid gebruik, zich voor te behouden, om ook in het vervolg bij voorkomende gelegenheden de subjectieve terminologie – waartoe feitelijk de gehele psychologische terminologie moest worden gerekend – te bezigen, zonder daarbij van het vooropgestelde beginsel ‘de significus bestudeert uitsluitend de taaldaden van anderen’ af te wijken:

Als ik dus gemakshalve ‘mezelf’ als proefpersoon invoer, gelieve u te bedenken dat ik die ‘mezelf’ niet als *ens cogitanda*, maar als een door u of een ander waargenomen of waar te nemen fenomeen (dus eigenlijk welgeteld als een soort fenomeen in ’t kwadraat!) beschouwd wil zien. Dat ‘uzelf’ daardoor bij gelegenheid tot ’n fenomeen van de derde graad gedegradéerd wordt, wilt u dan zeker wel ten goede houden?²⁶

Hierna ging Mannoury over tot de vraag, welke hulpmiddelen aan de significaten diens stonden om haar hoofdgave – het onderscheiden van de volitionele of emotionele betekenselementen enerzijds en de indicatieve of waarnemingselementen anderzijds – te vervullen.²⁷ Hij begon hiertoe met het allereenvoudigste en binnen ieders bereik liggende hulpmiddel, dat hij zou willen aanduiden als de ‘transformatie’ van een taaldaad: “Het laten weergeven van eenzelfde verschijnsel

²⁵Mannoury, ‘De significatie methode van taal- en begrippenonderzoek’, p. 7.

²⁶Ibid.

²⁷Zie ook p. 284 en p. 294; zie ook H. W. Schmitz, ‘Empirical methods of signific analysis of meaning. Transformation and exhaustion of linguistic acts’, in A. F. Heijerman en H. W. Schmitz (redacteurs), *Significs, mathematics and semiotics. The signific movement in the Netherlands* (Münster: Nodus, 1991), pp. 147–159 en Vuysje, ‘Significs’, pp. 232–234 voor een bespreking van Mannoury’s methode.

door proefpersonen van verschillende instelling ten opzichte van dat verschijnsel.”²⁸ Mannoury gaf een voorbeeld. Denk aan een rechtszitting en laat twee verschillende personen, bijvoorbeeld de officier van justitie en de verdediger, mededelen wat de verdachte heeft verklaard:

De een zal u misschien berichten dat de kerel “brutaalweg alle schuld lochende” en “de meest verpletterende getuigenverklaringen eenvoudig heette liegen”, terwijl de ander met veel vuur betoogt, dat dezelfde Jansen of Pieterse “de tegen hem ingebrachte aantijgingen met edele verontwaardiging van zich wierp en het net van laster en verdachtmaking, waarin zijn belagers hem trachtten te verstrikken, aan flarden reet.”²⁹

In dit geval is het niet moeilijk om het indicatieve element van beide mededelingen op te sporen. Dit is namelijk de grootste gemene deler van beide en dus de ‘waarneming’ dat de beschuldigde heeft ontkend en de getuigen à charge heeft tegengesproken. Al het overige behoort blijkbaar tot de subjectieve sfeer.

De transformatiemethode kon volgens Mannoury in veel gevallen tot verrassende resultaten voeren:

Menige welsprekende politieke redevoering en menig daverend krantenartikel bijv. blijkt na ‘vertaling’ in de terminologie van de tegenstander een bijster gering gehalte aan ‘indikatie’ te bevatten en voor negen en negentig procent uit zuiver persoonlijke betuigingen van voorkeur of afkeer te bestaan: “het wemelt tegenwoordig hoe langer hoe meer van leeglopers en beroepsstempelaars” zegt A en “de geest en lichaam slopende werkloosheid neemt hand over hand toe” roept B uit, en het Centraal Bureau voor de statistiek registreert het indikatieve betekenselement van beide taaldaden in honderdste procenten van het bevolkingscijfer.³⁰

Hoe nuttig en leerzaam het toepassen van het transformatie criterium ook mocht zijn, erg wetenschappelijk was deze methode zeker niet, al was het alleen maar, omdat we er nooit zeker van kunnen zijn dat de toepasser zelf geen partij heeft gekozen en we dus eigenlijk zijn analyserapport weer zou moeten transformeren, zonder echter ooit veel zekerheid te krijgen. En op taaldaden als “deze stok is drie meter lang” of “iets is altijd meer dan niets” is de methode al heel lastig toe te passen. In dit soort gevallen moet de zaak worden omgekeerd: in plaats van eenzelfde verschijnsel door verschillende subjecten te laten waarnemen en de reacties onderling te vergelijken, kunnen wij ook eenzelfde taaldaadelement –

²⁸Mannoury, ‘De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek’, p. 8.

²⁹Ibid.

³⁰Ibid., p. 9.

laten we zeggen het gebruik van een bepaald woord – door verschillende prikkels proberen op te wekken, of, als het nemen van proeven niet mogelijk is, zo nauwkeurig mogelijk proberen waar te nemen onder welke omstandigheden dit woord of zijn synoniemen gewoonlijk wordt gebruikt. Soms is dit betrekkelijk eenvoudig, bijvoorbeeld wanneer een jurist iemand ‘Nederlander’ noemt, maar in andere gevallen stuiten we al gauw op grote moeilijkheden. Nemen we bijvoorbeeld het simpele woordje ‘niets’ van daarnet en vragen we ons af, welk indicatief betekenselement hieraan in het algemeen verbonden is:

Of eenvoudiger uitgedrukt: stellen wij ons de vraag, hoe wij iemand *langs empiriese weg* (dus niet door omschrijvingen of vertalingen, die de moeilijkheid enkel verplaatsen) zouden kunnen demonstreren, wàt we nu eigenlijk onder ‘*niets*, maar dan ook *niets*’ verstaan willen hebben? ‘t Zal lastig gaan, meent ge, omdat we toch moeilijk de ledige ruimte of het vergane helal of zo iets ‘nietsachtigs’ in een retort boven de gasvlam kunnen zetten of op een precisiebalans kunnen wegen! Maar de konklusie, dat dat woordje ‘niets’, dat toch zeker bij niemand uwer een bepaalde emotie opwekt, (of het zou die van verveling moeten wezen, maar dan ligt het aan mij en niet aan het begrip waarvan ik u ‘n ‘close up’ tracht te vertonen) ik zeg, de konklusie, dat dat woordje dus niemendal kan beduiden, zult ge toch zeker niet willen aanvaarden, want we gebruiken toch geen woorden zonder reden of altans niet zonder oorzaak. Neen, iets moet ‘niets’ toch zeker betekenen, maar wàt dan in vredes- of Nirvanah’s naam?³¹

Hier kon en moest de werkwijze die Mannoury zojuist als het omgekeerde van de ‘transformatiemethode’ had aangeduid en die hij voorstelde voorlopig de ‘exhaustiemethode’ te noemen – de ‘kleinste-gemene-veelvoud-methode’ of de ‘synthetische methode’ was misschien ook geen slechte naam – ons uit de impasse helpen. Mannoury gaf weer een voorbeeld. Stel dat we willen dat onze proefpersoon een nadrukkelijk ‘niets’ ten gehore brengt. Dit zal meestal niet zo moeilijk zijn. Vraag hem maar eens, stelde Mannoury voor, wat hij van de Abelse integralen afweet, of van de beursmanoeuvres van de grote bankiers of van de brand in de Rijksdag en het antwoord zal zeker wel luiden, zoals we dat verwachten, tenminste indien de proefpersoon zich nooit aan Abelse integralen, beursmanoeuvres of brandstichtingen schuldig heeft gemaakt:

Maar het eigenaardige van het geval is, dat dezelfde proefpersoon, als het vuur hem wat nader aan de schenen gelegd wordt, zal moeten bekennen, dat hij van al die zaken toch wel *iets* weet. Van de Abelse integralen allicht niet meer dan de naam, die hij denklijk voor het eerst uit de vraag zelf heeft

³¹Mannoury, ‘De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek’, pp. 9–10.

vernomen, maar van die verschrikkelijke, misdadige en mystieke beursmanoeuvres heeft hij ongetwijfeld al heel vaak horen spreken en over de brand in de Rijksdag heeft hij ellenlange krantenberichten gelezen en met zijn hele vriendenkring uit ende na [sic] besproken. Hij heeft met zijn 'niets' dan ook enkel te kennen willen geven, dat hij 'niets anders' en 'niets meer' van die dingen weet dan Jan en alleman, en meer speciaal, dat hij geen kollege kan houden over Abelse integralen, dat hij geen 'tips' kan geven aan beurspekulanten en dat het hem onbekend is, wie er 'achter' Van der Lubbe heeft gezeten en hijzelf er in ieder geval part noch deel aan heeft! En in dat 'andere', waarvan *hij* de wetenschap *ontkent*, hebben we dus blijkbaar het indicatieve element van zijn drie taaldaden te zoeken.³²

Volgens Mannoury zou de significa niet, zoals sommige van haar aanhangers – Leibniz voorop! – hebben gemeend, alle meningsverschillen uit de weg kunnen ruimen en ons zodoende de vrede op aarde kant en klaar kunnen thuisbezorgen.³³ Wel zou ze ons de aard en de oorzaak van die meningsverschillen kunnen doen kennen en daarmee zou al veel gewonnen zijn: "Is het meningsverschil indicatief, dan weten we van te voren, dat redekavelen niet baat en beide partijen niets anders te doen hebben, dan eendrachtig aan het onderzoeken van de werkelijkheid, d.i. aan het *waarnemen* te gaan."³⁴ Is het meningsverschil daarentegen emotioneel of volitioneel, dan kan een discussie het verschil misschien kleiner en misschien groter maken, maar ze zal ons in ieder geval voeren tot het punt, waar de smaken of de doeleinden zelf tegenover elkaar staan en dan blijft de strijdende partijen slechts de keuze over: "Of er zich met 'n zuchtend 'de veritate non disputandum' bij neer te leggen of wel er 'n partijtje om te bakkeleien. En dat laatste is tenminste een plezieriger bezigheid, zou ik denken, dan 'grübeln!'"³⁵

Maar als nu zowel de transformatiemethode als de exhaustiemethode tot een negatief resultaat voert en het veel omstreden twistpunt noch een indicatief noch een volitioneel betekenselement lijkt te bezitten? Welnu, stelde Mannoury, dan heeft de significa pas echt haar bruikbaarheid bewezen, door de zaak tot een formeel verschil en hiermee het probleem tot een 'schijnprobleem' – het woord is van Carnap – te hebben gereduceerd.³⁶ En dit geval doet zich veel vaker voor, dan we zouden vermoeden. Niet alleen veel filosofische en ethische vragen als: "Is het eeuwige primair of het tijdelijke?", "Is alles relatief of bestaat er altans iets absoluuts?", "Is de mens door en door zondig of niet?", "Voert de signifika tot wijsheid of tot dwaasheid?" en duizend andere vragen meer, behoren tot

³²Mannoury, 'De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek', pp. 10–11.

³³Zie ook p. 179.

³⁴Mannoury, 'De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek', p. 12.

³⁵Ibid.

³⁶Zie ook p. 423.

die schijnproblemen, maar ook vele zeer prozaïsche vragen op het gebied van de fysica, fysiologie, economie of historie worden door nauwkeurig signifisch onderzoek niet zozeer beantwoord, als wel uit de weg geruimd. Mannoury noemde een voorbeeld. Er was al menige discussie gevoerd over de vraag hoe het toch komt dat we voorwerpen in onze omgeving als ‘rechtopstaand’ waarnemen, hoewel de beelden op ons netvlies ondersteboven staan en de kerktorens dus naar beneden wijzen? Men had hier de loop van de zenuwvezels in de nervus opticus en de hersenanatomie bijgehaald, maar daarbij verzuimd om zich af te vragen welke indicatieve of andere betekenis de veronderstelling ‘dat een ieder altijd en overal alles ondersteboven zou zien’ toch eigenlijk zou kunnen hebben:

Men behoeft, geloof ik, geen fysioloog of psycholoog van professie te zijn, om te ontdekken, dat ‘onderst boven zien’ enkel een *relatieve* zin kan hebben, maar tot de uiterste algemeenheid doorgedreven volkomen hetzelfde beduidt als ‘rechttop zien’ zodat de gestelde vraag even zinledig is als die ‘waarom de tijdstroom nooit van richting verandert’ of de veel omstreden ‘levensvraag’: ‘of alles een oorzaak heeft’.³⁷

Na deze bespreking van de signifiësche methode ging Mannoury over tot een bespreking van de grenzen van het signifiësch onderzoek. Het nut en de draagwijdte van signifiësch onderzoekingen moest niet al te eenzijdig worden belicht en daarom haastte hij zich om zijn publiek ook de keerzijde van de medaille voor ogen te houden en aandacht te vragen voor het volgende:

De meeste mensen raken bij een plotseling gevaar of ongeval, wat men noemt ‘het hoofd kwijt’, en doen dwaze dingen: de drenkeling klampt zich aan zijn redder vast, de schrikachtige voetganger vliegt een eind achteruit, als hij ’n claxon hoort en de verstrooide professor gooit de inktpot om, als er een vlek op zijn papier valt; een gewoon gevolg van àl te sterke impulsen, die de gedachteassociatie belemmeren en soms tot de bij angstige examenkandidaten zo vaak voorkomende ‘aandachtskramp’ voeren. En daarom geven we aan onze zenuwzwakke medemensen zo vaak de goede raad: *denk bij wat je doet* (al helpt dat dan gewoonlijk maar een bitter klein beetje). Maar die raad is toch niet *altijd* verstandig zou ik denken, want evengoed als de impulsen de associaties belemmeren, doet zich het omgekeerde voor en dat schijnt vooral te gelden voor *woord*associaties: wie te veel nadenkt en overweegt, vermindert zijn impulsiviteit en handelt te langzaam of te slap; de voorbeelden schenkt u me wel: ze liggen voor het grijpen en we weten allen, welk een machtloze en ongelukkige zwakkelingen de echte ‘tobbers’ zijn.³⁸

³⁷Mannoury, ‘De signifiëse methode van taal- en begrippenonderzoek’, p. 13.

³⁸Ibid.

En zo zou Mannoury naast de zedenles van zo-even wel met even grote letters aan de wand willen schrijven: “*Denken en doen gaan bezwaarlijk samen*, want dat is óók wel eens nodig.”³⁹ Van een bepaald optimum voor onze aandachtsconcentratie is natuurlijk geen sprake, daarvoor wisselt die te snel en te onberekenbaar, maar dat we, als er iemand te water raakt, geen handleiding-tot-het-redden-van-drenkelingen moeten bestuderen en in de verkiezingsdagen niet moeten proberen om van álle standpunten precies op de hoogte te komen, zal wel geen tegenspraak ondervinden. Ditzelfde geldt, mutatis mutandis, voor de significa. Wie niet tobt en niet twijfelt aan de bedoeling van zijn eigen woorden of die van een ander, doet dwaas zich het hoofd erover te breken of die woorden wel ‘volkomen juist’ of ‘volkomen logisch’ of ‘volkomen volkomen’ zijn. En wie na rijp beraad tot een bepaalde slotsom gekomen is en op het punt staat om die in daden om te zetten, kan er niets bij winnen door dat beraad weer van voren af aan te beginnen: “Significa is een verderfelijke hebbelijkheid, voor wie weet wat hij wil,” had Mannoury eens geschreven en hij had er nooit berouw van gehad. Significa heeft betrekking op taaldaden en die spelen in ons leven een belangrijke rol, maar niet de enige. De redelijke verstandhouding is voor de grotere of kleinere groep een hulpmiddel om haar doeleinden zo goed mogelijk door te voeren, maar tot die doeleinden zelf behoort ze niet:

Onze wil kan gericht worden door ons verstand, maar haar drijfkracht ligt dieper in de onderbewuste associatienetten, waarop ons verstand enkel kan voortborduren. En daarom kan het significes gezichtsveld zich niet verder uitstrekken, dan tot waar de impuls, de emotie, de introspectie, de subjektiviteit begint, en niet straffeloos kan zij die grenzen trachten te overschrijden.⁴⁰

Er was volgens Mannoury nog een ander gevaar verbonden aan de overschatting van de gedachteanalyse en de kritische zin, een gevaar van verdere strekking dan de waarde en de kracht van de individu: significa, relativisme en zelfs filosofische overwegingen in het algemeen konden onder omstandigheden ernstige schade toebrengen aan de hechtheid en het geestelijk verband van een strijdende gemeenschap: “veel torens-van-Babel zijn reeds door de mensen ten halve gebouwd! En daarom, laten we ’t niet vergeten: de signifika is een scherpsnijdend instrument en wie het hanteert, zie toe, dat hij geen ongelukken aanricht.”⁴¹

Mannoury’s significa won intussen steeds meer aan populariteit. Een aantal mensen wilde zijn denkbeelden bij een breder publiek bekend maken. J.H. van Droogenbroeck had het idee om Mannoury’s *Mathesis en mystiek* (1925) in Frankrijk

³⁹Mannoury, ‘De significese methode van taal- en begrippenonderzoek’, p. 14.

⁴⁰Ibid.

⁴¹Ibid., p. 15.

uit te geven. Van Droogenbroeck was een Vlaams schrijver die als medewerker verbonden was aan enkele Nederlandse en Franse bladen en tijdschriften.⁴² Hij vertaalde werken van Barbusse en Rolland en andere Franse schrijvers, en had eerder ook werk van Roland Holst in het Frans vertaald. Op 11 oktober 1930 bracht Van Droogenbroeck een bezoek aan Mannoury om zijn plan voor te leggen.⁴³ Mannoury ging akkoord en gaf een schriftelijke machtiging voor het uitgeven van een Franse vertaling van zijn boek. Het auteursrecht behield hij zichzelf voor. Honorarium verlangde hij niet. Een eventueel honorarium was voor de vertaler. Er werd afgesproken dat Van Droogenbroeck zijn vertaling aan een vriend in Parijs zou laten lezen met het oog op de filosofische vaktermen. Verder werd afgesproken dat er niets in de redactie zou worden gewijzigd zonder Mannoury's voorkennis. Op 27 februari 1931 bracht Van Droogenbroeck opnieuw een bezoek aan Mannoury. Hij had besloten om de vertaling van *Mathesis en mystiek* (1925) onder eigen garantie te doen uitgeven bij uitgeverij Aubain Michel. Hij wilde hier echter mee wachten tot Mannoury zijn *Woord en gedachte* (1931) eventueel in een Frans tijdschrift geplaatst kon krijgen.⁴⁴ Twee weken later nam Van Droogenbroeck het besluit om toch maar te wachten met het uitgeven van de Franse vertaling tot Mannoury in Frankrijk enige bekendheid zou hebben verkregen. Mannoury had hem dit ook aangeraden.⁴⁵

Inmiddels was Mannoury in contact gekomen met de bankier W. Scheffer, die grote interesse had in de significa. Scheffer drong meermaals aan op het uitgeven van vertalingen van *Mathesis en mystiek* (1925) en hij verklaarde zich bereid in de kosten bij te dragen tot een beloop van f 1000,-.⁴⁶ Mannoury vertelde hem dat Van Droogenbroeck een Franse vertaling had geschreven en dat uitgeverij Aubain Michel die tegen een borgstelling van Fr. 4000,- wilde uitgeven. Scheffer stelde hierop voor om Van Droogenbroeck een honorarium te betalen. Mannoury zou met Van Droogenbroeck afspreken de Franse uitgever te vragen om de uitgave te bespoedigen. Op 28 april 1931 belde Mannoury naar Scheffer met het verzoek om aan Van Droogenbroeck f 100,- honorarium te betalen. Scheffer was hiertoe meteen bereid. Van Droogenbroeck maakte eerst bezwaar, maar nam het geld uiteindelijk toch aan.⁴⁷ Het duurde nog tot 1933 voordat de vertaling van *Mathesis en mystiek* (1925) werd uitgegeven. Het boek verscheen onder de titel *Les deux pôles de l'esprit. Étude de psychologie linguistique du point de vue communiste*

⁴²K. ter Laan, 'Droogenbroeck, J.H. van', in *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag: G.B. van Goor & Zonen Uitgeversmaatschappij, 1952), (URL: http://www.dbnl.org/tekst/1aan0051lett01_01/1aan0051lett01_01_1871.php) – bezocht op 28 april 2018.

⁴³Mannoury, 'Dagboek I', p. 24.

⁴⁴Ibid., p. 28.

⁴⁵Ibid., p. 30.

⁴⁶Ibid.

⁴⁷Ibid., p. 32.

(1933) bij uitgeverij Librairie du Travail. Op 24 februari 1933 stuurde Mannoury een exemplaar aan Trotski, die hij nog altijd steunde, met de begeleidende tekst: "Hommage et salutations fraternelles de l'Amsterdam."⁴⁸

Onder het pseudoniem W. Esch schreef Scheffer zelf een aantal populaire signifi sche werken. Zijn eerste boek, dat "dankbaar [werd] opgedragen aan G. Mannoury,"⁴⁹ werd uitgegeven bij Querido onder de titel *De ideale uitdrukking. Signifisch-filosofische ideeën* (1930). Vier jaar later verscheen *Taal en moraal. Een signifi sche studie in omgangstaal geschreven* (1934) bij Uitgeverij Wereldbibliotheek. Mannoury schreef in het voorwoord van dit boek:

Het totstandkomen van het werkje 'Taal en Moraal' door W. Esch verheugt mij biezonder, omdat de schrijver er m.i. volkomen in is geslaagd, 1e: de signifi ese grondbegrippen en grondbeginselen op zo eenvoudige en duidelijke wijze in het licht te stellen, dat die binnen het bereik gebracht worden van ieder, die denken wil en durft, en 2e: die beginselen en begrippen toe te passen op de zo bij uitstek subtiele kwestie van wilsvrijheid en moraal, die *zonder* signifi es inzicht onvermijdelijk tot hopeloze begripsverwarring en eindeloze bewuste of onderbewuste konflikten moet voeren.⁵⁰

Eind jaren '30 zou Scheffer nog een drietal toegankelijke artikelen over de signifi ca schrijven voor het tijdschrift *Synthese*, te weten: "Wät is er tegen? Een signifi sch praatje over denkgewoonten" (1937), "Leuzen als geweldmiddel" (1937) en "Taal, moraal en signifi ka als doeltreffende methode van onderzoek" (1939).

Naast Van Droogenbroeck en Scheffer werkte Verschuur, die eerder met de signifi ci had samengewerkt, aan een boek over de signifi ca. Hij wilde een overzicht geven van de geschiedenis van deze Nederlandse beweging.⁵¹ Begin januari 1933 bracht Verschuur een bezoek aan Mannoury om gegevens te vragen. Mannoury gaf hem het volgende materiaal mee: een viertal notulenboeken van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte en de Signifi sche Kring, de Signifi ese Dialogen en de beginselverklaring van de Signifi sche Kring. Hij zei erbij dat het materiaal niet gepubliceerd mocht worden zonder toestemming van de betrokkenen, met uitzondering van de notulen tot en met de door Verschuur zelf bijgewoonde vergaderingen. Voor zover bekend is het uiteindelijk niet tot een publicatie, of zelfs maar een manuscript, gekomen.

⁴⁸Mannoury, 'Dagboek I', p. 42.

⁴⁹W. Esch, *De ideale uitdrukking. Signifisch-philosophische ideeën* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij., 1930), p. 6.

⁵⁰G. Mannoury, 'Voorwoord', in W. Esch (auteur), *Taal en moraal. Een signifi sche studie in omgangstaal geschreven* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1934), p. 5.

⁵¹Mannoury, 'Dagboek I', p. 41.

Die signifischen Grundlagen der Mathematik (1934)

Na de toezegging van Reichenbach in maart 1932 werd Mannoury's artikel "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934) in *Erkenntnis* gepubliceerd. De gronddenkbeelden van dit samenvattende opstel zijn dezelfde als die Mannoury reeds in zijn boek *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) uiteen had gezet.⁵² De wiskundige waarheden hebben een relatief karakter. Absolute zekerheid is ook in de wiskunde niet te vinden.⁵³ Desondanks kunnen we de wiskunde zó funderen, dat we de gebruikelijke operaties met redelijke zekerheid kunnen uitvoeren. Die fundamenteen levert de psychologie. In zijn *Erkenntnis*-artikel werkte Mannoury deze psychologische fundering meer in bijzonderheden uit.

In de inleiding van het artikel stelde Mannoury dat de wiskunde een levensverschijnsel is, dat in samenhang met andere levensverschijnselen moet worden onderzocht.⁵⁴ Het begrip 'wiskunde' vatte hij op in engere zin, als systeem van woorden en tekens, en in ruimere zin, als systeem van de psychische associaties die aan dit woord- en tekensysteem ten grondslag liggen. Om de beide systemen van elkaar te onderscheiden, werd het eerste systeem aangeduid als de 'wiskundige verschijningsvorm' (de formalistische wiskunde) en het tweede systeem als de 'wiskundige denkvorm' (de intuïtionistische wiskunde). Mannoury noemde zijn onderzoeksmethode empirisch. Het ging niet om de vraag wat de onderzoeker persoonlijk van de wiskunde vond, maar om de vraag waarom, waardoor en in hoeverre de wiskunde überhaupt werd uitgeoefend: "Und weil die mathematische Erscheinungsform eine sprachliche ist, soll diese Untersuchungsmethode auf die sprachlichen Erscheinungen und deren psychologische Bedeutung gerichtet sein."⁵⁵

Na deze korte inleiding besprak Mannoury enkele signifische kernbegrippen. Hij begon met een beschrijving van het begrip 'taaldaad'. Een taaldaad is elke handeling, waardoor levende wezens (meer specifiek: mensen) het gedrag of de levensuitingen van andere levende wezens direct proberen te beïnvloeden.⁵⁶ Een taaldaad kan bestaan uit het uitspreken of neerschrijven van woorden, maar ook

⁵²UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan C. A. Mennicke (15 oktober 1940).

⁵³Van Nieuwstadt, 'De Nederlandse significa', p. 350; zie ook p. 55, p. 75 en p. 173.

⁵⁴G. Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', *Erkenntnis*, 4 (1934), p. 288; zie ook Heijerman, 'Certainty and beauty', pp. 32–37; Heijerman, 'Relativism and significs', pp. 259–267 en P. Ziche, 'Alternative claims to the discovery of modern logic. Coincidences and diversification', in K. François et al. (redacteurs), *Foundations of the formal sciences VII. Bringing together philosophy and Sociology of science*, deel 32 (London: College Publications, 2011), pp. 255–258 voor een bespreking van Mannoury's artikel.

⁵⁵Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 288; zie ook p. 291, p. 298, p. 365, p. 385 en p. 425.

⁵⁶*Ibid.*, p. 289; zie ook p. 115, p. 179, p. 207, p. 209, p. 264, p. 280, p. 290, p. 378 en p. 427.

uit mimiek of gebaren en misschien zelfs wel uit een geweldsdelict. Onder de (signifische) betekenis van een taaldaad verstond Mannoury de psychische associaties die de taaldaad oproept in de geest van zowel de spreker als de hoorder.⁵⁷ Het begrip 'significa' omschreef hij als de leer van de psychische associaties die aan de menselijke taaldaden ten grondslag liggen, met uitsluiting van de taalwetenschappen in engere zin (semantologie, etymologie, linguïstiek en filologie).⁵⁸ De hoofdpoging van de *significa* was het onderscheiden van de emotionele betekenselementen van een taaldaad enerzijds en de indicatieve betekenselementen van een taaldaad anderzijds.⁵⁹ De emotionele betekenselementen definieerde Mannoury als de hoofdzakelijk op affecten en impulsen betrekking hebbende psychische associaties, en de indicatieve betekenselementen als de hoofdzakelijk op de waarneming van fysische verschijnselen en objecten betrekking hebbende psychische associaties. De signifische methode bestond uit het empirisch onderzoek van deze psychische associaties.

Hierna ging Mannoury verder met een terugblik op de Signifische Kring. Deze kleine kring van Nederlandse *significi*, die zich in de jaren 1922–1925 bezighield met de draagwijdte, de methode en de toepassingsmogelijkheden van de *significa*, had als grondgedachte dat de betekenis van een taaldaad voor spreker en hoorder slechts voor een deel beoordeeld kan worden naar de daarbij gebezigde woorden of symbolen en niet dan bij benadering in andere woorden is uit te drukken.⁶⁰ Uit deze grondgedachte blijkt de tegenstelling tussen de empirische signifische methode en de introspectieve werkwijze, die in de algemene filosofische en kennistheoretische literatuur tot dan toe gangbaar was. Hele bibliotheken zijn volgeschreven over de vraag naar de eigenlijke betekenis van uitdrukkingen als 'causaliteit', 'existentie', 'waarheid', 'leven' en dergelijke, maar het grootste deel van deze boeken bevat niets anders dan mededelingen over de woordassociaties die door deze uitdrukkingen in de geest van de schrijver worden opgeroepen.⁶¹ Dit wil niet zeggen dat deze werkwijze nutteloos is, aldus Mannoury. Integendeel, onder de betekenselementen van bijna elke taaldaad – ook als daarbij niet gesproken wordt – spelen de associaties met woordbeelden een grote rol en er bestaat geen beter middel om deze associaties te onderzoeken, dan de introspectie door deskundige en geoefende proefpersonen. In dit opzicht kan aan de talrijke scherp- en fijnzinnige analyses van zogenaamd abstracte begrippen, ook al hebben ze een puur subjectief karakter, grote waarde worden toegekend. Maar dan alleen in dit opzicht. De terugvoering van woordbetekenis-

⁵⁷Zie ook p. 280, p. 290, p. 381 en p. 426.

⁵⁸Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 290; zie ook p. 253, p. 259, p. 297, p. 375 en p. 427.

⁵⁹Ibid., p. 292; zie ook p. 284, p. 294 en p. 428.

⁶⁰Ibid., p. 293; zie ook p. 289.

⁶¹Zie ook p. 237, p. 243 en p. 251.

sen op woordbetekenissen heeft óf een grens óf is circulair en de al te diepzinnige filosoof springt van de ene abstractie naar de andere. Wil men daarentegen, behalve de woordassociaties, ook de psychische relaties van de taaldaden met andere geestelijke eenheden mee in beschouwing nemen, dan mag men zich niet tevredenstellen met lege abstracties, maar moet men de oorzaken en gevolgen van zoveel mogelijk gelijksoortige taaldaden met elkaar vergelijken en zoveel mogelijk de wetmatigheden naspeuren die het levensverschijnsel, dat Mannoury in ruimere zin ‘taal’ noemde, beheersen.

Een van die regelmatigheden in de taal is de nu en dan grote overeenkomst in de wijze waarop verschillende proefpersonen op gelijksoortige prikkels reageren, waarbij we hier in het bijzonder het geval in beschouwing moeten nemen, waarbij óf de prikkel óf de reactie óf beide een talig karakter hebben: het uitvoeren van een opdracht, het benoemen van een getoond voorwerp, het beantwoorden van een vraag.⁶² Wordt vanuit dit oogpunt het talige associatienet van een groep van met elkaar in fysiologische, sociale en culturele achtergronden zoveel mogelijk gelijkende proefpersonen onderzocht, dan blijkt meestal al gauw dat de taalmiddelen die de groep ter beschikking staan een bepaalde gelaagdheid of gradatie laten zien in die zin, dat de woorden, zegswijzen of taalwendingen van de ene trap door het taalmiddel van de voorafgaande trap vervangen of omschreven kan worden, andere echter niet. De tot de eerstgenoemde taaltrappen – als ‘afgeleide’ taaltrappen aan te duiden – behorende taalmiddelen zijn indirect, de tot de andere taaltrappen behorende taalmiddelen – als ‘grondwoorden’ aan te duiden – zijn direct aan niet-talige psychische complexen verbonden. Hierbij zij opgemerkt dat de door deze grondwoorden gevormde ‘grondtrap’ in de taal van een individu nooit volledig af te scheiden is van de ‘afgeleide taaltrappen’ en dat het hier om graduele verschillen gaat, die bovendien niet aan bepaalde woorden gebonden zijn, maar die al naar gelang de omstandigheden veranderen. Desalniettemin is deze taalgradatie voor de significa van fundamenteel belang.

In het vervolg van zijn betoog kwam Mannoury terug op zijn poging om de taalgradatie in algemene zin te omschrijven en daarbij de wiskunde haar plaats als ‘hoogste’, dat wil zeggen als meest afgeleide taaltrap aan te wijzen. Hij gaf een lang citaat uit zijn artikel “Signifisch Taalonderzoek” (1919), waarin hij het doel en de inrichting van het samen te stellen signifisch woordenboek omschreef.⁶³ Dit bracht hem toen tot een indeling van de taal in vijf taaltrappen: ‘grondtaal’, ‘stemmingstaal’, ‘verkeerstaal’, ‘wetenschappelijke taal’ en ‘symbolentaal’.⁶⁴ Het onderscheid tussen deze taaltrappen is niet absoluut, maar gradueel. Alle taal-

⁶²Mannoury, ‘Die Signifischen Grundlagen der Mathematik’, p. 294.

⁶³Zie p. 280.

⁶⁴Mannoury, ‘Die Signifischen Grundlagen der Mathematik’, p. 318; zie ook p. 281, p. 289 en p. 386.

trappen zijn min of meer geformaliseerd en alle taaltrappen zijn ook min of meer spontaan. De 'symbolentaal' kan altijd worden teruggevoerd op de 'grondtaal'. Dit uit het oog verliezen van de taalgradatie was volgens Mannoury een van de hoofdoorzaken van de meningsverschillen die waren ontstaan in het debat over de grondslagen van de wiskunde. Als voorbeeld nam hij Hilbert, die de doelstelling van zijn wetenschappelijke werk als volgt had omschreven:

Ich möchte nämlich die Grundlagenfragen in der Mathematik als solche endgültig aus der Welt schaffen, indem ich jede mathematische Aussage zu einer konkret aufweisbaren und streng ableitbaren Formel mache und dadurch die mathematischen Begriffsbildungen und Schlüsse in eine solche Fassung bringe, daß sie unwiderleglich sind und doch ein Bild der gesamten Wissenschaft liefern.⁶⁵

Hilbert – en zijn school met hem – vergat hierbij, aldus Mannoury, dat elk woord dat hij sprak en elke formule die hij neerschreef niet alleen een bepaalde vorm, maar ook een bepaalde oorzaak had, en dat deze oorzaak alleen op signifiſche, of zo men wil op psychologische wijze kon worden vastgesteld. 'Bewijzen', 'weerleggen', 'afleiden' en dergelijke zijn uitdrukkingen die de formalistische wiskunde ontleent aan de levende omgangstaal van het dagelijks leven en de emotionele betekenselementen, die voor deze uitdrukkingen in de omgangstaal kenmerkend zijn, kunnen nooit volledig worden uitgebannen. Hilbert vergat dat van een axiomatische grondslag van een tak van wetenschap alleen dan sprake kan zijn, als de formalisering van de taal al aanzienlijk gevorderd is en dat daarom de signifiſche grondslag van een dergelijk levensverschijnsel aan de axiomatische moet voorafgaan en daarin overgaan. En het merkwaardigste hierbij was dat de nestor van de formalisten er soms blijk van gaf een heel duidelijk beeld te hebben van de psychologische betekenis van de wiskunde, bijvoorbeeld door te zeggen dat zijn wetenschappelijke doel niets anders was "als die Tätigkeit unseres Verstandes zu beschreiben, ein Protokoll über die Regeln aufzunehmen, nach denen unser Denken tatsächlich verfährt."⁶⁶ "Eben!" reageerde Mannoury, "das ist aber die reine Signifik."⁶⁷

Mannoury zocht naar een psychologische grondslag van de wiskunde en naar zijn idee stond hij hierin niet alleen.⁶⁸ De uitspraak van Husserl dat "der Mathematiker nur lächeln [würde], wollte man ihm psychologische Studien aufdrängen,"⁶⁹ was moeilijk vol te houden gezien de vele in wezen psycholo-

⁶⁵D. Hilbert, geciteerd in: Mannoury, 'Die Signifiſchen Grundlagen der Mathematik', pp. 318–319.

⁶⁶D. Hilbert, geciteerd in: *ibid.*, p. 319.

⁶⁷*Ibid.*

⁶⁸Zie ook p. 175.

⁶⁹E. Husserl, geciteerd in: Mannoury, 'Die Signifiſchen Grundlagen der Mathematik', pp. 297, 317.

gisch georiënteerde werken en beschouwingen van onder anderen Brouwer, Reichenbach, Russell en H.K.H. Weyl. Het onderzoek naar de psychologische grondslagen van de natuurwetenschap en de wiskunde werd echter aanzienlijk bemoeilijkt door het gat tussen de psychologische en de fysische (of fysiologische) terminologie.⁷⁰ Welby had hier volgens Mannoury dertig jaar eerder in haar artikel “Sense, Meaning and Interpretation” (1896) reeds met een opvallend vooruitziende blik op gewezen. Mannoury wilde proberen om dit gat in elk geval deels te dichten door, net als in *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909), de psychologische terminologie te formaliseren.

Het gat tussen de psychologische en de fysische terminologie was volgens Mannoury terug te voeren op de aan de gewone omgangstaal ontleende onderscheiding van subject en object, van ‘ik’ en ‘het’. Deze onderscheiding is zo diep in onze taalgewoonten geworteld, dat we bijna van een ‘dubbeltaal’ zouden kunnen spreken en een ‘ik-terminologie’ of beter gezegd een ‘ik-nu-terminologie’ enerzijds en een ‘het-terminologie’ anderzijds, ofwel een ‘wil- of ervaringsstaal’ en een ‘oorzaak- of gebeurtenistaal’ van elkaar zouden kunnen onderscheiden, als niet veel voorkomende grens- en twijfelgevallen – denk bijvoorbeeld aan het gebruik van ‘jij’ en ‘hij’, of ‘ik’ in het verleden of in de toekomst – de bedoelde tweedeling in de taalvormen zou bemoeilijken. In het algemeen gezegd kan men het onderscheid tussen de beide uitdrukkingwijzen zo formuleren, dat in de ‘ik-nu-terminologie’ het indicatieve betekenselement van de woorden van de spreker afhankelijk is, terwijl dit in de ‘het-terminologie’ niet het geval is: “ ‘Berlin’ und ‘Paris’ bedeuten im Munde von Hans und Peter die nämlichen Städte, aber ‘Ich’ und ‘hier’ und ‘jetzt’ wechseln ihren indikativen Inhalt je nach der Person des Sprechenden.”⁷¹ Op het eerste gezicht zou het kunnen lijken dat dit formele onderscheid nooit tot twijfelgevallen of misverstanden kan leiden en in het algemeen is dit inderdaad ook niet het geval. Toch komen dergelijke misverstanden soms voor en ze behoren meestal tot de moeilijkst te elimineren misverstanden: “ ‘Welträtsel’ nennt man sie.”⁷² Bedenkt men bijvoorbeeld dat ‘doel’ tot de ‘ik-nu-terminologie’ behoort en ‘wereld’ tot de ‘het-terminologie’, dan is het duidelijk dat een vraag als: “Heeft de wereld een doel?” een net zo onnozele vraag is als wanneer iemand zou willen weten hoe *Pferd* in het Frans of hoe *cheval* in het Duits geschreven moet worden. In het Frans schrijft men überhaupt niet *Pferd* en in de ‘het-terminologie’ komt het woord ‘doel’ zonder (uitdrukkelijke of stilzwijgende) aanduiding van een handelend persoon gewoonweg niet voor. Waaruit men overigens, aldus Mannoury, niet kan concluderen dat er in Frankrijk geen paarden zijn of dat ‘ons hele bestaan slechts een doelloos

⁷⁰Mannoury, ‘Die Signifischen Grundlagen der Mathematik’, p. 298.

⁷¹Ibid.

⁷²Ibid., p. 299.

spel is' of iets dergelijks: "Im Gegenteil, nichts Allgemeineres als der Zweckbegriff: eine *jede* unserer Handlungen bezweckt etwas, selbst unser Spielen!"⁷³

Het gevaar van het verwisselen van beide terminologieën komt misschien het duidelijkst naar voren bij de modale werkwoorden, in het bijzonder bij het gebruik van het werkwoord 'moeten'.⁷⁴ In de 'ik-nu-terminologie' betekent 'moeten' – in tegenstelling tot 'willen' of 'vrijwillig handelen' –, 'gedwongen worden' of 'noodzakelijk zijn', dat wil zeggen handelen met onlust, en heeft dus een overwegend affectieve waarde ("Ik schrijf, omdat ik moet"). In de 'het-terminologie' daarentegen betekent 'moeten' – in tegenstelling tot 'kunnen' of 'twijfelachtig zijn' –, 'door iedereen verwacht worden', en heeft, omdat de verwachtingen van anderen zich alleen uit bewijzen laten kennen, een overwegend indicatieve waarde ("De losgelaten steen moet vallen"). Er bestaan echter vele grensgevallen en overgangen. Zodra men de 'het-terminologie' op het 'jij' of 'ik-gisteren' of meer algemeen gezegd 'op levende wezens' toepast, zijn de indicatieve en emotionele betekenselementen vaak moeilijk van elkaar te scheiden. Bij een zin als: "Een gepijnigde moet schreeuwen," overweegt weliswaar het indicatieve betekenselement en bij een zin als: "De hardloper moest opgeven" of: "Ik moest de reddingsboei loslaten," overweegt de affectieve waarde, zonder dat echter in het eerste geval het affectieve betekenselement en in het tweede en derde geval het indicatieve betekenselement volledig ontbreekt. Het onderzoek naar deze grensgevallen en overgangen lag echter buiten het bestek van Mannoury's artikel. Voor zijn doel volstond het om de beide terminologieën zo ver mogelijk in haar consequenties door te voeren en met elkaar in overeenstemming te brengen, met andere woorden: een 'ervaring' te beschrijven als een 'gebeurtenis' en een 'gebeurtenis' te beschrijven als een 'ervaring'. Hij merkte hierbij op dat de onderscheiding 'ervaring–gebeurtenis' terug te voeren is op het onderscheid tussen 'gewaarwording' en 'impuls', een onderscheid dat introspectief bijna als een tegenstelling wordt gevoeld: we kunnen ons voornemen wat we willen, maar we kunnen niet ervaren wat we willen.

Zoals Mannoury reeds twintig jaar eerder, toen hij zijn eerste poging deed om de psychologische grondbegrippen te formaliseren, benadrukte, maakte het niet veel uit, welke psychische complexen of associaties daarbij als uitgangspunt werden genomen.⁷⁵ Met enige aanpassing en uitbreiding van de destijds door hem gevolgde werkwijze had Mannoury in latere colleges het volgende schema ontwikkeld.⁷⁶ Bij een eenvoudige wilshandeling, bijvoorbeeld het bewegen van een koude hand in de richting van een warme kachel, kunnen aanvankelijk worden

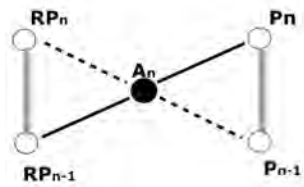
⁷³Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 299.

⁷⁴Ibid., pp. 299–300.

⁷⁵Ibid., p. 300.

⁷⁶Zie ook p. 176.

onderscheiden: ten eerste een kern, waarin de eigenlijke wil zich concentreert ('impuls' of 'actief' element (A_n). In dit geval: het spiergevoel in de bewegende arm) en ten tweede bepaalde gewaarwordingen die aan deze kern verbonden zijn (in dit geval: de koude- en warmtegevoelens in de bewegende hand). Deze gewaarwordingen kunnen in twee soorten worden verdeeld: aangename ('positief geladen') gewaarwordingen, die men probeert na te streven en onaangename ('negatief geladen') gewaarwordingen, die men probeert af te weren. De aangename gewaarwordingen noemde Mannoury 'passieve' elementen (P_n), de onaangename gewaarwordingen noemde hij 'repassieve' elementen (RP_{n-1}). De relaties die deze elementen met het 'actieve' element (A_n) verbinden, worden als 'prikkel' aangeduid, en wel de relatie 'repassief'–'actief' als 'inkomende prikkel' en de relatie 'actief'–'passief' als 'uitgaande prikkel' (in de figuur weergegeven met een gesloten lijn tussen $RP_{n-1} - A_n$ en $A_n - P_n$) en in het vervolg aangeduid met het plusteken (+):



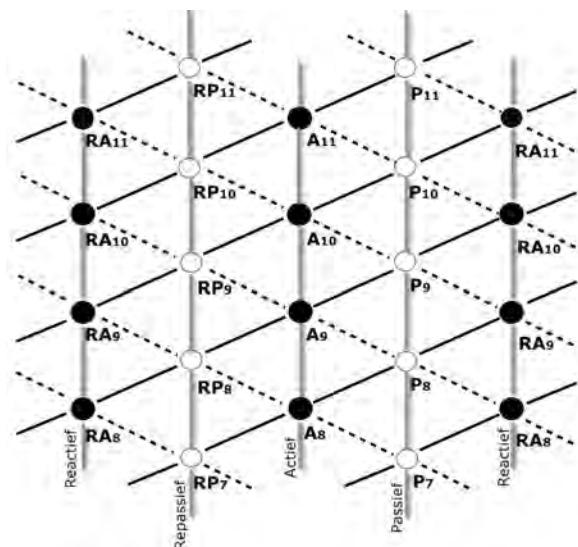
Schematische weergave wilshandeling (ik-nu-terminologie).

Dit alles geldt voor een ogenblikkelijke wilshandeling, een 'momentwil', waarvan de analyse door middel van de 'ik-nu-terminologie' tot uitdrukking kan worden gebracht.⁷⁷ Wanneer we echter van een 'in de tijd voortgezette' wilshandeling spreken ('het-terminologie'), dan moet, in plaats van de geïsoleerde 'actieve', 'passieve' en 'repassieve' elementen, een hele reeks van op elkaar volgende 'actieve', 'passieve' en 'repassieve' elementen worden onderzocht, die Mannoury met de in de relativiteitstheorie gangbare terminologie 'wereldlijnen' aanduidde, waarbij dan de eenvoudige elementen als 'psychische eenheden' of 'wereldpunten' optreden. De drie betreffende (verticaal lopende) 'wereldlijnen' noemde hij de 'actieve', de 'passieve' en de 'repassieve' lijn. Hieraan voegde hij een vierde 'reactieve' lijn toe, die met de (soms op de achtergrond van ons bewustzijn tredende) aan impuls A_n tegengestelde 'reactieve' impuls RA_n correspondeert (in dit geval: met het zeer zwakke spiergevoel in de antagonist van de geactiveerde spiergroep).

Het zo verkregen schema wordt vervolledigd door de invoering van ten eerste de wederom als 'inkomende prikkels' of 'uitgaande prikkels' aan te duiden rela-

⁷⁷Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 301.

ties $P_{n-1} + RA_n$ en $RA_n + RP_n$ en ten tweede de als ‘inkomende afweerprikkels’ en ‘uitgaande afweerprikkels’, door het minteken (-) aan te duiden relaties $P_{n-1} - A_n$, $A_n - RP_n$, $RP_{n-1} - RA_n$ en $RA_n - P_n$ (vergelijk onderstaande figuur, waarbij duidelijkheidshalve de ‘reactieve’ lijn tweemaal is getekend, de algemene indicatoren zijn vervangen door bepaalde getallen, de + relaties met een gesloten lijn en de - relaties met een gestippelde lijn worden weergegeven):



Schematische weergave wilshandeling (het-terminologie).

Het is eenvoudig in te zien dat door het omwisselen van de symbolen A en RA, P en RP, + en -, een aan bovenstaande wilshandeling (in dit geval: het terugtrekken van de hand van de kachel af) tegengesteld symboolschema ontstaat.

Een formalistische opbouw van de psychologische terminologie (waaruit later een fysische en wiskundige terminologie kan worden afgeleid), was volgens Mannoury nu mogelijk door de aanname dat de betekenis van de symbolen A, RA, P, RP, + en - direct gegeven is, in plaats van, zoals hij in het voorgaande kort had aangeduid, door bemiddeling van de bestaande psychologische en fysische taal omschreven is.⁷⁸ Hiervoor is het voldoende om door middel van deze symbolen een aantal psychologische onderscheidingen te definiëren, die als grondwoorden in relatie tot de bestaande psychologische terminologie te beschouwen zijn. De verdere ontwikkeling van deze terminologie kan dan op analytisch-signifische wijze, dat wil zeggen door waarnemend en experimenteel onderzoek van de individuele taaldaden en de door deze gevormde individuele en groepstalen, worden voortgezet. Het lag niet in Mannoury's bedoeling om

⁷⁸Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 303.

op deze ontwikkelingen in detail in te gaan, maar enkele opmerkingen konden volstaan om deze mogelijkheden te belichten. Overigens was Mannoury van mening dat een dergelijk onderzoek alleen door samenwerking met verscheidene vakgeleerden te verwezenlijken zou zijn.

Nemen we dus aan dat we in staat zouden zijn om bij een wilshandeling, die op een gegeven moment in ons bewustzijn treedt, door introspectie de zes elementen A_n , RA_n , P_{n-1} , P_n , RP_{n-1} en RP_n , met hun (acht) relaties te onderscheiden en noemen we het geheel van deze elementen en relaties een ‘momentwil’ of een ‘momentoorzaak’ W_n , dan dient allereerst te worden opgemerkt dat de onderscheiding van de elementen A en RA respectievelijk P en RP het ons mogelijk maakt, de + en – relaties als niet-commutatieve relaties te beschouwen en een reeks van de beide elementen P_{n-1} en P_n respectievelijk RP_{n-1} en RP_n in te voeren, waarbij we de relatie $P_{n-1} - A_n + P_n = P_{n-1} + RA_n - P_n$ vervangen door ‘ P_{n-1} gaat aan P_n vooraf’ of ‘P volgt op P_{n-1} ’, en mutatis-mutandis geldt hetzelfde voor de elementen RP_{n-1} en RP_n . Tegelijkertijd kunnen de elementen P_{n-1} en P_n respectievelijk RP_{n-1} en RP_n als ‘aan elkaar gelijk’ en de elementen A en RA respectievelijk P en RP als ‘aan elkaar tegengesteld’ worden bestempeld.

Het verkregen schema kan nu in twee richtingen worden ontwikkeld: in psychologische richting (dat wil zeggen in de ‘ik-nu-terminologie’) of in fysische richting (dat wil zeggen in de ‘het-terminologie’).⁷⁹ Voor de fysische richting hoeven we alleen de tijds categorie, die we in het voorgaande ter omschrijving van de elementenreeks A, RA, P en RP hebben gebruikt, door omkering uit deze reeks (gepostuleerd als direct gegeven entiteiten) af te leiden, waarbij we de relaties ‘volgt op’ en ‘gaat vooraf aan’ als ‘volgt in de tijd op’ en ‘gaat in de tijd vooraf aan’ interpreteren. Als we daarbij de tijdsindeling van de elementen P als ‘toenemen’ en de tijdsindeling van de elementen RP als ‘afnemen’ aanduiden, dan drukt het gehele bovenbeschreven schema (tot een willekeurig, maar vanzelfsprekend eindig aantal elementen voortgezet) een ‘zich in de tijd voltrekkende wilshandeling’ uit, die het ‘toenemen’ van de gewaarwording P en het ‘afnemen’ van de gewaarwording RP ‘tot gevolg’ heeft. De ‘actieve’ lijn van A betekent dan de ‘oorzaak’ of de ‘agens’, de ‘reactieve’ lijn van RA de (‘zwakkere’) tegenwerking of de ‘reagens’, terwijl het deelschema W_n in deze gedachtegang als ‘momentoorzaak’ kan worden aangeduid. Door het onderzoeken van meerdere door hetzelfde individu uitgevoerde wilshandelingen en hun wederzijdse (nader te schematiseren) betrekkingen kan dan een in de ‘het-terminologie’ weergegeven beschrijving van het proces in de geest van het denkbeeldige individu worden aangevuld, waardoor (hoewel er nog geen eigenlijke fysische terminologie geconstrueerd is), aan het ene deel van de door Mannoury gestelde opgave ‘een ervaring te

⁷⁹Mannoury, ‘Die Signifischen Grundlagen der Mathematik’, p. 304.

beschrijven als een gebeurtenis', in eerste aanleg is voldaan.

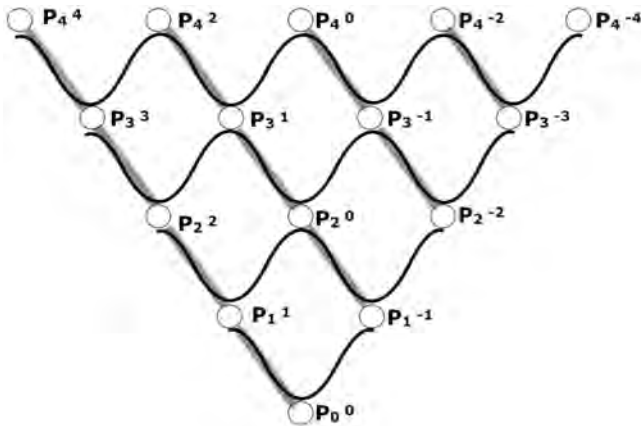
Hetzelfde schema kan in de zin van de 'ik-nu-terminologie' worden geïnterpreteerd, waarbij we, in plaats van de tijds categorie, de onderscheiding van 'herinneringen' en 'verwachtingen' invoeren.⁸⁰ Om verwarring te voorkomen, gebruikte Mannoury voor de symbolen A, P en RP de superindicatoren ${}^{m,m-1}$ etc. in plaats van de subindicatoren ${}_{n,n-1}$ etc. en het deelschema 'momentoorzaak' W_n noemde hij 'momentwil' W^m . Wanneer we nu definiëren dat P^m een 'verwachting' en P^{m-1} een 'herinnering' beduidt (beide in relatie tot A^m), dan stellen de andere elementen $P^{m-2}, P^{m-3}, \dots P^{m-k}$ (wederom gepostuleerd als direct gegeven, met de elementen $P_{n-2}, P_{n-3}, \dots P_{n-k}$ echter niet identieke, entiteiten) geen 'in de tijd aan P^{m-1} voorafgaande' gewaarwordingen, maar herinneringen van de tweede, derde, k-de orde voor, waarbij de rangschikking van de 'afnemende' indicatoren als 'afzwakking' wordt aangeduid en die van de 'toenemende' indicatoren als 'versterking'. De elementen $P^{m+1}, P^{m+2}, P^{m+k-1}$ zijn dan verwachtingen van de tweede tot de k-de orde en in deze reeks als 'afzwakkend' aan te duiden, terwijl voor de 'repassieve', 'actieve' en 'reactieve' lijnen dezelfde predicaten worden ingevoerd. Het schema van bovenstaande figuur (waarin de subindicatoren door de superindicatoren vervangen moeten worden) is nu de uitdrukking van de 'op een bepaald moment' in het bewustzijn aanwezige 'voorstelling' van een voortgezette wilshandeling, waarbij de 'momentwil' W^m als het duidelijkst in het bewustzijn tredende deel van deze voorstelling te beschouwen is. In plaats van te zeggen: "De gewaarwording P wordt door 'agens' A versterkt en de gewaarwording RP wordt verzwakt," heet het nu: "Ik streef de gewaarwording P na en weer de gewaarwording RP af," of ook (ter invoering van de affectcategorie): "De versterking van de gewaarwording P en de afzwakking van de gewaarwording RP is mij met betrekking tot de impuls A 'aangenaam', het omgekeerde echter 'onaangenaam'."

Ook hier kan de ingevoerde terminologie worden aangevuld door het onderzoeken van meerdere voorstellingen van wilshandelingen en hun wederzijdse betrekkingen, tot zich een bij de 'ik-nu-terminologie' aansluitende psychologisch-subjectieve taal heeft gevormd met behulp waarvan de 'gebeurtenissen', die zich in de geest van het denkbeeldige individu afspelen, vanuit het oogpunt van dit individu, als 'ervaringen' kunnen worden uitgedrukt. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de hier in beschouwing genomen 'gebeurtenissen' en 'ervaringen' aanvankelijk van zo eenvoudig mogelijke aard zijn (bijvoorbeeld het in gedachte reciteren van een woord of het met gespannen aandacht waarnemen van een lichtpunt) en dat in dit stadium van de ontwikkeling van onze kunstmatige symbooltaal noch in de 'het-terminologie', noch in de 'ik-nu-terminologie' van een

⁸⁰Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 305.

‘kachel’ of een ‘hand’ (respectievelijk over de voorstelling van een ‘kachel’ of een ‘hand’) sprake kan zijn. Evenmin, zo merkte Mannoury op, is er sprake van een ‘willen’ zoals dat in de dagelijkse omgangstaal hoofdzakelijk voorkomt, namelijk als een ‘willen’ *in futurum*: ‘zich iets voornemen’ is een heel ander en veel gecompliceerder psychisch proces dan een eenvoudige impuls, waarbij de ‘wil’ en de ‘uitvoering’ samenvallen.

Mannoury gaf toe dat zijn formaliseringssysteem gebrekkig was en dat het een nadere uitwerking behoefde om de verbinding met de levende taal mogelijk te maken, maar daaraan wilde hij hier stilzwijgend voorbijgaan.⁸¹ Wel wilde hij ingaan op een gat in het symboolsysteem, namelijk op de tot dan toe ontbrekende aansluiting van de beide interpretaties van de in het schema aan de tot $W_n = W^m$ behorende elementen voorafgaande of de op deze elementen volgende symbolen: eenmaal als in de tijd voorafgaande (of volgende) psychische eenheden, eenmaal als synchrone herinneringen (of verwachtingen) van hogere orde. Om dit gat te dichten, stellen we ons voor dat de symbolen A , RA , P en RP voorzien zijn van de beide indicatoren n (onder) en m (boven) en stellen we dat de gelijknamige symbolen, waarbij $m-n=k$ een ‘wereldlijn’ (laten we zeggen een ‘gebeurtenislijn’) aanduidt en de symbolen, waarbij $n=k$ of $n=k-1$ een ‘herinnerings-verwachtingslijn’ (laten we zeggen een ‘ervaringslijn’) aanduidt. Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven (waarbij de P -gebeurtenislijn op dezelfde manier als de twee figuren hierboven wordt weergegeven en de P -belevingslijn door een golvende, gesloten lijn wordt voorgesteld):



Schematische weergave wilshandeling (ik-terminologie).

Een dergelijk schema (dat op de vier in aanmerking komende ‘wereldlijnen’ kan worden toegepast en door de boven ingevoerde ‘prikkel’ en ‘afweerprikkel’ moe-

⁸¹Mannoury, ‘Die Signifischen Grundlagen der Mathematik’, p. 306.

ten worden aangevuld) geeft ons een middel om de betreffende (voortgezette) wilshandeling niet alleen als 'gebeurtenis' of als 'ervaring', maar ook als een reeks in de tijd op elkaar volgende ervaringen te omschrijven, een gemengde uitdrukingswijze die als 'ik-terminologie' kan worden aangeduid en die als link tussen de 'ik-nu-terminologie' en de 'het-terminologie' kan worden beschouwd.⁸²

Het willekeurige dat aan een dergelijke kunstmatige schematisering van de levende taal noodzakelijkerwijs eigen is, kan eenvoudig tot het misverstand leiden dat Mannoury met het opstellen van zijn schema's iets zou willen beweren of zelfs bewijzen. Zoals hij in *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) reeds gezegd had, was dit niet het geval en waren de ingevoerde symbolen en aanduidingen uitsluitend "als Hilfsmittel der Ausdrucksweise zur Beschreibung der menschlichen Erkenntnis des (scheinbar) Diskreten" bedoeld. Over de bruikbaarheid van dit hulpmiddel kon volgens Mannoury gestreden worden, maar over zijn waarheid of onwaarheid niet. En wat deze bruikbaarheid betreft wees hij erop, dat een formalisering van de taal, zoals hier omschreven, ons mogelijk de *missing link* zou kunnen leveren tussen enerzijds de taal van het 'willen', het 'leven' en de 'vrijheid' en anderzijds de taal van het 'moeten', de 'materie' en de 'causaliteit', maar dat deze nooit als een soort beginpunt van de begripsleer mocht worden beschouwd, waaruit deze 'auf logischem Wege' af te leiden zou zijn: "Der Anfangspunkt der Begriffslehre oder (wenn man will) der Philosophie ist nicht die tote Formel, sondern die lebende Tatsächlichkeit der Begriffe selbst."⁸³

Na deze uiteenzetting over de formalisering van de psychologische terminologie kwam Mannoury terug op de hoofdoggave van de signfica.⁸⁴ De hoofdoggave van de signfica bestond niet uit het beantwoorden van vragen, maar uit het onderzoeken van vragen op hun indicatieve en emotionele of volitionele gehalte. In veel gevallen zou dit onderzoek volgens Mannoury tot het weinig verwachte resultaat leiden, dat ogenschijnlijk moeilijke en zwaar inhoudelijke vragen geen vragen bleken te zijn, maar slechts symptomen van een bepaalde stemming (of ontstemming); of in het beste geval geen 'oordeelsvragen' maar 'wilsvragen' bleken te zijn, waarmee men kan instemmen of die men kan afwijzen, maar die men niet kan bevestigen of ontkennen. En in dit onderzoek, niet alleen van de grote en de kleine levensvragen, maar van alle taaldaden van het dagelijks en wetenschappelijk verkeer, lag, zoals Mannoury in het begin van zijn artikel reeds had gesteld, de hoofdoggave van de signfica, die op bijna elk gebied van het menselijk gedachteleven kon en moest worden toegepast: op het gebied van de ethiek en de rechtswetenschap net zo goed als op het gebied van de biologie en

⁸²Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', p. 307.

⁸³Ibid.

⁸⁴Ibid., p. 308; zie ook p. 428.

de natuurkunde, op het politieke leven en de sociologie net zo goed als op het gebied van filosofie en de kennisleer.

Ter ere van Mannoury's 80ste verjaardag werd het artikel "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934) in 1947 op verzoek van de redacties van de tijdschriften *Dialectica* en *Synthese* in het Frans uitgegeven onder de titel *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques* (1947).⁸⁵ De vertaling werd gemaakt door Van Droogenbroeck – onder zijn schrijversnaam L. Roelandt –, die eerder een Franse vertaling van Mannoury's *Mathesis en mystiek* (1925) had geschreven en door M.A. Preissmann. De publicatie kon op enige belangstelling uit het buitenland rekenen.

P. Landsberg besprak het boek in *Mind*. Hij betreurde het dat Mannoury zoveel pagina's had besteed aan de uitleg van zijn 'formalisering van de psychologische terminologie', terwijl er nauwelijks op teruggekomen werd en het nut ervan onduidelijk bleef:

After reading this book one is left with the feeling that the interesting method which has been put forward has not been tested fairly by looking for the clarification it may be able to produce upon application to definite problems. If the method is to justify its existence, another volume is called for in which such applications are attempted.⁸⁶

E. Hutten schreef een kritisch commentaar voor *The Journal of Symbolic Logic*. Hij meende dat zijn boekbespreking eigenlijk niet in het tijdschrift thuishoorde. Significa had niets te maken met logica, maar vertegenwoordigde een filosofische doctrine die leek op het psychologisme van de traditionele epistemologie:

Significs attempts to provide a psychological and, possibly, a historical theory of the use of actual language. So it fails to clarify the formal use of symbols, and the role of logic, which are of import both in science and in life.⁸⁷

M. Black gaf een positieve beoordeling in *The Philosophical Review*.⁸⁸ Hij vond het boek een waardevolle introductie op het onderzoek naar de psychologie van de taal en aanverwante onderwerpen. Mannoury stelde een interessante theorie van taaltrappen voor en ontwikkelde in grote lijnen een model voor de representatie van psychologische fenomenen. Black vond het jammer dat veel van Mannoury's werk in het Nederlands geschreven was.

⁸⁵P. Landsberg, 'Review of: Mannoury, G., *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques*', *Mind*, 57 (1948), p. 530.

⁸⁶*Ibid.*, p. 531.

⁸⁷E. H. Hutten, 'Review of: Gerrit Mannoury, *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques*', *The Journal of Symbolic Logic*, 16:1 (1951), p. 55.

⁸⁸M. Black, 'Review of: *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques*, by G. Mannoury', *The Philosophical Review*, 58:3 (1949), p. 287.

Neurath

In het najaar van 1934 maakte Mannoury persoonlijk kennis met Neurath, die vanwege de omstandigheden in Oostenrijk naar Nederland was gevlucht. Vanaf 1933 was de voortzetting van het werk van de Wiener Kreis onmogelijk geworden. Na de Eerste Wereldoorlog was het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije uiteengevallen en van Oostenrijk was alleen nog het vroegere Duitstalige gedeelte over.⁸⁹ Het voormalige keizerrijk werd omgevormd tot een parlementaire democratie, waarin twee partijen domineerden: de socialistische partij en de conservatieve partij. Beide partijen hadden een eigen paramilitaire beweging: de Schutzbund van de socialisten en de Heimwehr van de conservatieven. Na een korte kabinetscrisis in 1933 slaagde de Oostenrijkse bondskanselier E. Dollfuss erin om de bevoegdheden van het parlement op te schorten.⁹⁰ Vanaf dat moment regeerde hij per nooddecreet en trok hij alle macht naar zich toe. In de daarop volgende maanden verbood hij geleidelijk alle organisaties en instellingen van de arbeidersbeweging en haar pers. Op 12 februari 1934, toen de situatie reeds uitzichtloos was, kwam de Schutzbund in gewapend verzet tegen verdere ongrondwettelijke schendingen van zijn rechten. Hierop greep het Oostenrijkse leger, gesteund door de Heimwehr, in. De op een burgeroorlog lijkende botsingen eindigden na twee dagen met de overwinning van het Dollfuss-regime. De nederlaag van de arbeidersbeweging werd bezegeld met een verbod op alle sociaaldemocratische en communistische organisaties, de gevangenneming van hun functionarissen en een zuivering van het ambtenarenapparaat en alle openbare instellingen, met inbegrip van onderwijsinstellingen. Na deze gebeurtenissen werd de Verein Ernst Mach, het orgaan van de Wiener Kreis, door de autoriteiten ontbonden, omdat de vereniging sociaaldemocratische propaganda zou hebben verspreid. Ook Neuraths Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum werd door de gebeurtenissen getroffen: de permanente tentoonstelling in het stadhuis van Wenen werd gesloten, de kantoren van het museum werden door de politie doorzocht en Neuraths papieren werden in beslag genomen. Neurath zelf was op dat moment in Moskou. M. Reidemeister, een medewerker van het museum, waarschuwde hem om niet terug te keren naar Wenen. In plaats daarvan vertrok Neurath naar Frank in Praag, waar ook Carnap intussen werkte. Neuraths museum werd op 5 april 1934 gesloten en voortgezet als Österreichisches Institut für Bildstatistik onder leiding van de Heimwehr. Reidemeister en M. Fleddéus, voorzitter van de International Foundation for Visual Education (de Nederlandse

⁸⁹Wikipedia, 'Oostenrijkse Burgeroorlog', Wikipedia. De vrije encyclopedie (z.j.), (URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Oostenrijkse_Burgeroorlog) – bezocht op 30 april 2018.

⁹⁰N. Cartwright et al., *Otto Neurath. Philosophy between science and politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), pp. 82–83.



O. Neurath.

afdeling van het museum), slaagden erin om een aantal tentoonstellingsstukken te redden en deze over te brengen naar Den Haag, waar het museum werd gevestigd in een in allerijl gehuurde kamer. Intussen reisde Neurath vanuit Praag, via Polen en Denemarken naar Den Haag. Hier voegde hij zich weer bij zijn vrouw O. Neurath-Hahn, de zus van Hahn, Reidemeister en een aantal andere medewerkers van het Weense museum.

Vanaf het moment dat Neurath zijn werk vanuit Den Haag voortzette, deed hij dit vanuit de International Foundation for Visual Education, maar hij gebruikte ook briefpapier met als kop Mundaneum Institute The Hague.⁹¹ Voor zijn werk aan de eenheid van de wetenschappen riep Neurath een afzonderlijke organisatie in het leven, die hij International Institute for the Unity of Science noemde. Den Haag werd nu het nieuwe organisatorische middelpunt van het logisch empirisme. Van hieruit organiseerde Neurath, samen met Carnap en Frank, de Preliminary Conference of the International Congresses for the Unity of Science. Deze voorbereidende conferentie kan gezien worden als het begin van de Unity of Science Movement.⁹² De bijeenkomst vond plaats van 31 augustus tot 2 september 1934 te Praag, als pre-conferentie van het Eighth International Congress of Philosophy, en had als uitgangspunt de toenemende behoefte aan samenwerking tussen wetenschappers ter bevordering van een anti-metafysisch empirisme. De voorbereidende conferentie stelde een commissie in, die een groot internationaal congres in 1935 te Parijs moest organiseren met als hoofdt thema ‘Scientific philosophy’. De commissie bestond uit Carnap,

⁹¹F. Mertens, *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving. Fragmenten uit de vorige eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2007), p. 76.

⁹²E. Stadler, *The Vienna Circle. Studies in the origins, development, and influence of logical empiricism* (Cham: Springer, 2015), p. 166.

Frank, J. Jørgensen, J. Lukasiewicz, Morris, Neurath, Reichenbach, L.A.P. Rougier en Schlick.

Kort na de bijeenkomst te Praag vernam Mannoury van Carnap dat deze een bezoek zou brengen aan Neurath in Den Haag. Hierop schreef Mannoury een brief aan Neurath om te vragen of hij bij dit gesprek aanwezig mocht zijn: “Es würde mir besonders angenehm sein, mich, wenn auch nur ein halbes Stündchen, mit Ihn unterhalten zu können, und zugleichzeit Ihre Werte Bekanntschaft zu machen.”⁹³ Neurath ging hiermee akkoord en de drie ontmoetten elkaar op 19 september 1934.⁹⁴

Een dag later stuurde Neurath een brief aan Mannoury, waarin hij hem uitnodigde om deel te nemen aan het congres dat in 1935 te Parijs zou worden gehouden:

Hoffentlich bleibt die Anregung stark genug, Sie nach Paris zu locken, wo ein Kongres ‘unter uns’ abgehalten wird mit genau umgrenztem vorher durchgesprochenem Programm und ausgiebiger ‘interner’ Diskussion. Erfolgreich können ja doch nur Menschen miteinander diskutieren, die eigentlich einer Meinung sind. Dass das in hohem Masse der Fall bei uns ist hoffen wir sehr.⁹⁵

Bij de brief voegde hij enig materiaal over de beeldstatistiek, een kleine brochure over de Wiener Kreis, “die freilich schon stark überholt ist, aber doch einen gewissen Einblick gewährt”⁹⁶ en zijn artikel “Protokollsätze” (1932), dat twee jaar eerder in *Erkenntnis* was gepubliceerd. In dit artikel gebruikte Neurath een bekend geworden metafoor om zijn visie op de wetenschap te verduidelijken. Hij vergeleek de wetenschap met een schip op open zee:

There is no way of taking conclusively established pure protocol sentences as the starting point of the sciences. No tabula rasa exists. We are like sailors who must rebuild their ship on the open sea, never able to dismantle it in dry-dock and to reconstruct it there out of the best materials.⁹⁷

De fundamente van de wetenschap zijn niet stabiel en moeten daarom steeds

⁹³PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (14 september 1934).

⁹⁴Mannoury, ‘Dagboek I’, p. 8; zie ook L. J. M. Bergmans, ‘Mannoury, significa, Wiener Kreis en Unity of Science in de jaren dertig’, in G. Alberts en H. Blauwendraat (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000); Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’ en B. Willink, ‘Neurath and Mannoury. The clash of significs with logical empiricism’, in A. Eschbach, M. A. Halawa en J. Loenhoff (redacteurs), *Audiatum et altera pars. Kommunikationswissenschaft zwischen Historiographie, Theorie und empirischer Forschung* (Aachen: Shaker Verlag, 2008) voor een bespreking van de relatie tussen Mannoury en Neurath en, meer in het algemeen, de relatie tussen de significs en de logisch empiristen.

⁹⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (20 september 1934).

⁹⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (20 september 1934).

⁹⁷O. Neurath, geciteerd in: Dooremalen et al., *Exploring humans*, p. 182.

opnieuw worden gebouwd en herbouwd.⁹⁸ Er is geen absoluut zekere basis om op terug te vallen.

In een brief van 21 september 1934 schreef Mannoury dat hij de brochure over de Wiener Kreis reeds in zijn bezit had en dat hij deze daarom terugstuurde. Neuraths artikel kende hij nog niet, maar wel de hieraan gerelateerde discussies van Carnap. Neuraths opvattingen vond hij interessant:

Der Begriff ['Protokollsätze'] scheint mir sehr wichtig, und Ihr Vergleich der zu leistende Arbeit beim Schiffer, der in vollem Meer sein Schiff muss reparieren scheint mir *noch* wichtiger! Die unzählige Versuche, die Mathematik (und damit die 'Einheitswissenschaft') auf der Spitze eines Nadels zu stellen, sind damit endgültig verurteilt!⁹⁹

Het idee om naar Parijs te gaan sprak Mannoury erg aan, maar hij kon nog niets beloven. In een naschrift vroeg Mannoury of Neurath de sterftedatum en sterfteplaats van Hahn kon doorgeven in verband met een bijdrage die hij onlangs voor *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie* geschreven had. Hahn was een paar maanden eerder onverwacht overleden. Ook vroeg hij of Neurath enige biografische gegevens over zichzelf kon sturen in verband met de encyclopediebijdrage die Mannoury over hem wilde schrijven.

Mannoury ontving een dag later een uitvoerige brief terug. Het deed Neurath genoegen dat Mannoury instemde met zijn metafoor:

Es ist mir eine grosse Freude zu sehen, dass Sie meinen Gesamtanschauung so sehr zustimmen, dass wir sozusagen immer *alles* hin- und herschieben müssen, *niemals* einen festen Boden haben und niemals alles von einem *Punkt* her ableiten können – auf eine Nadelspitze stellen können. Es wäre schön, wenn sich hier allmählich eine Gruppe von Menschen fände, mit der man über solche Dinge sich unterhalten könnte.¹⁰⁰

Neurath vroeg Mannoury nogmaals om aan het congres in Parijs deel te nemen – hij zou hem hierover alle informatie sturen – en hij nodigde hem uit om het Mundaneum Instituut een keer te komen bezichtigen. Ook gaf hij Mannoury de gevraagde biografische gegevens.

Uit Mannoury's bijdrage over Neurath, die in 1937 in *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie* werd opgenomen, blijkt dat Mannoury veel overeenkomsten zag tussen zijn eigen opvattingen en die van Neurath. Hij noemde Neurath een der werkzaamste leden van de Wiener Kreis, die vooral door de invoering van het begrip *Protokollsätze* (procesverbaalzinnen), die elk een concrete waarneming

⁹⁸Dooremalen et al., *Exploring humans*, p. 182.

⁹⁹PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (21 september 1934).

¹⁰⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (22 september 1934).

vastleggen, in belangrijke mate tot de ontwikkeling van de relativistische filosofie had bijgedragen.¹⁰¹

Na de eerste briefwisseling bleef het enige tijd stil. Mannoury had weinig tijd en reageerde pas weer op 6 november 1934. Hij hoopte Neurath nog te spreken voor Parijs en hij wilde graag een keer naar Den Haag komen, maar hij wist nog niet wanneer hij hiertoe in de gelegenheid zou zijn. Ook Neurath hoopte Mannoury voor Parijs nog te zien, zo liet hij in een brief van 11 november 1934 weten. Hij wilde met Mannoury bespreken welke Nederlanders er eventueel interesse zouden kunnen hebben in deelname aan het aanstaande congres in Parijs. Hij hoopte dat Mannoury gauw naar Den Haag zou komen. Ook zijn vrouw zou het leuk vinden om Mannoury weer te zien en zij bracht via Neurath haar vriendelijke groeten aan hem over. Verder schreef Neurath dat hij er stellig van overtuigd was dat hij en Mannoury het in principe over alles eens zouden kunnen worden, als zij de tijd namen om tot in detail afspraken te maken over de te gebruiken formuleringen. Mannoury's formuleringen in "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934) vond Neurath in elk geval niet zuiver genoeg:

Ich würde nach unserer jetzigen Anschauungsweise finden, dass Sie vieles unvorsichtig formulieren, so dass Schwierigkeiten entstehen, die bei vorsichtigerer Formulierung – gegen die Sie, wie ich meine Nichts einzuwenden hätten – wegfallen. Ob die 'Ich' Sätze nötig sind? Haben Sie meinen Artikel über 'Protokollsätze' gelesen? Dort versuche ich gerade um das 'Ich' herumzukommen.¹⁰²

Op 29 november 1934 stuurde Mannoury aan Neurath enkele namen en adressen van personen die naar zijn mening interesse voor het werk van de Wiener Kreis zouden kunnen hebben. Hij noemde M.C. Bos, Brouwer, Van Dantzig, G.F.C. Griss, Heyting, W. ten Pas, Scheffer – "ist kein Mathematiker sondern Kaufmann, hat aber einige sehr wertvolle signifikante, populär-wissenschaftliche Arbeiten publiziert"¹⁰³ – en Verschuur. Op een aparte briefkaart voegde hij hier later de naam van Pos aan toe.¹⁰⁴ Twee weken later bracht Mannoury een bezoek aan Neurath in Den Haag.¹⁰⁵

Mannoury en Neurath bleven contact met elkaar houden. Op 24 mei 1935 stuurde Neurath tien uitnodigingen voor het Parijse congres aan Mannoury.¹⁰⁶

¹⁰¹G. Mannoury, 'Neurath, Otto', in J. de Vries (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 12 (Amsterdam: Elsevier, 1937), p. 693; zie ook G. Mannoury, 'Neurath, Otto', in E. de Bruyne, G. B. J. Hiltermann en H. R. Hoetink (redacteurs), *Winkler Prins' Encyclopaedie*, deel 14 (Amsterdam: Elsevier, 1952), p. 452.

¹⁰²UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (11 november 1934).

¹⁰³PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (29 november 1934).

¹⁰⁴PA BW, Briefkaart G. Mannoury aan O. Neurath (29 november 1934).

¹⁰⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (13 december 1934).

¹⁰⁶PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (24 mei 1935).

Daarnaast stuurde hij een twintigtal congresbrochures mee, die Mannoury vrij mocht verspreiden. Indien nodig kon hij hiervan meer exemplaren opsturen. Het congres zou plaatsvinden van 16 tot 21 september 1935 aan de Sorbonne Universiteit te Parijs en had, om aan het Franse publiek tegemoet te komen, als hoofdthema *Philosophie scientifique*.¹⁰⁷

Op 15 juli 1935 berichtte Neurath aan Mannoury dat Reichenbach binnen enkele weken in Nederland zou zijn. Hij vroeg zich af of Mannoury kon regelen dat Reichenbach hier een aantal voordrachten kon houden. Na Nederland zou Reichenbach een bezoek brengen aan Engeland en daarna zou hij doorreizen naar Frankrijk om aan het congres in Parijs deel te nemen.¹⁰⁸ Het lukte Mannoury niet om dit te regelen, want, zo schreef hij op 20 juli 1935 aan Neurath: “Die meisten Leute sind in der Sommerfrische . . .”¹⁰⁹ Reichenbach was eind augustus in Nederland en bracht toen ook een bezoek aan Mannoury. Zij spraken volgens een korte dagboeknotitie van Mannoury over: “ ‘Recht’ tot het toepassen der inductiemethode, ‘glauben’ aan de i.m. etc.”¹¹⁰ Ondanks herhaalde pogingen van Neurath om hem aan het eerste internationale congres van de Unity of Science te laten deelnemen, ging Mannoury niet op de uitnodiging in.

De Wiener Kreis en de significhe begrippenanalyse (1935)

In het najaar van 1935 verscheen Mannoury’s artikel “De Wiener Kreis en de Significhe Begrippenanalyse” in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*. In dit artikel introduceerde Mannoury de denkbeelden van de Wiener Kreis en gaf hij een historisch overzicht van de Nederlandse significa.¹¹¹ Hij ging in op de overeenkomsten en verschillen tussen beide groepen, waarbij hij de overeenkomsten benadrukte, en hij sprak zijn hoop uit dat een gemeenschappelijke arbeid zou bijdragen aan een beter inzicht in de redelijke verstandhouding.

In de inleiding stelde Mannoury dat het welhaast een gemeenplaats was geworden, er op te wijzen dat de maatschappelijke en de culturele verschijnselen van een bepaalde ontwikkelingsperiode der mensheid met elkaar in onmiskenbaar verband stonden, maar de nadere precisering en detaillering van die

¹⁰⁷ Stadler, *The Vienna Circle*, p. 171.

¹⁰⁸ PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (15 juli 1935).

¹⁰⁹ PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (20 juli 1935).

¹¹⁰ Mannoury, ‘Dagboek I’, p. 52.

¹¹¹ Van Nieuwstadt, ‘De Nederlandse significa’, p. 351; zie ook D. Vuysje, ‘G. Mannoury (1867–1956). Origineel denker en een der grondleggers der significa in Nederland’, *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 3:3 (1963), pp. 251–254 voor een bespreking van Mannoury’s artikel.

gemeenplaats bracht – zoals dat bij gemeenplaatsen het geval pleegde te zijn – de grootste moeilijkheden met zich mee:

Welk verband? kan men vragen. Kausaal verband? Of stochastisch verband? Of een bloot parallelisme wellicht? En dan de nog grotere moeilijkheid: welke norm moet aangelegd en met welke maat moet gemeten worden, om die tweërlei verschijnselen (aangenomen dan maar, dat die te scheiden en afzonderlijk te observeren zijn) met elkander in hun verloop te kunnen vergelijken?¹¹²

Dit waren allemaal prealabele vragen, die eigenlijk onderzocht moesten worden, maar dit lag niet in Mannoury's bedoeling. Hij wilde enkel wijzen op een eigenaardigheid van wat hij gemakshalve de cultuurstroom zou noemen, die het *bestaan* van enig verband met andere fenomenen – daargelaten of die van sociale of misschien wel van klimatologische of van kosmische aard waren – althans enigermate waarschijnlijk kon maken. Mannoury sprak in dit verband van een 'draaikolkperiode'. Hieronder verstond hij een tijdvak waarin de cultuurstroom niet kalm en geleidelijk voortkabbelt, maar waarin hij plotselinge draaikolken en stroomversnellingen vertoont. De tijd van Herakleitos en Demokritos en Aristoteles was in zijn ogen een dergelijke 'draaikolkperiode', en ook die van Newton, Leibniz en Descartes, "al zou ik niet graag beweren, dat de cultuurhistorie voor het overige louter 'kabbelingen' te registreren heeft gehad!"¹¹³ Mannoury wilde aannemelijk maken dat de periode waarin hij zelf leefde ook een 'draaikolkperiode' was. Hiertoe haalde hij enkele getuigenissen aan.

Als eerste noemde hij Weyl, die in belangrijke mate had bijgedragen aan de wiskundige opbouw van de relativiteitstheorie en die in de jaren '20 op een te Zürich gehouden mathematisch colloquium mededeling had gedaan van zijn bekering tot de opvatting van Brouwer, volgens wie het *principium tertii exclusi* als uitgangspunt van logica en mathesis niet langer houdbaar zou zijn: "Brouwer – das ist die Revolution!"¹¹⁴ had Weyl uitgeroepen. Verder noemde hij H.A.E.H. Dingler die in een verhandeling van 1926 de toestand beschreef, waarin de filosofische gedachtewereld van zijn tijd verkeerde:

Einen Augenblick glaubte man im Mathematischen selbst letzte Sicherheit finden zu können, aber auch dieser Ast brach und die immer höher steigenden Fluten des logisch-möglichen drohen die Wissenschaft zu ertränken. Es ist, man verzeihe mir das starke Wort, das wir mehrfach anwandten, um die Situation recht ins Bewusstsein zu heben, das Chaos, es ist die Sindflut,

¹¹²G. Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de significante begrippenanalyse', *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 29 (1935), p. 81.

¹¹³Ibid.

¹¹⁴H. K. H. Weyl, geciteerd in: *ibid.*, p. 82.

die wir vor uns haben. Es gibt in der modernen Wissenschaft, wie sie sich in der Anschauung ihrer prominentesten Führer spiegelt, nichts Festes mehr. Nichts, aber auch gar nichts. Aller scheinbare Halt, den der einzelne Fachmann noch zu haben glaubt, erweist sich als nicht vorhanden, wenn man das Ganze ins Auge fasst. – Das ist die Situation!¹¹⁵

En zij waren volgens Mannoury niet de enigen die geen krachttermen genoeg konden vinden om de verwoestingen te kenschetsen, die Russells antinomieën, Einsteins relativiteitstheorie en Brouwers intuïtionisme in het zo hecht schijnende bouwsel der 'exacte' wetenschappen aangericht hadden. Dit gebeurde zelfs in die mate dat A.H. Fraenkel zich in 1930 genoopt voelde om zijn tijdgenoten een hart onder de riem te steken. Hij vond het overdreven om de nadruk te leggen op de grondslagen crisis in de wiskunde en aan een succes in de opbouw van de wiskunde te twijfelen: "Wie so oft in der Geschichte der Wissenschaft grundsätzliche, scheinbar unvereinbare Gegensätze zu einer höheren Einheit verschmolzen sind, so werden ohne Zweifel die Züge intuitionistischer, formalistischer und logizistischer Prägung im schliesslichen Gesamtbild der Grundlegung der Mathematik vereint durchschimmern."¹¹⁶ Dit was volgens Mannoury ongetwijfeld een wijs en hoopvol woord, maar dat het gesproken moest worden was toch wel een teken des tijds, dat moeilijk was mis te verstaan. Fraenkel was niet de enige die deze verwachting had uitgesproken. Ook Van Dantzig had zich in de bij zijn proefschrift van 1931 gevoegde stellingen in diezelfde zin uitgelaten. Er was één omstandigheid die Mannoury goede grond scheen op te leveren om hun hoop te delen en wel deze, dat vooral in het begin van de twintigste eeuw vele denkers uit zeer verschillende kringen zich tot de methodiek van het denken aangetrokken hadden gevoeld en die methodiek aan een scherpe maar tevens opbouwende kritiek hadden onderworpen:

De zelfgenoegzame en zelfverzekerde filosofen van gisteren, die hun geleerde en abstracte termen als knotsen rondzwaaiden om te vernietigen wie anders dacht of sprak, vinden al minder en minder blind geloof en blind ontzag, nu zo menige vervaarlijke knots gebleken is uit de papierfabriek afkomstig te zijn. Linguïsten, psychologen, fysici en mathematici zowel als filosofen van professie uit velerlei landen en van velerlei denkrichting hebben de aanval op het ondoordachte en overschatte woord ingezet en zijn vaak onafhankelijk van elkander tot verrassend overeenkomstige uitspraken en inzichten gekomen.¹¹⁷

¹¹⁵H.A.E.H. Dingler, geciteerd in: Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de signifiante begrippenanalyse', p. 82.

¹¹⁶A.H. Fraenkel, geciteerd in: *ibid.*

¹¹⁷*Ibid.*, p. 83.

Dit wilde niet zeggen dat die overeenkomst overheersend was en er reeds een min of meer bepaald kentheoretisch inzicht begon door te breken dat al die critici bewust zouden nastreven, want daarvoor liepen de opvattingen van een Brouwer, een Van Ginneken, een Reichenbach, een Planck, een Feigl en een Carnap, om slechts enkele namen te noemen, nog te ver uiteen. Wel hadden al deze beschouwingen één trek gemeen, die misschien wel de hoofdtrek zou blijken te zijn:

Zij richten de aandacht in de eerste plaats op de waarneming van *anderen*, zij hechten meer waarde aan het psychologisch *experiment* dan aan het subjectieve *oordeel*. De woordverbinding 'experimentele filosofie' ben ik nog nergens tegengekomen, maar het zou mij niet verwonderen, als die associatie eerlang evenveel burgerrecht zou krijgen, als b.v. de experimentele psychologie zich reeds veroverd heeft.¹¹⁸

Intussen kon het volgens Mannoury zijn nut hebben om een globale inventaris op te maken van wat er reeds bereikt was, en een, zij het wat vluchtig, overzicht te geven van de in de laatste tijd het meest op de voorgrond tredende opvattingen. Hij wilde dit doen door allereerst een en ander mede te delen over de in Nederland nog maar weinig bekende en naar zijn idee in dit opzicht toch zo uiterst belangrijke zogenaamde Wiener Kreis, om daarna de in die kring voorgestane denkbeelden te vergelijken met de – soms vrij ver uiteenlopende – opvattingen van de Nederlandse signfici. Tot slot zou hij een meer persoonlijke beschouwing geven van de tendensen die daarbij de revue passeerden en van de vooruitzichten die ze openden.

De in juli 1934 overleden Weense hoogleraar Hahn kon als de eigenlijke grondlegger van de als Wiener Kreis bekende filosofische kring of school beschouwd worden. Voortbouwende op de te Wenen levende tradities van zowel Mach als L.E. Boltzmann, en in samenwerking met Schlick en Carnap, verenigde Hahn een aantal jongere onderzoekers op het gebied van de kennistheorie en haar toepassing op de biologie, de sociologie, de fysica en de wiskunde. Hiertoe behoorden ook Frank, Neurath en diens begaafde echtgenote, Feigl, K.F. Gödel, K. Menger en een vijf- of tiental anderen. De Wiener Kreis schreef een groot aantal verhandelingen, die ook buiten Wenen veel aandacht trokken. Het tijdschrift *Erkenntnis* werd opgericht in samenwerking met een kring van geestverwanten, die zich intussen te Berlijn had gevormd en waarvan Reichenbach de meest op de voorgrond tredende figuur was. Langzamerhand werd, behalve met de Berlijnse groep, ook contact verkregen met Poolse, Scandinavische, Amerikaanse en Franse kringen. Er werden verschillende bijeenkomsten georganiseerd: Erlangen

¹¹⁸Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de signfische begrippenanalyse', p. 83; zie ook p. 291, p. 298, p. 365, p. 385, p. 425 en p. 436.

(1923), Praag (1929), Koningsbergen (1930), tot men ten slotte voorbereidingen trof tot een breed opgezet internationaal Congrès de philosophie scientifique te Parijs in 1935.

Bij alle geestverwantschap tussen de kringleden en hun vrienden bestonden er echter ook aanmerkelijke verschillen, zowel met betrekking tot de studierichting als de denkrichting. En dat was niet het enige:

Ook binnen de psyche van den enkeling is vaak een tweespalt, een hinken op twee gedachten merkbaar, die misschien wel op de tweeërlei traditie, waaruit de Wener kring is voortgekomen, terug is te voeren: Boltzmann was geen Mach! De man van de kinetische gastheorie geloofde aan zijn atomen en molekulen als een koopman aan zijn geld, terwijl Mach hardnekkig weigert, dat credo te aanvaarden, en bij het fenomeen zweert, misschien dan niet bij het zuiver psychische ik-nu-fenomeen, maar dan toch bij de 'Sinneswahrnehmung'¹¹⁹

Mannoury zag een verwantschap van de tweespalt Boltzmann–Mach met bijvoorbeeld die tussen Reichenbach en Carnap, waarvan de eerste het goed recht der inductie, en dus het geloof in de toekomstige betrouwbaarheid van de natuurwetten verdedigde, en de laatste de vraag naar dat recht en dat geloof tot een schijnprobleem verklaarde. En ook met de tweespalt Carnap–Carnap, die in zijn *Logische Syntax der Sprache* (1934) probeerde om de wereld in louter protocolzinnen – dit zijn behavioristische omzettingen van subjectieve uitingen – en symbolensystemen uit te schrijven, maar die tegelijkertijd in menige fijne onderscheiding blijk gaf van een diepgaand psychologisch inzicht. Deze tegenstrijdigheden waren niet toevallig of bijkomstig. Ze deden zich overal voor, waar oude inzichten voor nieuwe moesten wijken: niet Boltzmann alleen schrok voor uiterste consequenties terug. Terwijl de Weners, en waarschijnlijk de meeste Parijse congresdeelnemers met hen, in geen opzicht zo sterk overeenstemden als in hun afkeer van irrationalisme en metafysica, van credo's en leergezag, gebruikten zij zelf vaak een terminologie, die 'zum Vertäuschen ähnlich' was met dogmatisme en ketterjagerij, en dan ook, naar Mannoury meermaals gebleken was, menig ernstig denker het waarden van hun dieper inzicht bemoeilijkte. Hij kon geen beter voorbeeld van dit verschijnsel en tevens geen betere samenvatting van het Weense standpunt geven dan een passage, die Frank in *Erkenntnis* bij wijze van beginselprogramma voor het Parijse congres had gepubliceerd en die Mannoury daarom in extenso liet volgen:

Die Teilnehmer kommen von verschiedenen Richtungen her, sie sind an verschiedene Terminologien gewöhnt, sie haben verschiedene Nebengefühle

¹¹⁹Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de significische begrippenanalyse', p. 84.

beim Klang der einzelne Worte; der eine hat Lustgefühle beim Klang des Wortes 'Idealismus', der andere beim Ertönen von 'Materialismus'; das rührt von Assoziationen an frühere Erlebnisse her. Dadurch wird aber die gemeinsame Tendenz zu einem konsequent wissenschaftlichen Denken, das Streben nach intellektueller Redlichkeit auf dem ganzen Gebiet der Wissenschaft nicht berührt. Wir wollen keinen Raum lassen für eine 'Philosophie', welche jene individuell verschiedenen Nebengefühle in Formen ausspricht, in denen die syntaktische Form wissenschaftlicher Sätze nachgeäfft wird. Die hier vertretenen Gruppen sind die letzten, die geneigt wären, die Bedeutung der Wissenschaft für das Leben zu überschätzen. Wir wissen sehr gut, dass das menschliche Geschehen mehr von unbewussten Trieben beherrscht wird als von bewusst wissenschaftlichem Denken, und wir verlangen, dass dieses Trieb- und Gefühlsleben, ein wesentlicher Faktor bei allem wirklichen Geschehen, auch als Gegenstand der Wissenschaft ernstgenommen wird. Wir treten scharf gegen den Pseudo-Rationalismus auf, der glaubt, jede menschliche Handlung auf rational darstellbare bewusste Motive zurückführen zu können; aber wir bekämpfen auch jene unter den Namen 'Philosophie' oder 'Metaphysik' so oft gelehrte Pseudo-Wissenschaft, die darin besteht, das zuerst von Ihr als 'unsagbar' Erklärte dann doch zu sagen um das angeblich 'Irrationale' dann doch in eine pseudorationale Gestalt zu bringen. Wir denken oft über das harte Urteil *Nietzsches* nach, der über die Geschichte der Philosophie gesagt hat: "Ich nehme ein paar Skeptiker aus, den anständigen Typus in der Geschichte der Philosophie: aber der Rest kennt die ersten Forderungen intellektueller Rechtschaffenheit nicht."¹²⁰

Deze heftigheid deed Mannoury denken aan Van Eedens vredemieren. Hij doelde hiermee op een passage in Van Eedens boek *De Kleine Johannes* (1892), waarin Johannes op een mierenpad stuitte. Honderden mieren liepen bedrijvig af en aan, sommigen stukjes hout, blaadjes of grassprietjes in de kaken dragend. Het was zulk een gewoel, dat Johannes er bijna duizelig van werd. Het duurde lang, voordat een van de mieren hem te woord wilde staan. Ze hadden het allemaal zo druk. De mier vertelde dat er een veldtocht ophanden was. Men zou eerdaags een andere mierenkolonie met grote overmacht gaan overvallen, het nest vernielen en de larven roven of doden. Volgens de mier was dit een zeer mooie en lofwaardige veldtocht: "Ge moet bedenken," zei hij tegen Johannes, "het zijn de Strijdmieren, die wij gaan aanvallen, – wij gaan hun geslacht uitroeien en dat is een heel goed werk."¹²¹ Hierop vroeg Johannes aan de mier of zij dan zelf geen

¹²⁰Ph. Frank, geciteerd in: Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de signifiische begrippenanalyse', pp. 85–86.

¹²¹E. W. van Eeden, *De kleine Johannes*, deel 1 (Den Haag: Mouton, 1892), pp. 49–50.

Strijdmieren waren. De mier weersprak dit en zei dat zij Vredemieren waren. Hij legde het Johannes als volgt uit:

Eens waren alle mieren voortdurend aan 't vechten, – geen dag ging er om zonder groote slachtingen. Toen kwam er een wijze, goede mier, die bedacht dat het veel moeite zou besparen, als de mieren onderling afspraken niet meer te vechten. Toen hij dat zeide, vond men het erg vreemd en om die reden begon men maar met hem in kleine stukjes te bijten. Later kwamen nog andere mieren die hetzelfde meenden. Ook die werden in kleine stukjes gebeten. Maar eindelijk kwamen er zooveel, dat het stukbijten te veel werk was voor de anderen. Toen noemden zij zich Vredemieren en hielden allen vol dat de eerste Vredemier gelijk had; wie dat tegensprak beten zij op hun beurt in stukjes. Op die manier zijn tegenwoordig bijna alle mieren Vredemieren geworden, en de stukjes van den eersten Vredemier worden met zorg en eerbied bewaard. Wij hebben den kop. Den echten. Wij hebben al twaalf andere kolonies verwoest en uitgemoord, die beweerden den echten kop te hebben, Nu zijn er nog maar vier over die dat doen. Zij noemen zich Vredemieren, maar het zijn natuurlijk Strijdmieren, – want wij hebben den echten kop en de Vredemier had maar één kop. Nu gaan wij eerstdaags de dertiende kolonie uitroeien. Dat is dus wel een goed werk.¹²²

Johannes vond het maar een merkwaardig verhaal. Hij was eigenlijk een beetje bang geworden en voelde zich pas rustiger toen hij de mier vaarwel had gezegd en zijn pad had vervolgd.

Na zijn uiteenzetting over de Wiener Kreis ging Mannoury in op de geschiedenis van de signfica. Onder de signifische wetenschap verstond hij het systematisch onderzoek naar de wilsinhoud, de gevoelsinhoud en de voorstellingsinhoud van algemene en bijzondere taaldaden. Zo opgevat moest zonder enige twijfel, naast Multatuli als voorloper, Van Eeden als de grondlegger van de beoefening van de signifische wetenschap in Nederland worden beschouwd. Van Eedens werk was geïnspireerd door dat van Welby die, onder andere in haar artikel “Sense, Meaning and Interpretation” (1896), de wereld van geleerden en denkers opriep om een onderzoek te doen naar ‘the meaning of meaning’ en om de Gordiaanse frasenknoopsels, waarmee de levens- en natuurwetenschappen in haar dagen tot verstikkens toe gekneveld waren, te ontwarren. In 1897 verscheen Van Eedens “Redekunstige Grondslag van Verstandhouding” (1897), die als een soort handleiding kon worden beschouwd om zich duidelijk uit te drukken. Een groot deel van wat twintig, dertig jaar later als begripsinhoud en methodiek van de signfica zou gelden, was volgens Mannoury tot Van Eedens pionierswerk terug te brengen:

¹²²Van Eeden, *De kleine Johannes*, pp. 50–51.

Terug te brengen, niet in die zin, dat wij latere signifiaci rechtstreeks op Van Eedens “Grondslag” zouden hebben voortgebouwd en geheel als diens jongeren zouden zijn te beschouwen, maar meer in de zin van een achteraf op te merken verwantschap tussen wat later in verschillende geestessferen is ontstaan met hetgeen Van Eeden in zijn merkwaardig geschrift van '97 reeds min of meer expliciet had geformuleerd.¹²³

Mannoury was bij de verdere ontwikkeling van de Nederlandse signifiaca te nauw betrokken geweest, om de geschiedenis hiervan te kunnen schrijven. Hij wilde daarom volstaan met het uitspreken van zijn mening, dat vooral Brouwers onderzoekingen omtrent de onbetrouwbaarheid der logische principes en het verband van logica en levensdoeleinden voor die latere ontwikkeling toonaangevend zijn geweest. Van Brouwer was ook het initiatief uitgegaan tot het stichten van een organisatie, die weliswaar haar oorspronkelijk doel – het vormen van een internationaal verband – niet bereikt heeft, maar die toch veel heeft bijgedragen tot het vergelijken, verbinden en met elkaar in evenwicht brengen van zeer uiteenlopende en toch in wezen nauw verwante denkvormen. In 1917 deed Brouwer, samen met Van Eeden, Borel en Bloemers, die zich echter spoedig terugtrok, een oproep om tot het oprichten van een Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie te geraken, waarvan hij de doelstelling als volgt formuleerde:

1. Woorden van spiritueele waarde te creëren voor de talen der Westersche volken, en aldus aan die spiritueele waarden een plaats te geven in de onderlinge verstandhouding der Westerlingen (dus een ‘*déclaration des valeurs spirituelles de la vie humaine*’);
2. In de huidige rechtsorde en de zich onder hare bescherming ontwikkelde productie aan te wijzen de elementen, die het meest spiritueele tendenzen terugdrukken of verdooven, en uit dien hoofde wenschelijke beperkingen van de invloedssfeer van rechtsorde en techniek voor te stellen;
3. In de voornaamste talen te brandmerken de woorden, die spiritueele waarden suggereeren voor begrippen, in laatster instantie wortelend in het streven naar lijfsbehoud en comfort, en uit dien hoofde de doelstellingen der democratie, in de richting van een wereldstaat met uitsluitend administratieve bemoeiing, te zuiveren en te preciseren.¹²⁴

De Internationale Academie is nooit tot stand gekomen. Wel werd op 31 december 1917 door de initiatiefnemers, waarbij De Haan en Mannoury zich intussen

¹²³Mannoury, ‘De ‘Wiener Kreis’ en de signifiacische begrippenanalyse’, p. 87.

¹²⁴L.E.J. Brouwer, geciteerd in: *ibid.*; zie ook p. 243 en p. 292.

hadden aangesloten, een Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam opgericht, met het doel om de Academie voor te bereiden. Het Instituut deed gedurende een vijftal jaar pogingen hiertoe, maar deze stuitten af op de meningsverschillen, waartoe het wellicht wat al te veelomvattende programma, dat tot uitgangspunt was gekozen, aanleiding gaf. Om meer bekendheid bij een breder publiek te krijgen, hielden de oprichters enkele openbare lezingen. Zij voerden ook een groot aantal onderlinge, periodieke besprekingen, waarvan de resultaten werden samengevat in een meer gedetailleerd werkplan. Het kernpunt hiervan was het samenstellen van een, in taaltrappen verdeeld, internationaal woordenboek.

Al spoedig bleek echter dat ook dit meer beperkte werkplan niet voor uitvoering vatbaar was zonder een omvangrijke voorarbeid, “waarvan het naaste doel niet de uitbreiding, maar het onderzoek der menselijke verstandhoudingsmidelen diende te zijn.”¹²⁵ Uit die overweging werd, nadat De Haan naar Palestina was vertrokken, de voorbereiding van de Academie voorlopig gestaakt en contact gezocht en gevonden met Van Ginneken, die in ruime mate tot een verrijking van de onderlinge gedachtewisseling heeft bijgedragen. Die gedachtewisseling zelf werd echter, omdat Van Ginneken zowel tegen de oorspronkelijke opzet van het Instituut als tegen het woordenboekplan overwegende bezwaren had, in een ander verband – de Signifische Kring – voortgezet. Van deze Kring, waaraan Mannoury de meest aangename en kostbare herinneringen had, zijn geen publicaties uitgegaan. Wel werd een gemeenschappelijke beginselverklaring opgesteld en werden de belangrijkste discussies in de vorm van “Signifiëse Dialogen” (1937) voor mededeling aan derden geschikt gemaakt. De uitgave hiervan stuitte echter op praktische bezwaren.

De denkbeelden van de signifiëci werden volgens Mannoury niet uitsluitend in bovengenoemde enge Kring besproken en uitgewerkt, en hij zou niet graag de indruk wekken, “alsof wij kringleden een soort ‘alleenverkoop voor Nederland en koloniën’ van de signifiëcië wijsheid zouden opeisen!”¹²⁶ Zo had Heyting de leemte tussen het intuïtionistische denken en de intuïtionistische functietheorie en verzamelingsleer aangevuld in zijn *Die formalen Regeln der intuitionistische Logik* (1930) en Van Dantzig werkte niet alleen de signifiëcië beginselen in didactische richting uit, maar voegde aan die beginselen ook de zo waardevolle terugvoering van het subjectieve en het objectieve denkmoment tot de affecten enerzijds en de herkenning- en onderscheidingsgewaarwordingen anderzijds toe. Verder noemde Mannoury de belangrijke onderzoekingen van Pos over de functie van de taal, sommige opstellen van mr. H. Giltay en voorts de in zo

¹²⁵Mannoury, ‘De ‘Wiener Kreis’ en de signifiëcië begrippenanalyse’, p. 88.

¹²⁶Ibid., p. 90.

menig opzicht welgeslaagde popularisering van de significante bezinning door de lekenauteur Scheffer (onder het pseudoniem W. Esch), terwijl Bolland door zijn meesterlijke kritieken en analyses, ook al heeft hij aan het werk van de signifi- niet rechtstreeks deelgenomen, hierop toch grote invloed heeft uitgeoefend. Als laatste vermeldde Mannoury, onder verwijzing naar de voordrachtenreeks *De uitdrukkingwijze der wetenschap* (1933), ook geschriften als die van Clay en Van der Waals als min of meer verwant aan de signifi- in ruimere zin.

Tot slot besprak Mannoury enkele tendensen en prospecten. Er was één gemeenschappelijke tendens die hij in de nieuwere kennistheoretische en ken- niskritische opvattingen had menen te onderkennen en die hij reeds genoemd had: de empirische of zelfs de experimentele tendens. De introspectie werd niet buiten werking gesteld, wie zou dit ook kunnen, maar naar het tweede plan verschoven: "Zelfwaarneming en zelfontleding als hulpmiddel om *andere* waar te nemen en te analyseren."¹²⁷ In verband met deze tendens stond ook de grotere aandacht die werd gericht op de taalmiddelen, of liever op de verstandhoudingsmiddelen die ons mensen ten dienste staan:

Wij Hollanders spreken van signifi- de Weners van logische analyse, de Fransen van psychologie linguistique, maar bedoeld wordt door ieder van hen iets anders en iets meer dan taalstudie zonder meer, iets anders dan filologie of semantiek, en toch ook weer geen wijsbegeerte in de ouderwetse betekenis van het woord, d.i. levenskunst. Een tussengebied derhalve, de overbrugging van een kloof, de aanvulling van een leemte, de verkorting van een afstand.¹²⁸

Maar de kloof, de leemte, de afstand die de taal scheidde van het leven, was nu eenmaal niet weg te denken of weg te redeneren, omdat praten geen doen is en doen geen praten is: het auditieve centrum remt het motorische en omgekeerd. Vandaar dat het uitzicht en de noodzaak van al deze strevingen betrekkelijk was en begrensd. Misverstanden uit de weg ruimen is uiteraard een sisyfusarbeid en louter van negatief nut:

Zeker, eensdeels, van de taalkant bezien, moeten we tot die haast ontmoedi- gende conclusie komen. Maar van de levenskant beschouwd, d.i. van die van het taalgebruik, als werktuig of als speeltuig, als liefkozing of als wapen, staat de zaak anders: daar is het niet om het bannen van wanbegrip, maar om het bouwen van begrip te doen, niet om exactheid en formalisme, maar om kracht van overtuiging en diepte van verstandhouding: synthetische signifik inplaats van louter analytische. En die kant van onze taak, het moet

¹²⁷Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de significante begrippenanalyse', p. 90.

¹²⁸Ibid.

mij van 't hart, is nog al te zeer verwaarloosd, al moet ik toegeven, dat ook de analytische nog volle krachtsinspanning vordert.¹²⁹

Het zou in elk geval nuttig zijn als het nieuwe geslacht zich in het vertalen zou oefenen: de 'het'-taal in de 'ik'-taal, de 'introspectieterminologie' in de 'behaviourterminologie', de 'fysische' in de 'psychische', of omgekeerd, zoals Feigl voorstelde in zijn artikel "Logical Analysis of the Psycho-Physical Problem" (1934). Dit geslacht moest leren, nog kritischer dan tot dan toe, de zo bedrieglijke en gevaarlijke termen van gemengd karakter te onderkennen en te wantrouwen:

Nog bergen geduldwerk zij op dat gebied te verzetten, eer het grote publiek immuun geworden zal zijn voor grote woorden! Maar er is ook iets anders te doen, dat behalve geduld, ook moed eist: de zeldzame, die denkmoed heet. Wij moeten woorden *vinden* voor wat wij willen, d.i. voor wat wij van onszelf verwachten en voor wat wij van de mensheid verwachten. Woorden, die niet opbruisen uit de hartstocht van het ogenblik, maar die verankerd zijn in de nuchtere wetenschap van historie, biologie en massapsychologie: woorden, die wegwijzers zijn naar een nieuw evenwicht van individu en gemeenschap ...¹³⁰

Mannoury zag één symptoom dat in die richting wees en dit prospect rechtvaardigde: het steeds meer doordringen van het besef, dat denken gemeenschapsarbeid was en de gedachte gemeenschapsbezit. Mach had het reeds gezegd, dat "bei jedem Gedanken in hervorragender Weise die ganze Menschheit beteiligt ist. Sie hat an dem Gedanken mitgedacht, sie denkt mit und wird weiter mitdenken,"¹³¹ en velen hadden het hem nagezegd. Maar beter nog dan uit woorden bleek dit besef uit de levenshouding van de denkers van Mannoury's tijd: zij sloten zich niet langer in hun studeercel op bij oude folianten en geduldig schrijfpapier, maar zij zochten elkaar op en zij probeerden elkaar te verstaan. Wiener Kreis, Signifische Kring, Warschauer Schule etc. waren woorden van uiteenlopende draagwijdte en uiteenlopende inhoud, maar toch van enerlei klank: het versterken van inzicht door redelijke verstandhouding. Mannoury hoopte dat het Parijse congres, waarvan het rijke programma met een encyclopedieproject eindigde, niet alleen dit inzicht en die verstandhouding ten goede zou komen, maar ook als symptoom in de ontwikkeling van de geesteswetenschappen van hoopvolle betekenis zou blijken te zijn.

In het oktobernummer van het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, het nummer waarin ook Mannoury's artikel "De Wiener Kreis en

¹²⁹Mannoury, 'De 'Wiener Kreis' en de signifische begrippenanalyse', pp. 90–91.

¹³⁰Ibid., p. 91.

¹³¹E. Mach, geciteerd in: *ibid.*

de Signifische Begrippenanalyse" (1935) was gepubliceerd, werd in de rubriek "Mededelingen van de verenigingen aangesloten bij de Algemeene Nederlandse Vereeniging voor Wijsbegeerte" het lezingenprogramma aangekondigd van de Groningse Vereniging voor Wijsbegeerte. De eerste lezing die op het programma stond was van Mannoury, die op 14 oktober 1935 zou spreken over "De Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm". Andere aangekondigde sprekers waren onder anderen W.J. Aalders over "Het geweten in de moderne wijsbegeerte", K. Bühler over "Tiere und Menschen. Das Gleiche und der Unterschied von der Sprache her beleuchtet", A.V. Koyré, die ook op het Parijse congres had gesproken, over "L'orientation contemporaine dans la philosophie française" en H.K.O.G.B. Plessner over "Geschichte und Revolution". Neurath had deze aankondiging te laat gezien. In een brief van 25 oktober 1935 liet hij Mannoury weten: "Mit grössten Interesse las ich Ihre Ankündigung für Groningen. Dass ich als Hörer hinkommen könnte, wäre wohl unwahrscheinlich gewesen. Aber ich finde es sehr interessant, wie viel Aufmerksamkeit man jetzt der ganzen Bewegung schenkt, der wir angehören."¹³² Neurath hoopte Mannoury snel weer te spreken, want hij had veel te vertellen over het congres in Parijs dat zeer veel aandacht had getrokken:

Es werden viele Berichte erscheinen: in den franz. phil. Zeitschriften, in der Erkenntnis usw. Die Tagespresse in Paris brachte recht viel. Der Temps täglich über alle Referate von einiger Wichtigkeit. Es waren ja gegen 100 angemeldet. Ich glaube so um 70 herum oder mehr wurden gehalten. Die Diskussion war sehr lebhaft. Aber sozusagen 'unter Brüdern'. Russell erschien mit Pfeife höchst persönlich.¹³³

Mannoury reageerde niet meteen op dit schrijven. Op 26 mei 1936 stuurde Neurath weer een brief. Hij had lange tijd niets van Mannoury gehoord en hij vroeg hem opnieuw om naar Den Haag te komen. Ook vroeg hij of Mannoury zitting wilde nemen in het Internationale Komitee der Internationalen Kongresse für Einheit der Wissenschaft. Tevens nodigde hij hem uit om deel te nemen aan het tweede internationale congres van de Unity of Science, dat dit keer in Kopenhagen plaats zou vinden:

Kommen Sie diesmal zum Kongress nach Kopenhagen 21. bis 26 Juni? Es sind nur ca. 20 Referate in Aussicht genommen. Es wird viel diskutiert werden. Interessant ist, dass viel Amerikaner kommen werden. Sobald ich das Programm habe, sende ichs Ihnen. Es sprechen zunächst *Frank* und *Bohr* über das Kausalproblem in der *Biologie und Physik*, dann sprechen eine

¹³²PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (25 oktober 1935).

¹³³PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (25 oktober 1935).

reihe Biologen, auch Psychologen. Es wird auch einiges über Soziologie gesprochen. Schliesslich wird das Kausalproblem im allgemeinen erörtert auch dazu gehörige logische Probleme. Es ist gemeinsamer Ausflug geplant und sonst allerlei gemeinsames. Am Sonntag 21. Juni ist Empfang bei *Niels Bohr*.¹³⁴

Mannoury schreef aan Neurath dat hij “von Herzen gern”¹³⁵ zitting wilde nemen in het Internationale Komitee en dat hij zo veel mogelijk aan de toekomstige vergaderingen deel zou nemen. Hij was echter niet in de gelegenheid om het congres te Kopenhagen bij te wonen.

Het gezin Mannoury

In de periode 1917–1937 had Mannoury een zeer behoorlijk inkomen en hij was niet bijzonder zuinig met uitgaven die hij de moeite waard vond.¹³⁶ Er werd goed gegeten in het gezin, vaak ongebruikelijke dingen, lekker en vooral niet bewerkelijk. Op zondag regelmatig erwtensoep met druiven toe, iets wat in die tijd zeer luxe was. Ook was er, toen reeds uitzonderlijk, vele jaren een hulp voor dag en nacht in huis. En voor opleidingskosten voor de kinderen was er altijd geld. Mannoury placht in dit verband te zeggen: “Un père est un banquier donné par la nature.”¹³⁷ Daar stond tegenover dat de inrichting van de woning beslist armoedig was. Grote uitgaven voor de huisinrichting kwamen volgens Mannoury neer op een uit socialistisch oogpunt verwerpelijke particuliere kapitaalvorming. Het tafelkleed was zo oud en kapot, dat een familielid nog eens een tafelkleed cadeau heeft gedaan en het zeil in de keuken was jarenlang helemaal opengesleten: “Zulke dingen interesseerden noch mijn vader, noch mijn moeder, en als ik eerlijk ben eigenlijk niemand,”¹³⁸ aldus Mannoury’s zoon Jan. Wel besteedde zijn vader, hij was tenslotte accountant, behoorlijk wat tijd en werk aan een nauwkeurige boekhouding. Hoewel Mannoury over het algemeen prettig in de omgang was, kon hij dagen achtereen in een ongenaakbaar humeur rondlopen. Bij navraag bleek er dan iets niet in de boekhouding te kloppen. Het scheelde misschien een dubbeltje, maar het hielp niet als je zei: “Zeur niet, hier heb je een dubbeltje!”¹³⁹ Het ging niet om het dubbeltje, maar om het feit dat de boekhouding niet klopte.

Mannoury en zijn vrouw bemoeiden zich zo min mogelijk met het leven van de kinderen. Jan zei hier later over: “Het was een merkwaardig gezin. Mijn

¹³⁴PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (26 mei 1936).

¹³⁵PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (26 mei 1936).

¹³⁶PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999); PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹³⁷G. Mannoury, geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

¹³⁸PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹³⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

ouders waren, zo socialistisch als zij waren, volstreekte individualisten en de gezinsleden lieten elkander vrij in die mate, dat ieder zijn eigen bestaan had zonder dieper gaand contact. Althans tot uiting komend contact.”¹⁴⁰ Zijn moeder was, net als zijn vader, aanvankelijk aangesloten bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), later Communistische Partij Holland (CPH), zonder dat zij enige politieke activiteit ontwikkelde. In 1930 werd zij weer lid van de SDAP. Volgens Jan ging hier waarschijnlijk wel wat discussie aan vooraf, maar als gevolg van de extreme in de familie in acht genomen privacy was hem hierover niets bekend. Zelf had hij zich al enkele jaren eerder bij de sociaal-democraten aangesloten. Zijn zussen zijn altijd communist gebleven, behalve Ans, die geen politieke belangstelling had.

De opleiding van de kinderen verliep nogal wisselvallig.¹⁴¹ Niemand is zonder omwegen door middel van een enkele opleiding in het daarmee beoogde beroep terechtgekomen. Zoon Jan bezocht de Christelijk HBS-A met driejarige cursus te Amsterdam. Na de HBS vatte hij het idee op om architect worden. Samen met zijn vader ging hij praten met de bekende architect J.B.A. de Meijer, die een uitstekend verhaal hield over de sociale woningbouw. Jan ging naar de Middelbare Technische School te Haarlem, maar kwam hier in de kerstvakantie weer af in het bezit van een verklaring, dat hij de school verliet wegens volstrekt gebrek aan technische aanleg. Vervolgens wilde hij toen Nederlands gaan studeren, maar zijn vader wees hem erop dat dit praktisch gesproken betekende dat hij leraar zou worden en hij raadde hem aan om eerst de onderwijzersakte te halen. Jan kon dan zien of hij de gave had om orde te houden. Zijn vaders wijze raad berustte ongetwijfeld op bittere ervaring.¹⁴² Jan volgde de zogenaamde stoomcursus en slaagde erin nog in hetzelfde jaar de onderwijzersakte te behalen. Na enkele jaren tobben in diverse functies als plaatsvervangend onderwijzer en als bezoldigd kwekeling kwam hij erachter, dat hij de genoemde gave niet bezat. In 1930 sloot Jan zich aan bij de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), die was opgericht door de SDAP en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).¹⁴³ In 1932 verwisselde Jan de studie Nederlands met die in de rechten, vooral uit de overweging dat hij een toekomst als leraar niet zag zitten. In datzelfde jaar verloofde hij zich met Tine ten Hoorn. De studie rechten verliep verder regelmatig. Na zijn doctoraal in 1936 leidde een periode van volontairschappen en ijverig solliciteren tot een aanstelling in 1938 bij het NVV. Jan en Tine trouwden op 19 april 1939 en kwamen te wonen op ongeveer twintig minuten lopen van zijn ouderlijk huis in de Cornelis Krusemanstraat 29 II, waar het gezin Mannoury – na eerst gewoond

¹⁴⁰Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, p. 53.

¹⁴¹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹⁴²Zie p. 30.

¹⁴³Zie ook p. 331.

te hebben in de Corantijnstraat 7 (vanaf 14 mei 1926) en de Eendrachtstraat 27 I (vanaf 20 april 1932) – sinds 17 mei 1935 woonde.¹⁴⁴

Ook met dochter Els verliep niet alles even soepel.¹⁴⁵ Net als Jan volgde zij de Christelijke HBS-A te Amsterdam. In tegenstelling tot haar broer had zij daar veel klachten over onheuse behandeling op grond van het feit dat zij niet christelijk was. Waarschijnlijk maakte zij de school niet af. Vóór of na de HBS heeft zij ook op de Openbare Huishoudschool gezeten en die heeft zij in elk afgemaakt. Hierna begon zij een opleiding in de tuinbouw en vertrok op 8 april 1931 naar de Gartenbauschule te Godesberg bij Bonn. Van daaruit ging zij op 5 april 1932 naar Saarbrücken. Op den duur beviel de tuinbouw haar toch niet. Op 22 oktober 1932 kwam Els weer terug naar Nederland. Het werk was haar te zwaar en te geestdodend gebleken. Enkele dagen na terugkomst schreef zij zich, net zoals Jan eerder had gedaan, in voor de stoomcursus voor de onderwijzersakte en behaalde die in 1933 met een 9 voor wiskunde. In die zomer volgde zij drie weken een Esperanto-cursus in Silkeborg te Denemarken. Na een seizoen vervangingen bij het onderwijs gaf zij het op en nam op 13 maart 1934 een betrekking aan als dienstmeisje voor de ochtenduren bij danslerares Ch.R. Goldstein. Twee maanden later werd zij alsnog voor een jaar benoemd tot bezoldigd kwekelinge. Haar zus Cor nam de betrekking bij Goldstein over. Els studeerde intussen verder en behaalde in 1934 zowel de LO-akte Nuttige Handwerken voor meisjes als het Esperantodiploma-B voor gevorderden. Aansluitend maakte zij, samen met haar tante Dora, een reis naar Silkeborg voor een Esperanto-cursus en vervolgens naar Stockholm voor het 26^{ste} Esperanto-Wereldcongres. Terug in Nederland verzorgde zij een Esperanto-cursus, waaraan onder anderen haar zus Ans en haar vader deelnamen. In 1935 werd Els aangesteld om Esperanto-cursussen in Denemarken te geven, wat zij twee seizoenen deed. Blijkbaar waren de cursussen een succes, want in juli 1937 verbleef zij twee weken in Silkeborg als eregast van de Esperanto-organisatie aldaar. Na haar terugkeer uit Denemarken werd Els opnieuw benoemd tot bezoldigd kwekelinge. Hierna volgde zij een tweejarige cursus voor Montessori-onderwijs en behaalde het diploma voor Montessorileidster in het lager onderwijs in 1940. Diezelfde maand nog werd zij tijdelijk voor een jaar benoemd tot onderwijzeres aan de Montessorischool van het Montessori Training Centre te Laren tegen een salaris van f 1.000,-. Op 2 september 1940 vertrok zij naar Laren.

Dochter Cor volgde van 1930 tot 1932 het onderwijs aan de Nieuwe Huishoudschool te Amsterdam en behaalde het eindexamen huishoudster.¹⁴⁶ Zij leerde verder en in 1933 behaalde zij het diploma kinderverzorgster en in 1935 het

¹⁴⁴SA AB, Gezinskaarten 1893-1939.

¹⁴⁵PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹⁴⁶PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

diploma Mulo-A. In de hierop volgende jaren bleef het tobben in verschillende kortdurende betrekkingen in koloniehuzen, bij de 'Hulp voor Onbehuisden' en dergelijke. Hierbij speelde een rol dat haar gezondheid moeilijkheden gaf, vooral in verband met een te kleine schildklier. In 1939 slaagde zij voor het toelatingsexamen voor de tweejarige cursus Montessori-onderwijs (voorbereidend onderwijs) en zij behaalde het diploma op 7 juli 1941. Op 14 augustus van dat jaar kreeg zij een aanstelling bij het voorbereidende Montessori-onderwijs van de gemeente Amsterdam. Op 24 juli 1942 volgde een herbenoeming voor het schooljaar 1942–1943. Op 25 mei 1944 slaagde Cor voor het praktijk-examen als Montessori-leidster voor het lager onderwijs. Per 1 augustus 1944 kreeg zij een vaste aanstelling.

Dochter Ans was de meest begaafde en tevens meest lastige van de kinderen.¹⁴⁷ In april 1932 zat zij op de huishoudschool te Amsterdam. Er waren blijkbaar moeilijkheden, want op 25 april vermeldde haar vader dat hij in overleg met dr. Thibaut met Annaatje, die een maand eerder 17 jaar was geworden, had afgesproken dat, indien zij de eerste klas zou afmaken en het diploma crèche zou behalen, zij vrij zou zijn om een betrekking te zoeken of te leren, en dat zij tot die tijd niet zou roken. Op 26 juli 1933 was het zover. Ans slaagde voor het overgangsexamen naar de tweede klas en kreeg diploma's als kinderverzorgster en als hulp in de huishouding. Zij werd opgegeven voor de Voorbereidende School voor het Avond-Lyceum. Op dezelfde dag, waarop Els bij Goldstein ging werken, 13 maart 1934, nam Ans echter een betrekking aan voor dag en nacht bij de journalist S. de Vries aan de Amstellaan 54. Zij maakte gebruik van de toezegging dat zij vrij zou zijn om een betrekking te zoeken of te leren, en koos voor het eerste. Haar vader legde zich toch niet zo gemakkelijk bij haar beslissing om dienstmeisje te worden neer, want na ruim een jaar, op 30 juli 1935, noteerde hij in zijn dagboek: "Prospectus-Tooneelschool gehaald en met A. besproken. Wil graag. Betrekking bij fam. de Vries tegen 1 Sept. a.s. opgezegd."¹⁴⁸ Uit de formulering valt op te maken dat het initiatief van hem uitging. Ans legde het toelatingsexamen met goed gevolg af. Helaas ging het mis. Tot de regels van de Toneelschool behoorde dat de leerlingen gedurende de opleiding niet mochten optreden in openbare voorstellingen. Ans deed dit toch. Zij vervulde herhaaldelijk rollen in radiohoorspelen voor de Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA), waar De Vries een leidende positie bekleedde. Dit had uiteindelijk tot gevolg dat de directeur van de Tooneelschool, B.H. Verhagen, haar op 13 januari 1937 de school ontzegde.

In 1939 werd Ans vast verbonden als actrice aan de toneelgroep 'Het Masker'

¹⁴⁷PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹⁴⁸G. Mannoury, geciteerd in: PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

van A. Ruys. Op 15 maart 1940 kwam zij voorlopig weer thuis. Twee maanden later, op 11 mei 1940, vertrok zij naar Purmerend naar de familie van de acteur D. Swidde, met wie zij al enige tijd een relatie had. Na vier dagen, op 14 mei 1940, was zij echter weer terug. Op 5 september 1940 werd Ans voor het winterseizoen geëngageerd bij het gezelschap van C. Ruys en het Centraal Toneel van C.L. Laseur. Op 4 februari 1941 werd zij op haar eigen verzoek weer per 19 februari van dit contract ontheven met het oog op haar aanstaande huwelijk met P. van der Wolk te Arnhem. Op 18 februari trad zij nog op in 'Vader thuis' in het Centraal Theater. Haar ouders zaten in de zaal. Op 1 april 1941 vertrok Ans naar Arnhem, Kastanjelaan 40, en ging werken op het kantoor van Stenfers & Van der Wolk. Op 2 oktober 1941 ging zij bij J.W. Oostveen studeren voor spraaklerares met het oog op het examen van de Vereniging van Spraakleraren in 1942. Zij slaagde hiervoor op 4 juli 1942 met bijzondere lof. Haar gemiddelde cijfer was een 8,2. Op 21 juli 1942 nam zij voor een proeftijd van drie maanden de praktijk van een spraaklerares te Zwolle over, maar na deze periode besloot zij de praktijk niet voort te zetten. Terug in Amsterdam vestigde Ans zich aldaar als spraaklerares.

Intussen liepen de politieke spanningen in Europa steeds verder op. Het nationaalsocialisme won ook buiten Duitsland sterk aan invloed. Hier kwamen verschillende reacties op. Mannoury werd medewerker van het Ernst-Eckstein-Comité, dat steun verleende aan antifascistische bewegingen in Duitsland.¹⁴⁹ Andere medewerkers van dit comité waren onder anderen Van der Goes en Roland Holst. Ook sloot Mannoury zich aan bij het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen dat, in navolging van gelijksoortige comités in Frankrijk, België en Groot-Brittannië, op 27 juni 1936 te Amsterdam werd opgericht.¹⁵⁰ In zijn beginselverklaring riep het Comité de Nederlandse intellectuelen van alle politieke gezindten op zich bij de organisatie aan te sluiten en het gevaar van het nationaalsocialisme te bestrijden en de geestelijke vrijheid te verdedigen:

De Nederlandsche intellectuelen, wier namen hieronder volgen, zich verenigend, ongeacht hun politieke overtuiging, van oordeel, dat het nationaalsocialisme en alle andere groeperingen van dezelfde aard een ernstig gevaar betekenen voor de vrijheid van onderzoek en meningsuiting en daarmee voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap, besluiten een Comité van Waakzaamheid te stichten als centrum van alle intellectue-

¹⁴⁹Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939*, p. 343.

¹⁵⁰Stichting Menno ter Braak, 'Comité van Waakzaamheid', Menno ter Braak 1902–1940 (z.j.), (URL: <http://www.mennoterbraak.nl/paginas/index.php?page=waakzaamheid>) – bezocht op 2 mei 2018.

len, die zich het gevaar van het nationaalsocialisme bewust zijn en het willen bestrijden, en bevestigen hun besluit om gezamenlijk op te komen voor de verdediging der geestelijke vrijheid en tegen het nationaalsocialisme, dat dit essentiële cultuurgood belaagt. Het Comité stelt zich zijn werkzaamheid in de volgende vormen voor: publicaties in de pers, het uitgeven van brochures en zo mogelijk een periodiek; het vormen van leesclubs, vak- en studiegroepen; het houden van vergaderingen; samenwerking met groeperingen, die hetzelfde of een verwant doel nastreven.¹⁵¹

Oorspronkelijk was het Comité een initiatief van C.E. du Perron, maar het waren M. ter Braak, J.M. Romein en G.W. Kernkamp die het feitelijk van de grond tilden.¹⁵² De eerste twee traden toe tot het bestuur, Ter Braak als secretaris, terwijl Du Perron de ontwikkelingen van een afstand bleef volgen. Pos werd voorzitter. Het comité ontwikkelde diverse activiteiten. Verschillende leden trokken geregeld het land in om de bedoeling van hun organisatie toe te lichten, er werden pamfletten verspreid, er werd een bulletin uitgegeven en er werden bijeenkomsten georganiseerd waar de hoofdbestuursleden lezingen hielden. Verder werden er in totaal vierentwintig brochures gepubliceerd. In de eerste delen stond vooral de theoretische analyse van het nationaalsocialisme centraal, terwijl in latere brochures de politieke actualiteit meer op de voorgrond trad. Het comité steunde ook de pogingen die werden ondernomen om het asielrecht voor politieke vluchtelingen te verruimen, dat door de regering van H. Colijn was beperkt. Onder de aanhang van het Comité, die schommelde tussen de 1000 en 1200 leden, bevonden zich zowel sociaaldemocraten, communisten, vrijzinnig-democraten als rooms-katholieken.

¹⁵¹Beginselverklaring Comité van Waakzaamheid, geciteerd in: H. J. Pos et al., 'Comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen', *Waakzaamheid*, 2 (1936), (URL: https://www.dbnl.org/tekst/_waa002comi01_01/_waa002comi01_01_0001.php) – bezocht op 2 mei 2018.

¹⁵²Stichting Menno ter Braak, 'Comité van Waakzaamheid'.

14 | Emeritus

Het 'wisselspel, dat leven heet' is niet aan enig spelreglement onderworpen, nòch aan een reglement van oorzaak en gevolg, nòch aan een reglement van doel en daad. Wij spelen het zelf. Zoals we willen. En zoals we moeten. Wat hetzelfde is.

— G. Mannoury¹

Vuysje

Op 17 januari 1936 kreeg Mannoury een telefonische uitnodiging van D. Vuysje om een bijdrage te leveren aan het tijdschrift *Synthese*. Dit nieuwe “Maandblad voor het Geestesleven van onzen Tijd” was kort daarvoor op initiatief van Vuysje opgericht als reactie op de heersende tijdgeest:

Vele intellectuelen onzer dagen lijden geestelijk onder de verscheurdheid, die het moderne tijdbeeld te zien geeft; verscheurdheid, die verlamt een dieper cultureel denken, vrij van eenzijdig-politieke, eenzijdig-godsdienstige en andere eenzijdige propaganda, vrij ook van inkerkering in een speciaal vak of beroep. Synthese wil contact leggen tussen deze mensen, die ondanks alles nog gelooven aan een latente menselijke gedachte-eenheid en ernaar hunkeren, dat die eenheid weer gestalte kan aannemen in een universeelen gedachtestijl.²

Vuysje voerde het redactiesecretariaat vanaf zijn huisadres, 5 Raboes te Laren, en zond het blad als vrijetijdsdrukwerk rond.³ Pas vanaf 1946 zou er een uitgeverij aan te pas komen. Tot de redactie behoorden J.C.L. Godefroy, A.H. de Hartog, H. Groot, D. van Hinloopen Labberton, W.M. Kruseman, M.H.J. Schoenmaekers, N. Westendorp Boerma en A.J. Westerman Holstijn.

¹Mannoury, 'Nu en morgen', p. 449.

²Prospectus *Synthese*, geciteerd in: A. F. Heijerman, 'Een tragische komedie? Tien Internationale Signifische Zomerconferenties 1939–1954', in A. F. Heijerman en M. J. van den Hoven (redacteuren), *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916–1986* (Meppel: Boom, 1986), p. 101.

³Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', p. 5.

Mannoury ging aanvankelijk niet op de uitnodiging in. Hij liet Vuysje nog dezelfde dag per brief weten dat hij, na ernstige overweging, tot het besluit gekomen was om aan de uitnodiging geen gevolg te geven.⁴ De reden hiervoor was dat hij tegen het uitgangspunt en de strekking van *Synthese* overwegend bezwaren gevoelde. Mannoury verwees in dit verband naar een passage in het inleidende artikel van het eerste *Synthese*-nummer, waarin stond:

Onze tijd is een tijd van synthese. Maar tevens van verscheurdheid. De thans levende generatie, het brute en grenzenlooze uiteenrafelen der negentiende eeuw moede, hunkert naar totaliteit, eenheid, gaafheid. In de physica, de biologie, de psychologie en de psychiatrie heeft zich een omwenteling voltrokken, die tot in de kern dezer vakwetenschappen is doorgedrongen. Oude zekerheden zijn weggevaagd. Steeds meer verschijnselen onttrekken zich aan de waarneming. De grondslagen van ons denken zijn aangetast en wankel geworden. Een uit haar geestelijke voegen gerukte mensheid staart, verbijsterd en ontzet, op het verscheurde cultuurbeeld, dat onze tijd te zien geeft. Een techniek, tot een 'demonie' vergroeid, maar duizelingwekkend in haar grootschheid, heeft zich, als uit wraak, in vernietigende woede op haar scheppers geworpen. Een tot economische machteloosheid gedoemde collectiviteit staat nog grootendeels onverschillig of zelfs vijandig tegenover de edelste cultuurvoortbrengselen, laat zich vangen door zinledige leuzen.⁵

Dat een uit haar geestelijke voegen gerukte mensheid verbijsterd en ontzet zou staan op het verscheurde cultuurbeeld kon naar Mannoury's idee enkel onderschreven worden door wie 'de mensheid' vereenzelvigde met uitzichtlozen en wanhopigen, die zich krampachtig aan de oude verworvenheden vastklampten, "maar dat acht ik van mij allerminst geoorloofd."⁶ Het was volgens hem niet alleen binnen de grenzen van de Sovjet-Unie dat van de bedoelde verbijstering en ontzetting niet het minste te bespeuren viel, maar ook daarbuiten waren reeds kringen, wier geestesgesteldheid geenszins met die woorden kon worden gekenmerkt, "kringen, waarin men niet een synthese van in wezen strijdige elementen nastreeft, maar zich veeleer de felst mogelijke strijd om de hoogste kultuurgoederen voor ogen stelt."⁷ Mannoury bedankte Vuysje ten zeerste voor de uitnodiging en hij betuigde hem, bij alle verschil van mening, zijn grote waardering voor het hoge peil, waaraan de gedachtewisseling in het tijdschrift hem leek te staan.

Vuysje reageerde in een brief van 21 januari 1936. Hij was Mannoury zeer erkentelijk voor de uiteenzetting van zijn bezwaren tegen medewerking aan het

⁴UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (17 januari 1936).

⁵Synthese (Redactie), 'Inleiding', *Synthese*, 1:1 (1936), p. 1.

⁶UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (17 januari 1936).

⁷UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (17 januari 1936).

tijdschrift, temeer omdat dit hem de gelegenheid gaf een misverstand uit de weg te ruimen. De schrijver van het inleidende *Synthese*-artikel had geprobeerd om zo onbevooroordeeld mogelijk het cultuurbeeld weer te geven dat de Westerse samenleving te zien gaf – het cultuurbeeld van een overgangstijd – en hij had zich hierbij uiteraard niet ingedacht in de mentaliteit van bepaalde, scherp afgebakende groepen:

Hij is niet blind voor het feit dat er kringen zijn, die niet tot de door U als 'uitzichtlozen en wanhopigen' gequalificeerden willen behoren en heeft ongetwijfeld bewondering voor het groote en grootsche werk, dat in de S.U. [Sovjet-Unie] tot stand werd gebracht. Maar hierop te wijzen valt niet alleen buiten het bestek van een inleiding als de hier bedoelde, doch zou tevens niet strooken met den geest van het tijdschrift, dat niet één bepaalde denkrich-ting op den voorgrond wil schuiven; wat geenszins wil zeggen, dat 'Synthese' t.z.t. niet zijn aandacht zal wijden aan den geestelijken achtergrond van het cultureele leven in de S.U.⁸

Synthese beoogde niet, zoals Mannoury scheen te vermoeden, politieke en sociale tegenstellingen met elkaar te verzoenen. Waar in het artikel gewezen werd op het synthetiseren van tegenstellingen, daar had de schrijver het oog gericht uitsluitend op de wijsgerige inzichten die in die dagen in de wetenschap ingang vonden of reeds ingang hadden gevonden. Want *Synthese* wilde vóór alles een wetenschappelijk tijdschrift zijn. Vuysje hoopte dat hij met deze toelichting het misverstand uit de weg zou kunnen ruimen en tevens hoopte hij dat Mannoury de uitnodiging tot medewerking aan het tijdschrift opnieuw in overweging zou nemen.

Vuysjes brief had het beoogde effect. Mannoury stelde het buitengewoon op prijs dat Vuysje hem een nadere toelichting van het redactiestandpunt had willen doen toekomen, zo liet hij in een brief van 23 januari 1936 weten. Die toelichting was inderdaad van dien aard, dat zij zijn bezwaar tegen het zenden van een bijdrage ophief. Mannoury stelde voor om bij te dragen met een bespreking van het naar zijn idee sterk eenzijdig georiënteerde boek *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd* (1935) van J. Huizinga en hij hoopte dat de redactie ertoe zou kunnen besluiten om deze te publiceren:

Trouwens, geheel afgescheiden van de zo weinig belangrijke kwestie van mijn medewerking, zou een dergelijke publicatie m.i. haar nut hebben, want ik voor mij ben er wel zeker van, dat bij vele de gepubliceerde 'inleiding' (en dan wel in hoofdzaak de inleiding tot de inleiding) de indruk heeft gewekt

⁸UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (21 januari 1936).

van een buitensluiten van het revolutionaire, althans van het kommunistische gedachteleven (dat toch niet uitsluitend op sociale of politieke belangen gericht is, maar zijn stempel op ieder gebied van wetenschap en wijsbegeerte drukt). Uit uw schrijven leid ik af, dat een zodanige buitensluiting geenszins in uw bedoeling ligt, maar het zou mij verheugen indien u ook het lezend publiek daarvan mededeling zoudt willen doen.⁹

Mannoury betuigde nogmaals zijn dank voor Vuysjes vriendelijke brief.

In een brief van 28 januari 1926 liet Vuysje aan Mannoury weten:

Voor zoover het communistische gedachteleven op de huidige wetenschap en de wijsbegeerte bevruchtend werkt en gewerkt heeft, zal 'Synthese', gelijk ik U reeds mededeelde, er t.z.t. zeker zijn aandacht aan wijden. De Redactie is evenwel min of meer gebonden aan het prospectus, dat o.m. spreekt van "een dieper cultureel denken, vrij van eenzijdig-politieke, eenzijdig-godsdienstige en andere eenzijdige propaganda, vrij ook van inkerkering in een speciaal vak of beroep."¹⁰

Toen de redactie Mannoury tot medewerken uitnodigde, had ze dan ook voornamelijk het gebied van de wijsbegeerte der mathesis voor ogen. Bijdragen op dit gebied, passend in het kader van het tijdschrift, zouden haar buitengewoon welkom zijn. De redactie wilde echter graag een bespreking van het boek van Huizinga opnemen. Wel moest ze Mannoury dan verzoeken – gezien het karakter van *Synthese* dat op zijn wijze revolutionair, maar niet een strijdschrift in de gewone zin des woords wilde zijn – haar toe te staan, dat ze vóór de plaatsing een kopie van Mannoury's manuscript aan Huizinga toe zou zenden en Huizinga in de gelegenheid zou stellen om in het tijdschrift op Mannoury's kritische beschouwingen in te gaan. De redactie vermoedde dat Mannoury hiertegen geen bezwaar zou hebben en zag Mannoury's bijdrage graag zo spoedig mogelijk tegemoet. Misschien was plaatsing in het februarinumnummer nog mogelijk.

Nu uit Vuysjes brief bleek dat de redactie van *Synthese* niet expliciet wilde mededelen dat ze het revolutionaire, communistische gedachteleven niet uitsloot, trok Mannoury zijn toezegging tot medewerking weer in:

Natuurlijkerwijs moet ik het volkomen billijken, dat u zich aan het eenmaal door u ingenomen standpunt, zoals dat door u is gepubliceerd, gebonden acht, maar ik vertrouw, dat u evenzo zult billijken, dat ik, die dat standpunt, of liever de praemisse, waarvan het uitgaat (de *algemeenheid* n.l. van de geestesgesteldheid van verbijstering en ontzetting, waarvan U in uw inleidend

⁹UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (23 januari 1936).

¹⁰UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (28 januari 1936).

artikel gewaart) onmogelijk kan aanvaarden, niet zonder meer als medewerker aan uw zo waardevol tijdschrift kan optreden, en er mij dus toe moet bepalen u nogmaals van uw uitnodiging om uw principiële uiteenzettingen te danken.¹¹

In reactie hierop probeerde Vuysje opnieuw om Mannoury over te halen. Hij verwees terug naar Mannoury's brief van 23 januari 1936, waarin deze had aangegeven dat de toelichting van het redactiestandpunt van dien aard was, dat zijn bezwaren tegen het zenden van een bijdrage – een bespreking van het boek van Huizinga – inderdaad ophief.¹² Vuysje had Mannoury's toezegging tot medewerking aan het tijdschrift ter sprake gebracht in de redactievergadering en die besloot unaniem om een bijdrage als door Mannoury bedoeld onmiddellijk te accepteren, temeer daar enige redactieleden zich met de door Huizinga gestelde diagnose en vooral met diens therapie evenmin als Mannoury konden verenigen. Vuysje schreef aan Mannoury:

Juist omdat de door U gewraakte zinssnede uit het inleidend artikel *niet* ingrijpt in, noch kenmerkend is voor het karakter van het tijdschrift, dat, ik herhaal het, vóór alles wetenschappelijk wil zijn, èn omdat ons standpunt zich na mijn uiteenzetting daarvan in mijn brief van den 21sten dezer in geen enkel opzicht gewijzigd heeft, meen ik U er nogmaals op te mogen wijzen, dat wij Uw medewerking zeer op prijs zouden stellen en zou ik U willen verzoeken, ons Uw critiek op Huizinga's boek zoo spoedig mogelijk toe te zenden. Uiteraard staat het al onzen medewerkers vrij, te schrijven wat hun goeddunkt, mits zij voor het geschrevene de volle verantwoordelijkheid aanvaarden.¹³

Vuysje hoopte vóór de volgende redactievergadering, die drie dagen later zou plaatsvinden, van Mannoury te mogen vernemen of en wanneer de redactie op de bijdrage in kwestie mocht rekenen.

Ook dit keer had Vuysjes brief het beoogde effect. Mannoury liet op 31 januari 1936 weten dat hij door de herhaling van de uitnodiging ten eerste getroffen was en dat hij meteen aan het schrijven van de bedoelde kritiek op Huizinga's werk begonnen was.¹⁴ Hij hoopte Vuysje het artikel nog voor de redactievergadering te doen toekomen en anders zou het kort daarna volgen. Wel sloot Mannoury alvast een afschrift van de aanhef van zijn artikel in, met het verzoek te overwegen of de redactie tegen plaatsing hiervan geen bezwaar had. Als dit niet het geval was,

¹¹UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (29 januari 1936).

¹²Zie p. 475.

¹³UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (30 januari 1936).

¹⁴UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (31 januari 1936).

dan was daarmee het aanvankelijke meningsverschil volgens hem opgelost. De aanhef luidde als volgt:

Een enkel woord vooraf. Aan de door de redactie van 'Synthese' tot hem gerichte uitnodiging, aan het nieuwe tijdschrift mede te werken, heeft schrijver dezes aanvankelijk gemeend, geen gevolg te mogen geven, omdat hij tegen uitgangspunt en strekking van de in het eerste hunner gepubliceerden inleiding overwegende bezwaren had. Nadat hem evenwel uit naderen briefwisseling gebleken is, dat de redactie aan haar medewerkers generlei medeverantwoordelijkheid voor de door haar uitgesproken verklaring wenst op te leggen, en ook omgekeerd de volle verantwoordelijkheid voor de door die medewerkers geponeerde meningen aan deze zelf overlaat, heeft hij de vrijheid gevonden, de hem zo heuselijk aangeboden geestelijke gastvrijheid te aanvaarden. En nu het boek van Huizinga.¹⁵

Het artikel zelf stuurde Mannoury een paar dagen later naar Vuysje op.

Vuysje reageerde op 6 februari 1936 met een dankzegging voor Mannoury's bijdrage, die door de redactie zeer werd gewaardeerd. Wel wilde hij erop wijzen dat Mannoury's "Een enkel woord vooraf" bij de lezers van *Synthese* de indruk zou kunnen wekken dat Mannoury zich met de opzet ('uitgangspunt en strekking') van het tijdschrift niet zou kunnen verenigen, terwijl de redactie uit de met hem gevoerde correspondentie gebleken was, dat Mannoury's bezwaren zich voornamelijk tegen één zin van het inleidende artikel – "Een uit haar geestelijke voegen gerukte menschheid staart, verbijsterd en ontzet, op het verscheurde cultuurbeeld, dat onze tijd te zien geeft" – richtten:

Nu U ons een bijdrage zendt, die, ook zonder 'woord vooraf' volkomen in het kader van ons tijdschrift past en ik U, in mijn vorige brieven, heb trachten duidelijk te maken, dat de door U geïncrimineerde volzin de *strekking* van het tijdschrift – het 'vak' te buiten en te boven gaan tot *wijsgeerig* denken – geenszins raakt, laat staan beïnvloedt, zou ik de vrijheid willen nemen, U voor te stellen, òf het 'woord vooraf' te laten vervallen, òf het zoodanig te wijzigen, dat er t.a.v. Uw bezwaren geen misverstand kan ontstaan.¹⁶

Ook kon er naar Vuysjes idee bezwaarlijk gesproken worden van een opleggen van medeverantwoordelijkheid aan de medewerkers van het tijdschrift voor de door de redactie uitgesproken 'beginselverklaring'. Ten dien aanzien had Vuysje eerder aan Mannoury geschreven: "Uiteraard staat het al onzen medewerkers vrij, te schrijven wat hun goeddunkt, mits zij voor het geschrevene de volle verantwoordelijkheid aanvaarden."¹⁷ Mocht Mannoury evenwel met de hier gemaakte

¹⁵G. Mannoury, 'In de schaduwen van gisteren', *Synthese*, 1:2 (1936), p. 25.

¹⁶UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (6 februari 1936).

¹⁷UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (6 februari 1936).



J. Huizinga.

opmerkingen niet kunnen instemmen, dan zou de redactie vanzelfsprekend zijn “woord vooraf” ongewijzigd plaatsen.

Mannoury liet Vuysje een dag later weten dat hij na rijp beraad toch had besloten, dat hij het door hem gemaakte principieel voorbehoud onmogelijk meende te kunnen laten vervallen.¹⁸ Zijn bezwaren betroffen geenszins uitsluitend de door hem geïncrimineerde zinsnede, doch waren van verder strekking en geheel opgeheven waren ze nog steeds niet, maar wèl – en het verheugde hem dit te kunnen constateren – in belangrijke mate verminderd.

In de schaduwen van gisteren (1936)

Mannoury's bespreking van Huizinga's *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (1935) werd opgenomen in het februarinummer van *Synthese* onder de titel “In de Schaduwen van Gisteren” (1936). Deze bespreking kan worden gezien als een pleidooi voor de communistische wereldrijkgedachte. De tekst was vooraf door de redactie van het blad aan Huizinga ter inzage toegezonden. Die deelde echter mede dat hij van de aangeboden gelegenheid om op dit hem “in meer dan één opzicht sympathieke artikel”¹⁹ te repliceren, geen gebruik zou maken.

Mannoury begon zijn artikel met te verklaren dat menige in Huizinga's boek vervatte uitspraak hem uit het hart gegrepen was en dat dit meer in het bijzonder Huizinga's kritiek op het gebrek aan kritiek, dat de heersende denkvormen bijna zonder uitzondering vertoonden, betrof:

¹⁸UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (7 februari 1936).

¹⁹J. Huizinga, geciteerd in: Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 25.

Als hij in zijn achtste hoofdstuk, getiteld “Daling van de kritische behoefte”, dat misschien het beste van het gehele werk is, zegt: “Het gevoel wordt, zonder kritische tegenspraak van het verstand, ja bewust daartegen in, in de oordeelvelling gemengd, onverschillig de aard van het voorwerp van beoordeling. Men verklaart voor intuïtie, wat naar waarheid slechts opzettelijke keuze op grond van een affekt is”, dan is die uitspraak misschien iets te algemeen, maar legt toch de leemte in het denken van onze tijd, ook naar de overtuiging van ondergetekende, met onverbidelijke scherpheid bloot. Zeker, de techniek van het denken staat nog eindeloos ver bij de techniek van het bouwen zowel als bij de techniek van het vernietigen ten achter, en het hopeeloos dooreenwarren van emotionele en indicatieve betekenselementen van verwoorde begrippen (en wanbegrippen!) is een ernstige belemmering voor iedere gedachtenwisseling, die vaster grondslag zoekt dan wens en waan van het ogenblik.²⁰

Het waren niet alleen de politieke bladen van alle richtingen, die maar al te vaak in het denigreren van de tegenstander en in de verheerlijking van het eigen standpunt en de eigen wijsheid hun kracht zochten, ook in het meer bezonnen werk van velen, die toch in alle oprechtheid een objectief oordeel nastreefden, leidde het kritiekloos bezigen van sterk gekleurde woorden zowel de lezer als de schrijver op een dwaalspoor, en deed hen uit het oog verliezen wat hun oog niet bekoorde. Mannoury gaf een voorbeeld. Huizinga schreef op pagina 219:

Men gelooft in ‘Planung’ of ordening. Het wordt mogelijk geacht, de functies van het voortbrengings-, uitwisselings- en consumptieproces zoodanig te mechaniseeren, dat daarbij de storende menselijke aandriften uitgeschakeld worden. Men denkt zich een maatschappij, waarin wedijver, avontuur en waaglust zullen zijn opgeheven, waarin het individueel egoïsme zal zijn omgezet in een zielloos groepsgeïsme, dat krachteloos overal botst tegen een gelijken weerstand. Zou zulk een toestand tevens een van cultuur kunnen zijn?²¹

Inderdaad, zo schreef Mannoury, er was een ‘men’ die aan de mogelijkheid van een planmatige volkshuishouding geloofde. Een ‘men’ die van mening was, dat de functies van het voortbrengings-, uitwisselings- en consumptieproces niet door individuele of groepsbelangen moesten worden bepaald, maar door onderling en voorafgaand overleg zoodanig konden worden geregeld, dat geen utopistische heilstaat, maar toch wel een samenleving mogelijk werd, waarvan zelfs geen Huizinga zou kunnen zeggen: “Wij zien maatschappelijke krachten,

²⁰Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 25.

²¹J. Huizinga, geciteerd in: *ibid.*, p. 26.

die in het dolzinnige doorwerken. De dreunende machine van dezen geweldigen tijd schijnt op het punt om vast te lopen.”²² En meer nog: die ‘men’ die het geloof aan die mogelijkheid was toegedaan, had het bij geloven alleen niet gelaten, maar had een poging gedaan een zodanige regeling te ontwerpen en te verwezenlijken, had een ‘Pyatiletka’ opgesteld en doorgevoerd en door een tweede vijfjarenplan doen volgen, over welks resultaten natuurlijk verschillend kon worden geoordeeld – over welk mensenwerk kon dat niet? –, maar waarvan de felste tegenstander van het communisme en de Sovjet-Unie toch zou moeten erkennen:

Dat het aan de kaart van een belangrijk deel van Eurazië een ander aanzien heeft gegeven, productiekrachten heeft vrijgemaakt, die tot nu toe in onherbergzame streken met achterlijke bevolkingen latent waren gebleven, en, wat misschien nog het belangrijkste is van alles, een distributiesysteem heeft geschapen, waarin voor begrippen als ‘afzetgebied’, ‘overproductie’, ‘werkloosheid’ geen plaats is gelaten.²³

Maar die ‘men’ scheen voor Huizinga door de schaduwen, waarin hij leefde, grotendeels verborgen te zijn gebleven. Die ‘men’ was voor hem niet besloten in het ‘wij’, waarmee Huizinga zijn betoog aanving: “Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het.”²⁴ Die ‘men’ werd door hem niet zozeer uit het oog verloren, dan wel genegeerd. Afgedaan met een enkel smalend woord over hen, “die in hun maatschappelijke of politieke heilsleer de komende beschaving reeds in den zak meenen te hebben, om haar aanstonds over de misdeelde menscheid uit te schuden (sic).”²⁵ Mannoury verweet Huizinga niet dat hij de Sovjet-wereld en de geestelijke ondergrond van die wereld bestreed, maar hij verweet hem dat hij die niet bestreed en zich met enkele nietszeggende frases over ‘revolutie-en-ontwikkeling’ en over ‘bestaan-en-verstaan’ van die bestrijding afmaakte.

Maar goed, zo ging Mannoury verder, “laten wij erkennen, dat de leemte, die ik aanwees, ten slotte toch slechts een negatieve trek van het geleverde betoog is, en dus ruimte laat voor de vraag naar de positieve waarde van het gebodene. Naar de wetenschappelijke in de eerste plaats.”²⁶ Aan de nieuwere inzichten op natuur- en wiskundig gebied had Huizinga een hoofdstuk gewijd onder de titel “De wetenschap op de grenzen van het denkvermogen” en van dit onderwerp had hij zich allerm minst met ‘frases’ afgemaakt. Niet alleen gaf Huizinga er blijk van dat hij met die nieuwere inzichten, zoals Einsteins relativiteitstheorie en Brouwers intuïtionisme, vertrouwd was, maar ook gaf hij in enkele welgekozen

²²J. Huizinga, geciteerd in: Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 26.

²³Ibid.

²⁴J. Huizinga, geciteerd in: *ibid.*

²⁵J. Huizinga, geciteerd in: *ibid.*, p. 27.

²⁶Ibid.

woorden een duidelijk beeld van de ongetwijfeld grote moeilijkheden, waartoe die nieuwere inzichten en verworvenheden hadden geleid:

En toch, laat ik het nu maar eens ronduit zeggen, al moet ik daarbij op mijn beurt van ‘kleurwoorden’ gebruik maken, toch maakt ook dit hoofdstuk op mij dezelfde indruk, die de gehele geest, waarin het werk geschreven is, bij mij heeft teweeggebracht: een indruk van conservatisme, pessimisme, defaitisme. Wat rechtvaardiging vereist.²⁷

Huizinga sprak van een crisis van het denken, van een crisis van de wetenschap. Daarin stond hij niet alleen en Mannoury had zelf wel van een ‘draaikolktijd’ gesproken, waarin hij leefde, en tussen crisis- en draaikolkverschijnselen was toch niet zo heel veel verschil.²⁸ Maar het maakte wel verschil of men die crisis, zoals Huizinga, aan de verfijning van het kennisinstrument en de verdieping van de kenniswil meende te moeten toeschrijven, dan wel, zoals de Weense school en de Hollandse signfici, aan een tekortschieten van dat kennisinstrument en een achterstand in die kenniswil: “En wel een tekortschieten en een achterstand in wat ik de techniek van het denken genoemd heb; een tekort in kritiek, een tekort in begripsanalyse, een tekort in psychologisch-empirische kennis, in mas-sapsychologische kennis vooral.”²⁹ In menige passage, Mannoury had er reeds een enkele van aangehaald, gaf Huizinga er blijk van dat dit tekort geenszins aan zijn aandacht was ontsnapt, maar het verband van dat verschijnsel met de moeilijkheden die de nieuwere wetenschap voor velen medebrengt, hetzij dan rechtstreeks of middellijk, had hij niet gezien. En evenmin gevoelde of vermoedde Huizinga het verband tussen de maatschappelijke revolutie, die nog bezig was zich te voltrekken, en de geestelijke revolutie, die er de weerschijn van was: “Een nieuw evenwicht tussen de belangen, de impulsen, de gedachten van individu en gemeenschap gaat zich instellen, en dat nieuwe evenwicht rust op andere grondslagen van intellectuele, aesthetische en morele waardeoordelen dan die gisteren nog onwankelbaar schenen.”³⁰

Mannoury had van pessimisme gesproken en hierin was hij misschien onbillijk geweest. Huizinga zelf althans noemde zich nadrukkelijk optimist en van de ernstige wil om een uitweg te vinden uit de impasse, waarin Huizinga’s ‘wij’ dreigde vast te lopen, getuigde menige bladzijde in het boek: “Neen, neen, ik trek mijn kleurwoorden in, en vraag enkel, of schrijvers goede wil hem ook een weg gewezen heeft of altans een richting, waarin die uitweg mogelijkerwijs kan worden gevonden.”³¹ Het antwoord op die vraag lag in de beide laatste hoofd-

²⁷Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 27.

²⁸Zie p. 455.

²⁹Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 28.

³⁰Ibid.; zie ook p. 347 en p. 418.

³¹Ibid.

stukken besloten, die respectievelijk de titel “Uitzicht” en “Katharsis” droegen en die in stijl, in toon, in stemming erg van elkaar verschilden. Huizinga’s uitzicht was, zoals hij zelf zei, in nevelen gehuld en redenen om op verheldering van dit uitzicht te hopen, gaf hij enkel in zeer algemene trekken aan. En de somberste zinsnede uit het gehele boek was volgens Mannoury misschien die, waarmee de hier bedoelde passage eindigde: “Zoolang de verwachting weifelen kan tusschen verderf en heil, is het menschenlijke plicht om te hopen.”³² Hoop uit plichtsgevoel, schreef Mannoury, was er dieper wanhoop denkbaar? Zoals Mannoury al zei was dit uitzichtloze uitzicht niet Huizinga’s laatste woord. Dat was de katharsis, de zuivering der geesten, die hij in ongetwijfeld diepgevoelde woorden aan zijn tijdgenoten, met name de jongeren onder hen, predikte. Huizinga sprak van een nieuwe ascese die vol overgave zou moeten zijn: “Overgave aan dat wat als hoogste te denken valt. Dat kan Staat of volk of klasse evenmin zijn als het persoonlijk bestaan. Gelukkig zij, voor wie dat beginsel slechts den naam kan dragen van Hem die sprak: ‘Ik ben de weg, en de waarheid, en het leven.’”³³ Een ernstig woord, stelde Mannoury, waarop een ernstig antwoord paste:

Een waarlijk levensbeginsel héeft geen naam: het is een wil. En hiermede moge ik mijn misschien te felle aanval, gericht tegen wat ik voor mij bijgeloof noem: het zich vastklampen aan namen, aan woordnormen, aan verschijningsvormen ten koste van onze geestelijke bewegingsvrijheid en van onze ruimte van blik, beëindigen. Maar niet zonder de aanval tot een maning te hebben verzacht: gij àl te bedrukten en benauwden, dwingt uzelf de blik te richten ad orientem solem.³⁴

De blik moest worden gericht op de Sovjet-Unie. Mannoury was het communisme nog altijd trouw. Hij bleef geloven in de komst van een ‘wereldrijk’, dat hij later omschreef als een wereldorganisatie van het maatschappelijk leven, waarin de tegenstellingen tussen de verschillende volken en bevolkingsgroepen in voldoende mate zouden zijn genivelleerd om een doelmatige aanwending van de natuurlijke hulpbronnen en een doelmatige uitwisseling van de voortbrengselen van de menselijke arbeid en de menselijke geest mogelijk te maken.³⁵

Intussen was er bij enkele leden van de Gooische Philosophische Kring te Laren, waarvan Kruseman voorzitter was en Vuysje secretaris, interesse ontstaan in het vroegere werk van de signfici.³⁶ Evenals de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort wilde deze Kring een centrum vormen ter verdieping van

³²J. Huizinga, geciteerd in: Mannoury, ‘In de schaduwen van gisteren’, p. 28.

³³J. Huizinga, geciteerd in: *ibid.*, p. 29.

³⁴*Ibid.*

³⁵Mannoury, *Handboek der analytische signifika I*, p. 73.

³⁶UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (5 augustus 1936).

levens- en wereldbeschouwing, maar de groep, die uit ongeveer zeventig leden bestond, had vooral belangstelling voor zuiver wijsgerige en zuiver wetenschappelijke vraagstukken en minder, of liever in het geheel niet, voor theologische beschouwingen. In een brief aan Mannoury van 5 augustus 1936 vroeg Vuysje zich af of de Larense Kring het werk, dat destijds door Borel, Van Eeden, Mannoury en anderen begonnen was, misschien in samenwerking met een of meer van de leidende figuren van de Wiener Kreis, systematisch zou kunnen voortzetten. Vuysje zou het buitengewoon op prijs stellen als Mannoury hieraan zijn medewerking zou willen verlenen en hij vroeg hem een overzicht te geven van wat er destijds door de Signifische Kring reeds was bereikt. Hij hoopte dat Mannoury zich de moeite zou willen getroosten om een dag, bijvoorbeeld in augustus, naar Laren te komen. Mannoury was van harte welkom en het zou Vuysje en zijn vrouw T. Vuysje een bijzonder genoegen zijn om hem als gast te ontvangen. Zij zouden die dag met Groot, Kruseman, Schoenmaekers en enige anderen een voorbespreking kunnen houden. Verder vroeg Vuysje zich af wat Mannoury's oordeel was over *Synthese*. Het zou Mannoury gebleken zijn uit de artikelen die tot dan toe in het blad waren opgenomen, en het zou hem blijken uit de artikelen die nog zouden volgen, dat *Synthese* geen enkele denkrichting wilde buitensluiten. De redactie had ook Carnap, die op dat moment in Amerika verbleef, tot medewerking uitgenodigd en ze zou zich op korte termijn met een dergelijke uitnodiging tot C.G. Jung en W. Köhler wenden. Ook aan Einstein werd gedacht, van wie de redactie graag een bijdrage over het moderne causaliteitsbegrip of over, wat hij zelf noemde, 'kosmische religie' zou hebben. Verder had H.M.J. Oldewelt zijn medewerking toegezegd. Vuysje meende dat Mannoury zich met een aldus gedachte uitwerking van het program wellicht wel zou kunnen verenigen. Het sprak vanzelf dat Mannoury's op- en aanmerkingen welkom waren. Vuysje sloot zijn brief af met de woorden: "Ten slotte mijn hartelijke dank voor de aandacht, die u aan een en ander zult willen schenken en tevens mijn verontschuldiging voor mijn vrijmoedigheid, die mij zooveel van uw waardevollen tijd in beslag doet nemen."³⁷

In reactie op Vuysje liet Mannoury in een brief van 6 augustus 1936 weten dat hij zich op *Synthese* wilde abonneren en "als ik daarbij voeg, dat ik gewoon ben, mij uitsluitend op die tijdschriften te abonneren, die ik voor mijn studie het allerbelangrijkste acht, dan ligt daarin reeds het antwoord op Uw vraag naar mijn algemeen oordeel over *Synthese* opgesloten."³⁸ Mannoury's aanvankelijke vrees dat het nieuwe tijdschrift een min of meer conservatief en *versöhnlerisch* karakter zou dragen, was door de inhoud van het tot dan toe verschenene tot zijn

³⁷UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (5 augustus 1936).

³⁸UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (6 augustus 1936).

grote genoeg geheel gelogenstraft en had plaatsgemaakt voor de overtuiging dat de redactie voor meer radicale, of beter gezegd meer nuchtere, opvattingen allerminst terugschrok. Dat was voor hem de hoofdzaak.

Dat de redactie Carnap tot medewerking had uitgenodigd, verheugde Mannoury zeer. Van Einsteins eventuele filosofische beschouwingen stelde hij zich minder voor: "Hij is nu eenmaal meer bouwer dan graver!"³⁹ Daarentegen zou zijns inziens de medewerking van M.K.E.L. Planck, al was Mannoury het met diens standpunt allerminst eens, van veel belang zijn. Hij vreesde echter dat de buitenlanders bezwaar zouden hebben aan een tijdschrift mee te werken, dat tot dan toe uitsluitend in het Nederlands verscheen en dus in de grote buitenlandse bibliotheken waarschijnlijk ontbrak. Mannoury vroeg zich af of de redactie principieel bezwaar zou hebben tegen het opnemen van een artikel in het Esperanto, met een gedeeltelijke vertaling. Hij had het Esperanto-artikel "Analizo Psikologia de la Pensmaniero Matematika (Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm)" in portefeuille, met een Duitse en een Nederlandse vertaling, waarvan de terminologie voortbouwde op de Esperanto woorddefinities die in de *Plena Vortaro*, het verklarend Esperanto-woordenboek, waren vastgelegd.

Ter beantwoording van Vuysjes vraag naar hetgeen de Signifische Kring had bereikt, deed Mannoury een overdruk van zijn artikel "De Wiener Kreis en de signifische begrippenanalyse" (1935) aan Vuysje toekomen, waarin Vuysje op pp. 86–90 de gevraagde inlichtingen kon vinden.⁴⁰ Mannoury zou het overdrukje echter graag over een tijdje terughebben. Tot slot betuigde Mannoury zijn grote erkentelijkheid voor Vuysjes vriendelijke uitnodiging om een dagje bij hem te gast te zijn voor een filosofische bespreking. Hij wilde hier graag gebruik van maken, maar dan over enige weken, want hij was een tijd ziek geweest en mocht voorlopig de deur nog niet uit. Zodra zijn huisarrest was opgeheven, zou Mannoury dit aan Vuysje berichten.

Drie weken later reageerde Vuysje op Mannoury's brief. Hij schreef dat hij Mannoury's artikel over de Wiener Kreis in het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* reeds eerder onder ogen had gehad. Ook Mannoury's *Mathesis en Mystiek* (1925), *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (1917), *Woord en gedachte* (1931) en Mannoury's bijdrage in *Erkenntnis* over "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934) waren hem niet onbekend. Intussen had Vuysje ook de beginselverklaring van de Signifische Kring met grote belangstelling gelezen. Mannoury's "bijzondere verklaring" kon hij persoonlijk geheel onderschrijven.⁴¹ Wat Mannoury in het eerste gedeelte daarvan

³⁹UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (6 augustus 1936).

⁴⁰UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (6 augustus 1936).

⁴¹Zie p. 293.

over de verbetering in de waarnemingsmethoden en het ontwakende gemeenschapsgevoel zei, had de redactie getracht ook in *Synthese* te doen uitkomen. De redactie wilde lering trekken uit de ervaring die door de Signifische Kring was opgedaan en daarom, schreef Vuysje, “zou ik den leden van onze groep, waartoe ik ook U hoop te mogen rekenen, willen voorstellen zich voorlopig te concentreren op één programmpunt, dat door alle leden kan worden onderschreven, bijv. eenheid van terminologie voor eenige fundamenteele wijsgerige begrippen.”⁴² Ook zou hij willen voorstellen om in *Synthese* iedere maand een vocabularium – een uitvloeisel van de gewone besprekingen – op te nemen en de gezamenlijke vocabulaire naderhand in de vorm van een woordenboek uit te geven. Vuysje kon reeds op de volgende deelnemers rekenen: Groot, Kruseman, Godefroy, Schoenmaekers, Hinloopen Labberton en vermoedelijk ook Oldewelt. Verder had Vuysje in dit verband, behalve aan Mannoury, ook aan Brouwer, Pos, Clay en, van de kant van de Wiener Kreis, aan Neurath gedacht. Misschien zou ook Scheffer willen toetreden.

Verder schreef Vuysje dat de redactie Mannoury's opmerking aangaande de wenselijkheid van het vertalen van de in *Synthese* voorkomende artikelen ter harte had genomen en dat ze ertoe zou overgaan, onder de artikelen die ook voor het buitenland van betekenis konden worden geacht, een samenvatting in het Frans, Duits en Engels te plaatsen. Tegen het opnemen van een artikel in het Esperanto had ze, al was het haar voornamelijk om de inhoud te doen, in beginsel geen bezwaar, maar ze bleef er de voorkeur aan geven om alle artikelen in het Nederlands te publiceren. Misschien kon in het onderhavige geval een samenvatting in het Esperanto aan het in het Nederlands vertaalde artikel worden toegevoegd. Bij verschillende publicaties zou dit in het vervolg inderdaad gebeuren.⁴³

Dat Mannoury gevolg wilde geven aan de uitnodiging om een dag in Laren te komen doorbrengen, verheugde Vuysje zeer en hij hoopte van harte dat Mannoury's gezondheidstoestand hem hiertoe spoedig in staat zou stellen: “Indien U zoo vriendelijk zoudt willen zijn, ons te berichten, wanneer en met welk vervoermiddel (per trein tot Bussum, per Gooische stoomtram tot Laren – halte Prof. Van Reeslaan of per auto) U hierheen denkt te komen, zullen wij U gaarne opwachten op de plaats van aankomst.”⁴⁴

Nadat Mannoury's huisarrest was opgeheven, bezocht hij Vuysje en de andere redactieleden, die tevens lid waren van de Gooische Philosophische Kring, te Laren. Zij spraken over de mogelijkheid om het werk van de Signifische Kring voort te zetten en Mannoury zegde zijn medewerking toe. Vervolgens verscheen

⁴²UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (23 augustus 1936).

⁴³Van Nieuwstadt, 'De Nederlandse significa', p. 352.

⁴⁴UBA BC MV, inv. nr. III, Brief D. Vuysje aan G. Mannoury (23 augustus 1936).

in november 1936 het redactionele artikel “Significa” in *Synthese*, waarin een verband werd gelegd tussen de werkzaamheden van de Wiener Kreis, de Signifische Kring en de taak die *Synthese* zich stelde. Net als de Wiener Kreis en de Signifische Kring wilde de *Synthese*-groep zich toeleggen op de studie van de problemen die het taalgebruik stelde. Zoals de redactie van *Synthese* het reeds in haar beginselverklaring had geformuleerd, wilde het tijdschrift een tribune zijn voor die vakgeleerden en wijsgeren, die klaarheid poogden te brengen in het vertroebeld denk- en gevoelsleven:

Klaarheid brengen in ons vertroebeld denk- en gevoelsleven – wat is, cultureel gesproken, dringender noodig in een tijd als deze, die onvergelijkjegeraffineerd weet te jongleeren met zinloze leuzen en den van het denken tòch al vervreemden mensch altijd-maar-weer drijft en opzweept tot gevoelszwelgerij en exaltatie! Wij hebben op dit verschijnsel meermalen gewezen. Tegenover den individueelen denkenden mensch staat, vervaarlijk en dreigend, de veelkoppige massa. Ze strekt haar poliepenarmen naar hem uit, maar herhaaldelijk ontglipt hij er aan, totdat . . . zijn denkkracht hem begeeft.⁴⁵

Het wijsgerig denken in die dagen bekommerde zich weinig of niet om deze ‘massale klomp’ die in beweging werd gebracht door suggestie en sensatie, en die zich als een lawine stortte op alles wat hij op zijn weg ontmoette. Maar, wat erger was, ook aan de denkende mens ging het grotendeels voorbij. Men hoefde zich hierover echter niet te verwonderen.

Het heden, dat vóór alles strakke, scherpe en klare begrippen noodig heeft, ziet een groep ‘denkers’ met gezag bekleed, wier uitspraken meer overeenkomst vertoonen met orakelspreuken dan met zuiver-begrijpelijke formuleringen. Het begrip wordt verborgen achter een masker, dat het onherkenbaar maakt. En tegelijkertijd ziet onze generatie oude geloofsovertuigingen, stuk voor stuk, aan flarden gescheurd, oude waarheden omvergeworpen en zich van bijkans al haar zekerheden beroofd.⁴⁶

Terecht was men van een ‘crisis der zekerheden’ gaan spreken. En tot die crisis droeg het toenmalige denken zijn deel ruimschoots bij. Het durfde de machtige problemen, die zich onweerstaanbaar opdrongen, niet aan. De ene denker overtroefde de anderen met woordvondsten en weigerde zich af te vragen, of hij, zich vager en vager uitdrukken, nog begrijpelijke taal sprak tot hen die zich de moeite namen naar hem te luisteren en wier aantal hij gewoonlijk vergaand overschatte. Want doorgaans vergat hij dat de taal een verstandhoudingsmiddel

⁴⁵Synthese (Redactie), ‘Significa’, *Synthese*, 1:11 (1936), p. 325.

⁴⁶Ibid.

is, dat vaak meer misverstanden schept dan uit de weg ruimt en dat het gesproken of geschreven woord voor de hoorder en lezer lang niet altijd de betekenis heeft die de spreker of schrijver er aan toekent.

Tot degenen die dit niet wilden vergeten, behoorden de neo-positivisten, die meestal werden aangeduid met de verzamelnaam Wiener Kreis. Wat men van hen ook mocht zeggen, één ding stond volgens de *Synthese*-redactie vast: zij durfden het nieuwe aan en zij lieten zich niet afschrikken door de vaak onverdiende kritiek, waaraan zij blootstonden. Hun probleemstellingen waren veelal gewaagd, maar scherp, en zij hadden oog voor de denknoden van hun tijd. Hun werk droeg hier en daar een destructief karakter, maar de redactie begreep maar al te goed, “dat hij, die het nieuwe wil opbouwen, niet moet aarzelen, het oude, waar het vermolmd en versleten is, af te breken en op te ruimen.”⁴⁷

Van de verschillende problemen waarmee de Wiener Kreis zich bezighield, waren er twee die in het bijzonder de aandacht van de redactie trokken: dat van de eenheid der wetenschap en het daarmee in nauw verband staande taalprobleem. De redactie had in haar tijdschrift herhaaldelijk op de drang naar synthese gewezen, die in haar dagen tot uiting kwam, niet het minst in de fysica. Schlick, de in juni 1936 vermoorde leider van de Wiener Kreis, had in een diepzinnig betoog – dat reeds eerder in *Synthese* was opgenomen, maar waarop de redactie nu terugkwam – laten zien hoe de verschillende wetenschappen tot een eenheid samengroeiden en dat de scheidingen tussen de verschillende takken van wetenschap moesten worden verklaard uit de houding van de mensen tegenover de wetenschap. Tot dan toe had de wijsbegeerte de dankbare taak om de eenheid van alle wetenschappelijke kennis te herstellen, die door de voortschrijdende specialisatie van het onderzoek steeds meer verloren scheen te gaan:

Niemand kan in onze dagen het reusachtige materiaal overzien, dat als gevolg van altijd-maar nieuwe ontdekkingen onze zucht naar kennis wordt aangeboden. De benepen schoolmeestergeest verheugt zich over deze steeds verder doorgevoerde deeling en dit oprichten van scheidsmuren, wijl zij tegemoet komen aan zijn behoefte tot inperking van het materiaal, en triomfeerend ontdekt hij steeds nieuwe wetenschappen; maar de echte onderzoeker en diepe mensch lijdt onder de versnippering van het weten en de vernauwing der horizonen. Want het kennen is in wezen eenheid-ording en verbinding, niet splijting en scheiding. Het moet daarom steeds naar een gesloten eenheid-opvatting streven, en vermag het die in de vakwetenschap niet te vinden, dan tracht het, het vak te boven gaande, zich tot metaphysica te verheffen, die de belofte eener wereldbeschouwing in zich bergt.⁴⁸

⁴⁷Synthese (Redactie), ‘Significa’, p. 326.

⁴⁸Ibid., pp. 326–327.

Al dieper gravend wilde Schlick een antwoord geven op de vraag, waarom de wijsbegeerte in zijn dagen zichzelf tot een probleem was geworden en steeds meer naar haar eigen wezen moest vragen. Hij kwam, na een uitgebreide analyse, tot de volgende conclusie:

Zoo is de wetenschap een eenheid. Ze is geen mozaïek, geen bosch, waarin verschillende boomsoorten naast elkander staan, maar één enkele boom met vele takken en bladeren. Zij geeft kennis van de Eene Wereld, die ook niet in verschillende werkelijkheden uiteenvalt – b.v. niet in een rijk der natuur en een rijk des geestes; want het door deze woorden aangeduide onderscheid is niet een wezenonderscheid, maar alweer een verschil in het *proces* van het onderzoek, namelijk in de werkwijzen der zoogenaamde geestes- en natuurwetenschappen. Hoe hóoger het standpunt, van waaruit men de dingen beschouwt, des te klaarder ziet men alle scheidsmuren tusschen de wetenschappen als toevallig en onwezenlijk, des te duidelijker openbaart zich de samenhang in het systeem der waarheid.⁴⁹

Deze opvatting omtrent de eenheid der wetenschap werd in de anti-metafysische Weense School gretig aanvaard. De Weense neo-positivisten wilden tot een nieuwe samenvatting van de wetenschappen komen. Hierbij deden zich echter verschillende moeilijkheden voor, waarvan de *Synthese*-redactie er één van meer nabij wilde bekijken: de taal. Frank had het op het filosofen-congres te Praag in 1934 als volgt verwoord:

Binnen een bepaalde vakwetenschap hebben de woorden bepaalde beteekenissen. Men kan met behulp der woorden vragen formuleeren, die bij het opsporen van feiten vruchtdragend blijken te zijn. Maar op andere gebieden wordt hetzelfde woord in geheel andere beteekenis gebezigd, die evenwel toch nog zóoveel verwantschap met de eerste beteekenis vertoont, dat misverstanden kunnen ontstaan en probleemstellingen, welke niet tot wetenschappelijk onderzoek aansporen, maar tot schijnproblemen leiden, die voor de wetenschap volkomen onvruchtbaar zijn.⁵⁰

Wat het wederkerig begrijpen volgens Frank bovendien nog zeer bemoeilijkte, was dat men het verband tussen de vakwetenschappen door een soort *Oberwischenschaft* trachtte te herstellen, die men veelal ‘filosofie’ noemde:

Hier wordt dan aan de in de vakwetenschappen voorkomende woorden letterlijk elke concrete beteekenis ontnomen, zoodat ze even goed in de eene als in de andere wetenschap gebezigd kunnen worden. Daardoor worden de

⁴⁹Synthese (Redactie), ‘Significa’, pp. 327–328.

⁵⁰Ph. Frank, geciteerd in: *ibid.*, p. 328.

moeilijkheden niet opgeheven, maar verdoezeld. Woorden als b.v. ‘mechanisme’, ‘totaliteit’, ‘stelsel’, ‘vrijheid’, ‘determinisme’, ‘toeval’, ‘doel’, hebben in de physica een geheel andere beteekenis dan in de biologie, psychologie, medische en rechtswetenschap. Het komt er op aan, een uitdrukkingvorm te bezigen, die bij den overgang van het eene gebied naar het andere niet moet worden opgegeven. Hetzelfde woord kan overal in denzelfden zin worden gebezigd. Men dient echter te vermijden, dat de eenheid wordt tot stand gebracht door een zoogenaamd wijsgeerig stelsel, waarin alle woorden optreden in een verbleekte beteekenis, die weliswaar overal dezelfde is, maar ook overal onduidelijk.⁵¹

Franks woorden vonden veel weerklank, niet bij de congressisten alleen. Van Carnap, een andere leidende figuur van de Wiener Kreis, verscheen in hetzelfde jaar een verhandeling over de methode van het wetenschappelijke filosoferen met de titel *Logische Syntax der Sprache* (1934). Volgens de redactie zou deze verhandeling velen tot nadenken brengen over de talloze misleidingen die het woord op zijn geweten heeft: “Altijd–weer is het de bedriegelijke taal, die den denker parten speelt.”⁵² Carnaps beschouwingen waren het overdenken ten volle waard, al kon de redactie begrijpen dat men tegen sommige van zijn beweringen gegronde bedenkingen kon hebben. Maar daar ging het hier niet om. Van belang was te constateren, dat ook in het buitenland ernstige pogingen werden gedaan om tot scherpe en klare begripsformuleringen te komen.

Het streven naar eenheid van terminologie had de aanhangers van de Wiener Kreis tot het encyclopedieplan gebracht.⁵³ Zij wilden een streng wetenschappelijke samenvatting van alle gebieden der wetenschap en zij zochten naar een synthetische uitdrukkingwijze die men niet hoefde op te geven wanneer men van de fysica naar de biologie, van de biologie naar de psychologie etc. overging. Zij wilden niets weten van een verdeling der wetenschappen in gebieden, waarop principieel verschillende ‘soorten kennis’ zouden heersen en zij probeerden de scheiding in natuur- en geesteswetenschappen en die tussen de verschillende takken van wetenschap te boven te komen. Wat lag dan meer voor de hand dan dat zij probeerden een ‘eenheidstaal der wetenschap’ op te bouwen? Uit dit streven vloeide, zoals gezegd, het zogenaamde encyclopedieplan voort dat door Neurath op de volgende wijze werd omschreven:

Deze encyclopedie is als aanvulling van de reeds bestaande encyclopedieën gedacht. Zij zal niet, als andere encyclopedieën, de afzonderlijke ‘vakken’ als een afgesloten geheel in hun volmaaksten vorm brengen, maar volkomen be-

⁵¹ Ph. Frank, geciteerd in: *Synthese* (Redactie), ‘Significa’, p. 328.

⁵² *Ibid.*, p. 329.

⁵³ *Ibid.*, p. 330.

wust de eenheid der wetenschap in haar groei laten zien. Juist de volmaaktste vorm, die elk vak wel eens bereikt heeft, wijst op velerlei historisch-bepaalde toevalligheden, in het bijzonder in den uitdrukkingvorm. Deze nieuwe encyclopedie daarentegen, die vóór alles een geraamte der eenheidswetenschap wil zijn en zich om de details niet bekommert, zal laten zien, wat er op synthetisch-wetenschappelijk gebied reeds geformuleerd kan worden. Het verbreken van het wetenschappelijk verband zal zooveel mogelijk vermeden worden. De dwarsverbindingen van wetenschap tot wetenschap zullen worden uitgebreid en de gemeenschappelijke logische instrumenten systematisch verfiind. Een voor de verschillende gebieden geldende terminologie, een synthetisering der symboliek behooren daartoe.⁵⁴

De nieuwe encyclopedie moest niet worden beschouwd als een noodhulp, een 'eklektische Aneinanderfügung', maar als de "jeweils höchstentwickelte Vereinigung gelehrter Arbeit in der Gesamtwissenschaft."⁵⁵ De vertegenwoordigers van het logisch empirisme wilden in strengere zin encyclopedisten zijn dan hun grote voorgangers in de achttiende eeuw, aldus de redactie.

Uit de voorafgaande beschouwingen bleek eens te meer dat de taal aan de toenmalige verwarring op het gebied van het wetenschappelijk en wijsgerig denken lang niet onschuldig was. Hoe men uit deze chaos wilde geraken, was niet alleen een kwestie van inzicht, maar ook van traditie: "En in Weenen leven andere tradities dan ten onzent."⁵⁶ Bij alle verschil van opvatting en traditie was men daar zowel als hier steeds scherper gaan inzien, dat de ontwikkeling van alle takken van wetenschap de belemmering ondervond van een toenevend gemis aan redelijke verstandhouding tussen denkers. Terwijl de Weners echter voornamelijk het oog hadden gericht op de wetenschappelijke en, noodgedwongen, ook op de in hoge mate gewantrouwde wijsgerige taal, hadden de Nederlandse signfici ook de gewone omgangstaal in hun onderzoek betrokken en daar was alle reden voor: "De menschen verstaan elkander niet of verkeerd. Veelal verkeeren zij in den waan, dat zij onderling dezelfde taal spreken, maar hoe verschillend zijn hun talen! Zij spreken over dezelfde feiten, maar hun spreken hoort betekenissen sluiten elkander uit!"⁵⁷ Waarom dit zo was, viel volgens de redactie niet moeilijk te begrijpen. De meeste taaldaden die wij in de dagelijkse omgang verrichten, hebben, zoals Mannoury het in *Woord en gedachte* (1931) stelde, overwegend gevoelswaarde.⁵⁸ En al zal gewoonlijk, wat de beeldinhoud betreft, tussen de spreek- en hoortbetekenissen vrij veel overeenkomst bestaan, de

⁵⁴O. Neurath, geciteerd in: Synthese (Redactie), 'Significa', p. 331.

⁵⁵O. Neurath, geciteerd in: *ibid.*

⁵⁶*Ibid.*

⁵⁷*Ibid.*, p. 332.

⁵⁸Zie p. 384.

gevoelwaarden, de ‘ladingen’, zullen in de meeste gevallen bij spreker en hoorder sterk uiteenlopen. De ‘lading’ is immers in hoofdzaak afhankelijk van de overige geestesinhoud van de betrokken persoon en juist in dit opzicht bestaan tussen spreker en hoorder in de regel zeer grote verschillen: “Hoeveel discussies over emotioneele onderwerpen zijn om deze reden al niet doodgelopen!”⁵⁹

In het vervolg van het artikel ging de *Synthese*-redactie in op de geschiedenis van de signifiante beweging in Nederland, waarbij uitvoerig werd stilgestaan bij Mannoury’s opvattingen. Ze begon met een lang citaat uit Mannoury’s openingsrede bij de oprichtingsvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam:

Men schermt met woorden, men bestrijdt elkander met scherpzinnige bewijzen en begripsbepalingen, maar verzuimt daarbij zich van de kracht, de beteekenis en de bedoeling dier woorden rekenschap te geven, men verzuimt de elementen, welke tot die begripsbepalingen zijn gebezigd nauwkeurig aan te duiden en hun onderling verband bloot te leggen. De bovenbouw der wetenschap is sinds de dagen van Kepler en Newton tot duizelingwekkende hoogte gestegen, de onderbouw, de begripstaal, wordt zwakker en zwakker. En geen wonder. Kon in de dagen, waarvan ik sprak, de wetenschap nog vrijwel als één geheel worden beschouwd, dat althans door de geniaalste harer beoefenaars was te overzien, sinds lang is het veld van onderzoek zóo uitgebreid geworden, dat zelfs de meeste noeste werkers slechts een klein deel daarvan vermogen te ontginnen en zich meer en meer verwijderd gaan voelen van de pioniers, die andere banen hebben ingeslagen. De wetenschap is in hokjes en vakjes verdeeld, die elk voor zich vaak maar al te zeer aan lucht en licht gebrek lijden. Wie in de fysica of de rechtswetenschap naar kennisleer vraagt, wie den theoloog naar de taalwetenschap, den linguïst naar de sociologie of den socioloog naar de mathesis verwijst, stoot zich onmiddellijk aan allerlei staketsels en versperringen, waarbinnen iedere werkersgroep zich tegen ongewenschte inmenging van niet-vakgenooten tracht te beschermen, haast even najverig en bekrompen als datzelfde door de werkers met hand en werktuig in den strijd om den broode geschiedt. Is het wonder, vraag ik, dat door die deels natuurlijke, deels door gemakzucht en eigenliefde kunstmatig bevorderde splitsing van den menschen den arbeid, de gemeenschappelijke gedachte te loor gaat?⁶⁰

Deze woorden, door Mannoury in 1917 uitgesproken, hadden volgens de redactie nog hun volle kracht behouden. Op 31 december van datzelfde jaar werd het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam opgericht, dat tot doel

⁵⁹Synthese (Redactie), ‘Significa’, p. 332.

⁶⁰Ibid., pp. 332–333; zie ook p. 251.

had om de stichting te bevorderen van een Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie te Amsterdam.⁶¹ In een voorbereidend manifest, dat was ondertekend door Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden, werd de taak omschreven die de ondertekenaars aan de Academie hadden toegedacht:

1. Woorden van spiritueele waarde te creëren voor de talen der Westersche volken, en aldus aan die spiritueele waarden een plaats te geven in de onderlinge verstandhouding der Westerlingen (dus een 'déclaration des valeurs spirituelles de la vie humaine').
2. In de huidige rechtsorde en de zich onder hare bescherming ontwikkelende productie aan te wijzen de elementen, die het meest spiritueele tendenzen terugdrukken of verdoven, en uit dien hoofde wenschelijke beperkingen van de invloedssfeer van rechtsorde en techniek voor te stellen.
3. In de voornaamste talen te brandmerken de woorden, die spiritueele waarden suggereeren voor begrippen, in laatster instantie wortelend in het streven naar lijfszekerheid en comfort, en uit dien hoofde de doelstellingen der democratie, in de richting van een wereldstaat met uitsluitend administratieve bemoeiing, te zuiveren en te preciseeren.⁶²

De Academie is nooit tot stand gekomen. Wel werd het reeds genoemde Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam opgericht dat de Academie zou voorbereiden, maar nadat het vijf jaar in die richting had gewerkt, moest het worden opgeheven. De aanleiding hiertoe gaf, volgens Mannoury, het wellicht wat ál te veel omvattende program dat tot uitgangspunt was genomen. De stichters waren van oordeel dat de in hun manifest aangegeven taak der Academie een gedeeltelijk individuele en een gedeeltelijk gemeenschappelijke arbeid zou vereisen. De leden zouden niet alleen verhandelingen publiceren onder hun persoonlijke verantwoordelijkheid, maar ook zou de Academie grondwoorden vaststellen voor de taal der rechts- en belangenverhoudingen der samenleving en de uitgave van (veeltalige) woordenboeken van die taal voorbereiden.

Het woordenboekplan van de signfici was volgens de redactie geheel anders dan het encyclopedieplan van de Wiener Kreis.⁶³ Het wilde uitgaan van de grondgedachte dat de taal nimmer in staat is om enig deel van de werkelijkheid adequaat af te beelden of weer te geven.⁶⁴ De betekenis van woorden is enkel

⁶¹Zie ook p. 250.

⁶²Vorbereidend Manifest Academie, geciteerd in: Synthese (Redactie), 'Significa', p. 333; zie ook p. 243, p. 292 en p. 461.

⁶³Ibid., p. 334.

⁶⁴Zie ook p. 280.

afhankelijk van de uitwerking die de spreker er zich van voorstelt of die de hoorder er van ondergaat. Deze tot het wezen der taal behorende veranderlijkheid en betrekkelijkheid der betekenissen kan zich echter in zeer verschillende mate en onder zeer verschillende vormen openbaren. Naarmate de behoeften van mensen meer gedifferentieerde handelingen noodzakelijk maakten, moest ook de taal meer gedifferentieerd en daartoe meer gestabiliseerd worden. Die meerdere stabiliteit werd bevorderd, uiterlijk door schrift en druk, innerlijk door wat men de organisatie van de taal zou kunnen noemen, dit is door het zoveel mogelijk vaststellen van het verband, waarin de betekenis van een woord staat tot die van andere woorden. Het sterkst komt dit tot uiting in de eigenlijke definities, zoals die in hun strengste vorm in de wiskunde en de rechtswetenschap worden aangetroffen, zonder in enige tak van wetenschap geheel te ontbreken. Tot deze organisatieverschijnselen behoren ook alle samenkoppelingen van woorden, zoals die door gewoonte en spraakgebruik van de een op den ander worden overgeleverd, zonder vooraf door overheids- of wetenschapsgezag uitdrukkelijk te zijn gesteld. Deze samenkoppelingen van woorden spelen reeds in de eerste taalvormen van het kind een grote rol en zijn oorzaak, dat in deze uit taal filosofisch oogpunt zo uiterst belangrijke kindertaal van eigenlijke, zuivere 'grondwoorden', dat wil zeggen van woorden, welke kennis het kind niet door bemiddeling van andere woorden, maar enkel door aanwijzing en navolging is bijgebracht, slechts in geringe mate sprake is. Al gauw oefenen de door volwassenen gebezigde woordverbindingen een grote invloed uit op het taalbeeld van het kind en met deze invloed neemt de stabiliteit van zijn kleine woordenschat snel toe, totdat na enkele jaren een omgangstaal van schijnbaar zo vaste vorm is verkregen, dat het zojuist als 'veranderlijkheid en betrekkelijkheid der betekenissen' omschreven verschijnsel pas later, door zelfbezinning en taalwaarneming als het ware opnieuw kan worden ontdekt.

Uitgaande van de 'grondwoorden', zo ging de redactie verder, zouden de stichters van het Instituut een indeling in de volgende taaltrappen willen aanvaarden: a. 'grondtaal', b. 'stemmingstaal', c. 'verkeerstaal', d. 'wetenschappelijke taal' en e. 'symbolentaal'.⁶⁵ De denkende mens die deze indeling in 'taaltrappen' voor ogen had, zou voorzichtig worden. Voorzichtig vooral ook in zijn vraagstellingen. Hij zou niet meteen een antwoord proberen te geven op vragen als: "Wat is causaliteit", "Wat is een getal", "Wat is een menigte", maar hij zou zich eerst ernstig afvragen wat zijn vraag beoogde, om dan wellicht in te zien dat zijn vraag leidde tot een terugvoering van de ene taaltrap tot de andere of tot een onderzoek naar de associaties die de betreffende taaldaad aan onze overige voorstellingen, affecten en impulsen verbinden. Het was, zoals Mannoury het in 1934 had ge-

⁶⁵Zie p. 281; zie ook p. 289, p. 386 en p. 438.

zegt, niet de taak van de significa om vragen te beantwoorden, maar om vragen te onderzoeken, te onderzoeken op hun indicatieve, emotionele en volitionele inhoud.⁶⁶ Veelal zou dan blijken dat de schijnbaar zo moeilijke en inhoudrijke vraag geen vraag was, maar slechts als een symptoom van een bepaalde stemming had te gelden, “of, in het gunstigste geval, dat zij geen *oordeelsvraag*, maar een *wilsvraag* is, die men aanvaarden of verwerpen, niet echter bevestigen of ontkennen kan.”⁶⁷

De stichters van het Instituut, bij wie zich intussen ook Mannoury en De Haan hadden aangesloten, waren, aldus de *Synthese*-redactie, gaandeweg tot het inzicht gekomen dat niet de uitbreiding, maar het onderzoek van de menselijke verstandhoudingsmiddelen het naaste doel diende te zijn.⁶⁸ De voorbereiding van de Academie werd voorlopig gestaakt en er werd contact gezocht met Van Ginneken. Van Ginneken had tegen de oorspronkelijke opzet van het Instituut en tegen het woordenboekenplan echter overwegende bezwaren. De onderlinge gedachtewisseling werd daarom in een ander verband voortgezet en op 21 mei 1922 werd de Signifische Kring te Walden opgericht.⁶⁹ Het werk van de Signifische Kring was belangrijk, maar moest toch worden stopgezet. Dat dit zou gebeuren was voor de nuchtere ingewijde te voorzien. Zelfs de ondertekenaars van de gemeenschappelijke beginselverklaring waren het niet op alle hoofdpunten eens en ieder wilde het zwaartepunt ergens anders leggen. Zo bestond voor Brouwer de significa niet zozeer in de beoefening van taalkritiek, als wel in het opsporen van de affectelementen, waarin de oorzaak en de werking der woorden kan worden ontleed en in het scheppen van een nieuwe woordenschat, die ook voor de spirituele levenstendensen der mensen de toegang opent tot hun bezonnen gedachtewisseling en dientengevolge tot hun sociale organisatie.⁷⁰ Van Ginneken zocht het misverstand der taal meer in sociologische dan in psychologische richting. Hij weet het misverstand der mensen niet zozeer aan de gebrekkigheid van de taal zelf, als wel aan de heterogene bestanddelen van een mensengroep die zich van dezelfde taal bedient.⁷¹ Van Eeden zag de significa vooral als een geestelijke hygiëne, waarvan alle welvaart en voorspoed der menselijke samenleving afhing.⁷²

Bij Mannoury's opvatting van de significa wilde de redactie wat langer stil blijven staan, omdat ze zich geheel kon verenigen met zijn uitgangspunt.⁷³ De

⁶⁶Zie ook p. 428 en p. 437.

⁶⁷G. Mannoury, geciteerd in: *Synthese* (Redactie), 'Significa', pp. 335–336.

⁶⁸*Ibid.*, pp. 336–337.

⁶⁹Zie p. 287.

⁷⁰Zie ook p. 292.

⁷¹Zie ook p. 293.

⁷²Zie ook p. 292.

⁷³*Synthese* (Redactie), 'Significa', p. 337.

maatschappelijke ontwikkeling van zijn tijd stond, aldus Mannoury, onder de invloed van twee vooralsnog aan elkaar tegengestelde verschijnselen: eensdeels de grote verbetering in de waarnemingsmethoden die tot verhoging van de betekenis der individuele denkkracht had gevoerd, anderdeels de ontwakning van een machtig gemeenschapsgevoel dat de mensch naar éénwording van gedachte en wil dreef.⁷⁴ Van deze tegenstelling was een hevige lichamelijke en geestelijke strijd het gevolg die niet kon eindigen eer een evenwicht bereikt was, waarbij het individuele leven en het gemeenschapsleven zich tot een hogere eenheid hadden ontwikkeld. De ontwikkeling van de taal, als gemeenschapsmiddel tussen de mensen, weerspiegelde beide stromingen. De ontwikkeling van de natuurwetenschappen had geleid tot een verrijking van de zuiver betogende en zuiver onderscheidende taal: de wiskunde, terwijl de opleving van het gemeenschapsgevoel aan oude en nieuwe taalvormen een hogere en diepere emotionele waarde had verleend. Ook hier echter stonden beide tendensen vooralsnog tegenover elkaar: de zuiverheid van betoog en mededeling werd verminderd door de hevigheid van emoties, door de woorden opgewekt, terwijl omgekeerd de wils- en gevoelsoverdracht de belemmering ondervond van een ten onrechte aan de waarnemingstaal ontleende betoogtrant. En ook hier was een streven naar evenwicht bemerkbaar, dat met het maatschappelijke ten nauwste verbonden was.

Ten slotte kwam de redactie in het artikel terug op haar uitgangs- en prog-rampunt:

Synthese wil pogen klaarheid te brengen in ons vertroebeld denk- en gevoelsleven. En wij zien duidelijk in, dat zij, die een poging daartoe willen wagen, hun aandacht óók, zoo niet in de eerste plaats, moeten richten op de taal, die voor zooveel misverstanden en misleidingen aansprakelijk is. (...). Nog altijd staat de eene denker tegenover den anderen, op wien hij niet psychisch resonanceert, als tegenover een orakel, welks geheimzinnige taal hij niet vermag te doorgronden. De 'hordemensch' vlucht in een voor-begrijpelijk irrationalisme, het 'denken' verrast ons met het eene systeem na het andere, maar – kan men van een verrijking spreken? De taal wordt altijd-maar gesluierder, het begrip hult zich in bizarre vormen, die het zelfs aan den kennersblik onttrekken. En dat, terwijl de denkende mensch van heden luider dan ooit roept om klaarheid, helderheid, doorzichtigheid, en vooral ook om eenheid.⁷⁵

Lering trekkend uit de ervaring door de Wiener Kreis, het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte en de Signifische Kring opgedaan, wilde *Synthese* een poging

⁷⁴Zie ook p. 293.

⁷⁵*Synthese* (Redactie), 'Significa', p. 338.

doen om althans enige orde te brengen in de chaos van het heersende denken. Op zijn wijze wilde het zich toeleggen op de studie van de problemen die het taalgebruik stelde.

De redactie was zich er ten volle van bewust dat haar hierbij de uiterste voorzichtigheid was geboden en dat ze vooral ook het oog gericht moest houden op de wijde en diepe kloof, die de taal scheidde van het leven. Ze was erop voorbereid dat ze, bij haar analytisch werk, zelfs voor het experiment niet zou mogen terugdeinzen. Echter, naast het bannen van wanbegrip, het verdrijven van misverstanden en het blootleggen en aanwijzen van de bedrieglijke elementen, die de taaldaden vertroebelden, zou ze willen komen tot het bouwen van begrip, het scheppen van eenheid, kortom, willen komen tot een synthetische significa: "De tijd is daar rijp voor, ja, de tijd gebiedt het."⁷⁶

De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem (1937)

Op 19 december 1936 stuurde Mannoury een brief aan de gemeenteraad van Amsterdam met het verzoek om hem, wegens het bereiken van de 70-jarige leeftijd, tegen het einde van het lopende studiejaar te ontslaan als gewoon hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.⁷⁷ In de gemeenteraadsvergadering van 3 februari 1937 werd besloten om Mannoury dit ontslag eervol te verlenen met ingang van het nieuwe studiejaar.

Op 12 mei 1937 gaf Mannoury zijn laatste wiskundecollege en drie dagen later volgde zijn laatste wijsbegeertecollege.⁷⁸ Op 29 mei 1937 hield hij zijn afscheidscollege in het Mathematisch Instituut aan de Nieuwe Achtergracht te Amsterdam. Bij deze gelegenheid sprak Mannoury over "De Schoonheid der Wiskunde als Signifisch Probleem". De tekst van het college werd in extenso opgenomen in het juni-nummer van *Synthese*. De inhoud van het afscheidscollege was verwant met de inhoud van de inaugurele rede *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (1917), die Mannoury twintig jaar eerder had gehouden bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en waarin hij had betoogd dat de wiskundige denkvorm op elk gebied van het menselijk weten kon worden toegepast en dat de significante methode nodig was om ons denken meer wiskundig te maken.⁷⁹ Een fragment van de inaugurele rede, waarin Mannoury stelde dat de wiskunst

⁷⁶Synthese (Redactie), 'Significa', p. 338.

⁷⁷PA BW, Extract uit de notulen van den gemeenteraad van Amsterdam (3 februari 1937).

⁷⁸Mannoury, 'Dagboek I', p. 57.

⁷⁹Synthese (Redactie), 'Fragment: G. Mannoury, Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvormgrondslagen der wiskunde', *Synthese*, 2:6 (1937), p. 195; zie p. 255.

geen wiskunst-zonder-meer was, omdat ze niet zonder schoonheid was, werd daarom door de redactie van *Synthese* in het blad opgenomen als inleiding op de afscheidsrede zelf.⁸⁰

Mannoury wijdde zijn afscheidsrede, net als zijn inaugurele rede, aan de wiskunde als levensverschijnsel. Hij begon met de opmerking dat de wiskunde als levensverschijnsel zich op tweeërlei wijzen aan ons voordoet: als uiterste zekerheid en als uiterste schoonheid. De signifi- ca der wiskunde tracht dit levensverschijnsel te ontleden zonder het te vernietigen en te bezien zonder het te zijn, maar ze moet in dit pogen uiteindelijk falen, omdat dit ontleden en dit bezien zelf een levensverschijnsel is en dus van het object slechts schijnbaar en aanvankelijk valt te onderscheiden:

Op de wijze der aanvankelijkheid dan laat zich de vraag naar schijn of wezen van wiskundige zekerheid en wiskundige schoonheid in redelijkheid stellen en doet zich aanstonds kennen als een wiskundige vraag, in zoverre zij tussen schijn en wezen een onderscheid en een onderscheiding vóóronderstelt, in zoverre dus zij schijn en wezen ziet als telbaarheden, waartussen een keuze denkbaar is. Telbaarheden en keuzeoordelen echter hebben betrekking op de, aanvankelijkerwijs gesproken, blijvende, waarneembare, indicatieve betekenselementen onzer taaldaden, ontelbaarheden en waardeoordelen daarentegen op de wisselende, emotionele, volitionele betekenselementen, en zo vallen wezen en schijn evenzeer en evenmin te onderscheiden als telbaarheid en ontelbaarheid, waarneming en beleving, indicatie en emotie. Vangen wij aan bij het ‘evenzeer’.⁸¹

Het waargenomene, getelde en gestelde lost zich al of niet op in ijdele schijn, naarmate het een dichter betrekken in onze aandachtssfeer en een helderder belichten door ons bovenbewustzijn al of niet verdraagt. En die belichting en aandachtige ontleding verdraagt de zekerheid der wiskunde maar heel slecht:

Als een fata morgana wijkt zij terug, zodra wij haar in haar meest tastbare gedaante, in de formules en in de algorithmus, trachten te grijpen en vast te houden. Het schijnbaar zo dicht geknoopte weefsel van becijfering en deductie blijkt bij ontrafeling generlei weefsel en generlei knoopsel te zijn, maar slechts één simpele, gladdere, in zichzelf wederkerende draad, die van a voert naar a en van b naar b: herzegging of tautologie is haar naam.⁸²

Zeker, ging Mannoury verder, niet alle delen van dit weefsel zijn even gemakkelijk te ontrafelen en menigmaal blijkt de lus of de knoop, die we meenden te hebben

⁸⁰Zie p. 257; zie ook p. 282 en p. 390.

⁸¹G. Mannoury, ‘De schoonheid der wiskunde als signifi- sch probleem’, *Synthese*, 2:6 (1937), p. 197.

⁸²*Ibid.*, pp. 197–198.

losgetrokken en gladgestreken, slechts verplaatst te zijn naar een ander deel van het nog steeds onontwarbare kluwen, maar ook de meest abstracte mathematische theorieën verliezen ten slotte voor de onverbiddelijke nuchterheid van de pasigraaf hun raadselen en hun geheimen, en het *entweder oder*, waarvoor het corrigeren van de drukproef de mathematicus ten slotte stelt, laat geen ontsnapping uit het rijk der telbaarheid en der vlijmscherpe onderscheidbaarheid meer open, en het $a = a$ en $b = b$ blijft als armzalige rest in zijn dodelijk vermoeide handen achter. Zodat Mannoury maar zeggen wilde, dat van pasigrafisch standpunt, dit is van het standpunt der telbaarheid en dus van dat der formele wiskunst zelf, het antwoord op de gestelde vraag niet twijfelachtig kan zijn:

Alle *gewisheid* in de *wiskunde* is zelfbedrog, en daarmee alle stelbare algemeenheid, alle absolute assertie en absolute negatie, alle blijvende onderscheiding en alle blijvende overeenstemming. Of kort en krachtig uitgedrukt: formalistisch gesproken is géén formalisme houdbaar, en dat de zekerheid der wiskunde *onzeker* is, is zo zeker . . . als tweemaal twee vier! Waarmede deze laatstovergeblevene aller asserties zich zelve aan de vernietiging heeft prijsgegeven!⁸³

Mannoury had van de wiskunde gesproken, maar hoe zat het met haar adept? De wiskunde, Mannoury had het reeds gezegd, is een levensverschijnsel. Een menselijk levensverschijnsel in zoverre het tot uitdrukking komt in zichtbare of hoorbare symbolen, maar wezensverwant aan en in wisselwerking met ieder ander levensverschijnsel, in zoverre hieraan en hierin onderscheiding en herkenning, eenheid en associatie tot op zekere hoogte te onderkennen en in laatste instantie wederom niet te onderkennen vallen: pulsering van de aandachtssfeer is de psychologische omschrijving van deze wezenstrek van alle belevingen.⁸⁴ Als we op deze wezenstrek zelf onze aandacht richten, zo stelde Mannoury, dan merken we niet alleen ten opzichte van onze bovenbewuste associaties een beurtelinge verwijding en vernauwing van het diafragma van onze geestelijke zelfbelichting op, maar ervaren we tevens dat ook in het minder rechtstreeks te onderzoeken gebied van het onderbewuste en het halfbewuste bij afwisseling een onbestemde, maar onweerstaanbare drang naar het bepaalde, het bijzondere, het begrensde, het telbare en een niet minder onbestemde en niet minder onweerstaanbare neiging naar het onbepaalde, het algemene, het ontelbare haar invloed doen gevoelen. Bij nader onderzoek van een proefpersoon – waarvoor bij gelegenheid het eigen ik-complex, of althans de ik-herinnering kan dienen – valt spoedig in het oog, dat die pulseringen van onderbewustzijn en bovenbewustzijn

⁸³Mannoury, 'De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem', p. 198; zie ook p. 147, p. 172 en p. 255.

⁸⁴Zie ook p. 128.

niet steeds synchroon verlopen, maar dat hierbij vaak een merkbaar faseverschil optreedt, dat veelal met onlustsymptomen gepaard gaat:

Of in gewoon hollands gezegd: nu eens trekt het détailprobleem onze harts-tochtelijke aandacht, dan weer laat de rijkste overvloed van detailkennis ons onbevredigd en trachten wij ons met alle macht aan die storende veelheid van geestesbeelden te onttrekken en haken vurig naar een algemener inzicht en een meeromvattend beginsel. Zo de mathematicus, zo de ethicus, zo, op andere schaal en andere voys, het spelende kind en de strijdende man.⁸⁵

Moge nu, ging Mannoury verder, de wiskundige meer in het bijzonder ons voor een ogenblik tot proefobject dienen, in de hoop dat in zijn psyche het algemeen menselijke niet al te diep onder cijfers en formules bedolven mag liggen. De zekerheidsassertie van de vurige wiskundebeoefenaar en -belijder was misschien aan het wankelen gebracht door onze pasigrafische losmaking van de Gordiaanse knopen der zeggelijke wiskunde, maar zijn emotie houdt ongetwijfeld stand en niets zal in staat zijn om hem zijn geliefde wetenschap te doen verloochenen. Bij het vernemen van zijn zo-even gevoerde betoog hoorde Mannoury de wiskundige in gedachte al getuigen:

De volmaakte zekerheid der wiskunde mag dan slechts schijn en menselijk bedenkfel zijn, het is dan toch in elk geval een stralend schone schijn en een bewonderingwekkend bedenkfel. En deze schoonheid en deze bewonderende ontroering zijn *geen* schijn, want zij zijn mijn beleving zelf, zij *zijn* mijzelf, en dus voor nadere ontleding of helderder belichting niet vatbaar: de vlam verlicht zichzelf niet!⁸⁶

Zo spreekt de adept, zo spreekt de vereerder van de muze aan wie het Mathematisch Instituut gewijd is, maar zo spreekt niet iedereen:

Er zijn er ook, hoe droevig het ons mathematici in de oren moge klinken, die die muze van ganser harte verwensen en verguizen. "Al die wiskunde van tegenwoordig," heb ik eens horen uitroepen, en ik aarzel, het hier te herhalen, "daar heeft een gewoon mens niets aan. Jelui wiskundigen hebt nergens anders plezier in, dan om wat doodeenvoudig is, net zolang te keren en te wenden, tot geen sterveling er meer kop of staart aan kan vinden!" Welnu, een mens leert gewoonlijk meer van zijn belagers dan van zijn vrienden, en zo dienen wij ons af te vragen: zou die beschuldiging misschien gegrond zijn? En dan moet ik erkennen, dat de schijn vaak tegen ons is. Inderdaad, die z.g. eenvoudige waarheden, die 'ieder verstandig mens onmiddellijk begrijpt',

⁸⁵Mannoury, 'De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem', p. 199; zie ook p. 128.

⁸⁶Ibid.

als b.v. dat tweemaal twee vier *moet* zijn, dat de ruimte drie afmetingen heeft en dat $a = a$ en $b = b$ is, zijn voor ons geschoolde mathematici lang zo eenvoudig niet als voor de ‘man in the street’, en dat die waarheden zo volmaakt onomstotelijk zouden wezen, als deze beweert, wil er bij ons maar moeilijk in. En dan ligt de vraag voor de hand: waartoe al die moeite en dat hoofdbreken? Wat *is* dan in de grond der zaak die hartstocht voor het ‘begrijpen’, die ons rusteloos voortdrijft op onze moeizame weg van vallen en opstaan?⁸⁷

Mannoury gaf een paar eenvoudige voorbeelden om deze vraag te beantwoorden. Stel u voor, vroeg Mannoury aan zijn publiek, dat u in een berekening of deductie een fout hebt ontdekt, maar u kunt die lange tijd niet vinden totdat u plotseling de *Entgleisung* die de ramp heeft veroorzaakt, in het oog valt en u verheugd uw dwalingen met een flinke pennestreek in het niet doet verdwijnen: “Inschakeling van de onderbewuste associatiebanen, die van het algemene naar het bijzondere voeren.”⁸⁸ Of, een ander voorbeeld, u hebt een zekere analogie menen op te merken tussen twee schijnbaar ver uiteenliggende wiskundige theorieën: een vage overeenstemming in bouw, in ritme misschien, maar die u toch niet loslaat, tot u, alweer plotseling en alweer tot uw verheugenis, de samenhang doorziet en beide theorieën begrijpt als specialiseringsvormen van een meer algemeen begrippencomplex: “Nu zijn voor uw gevoel geen reeds bestaande associatiebanen eenvoudig ingeschakeld, maar *nieuwe* associaties breken zich baan, die van het bijzondere naar het algemene voeren.”⁸⁹

Hieruit volgde voor Mannoury dat er tweërlei wiskundig denken en tweërlei ‘begrijpen’ is en dus ook dat er tweërlei beleving in de wiskunde ligt: die van het herkennen, het terugvinden en die van het ontdekken, het verkrijgen van inzicht. In beide gevallen bestaat er een wisselwerking tussen de langzamere, naspeurbare associaties van het bovenbewustzijn en de zoveel snellere, haast onnaspeurbare associaties van het onderbewustzijn, en in beide gevallen kan er dus gesproken worden van een opheffen, of althans van een verminderen van het als pijnlijk gevoelde faseverschil van wat Mannoury als de ‘onderpulsering’ en de ‘bovenpulsering’ zou willen aanduiden. En toch is er een belangrijk verschil, niet alleen in richtingszin van de gedachtegang tussen het analyserende en het synthetiserende denken, maar ook en bovenal verschil in emotie. Terwijl een welgeslaagde analyse de wiskundige verheugt en bevredigt, wekt de nimmer als voltooid gevoelde synthese een ontroering die minder als een bevrediging van wensen dan als een verrijking van vermogens gevoeld wordt. Niet

⁸⁷Mannoury, ‘De schoonheid der wiskunde als signifiësch probleem’, pp. 199–200.

⁸⁸Ibid., p. 200.

⁸⁹Ibid.

dat deze tweërlei emotie, die van groeiende zekerheid en die van zich openbarende schoonheid, steeds zuiver gescheiden door de wiskundige zou worden onderkend, want, zei Mannoury:

Ons denken is meesttijds nóch een regelmatig en rustig voortschrijdende analyse, nóch een zich ongestoord ontwikkelende synthese: beide denkvormen wisselen elkander af en zijn vaak op het innigst met elkander vervlochten. Maar in uitzonderlijke ogenblikken is het ons toch gegeven, óf door de onverbiddelijke strengheid óf door de wondere regelmaat van die wetenschap, die geen eigenlijk weten, maar een kunnen te noemen is, getroffen te worden.⁹⁰

En zo is er ten slotte geen keuze-uitspraak mogelijk in het door Mannoury vooropgestelde probleem:

Want schijn en wezen zijn pulseringsverschijnselen: aanvankelijk onderscheiden, vloeien zij uiteindelijk in één. En zo is iedere onderscheiding, en daarmee alle zeggelijkheid en alle telbaarheid slechts aanvankelijk houdbaar en uiteindelijk voos. Het volmaakte en het strijdige, het al en het niets, eeuwigheid en dood, mathesis en mystiek, zij zijn schijn als zeggelijke stelbaarheid, doch wezen als de beide polen, waartussen het denken en gevoelen der – slechts naar de wijze der aanvankelijkheid telbare – mensen zich in durende tegengang en wisselgang beweegt.⁹¹

Met deze relativistische woorden eindigde Mannoury zijn afscheidsrede.

Mannoury's afscheid als hoogleraar, dat samenviel met het afscheid van zijn collega De Vries, werd in diverse dagbladen vermeld. De *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant* schreef op 1 juni 1937 dat Mannoury en De Vries afscheid hadden genomen van de Amsterdamse universiteit, van hun collegezalen en hun talloze studenten. Beiden zouden zij in de loop van het jaar de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, maar beiden viel het zwaar hun werkkring te moeten achterlaten: "Wanneer men in de kracht van zijn leven is en nog volkomen jong van geest tegenover zijn taak staat, dan geeft men haar immers niet gaarne uit handen."⁹² Zowel Mannoury als De Vries hadden een afscheidscollege gegeven en hierna had Brouwer het woord gevoerd, waarbij hij zich tot de beide scheidende collega's had gericht. Brouwer zei dat dit afscheid niet op de eerste plaats hen aangingen, maar de achterblijvenden, waarbij hij de nadruk legde op de grote betekenis die hun werk voor hun collega's had gehad. Uit naam

⁹⁰Mannoury, 'De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem', pp. 200–201.

⁹¹Ibid., p. 201.

⁹²KB HK, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant* (1 juni 1937).

van de leerlingen sprak de heer De Bock enkele hartelijke woorden tot de scheidende hoogleraren, waarna namens de oud-leerlingen M. Euwe in een hartelijke toespraak van zijn dankbaarheid getuigde. Uit naam van allen die bij het afscheid aanwezig waren, bood Euwe aan de beide professoren een huldeblijk aan: een uitgave van de *Encyclopedie Larousse* aan De Vries en een antiek Chinees Kwan-Yin beeldje aan Mannoury.

Het Vaderland ging kort in op de inhoud van beide afscheidsredes. De krant schreef dat nagenoeg alle hoogleraren van de Amsterdamse wis- en natuurkundige faculteit aanwezig waren, naast tal van collega's van de rijksuniversiteiten en de Technische Hoogeschool, en een grote schare van studenten en oud-studenten. Van Brouwers toespraak tekende het blad op, dat er een grote eensgezindheid was in het werk van de vier hoogleraren aan de mathematische afdeling van de Amsterdamse universiteit, ook in het optreden naar buiten, en dit was een harmonie die Brouwer in hoofdzaak terug meende te kunnen brengen tot de wetenschap, die daar beoefend werd. De vier hoogleraren vormden volgens hem: "Een uit één hartslag functioneerend organisme van harmonischen samenhang."⁹³ Na afloop van de officiële plechtigheid maakten talloze aanwezigen nog van de gelegenheid gebruik om de professoren Mannoury en De Vries de hand te drukken. Onder hen was ook Mannoury's hoogbejaarde leermeester Korteweg.⁹⁴

Ook in de *Amsterdamsche studenten-almanak voor het jaar 1938* verscheen een bericht bij het afscheid van Mannoury en De Vries. Hierin stond dat de faculteit met hen twee docenten had verloren, die op zeldzame wijze elkaar hadden aangevuld bij het inleiden van hun leerlingen in hun studie. De Vries toonde de studenten, helder en duidelijk, datgene wat bereikt was in de wiskunde en liet hen genieten van de schoonheid, de elegantie van een oplossing, en wist hiermee ook hun belangstelling te wekken voor de genialiteit van de bouwmeesters van dit grootse systeem voor de geschiedenis van de mathesis. Mannoury daarentegen leerde hen geen klare wiskunde:

Vraagtekens en verwijzingen zal men overal vinden in de dictaten van zijn colleges, hij leerde ons twijfelen aan de zekerheid der 'exacte' wetenschap, leerde ons vragen en vooral ook zelf naar een oplossing zoeken. "De Wiskunde is een wetenschap, die geen weten maar een kunnen te noemen is."⁹⁵

Met het enthousiasme van geheel hun persoon hadden beiden hun vak gedoceerd. De Vries deed dit met rustige en verfijnde humor, terwijl Mannoury

⁹³KB HK, *Het Vaderland* (30 mei 1937).

⁹⁴Mannoury, 'Dagboek I', p. 58.

⁹⁵Privéarchief (PA), H. Visser (HV), 'Amsterdamsche Studenten-Almanak voor het jaar 1938', jrg. 108 (1938), p. 81.

meeslepend levendig doceerde. Wie bij hen college had gevolgd, was voor altijd genezen van het sprookje van de “drooge en nuchtere mathematen.”⁹⁶ Mannoury en De Vries werden herinnerd als meer dan alleen voortreffelijke leermeesters. Zij waren hartelijke, met de studenten meelevende mensen, die gemist zouden worden: “Mogen deze regels van onze groote dankbaarheid getuigen.”⁹⁷

Na het vertrek van Mannoury en De Vries werd Heyting, die als leraar aan de Hoogere Handelsschool te Enschede en als privaat-docent te Amsterdam werkte, door de gemeenteraad van Amsterdam benoemd tot lector in de algebra, meetkunde en wijsbegeerte der mathesis.⁹⁸ Hij volgde De Vries op. Deze benoeming was dus in zekere zin als een bezuiniging te beschouwen, zonder dat het onderwijs aan de universiteit eronder zou lijden. In de vacature van Mannoury zou verder worden voorzien door de benoeming van een conservator tot lector.

Na zijn emeritaat zette Mannoury zijn werk vrijwel op de oude voet voort, behalve dat het professoraat natuurlijk was vervallen.⁹⁹ Hij prees zich gelukkig dat zijn vak geen hulpmiddelen als laboratoria of sterrenwachten vereiste, omdat die zoiets onmogelijk zouden hebben gemaakt. Als emeritus had Mannoury meer tijd om zich aan de significa te wijden. Samen met Scheffer richtte hij op 30 juni 1937 de Signifische Studieclub te Amsterdam op.¹⁰⁰ De bijeenkomst vond plaats in een zaal van De Roode Leeuw. Naast Mannoury en Scheffer waren ook J. Bethlem, Van Dantzig, J.J. de Jongh en Mannoury's zoon Jan bij deze Studieclub betrokken. In de eerste vergadering sprak Jan het openingswoord. Scheffer hield een inleiding. De officiële oprichting werd uitgesteld tot 8 september 1937. Ook deze bijeenkomst vond plaats in een zaal van De Roode Leeuw. Volgens een krantenbericht in *De Telegraaf* stelde de Studieclub zich ten doel: “De praktische beoefening der significa en de verbreiding dezer wetenschap.”¹⁰¹ Scheffer werd verkozen tot voorzitter, Jan tot secretaris. Deze laatste kon zich later weinig van de Studieclub herinneren en voor zover hij wist, was de club spoedig uitgebloed.

Significs (1937)

Bij Mannoury's afscheid als hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam was Neurath niet aanwezig. De reden hiervoor was dat hij het nieuws niet op tijd had vernomen. In een brief van 7 juni 1937 schreef Neurath aan Mannoury dat hij en zijn vrouw in de krant hadden gelezen dat Mannoury was gestopt met zijn onderwijsactiviteiten: “Wir haben sehr bedauert nicht bei denen

⁹⁶Amsterdamsche Studenten-Almanak voor het jaar 1938', p. 81.

⁹⁷Ibid.

⁹⁸KB HK, *De Telegraaf* (24 juni 1937).

⁹⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

¹⁰⁰PA BW, E-mail J. Mannoury aan B. Willink (1 december 1999).

¹⁰¹KB HK, *De Telegraaf* (9 september 1937).

gewesen zu sein, die Ihnen bei Ihrer Abschiedsrede die Hand schütteln konnten, jedenfalls senden wir Ihnen unsere herzlichsten Grüsse. Zij hoopten dat, nu Mannoury meer vrije tijd had, hij samen met zijn vrouw Betsy wat vaker naar Den Haag kon komen. Neurath had nog een ander verzoek:

Heute komme ich mit einer grossen Bitte. Wir geben nunmehr eine Encyclopaedia heraus, ein Bericht aus der *New York Times* liegt bei. Mitarbeiter der ersten 20 Hefte, die nur Einführungen bringen, sind u.A. Dewey, Enriques, Lukasiewicz, Carnap, Morris, Frank, Brunswik, usw. Es soll nun der Ausbau der weiteren Bände besprochen werden. Wir laden Sie nun ein dem Advisory Committee der Enzyklopädie anzugehören, dem u.A. angehören: Stebbing, Tarski, Lukasiewicz, Woodger, usw. usw. Ich möchte insbesondere von Ihnen hören, in welcher Weise wir in den späteren Bänden den Enzyklopädie die Ihnen am Herzen liegenden Fragen behandeln können.¹⁰²

Mannoury stemde in met Neuraths verzoek om zitting te nemen in het Advisory Committee van de encyclopedie. Ook gaf hij aan dat hij dit keer zou deelnemen aan het internationale congres van de Unity of Science, dat in de zomer van 1937 te Parijs zou worden gehouden.

Op 13 juli 1937 liet Neurath in een brief aan Mannoury weten dat hij zich verheugde op Mannoury's deelname aan het Advisory Committee en aan het Parijse congres:

Das ist fein, dass Sie nach Paris kommen! Ich schreibe Ihnen erst heute, weil wir über das Programm noch nicht ganz im klaren waren. Da wir diesmal, um den Kongress Descartes keine Konkurrenz zu machen, uns auf eine Konferenz beschränkt haben, ist nicht sicher, ob die Parallelsitzung am 30. Juli gehalten wird. Aber ich hoffe, Sie Sprechen auf alle Fälle im Rahmen der anderen Diskussionen kurz zu uns, denn es ist für uns doch eine besondere Freude, dass Sie zum ersten Mal in unserer Mitte sind. Es ist ja nicht schwierig, Ihre Bemerkungen sei es mit der Symbolik in Verbindung zu bringen, sei es mit der Enzyklopädie. Ich nehme jedenfalls Ihren Namen für die Diskussion in Vormerkung. Ich freue mich sehr, dass Sie uns bei der Enzyklopädie in jeder Weise helfen wollen und hoffe, dass wir bald näheres besprechen können.¹⁰³

Verder schreef Neurath dat zijn vrouw een nieroperatie had moeten ondergaan en dat zij het erg fijn zou vinden als Mannoury en Betsy haar zouden komen bezoeken. Zij lag in de Diaconessen-inrichting aan de Bronovolaan te Den Haag en mocht dagelijks tussen 13.30 en 14.40 uur bezoek ontvangen:

¹⁰²PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 juni 1937); zie ook p. 490.

¹⁰³PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (13 juli 1937).

Vielleicht können Sie es einrichten, dass Sie beide zusammen erst meine Frau besuchen (...) – mehr als 2 Personen dürfen nicht zugleich kommen – und dann mich in meinem Büro aufsuchen, wo ich Ihnen gern einen Thee anbieten möchte und Ihnen einiges von meiner Visual Education anbei zeigen kann. Vielleicht sagen Sie mir, wann wir Sie erwarten können.¹⁰⁴

Mannoury liet Neurath weten dat hij en Betsy naar Den Haag zouden komen, maar het geplande bezoek kwam te laat. Neuraths vrouw overleed op 20 juli 1937 aan de gevolgen van een nierontsteking. Twee dagen na haar overlijden schreef Neurath hierover aan Mannoury:

Es ist grauenhaft das schrittweise Auslöschen mitanzusehn – ich war die Nacht über in der Klinik. Am 19. Mittags lachte sie noch über einen Scherz und sprach mit mir, am Abend, gab sie noch kurze Antworten, am Morgen sprach sie nur noch holländisch, weil sie meinte, ich sei die Schwester, die ihr Wasser reichen solle, dann hörten auch diese Reaktionen auf – bald wären es 40 Jahre geworden, dass ich meine Frau kennen lernte, ich war damals Gymnasiast und sie mit Eltern und dem verstorbenen Bruder auf dem Lande im Winter ... 25 Jahre verheiratet. Der 20. Juli war ihr Geburtstag. Ich konnte ihr viele Geburtstagsbriefe vorlesen und allen Grüsse bestellen.¹⁰⁵

In de dagen voor haar overlijden had zij nog gesproken over de komst van Mannoury en Betsy, waar zij, zoals altijd, erg naar had uitgekeken. Neurath schreef: “Sie haben sicher gefühlt, wie sehr sie Ihnen zugetan war und wie glücklich sie über jedes Zusammensein mit Ihnen war. Sie freute sich auch diesmal schon auf den Besuch.”¹⁰⁶ Aan het eind van de brief bracht Neurath zijn groeten over aan Betsy en hij schreef dat hij en Mannoury elkaar een paar dagen later in Parijs zouden zien.

Het derde internationale congres van de Unity of Science vond plaats van 29 tot 31 juli 1937 te Parijs.¹⁰⁷ Aangezien het organisatiecomité van de encyclopedie, dat bestond uit Carnap, Frank, Jørgensen, Morris, Neurath en Rougier, erin geslaagd was om een contract met de University of Chicago Press te sluiten voor de eerste twee delen van de International Encyclopedia of Unified Science, was dit derde congres uitsluitend gewijd aan dit ambitieuze project, terwijl ‘The Unity of Science’ het onderwerp werd van een van de zes secties op het aansluitende Ninth International Congress of Philosophy (Congrès Descartes). Dit stimuleerde

¹⁰⁴PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (13 juli 1937).

¹⁰⁵PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (22 juli 1937).

¹⁰⁶PA BW, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (22 juli 1937).

¹⁰⁷Stadler, *The Vienna Circle*, p. 182.

de samenwerking in kleine kring, waarvan het resultaat in 1938 werd gepresenteerd in deel 6 van de serie *Einheitswissenschaft/Unified Science/Science Unitaire*, dat door Neurath werd geredigeerd en door Van Stockum uitgevers te Den Haag werd uitgegeven. Dit deel bevatte bijdragen van Brunswik, C.L. Hull, Mannoury, Neurath en Woodger. Achter deze uiterlijke harmonie gingen echter wezenlijke meningsverschillen schuil over de inhoud en de vorm van de International Encyclopedia of Unified Science, die tussen Carnap en Neurath waren ontstaan. In het officiële verslag was hiervan echter niets terug te lezen:

The encyclopedia conference was opened by Louis Rougier; the last speech was given by Philipp Frank. Otto Neurath reported on the work on the encyclopedia and on the fundamental problems connected with setting it up. Enriques (Rome) took a very active part in the debate, elaborating on the history of the sciences and also questioning the encyclopedia's 'program'. Egon Brunswik dealt with the problem of a uniform presentation of the different movements in psychology and of integrating the overall results into the framework of the sciences. Other participants in the discussion included Kraft (Utrecht), Mannoury (Amsterdam), Ness (Oslo) and Rubin (Copenhagen) ... The encyclopedia conference also included a debate on the unification of logical symbolism, the main participants of which were Rudolf Carnap (Chicago), Heinrich Behmann (Halle/S.), Paul Bernays (Zurich), Olaf Helmer (Chicago), Heinrich Scholz (Münster), and Alfred Tarski (Warsaw).¹⁰⁸

En met betrekking tot het conflict:

Paris also saw two discussions devoted to settling undecided questions. One, introduced by Carnap and Neurath, dealt with the concept of truth; the other, introduced by Carnap and Reichenbach, with the concept of probability.¹⁰⁹

Het belangrijkste verschil was, globaal gezegd, dat Neurath uitging van een uitgesproken empirisme, terwijl Carnap uitging van een formeel georiënteerde semantiek in de geest van Tarski's correspondentietheorie. Dit verschil in inzicht heeft ook na de conferentie zijn sporen nagelaten in de correspondentie tussen Carnap en Neurath.

Op de laatste congresdag hield Mannoury een referaat over "Significs" (1937), waarin hij een beknopte omschrijving gaf van de signifiſche werkwijze.¹¹⁰ Intussen was hem duidelijk geworden dat er toch belangrijke verschillen in benadering bestonden tussen de signifiſci en de andere congresdeelnemers: "The working methods of the Dutch signifiſcists and especially their method of definition is

¹⁰⁸O. Neurath, geciteerd in: Stadler, *The Vienna Circle*, p. 182.

¹⁰⁹O. Neurath, geciteerd in: *ibid.*

¹¹⁰Van Nieuwstadt, 'De Nederlandse signifiſca', p. 352.

radically different from the ones followed by the symbolic logicians represented here.”¹¹¹

Mannoury begon met enkele opmerkingen over de geschiedenis van de signifi-
fische beweging in Nederland. Hij herinnerde zich nog heel levendig dat, toen
hij ongeveer vijftig jaar eerder de wiskundewereld betrad en enthousiast sprak
over Leibniz' *New essays on the human understanding* (1704) en de werken van
Frege, E. Schröder en Peano, zijn oudere collega's niets wilden weten van dit
nieuwe symbolisme. De situatie veranderde geleidelijk toen de Italiaanse school
van Peano begon te bloeien en de *Principia Mathematica* (1910, 1912, 1913) van
Russell en A. N. Whitehead verscheen, en men moest erkennen dat de pasigrafie
een waardevol middel was om onderzoek te doen naar de grondslagen van de
wiskunde “safe from human error.”¹¹² Zoals bijna ieder beginnend logicus was
Mannoury destijds zelf een rigide dogmatisch formalist van de Hilbertiaanse
school, en hij en zijn vriend Brouwer werden in hun vriendenkring als elkaars
tegenpolen gezien. Na meer dan twintig jaar samenwerken kwamen beiden
echter tot het inzicht dat de tegenstelling tussen formalisme en intuïtisme niet
zo absoluut was als het leek, maar eerder van emotionele en volitionele aard was,
en zij richtten hun aandacht steeds meer op de psychologische ondergrond van
deze meningsverschillen. Dit idee leidde hen, in nauwe samenwerking met Borel,
Van Eeden en Van Ginneken, tot een werkwijze die zij ‘significa’ noemden en zij
werden het eens over het basisprincipe dat de betekenis van een ‘taaldaad’ voor
spreker en hoorder slechts voor een deel beoordeeld kan worden naar de daarbij
gebezigde woorden of symbolen en niet dan bij benadering in andere woorden
uit te drukken is.¹¹³ Het belangrijkste kenmerk van deze werkwijze is dat een
‘taaldaad’ wordt beschouwd als een geestelijk verschijnsel en een methode die
in dit onderzoek vaak met goed gevolg kan worden toegepast, is de omzetting
of vertaling van de gangbare dualistische terminologie – die onderscheid maakt
tussen begrippen als ‘waar’ en ‘niet waar’, ‘wil’ en ‘oorzaak’, ‘ik’ en ‘niet ik’, ‘nu’ en
‘niet nu’ – in de unitaire ‘autopsychologische’ of ‘ik-nu-terminologie’, dat wil zeg-
gen in de terminologie die uitsluitend spreekt over de geestelijke verschijnselen
van een proefpersoon op een bepaald moment. In het vervolg van zijn betoog
vatte Mannoury kort samen wat hij hierover had gezegd in zijn “Psikologia Ana-
lizo de la Matematika Pensmaniero (Psychologische Analyse van de Wiskundige
Denkvorm)” (1937), het artikel waarop hij zich in zijn referaat baseerde. In dit
artikel leidde hij de signifiante werkwijze als volgt in:

¹¹¹G. Mannoury, ‘Significs’, in B. McGuinness (redacteur), *Unified science. The Vienna Circle monograph series originally edited by Otto Neurath, now in an English edition* (Dordrecht: D. Reidel Pub. Co, 1987), p. 162.

¹¹²Ibid.; zie ook p. 55, p. 77, p. 119, p. 179 en p. 278.

¹¹³Zie ook p. 289 en p. 437.

Wie zich en anderen rekenschap tracht te geven van de ons mensen ten dienste staande verstandhoudingsmiddelen, kan dit niet doen, dan door aanwending van diezelfde verstandhoudingsmiddelen: diamant kan enkel met diamant geslepen worden. Hiermede is aan alle wijsbegeerte, alle kennis-theorie en alle signifik een natuurlijke grens gesteld, ... die wij niettemin steeds geneigd zijn, uit het oog te verliezen. Het kan daarom zijn nut hebben, nu en dan op het gebied te wijzen, dat aan gene zijde van die grens gelegen is: de beleving zelve, om van daaruit naar de, hetzij intuïtieve, hetzij meer bezonnen verstandhouding terug te keren. Anders gezegd: van de introspectie uit te gaan, om tot synthetische signifik te geraken.¹¹⁴

Mannoury deed een poging tot de uitmeting en afbakening van die weg, die via de autopsychologie – dat wil zeggen de verwoording van het rechtstreeks gegevene – naar de algemene psychologie, de natuurwetenschappen en de maatschappijleer leidde, in de hoop dat anderen zich geroepen zouden voelen om die weg te banen en verder uit te bouwen, hetzij dan met of zonder verzet van de door hem gestelde bakens. Mocht die hoop vervuld worden, dan zou een organische aaneensluiting van wetenschap en levenskunst verkregen zijn, die geen starre en formele eenheid, maar een levend en zich ontwikkelend geheel zou vormen.

Het uitgangspunt van de signifikante werkwijze was, zoals gezegd, de introspectie. Mannoury ging ervan uit, dat onmiddellijk door zelfwaarneming de volgende innerlijke processen gegeven zijn:

- a. Het uiteenvallen ('Zergliederung') van ons momentleven in kernlevensverschijnselen of *psychische elementen*, die min of meer van elkander onderscheiden, doch tevens min of meer rechtstreeks met elkander verbonden zijn (relaties of *psychische associaties*);
- b. de vorming van groepen of conglomeraten van psychische elementen (elementen van hogere orde of *psychische complexen*), die door eveneens geconglomereerde associaties (*complexassociaties*) verbonden zijn;
- c. het meer op de voorgrond treden (= meer onmiddellijk gegeven zijn) van een deel dier elementen en complexen, tezamen een complex van hogere orde (het *ik-nu complex*) vormend, dat door talrijke associaties met de overige verbonden is.¹¹⁵

Bijvoorbeeld: aan een proefpersoon wordt een teken gegeven en gevraagd om zijn 'ik-nu-complex' te beschrijven. Hij noemt: de waarneming van het teken en van zijn zichtbare omgeving, zijn lichaamsgebaarwording, de voorstelling

¹¹⁴G. Mannoury, 'Psikologia analizo de la matematika pensmaniero (Psychologische analyse van de wiskundige denkvorm)', *Synthese*, 2:10 (1937), p. 406.

¹¹⁵Ibid., p. 408.

van zijn niet zichtbare naaste omgeving en de impuls om de gevraagde mededeling te doen. Door een meer intensieve en nauwkeurige zelfwaarneming, die eventueel door hulpmiddelen van buitenaf ondersteund kan worden, zijn talrijke ‘psychische elementen’ en ‘psychische complexen’ te onderkennen, die aan de onmiddellijke zelfwaarneming ontsnappen.¹¹⁶ Hierdoor wordt een (onscherpe) tweedeling van de levensverschijnselen in ‘onderbewustzijn’ en ‘bovenbewustzijn’, ‘ondercomplexen’ en ‘bovencomplexen’, ‘onderassociaties’ en ‘bovenassociaties’ mogelijk gemaakt. Bijvoorbeeld: de proefpersoon noemt als voorbeelden van zijn ‘bovencomplexen’ op het door het gegeven teken aangeduide moment, behalve het ‘ik-nu-complex’: zijn voorstelling van zijn eigen naam en woning, en als voorbeelden van zijn ‘ondercomplexen’: zijn zwakke en vage herinneringsbeelden van de voorbijgangers die hij op zijn weg naar het laboratorium is tegengekomen.¹¹⁷

Aan het ‘ik-nu-complex’ is een reeks van gelijksoortige en geleidelijk in elkaar overgaande complexen geassocieerd – de ‘ik-voorheen-complexen’ of ‘ik-herinneringen’ –, die een duidelijke rangschikking vertonen. Mannoury wees in dit verband naar Brouwers ‘tijdsintuïtie’.¹¹⁸ Ook het merendeel van de overige ‘psychische elementen’ en ‘psychische complexen’ zijn door koppeling aan bepaalde termen van de reeks der ‘ik-herinneringen’ aan deze rangschikking onderworpen. Verder is aan iedere ‘ik-herinnering’ een overeenkomstige ‘complexreeks’ verbonden – de ‘ik-herinneringen’ van de tweede en hogere orde –, zodat deze reeksen tezamen (geschematiseerd) de structuur vertonen van een falanx die steeds breder, maar tevens steeds moeilijker waarneembaar wordt. Bovendien is aan het ‘ik-nu-complex’ een tweede, veel minder uitgebreide en minder bewuste, falanx van gelijksoortige complexen – de ‘ik-verwachtingen’ van de eerste, tweede en hogere orde – gekoppeld, waarvan de rangschikking een voortzetting van de ‘tijdsintuïtie’ in de richting ‘herinnering-nu’ vormt.¹¹⁹ Het ‘ik-nu-complex’, de ‘ik-herinneringen’ en de ‘ik-verwachtingen’ tezamen vormen een hecht verbonden complex, dat door Mannoury als het ‘ik-complex’ werd aangeduid.

Ook alle andere complexen en elementen worden door herinneringsfalanxen gevolgd, maar ten aanzien van de onderkenbaarheid van hieraan rechtstreeks gekoppelde verwachtingen bestaat een belangrijk verschil: “Sommige complexen vertonen een zeer scherp aanvangende herinneringsfalanx, maar onmiddellijk voorafgaande verwachtingen zijn niet waarneembaar (gewaarwordingen of *abrupte complexen*), andere daarentegen worden door een duidelijk verwach-

¹¹⁶Mannoury, ‘Psikologia analizo de la matematika pensmaniero’, p. 409.

¹¹⁷Zie ook p. 383.

¹¹⁸Zie p. 143; zie ook p. 145.

¹¹⁹Mannoury, ‘Psikologia analizo de la matematika pensmaniero’, p. 410.

tingsstadium voorafgegaan, dat met het herinneringsstadium samenvloeit (impulsen of *vloeiende complexen*).¹²⁰ Voorbeelden van ‘abrupte complexen’ zijn de waarneming van een teken of een invallende gedachte. Voorbeelden van ‘vloeiende complexen’ zijn de impulsen van een geoefend danser of de impulsen van iemand die in gedachte een versje opzegt.

Ook tussen de associaties op zichzelf beschouwd, worden introspectief verschillen waargenomen. De ‘psychische associaties’, die de ‘psychische elementen’ met elkaar verbinden, kunnen als volgt worden ingedeeld: “a. *Beoordelingsassociaties* tegenover *vergelijkingsassociaties* en b. positieve beoordelingsassociaties of *lustassociaties* tegenover negatieve beoordelingsassociaties of *onlustassociaties* en positieve vergelijkingsassociaties of *herkenningen* tegenover negatieve vergelijkingsassociaties of *onderscheidingen*.”¹²¹ Voor de schematische terugvoering van de tegenstelling ‘herkenning–onderscheiding’ tot de tegenstelling ‘lust–onlust’ en het verband van beide tegenstellingen met die tussen verwachting en herinnering verwees Mannoury naar zijn *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) en zijn “Die Signifischen Grundlagen der Mathematik” (1934).¹²² Mannoury gaf enkele voorbeelden. ‘Lustassociatie’: de associatie tussen een hittegebaarwording en de verwachting om zich te zullen verfrissen; ‘onlustassociatie’: de associatie tussen een hittegebaarwording en de voorstelling van voortgezette verwarming; ‘herkenningen’: de associatie tussen de rechtstreeks aan een psychische eenheid gekoppelde herinneringen en ‘onderscheidingen’: de associatie tussen de voorstelling van hitte en die van koude, die van het naar rechts wenden van het hoofd en het naar links wenden van het hoofd.

De ‘complexassociaties’, die de ‘psychische complexen’ met elkaar verbinden, zijn uiteraard van gemengd karakter, hoewel meestal een van de vier bovengenoemde typen overheersend is.¹²³ Deze associaties verbinden de uit psychische eenheden opgebouwde complexen tot complexen van hogere orde van zeer verschillende omvang, structuur en bewustzijnsgraad, die echter merendeels óf een overheersend abrupt, óf een overheersend vloeiend karakter dragen. Die laatste behoren tot, of staan in rechtstreeks verband met het reeds omschreven ‘ik-complex’, terwijl de eerste gekoppeld zijn aan een eveneens hecht verbonden en grotendeels onderbewust complex: het ‘objectieve werkelijkheidscomplex’ of ‘omcomplex’. Een voorbeeld van een complex van overheersend abrupt karakter is onze waarneming van een hamer of nijptang. Een voorbeeld van een complex van overheersend vloeiend karakter is onze herinnering aan het hanteren van

¹²⁰Mannoury, ‘Psikologia analizo de la matematika pensmaniero’, p. 410.

¹²¹Ibid., p. 411.

¹²²Zie ook p. 176 en p. 441.

¹²³Mannoury, ‘Psikologia analizo de la matematika pensmaniero’, pp. 411–412.

een dergelijk werktuig.

Het was voor Mannoury niet mogelijk om in zijn korte referaat zelfs maar een schetsmatig overzicht te geven van de verdere ontwikkeling van bovenstaand idee en van de manier waarop via de auto-psychologische terminologie, eerst een algemene psychologische terminologie en vervolgens een natuurwetenschappelijke en een wiskundige terminologie konden worden afgeleid.¹²⁴ Daarom verwees hij naar zijn andere geschriften, in het bijzonder naar zijn artikelen “Die Signifischen Grundlagen der Mathematik” (1934) en “Psikologia Analizo de la Matematika Pensmaniero (Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm)” (1937).

Tot slot merkte Mannoury op dat het gebruik van een kunstmatige internationale taal grote voordelen zou bieden bij de constructie van wetenschappelijke terminologieën. Een dergelijke rationeel gecreëerde taal vormt een brug tussen de dagelijkse omgangstaal (‘verkeerstaal’), waarin de betekenissen van woorden voortdurend aan verandering onderhevig zijn, en het zuiver gevoelloze systeem van symbolen (‘symbolentaal’).¹²⁵ Dit was ook de reden waarom hij zijn laatst genoemde artikel over dit onderwerp in een internationale taal had opgesteld, hoewel dit de publicatie enkele jaren had vertraagd:

And I can only hope that the resistance which the scientific world still offers today to Esperanto, and which it offered to pasigraphy fifty years ago, will soon vanish, and that science will again have at its disposal a common, generally intelligible means of communication, as it did in the middle ages. For the use of such a ‘unified language’ can only facilitate the advent of a ‘unified science’.¹²⁶

Na afloop van het congres stuurde Mannoury een brief aan Van Dantzig, waarin hij schreef:

De vorige week ben ik 5 dagen naar Parijs geweest, om het congres van de ‘Union-of-Science-movement’ (of op z’n Hollands: van de Wiener Kreis) bij te wonen en het is me eigenlijk gezegd niet erg meegevallen. Ze zijn erg orthodox formalist en van signifisch inzicht volkomen gespeend. Zo werd er b.v. ernstig over gediscussieërd, of de waarschijnlijkheid, ‘dat de relativiteitstheorie juist zal blijken te zijn’, berekenbaar is of niet en alleen Von Mises scheen in te zien, dat dat klinkklare onzin is. Ik heb me er grotendeels buitengehouden, maar heb toch de laatste dag gelegenheid gekregen een korte uiteenzetting (van ’n half uur ongeveer) te geven van de werkwijze

¹²⁴Mannoury, ‘Significs’, p. 163.

¹²⁵Zie ook p. 281, p. 289, p. 386, p. 438 en p. 494.

¹²⁶Mannoury, ‘Significs’, p. 163; zie ook p. 92, p. 108, p. 200, p. 468 en p. 485.

van ons hollandse significci, wat wel enige belangstelling scheen te wekken. Carnap vroeg me tenminste na afloop om 'n doorslag van mijn "Analizo psikologia", die ik met 'n enkel woord had vermeld.¹²⁷

Volgens een dagboeknotitie stelde Mannoury inderdaad een doorslag van zijn "Analizo Psikologia", dat hij al enige tijd in portefeuille had, aan Carnap ter hand. Het artikel zou een paar maanden later in het oktobernummer van *Synthese* worden gepubliceerd.¹²⁸

Internationale Signifische Studiegroep te Amsterdam

Op initiatief van de redactie van *Synthese* werd op 5 september 1937 de Internationale Signifische Studiegroep te Laren opgericht, waarbij ook Mannoury zich aansloot. Het doel van deze Studiegroep was "zooveel mogelijk eenheid te brengen in de wetenschappelijke termen, zoodat men elkaar beter leert verstaan en dus begrijpen, waaruit weer nieuwe mogelijkheid voor synthese geboren wordt."¹²⁹ De nieuwe groep wilde het werk van de Signifische Kring voortzetten. De beginselverklaring van de Signifische Kring werd hierbij als richtsnoer genomen en het was vooral de volgende passage uit deze beginselverklaring, die de aandacht van de initiatiefnemers had getrokken:

De onderteekenaars zijn het er over eens, dat dit onderzoek [signifisch taal-onderzoek] meer stelselmatig dan tot nu toe zou kunnen geschieden, dat daarbij aan de experimenteele en statistische methoden, naast het introspectief onderzoek naar de (vaak een duidelijk intellectueel karakter dragende) subconsciënte elementen, een ruime plaats dient te worden toegekend, dat dit onderzoek de bruikbaarheid der taal als middel van verstandhouding en van ordening der gedachten ten goede kan komen, en dat het, zij het middelen, een doeltreffende uitbreiding der taalmiddelen kunnen bevorderen.¹³⁰

Tot de leden van de kerngroep behoorden Clay, Van Dantzig, Godefroy, Groot, Mannoury – die als enige ook de Signifische Kring had meegemaakt –, Scheffer, Schoenmaekers, Vuysje, Westendorp Boerma en diens vrouw, en een vijftal anderen.¹³¹

¹²⁷Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (6 augustus 1937), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 18.

¹²⁸Mannoury, 'Dagboek I', p. 59.

¹²⁹KB HK, *Het Vaderland* (14 oktober 1937).

¹³⁰L.E.J. Brouwer et al., geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 140, D. Vuysje, 'Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949' (Typoscript, 1950), p. 1; zie ook p. 291.

¹³¹Mannoury, 'Dagboek I', p. 60.

In het artikel “De Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)” (1938) schreef de *Synthese*-redactie een kort inleidend woord over het verband tussen de oude en de nieuwe groep. Toen, twintig jaar eerder, Borel namens de raad van bewindvoerders van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam – die bestond uit Borel, Brouwer, Van Eeden en Mannoury – tot Buber de uitnodiging richtte om toe te treden tot de door dit Instituut te stichten en in stand te houden Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie, opperde Buber enige bezwaren tegen de taak, die het Instituut aan de Academie had toegedacht.¹³² De Academie, zo werd een deel van deze taak omschreven, zou “woorden van spiritueele waarde creëren voor de talen der Westersche volken, en aldus aan die spiritueele waarden een plaats geven in de onderlinge verstandhouding der Westerlingen.”¹³³ Maar het scheppen van woorden was voor Buber een der meest mysterieuze verschijnselen van het geestelijk leven. Het ontstaan van het woord was een wonder, dat zich in de ontvlamde en geopende ziel van de wereld-verbeeldende, wereld-ontdekkende mens voltrok. Alleen een dusdanig in de geest geboren woord kon in de mens leven. Daarom kon het, aldus Buber, niet de taak van een gemeenschap zijn om het woord te creëren. Een gemeenschap van gelijkgezinde mensen als die in de Academie mocht en moest zich slechts een zuivering van het woord ten doel stellen. Het misbruiken van grote oude woorden moest worden bestreden, het gebruik van nieuwe woorden was niet te leren. Echter, zo schreef de *Synthese*-redactie, de tijden waren veranderd en de denknoden en denkverwarring waren nog groter dan twintig jaar eerder:

Tallooze nieuwe ideeën en waanideeën dringen zich aan den denkenden mensch van heden op. Maar een groot deel van de huidige generatie vermag ze niet te ziften. Het critisch vermogen is bij velen zeer gedaald, waaraan de ondermijning van het gezag der ratio door de irrationeele machten niet vreemd zal zijn.¹³⁴

Deze situatie had de redactie van *Synthese* ertoe gebracht een aantal Nederlandse en buitenlandse denkers uit te nodigen om het werk van de vroegere Signifische Kring voort te zetten met de moderne hen ten dienste staande denkmiddelen. Ook Buber meende dat hij zich niet mocht onttrekken aan de op begripsverheldering gerichte arbeid van de nieuwe groep. Ook hij achtte de tijd gekomen om ten opzichte van het moderne denken en vooral van de terminologie, waarvan dit denken zich bediende, een scherp-kritische houding aan te nemen. Hij zou dan ook enkele bijdragen leveren aan het tijdschrift *Synthese*.

¹³²Zie ook p. 245.

¹³³*Synthese* (Redactie), ‘De Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)’, *Synthese*, 3:9 (1938), p. 369; zie ook p. 243, p. 292, p. 461 en p. 493.

¹³⁴*Ibid.*

Tot het einde van 1939 kwam de Internationale Signifische Studiegroep ruim twintig keer bijeen voor besprekingen onder voorzitterschap van Godefroy, die jarenlang zeer uitvoerige openingswoorden en samenvattingen van inleidingen verzorgde.¹³⁵ Een maand na de oprichting telde de Studiegroep zestien Nederlandse en drie buitenlandse leden. De drie buitenlanders waren allen lid of sympathisant van de Wiener Kreis: Neurath, Waismann, die inmiddels van Wenen naar Cambridge was verhuisd en J. Schächter, die in Wenen was achtergebleven, in armoede leefde en niet tot academische reizen in staat was. Hij zou een papieren lid blijven. Mannoury was een van de belangrijkste leden. Hij vulde gaten op in het programma met inleidingen over zijn eerdere werk, diende schriftelijke bijdragen in wanneer hij zelf niet persoonlijk aanwezig kon zijn bij de vergaderingen, gaf de leden van de Studiegroep steeds nieuwe ideeën en speelde een grote rol in de themakeuze. Op zijn voorstel werden er secties in het leven geroepen, waarin specifieke toepassingen van de signfica werden onderzocht.¹³⁶ Zo was er een biologische, een massapsychologische, een ethisch-juridische sectie en een sectie voor het verificatieonderzoek van uitspraken ‘binnen en buiten de psychische gezondheidsbreedte’. De bijeenkomsten van de Studiegroep waren niet grootschalig en er was niet altijd eenstemmigheid, noch met betrekking tot praktische zaken, zoals de vergaderlocaties en de themakeuzen, noch wat betreft inhoudelijke punten. Toch groeide de Studiegroep van zestien leden in 1937 naar meer dan zestig in 1939.

De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling (1938)

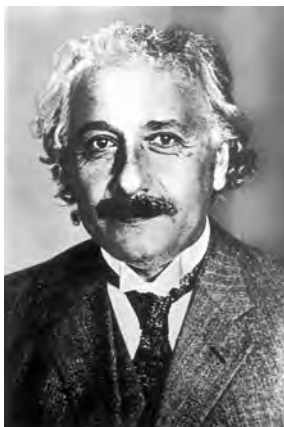
In 1905 had Mannoury reeds gewezen op het belang van de internationale hulptaal voor het verbeteren van de verstandhouding tussen mensen en sindsdien had hij zijn boodschap regelmatig herhaald.¹³⁷ In 1936 schreef hij voor het eerst een artikel in het Esperanto, dat onder de titel “Psikologia Analizo de la Matematika Pensmaniero (Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm)” (1937) in *Synthese* werd gepubliceerd. Volgens Mannoury was deze uitdrukingsvorm voor de aartsconservatieve kamergeleerden nog ‘bokkenspaans’, maar voor de duizenden *man in the street* was het de voertaal van de mensheid der toekomst: “La komunikilode la estonta homaro!”¹³⁸ In 1938 verscheen Mannoury’s artikel “La Signifo de Esperanto por la Scienca Interŝanĝo de Pensoj” (1938) in

¹³⁵Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, pp. 8–10.

¹³⁶Heijerman, ‘Een tragische komedie?’, pp. 103–104.

¹³⁷Zie ook p. 92, p. 108, p. 200, p. 468, p. 485 en p. 512.

¹³⁸Mannoury, ‘Psikologia analizo de la matematika pensmaniero’, p. 407.



A. Einstein.

Heraldo de Esperanto. Dit was het tijdschrift van de Internationale Esperanto-Liga, de grootste en belangrijkste neutrale Esperanto-vereniging, die in 1936 was opgericht. Het artikel werd in het Nederlands gepubliceerd onder de titel “De Betekenis van het Esperanto voor de Wetenschappelijke Gedachtewisseling” (1938) in *Nederlanda Esperantisto*, het officiële orgaan van de Nederlandse Esperantistenvereniging ‘La Estonto estas Nia’, die in 1931 was opgericht.

Mannoury wees in zijn artikel op het belang van het Esperanto als communicatiemiddel in de wetenschappelijke wereld. Hij citeerde Einstein die in zijn boek *Mijn kijk op het leven* (1934) het volgende had geschreven:

Nog in de zeventiende eeuw waren de geleerden en kunstenaars van geheel Europa zo nauw verenigd door een gemeenschappelijke ideële band, dat hun samenwerking nauwelijks werd beïnvloed door de politieke gebeurtenissen. Deze gemeenschap werd nog versterkt door het algemeen gebruik van de Latijnse taal. Wij beschouwen thans die toestand als een verloren gegaan paradijs. De nationalistische hartstochten hebben de geestelijke gemeenschap vernietigd, en het Latijn, dat destijds allen verenigde, is dood. De gemeenschap der geleerden, thans de krachtigste vertegenwoordigers der nationale tradities, is verloren gegaan.¹³⁹

In deze opmerking van Einstein waren twee dingen die Mannoury sterk hadden getroffen: “In de eerste plaats haar juistheid en welsprekendheid en in de tweede plaats haar onvolledigheid.”¹⁴⁰ Immers, Einstein gaf er geen enkele blijk van dat hij het ‘verloren paradijs’ van de gemeenschap der wetenschap als heroverbaar

¹³⁹A. Einstein, geciteerd in: G. Mannoury, ‘De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling’, *Nederlanda Esperantista*, 19:7 (1938), p. 18.

¹⁴⁰Ibid.

beschouwde, terwijl toch reeds sinds bijna een halve eeuw het denkbeeld van een internationale voertaal tot nieuw leven was ontwaakt. Toch was Mannoury allerminst verbaasd over deze lacune in Einsteins verzuchting, want tot zijn spijt had hij al talloze malen ervaren dat juist in wetenschappelijke kringen een sterk vooroordeel tegen het denkbeeld van de schepping van een wereldtaal in het algemeen en tegen het Esperanto in het bijzonder viel waar te nemen:

Vooroordeel niet enkel, maar verregaande onwetendheid tevens: de meeste geleerden, die zich zouden schamen, als zij een Griekse of Latijnse kunstterm niet dadelijk zouden verstaan, weten van het bestaan van Esperanto en van de betekenis, die het reeds heeft gekregen, niets of nagenoeg niets. De bezwaren, die zij er tegen inbrengen, als men hen op dat belangrijk en merkwaardig cultuurverschijnsel opmerkzaam maakt, zijn meestal geen andere dan de van ouds bekende primitieve gevoelsuitingen omtrent het 'kunstmatige' en het 'onnatuurlijke' van het Esperanto, gepaard aan een ontstellend gebrek aan inzicht in de belemmering, die het taalverschil aan de wetenschap in de weg legt.¹⁴¹

Maar gelukkig waren er ook uitzonderingen en gaf menig vakgeleerde er blijk van toch niet uitsluitend vakgeleerde te zijn, aldus Mannoury. Toch werden ook door hen soms bezwaren geopperd tegen het gebruik van het Esperanto in hun wetenschappelijk verkeer en die bezwaren, Mannoury wilde het meteen toegeven, waren allerminst denkbeeldig. Deze waren in hoofdzaak de twee volgende:

- 1e. Wij vakmensen hebben geen tijd om ons op de studie van een geheel nieuwe taal toe te leggen, en
- 2e. als wij een wetenschappelijke verhandeling in het Esperanto zouden schrijven, zou die of niet gepubliceerd kunnen worden, of in elk geval de vakgenoten, voor wie het bestemd is, bezwaarlijk bereiken.¹⁴²

Zoals Mannoury reeds had gezegd zou hij deze bezwaren allerminst denkbeeldig willen noemen. Het was inderdaad voor oudere mensen niet gemakkelijk om goed en vlot Esperanto te leren spreken en schrijven, en het was evenmin gemakkelijk om een in het Esperanto geschreven wetenschappelijke verhandeling onder het oog van de vakgenoten te brengen. Mannoury wilde zelfs graag toegeven, dat hij beide bezwaren ruimschoots had ondervonden. En toch schenen ze hem geenszins overwegend tegenover de grote voordelen die aan een onbelemmerd internationaal verkeer verbonden waren. De genoemde moeilijkheden

¹⁴¹Mannoury, 'De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling', p. 18.

¹⁴²Ibid., p. 19.

waren immers van dezelfde aard als die aan elke vérstreckende verbetering in de weg stond: pioniersarbeid was zwaar en de vrucht ervan viel niet onmiddellijk. Maar juist deze moeilijkheden, zo ging Mannoury verder, verminderden snel en de tegenstand verzwakte naarmate het werk werd voortgezet:

De enige vraag behoort te zijn of het uitzicht op toekomstige voordelen de pioniersarbeid loont. *En ik voor mij ben er vast van overtuigd, dat dat hier inderdaad het geval is*, en wel niet alleen omdat door het doordringen van het Esperanto tot de, wetenschappelijke wereld het wetenschappelijk verkeer wordt bevorderd, maar bovenal, omdat de wetenschappelijke *uitdrukkingsmogelijkheid* er door wordt verhoogd.¹⁴³

Want alleen in de internationale taal waren de woordbetekenissen opzettelijk en weloverwogen gekozen, zodat zij uit de aard der zaak een grotere stabiliteit en een grotere objectiviteit bezaten dan de verstandhoudingsmiddelen van de natuurlijke talen.

Enige opmerkingen over taalgradatie (1938)

Op 17 oktober 1937 hield Mannoury het eerste referaat voor de Internationale Signifische Studiegroep, waarin hij kort inging op de geschiedenis van de signifi-sche beweging in Nederland en nog eens uitlegde wat zijn taaltrappentheorie inhield. Zijn bijdrage werd een jaar later gepubliceerd in het september-nummer van *Synthese* onder de titel “Enige Opmerkingen over Taalgradatie” (1938). Op verzoek van de redactie schreef Mannoury een inleidend woord tot dit eerste van de referaten, die voor de Internationale Signifische Studiegroep waren gehouden, en die de redactie zich voorstelde achtereenvolgens in *Synthese* te publiceren.¹⁴⁴

Mannoury begon met de opmerking dat hij graag aan het verzoek van de *Synthese*-redactie voldeed om een enkel inleidend woord te schrijven. Het vol-doen aan dit verzoek was hem des te aangenamer, omdat de oprichting van de Studiegroep in zekere zin te beschouwen was als een voortzetting of wederop-leving van de Signifische Kring, die van 1922 tot 1925 had bestaan, en waaraan Mannoury zulke aangename herinneringen had. De redactie van *Synthese* was zo bereidwillig geweest om de in deze Kring gevoerde besprekingen, voor zover zij indertijd voor publicatie gereed waren gemaakt, en de aan die besprekingen ten grondslag gelegde beginselverklaring in haar tijdschrift op te nemen onder de titel “Signifese Dialogen” (1937), zodat de lezer in de gelegenheid zou zijn om de gedachtegang van de nog te publiceren verslagen van de Studiegroep met

¹⁴³Mannoury, ‘De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling’, p. 19; zie ook p. 512.

¹⁴⁴*Synthese* (Redactie), ‘De Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)’, p. 370.

die van de vroegere Signifische Kring te vergelijken. Ongetwijfeld zou hierbij spoedig blijken, dat de nieuwe groep niet zonder meer als een voortzetting van de vroegere te beschouwen was, al had deze voortzetting bij de vorming van de Studiegroep wel voorgezeten. In de eerste plaats was dit organisatorisch niet het geval – Mannoury was de enige die een ‘personele unie’ tussen beide groepen vertegenwoordigde –, maar ook in ander opzicht bestond een belangrijk onderscheid:

Terwijl de Signifische Kring uitging van een gemeenschappelijke (en na rijp overleg tot stand gekomen) beginselverklaring, is dit bij de I.S.S. [Internationale Signifische Studiegroep] niet het geval geweest, zodat in de publicaties van deze laatste groep uiteraard een groter divergentie is te verwachten dan in die der eerste, ofschoon ook deze blijk geven van het grote verschil in filosofische, sociale en religieuze zienswijze harer leden. Toch is dit gemis aan een formele band bij de nieuwe groep m.i. allermint te betreuren, omdat daardoor aan de natuurlijke ontwikkeling van dit (zeer bescheiden) centrum van wijsgerige gedachtewisseling een grotere vrijheid wordt gelaten. En wellicht bestaat er kans, dat daardoor aan de nieuwe groepering een ietwat langere levensduur zal zijn beschoren dan aan de vorige ...¹⁴⁵

Hoe dit echter ook zijn mocht, de medewerkers van de Studiegroep stelden zich niet voor, dat van hun gezamenlijke arbeid wereldhervormende gedachtevernieuwingen zouden uitgaan. Hiervoor beseften zij maar al te goed dat dusdanige gedachtevernieuwingen dieper wortelden dan in het woord van de enkeling of in dat van enkelen. Misschien was juist omgekeerd het opkomen van nieuwe denkbeelden en opvattingen in kleinere kring als een symptoom te beschouwen van zich voltrekkende culturele evenwichtsverplaatsingen van wijder strekking: “En ik kan niet nalaten, uit dit gezichtspunt het op zich zelf weinig belangrijke verschijnsel van het veldwinnen der signifische gedachte in ons kleine landje in verband te brengen met soortgelijke ‘bewegingen’ in verscheidene andere landen,”¹⁴⁶ aldus Mannoury. Hij dacht hier aan de door wijlen Schlick om zich heen verzamelde Wiener Kreis, aan de gedeeltelijk hieruit voortgekomen en door Amerikaanse, Poolse en Engelse denkers beïnvloede Unity of Science Movement, aan het zich sinds enkele jaren in Frankrijk snel ontwikkelende Centre d’Etude des Problèmes Humains en aan nog vele min of meer afzonderlijke uitingen van dit soort gedachten. Mannoury kreeg hierbij de sterke indruk van een gemeenschappelijke drijfveer die aan dit alles, ondanks de zo uiteenlopende verschijningsvormen, een onmiskenbare levenskracht verleende:

¹⁴⁵G. Mannoury, ‘Enige opmerkingen over taalgradatie’, *Synthese*, 3:9 (1938), pp. 370–371.

¹⁴⁶*Ibid.*, p. 371.

De drijfveer namelijk, gelegen in een hevig verzet tegen begripsverwarring en begripsvervalsing, en in de hoop, de zekerheid bijna, dat het de mensheid zal gelukken, zich zelf beter te begrijpen en daardoor beter te beheersen dan tot nu toe. Heeft zij niet de krachten der natuur in steeds toenemende mate leren bedwingen? En zij zou het haar eigen hartstochten niet kunnen doen? Laat ons hopen van beter!¹⁴⁷

Na dit inleidend woord volgde de tekst van Mannoury's referaat over taalgradatie. Ten aanzien van de indeling van de taal in 'taaltrappen', zoals die indertijd door het kleine gezelschap signifiici dat zich in 1917 had gevormd, was ontworpen, wilde Mannoury allereerst opmerken dat deze door de ontwerpers allerminst als de enig mogelijke was bedoeld:

Beoogd werd alleen een zekere gradatie naar gelang van de meerdere of mindere woord- of begrippenassociaties, die aan een bepaald onderdeel van een bepaalde taaldaad (zeggen we korthedshalve: aan een bepaald *woord*) verbonden zijn. Van zulk een gradatie zijn uit den aard der zaak enkel de beide uitersten enigszins scherp te omschrijven: enerzijds die woorden, die *in het geheel niet* en anderzijds die, welke *uitsluitend* aan andere woorden of woordcomplexen gekoppeld zijn.¹⁴⁸

Tot de eerste taaltrap (de 'grondtaal') behoorde bijvoorbeeld de naam van een bepaald persoon, die onmiddellijk en althans in hoofdzaak aan één voorstelling verbonden was. Tot de laatste taaltrap (de 'symbolentaal') behoorde bijvoorbeeld een term uit de hogere wiskunde, die zuiver gedefinieerd werd met behulp van andere wiskundige termen. Het was meestal een lange weg die van een wiskundige term naar de grondwoorden voerde en de bedoeling van de taalgradatie was om die weg in een, overigens willekeurig, aantal 'etappes' in te delen.

Ook was het volstrekt niet de opvatting van de ontwerpers dat een gehele zin of een volledige meningsuiting onder een van de taaltrappen te rangschikken zou zijn:

Dit zal wel meestal uitgesloten zijn, want zulk een meningsuiting blijkt bij ontleding uit een aantal psychologische complexen te bestaan, min of meer aan bepaalde woorden of woordgroepen gebonden, en deze complexen dienen ieder afzonderlijk beschouwd te worden.¹⁴⁹

Als we het bijvoorbeeld hebben over 'Mijnheer Jansen', dan denken we niet aan een ander die misschien ook 'Jansen' heet, maar uitsluitend aan de bedoelde

¹⁴⁷Mannoury, 'Enige opmerkingen over taalgradatie', p. 371.

¹⁴⁸Ibid., p. 372; zie ook p. 281, p. 289, p. 386, p. 438, p. 494 en p. 512.

¹⁴⁹Ibid.

persoon. Daarom is dit een grondwoord, onmiddellijk aan een voorstelling verbonden. Daarentegen is een soortnaam als 'tafel' niet verbonden aan de voorstelling van één ding, maar aan de voorstelling van een aantal dingen die met het woord 'tafel' geassocieerd zijn. Ook kan de aard van de associaties bij de een aanzienlijk verschillen van die bij de ander. Nemen we bijvoorbeeld het woord 'laars'. Voor een schoenfabrikant moet een laars aan zeer bepaalde kenmerken voldoen en voor hem is het woord dus een soort van wetenschappelijke term geworden, die aan een vrij bepaalde definitie is verbonden. Voor niet-deskundigen op laarzengebied daarentegen is dit geenszins het geval. Zo zal ook een technische of een juridische term voor de deskundige aan een aantal definities en commentaren geassocieerd zijn, waarvan de leek onkundig is:

Spreekt bijv. de laatste over 'goede trouw', dan denkt hij daarbij vagelijk aan een aantal omstandigheden, waarin hij die uitdrukking heeft horen bezigen, maar de jurist weet van goede trouw onmiddellijk een geleerde omschrijving te geven, die zelve wederom een aantal juridische vaktermen bevat, die de leek niet kent. Deze vaktermen kunnen dan weer gedefiniëerd worden, enz. enz. tot. men aan de grondwoorden is gekomen, waarvan wij de betekenis enkel uit aanschouwing kennen.¹⁵⁰

De hier geschetste gedachtegang noemde Mannoury de 'analytische taalgradatie'. Hierbij gaat men uit van de gegeven taal en onderzoekt men een bepaalde taaldaad, of een onderdeel hiervan, ten aanzien van de associaties met andere woorden en woordherinneringen. Dit soort onderzoek kan dikwijls nuttig zijn om een begrip te verhelderen. Beschouwen we bijvoorbeeld het woord 'instinct' en meer in het bijzonder de gebruikelijke uitspraak dat dieren uit 'instinct' reageren, maar mensen door hun 'verstand' worden geleid. Dit woord 'instinct' is voor ons allen bekend, maar die kennismaking dateert niet uit onze eerste kinderjaren: we hebben dit woord geleerd door bemiddeling van andere woorden, die ons toen reeds bekend waren. Niet doordat men er ons een definitie van heeft gegeven, maar doordat we het steeds in verband met de levenshouding van dieren hebben horen gebruiken, in tegenstelling tot het woord 'verstand' dat in verband met mensen werd gebruikt:

Waaruit volgt dat de bovenbedoelde uitspraak geen uitspraak is omtrent mensen of dieren, maar omtrent het *spraakgebruik*. Eerst als iemand aan de termen instinkt en verstand bepaalde *indicaties* verbindt, krijgt zijn uitspraak een andere inhoud en moet die in een andere taaltrap worden ingedeeld. Op deze wijze kan de analytische taalgradatie (en dat is misschien

¹⁵⁰Mannoury, 'Enige opmerkingen over taalgradatie', p. 373.

haar voornaamste nut) dienen om het zoo vaak voorkomende en zo zelden onderkende ‘in een cirkel redeneren’ aan den dag te brengen.¹⁵¹

Geheel anders is de gedachtegang bij de synthetische opbouw van de taal, de ‘synthetische taalgradatie’. Hierbij kunnen we uitgaan van eenvoudige bestanddelen die analytisch tot een hogere taaltrap behoren, al zijn ze misschien niet door bepaalde definities vastgelegd. Bij de synthese worden deze termen dan als grondwoorden beschouwd, waarvan de oorspronkelijke omschrijving of definiëring buiten beschouwing wordt gelaten. Zo had Mannoury in zijn artikel “Psikologia Analizo de la Matematika Pensmaniero (Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm)” (1937) bijvoorbeeld ‘psychologische elementen’ en ‘psychologische associaties’ als uitgangspunt gekozen.¹⁵² Deze termen behoorden zeer zeker niet tot de grondwoorden van zijn taal – hij had ze niet in de kinderstoel leren kennen –, maar hij trachtte uit deze bouwstenen een terminologie op te bouwen, die ten slotte weer met de gebruikelijke zou samenvloeien. En ook deze opbouw geschiedt in ‘etappes’: de subjectief-psychologische en de objectief-psychologische terminologie, de taal van de fysica, de biologie, de sociologie, etc. moeten achtereenvolgens uit elkaar worden afgeleid en ook deze indeling kan men een indeling in taaltrappen noemen. Het onderscheid met de ‘analytische taalgradatie’ is echter dat ze niet uit de taalwaarneming is afgelezen, maar kunstmatig is gevormd, zij het ook met een bepaald doel en met gebruikmaking van fysisch, psychologisch of biologisch ervaringsmateriaal. Nemen we hier wederom de onderscheiding ‘instinct’ en ‘verstand’ tot voorbeeld en vragen we ons af hoe we deze termen in een signifiërende taalopbouw zouden kunnen invoeren, dan moeten we niet het spraakgebruik omtrent deze termen weergeven, maar bij de omschrijving ervan uitsluitend gebruikmaken van een lagere synthetische taaltrap. We kunnen dan bijvoorbeeld uitgaan van de opmerking dat er onder de handelingen of levensverrichtingen van mensen en dieren sommige zijn, die, hoe samengesteld ze vaak ook mogen wezen, toch steeds van het begin tot het eind op dezelfde ‘typische’ wijze verlopen (bijvoorbeeld niezen), terwijl andere handelingen dat typische karakter alleen in het beginstadium vertonen, maar in het eindstadium meer en meer gedifferentieerd zijn (bijvoorbeeld vluchten) ofwel omgekeerd een zeer typisch eindstadium vertonen (grijpen van een prooi):

De eerstgenoemde soort wil ik (om de gebruikelijke taal zoveel mogelijk te *naderen*) *instinkthandelingen* noemen, als zij zonder aanwijsbare prikkel, en *reflexhandelingen*, als zij enkel na een zodanige prikkel tot stand komen, de tweede soort (typisch beginstadium) *afweerhandelingen*, en de derde

¹⁵¹Mannoury, ‘Enige opmerkingen over taalgradatie’, p. 373.

¹⁵²Zie p. 509; zie ook p. 176 en p. 441.

(typisch eindstadium) *doelhandelingen*. Of deze kunstmatig ingevoerde termen nu veel of weinig overeenkomst vertonen met de gelijklopende termen in de levende taal, doet hier niet ter zake, hoofdzaak is, dat 'kringredeningen' hier niet kunnen insluipen, en b.v. de vraag naar het voorkomen van '*instinkthandelingen*' bij de mens of '*doelhandelingen*' bij de dieren een zuiver experimenteel antwoord toelaat.¹⁵³

Na deze korte uiteenzetting over de taalgradatie eindigde Mannoury zijn referaat met een enkel woord over het nut dat naar zijn idee van de signifiſche analyse en de signifiſche synthese te verwachten was. Dit nut lag volgens hem in hoofdzaak op het gebied van de filosofische kritiek. Een groot aantal filosofische verhandelingen was immers gesteld in een taaltrap met een rangnummer dat ver verheven was boven dat van de gewone verkeerstaal en de schrijvers ervan opereerden met een aantal hoogst geleerde en diepzinnige termen – bij voorkeur aan het Latijn of Grieks ontleend –, die blijkbaar verondersteld werden tot het 'taaleigen' van de lezer te behoren en geen verankering aan indicaties en experimenten te behoeven. Mannoury wilde geenszins ontkennen dat door de onderlinge vervlechting van die filosofische vaktermen en spraakbeelden vaak hoogst waardevolle gedachtewisselingen tot stand konden komen, maar die waarde lag dan op het gebied van de woordkunst en de levenswijsheid, en niet op dat van de nuchtere, empirische wetenschap "en het kan zijn nut hebben, zulks in bepaalde gevallen stelselmatig te kunnen aantonen. En voor deze waardebepaling kan mijns inziens de analytische en synthetische taalgradatie vaak een bruikbaar instrument zijn."¹⁵⁴

Waismann

Na Mannoury's deelname aan het derde internationale congres van de Unity of Science te Parijs kwam er een inhoudelijke discussie tussen Mannoury en Neurath op gang.¹⁵⁵ Op 21 november 1937 woonde Neurath voor het eerst een bijeenkomst van de Internationale Signifiſche Studiegroep bij. Hij was hier zeer enthousiast over en liet diezelfde dag nog in een brief aan Mannoury weten:

Die Teilnahme an Ihrer Zusammenkunft war äusserst anregend für mich. Ich habe aber festgestellt, was Sie in Paris hervorhoben. Es geht nicht, dass man von aussen her sozusagen in die Debatte eingreift. Man kann sich zunächst nur orientieren oder orientierende Mitteilungen machen. Das ändert aber nichts an der Tatsache, dass ich den Eindruck habe, wir würden viel, viel

¹⁵³Mannoury, 'Enige opmerkingen over taalgradatie', p. 374.

¹⁵⁴Ibid., p. 375.

¹⁵⁵Zie ook Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', pp. 39–41.

mehr gemeinsame Punkte finden, als bisher, wenn wir uns einmal zusammensetzen wollten, um festzustellen, was wohl an unseren Meinungen, die für den Wissenschaftsbetrieb wichtig sind, gemeinsam ist, was verschieden. Vielleicht würde so eine kleine private Aussprache an der nur 4 oder 5 Menschen teilnehmen, die bestimmte Fragen vorher überlegen, der Sache dienen.¹⁵⁶

Neurath had jaren eerder reeds over de significa van Welby gehoord via zijn vriend F.J. Tönnies, maar hij wist niet dat Welby zozegzegd een beweging op gang had gebracht. Neurath meende dat er in zijn gelederen meer bekendheid moest worden gegeven aan de betekenis van deze beweging, maar “es ist freilich mühsam festzustellen, an welchen Stellen die wirklichen Differenzen [zwischen der Wiener Kreis und die Signifiker] vorliegen, weil die Entwicklungen so abgesehen vor sich gegangen sind, vielleicht wäre Arne Naess nicht ungeeignet bei dieser Arbeit mitzuhelfen.”¹⁵⁷ Hij verklaarde dat hij geen gelegenheid voorbij zou laten gaan om aan het werk van de signifiici meer bekendheid te geven. Neurath stelde voor om een keer te bespreken hoe de significa in de *International Encyclopedia of Unified Science* moest worden ondergebracht. Misschien zou er op het vierde internationale congres van de Unity of Science, dat in 1938 te Cambridge (Engeland) zou plaatsvinden, in kleine kring een debat over de significa kunnen worden georganiseerd, waarbij een bepaald aantal toehoorders toegelaten zou worden. Het thema van dit congres zou “Scientific language” zijn. Neurath vroeg Mannoury alvast om een korte biografische notitie en een bibliografisch overzicht van zijn belangrijkste werken te sturen.

Op 28 november 1937 schreef Mannoury aan Neurath dat hij blij was met diens brief. Mannoury wilde van zijn kant uit al het mogelijke doen om meer aansluiting te vinden bij de Unity of Science Movement: “Ich halte diese Bewegung für eines der wichtigsten und meistverheissenden Symptome der Herannäherung einer neuen Zeit.”¹⁵⁸ Mannoury geloofde niet dat de verschillen tussen beide groepen van principiële aard waren. Het ging eerder om verschillen in terminologie en accenten:

Wir Holländische Signifiker betrachten die Sprache (und die ihr zugrundeliegenden psychischen Erscheinungen) als Lebens-, und ins Besondere als Willensäußerungen, d.h.: wir lenken unsere Aufmerksamkeit auf den (inneren und äusseren) Sprachakten. Von so einer Sprachakt bildet das zuletzt zu Gehör gebrachte *Wort* nur eines der zu dem Endstadium des S.a.tes [Sprachaktes] gehöriges Symptom. Aus dieser Auffassung geht hervor, dass wir die

¹⁵⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (21 november 1937).

¹⁵⁷UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (21 november 1937).

¹⁵⁸UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (28 november 1937).

Willenssprache (in Imperativ-Form oder als 'Ich-sprache') als die primäre und die Existenzsprache ('Es-sprache') als sekundär und nur als ein (recht nützlich) Hilfsmittel für die Willensäußerung betrachten. Nun liegt das Arbeitsgebiet des Wiener Kreises und der logischen Empiristen, so wie ich es sehe, auf dem Gebiet der 'Es-sprache' (durchgeführt bis zum äussersten Formalismus) und ich möchte darum diese Denkarbeit als ein (überaus wichtiges) Sondergebiet der Signifik betrachten. Und wahrscheinlich auch als die meist geeignete Anfangsetappe, weil die heutige Kultursprache überwiegend in die Form des Es-sprache übergegangen ist (die Ursprache muss, m. M. n., ausschliesslich Willenssprache gewesen sein, wie die erste Kindersprache und die Sprache der meist primitiven Völker es noch heutzutage ist).¹⁵⁹

Met Neuraths voorstel om dit soort thema's een keer in kleinere kring te bespreken, stemde Mannoury graag in. Van Dantzig zou hier volgens hem in elk geval bij aanwezig moeten zijn.

Op 27 januari 1938 schreef Mannoury aan Vuysje dat hij met grote belangstelling het concept van diens artikel "Otto Neurath. Zijn Plaats in het Huidige Denkleven", dat later dat jaar in *Synthese* gepubliceerd zou worden, had gelezen. Mannoury kon volledig instemmen met Vuysjes waardering voor Neuraths persoon en diens werk. In het algemeen kon hij ook instemmen met Vuysjes karakterisering van Neuraths denkrichting en die van de logisch empiristen in het algemeen. Toch wilde hij ten aanzien daarvan een enkele opmerking maken. Vuysje vatte, naar Mannoury's idee zeer terecht, de opvatting van deze school als volgt samen: "De waarheid of de zin van een formulering ligt in de overeenstemming daarvan met een *waarneembare zakelijke situatie*."¹⁶⁰ Maar in de daaropvolgende zinsnede sprak Vuysje van zinnen, "die in een waarneembare of *beleefbare* zakelijke situatie zijn te verifiëren,"¹⁶¹ en met het woord 'beleefbaar' overschreed Vuysje volgens Mannoury juist de grens, waarvan de encyclopedisten zich angstvallig verre hielden: te weten de grens tussen de kenproblemen en de wilsproblemen. De encyclopedisten beperkten zich uitsluitend tot het waarneembare en wezen het beleefbare af, niet zozeer omdat zij het psychische ontkenen, maar wel omdat zij – naar Mannoury's opvatting onterecht – meenden, dat hierover niet 'zinvol' te praten viel.

Neurath had het standpunt van de logisch empiristen in zijn boek *Empirische Soziologie* (1931) als volgt geformuleerd: "Der Physikalismus vertritt nicht die

¹⁵⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (28 november 1937).

¹⁶⁰D. Vuysje, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (27 januari 1938).

¹⁶¹D. Vuysje, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (27 januari 1938).

These, dass das ‘Geistige’ ein Produkt der ‘Materie’ ist, sondern dass alles, von dem man sinnvoll reden kann, räumlich-zeitliche Ordnungen sind.”¹⁶² De opvatting dat er uitsluitend over in ruimte en tijd geordende zaken zinvol kon worden gesproken, was een andere formulering van het Weense principe van de empirische verificatie.¹⁶³ Deze allerminst experimenteel verifieerbare, vooropgezette mening gaf aan het werk van de logisch empiristen een zekere eenzijdigheid, die Mannoury wel eens aan dogmatiek deed denken. In elk geval bracht deze mening hen er toe het grote verschil tussen de werkelijk zinledige problemen, die louter op taalverwarring berustten en de wilsvragen, die enkel in de ‘ik-nu-terminologie’ formuleerbaar waren, uit het oog te verliezen en beide categorieën tezamen als ‘schijnproblemen’ te verwerpen: “Dat waarneming niet anders dan een vorm van beleving is en de ‘het-taal’, waartoe zij zich willen beperken, in functie van de ‘ik-taal’ is uit te drukken, schijnen de meeste van hen uit het oog te verliezen,”¹⁶⁴ aldus Mannoury. Hij moest evenwel erkennen dat Neurath in dit opzicht niet zo star was als bijvoorbeeld Frank. Uitspraken als: “Der Betrieb der Soziologie, der Betrieb der Mathematik, der Biologie sind Handlungen wie andere”¹⁶⁵ en ook Neuraths grote belangstelling voor de significaties gaven in ieder geval de waarborg, dat zijn blik breed genoeg was om door woordstaketsels heen te zien en dit was volgens Mannoury toch maar de ware wijsgerigheid.

Het bovenstaande gaf natuurlijk Mannoury’s persoonlijke en dus zeker ook wel min of meer eenzijdige opvatting weer, maar mocht Vuysje er iets aan willen ontleen voor zijn artikel, dan had Mannoury hier niet het minste bezwaar tegen. Vuysje maakte gebruik van Mannoury’s opmerkingen en hij paste de betreffende passage aan.

Intussen had Mannoury aan Neurath laten weten dat hij een voordracht zou houden op het congres te Cambridge. Neurath schreef hem op 2 februari 1938 dat hij hiernaar uitkeek. Jørgensen zou spreken over “Imperatives und Logic” en Neurath dacht dat Mannoury een onderwerp zou kunnen kiezen dat hierbij aansloot:

Jørgensen will nur zeigen, dass man die Ethik nicht logisch begründen kann. Ich habe den Eindruck, dass Sie über Signifik in diesen Zusammenhang sprechen könnten, so dass die Diskussion dann in Einem abgeführt werden kann. Aber das werden Sie selbst besser entscheiden. Was immer Sie als Thema vorschlagen, es wird uns erfreuen.¹⁶⁶

¹⁶²O. Neurath, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (27 januari 1938).

¹⁶³Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 40.

¹⁶⁴UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (27 januari 1938).

¹⁶⁵O. Neurath, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. III, Brief G. Mannoury aan D. Vuysje (27 januari 1938).

¹⁶⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (2 februari 1938).

Op Mannoury's vraag of hij zijn bijdrage in het Esperanto mocht houden, antwoordde Neurath dat de congreestaal Duits, Engels of Frans was. Esperanto werd door te weinig mensen begrepen en Neurath had de indruk dat het Engels zich tot de internationale wetenschappelijke taal zou ontwikkelen. Deze taal kon, zoals Neurath zelf had ondervonden, in relatief korte tijd worden geleerd. Met het Engels had men toegang tot honderden universiteiten, verenigingen en dergelijke, met het Esperanto had men dit niet. Persoonlijk zou Neurath een wereldtaal zeer toejuichen. Mannoury had geschreven dat het Esperanto een grotere stabiliteit en objectiviteit bezat dan de verstandhoudingsmiddelen van de natuurlijke talen, omdat in deze taal de woordbetekenissen opzettelijk en weloverwogen gekozen waren.¹⁶⁷ Met deze opvatting was Neurath het echter niet eens:

Man mag die Termini beliebig überlegen, nach einiger Zeit hat man eine andere Auffassung der Dinge und man müsste, wollte man wissenschaftlich vorgehen, die Grundlagen gewisser Ausdrücke ändern, so wie man das Dezimalsystem der Bibliotheken ändern müsste. Eine kurze Ueberlegung zeigt, dass das nicht geht und dass daher eigentlich alle Sprachen ungefähr gleich brauchbar sind, wenn man eben nur, wenn es nötig wird, einige Termini absterben lässt, einige neu einführt, im Übrigen aber mit den Alltagstermini auszukommen sucht. Die wissenschaftlich sehr brauchbaren englischen Sprache erschwert sehr die Einführung von Neuerungen und doch kommt man gut weiter. Es ist besser, als die Neubildungstendenz des Deutschen, die dazu führt, dass man schwer neue Bücher versteht.¹⁶⁸

Neurath meende dat het Esperanto niet veel voordelen had, maar hij wilde er graag een keer met Mannoury over discussiëren. Hij vroeg zich in dit verband af wat Mannoury vond van het Basic English van Ogden. Dit was een vereenvoudigde vorm van het Engels, waarin slechts 850 woorden waren opgenomen. Neurath vond dit een interessant idee.

Mannoury en Neurath spraken elkaar op de eerstvolgende vergadering van de Internationale Signifische Studiegroep, die plaatsvond op 20 februari 1938 te Amsterdam. De vergadering werd geopend door Godefroy, die voorzitter was, met de mededeling dat Waismann waarschijnlijk in de gelegenheid zou zijn om in Nederland enkele lezingen te houden.¹⁶⁹ Godefroy vroeg de medewerking van de groep om dit te organiseren en financieel mogelijk te maken. Het idee vond ondersteuning en aan de voorzitter werd verzocht om de hiertoe benodigde

¹⁶⁷Zie ook p. 512 en p. 518.

¹⁶⁸UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (2 februari 1938).

¹⁶⁹UBA BC MV, inv. nr. 172, Samenvattingen van de notulen van de eerste tien bijeenkomsten van de Internationale Signifische Studiegroep tussen 5 september 1937 en 16 oktober 1938 (najaar 1938).

maatregelen te nemen. Eén van de aanwezigen verklaarde zich bereid om zo nodig tot een bedrag van f 100,- in de kosten bij te dragen.

Vervolgens hield Neurath een referaat over “Sozialwissenschaften und Einheitswissenschaft”. Op deze voordracht volgde een levendige discussie. Van Dantzig meende in Neurath de enige significus te mogen begroeten die van de sociologische kant van de cultuurvraagstukken een diepgaande studie had gemaakt en hij zou daarom graag zien dat Neurath zijn zienswijze over de sociologische beïnvloeding van en door de taal uiteen zou willen zetten. Neurath verklaarde zich hiertoe graag bereid en hij deelde een en ander mede van hetgeen op de Parijse conferentie van de Unity of Science Movement te Parijs over dit onderwerp was besproken.

Scheffer merkte op dat bij verschillend georiënteerde groepen ook verschillende uitdrukkingswijzen – morele oordelen bijvoorbeeld – werden gebezigd, die men in zekere zin verschillende talen zou kunnen noemen. Dit verschijnsel belemmerde naar zijn idee de gedachtewisseling tussen die groepen ten zeerste. Scheffer vroeg zich af tot welk gezichtspunt Neurath in deze door zijn sociologische onderzoek was gekomen. Neurath antwoordde dat hij zich met de zienswijze van Scheffer in het algemeen wel kon verenigen, echter met dit voorbehoud dat hij van oordeel was dat, ook al konden de verschillende groepen zich in een voor allen verstaanbare taal uitdrukken, de onderlinge animositeit hiermee nog geenszins zou zijn verdreven. Het zou naar zijn idee dan ook vrijwel onmogelijk zijn om de emotionele termen in het openbare gedachteleven te willen weren. Die termen zijn nu eenmaal in gebruik om de publieke belangstelling voor de te behandelen problemen gaande te houden. Mannoury onderschreef deze laatste opmerking van Neurath volkomen en stelde: “Als wij de scheldwoorden afschaffen, blijven enkel de vuistslagen over.”¹⁷⁰ Evenwel had hij in de Unity of Science Movement een tendens in deze richting, en dus een ietwat eenzijdige voorkeur voor indicatieve en formalistische taalvormen menen te bespeuren, en hierin zag hij een zeker gevaar. Het grote doel van de internationale beweging zag hij in de bestrijding van alle ‘bijgeloof’, dat wil zeggen van het zich blindstaren op symbolen of woorden, en dat doel had zijn volledige instemming, “maar men moet er zich daarbij voor hoeden, zelf in die fout te vervallen, en b.v. aan de leuze ‘antimetaphysica’ een eenzijdige waarde te hechten.”¹⁷¹ Neurath stelde hiertegenover dat de aanhangers van de Unity of Science-idee en de medewerkers aan de in voorbereiding zijnde encyclopedie niets liever wilden dan de meest

¹⁷⁰G. Mannoury, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 172, Samenvattingen van de notulen van de eerste tien bijeenkomsten van de Internationale Signifische Studiegroep tussen 5 september 1937 en 16 oktober 1938 (najaar 1938).

¹⁷¹G. Mannoury, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 172, Samenvattingen van de notulen van de eerste tien bijeenkomsten van de Internationale Signifische Studiegroep tussen 5 september 1937 en 16 oktober 1938 (najaar 1938).

mogelijke breedheid van opvattingen mogelijk te maken en iedere schijn van ‘ketterjagerij’ te vermijden. In het bevorderen van de eenheid in de wetenschappelijke uitdrukkingwijze lag volgens hem geenszins een geringschatting van de emotie of de wilsuitsluiting opgesloten.

Drie dagen na de vergadering kwam Neurath in een brief aan Mannoury op de besprekingen terug:

Was Sie am Sonntag gesagt haben, hat mich noch lange beschäftigt. Dass ich alles gleich in die Praxis zu übersetzen suche, liegt ja in Ihrer Linie, da wir ja ständig die Welt verändern. Ich kann mir sehr gut denken, dass man über die Enzyklopädie als ein Ding schreiben kann, das auf bestimmtes soziales Gesamtverhalten zurückführbar ist – aber ich glaube nicht, dass das hinsichtlich der einzelnen Mitarbeiter möglich ist. Der eine arbeitet mit, weil ihn eine Fragestellung interessiert – aber in die Enzyklopädie selbst ist ihm vielleicht fremdartig. Ein anderer ist wie man aus anderen Publikationen weiss metaphysisch eingestellt, aber in der Enzyklopädie äussert er sich über eine Spezialfrage usw. Ich selbst meine, dass Wissenschaftsbetrieb immer sozusagen in Opposition zu anderer organisierte Arbeit und Propaganda steht, mag sie sein, welcher Art immer. Das ist eine lange Sache. Es wäre so schön, von Ihnen mehr darüber zu hören.¹⁷²

Mannoury reageerde een dag later. Hij schreef dat hij het met de inhoud van Neuraths vriendelijke brief volledig eens was, zoals eigenlijk met alles wat Neurath in zijn referaat naar voren had gebracht.¹⁷³ Vooral diens stelling dat de alledaagse taal de ‘alfa’ en ‘omega’ was van alle kennistheorie was Mannoury uit het hart gegrepen. Zijn bedenkingen tegen de algemene tendens van het fysicalisme betroffen dan ook alleen de grens die haar aanhangers trokken tussen ‘zinnvol’ en ‘niet zinnvol’, een grens die Mannoury te formalistisch leek. Neurath zelf had die grens in zijn boek *Empirische Sociologie* (1931) als volgt geformuleerd: “Dass alles, von dem man sinnvoll reden kann, räumlich-zeitliche Ordnungen sind,”¹⁷⁴ en Mannoury kon niet anders dan hier een misverstand in te lezen over het belangrijke onderscheid tussen de werkelijk betekenisloze problemen, die enkel voortkomen uit taalkundige misverstanden, en de wilsproblemen en wilsconflicten, die vaak juist van grote betekenis zijn. Aan de andere kant gaf Mannoury toe dat het om praktische redenen vaak aan te bevelen was om zich te beperken tot de spatiotemporele ordeningen. Hiertegen bestond volgens hem geen bezwaar, zolang de beperking als zodanig maar werd erkend. Mannoury hoopte in Cam-

¹⁷²UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (23 februari 1938).

¹⁷³UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (24 februari 1938).

¹⁷⁴O. Neurath, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (24 februari 1938); zie ook p. 525.



E. Waismann.

bridge meer over dit thema te horen en als dit gewenst was, zou hij er later ook iets over kunnen schrijven in de encyclopedie.

Het lukte Waismann om naar Nederland te komen. Op 22 mei 1938 nam hij als gast deel aan de vergadering van de Studiegroep te Amsterdam. Godefroy opende de vergadering en heette Waismann van harte welkom. Hij had Mannoury verzocht om, in het bijzonder ter oriëntering van Waismann, een kort overzicht te geven van hetgeen in Nederland tot dan toe op signifisch gebied was verricht en tevens van de werkwijze van de Studiegroep. Hierna zou Waismann een en ander mededelen omtrent zijn recente onderzoeken over de verhouding van taal en wijsbegeerte, en over het verband van die onderzoeken met de in de Wiener Kreis gevoerde gedachtewisselingen.

Mannoury begon zijn referaat met een beknopte omschrijving van de werkwijze of denkvorm, die gewoonlijk als de signifische werd aangeduid en waarbij dan onder significa in het algemeen de leer der verstandhoudingsassociatienetten was te verstaan. Bij die werkwijze stond de psychologische ontleding van de verstandhoudingsverschijnselen, de 'taaldaden', op de voorgrond en met name de scheiding en de onderscheiding van de indicatieve en de volitionele (resp. emotionele) betekenselementen van die taaldaden:

Deze werkwijze brengt mede, dat niet het propageren of bestrijden van bepaalde meningen of inzichten wordt nagestreefd, doch het naspeuren en blootleggen van de oorzaken, die tot het vormen en uiten dier inzichten hebben gevoerd en van de werking, die de betreffende uitingen op anderen hebben uitgeoefend ('spreekbetekenis' en 'hoorbetekenis' van 'taaldaden').¹⁷⁵

¹⁷⁵G. Mannoury, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 172, Samenvattingen van de notulen van de eerste tien bijeenkomsten van de Internationale Signifische Studiegroep tussen 5 september 1937 en 16 oktober 1938 (najaar 1938); zie ook p. 280, p. 290, p. 381, p. 426 en p. 437.

Aan de hand van enkele modellen en figuren gaf Mannoury vervolgens een kort overzicht van de terminologie van de zogenaamde synthetische signfica ('auto-psychische terminologie') en hij eindigde met enkele historische mededelingen omtrent de ontwikkeling van de signfica in Nederland, waartoe naar zijn mening Brouwer en Van Eeden het meest hadden bijgedragen, en van het ontstaan en de doelstelling van de Internationale Signifische Studiegroep.

Waismann begon zijn referaat met de opmerking dat hij uit Mannoury's verhaal had opgemaakt dat er een wezenlijke verwantschap bestond tussen het werk van de Nederlandse signfici en de door de Wiener Kreis nagestreefde denkbeelden, ook al waren er op bijzondere punten belangrijke verschillen. Dergelijke verschillen bestonden trouwens ook in de boezem van de Wiener Kreis, waarvan Hahn en Schlick als de meest toonaangevende figuren mochten worden beschouwd, ook reeds en Waismann meende in de door deze Kring vertegenwoordigde geestelijke stroming twee richtingen te onderscheiden, te weten: een meer formalistische en anti-metafysische (Carnap, Frank en anderen) en een meer bespiegelende, taalkritische richting die sterk onder de invloed stond van Wittgensteins *Tractatus Logico-Philosophicus* (1922). Het scheen Waismann toe, dat vooral deze laatste richting grote analogie vertoonde met de opvattingen van de signfici. Wat Waismann zelf betrof was zijns inziens:

Nòch van een uitsluitend synthetisch-logische beschouwing der taal, nòch van een stelselmatig uitbannen van wat men metaphysica noemt, een uiteindelijke opheffing der bestaande moeilijkheden te verwachten, maar moet vooral aan de wilselementen, welke aan de woordentaal ten grondslag liggen, grote aandacht worden besteed.¹⁷⁶

In de op de beide referaten volgende levendige discussie gaf onder anderen Neurath een uiteenzetting van de denkbeelden van de Unity of Science Movement, die uit een samenwerking tussen onderzoekers uit verschillende centra – Wenen, Berlijn, Polen, Amerika – was ontstaan en uitte Mannoury de mening dat de vele verschillende pogingen die in het werk werden gesteld om tot een meer rationele en bezonnen geesteshouding te geraken, als een gunstig symptoom moesten worden beschouwd ten aanzien van de naaste culturele toekomst.

Op 6 juni 1938 discussieerden Mannoury en Neurath verder ten huize van Van Dantzig te Wassenaar.¹⁷⁷ Volgens een notitie van Mannoury vroeg Neurath hem waarin de Weners tekort schoten. Hierop probeerde Mannoury hem het verschil

¹⁷⁶F. Waismann, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 172, Samenvattingen van de notulen van de eerste tien bijeenkomsten van de Internationale Signifische Studiegroep tussen 5 september 1937 en 16 oktober 1938 (najaar 1938).

¹⁷⁷Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', p. 41.

tussen ‘emotioneel’ en ‘indicatief’ uit te leggen. Mannoury beschouwde, zoals hij eerder aan Neurath had geschreven, het logisch-empirisme als een verbijzondering van de significa, gericht op de formele aspecten van de taal.¹⁷⁸ De Weners moesten zich deze beperking realiseren: hun fysicalisme leende zich niet voor de bestudering van de weinig voorspelbare menselijke gedragingen. Neurath bracht hier het voorbeeld van een spoorweg tegen in: voor de structuur van het treinverkeer maakt het geen verschil of de locomotieven door machinisten of door automaten worden bestuurd. Alleen in uitzonderingsgevallen, wanneer er storingen zijn, zijn er verschillen. Het voorbeeld sprak Mannoury aan, maar hij gaf zichzelf geen gelegenheid om erop terug te komen.

In een brief van 7 juni 1938 vroeg Neurath aan Mannoury om een paper van 1500–3000 woorden te schrijven voor het Cambridge congres.¹⁷⁹ Hij stuurde hem ook een exemplaar van Franks boek *Das Ende der mechanistischen Physik* (1935), omdat hij Mannoury’s mening wilde horen over Franks oplossing van het probleem van dualistische terminologieën.

Mannoury liet Neurath in een brief van 13 juni 1938 weten dat hij Franks boek met veel interesse had gelezen en dat hij er ongetwijfeld waardevolle opmerkingen in had gevonden. Met name de slotopmerking, die volgens hem als het leidmotief van de Unity of Science Movement kon gelden, leek hem buitengewoon belangrijk: “Was zur Beseitigung aller Missverständnisse Not tut, das ist vor allem das suchen nach einer einheitlichen Sprache.”¹⁸⁰ Mannoury was het van harte met dit programpunt eens, tenminste als deze ‘eenheidstaal’ – en Mannoury veronderstelde dat dit het geval was – moest worden begrepen als tegengesteld aan de dualistische taal (de ‘ik-taal’ en de ‘het-taal’). Tegelijkertijd moest Mannoury helaas zeggen dat Frank, zoals bijna alle auteurs op dit gebied, deze eenheid voortdurend schond door, blijkbaar zonder het te beseffen, de gangbare dualistische terminologie (waarin het verschil tussen ‘materieel’ en ‘geestelijk’, ‘vrij’ en ‘bepaalde’, ‘causaal’ en ‘toevallig’, ‘metafysica’ en ‘fysica’, ‘ik’ en ‘het’, of hoe men het ook noemen wilde, als een feitelijk en voor iedereen te begrijpen onderscheid werd voorondersteld), genadeloos te gebruiken:

Die blossen Möglichkeit, dass es sich hier nicht um einen tatsächlichen, sondern nur um einen terminologischen Unterschied handelt, wird einfach nicht in Betracht gezogen, und das ist m.M.n. die Ursache, dass Franks übrigens so wertvolle Auseinandersetzungen auf die Jeans, die Jordans, die Bohrs (um von den Bavinks und Konsorten nicht zu reden) nur ganz geringen Einfluss üben wird: man redet so lustig an einander vorbei, dass die Diskussion

¹⁷⁸Zie ook p. 525.

¹⁷⁹Willink, ‘Neurath and Mannoury’, p. 247.

¹⁸⁰Ph. Frank, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (13 juni 1938).

sich Jahrhunderte hindurch in die Länge ziehen könnte!¹⁸¹

Mannoury hoorde Neurath al zeggen: “Doe het dan beter dan dat wij het doen!” maar deze eis zou niet terecht zijn:

Was ich von den ‘unitarians’ fordere, ist kein Positives, sondern ein Negatives: sich von dualistischen Voraussetzungen frei zu halten, und um dies zu tun, brauchen sie wirklich mein Vorbild nicht: jedes kleine Kind gibt ein solches, indem es sich rein voluntaristisch ausdrückt: alle seine ‘sprachakte’ sind noch leicht als Imperative zu erkennen. Erst später wird seine Ausdrucksweise dualistisch und tun die scheinprobleme ihren Eintritt. Ein anderes ist natürlich, die an sich schon vorhandene und wesentlich einheitliche Willenssprache zu einem practisch brauchbaren wissenschaftlichen Hilfsmittel heraus zu bilden. Das ist aber eine Gigantenarbeit, die Sie keinem Einzelnen aufbürden dürfen, und der ich mich wenigstens nicht gewachsen fühle.¹⁸²

Het ging hier niet alleen om het ontwikkelen van een volledig nieuwe wetenschappelijke terminologie, die gebaseerd was op de dagelijkse omgangstaal, maar ook om het toepassen ervan op alle vragen van het wetenschappelijke, het sociale en het dagelijkse leven. Wat Mannoury zelf in dit opzicht had geprobeerd, beschouwde hij allerminst als doorslaggevend en de door hem voorgestelde ‘auto-psychologische terminologie’ – met ‘abrupte’ en ‘vloeiende complexen’ als eigenlijke bouwstenen – was in sommige opzichten zeker gebrekkig en simplistisch, “aber eine bessere wird sich doch nur auf *derselben Grundlage: die einheitliche Auffassung der Sprache als Willensäußerung* stützen können!”¹⁸³

Mannoury schreef verder dat zijn bijdrage voor Cambridge zo snel mogelijk zou volgen. Het boek van Frank stuurde hij terug aan Neurath. Een duplicaat van de brief zond hij aan Van Dantzig.

Op 23 juni 1938 stuurde Neurath twee brieven. De eerste was alleen aan Mannoury gericht, de tweede was zowel aan Mannoury als aan Van Dantzig gericht. In de eerste brief schreef Neurath dat hij Mannoury’s Duitstalige bijdrage voor het Cambridge congres had gelezen en op fouten had gecontroleerd. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om Mannoury, die vaak nogal lange zinnen schreef, enig schrijfadvis te geven:

Wir bauen im Deutschen nicht nur Wortungetüme, sondern auch Satzungetüme (...), und erschweren damit jedem Ausländer und sogar uns selbst das Verständnis vieler Arbeiten. Sie können ausgezeichnet Deutsch und ich muss oft lange nachdenken, ob ein Satz, den Sie schreiben, weil ich beim Lesen

¹⁸¹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (13 juni 1938).

¹⁸²UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (13 juni 1938); zie ook p. 82 en p. 117.

¹⁸³UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (13 juni 1938); zie ook p. 511.

stolpere, korrekt ist oder einen Fehler enthält. Aber wenn er ‘fehlerfrei’ ist, aber nicht gleich auffassbar, dann ist sozusagen im Bereich des höheren Stils etwas nicht in Ordnung. Ich glaube, Sie würden ganz geringer Glättungen nur bedürfen, wenn Sie im Deutschen *prinzipiell nur kurze Sätze* schrieben. Z.B. ists immer misslich, wenn in einem langen Satz zwei ‘oder’ vorkommen, die verschiedene Paare von Worten kuppeln, ohne dass man gleich sieht, wie diese ‘oder’ zueinander stehen.¹⁸⁴

Neurath was zo vrij geweest om Mannoury’s zinnen hier en daar wat aan te passen en hij hoopte dat daarmee de betekenis van die zinnen niet verloren was gegaan. Als dit wel het geval was, dan kon Mannoury dit echter eenvoudig weer aanpassen. Verder herhaalde Neurath dat het hem een genoegen zou zijn om te kunnen helpen bij het meer bekend maken van de significa.

In de tweede brief gaf Neurath antwoord op Mannoury’s schrijven van 13 juni 1938. Hij schreef dat hij Mannoury’s opmerkingen over Franks boek deelde:

Es wäre sehr gut an einer Seite Frank zu zeigen, was vorsichtiger formuliert werden sollte. Ich habe selbst gewissen Formulierungen Franks im Kausalitätsbuch nicht entsprechend gefunden. Frank schien es nicht wichtig und er riet mir zu sehn, ob sich was am Inhalt ändere, wann ich meine Terminologie einsetzte – es zeigte sich, dass es nicht der Fall sei. Frank hat dann in Zukunft manchmal sich der von mir angeregten Sprechweise bedient, aber nicht ernstlich. Und ich habe das auch nicht weiter gefordert, sondern mich begnügt, dass die Umwandlung immer möglich ist und dass allmählich sich doch eine gewisse Sprechweise durch Beispiel usw. durchsetzt.¹⁸⁵

Neurath benadrukte dat er ook boeken waren die hun betekenis zouden verliezen als ze werden vertaald. Boeken waarbij de grap juist in de ambivalentie zat: “Ich glaube das bei Frank nicht. Vielleicht könnte das durch Diskussion der einen Seite geklärt werden.”¹⁸⁶ Verder was Neurath, net als de signifiçi, van mening dat zeer veel auteurs, ook Jeans, Eddington, Planck etc., in bepaalde geschriften een stemming wilden uitdrukken en verspreiden, die men verstoorde als men hen dwong om ‘willen’–‘willen’ te noemen en ‘oordelen’–‘oordelen’:

Daher würden Sie sich ebenso den Vorschlägen Mannoury’s, wie denen Franks und irgendjemandes widersetzen. Das ist die Erfahrung. Wir gewinnen Leute, die schlampig schreiben, weil sies nicht besser gelernt haben, wir gewinnen Schwankende, aber ‘Bekehrungen’ habe ich noch nicht mitgemacht. Darüber sprachen wir schon mal.¹⁸⁷

¹⁸⁴UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (23 juni 1938).

¹⁸⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury en D. van Dantzig (23 juni 1938).

¹⁸⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury en D. van Dantzig (23 juni 1938).

¹⁸⁷UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury en D. van Dantzig (23 juni 1938).

Neurath kwam hier terug op zijn spoorwegvoorbeeld van 6 juni 1938.¹⁸⁸ Hij was het eens met het onderscheid dat de signfici maakten tussen 'spreker' en 'hoorder', maar hij vond wel dat zij teveel nadruk legden op de actor of, in het geval van het geschreven woord, de auteur van een taaldaad. Want deze laatste kende men toch nauwelijks. Gedrukte teksten worden zelfstandig en gaan een eigen leven leiden, los van de auteur:

Wie oft sind schon Druckfehler einflussreich gewesen, Missverständnisse, d.h. die Texte leben in gewissem Sinne für sich. (. . .). Was der Autor selbst sich gedacht hat, was er 'unbewusst' gewollt hat – um diese Wendung zuzulassen – ist nicht der Text, der vorliegt. Es kann ja z.B. der Autor aus Unkenntnis der Sprache einen bösen Bericht über einen Menschen haben schreiben wollen und der Effekt ist eine freundliche Beschreibung. 'Freundliche Beschreibung' ist nicht die Kennzeichnung des Autors, sondern des Textes in Bezug auf den durchschnittlichen (oder einen bestimmten) Leser.¹⁸⁹

Dat teksten in die mate op hun oorsprong en hun werking moesten worden onderzocht, dat schrijven en spreken levensuitingen, gedrag, waren, werd door Neurath niet betwijfeld en evenmin dat er nog veel bereikt zou kunnen worden door het toepassen van een geëigende analyse. Maar het was hem niet duidelijk in hoeverre dit van direct voordeel was voor de wetenschapper, "das heisst dem, der jene Mischung von Willensäußerung und Aussage ohnehin im Behavior weitgehend vermeidet. Soll das durch die signifische Technik wesentlich gebessert werden können?"¹⁹⁰ Met deze vraag eindigde Neurath zijn brief. De discussie tussen hem en Mannoury zou verder worden gevoerd op het congres van de Unity of Science, dat een maand later te Cambridge zou plaatsvinden.

Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese (1938)

Mannoury nam deel aan het vierde internationale congres van de Unity of Science, dat van 14 tot 19 juli 1938 te Cambridge (Engeland) werd georganiseerd. Deze laatste Europese bijeenkomst vond plaats in het kader van een grotere, op de Encyclopedie gerichte wetenschappelijke gemeenschap.¹⁹¹ Het thema was "Scientific Language". Onder de deelnemers waren onder anderen Ayer, Clay, Van Dantzig, Frank, Hempel, Jørgensen, G.E. Moore, Naess, Neurath, P. Oppenheim, Ryle, Stebbing, Tarski, Waismann en E. Zilsel. Het congres werd gehouden in

¹⁸⁸Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', p. 41; zie p. 532.

¹⁸⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury en D. van Dantzig (23 juni 1938).

¹⁹⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury en D. van Dantzig (23 juni 1938).

¹⁹¹Stadler, *The Vienna Circle*, p. 186.

het Girton College, waar de deelnemers ook verbleven. Hierdoor konden de discussies na het congres worden voortgezet, wat volgens Neurath ook veelvuldig gebeurde:

Es ergab sich Gelegenheit zu eingehender Aussprache innerhalb und ausserhalb des Kongresses, auf dem mehr als 130 mal in den Diskussionen das Wort ergriffen wurde. ‘The Unity of Science’ wird sehr dadurch gefördert dass Vertreter verschiedener Realwissenschaften einander von den Eigenarten ihrer Disziplinen berichten und zusammen mit Logikern und Freunden einer wissenschaftlichen Gesamthaltung gemeinsame Fragen erörtern, etwa, wie man wissenschaftliche Theorien durch Beobachtungsaussagen kontrolliere, wie man ihre Formalisierung und Axiomatisierung durchführe oder wie man Querverbindungen von Wissenschaft zu Wissenschaft herstellen könne. Durch ständigen Kontakt kann erreicht werden, dass man schrittweise die Tragweite erkennen lernt, welche die Vertreter verschiedener Gruppen ihren einzelnen Aeusserungen beimessen, sowie überhaupt die ‘Haltung’ die von Einzelnen gegenüber dem Komplex so verschiedenartiger Fragen eingenommen wird. Es besteht ja immer die Gefahr, dass einzelne herausgegriffene Formulierungen in grob schematischer Weise klassifiziert und kritisiert werden, während es gerade darauf ankommt, die konstruktiven Hauptlinien einzelner Gedankengänge kennen, zu lernen.¹⁹²

Net als een jaar eerder op het Parijse congres pleitte Mannoury, dit keer samen met Fréchet, voor het gebruik van de internationale hulptaal voor de wetenschappelijke gedachtewisseling. Zij stelden voor om de aankondigingen voor het volgende congres in het Esperanto op te stellen en om het Esperanto als congrestaal te stimuleren.¹⁹³ De argumenten hiervoor waren dat deze taal aan alle congresdeelnemers de mogelijkheid zou bieden om hun ideeën op gelijke wijze te uiten en dat in het Esperanto de woorden bewust en weloverwogen gekozen zijn, waardoor ze een grotere stabiliteit en een grotere objectiviteit bezitten dan de verstandhoudingsmiddelen van de natuurlijke talen. Aan deze oproep werd echter geen gehoor gegeven.

Op de tweede congresdag hield Mannoury een voordracht met de titel “Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer Physikalistischen Sprachsynthese” (1938). Hierin besprak hij het relatieve karakter van de zogenaamde natuur- en levensverschijnselen (‘buitenwereld’ en ‘binnenwereld’) en wees hij het taaldualisme (‘existentie-zinnen’ en ‘imperatief-zinnen’) aan als oorzaak van de hiermee samenhangende misverstanden en denkmoeilijkheden.¹⁹⁴

¹⁹²O. Neurath, ‘Die wissenschaftliche Sprache’, *Unity of Science Forum (Synthese)*, 8:11 (1938), p. 1.

¹⁹³UBA BC MV, inv. nr. I, Propono (1938); zie ook p. 512, p. 518 en p. 527.

¹⁹⁴Zie ook p. 47, p. 81, p. 173 en p. 293.

Mannoury begon zijn voordracht met de opmerking dat hij een jaar eerder op het Parijse congres had gesproken over het werk van de Nederlandse signifi-
fische school en dat hij daarom nu kon volstaan met de mededeling dat deze
school, voor zover een kleine groep wiskundigen, linguïsten en psychologen zo
genoemd kon worden, zich vanaf het begin van de twintigste eeuw intensief
had beziggehouden met de signifi-
ca – een overwegend psychologisch georiën-
teerde betekenisleer – en in de loop der jaren werkmethode en terminologische
systemen had ontwikkeld die in de handen van de verschillende groepsleden wel-
iswaar zeer verschillende vormen hadden aangenomen, maar die toch op zoveel
punten met elkaar overeenkwamen dat van een gemeenschappelijk gezichts-
punt, of op zijn minst van een gemeenschappelijk uitgangspunt kon worden
gesproken.¹⁹⁵ En dit uitgangspunt was het psychologische, of beter gezegd het
psychische:

Wir Signifiker, es mögen unsere ideologischen oder wissenschaftlichen Wege
noch so sehr auseinandergehen, sind in einem Punkte einig: wir sehen im
Wort nicht den adequate *Ausdruck* eines bestimmten seelischen Vorganges
(Vorstellung, Wahrnehmung, Impuls usw.), sondern wir betrachten Wort
und Sprache selbst als Lebenserscheinungen, die als solche in ihrem Zu-
sammenhang mit anderen Lebenserscheinungen untersucht werden sollen.
Mit anderen Worten: wir fragen nicht in erster Linie was ein Wort *bedeu-
tet*, sondern was es als Sprachakt *bezweckt* und wodurch dieser Sprachakt
veranlaßt war. Aus diesem Gesichtspunkte geht hervor, daß wir den tra-
ditionellen Voraussetzungen und Begriffen, mögen sie auch Jahrhunderte
hindurch unerschüttert gewesen sein, nicht kritiklos gegenüberstehen, son-
dern auch diesen Voraussetzungen und Begriffen mit einem 'warum' und
'wozu' entgegen treten.¹⁹⁶

Mannoury wilde in zijn voordracht een aantal resultaten van zijn werk naar voren
brengen, die naar zijn idee nauw met die van de Unity of Science Movement
samenhingen. Hiertoe ging hij over op een bespreking van het verschil tussen
de taal die volwassenen spreken en de taal die kinderen spreken. Vergelijken we
de uitdrukkingwijze van volwassenen met die van kinderen, dan valt op dat die
eerste niet alleen veel omvangrijker en gedetailleerder is, maar dat deze ook een
scherper onderscheid maakt tussen 'waar' en 'onwaar':

Ich will natürlich nicht behaupten, daß wir Erwachsenen immer die Wahr-
heit sprechen (das würde ja ein Beispiel des Entgegengesetzten abgeben!),

¹⁹⁵Zie ook p. 508.

¹⁹⁶G. Mannoury, 'Signifi-
fische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen
Sprachsynthese', *Erkenntnis*, 7 (1938), p. 181; zie ook p. 289, p. 437 en p. 508.

sondern nur, daß unsere Ausdrucksweise im allgemeinen auf die Unterscheidung wahr-falsch eingestellt ist: ob ein Satz als wirkliche Mitteilung oder nur als bloße Annahme gemeint ist, bleibt, praktisch gesprochen, niemals im unklaren: kein Mensch wird das Feuilleton seiner Zeitung mit den letzten Nachrichten verwechseln!¹⁹⁷

Er is echter ook een, in het dagelijks verkeer weinig gebruikte, taalvorm, waarop de onderscheiding ‘waar–onwaar’ niet van toepassing is – of anders gezegd: die in pasigrafische zin geen waarheidswaarde heeft –, namelijk de imperatiefvorm. Een bevel kan ‘rechtvaardig’ of ‘onrechtvaardig’ zijn, ‘makkelijk uitvoerbaar’ of ‘moeilijk uitvoerbaar’ zijn, maar een waarheidswaarde heeft het niet. Zoals gezegd was het volgens Mannoury beter om deze taalvorm, in ieder geval onder vrienden, zoveel mogelijk te vermijden:

Wir äußern unsere Wünsche lieber auf indirektem Wege und bevorzugen den Indikativus oder Konditionalis vor dem schroffen Imperativ, was jedoch nicht verhindert, daß jeder unserer Sprachakte im Grunde genommen immer eine Willensäußerung ist: wäre es auch nur, daß er von unserem Wunsch nach einer angenehmen Unterhaltung veranlaßt ist.¹⁹⁸

Bij de kindertaal ligt dit heel anders. Niet alleen zijn jonge kinderen veel minder terughoudend met de imperatiefvorm – dit wordt hen pas later bijgebracht –, ook is de wilsuiting in hun als existentie-zinnen (‘Existenzsätze’) ingeklede taaldaden vaak heel duidelijk te herkennen. En dat niet alleen: de gehele waarheidscategorie is hen in het begin vreemd en het begrip ‘leugen’ leren zij pas veel later kennen. Tussen werkelijkheid en fantasie, dromen en wakker zijn, tussen vandaag en morgen of gisteren wordt door de 2- of 3-jarige filosofen nog geen onderscheid gemaakt en hun eigen wensen, hun eigen lust- of onlustgevoelens maken de gehele wereld uit: “Erkenntnistheoretisch ausgedrückt haben wir alle als Solipsisten und Psychomonisten angefangen!”¹⁹⁹

Het was volgens Mannoury interessant om de overgang van de zuiver volitionele en emotionele kindertaal naar de ten dele indicatieve of bewerende taal van de volwassenen – de zuiver indicatieve wetenschapstaal liet hij in zijn voordracht buiten beschouwing – te analyseren en het was alweer twintig jaar geleden dat de signfici een systeem van taaltrappen hadden ontworpen, dat deze analyse wezenlijk kon vereenvoudigen.²⁰⁰ Mannoury zou niet ingaan op de tussenliggende taaltrappen, maar hij wilde meteen overgaan op de vraag of die

¹⁹⁷Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, p. 182.

¹⁹⁸Ibid.

¹⁹⁹Ibid.; zie ook p. 82, p. 117 en p. 533.

²⁰⁰Zie ook p. 281, p. 289, p. 386, p. 438, p. 494, p. 512 en p. 520.

overgang als een stapsgewijze ontwikkeling moest worden gezien of niet. Anders gezegd:

Tritt mit der Einführung der eigentlichen Existenzsätze ein wesentlich neues Element in unseren Sprach- und Begriffsbereich ein, oder ist auch der reinste physikalische Ausdruck nur als eine Zusammenfassung (Abkürzung) subjektiver, emotioneller, psychologischer Urteile aufzufassen? Noch kürzer ausgedrückt: hat das Substantivum eine selbständige Bedeutung oder ist es nur als eine Art Suffix von Imperativen zu betrachten, das sich vom 'Muttertiere' abgelöst hat, um auf eigene Faust in unserer Geisteswelt herumzuspazieren?²⁰¹

Mannoury vroeg zich niet af of de wereld werkelijk bestond of niet, of er levenloze dingen in de wereld waren of niet, maar wel of dit soort vragen 'zinnig' was. En die vraag naar het al of niet 'zinnig' zijn, moest volgens hem aan alle filosofische, aan alle wetenschappelijke vragen voorafgaan. Als het onderzoek zou uitwijzen, en Mannoury ging ervan uit dat dit het geval was, dat het probleem 'monisme–dualisme' een 'schijnprobleem' was en dat het hier niet om verschillende gezichtspunten, of zoals men dat noemde verschillende wereldbeschouwingen ging, maar alleen om verschillende, op zichzelf gelijkwaardige terminologieën, dan kon de wetenschapper, en met name de *scientific unitarian*, hier niet onverschillig tegenover staan:

Denn die Bejahung dieser Frage bringt die unerbittliche Konsequenz mit sich, daß die formalisierende und axiomatisierende Untersuchung der Grundlagen aller Wissenschaft unmöglich zum Ziele führen kann, wenn sie sich nicht an eine psychologische oder, wie wir Holländer es nennen: signifikante Untersuchung anschließt.²⁰²

In het vervolg van zijn betoog ging Mannoury uitgebreid in op de signifikante werkwijze die volgens hem uit twee wegen bestond, namelijk de analytische weg en de synthetische weg:

Oder vielleicht hätte ich lieber von einem Hin und Zurück längs derselben Wegstrecke reden sollen, denn im Grunde genommen ist das Problem der Zerlegung unserer gewöhnlichen, stark dualistischen Alltagssprache in ihre Elemente und die Zurückführung dieser Elemente auf die der monistischen Anfangssprache des Kindes oder des Urmenschen identisch mit der

²⁰¹Mannoury, 'Signifikante Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese', p. 183.

²⁰²Ibid.

entgegengesetzten Fragestellung: aus den monistischen oder vielmehr nicht-dualistischen Bausteinen der Ursprache die dualistische Ich-Es-Redeweise wieder herzustellen.²⁰³

Het is waar dat beide werkwijzen in wezen identiek zijn, maar jammer genoeg zijn ze ook even onuitvoerbaar. Naar de taaldaden van het kind en naar de verstandhoudingsmiddelen van de natuurvolken was nog maar weinig onderzoek gedaan en van de oertaal waarin de Neanderthaler zijn angst of hoop, zijn haat of liefde uitte, was al helemaal niets bekend. Hoe kon er dan een analyse of synthese worden uitgevoerd? Mannoury meende dat de zaak niet zo hopeloos was als men misschien dacht. Hij stelde voor om, zoals gebruikelijk was in alle wetenschappelijk onderzoek, de analyse en de synthese met elkaar af te laten afwisselen en elkaar te laten ondersteunen. Hij twijfelde er niet aan dat dit nog steeds een *Gigantenarbeit* was, die niet door een individueel mens kon worden uitgevoerd, maar evenmin twijfelde hij eraan dat hier een opgave lag voor de wetenschappelijke wereld, die door een samenwerking van verschillende denkers en onderzoekers kon en moest worden opgelost.²⁰⁴ Hij gaf zelf een eerste aanzet:

Sobald wir nämlich dem Sprachdualismus, den ich angedeutet habe (Dualismus von Imperativen und Existenzsätze), aus signifikantem Gesichtspunkte unsere Aufmerksamkeit zuwenden, das heißt, wenn wir auf die Begleitscheinungen achtgeben, so fällt unmittelbar ein großer Unterschied hinsichtlich der *Voraussagbarkeit* dieser beiden Sprachakttypen in die Augen: wenn wir hundert Versuchspersonen in normalen Umständen dasselbe Thermometer ablesen lassen, so werden alle den gleichen Existenzsatz: “Das Thermometer steht auf Null” aussprechen; ob aber eine angebotene Zigarre akzeptiert oder abgelehnt werden wird, ist schwerer vorher zu sagen.²⁰⁵

Dit was, aldus Mannoury, maar een zeer algemeen voorbeeld en voor een meer nauwkeurige analyse zouden niet de uitspraken op zich, maar de ‘existentielementen’ en de ‘imperatief-elementen’ – of, beter gezegd: de indicatieve elementen en de volitionele – die in bijna elke taaldaad terug te vinden zijn, afzonderlijk moeten worden onderzocht. Voor het ogenblik volstond het echter om vast te stellen, dat we in het algemeen betere voorspellingen kunnen doen over het gedrag van ‘levenloze dingen’ dan over het gedrag van ‘levende dingen’ (onzelf of anderen): “Die Sonne oder die Turmuhr ist weniger launenhaft als

²⁰³Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, pp. 183–184; zie ook p. 284, p. 464, p. 497, p. 509, p. 521, p. 522.

²⁰⁴Zie ook p. 533.

²⁰⁵Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, p. 184.

der ernsthafteste Professor!”²⁰⁶ Maar hiermee zijn we er nog niet. Als we de ‘natuurverschijnselen’ en de ‘levensverschijnselen’ nader beschouwen en hierbij niet de voorspelbaarheid op lange termijn, maar die op korte termijn, die van het eerst volgende ogenblik, in ogenschouw nemen – of anders gezegd, als we aandacht besteden aan de continuïteit of discontinuïteit van beide processen –, dan zien we het omgekeerde resultaat:

Das *eigene* Verhalten ist für den nächsten Augenblick bei weitem besser voraussagbar, als das der Außenwelt, und es ist eben diese Gewißheit bezüglich unseres eigenen ‘Differentialverhaltens’, möchte ich sagen, die man gewöhnlich als Freiheitsgefühl oder ‘Gefühl des freien Willens’ andeutet. Die einzelne Wahrnehmung der ‘Außenwelt’ hingegen ist im Vergleich mit unserem Wissen um die ‘Innenwelt’ mehr unerwartet: ein Schlag oder Stoß kann uns erschrecken, ein eigener Gedanke nur ganz selten, während die Wahrnehmungen bezüglich Dauererscheinungen (Sonne, Turmuhr) einen Zwischentypus aufweisen: sie zeigen größere Kontinuität als der Donner-schlag, fernerreichende Voraussagbarkeit als der eigene Impuls.²⁰⁷

Het behoefde volgens Mannoury nauwelijks betoog dat het hier bedoelde onderscheid tussen uitspraken over de ‘buitenwereld’ en de ‘binnenwereld’ – of beter gezegd, tussen ‘waarneming’ en ‘impuls’ – geen essentieel, maar een gradueel onderscheid is. Er kunnen talloze grensgevallen worden aangegeven, waarbij het nauwelijks mogelijk is om dit onderscheid aan te brengen. Vooral wanneer we het gedrag van onze, ongetwijfeld tot de ‘buitenwereld’ behorende, medemensen in beschouwing nemen – denk bijvoorbeeld aan een rustig gesprek met een goede vriend –, dan blijkt de waarneming van deze ‘buiten-dingen’ slechts iets minder continu en voorspelbaar te zijn dan onze eigen impulsen, terwijl bij waarnemingen die ons eigen lichaam betreffen en bij droomherinneringen nog moeilijker te analyseren grensgevallen kunnen worden aangewezen. En toch zijn we in het dagelijks verkeer gewend om deze grensgevallen buiten beschouwing te laten en een scherpe grens te trekken tussen beide ‘werelden’ door uitspraken te doen als: “Ich kann mir doch vornehmen, was ich will, aber nicht erfahren, was ich will; Impuls und Wahrnehmung sind doch ganz verschiedene Dinge! Und derlei mehr.”²⁰⁸

Wat Mannoury hier in grote lijnen had proberen aan te duiden, kunnen we de analytische signifi- ca noemen. Het is duidelijk dat een diepergaand onderzoek in deze richting grote moeilijkheden met zich meebrengt. Afgezien daarvan

²⁰⁶Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, p. 185.

²⁰⁷Ibid.

²⁰⁸Ibid., p. 186.

dat de volitionele en indicatieve elementen vaak zeer moeilijk na te speuren en te isoleren zijn, is met deze onderscheiding slechts een beginstadium van de analyse bereikt: “Es soll eine weitere Zerlegung von Wahrnehmung und Impuls in einfachere Elemente und deren wechselseitige Beziehungen hinzugefügt werden, und es liegt hier, wie schon bemerkt, ein breites Arbeitsfeld vor.”²⁰⁹

Mannoury stelde voor om het onderzoek in tegengestelde richting door te voeren en een synthetische significa te ontwikkelen. Deze werkwijze kan aanzienlijk worden vereenvoudigd wanneer we ons de bij het analyseren ontdekte elementen zo scherp mogelijk voor ogen houden en een – uiteraard kunstmatige – terminologie creëren, die het mogelijk maakt om een afbeelding van de werkelijke taal te construeren op een streng systematische en formalistische wijze. Deze taal zal niet voor het dagelijks gebruik geschikt zijn, maar ze zal wel dezelfde hoofdfuncties en kenmerken bevatten als de levende taal. Mannoury wilde zijn publiek een en ander mededelen over de pogingen die hij zelf in deze richting had ondernomen en die hij niet als definitief vaststaand beschouwde.

Om een psychologisch-fysische terminologie op systematische wijze te creëren, moeten we van de betrekkelijkheid en continuïteit van onze ‘binnenwereld’ abstraheren en aannemen dat we in staat zijn om door middel van introspectie bepaalde, zo mogelijk ondeelbare ‘elementaire gewaarwordingen’ te onderscheiden en hun onderlinge relaties te herkennen.²¹⁰ Zonder deze vereenvoudiging of segmentering van ons geestesleven zou al het formaliseren onmogelijk zijn: ‘elementen’ en ‘relaties’ zijn dus de bouwstenen waaruit de beoogde terminologie moet worden opgebouwd. De significus die synthetisch te werk gaat, moet bij de keuze van de uit de ‘elementen’ en ‘relaties’ op te bouwen configuraties of complexen en vooral bij de keuze van de hieraan te koppelen benamingen, zijn einddoel goed voor ogen houden: de, zij het slechts schematische aansluiting bij de bestaande, levende talen van de moderne cultuurvolkeren. Het is duidelijk dat deze keuze op verschillende manieren kan worden gemaakt en dat het er niet om gaat de enig juiste benaming te vinden, maar wel om een praktisch toepasbaar systeem te bouwen: terminologieën op zich hebben geen waarheidswaarde. En zo is ook de door Mannoury gekozen benaming van de psychische relaties in algemene zin als ‘lust- en onlustrelaties’ in hoge mate willekeurig:

Sie hatte aber meines Erachtens den Vorteil, daß die meisten Affektzeichnungen in den Kultursprachen (man denke an ‘Liebe’, ‘Haß’, ‘Furcht’, ‘Wunsch’ u. dgl. mehr) nicht auf Vorstellungen an sich (psychische Komplexe), sondern auf Relationen *zwischen* Komplexen Bezug haben oder doch

²⁰⁹Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, p. 186.

²¹⁰Zie ook p. 176, p. 441 en p. 509.

wenigstens Komplexe *mit Einbeziehung* gewisser Relationen andeuten.²¹¹

De eerste opgave die moest worden opgelost, was de invoering van andere relatievormen, waarop de syntax van de dualistische verkeerstaal kon worden teruggevoerd, en wel in de eerste plaats de invoering van de relaties van gelijkheid en die van hun tegendeel: de relaties van verschil. Voor de door Mannoury gevolgde methode om deze relaties van gelijkenis en verschil uit te drukken, verwees hij naar zijn boek *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) en zijn artikel “Signifischen Grundlagen der Mathematik” (1934).²¹² De op deze wijze verkregen terminologie, hoe gebrekkig die ook zijn mag, kunnen we beschouwen als een schematische weergave van de niet-dualistische uitdrukkingwijze, waarin alleen van de eigen subjectieve gewaarwordingen en de relaties tussen de gewaarwordingen van de spreker sprake is. Mannoury noemde deze uitdrukkingwijze de ‘autopsychologische’ of de ‘ik-nu-terminologie’.²¹³

Een tweede fase in de terminologische constructie is de invoering van de ‘buitenwereldpredicaten’, dat wil zeggen: er moet een ‘het-taal’ uit de ‘ik-taal’ worden afgeleid. Deze fase – die overeenkomt met de fase die Mannoury als eerste noemde toen hij de taalanalyse besprak – kan worden omschreven als de terugvoering van de fysicalistische terminologie op de autopsychologische terminologie. Om dit te bereiken, baseerde Mannoury zich op de overweging die hij zojuist had besproken met betrekking tot de voorspelbaarheid van ‘waarnemingen’ en ‘impulsen’:

Bedenkt man, daß einer vereinzeltelten Wahrnehmung (in Gegensatz zu einem Impuls) nicht Erwartungsempfindungen vorangegangen sind, aber daß sich beiden Komplextypen eine sich stetig ausbreitende Folge von Erinnerungsempfindungen (‘Erinnerungen erster, zweiter, n-ter Stufe’) anschließt, so liegt es auf der Hand, sich die (unerwartete) Wahrnehmung durch einen phalanxartigen Komplex von psychischen Elementen mit ganz scharfem Anfangspunkt (‘abruptes Komplex’) vorzustellen während mit einem Impuls eine Doppelpalanx korrespondiert, die aus einer Erinnerungspalanx durch Anheftung einer (entgegengesetzt gerichteten) Erwartungspalanx hervorgeht, auf ähnliche Weise wie aus einem Kegelmantel durch Verlängerung der Strahlen über den Scheitelpunkt hinaus ein Doppelkegel gebildet wird (‘fließender Komplex’). Für die Modellbildung einer ‘fortgesetzten Wahrnehmung’ (z. B. die eines ruhenden oder sich bewegenden Körpers) muß dann eine etwas kompliziertere Anordnung getroffen werden, nämlich eine

²¹¹Mannoury, ‘Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese’, p. 187; zie ook p. 174 en p. 441.

²¹²Zie p. 177 en p. 444; zie ook p. 511.

²¹³Zie ook p. 508.

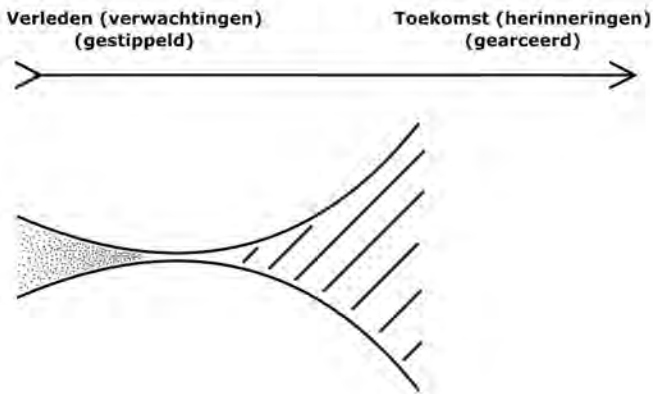
Doppelphalanx, deren Erwartungsteil nicht nur stark erweitert, sondern auch mehr oder weniger diskontinuïerlich oder lückenhaft ist ('durchbrochener Komplex').²¹⁴

Op de verdere ontwikkeling van deze gedachtegang en in het bijzonder op de invoering van een 'jij-taal' als mengvorm van de autopsychologische en de fysische terminologie, kon Mannoury in zijn voordracht verder niet ingaan. Degenen die hierin geïnteresseerd waren, verwees hij naar zijn artikel "Psikologia analizo de la matematika pensmaniero (Psychologische Analyse van de Wiskundige Denkvorm)" (1937). Mannoury hoopte met zijn voordracht aangetoond te hebben, dat een analyse van de wilstaal als grondslag van een synthese van de fysicalistische terminologie kan dienen.

Mannoury's voordracht werd later, samen met de andere congresbijdragen, gepubliceerd in *Erkenntnis*. Hierin werden ook zijn "Ergänzungen zum eigenen Vortrag" (1938) opgenomen, die hij naar aanleiding van de discussie over zijn voordracht had geschreven. In deze "Ergänzungen" voegde Mannoury nog enkele opmerkingen toe over de 'abrupte en vloeiende complexen'. Zijn hoofdthema: "Die Wesenseinheit von den sogenannten Natur- und Lebenserscheinungen ('Außen'- und 'Innenwelt') und die Anweisung des traditionellen Sprachdualismus (Existenz- und Imperativsätze) als Ursache der in dieser Hinsicht bestehenden Mißverständnisse und Denkschwierigkeiten,"²¹⁵ was in zijn voordracht reeds voldoende naar voren gekomen en wat de details van de door hem voorgestelde methode om deze moeilijkheden uit de weg te ruimen betrof – de invoering van een autopsychologische 'ik-nu-taal' en het uitbouwen van deze terminologie naar een 'ik-taal', een 'het-taal' en een 'hij-taal' – verwees Mannoury naar zijn reeds genoemde artikelen. Hij wilde slechts één punt met betrekking tot de autopsychologische terminologie meer in detail uitleggen aan de hand van enkele eenvoudige voorbeelden en figuren. Zoals Mannoury in zijn voordracht reeds uiteen had gezet, maakte hij onderscheid tussen twee verschillende psychische verschijnselen: 'momentimpulsen' ('vloeiende complexen') en 'momentwaarnemingen' ('abrupte complexen'). Bij de eerste gaan 'herinneringsfalanxen' aan 'verwachtingsfalanxen' vooraf, bij de tweede niet. Nemen we ons bijvoorbeeld voor om een bepaalde handeling – het bewegen van de hand – puur in gedachten uit te voeren, dan kan dit psychologische proces schematisch worden voorgesteld door onderstaande figuur van een 'vloeiend complex' (momentimpuls):

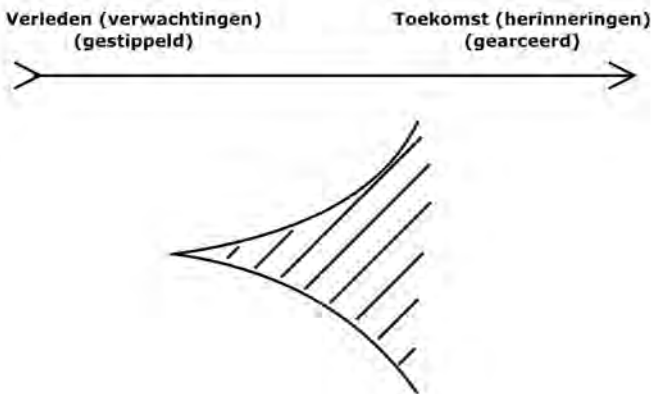
²¹⁴Mannoury, 'Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese', p. 188; zie ook p. 510.

²¹⁵G. Mannoury, 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', *Erkenntnis*, 7 (1938), p. 366.



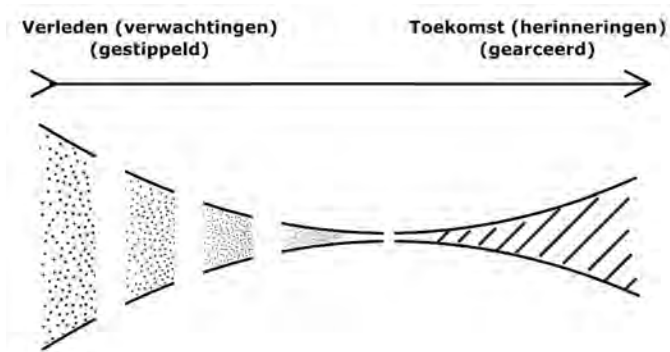
Schematische weergave vloeïend complex.

Het waarnemen van een volkomen onverwachte, ons schrik aanjagende klap of knal kan schematisch worden voorgesteld door onderstaande figuur van een 'abrupt complex' (onverwachte momentwaarneming):



Schematische weergave abrupt complex.

Veel moeilijker te omschrijven is het verschil tussen een 'momentimpuls' en een 'niet-onverwachte momentwaarneming' (bijvoorbeeld het slaan van de torenklok), omdat in dit geval eveneens verwachtingen aan de eigenlijke waarneming vooraf zijn gegaan. Deze verwachtingen gaan echter niet geleidelijk en gradueel in herinneringen over, maar dit gebeurt op een meer discontinue wijze, zodat de eigenlijke waarneming zelf toch nog een tamelijk abrupt begin heeft. Dit kan schematisch worden voorgesteld door onderstaande figuur van een 'doorbroken complex' (verwachte momentwaarneming):



Schematische weergave doorbroken complex.

Op de verdere ontwikkeling van deze modellen met betrekking tot 'voortgezette impulsen' en 'voortgezette gewaarwordingen' kon Mannoury niet ingaan en hij wilde er alleen op wijzen dat het verschil tussen beide geleidelijk verdwijnt: wanneer we half sluimerend naar de wolken kijken, dan is de eigenlijke waarneming misschien nauwelijks te onderscheiden van een opzettelijk tevoorschijn geroepen voorstelling:

Dieses Graduelle der Übergänge soll beim Interpretieren jedes psychischen Systems von Modellen von vornherein im Auge behalten werden, will man nicht in denselben Wirrwarr von Scheinproblemen hineingeraten, der vom Dualismus der Alltagssprache herrührt. Es gibt letzten Endes ebenso wenig wirklich abrupte Komplexe als es wirklich selbständige psychische Einheiten und wirkliche Unterscheidungskriterien zwischen Erinnerungen und Erwartungen oder zwischen Psychischem und Physischem gibt. Und wenn einer dann vielleicht noch fragen möchte, ob es denn nichts Wirkliches gibt und all unser Treiben und Leiden nur Trug und Schein genannt werden soll, so kann die Antwort nur sein, dass auch der Gegensatz von Schein und Wirklichkeit letzten Endes . . . nicht wirklich ist!²¹⁶

Met deze relativistische opmerking eindigde Mannoury de aanvullingen op zijn voordracht.

Terug in Nederland bereidde Neurath de publicatie van het congresverslag voor. Hij hoopte dat Mannoury hem hierbij kon helpen:

Ich muss öfter über den Kongress schreiben und über die Signifiker berichten. Ich möchte das so gut ich nur kann, tun und hoffe, dass Sie so lieb sein

²¹⁶Mannoury, 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', pp. 367–368.

werden mir dabei zu helfen. Ich habe nun in einigen Absätzen versucht die grossen Richtlinien zu kennzeichnen. Es wäre lieb von Ihnen, wenn Sie mir schrieben, in welchen Punkten ich die Signifiker missverstehe oder unser eigenes Tun. Bitte betrachten Sie diese Aufzeichnungen nicht als Diskussionsbasis über unsere beiderseitigen Meinungen, sondern als den ersten Ansatz zu einer historischen Darstellung unserer beiderseitigen Meinungen vom Standpunkt eines logischen Empiristen aus.²¹⁷

In een bijlage voegde Neurath zijn concept toe, met het verzoek aan Mannoury om er zo spoedig mogelijk en zo gedetailleerd mogelijk op te reageren:

Ich hoffe, dass wir solche historische Darstellungen sicherlich zuwege bringen werden, da ich unterstelle, dass wir beide redlich guten Willens sind und bereit sind für Dritte unsere Meinungen so darzustellen, als ob es fremde werden – wie weit man das kann, ist eine andere Frage.²¹⁸

Mannoury besprak en becommentarieerde het concept samen met Van Dantzig, die het vervolgens met Neurath doorsprak. In een brief van 24 augustus 1938 schreef Neurath aan Mannoury dat hij hoopte hem binnenkort een gereviseerde versie te kunnen toesturen. Intussen vroeg hij zich af of de volgende weergave van het signifische standpunt juist was:

Während die Vertreter des logischen Empirismus, die dem Wiener Kreis entstammen oder ihm nahestehen dazu neigen von vornherein mit einer 'Einheitssprache' zu operieren, indem sie (nach Weglassung gewisser Termini und Hinzufügung einiger aus der Wissenschaftssprache) die Alltagsformulierungen ('Universalslang') zum Ausgangs- und Endpunkt nehmen, ohne dabei eine Trennung in zwei Sprachformen vorzunehmen, (es wird "Ich bin voll Zorn und will dies und das ändern" und "Er ist in dem und dem Zustand" von ihnen nicht zunächst als zwei Sprachformen aufgefasst, sondern gleich als eine physikalistische Ausdrucksweise interpretiert) scheinen die Signifiker zu meinen, dass der Reichtum der Aussagen, die wir so machen, auf diese Weise verringert wird. Wenn ich recht verstehe, gehen die Signifiker von der Fülle der Sprachakte aus (innerhalb deren sind nach ihrer Anschauung die 'Sätze' nur ein beschränkter Teil), um dann festzustellen, dass mit vielen Zwischenstufen und Uebergängen, von einer 'Es-Sprache' und einer 'Ich-Sprache' gesprochen werden müsse, wobei sich (das ist z.B. der Gedanke Mannoury's in seinem Vortrag in Cambridge) die *Möglichkeit* auftut die Ich-Sprache, als Grundlage der Es-Sprache zu verwenden. Der Ausgangspunkt wäre – das gilt doch wohl auch nach den Signifikern für wissenschaftliche

²¹⁷UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (6 augustus 1938).

²¹⁸UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (6 augustus 1938).

Betrachtungen – die *Zweiheit der Sprachen*, die eventuell überwindbar ist, während die erwähnten Vertreter des logischen Empirismus, zu denen ich mich selbst zählen würde, von der einheitlichen Sprache auszugehen sich bemühen.²¹⁹

Neurath wilde weten of dit standpunt van de significi overeenkwam met de vroegere pogingen van de Wiener Kreis om de fysicalistische taal en de fenomenalistische taal als twee uitgangspunten te nemen, om vervolgens de fysicalistische taal op de fenomenalistische taal terug te voeren.

Mannoury reageerde twee dagen later. Hij was druk bezig met het schrijven van zijn “Ergänzungen zum eigenen Vortrag” (1938) ter publicatie in *Erkenntnis* en noemde dit “nog enkele dagen haastwerk.”²²⁰ Hij had daarom geen tijd om uitvoerig op Neuraths brief in te gaan en schreef intussen voorlopig slechts dit: “‘Zweisprachig’ zijn wij allerminst: integendeel, in het (nu eenmaal bestaande en historisch geworden) dualisme van de taalvorm (‘Ich’ en ‘Es’) zien wij juist een der hoofdoorzaken van voortdurend misverstand op filosofisch gebied.”²²¹

Neurath kon niet wachten op Mannoury’s uitvoerige reactie, omdat hij zijn kopij tijdig moest aanleveren. Inhoudelijk veranderde hij dan ook weinig aan de tekst die hij aan Mannoury had voorgelegd. In het congresverslag schreef Neurath over Mannoury’s voordracht “Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese” (1938), dat Mannoury hierin het standpunt van de significi naar voren had gebracht en dat deze geïnteresseerd waren in ‘taaldaden’, opgevat in ruime zin:

Wenn die Vertreter der Wissenschaftslogik hervorheben, dass man selbstverständlich allen emotionellen Elementen des Lebens grösste Aufmerksamkeit schenken, die Rolle der Wissenschaft nicht überschätzen und nicht etwa Aufbau von Kalkülen mit Sprachanalyse verwechseln dürfe, so meinen die Signifiker demgegenüber, dass schon die Ablösung der Kalkülanalyse bedenklich sei, ebenso die Auffassung: man könne eine Gesamtheit wissenschaftlicher Sätze mit Erfolg für die Wissenschaft auch als Kalkül betrachten, ohne immer auf die Willenssprache und anderes Rücksicht zu nehmen.²²²

De significi vreesden het ontstaan van een logisch absolutisme en dit standpunt werd meer dan eens in de discussies naar voren gebracht. Zij meenden, aldus Neurath, “dass der Reichtum der Aussagen, die wir machen, verringert wird, wenn man mit einer einheitlichen Ausdruckweise (‘physikalistischer Universal-slang’ Neuraths, ‘Dingsprache’ Carnaps) sein Auslangen zu finden suche.”²²³ In

²¹⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (24 augustus 1938).

²²⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (26 augustus 1938).

²²¹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (26 augustus 1938).

²²²Neurath, ‘Die wissenschaftliche Sprache’, p. 4.

²²³Ibid., p. 5.

hun opvatting stonden zij niet alleen. Dat men naast de ‘het-taal’ een ‘ik-taal’, naast de ‘fysicalistische taal’ een ‘fenomenalistische taal’, dat wil zeggen dat men in feite twee taalsoorten nodig had om wetenschappelijke discussies te voeren, werd op verschillende manieren ook door andere sprekers naar voren gebracht.

Neuraths congresverslag werd gepubliceerd onder de titel “Die wissenschaftliche Sprache. Zum vierten Internationalen Kongress für Einheit der Wissenschaft (Cambridge, 14. bis 19. juli 1938)” in het Unity of Science Forum, de rubriek van de Unity of Science Movement in *Synthese*, waarvan Neurath vanuit Den Haag de redactie voerde. Elke maand stonden hem acht pagina's ter beschikking in het blad.²²⁴ Neurath gebruikte deze ruimte vooral voor beschouwingen en samenvattingen, zoals bijvoorbeeld over de Unity of Science congressen. Voor de publicatie van de referaten zelf stond het eigen blad *Erkenntnis* ter beschikking. De overwegingen die de *Synthese*-redactie tot deze uitbreiding van haar tijdschrift hadden doen overgaan, waren de volgende. De logica van de wetenschap, de geschiedenis van de wetenschap en de sociologie van de wetenschap begonnen in het moderne denken een belangrijke plaats in te nemen. De groeiende belangstelling voor de wetenschap in haar geheel scheen een tegenwicht te gaan vormen tegen de ver doorgevoerde specialisatie. De Unity of Science Movement kantte zich, net als de redactie, tegen een onkritisch denken dat zich veelal in een wijsgerig en wetenschappelijk kleed hulde, maar dat, kritisch beschouwd, noch op de naam wijsbegeerte, noch op die van wetenschap aanspraak mocht maken. Deze nieuwe beweging wilde de door ‘de wetenschap’ opgeworpen vragen in de geest van het strenge logische empirisme behandelen, op dezelfde wijze als de afzonderlijke ‘vakken’ dat met hún vragen deden: “Wij kunnen de methode van het logische empirisme aanvaarden, met dit voorbehoud, dat haar ontoereikendheid op het gebied van het bedoelen, gelooven en willen duidelijk wordt ingezien. Pas waar dit inzicht aanwezig is, kunnen vakwetenschap en wijsbegeerte elkander de hand reiken,”²²⁵ aldus de redactie. Ze hoopte dat de nieuwe afdeling niet alleen een aanvulling, maar tevens een verrijking van haar tijdschrift zou blijken te zijn.

Mannoury reageerde in een brief van 5 september 1938 op Neuraths schrijven van 24 augustus 1938 en op zijn congresverslag. Wat het naar zijn mening niet al te diepgaande verschil tussen de opvattingen van de signfici en de logisch empiristen betrof, merkte hij op dat Neurath het standpunt van de signfici over het geheel genomen vrijwel juist had verwoord, maar dat er op één punt nog steeds een belangrijk misverstand bestond:

Sie nennen unseren Standpunkte einen ‘zweisprachigen’ und meinen dass wir darauf bestehen, den Sprachdualismus *beizubehalten* und dass wir *ne-*

²²⁴Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 14.

²²⁵*Synthese* (Redactie), ‘Front Matter’, *Synthese*, 3:12 (1938).

ben der 'physikalischen' Sprache auch noch eine 'phenomenale' Sprache für wissenschaftliche Zwecke für notwendig halten. Dies ist aber nicht der Fall: eben die *Beseitigung* (oder *Auflösung*) der Sprachdualismus ist u.M.n. notwendig, um Scheinprobleme aus dem weg gehen zu können. Während aber die logischen Empiristen diesen Dualismus beseitigen Wollen, indem sie sich sorgfältig auf 'physikalischen' Sprachformen (Existenzsätze) beschränken und die 'phenomale' Formen (Imperative) als metaphysisch, idealistisch, inhaltsleer u.s.w. denigriren, streben wir Signifiker die Vereinheitlichung, nicht der Sprachformen, sondern der begriffe nach durch die Zurückführung der sogenannte physikalischen Begriffe (Ding, Ereignis, Wirklichkeit, Raum, Zeit, u.s.w.) auf autopsychische Begriffe (Impuls, Empfindungen, u.s.w.). Ob man bei dieser Zurückführung die eine oder die andere Sprachform (in kasu: die introspektivische oder die behavioristische Terminologie) anwenden will, ist nicht wesentlich, wenn die gewählte *Ausdruckweise* nur nicht zur kamuflierung der Begriffe und der Absichte gebraucht wird.²²⁶

Mannoury meende dat er bij Neurath ook een misverstand bestond ten aanzien van de vermeende voorkeur van de signfici voor de 'spreker' boven de 'hoorder' en over de manier waarop de 'spreker' de 'hoorder' beïnvloedt, maar dit was bij lange na niet zo belangrijk en kon bij gelegenheid opnieuw nog eens worden besproken. Hij hoopte dat die gelegenheid zich snel zou aandienen. Mannoury stuurde een doorslag van zijn brief aan Van Dantzig.

Neurath reageerde twee dagen later op Mannoury's brief:

Ich glaube noch immer, dass wir eine gemeinsame Formulierung unserer beiderseitigen Bemühungen finden können, derart, dass Carnap, Frank, Neurath, Nagel, Hempel usw. sich für eine Gruppe von Fragen mehr interessieren, als Mannoury, van Dantzig usw, dass aber die 'Differenzen' nicht sehr gross sind. Es ist sehr lieb von Ihnen, dass Sie so bereitwillig auf alle Bedenken eingehen und eine Ausdrucksweise suchen, die uns verständlicher ist, so wie auch ich gern eine Ausdrucksform fände, die wieder unsere Bemühungen als begrenzt erscheinen lassen im Verhältnis zu denen, die Sie in Auge haben.²²⁷

Neurath had een nieuwe tekst geschreven en hij zou het zeer op prijs stellen als Mannoury hem liet weten in hoeverre hij het signfische standpunt nu juist had verwoord: "Mir ist diese Aussprache sehr lieb, weil ich einen ausführlicheren Kongressbericht verfassen soll, wo ich die Signifiker so korrekt wie nur möglich

²²⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (5 september 1938).

²²⁷UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 september 1938).

darstellen will.”²²⁸ Neurath voegde zijn tekst in een bijlage toe met het verzoek aan Mannoury om ernaar te kijken. Een kopie ging naar Van Dantzig.

Nadat hij de opmerkingen had ontvangen en verwerkt, stuurde Neurath op 10 september 1938 een voorlopige eindtekst aan Mannoury, wederom met het verzoek om hier goed naar te kijken.²²⁹ Het standpunt van de signfici verwoordde hij nu als volgt:

In den wissenschaftslogischen Betrachtungen über den vierten internationalen Kongress für Einheit der Wissenschaft (Unity of Science Forum, August 1938) wird darauf verwiesen, dass holländische Signifiker in dem Versuch mit der Einheitssprache des Physikalismus in allen Diskussionen das Auslangen zu finden, eine Verarmung sehen, sofern damit gemeint sei, man wolle mit dem was sie ‘Es-Sprache’ nennen auch das Gebiet beherrschen das von der ‘Ich-Sprache’ (voluntaristische Sprache) erfasst wird. Wenn Mannoury und die ihm nahestehenden, die Bedeutung der ‘Ich-Sprache’ betonen, so wollen sie damit keinem Sprachdualismus das Wort reden, da sie, wie Mannoury ausführte, die Begriffe des ‘Es- Sprache’ von den Begriffen der ‘Ich-Sprache’ herleiten wollen, während sie das umgekehrte für unmöglich halten. Das heisst sie treten programmatisch für *Vereinheitlichung durch Zurückführung aller sprachlicher Begriffe auf voluntaristische Begriffe* ein.²³⁰

Om te laten zien wat de overeenkomsten en verschillen waren tussen Mannoury en de zijnen enerzijds en bepaalde vertegenwoordigers van het logisch empirisme anderzijds, zou een nadere uiteenzetting nodig zijn. Wat de terminologie betreft bestonden er volgens Neurath enkele problemen, omdat de fysicalisten uitgingen van wat Mannoury taalvormen noemde, terwijl Mannoury zich bezighield met taal*dad*en (inclusief gebaren en dergelijke). Voor Mannoury was het niet belangrijk of men bij het terugvoeren de ene of de andere taalvorm (in dit geval: de introspectieve of de behavioristische terminologie) gebruikte, zolang de gekozen uitdrukkingwijze de begrippen en de bedoelingen van de spreker maar niet verhulde: “Diesen Signifikern geht es nach ihrer Auffassung und Ausdrucksweise nicht um ‘die Vereinheitlichung der Sprachformen, sondern der Begriffe durch die Zurückführung der sogenannten physikalischen Begriffe (Ding, Ereignis, Wirklichkeit, usw) auf autopsychische Begriffe (Impulse, Empfindungen, usw)’.”²³¹ Deze uiteenzetting over de ‘ik-taal’ en de ‘het-taal’ kwam niet overeen met de uit de vroegere discussies van de Wiener Kreis bekende ‘fenomenalistische taal’ en de ‘fysicalistische taal’.

²²⁸UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 september 1938).

²²⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (10 september 1938).

²³⁰O. Neurath, ‘Vereinheitlichungstendenzen Holländischer Signifiker’, *Synthese*, 3:12 (1938), p. 13; zie ook p. 548.

²³¹Ibid.; zie ook p. 550.

In een retourbrief van 14 september 1938 toonde Mannoury zich zeer enthousiast. Hij kon zich met Neuraths tekst ten volle verenigen. Zijn standpunt werd hierin zeer voldoende weergegeven.²³²

Neurath reageerde twee dagen later: “Ich freue mich aufrichtig, dass mein Notiz-Vorschlag Ihnen recht ist. Allmahlich werden wir beide lernen des anderen Meinung so zu formulieren, dass er damit einverstanden sein kann – dann beginnt ja erst die richtige Aussprache über alle Differenzen.”²³³ Een kopie van zijn brief stuurde hij aan Van Dantzig, met wie hij intussen uitvoerig correspondeerde over de overeenkomsten en verschillen tussen de significati en de logisch empiristen. Neuraths tekst over de opvattingen van de significati werd in *Synthese* gepubliceerd onder de titel “Vereinheitlichungstendenzen Holländischer Signifikant” (1938).

Intussen was Neurath bezig met de voorbereiding van de toekomstige congressen van de Unity of Science. Op 24 december 1938 stuurde hij Mannoury een circulaire van het International Institute for the Unity of Science te Den Haag, waarin werd aangekondigd waar de aankomende congressen zouden plaatsvinden: in Amerika (Harvard Universiteit, Cambridge, Mass. 1939) (5–10 september), in Noorwegen (Oslo) 1940, in Nederland 1941 en op een latere datum in Warschau.²³⁴ De congressen die tot dan toe waren gehouden, werden kort gemoreerd. Verder riep het organisatiecomité in zijn circulaire op om algemene suggesties te doen voor de problemen, die op de komende congressen besproken konden worden en tevens om hem een lijst te sturen van mogelijke onderwerpen, die als thema voor de papers konden dienen. Het was de bedoeling om alle congressen zo snel mogelijk voor te bereiden, waarbij nauw contact zou worden onderhouden met de lokale organisatoren van ieder congres. Alle suggesties en een dergelijke lijst zouden van grote waarde zijn voor het voorbereidende werk.

In een brief van 29 december 1938 stuurde Mannoury de volgende lijst met onderwerpen, die hij op de toekomstige congressen behandeld zou willen zien:

A. Psycho-physical problems and sham-problems:

1. Interrelation of the axiomatic and the psychological foundation of science.
2. Exposition of modern physics in terms, independent of the notions of space, time and matter.
3. Finitistical foundation of mathematics and physics.

²³²UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (14 september 1938).

²³³UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (16 september 1938); zie ook p. 453.

²³⁴UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (24 december 1938).

B. Genetical problems concerning modern culture:

1. Volitional and emotional elements in the origin of language.
2. The development of children-language.
3. Relativistical and absolutistical periods in the history of culture (Science, arts, philosophical and religious systems).

C. Psychological basis of the social sciences:

1. Mass-psychology and its significance for the social sciences.
2. Economics, a chapter of empiristical mass-psychology.
3. Ethical and juridical significs (semantics).²³⁵

Desgewenst was Mannoury graag bereid om Neurath een nadere toelichting over deze onderwerpen te geven.

Een maand later schreef Neurath aan Mannoury dat hij hem graag een keer zou willen interviewen. Hij wilde weten hoe Mannoury dacht over een aantal onderwerpen dat voor de logisch empiristen van bijzonder belang was. Neurath meende dat bepaalde tegenstellingen tussen de significs en de logisch empiristen gebaseerd waren op het feit dat beide groepen zich op verschillende zaken richtten, maar dat er wel een gemeenschappelijke basis kon worden bereikt, afgezien van de resterende en naar zijn idee kleine verschillen. Hij had alvast een vraag over schijnproblemen voor Mannoury:

Habe ich recht verstanden, die Kennzeichnung wie weit Aussagen emotionell sind oder nicht, kann unabhängig davon bestimmt werden, ob es sich um Scheinformulierungen handelt oder nicht? Es scheint mir, dass ich die Neigung hätte erst die Scheinformulierungen (soweit man das meint tun zu können) gemeinsam abzuschalten, um dann den Rest zu analysieren, während Sie eher dazu neigen, scheint mir erst die Analyse vorzunehmen, um dann aus den emot. und nicht emot. Formulierungen (oder mit gewissen Mischungen ausgestatteten Formulierungen), die Scheinformulierungen abzuschalten.²³⁶

Neurath hoopte dat het interview eind maart kon plaatsvinden. Hij zou dan terug zijn uit Amerika, waar hij tijdelijk verbleef in verband met de organisatie van het vijfde internationale congres van de Unity of Science, dat in 1939 te Cambridge zou worden gehouden.

Mannoury liet Neurath nog dezelfde dag weten dat hij het interview een goed idee vond:

²³⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (29 december 1938).

²³⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (27 januari 1939).

Die Idee eines Interviews scheint mir glänzend: so etwas wie ein ritterliches Zweigefecht um die schöne Dame Wissenschaft. Ihre Frage betreffs der Ausmerzung von Scheinproblemen möchte ich als erster Lanzenstoss betrachten, denen ich aber ausweiche mit der Bemerkung, dass es sich nicht um *Formulierungen*, sondern um *Gedanken* handelt. Aber Scherz beiseite: m.M.n. ist eine eigentliche ‘Kennzeichnung’ der emotionellen, volitionellen oder indikativen (= empirischen) Inhalt einer Aussage unmöglich, und die Untersuchung muss in jedem vorliegenden Falle auf psychologischer Basis vorgenommen werden. Andererseits kann die Untersuchung der *Form* einer Aussage (ob im Wesen tautologisch oder nicht) ziemlich weit durchgeführt werden, ohne irgendwelche Psychologie (z.B. die Nachprüfung einer mathematischen oder formal-logischen Beweisführung), und diese Untersuchung kann gelegentlich sehr wichtig sein.²³⁷

Welke van de twee werkwijzen: de psychologische (signifische) of de formalistische (mechanische) als eerste moest worden gevolgd, was volgens Mannoury over het algemeen niet te zeggen en meestal ook niet zo belangrijk. Het belangrijkste was dat ‘vorm’ en ‘inhoud’ niet werden verwisseld, maar dit hadden de Weners naar zijn idee juist regelmatig gedaan. Of het interview ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, is niet bekend.²³⁸

In een brief van 7 februari 1939 vroeg Neurath namens het internationale en het Amerikaanse organisatiecomité van de internationale congressen van de Unity of Science of Mannoury een voordracht wilde houden op het aankomende congres: “Wir bitten Sie unsere Einladung anzunehmen und uns das Thema Ihres Vortrages möglichst bald bekannt zu geben.”²³⁹ Het congres zou worden gewijd aan de “Logic of science”. Mannoury antwoordde dat hij om materiële redenen niet naar Amerika kon komen en dat hij daarom de uitnodiging voor het congres, waarvoor hij Neurath hartelijk dankte, moest afslaan.²⁴⁰

Ondanks Mannoury’s afwijzing stuurde Neurath op 11 april 1939 nogmaals een uitnodiging van de organisatiecomités met het verzoek aan Mannoury om een voordracht te geven.²⁴¹ Er zou een aantal algemene sessies worden gehouden over thema’s als de logische eenheid van wetenschap, kosmologie en fysica, de relatie tussen biologie en psychologie, en de plaats van de sociale en humanistische wetenschappen in het bouwwerk van de wetenschap. Tevens zou er een aantal speciale sessies worden gehouden, waarvan het onderwerp zou worden bepaald aan de hand van de papers die door de uitgenodigde sprekers werden

²³⁷UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (27 januari 1939).

²³⁸Willink, ‘Neurath and Mannoury’, p. 250.

²³⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 februari 1939).

²⁴⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (7 februari 1939).

²⁴¹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (11 april 1939).

voorgesteld. De spreektijd werd beperkt tot vijftientwintig minuten, zodat er tijd zou zijn voor een serieuze discussie. Een samenvatting van de voordracht zou op het congres worden verspreid en gepubliceerd in de *Journal of Unified Science (Erkenntnis)* en in de *Proceedings* van het congres. De samenvatting mocht niet meer dan tweeduizend woorden bedragen en moest zo kort mogelijk zijn. De bijdrage kon tot uiterlijk 1 juni 1939 aan de organisatiecomités worden gestuurd. De brief eindigde met de woorden: "It is the earnest hope of the Organizing Committees that you will participate in the Congress" en, voegde Neurath er in een *postscriptum* aan toe: "Vielleicht gehts doch!" Dit was echter niet het geval, Mannoury zou niet naar Amerika gaan.

Causerie (1939)

In de zomer van 1939 nam Mannoury deel aan de Eerste Internationale Signifische Zomerconferentie, die werd georganiseerd door de Internationale Signifische Studiegroep. Mogelijk hadden de congressen van de Unity of Science hiervoor model gestaan.²⁴² De conferentie, die werd gehouden onder auspiciën van het tijdschrift *Synthese*, vond plaats van 13 tot 15 juli 1939 op het landgoed St. Michael te Naarden. Het thema was "Logical and psychological aspects in the consideration of language".²⁴³ De bijeenkomst werd als volgt aangekondigd:

In dezen tijd van denkverwarring, waarin zooveel wanbegrip voor begrip, zooveel schijnwijsheid voor wijsheid doorgaat en de eene leuze na de andere de openbare meening vergiftigt, openbaart zich in verschillende cultuurcentra een streven naar critische taal- en begrippenanalyse. Niet alleen 'de massa's', maar ook vele 'cultuurmensen' liggen in aanbidding voor den afgod 'woord', die steeds demonischer om zich heen grijpt. Op schier ieder gebied oefent het woord, naast zijn heilzamen, zijn heilloozen invloed uit en het is deze verderfelijke invloed, die door handige demagogen gemakkelijk ten eigen bate wordt aangewend.²⁴⁴

Bezorgd om de hachelijke toestand waarin het denken was geraakt, hadden groepen denkers van verschillende nationaliteiten en verschillende denkrichtingen contact met elkaar gezocht in de verwachting dat het hun, in gezamenlijke denkbaarheid, zou gelukken om middelen te vinden om de vele wanbegrippen en schijnproblemen, die in de loop der eeuwen in de wijsbegeerte en de vakwetenschap waren binnengeslopen, te onderkennen en bloot te leggen. Het

²⁴²Heijerman, 'Een tragische komedie?', p. 104.

²⁴³UBA BC MV, inv. nr. 40, Overzicht International Conferences organized by the International Society for Significs (ca. 11 oktober 1953).

²⁴⁴UBA BC MV, inv. nr. 147, Aankondiging Eerste Signifische Zomerconferentie (juli 1939).

Conferentie-Comité realiseerde zich dat dit een immense arbeid was, maar die arbeid zou wel een rijke oogst kunnen opleveren.

De Eerste Internationale Signifische Zomerconferentie kon beschouwd worden als een poging om in Nederland, dat in cultureel opzicht zo gunstig gelegen was, een centrum te vormen waar kritische denkers uit verschillende landen hun geestesproducten konden uitwisselen.²⁴⁵ De conferentie droeg het predicaat 'signifisch' omdat, naar het oordeel van het Conferentie-Comité, de kritische denkhouding die ze wilde bevorderen, ook werd aangetroffen bij de oprichters van de vroegere Signifische Kring: Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken en Mannoury. Voor belangstellenden waren toegangskaarten verkrijgbaar bij de administratie van het tijdschrift *Synthese*, 5 Raboes te Laren, tegen de prijs van f 6,- (of f 4,50 voor studenten) voor de drie dagen. Op verzoek konden ook dagkaarten worden verstrekt tegen de prijs van f 2,-.

Vooropstellend dat er bij de beoefening van de significa nog geen sprake was van een algemeen aanvaarde methode en techniek, werd bij de keuze van de sprekers niet zozeer de 'methodische beoefening' van de significa, alswel de 'kritische houding' van de spreker als criterium gesteld.²⁴⁶ Het programma vermeldde de volgende sprekers en onderwerpen: S.K. Baschwitz over "De Mensch in de Massa"; H.J. Jordan over "De Beteekenis der Significa voor het Biologisch Onderzoek en de Theoretische Biologie"; zijn broer L. Jordan over "Das Subjekt und das Objekt des Bewusstseins und die Bedeutung dieser Unterscheidung für die Signifische Beurteilung der Sprache"; Westendorp Boerma over "Theologische Significa"; Waismann over "Logische und psychologische Aspekte in der Sprachbetrachtung"; E.H.J. Warns over "De Zedelijke Behoeftte van Onzen Tijd" en A. Daan over "Levensopbouw in Klare Begrippen". Een lid van de redactie van *Synthese* zou een inleidend overzicht geven van hetgeen er tot dan toe in Nederland op signifisch gebied was gepresteerd en enige beschouwingen houden over "Taalcritiek in verband met logische en psychologische begripsanalyse".²⁴⁷ Op het laatste moment vonden er nog enkele programmawijzigingen plaats. Zowel L. Jordan als Waismann waren verhinderd. Hun voordrachten werden door anderen voorgelezen.

Aan de conferentie hoopte men een kleine tentoonstelling van boeken en geschriften te verbinden, die naar het oordeel van enige 'oudere' beoefenaars der significa op het predicaat 'signifisch' aanspraak mochten maken. De Universiteitsbibliotheek te Amsterdam had haar medewerking voor deze tentoonstelling

²⁴⁵UBA BC MV, inv. nr. 147, Aankondiging Eerste Signifische Zomerconferentie (juli 1939).

²⁴⁶UBA BC MV, inv. nr. 101, Aankondiging Eerste Signifische Zomerconferentie (ca. juni/juli 1939); zie ook Heijerman, 'Een tragische komedie?', pp. 104–105.

²⁴⁷UBA BC MV, inv. nr. 101, Aankondiging Eerste Signifische Zomerconferentie (ca. juni/juli 1939).

toegezegd.²⁴⁸

In zijn openingswoord heette Godefroy, die als voorzitter fungeerde, de aanwezigen namens de redactie van *Synthese* welkom. Hij zette uiteen wat het doel van de conferentie was:

Ja, waarom deze significante conferentie? Is zulk een conferentie, vooral in dezen tijd met zijn donkere dreiging, wel noodig? Wordt er niet genoeg geconfereerd en gepraat en waartoe leidt al dat gepraat? Om daden roepen groote groepen in onze dagen, doch maar al te vaak vergeten zij, dat de menschheid van heden en toekomst niet gebaat kan zijn met zinloze of door onrijpe gedachten gedragen of gestuwde handelingen. Ik zal trachten in deze inleiding de hier opgeworpen vraag te beantwoorden.²⁴⁹

Aan het wijsgerige en wetenschappelijke denken dat van generatie tot generatie was doorgegeven, kleefden de fouten van eeuwen. Vele woorden waarvan dit denken zich bediende, waren tot op de draad versleten.²⁵⁰ Hierdoor was een eigenaardige situatie ontstaan. Aan de ene kant was er een kleine groep kritische denkers opgestaan die het vertrouwen in de traditionele wijsbegeerte had opgezegd, maar aan de andere kant was er een groep sprekers en schrijvers die zich voor denkers uitgaven, zichzelf met gezag bekleedden, talloze mensen onder hun suggestie brachten en hun woorden aan iedere kritiek probeerden te onttrekken. De suggestie, die Godefroy definieerde als het proces om van mens tot mens een gedachte mede te delen die zonder beoordeling of redelijke grond werd aanvaard, was voor het denken van alle tijden een groot gevaar geweest en de vraag drong zich nu op:

Hoe bieden we de in onze dagen steeds ongebreidelder om zich heen grijpende suggestieve werking het hoofd? Hoe rukken we de menschheid van heden, die bedwelmd is door leuzen, politieke, wetenschappelijke, wijsgerige en andere leuzen – leuzen, waaraan doorgaans geen heldere voorstellingen ten grondslag liggen – uit haar bedwelming? Men zegge niet: onze tijd verschilt wezenlijk niet van andere tijden, waarin suggestie en vooral ook angst de menschen hebben opgezweept tot zinloze daden! Geen ander tijdvak toch stond dermate bloot aan de machtige massale werkingen als het onze, geen andere tijd heeft een wijsbegeerte voortgebracht, die tot pijlers heeft de *angst* en de *zorg*.²⁵¹

²⁴⁸UBA BC MV, inv. nr. 101, Aankondiging Eerste Signifische Zomerconferentie (ca. juni/juli 1939).

²⁴⁹J. C. L. Godefroy, 'Eerste Signifische Zomerconferentie', *Synthese*, 4:9 (1939), p. 409.

²⁵⁰Zie ook p. 237 en p. 259.

²⁵¹Godefroy, 'Eerste Signifische Zomerconferentie', p. 411.

Dat ook in andere tijden de mens geprobeerd had om zich van zijn denknoden te bevrijden met de hem ten dienste staande middelen en dat hij op zijn wijze gestreefd had naar begripszuivering, kon niet worden ontkend, maar dit streven kon niet met de naam ‘significa’ worden bestempeld. Hiervoor ontbraken de scherpe onderscheidingen – zoals bijvoorbeeld de onderscheiding van ‘introspectie’ en ‘waarneming van anderen’ (behaviorisme) en van ‘voorstelling’ en ‘wil’ of ‘neiging’ – en de psychologische oriëntering die de moderne significaten kenmerkten.

Op het gebied van de wijsbegeerte sloot Godefroy zich aan bij de ‘logicisten’ in hun aanval op de metafysica.²⁵² Men behoefde volgens hem nog niet in alle opzichten met de moderne logicisten mee te gaan om te erkennen, dat er veel waarschuldige in de kritiek die zij op de traditionele wijsbegeerte uitoefenden. Wijsgerige problemen ontstonden doordat de mens zijn eigen gedachten niet duidelijk genoeg kon verstaan:

Wat gezegd kan worden, dient klaar en duidelijk te worden gezegd. Wijsbegeerte is geen *leer*, maar een *werkzaamheid*. Het resultaat van wijsbegeerte zijn geen wijsgerige zinnen, maar het doorzichtig worden van zinnen. De wijsbegeerte dient de gedachten, die, zonder haar werkzaamheid, troebel en vaag zijn, te verhelderen en scherp te begrenzen. Wijsbegeerte dient ‘zin’ te geven aan het onzegbare, doordat ze ons van het *zegbare* een duidelijke voorstelling geeft. Niemand weet in onze dagen, wat onder wijsbegeerte moet worden verstaan. Een ‘verklaring der wereld’ of van het ‘zijnde’? Een samenvatting der wetenschappen? Een onderzoek van de wetenschappelijke axiomata?²⁵³

Het was volgens Godefroy terecht dat het kritische denken in zijn tijd een aanval had ondernomen op een metafysica, die meer verwarring stichtte dan verheldering bracht en die welbeschouwd niets anders was dan een stelsel van zinnen, welke schijnbaar een soort fysica waren, dus een soort wereldbeschrijving, die niet goed wist, wát ze beschreef. Zulke constructies waren logisch onhoudbaar.

Voor de significaten was het een verheugend verschijnsel dat een gedeelte van het moderne denken kritisch stond ten opzichte van zijn eigen producten en waar het de kans zag wanbegrip probeerde uit te bannen:

De denkers, op wie wij nu doelen, zijn voorzichtig geworden, voorzichtig in hun vraagstellingen, voorzichtig ook in hun beweringen. Zij hechten weinig of geen waarde meer aan uitspraken, die zich aan iedere verificatie, behalve dan de strikt individuele, onttrekken. De ‘denker’ met het suggestieve gebaar, die zijn wil aan de groep volgelingen opdringt, maar zich geen

²⁵²Heijerman, ‘Een tragische komedie?’, p. 105.

²⁵³Godefroy, ‘Eerste Signifische Zomerconferentie’, p. 411.

rekenschap geeft van de draagkracht van zijn woorden, de woordvirtuoos, die verblindt door een schitterend vuurwerk van spraakbeelden, maar zelf niet beseft, hoe versleten en verminkt zijn woorden zijn, begint hier en daar plaats te maken voor den soberen vrager, die niet bij voorbaat weet, maar onderzoekt en die een scherp oog heeft voor de schijnwijsheid, die wijsheid, en het wanbegrip, dat begrip suggereert.²⁵⁴

De chaotische toestand waarin het denken, in het bijzonder het wijsgerig denken, in verschillende fasen van zijn ontwikkeling had verkeerd, was naar Godefroy's idee onder andere toe te schrijven aan de ongelukkige omstandigheid dat het bepaalde formuleringen heel naïef als 'echte' problemen beschouwde, zonder vooraf zorgvuldig te onderzoeken of deze problemen wel 'zin' hadden. Op deze houding was een reactie ontstaan. Het was dit 'nieuwe' kritische denken niet zozeer om het stellen van vragen, als wel om het verhelderen van vragen te doen.

Tot slot waarschuwde Godefroy voor het grote gevaar dat aan het signifiisch onderzoek verbonden was: "De significus werpt zich als rechter op. Hij pluist en graaft, hij boort en ondermijnt en oogenschijnlijk is niets voor hem veilig. Maar vele vragen, vooral levensvragen, zijn broos en teer, verdragen geen ruwe behandeling."²⁵⁵ Godefroy verwees in dit verband naar Mannoury die in zijn voordracht "De Signifiiese Methode van Taal- en Begrippenonderzoek" (1933) het volgende had gezegd:

Significa, relativisme, ja zelfs filosofische overwegingen in het algemeen kunnen onder omstandigheden ernstige schade toebrengen aan de hechtheid en het geestelijk verband van een strijdende gemeenschap: veel torens-van-Babel zijn reeds door de mensen ten halve gebouwd! En daarom laten we 't niet vergeten: de significa is een scherpknijdend instrument en wie het hanteert zie toe, dat hij geen ongelukken aanricht.²⁵⁶

Met dit citaat van Mannoury eindigde Godefroy zijn inleidende openingswoord.

Op de tweede congresdag was Godefroy verhinderd.²⁵⁷ Mannoury nam in zijn plaats het voorzitterschap op zich. In de loop van de dag hield hij een causerie in gedeelten. Bij verschillende gelegenheden vertelde hij enkele bijzonderheden omtrent de signifiische beweging en haar ontwikkeling in Nederland en in het buitenland. Zijn voordracht werd later onder de titel "Causerie" (1939) in *Synthese* gepubliceerd.

Mannoury begon met de opmerking dat hij het als een voorrecht beschouwde, dat hij als waarnemend voorzitter een ogenblik het woord mocht richten tot de

²⁵⁴Godefroy, 'Eerste Signifiische Zomerconferentie', p. 412.

²⁵⁵Ibid.

²⁵⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*; zie ook p. 433.

²⁵⁷KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 juli 1939).

conferentiedeelnemers. In de allereerste plaats wilde hij van de hem geboden gelegenheid gebruik maken om zijn warme vreugde te uiten over het tot stand komen en, hij meende dit reeds op de tweede congresdag te mogen zeggen, over het welslagen van deze Eerste Internationale Signifische Zomerconferentie:

Niet, dat deze vriendschappelijke samenkomst van enige tientallen belangstellenden in het streven naar begripsverheldering door psychologische analyse (als ik tenminste het kenwoord van onze conferentie aldus mag omschrijven) op zichzelf beschouwd zulk een gewichtige gebeurtenis in het cultuurleven van onze tijd zou zijn, dat weten wij allen wel beter. Maar wat geen grote betekenis in zichzelf heeft, kan die bij tijd en wijle hebben als symbool en als symptoom van wat daarbuiten en daarneven geschiedt.²⁵⁸

Welby was de eerste geweest die had gewaarschuwd tegen het gebruik van hoogdravende, maar zinloze woorden in de literatuur en de politiek.²⁵⁹ Zij had gewezen op de noodzakelijkheid om zich te bedienen van woorden, waarvan de betekenis niet kon worden misverstaan. Van Eeden was de eerste geweest die deze gedachte in Nederland had geuit. Pas later kreeg hij enkele aanhangers, van wie Mannoury de eerste was. Behalve zij raakten ook Bloemers, Borel, Brouwer, en De Haan bij de signifiica betrokken. Niet vast met de groep verbonden was Van Ginneken. Deze kleine kern had grote plannen: men dacht aan het oprichten van een signifische Academie en men richtte een tijdschrift op, dat echter spoedig weer moest ophouden te verschijnen. Van de grote plannen kwam weinig terecht, maar toch groeide de signifische beweging langzaam en enkele verwante geesten sloten zich bij haar aan. In het te Laren verschijnende tijdschrift *Synthese* vonden de leden van de groep de gelegenheid om hun bijdragen onder de ogen van het publiek te brengen.

Het kleine groepje signifiici stond niet alleen in de wereld.²⁶⁰ Ook in het buitenland waren verschillende soortgelijke groepen ontstaan, echter zonder dat de Nederlandse signifiici dit wisten. In Amerika werd sinds enkele tientallen jaren, meestal onder de benaming 'semantics', een begripskritiek en begripsanalyse beoefend die een overwegend psychologisch karakter droeg, getuige onder andere het Institute of Human Relations van de Yale Universiteit in Connecticut. In West-Europa had zich een veelomvattend centrum van begripskritische onderzoeken gevormd, dat zich niet meer of minder dan de eenheid aller wetenschappen tot ideaal had gesteld. Mannoury bedoelde de uit de bekende Wiener Kreis in samenwerking met vele andere kringen voortgekomen Unity of Science Movement, waarvan Neurath de bezielende organisator was. De Unity

²⁵⁸G. Mannoury, 'Causerie', *Synthese*, 4:10–11 (1939), p. 483.

²⁵⁹KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 juli 1939).

²⁶⁰Mannoury, 'Causerie', pp. 483–484.

of Science Movement was zeker geen significante beweging, zoals de signfici die opvatten. Hiervoor was ze te afkerig van al wat naar bespiegeling en introspectie neigde en op haar laatstgehouden congres in 1938 te Cambridge was over dit exclusivisme door de Nederlanders dan ook menig hartig woordje gezegd:

Tot laat in de nacht hebben wij daarover met Frank en Neurath en Oppenheim en wie zich daar nog meer hadden bijgevoegd, warme discussies gevoerd, waarbij ettelijke pijpen gerookt en ettelijke kwinkslagen gelanceerd werden. En ik voor mij kreeg bij al die discussies toch wel de sterke indruk, dat ondanks alle verschillen in 'verschijningsvorm', ons allen toch één grondgedachte gemeen was: het levendig voor ogen houden van de gevaren, aan suggestief taalgebruik verbonden, het najagen van schijnwaarheden en schijnoordelen tot in hun verborgenste schuilhoeken en het meedogenloos ontmaskeren van het schoonstschijnend zelfbedrog.²⁶¹

Deze gedachte won, als Mannoury zich niet al te zeer vergiste, al meer en meer terrein. Hij wilde zijn publiek echter niet vermoeien met het noemen van namen en het opsommen van recente werken die deze mening zouden kunnen staven. Op de kleine tentoonstelling, die door de goede zorgen van het conferentiebureau bijeen was gebracht, zou men in de namiddag gelegenheid hebben om zich ervan te vergewissen of hij in dit opzicht te veel had gezegd. Behalve de bedoelde getuigenissen van buitenlandse geestverwanten zou men ook enige geschriften van de Nederlanders en enkele portretten en manuscripten in ogeschouw kunnen nemen, die dan tevens als vergelijkingsobject dienst zouden kunnen doen. Men zou daar onder andere gedachtenissen aantreffen aan Borel, Van Eeden en De Haan, die aan het werk van de vroegere Signifische Kring een zo belangrijk aandeel hadden genomen en die intussen alle drie waren overleden:

Warme vriendschap heb ik van hen genoten en warme erkentelijkheid voor wat zij mij hebben geschonken zal mij steeds blijven vervullen. Ik moge hunner hier herdenken in de hoopvolle verwachting, dat de weerklank, die hun gedachten reeds hebben gevonden, zich wijder en wijder moge verbreiden ...²⁶²

Alvorens Mannoury zijn toespraak eindigde, zou hij niets liever willen dan zijn publiek het doel en de strekking, en dan liefst het verder liggende doel en de wijdere strekking van de hem zo na aan het hart liggende significante werkwijze scherp en klaar voor ogen te stellen, maar hij vreesde dat hij in het vervullen van die taak te kort zou schieten. In plaats daarvan wilde hij een passage voorlezen uit een schrijven dat Buber tot de redactie van *Synthese* had gericht, in antwoord

²⁶¹Mannoury, 'Causerie', p. 484.

²⁶²Ibid.

op haar uitnodiging om aan de Signifische Zomerconferentie deel te nemen. Buber had tot zijn spijt geen gelegenheid om op de conferentie aanwezig te zijn of om tijdig een referaat in te zenden, maar aan zijn goede wensen voor het welslagen van dit pogen gaf hij op een zo geestige en dichterlijke wijze uiting, dat zijn woorden het publiek ongetwijfeld meer zouden zeggen dan Mannoury's woorden zouden doen. Buber schreef:

Wie Ihnen bekannt ist, wurde dem Konfuzius, als er in den von einem Usurpator beherrschten Staat Wei kam, durch einen seiner Schüler, der dort ein Amt bekleidete, mitgeteilt, der Fürst warte auf ihn, um ihm die Regierungsgeschäfte zu übertragen; der Schüler fragte, was der Meister zunächst unternehmen würde. Konfuzius antwortete: "Was not tut, ist die Richtigstellung der Bezeichnungen." Es scheint, das der Herrscher alsbald davon Abstand nahm, dem Weisen die Führung des Staates anzuvertrauen: er begriff offenbar, dass wo die Bezeichnungen richtiggestellt werden, die Anmassung sich nicht mehr halten kann. Ihr letztes Ziel, meine Herren, ist die Richtigstellung der Bezeichnungen. Sie wollen den geistigen Nebel zerstreuen helfen, der heute dem wesenlosen Scheinbegriff erlaubt, usurpatorisch die Welt des Menschen zu regieren. Sie wollen dazu helfen, dass dieses Geschlecht *redlich* denken und *gemeinsam* denken lerne. Damit haben Sie Schweres unternommen. Aber wenn es glückt, werden Sie zur Befreiung der Vernunft beigetragen haben.²⁶³

Mannoury hoopte van harte dat het signifische werk niet al te zeer bij de zin van Bubers woorden ten achter zou blijven.

Op de derde en laatste congresdag sprak Godefroy namens de redactie van *Synthese* in zijn slotwoord over "Taalcritiek in verband met logische en psychologische begripsanalyse". Hij wees erop dat de invloed van de taal op het denken reeds eeuwenlang verschillende denkers had beziggehouden. De vragen betreffende de overeenkomst van woord en feit hadden veel zielsangst veroorzaakt, verwarring gesticht en verwoesting aangericht. Volgens de semanticus Ogden was het onderzoek naar de aard van die overeenkomst het eigenlijke probleem van de betekenisleer. Ding en woord zijn niet rechtstreeks met elkaar verbonden, want tussen beide ligt de gedachte. Tussen de gedachte en het symbool hiervan, het woord, bestaan causale betrekkingen. Een rechtstreeks verband tussen object en symbool bestaat niet:

Toch springen velen van woord tot object, zoodat dat daarmee [aan] een begrip wordt verbonden. Hieruit ontstaat het misbruik van abstracties. Grote

²⁶³Brief M. Buber aan redactie *Synthese* (voorjaar/zomer 1939), geciteerd in: Mannoury, 'Cause-rie', p. 485.

woorden, als: subliem, het goede, het eeuwige, individualisme, vrijheid rollen ons over de lippen. Maar een werkelijk vastomlijnd begrip is daarmee niet verbonden.²⁶⁴

Groepen in verschillende landen hadden de strijd aangeboden tegen een taalgebruik dat misverstanden schiep, vooral ook tegen de taal der wetenschap en de taal der wijsbegeerte. Vele schijnproblemen werden op die wijze aan de kaak gesteld en ondanks het grote verzet dat van de kant van de ‘denkverknoeiers’ tegen hun streven werd gevoerd, was die arbeid reeds zeer vruchtbaar geweest.

De Nederlandse signfici gevoelden, aldus Godefroy, dat het van belang was om te zoeken naar wat achter de woorden zit. Zij deden onderzoek naar ‘taaldaden’. Volgens hen moest onder een ‘taaldaad’ in signfische zin worden verstaan: de leer der menselijke verstandhoudingsmiddelen, beschouwd uit taalkundig, mimisch en psychologisch gezichtspunt. Hierin was dus ook het psychologische element opgenomen. Met Godefroys slotwoord kwam de conferentie ten einde.

De Eerste Internationale Signfische Zomerconferentie trok de aandacht van diverse dagbladen. Zowel het *Algemeen Handelsblad* als de *Nieuwe Rotterdamse Courant* deden uitgebreid inhoudelijk verslag van iedere afzonderlijke conferentiedag. Mannoury knipte deze verslagen uit en bewaarde ze in zijn archief.

Neurath kon tot zijn spijt niet op de signfische conferentie aanwezig zijn, omdat hij nog in Amerika was vanwege het vijfde internationale congres van de Unity of Science. Nadat hij naar Nederland was teruggekeerd, zette hij en Mannoury de discussie over de overeenkomsten en verschillen tussen de signfica en het logisch empirisme voort. De aanleiding was dit keer een referaat van Neurath over “Die Verirrten des Cartesius. Vom Argumentieren und Handeln”, dat hij op 18 januari 1940 in een bijeenkomst van de Signfische Studieclub te Amsterdam had gehouden.²⁶⁵ Over het verloop van de avond is niets bekend. Wel volgde een intensieve briefwisseling, waaruit kan worden opgemaakt dat er uitvoerig werd gediscussieerd over het anti-metafysische uitgangspunt van de Weners en het door Mannoury veronderstelde verband met het intolerantie-verschijnsel.

In een brief aan Neurath van 26 januari 1940 schreef Mannoury dat hij de indruk had gekregen, dat Neurath de vrij belangrijke verschillen in opvatting tussen de signfici en de logisch empiristen slechts zeer terloops had aangeroerd en hij wilde hierop graag nog wat verder ingaan:

Want zoals ik het zie, zijn die verschillen niet alleen gelegen in de wat grotere ‘Toleranz’ voor de standpunten of denkvormen van anderen, die wij signfici van de empiristen zouden wensen, maar wortelen zij dieper. Zij wortelen

²⁶⁴KB HK, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 juli 1939).

²⁶⁵Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 47.

hierin, dat naar onze mening de log. empiristen (i/h algemeen gezegd) in hun heilzame strijd tegen het zo gevaarlijke, irrationalistische, onkritische, onwetenschappelijke denken onzer dagen, in één opzicht zelf onkritisch en dus onwetenschappelijk te werk gaan, namelijk in hun overschatting van de betekenis der taalvormen in dit opzicht.²⁶⁶

Mannoury duidde deze overschatting van de taalvormen aan met de term ‘bijgeloof’: een zich vastklampen aan uiterlijkheden, hetzij verschijnselen, hetzij woorden.²⁶⁷ Hij noemde enkele voorbeelden in het werk van de Weners, waaronder een uitspraak van Neurath dat de Weners een ‘metafysica-vrij monisme’ vertegenwoordigden en hiermee de eenheidswetenschap van het fysicalisme wilden scheppen als consequent vervolg op het anti-idealistische materialisme. Mannoury wees op het dubbelzinnige gebruik van dit soort woorden: ook Lenin bestreed het ‘idealisme’, maar dan op strikt ideologische of volitionele gronden.

In zijn antwoord van 29 januari 1940 verontschuldigde Neurath zich voor het gebruik van de term ‘monisme’, maar hij ging verder niet op Mannoury’s voorbeelden in.²⁶⁸ Wel vroeg hij wat Mannoury precies bedoelde met zijn opmerking dat de signfici een grotere tolerantie hadden voor de standpunten van anderen:

Meinen Sie das praktisch, wie weit man andere reden lässt usw. wie viel Zeit man Diskussionen mit ihnen widmet usw. oder meinen Sie das argumentativ? Meinen Sie, dass wenn wir meinen, es lasse sich eine bestimmte Argumentierweise mit unserer kaum verbinden, dass Sie das dann doch können? Denn *nur* das ist ja der Punkt, wo wir intellektuell eine Behauptung wagen, wobei wir zugeben, dass morgen das anders sein mag.²⁶⁹

Neurath had nog niet zo lang geleden een scholastische argumentatie gelezen en hij vroeg zich af: “Was soll da ‘Toleranz’ im Sinne des Argumentierens bedeuten?”²⁷⁰ Neurath kon de taal en de manier van argumenteren van de auteur in hoge mate volgen en hij kon van diens standpunt uit ook eigen argumenten naar voren brengen, die bij de argumenten van de auteur aansloten, maar dit nam niet weg dat Neuraths manier van redeneren in sommige gevallen niet aan die van de auteur gekoppeld kon worden:

Was man nun wirksam argumentierend verknüpfen kann, ist die Frage. Und es wäre interessant zu sehen, dass Sie etwas verknüpfen, was ich nicht verknüpfen kann. Ich *zweifle* sehr, dass Sie da viel Beispiele finden. Sie betonen aber selbst, dass der Gegensatz tiefer wurzle. Nun meine ich – das ist meine

²⁶⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (26 januari 1940).

²⁶⁷Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 48; zie ook p. 528.

²⁶⁸Ibid.

²⁶⁹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (29 januari 1940).

²⁷⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (29 januari 1940).

ständige Technik, oder 'unsere' ständige Technik – das solcher tiefer Unterschied in dem Argumentieren über irgend eine Frage *sichtbar werden muss*, nicht nur, wenn wir über unsere Art zu Argumentieren argumentieren. Dass wir dann nicht so leicht übereinstimmen, das wissen wir.²⁷¹

Het kon pas echt tot argumenteren komen, wanneer er overeenstemming over een te hanteren eenheidstaal was bereikt, niet wanneer de discussiepartners zich omwille van de praktische tolerantie in elkaars standpunt trachtten in te leven.²⁷² Neurath stelde Mannoury voor om aan de hand van enkele voorbeelden te komen tot een taal, waarin het mogelijk was om over argumentatie te praten zonder elkaars termen te gebruiken.

In een reactie van 4 februari 1940 liet Mannoury aan Neurath weten dat zijn mening dat er tussen hen beiden geen principiële verschillen bestonden, waarmee hij bedoelde geen verschillen die in algemene formuleringen zouden kunnen worden neergelegd, was versterkt. Wel bestonden er praktische en graduele verschillen, dat wil zeggen verschillen die enkel aan concrete voorbeelden gedemonstreerd konden worden, zoals Mannoury in zijn brief aan Neurath van 26 januari 1940 reeds gedaan had. Hij stelde zich dan ook voor om deze op de aankomende bijeenkomst van de Signifische Studieclub te vermelden en hier nog een paar nieuwe aan toe te voegen. Het volgens hem overigens uitnemende nieuwe boek van Von Mises, *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (1939), gaf hem hiertoe stof te over, want ook Von Mises gaf nu en dan blijk van een kritiekloos hanteren van gevaarlijke termen als 'Sätze' en 'Aussagen', dat Mannoury absoluut a-signifisch voorkwam. Mannoury geloofde dan ook dat zij er beter aan zouden doen om de algemene formuleringen betreffende de methoden voorlopig buiten beschouwing te laten en enkel te proberen om hun gemeenschappelijke doel – want dat was er volgens hem – aan te wijzen. Hij vroeg zich af of Neurath zich kon verenigen met hetgeen hij daaromtrent in zijn "Causerie" (1939) had gezegd, die in het zojuist verschenen september-nummer van *Synthese* was opgenomen: "Zo ja, dan was dat m.i. al een grote stap in de goede richting."²⁷³

Twee dagen later stuurde Mannoury een viertal stellingen betreffende de verhouding van de axiomatische en de significante denkvormen ter discussie aan Neurath. Een kopie ging naar Bethlem, Van Dantzig en Scheffer. De stellingen luiden als volgt:

1. Zowel het streven van de logische empiristen (positivisten) als dat van de hollandse significanti en de Amerikaanse semantici maken deel uit van

²⁷¹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (29 januari 1940).

²⁷²Van Bochove, 'Waarom het leger de oorlog verloor', p. 48.

²⁷³UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (4 februari 1940); zie p. 561.

een meer algemene begripscritische tendenz, die zich gedurende de laatste halve eeuw op velerlei gebied openbaart en gericht is tegen de overschatting van gevoelsargumenten (leuzen, beeldspraak, machtspreuken) boven de waarneming.

2. Een belangrijk hulpmiddel ter verwezenlijking van deze tendenz is gelegen in het scheppen ener a-emotionele, zoveel mogelijk formalistische terminologie, die het zuiver overbrengen van waarnemingsresultaten vergemakkelijkt ('axiomatische denkvorm').
3. Dit hulpmiddel faalt echter ten aanzien van de aanwending der waarnemingsresultaten op de maatschappelijke wilsvorm. Deze vereist een analyse van de menselijke verstandhoudingsmiddelen, waarbij niet alleen met de indikatieve maar ook met de volitionele en emotionele elementen van het geestesleven rekening wordt gehouden ('signifische denkvorm').
4. Hieruit vloeit voort, dat een axiomatiek zonder signifische grondslag het gevaar met zich meebrengt ener overschatting van de taalvormen boven de denkvormen en het toekennen ener gevoelswaarde aan de taalvormen als zodanig, die de oorspronkelijk begripscritische tendenz van de axiomatiek in haar tegendeel doet omslaan (godsdiens van de rede in de Franse revolutie, geloofsvervolgingen in de S.U. [Sovjet-Unie], anti-machisme en anti-idealisme van Lenin, anti-metafysika, enz.).²⁷⁴

Neurath reageerde een dag later. Hij was erg blij met Mannoury's brief van 4 februari 1940. Ook hij meende dat het bijzonder nuttig kon zijn om concrete voorbeelden te bespreken en ook hij wilde het gemeenschappelijke doel op de voorgrond plaatsen. Met Mannoury's stellingen van 6 februari 1940 was Neurath het niet helemaal eens. Het was hem niet geheel duidelijk wat Mannoury bedoelde met zijn opmerking dat de oorspronkelijk begripscritische houding van de axiomatiek in haar tegendeel was omgeslagen door 'anti-metafysica' (stelling 4):

Wenn ich Sie recht verstehe, wehren Sie sich gegen das Nachjagen von Scheinwahrheiten und Scheinurteilen (so sagen Sie in der Synthese), wenn wir zusammen Bücher darauf hin durchsehen, ob Sie in *Ihrem* Sinne viel oder wenig davon enthalten, dann werden wir wahrscheinlich finden, dass *weniger* davon enthalten ist in: *Hume, Mach, Schlick, Mises, Carnap*, als in: *Kant, Hegel, Schelling, Schopenhauer, Hartmann, Heidegger*. Die letzteren sind im üblichen Sprachgebrauch *Metaphysiker*. Man kann sagen, dass

²⁷⁴UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan J. Bethlem, D. van Dantzig, O. Neurath en W. Scheffer (6 februari 1940); zie ook p. 437.

Hume, Mach, Schlick, Mises, Carnap, usw. zusammen mit *Mannoury* usw. “sich lebendig vor augen halten die Gefahr, die mit suggestivem Sprachgebrauch verbunden sind, mit dem Nachjagen nach Scheinfragen und Scheinwahrheiten, Scheinurteilen” – gerade dass pfllegt man ‘antimetaphysische Haltung’ zu nennen. Ja Sie sprechen sogar von rücksichtslosem Entmaskieren vond dieser Art Selbstbetrug. Das ist sogar eine sehr ‘volitionell’ und ‘emotionell’ formulierte Antimetaphysik. Aber vielleicht verstehen Sie unter Antimetaphysik etwas anderes. Vielleicht würden Sie ‘Entmaskieren von ...’ (i.e. ‘Metaphysik’) akzeptieren und den Term Anti-Metaphysik ablehnen. (...). Ich vermute, dass in Ihren Formulierungen Residuen einer älteren Diskussionsschicht vorliegen (wie bei uns allen), die nicht ganz auf die Haltung des logischen Empirismus passen. Aber ich meine wir könnten gemeinsam eine Fomulierung finden, die Ihren und unsere Bestrebungen zulänglich deckt.²⁷⁵

De gezamenlijke lees oefening vond plaats op 15 februari 1940.²⁷⁶ Over het verloop van deze bijeenkomst is niets bekend. Wel werd het debat in een onderlinge briefwisseling voortgezet. In een brief aan Bethlem, Van Dantzig, Mannoury en Scheffer schreef Neurath dat de vijf discussiedeelnemers, in tegenstelling tot andere discussiegroepen, in elk geval met elkaar gemeen hadden dat zij geen eeuwige waarheden, geen a priori stellingen, geen mystieke intuïtie als bron van zekerheid en geen absolute grondslagen erkennen: “Alles steht zur Diskussion.”²⁷⁷ Verder erkende hij dat ‘anti-metafysica’ als zodanig een onscherp begrip was. Een logisch-taalkundige analyse leidde tot niet meer dan relatieve onderscheidingen. Er was geen voor iedereen geldende zeeff om metafysische van anti-metafysische zinnen af te zonderen. Het begrip ‘metafysica’ werd in kringen van de Unity of Science Movement daarom ook minder gebruikt dan voorheen. In plaats daarvan werd er gesproken over *nicht-verbindbare* of *isolierete* uitspraken, om aan te geven dat auteurs als Bergson en Hegel niet met een wetenschappelijke *Argumentiergewohnheit* in verband konden worden gebracht. Vervolgens kwam Neurath terug op het verband dat Mannoury had gelegd tussen de Weense anti-metafysica en geloofsvervolging (stelling 4). Dit was nooit de bedoeling van de Weners geweest. Integendeel, zij achtten een fundamenteel sceptisch-wetenschappelijk-kritische houding juist als een voorwaarde voor pluralisme in wereldbeschouwing. Zo was ooit voorgesteld om niet meer te spreken van ‘universum’, maar van ‘pluriversum’ om aan te geven dat het onmogelijk was

²⁷⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 februari 1940); zie ook p. 453 en p. 552.

²⁷⁶Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 49.

²⁷⁷Brief O. Neurath aan J. Bethlem, D. van Dantzig, G. Mannoury en W. Scheffer (19 februari 1940), geciteerd in: *ibid.*

om te oordelen over dé wereld. Mannoury's verwijt werd volgens Neurath niet ondersteund door de literatuur van de Wiener Kreis.

In een retourbrief van 25 februari 1940 antwoordde Mannoury het volgende:

Dat ik van mening zou zijn (...) dat “die prinzipiell (...) wissenschaftlich-kritische Haltung” (de term ‘sceptisch’ zou ik hier liever niet bezigen) het gevaar inhoudt, tot ‘Intoleranz’ aanleiding te geven, is *geenszins* het geval. Integendeel, ik acht die ‘Haltung’ een der beste voorbehoedmiddelen tegen alle ‘bijgeloof’ (aan eigen onfeilbaarheid n.l!).²⁷⁸

Wel zag Mannoury dat gevaar in de vereenzelviging van het begrip ‘schijnprobleem’ met ‘metafysisch-theologische’ en soortgelijke beschouwingen:

Deze vereenzelviging is m.i. allerminst gerechtvaardigd, wanneer men onder schijnprobleem zuiver terminologische problemen verstaat, *die niet als zodanig herkend zijn*. Immers dit soort denk- of liever redeneerfouten komen *zowel* bij metaphysici als bij anti-metaphysici voor, en hebben in *beide* kampen vaak tot ‘intellectuele’ en daardoor tot ‘praktische Intoleranz’ geleid.²⁷⁹

Terugkomend op zijn vier stellingen van 6 februari 1940 schreef Mannoury dat hij geen absolute tegenstelling tussen de signfici en de logisch empiristen zag.²⁸⁰ Beide groepen onderkennen het grote nut van formalisering en axiomatisering (stelling 1 en 2), maar de signfici achtten het nodig om die ‘axiomatische denkvorm’ op een psychologische ondergrond te baseren (stelling 3). Dit werd tot dan toe, ten onrechte, door de meeste logisch empiristen afgewezen. Mannoury schreef verder dat hij vooral Neuraths mening, dat een zeef voor het scheiden van metafysische en antimetafysische uitspraken ontbrak, kon onderstrepen.²⁸¹

Neurath was ingenomen met Mannoury's tegemoetkomende stellingname.²⁸² In een brief van 27 februari 1940 aan Scheffer gaf hij aan dat er tussen Mannoury en hemzelf alleen nog verschillen in uitdrukkingwijze bestonden. Het leek hem een goed idee om die verschillen zichtbaar te maken aan de hand van concrete voorbeelden. Mannoury en Neurath hadden in het verleden al eens een opstel van de theoretisch bioloog H.A.E. Driesch geanalyseerd op zinnen, die binnen hun eigen argumentatiemethode niet thuishoorden. Mannoury duidde deze zinnen kortweg aan als ‘schijnzinnen’, terwijl Neurath ze ‘geïsoleerde zinnen’ (voorheen ‘metafysische zinnen’) noemde. Belangrijk was evenwel dat beiden vrijwel dezelfde zinnen aanwezen.

²⁷⁸PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (25 februari 1940).

²⁷⁹PA BW, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (25 februari 1940).

²⁸⁰Zie p. 565.

²⁸¹Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 52.

²⁸²Ibid.

Een dag later stuurde Neurath een lange en min of meer afsluitende brief aan de vier discussiedeelnemers.²⁸³ Hij verklaarde dat hij ‘anti-metafysica’ niet meer als zelfstandig begrip zou gebruiken, maar dat hij in het vervolg zou spreken over ‘anti-metafysische houding’, die bijvoorbeeld kon blijken uit de mening dat Heidegger en Hartmann niet veel aandroegen wat voor wetenschappelijke analyse in aanmerking kwam. Verder liet Neurath de wens varen om de kritiek, de analyse, de nieuwe wetenschappelijke *Aufklärung*, *allgemein gültig* te beschrijven. Theoretische overeenstemming was volgens hem niet langer nodig. Het ging om het aanleren van een kritische houding. De mensen moesten de kans krijgen om interessante zaken tot zich te laten komen zonder er een leuze of een suggestief oordeel bijgeleverd te krijgen. Dit brede doel moest praktisch hanteerbaar blijven en mocht niet leiden tot linguïstische regressie. De taalanalyse had dus een maatschappelijk-pedagogisch doel en moest zich hoeden voor academisch-theoretische kwesties. De verschillen tussen de signfici en de logisch-empiristen vielen niet op wanneer beiden hun standpunten toepasten en gebruikten, maar pas wanneer zij hun standpunten in theoretische zin formuleerden.

Op verzoek van Scheffer gaf ook Mannoury een afsluitende samenvatting van de discussie. Deze luidde als volgt:

In antwoord op uw schrijven van 26 Februari jl., waarin U mij verzoekt mijn standpunt tegenover dat der L.E. [logisch empiristen] te resumeren, diene dat van een eigenlijk verschil in *standpunt* in dezen m.i. niet gesproken kan worden, maar enkel van een verschil in *werkwijze*. En wel in deze zin, dat de L.E. zicht meesttijds (hoewel gelukkig niet altijd) tot de formalistisch-axiomatische ontleding van *taalvormen* beperken, terwijl de signfici naast deze (ook huns inziens zeer vruchtdragende en zelfs onmisbare) onderzoeken een meer psychologisch georiënteerde beschouwingwijze nodig achten, die op het verband van taalvormen en *denkvormen* (voorstellingen, impulsen en affecten) is gericht.²⁸⁴

Mannoury stuurde kopieën van zijn brief aan Bethlem, Van Dantzig en Neurath.

In een reactie van 7 maart 1940 liet Neurath aan Mannoury weten dat hij blij was dat zij elkaar op een dergelijke gemeenschappelijke basis konden vinden. Hij vroeg zich af of zij het debat over Driesch' essay “Das Ding” (1938) niet wat zouden voorbereiden. Neurath had het erg druk, maar aan de andere kant vond hij de onderlinge toenadering erg belangrijk. Vervolgens vroeg hij zich af of, zoals Mannoury meende, het verschil tussen de signfische en de logisch empiristische vraagstellingen, historisch verklaard kon worden:

²⁸³Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, pp. 52–53.

²⁸⁴UBA BC MV, inv. nr. 68, Brief G. Mannoury aan W. Scheffer (3 maart 1940).

Wir hatten z.B. Schwierigkeiten, wenn wir ältere Literatur über Logik studierten – was war da alles ineinandergeschachtelt. Und wir begannen zu trennen. Das geht auf mehr als 30 Jahre zurück. Soweit ich die Entwicklung der Signifiker verfolgen kann, haben sie mehr die tatsächliche Art des Sprachgebrauchs ins Auge gefasst und sich gefragt, was sozusagen ‘dahinter’ steckt – an sonstigem Verhalten usw. So entstanden verschiedene Betonungen, deren Harmonisierung mir nützlich und erfreulich erscheint.²⁸⁵

Neurath wilde weten hoe Mannoury hierover dacht. Hij sloot af met de opmerking dat hij hoopte, dat hij Mannoury spoedig zijn nieuwe werk “Argumentation and Action” (1940) kon toesturen.

Mannoury antwoordde een dag later. Hij kon zich, afgezien van enkele onbelangrijke nuanceverschillen, met Neuraths formulering van de beide vraagstellingen in het geheel verenigen en hij was van mening dat Neurath hiermee veel had bijgedragen aan een verheldering van hun beider standpunten. Neuraths idee om tezamen hun ‘Driesch-experiment’ voort te zetten, leek hem uitstekend. Mannoury hoopte hem binnenkort zijn bezwaren tegen Driesch’ opstel zo kort en scherp mogelijk geformuleerd te doen toekomen en hij vermoedde dat deze weinig van Neuraths eigen bezwaren zouden verschillen. Verder schreef Mannoury dat hij graag weer wilde deelnemen aan de voortgezette discussie, die op 14 maart 1940 in een bijeenkomst van de Signifische Studieclub zou worden gevoerd. Wel zou hij hierbij proberen om zo kort mogelijk te zijn, om ook anderen gelegenheid te laten zich uit te spreken en “iedere schijn van ‘Rechthaberei’ te vermijden.”²⁸⁶

Met deze wederzijdse toenadering tussen Mannoury en Neurath kwam de discussie over de overeenkomsten en verschillen tussen de significa en het logisch empirisme voorlopig tot een einde.

Tweede Wereldoorlog

Mannoury hield de politieke gebeurtenissen in Europa nauwlettend in de gaten. De spanningen liepen steeds verder op. Duitsland was op 1 september 1939 Polen binnengevallen. Hierop hadden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland verklaard. Nederland hoopte, net als in 1914–1918, weer buiten de oorlog te kunnen blijven. Het land zou zich afzijdig houden zolang de landsgrenzen niet werden geschonden.²⁸⁷ Dit betekende wel dat die grenzen nauwgezet bewaakt moesten worden. De troepen die voor dit doel in Zuid-Limburg gele-

²⁸⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief O. Neurath aan G. Mannoury (7 maart 1940).

²⁸⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan O. Neurath (8 maart 1940).

²⁸⁷E. H. Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg* (Baarn: Hollandia, 1990), pp. 10–11.

gerd waren, bevonden zich in een weinig benijdenswaardige positie. Het was zeer waarschijnlijk dat zij bij een aanval van Duitsland afgeschreven moesten worden. De geringe breedte van de provincie en de afwezigheid van voldoende natuurlijke hindernissen maakten het gebied praktisch onverdedigbaar. Van de ene kant was het daarom niet aantrekkelijk om er veel troepen te stationeren, maar van de andere kant was het juist belangrijk om in dit voor de Duitsers interessante opmarsgebied te laten zien dat Nederland haar neutraliteit serieus nam. De in Zuid-Limburg gelegerde strijdmacht bestond uit vijf zwak bewapende infanteriebataljons. Een deel hiervan werd ingezet om de grens met België te bewaken. Nederland was als neutraal land verplicht om zijn grenzen te sluiten en te bewaken. Het merendeel van de ingedeelde militairen bestond uit Limburgse dienstplichtigen. Hun wapenuitrusting omvatte voornamelijk geweren en mitrailleurs. Als ondersteuning waren er wel wat zwaardere wapens toegevoegd, maar door de grote tekorten in het leger kon dit niet veel zijn. Er was jarenlang op defensie bezuinigd en pas toen er acuut gevaar dreigde, begon er weer enige belangstelling voor de strijdkrachten te ontstaan. Het was toen echter te laat om de achterstand in te halen.

Om met een zwakke strijdmacht toch een maximaal effect te bereiken, dienden de troepen zo veel mogelijk achter een doorlopende terreinhindernis te worden opgesteld.²⁸⁸ Een dergelijke barrière werd in feite slechts gevormd door het Julianakanaal en de Maas. Als de militairen erin slaagden om de bruggen over deze waterwegen tijdig te vernietigen, dan zou dit een vertragend effect van betekenis hebben, zeker als de vijandelijke troepen ook met vuur werden bestreden. De bruggen vormden een zwak punt. In Limburg is de afstand tot de Duitse grens overal klein. Het smalste stuk, in de gemeente Echt-Susteren, is maar 4,8 kilometer breed. De mogelijkheid van een Duitse overrompeling was daarom bepaald niet denkbeeldig. Om verrassingsaanvallen tegen te gaan en om de verdedigers de gelegenheid te geven de bruggen tijdig op te blazen, moest er ten oosten van het Julianakanaal op enige afstand een soort scherm worden gevormd dat de vijand kon opvangen en enige tijd kon tegenhouden. Ook moesten de grensovergangen militair worden bewaakt om bij een eventuele aanval onmiddellijk alarm te kunnen slaan. De beschikbare troepen werden daarom over drie echelons verdeeld. Het eerste echelon bestond uit de grenswachten. Bij een grensoverschrijding door de Duitsers moesten zij de achterliggende troepen alarmeren. Zo mogelijk konden zij daarna proberen om zich terug te trekken op het tweede echelon, dat werd gevormd door enkele belangrijke wegversperringen. Bij Echt-Susteren was geen ruimte voor een dergelijke verdragingslijn. Het was de bedoeling dat de troepen van dit echelon de versperringen enige tijd zouden

²⁸⁸Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg*, p. 13.



J.L. Ramaekers.

verdedigen, waardoor het derde en laatste echelon, dat achter het Julianakanaal en in Maastricht lag, genoeg tijd had om de bruggen op te blazen.

Op de avond van 9 mei 1940 kwamen er van de grens steeds meer veront-rustende berichten binnen.²⁸⁹ De patrouillegang langs de grens werd sterk op-gevoerd. In de omgeving van Susteren toonde dienstplichtig sergeant J.L. Ra-maekers zich bijzonder actief.²⁹⁰ Nadat hij bericht had ontvangen dat hij te weten moest zien te komen of er langs de Duitse grens troepenbewegingen plaatshadden en er reeds enkele patrouilles waren binnengekomen die geen bijzonderheden meldden, besloot hij zich persoonlijk van de toestand op de hoogte te gaan stellen.²⁹¹ Vergezeld van dienstplichtig soldaat F. Claessen begaf hij zich op weg. Na enige tijd zonder licht gefietst te hebben, besloten zij te voet verder te gaan. Vlak bij de Duitse grens ging sergeant Ramaekers met zijn oor op de grond liggen en hij hoorde in het Duitse dorp Schalbruch duidelijk het trappelen van paarden en het geraas van motoren. Dit werd door soldaat Claessen bevestigd. Ook hoorden beiden dat er een drietal schoten werd gelost. De wind waaide die avond uit het oosten, zodat zij ook konden horen dat er bevelen werden gegeven. Het was toen ongeveer 22.30 uur. Even later zagen zij dat van Duitse zijde lichtsignalen werden gegeven met wit en rood licht. Zij gingen met de ruggen naar elkaar toestaan en bemerkten dat de lichtsignalen vanaf Nederlands grondgebied telkens werden beantwoord, eveneens met een elektrische lamp. Sergeant Ramaekers besloot direct een poging te doen om de persoon, of de personen, te pakken te krijgen. Het licht kwam uit de richting van

²⁸⁹Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg*, p. 22.

²⁹⁰J.L. Ramaekers is de grootvader van de auteur van moederskant.

²⁹¹Privéarchief (PA), J.J.A. Ramaekers (JR), J. L. Ramaekers, 'Rapport gebeurtenissen 9-10 mei 1940' (Manuscript, 1940), pp. 1–2.

de boerderij van Jeurissen. Toen zij bezig waren deze te doorzoeken, zagen zij plotseling rechts van de weg bij de volgende boerderij licht met twee lampen tegelijk, waaruit zij concludeerden dat zij waren opgemerkt en dat de verrader te kennen wilde geven, dat er zich twee militairen in het voorterrein bevonden. Het was toen omstreeks 23.30 uur en sergeant Ramaekers besloot om eerst het belangrijke nieuws te gaan rapporteren en versterking te gaan halen.

In het wachtlokaal aangekomen stuurde sergeant Ramaekers direct een speciale patrouille uit en gaf haar de instructies waar ze vooral op had te letten. Daarna ging hij, vergezeld van soldaat Claessen, naar vaandrig J.S. de Stürler om rapport uit te brengen. Deze stelde zich in verbinding met kapitein A. Tuinstra. Sergeant Ramaekers kreeg te horen dat zij zich wel vergist zouden hebben. Hierop antwoordde hij dat een vergissing uitgesloten was en hij vroeg toen of de vaandrig zich dan misschien zelf zou willen komen overtuigen. De zaken waren te ernstig om er geen aandacht aan te schenken. De vaandrig ging mee. In het wachtlokaal vernamen zij dat de bovengenoemde speciale patrouille precies hetzelfde gehoord en gezien had als sergeant Ramaekers en soldaat Claessen. Hierop besloot de vaandrig om de boerderij van waaruit het laatste licht gezien was te doorzoeken. Een achttal posten werden er rondom uitgezet en de vaandrig en de sergeant gingen naar binnen. De boer kwam hen tegemoet. Zij deelden hem mede dat er vanuit zijn boerderij lichtsignalen werden gegeven naar Duits gebied en dat zij de boerderij moesten doorzoeken. De boer werd verder onder bewaking gesteld van dienstplichtig soldaat J.M.H. Brentjens. Bij het bewuste raam van de boerderij gekomen, seinde sergeant Ramaekers een paar keer met zijn zaklantaarn en direct gaf men vanaf de Duitse grens seinen terug. Even later hoorde hij een geweldig lawaai van motoren, terwijl tegen de nachtelijke hemel duidelijk lichtbundels zichtbaar waren. Hij zei tegen vaandrig De Stürler: "Ik geloof dat de Duitschers in Nieuwstadt de grens reeds overtrekken. We moesten maar gaan. Er is belangrijker werk."²⁹² Zo verlieten zij haastig en onverrichter zake de boerderij en trokken de posten weer samen. Toen zij op de weg stonden, besloot de vaandrig nog even aan de grens te gaan verkennen. Aangewezen hiervoor werden sergeant Ramaekers en de dienstplichtig soldaten Brentjens, Van Buggenum en T. Jorissen. De vaandrig zelf zou ook meegaan. Vijf rijwielen werden bij de boerderij achtergelaten en de patrouille ging te voet naar de grens, nadat de rest van de manschappen naar het wachtlokaal was teruggestuurd. Het was ongeveer 2.30 uur.

Toen zij de grens op ongeveer 50 meter waren genaderd, meende sergeant Ramaekers het geluid van rammelende fietskettingen te horen. Hij gaf het commando dekking te zoeken en wachtte rustig af. Daarna zag hij in de duisternis

²⁹²Ramaekers, 'Rapport gebeurtenissen 9-10 mei 1940', p. 3.

enige gestalten met fietsen achter de boomstronken, die als versperring op de weg lagen, komen en over het slootje springen dat er voor lag. Toen zij nader gekomen waren, stond sergeant Ramaekers naast de vaandrig en zij hielden de groep, die bestond uit ongeveer 20 tot 25 man, staande. De vaandrig zei: “Wissen Sie dass es hier Niederländisch Gebiet ist?”²⁹³ De militair die vooraan stond, zei dat zij van de politietroepen waren en dat zij op patrouille waren. De vaandrig belichtte hen eens goed met zijn zaklantaarn en het was duidelijk dat er een kapitein en een 1^{ste} luitenant voorop stonden in het uniform van de Nederlandse Militaire Politie. Daarna trok de groep verder met de fietsen aan de hand. Sergeant Ramaekers zei tegen de vaandrig dat het beslist verraad was. De groep kwam immers van Duits gebied. De vaandrig en hij snelden weer naar voren en op de vraag van de vaandrig naar hun papieren, kregen zij een getypt briefje te zien waarop zo ongeveer het volgende te lezen stond: de compagniescommandant verzoekt doortocht te willen verlenen aan deze patrouille van de Militaire Politie, die de weg zal volgen langs de grens van Vlodrop, Posterholt, Susteren, Roosteren tot Maaseik. De handtekening op het briefje kwam sergeant Ramaekers bekend voor. Alles was schijnbaar in orde, maar toch vertrouwde hij de zaak niet. De patrouille was in de veronderstelling dat haar antwoord bevredigend was en ze trok haastig weer verder. Toen zag sergeant Ramaekers dat de manschappen in Nederland onbekende, ronde gasmaskertrommels bij zich hadden. Hij liet een van de mannen struikelen, die hierop een Duitse vloek uitstootte. Het was dus toch verraad. De vaandrig snelde naar voren en vroeg om meer bewijzen dat ze Nederlanders waren, maar als antwoord werd er geschreeuwd: “Was, Los!” De fietsen van de voorste mannen vlogen tegen de grond en ze wierpen zich op de vaandrig en de sergeant. Over het handgemeen dat toen ontstond, schreef sergeant Ramaekers twee maanden later:

Ik sloeg de mannen van de Vaandrig af maar op hetzelfde moment kreeg ik een geweldige slag met een hard voorwerp op mijn linker bovenarm, waardoor ik mijn geweer kwijt raakte. Ik greep mijn aanvallers vast en sloeg er een paar neer. Maar op het laatste stond ik alleen tegenover een vijftal. Ik verzette me geducht en weerde de steken en slagen schitterend af. Maar de overmacht was te groot. Eindelijk viel ik achterover in de sloot aan de linker kant van de weg. Een paar Duitschers vlogen direct boven op me. Ik zag dat een Duitscher zijn dolk trok om me te doden, maar een ander sprong toe, duwde de man met de dolk terug en begon met de kolf van het geweer op mijn hoofd te slaan om het te verbrijzelen. Na een slag of tien sloeg hij zijn geweer stuk en liet hij me verder aan mijn lot over. Ik raakte even bewusteloos door een slag aan de linker slaap. Het bloed gutste uit de wonde

²⁹³J.S. de Stürler, geciteerd in: Ramaekers, ‘Rapport gebeurtenissen 9-10 mei 1940’, p. 4.

en liep in mijn oogen. Toen ik weer bij kennis kwam zag ik dat een Duitscher met getrokken pistool bij me stond. Een ander zag ik dat een paar meter verder in de sloot bezig was om iemand te wurgen. Toen dat niet ging en het slachtoffer bleef schreeuwen en rochelen, volgden weer kolfslagen tot het geweer brak. Toen hoorde ik de Duitscher zeggen: "Geben Sie mir die Achse. Sie müssen kaputt die Schweinen." Een derde die op de weg stond, reikte hem iets over. Ik hoorde en zag toen hoe hij mijn strijdmakker hiermede herhaalde malen op het hoofd sloeg. Ik begreep dat me mogelijk een zelfde lot wachtte en maakte me voorzichtig klaar voor de sprong, maar hield me overigens rustig. Toen hij klaar was met mijn strijdmakker zei hij: "Und jetzt der da." De Duitscher die bij me stond zei toen: "Lass ihn liegen, er ist schon kaputt. Wir müssen machen dass wir fort kommen." Ze gooiden toen nog het een en ander bij me in de sloot en vertrokken haastig.²⁹⁴

Terwijl sergeant Ramaekers daar nog lag, helemaal versuft, riep soldaat Brentjens dat hij uit de sloot moest komen, omdat er een handgranaat in zou liggen.²⁹⁵ De sergeant sprong op en zocht even dekking aan de andere kant, hoewel hij dat van die handgranaat eigenlijk niet geloofde. De Duitsers wilden immers zelf geen alarm maken, anders hadden zij al lang op hen geschoten. Soldaat Brentjens was ook een paar keer op zijn hoofd geslagen en hij heeft zich toen dood gehouden. Soldaat Van Buggenum lag in de sloot. Hij leefde nog, maar was zwaar gewond aan zijn hoofd en zijn vingers waren gebroken. Zij hebben hem laten liggen, omdat zij bang waren dat hij een vervoer niet zou overleven. Er is later hulp voor hem gekomen en hij heeft het er levend vanaf gebracht, net als de anderen.

Na het handgemeen met de Nederlandse patrouille fietsten de als Militaire Politie vermomde groep, die uit Duitse militairen en leden van de Nationaalsocialistische Beweging in Nederland bestond, via Susteren en Dieteren naar de brug van Roosteren.²⁹⁶ Na een hevig gevecht, waarbij zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde doden en gewonden vielen, wisten zij rond 4.00 uur de brug over het Julianakanaal te veroveren. Intussen vlogen grote formaties gevechtsvliegtuigen over Nederland richting het westen. De oorlog was een feit geworden. De Duitse overmacht was te groot. Nederland capituleerde op 15 mei 1940.

In de oorlog ging de Internationale Signifische Studiegroep gewoon door met haar activiteiten.²⁹⁷ Ze viel niet ten offer aan de maatregelen die door de Duitse bezetter werden genomen ten opzichte van Nederlandse en in Nederland gevestigde culturele organisaties. Op 14 juli 1940 kwam er zelfs een sectie van de

²⁹⁴Ramaekers, 'Rapport gebeurtenissen 9-10 mei 1940', pp. 5-6.

²⁹⁵Brongers, *Een dag oorlog in Zuid-Limburg*, p. 24.

²⁹⁶Ibid., p. 25.

²⁹⁷Heijerman, 'Een tragische komedie?', pp. 107-108.

Studiegroep bij: de Massapsychologische sectie. Hieraan werd deelgenomen door Baschwitz, Godefroy, die voorzitter was, Kruseman, Mannoury, B.B. Stokvis en Vuysje. De oprichting van deze nieuwe afdeling was mogelijk gemaakt door een eerder besluit van de Studiegroep om in secties te gaan werken.²⁹⁸ Dit besluit was genomen tijdens de zestiende bijeenkomst, op 30 april 1939, met het oog op de praktische problemen waar de Studiegroep toen mee te maken had. Het oude voorstel om met een kerngroep van de oorspronkelijke zestien leden en een randgroep van een vijftigtal andere betrokkenen te gaan werken, verdween definitief. Dit werd teveel gezien als een diskwalificatie van de randgroepen. Hiervoor in de plaats werden, op voorstel van Mannoury, secties of vakgroepen van ieder drie of vier leden ingesteld, te weten: een ethisch-juridische sectie, een sectie voor de verificatie van uitspraken en een biologische sectie. De significante uitgangspunten en de methoden van onderzoek dienden te worden vastgesteld binnen de Studiegroep zelf, maar hun toepassing moest plaatsvinden in de verschillende secties.

Het streven van de Massapsychologische sectie was om “van de speculatieve massapsychologie en -psychiatrie tot de *empirische*, ja, waar mogelijk, de *experimenteele* te komen,”²⁹⁹ aldus Godefroy in zijn inleiding op de vijfde bijeenkomst van 23 april 1941. De massapsychologie was een nog jonge wetenschap en de massapsychiatrie had nog nauwelijks het levenslicht gezien. Een wijd veld van onderzoek lag hier braak dat de groep, samen met anderen, wilde ontginnen. Het doel van de bijeenkomsten was een uitwisseling van denkbeelden tussen psychologen en signfici teneinde te geraken tot enerzijds een meer doelmatige psychologische terminologie, in het bijzonder op massapsychologisch gebied, en anderzijds een verbetering en uitbreiding van de significante terminologie in psychologische richting. De sectie kwam tussen 14 juli 1940 en 11 januari 1942 twaalf keer bijeen.

De Studiegroep zelf begon pas weer op 29 december 1940 te vergaderen. Aanwezig waren toen Clay, J.L. Fischer Martinek, Godefroy, die voorzitter was, Mannoury, H. Meyer, Stokvis, Vuysje, die secretaris was, en Westendorp Boerma. Afwezig, met kennisgeving, waren Heyting en Kruseman.³⁰⁰ Later namen ook E.W. Beth, Daan, B.H. Kazemier en Scheffer aan de bijeenkomsten deel.³⁰¹ Met Neurath had de Studiegroep geen contact meer. Deze was samen met Reidemeis-

²⁹⁸Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 13.

²⁹⁹UBA BC MV, inv. nr. 67, Kort verslag van de bijeenkomsten van de Massapsychologische Afdeling der Internationale Significante Studiegroep op 14 juli, 11 augustus, 8 september en 6 oktober 1940 en op 23 april 1941 (ca. mei 1941).

³⁰⁰Synthese (Redactie), ‘The International Society for the Study of Significs (Amsterdam)’, *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 96.

³⁰¹Van Nieuwstadt, ‘De Nederlandse significa’, p. 353.

ter, zijn latere vrouw, naar Engeland gevlucht.³⁰² Zonder enige bagage en al hun materiaal achterlatend, hadden zij op 14 mei 1940 hun huis annex hoofdkwartier van de Unity of Science Movement aan de Obrechtstraat verlaten. Door het nog onbezette Den Haag waren zij naar de haven van Scheveningen gelopen. In een sloep met bijna vijftig andere vluchtelingen gingen Neurath en Reidemeister de zee op, waar zij later door een Engels schip werden opgepikt en naar Dover werden vervoerd. Daar werden zij naar de gevangenis gebracht. Na hun vrijlating pakten zij hun werkzaamheden weer op. Het lukte Neurath om in Oxford opnieuw een wetenschappelijke carrière te starten.

De eerste bijeenkomst van de Studiegroep was een voorbespreking van een reeks lezingen over begripskritische stromingen in de verschillende vakwetenschappen, die bedoeld waren als bouwstenen voor een signifiisch werkprogram.³⁰³ Met het oog op deze reeks verzorgde Godefroy een “Inleiding tot een Inleiding” (1946), die later in *Synthese* werd gepubliceerd. Hierin stelde hij dat het niet de bedoeling was om de Amsterdamse lezingencyclus *De uitdrukkingwijze der wetenschap* uit 1932–1933 te herhalen, want dat was een cyclus die volgens hem geen enkele onderlinge samenhang vertoonde. Voor de nieuwe voordrachtenreeks moest de begripskritiek het leidende beginsel zijn: “Wie in kennen geen schouwen of beleven, maar een werken met begrippen ziet, begrippen, die door tekens of symbolen worden voorgesteld, zal het belang van onderzoek van taaldaden voor het huidige denken ten volle beseffen.”³⁰⁴ Godefroy adviseerde de aanstaande inleiders om, net zoals de *Synthese*-groep en de Studiegroep steeds hadden geprobeerd, zich te hoeden voor extremisme en dogmatiek:

Door onze geografische ligging zijn wij, hier in Holland, als het ware aangewezen, om een bemiddelende functie te vervullen tusschen de uiterste stroomingen en richtingen, die in het huidige cultuurleven op den voorgrond treden. Geen vooropgezet antimetafysisch standpunt, maar toch óók geen metafysica, die niet méér dan een ijdel woordenspel is, géén tot verstarring leidende systemen, maar toch ook weer niet methode-loos denken.³⁰⁵

Beide groepen sloten zich hiermee aan bij de woorden van Weyl, die had gezegd: “Wer freilich in logischen Dingen nur formalisieren, nicht sehen will – und das Formalisieren ist ja die Mathematikerkrankheit – wird weder bei Husserl noch bei Fichte auf seine Rechnung kommen”.³⁰⁶

In de discussie die hierop volgde, kwamen Clay en Mannoury terug op de voordrachtenreeks *De uitdrukkingwijze der wetenschap* (1933), waar zij zelf ooit

³⁰²Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 57.

³⁰³Ibid., p. 14.

³⁰⁴J.C.L. Godefroy, geciteerd in: *ibid.*, p. 15.

³⁰⁵J. C. L. Godefroy, ‘Inleiding tot een inleiding’, *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 100.

³⁰⁶H. K. H. Weyl, geciteerd in: *ibid.*

bij betrokken waren.³⁰⁷ Mannoury was van mening dat een onderling verband, zoals door Godefroy bedoeld, in 1932–1933 nog niet te leggen was. De reeks had toen niet meer pretentie dan het verzorgen van een ook voor buitenstaanders begrijpelijke presentatie van de verscheidene vakwetenschappen. Maar zelfs dat was niet altijd gelukt, stelde Godefroy, “inzonderheid (niet) wanneer de sprekers de grenzen van hun vakgebied overschreden.”³⁰⁸ Op deze subtiele terechtwijzing van vakgeleerden die zich buiten hun eigen terrein niet meer begrijpelijk konden uitdrukken, werd verder niet gereageerd.

De eerste bijeenkomst van de Studiegroep werd in het voorjaar van 1941 gevolgd door een reeks afzonderlijke bijeenkomsten, waarin verschillende sprekers een voordracht hielden. Clay sprak over “Begripsvorming in de Physica. De Grenzen der Structuurbeschrijving”; Godefroy over “Begripsvorming in de Psychologie. Objectivatietheorie”; Mannoury over “Begripsanalyse–Methodologie. Het Woord en zijn Fysisch en Psychisch correlaat”; Vuysje over “Hedendaagsche Begripscritiek”; Westendorp Boerma over “Begripsvorming in de Ethica. Begripscritiek in de Ethica”; Kruseman over “Begripsvorming in de Biologie. Biologische begrippen en fysische begrippen” en Fischer Martinek over “Begripsvorming in de Wijsbegeerte. Woord en Wereld”.³⁰⁹ Tussen december 1940 en november 1943 kwam de Studiegroep ruim twintig keer bijeen. De werkzaamheden gingen door tot september 1944, toen de spoorwegstaking het vergaderen onmogelijk maakte.³¹⁰

In 1941 raakte Mannoury betrokken bij het illegale verzet.³¹¹ Hij maakte deel uit van een groep die politieke richtlijnen formuleerde voor het verzetsblad *De Vonk*, het orgaan van de Internationaal-Socialistische Beweging. Dit blad werd op 20 januari 1941 opgericht door Rot, D. Schilp en E. Wijnkoop, een neef van Mannoury’s vroegere partijgenoot Wijnkoop.³¹² De belangrijkste medewerkers waren J.C.F. Last, J. Post, Roland Holst, W. Storm, H. Vrind en H. van Wijk. Die eerste zou de titel van het blad hebben bedacht, evenals het motto “Uit de Vonk zal de Vlam opslaan” van A.S. Poesjkin, dat op de voorpagina van ieder nummer werd vermeld. *De Vonk* verscheen maandelijks, soms ook twee keer per maand. Vaak werd het blad gestencild, eerst alleen in Amsterdam, maar later ook op tal van andere plaatsen. Een enkele keer werden er gedrukte exemplaren verspreid, zoals het eerste nummer. De oplage bedroeg ongeveer vijf- à zesduizend exemplaren.

³⁰⁷Zie p. 424.

³⁰⁸J.C.L. Godefroy, geciteerd in: Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 15.

³⁰⁹Synthese (Redactie), ‘The International Society for the Study of Significs (Amsterdam)’, p. 96.

³¹⁰Van Bochove, ‘Waarom het leger de oorlog verloor’, p. 13.

³¹¹Harmsen en Voerman, ‘Mannoury, Gerrit’.

³¹²Etty, *Liefde is heel het leven niet*, pp. 551–552.

De *Vonk*-groep zag het als zijn taak, zijn plicht en zijn roeping om de vonk van het socialisme brandende te houden. Na de oorlog schreef het blad hier zelf over:

In een tijd, waarin niet slechts iedere propaganda voor de waarachtige socialistische idee verboden was en onmogelijk gemaakt werd, maar waarin de valse munters van het nationaal socialisme deze idee zelve verwrongen, besmeurden en discrediteerden, was het onze diepste overtuiging, dat geen enkele der grote wereldproblemen anders dan door een internationaal socialisme opgelost kon worden, dat enkel het socialisme een waarachtige nieuwe mensenmaatschappij kon brengen. Wij beseften, dat een militaire overwinning op het nationaal socialisme eerste voorwaarde was voor deze nieuwe maatschappij, maar wij beseften ook, dat na deze overwinning de strijd verder gevoerd zou moeten worden tegen de infectie met fascistische ideologieën en fascistisch nationale tendenzen, die onze volksgeest en ons volksleven in veel sterkere mate vergiftigd hebben, dan algemeen beseft wordt. Wij beseften, dat de fascistische Macht militair gebroken moest worden, en waren bereid daaraan met al onze kracht mede te werken, maar wij beseften tegelijkertijd, dat de fascistische idee, slechts door de socialistische idee, door een machtige wil en beweging naar het Socialisme kon worden overwonnen.³¹³

De groep beschouwde deze strijd voor de socialistische idee als een innerlijke noodzakelijkheid en deze maakte, ondanks alle ellende, de dagen van de groepsleden gelukkig. Maar was het dan beslist nodig om voor deze strijd, met zo weinig middelen, een eigen blad op te richten? Er waren immers, zeker in Nederland, beter geredigeerde en beter verzorgde bladen dan *De Vonk*. Deze waren echter in de eerste plaats nationaal, een enkele maal ook sociaal, maar nooit principieel socialistisch en de *Vonk*-groep wilde juist de internationale gedachte en de socialistische idee levend houden. Daarom zag de groep een eigen taak voor zichzelf weggelegd, naast die van de grote illegale bladen. Er bestonden ook andere blaadjes zoals *Spartacus*, *Rode October*, *Tribune*, *Paraat* en *De Baanbreker*, maar dit waren organen van een partij of van een sekte, die de eigen onfeilbaarheid en de oude politieke programma's verdedigden. De *Vonk*-groep meende dat de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog mede het gevolg was van de fouten en de tekortkomingen van alle socialistische partijen en groepen, en dat de hoofdfout was geweest het verloochenen en tot een aanfluiting maken van die socialistische eenheid, die voor de massa's de diepste aantrekkingskracht van het socialisme vormde:

³¹³ *De Vonk* (15 mei 1945).

Wij meenden te moeten constateeren, dat deze wil tot het socialisme die ons eenmaal niet slechts partijen, maar ook socialistische dichters, bouwmeesters, wetenschappen en zelfs een eigen levensstijl, schonk, verloren gegaan was, dat het socialisme zijn eigen stuwkracht verloren had, en de massa nog slechts partij koos, in zoverre zij van de beloften dezer partijen voordeel verwachtte, maar niet meer uit een innerlijke behoefte. Wij meenden dat de partijen de betekenis van het woord partij, d.w.z. deels, vergeten hadden, en dat zij hun populariteit verloren hadden, omdat zij niet meer het algemeen, maar enkel nog het partijbelang nastreefden, dan wel zelve het geheel te zijn, en alle andere delen met geweld aan zich wilden onderwerpen.³¹⁴

De *Vonk*-groep meende daarom dat het noodzakelijk was om de socialistische idee weer in haar oorspronkelijke stralende kracht te herstellen, niet als een partijprogram, maar als een alles doordringende levensbeschouwing. Er moest een beweging worden geschapen om de vele anti-kapitalistische groeperingen weer tot onderling begrip van saamhorigheid en samenwerking op te wekken: “Uit de Vonk zal de Vlam opslaan,” was de leuze. Deze vlam was niet de een of andere nieuwe partij, hoe wenselijk deze op zichzelf ook mocht wezen, maar de nieuwe gloed en de socialistische wil die alle socialistische partijen moest bezielen, de stralende gloed die opnieuw de massa's tot het socialisme zou brengen.

Voor de *Vonk*-groep waren menselijkheid en solidariteit het wezen van een humanistisch socialisme, dat vrij was van de oude partijdogma's en dat de menselijke waardigheid en persoonlijkheid hoog hield.³¹⁵ Met deze stellingname was de daadwerkelijke ondersteuning van mensen in nood, zoals joodse onderduikers en andere vervolgd, onverbrekkelijk verbonden. Behalve het vervaardigen en verspreiden van het blad behoorde het bieden van tastbare hulp daarom tot de belangrijkste activiteiten van de *Vonk*-groep. Ook het gezin Mannoury bood tastbare hulp aan. Tijdens de oorlog hadden Mannoury en zijn vrouw Betsy gedurende enkele jaren verschillende Joodse onderduikers in huis.³¹⁶ Het gezin woonde op het adres Cornelis Krusemanstraat 29 II te Amsterdam. Boven de derde verdieping was nog een zolderverdieping, waar voor ieder van de drie etages een of twee vertrekken voor bergruimte waren. In de ruimte voor twee hoog verbleven een aantal jaren Joodse onderduikers, die voor voeding, reiniging en voor een deel voor huiselijk verkeer op het gezin van Mannoury waren aangewezen. Alles moest natuurlijk strikt geheim worden gehouden. De kinderen van Mannoury wisten het. Zijn dochters Els, Cor en Ans waren in de oorlogstijd weer in het gezin teruggekeerd. Zijn zoon Jan woonde, samen met diens vrouw Tine, op ongeveer twintig minuten lopen van het ouderlijk huis en

³¹⁴ *De Vonk* (15 mei 1945).

³¹⁵ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 557.

³¹⁶ PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (23 maart 2000).

beide gezinnen hadden regelmatig contact met elkaar. Verder waren de burens op de hoogte en waarschijnlijk ook Mannoury's zus Dora, die twee huizen verder in de Cornelis Krusemanstraat woonde. Het is allemaal goed afgelopen, maar het was levensgevaarlijk. In de eerste plaats voor Mannoury als hoofd van het gezin, maar ook voor iedereen die op de hoogte was. De praktische bezwaren kwamen uiteraard vooral op Betsy neer, die er soms bijna aan onderdoor dreigde te gaan.

De eerste onderduikers in het gezin Mannoury waren De Vries en zijn vrouw, bij wie Ans een paar jaar eerder nog in de huishouding had gewerkt.³¹⁷ Zij zijn waarschijnlijk niet de gehele oorlog gebleven. Na de oorlog heeft De Vries een boek over zijn belevenissen geschreven met de titel *Verduisterde jaren* (1945). Later kwamen A. Wins en zijn vrouw S. Wins-Hartlooper, twee bekenden uit de communistische beweging, als onderduikers bij het gezin Mannoury terecht. De situatie was niet gemakkelijk. Met de gezondheid van de gezinsleden ging het niet de gehele oorlog goed. In januari 1944 kreeg Mannoury een darmbloeding, een kwaal waardoor hij al enkele malen eerder getroffen was geweest.³¹⁸ Hij kreeg een bloedtransfusie en werd een week lang opgenomen in de Lutherse Diaconessen Inrichting, die naar een noodvestiging in de Banstraat was overgebracht. De moeilijkheden werden vergroot door de ziekte van Ans. Zij had een zich langzaam ontwikkelende hersentumor, die na vreselijke pijnen en een vergeefse operatie op 21 april 1944 tot haar dood leidde.³¹⁹ Zij werd 29 jaar. Betsy kreeg op 15 september 1944 een maagbloeding, waarvoor zes weken absolute rust werd voorgeschreven. In de hongerwinter 1944–1945 werd de toestand nog moeilijker. In november 1944 werd er blijkbaar een oplossing gevonden, waardoor Wins en zijn vrouw konden vertrekken. Het is niet bekend waar zij heen zijn gegaan. Of Vuysje en zijn vrouw in de oorlog bij Mannoury waren ondergedoken, is niet zeker.³²⁰ Het is niet precies bekend hoe zij door de oorlog zijn gekomen. Op 30 of 31 augustus 1944, vlak voor Dolle Dinsdag, toen de Duitsers werden afgesneden van hun land en de mensen niet meer konden wegvoeren, werden zij op het laatste moment nog gearresteerd. Vuysje kwam in het concentratiekamp Auschwitz terecht, maar hij keerde op 19 juni 1945 via Odessa en Marseille terug naar Amsterdam.³²¹ Hij verbleef eerst een tijd in het Portugees Israëlitisch Ziekenhuis en trok op 26 juni 1945 bij Mannoury's gezin in. Ook Vuysjes schoonmoeder logeerde enige tijd bij het gezin. Van Vuysjes vrouw is nooit meer iets vernomen.

In mei 1945 kwam de bevrijding. Mannoury's zoon Jan noemde in een terugblik de volgende bijzonderheid, die een voor hem toen onverwacht licht op zijn

³¹⁷PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (23 maart 2000).

³¹⁸PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

³¹⁹PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (23 maart 2000).

³²⁰PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (17 november 1999).

³²¹PA BW, G. Mannoury, 'Dagboek II. 24 mei 1943–21 januari 1956' (Manuscript, 1956), p. 95.

vaders persoonlijkheid wierp:

Misschien twee, drie weken na de intocht van de Canadezen op 8 mei 1945, waar wij [Jan en Tine] op de Amstelveenseweg naar hebben gekeken, trok koningin Wilhelmina de hoofdstad binnen en de stoet ging langs de Cornelis Krusemanstraat. Wij waren natuurlijk naar mijn ouders gegaan en in de van nationale geestdrift kokende stad en in huis waren de voorbereidingen in volle gang, toen mijn moeder mij voorzichtig apart nam en zei: “Vader vindt het zo naar en hij wil het zelf niet zeggen, maar hij heeft het er toch wel erg moeilijk mee, dat nu straks mensen uit de ramen van zijn huis de koningin zullen toejuichen.”³²²

Jan herinnerde zich de volstrekt onverwachte verbazing dat midden in de bruisende overwinning iemands aan het abstracte politieke probleem van de monarchie dacht. Hij en zijn vrouw zijn toen naar beneden gegaan en hebben op het trottoir gejuicht.

Wins' vrouw overleed op 17 januari 1946.³²³ Na haar overlijden hertrouwde Wins met Mannoury's dochter Els. Zij betrokken het huis waar Wins voor de oorlog had gewoond. Vuysje hertrouwde op 30 maart 1949 met Mannoury's dochter Cor.³²⁴ Het echtpaar bleef met Mannoury en diens vrouw samenwonen op de Cornelis Krusemanstraat. Na enige tijd kwamen er twee kleinkinderen bij. Omdat de inkomsten, ondanks Mannoury's pensioen en Cors bijverdiensten als onderwijzeres veel te gering waren, werd er stille armoede geleden. Vuysje was een aanhanger van Mannoury's wijsgerige denkbeelden en hij maakte zich als zodanig verdienstelijk, maar betaalde werkzaamheden had hij niet.

Ook na de bevrijding bleef Mannoury bij *De Vonk* betrokken.³²⁵ De taak van het blad was nog niet voltooid. De militaire macht van het fascisme was weliswaar gebroken en Nederland was vrij, maar de geest van het kapitalisme was nog niet gebroken. De *Vonk*-groep hoopte dat de nieuwe geest, die de Nederlandse regering zou bezielen, en het versterkte sociale besef, dat zich bij alle politieke groepen had ontwikkeld, ook uit hun daden zouden blijken. Maar bovenal stelde de groep zijn vertrouwen in een herstelde socialistische wil tot eenheid:

Niet in de ‘analyse’ der bedoelingen van onze tegenstanders zullen wij onze kracht moeten vinden, niet in kritiek, ‘ontmaskering’, verdacht making en het opblazen der tegenstellingen, maar in een zo duidelijk uitspreken van ons eigen, positieve doel, dat iedereen daaruit alleen kan opmaken, wat wij

³²²PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

³²³PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (23 maart 2000).

³²⁴Mannoury, ‘Aantekeningen over de geschiedenis van de familie Mannoury’, pp. 53–54.

³²⁵Harmsen en Voerman, ‘Mannoury, Gerrit’.

niet willen. Het gemeenschappelijke en overeenkomstige na te speuren, dat ons verenigt met anderen, de synthese te zoeken van een gelijkgericht humanistisch willen, de samenbundeling van krachten voor naastbij liggende doeleinden die ons volk en de gemeenschap van volkeren ten goede komen, zal onze taak zijn.³²⁶

Van alle medewerkers van *De Vonk*, van allen die in de bezettingsjaren *De Vonk* hadden gelezen en er steun in hadden gevonden voor hun socialistische ideaal, van allen die de eenheid wilden, vroeg de *Vonk*-groep ook in de komende periode hun steun om deze taak te blijven vervullen. Zodra het hoofdkwartier van de beweging bevrijd was, zou een weekblad voor een humanitair socialistische synthese van de pers komen, *De Vlam* geheten, als directe voortzetting van de vier jaargangen *De Vonk*. *De Vlam* zou niet het orgaan zijn van enige beweging, partij of sekte, maar een vrije tribune voor allen die in plaats van strijd en concurrentie tussen volkeren en mensen, de menselijke eenheid wilden. Later zou de groep dan proberen om een eigen maandblad van de Internationaal-Socialistische Beweging zelf uit te geven ten dienste van diepere socialistische herinnering, dat dan eventueel de historische naam van *De Vonk* zou kunnen blijven dragen.

De *Vonk*-groep deed ook een oproep aan alle jongens, die na de oorlog van zolders, achterkamers en boerenerven weer de straat op konden, om de handen uit de mouwen te steken en deze handen goed te gebruiken:

Haal in vredesnaam niet je hart op aan allerlei avontuurlijke en romantisch schijnende heldenstreken van wraak en vernieling. Dat willen we tot geen prijs van de Duitsers afgekeken hebben! Stel je onmiddellijk en uitsluitend in dienst van vrijheid en recht. Overal zijn de zwarte profiteurs van de oorlogsellende nog op pad voor eigen gewin. Begin daarom, in afwachting van je meer definitieve taak, met alles wat er in ons gebrandschatte land nog over is te beveiligen en beschikbaar te houden voor een rechtvaardige verdeling onder hen, die de meeste hulp behoeven.³²⁷

Er waren reeds uitgebreide voorbereidende werkzaamheden verricht om die hulp onmiddellijk en volgens alle eisen van recht en billijkheid in gang te zetten. Vanzelfsprekend riep de *Vonk*-groep iedereen op om deze actie, waar mogelijk, met geld, goederen en dienstverrichting te steunen, maar hij rekende ook op morele steun:

Laten wij met allen vóór allen de eis stellen, dat de hulpverlening naar behoefte en alléén naar behoefte geschiedt. Laat niemand, maar dan ook niemand, een cent of een handomdraai over hebben voor een eventueel

³²⁶ *De Vonk* (15 mei 1945).

³²⁷ *De Vonk* (15 mei 1945).

krijgsgevangenen-comité, een studentenfonds, een joodse raad of wat dan ook. Laat ons al onze krachten geven aan één hulpwerk, dat de hongerigen voedsel bezorgt, de daklozen onderdak brengt, de verdoolden in eigen kring terugvoert, enz. enz., – zonder onderscheid naar geloof, politieke overtuiging of afstamming.³²⁸

Alleen op deze manier zou de ware Nederlandse volkseenheid hechter dan ooit terugkomen.

Internationaal Signifisch Genootschap te Amsterdam

In de zomer van 1945 pakten Mannoury en Vuysje hun signifische werkzaamheden weer op. Het was de bedoeling om het tijdschrift *Synthese*, dat tijdens de oorlog niet verscheen, opnieuw uit te geven en de samenwerking met de Unity of Science Movement voort te zetten. Op 11 september 1945 stuurde Vuysje een brief aan Neurath, waarin hij schreef dat de redactie van *Synthese* – waartoe ook Mannoury tot 2 april 1946 behoorde – haar werk had hervat en dat hij hoopte dat Neurath de redactie van het Unity of Science Forum weer wilde oppakken.³²⁹ Neurath ging akkoord. Hij schreef een inleidende tekst “After Six Years”, waarin hij terugkeek op de ontwikkeling van de Unity of Science Movement tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het uitbreken van de oorlog viel destijds samen met het vijfde internationale congres van de Unity of Science, dat van 3 tot 9 september 1939 aan de Harvard Universiteit te Cambridge werd gehouden.³³⁰ Op de avond van de opening van het congres luisterden de congresdeelnemers naar een radiotoespraak van president Roosevelt, die hierover vertelde. Door deze nieuwe situatie konden niet alle congresdeelnemers terug naar huis. Een deel van de Europese deelnemers vond onderdak in Amerika, onder wie Kraft, Openheim en Tarski. H. Kelsen keerde eerst terug naar Europa en kwam later weer terug. Neurath zelf keerde terug naar Den Haag. Later vluchtte hij naar Engeland, waar hij zich aansloot bij enkele wetenschappers die tot de Unity of Science Movement in engere zin behoorden of die hieraan verwant waren. Een aantal leden van de voormalige Wiener Kreis was reeds werkzaam in Amerika: G. Bergmann, Carnap, Feigl, Frank, Gödel, Hempel, Menger en Von Mises. Waismann werkte in Engeland. De volgende personen bevonden zich in Engeland of in Amerika: Brunswik, H. Geiringer, Helmer, A. Herzberg, F. Kaufmann, K. Korsch, K.R. Popper, Reichenbach, Rougier, M. Strauss en Wittgenstein. H. Gomperz en Zilsel, die Amerika vanuit Europa bereikten, overleden daar in respectievelijk

³²⁸ *De Vonk* (15 mei 1945).

³²⁹ PA BW, Brief D. Vuysje aan O. Neurath (11 september 1945); Mannoury, ‘Dagboek II’, pp. 97, 99

³³⁰ O. Neurath, ‘After six years’, *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 78.

1942 en 1944. J. Lindenbaum-Hosiasson en haar man A. Lindenbaum stierven, voor zover bekend, in Polen. K. Grelling was gedeporteerd door de Gestapo en werd vermist. Jørgensen en Bohr, Naess, Enriques en Neuraths Nederlandse significante vrienden bleven allen in leven, sommigen na gevaarlijke avonturen. Ten slotte noemde Neurath het verlies van Stebbing, die in 1943 na een lang ziekbed was overleden.

Natuurlijk waren de contacten tussen Amerika en Engeland tijdens de oorlog enigszins beperkt, maar ze waren volgens Neurath nooit onderbroken en iedereen had aan zijn wetenschappelijke doelstellingen kunnen werken.³³¹ De *International Encyclopedia of Unified Science* had intussen enkele monografieën gepubliceerd: *The development of rationalism and empiricism* (1941) van G.D. de Santillana en Zilsel; *Foundations of the social sciences* (1944) van Neurath en *Foundations of physics* (1946) van Frank. De *Library of Unified Science* en *The Journal of Unified Science (Erkenntnis)* konden tijdens de oorlog niet worden voortgezet, maar de uitgaven zouden spoedig worden hervat. Von Mises' *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (1939), het eerste deel in de boekenreeks van de *Library of Unified Science*, was uitgekomen, net voordat de nazi's Nederland binnenvielen. Een kleine oplage van het boek had Amerika bereikt.

Neurath keek ernaar uit om de samenwerking met de signfici te hervatten.³³² Hij hoopte dat het Unity of Science Forum in *Synthese* in staat zou zijn om een soort platform te creëren, waarop allerlei discussies konden plaatsvinden die gericht waren op problemen variërend van de analyse van de taal tot de analyse van de sociale organisatie.

Op 19 december 1945 rondde Neurath zijn inleidende tekst af en stuurde hem naar de redactie van *Synthese* in Nederland, die intussen vanaf het huisadres van Mannoury werd gevoerd. Drie dagen later overleed Neurath onverwacht op 63-jarige leeftijd. Mannoury en Vuysje vernamen het bericht op 27 december 1945 uit de krant. Mannoury schreef diezelfde dag nog een persoonlijk bericht aan Neuraths vrouw:

Met diep leedwezen vernam ik uit de bladen het bericht van het blijkbaar plotseling overlijden van Uw echtgenoot, van wie wij nog juist heden een inleidend artikel voor het "Unity-of-Sc.-Forum" mochten ontvangen. Zijn scherpe geest en veelomvattende blik op toekomst en verleden, alsmede zijn vriendschappelijke omgang zal mij steeds een kostbare herinnering blijven.³³³

³³¹Neurath, 'After six years', pp. 78–79.

³³²Ibid., p. 82.

³³³UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan M. Neurath-Reidemeister (27 december 1945).

De *Synthese*-redactie noemde het overlijden van Neurath een ernstig en vrijwel onherstelbaar verlies voor het blad.³³⁴ Het Unity of Science Forum, dat sinds augustus 1938 aan het tijdschrift was gehecht, gaf de lezers van *Synthese* de gelegenheid om de ontwikkelingen te volgen van de bekende Unity of Science Movement, waarvan Neurath de inspirerende organisator was. De redactie sprak haar grote waardering voor Neurath uit.

Het gecombineerde eerste en tweede nummer van het naoorlogse *Synthese* verscheen in mei–juni 1946.³³⁵ De ondertitel was veranderd in “An international journal devoted to present-day cultural and scientific life”. Het blad zag zichzelf nog steeds als een ontmoetingsplek voor verschillende tradities waartussen een integratie tot stand moest worden gebracht. In de inleiding van 1946 keek de *Synthese*-redactie kort terug op de oorlogsperiode. Ze schreef dat het blad was stopgezet nadat eind 1939 de internationale betrekkingen voor een niet onbelangrijk deel waren verbroken.³³⁶ Ze wilde niet dat de internationale voorlichting van het blad zou ontaarden in een eenzijdige voorlichting, in een propaganda voor één bepaalde levens- en wereldbeschouwing. De in genoemd jaar genomen beslissing sloot echter niet uit dat de redactie, toen de vrije gedachte-uiting niet meer mogelijk bleek te zijn, voornamelijk haar begripskritische werk binnen de Nederlandse landsgrenzen bleef voortzetten. De Internationale Signifische Studiegroep, die zo nauw met het tijdschrift verbonden was, had haar werkzaamheden ook in de bezettingsjaren, zij het als illegaal bestaande vereniging en met uitsluitend Nederlandse leden, kunnen vervolgen en haar verslagen, aanvankelijk vrij geregeld, aan haar leden kunnen toezenden.

Over het tijdschrift zelf schreef de *Synthese*-redactie dat het in de loop der jaren zijn invloedssfeer aanmerkelijk had weten uit te breiden. Dat kon ook niet anders:

Synthese immers wilde niet alleen een passieve weergave zijn van de verschillende culturele stromingen en richtingen, die het internationale cultuurleven beheerschen, maar wilde tevens méde richting geven, méde een bijdrage leveren tot de saneering van een geestelijk leven, dat – wij behoeven er hier niet meer over uit te weiden – vóór den tweeden wereldoorlog tal van verschijnselen van verwording en ontaarding vertoonde.³³⁷

In het naoorlogse denken tekenden zich twee grote invloedssferen af: een Anglo-Amerikaanse en een Russische. Misschien, zo stelde de redactie, kon men zeggen dat deze beide sferen elkaar in Midden-Europa raakten. Uit deze en

³³⁴Synthese (Redactie), ‘Otto Neurath’, *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 24–25.

³³⁵Heijerman, ‘Een tragische komedie?’, p. 108.

³³⁶Synthese (Redactie), ‘Inleiding’, *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 3.

³³⁷Ibid.

andere overwegingen had ze gemeend om voor de vertegenwoordigers van deze cultuurgebieden een belangrijke plaats in haar tijdschrift te moeten inruimen. Door zijn geografische ligging en zijn cultuurhistorische traditie leek Nederland haar bij uitstek geschikt om voor de beide invloedssferen een brug te vormen. In verschillende secties, enerzijds gerangschikt naar het onderwerp, anderzijds naar het land van herkomst van de schrijver, wilde *Synthese* proberen om dit nieuwe streven tot uitdrukking te brengen. De vijfde jaargang (1946–1947) kende dan ook een Amerikaanse, een Britse, een Russische, een Franse, een Zwitserse en een Nederlandse sectie, evenals een sectie voor de Unity of Science Movement, het International Students Contact en de Significa.

De werkzaamheid van de redactie zou bestaan in een integratie van de denk-middelen, waarvan de verschillende cultuurgebieden zich bedienden. Deze integrerende taak had ze reeds vóór de oorlog op zich genomen. Ze liet vertegenwoordigers van uiteenlopende denkrichtingen aan het woord: de mystiek-religieuze richting was in het tijdschrift evengoed vertegenwoordigd als de axiomatisch-formalistische, maar ook aan de zich hiertussen bewegende stroming, die de psychologisch-relativistische genoemd kon worden, werd aandacht geschonken. Voor uitersten probeerde ze zich echter te hoeden. De redactie hoopte haar voorlichtingstaak in *Synthese* weer voort te kunnen zetten. De door dit orgaan in 1936 in praktijk gebrachte idee van een internationale culturele samenwerking bleek vruchtbaar genoeg te zijn om navolging in Nederland te vinden en ook de door haar, in nauwe samenwerking met de Internationale Signifische Studiegroep, ingevoerde en toegepaste begripskritiek was, tot haar voldoening, aan een deel van de wetenschappers niet zonder meer voorbijgegaan. De redactie stelde zich voor om op de ingeslagen weg voort te schrijven – haar werkprogram naar omstandigheden en behoeften uitbreidend – ter bereiking van haar volgende hoofddoelstelling: “Het tot stand en tot ontwikkeling brengen van een Anglo-Amerikaansche-Russische-West-Europeesche cultureele samenwerking.”³³⁸

Intussen had ook de Internationale Signifische Studiegroep zijn werkzaamheden hervat. Kort na de bevrijding werd door het bestuur van de Studiegroep, dat bestond uit Clay, Godefroy, Kruseman, Mannoury, Vuysje en Westendorp Boerma, besloten om de nog als lid geregistreerd staande leden weer bijeen te roepen, te proberen om de door de oorlog en de bezetting verbroken internationale contacten weer aan te knopen en uit te breiden, en tevens om een Tweede Internationale Signifische Zomerconferentie voor te bereiden.³³⁹ Aan deze voorbereidende werkzaamheden werd zo nu en dan ook door Brouwer deelgenomen. De naam van de Studiegroep werd gewijzigd in Internationaal

³³⁸Synthese (Redactie), ‘Inleiding’, p. 5.

³³⁹Vuysje, ‘Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949’, pp. 1–2; zie ook Heijerman, ‘Een tragische komedie?’, p. 108.

Signifisch Genootschap, maar de doelstelling bleef dezelfde. De hiervoor in aanmerking komende verhandelingen van het Genootschap zouden, zoals eerder ook voor de Studiegroep gebeurde, in *Synthese* worden opgenomen. De meeste redactieleden van dit tijdschrift waren ook lid van het Genootschap, zodat er dus een personele unie tussen beide bestond.

Boekbespreking: R.E. von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus (1946)

Mannoury droeg bij aan het eerste naoorlogse *Synthese*-nummer met een bespreking van Von Mises' *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (1939). Dit boek vond veel weerklank bij de signfici. Begin 1940 werd het besproken op een bijeenkomst van de Internationale Signifische Studiegroep, waar het enthousiast werd ontvangen.³⁴⁰ Ook Mannoury was enthousiast. Hij vatte zijn oordeel over het boek als volgt samen:

The reviewer welcomes Mises's book as a most valuable contribution to the nowadays so badly needed clarifying of philosophical terminology. The author confesses himself to positivism, but his work bears a far more psychological and significal stamp than those of most present positivists.³⁴¹

Volgens Mannoury vertoonden de in Von Mises' werk neergelegde opvattingen en beginselen grote overeenkomsten met die van de Nederlandse signfici, zowel door een grondig rekening houden met het volitionele element in de menselijke verstandhouding als door een ernstig streven naar het terugvoeren van alle kenistheoretische problemen tot hun onmiddellijke en zuiver subjectieve belevingsinhoud ('autopsychisme').³⁴² Beide punten vereisten enige nadere toelichting. In de eerste en voornaamste plaats: de volitie. Onder de vele schijnproblemen, die in de loop der eeuwen tot eindeloze en schijnbaar diepzinnige, maar in wezen volkomen zinledige redetwisten aanleiding hadden gegeven, nam volgens Mannoury het probleem van de 'vrije wil' misschien wel de meest belangrijke plaats in. Dat het hier inderdaad om een schijnprobleem – dat wil zeggen een niet als zodanig onderkende terminologische kwestie – ging, was ongetwijfeld vóór Von Mises ook door anderen ingezien, maar de oorsprong van het gerezen

³⁴⁰Willink, 'Neurath and Mannoury', p. 250.

³⁴¹G. Mannoury, 'Boekbespreking: R.E. von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung', *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 41.

³⁴²Ibid., pp. 38–39; zie ook M. P. A. Kirkels, 'Gerrit Mannoury and Richard von Mises. A comparison', in G. Alberts, L. J. M. Bergmans en F. A. Muller (redacteurs), *The Signific Circle and the Vienna Circle. Intersections* (Dordrecht: Springer, 2019) voor een bespreking van de relatie tussen Mannoury en Von Mises.



R.E. von Mises.

misverstand en tevens de oplossing ervan was door hem veel scherper dan door één van de andere aanhangers van de Machistische school aangewezen, namelijk als een gradueel verschil in voorspelbaarheid tussen de eigen handelingen en die van anderen of, zoals Von Mises het in zijn boek omschreef: “Vielleicht ist das entscheidende Motiv für die Annahme des ‘freien Willens’ dies, dass wir wohl *die eigenen Handlungen* der unmittelbar nächsten Zukunft voraussehen (das eigene Wollen), *nicht aber die der anderen Menschen.*”³⁴³ En het was, aldus Mannoury, toch enkel van dit gezichtspunt uit dat het oude twistpunt of de ‘eigen handelingen’ gedetermineerd of ongedetermineerd genoemd moesten worden, tot een lege, inhoudsloze woordvolgorde werd gereduceerd.

Het was echter niet alleen in het heldere inzicht in het wezen van bedoeld schijnprobleem dat Mannoury de grote betekenis van Von Mises boek zag – welbeschouwd speelden zuiver filosofische problemen en schijnproblemen in het leven van de meeste mensen geen enkele rol –, maar hierin dat dit inzicht voor hem de weg gebaad had tot een meer onbevooroordeelde beschouwing van de maatschappelijke en geesteswetenschappen, dan zonder dit inzicht mogelijk zou zijn geweest. Aan deze beschouwing had Von Mises een drietal hoogst lezenswaardige hoofdstukken gewijd, waarin hij achtereenvolgens de onderwerpen ‘Natur- und Geisteswissenschaft’, ‘Metaphysik und Kunst’ en ‘Verhaltenswesen’ aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Hierbij stond een kritische taalanalyse op de voorgrond en Mannoury moest weerstand bieden aan de verleiding om deze zuiver signifiante studie uitvoerig te bespreken. Hij volstond met een enkele opmerking over Von Mises’ standpunt over ‘metafysica’. Ondanks zijn uitgesproken voorkeur voor de positivistische en empiristische opvattingen wist

³⁴³R. Von Mises, *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (Frankfurt: Suhrkamp, 1990), p. 454; zie ook p. 541.

Von Mises er zich voor te hoeden, het onderscheid tussen ‘fysica’ en ‘metafysica’ als een experimenteel-definieerbaar onderscheid en dus de kloof tussen de overeenkomstige wereldbeschouwingen als een onoverbrugbare te zien:

“Was in aller Welt kann eigentlich mit Recht als ‘übernatürlich’ bezeichnet werden?” roept schrijver in dit verband uit, en deze houding, die in het gehele werk aanwezig was, doet wel zeer weldadig aan, vergeleken met de zoo sterk dualistisch gekleurde uitlatingen, die in den ‘Wiener Kreis’ zoo veelvuldig waren.³⁴⁴

Ten aanzien van het tweede door Mannoury genoemde punt, waarop zijn grote ingenomenheid met Von Mises’ werk gebaseerd was – het streven naar wat hij een ‘autopsychistische begripssynthese’ zou willen noemen – kon hij zich moeilijk onttrekken aan de indruk dat Von Mises in dit opzicht nog op twee gedachten hinkte. Enerzijds scheen het hem duidelijk te zijn geworden dat het enkel door de reductie van het gebruikelijke dualistische taalapparaat van het dagelijks leven tot meer eenvoudige terminologische elementen (‘Protokolle’) mogelijk was om de velerlei misverstanden en dwaalbegrippen, waartoe dat taalapparaat onophoudelijk aanleiding gaf, te ontwarren, maar anderzijds klampte hij zich nog te zeer aan datzelfde taalapparaat vast om de bedoelde reductie tot een goed einde te voeren, of zelfs om er een goed begin mee te kunnen maken. Volkomen terecht stelde Von Mises voorop dat er moest worden uitgegaan van “einzelnen Hinweisen auf unmittelbar Gegenwärtiges,”³⁴⁵ maar de formulering van die ‘Hinweise’ was volgens Mannoury uiterst gebrekkig en onvolledig:

Toegegeven kan worden, dat taalelementen als de ‘Konstatierungen’ van Schlick: “hier grenzt jetzt gelb an blau” en: “hier jetzt Schmerz” inderdaad een meer onmiddellijk gegeven belevingsinhoud aanduiden dan bijv. de door Neurath ingevoerde ‘Protokollsätze’, maar dat deze en dergelijke aan de gewone omgangstaal ontleende uitdrukkingen, psychologisch beschouwd, nog veel te gecompliceerd zijn, om als bouwstenen voor een geleidelijken opbouw van de wils- en existentieterminologie der levende taal te kunnen dienen, schijnt schrijver ontgaan te zijn.³⁴⁶

De vraag of en op welke manier een dergelijke opbouw, die toch de noodzakelijke sluitsteen van iedere taalanalyse moest vormen, mogelijk was, werd door Von Mises niet onderzocht, omdat hij zijn aandacht uitsluitend tot de analyse, dat wil zeggen tot de terugvoering van de gebruikelijke, wetenschappelijke en andere taal tot haar elementen, bepaalde. En ten aanzien daarvan kwam hij tot

³⁴⁴Mannoury, ‘Kleines Lehrbuch des Positivismus’, p. 39.

³⁴⁵R.E. von Mises, geciteerd in: *ibid.*

³⁴⁶*Ibid.*, p. 40.

de conclusie dat de mogelijkheid van die terugvoering nooit daadwerkelijk zou kunnen blijken en slechts te beschouwen was als een “postulaat of een hypothese, ‘über deren Brauchbarkeit die weitere Entwicklung der Wissenschaften entschieden wird’, een standpunt, dat aan dit bij uitstek praktische probleem een zuiver speculatief karakter geeft.”³⁴⁷

Dit was niet het enige punt ten opzichte waarvan Mannoury het niet met Von Mises’ beschouwingen eens was, maar het merendeel van zijn bezwaren had meer op zijn formuleringen dan op de algemene strekking van zijn theorieën betrekking. Bij één van die terminologische verschilpunten wilde hij kort stilstaan, omdat die hem uit kennistheoretisch oogpunt belangrijk leek. Hij bedoelde de inkleding van het eigenlijke beginsel, waarop Von Mises’ wetenschappelijke instelling berustte: “Dit beginsel toch meenen wij te zien in de opvatting, dat tusschen de psychische verschijnselen, die wij gewoon zijn ‘waarnemingen-van-de-buitenwereld’ te noemen en de overige, in hoofdzaak emotioneele en volitioneele, elementen en complexen geen wezenlijk verschil bestaat.”³⁴⁸ De bewoordingen die Von Mises hierbij koos, waren, mutatis mutandis, vrijwel dezelfde als die door de meeste vertegenwoordigers van de idealistische school waren gekozen en die reeds tot zo vele en zo hartstochtelijke discussies hadden geleid. Hij vatte namelijk zijn, ongetwijfeld zeer heldere en grondige, beschouwingen over dit onderwerp als volgt samen:

“Für gewisse Komplexe von Sinneseindrücken, deren Zusammenfassung sich als lebenswichtig erweist, hat man Bezeichnungen wie Körper, Substanz, Ding, u.s.w. eingeführt” en deze formule verschilt niet wezenlijk van die, welke de grondlegger der idealistische wereldbeschouwing, bisschop Berkeley, reeds voor meer dan tweehonderd jaren heeft vooropgesteld, toen hij schreef: “Thus . . . a certain colour, taste, smell, figure and consistence having been observed to go together, are accounted one distinct thing, signified by the name apple.”³⁴⁹

Het had Mannoury altijd toegeschenen dat dit soort uitspraken, hoe goed ze ook bedoeld waren, te weinig rekening hielden met het dualistisch karakter van de omgangstaal, om algemeen verstaanbaar te zijn:

Immers, het is in flagranten strijd met het in alle subjectpraedicaattalen heersende spraakgebruik te zeggen, dat men “gewisse Komplexe von Sinneseindrücken” met namen als voorwerp, ding, materie en dergelijke bestempelt. Integendeel, het gewone spraakgebruik maakt juist tusschen het

³⁴⁷Mannoury, ‘Kleines Lehrbuch des Positivismus’, p. 40.

³⁴⁸Ibid.

³⁴⁹Ibid.

ding en de zintuigelijke indrukken een scherp, hoewel ongerechtvaardigd, onderscheid, door enkel in bijzondere gevallen, waarin van twijfel aan ‘de juistheid-der-waarnemingen’ sprake is, van die zintuigelijke indrukken te gewagen, maar deze in den regel niet expliciet te vermelden. Volgens dat gewone spraakgebruik is het dan ook heel iets anders, over den appel zelf of over den smaak, de geur en het uiterlijk van den appel te spreken.³⁵⁰

Het was juist de taak van de taalanalist om het niet-essentiële van dit verschil in betekenis aan te tonen. Maar dit kon enkel gelukken wanneer die analist zich van dit spraakgebruik wist los te maken en de psychische correlaten van de menselijke taaldaden in haar zo verschillend gebouwde elementen wist te ontleden:

Pas dan zal het hem mogelijk zijn, in bijzonderheden uiteen te zetten, dat het ‘spreken-over-dingen’ in wezen nooit anders is dan uiting geven aan onmiddellijk-subjectieve affecten en impulsen in hun, slechts gradueel verscheiden, verschijningsvormen van herinneringen, belevingen en verwachtingen. Niet het woord ‘ding’ is synoniem met het woord ‘beleving’, maar de ‘Aussage’; ‘ik-neem-een-ding-waar’ is synoniem met ‘ik-beleef-iets, herinner mij-iets en verwacht-iets’. Dat ‘iets’ dient dan in ieder bijzonder geval nader omschreven te worden, en dat die omschrijving bij voorbeeld in het geval van Berkeley’s appel veel en veel meer dient te omvatten dan wat simpele smaak-, reuk- en gezichtsindrukken behoeft aan een scherp analyst als Von Mises waarlijk niet gezegd te worden!³⁵¹

Mannoury vond het niet de plaats om op deze aangelegenheid dieper in te gaan en hij zou niet graag de indruk wekken dat zijn kritiek op wat hem in Von Mises’ uiteenzettingen onvolledig of ondoelmatig voorkwam als een principiële bestrijding van diens standpunt was bedoeld. Integendeel, “de strekking van het geheele werk, de taalbezinning en de begripskritiek, is naar onze meening rechtstreeks gericht op die geestelijke nooden, aan welker leniging de gistende, woelende en worstelende menschheid onzer dagen misschien meer dan ooit behoefte heeft.”³⁵²

Von Mises, op zijn beurt, zag ook overeenkomsten tussen zijn werk en dat van de signfici. In zijn *Kleines Lehrbuch des Positivismus* (1939) verwees hij met instemming naar Mannoury’s voordracht “Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese” (1938), die Mannoury op het vierde internationale congres van de Unity of Science had gehouden en die

³⁵⁰Mannoury, ‘Kleines Lehrbuch des Positivismus’, p. 41.

³⁵¹Ibid.

³⁵²Ibid.

later in *Erkenntnis* was gepubliceerd. In een voetnoot bij een paragraaf over de betekenis van woorden schreef Von Mises: “Unserm Standpunkt nähern sich die Arbeiten der holländischen ‘signifischen’ Schule; vgl. den Bericht von G. Mannoury auf dem Kongreß in Cambridge, *Erkenntnis* VII, 1939, S. 180–188.”³⁵³ Von Mises meende, net als Mannoury, dat de betekenis van woorden niet kon worden vastgelegd: “Sätzen oder Satzfolgen der Umgangssprache entsprechen ebenso wie einzelnen Worten nur ungenau begrenzte Erlebnisbereiche; die Frage nach dem ‘genauen, vollständigen, wahren objektiven’ Sinn eines Satzes widerspricht den Grundtatsachen des Sprachgebrauchs” en “Die Sprache ist ein von den Menschen für bestimmte Zwecke geschaffenes, in dauernder Fortbildung befindliches Werkzeug, dessen Anwendung mannigfache Mängel erkennen lässt.”³⁵⁴ Ook in een paragraaf over taalconventies verwees Von Mises naar hetgeen Mannoury hierover in zijn voordracht had gezegd. Hij schreef: “Wir sind die Wechsel der Sprachregeln so gewöhnt, daß wir die meisten Umstellungen fast *unbewußt* vornehmen. ‘Niemand verwechselt’, sagt G. Mannoury, ‘den Feuilleton seiner Zeitung mit den letzten Nachrichten.’”³⁵⁵

Zowel Mannoury als Von Mises wilde het taalgebruik en daarmee de verstandhouding tussen mensen verbeteren en daarom pleitten beiden voor een taalkritische houding of, zoals Von Mises het uitdrukte: “Diese Mängel [der Sprache] romantisch zu verschleiern oder aus ihrem Bestehen auf die Unmöglichkeit der Anwendung zu schliessen, liegt uns gleichermaßen fern. Unerlässlich erscheint uns nur, das Werkzeug, soweit es verwendet wird, kritisch zu prüfen. (Verbesserung des Sprachgebrauchs).”³⁵⁶

³⁵³Von Mises, *Kleines Lehrbuch des Positivismus*, pp. 100, 153; zie ook N. M. Martin, ‘Significs and logical empiricism’, in A. F. Heijerman en H. W. Schmitz (redacteurs), *Significs, mathematics and semiotics. The signific movement in the Netherlands* (Münster: Nodus, 1991), p. 125.

³⁵⁴Von Mises, *Kleines Lehrbuch des Positivismus*, pp. 83, 100.

³⁵⁵*Ibid.*, p. 413; zie ook p. 538.

³⁵⁶*Ibid.*, p. 83.

15 | Eredoctor

Ik ben overtuigd dat de signifiſche probleemstelling in deze tijd belangrijk is, en dat er op dit gebied nog nuttige en interessante dingen gevonden kunnen worden. Maar ja, als ik na duizend jaar dood geweest te zijn weer op aarde zou komen en zien dat men nog altijd aan signifiſca deed, dan zou ik toch de eerste zijn om de hele zaak af te breken.

— G. Mannoury¹

Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties (1946)

Nadat de Nederlandse regering in ballingschap in 1945 had besloten om de doodstraf in Nederland opnieuw in te voeren, tekende Mannoury hiertegen regelmatig protest aan. Op 15 september 1945 wendde hij zich in een brief over ‘massapsychosen’ tot de voorzitter van de ministerraad te Den Haag. Hij wilde bij de regering onder de aandacht brengen dat de acute massapsychose, die zich in het laatste decennium bij een groot deel van het Duitse volk had ontwikkeld en slechts zeer onlangs door wapengeweld in haar onmiddellijke uitwerking was bedwongen, een klein gedeelte van de Nederlandse bevolking (de ‘NSB-gezinden’) rechtstreeks en een veel groter deel (de ‘anti-nazi-gezinden’) langs subconsciënte weg had geïnfecteerd. Mannoury sprak van een “verstoring van het psychisch evenwicht in agressieve zin.”² In verband daarmee wilde hij de regering in overweging geven om een commissie van psychologen, psychiaters, begripscritici en beoefenaren van de wijsbegeerte des rechts in te stellen, met de opdracht om te onderzoeken welke omvang bovenbedoelde tweeërlei psychische infectie had aangenomen en om middelen te beramen om de gevolgen hiervan te herstellen. Op zijn schrijven ontving Mannoury weliswaar een blijk van belangstelling van de minister-president, maar de regering nam in deze aangelegenheid geen

¹G. Mannoury, geciteerd in: Boland, ‘Signifiſca’, p. 35.

²UBA BC MV, inv. nr. I, Brief G. Mannoury aan de voorzitter van de ministerraad (15 september 1945).

initiatief.³

In de periode september 1945–maart 1947 schreef Mannoury een aantal opstellen, waarin hij zijn principiële bezwaren tegen de doodstraf uiteenzette en aandacht vroeg voor een heropvoeding van de mensen. Een deel van deze opstellen werd later als brochure gepubliceerd onder de titel *De dood als zegepraal. Opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem* (1948). Ook schreef Mannoury een memorie, opgedragen aan de Nederlandse regering en aan het Nederlandse volk, die hij op 9 april 1946 aan de voorzitter van de ministerraad aanbood. Hierin schetste hij een programma voor een systematische studie van de massapsychiatrie.⁴ De tekst werd later gepubliceerd als brochure onder de titel *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946). Mannoury sloot hiermee de significa als taalwetenschap af, om over te gaan tot de bredere doelstelling van de significa: door middel van de massapsychologie en de massapsychiatrie te komen tot ‘massa-zelfkennis’. Deze gedachten beheersten al zijn verdere werk.

In het voorbericht van zijn memorie sprak Mannoury de wens uit dat er een diepgaand onderzoek zou worden ingesteld naar de consciënte en subconsciënte ultra-agressieve groepstendenties bij de bevolking van Nederland en naar de middelen tot herstel. De directe aanleiding was de herinvoering van de doodstraf in Nederland, of liever de hartstochtelijke bijval, waarmee die invoering door een groot deel van de bevolking werd begroet. In die bijval had Mannoury vanaf het begin een van de meest sprekende symptomen menen te zien van de zo uiterst gevaarlijke subconsciënte infectie met nazistische (‘ultra-agressieve’) neigingen, “waaraan wij allen, ongeacht onze diepe afkeer van de onmenselijke en gruwzame *gevolgen* dier neigingen te allen tijde blootstaan, *zoals ik bij mijzelf herhaaldelijk heb waargenomen en telkens opnieuw waarneem*.”⁵ Vanaf september 1945 had Mannoury zich daarom tot de regering en het publiek gewend in een aantal opstellen, om op een dergelijk onderzoek aan te dringen. In deze opstellen was hij omtrent de gronden, waarop die aandrang berustte en de wijze, waarop het onderzoek zijns inziens moest worden bewerkstelligd niet in bijzonderheden getreden, omdat hij van oordeel was dat de desbetreffende problemen van te grote omvang waren en te veel detailkennis vereisten om vanuit één persoonlijk gezichtspunt voldoende te kunnen worden belicht:

Die problemen toch beperken zich allerminst tot de kwestie der doodvonnissen en hun tenuitvoerlegging alleen, en zelfs niet tot de meer omvattende

³PA HV, Brief G. Mannoury aan C.U. Ariëns Kappers et al. (april 1946).

⁴Van Dantzig, ‘Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury’, p. 6.

⁵G. Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties. Memorie opgedragen aan de Nederlandse Regering en aan het Nederlandse Volk, aangeboden aan de Heer Voorzitter van de Ministerraad op 9 april 1946* (Bussum: F. G. Kroonder, 1946), p. 5.

vraag, hoe aan de steeds nijpender behoefte aan 'snel recht' tegenover het rechtstreeks geïnfecteerde deel der bevolking kan worden voldaan, zonder aan de eisen van zorgvuldigheid en nauwgezetheid, die aan het begrip recht nu eenmaal onverbrekelijk verbonden zijn, te kort te doen, maar die problemen betreffen in de allereerste plaats de versterking van de psychische krachten, die in de naaste toekomst nodig zullen zijn, om aan de dreigende gevaren ener hernieuwde uitbarsting der achter ons liggende wereldrazernij het hoofd te bieden.⁶

Het was uit deze overweging dat Mannoury meende niet langer te mogen aarzelen omtrent zijn inzichten op dit gebied, in afwachting van de medewerking van meer ter zake kundigen, die hij dringend nodig achtte, in meer bijzonderheden te treden dan hij tot dan toe had gedaan.

Mannoury begon met een uiteenzetting van wat hij onder een 'psychologische massa' verstond. Aan iedere groepsvorming bij mens of dier zijn twee affectief aan elkaar tegengestelde tendenties eigen, te weten: a. een neiging tot de achterstelling van het eigen belang en de eigen beveiliging ten opzichte van de instandhouding van de groep als zodanig ('volgdrift' of 'groepsgevoel') en b. een neiging tot de handhaving van het groepsbestaan tegenover of ten koste van andere groepen ('groepsegoïsme' of 'groepsagressiedrift'). Hoewel, althans wat de mens betreft, deze neigingen bij de verschillende groepsleden sterk uiteen kunnen lopen, brengt de onderlinge beïnvloeding van de groepsleden een zekere nivellering van de individuele geesteshoudingen teweeg ('groepsparallisme'). Deze beïnvloeding kan óf rechtstreeks worden uitgeoefend door de suggestieve of persuaderende verstandhouding van de groepsleden onderling ('massawerking'), óf middellijk door de inschakeling van een door de groep aanvaarde leidende persoonlijkheid of ondergroep ('leiderswerking'). Onder bijzondere omstandigheden kan deze beïnvloeding zodanige afmetingen aannemen, dat nagenoeg alle groepsleden door eenzelfde emotie en volitie worden aangegrepen en er zelfs een toestand kan ontstaan, die met de algemeen-biologische eigenaard van de mens volkomen in strijd is ('massapsychose').

De grenslijn tussen hetgeen als een normale en gezonde groepsvorming kan worden beschouwd en de eigenlijke massapsychosen is niet scherp te trekken, maar dit neemt niet weg dat de geschiedenis van de samenlevingsvormen voorbeelden te over geeft van zulke extreme manifestaties van de bedoelde driften of neigingen, dat daardoor het rustig en evenwichtig voortbestaan van de groep zelf of van de grotere groeperingen, waarvan zij deel uitmaakt, in ernstige mate wordt bedreigd:

Een dier voorbeelden ligt ons Nederlanders krachtens onze bittere ervarin-

⁶Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, pp. 5-6.

gen gedurende de oorlogsjaren nog vers in het geheugen, te weten de geestesgesteldheid, die aan de nazi-agressie en de nazi-gruwelen ten grondslag heeft gelegen. En de zekerheid, dat die geestesgesteldheid met Duitslands nederlaag nog allerminst is geweken, brengt de noodzakelijkheid met zich de hieruit voortspruitende gevaren ernstig onder de ogen te zien en middelen te beramen, aan die gevaren het hoofd te bieden.⁷

Het was uit deze overweging dat Mannoury een poging meende te moeten doen om de gezette en wetenschappelijke bestudering van deze problemen aan de orde te stellen en op enkele gezichtspunten de aandacht te vestigen, die bij deze bestudering niet uit het oog mochten worden verloren. Reeds een begin van inzicht in de aard van de moeilijkheden die ten aanzien hiervan te overwinnen waren, zouden regering en volk ervan kunnen weerhouden om een gedragslijn te volgen of te blijven volgen die bij nader inzien de gevaren, die men wilde afwenden, onbemerkt zou blijken te vergroten.

Aan de nadere detaillering van de hierboven bedoelde gezichtspunten liet Mannoury enkele opmerkingen betreffende de verschillende mogelijkheden tot opzettelijke en doelbewuste groepsbeïnvloeding ('massa-educatie') voorafgaan. Wanneer we ervan uitgaan dat onze handelingen in laatste instantie door onze affectdistributie worden beheerst en dat deze affectdistributie op haar beurt door onze voorstellingswereld in bepaalde banen wordt geleid, dan vloeit hieruit voort dat we de gedragingen van anderen in grote lijnen op twee verschillende manieren kunnen beïnvloeden: a. door affectieve, resp. emotionele verstandhoudingsmiddelen en b. door het wijzigen van hun voorstellingswereld. Anders gezegd: door inwerking op het gevoel of op het verstand. Tot de eerste categorie kunnen dan alle vormen van goed- of afkeuring, beloning of straf gerekend worden en tot de tweede categorie alle opzettelijke onderrichting of voorlichting van kinderen en volwassenen.

Deze grove en niet altijd strikt door te voeren indeling is, aldus Mannoury, voldoende om het voornaamste onderscheid tussen de individuele en de groepsgewijze beïnvloedingsmogelijkheden in het licht te stellen, dat hierin gelegen is dat de affectief-emotionele beïnvloedingen door de massawerking in de regel aanmerkelijk worden versterkt, terwijl dat met de verstandelijke of rationele beïnvloeding in veel mindere mate het geval was: "Het aankondigen of aflasten van een volksfeest gaat 'als een lopend vuurtje' door de stad, maar het verspreiden van enigerlei populaire kennis (op hygiënisch gebied bijvoorbeeld) is van vrij wat langere adem."⁸

Ook ten aanzien van de affectbeïnvloeding zelf bestaat een belangrijk onder-

⁷Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 8.

⁸Ibid., p. 9.

scheid tussen de wijze, waarop de individu en de wijze, waarop de emotioneel of volitioneel verbonden groep ('psychologische massa') op een bepaalde prikkel reageert. Dit onderscheid hangt samen met wat in de experimentele psychologie de 'drempelwaarde' wordt genoemd. Mannoury gaf een voorbeeld om dit begrip te verduidelijken. Neem het eenvoudige geval van een leerling, wiens schoolwerk door de onderwijzer wordt afgekeurd of geprezen. Het normale gevolg van die beïnvloedingsgedraging, of 'taaldaad' zoals de signifiante term luidt, zal dan zijn dat de betreffende leerling in het vervolg beter of nog beter zijn best zal doen, maar zowel bij blaam als bij lof zal die uitwerking in haar tegendeel omslaan, als deze 'taaldaden' enorm worden opgedreven ofwel 'de drempelwaarde overschrijden'. Een onevenredige bestraffing wekt slechts verbittering op en een al te gemakkelijk verworven lof leidt allicht tot een verslappening van de aanvankelijk misschien aanwezige ijver. Het overeenkomstige verschijnsel valt bij de groepsgewijze beïnvloeding op te merken:

Voor een schoolklasse, om bij ons kinderlijk voorbeeld te blijven, is de (misschien nauwelijks merkbare) tevredenheid of ontevredenheid van een geliefd onderwijzer dikwijls een sterke prikkel, zich tot het uiterste in te spannen, maar door al te grote 'zoetsappigheid' of onredelijke gestrengheid bereikt de minder pedagogisch aangelegde schoolmonarch niet het minste 'nuttig effect'.⁹

Het grote verschil tussen de reacties van de individu en de groep ligt hierin dat, zelfs in overeenkomstige en vergelijkbare gevallen, de individuele en de massale drempelwaarden op zeer verschillend niveau kunnen liggen. De groep is in dit opzicht vaak fijngevoeliger dan de individu: de werking van lof of blaam is bij de groep veel sterker, maar de 'drempelwaarde' ligt lager. Ook in andere opzichten lopen de zogenaamde 'voorspelbaarheidsstypen' van individu en groep uiteen, zodat in het algemeen gezegd kan worden, dat de affect- en wilsvorming van individu en groep weliswaar een vrij sterke analogie vertonen, maar dat de al te vaak voorkomende onderschatting van de niet minder belangrijke verschillen tussen deze beide biologische processen – het 'individualiseren' dus van psychologische massa's – onvermijdelijk tot geheel averechtse gevolgtrekkingen moet voeren.

In het vervolg ging Mannoury nader in op de massapsychologische grondslagen van de Duitse gedragslijn gedurende het Hitler-regime. Wat opviel, was dat er reeds vóór, maar vooral ook gedurende de oorlog, een onevenredig grote invloed op de leidinggevende nationaal-socialistische ondergroep werd uitgeoefend door de op zichzelf beschouwd algemeen menselijke neiging, die Mannoury

⁹Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 10.

als 'groepsegoïsme' of 'groepsagressiedrift' had aangeduid, maar die in minder extreme gevallen misschien beter als een zekere zelfhandhavingstendentie van psychologische massa's gekarakteriseerd kon worden. Deze zelfhandhavingstendentie is ook aan het individuele leven eigen – en voor het voortbestaan daarvan tot op zekere hoogte onontbeerlijk –, maar ze wordt opgewogen tegen en op den duur in evenwicht gehouden door het eveneens reeds door Mannoury genoemde 'groepsgevoel', dat wil zeggen door de aangeboren dispositie tot aansluiting bij soortgenoten. In het groepsleven ontbreekt dit tegenwicht vaak echter geheel of nagenoeg geheel en is enkel daar waarneembaar, waar de betreffende psychologische massa, behalve door haar inwendige bindingen, ook door de van grotere groeperingen uitgaande psychologische werking beïnvloed wordt ('gestaffelde massawerking'). Waar dit niet het geval is, wordt de onderlinge verhouding van groepen (horden, stammen, volken of bevolkingslagen) uitsluitend beheerst door het strijdbeginsel – *struggle for life* – en is van enigerlei onderling hulpbetoon of zelfs van enigerlei samenwerking ter bereiking van een gemeenschappelijk doel geen sprake.

Het Duitse rijk had in zijn historisch ontwikkelingsproces een steeds meer geïsoleerde en op uiterlijke machtsmiddelen steunende positie ingenomen:

Bismarcks socialistenwetten en de mateloze zelfverheerlijking van 'Kaiser und Reich' waren reeds vóór de eerste wereldoorlog symptomen van een toenemend en door geen internationale bindingen geremd groepsegoïsme, maar na de wel bittere, maar (in het licht der latere gebeurtenissen gezien) toch slechts vrij onvolledige nederlaag van de in Duitsland heersende, sterk feodalistisch georiënteerde kapitalistische klasse, nam dat groepsegoïsme al spoedig vormen aan, waarin het agressieëlement, zowel tegenover het meer internationaal gevoelend deel der eigen bevolking als tegenover Duitslands nabuurstaten sterk op de voorgrond trad.¹⁰

Zonder in te willen gaan op de economische en politieke oorzaken die tot het veldwinnen van deze geestesgesteldheid hadden meegewerkt, merkte Mannoury op dat vooral uit de propagandavormen uit de eerste jaren van Hitlers opkomst, waarin 'het dictaat van Versailles' en 'de dolkstoot in de rug' het telkens terugkerende hoofdthema vormden, het verband van deze geestesgesteldheid met het gekwetste nationaal gevoel van eigenwaarde ('massaal minderwaardigheidsbesef') duidelijk was af te lezen. En niet minder duidelijk trad volgens hem in de verdere ontwikkeling van die geestesgesteldheid het in de individuele psychologie als 'overcompensatie' bekende verschijnsel aan de dag, dat door een omslag van minderwaardigheidsgevoelens in overwaardigheidsgevoelens gekenmerkt

¹⁰Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 12.

werd, een omslag, waarvan de snel opkomende verering van de typisch maniakale Hitler-figuur wel het meest sprekende symptoom vormde. Deze omslag voerde, vooral na de al of niet kunstmatig teweeggebrachte Rijksdagbrandpaniek van februari 1933, tot een graad van groepsegoïsme, waarvan het psychotisch karakter bezwaarlijk kon worden voorbijgezien:

De historia morbi dezer massapsychose te analyseren, ligt buiten de competentie van schrijver dezes, maar de afgrijselijke excessen, waartoe zij geleid heeft, zijn uit de sobere rapporten der aan de martel- en vernietigingskampen van Bergen-Belsen, Auschwitz en Birkenau ontkomenen voldoende bekend geworden en er rest ons slechts, ons af te vragen, waarin de eigenlijke wezenstrekken gelegen zijn van de mentaliteit, welke niet alleen deze excessen, maar ook de nog verderstreckende gruwel van een miljoenen vernietigende wereldoorlog heeft mogelijk gemaakt. Want enkel door die wezenstrekken in haar algemeenheid te zien, is het mogelijk, ze ook in andere verschijningsvormen, door andere leuzen en andere gevoelswoorden en gevoelswaarden gedragen, te onderkennen.¹¹

De gedragingen die door de publieke opinie van haar tegenstanders gewoonlijk in de eerste plaats aan de nationaalsocialisten en fascistten ten laste werden gelegd, zijn tot twee vormen van agressie terug te brengen: die tegenover de minderheden in eigen land en die tegenover andere volken. In beide gevallen zou men kunnen spreken van de werking van zekere groepsbehoudstendities, die niet alleen, zoals Mannoury in het licht had proberen te stellen, algemeen menselijk waren, maar die de psychologische tegenhanger vormden van het niet minder biologisch gefundeerde 'groepsgevoel', dat als de eerste voorwaarde voor het tot stand komen van menselijke samenlevingsvormen kon worden beschouwd. Hieruit vloeide volgens hem voort dat de funeste gevolgen, waartoe die tendities in het jongste verleden hadden geleid, niet aan het bestaan van de bedoelde 'groepsbehoudsdriften' op zichzelf moesten worden toegeschreven, maar aan de eenzijdige en door geen tegenwicht geremde doorwerking hiervan. En omdat het natuurlijk tegenwicht van de in een groep tot uiting komende behoudsdriften óf in de handhavingstendities van haar leden of ondergroepen, óf in die van meer omvattende groeperingen en ten slotte in die van de gehele soort gezocht moest worden, kon het abnormale karakter, dat Mannoury in de te analyseren mentaliteit (de 'ultragroepsagressiviteit') had menen te ontdekken, niet anders worden aangeduid dan als een wanverhouding tussen de bovengenoemde factoren en wel als een wanverhouding, die de 'drempelwaarde' had overschreden, waarbij een voor het stoffelijke en geestelijke welzijn van de

¹¹Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendities*, p. 14.

mens doelmatige wisselwerking van de psychische disposities in haar tegendeel omsloeg.

Die 'drempelwaarde' zelf met mathematische nauwkeurigheid aan te wijzen, was even onmogelijk als in nuchter-indicatieve taal de grens te trekken tussen 'goed' en 'kwaad', tussen 'recht' en 'onrecht', tussen 'menselijkheid' en 'barbarij', maar toch waren er twee wegen om die drempelwaarde in elk geval te benaderen: de emotioneel-introspectieve weg en de rationeel-empirische weg. Naar Mannoury's mening leidde de eerste weg voor ieder mens afzonderlijk tot een hogere graad van zekerheid en overtuiging, dan door empirisch onderzoek en onbewogen bezinning te bereiken was:

Want in de diepste lagen van ons onderbewustzijn zetelt een haard van krachtige emotie, die in bijzondere gevallen een heftige tegenstand in ons vermag te wekken tegen gedragingen of situaties, die ons als een laesie van hogere belangen en verderstreckende levenswaarden, dan die op ons individueel welzijn en voortbestaan betrekking hebben, ondragelijk voorkomen.¹²

Maar tegenover deze kostbare eigenschap van wat men 'intuïtie', 'rechtsbewustzijn' of 'sociaal evenwichtsbesef' zou kunnen noemen stonden twee gewichtige bezwaren: een te geringe stabiliteit bij eenzelfde individu ('afstomping' en 'verdringing') en een te ongelijkmatige overdraagbaarheid op andere individuen ('groepsvooroordelen'), of, om in signifijsche vaktermen te spreken: een te aanzienlijke 'inter-individuele spreiding' en 'intra-individuele spreiding' van de met onderbewuste emotiehaarden samenhangende begrippen. Daarom was een aanvulling van die emotioneel-intuïtieve criteria door de minder diep ingrijpende, maar daarentegen meer intersubjectieve en intermassale uitkomsten van massa-psychologisch onderzoek noodzakelijk, om de mens in staat te stellen zijn blik te verruimen buiten de kringen van de massawerkingen, waaraan hij persoonlijk onderworpen was en middelen te vinden om het psychisch evenwicht van groepen en ondergroepen onbevangen te beoordelen, het te beveiligen en waar nodig te herstellen.

Na deze uiteenzetting ging Mannoury over op een bespreking van de 'massale zelfeducatie'. Het ontstaan van onderbewuste emotiehaarden en de vorming van associatienetten die de overgang van onderbewuste impulsen in bovenbewuste gedragingen beheersen, staan niet alleen onder de invloed van de ons aangeboren psychische disposities, maar tevens onder die van onze belevenissen en ervaringen. Wat het groepsleven betreft hebben deze ervaringen voor een belangrijk deel betrekking op onze verstandhouding met anderen en ze zijn dus in sterke mate aan woordassociaties gebonden, en wel meer in het bijzonder aan

¹²Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 15.

de affectief-emotionele betekenselementen van woorden (gevoelswaarde van de taal of 'ondermoraal') in die zin, dat zowel de onderlinge massawerking als de beïnvloeding van de groep door de individu ('leiderswerking') in hoofdzaak door bemiddeling van de binnen de groep heersende taalgewoonten geschiedt en dat door uiterlijke geweldmiddelen wel de uiting, maar niet de bindende kracht van een mentaliteit kan worden aangetast. De ondervinding leert integendeel dat de door deze geweldmiddelen opgewekte tegentendenties het suggestief vermogen van die mentaliteit aanmerkelijk kunnen doen toenemen:

De *neiging* echter tot het bezigen dier geweldmiddelen, de agressiedrift dus, is in hoge mate aanstekelijk, en, zo zien wij dan ook in onze naoorlogse dagen het merkwaardig verschijnsel, dat juist de felste tegenstanders der brute nazi-methoden geen andere middelen ter bestrijding van de daaraan ten grondslag liggende mentaliteit weten aan te wenden, dan de gewelddadige aantasting der personen, die naar hun mening de dragers dier mentaliteit zijn of geweest zijn.¹³

De innerlijke analogie tussen deze ondoelmatige bestrijdingsmethoden met het kwaad zelf dat men wil tegengaan, blijft in de regel voor de 'bestrijders' zelf volledig verborgen, zodat men hier met een 'subconsciënte driftinfectie' te doen heeft, zoals zich die, zij het op kleinere schaal, talloze malen in het persoonlijk of groepsverkeer voordoet:

Als een der meest noodlottige, maar in de natuurlijke veerkracht onzer onderbewuste impulsen wortelende gevolgen dezer infectie moet ongetwijfeld worden beschouwd de haast onweerstaanbare neiging tot 'afreageren' van de eigen, als een geestesdruk gevoelde agressiedriften door het terdoodbrengen of uitbannen van de vroegere onderdrukkers en hun gewezen handlangers, waardoor de aandacht dreigt te worden afgewend van de eigenlijke oorzaken der te bestrijden mentaliteit en van het gevaar, dat deze ondanks (of misschien deels ten gevolge van) de genomen maatregelen hand over hand zou toenemen en het is vooral in de algemene roep om toepassing van de het meest tot de sensitieve verbeelding sprekende en daardoor de sterkst afreagerende aller strafvormen, de terechtstelling namelijk, dat zich o.i. het onmiskenbaarste symptoom van bovenbedoeld sekundair psychotisch massaverschijnsel openbaart.¹⁴

Dit inzicht in het averechtse karakter van de meeste der tot nu toe toegepaste bestrijdingsmiddelen stelde Mannoury voor de dringende vraag, of er dan in het geheel geen mogelijkheden bestonden om het voortwoekeren van de wel

¹³Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 17.

¹⁴Ibid., pp. 17-18.

in haar uitingen bedwongen, maar allerm minst genezen massapsychose tegen te gaan en of er, net als het zich ook bij fysiologische epidemieën voltrekkende ‘uitzielen’, maar rustig moest worden afgewacht, met het gevaar dat dit proces de reeds zo droevig gehavende cultuurwaarden nog grondiger zou verwoesten dan reeds was gebeurd, of, om het minder metaforisch uit te drukken: “Of er geen massa-educatieve methoden denkbaar zijn, waarvan betere resultaten te wachten zijn dan van strop, kogel of concentratiekamp.”¹⁵

Zoals Mannoury vooropgesteld had, gevoelde hij zich allerm minst in staat om het hier bedoelde probleem op volledige wijze tot oplossing te brengen. Integendeel, hij zag dit probleem als zo veelomvattend dat naar zijn overtuiging alleen door de gezette en moeizame samenwerking van meerdere geslachten van onderzoekers een zodanige oplossing kon worden verkregen. Alleen hierdoor kon de grote achterstand, die de wetenschap van de mens ten opzichte van die van de zogenaamd levenloze natuur naar de mening van vele deskundigen nog steeds vertoonde, worden opgeheven. Maar desalniettemin had die wetenschap van de mens, en dan vooral de massapsychologie en massapsychiatrie reeds voldoende vorderingen gemaakt om althans niet geheel hulpeloos te staan tegenover de bedoelde moeilijkheden. En één ding had die wetenschap met onomstotelijke zekerheid geleerd:

Dat de geestelijke genezing van een ziek organisme, het moge dan een individueel of een massaal structuurkarakter dragen, niet anders mogelijk is dan door vrijmaking van het psychisch herstelvermogen, dat in dat organisme nog aanwezig is (zelfeducatie). En de prealabele vraag, wier beantwoording aan die van het kardinale probleem vooraf dient te gaan, is dan ook deze, of dat psychisch herstelvermogen, zo niet bij de afzonderlijke individuen, dan toch bij de groep, en wel in casu bij het Nederlandse volk, waartoe wij ons bij de voorgaande beschouwingen in gedachte hebben beperkt, aanwezig geacht kan worden of niet. En dan is, dunkt ons, de krachtige wijze, waarop dat volk zich in zijn geheel genomen, tegen de Duitse onderdrukking en geestesdwang heeft verzet, voldoende waarborg, dat die prealabele vraag bevestigend kan worden beantwoord, zodat altans voor het enkel subconsciënt geïnfecteerde deel daarvan (waartoe schrijver dezes zich zonder de minste aarzeling rekent te behoren) het meest werkzame geneesmiddel voor de hand ligt, te weten: een onbevooroordeelde en door wetenschappelijke voorlichting gesteunde zelfbezinning.¹⁶

Maar de rechtstreeks aangetast dan, zou men terecht kunnen vragen, de NSB’ers, de ‘landverraders’. Waren ook die uit eigen kracht voor herstel, of

¹⁵Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 18.

¹⁶Ibid., p. 19.

anders gezegd, voor verbetering vatbaar? Zo ja, hoe kon men hen dan tot die zelfeducatie in staat stellen, en zo nee, hoe kon men hun schadelijke invloed als haard van telkens nieuwe psychische infectie weren? Mannoury ging alleen in op de laatstbedoelde moeilijkheid, omdat die het dringendst voorziening vereiste. Naar zijn idee kon hier slechts één gezichtspunt tot doeltreffende maatregelen voeren, namelijk het inzicht dat de psychische infectie, meer nog dan andere vormen van psychische beïnvloeding, een 'onderbewust' proces was, dat door massawerking bovenmatig kon worden versterkt, zodat de eerst nodige beveiligingsmaatregel tegen dit infectiegevaar in het tegengaan van die massawerking gelegen was:

Het recht van vrije meningsuiting, van vereniging en vergadering, van medezeggenschap in stads- en landsbestuur, in één woord al datgene, wat wij gewoon zijn, de onvervreemdbaar democratische rechten van de staatsburger te noemen, zijn ongetwijfeld kostbare verworvenheden, die niet roekeloos mogen worden aangetast. Maar daar staat tegenover, dat wie die democratische beginselen tot een dogmatisch 'demokratisme' verlaagt, en aarzelt, die rechten te onthouden of te ontnemen aan wie ze, hetzij als mededader of als aanstichter, door gewelddadige aanranding dier beginselen zelve heeft verbeurd, blijk geeft van dezelfde absolutistische geestesgesteldheid als die, waarvan die aanranding blijk geeft.¹⁷

De vele juridische vraagstukken die dit gezichtspunt opriep en met name de vraag hoe het vrijwel uitsluitend op de individu ingestelde strafstelsel zou kunnen worden omgevormd tot een systeem van rechtsbeginselen en rechtsregels, dat ook op de massaal-psychologische verschijnselen was gericht en dat de grens wist te trekken en tevens het verband wist te handhaven tussen de individuele en de collectieve aansprakelijkheid voor overschrijdingen van de gestelde rechtsnormen, liet Mannoury aan meer ter zake kundigen over.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat naar Mannoury's opvatting de taak van een met macht beklede overheid niet die van het geestelijk leiderschap van de bevolking kon zijn:

Dat leiderschap toch zal de resultante moeten zijn van de door die bevolking uitgeoefende massawerking en de dragers ervan zullen niet door machtsmiddelen, maar door de kracht hunner overtuiging de in de menigte sluimerende vermogens tot bezinning, inzicht en daad moeten weten te wekken en samen te binden. Maar dit geestelijk proces is niet mogelijk zonder beveiliging en weerstand tegen wie het gewelddadig dreigen te verstoren en daarom zijn machtsmiddelen, en desnoods geweldmiddelen onontbeerlijk, om de

¹⁷Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 20.

toestand van rechtszekerheid te scheppen en te handhaven, die een vrije ontwikkeling der maatschappelijke krachten mogelijk maakt, en het is dan ook in die beveiliging tegen individuele en kollektieve agressiviteit, dat wij de eigenlijke rechtsgrond menen te zien, waarop de macht, die in handen der overheid is gesteld, uiteindelijk steunt.¹⁸

Naast deze primaire functie rustte op de overheid volgens Mannoury een andere taak, namelijk die van het zoveel mogelijk uit de weg ruimen van de geestelijke hinderpalen, die aan de bewustwording van de massa in de weg stonden en die ongetwijfeld voor een belangrijk deel in haar gebrek aan kennis omtrent maatschappelijke en sociaal-psychologische verschijnselen gelegen waren. Niet dat de noodzakelijke voorlichting in deze rechtstreeks en in haar volle omvang van de regering zou moeten uitgaan, maar wel was de medewerking van de regering noodzakelijk om voor de wetenschap de baan vrij te maken en haar de hulpmiddelen te verschaffen die ze nodig had om haar onderzoek onbelemmerd en ononderbroken te kunnen bewerkstelligen. Het meest dringend was de vervulling van de taak om aan de dragers van de wetgevende macht de voorlichting te verschaffen, die zij voor het juist vervullen van haar aandeel in de overheidsbemoeiing nodig had:

Het is uit deze overweging, dat ondergetekende er reeds geruime tijd geleden op heeft aangedrongen en hij deze aandrang bij deze hernieuwt, een diepgaand onderzoek te doen instellen naar de meest dringende problemen, die in het bovenstaande schematisch zijn aangeduid, en die samengevat zouden kunnen worden in de vraag naar de omvang der ultra-agressieve groepstendenties, die binnen onze grenzen, deels aan de oppervlakte, deels in sub-konsciënte vorm zijn waar te nemen en naar de middelen, deze tendenties in betere banen te leiden.¹⁹

De hoofdzaak was dat er een begin werd gemaakt, hoe bescheiden dit dan ook mocht zijn, met het toepassen van de 'rationele denkvorm' ook op de kernproblemen, die aan de verhouding van individu en gemeenschap in het algemeen en dus ook aan alle regeringsbeleid en overheidsbemoeiing in het bijzonder ten grondslag lagen.

Op de details van het in te stellen onderzoek, zoals Mannoury zich die voorstelde, nader in te gaan, achtte hij niet gewenst, omdat hij hiermee de indruk zou kunnen wekken alsof hij op het oordeel van de deskundigen, van wie hij de hulp en medewerking zo dringend nodig achtte, zou willen vooruitlopen. Wel wilde hij benadrukken dat een dergelijk onderzoek niet beperkt mocht blijven

¹⁸Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, p. 21.

¹⁹Ibid., p. 22.

tot het misschien meest voor de hand liggende juridische gezichtspunt, maar dat hierbij integendeel de massapsychologische en de massapsychiatrische gezichtspunten, die zowel de juridische als de sociale en ethische vraagstellingen omvatten, daarbij op de voorgrond dienden te staan en dat ook de problemen op het hierbij meer zijdelings betrokken terrein van de begripskritiek geenszins buiten beschouwing mochten worden gelaten.

Tot slot schreef Mannoury nog een enkel woord over het kader, waarin hij zijn voorgaande beschouwingen had vervat en dat door de geestelijke belangen van de Nederlandse ondergroep in het wereldbestel werd bepaald:

Die belangen wegen bij ondergetekende niet op tegen de hogere, welke de gehele mensheid raken, en met vreugde begroet hij in gedachte de verre toekomstdag, wanneer de nationale gedachten plaats zullen maken voor de wereldgedachte en het groepsrecht zal wijken voor het wereldrecht, maar niettemin acht hij het Nederlandse volk in zoverre bevoorrecht boven vele andere, dat het mag bogen op een historie en traditie, waarin gezagsvergoding en groepsverguizing (twee der belangrijkste symptomen van het euvel, waarvan hier sprake is) een vergelijkenderwijs geringe plaats hebben ingenomen.²⁰

Hij hoopte dat zowel de regering als het volk zich de verplichtingen bewust waren, die dit verleden hun oplegde.

Aan het eind van zijn betoog voegde Mannoury een voorlopig schema toe van een in te stellen wetenschappelijk onderzoek naar de consciënte en sub-consciënte ultra-agressieve groepstendenties bij de bevolking van Nederland en naar de middelen tot herstel. Het schema bevat de volgende vraagstellingen en gezichtspunten:

A. MASSAPSYCHOLOGIE EN MASSAPSYCHIATRIE

I. Algemeen gedeelte.

1. Biologisch-psychologistische grondslag van het groepsleven van de mens. Zelfhandhavings- en aanpassingsbehoeften.
2. De begrippen massapsychose, massapsychiatrie en massapsychologische hygiëne.
3. Consciënte en sub-consciënte psychische infecties. Psychische epidemieën. Kettingreacties.
4. De massapsychiatrische therapie. Zelfeducatie en ontwikkeling van anti-tendenties.

²⁰Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, pp. 22–23.

II. Biezonder gedeelte.

1. Analyse der nazi-istische massapsychose. Symptomatiek.
2. Omvang der primaire en sekundaire ultra-agressiviteitsverschijnselen in Nederland. Afstomping en verdringing. De doodstrafwens en het anti-teutonisme.
3. Bevordering der zelfeducatie door wetgeving, jeugdbeïnvloeding en onderwijs. Herstel van het beledigd rechtsbewustzijn.

B. RECHTSFILOSOFIE EN RECHTSWETENSCHAP.

I. Algemeen gedeelte.

1. Analyse van het strafbegrip.
2. Individuele en kollektieve verantwoordelijkheid.
3. Rechtsgrond van militair en noodrecht.

II. Biezonder gedeelte.

1. Kategorale rechtspleging en kategorale strafmiddelen (ontburgering, verspreiding, dwangopvoeding, berisping).
2. Hervorming gratierecht. Strafwijziging op massa-educatieve gronden. Tenuitvoerlegging van doodvonnissen door burgerlijke doodverklaring, uitsluitend herstelbaar bij afzonderlijke wet.
3. Herziening van het verenigings- en vergaderingsrecht op massapsychologische grondslag; 'droit de réponse' voor personen en groepen.

C. BEGRIPSKRITIEK

I. Algemeen gedeelte.

1. Emotionele en indikatieve betekenselementen. Inter- en intra- individuele spreiding van woordbetekenissen.
2. De transformatiemethode. Groepspremissen en groepsbegrippen.
3. Schijnproblematiek. Misdaad of zielsgebrek; bestraffing of genezing; recht of onrecht.

II. Biezonder gedeelte.

1. Signifische analyse van de begrippen democratie, diktatuur, fascisme en nazi-isme.
2. Het strafvonnis als taaldaad. Ethische en politieke significatie.²¹

²¹Mannoury, *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties*, pp. 25–28.

Dit schema was een korte samenvatting van Mannoury's meer persoonlijke gezichtspunten die, zoals hij zelf aangaf, onvolledig geformuleerd en ongetwijfeld aanvechtbaar waren.

Op 29 april 1946 stuurde Mannoury een rondschrijven aan een twaalfstal psychiaters, psychologen, pedagogen, juristen en begripscritici, te weten: C.U. Ariëns Kappers, Baschwitz, Beth, Brouwer, L. Coenen, Van Dantzig, Godefroy, D. Hazewinkel-Suringa, Kohnstamm, R. Kranenburg, Révész en Stokvis, waarin hij hun aandacht vroeg voor zijn brochure *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946). Mannoury schreef dat naar zijn idee de acute massapsychose, die vooral sinds de Rijksdagbrandpaniek van februari 1933 in Duitsland had geheerst, aan de bevolking van Nederland niet alleen materiële, maar ook belangrijke psychische schade had toegebracht en wel in de vorm van de consciënte en sub-consciënte infectie met wat hij korthedshalve als nazistische neigingen aanduidde.²² Sedert geruime tijd had hij zich reeds tot de regering en het publiek gewend om op een onderzoek naar de omvang van deze infectie en naar de middelen tot herstel aan te dringen:

Tans heb ik een uitvoeriger memorie over dit onderwerp opgesteld en op 9 dezer aan de Heer Voorzitter van de Ministerraad aangeboden, maar, ofschoon ik bij een vroegere gelegenheid reeds een blijk van belangstelling in deze aangelegenheid van de Minister-president mocht ontvangen, schijnt mij de kans gering, dat in deze een initiatief van de regering zal uitgaan, en daarom meen ik een poging te moeten doen, een Comitee te vormen, dat een onderzoek als bedoeld (wellicht met medewerking van enige wetenschappelijke organisaties?) zou kunnen voorbereiden, en ik verzoek U te willen overwegen, of U in een dergelijk Comitee zitting zoudt willen nemen en zo ja, of U gelegenheid zoudt hebben op nader te bepalen tijd en plaats een konstituerende vergadering daarvan bij te wonen. Ook zoudt U mij ten zeerste verplichten door opgave van personen, tot wie ik mij naar Uw mening met eenzelfde verzoek zou kunnen wenden of door andere suggesties, deze aangelegenheid betreffende.²³

Het lukte Mannoury om een aantal wetenschappers en geïnteresseerden bij elkaar te krijgen. Op 18 mei 1946 werd het Studiegenootschap voor Psychische Massahygiëne te Amsterdam opgericht, dat zich ten doel stelde om een programma te schetsen voor een systematische studie der massapsychiatrie.²⁴ Aan de vergaderingen werd deelgenomen door onder anderen Baschwitz, Beth en diens vrouw, Van Dantzig, die op verzoek van Mannoury het voorzitterschap op

²²Zie ook p. 601.

²³PA HV: Brief G. Mannoury aan C.U. Ariëns Kappers et al. (april 1946); zie ook p. 596.

²⁴Van Dantzig, 'Beknopte schets van leven en werken van Prof. Dr. G. Mannoury', p. 6.

zich nam, en diens vrouw, H.C.J. Duijker, De Jongh, Révész, Scheffer en Stokvis.²⁵

Mannoury's brochure werd uitvoerig besproken onder de titel "Heropvoeding der menschen" door de redactie van *Spartacus*, het weekblad van de Communistenbond Spartacus. De redactie leidde haar tekst als volgt in:

Bij de uitgeverij Kroonder te Bussum is een boekje verschenen van G. Mannoury, waarvan we de titel haast niet durven noemen, omdat we niemand graag aan het schrikken maken. Toch zijn we verplicht de titel te noemen en deze luidt dan: "Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties". We kunnen het niemand aanbevelen, omdat het in een taal geschreven is, die alleen genietbaar is voor hen, die zich met de vakboeken van de sociaal-psychologen bemoeien.²⁶

Het onderwerp dat Mannoury behandelde, was ondertussen belangrijk genoeg. Het ging over de verruwing der mensen en over de middelen om daar tegenop te tornen. Als voorbeelden voor deze verruwing noemde Mannoury de invoering van de doodstraf in Nederland en vooral de bijval die dit bij het publiek vond.²⁷ Verder wees hij erop, dat de mensen de terreur en de concentratiekampmethoden van de Nazi's scherp afkeurden, maar dat zij zelf op dit punt helemaal niet vrij uitgingen:

In een hoekje van ons hart vindt bijna iedereen het goed, dat de 'Duitsers' en de N.S.B.-ers nu eens een koekje van hun eigen deeg krijgen. In de grond van de zaak is er klaarblijkelijk geen principieel verschil in mentaliteit tussen ons en de fascistten, doch gaat het alleen om een meer of minder. Het is een kwestie van graad.²⁸

Mannoury schreef dat dit de mensen mettertijd voor meer onaangename verrassingen kon plaatsen, als zij hun eigen mentaliteit in dit opzicht niet wisten om te vormen. Hij achtte het namelijk lang niet denkbeeldig dat er in de toekomst weer maatschappelijke stromingen zouden verrijzen, die zouden proberen om zich door te zetten met behulp van terroristische middelen, zoals zij die van de fascistten hadden leren kennen. Daarom achtte hij de heropvoeding van de mensen een vraagstuk van de moderne tijd. Wilde men een ziekte bestrijden, dan kon men dit waarschijnlijk het beste doen als men wist hoe ze ontstond. En zo ging Mannoury dus allereerst onderzoeken waaruit die verruwing eigenlijk voortspoot. Hij wijdde in hoofdzaak twee hoofdstukjes aan dit onderwerp, die

²⁵UBA BC MV, inv.nr. 38, Notulen bijeenkomst van het Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne (20 juni 1949); Alberts, *Twee geesten van de wiskunde*, p. 96.

²⁶Spartacus (Redactie), 'Heropvoeding der menschen', *Spartacus*, 6:36 (1946), p. 4.

²⁷Zie ook p. 596.

²⁸Spartacus (Redactie), 'Heropvoeding der menschen', p. 4.

volgens de redactie echter geen wetenschappelijke waarde hadden: “Ze bewegen zich niet boven het geleuter, dat we in zo goed als alle boeken over sociale psychologie vinden.”²⁹ Wat kwam nu echter bij Mannoury als resultaat van zijn onderzoek te voorschijn? Mannoury meende dat de verruwing zou optreden, als de drang om zich te handhaven in een maatschappelijke groep onevenredig groot werd. Een dergelijke groep gaf namelijk niets om de democratie en ze achtte ieder middel geschikt om er bovenop te komen, zoals de terreur om vergaderingen van tegenstanders ‘te laten springen’, of de vergadering ‘over te nemen’ tot lichamelijke mishandeling en concentratiekamp. Dit eenvoudige zinnetje, dat de verruwing zou optreden, als de drang om zich te handhaven evenredig groot werd, had voor Mannoury zeer verstrekkende gevolgen. Men hoefde slechts na te gaan welke stromingen in de maatschappij zulke trekken vertoonden – en Mannoury wilde hiertoe een aparte studiec commissie in het leven roepen –, om ze met succes te kunnen bestrijden:

Dat bestrijden kan zeker met behulp van de zachte middelen der publieke voorlichting. Maar indien nodig moeten andere middelen worden aangewend. M. voelt niets voor een ‘dogmatisch democratie’, doch verlangt het overboord gooien van de democratie, als anderen de democratie ten val willen brengen. Indien nodig moeten zulke stromingen de burgerrechten onthouden worden. Ze mogen niet beschikken over de vrijheid van pers, van verenigen en vergaderen. Want hun te sterke drang om zich te handhaven is een haard van verruiming. M. zegt “Machtsmiddelen en desnoods geweldmiddelen zijn onontbeerlijk om de toestand van rechtszekerheid te scheppen en te handhaven, die een vrije ontwikkeling der maatschappelijke krachten mogelijk maakt.”³⁰

Mannoury’s brochure was voor de arbeidersklasse aarts-reactionair, aldus de redactie. Het reactionaire van deze brochure lag hierin, dat ze de bestaande vormen van de burgerlijke democratie vereeuwigen wilde, terwijl in de komende jaren juist nieuwe vormen van democratie vanuit de arbeidende massa’s zouden voortspruiten. Er zou een democratie ontstaan die zijn grondslag direct vanuit de bedrijfspersonelen nam, zonder zijn omweg over de ‘erkende’ organisaties te kiezen. Mannoury had volgens de redactie echter geen nauw besef van de nieuwe vormen van democratie, die in de harde maatschappelijke strijd werden geboren.

Mannoury reageerde met een ingezonden brief op bovenstaande bespreking van zijn brochure, die in *Spartacus* werd geplaatst. Hierin schreef hij:

²⁹Spartacus (Redactie), ‘Heropvoeding der mensen’, p. 4.

³⁰Ibid.; zie ook p. 605.

Het is natuurlijk volkomen Uw goed recht mijn memorie aan de regering inzake de berechting der politieke delinkwenten aartsreactionnair geleuter te vinden en Uw lezers tegen het kennismemen daarvan te waarschuwen, maar mij dunkt, dat het dan toch ook mijn goede recht is, U te verzoeken, aan diezelfde lezers mede te delen dat ik de meningen, die U mij, uitsluitend op grond van hetgeen in deze memorie niet staat, in de schoenen schuift, ten scherpste afwijs.³¹

In haar onderschrift antwoordde de redactie:

Zeker, wij zijn gaarne bereid de lezers van *Spartacus* er kennis van te laten nemen, dat onze recensent, naar het oordeel van Mannoury diens mening niet juist weer geeft. Beter zouden wij het echter hebben gevonden wanneer de laatste aangegeven had, wat hem ten onrechte in de schoenen werd geschoven. En de redactie is uit de aard van de zaak gaarne bereid daarvoor nog enige, niet overdreven, ruimte beschikbaar te stellen.³²

Mannoury benutte de hem aangeboden ruimte met zijn ingezonden tekst “Burgerlijke Democratie of Democratisch Centralisme” (1946) die ook in *Spartacus* werd geplaatst. Allereerst bedankte hij de redactie voor haar toestemming tot het geven van een beknopte toelichting op zijn protest. Die toelichting was feitelijk al besloten in de titel van zijn tekst, maar dit was voor de redactie wellicht wat al te kort. Mannoury gaf daarom de volgende toelichting:

Onder ‘burgerlijke democratie’ (of beter gezegd: ‘democratisme!’) versta ik het scherm met een tot op den draad versleten en daardoor uitermate rekbare term tot bemanteling (zowel voor zichzelf als voor anderen) van de sterkst mogelijke agressie tegenover al wat de huidige maatschappijvorm te verstoren dreigt (vergelijk generaal Kruls’ allervriendelijkste bedreiging met de kogel voor wie anders denkt dan hij en Jan Pietersz. Coen), terwijl daarentegen het leninistisch-bolsjewistische begrip ‘democratisch centralisme’ voor mij dat onverbreekelijke samengaan van denkmoe en strijdwil inhoudt, dat ik indertijd heb omschreven als ‘de dialectische eenheid van proletarische discipline en proletarische democratie’ en dat ik in mijn onlangs verschenen ‘geloofsbelijdenis’ als een der meest verstrekkende staatkundige doelstellingen van het dialectische communisme nader heb toegelicht).³³

Dit was voor Mannoury de hoofdzaak en op alle slakken wilde hij geen zout leggen. Daarom wilde hij nog slechts een enkel woord wijden aan een tweetal

³¹G. Mannoury, ‘Ingezonden’, *Spartacus*, 6:40 (1946), p. 8.

³²*Spartacus* (Redactie), ‘Ingezonden’, *Spartacus*, 6:40 (1946), p. 8.

³³G. Mannoury, ‘Burgerlijke democratie of democratisch centralisme’, *Spartacus*, 6:41 (1946), p. 6; zie ook p. 337. Voor de ‘geloofsbelijdenis’ verwees hij naar zijn boek: Mannoury, *Relativisme en dialectiek*, pp. 76–79.

punten, waaromtrent de recensent zijn zienswijze averechts had weergegeven: het geweldvraagstuk en de massapsychologie. Wat het eerste punt betreft schreef Mannoury in 1922, in een ander protest, aan het Opperste Gerechtshof te Moskou: “De strijd voor het communisme is een geestelijke strijd, *die echter het stoffelijke geweld als baanbreker behoeft*.”³⁴ Ten aanzien van het tweede punt schaarde hij zich allerminst achter de grote meerderheid van schrijvers over dit onderwerp uit de school van G. Le Bon, die aan het begrip ‘massa’ geen andere associatie wisten te verbinden dan die aan massamoorden of brandpanieken en er geen flauw besef van hadden dat het saamhorigheidsgevoel, dat aan de ‘massawerking’ – om de technische term te gebruiken – ten grondslag lag, de zuurdesem vermocht te zijn van een nieuwe wereldorde. Dit inzicht begon zich nog maar bij enkelen te openbaren. Mannoury noemde Baschwitz, met wie hij had samengewerkt in de ‘Massapsychologische sectie’ van de Internationale Signifische Studiegroep, en P. Reiwald als voorbeeld. Mannoury eindigde zijn brief als volgt: “Met kameraadschappelijke groet, als ge die aanvaarden wilt, en anders maar kortweg: G. Mannoury.”³⁵

In haar antwoord aan Mannoury begon de redactie met hem te verzekeren dat ze zijn kameraadschappelijke groet gaarne aanvaardde, ondanks de diepgaande verschillen van mening die tussen hen bestonden. Hierna kwam ze ter zake. Mannoury meende dat zijn zienswijze averechts werd weergegeven en hierbij verwees hij dan naar andere literatuur, waarin zijn opvattingen uitvoeriger omschreven waren. Het was echter niet de taak van de redactie om deze boeken te bespreken en ze moest haar opvattingen alleen afleiden uit de memorie die Mannoury aan de regering had gezonden. En deze alleen had ze besproken, wat ook haar taak was. Nu had Mannoury’s bovenstaande ingezonden stuk inderdaad meer duidelijkheid omtrent zijn eigenlijke bedoelingen gebracht, doordat hij nu tot een afzonderlijk voorbeeld was overgegaan:

U bedoelt klaarblijkelijk, dat opgetreden moest worden tegen de stromingen als van generaal Kruls, die onder de leuze van ‘democratie’ alles willen uitroeien, wat de huidige kapitalistische samenleving wil verstoren. U wendt u tot de regering om dergelijke stromingen de burgerrechten te ontnemen, om een vrije ontwikkeling der maatschappelijke krachten mogelijk te maken. En daarbij eist u van de regering geweldsmiddelen, zowel tegen personen als tegen hele groepen, om de maatschappij tegen ‘extremisten’ te beschermen. En u verlangt van de regering nieuwe rechtsnormen, om de collectieve aansprakelijkheid voor de rechtbank te regelen. We geloven graag, dat u met

³⁴G. Mannoury, geciteerd in: Mannoury, ‘Burgerlijke democratie of democratisch centralisme’, p. 6.

³⁵Ibid.

deze beschouwing niets reactionairs bedoelt. Maar neem ons niet kwalijk, dat we dat dan nog al naïef vinden.³⁶

Hoewel Mannoury deze maatregelen bedoelde tegenover de, zoals de redactie zou willen zeggen nieuw opduikende fascistische stromingen van generaal Kruls en zijn sabelslepers, zouden ze in de praktijk niet tegenover Kruls, maar tegenover een strijdende arbeidersklasse worden gehanteerd. De regering zag in stakingen nu eenmaal een ongeoorloofd ingrijpen in de vrije ontwikkeling van de maatschappelijke krachten. Volgens de regering en de bezittende klasse was dit 'met de vuist op tafel slaan' of 'het mes zetten op de keel van de geordende maatschappij'. Met Mannoury's memorie in de hand zouden niet de 'Kruisen' van hun burgerrechten beroofd worden, maar de stakende arbeiders. En de rechters zouden met de brochure van Mannoury in de hand de 'collectieve aansprakelijkheid' vaststellen en collectieve straffen uitdelen. Ze zouden de maatschappij tegen deze 'agressieve groepsvorming' beschermen. Daarom noemde de redactie deze memorie aan de regering een reactionair stuk en de nadere verklaring door Mannoury's bovenstaande toelichting had haar niet van mening doen veranderen. Ze geloofde graag dat Mannoury dit stuk juist in de strijd tegen de reactie schreef: "Maar hoe u het bedoelt, doet weinig ter zake. Het komt er op aan, hoe het in de praktijk werkt. En als u dan de praktijk ziet, zult u later zeggen: 'Maar zo heb ik het niet bedoeld'."³⁷

Eredocoraat Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam

Op 8 juli 1946 noteerde Mannoury in zijn dagboek dat de Senaat van de Amsterdamse universiteit had besloten om hem het eredocoraat in de wis- en natuurkunde aan te bieden en dat hij dit aanbod had aanvaard.³⁸ Aanvankelijk zou de erepromotie plaatshebben op 8 januari 1947, bij gelegenheid van de Dies Natalis van de universiteit, maar later werd besloten om de plechtigheid te vervroegen naar 16 september 1946, de dag waarop de rector magnificus van de universiteit zijn rectoraat zou overdragen. Het nieuws over Mannoury's erepromotie werd van verschillende kanten toegejuicht.

E.M. Bruins, die lid was van het Internationaal Signifisch Genootschap, schreef een paar dagen voordat de plechtigheid zou plaatsvinden in *De Vrije Katheder*:

Professor ... de pen trekt ons om te schrijven Doctor! Maar neen, dit is wet-
telijk nog niet op Mannoury van toepassing. Er moeten wel goede redenen

³⁶Spartacus (Redactie), 'Antwoord aan G. Mannoury', *Spartacus*, 6:41 (1946), p. 6.

³⁷Ibid.

³⁸Mannoury, 'Dagboek II', p. 99.

voor zijn, dat, op een zuiver wetenschappelijk gebied als de wiskunde is, men de titel van professor draagt maar die van doctor nog niet bezit. Maar het is moeilijk om voor niet-deskundigen de grote verdiensten van Mannoury, laat staan de bijzondere plaats, die hij inneemt, duidelijk te maken.³⁹

Bruins wilde hiertoe, met alle gevaren van dien, een poging doen en hij ging kort op Mannoury's verdiensten in.

In het begin van de twintigste eeuw ontdekten de mathematici dat er zelfs voor de wiskunde geen 'taal' mogelijk was, dat wil zeggen een taal die bij de gedachtewisseling misverstand en bij het gebruik fouten uitsloot. Hierdoor leerde men toen ook voor de wiskunde het belang van de significa, de leer van de 'taaldaden', inzien. Het meest opvallende deel van het signifisch onderzoek was het scheiden van enerzijds de aanwijzende, op overeenkomst en verschil gerichte betekenselementen en anderzijds de emotionele betekenselementen, die voor spreker en hoorder verschillend kunnen zijn. Mannoury stelde een onderzoek in naar de indicatieve betekenis van de verschillende wiskundige termen en hij wees erop dat men ook in de wiskunde de levende mens niet kon uitschakelen. Hij voerde onder meer de belangrijke onderscheiding in de ontkenningen van 'keuzenegatie' en 'uitsluitingsnegatie' in. Bruins lichtte deze termen als volgt toe:

Wanneer de commissaris van politie weet, dat in zijn bureau zijn gebracht de vagebonden Robert en Bertram en hij hoort op zijn vraag aan één van hen "Ben jij Robert?" het antwoord: "Neen", dan weet hij door deze ontkenning, dat de andere Robert is en de toegesprokene Bertram. Uit het tweetal mogelijkheden wordt door de negatie een positieve conclusie mogelijk. Er is sprake van een 'keuze-negatie'.⁴⁰

Geheel anders ligt het bij de 'uitsluitingsnegatie', die niets anders inhoudt dan: "Dit niet." Voorbeelden van begrippen die op een 'uitsluitingsnegatie' berusten zijn: 'niets', 'leeg', 'oneindig'. Hoe Mannoury dit volgens de hem zeer eigen methode duidelijk maakte, mocht blijken uit een citaat over het begrip 'niets' dat Bruins ontleende aan Mannoury's *Mathesis en mystiek* (1925):

Iemand heeft drie appels en verliest er drie, wat houdt hij over? Maar mijn hemel, hoe kan ik dat weten? Een peer misschien, of zijn goede naam, of de kluts? En nu wil ik wel heel gehoorzaam 'niets' zeggen, maar hoe die niets er nu uitziet, dat is het wat ik zo graag weten wou. Ik heb het mijn buurman den schoolmeester gevraagd, die berucht is om z'n onverstoorbaar geduld, maar de man is na een half uur woedend weggelopen. Het begon toch hoopvol: "de zaak is eenvoudig, meneer, dat u deze opgave niet goed

³⁹PA BW, E. M. Bruins, 'Mannoury', *De Vrije Katheder*, 6:19 (Knipsel, 1946), p. 295.

⁴⁰Ibid.

hebt gelezen. De bedoeling is dat die man enkel drie appels heeft, en niets anders, begrijpt u? Of althans, dat u niets anders mee moogt tellen.” Maar toen ik schuchter giste, dat met ‘niets anders’ dan zeker zijn eetlust bedoeld zou zijn, beweerde hij, dat ik hem voor den gek hield.⁴¹

Met deze enkele opmerkingen over Mannoury's werk liep men het gevaar om bij niet-wiskundigen de vraag te doen opkomen of dit soort subtiele onderscheidingen nu zo belangrijk was en of men hieraan gedurende een geheel mensenleven zijn werkkraft kon besteden. Volgens Bruins was echter niet slechts één, maar waren vele mensenlevens gevuld en zouden er nog meer mensenlevens gevuld worden door arbeid op het terrein, waarop Mannoury een van de pioniers was. Het was echter niet mogelijk om hier verder op in te gaan.

Maar hoe kwam het dan dat de titel doctor tot dan toe aan Mannoury ontbroken had als hij een dergelijk voortreffelijk geleerde was en zoveel belangrijk wetenschappelijk werk had verricht? Het antwoord op deze vraag kon de rij van de door hem afgelegde examina, vergeleken met zijn loopbaan, die in telegramstijl geschetst werden, leveren:

Gerrit Mannoury, geboren 17 Mei 1867 te Wormerveer, eindexamen HBS te Amsterdam 1885, onderwijzersacte 1885, wiskunde M.O. KI 1887, hoofdacte 1890, M.O. boekhouden 1893, M.O. mechanica 1895, wiskunde M.O. K V 1902, staatsexamen 1907. 1886–1888 bij het L.O. te Amsterdam, 1891–1893 leraar wiskunde en boekhouden, 1893–1905 gouverneur en onderwijzer te Bloemendaal, 1906–1910 leraar H.B.S. te Helmond, 1910–1917 leraar aan de O.H.S. te Vlissingen. Tevens omstreeks 1900 in de accountantspraktijk, van 1903-1910 privaat-docent in de logische grondslagen der wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam. In 1917 buitengewoon hoogleraar en sedert 1918 gewoon hoogleraar te Amsterdam.⁴²

Ziehier, aldus Bruins, de moeizame weg die Mannoury had afgelegd totdat het professoraat werd bereikt en waarvan de moeilijkheid niet in de laatste plaats was veroorzaakt door het feit dat Mannoury zich zelfs ‘communist’ noemde in een tijd, waarin men elkaar voor elke socialist nog waarschuwde met de woorden: “Pas op, die is sociaal.” Hoeveel groter moesten de moeilijkheden voor Mannoury dan niet geweest zijn, die bovendien door de ‘communisten’ niet als goed communist werd gezien, getuige zijn royement van 1929. Daarnaast deed Mannoury, die sinds 1903 aan de Amsterdamse universiteit doceerde, pas in 1907 het staatsexamen, dat wil zeggen het toelatingsexamen tot de universiteit, tot student. Verder waren er, vanzelfsprekend, geen universitaire examina meer

⁴¹G. Mannoury, geciteerd in: Bruins, ‘Mannoury’, p. 295.

⁴²Ibid.

gevolgd. Het zou een ieder tot grote vreugde en voldoening stemmen dat aan Mannoury op 16 september 1946 ten slotte het doctoraat honoris causa zou worden verleend. Gelukkig was hij levenskrachtig genoeg gebleken om deze onderscheiding, die volgens Bruins veel en veel te laat werd toegekend, nog te beleven. Persoonlijk vond hij dat Mannoury zich reeds lang 'prof.dr.' had kunnen noemen.

Tijdschrift *De Vlam* schreef dat de communisten en socialisten in Nederland zich over de erkenning en bekroning van Mannoury's wetenschappelijke verdiensten dubbel zouden verheugen, omdat men in de persoonlijkheid van Mannoury onmogelijk de wetenschappelijke denker kon eren, zonder zijn maatschappelijke overtuiging:

Bij deze rekt dus de Amsterdamse Senaat voorgoed af met de kleinburgerlijke opvatting, dat een professor, die openlijk en actief deelneemt aan de revolutionaire politiek in het land een zwart schaap in de academische familie is. De strijd om de erkenning van de noodzakelijke gelijkberechtigtheid van de dialectisch-materialistische maatschappij- en de humanistische levensbeschouwing, is steeds inhaerent geweest aan iedere wetenschappelijke of politieke arbeid, welke Mannoury verrichtte. De volharding, het meesterschap en de levenswarmte, waarmede hij die strijd steeds voerde en nog voert, hebben hém en die mét hem zijn, een positie verschaft, waarvan het eredoctoraat een passend eindelijk symbool zal zijn.⁴³

Het was niet mogelijk om hier een schets te geven van het werkzame leven van deze bijna 80-jarige. Het blad hoopte echter in de week van Mannoury's erepromotie meer papier ter beschikking te hebben, zodat zijn lezers dan eens een diepe indruk konden krijgen van wat er technisch nodig was om een constructieve bijdrage tot de wetenschap te leveren en hoe moeilijk het tevens was hierbij in het oog te houden, dat deze wetenschappelijke techniek slechts een middel mocht blijven tot het verwezenlijken van een gelukkiger gemeenschap – de geestelijke grondslag van ieder menselijk streven.

Het blad volstond in zijn aankondiging van de plechtigheid met het memoreren van twee recente uitingen van Mannoury. Zeer onlangs was bij uitgeverij Kroonder te Bussum de door Mannoury zelf reeds in *De Vlam* van 9 februari 1946 aangekondigde memorie *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946) verschenen.⁴⁴ De titel van dit geschrift had volgens *De Vlam* natuurlijk ook kunnen luiden: "Opvoeding van ons allemaal als strijd tegen het na-oorlogse fascisme," maar de significus Mannoury moest hier de moeilijke

⁴³PA BW, De Vlam (Redactie), 'Ere-doctoraat voor Prof. Mannoury', *De Vlam* (Knipsel, 1946), p. 10.

⁴⁴Zie p. 596.

termen kiezen, omdat ze juist waren en ontbloot van het in deze essentiële gevaar van het taaleigen: de ondermoraal van de niet-bewuste woordassociaties. Tevens werd hierdoor de suggestie gegeven dat de voort te zetten strijd tegen de geestesgesteldheid, die aan nazi-agressie en nazi-gruwelen ten grondslag lag, even ernstig als moeilijk was:

Indrukwekkend kalm heeft Mannoury in deze memorie het kernprobleem van onze cultuurcrisis geëxposeerd, om dan de taak voor hen, die hem overleven, in een voorlopig schema van het eerstnodige wetenschappelijke werk uit te stippelen. Iedere Nederlander moet deze achttien bladzijden lezen. Wien ze ‘te geleerd’ zijn, mag niet rusten voor hij (eventueel groepsgewijs) zoveel geleerd heeft, dat hij ze alsnog kan lezen en verwerken!⁴⁵

En dan was er nog een andere ervaring die het blad memoreerde: Mannoury in het Vlamkamp 1945 te Hilversum. Het Vlamkamp was een zomerkamp voor socialisten van allerlei pluimage, zowel mannen, vrouwen, als kinderen, dat op initiatief van het weekblad *De Vlam* vanaf 1945 jaarlijks werd gehouden.⁴⁶ Behalve om te kamperen en rond het kampvuur te zingen, kwam men er vooral bijeen om de oude socialistische idealen levend te houden. Mannoury verving Roland Holst, die ziek geworden was, en hij deed dit volgens het blad op een wijze die voor elke Vlamkamper onvergetelijk werd. Bewogen door het schokkende wereldgebeuren in die eerste week van augustus 1945 – de Amerikaanse atoombomaanval op Japan – hadden velen zich misschien wel afgevraagd welke betekenis een praatje van een oude socialist nog kon hebben in het juist losgebarsten atoom-tijdperk. Maar zij allen, aldus *De Vlam*, leerden toen kennen de natuur-filosoof Mannoury, even verontrust als zij, door de ontzaggelijke achterstand van de wetenschappelijke kennis van het eenling- en gemeenschapsleven bij de stormachtige ontwikkeling van de fysica en de techniek. Deze gemeenschappelijke verontrusting van hem, de grijsaard van heden, en van ‘de grijsheid van morgen’, zoals hij zijn publiek betitelde, vormde toen de bron van spanning en geestdrift in de vergadering, die tot een hartstochtelijk appèl werd. Een appèl om liefde tot de strijd voor een waarlijk ‘socialistische’ dat is ook ‘communistiche’, dat is ook ‘katholieke’ en ‘humanistische’ gemeenschap. Want, sprak Mannoury toen:

Ware gemeenschapszin is een evenwicht tussen vrede en strijd, offer en vrijheid, eenling en massa – waarin naast de liefde tot de strijd ook haat zijn plaats heeft. – Haat tegen de klassegeest van de hebbers en de houders,

⁴⁵De Vlam (Redactie), ‘Ere-doctoraat voor Prof. Mannoury’, p. 10; zie ook p. 607.

⁴⁶D. Bos, ‘In vaders voetspoor. J. J. Bos K. A. zn.’, *Onvoltooid Verleden*, 2 (1998), (URL: <http://oud.onvoltooidverleden.nl/>) – bezocht op 27 april 2019.

die hun ogen trachten te sluiten voor het licht van de wereldrijkgedachte, dat hen te verblinden dreigt. Doch laat uw klassehaat een heilige haat zijn, die zich niet richt tegen individuen, maar tegen de wanverhouding hunner menselijke driften, en die die wanverhouding ook in de eigen inborst gevoelt te dreigen. Een klassehaat, die één is met broederschapsliefde en met gemeenschapszin –, een klassehaat, die geen hoger doel kent dan de opheffing der tegenstelling zelve, waarin hij zijn voedingsbodem vindt.⁴⁷

Zo gaf Mannoury hen de fakkel van het socialisme door en wees hen de weg naar een gemeenschap, waar de strijd tussen de individu en de soort, tussen mens en mensheid volstreden zou zijn.

Mannoury's erepromotie vond plaats op 16 september 1946, de dag waarop M.W. Woerdeman, de rector magnificus van de Amsterdamse universiteit, het rectoraat overdroeg aan P.N.U. Harting. De belangstelling voor deze plechtigheid en de gelijktijdige erepromotie van Mannoury was zowel van de kant van de professoren als van de kant van de studenten en genodigden overweldigend groot: "Velen moesten staan, terwijl de mensen, die via de luidsprekers in den tuin der universiteit moesten luisteren, de juistheid der woorden van den rector demonstreerden, dat de aula en het universiteitsgebouw te klein worden."⁴⁸ Woerdeman zei in zijn toespraak dat er in het collegejaar 1945–1946 veel was gebeurd en verricht. Aan velen in binnen- en buitenland betuigde hij zijn dank. Het aantal studenten was met 350 procent toegenomen, er waren vele nieuwe professoren benoemd, waarbij de gehele theologische faculteit, door het bereiken van de leeftijdsgrens van de hoogleraren, moest worden vernieuwd. Toch waren er nog te weinig krachten voor de opleiding en de examinering van het grote aantal studenten. De mogelijkheid om het aantal hulpkrachten uit te breiden hing samen met de salariëring van de assistenten, die nodig herziening behoefde: "Een volk, dat zooveel heeft in te halen en te herstellen als het onze, heeft alle bekwame krachten daarvoor noodig en mag niet in de eerste plaats op onderwijs en wetenschap bezuinigen,"⁴⁹ aldus Woerdeman. Verder zei hij doordrongen te zijn van het belang dat de in mei 1945 opgerichte Algemene Studenten Vereniging Amsterdam, die al veel nuttig werk had verricht, voor het studentenleven had. Wat de vernieuwing van de universiteit betrof, was onder zijn rectoraat een begin gemaakt, terwijl veel plannen nog op uitwerking en bestudering wachtten. Met andere universiteiten in binnen- en buitenland waren hiertoe contacten gelegd en ook het contact met de maatschappij werd bevorderd.

Na de toespraak van Woerdeman viel Brouwer de eer te beurt om de promotie honoris causa van Mannoury te mogen verrichten. Nadat hij had verklaard de

⁴⁷G. Mannoury, geciteerd in: De Vlam (Redactie), 'Ere-doctoraat voor Prof. Mannoury', p. 10.

⁴⁸KB HK, *Het Parool* (17 september 1946).

⁴⁹KB HK, *Het Parool* (17 september 1946).

79-jarige promovendus te bevorderen tot doctor in de wis- en natuurkunde, zette hij uiteen welke motieven tot deze waardigheid hadden gevoerd. Volgens Mannoury's doctorsbul lagen de verdiensten waarop zijn doctoraat berustte niet alleen op het gebied van de exacte wetenschappen, maar ook op dat van de kennisleer en dat van de verstandhoudingsleer:

En terecht, want na op het gebied der mathesis Uw sporen te hebben verdiend, hebt Ge Uw verdere levensrealisatie niet meer in hoofdzaak binnen de vestingen der vakwetenschap gezocht, doch in de wijde woelingen der levende volksmassa, werkend aan verheldering der menselijke gedachtewereld in dienst van den strijd voor een meer menschwaardige samenleving.⁵⁰

Deze werkzaamheid had volgens Brouwer trouwens reeds in Mannoury's wiskundige publicaties haar schaduw vooruitgeworpen:

Daar waren bij Uw diepgaande ontleding van bestaande wiskundige begrippen en theorieën in sommige blootgelegde elementen denkgewoonten aan den dag gekomen, welke toepasbaarheidsgebied hetzij het betrokken geval niet omvatte, hetzij belangrijk ruimer bleek dan tevoren kon worden vermoed. De ontdekking, dat zulke denkgewoonten dikwijls tot taalgewoonten kunnen worden teruggebracht, doordrong U van het belang eener systematisering en symbolisering van de taal der wiskunde en deed U toetreden tot de school van Giuseppe Peano, die deze systematisering en symbolisering had ter hand genomen.⁵¹

Het waren de nog in het tijdperk van Mannoury's wiskundige productiviteit vallende werkzaamheden voor de Sociaal-Democratische Studieclub die Mannoury deden constateren dat taalbezinning, veelmeer nog dan voor het wiskundig denken, voor de politieke gedachtevorming en voor de politieke samenwerking onontbeerlijk was. En hierna hadden zijn wetenschappelijke bezinningswil en zijn socialistische roeping tezamen geleid tot een zich over enkele tientallen jaren uitstrekkende en zich nog steeds voortzettende reeks van publicaties over de meest uiteenlopende onderwerpen en van redevoeringen in de meest uiteenlopende milieus. Hierin was, aldus Brouwer, tweërlei taalkundige strekking op te merken: ten eerste de progressieve verfijning van onderscheidingen in de woordbetekenis, wanneer een woord in verschillend verband gebruikt werd en ten tweede de onverbiddelijke ontmaskering van indrukwekkende fetisjwoorden, als ze dragers waren van verwachtingen, beloften of bedreigingen, die goedwillende onzelfstandigen in dienst van het kwaad konden drijven. Mannoury's

⁵⁰Brouwer, 'Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury', p. 1.

⁵¹Ibid.

uitdrukkingsvorm was hierbij gemoedelijk zakelijk of speels paradoxaal, als het wetenschappelijke of technische kwesties betrof, maar vermanend, ernstig en machtig, als humaniteit of socialisme in het spel waren.

Mannoury's signifiſche pionierswerk was volgens Brouwer fragmentarisch, maar waarschijnlijk zou het grote gevolgen hebben. Het had eigenlijk reeds grote gevolgen gehad door de schijnproblemen, die het had weggevaagd en door de nieuwe wending, die het stilaan binnen en buiten de Nederlandse grenzen aan het wijsgerig denken had gegeven:

Weliswaar wordt, evenals in het geval van Multatuli, het publiek zich daarvan slechts zeer geleidelijk bewust, maar verschillende door U of onder Uw leiding ingevoerde onderscheidingen zijn reeds thans gemeengoed geworden: de onderscheiding tusschen *emotioneele* en *indicatieve* taal, die tusschen *ik-taal*, *hij-taal* en *het-taal*, en die tusschen verschillende *taaltrappen* naar het aandeel dat eenerzijds de woorden zelf, anderzijds hun koppelingen aan de taalfunctie hebben.⁵²

De kroon op Mannoury's werk zou ongetwijfeld zijn vierdelige *Handboek der Signifika* zijn. De eerste twee delen, over de analytische signifiſca, had Mannoury intussen afgerond. Brouwer hoopte dat de beide laatste delen, die over de synthetische signifiſca en de massasignifiſca zouden handelen, eveneens voorspoedig door Mannoury zouden worden voltooid en dat het handboek de grote invloed zou uitoefenen, die Brouwer ervan verwachtte:

Een verwachting, die wij koesteren ondanks *Uw* herhaaldelijk uitgesproken meening, dat voor de signifiſca als zoodanig geen andere taak is weggelegd dan bestrijding der door taalmisbruik en wanbegrip op de natuurlijke ontwikkeling der dingen uitgeoefende remmende werking, en dat stuwende en richtende krachtwerking op de volitie van individu en gemeenschap slechts kan uitgaan van het voorbeeld van voorgangers en van de taal van dichters en profeten.⁵³

Hoe dan ook, behalve aan het wijsgerig denken in het algemeen had Mannoury's leven en werk ook aan het persoonlijke gedachteleven van velen een bevrijdende verheldering gebracht, niet alleen door zijn redevoeringen en zijn geschriften, maar vooral ook door zijn onderwijs. Talrijke leerlingen dankten hem een psychoanalytische behandeling van de beste soort, die hun zelfvertrouwen en levensmoed herstelde en hun bovendien tot zelfstandig wetenschappelijk onderzoek

⁵²Brouwer, 'Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury', p. 2.

⁵³Ibid.

soms de toegang ontsloot. Als een hulde namens Mannoury's gezamenlijke leerlingen vertelde Brouwer in verband hiermee iets van zijn eigen ervaringen.

In een periode waarin Brouwer overwoog om met zijn studie wiskunde te stoppen, ging hij, vol van ongeduldig verlangen naar inzicht in het wezen van zijn vak, de vergaderingen van het Wiskundig Genootschap bijwonen:

Daar trof ik iemand aan, oogenschijnlijk niet veel ouder dan ikzelf, die na voordrachten van de meest uiteenlopenden aard met vrijmoedige autoriteit en bijna speelsche slagvaardigheid in debat trad, en daarbij op het betrokken onderwerp een eigen licht liet vallen, waardoor het mij soms opeens begon te boeien. Ik kreeg de gewaarwording, dat deze man voor zijn wiskundig denken over voor mij nog verborgen bronnen beschikte, dan wel zich van de beteekenis van het wiskundig denken dieper rekenschap gaf dan het gros der mathematici.⁵⁴

Aanvankelijk kwam Brouwer slechts oppervlakkig met Mannoury in aanraking, maar hij kende althans zijn naam en die leidde hem naar enkele van Mannoury's niet lang daarvoor in het *Nieuw Archief voor Wiskunde* gepubliceerde verhandelingen. Deze hadden dezelfde vlotte en lichte stijl, die zijn mondeling optreden kenmerkte, en toen Brouwer erin slaagde ze te begrijpen, overkwam hem een ongekende toestand van blijde satisfactie, die geleidelijk overging in het bewustzijn dat de wiskunde voor hem een ander karakter had gekregen:

De ondertoon van Mannoury's verhandelingen had namelijk niet gefluisterd: "Ziehier eenige nieuwe aanwinsten voor ons museum van onwrikbare waarheden", maar ongeveer het volgende: "Ziehier wat ik voor U gebouwd heb uit de denkelementen onzer verstandhouding. Ziehier de harmonieën, die ik verlangde te realiseeren. Ze verdienen dat verlangen, niet waar? Ziehier het bouwplan, dat mij heeft geleid. Ziehier de nòch verlangde nòch vermoede harmonieën, die mij na de voltooiing verrasten en met vreugde vervulden. Ziehier de mogelijkheden, die het voltooide gebouw voor ons oproept, en welke realisatie wellicht eens aan U of aan mij zal gelukken".⁵⁵

Van leerling werd Brouwer geleidelijk Mannoury's dialectische partner. Veel hadden zij elkaar bestreden, zowel privatim als voor het forum van de wetenschappelijke gemeenschap, en dikwijls hadden zij hun inzichten aan elkaar verdiept en verzoend. Onder de verkeerstaal vallende geschillen hadden zij nooit gehad:

⁵⁴Brouwer, 'Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury', p. 3; zie ook p. 52.

⁵⁵Ibid.

Je elders werkende relativeeringsvirtuositeit heeft je op dit gebied paladijn der integriteit en doorgewinterd accountant gelaten. Maar de uit ons wezensverschil voortvloeiende meningsverschillen zijn zich blijven voordoen en daarvan schijnt het zwaartepunt, zich geleidelijk te hebben verplaatst van den oorsprong en het wezen der mathematische zekerheden naar den oorsprong en het wezen van het kwaad. Het kwaad, dat in ons allen verborgen ligt, maar waartegenover jij anders moet staan dan een ander, omdat het bij jou veel dieper dan bij een ander gerefouleerd ligt. Hetgeen je sereniteit des gemoeds verklaart, die is als opklinkend uit muziek van Mozart, en niet heeft kunnen haten dan de haat alleen. Hetgeen ook je onfeilbaar rechtsgevoel verklaart, welks gezag in onze faculteit twintig jaren lang onbetwist is geweest en daar zoovele epineuze kwesties tot oplossing heeft gebracht.⁵⁶

Zoals Brouwer reeds had gezegd, kende Mannoury aan de taak van de significus als zodanig een bescheiden omvang toe, terwijl hij aan het voorbeeld van voorgangers en aan de taal van dichters en profeten een veel grotere invloed toekende. Welnu, Mannoury's leven was zelf een voorbeeld geweest en in zijn geschriften kwamen passages voor, die de elektriserende macht van het profetische naderde. Een van die passages wilde Brouwer citeren en daarmee, opdat de naklank zou blijven, eindigen:

Alle oorzaak en alle gevolg spelen hun eeuwig wisselspel. Vergeten wij dit niet ten opzichte van onszelf, van ons woord, en van ons voorbeeld. Laten wij ons gevolg weten en bescheiden zijn. Maar laten wij ons ook oorzaak weten en onwankelbaar zijn.⁵⁷

In antwoord op Brouwers toespraak sprak Mannoury allereerst zijn dank uit voor de hartelijke en waarderende woorden, die Brouwer als promotor tot hem had gericht. Hij stelde het zeer op prijs dat Brouwer, die hij behalve tot zijn oudste vrienden ook tot zijn allernaaste medewerkers en geestverwanten op filosofisch gebied meende te mogen rekenen, als zodanig had willen optreden. Hierna betuigde Mannoury zijn erkentelijkheid aan de Senaat van de Amsterdamse universiteit voor de onderscheiding, die hem in de vorm van het eredoctoraat werd verleend. Hij was zich er evenwel van bewust dat zowel aan het verlenen als aan het aanvaarden van onderscheidingen een gevaar verbonden was:

Het gevaar namelijk, aanleiding te geven tot overschatting, zoowel door de naast betrokkenen als door anderen van het aandeel van individu in het leven van de groep, in casu: in het culturele leven van de maatschappij.

⁵⁶Brouwer, 'Toespraak van Prof. Dr. L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van een eredoctoraat aan Mannoury', pp. 3-4.

⁵⁷G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 4.

De menselijke cultuur wordt begeleid en gedragen door de menselijke verstandhoudingsverschijnselen, dat is in hoofdzaak door de woordentaal. Maar die taal is een groepsverschijnsel bij uitnemendheid en de gang onzer gedachten wordt in hoofdzaak beheerscht door de gevoelsassociaties, die in ons onderbewustzijn de woordbeelden binden aan onze herinneringen en verwachtingen, aan hun psychisch korrelaat, gelijk men het uitdrukt. Dat psychisch korrelaat nu is niet anders dan de resultante van de aangeboren of verworven disposities van de individu en de tallooze beïnvloedingen, die deze van de zijde zijner omgeving, en wel in de eerste plaats van zijn medemenschen, heeft ondergaan en dus is iedere taaldaad en iedere daaraan ten grondslag liggende gedachte in hoofdzaak en in oorsprong een groepsverschijnsel, dat weliswaar in meerdere of mindere mate het stempel draagt van de bijzondere geestesgesteldheid van de 'taaldader', maar waaraan door deze niets kan worden toegevoegd, dat voor het wezen, Lady Welby zou zeggen: voor de 'significance' van die taaldaad beslissend is.⁵⁸

Mach had dit reeds zo scherp mogelijk uitgedrukt, toen hij schreef: "Auch ist noch zu bedenken, dasz bei jedem Gedanken in hervorragender Weise die ganze Menschheit beteiligt ist. Sie hat an dem Gedanken mitgedacht, sie denkt mit und wird weiter mitdenken."⁵⁹

Evenwel, diezelfde overweging bracht ons tot het inzicht dat ook onderscheidingen en eerbewijzen een *significance* kunnen hebben die tegen het overschattingsgevaar, waarvan Mannoury gewaagde, kon opwegen: een symptomatische betekenis namelijk. En zo meende Mannoury ook in de hem te beurt gevallen onderscheiding een symptoom te zien, dat hem met blijdschap vervulde, "te weten een symptoom van allengs veldwinnende waardeering voor de begripskritische gedachte in het algemeen en het relativistisch-psychologistische gezichtspunt in het bijzonder, dat mij bij al mijn werk voor de geest heeft gestaan."⁶⁰ Die gedachte intussen sloot haar eigen begrenzing in en maande haar adept telkens opnieuw om zich te hoeden voor een overschatting van haar draagwijdte, die een absoluteren van het relativisme zelf en daarmee haar opheffing zou betekenen. Het vanuit relativistisch-psychologistisch gezichtspunt analyseren van woorden en taaldaadbetekenissen, van begrippen en van handelingen, kon in bepaalde omstandigheden, waarbij het absolutistisch denken in woordfetisjisme en vooroordeel dreigde te verstarren, van grote betekenis zijn, maar die betekenis bleef dan toch altijd negatief en betrekkelijk tot de omvang van het euvel dat men bestrijden wilde:

⁵⁸Mannoury, 'Antwoord op de toespraak van L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van Mannoury's eredoctoraat', p. 1; zie ook p. 85.

⁵⁹E. Mach, geciteerd in: *ibid.*

⁶⁰*Ibid.*

Daar ik voor mij echter de overtuiging koester, dat in het tegenwoordig tijdperk, dat ik niet anders kan zien dan als een stormachtige voorbereiding van een nieuw maatschappelijk en kultureel evenwicht, juist in het nog altijd overheersen van ultra-absolutistische denkvormen de grootste hinderpaal gelegen is voor het tot stand komen van dat evenwicht, meen ik mij vrijelijk in het symptoom, waarvan ik sprak, te mogen verheugen.⁶¹

Er was nog een tweede, meer persoonlijke reden waarom Mannoury het besluit van de Senaat zeer op prijs stelde. Hierdoor toch was de band, die Mannoury reeds aan de Amsterdamse universiteit bond, nog aanmerkelijk versterkt. Hij had nooit het voorrecht genoten om zich een alumnus van deze universiteit te mogen noemen, maar toch was hij aan de geest die van haar was uitgegaan, veel verschuldigd. Mannoury dacht hierbij in de eerste plaats aan zijn onvergetelijke leermeester en voorganger Korteweg, wiens wetenschappelijke steun van zoveel betekenis voor zijn vorming was geweest, maar verder ook aan zovelen van zijn vroegere en latere collega's, van wie hij veel had geleerd en niet minder aan zijn leerlingen, van wie velen hem door hun belangstelling en inzicht tot een krachtige steun waren geweest bij het vervullen van zijn taak als arbeider in de zo rijke, maar veel inspanning vergende wijngaard der wetenschap.

Mannoury eindigde zijn toespraak met de woorden dat hij tot de avond van zijn leven was genaderd en dat hij niet wist gedurende welke spanne tijds hij de hem verleende doctorstitel nog zou mogen dragen, "maar wel weet ik, dat tot het einde daarvan mijn vurige wensch niet zal verflauwen voor de groei en de bloei van de Amsterdamsche Universiteit."⁶²

Na de erepromotie van Mannoury werd de plechtige bijeenkomst voortgezet door Woerdeman, die zijn ambtsketen aan de nieuwe rector magnificus overdroeg.⁶³ Hiermee werd de bijeenkomst beëindigd.

Huldigingscomité Mannoury

Op 17 mei 1947 werd Mannoury 80 jaar. Naar aanleiding daarvan richtten Beth, Brouwer, Clay, Van Dantzig, die secretaris en penningmeester was, en Révész een Huldigingscomité voor hem op. In een vertrouwelijke circulaire, gericht aan Mannoury's vroegere collega's en studenten, en andere vrienden, bekenden en bewonderaars, schreven zij dat, toen Mannoury in 1937 aftrad als hoogleeraar, hem door zijn vrienden en collega's een *otium cum dignitate* werd toegewenst.

⁶¹Mannoury, 'Antwoord op de toespraak van L. E. J. Brouwer ter gelegenheid van de toekenning van Mannoury's eredoctoraat', p. 1.

⁶²Ibid., p. 2.

⁶³KB HK, *Het Parool* (17 september 1946).

Echter, in plaats van zich in een welverdiende rust terug te trekken, vatte Mannoury zijn emeritaat op als de eindelijk verkregen gelegenheid om zich ten volle aan zijn persoonlijke levenswerk te wijden. Zelfs tijdens de oorlog, toen hem en de zijnen geen arbeid en geen risico te veel was om de vervolgen van de naziterreur te kunnen redden, had hij daarnaast nog zijn wetenschappelijke werk weten voort te zetten. Dankzij zijn volkomen ongebroken helderheid van geest en zijn enorme werkkraft, schreef Mannoury na zijn 70ste verjaardag nog een brochure, een aantal artikelen en een aantal boeken, waaronder:

1. “Nu en morgen”. Een klein, enigszins populair, boekje, dat de ondertitel “Signifische Varia” draagt, sprankelend van humor, waarin de geschiedenis der signifische beweging en de mogelijkheden harer toekomstige ontwikkeling geschetst worden. Het is voltooid in 1939. Tot dusverre zijn alleen enkele fragmenten (in het tijdschrift “Synthese”) verschenen.
2. “Relativisme en Dialektiek”. Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer (F. G. Kroonder, Bussum, 1946). Dit werkje bevat in een uiterst gecomprimeerde vorm het condensaat van zijn wetenschappelijke, wijsgerige en politieke levensbeschouwing.
3. “Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties” (F. G. Kroonder, Bussum, 1946, niet in de handel). Een korte studie, waarin een aantal symptomen van groeps-agressiviteit uit de oorlogs- en na-oorlogstijd van massa-psychologisch en massa-psychiatrisch standpunt beschouwd worden, en waarin tevens een programma van onderzoek voor een studiegenootschap op dit uiterst belangrijke gebied wordt gekenschetst, dat inmiddels, dank zij Mannoury’s initiatief tot stand is gekomen.
4. “Geschiedenis der Begripskritiek” (voltooid 1943), en
5. “Hoofdbegrippen en Methoden der Signifika.” (voltooid 1945). Deze beide boeken zijn ontworpen als eerste en tweede deel van een “Handboek der Signifika”. Tezamen vormen zij het analytische deel daarvan. (...) Het eerste deel behelst een historisch overzicht van vrijwel alle belangrijke godsdienstige, filosofische en politieke stromingen van Lao-Tse en Kon-Foe-Tse tot heden, speciaal in hun signifische aspecten beschouwd. In het bijzonder aan de afwisseling van opvolgend absolutistische en relativistische formalistische en mystische stromingen wordt hierin aandacht besteed. Het tweede deel houdt een uiteenzetting in van de belangrijkste signifische methoden, benevens een uitvoerige studie van de onto- en phylogenese van het verstandhoudingsapparaat, waarin dus b.v. de signifische zijde van de kinderspsychologie en van de

historische taalpsychologie tot uitdrukking komt.⁶⁴

Het handboek, dat volgens het comité als Mannoury's levenswerk beschouwd moest worden en dat op bijna elk terrein van wetenschap hoogst oorspronkelijke en uiterst diepgaande en belangrijke beschouwingen bevatte, was nog niet ter perse. Ten gevolge van de na-oorlogse omstandigheden – een gebrek aan arbeidskrachten, papier en persen – en ook in verband met het feit dat van een wijsgerig werk als dit slechts een beperkte afzet mocht worden verwacht, had nog geen enkele uitgever het risico van een uitgave op zich durven te nemen. Bij besprekingen met enkele Nederlandse uitgeverijen was gebleken dat hiertoe de vorming van een garantiefonds noodzakelijk was en daarom hadden Beth, Brouwer, Clay, Van Dantzig en Révész gemeend, “dat het als een ereplicht der Nederlandse beoefenaren der wetenschappen moet worden beschouwd, er toe bij te dragen, dat een zo belangrijk en fundamenteel wijsgerig en psychologisch werk in Nederland zal kunnen verschijnen.”⁶⁵ Zij waren van mening dat de aanstaande 80ste verjaardag van Mannoury een gereede aanleiding kon vormen om deze uitgave mogelijk te maken en zij hadden zich daarom tot een Huldigingscomité verenigd. Vervolgens hadden zij zich tot alle oud-collega's, oud-leerlingen en andere vrienden, bekenden en bewonderaars van Mannoury gericht, met het verzoek aan de totstandkoming van de uitgave van Mannoury's levenswerk mede te werken. Zij konden dit doen door een bijdrage in het garantiefonds te storten.

Degenen die tenminste f 25,- bijdroegen, zouden onmiddellijk na het verschijnen van het werk een exemplaar van het *Handboek der Signifika*, deel I en deel II, ontvangen. De handtekeningen van allen die een bijdrage leverden, zouden aan Mannoury ter gelegenheid van zijn 80ste verjaardag, in een album verenigd, worden aangeboden. Op die dag zou hem ook reeds een gedeelte van het werk in druk kunnen worden overhandigd. Indien het bijeengebrachte bedrag het benodigde bedrag zou overtreffen, zou het overschot worden besteed om te zijner tijd ook het derde deel te doen verschijnen: “Wij twifelen niet, of ook U zult bereid zijn tot het bovengenoemde doel mede te werken en daardoor Uw waardering voor de ongemeen sympathieke persoonlijkheid en de zeldzaam diepe wijsgerige betekenis van Prof. Mannoury te doen blijken.”⁶⁶

Er waren voldoende mensen bereid om aan het doel van het Huldigingscomité mede te werken. Het benodigde bedrag werd al gauw bijeengebracht. De huldiging zou plaatsvinden op Mannoury's verjaardag.

⁶⁴UBA BC MV, inv. nr. 139, Concept circulaire huldigingscomité voor Prof. Dr. G. Mannoury (februari 1947).

⁶⁵UBA BC MV, inv. nr. 139, Concept circulaire huldigingscomité voor Prof. Dr. G. Mannoury (februari 1947).

⁶⁶UBA BC MV, inv. nr. 139, Concept circulaire huldigingscomité voor Prof. Dr. G. Mannoury (februari 1947).

Het *Algemeen Handelsblad* schreef op 16 mei 1947 dat prof.dr. G. Mannoury, rustend hoogleraar van de Amsterdamse universiteit, de volgende dag zijn 80ste verjaardag hoopte te vieren. Gedurende de tien jaar van zijn emeritaat was Mannoury zich met onverzwakte geestdrift aan die onderzoeken blijven geven, die hij reeds lang als zijn levenstaak beschouwde, “speciaal de significa, de filosofisch-psychologisch-sociologische studie van de menselijke verstandhoudingsmiddelen.”⁶⁷ Nog onlangs had Mannoury de stoot gegeven tot de oprichting van een Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne. En de Amsterdamse universiteit had hem nog niet zo lang geleden het doctoraat honoris causa verleend. Volgens de krant zou een aantal vrienden en bewonderaars van Mannoury op 17 mei 1947 om 10.30 uur bijeenkomen in het Mathematisch Instituut te Amsterdam om hem een huldeblijk te geven, en wel de eerste pagina's van de druk van zijn *Handboek der Signifika*. Het comité voor deze huldiging bestond uit Beth, Brouwer, Clay, Van Dantzig, Révész.

Een dag voordat de huldiging plaatsvond, verscheen er ook een stuk van Wins in *De Vlam*. Het doel van zijn schrijverij werd in zijn titel, “Dr. G. Mannoury. Tachtig jaar”, reeds verklapt:

Want als men in een krantenartikel den volke kond doet, dat iemand de tachtigjarige leeftijd heeft bereikt, geschiedt dit gewoonlijk niet om daarmee te kennen te geven, dat de jarige in die 80 jaren niets tot stand heeft gebracht, maar wordt integendeel de aandacht op het feit gevestigd, om hem in verband met deze acht kruisjes, het lijdend voorwerp van een bescheiden – of soms onbescheiden – huldiging te maken. Zo ook hier met Mannoury, Professor Doctor Gerrit Mannoury, zoals hij eigenlijk met naam en toenaam dient te worden aangeduid.⁶⁸

Wins schreef dat een aantal proffen van de Amsterdamse universiteit, Mannoury's vroegere collega's en oud-leerlingen de geleerde – Mannoury was een geleerde, maar hij geloofde er zelf geen snars van – op zaterdagochtend 17 mei 1947 in het Mathematisch Instituut aan de Roetersstraat te Amsterdam zouden huldigen. Zij zouden vertellen wat Mannoury voor de wetenschappen, zowel de mathematische als andere, had betekend:

Mannoury zal er bij zitten met een half-voldane (dat is dus tevens half-onvoldane en half-gelovige i.c. half-ongelovige) glimlach en zal ongeveer antwoorden: “Ik vind het allemaal wel aardig wat jullie zeggen, maar jullie overdrijven toch een beetje. Maar als jullie 't nou zo prettig vinden, om dat alles te vertellen, dan wil ik jullie plezier niet bederven.” En als alle

⁶⁷KB HK, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1947).

⁶⁸PA BW, A. Wins, ‘Dr. G. Mannoury. Tachtig jaar’, *De Vlam* (Knipsel, 1947), p. 6.

aanwezigen zich dan om hem heendringen om hem de hand te drukken, dan zal 't hem toch een beetje warm om 't hart worden – da's maar gekheid, een mens is maar een mens en Mannoury zeker niet minder dan ieder ander – en hij zal tot z'n vrouw zeggen: “Moeder, wat zijn 't toch allemaal 'n lieve mensen.”⁶⁹

Maar van dit hooggeleerde gezelschap “ ‘drukken we ons 'n beetje’, om 't op z'n Amsterdams te zeggen,”⁷⁰ aldus Wins. Wanneer socialisten Mannoury huldigden, dan was dit omdat hij steeds en onder alle omstandigheden een militant strijder was gebleven. Onder alle omstandigheden. Niet alleen in de vrije tijd die zijn drukke beroepsbezigheden hem lieten. Mannoury was mathematicus, maar als hij de mathematica niet dienstbaar had kunnen maken aan de strijd voor meer mensengeluk, dan zou hij haar hebben weggeworpen als een versleten handschoen. Misschien kwam er nog wel eens gelegenheid om over het strijdersleven van Mannoury uitvoeriger te schrijven, maar voor nu volstond Wins met een korte beschrijving:

Maar overzien wij dit leven in vogelvlucht, dan zien wij dat vele van Mannoury's daden protestdaden zijn, protestdaden tegen wat hij voelde als beknotting van het vrije woord, het vrije denken en de vrije meningsuiting. Oneerbiedig gezegd: hij was en is steeds de waakhond, die aanslaat als er op het erf der vrije gedachte een ongerechtigheid geschiedt of dreigt te geschieden. Vele jaren van zijn leven is Mannoury partijman geweest, maar een partijdig man was hij nooit.⁷¹

Het was steeds moeilijk om een etiketje op Mannoury te plakken, hoewel men hem niet minder dan anderen in de socialistische en communistische beweging van labeltjes had voorzien. Zo had men Mannoury, vooral na 1929, vaak Trotskist genoemd. Hijzelf had dit nooit gedaan en Trotski was het met deze kwalificatie allesbehalve eens. Toen Mannoury aan Trotski rond 1929 zijn brochure *Heden is het keerpunt* (1930) zond, schreef Trotski dat hij het met Mannoury in alle opzichten oneens was en dat Mannoury van alles kon zijn, maar geen verdediger van de Trotskistische politiek en tactiek.

Maar waarom noemde men Mannoury dan een Trotskist? Mannoury had sommige, lang niet alle denkbeelden van Trotski, maar vooral het zijns inziens goede recht van Trotski en anderen om die denkbeelden in de Communistische Internationale van die dagen te verkondigen, met vuur verdedigd. Toch had hij tegen het epitheton ‘Trotskist’ altijd geprotesteerd, zoals hij bezwaar had tegen

⁶⁹Wins, ‘Dr. G. Mannoury’, p. 6.

⁷⁰Ibid.

⁷¹Ibid.

elk etiketje dat men probeerde op hem te plakken. Alleen de betiteling 'socialist' en 'communist' had hij aanvaard. Van een Trotskistische partij was Mannoury dan ook nooit lid geweest. En gelukkig voor hem, aldus Wins, want stellig zou hij – indien hij ooit lid geworden was – er spoedig weer uitgesmeten zijn als indisciplinair strijder voor de vrije meningsuiting en het vrije woord.

Toch was Mannoury niet alleen maar de brave man, die geen vlieg kwaad zou doen en ook niet de professor, die toevallig in de revolutionaire hoek gewaaid was:

Hij heeft in duizendvoudige discussies zijn geestverwanten – ook en vooral hen die het niet met hem eens waren – gedwongen om over de vraagstukken zelf na te denken. Maar dat is dan ook de enige dwang die hij ooit heeft uitgeoefend.⁷²

Over, naar Wins hoopte, pas vele, vele jaren zou Mannoury zijn ogen voorgoed sluiten. Het leek hem een voor niemand te versmaden lot om in het boek der geschiedenis alleen vermeld te staan met de woorden: "Hij was een braaf mens!" Er zou op de bladzijde 'Gerrit Mannoury' ongetwijfeld wel wat meer geschreven worden, maar dat dit met gulden letters bovenaan zou staan, was voor allen die hem kenden buiten twijfel. Aan de laatste bladzijde was Mannoury echter nog niet toe en Wins hoopte dat die van 17 mei 1947 er een vol blijde herinneringen mocht zijn.

Ook Rot schreef een stuk over Mannoury in *De Vlam* van 16 mei 1947. Rot had de naam Mannoury voor het eerst gehoord toen hij nog een kind was. Zijn vader, een gelovig man en lid van de Gereformeerde Kerk, sprak over het gezin Mannoury als een voorbeeld van verwording, omdat de kinderen van 'de rode geleerde van de Koninginneweg' hun ouders aanspraken met jij en jou. Als jonge socialist, aan het einde van de jaren '20, volgde Rot de moedige actie van Mannoury ten bate van Trotski, een actie die leidde tot zijn roeyement uit de Communistische Partij Holland. Rot ontmoette Mannoury voor het eerst persoonlijk in 1932, in een internationale actie tegen de rassenhaat, waarvan het treurige proces tegen een aantal zwarte jongens in het Amerikaanse Scottsboro een treffend voorbeeld was: "Nog zie ik Mannoury, vergezeld van een eenvoudige negermoeder, Ada Wright, vechtend voor het leven van haar kinderen, aan het hoofd van een tienduizendkoppige demonstratie opmarcheren in Amsterdam,"⁷³ aldus Rot. Later had hij in meerdere bestuursfuncties met de jubilaris samengewerkt. Rot noemde slechts hun werk in het Zeven Provinciën-comité en niet te vergeten in de hulpcomités die voor de politieke vluchtelingen in het leven waren

⁷²Wins, 'Dr. G. Mannoury', p. 6.

⁷³PA BW, T. Rot, 'Mannoury. Een vriend van Vonk en Vlam', *De Vlam* (Knipsel, 1947), p. 6.

geroepen vóór en na 1933, het jaar dat hen duizenden slachtoffers van de Hitler-terreur bracht. In 1941 behoorde Mannoury tot de kleine groep uitgezochten die medewerkten aan de politieke richtlijnen voor het illegale blad *De Vonk*. Met dankbaarheid en waardering herdacht Rot het belangrijke werk dat toen mede door Mannoury was verricht. Ook na de oorlog kon weer op Mannoury worden gerekend. Zijn acte de présence in het Vlamkamp van 1945 zou iedere deelnemer nog vers in het geheugen liggen. Verder konden Mannoury's beschouwingen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem, die in *De Vlam* werden besproken, op veel waardering rekenen:

Al deze feiten verheugen ons. Wij verheugen ons in de eerste plaats om de socialistische beweging, die zulk een veelzijdig en geleerd man tot de haren mag rekenen, verheugen ons verder om mevrouw Mannoury en het gezin. Want met een man en vader als Mannoury moet het goed wonen zijn – en zeker niet in de laatste plaats verheugen wij ons om en met de jubilaris zelf, die zich verzekerd mag weten van de hoge achting in wetenschappelijke kringen en van de toegenegenheid in de socialistische beweging in en buiten ons land.⁷⁴

Kameraad Mannoury was in de avond van zijn leven gekomen. Hij had met zijn 80 jaar de leeftijd van de zeer sterken bereikt. Rot was dankbaar dat hij namens de stichtingsraad van *De Vonk*, namens het bestuur en de redactie van *De Vlam* kameraad Mannoury de verzekering mocht geven, dat het goed was om hem te kennen en om met hem te mogen werken aan de menselijke geest die, alle mathematica ten spijt, aan wisselende uitkomst onderhevig was. Rot wenste Mannoury op zijn 80ste verjaardag veel liefde en kameraadschap toe.

De tekst van zowel Wins als Rot over Mannoury's aanstaande huldiging werd gelezen door de Centrale Inlichtingendienst en als knipsel opgenomen in een geheim inlichtingendossier. De socialisten en de communisten werden nog altijd door de staat in de gaten gehouden.

Op 17 mei 1947 vond Mannoury's huldiging plaats. Een groot aantal belangstellenden, onder wie de burgemeester van Amsterdam, A.J. d'Ailly, woonde de plechtigheid bij.⁷⁵ Er werden verschillende toespraken gehouden. Clay opende de bijeenkomst met een toespraak, waarin hij het wetenschappelijke werk van Mannoury en de onvermoeide ijver van zijn 80-jarige collega roemde. Hierna volgde een lange toespraak van Van Dantzig. Deze noemde het een groot voorrecht dat hij degene mocht zijn, die Mannoury namens het Huldigingscomité mocht toespreken. Hij begon Mannoury, alsmede diens vrouw en zus, diens kinderen en kleinkinderen van harte geluk te wensen met zijn 80ste verjaardag

⁷⁴Rot, 'Mannoury', p. 6.

⁷⁵KB HK, *Trouw* (19 mei 1947).

en hij uitte de innige wens dat Mannoury nog lange tijd voor hen en voor zijn vrienden behouden mocht blijven, en zij voor hem, en dat Mannoury tot in de lengte van dagen in het bezit van zijn gezondheid en zijn geesteskracht zou mogen blijven, teneinde het geluk te kunnen genieten om zijn leven en werken met waardering en succes bekroond te zien en voort te kunnen gaan met het werk dat hem lief was, zijn omgeving, de wetenschap en de mensheid tot zegen.

Van Dantzig vreesde dat het met enigszins gemengde gevoelens was dat Mannoury, die wars was van alle persoonlijk eerbetoon, de huldiging over zich heen liet gaan en het verheugde hem dat Mannoury na een aanvankelijke aarzeling ten slotte toch zijn toestemming hiertoe had gegeven, “in de overtuiging dat Gij ditmaal door het lijdzaam aanvaarden van lofspreuken, die, hoe welgemeend ook, niet stroken met Uw afkeer van persoonsverering, een zaak van wijder strekking kondt dienen.”⁷⁶ Hij lichtte dit nader toe. Toen, enkele maanden eerder, de Amsterdamse universiteit het besluit had genomen om Mannoury tot doctor honoris causa te benoemen, werd voor velen duidelijk wat aan enkele ingewijden reeds lang bekend was, namelijk dat Mannoury over een voor zijn leeftijd ongewone werkkraft en helderheid van geest beschikte. Het kwam immers maar zelden voor dat het emeritaat van een geleerde het begin was, niet van een *otium cum dignitate*, maar van een nieuwe periode van wetenschappelijke werkzaamheid, die naar omvang en inhoud alle vroegere verre overtrof. Na zijn 70ste verjaardag had Mannoury behalve een tiental artikelen en een brochure niet minder dan vijf boeken geschreven, waaronder twee delen van het groots geconcipeerde vierdelige *Handboek der Signifika*:

Was het door gebrek aan vooruitzichten, Uw hoofdwerk gedrukt te zien, dan wel wildet Gij, vrezende wellicht niet meer in gelegenheid te zijn, Uw handboek te voltooien, althans de hoofdedachten van het laatste deel samenvatten, na de bevrijding schreeft Gij in stede van het derde deel eerst een brochure, getiteld “Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties”, waarin een programma geschetst wordt voor een systematische studie der massapsychiatrie. (...). Vervolgens schreeft Gij een boekje, getiteld “Relativisme en Dialektiek. Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer” dat beschouwd moet worden als een uiterst beknopte samenvatting van Uw handboek, en, in tegenstelling tot dit laatste, dat een zuiver wetenschappelijk karakter draagt, als een volmaakt persoonlijke geloofsbelijdenis. Na de voltooiing van “Relativisme en Dialektiek” hebt Gij een beknopte en populaire Inleiding in de Signifika geschreven, die in de

⁷⁶Van Dantzig, ‘Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag’, p. 27.

Servire-reeks zal verschijnen.⁷⁷

Tot grote vreugde van het Huldigingscomité had Mannoury het werk aan zijn handboek hervat en was hij begonnen met het schrijven van het derde deel.

Van bovengenoemde werken had behalve de brochure nog slechts *Relativisme en dialectiek* (1946) het licht gezien en de naoorlogs-omstandigheden – gebrek aan arbeidskrachten, papier en persen – maakten het niet waarschijnlijk dat een uitgever het risico op zich zou nemen om dit wijsgerige werk, waarvan uiteraard slechts een beperkte afzet verwacht mocht worden, te doen verschijnen. Het Huldigingscomité had daarom gemeend dat het een erezaak was voor de Nederlandse uitgeversstand en voor de Nederlandse geleerden, zorg te dragen, dat Mannoury zijn wetenschappelijke hoofdwerk zelf nog in druk zou kunnen zien verschijnen. Zijn toen op handen zijnde 80ste verjaardag scheen hiervoor een mogelijkheid te bieden. De comitéleden vertrouwden erop dat veel van Mannoury's oud-collega's, oud-leerlingen en andere vrienden en bewonderaars bereid zouden zijn om hem als verjaardagsgeschenk hun medewerking aan het tot stand komen van deze uitgave aan te bieden, een vertrouwen dat ten volle gerechtvaardigd bleek. Zij waren blij dat Mannoury de hem eigen schroom had kunnen overwinnen om zijn werk aan zijn persoon te koppelen, en hen had toegestaan om hun voornemen te verwezenlijken. Tot dit doel werd door enkele collega's een Comité van Initiatief opgericht dat na langdurige besprekingen moest constateren, dat de uitgave van Mannoury's werk in de naaste toekomst alleen mogelijk zou zijn, wanneer tot dit doel een garantiefonds werd gevormd. Zij hadden daarom gemeend het Comité van Initiatief te moeten uitbreiden tot een Huldigingscomité en zij hadden een vijftigtal vooraanstaande personen op verschillende gebieden bereid gevonden hierin een Comité van Aanbeveling te vormen. Namens het Comité van Initiatief betuigde Van Dantzig hen allen zijn warme dank, want door hun bereidwillige medewerking kon het plan slagen:

Ik beschouw het als een der hoopgevendste symptomen voor de toekomst, dat zo vele personen van de meest uiteenlopende wereldbeschouwingen en politieke inzichten, waaronder slechts zeer weinigen voorkomen, die Uw wijsgerige of politieke opvattingen in hoge mate delen, zich bereid verklaard hebben, hun medewerking te verlenen. Eensdeels immers is dit een bewijs van de sympathie die men voor U koestert, en het vertrouwen in Uw menselijkheid, oprechtheid en integriteit, dat Uw ongebroken persoonlijkheid inboezemt, maar anderdeels is hiermede ten duidelijkste gebleken, dat ook onder hen, die directe tegenstanders zijn of menen te zijn van Uw filosofische of maatschappelijke inzichten het besef levend is geworden van de

⁷⁷Van Dantzig, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag', p. 29.

diepe geestelijke achtergrond en het eminente belang van Uw werk.⁷⁸

Vervolgens werd een circulaire gericht tot Mannoury's oud-collega's en, voor zover zij konden worden bereikt, zijn oud-leerlingen en verdere vrienden en bewonderaars, alsmede de leden van een aantal verenigingen bij wie wellicht belangstelling voor Mannoury's werk kon worden verwacht. Zij werden in de gelegenheid gesteld om een bijdrage voor het garantiefonds te geven en hen die daartoe een bepaald bedrag ter beschikking stelden, werd de toezegging gedaan dat zij na het verschijnen een exemplaar van deel I en deel II van Mannoury's handboek zouden ontvangen. Ook nu werd het vertrouwen niet beschaamd en Van Dantzig wilde dan ook allen die een bijdrage, groot of klein, gegeven hadden, de warme dank van het Comité overbrengen. Tevens verzocht hij Clay om een welgemeende dank over te brengen aan het bestuur van de Amsterdamse Universiteitsvereniging, dat door haar toezegging van een zeer aanzienlijke bijdrage het uiteindelijk succes had verzekerd. Door de toezegging van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat aan het Comité van Initiatief het voor Mannoury's boek benodigde papier zou worden toegewezen, was ook dit probleem opgelost. Tot slot bracht Van Dantzig de dank van het Comité over aan de heer F. G. Kroonder voor zijn bereidheid om het overblijvende risico van de uitgave te dragen, alsmede voor het doen drukken en verzenden van de circulaires; aan de heren De Iongh en J. Hemelrijk voor hun hulp bij verschillende voorbereidende werkzaamheden; aan prof. H.A. Brouwer voor de in zijn laboratorium verleende gastvrijheid en aan de dames mej. Jongejan, mevr. Bruins en mevr. Beth voor de organisatie van de bijeenkomst.

Na deze dankbetuiging ging Van Dantzig over op een bespreking van enige bijzonderheden over Mannoury's handboek:

Evenals bij "Nu en Morgen" en bij "Relativisme en Dialektiek" treft onmiddellijk de strenge gesloten en symmetrische bouw, de volkomen beheersing dus van de uiterlijke vorm, die uit Mannoury's wijze van werken voortvloeit. Terwijl velen van ons van het eerste tot het laatste woord worstelen met vorm en inhoud, regel voor regel schrijven, doorhalen, herzien, overschrijven, weer doorhalen, enz. en telkens weer stukken van de tekst veranderen, vernietigen of tussenvoegen, gaat Mannoury heel anders te werk. Voordat hij een boek begint, is schema, inhoudsopgave en overzicht klaar. Hij koopt de benodigde hoeveelheid papier en maakt een map, waarin hij dit opbergt. Dan begint hij te schrijven; geleidelijk aan is een steeds dikkere papierlaag beschreven, terwijl het onderste deel nog blanco is. Als het papier op is, is

⁷⁸Van Dantzig, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag', p. 30.

het boek ook af, in strikte overeenstemming met het schema.⁷⁹

Om deze werkwijze te begrijpen, moest men weten hoe Mannoury zijn studenten indertijd analytische en beschrijvende meetkunde leerde. Wanneer hij hen een bijzonder lastige constructie of berekening moest uitleggen, begon hij niet, zoals gebruikelijk was, een ruwe schets op het bord te maken, maar ging hij rustig aan de tafel zitten. Hij liet langzamerhand, stukje bij beetje, de gehele figuur voor het geestesoog van zijn studenten ontstaan, totdat zij deze geheel doorzagen en de oplossing hadden gevonden. Daarna pas ging Mannoury naar het bord met de woorden: “Nu zullen we het eens eerlijk narekenen,” of “tekenen,” al naar gelang het vraagstuk. Zo ging het ook met zijn boeken. Zijn voorafgaande doordenken van de stof was zo intensief, dat het boek voor zijn geestesoog reeds even levendig aanwezig was als voor zijn studenten destijds die bolconoïde was, en daarna pas ging hij aan het werk, denkende: “En nu zullen we het ook eens eerlijk opschrijven.” Dat dit ‘eerlijk opschrijven’ een moeizame en langdurige werkzaamheid was, was iedere auteur bekend en werd in casu geïllustreerd door het feit, dat het *Handboek der Signifika* in de huiselijke kring bekend stond onder de oneerbiedige benaming van ‘Vaders spreij’.

In tegenstelling tot de soms zeer geestige, soms gepassioneerde toon van veel van zijn vroegere geschriften was Mannoury’s handboek zuiver wetenschappelijk geschreven: “Hen die dit wellicht betreuren moet ik bekennen, daaraan enigszins schuldig te zijn,”⁸⁰ aldus Van Dantzig. Begin 1928 had hij namelijk een lange brief aan Mannoury geschreven, waarin hij hem verzocht om, in plaats van de talrijke korte samenvattingen of artikelen die moeilijk te begrijpen waren en in plaats van de geestige maar vaak eveneens moeilijk te begrijpen popularisatie *Mathesis en mystiek* (1925), een synthese te geven van het geheel van zijn opvattingen in een groot, rustig en zuiver wetenschappelijk werk.⁸¹ Prompt kwam de volgende dag zijn antwoord in de vorm van een telegram, met de tekst: “Filippika dubbel verdiend. Waardering maar half. Hartelijk dank. Mannoury.”⁸² Van Dantzig had zich later echter wel eens afgevraagd of Mannoury zijn verzoek om de moeilijkheden nu eens niet in grapjes te verbergen niet al te zeer ter harte had genomen.

In het vervolg van zijn betoog sprak Van Dantzig nog enkele persoonlijke woorden tot Mannoury. Hij memoreerde hoe zij elkaar dertig jaar eerder hadden leren kennen. Mannoury was zojuist benoemd tot hoogleraar aan de Amsterdamse universiteit en Van Dantzig was net begonnen als student aan diezelfde

⁷⁹Van Dantzig, ‘Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag’, p. 31.

⁸⁰Ibid., p. 33.

⁸¹Zie ook p. 366.

⁸²Telegram G. Mannoury aan D. van Dantzig (17 maart 1928), geciteerd in: Van Dantzig, ‘Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag’, p. 33.

universiteit.⁸³ Mannoury's eerste college was tevens Van Dantzig's eerste college, zij het aan de andere kant van de kathedraal. Vanaf het begin was Mannoury bereid geweest om Van Dantzig te helpen en aan te moedigen. Van Dantzig was hem hier zeer dankbaar voor. Hij greep de gelegenheid dan ook aan om dit tegen Mannoury te kunnen zeggen:

Vergeef mij, zo ik wellicht te lang bij persoonlijke zaken blijf staan, maar reeds sinds vele jaren heb ik verlangd, U in de positie te zien, waarin Gij niet kunt verhinderen, dat ik U zeg, hoe onnoemelijk veel ik aan U te danken heb, hoèzeer Gij mijn werk en mijn persoonlijkheid tot in de diepste kern hebt verrijkt, en mijn perspectieven op wetenschap, maatschappij en mensheid hebt verwijd en verdiept. En dat ik dit doe, al maak ik op deze wijze wellicht misbruik van Uw dwangpositie, is, omdat ik de stellige overtuiging bezit, daarmede niet alleen mijn eigen gevoelens weer te geven, maar tevens die van velen, die Uw lessen gevolgd of op andere wijze Uw invloed ondergaan of Uw vriendschap genoten hebben.⁸⁴

Van Dantzig wilde nog iets verder gaan en hij verzocht Mannoury om desnoods maar zijn oren dicht te houden of zijn aandacht af te wenden, opdat Van Dantzig in het openbaar kon verklaren hoe hij Mannoury's plaats in de wijsbegeerte en in de wereld zag. Juist omdat Van Dantzig zich sinds dertig jaar met grote aandacht in Mannoury's werk verdiept had en met sommige van Mannoury's uitspraken in de letterlijke zin van het woord gevochten had, en ook omdat hij meende geenszins als een onkritisch man bekend te staan, meende hij hiertoe het recht te hebben. Hij verzocht Mannoury dan ook om zijn woorden niet als een ter gelegenheid van een feestelijke huldiging overdreven lofspraak, maar als een uiting van zijn sinds jaren gevestigde en voortdurend versterkte overtuiging te willen opvatten:

In Mannoury bezitten wij een wijsgeer van een formaat, dat niet slechts in deze tijd, maar gedurende vele eeuwen slechts zelden is voorgekomen. Niet omdat hij ons nieuwe, als onaantastbaar geldende uitspraken zou hebben verkondigd, maar omdat hij ons een geheel nieuwe wijze van denken heeft geleerd en ons bevrijd heeft van talloze vooroordelen en denkgewoonten, die de vrijheid van ons denken belemmerden. Zijn werk is niet het klassieke meesterwerk, dat in feilloze vorm de resultaten ener voorbijgeperiode samenvat, maar het is pionierswerk, dat in zoekende en tastende, soms onbeholpen, maar vaak ook magistrale vorm nieuwe gebieden opent, veeleer

⁸³Zie ook p. 266.

⁸⁴Van Dantzig, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag', pp. 35–36.

dan oude afsluit. Zijn meesterschap uit zich in het feit, dat hij zich telkens weer tot de moeilijkste en diepste, haast ongrijpbare problemen wendt en, worstelende met formuleringen: er toch telkens weer in slaagt ons tot de kern dezer problemen te doen doordringen, al is het daartoe veelal nodig, dat wij bereid zijn, over sommige vooralsnog niet vermijdbare onexactheden heen te stappen en een soms vluchtig aangeduide gedachte zelfstandig door te denken en na eenmaal verwerven taalkritische scholing en signifiſche bezinning aan onze eigen inwendige en uitwendige ervaring te toetsen.⁸⁵

Wie verwachtte om in Mannoury's werk een complex van definitief vaststaande wetenschappelijke resultaten aan te treffen of een pasklare wereld- en levensbeschouwing, zou volgens Van Dantzig teleurgesteld uitkomen. Maar toch bevatte zijn werk zulke resultaten en beschouwingen, al was het impliciet. Bovenal werd het echter gekenmerkt door een zeldzame denkmoeid en door een volkomen eenheid van begripsvorming, terminologie en methode, waarmee de natuurwetenschap, geesteswetenschap en sociale wetenschap behandeld werden:

Zoals ook de mens Mannoury gekenmerkt is door een innerlijke eenheid van levensleer en levenshouding, zo volmaakt als wij die voor zover ik weet in de geschiedenis der wijsbegeerte nauwelijks meer hebben aangetroffen na Sokrates, met wien hij de geneigdheid zich tot de ongeletterde mens te wenden en de bereidheid, in zijn daden de uiterste consequenties van zijn gedachten te aanvaaren [sic], gemeen heeft, maar van wien hij zich in ander opzicht al is het slechts door zijn volkomen harmonisch huwelijksleven, onderscheidt. Wij mogen ons gelukkig prijzen, deze man in ons midden te hebben, en na een lange periode van miskenning en aarzeling al dan niet door het intermedium van liefde voor zijn persoon ook de waardering voor zijn werk en het begrip voor zijn denkbeelden geleidelijk aan te zien toenemen.⁸⁶

Door het verder doordringen van deze denkbeelden kon de verscheurde mensheid erin slagen om tot een evenwichtige en harmonische levensvorm te komen.

Na deze uiting van zijn persoonlijke en uiteraard subjectieve gedachten en gevoelens hervatte Van Dantzig zijn taak als woordvoerder van het Huldigingscomité. Ten gevolge van de korte voorbereidingstijd was het natuurlijk niet mogelijk om Mannoury reeds een exemplaar van zijn handboek in druk aan te bieden. Dit kon slechts in symbolische vorm gebeuren. Namens het Huldigingscomité overhandigde Van Dantzig een zogenaamde dummy van Mannoury's boek, die

⁸⁵Van Dantzig, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag', p. 36.

⁸⁶Ibid., p. 37.

de heer Kroonder zo vriendelijk was voor deze gelegenheid te doen vervaardigen. Deze dummy bevatte een 200-tal blanco en enkele bedrukte pagina's, ingebonden op dezelfde wijze als dit bij de definitieve uitgave, die over enkele maanden het licht zou kunnen zien, zou gebeuren. Tevens bood Van Dantzig hem, eveneens namens het Comité, een album aan, waarin de handtekeningen stonden van hen, die tot het tot stand komen van de uitgave hadden bijgedragen of anderszins hun belangstelling hadden getoond. De handtekeningen die nog niet konden worden opgenomen, zouden op korte termijn worden aangevuld. Tot slot wilde Van Dantzig uit aller naam de wens herhalen dat Mannoury nog vele jaren van een ongestoorde lichamelijke en geestelijke gezondheid te midden van de zijnen gegeven mochten zijn.

Na deze uitvoerige toespraak van Van Dantzig spraken zowel Bruins als De Iongh de jubilaris nog toe.⁸⁷ Hierna hield Mannoury een geestige toespraak, waarin hij allen dankte die hem deze onverdiende hulde brachten.

Het eerste deel van Mannoury's handboek werd later dat jaar gepubliceerd onder de titel *Handboek der analytische signifika I. Geschiedenis der begripskritiek* (1947). Hierna volgde het tweede deel met de titel *Handboek der analytische signifika II. Hoofdbegrippen en methoden der signifika* (1948). Van het bedrag dat bij het Huldigingscomité was binnengekomen, bleef f 432,90 over.⁸⁸ Dit bedrag werd door Van Dantzig overgemaakt naar Mannoury's persoonlijke rekening. Mannoury moest het maar beschouwen als een royalty over de twee boeken.

Naar aanleiding van het verschijnen van de twee delen van het handboek werd Mannoury geïnterviewd in *Boek en lezer*, een uitgave van Kroonder. De verslaggever schreef dat de oude Shaw, in verband met de politieke spanningen die er heersten tussen Oost en West, enige tijd geleden de opmerking had gemaakt dat alle misverstanden ten slotte neerkwamen op terminologische kwesties. De ene partij, zo zei hij, gebruikte de woorden, waarin mensen nu eenmaal moesten onderhandelen, in een heel andere betekenis dan de andere partij en zolang men in dit opzicht niet tot meer eenheid kwam, was alle gepraat vruchteloos en werd de wereld naar een nieuwe catastrofe gedreven. Shaw roerde hiermee ongetwijfeld een probleem aan dat een van de meest belangrijke van de moderne tijd mocht heten en waaraan in Nederland een grote figuur als Mannoury een goed deel van zijn leven had besteed: "Dat is het probleem van de *signifika* of van de 'leer der menselijke verstandhoudingsmiddelen'."⁸⁹ Dit levenswerk was nu bekroond door de publicatie van het grote *Handboek der Analytische Signifika*

⁸⁷KB HK, *Trouw* (19 mei 1947).

⁸⁸Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (19 augustus 1948), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 34.

⁸⁹UBA BC MV, inv. nr. 84, Ons Interview, 'Waarde en betekenis van de signifika. In gesprek met Prof. G. Mannoury', *Boek en Lezer*, 3 (Knipsel, 1949).

in twee delen. Net als Shaw was ook Mannoury niet bepaald jong meer. Hij was de 80 al gepasseerd, maar als er ooit een bewijs van geestkracht en scherpzinnigheid op hoge leeftijd was geleverd, dan mocht als zodanig dit werk gelden, dat de meest wetenschappelijke nauwkeurigheid aan een helderheid van stijl en betoogtrant verbond, die ook voor de ontwikkelde leek de lectuur van het handboek tot een genot maakte.

De verslaggever vroeg aan Mannoury, een kleine man met levendig flikkerende oogopslag en een prettige, docerende stem, of hij het kernprobleem van de significa duidelijk kon maken. Hierop wees Mannoury naar de *Verzamelde Werken* van Multatuli, die achter hem op de schoorsteenmantel stonden en zei, Multatuli citerend: "Idee nummer één: Misschien is niets geheel waar, en zelfs dat niet!"⁹⁰ Op de vraag of Multatuli dus een significus was, antwoordde Mannoury:

Multatuli, en Thomas van Aquino ook, om maar een willekeurig voorbeeld te noemen! Kijkt u eens, iedereen die zoekt naar de 'waarheid' komt met het signifi sche probleem in aanraking. Het signifi sche probleem is namelijk: in hoeverre worden onze begrippen door onze verstandhoudingsmiddelen (in hoofdzaak dus woorden) gedekt? Een woord is vaak geladen met bepaalde emotionele en wat wij noemen volitionele bedoelingen. Een woord heeft, in het spraakgebruik, een bepaalde 'kleur' en een bepaalde 'rekbaarheid'. Wie deze kleur miskent en deze rekbaarheid overschrijdt wordt dus misverstaan door degene tot wie hij zich richt.⁹¹

Mannoury nam het kopje thee dat voor hem stond in zijn hand:

Kijk, we noemen dit een kopje. Als ik dat woord gebruik kunt u nooit precies weten wat ik mij erbij voorstel, maar zo 'ongeveer' toch wel. Nu breek ik het oortje eraf. Het blijft een kopje. Nu laat ik het vallen zodat er een scheur in komt. Nog steeds kan ik het als een 'kopje' betitelen. Maar als ik het nu helemaal in scherven laat vallen, kan ik dan nog van 'kopje' spreken? Of moet ik voor die hoop scherven een ander taalsymbool gebruiken? Kijk, en wat bij een dergelijk concreet voorwerp nog niet zoveel moeilijkheden oplevert, wordt dadelijk veel ingewikkelder wanneer het abstracte begrippen betreft als 'democratie', 'waarheid', 'recht' e.d.⁹²

De verslaggever was gekomen voor een kort interview, maar het werd een college. Mannoury vertelde hem het een en ander over Mach, de grondlegger van de Wiener Kreis, die vooral de kwestie van de 'schijnproblemen' aan de orde stelde;

⁹⁰Multatuli, geciteerd in: Ons Interview, 'Waarde en betekenis van de signifi ka'.

⁹¹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

⁹²G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*



Multatuli.

over de Signifische Kring, waartoe in vroeger jaren, behalve Mannoury, onder anderen Van Eeden, De Haan en Van Ginneken hadden behoord; over de verstandhoudingsmiddelen tussen mens en dier, waarbij Mannoury interessante voorbeelden van circusdressuur aanhaalde. Hierna kwamen zij natuurlijk ook te spreken over de politieke toestand en de uitlatingen van Shaw. Mannoury geloofde niet dat werkelijk alle verschillen op terminologische kwesties terug te voeren waren, maar dat de significa veel kon bijdragen tot verheldering was wel zeker. Hij vertelde over een gesprek dat hij eens met Van Eeden had gevoerd en waarbij die laatste met een ietwat verheerlijkt gezicht had opgemerkt: “Door de signifika, Mannoury, zullen de mensen elkaar beter leren begrijpen!”⁹³ Mannoury had hierop geantwoord: “Door de signifika, beste Van Eeden, zullen de mensen elkaar beter leren doorzien!”⁹⁴ Dit tekende de realistische mensenkenner die deze geleerde, ondanks zijn geleerdheid, was gebleven. De verslaggever vroeg zich af of het, om in het voetspoor van Shaw door te gaan, geen zin zou kunnen hebben om een dergelijk man eens af te vaardigen naar de bezettingsautoriteiten van Berlijn of naar de Verenigde Naties? Met deze gedachte stond hij, na een hartelijk afscheid, weer op straat.

Kroonder probeerde nog om Mannoury’s handboek in het Engels te laten uitgeven.⁹⁵ Op een lijst van de Amerikaanse uitgever Harcourt Brace & Co. had hij een tweetal boeken aangekondigd zien staan van S.I. Hayakawa en P.D. Oespenski, die naar zijn idee enigszins verband leken te houden met de analytische significa. Hierop had hij de uitgever over Mannoury’s handboek geschreven en het leek erop dat deze wel enige belangstelling had. Kroonder moest een samen-

⁹³F. W. van Eeden, geciteerd in: Ons Interview, ‘Waarde en betekenis van de signifika’.

⁹⁴G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

⁹⁵UBA BC MV, inv. nr. II, Brief F.G. Kroonder aan G. Mannoury (6 september 1949).

vatting in het Engels opsturen en het was de vraag of Mannoury die kon schrijven. Kroonder zou er dan verder werk van maken en mocht de belangstelling een definitieve vorm aannemen, dan zou hij nader overleg met Mannoury plegen.

Twee dagen later stuurde Mannoury de gevraagde samenvatting. Hij schreef erbij dat zijn Engels waarschijnlijk niet geheel correct zou zijn, maar voor het beoogde doel toch wel bruikbaar.⁹⁶ Kroonder zond de samenvatting, samen met een exemplaar van Mannoury's handboek en een begeleidende brief, naar Harcourt Brace & Co. Een paar weken later ontving hij een afwijzende reactie. Mannoury's handboek was naar het oordeel van de Amerikaanse uitgever "too highly technical to be successfully presented to the general public."⁹⁷ Op zijn advies werd het geheel doorgestuurd naar de Harvard Universiteit. Kroonder zou het aan Mannoury laten weten als hij hiervan nader bericht had.

Ook de Harvard Universiteit wees Mannoury's handboek af. Kroonder deed vrij veel moeite om een Amerikaanse uitgever voor het boek te vinden en hij schreef nog een aantal andere uitgeverijen aan. De verschillende uitgevers met wie hij correspondeerde, verklaarden echter allen het object, als te gespecialiseerd, zakelijk niet aan te durven.⁹⁸ Uiteindelijk richtte Kroonder zich tot Frank met het verzoek of hij in deze zaak niet zou kunnen bemiddelen, of anders een goed advies zou kunnen geven bij welke uitgever hij het alsnog zou kunnen proberen. Frank antwoordde dat het hem een goed idee leek om Mannoury's boek in een Engelse vertaling uit te geven. Omdat de Amerikaanse uitgevers geen risico wilden nemen met een boek waarvan zij waarschijnlijk maar weinig exemplaren zouden verkopen, adviseerde hij om een subsidie aan de uitgever te verstrekken, zodat deze zijn risico kon beperken. Frank vroeg aan Kroonder om in elk geval een exemplaar van Mannoury's boek op te sturen:

I shall try to interest some publisher in it; and, if this is not possible, I shall try to find some organization which would be willing to subsidize this book. I am, of course, not certain whether I shall succeed. Perhaps you know some Dutch organization which could help us. In any case, I thank you for your letter and I shall try to do my best in this matter.⁹⁹

Kroonder liet Mannoury weten dat hij een exemplaar van het boek, dat nog in Amerika was, aan Frank zou toezenden. Ook vroeg hij of Mannoury misschien een Nederlandse organisatie kende die in deze zou kunnen helpen.

⁹⁶UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan F. G. Kroonder (8 september 1949).

⁹⁷Brief Uitgeverij Harcourt Brace & Co. aan Kroonder, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. II, Brief F. G. Kroonder aan G. Mannoury (31 oktober 1949).

⁹⁸UBA BC MV, inv. nr. II, Brief F. G. Kroonder aan G. Mannoury (27 maart 1950).

⁹⁹Brief Ph. Frank aan F. G. Kroonder, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. II, Brief F. G. Kroonder aan G. Mannoury (27 maart 1950).

Mannoury schreef dat het hem genoeg deed dat Kroonder zoveel moeite voor hem deed. Wat eventuele steun betreft voor een Amerikaanse uitgave van zijn handboek kwam de U.S. Educational Foundation (Fulbright Foundation) te Den Haag misschien in aanmerking. Deze hield zich althans bezig met het bevorderen van de wetenschappelijke betrekkingen tussen Amerika en Nederland, waaronder het uitwisselen van hoogleraren en studenten. Het leek Mannoury niet onmogelijk dat deze instantie – het was een officiële Amerikaanse regeringsinstantie – in deze iets zou kunnen doen, of althans advies zou willen geven. Als Kroonder weer aan Frank zou schrijven, dan moest hij Mannoury's groeten overbrengen: "Ik heb indertijd met hem kennisgemaakt."¹⁰⁰

Kroonder vernam van Frank dat deze een nieuwe benadering had in het vinden van een uitgever voor de vertaling van Mannoury's boek.¹⁰¹ Hij had Struik ontmoet, die oorspronkelijk uit Nederland kwam en die Mannoury persoonlijk kende. Struik adviseerde om het boek naar uitgeverij H. Schuman te New York te sturen. Die had interesse in buitenlandse en in het bijzonder Nederlandse boeken over algemeen wetenschappelijke onderwerpen. Zodra Frank een antwoord had, zou hij het Kroonder laten weten. Omdat de kosten voor een vertaling mogelijk een obstakel zouden vormen, zou het in dit geval misschien helpen als Kroonder zelf voor een vertaling zorgde. Kroonder liet Mannoury weten dat hij van harte hoopte, dat hij er toch nog eens in zou slagen om een Engelse uitgave van Mannoury's boek te bewerkstelligen.

Uiteindelijk zou het niet lukken om Mannoury's handboek in een Engelse vertaling gepubliceerd te krijgen. Wel schreef Vuysje op voorstel van Frank, en in samenwerking met Mannoury, een Engelstalige monografie over de signfica, die onder de titel *Significs. Its Tendency, Methodology, and Applications* (1953) gepubliceerd werd in de *Proceedings of the American Academy of Arts & Sciences*.¹⁰²

De dood als zegepraal (1948)

Mannoury nam zitting in het bestuur van het Landelijk Comité van Actie tegen de Doodstraf, dat op 17 september 1945 te Groningen werd opgericht door *Vlam*-redacteur P. J. Meertens.¹⁰³ Naast Mannoury en Meertens, die voorzitter was, zaten Last, Roland Holst, Rot en een viertal dominees in het bestuur. De oprichtingsdatum van 17 september was gekozen, omdat het op die dag precies vijfenzeventig jaar geleden was dat in Nederland de doodstraf – behalve in het

¹⁰⁰UBA BC MV, inv. nr. II, Brief G. Mannoury aan F. G. Kroonder (28 maart 1950).

¹⁰¹UBA BC MV, inv. nr. II, Brief F. G. Kroonder aan G. Mannoury (6 juni 1950).

¹⁰²Vuysje, 'Significs', p. 223.

¹⁰³Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 582; KB HK, *Helmondsche Courant* (4 oktober 1945).



P.J. Meertens.

militair strafrecht – officieel werd afgeschaft. Tijdens de bezetting had de Nederlandse regering in ballingschap echter per decreet besloten tot de herinvoering van de doodstraf voor oorlogsmisdadigers. Op steun in de Nederlandse samenleving hoefde het Comité niet te rekenen. Het merendeel van de politici en de burgers was voor het executeren van oorlogsmisdadigers. Het eerste doodvonnis werd voltrokken op 16 maart 1946 met de terechtstelling van M.H.L.W. Blokzijl, een voormalig propagandaleider van de Nationaal-Socialistische Beweging.

Begin december 1946 bood het Comité een petitie aan de minister van Justitie aan, waarin de regering werd verzocht om ook onder de na-oorlogse omstandigheden de doodstraf niet toe te passen en deze zo spoedig mogelijk uit de rechtspleging te schrappen.¹⁰⁴ Op voorstel van Mannoury besloot de vergadering aan de Tweede Kamer te verzoeken om een onderzoek in te stellen naar de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem. Dit verzoek, dat door een vijftiengestig personen was ondertekend, werd op 13 december 1946 aangeboden aan de leden van de Tweede Kamer.¹⁰⁵ De ondertekenaars brachten de Kamerleden ter kennis dat zij principiële tegenstanders waren van de doodstraf in al haar vormen als een afkeerwekkende en menonwaardige misstand in het moderne cultuurleven. Anderzijds beseften zij ten volle dat de, althans aanvankelijk, in Nederland nagenoeg algemeen heersende wens naar de toepassing van die straf op oorlogsmisdadigers te beschouwen was als het gevolg van een volkomen natuurlijke reactie op de gruwelijke vormen, die de nazi-agressie in de oorlogsjaren had aangenomen en van de vrees dat zonder deze maatregel de

¹⁰⁴KZ HK, *Provinciale Zeeuwse Courant* (7 december 1946).

¹⁰⁵Petitie Landelijk Comité van Actie tegen de Doodstraf, geciteerd in: G. Mannoury, *De dood als zegepraal. Opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem* (Amsterdam: G. W. Breughel, 1948), p. 29.

veiligheid van het land wederom in gevaar zou geraken. In deze buiten iedere verstandelijke overweging spontaan opgekomen wens zagen zij echter tevens een onmiskenbaar symptoom van de psychische infectie, die van diezelfde gruweldaden was uitgegaan en reeds sinds geruime tijd hadden zij tekenen waargenomen die erop wezen, dat deze acute infectie in kracht verminderde en dat althans bij velen twijfel begon te rijzen, of van de verdere tenuitvoerlegging van de vele reeds gevelde doodvonnissen een gunstige massa-educatieve werking te verwachten zou zijn. Daarom drongen de ondertekenaars er bij de Kamerleden op aan om aan de regering te verzoeken:

- a. Een diepgaand onderzoek onder leiding van deskundigen op massa-psychologisch, paedagogisch, juridisch-filosofisch en begripscritisch gebied te doen instellen naar het desbetreffende probleem in het algemeen en meer in het bijzonder naar de juistheid der navolgende, dit probleem samenvattende stelling:

Dat alle lichamelijke straffen (doodstraf, lijfstraf, foltering) uit massa-educatiefoogpunt verwerpelijk zijn, omdat zij zich uitsluitend richten op de zuiver individueel-reflexieve instincten van pijn- en doodvrees en daarom wel een onmiddellijke en rechtstreekse afschrikking van bepaalde handelingen kunnen teweegbrengen, maar de mentaliteit, waaruit de te bestrijden misdrijven voortkomen, niet vermogen aan te tasten, terwijl zij daarentegen het culturele peil der bevolking in het algemeen in ernstige mate verlagen,

- b. de gratieregeling in zake doodvonnissen in dier voege uit te breiden, dat daarin ook uitdrukkelijk de mogelijkheid van strafwijziging op massa-educatieve gronden worde opgenomen, en
- c. in afwachting daarvan de verdere executie van doodvonnissen op te schorten.¹⁰⁶

Aan deze oproep werd geen gehoor gegeven. De doodstraf werd na de Tweede Wereldoorlog 154 keer opgelegd.¹⁰⁷ Hiervan werden er 39 daadwerkelijk voltrokken. Twee veroordeelden pleegden zelfmoord, twaalf veroordeelden bleven voortvluchtig en aan honderd en één veroordeelden werd gratie verleend. Uit een geheime richtlijn van 1946 blijkt dat dit bewust regeringsbeleid was. De regering vond dat de executie van enkele oorlogsmisdadigers noodzakelijk was als vergelding voor het doorstane leed, maar het moesten er vooral niet te veel worden. Een te groot aantal executies zou slecht zijn voor de moraal en moest

¹⁰⁶Petitie Landelijk Comité van Actie tegen de Doodstraf, geciteerd in: Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 30.

¹⁰⁷L. van Hasselt, 'De laatste doodstraf', *Andere Tijden* (2005), (URL: <https://anderetijden.nl/aflivering/408/De-laatste-doodstraf>) – bezocht op 29 mei 2018.

door middel van gratie worden voorkomen. Op 21 maart 1952 vonden de laatste twee executies plaats.

In de periode september 1945–maart 1947 schreef Mannoury een aantal opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem. Een deel hiervan werd gebundeld en met steun van het Comité als brochure uitgegeven onder de titel *De dood als zegepraal. Opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem* (1948). In deze brochure wees Mannoury de doodstraf op massa-educatieve gronden af en stelde hij in plaats daarvan de ‘burgerlijke doodverklaring’ als straf voor.¹⁰⁸

In het voorbericht schreef Mannoury dat het doodstrafprobleem een internationaal probleem was, dat met vele andere problemen van wijder strekking ten nauwste samenhangt:

Met dat van het schuld- en strafprobleem in zijn volle omvang in de eerste plaats, maar ook met de alomvattende vraag naar het met de menselijke geaardheid meest strokende sociaal-biologische evenwicht, of anders gezegd: het evenwicht tussen de betekenis van de individu en van de gemeenschap.¹⁰⁹

Dit nam echter niet weg dat het doodstrafprobleem voor Nederland een uitzonderlijk belang had, omdat deze strafvorm hier onder de natuurlijke drang van de door de Duitse furie geprikkelde agressiedriften na een lange periode van vrijdom van beulswerk opnieuw was ingevoerd. Weliswaar niet in haar meest weersprekende vorm: te zullen worden gestraft met den koorde tot de dood erop volgt, en ‘slechts’ in een semi-burgerlijke, semi-krijgstuchtelijke rechtsvorm, maar daarom nog niet minder reëel en niet minder in tegenspraak met de Nederlandse historie en de Nederlandse traditie op strafrechtelijk gebied. En daarom had Mannoury zich genoopt gevoeld, een poging te doen om de aandacht te vestigen op een verderstrekking gezichtspunt ter beoordeling van deze materie dan gewoonlijk werd ingenomen, namelijk op het massa-educatieve gezichtspunt:

Het gezichtspunt, dat niet enkel reikt tot het naastliggend doel van strafwetgeving en strafrechtspleging: de algemene en bijzondere preventie van misdrijven, maar dat ook de hogere functie van het strafrecht omvat: de handhaving en verhoging van het kulturele peil der bevolking voor het heden en voor de toekomst.¹¹⁰

In de hierna volgende zes opstellen, die in drie verschillende periodieken waren verschenen, lichtte Mannoury dit gezichtspunt nader toe. Hoewel deze opstellen

¹⁰⁸KB HK, *De Locomotief* (17 juni 1948).

¹⁰⁹Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 7.

¹¹⁰Ibid.

tezamen genomen geen aaneengeschakeld betoog uitmaakten, vormden ze toch in zoverre een geheel dat de verschillende facetten, die aan dit zo subtiele centrale probleem eigen waren, in een bepaalde volgorde waren belicht en in het laatste opstel zowel in indicatieve als in emotionele zin waren samengevat.

Behalve de algemene gezichtspunten wilde Mannoury ook de praktisch-urgente vraag onder ogen zien, welke overgangsstadia er moesten worden doorlopen, eer het inzicht algemeen zou zijn geworden, dat de terechtstelling van misdadigers een ondeugdelijk en daardoor averechts werkend middel was om het gemeenschapsleven tegen ondermijning of vernietiging te beschermen. Het eerste van die overgangsstadia was reeds ingetreden: het stadium van een uitgebreide en weloverwogen gratieverlening in alle gevallen, waarin de persoonlijke omstandigheden van de veroordeelde daartoe ook maar de geringste aanleiding opleverden. Aan dit middel tot tempering van de nadelige massapsychologische gevolgen was volgens Mannoury echter een belangrijk bezwaar verbonden. Het bezwaar namelijk van een aan het gratiebegrip nu eenmaal onafscheidelijk verbonden ogenschijnlijke vergoelijking van de gepleegde misdrijven:

Het is om die reden, dat ik het denkbeeld heb geopperd, de lichamelijke executie der reeds gevelde en niet voor incidentele gratiëring in aanmerking komende doodvonnissen te vervangen door een tenuitvoerlegging daarvan door burgerlijke doodverklaring, uitsluitend herstelbaar bij afzonderlijke wet. Waarbij ik mij voorstel, dat de door zodanige 'civilexecutie' ingetreden 'status van uitgestotenheid' ook na principiële afschaffing van de doodstraf voor alleruiterste gevallen van misdrijven tegen de mensheid (maar voor dezulken ook alleen!) zowel hier als elders gehandhaafd zal dienen te blijven, wil men aan het algemeen rechtsbesef geen blijvende kwetsing toebrengen.¹¹¹

Dit denkbeeld, en de meer algemene gezichtspunten waarop het steunde, had Mannoury bij verschillende gelegenheden aan de regering kenbaar gemaakt. Aan zijn verzoek om een diepgaand onderzoek te doen instellen van de hierbij betrokken vraagstukken door deskundigen op verschillend gebied, was tot dan toe echter nog niet voldaan. Hij moest trouwens toegeven dat de regering tot een zodanig onderzoek moeilijk het initiatief kon nemen, zolang niet óf van de kant van de bevolking óf van die van de bedoelde deskundigen in dit opzicht van belangstelling blijk was gegeven. Het naastliggende doel van Mannoury's brochure was dan ook geen ander dan deze tweeledige belangstelling gaande te maken en tot ondersteuning van het te berde gebrachte op te wekken.

Mannoury bedankte het Comité voor de steun die het aan de publicatie van de brochure had verstrekt. Deze steun waardeerde Mannoury des te meer, omdat

¹¹¹Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 8.

het Comité met de massa-educatieve strekking van Mannoury's uiteenzettingen kon instemmen.¹¹² Tegen het door hem bepleite instituut van de civiel-executie koesterde het echter zeer ernstige bezwaren, zoals ook bleek uit het hierna volgende onderschrift dat Meertens zo vriendelijk was geweest voor dit doel te schrijven.

Als voorzitter van het Comité gaf Meertens graag gehoor aan het verzoek van zijn gewaardeerd medelid Mannoury om met een enkel woord het standpunt van het Comité ten opzichte van Mannoury's brochure uiteen te zetten. Hij stelde voorop dat deze brochure als een waardevolle bijdrage kon worden beschouwd tot de discussie over de doodstraf, die sinds enkele jaren ook in Nederland werd gevoerd. De denkbeelden van Mannoury over dit probleem en die van de andere Comitéleden liepen vrijwel parallel, maar op één punt weken zijn opvattingen af van die van het overgrote deel der Comitéleden:

Dat punt betreft de civielrechtelijke executie van doodvonnissen, door Prof. Mannoury op de hem eigen heldere wijze uiteengezet en met klem van redenen betoogd en verdedigd. Vele – zo niet alle andere – leden van ons comité zijn nl. van mening dat deze 'burgerlijke doodverklaring' tot die straffen behoort, die ons voorgeslacht – evenals de doodstraf – terecht heeft afgeschaft, omdat ze niet meer in het kader van onze maatschappij thuis behoren.¹¹³

Nu het Comité aan de uitgave van Mannoury's brochure zijn steun had verleend, wilde het verklaren dat deze steun niet impliceerde dat het de inhoud van de hierin gebundelde opstellen geheel voor zijn rekening nam, aangezien het integendeel tegen in elk geval één van de voorstellen van Mannoury ernstige bezwaren had.

Het eerste opstel dat in Mannoury's *De dood als zegepraal* (1948) was opgenomen, had de titel "De z.g. Doodstraf en de Maatschappelijke Opvoeding" en was op 8 september 1945 gepubliceerd in het democratisch socialistisch weekblad *Paraat*. Hierin zette Mannoury de 'wetenschap van de dingen' tegenover die van de 'wetenschap van de mens'. De eerste dateerde als zodanig van G. Galilei en had in de laatste honderd jaar een stormachtige vlucht genomen: "Het knaffect van haar laatste triomf behoef ik wel niet in herinnering te brengen."¹¹⁴ Maar hoe zat het met de 'wetenschap van de mens', niet die van de mens-als-ding – ontleedkunde, weefselleer, fysiologie en dergelijke –, maar de wetenschap van de 'mens-als-mens' – de psychologie dus in haar wijdeste omvang –, van wanneer kon die gedateerd worden en welke triomfen had die tot dan toe gevierd? Zeker, stelde

¹¹²Zie p. 643.

¹¹³P. J. Meertens, geciteerd in: Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 10.

¹¹⁴*Ibid.*, p. 11.

Mannoury, er was al eeuwenlang gefilosofeerd, gespeculeerd en geredeneerd over het denken, willen en handelen, maar als nuchtere wetenschap die niet op welsprekendheid en gevoelsargumenten, maar op onpartijdige waarneming en experiment berustte, stond de psychologie bij de fysisch-technische wetenschappen vergeleken minstens een eeuw of wat ten achter en haar resultaten waren tot dan toe allesbehalve wereldschokkend geweest. Maar één waardevol resultaat was er volgens hem toch reeds bereikt:

Het inzicht namelijk in de grote rol, die door de ons aangeboren instinkten, driften en begaafdheden bij individu en massa wordt vervuld. Het inzicht dus, dat er in de natuur van de mens krachten sluimeren en oorzaken werken, die niet aan de oppervlakte liggen en *waarom trent ons nog slechts uiterst weinig bekend is*. En al is met dit inzicht alleen de ons nog ontbrekende kennis van die ondergrondse krachten nog geenszins verkregen, het kan en moet toch voldoende zijn, om de ogen te openen voor de grote gevaren, die in de achterstand, waarvan ik sprak, gelegen zijn, en ons op middelen te doen zinnen, die achterstand in te halen.¹¹⁵

Het was uit bovenstaande overwegingen dat Mannoury zich genoodzaakt had gevoeld om de aandacht van de regering te vestigen op een hoogst actueel en urgent maatschappelijk-opvoedkundig probleem, waarbij de leemte in de psychologische en in het bijzonder die in de massapsychologische kennis zich naar zijn idee op uiterst pijnlijke wijze deed gevoelen, namelijk de vraag naar de invloed, die door de tenuitvoerlegging van de vele niet-krijgstuchtelijke doodvonnissen zou worden uitgeoefend op het zedelijke en redelijke peil van de Nederlandse bevolking. Bij de toelichting van zijn verzoek om de bestudering van de massapsychologische en massapsychiatrische zijden van dit probleem aan de orde te stellen, had Mannoury zich tot enkele summiere overwegingen beperkt, in de overtuiging dat het hier een onderwerp betrof dat zijn eigen competentie ver te buiten ging en dat enkel door de samenwerking van geleerden en ongeleerden, van onderzoekers en zelfbezimmers, van regering en bevolking enigermate tot zijn recht kon komen. De bedoelde toelichting luidde:

1. De gewelddadige beëindiging van de levenskring van een misdadiger mist een der meest essentiële elementen van het strafbegrip, omdat de daarvan uitgaande psychische werking de delinquent zelf niet kan treffen. Dit element is uitsluitend eigen aan de eventueel voorafgegane leedtoebrenging door overprikkeling van de zelfbehoudsdrift (doodsangst).
2. Hieruit vloeit voort, dat die beëindiging enkel uit het oogpunt der bijzondere of algemene preventie te rechtvaardigen is, met dien verstande,

¹¹⁵Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 11.

dat de bijzondere preventie die beëindiging enkel bij ontwrichting der maatschappelijke orde noodzakelijk kan maken ('noodweer der samenleving').

3. De algemeen-preventieve (afschrikkende) werking der terechtstellingen kan enkel op korte termijn en in onmiddellijke samenhang met het gepleegde feit enig doel treffen, maar verliest door afstomping en gewenning gemeenlijk spoedig haar kracht en slaat bij verdere doorwerking in haar tegendeel om door blijvende laesie van de gemeenschapszin.
4. Dat de z.g. doodstraf (in feite een in haar opheffing verkeerde doodsangststraf) door de publieke opinie voor de zwaarste straf wordt gehouden en bij weezinwekkende misdrijven hartstochtelijk wordt geëist, berust eensdeels op een behoefte aan afreageren van wraakinstinkten en anderzijds op de van die misdrijven uitgaande psychische infectie.
5. De zwaarste straf voor de misdadiger daarentegen is het vol besef van het verachtelijke zijner handelingen in het oog van wie hij als zijn zedelijke meerderen gevoelt en alleen die strafvormen zijn uit maatschappelijk-opvoedkundig oogpunt doeltreffend, welke op die strekking zijn gericht.¹¹⁶

Mannoury voegde hier nog een tweetal opmerkingen aan toe. Ten eerste dat Nederland zich in dit opzicht in een geheel andere positie bevond dan vrijwel alle andere landen in de wereld, omdat het tot de weinige behoorde, of liever tot voor zeer kort behoord had, waar de doodstraf sinds 1870 uit de burgerlijke rechtspraak was verdwenen en ten tweede dat wie meende, dat met het tweeduizend jaar oude bijbelwoord: "Wie bloed vergiet, diens bloed zal ook vergoten worden," het allerlaatste woord in deze gezegd was, zich af moest vragen of de consequentie van dit standpunt niet met zich zou brengen, ook wat de tenuitvoerlegging van die Mozaïsche rechtsregel betreft tot de toenmalige zeden terug moest worden gekeerd en de vier Mozaïsche wijzen van terdoodbrenging – het stenigen, verbranden, onthoofden en wurgen – in het Nederlandse strafrechtstelsel in ere moesten worden hersteld?

Het tweede opstel dat in *De dood als zegepraal* (1948) was opgenomen, werd op 21 september 1945 in *Paraat* gepubliceerd onder de titel "Massapsychosen". In dit opstel schreef Mannoury dat de wereldbrand, waarvan de tweede fase nog maar net voorbij was en waarvan de derde met onheilspellende zekerheid naderde, veroorzaakt was en gevoed werd door economische en sociale factoren die nog maar ten dele bekend waren. En nog minder was er bekend over de manier, waarop die factoren zich in de menselijke gedachten, voorstellingen en

¹¹⁶Mannoury, *De dood als zegepraal*, pp. 12–13.

ideologieën en ten slotte in de menselijke handelingen verwezenlijkt hadden. Hier lag een uitgebreid veld van massapsychologisch en massapsychiatrisch onderzoek braak, waarop nog maar enkele pioniers een aarzelende stap hadden gezet.

Mannoury wilde niet vooruitlopen op de uitkomsten van de titanenarbeid die hier zou moeten worden verricht, maar één ding was toch wel zó duidelijk, dat het zelfs de leek moest opvallen:

Wat zich gedurende de laatste jaren in Duitsland, en gedeeltelijk zelfs voor onze ogen heeft afgespeeld, kan niet als een normaal verlopend geestelijk proces beschouwd worden: hier heerste (en heerst ongetwijfeld gedeeltelijk nog) de *massawaan*, de *massapsychose*. Maar massapsychosen zijn gevaarlijk besmettelijk. Als de pest. Als de zwarte pest. En daarom heb ik mij de vraag gesteld: zijn wij Nederlanders van die besmetting vrij gebleven? Ik spreek niet van het armzalige hoopje rechtstreeks aangetasten, dat op het stro onzer gevangenenkampen ligt te verkommeren, maar van ons anderen, die naar onze beste krachten geholpen hebben, die pest te bestrijden. Zijn wij vrij gebleven?¹¹⁷

Mannoury was er vast van overtuigd dat dit niet het geval was. Hij had deze infectie bij zichzelf reeds lang duidelijk waargenomen: een inwendige razende woede, die hem het denken dreigde te beletten. Of, anders uitgedrukt: een verstoring van zijn psychisch evenwicht in agressieve richting. Die echter te herstellen was, bij iedereen, door zelfbedwang en bezinning, maar ook door inzicht. En om dit inzicht te bevorderen, had Mannoury de steun ingeroepen van de regering door haar te verzoeken:

1. Een commissie van psychologen, psychiaters, begripskritici en beoefenaren van de wijsbegeerte des rechts in te stellen, met opdracht te onderzoeken, welke omvang bovenbedoelde tweeërlei psychische infectie heeft aangenomen en middelen te beramen, de gevolgen daarvan te herstellen, en
2. het daarheen te leiden, dat de Ministerraad in zijn geheel zich uitspreke over de wenselijkheid, dat de tenuitvoerlegging van doodvonnissen hier te lande uit hoofde van de vèrstreckende daarbij betrokken kulturele belangen worde opgeschort tot bovenbedoelde commissie dienaangaande advies zal hebben uitgebracht.¹¹⁸

Mocht het zo zijn dat de regering in deze geest zou willen handelen, dan was hiermee nog slechts een eerste poging gedaan om tot het geestesherstel, waarvan

¹¹⁷Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 14.

¹¹⁸Ibid., p. 15.

Mannoury sprak, te geraken. Want dit herstel was slechts mogelijk door de medewerking van de betrokkenen zelf, op wie Mannoury bij deze ook een beroep deed.

Het derde opstel, dat op 16 februari 1946 in *De Vlam* werd gepubliceerd, was getiteld "Emotie en Ratio". Het ging om een brief die gericht was aan de redactie van *De Vlam* en waarin Mannoury reageerde op een stuk van zijn hooggeschatte medestrijder Meertens. Naar aanleiding van dit stuk wilde Mannoury een enkele opmerking uit massapsychologisch, en meer in het bijzonder uit verstandhoudingspsychologisch gezichtspunt naar voren brengen. Hij hoopte de gedachtewisseling over de eventuele tenuitvoerlegging van de vele reeds gevelde doodvonnissen door middel van lichamelijke terechtstellingen uit de emotionele sfeer, waarbinnen ze tot dan toe vrijwel uitsluitend gevoerd was, te halen en naar de rationele sfeer over te brengen:

Het gevoel toch is de enige drijfkracht onzer gedragingen, opwellend uit de diepste lagen van ons onderbewustzijn en slechts zeer ten dele tot ons welbewuste weten (ons 'bovenbewustzijn', gelijk wij signifiçi het plegen te noemen) doordringend en onze wensen en verlangens, ons hopen en vrezen aanzettend en aanspannend, tot de wil is overgegaan in een daad, hetzij dan een simpel woord, een manslag of een doodvonnis. De 'ratio' daarentegen, dus ons wikken en wegen, weten en bezinnen, heeft geen andere functie, dan die van het leidinggevend beginsel, dat de gevoelsstroom richt en beheerst, maar deze zelf niet vermag te voeden.¹¹⁹

En daarom hadden gevoelstermen als 'recht' en 'onrecht', 'trouw' en 'verraad', 'menselijkheid' en 'barbarij', die hier aan de orde waren, een diepe betekenis voor wie ze in zijn hart droeg, maar misten ze tevens elke bruikbaarheid voor het rationele denken. Deze termen waren uiterst krachtige, uiterst vage imperatieven, maar geen indicaties.

Mannoury had zich reeds een aantal maanden eerder, toen hij nog slechts van de vele te verwachten doodvonnissen kon spreken, tot de voorzitter van de ministerraad gewend met het verzoek om een commissie van deskundigen op psychologisch, psychiatrisch, begripskritisch en rechtsfilosofisch gebied aan te wijzen, met de opdracht om een onderzoek in te stellen naar de oorzaken die tot de abnormale geestesgesteldheid hadden geleid, die aan de nazi-agressie en de nazi-gruwelen ten grondslag had gelegen en naar de omvang van de infectie, die in Nederland van deze massapsychose, zowel ten aanzien van vóór- als tegenstanders van het nazi-regime was uitgegaan.¹²⁰ Want men moest bedenken dat volken, net als individuen, neurotisch konden worden. Mannoury sprak hier

¹¹⁹Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 16.

¹²⁰Zie ook p. 595.

niet op eigen gezag, maar op dat van meer dan 300 vooraanstaande psychiaters en psychologen uit verschillende landen, die zich in 1935 in een brief, gericht aan de Staatslieden, hierover hadden uitgesproken. De wetenschap die zich met het onderkennen, voorkomen en genezen van deze massapsychosen bezighield, de massapsychiatrie – met inbegrip van de massapsychologische hygiëne – verkeerde weliswaar nog in het eerste stadium van haar ontwikkeling, maar ze had toch reeds voldoende vaste voet verkregen om rekenschap van haar gezichtspunt te kunnen geven:

Ik stel mij dan ook voor, dat een kommissie in de geest als bovenomschreven, zich niet alleen met het algemene hier opgeworpen probleem zal hebben bezig te houden, maar wel degelijk ook met de vele partiële vragen, die daaruit voortvloeien, als daar zijn die naar de massa-educatieve betekenis van het strafrecht en de strafrechtspleging, naar de massapsychologische uitwerking van doodvonnissen en naar die van terechtstellingen, naar de gevoelswaarde en de rekkelijkheid (de z.g. signifische spreiding) van termen als de hierboven genoemde, en van andere, die in het geding worden gebracht (als 'veiligheid van de staat' e.d.), naar de mogelijkheid van onderbewuste beïnvloeding ener massa in een richting, die aan hare leden ten volle onbekend is en zoveel andere vragen meer.¹²¹

Hoewel Mannoury van de minister-president een belangstellend antwoord op zijn schrijven had ontvangen, was hem van de tenuitvoerlegging van het hierin geopperde denkbild tot dan toe nog niets gebleken. Daarom had hij zich intussen rechtstreeks tot de minister van Justitie gewend met het verzoek om een wetenschappelijk onderzoek te doen instellen naar de massapsychologische uitwerking, die van eventuele executies op grond van de bestaande of nog te wijzigen politieke uitzonderingswetgeving te verwachten was. Mannoury zou het zeer op prijs stellen als de redactie van *De Vlam*, maar ook die van andere bladen, zich zou willen uitspreken over de wenselijkheid van de inwilliging van dit verzoek. Tot slot vroeg hij aan deskundigen op de hierboven genoemde en aanverwante wetenschapsgebieden, om aan de minister van Justitie hun eventuele instemming of juist ontrading van een onderzoek als hierboven bedoeld, kenbaar te maken. Dit kon persoonlijk of door tussenkomst van de wetenschappelijke organisaties of wetenschappelijke organen van hun vak.

Het vierde opstel, "Dood of Schande", werd op 27 april 1946 in *De Vlam* gepubliceerd. Mannoury reageerde hiermee op een standpunt van een zekere W.R., dat in een eerder nummer van het blad was verdedigd. Dit standpunt had de tot dan toe grotendeels hopeloos vastgelopen discussies over de doodstraf op een

¹²¹Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 18.

hoger plan gebracht: “Te weten op dat der principiële scheiding tussen persoonlijke en kollektieve verantwoordelijkheid.”¹²² Ofwel, zoals W.R. het zelf uitdrukte: tussen de grote oorlogsmisdadigers en hun directe handlangers enerzijds en de politieke tegenstanders uit het andere kamp anderzijds. Tot zover was W.R.’s betoog Mannoury uit het hart gegrepen. Ten aanzien van de consequenties, waartoe het inacht nemen van deze scheidingslijn moest voeren, stonden beider zienswijzen echter lijnrecht tegenover elkaar. Mannoury bracht de tegenstelling tot twee hoofdpunten terug: de volledige vrijheid die W.R. voor die politieke tegenstanders opeiste en de volledige vernietiging die W.R. ten aanzien van de andere categorie noodzakelijk achtte.

Met betrekking tot het eerste punt kon Mannoury kort zijn:

‘Vrijheid’ is voor mij als relativist een begrip, dat niet zonder zijn tegenhanger: de *dwang* denkbaar is en daarom acht ik nòch de absolute overheersing van het ene begrip, nòch die van het andere doelmatig voor de verdere ontwikkeling der samenlevingsvormen in de richting ener met de biologische eigenaard van de mens strokende wereldhuishouding, maar uitsluitend een optimale verhouding dezer beide ons allen aangeboren tendenties. En dit standpunt brengt mede, dat ik een ‘demokratisme’, dat weigert de vrijheid te beknotten van hen, die, zij het ook uit volle overtuiging, aan het materiële geweld een plaats willen inruimen in de zo noodzakelijke geestesstrijd om het betere inzicht, al even verderfelijker acht als het ‘naziisme’, waartegen het zich meent te keren.¹²³

Het tweede punt, dat betrekking had op W.R.’s betoog ten opzichte van de eigenlijke nazi-beulen en hun rechtstreekse aanstichters en handlangers, was voor Mannoury moeilijker te ontzenuwen. Voor een groot deel, namelijk voor het emotionele, het gevoelsmatige deel van dit betoog ging Mannoury graag met W.R. mee: zowel in zijn afschuw voor het weerzinwekkende dat geschied was, als in zijn behoefte om het diep geschokte rechtsgevoel te herstellen. Zeker, deze misdaden overtroffen alles, wat men vóórdien denkbaar achtte en ze rechtvaardigden strafvormen, die men vóórdien niet gekend had. De zwaarst denkbare strafvormen. En de vraag die Mannoury en W.R. scheidde was enkel de zuiver verstandelijke en meer in het bijzonder psychologische vraag, welke strafvormen dit waren. De executie of de eerloosheid? De lijfelijke of de burgerlijke dood?

Allereerst de executie, of zoals men het met een ontwijkende term pleegde te noemen: de ‘doodstraf’. Op de onverzoenlijke tegenspraak tussen de beide in dit woord samengeklonken begrippen had Mannoury bij een vroegere gelegenheid reeds gewezen en daaraan wilde hij nu met stilzwijgen voorbijgaan. Maar één

¹²²Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 20.

¹²³Ibid.

ding moest wat hem betreft ook voor de minst begripskritisch geschoolde lezer duidelijk zijn:

Het *strafelement*, dat in het doodvonnis is gelegen, ondergaat de veroordeelde vóór zijn dood, maar de dood zelf is niet anders dan de beëindiging en opheffing van die strafoefening. En in sommige gevallen, wil ik hierbij voegen, zelfs een genade en een afboeting.¹²⁴

Maar dit alles daargelaten vroeg Mannoury zich af waarom, of liever waardoor de mens in gevallen als deze met een haast onweerstaanbare kracht de vernietiging wenste van wie zijn afschuw had gewekt. Op deze vraag was, voor wie zich tot een onbevangen zelfonderzoek wist te dwingen, slechts één antwoord mogelijk:

Niet om een beledigd rechtsgevoel te herstellen, maar om *af te reageren*. Om de drukkende last van de op ons rustende plicht tot bestrijding van de *oorzaken* van het kwaad, af te wentelen door een schijnherstel. Want het recht *is* niet hersteld door de eliminering van enkele, en evenmin door die van duizenden individuen. Integendeel, onze rechtsbehoefte wordt er door afgestompt en onze levensernst wordt er door geschaad.¹²⁵

Mannoury verwees in dit verband naar zijn memorie *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946), die hij kort voor het verschijnen van zijn vierde opstel aan de Nederlandse regering en aan het Nederlandse volk had gericht en aan de minister-president had aangeboden. Hierin lichtte hij dit standpunt nader toe en drong hij aan op de mogelijkheid van een tenuitvoerlegging van de reeds gevelde en nog te vellen doodvonnissen door een, niet aan het gratierecht onderworpen burgerlijke doodverklaring.¹²⁶

In het vijfde opstel, dat onder de titel “Civielrechtelijke Executie van Doodvonnissen” op 15 februari 1947 in *De Vlam* werd opgenomen, schreef Mannoury dat de regering er intussen eindelijk toe was overgegaan om aan haar langdurige – en voor de betrokkenen en hun nabestaanden ongetwijfeld martelende – besluiteloosheid inzake het al of niet hervatten van de lichamelijke executie van doodvonnissen in zoverre een eind had gemaakt, dat ze een viertal gratieverzoeken van ter dood veroordeelden had ingewilligd en ‘slechts’ drie andere veroordeelden naar het vuurpeloton had verwezen. Het kwam hem voor dat beide beslissingen verwerpelijk waren:

Het beulswerk om zijn miskening van de hoge maatschappelijke waarde van de ons allen aangeboren, maar vaak door angst- en woede-instinkten

¹²⁴Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 21.

¹²⁵Ibid., pp. 21–22.

¹²⁶Zie p. 608.

teruggedrongen eerbied voor het *nimmer geheel te doorgronden* verschijnsel, dat wij 'leven' noemen, de gratiëringen, omdat zij een door niets gerechtvaardigde verzwakking inhouden van de afkeuring der gepleegde afgrijselijke misdrijven.¹²⁷

Toch kwamen nóch de aarzeling nóch het hoogst inconsequente besluit van de regering hem onverklaarbaar voor: ze bevond zich nu eenmaal in een impasse, waarin ze zich door haar overhaaste besluit tot invoering van een barbaars en ondoeltreffend nood-'recht' had gebracht, en nu beter inzicht blijkbaar begon te ontwaken, was de terugweg feitelijk afgesneden: ongelijk erkennen was voor een individu enkel bezwaarlijk, maar voor een collectiviteit praktisch onmogelijk.

Uit deze moeilijkheid was volgens Mannoury slechts één uitweg, die hij reeds eerder onder de aandacht van de regering had proberen te brengen:

Niet de herroeping en dus *verzachting* der gevelde vonnissen, maar de tenuitvoerlegging daarvan, niet door een *fysiologische*, maar door een *psychische* executie, d.i. door een *burgerlijke doodverklaring, uitsluitend herstelbaar bij afzonderlijke wet*. Alleen hierdoor toch worden de verderfelijke massaedukatieve gevolgen van alle lichamelijke straffen (lijfstraf, doodstraf, folter), *die een overwegend infektueus karakter dragen*, afgeweerd en wordt een overgangstoestand geschapen, die zowel hier te lande als in het buitenland naar een meer menskundig en daardoor meer doeltreffend strafstelsel kan leiden.¹²⁸

Mannoury was zich ervan bewust dat de verwezenlijking van het geopperde denkbild grote juridische moeilijkheden met zich meebracht. Degene die uitgestoten werd, verkreeg hierdoor een status die van alle andere ingezetenen principieel verschilde en dit maakte een afzonderlijke voorziening noodzakelijk. Hij vroeg in deze van de regering en de volksvertegenwoordiging dan ook niet meer dan een onderzoek:

Een onderzoek zowel van de volksgeest als van het oordeel van deskundige vakmannen (juristen, massapsychologen, begripscritici), en het is ook uit deze overweging, dat ik u verzoek, er toe te willen medewerken, het vraagstuk der 'civiele executie', zoals ik mij aangewend heb, deze te noemen, voor het forum der publieke opinie te brengen.¹²⁹

Het zesde en laatste opstel werd op 14 maart 1947 gepubliceerd in *De Vrije Katheder* en had dezelfde titel als de brochure: "De Dood als Zegepraal". In dit

¹²⁷Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 23.

¹²⁸Ibid.

¹²⁹Ibid., p. 24.

opstel begon Mannoury met de opmerking dat het Bijzonder Strafrecht, dat door de regering te Londen onder verantwoordelijkheid van het ministerie van P. S. Gerbrandy was uitgevaardigd, een vergefelijke misslag was geweest. Vergefelijk, omdat die regering ongetwijfeld naar beste weten en gedreven door haar rechtsgevoel had gehandeld. Een misslag, omdat ze hierbij, onwetens en onwillens, een kostbare verworvenheid van het Nederlandse volk, de vrijdom van beulswerk, had aangetast en geschonden:

Onwillens. Want het land was in nood, en nood *breekt* geen wet en recht, maar *schept* recht: het recht van de noodweer. Dat geweld tot plicht kan maken: de plicht om de gewelddenaar te keren. Tot zelfs het doden van een mens. Tot zelfs het doden van vele mensen. Maar ook onwetens. Want die regering heeft in haar vergefelijke en menselijk natuurlijke beperktheid van blik wèl beseft, dat noodrecht *snel* recht moet zijn, maar niet vermogen vooruit te zien, dat als de nood geweken is, snel recht niet meer mogelijk is en tot langzaam onrecht moet verworden. Zij heeft niet vermogen in te zien, dat als de nood geweken is, een àndere plicht èn een àndere roeping op haar rust: de roeping, het beschavingspeil der natie te herstellen, te handhaven en waar mogelijk te verhogen. Zij heeft niet vermogen in te zien, dat wat in *illegaal* Holland gewettigde en door de onmenselijkheid van de onderdrukker *geboden* noodweer was, in *legaal* Nederland in *beulswerk* zou verkeren. Beulswerk onder een valse naam.¹³⁰

De nieuwe regering, onder L.J.M. Beel, begon dit alles blijkbaar in te zien. En ze aarzelde, net zoals het Nederlandse volk aarzelde, tussen eerbied voor het leven en eerbied voor het recht. Maar aarzeling in deze was volgens Mannoury erger dan een misslag. Want ze voerde tot twee laakbaarheden in één: tot onmenselijkheid en tot ongerechtigheid.

In 1838, zo schreef Mannoury verder, was de reeds aan de Romeinen bekende burgerlijke doodstraf in Nederland afgeschaft en in 1870 de lijfelijke doodstraf. De regering Gerbrandy had de lijfelijke doodstraf ‘in ere hersteld’, maar de niet minder ernstige, doch binnen de menselijke gezichtskring liggende burgerlijke doodstraf niet. En dit was haar misslag. Deze misslag was echter te herstellen door een pennestreek, want ze betrof enkel de tenuitvoerlegging van de gewezen vonnissen, zonder kogel, strop of beulsbijl. Een pennestreek echter die wettelijke voorzieningen met zich bracht die Mannoury’s competentie te buiten gingen, zodat hij had gemeend zich in deze te moeten beperken tot een verzoek om overweging en onderzoek van de hier geopperde mogelijkheid. Een onderzoek, waarop hij sinds geruime tijd bij de regering en het publiek had aangedrongen en

¹³⁰Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 25.

dat naar zijn idee met de dag meer noodzakelijk was geworden. Een onderzoek dat zich in de eerste plaats bezig zou moeten houden met de gevolgen, die een eventuele invoering van de civielrechtelijke executie van doodvonnissen met zich mee behoorde te brengen en in de tweede plaats met de overgangstoestand, die bij de aanvaarding van deze interpretatie van de gevelde doodvonnissen zou intreden. Deze gevolgen zouden volgens Mannoury moeten zijn:

- a. Voor den veroordeelde: ontneming van *alle* rechten en bevoegdheden, hem bij enigerlei wet of overeenkomst toegekend (*status van uitgestotenheid*, uitsluitend herstelbaar bij afzonderlijke wet);
- b. voor derden: alle rechtsgevolgen, aan een bij rechterlijke uitspraak vastgesteld vermoeden van overlijden verbonden, en
- c. voor de regering: de verplichting, de gemeenschap te beveiligen tegen iedere rechtstreekse of middellijke beïnvloeding door de uitgestotene door middel van diens levenslange detinering, tewerkstelling of verbanning, terwijl de (door een regeringsverklaring in te leiden) *overgangstoestand* in ieder geval zal dienen mede te brengen, dat gedurende die periode van het gratierecht uitsluitend in *positieve* zin gebruik worde gemaakt.¹³¹

Dit alles intussen, Mannoury wist het heel goed, betrof slechts bijkomstigheden, die in menig opzicht aanvechtbaar en onvolledig waren. Maar geen bijkomstigheid was de dood door mensenhanden, buiten de grenzen, door het recht en de plicht van gemeenschapsnoodweer gesteld. Want die dood was onrecht. En dus majesteitsschennis in de hoogste zin, die aan dit woord gehecht kon worden. Maar, zou men zeggen, dit zijn louter gevoelsargumenten. En inderdaad, gaf Mannoury toe, 'gerechtigheid' en 'ongerechtigheid', 'menselijkheid' en 'onmenselijkheid' zijn gevoelswoorden zonder indicatieve betekenis. En met gevoelswoorden liet zich álles verdedigen.

Mannoury kon zich ten volle indenken in de gedachtegang, of liever de gevoelsuitstorting, van de voorstanders van de doodstraf, die de gemeenschap wilden beveiligen tegen de nieuwe gevaren die haar bedreigden van de kant van hen, die de dragers geweest waren van het geestelijk gif dat alle menselijkheid en alle gerechtigheid zou verstikken, als het niet bijtijds vernietigd en uitgebeten werd. Maar als het waar was dat de strop of de kogel, de elektrische stoel of de gaskamer in dienst van een beveiliging tegen geestelijke infectie konden worden gesteld, dan zouden ook die 'wapenen der barbaren' te rechtvaardigen zijn. Dit was echter niet het geval. Want men moest twee dingen bedenken: ten eerste dat alle 'instinctstraffen', lijfstraf en folter, zowel als de doodsdreiging tot het bittere eind, volkomen voorbijgingen aan de hogere functies van de menselijke geest

¹³¹Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 27.

– zijn gevoel voor eer en voor schande, voor schuld en voor boete – en daarom nooit iets konden bijdragen tot de hoogste functie die het strafrecht te vervullen had: de zelfeducatie van de gemeenschap. En ten tweede dat een gedachte, of ze nou heilzaam was of giftig, niet stierf met de drager ervan, maar juist aan diens dood een kracht kon ontlenuen, die haar anders zou hebben ontbroken: “En dat die kracht haar ten zegepraal kan voeren. Soms ten goede. Maar als onrecht gezaaid is, ook ten kwade.”¹³²

Mannoury's opstel “De Dood als Zegepraal” (1947) werd becommentarieerd door P. Eldering, een van de dominees die in het bestuur van het Landelijk Comité van Actie tegen de Doodstraf zat. Hij vond dat Mannoury's oplossing uit het doodstrafprobleem, die hij in het opstel bepleitte, allereerst al de verdienste had dat ze een nieuw geluid liet horen. Eldering meende Mannoury's bedoeling als volgt te kunnen weergeven. Mannoury was een tegenstander van de lijfelijke doodstraf om verschillende redenen. Hij verwachtte van het uitvoeren van doodvonnissen een slechte invloed op het beschavingspeil en hij achtte het mogelijk dat de invloed van de misdadige gedachten van de ter dood gebrachte juist door die dood aan kracht zou winnen in plaats van inboeten. Hij eiste de strengste bestraffing van de zwaarste politieke delinquenten en stelde daarom een maatregel voor die hij reeds eerder, in een brief aan de minister van Justitie, als ‘burgerlijke doodverklaring’ had gedefinieerd. De toestand waarin de doodverklarde kwam te verkeren, de ‘status van uitgestotenheid’, had Mannoury in het kort omschreven door er enige gevolgen van aan te geven:

Deze toestand kunnen wij ons het beste voorstellen – voorzover het tenminste mogelijk is zich iets voor te stellen – door ons de toestand in te denken van iemand, die geen enkele persoonlijke of maatschappelijke band, feitelijk of juridisch meer heeft met de mensheid, temidden waarvan hij zijn aardse lijfelijke bestaan nog leidt: hij is geen familie meer van iemand, hij kan geen enkele handeling met effect verrichten, hij is dood verklaard, jaren voor hij werkelijk overlijdt.¹³³

Mannoury liet in het midden of de burgerlijk doodverklarde gedetineerd, tewerkgesteld of verbannen moest worden: “In de voorschriften, die detentie, tewerkstelling of verbanning regelen moeten, vinden wij dan de laatste sporen van het bestaan van deze doodverklarden terug; dat is nog het enige, dat deze mensen aan de wereld bindt,”¹³⁴ aldus Eldering.

Het voorstel van Mannoury had waarschijnlijk voor velen op het eerste gezicht iets aantrekkelijks: het miste dat gewelddadig-onherstelbare, dat inhumane

¹³²Mannoury, *De dood als zegepraal*, p. 28.

¹³³UBA BC MV, inv. nr. 182, P. Eldering, ‘Commentaar: G. Mannoury, De dood als zegepraal’, *De Vrije Katheder*, 6:45 (Knipsel, 1947), pp. 708–709.

¹³⁴Ibid.

en onherroepelijke, wat Mannoury's grootste bezwaar tegen de doodstraf was. Bovendien leek het een voor de hand liggende tenuitvoerlegging van dat, wat men zich tijdens de bezetting voorstelde dat er zou moeten gebeuren. In Nederland zou voor verraders geen plaats meer zijn:

Welnu dan: wij sluiten hen buiten, wij stoten hen uit, wij brengen hen in een situatie alsof zij er reeds niet meer zijn. En wij treffen hiervoor maatregelen, met de nodige verbeeldingskracht geschapen, in overeenstemming met de normen en het inzicht van onze eigen tijd, zonder terug te vallen op een stuk oud en reeds lang overleefd en overwonnen strafrecht.¹³⁵

Het aantal opmerkingen en vragen dat bij Eldering opkwam bij het nader overwegen van Mannoury's denkbeelden was echter legio. Allereerst vroeg hij zich af of deze doodverklaring praktisch uitvoerbaar was. Was het mogelijk om alle garanties te scheppen die deze maatregel vereiste, wilde hij werkelijk het beoogde effect hebben? En een, waarschijnlijk niet alleen voor tegenstanders van de doodstraf nog belangrijkere vraag:

Is het niet een veel groter vergrijp tegen de majesteit van het leven, een mens tot dit doodverklaarde 'bestaan' te veroordelen, dan hem eenvoudig van het leven te beroven? Is de verantwoordelijkheid die men op zich neemt voor het leven van een medemens niet even groot, wanneer men hem op deze wijze doodverklaart, als wanneer men hem doodt? En de tegenwerping, die men zou kunnen maken, dat deze doodverklaring herroepelijk, herstelbaar is, is voor ons nu juist een van de grootste bezwaren, die wij tegen het denkbeeld van prof. Mannoury hebben. Wij moeten de zekerheid hebben, dat deze mensen nooit meer de gelegenheid zullen krijgen hun verderfelijke invloed in deze maatschappij te doen gelden, niet als straf, niet als vergelding, maar terwille van de veiligheid der honderdduizenden, wier lot zij zo jammerlijk bereid waren aan de nationaal-socialistische terreur uit te leveren.¹³⁶

Eldering had nooit de illusie gehad dat het mogelijk zou zijn om het door de handlangers van de nazi's over Nederland gebrachte leed te doen vergelden. Voor hem was vanaf het begin slechts de vraag van belang geweest, hoe het doel – de volkomen uitschakeling van deze schadelijke elementen uit de naoorlogse samenleving – het beste bereikt kon worden.

Mannoury's voorstel, zo ging Eldering verder, bezat weliswaar iets nieuws, iets oorspronkelijks, maar historisch gezien had het dit niet. Het merkwaardige was immers dat vrijwel alle primitieve rechtsstelsels en ook het Nederlandse, tot

¹³⁵Eldering, 'De dood als zegepraal', p. 709.

¹³⁶Ibid.

1838, wettelijke maatregelen hadden gekend die op deze burgerlijke doodverklaring leken. Deze maatregelen waren geleidelijk overal afgeschaft wegens hun onmenselijkheid en wegens de tegenstrijdigheden, die een gevolg waren van de functie van de burgerlijke dood. Nu was het in de vroegere, minder gecompliceerde maatschappij nog mogelijk om mensen uit te stoten, dood of vogelvrij te verklaren:

In de minder tot in finesses geregelde maatschappelijke verhoudingen, die in de Middeleeuwen of voor de Franse revolutie bestonden, was het mogelijk dergelijke paria's te laten rondzwerven, zonder dat zij ieder ogenblik met de maatschappij in botsing kwamen. Nu is dat niet meer het geval.¹³⁷

Hier en daar waren na de bevrijding wel eens gedachten opgekomen om politieke delinquenten in grote getale te verbannen, maar deze gedachten waren tot nu toe blijkbaar roemloos gestrand:

Waar zijn de 'onherbergzame oorden', die in vroegere tijden het aangewezen terrein van zulke nederzettingen waren? En is het ook niet het inzicht, dat men anderen niet met zijn uitgestotenen mag opknappen, een inzicht, dat zeker wijst op een vooruitgang in beschaving, op een gegroeid verantwoordelijkheidsgevoel jegens elkander, dat hiermee de rol speelt? Wanneer wij thans levende mensen aan deze toestand van uitgestotenheid, aan deze vergetelheid prijs willen geven, zou dat juist een grote hoeveelheid wettelijke maatregelen eisen. Men zou als het ware een vacuüm moeten scheppen in een maatschappij, waarin eigenlijk voor een dergelijk vacuüm geen plaats meer is.¹³⁸

Ten slotte meende Eldering dat ook het laatste argument van Mannoury niet opging. Mannoury verwachtte van de doodstraf een versterking, een uiteindelijke zegepraal van de gedachten, waarvan de definitieve ondergang nu juist met de executie van hun belangrijkste dragers werd beoogd. Eldering ontkende niet de betekenis van het martelaarschap, ongeacht of het goede of slechte beginselen gold. Maar zou niet het feit, dat er een aantal uitgestotenen op de wereld was dat een dergelijk met alle menselijke relaties strijdend stoffelijk bestaan leidde, een aandacht trekken, vele malen intensiever dan wanneer door een salvo van het executiepeloton aan hun stoffelijke bestaan een einde werd gemaakt? En dit temeer, waar het niet om een enkel, maar om een vrij groot aantal van deze gevallen zou gaan?

Eldering bezwaren tegen Mannoury's pogingen om het probleem van de doodstraf op de door hem voorgestelde manier op te lossen, vonden ten slotte

¹³⁷Eldering, 'De dood als zegepraal', p. 709.

¹³⁸Ibid.

hun diepste grond daarin, dat Mannoury het probleem niet stelde als een politiek probleem in direct verband met de politieke constellatie:

De processen tegen de politieke delinquenten zijn politieke processen en slechts als wij ze zo zien, is het mogelijk voor de vraagstukken, die ermee samenhangen, de juiste oplossing te vinden. Aan dit inzicht heeft het hier te lande helaas van het begin af ontbroken.¹³⁹

En aan dit inzicht ontbrak het volgens Eldering helaas nog steeds.

Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne te Amsterdam

Intussen was Mannoury nog steeds actief voor het Internationaal Signifisch Genootschap. Teneinde het Genootschap rechtspersoon te doen zijn, werd op voorstel van het bestuur besloten om de organisatie de vorm van een stichting te geven.¹⁴⁰ Op 7 juni 1948 werd de desbetreffende akte ten overstaan van notaris N.M. Posch te Amsterdam verleden. Mannoury nam zitting in het bestuur, naast onder anderen Clay, Godefroy, Kruseman, Vuysje en Westendorp Boerma. Ook redigeerde hij de statuten.

Organisatorisch vertoonde het Genootschap dezelfde structuur als de Internationale Signifische Studiegroep.¹⁴¹ Er was een kerngroep, die belast was met de algemene leiding van de wetenschappelijke werkzaamheden, en een zestal secties: een internationale contactsectie, waarin alle buitenlandse leden waren opgenomen, een epistemologische sectie, een ethisch-juridische sectie, een biologische sectie, een bedrijfseconomische sectie en een sectie voor begripskritisch onderzoek van publiciteitstaaldaden (kortweg 'publiciteitssectie' genoemd). De verschillende secties kwamen geregeld bijeen, meestal een middag per maand. Mannoury was lid van de kerngroep, de epistemologische sectie en de internationale sectie. Van deze laatste sectie waren ook onder anderen lid: Ayer, Bernays, Brouwer, Clay, Frank, Hayakawa, M. van Kleeck, Kruseman, M.T. A. Montessori, Naess, J. Piaget, A. Rapoport en Waismann. Het aantal actieve leden bedroeg op 1 januari 1950 zevenentachtig.

In de statuten werd het doel van het Genootschap als volgt omschreven: "De beoefening, in internationaal verband, van analytische en synthetische begripskritiek op verstandhoudingspsychologische grondslag in het algemeen en de

¹³⁹Eldering, 'De dood als zegepraal', p. 709.

¹⁴⁰Vuysje, 'Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949', p. 2.

¹⁴¹Ibid., pp. 2-3; UBA BC MV, inv. nr. 140, D. Vuysje, 'Ledenlijst. Bijlage bij het jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949' (Typoscript, 1950), pp. 1-3.

toepassing daarvan op de grondslagenleer der exacte, sociologische, culturele en politieke wetenschappen in het bijzonder.”¹⁴² Onderzoekingen die door de verschillende secties werden verricht, steunden op een omschrijving van de significa – in de statuten aangeduid als begripskritiek op verstandhoudingspsychologische grondslag – als de studie van de psychische associaties die aan de menselijke taaldaden ten grondslag liggen. Een omschrijving van deze vorm van begripskritiek als “de wetenschap die in verband met het taalgebeuren de psychische reacties van individuen en groepen bestudeert,”¹⁴³ bleek in de praktijk te voldoen.

Het Genootschap trachtte haar doel te bereiken door het houden van vergaderingen en besprekingen; het vormen van werkgroepen voor het bestuderen van bepaalde onderwerpen; het organiseren van internationale signifische conferenties; het medewerken aan de totstandkoming van andere conferenties en congressen in binnen- en buitenland van bewegingen die een soortgelijk doel nastreefden; het onderhouden van internationale betrekkingen; het doen verschijnen van publicaties op begripskritisch gebied en alle andere wettige middelen.¹⁴⁴

Volgens het “Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949”, dat door Vuysje als secretaris was geschreven, wilde een oudstudent van Carnap en Morris te Chicago op het werk van de Nederlandse signifiци promovieren.¹⁴⁵ Het ging om N. Martin die van september 1949 tot september 1950 in Nederland verbleef. Martin schreef hier later zelf over dat hij per toeval op het onderwerp was uitgekomen. Hij kon zich althans niet herinneren dat Carnap of Morris zelf ooit spontaan over Mannoury en de significa waren begonnen. Martin kon Nederlands lezen en op een gegeven moment, het zal rond 1947 zijn geweest, stuitte hij op een kopie van Mannoury’s artikel “De Wiener Kreis en de Signifische Begrippenanalyse” (1935). Omdat het onderwerp waarover Mannoury schreef hem interesseerde, besloot hij om zich er verder in te verdiepen en hij ontdekte toen onder andere het bestaan van het tijdschrift *Synthese*. Nadat hij drie of vier artikelen van Mannoury had gelezen, besprak Martin zijn ideeën met Carnap, onder wiens toezicht hij toen voornamelijk werkte in verband met zijn masteropleiding:

As I recall, he said he had met Mannoury at Cambridge and viewed him as generally sympathetic to logical empiricism, but couldn’t recall much about his position. A year or so later, I suggested that a possible dissertation

¹⁴²Vuysje, ‘Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949’, p. 2.

¹⁴³Ibid.

¹⁴⁴UBA BC MV, inv. nr. 173, Statuten van de Stichting Internationaal Signifisch Genootschap (ca. 31 maart 1951).

¹⁴⁵Vuysje, ‘Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949’, p. 2.

subject might be a critical examination of significs; Carnap, with some reservations, agreed and both he and Morris wrote to Mannoury when I went to the Netherlands under the sponsorship of the U.S. Fulbright scholarship program.¹⁴⁶

Na zijn aankomst in Nederland nodigde Vuysje, de secretaris van het Genootschap, hem formeel uit om de sectiebijeenkomsten bij te wonen. Martin sloot zich bij de maandelijkse bijeenkomsten van diverse secties aan. Ook bezocht hij Mannoury en Vuysje thuis: “Vuysje was also married to Mannoury’s daughter and shared a largish apartment with Mannoury, not surprisingly since Mannoury was by then 82 and housing was in any event short in the Netherlands,”¹⁴⁷ aldus Martin. Hij sprak uitvoerig met Mannoury over de significs. Uiteindelijk zou hij echter niet op dit onderwerp promoveren:

This did not occur because of a negative feeling on my part (or for that matter, on Carnap’s part), but rather because of an overlapping movement of my interests towards problems of the algebraic structure of logical systems, so that finally I wrote my dissertation on some problems of finite-valued logics.¹⁴⁸

In het jaarverslag deelde Vuysje verder met erkentelijkheid mede, dat de Nederlandse regering meermalen van haar belangstelling in de activiteiten van de vereniging had doen blijken, onder andere door zich te vertegenwoordigen op de Internationale Signifische Zomerconferenties, die vanaf 1946 jaarlijks plaatsvonden, en door het verlenen van een subsidie ten behoeve van de Zomerconferentie van 1947.¹⁴⁹ Bovendien had het Genootschap, als blijk van erkenning, in 1949 een subsidie van \$ 200,- ontvangen van het Institut International de Philosophie.

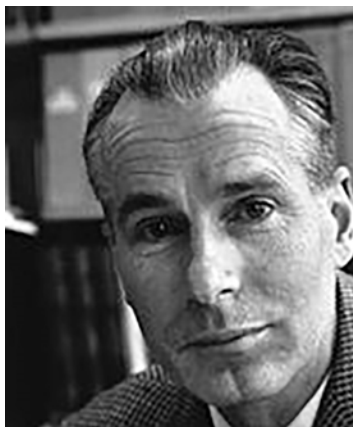
Het Genootschap had intussen diverse internationale samenwerkingsverbanden opgezet. De vereniging maakte deel uit van de Fédération Internationale des Sociétés de Philosophie en was in oktober 1949 door Brouwer vertegenwoordigd op de te Parijs gehouden oprichtingsvergadering van de Union Internationale de Philosophie des Sciences. Ook had het Genootschap, samen met het Institut Français de Sociologie, het Institute for the Unity of Science en de Noorse Forening for Samfunnsvitenskap een program voor een gemeenschappelijk empirisch onderzoek ontworpen. Met de uitvoering daarvan was intussen een begin gemaakt. Verder was het Genootschap door tussenkomst van de Sociale Afdeling van de Unesco te Parijs aangezocht om voor Nederland een door Morris te

¹⁴⁶Martin, ‘Significs and logical empiricism’, p. 126.

¹⁴⁷Ibid.

¹⁴⁸Ibid., p. 127.

¹⁴⁹Vuysje, ‘Jaarverslag van het Internationaal Signifisch Genootschap over het jaar 1949’, p. 2.



A.D.E. Naess.

Chicago ingestelde enquête naar de levenshouding van studenten te organiseren. Daarnaast werkte het Genootschap in 1949 aan een bijzondere opdracht die het van de Unesco had gekregen, te weten: het instellen van een signifisch onderzoek naar het gebruik van de term ‘democratie’ in Nederland en het in teamwork verwerken van de verkregen resultaten.¹⁵⁰ Dit Unesco-project stond onder leiding van Naess. Behalve het Genootschap hadden nog twee andere groepen – de Nederlandse afdeling van de Unesco en het Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne – een soortgelijke opdracht van de Unesco ontvangen. Beide andere groepen stemden met de opdracht in. Van Dantzig had op een bijeenkomst van het Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne van 13 december 1948 de vraag voorgelegd of de groepsleden interesse hadden om aan het Unesco-onderzoek naar het begrip ‘democratie’ mee te doen. Dit was het geval. Op diezelfde bijeenkomst werd gevraagd of Pos nieuw lid kon worden. In verband daarmee stelde een van de groepsleden voor om ook Mannoury voor de volgende vergadering, die op 20 januari 1949 zou plaatsvinden, uit te nodigen. Van Dantzig antwoordde hierop: “Dit zal moeilijk gaan.”¹⁵¹

Volgens een vertrouwelijk verslag van een bijeenkomst op 12 februari 1949 van de ethisch-juridische sectie van het Genootschap, had de voorzitter van deze sectie de vraag gekregen of de werkzaamheden van de drie groepen niet gecoördineerd zouden kunnen worden. De voorzitter had getracht zich ter zake te oriënteren. Het resultaat van zijn nasporingen en zijn beoordeling daarvan meende hij de sectieleden niet te mogen onthouden:

¹⁵⁰UBA BC MV, inv. nr. 129, Notulen voorbespreking bijeenkomst van de Ethisch-Juridische Sectie van het Internationaal Signifisch Studiegenootschap (12 februari 1949).

¹⁵¹D. van Dantzig, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 119, Notulen bijeenkomst van het Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne (13 december 1948).

Wat – ten aanzien van het onderhavige onderzoek – de Nederlandse afdeling van de Unesco betreft, is mij slechts bekend, wat de Heer Boasson mij dienaangaande schreef, namelijk, dat zij een aantal vragenlijsten heeft ontvangen en deze aan verschillende, haars inziens daarvoor in aanmerking komende, personen ter beantwoording heeft toegezonden. Hoewel zij het onderzoek op geheel andere wijze dan wij heeft aangevat, lijkt het mij, dat de mogelijkheid van contact tussen deze afdeling en ons Genootschap niet bij voorbaat uitgesloten behoeft te worden, al verwacht ik, gezien de wijze, waarop wij de enquête hebben georganiseerd en deze verder denken uit te voeren, van zulk een contact in het onderhavige geval geen vruchtbare resultaten.¹⁵²

Anders stond de zaak ten aanzien van het genoemde Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne. En hier begonnen de mededelingen van de voorzitter van vertrouwelijke aard te worden. Dit Studiegenootschap was in 1946 op initiatief van Mannoury opgericht met het doel om een groepje personen om zich te verenigen ter bestudering van het probleem van de doodstraf, waarover hij in die tijd zelf een brochure had geschreven.¹⁵³ Na een stelselmatig en rationeel onderzoek van dit probleem zou, naar Mannoury zich voorstelde, de taak van deze groep beëindigd zijn. Door verschillende omstandigheden, die volgens de voorzitter hier niet ter zake deden, had deze opheffing niet plaatsgevonden. De initiatiefnemer, Mannoury, nam toen aan de werkzaamheden van deze groep niet meer deel en hij was ten zeerste verwonderd te vernemen dat Naess ook met deze, voor een bepaald doel opgerichte vereniging, contact had. Dit contact bleek als volgt tot stand te zijn gekomen. Naess, die voor een jaar verbonden was aan de Philosophic and Humanistic Studies Division van de Unesco, had zich vóór zijn bezoek aan Nederland tot Pos, de voorzitter en secretaris van het in 1948 te Amsterdam gehouden Internationaal Congres voor Wijsbegeerte, gericht en deze laatste scheen het contact met genoemde groep tot stand te hebben gebracht. Hoe dan ook, dit feit was voor Mannoury aanleiding om op 7 december 1948 een brief aan Pos te schrijven, waarin hij zijn bevreemding over deze gang van zaken uitsprak en waarvan hij een afschrift zond aan het bestuur van het Genootschap. De voorzitter had een afschrift van Mannoury's omvangrijke brief, waaraan hij de hier ter kennis van de sectieleden gebrachte gegevens ten dele had ontleend, voor zich liggen, maar het had na deze uiteenzetting naar zijn idee weinig of geen zin om deze in zijn geheel voor te lezen. De strekking ervan was dat Mannoury meende, dat het Genootschap de aangewezen organisatie was om het Unesco-project uit te voeren:

¹⁵²UBA BC MV, inv. nr. 129, Notulen voorbespreking bijeenkomst van de Ethisch-Juridische Sectie van het Internationaal Signifisch Studiegenootschap (12 februari 1949).

¹⁵³Zie p. 596.

Het ISG [Internationaal Signifisch Genootschap] toch heeft zich als rechtstreekse voortzetting (onder herhaaldelijk gewijzigde benamingen) van de oudste signifische organisatie hier te lande van 30 jaar geleden, geleidelijk ontwikkeld tot een internationaal vertakt lichaam, dat voortdurend getracht heeft, zowel door jaarlijkse internationale konferenties, als door middel van zijn orgaan, het tijdschrift *Synthese*, de op kultureel gebied bestaande tegenstellingen te overbruggen en heeft daarbij de steun ondervonden, niet alleen van de Nederlandse autoriteiten, maar ook die van Britse, Franse, Zwitsere en Russische officiële vertegenwoordigers, terwijl het bovendien door zijn verschillende secties medewerking heeft gezocht en verkregen van verschillende vooraanstaande juristen, biologen, psychiaters en publiciteitsdeskundigen. Ikzelf heb aan dat werk van den beginne af met hart en ziel deelgenomen, voorzover mijn krachten dat toelieten, en wel in hoofdzaak, omdat ik in de ontwikkeling van het Genootschap de verwezenlijking meen te zien van hetgeen ik mij steeds als doel voor ogen heb gesteld, namelijk een overkoepeling van de verschillende en uiteenlopende vormen van begripskritiek, die in het huidige tijdperk in velerlei landen tot uiting komen.¹⁵⁴

Daarom vond Mannoury dat het Genootschap in aanmerking moest komen voor de opdracht van de Unesco met betrekking tot begripsverheldering. Mannoury had ook aan Naess, die hij persoonlijk kende, een, zij het minder uitvoerige, maar in dezelfde geest gestelde brief geschreven, omdat Naess als buitenlander en buitenstaander naar zijn mening in deze niet juist georiënteerd was.

De voorzitter meende met deze enkele mededelingen over de kwestie te mogen volstaan. Een verdere uitweiding over deze aangelegenheid zou namelijk de persoonlijke kant ervan kunnen raken “en van appreciaties of depreciaties in deze meen ik mij, als voorzitter dezer sectie, te moeten onthouden. Slechts wil ik hieraan nog toevoegen, dat ik Mannoury’s beoordeling van het geval ten volle kan delen.”¹⁵⁵ Zijn conclusie uit deze beschouwingen zou hij als volgt willen samenvatten. Het Genootschap zou zich tot het positieve en constructieve moeten bepalen. Het zou de verplichting, die het door het ondertekenen van het contract met de Unesco op zich had genomen, na moeten komen en de haar door deze organisatie toegewezen taak zo goed mogelijk en zo spoedig mogelijk moeten vervullen.

Mannoury’s brief aan Naess werd op 24 januari 1949 beantwoord. Naess bedankte Mannoury voor zijn vriendelijk schrijven. Hij vond het jammer dat zij

¹⁵⁴UBA BC MV, inv. nr. 39, Brief G. Mannoury aan het bestuur van het Internationaal Signifisch Genootschap (7 december 1948).

¹⁵⁵UBA BC MV, inv. nr. 129, Notulen voorbespreking bijeenkomst van de Ethisch-Juridische Sectie van het Internationaal Signifisch Studiegenootschap (12 februari 1949).

elkaar de laatste keer in Amsterdam niet hadden ontmoet, “as you constantly were in my thought. But being so close in our philosophical affinities, we can, I hope, collaborate without personal contact.”¹⁵⁶ Naess hoopte dat het Unesco-project de ogen van nog meer mensen zou openen voor de schadelijke invloed van de ambiguïteit, vaagheid en emotionele vooringenomenheid in het politieke denken:

Your groups in the Netherlands could certainly make an outstanding contribution in this field. It is highly regrettable that we have to put an early end to the enquiry, but we still hope that some contributions can be made by your groups, and even if little can be done within the framework of the project I vividly expect more informal cooperation in the years to come.¹⁵⁷

In een brief van 9 maart 1949 liet Van Dantzig aan Mannoury weten dat Naess hem onder andere had geschreven, op 16 maart aanstaande in Nederland te zijn “and I do hope I will get time enough for a long discussion with you and Mannoury, preferably the next day.”¹⁵⁸ Voor Van Dantzig kwam het het beste uit om in de ochtend van 17 maart af te spreken. Die dag had hij tot 15.00 uur vrij. Overigens was hij al enige tijd van plan om eens een zaterdagmiddag na zijn college bij Mannoury op bezoek te komen, als hem dit ook uitkwam, om te zien hoe het met hem en zijn vrouw ging. In verband met zijn verhuizing naar Valeriusstraat 58 was hij hier echter nog niet eerder toe gekomen.

In een *postscriptum* schreef Van Dantzig dat Naess had gevraagd naar de mogelijkheid van een vertaling van Mannoury's *Handboek der Signifika*: “There are certainly some parts of it, especially those dealing with the methods and techniques of significal analysis, which, if translated, would make up welcome contributions to English or American philosophical periodicals.”¹⁵⁹ Persoonlijk leek dit Van Dantzig niet gewenst, omdat een gedeeltelijke vertaling die van een volledige wellicht in de weg zou staan. Eerder had Mannoury gezegd dat hij een vertaling van het handboek onder Van Dantzigs supervisie, evenals een eventuele heruitgave van *Mathesis en Mystiek* (1925) met toelichtende noten – buiten de tekst – van Van Dantzig zou toejuichen, waarbij deze vanzelfsprekend ervoor zou zorgen dat het gebruikelijke respectievelijk best bereikbare auteurshonorarium voor Mannoury verzekerd bleef. De vraag was of dit Mannoury's definitieve opvatting was. Voordat Van Dantzig kon proberen om in deze iets te bereiken, zou hij graag Mannoury's eventuele voorwaarden willen kennen. Voor die tijd kon hij de vraag van Naess niet goed beantwoorden.

¹⁵⁶UBA BC MV, inv. nr. 129, Brief A. Naess aan G. Mannoury (24 januari 1949).

¹⁵⁷UBA BC MV, inv. nr. 129, Brief A. Naess aan G. Mannoury (24 januari 1949).

¹⁵⁸Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (9 maart 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, p. 35.

¹⁵⁹Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (9 maart 1949), geciteerd in: *ibid.*

Mannoury reageerde een dag later. Hij schreef dat Van Dantzig's brief hem enigszins in verlegenheid had gebracht, omdat hij voor een *long discussion* met Naess en Van Dantzig al heel weinig voelde:

Daargelaten nog, dat mijn doofheid het me vrijwel onmogelijk en in ieder geval heel inspannend maakt, een gesprek met meer dan één persoon tegelijk te voeren, (van wat de anderen tegen elkander zeggen, vang ik dan enkel hier en daar een woord op) zou ik daardoor, naar ik vrees, voedsel geven aan het misverstand, dat ik in de concurrentiesituatie, die tot mijn grote spijt ontstaan is tussen het ISG en het [S]PMH [Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne] (waarvan je nu eenmaal de leidende kracht bent), meer aan de zijde van de laatste organisatie zou staan, wat, zoals je weet, niet het geval is. Het [lijkt] me om die reden dan ook maar het best, van een zodanige driehoekskonferentie af te zien. Wil Naess mij persoonlijk komen bezoeken, dan is hij mij natuurlijk van harte welkom, maar daar zal hij wel moeilijk tijd voor kunnen vinden.¹⁶⁰

De gedeeltelijke of volledige uitgave van het *Handboek der Signifika* in het Engels zou Mannoury zeer zeker graag tot stand zien komen en het verheugde hem dat ook Naess zich hiervoor interesseerde. Maar voordat Mannoury hieromtrent een beslissing zou nemen, moest hij eerst een bepaalde aanvraag van een uitgever of tijdschriftredactie hebben, omdat er anders complicaties zouden kunnen ontstaan. Wat *Mathesis en Mystiek* (1925) betrof, was het inderdaad zo dat Mannoury een latere uitgave met aantekeningen van Van Dantzig aanvankelijk zag zitten, maar bij nader overwegen meende hij toch het best te doen hierover geen vaste toezegging te doen:

Zoals ik nu ben, zou ik die annotaties nog wel zelf kunnen bewerken, en als dat niet meer het geval is, hoop ik, dat mijn zoon Jan het beheer over mijn auteursrechten zal willen uitoefenen; ik zal hem dat vragen en je dan nader berichten.¹⁶¹

Mannoury schreef verder dat hij het heel prettig zou vinden, als Van Dantzig nog eens aan kon komen. Hij moest er wel rekening mee houden dat Mannoury op doktersvoorschrift geregeld 's middags een paar uur, meestal van 13.30 tot 15.30, moest rusten.

Van Dantzig's uitvoerige reactie op Mannoury's brief volgde op 3 april 1949. Teneinde misvattingen te voorkomen, verklaarde hij geen wens of verlangen

¹⁶⁰Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (10 maart 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 36.

¹⁶¹Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (10 maart 1949), geciteerd in: *ibid.*

te hebben, en er ook geen belang bij te hebben om het Genootschap te schaden: "Integendeel, indien het ISG tot belangrijke resultaten op signifiſch gebied mocht komen (of buiten mijn kennis reeds gekomen mocht zijn) zou ik dit slechts toejuichen."¹⁶² Hij zag ook niet in hoe het bestaan van dit Genootschap de werkzaamheden van het Studiegenootschap of van zijn persoonlijke begripskritische werkzaamheden zou kunnen schaden. Uiteraard had hij dan ook, vanzelfsprekend, nooit iets ondernomen, wat dan ook, met de bedoeling om het Genootschap te schaden. Ditzelfde gold ook voor het tijdschrift *Synthese* en voor de personen van de redactie hiervan.

Dat Van Dantzig's waardering van de betekenis van wat tot dan toe aan werkzaamheden uit de kringen van het Genootschap en van zijn toekomstverwachtingen hieromtrent van die van Mannoury afweken, kon hem toch bezwaarlijk als een misdaad worden aangerekend. Van Dantzig had deze mindere waardering in enkele privé-gesprekken wel eens uitgesproken, maar op geen andere wijze dan hij tegenover Mannoury en de *Synthese*-redacteuren zelf had gedaan. Openlijk had hij hier nooit iets van laten blijken en evenmin in vergaderingen van het Studiegenootschap. Zijn mening hierover, die hem wellicht als eigendunk, verwaandheid of zelfoverschatting, maar niet als onbehoorlijk kon worden aangerekend, was de volgende:

- a. Sinds mijn eerste publicaties in 1925-'27 heb ik in talloze gesprekken en enkele geschriften getracht, het belang van de Significa in ruimere kring te doen inzien, en nieuwe resultaten op dit gebied te verkrijgen.
- b. Ik ben dientengevolge van mening, dat na de oorspronkelijke Signifiſche Kring en met uitzondering van jou zelf door niemand in Nederland – voor zover mij bekend – méér in het belang der Significa is gedaan dan door mij. In deze mening sta ik zeker niet alleen.
- c. Ik heb het ISG t.z.t. verlaten omdat ik van mening was, dat van personen als Dr. Schoenmaekers, Dr. H. Groot, Dr. Godefroy en zelfs Dr. Oldewelt geen belangrijke nieuwe inzichten op signifiſch gebied te verwachten waren. Ik kan me nauwelijks voorstellen, dat jij dienaangaande een andere mening kunt hebben.
- d. In tegenstelling met het talloos vele dat ik in de loop der jaren van jou, en voorts b.v. zowel van W. Scheffer en van J. de Iongh en Ir. Bethlem geleerd heb, heb ik uit de kringen van het ISG nooit iets gehoord of gelezen, wat voor mij *persoonlijk* een wezenlijke verdieping van inzicht betekende. De verdienste van *reproducerende* werkzaamheid, ontken ik overigens allerminst, evenmin als de *mogelijkheid* dat deze te enigen tijde in het verwerven van *nieuwe* inzichten zou overgaan.

¹⁶²Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (3 april 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 36.

- e. In verband daarmee en met mijn bovengenoemde ‘verwaandheid’ was ik van mening, dat een eventuele nauwere binding tussen het ISG en mijn persoon veeleer in het belang van het het ISG (en evenzo van ‘Synthese’) ware dan in het mijne. Ook ben ik zo verwaand, te menen, dat zulk een verbinding niet *mijn* aanzien in het buitenland, maar wel dat van het ISG zou verhogen. Ik ben voorzitter of bestuurslid van meer instellingen dan me lief is, en heb persoonlijk *niet de minste* ambitie, daaraan nieuwe toe te voegen.
- f. Indien ‘Synthese’ zijn naam eer wilde aandoen, waren vele mogelijkheden tot samenwerking te vinden.¹⁶³

Van Dantzig had in deze aangelegenheid geen andere wensen dan bij te dragen tot de verhoging van het peil van het signifisch onderzoek in Nederland, de meerdere bekendmaking van de resultaten hiervan in binnen- en buitenland, en de meerdere gelegenheid tot kennismaking van wat op naastliggende gebieden in andere landen gedaan was. Hij was van mening dat *Synthese* een verwante doelstelling in aanzienlijk hogere mate zou kunnen realiseren dan tot dan toe het geval was, indien het een redactie bezat die speciaal op dit gebied internationaal aanzien genoot en een scherpere selectie op zijn publicaties zou toepassen. Het recht van de oprichter van het blad, Vuysje, en van de bestaande redacteuren op een grote invloed op de gang van zaken en dienovereenkomstige honorering zou natuurlijk erkend moeten worden.

Het voorzitterschap van het Studiegenootschap had Van Dantzig, zoals Mannoury zich zou herinneren, tegen zijn zin op zich genomen en uitsluitend uit eerbied tegenover Mannoury, omdat deze tot de oprichting het initiatief genomen had en omdat deze er zo op aangedrongen had dat Van Dantzig het zou doen. Voor geen ander zou hij de grote moeite genomen hebben om zich in dit, hem tot dan toe vreemde, gebied althans enigszins in te werken.

Van een ‘concurrentiesituatie’ was van de kant van het Studiegenootschap geen sprake. Ze wenste niet tegen het Genootschap te ‘concurreren’ – wat was dit ook op wetenschappelijk gebied? –, en ook vreesde ze geen ‘concurrentie’. Van Dantzig vond een strijd tussen zusterverenigingen naar binnen en naar buiten beschamend: “Wij zouden ons over wetenschappelijke resultaten van het ISG die voor ons van nut waren slechts kunnen verheugen.”¹⁶⁴

Van Dantzig vermeldde verder dat hij er de laatste tijd naar streefde om zich uit allerlei functies terug te trekken en nieuwe werkzaamheden te vermijden. Dat hij had aangekondigd om het voorzitterschap van het Studiegenootschap per 1 september 1949 neer te leggen, hing deels hiermee en deel met Mannoury’s

¹⁶³Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (3 april 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, pp. 36–37.

¹⁶⁴Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (3 april 1949), geciteerd in: *ibid.*, p. 37.

houding samen. Overigens was dit laatste het enige, wat hem in de grond van de zaak interesseerde. Wat het Genootschap deed of niet deed, kon hem slechts zeer matig belang inboezemen, zolang er geen element van intrige of verdachtmaking in kwam:

Bitter teleurgesteld echter ben ik over het feit, dat jij niet *boven* deze zaak staat. Waar er van één zijde vertroebeling van de verhouding dreigde, was je de aangewezen persoon om als onpartijdige 'umpire' op te treden. Diep teleurgesteld heeft mij het feit, dat ook jij niet de zuiverheid van je oordeel hebt weten te bewaren op het moment dat persoonlijke toestanden in het spel kwamen.¹⁶⁵

Een andere verklaring voor Mannoury's eenzijdige en onrechtvaardige partij kiezen, terwijl Mannoury altijd verklaard had zich buiten zulke strijdningen te willen houden, had hij althans niet kunnen vinden. De enige hoop die Van Dantzig in deze nog had, was dat zijn volkomen openhartig en hierdoor wellicht weinig vriendelijk schrijven Mannoury's ogen zou openen en ertoe zou bijdragen, dat een meer dan 20-jarige vriendschap niet zou worden verstoord.

Mannoury's antwoord volgde twee dagen later. Hij schreef dat Van Dantzigs uitvoerige brief geheel buiten hun conflict omging. Dit betrof namelijk uitsluitend de manier, waarop Van Dantzig op Mannoury's schrijven aan Pos inzake het passeren van het Genootschap tegenover Naess had gereageerd. In het telefoongesprek dat Mannoury en Van Dantzig hierover hadden gevoerd, had Van Dantzig te kennen gegeven hierin een verwijt te zien, en wel een verwijt dat hij zich had aan te trekken:

Hoe je daartoe kwam, is mij nog altijd een raadsel. Het SPMH, dat wèl uitgenodigd was, met N[aess] in contact te komen, had er toch niet de minste verantwoordelijkheid voor, dat een andere organisatie die uitnodiging, door welke oorzaken dan ook, niet had ontvangen en de brief, die ik van WS [W. Scheffer] als sekretaris van het SPMH hierover heb ontvangen, was dan ook *volkomen misplaatst*.¹⁶⁶

De enige reden, waarom Mannoury aan Pos had geschreven zoals hij had gedaan, was dat Mannoury van verschillende zijden was gebleken dat bij velen de mening had postgevat, dat Mannoury zich van het Genootschap zou hebben afgewend en in verband daarmee een ander signifisch genootschap in het leven zou hebben geroepen, en het was naar zijn idee zijn recht en zijn plicht om tegen die averechtse voorstelling van zaken op te komen. Hierbij was hij wel genoodzaakt

¹⁶⁵Brief D. van Dantzig aan G. Mannoury (3 april 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', p. 37.

¹⁶⁶Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (5 april 1949), geciteerd in: *ibid*.

om in een vergelijking tussen het Genootschap en het Studiegenootschap te treden en hij gaf hierbij als zijn oordeel te kennen, dat de laatste, wat internationaal contact en binnenlandse organisatievorm betrof, niet met het Genootschap kon worden vergeleken:

En het sprak, dunkt mij, vanzelf, dat ik het SPMH hiervan in kennis stelde, om het de gelegenheid te geven, hiertegen desgewenst op te komen. *Dit is niet geschied*, maar wèl heb je me gezegd, hierover gegriefd te zijn en in je brief van eergisteren spreek je zelfs van een ‘eenzijdig en onrechtvaardig partijkiezen’, en ik zou héél graag willen weten, hoe je daarbij komt. Intussen geloof ik niet, dat we met elkaar brieven te schrijven, in dit opzicht verder komen en ik stel je dus voor, de hele kwestie een dezer dagen sine ira et studio (en in het bijzijn van WS [W. Scheffer], als je daar geen bezwaar tegen hebt) te bespreken. Liefst op een middag om een uur of vier in de loop van de volgende week. Hoe denk je daarover?¹⁶⁷

Op 13 april 1949 vond, in het bijzijn van Scheffer, het gesprek tussen Van Dantzig en Mannoury plaats.¹⁶⁸ Het conflict werd bijgelegd.

Inmiddels was Mannoury's vrouw Betsy ziek geworden. Zij was verzwakt en bedlegerig.¹⁶⁹ In januari 1949 werd zij voor onderzoek naar de Ziekenverpleging aan de Prinsengracht gebracht, waar een röntgenfoto werd gemaakt. Het was voor haar een hele inspanning om de trap van de bovenwoning in de Cornelis Krusemanstraat 29 II af en op te gaan, en om de taxi in en uit te komen, maar het ging toch. Volgens de dokter werd er niets ernstigs gevonden. Betsy herstelde echter niet. Zij overleed op 19 april 1949 in de ouderdom van 72 jaar.

Spreken en verstaan (1952)

Mannoury bleef buitengewoon lang actief als schrijver. Op 7 november 1950, hij was toen 83 jaar oud, voltooide hij het manuscript “Polair Psychologische Begripssynthese” over de synthetische significa, dat het derde deel van zijn *Handboek der Signifika* vormde. Er bleek maar weinig belangstelling voor het boek te bestaan. Op 16 november 1951 noteerde Mannoury in zijn dagboek: “Van Kroonder bericht over teleurstellende intekening op ‘Pol. Ps. Begr.’ (16 stuks).”¹⁷⁰

¹⁶⁷Brief G. Mannoury aan D. van Dantzig (5 april 1949), geciteerd in: Siegenbeek van Heukelom en Alberts, ‘Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury’, p. 38.

¹⁶⁸Aantekeningen G. Mannoury naar aanleiding van een gesprek met D. van Dantzig en W. Scheffer (13 april 1949, geciteerd in: *ibid.*; Alberts, *Twee geesten van de wiskunde*, p. 97.

¹⁶⁹PA BW, Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (19 januari 1949); PA BW, Brief G. Mannoury aan J. Mannoury (26 januari 1949).

¹⁷⁰Mannoury, ‘Dagboek II’, p. 114.



G. Mannoury.

Hierop schreef Vuysje een brief aan Kroonder met het aanbod om prospectussen te zenden aan leden van onder andere het tijdschrift *Synthese* en het Wiskundig Genootschap, in de hoop op die manier meer belangstelling voor het boek op te wekken. Tevens werd een subsidie aangevraagd bij de Organisatie van Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), de voorloper van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Op 16 mei 1952 ontving Mannoury bericht dat ZWO een subsidie van f 700,- verstrekte voor de uitgave van zijn boek. De Amsterdamse Universiteits-Vereniging had intussen ook f 300,- toegezegd.¹⁷¹ Hiermee werd een deel van het financiële risico gedekt. Kort daarna ontving Mannoury de eerste drukproef, die hij op 27 juli 1952 aan Kroonder retourneerde.¹⁷² Drie maanden later werd *Polairpsychologische Begripssynthese* (1953) gepubliceerd.

Intussen had Mannoury ook het manuscript “Spoken en Verstaan” (1952) geschreven. Dit was een signifisch lees- en oefenboekje voor de lagere klassen van de HBS en het gymnasium. Het was tevens geschikt voor zelfstudie. Aan de samenstelling van het boekje had de gedachte ten grondslag gelegen dat het bestaande middelbaar en gymnasium taalonderwijs zich meer en meer in signifi sche richting begon te ontwikkelen.¹⁷³ Dit bleek voornamelijk uit het feit dat er steeds meer aandacht werd geschonken aan het leven van de taal in het algemeen en aan dat van de spreektaal in het bijzonder. Volgens Mannoury kon het wellicht zijn nut hebben om de leerlingen reeds in hun schooljaren vertrouwd te maken met enkele van de meest eenvoudige begrippen uit de

¹⁷¹Mannoury, ‘Dagboek II’, pp. 116, 124.

¹⁷²Ibid., p. 118.

¹⁷³G. Mannoury, ‘Spoken en verstaan. Een signifi sch lees- en oefenboekje voor de lagere klassen van H.B.S. en Gymnasium. En voor zelfstudie’ (Manuscript, 1952), p. I.

signifische vakterminologie, zoals die in Nederland in de loop der jaren tot stand was gekomen. Wat het gebruik van het leesboekje betrof, stelde Mannoury zich voor dat in de loop van een schooljaar, misschien het tweede, ongeveer maandelijks een van de tien lesjes gelezen en behandeld zou worden, waarbij de zelfwerkzaamheid van de leerlingen en het waarnemen van het eigen taalgebruik en dat van anderen op de voorgrond diende te staan, en alle schoolse dwang vermeden diende te worden. Bij voldoende belangstelling hoopte Mannoury een analoog leesboekje, in minder kinderlijke toon gesteld, voor de hogere klassen te doen volgen, waarin dan begrippen als ‘spreekbetekenis’ en ‘hoorbetekenis’, ‘taalgradatie’ en ‘terminologische transformatie’ aan de orde zouden komen.

Op 6 november 1951 stuurde Mannoury het manuscript aan A.J.J. de Witte, een pater te Nijmegen die ook Van Ginneken had gekend, met het verzoek om het, met het oog van de ‘taalman’, door te lezen.¹⁷⁴ Mannoury en De Witte zouden elkaar op 8 december 1951 te Amsterdam spreken, maar omdat Mannoury misschien niet graag tot die tijd wilde wachten, stuurde De Witte hem de opmerkingen over Mannoury’s interessante boekje eind november alvast per post vooruit: “Bij die opmerkingen staan er ook een paar schoolmeesterachtige, want ik veronderstel dat ik met het wijzen daarop een kleine dienst bewijs. Ze komen overigens vrijwel niet voor; fouten voor schoolmeesters bedoel ik!”¹⁷⁵

Bijgevoegd waren ook de opmerkingen van enkele leerlingen. De Witte had het boekje laten lezen aan de twee beste leerlingen van de derde klas en een heel goede leerling uit de vierde klas. Een van de leerlingen uit de derde klas merkte op dat Mannoury alles drie keer zei, alsof hij bang was dat de leerlingen het niet zouden begrijpen. De andere twee leerlingen vonden dat er te veel omschrijvingen in het boekje stonden, waardoor het langdradig werd. Zij hadden het echter wel achter elkaar uitgelezen. Alle drie de leerlingen meenden dat het boekje voor de eerste klas niet geschikt was en voor de tweede klas misschien in de tweede helft van het jaar. De inhoud sloot het beste aan bij de derde klas. De toon waarop Mannoury schreef, was voor de derde klas nog net mogelijk, maar de vierde klas zou zeggen: “Die man denkt dat wij niets weten!”¹⁷⁶ Verder verwachtten de leerlingen eigenlijk nog iets meer te lezen. Zij vonden het boekje niet af. De Witte vertelde hen van het geplande tweede deeltje.

De Witte zelf vroeg zich af of Mannoury zo uitdrukkelijk van het begin af aan het signifische op de voorgrond moest plaatsen:

Zou het niet meer diplomatiek zijn precies dezelfde ideeën naar voren te brengen en uiteen te zetten en pas helemaal op het eind van het boekje te

¹⁷⁴Mannoury, ‘Dagboek II’, p. 113; Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. I.

¹⁷⁵UBA BC MV, inv. nr. 116, Brief A.J.J. de Witte aan G. Mannoury (24 november 1951).

¹⁷⁶Drie leerlingen van A.J.J. de Witte, geciteerd in: UBA BC MV, inv. nr. 116, Brief A.J.J. de Witte aan G. Mannoury (24 november 1951).

zeggen: En wat jullie nu allemaal hebt geleerd is Significa! Nu bekruipt je het onbehaaglijk gevoel iets helemaal nieuws te moeten lezen – !!Significa!! En! De menselijke luiheid (en die is zeer sterk bij de leraren) verzet er zich tegen.¹⁷⁷

De Witte schreef dat hij het manuscript begin december mee zou nemen naar Amsterdam. Als Mannoury uit zijn krabbels niet wijs had kunnen worden, zou hij zijn opmerkingen dan wel aan hem voorlezen.

Mannoury reageerde drie dagen later met een brief. Hij bedankte De Witte voor diens waardevolle opmerkingen, waarmee hij zeker grondig rekening zou houden.¹⁷⁸ Mannoury vond het heel prettig dat De Witte het manuscript ook aan een paar leerlingen had laten lezen, want aan hun indruk hechtte hij veel waarde. Hij verwerkte de opmerkingen in het manuscript, dat hij op 24 januari 1952 voltooide.¹⁷⁹

Mannoury's "Spreeken en Verstaan" (1952) telde een kleine 30 pagina's. Het boekje bestond uit tien korte lessen, die elk werden afgesloten met een aantal vragen en oefeningen. Verder bevatte het een uitgebreide inhoudsopgave, een lijst met omschrijvingen van de in de tekst voorkomende signifiſche vaktermen en een register. Volgens het titelblad zouden er ook illustraties van Mannoury's dochter Els in het boekje worden opgenomen.

De eerste les had de titel "In Ruimere Zin". De titel van Mannoury's boekje was "Spreeken en Verstaan", maar hierbij waren die termen in ruimere zin bedoeld dan gewoonlijk het geval was. Met 'spreeken' in letterlijke of engere zin denken we aan het gebruik van woorden, en wel aan het mondelinge gebruik. Want woorden kunnen ook opgeschreven worden, of gedrukt, of op een uithangbord geschilderd, of van letterblokjes gelegd, zoals kleine kinderen doen, etc. En dan zou Mannoury nog haast vergeten, dat we de woorden – of liever de woordentaal die uit woorden samengesteld is – ook gebruiken als hulpmiddel bij het denken, al spreeken we ze daarbij gewoonlijk niet hardop uit. Het woord 'spreeken' kan echter ook worden gebruikt in figuurlijke zin:

Denk maar aan uitdrukkingen als 'een sprekend bewijs', 'een sprekende gelijkenis' of 'een welsprekende blik' en dergelijke meer. In die gevallen bedoelen wij enkel dat dat bewijs, of dat portret, of die blik ons iets doen *begrijpen*, of aan iets *denken*, of iets doen *gevoelen*, ook zonder dat er iets bij is gezegd. Wij zouden dat *woordloos spreek* kunnen noemen. Evengoed als er een *woordloos denken* bestaat: wanneer wij bijvoorbeeld met grote voorzichtigheid een splinter uit onze vinger trachten los te krijgen, of een

¹⁷⁷UBA BC MV, inv. nr. 116, Brief A.J.J. de Witte aan G. Mannoury (24 november 1951).

¹⁷⁸UBA BC MV, inv. nr. 116, Brief G. Mannoury aan A.J.J. de Witte (27 november 1951).

¹⁷⁹Mannoury, 'Dagboek II', p. 114.

breekbare vaas in de kast zetten. Of onze fiets besturen. Of een scherp mes hanteren. En als we dat dan niet voorzichtig genoeg doen en de splinter juist verder naar binnen drukken, of de vaas breken, of met de fiets een kind aanrijden of ongelukken maken met dat mes, . . . ja, dan krijgen we een standje en wordt ons toegevoegd: “denk toch bij wat je doet!” Maar dat is dan *denken in ruimere zin*.¹⁸⁰

En zo kunnen bijna alle woorden in engere of ruimere zin worden gebruikt. Hier zijn gemakkelijk voorbeelden van te vinden. De leerlingen zouden deze bijvoorbeeld in een schrift kunnen opschrijven of ze uit de krant kunnen knippen. Volgens Mannoury was het een heel aardige liefhebberij, dit verzamelen van ‘taalrariteiten’. Net zo aardig als het verzamelen van postzegels of prentkaarten.

Om nu op het woord ‘spreken’ terug te komen: dit werd in Mannoury’s boekje in nog veel ruimere zin bedoeld dan in de voorbeelden van zo-even:

En wel in de zin van iets *te kennen geven* of *te kennen willen geven*, op welke manier dan ook, en onverschillig of het pratende mensen betreft of schreeuwende zuigelingen of grommende honden of om een koekje bedelende olifanten.¹⁸¹

En met het woordje ‘verstaan’ in de titel was het al net zo. Ook dit moest in ruimere zin worden opgevat, namelijk in de zin van ‘iemand’s bedoeling begrijpen’, als hij iets zegt of doet om ons die te doen begrijpen. Soms kunnen we iemand’s bedoeling begrijpen, of doorzien, als hij dit juist niet wil, als hij ergens ‘omheen draait’, of iets met opzet verzwijgt, of ook wel, hetzij dan met goede of met minder goede bedoelingen, een welbewuste onwaarheid zegt:

Je kent zeker het spreekwoord: “Een goed verstaander heeft maar een half woord nodig”? Zeker, maar dikwijls is er zelfs géén ‘half woord’ nodig, om te begrijpen wat iemand van ons wil of niet wil. Maar daarvoor moet je wel een heel goed verstaander wezen, en meer letten op wat hij doet of nalaat dan op zijn woorden. Wat niet altijd gemakkelijk is! Soms nog moeilijker, dan een vreemdeling te ‘verstaan’, die je op straat naar de weg vraagt. Misschien is het een Duitser, die in Amsterdam naar “Sjiefóol” wil en Schiphol bedoelt!¹⁸²

De kunst nu van ‘spreken en verstaan’ in de allerruimste zin noemde men nogal eens met een aan het Engels ontleend woord: ‘significa’, al was die kunst zelf ook zo oud als de wereld. En daarom stond ook op het titelblad als ondertitel: “Signifisch Lees- en Oefenboekje”. Het was volgens Mannoury echter niet de

¹⁸⁰Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 1.

¹⁸¹Ibid., p. 2.

¹⁸²Ibid.

bedoeling dat de leerlingen er enkel in zouden lezen. Zij moesten er zich ook in oefenen om zelf wat waar te nemen en dit dan kort en bondig op te schrijven in hun 'verzamelalbum voor taalrariteiten'.

De tweede les ging over "Mededeling en Verzoek". Normaal gesproken gebruiken we de taal om iemand 'iets mede te delen' of om hem iets te 'verzoeken'. Een voorbeeld van een mededeling is: "Het is vandaag Maandag." Een voorbeeld van een verzoek is: "Ga je mee uit wandelen?" Maar dit is niet altijd zo gemakkelijk uit elkaar te houden, want ook met een 'mededeling' moet iemand een bedoeling hebben, al zegt hij die er niet bij:

Dat "Het is vandaag Maandag" zeg ik misschien in antwoord op een vraag (dus ter *voldoening* aan een verzoek), of om mijn kamergenoot er aan te herinneren, dat we al lang gewoon zijn, 's Maandagavonds een spelletje schaak te spelen. Of om een andere reden. Althans, als ik het tegen een wildvreemde op straat zou zeggen, zou die me zeker verbaasd aan kijken en me vragen "Wat bedoelt U?"¹⁸³

En een verzoek is eigenlijk ook een mededeling: van de wens namelijk, dat aan dit verzoek zal worden voldaan. En die wens kan wel eens wat krachtiger zijn, dan bij wat we gewoonlijk een verzoek noemen. "Op de plaats rust!" of "Voorwaarts, mars!" zijn ook verzoeken, maar dan in ruimere zin. Bij een dergelijk meer nadrukkelijk verzoek gebruiken we wel eens, hoewel lang niet altijd, de gebiedende wijs van een werkwoord: "Sta op, luiwammes!" of: "Ruk uit!" En die gebiedende wijs is toch ook weer niet altijd zo gebiedend bedoeld, bijvoorbeeld: "Doe of u thuis bent" of "Neem nog een stuk taart" zijn niet bepaald commando's. En als we iemand een sigaar of sigaret presenteren, dan hoeven we er niet bij te gebieden: "Steek eens op!" Hij begrijpt het gebaar ook zonder dat wel.

En dan spreken we ook nog vaak met elkaar zonder de merkbare wens om elkaar een mededeling of een verzoek te doen, zo louter voor ons genoegen. Sommige mensen hadden hier volgens Mannoury wel eens wat veel behoefte aan. Die konden geen ogenblik hun mond houden:

Ware babbelaars of klets-kousen, zoals men ze wel eens betitelt. De Duitsers noemen dat 'Schwatzbedürfnis' en in 't Nederlands zou je van 'praathonger' kunnen spreken. Ja, en als je lang alleen geweest bent, kun je die 'praathonger' toch ook wel eens gevoelen, al ben je anders geen 'klets-kous'.¹⁸⁴

En ook kan de taal worden gebruikt om iemand onaangenaam te zijn. Dit kwam maar al te vaak voor, aldus Mannoury. Als iemand je uitscheldt voor al wat lelijk is, dan kun je dit moeilijk een mededeling of een verzoek noemen, maar

¹⁸³Mannoury, 'Spreken en verstaan', p. 3.

¹⁸⁴Ibid., p. 4.

een ‘bedoeling’ heeft die scheldpartij toch zeker, en geen heel vriendelijke. We hebben ongenoegen, zoals het heet.

De drie wijzen van spraak- of taalgebruik nu, die zo onderscheiden kunnen worden, al is die onderscheiding dan niet heel precies, noemde men in de significa de ‘indicatieve’, de ‘volitionele’ en de ‘affectieve’ functie van de taal.

Indicatief voorzover het de blote mededeling van feiten of gebeurtenissen betreft (of liever van de *voorstelling* die de spreker zich van die feiten of gebeurtenissen vormt), *volitioneel* voorzover daarbij een *wens* of een *wil* tot uitdrukking of ter sprake wordt gebracht en *affectief* voorzover dat taalgebruik tot genoegen-in-ruimere-zin of tot het omgekeerde strekt. Of van die gevoelens (*positieve* en *negatieve affecten*) blijkt geeft.¹⁸⁵

Zoals gezegd zijn die signifische functies van de taal niet heel precies uit elkaar te houden en in de meeste ‘taaldaden’ – dit is de technische term voor ieder spreken-en-verstaan-in-ruimere-zin – zijn meer dan één van die functies te onderkennen. En vaak alle drie. De leerlingen moesten dit maar eens proberen na te gaan aan de hand van de taaldaden, die zij bij anderen waarnamen of die zij zelf verrichtten of ondergingen. Hun bevindingen moesten zij opschrijven.

De derde les ging over de vraag “Wat is een Taaldaad?” Zoals Mannoury in de vorige les had gezegd, verstond hij onder een ‘taaldaad’ ieder spreken-en-verstaan-in-ruimere-zin en in het algemeen gesproken was deze omschrijving waarschijnlijk ook wel duidelijk genoeg:

Als twee mensen een gesprek voeren, verrichten ze taaldaden. En als iemand een advertentie plaatst, of een gedicht maakt, of een boek schrijft, verricht hij ook een taaldaad. En zelfs als hij alleen maar iemand uitlacht, of zijn schouders ophaalt, of een hond aait, doet hij dat ook. Want in al die gevallen geeft hij iets *te kennen*. Omtrent hetgeen hij zich *voorstelt*, of omtrent zijn *wil*, of omtrent zijn *affecten*, om de indeling van zoëven vol te houden.¹⁸⁶

Ja, dit alles is wel heel duidelijk en eenvoudig, althans voor wie de eerste les over spreken-en-verstaan-in-ruimere-zin goed begrepen heeft. Maar als we de zaak nauwkeuriger bekijken, dan doen zich toch wel enkele moeilijkheden voor. Hoe zit het bijvoorbeeld met hem of haar, tot wie de oorspronkelijke taaldaad was gericht en die die taaldaad heeft verstaan? Kunnen we dit ‘verstaan’ nu ook een ‘daad’ noemen? En dus een taaldaad? Op het eerste gezicht zouden we misschien zeggen van niet, want hij of doet toch niets, of wel? Maar bij nader inzien is dit toch niet juist:

¹⁸⁵Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 4; zie ook p. 291, p. 428, p. 437, p. 495 en p. 530.

¹⁸⁶Ibid., pp. 5–6; zie ook p. 115, p. 179, p. 264, p. 280, p. 290, p. 378, p. 427 en p. 436.

Want zelfs wie een telefonisch bericht ontvangt, moet toch wel degelijk iets *doen*. Om het bericht te kunnen begrijpen, zal hij niet alleen de woorden, die hij hoort, in gedachte moeten *nazeggen*, maar hij zal zich ook rekenschap moeten geven van hun *betekenis*. En van de *bedoeling* van het bericht.¹⁸⁷

En dit 'begrijpen' en 'zich rekenschap geven' kan wel eens heel wat inspanning kosten. Als de telefoonlijn wat onduidelijk is, of als het leerboek van de leerlingen wat moeilijk is uitgevallen. Dit hadden de leerlingen vast wel eens ondervonden:

En daarom noemen we dat verstaan 'in het signifiisch' (of in de signifiische *vaktaal*, om het wat deftiger te zeggen) óók een taaldaad, en wel een *hoortaaldaad*, in onderscheiding van de oorspronkelijke *spreektaaldaad*. Waarbij je ook *die* vaktermen weer 'in ruimere zin' moet opvatten, maar dat zul je nu zo langzamerhand wel gewoon zijn. En degeen die die oorspronkelijke taaldaad heeft verricht, heet dan de *spreker*, en zijn wederpartij de *hoorder*. Alweer in rui . . . , nu ja, dat weet je al.¹⁸⁸

Nu kwam er misschien een heel andere vraag bij de leerlingen op. Wat taaldaden zijn, hadden zij intussen wel begrepen, maar wat is nu eigenlijk één taaldaad? Een boek schrijven is wel een daad en dit zouden we dus wel een taaldaad kunnen noemen, maar een boek wordt niet in een handomdraai geschreven. De schrijver is er misschien wel een jaar mee bezig. Iedere keer een hoofdstuk, en hiervan iedere keer een zin, tot een paar zinnen. En dit moet hij toch allemaal eerst bedenken en in zijn hoofd verwerken. Zijn dit nu ook allemaal taaldaden? Maar dan is het schrijven van een boek toch eigenlijk niet één taaldaad, maar bestaat het uit een heel groot aantal taaldaden? Hoe zit dit nu? En met een advertentie of een gedicht of een schoolopstel? Dat alles zou volgens Mannoury zeker niet zo dom gevraagd zijn, maar een afdoend antwoord kon hij er toch niet op geven:

Want taaldaden zijn geen kippeneieren of dubbeltjes, die je nauwkeurig tellen kunt. Als er tenminste geen ei bij is met een 'kneusje', of een erg *oud* dubbeltje want dan kun je wel eens in twijfel staan, of je 't nog mee moet tellen of niet. Maar taaldaden, en dan vooral *denktaaldaden* zijn meestal nog 'n beetje minder telbaar dan al of niet gekneusde eieren of geldstukjes van twijfelachtige geldigheid. Die lijken in dat opzicht meer op de golven van de zee, waar je op 't strand naar staat te kijken. Zo'n enkele hoge breker kun je dan wel voor één rekenen maar van de kleinere golfjes en rimpeltjes raak je vast en zeker de tel kwijt.¹⁸⁹

¹⁸⁷Mannoury, 'Spreken en verstaan', p. 6.

¹⁸⁸Ibid.

¹⁸⁹Ibid., p. 7.

Zodat Mannoury maar zeggen wilde, dat we het begrip ‘taaldaad’ wat ruimer en wat minder ruim kunnen opvatten en dat hetgeen we eerst één spreek-, hoor- of denktaaldad zouden willen noemen, bij nadere beschouwing altijd heel samengesteld blijkt te zijn. Zó samengesteld, dat we ook hier de tel kwijt zijn voordat we het weten. Nu ja, er zijn telbaarheden en ontelbaarheden in de wereld en de grenslijn tussen beide is met de fijnste etsnaald niet te trekken.

De vierde les had de titel “De Woordenstroom”. ‘Woorden’ in engere zin, aldus Mannoury, zijn beter telbaar dan taaldaden. Als voorbeeld noemde hij het verzenden van een telegram. Een telegram wordt per woord betaald en de postambtenaar weet precies wat hij voor een woord moet rekenen en wat niet. Hier heeft hij zijn vaste regels voor. Mannoury meende dat negentien letters het maximum was, zodat het woord ‘kampeertentententoonstelling’ voor twee woorden telde en als zodanig betaald moest worden. Dit waren dan woorden ‘in de zin van het telegramtarief’ en die zin was nog enger dan de gewone betekenis van het woord ‘woord’. Want de zetter zou zelfs ‘jeugdleiderskampeertentententoonstellingsterrein’ voor één woord rekenen en het door een ‘spatie’ van het volgende afscheiden:

Maar in *signifische* zin nemen we ’t nog wat ruimer, en noemen we bijvoorbeeld “Hoe heb ik het nou?” of “Het kan me niet schelen” één ‘woord’, of als dat misverstand kan geven: één signifisch woord. Omdat je de denktaaldaden, waarvan die zinnetjes de uitdrukking zijn, als één geheel voelt, waarin geen afzonderlijke bedoelingen of ‘tekennengevingen’ zijn te onderscheiden. Een uiting van verwondering in het eerste en van onverschilligheid in het tweede geval. Louter affecten!¹⁹⁰

Een dergelijk ‘signifisch woord’ of ‘woord-in-ruimere-zin’ kan soms uit één ‘zetterswoord’ bestaan, bijvoorbeeld “Help!”, “Brand!”, “Opgemarcheerd!”, “Hallo!” en soms uit meer, zoals in de voorbeelden hierboven. Soms is het een zinnetje en soms alleen maar een uitdrukking, een toeroep of een zegswijze, bijvoorbeeld: iemand “Een loer draaien”, ergens “De brui aan geven”, “Een hele toer”, “Malle jongens!”, “Een kink in de kabel” en honderd andere meer. Maar ook omgekeerd kan één ‘zetterswoord’ – de officiële naam is ‘lexicologisch woord’, omdat het in een lexicon of woordenboek kan voorkomen – heel duidelijk meer dan één ‘tekennengeving’ van voorstelling, wil of affect uitdrukken en dus in signifische zin weer niet als één woord te beschouwen zijn:

Dat ‘jeugdleiderskampeertentententoonstellingsterrein’ was natuurlijk een bedenkfel, maar de drie bestanddelen ‘jeugdleider’, ‘kampeertent’ en ‘tentoonstellingsterrein’ zijn toch heel gebruikelijke lexicologische woorden. Die

¹⁹⁰Mannoury, ‘Spoken en verstaan’, p. 8.

echter *in signifiſche zin* vrij ſcherp in twee ‘woorden’ uiteenvallen. Wat bij ‘aardappel’, ‘meerschuim’ of ‘rijtuig’ weer niet het geval is. En ook in dit geval is de grens weer niet ‘met een etsnaald’ te trekken, want over ‘handkar’, ‘strijkijzer’ en ‘grootvader’ kunnen de meningen verschillen. Soms ‘leven’ de bestanddelen van wat we in de grammatica een samengesteld woord noemen nog min of meer, en soms zijn die door het veelvuldig gebruik zó versmolten, dat de gebruiker er in ‘t geheel geen afzonderlijke aandacht meer aan ſchenkt. Zet ‘grootvader’, ‘grootva’ en ‘opa’ maar eens naast elkaar en haal er de etsnaald bij om een grenslijntje te trekken tussen geheel en niet geheel ‘versmolten’ ſamenſtellingen!¹⁹¹

De leerlingen moeſten niet denken dat Mannoury hun leren kon om ieder ſtuk proza of poëzie keurig netjes in ‘signifiſche woorden’ te verdelen en ze miſſchien een voor een te onderſtrepen om ze te kunnen natellen volgens even vaste regels als die van het telegramtarief of van de zinsontleding. Want hiertoe leende zijn vage omſchrijving van zojuist zich allerminst, al zouden de leerlingen die ook woordelijk uit het hoofd leren:

‘Denktaaldaden, die je als één geheel voelt’ ... Weeg dat maar eens op een goudſchaaltje na! “‘t Zou wel kunnen, maar ‘t zal niet gaan”, zoals je zeker wel eens uit de grap hebt horen zeggen. Alweer een ‘signifiſch woord’, niet? Of meen je er miſſchien twee in te horen? Wel, ik durf heus niet beweren, dat het ‘fout’ zou zijn. Want als die grappenmaker zich eens wat ſchoolmeesterachtig uitdrukte en zei: “Wat u beoogt mijnheer, is in theorie miſſchien wel uitvoerbaar, maar de praktiſche toepaſſing zou mijns inziens toch op ono-verkomelijke moeilijkheden ſtuiten”, dan zouden daarin toch wel degelijk twee meningsuitingen en dus twee tekennengevingen zijn te onderſcheiden, dat moet ik wel toegeven. En ‘t komt toch zowat op hetzelfde neer als wat die grappenmaker zei.¹⁹²

Of een ander voorbeeld:

Er is een ongeluk gebeurd, een huis ingestort of zo iets en een der omſtanders komt hevig ontdaan op ons toegelopen en barst in een niet te ſtuiten woordenſtroom los, waaruit we maar half kunnen opmaken, wat er eigenlijk is gebeurd: “O, wat verſchrikkelijk! wat een slag en wat een ſtofvolk ... ik was er haast onder ... en daar opeens ... ik wiſt niet waar ik bleef ... en m’n pet ben ik kwijt ... en het was een leven als een oordeel ... en ik kon geen hand voor ogen zien ... en wat een slag, wat een geweldige slag ... ik kan niet meer op m’n benen ſtaan ... en waar is m’n pet ...” en zo maar door tot

¹⁹¹Mannoury, ‘Spreken en verſtaan’, p. 9.

¹⁹²Ibid., pp. 9–10.

in het oneindige. Dat zouden we allemaal samen wel één signifisch woord kunnen noemen: een uiting van ontsteltenis en anders niet! Maar een Jantje sekuur telt er misschien wel vijf en twintig.¹⁹³

Neen, van vaste regels of van ‘goed’ en ‘fout’ was bij de toepassing van Mannoury’s signifi sche woorddefinitie geen sprake, want woordenstromen kunnen soms net zo onstuimig zijn als waterstromen. Wat toch niet wegneemt dat het aardig kan zijn, en misschien nog wat meer dan aardig, om op die golven en golfjes en rimpeltjes van iemands woordenstroom te letten, al is er nu juist geen huis ingestort.

De vijfde les ging over “Taalparcellen, Taalgrepen en Taalbindingen”. Om duidelijk te maken wat Mannoury bedoelde met de term ‘taalparcel’ begon hij met de vraag of de leerlingen het volgende kinderlijke grapje van de vijf en twintig vingers wel eens hadden gehoord:

“Ik heb tien vingers aan iedere hand, vijf en twintig aan handen en voeten! Raad eens, hoe we dat lezen moeten?” En de oplossing is dan natuurlijk: “Ik heb tien vingers. Aan iedere hand vijf. En twintig aan handen en voeten.”¹⁹⁴

Dit was een aardig grapje voor de kleintjes van 6 of 7 jaar oud. Maar wat die kleintjes volgens Mannoury zeker niet zouden opmerken, was dat we hier een mooi voorbeeld hebben van wat men in de signifi ca de ‘taalparcellering’ noemde: het ‘uiteenvallen’ van de taal – of beter gezegd, van de woordenstroom – in afzonderlijke delen of deeltjes en het weer ‘samensmelten’ hiervan in andere combinaties. In bovenstaand voorbeeld zijn die ‘taalparcellen’ gewone, en dus ‘lexicologische’ woorden, maar het kunnen ook ‘stukjes’ van woorden zijn, zoals voor- of achtervoegsels of uitgangsvormen. Of soms ook gehele, zogenaamde ‘staande’ uitdrukkingen of spreekwoorden en dergelijke, dus wat Mannoury ‘signifi sche’ woorden genoemd had. En als twee mensen met elkaar praten dan doen zij om de beurt een greep in de voorraad taalparcellen die zij tot hun beschikking hebben – misschien zijn het er duizend, misschien tienduizend of meer, de taalschat van de een is nu eenmaal veel rijker dan die van de ander – en fabriceren hier dan telkens weer nieuwe woordenvlechtwerkjes uit om hun bedoelingen aan elkaar kenbaar te maken: “Daar heb je nooit iets van gemerkt, als je zelf spreekt? Dat wil ik graag geloven: we doen zoveel, zonder te weten, *hoe* we het eigenlijk doen,”¹⁹⁵ aldus Mannoury.

Maar om op die ‘taalgrepen’ terug te komen, die hebben we feitelijk al leren kennen toen we het over signifi sche woorden hadden. Want dit zijn ook taalgre-

¹⁹³Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 10.

¹⁹⁴Ibid., p. 11.

¹⁹⁵Ibid., p. 12.

pen, maar dan ‘enkelvoudige’, omdat ze maar een enkele, moeilijk verdeelbare ‘bedoeling’ of ‘tekennengeving’ uitdrukken:

Maar als iemand een verhaal doet of een boek schrijft, dan is dat verhaal of het boek evengoed een taalgreep, wanneer het tenminste niet ‘als droog zand een elkaar hangt’. Maar dan een taalgreep, die uit honderd minder omvangrijke ‘grepen’ is *samengesteld*. En die weer uit kleinere, enzovoorts, enz. Het boek bestaat misschien uit tien delen, en ieder deel uit zo of zoveel hoofdstukken, en ieder hoofdstuk weer uit idem zoveel volzinnen, of halve zinnen of uitroepen! En zo’n volzin heeft dan weer een onderwerp en een gezegde. En daarin vallen dan weer te onderscheiden. . . , maar daar heb je bij de zinsontleding al genoeg over gehoord, denk ik. Allemaal taalgrepen dus, voorzover er tenminste zo iets als een afzonderlijke denkaaldaad aan te bekennen valt.¹⁹⁶

En over hoe dit ‘grijpen’ en ‘samenvlechten’ of ‘samenhechten’ eigenlijk in zijn werk gaat, is al heel wat gepiekerd en geschreven, want heel eenvoudig is dit niet, al merken de spreker en de hoorder hier zelf gewoonlijk niets van. Voor hen gaat alles ‘vanzelf’. Maar wie er zich rekenschap van wil geven hoe dit ‘vanzelf gaan’ nu precies gebeurt, moet eigenlijk op twee heel verschillende dingen tegelijk letten. In de eerste plaats op het telkens ‘bij elkaar’ behoren van twee of meer woorden, waardoor de hoorder kan begrijpen, wat de spreker bedoelt. In eenvoudige gevallen is dat ‘bij elkaar behoren’ – ‘taalbindingen’ is de technische term – heel gemakkelijk na te gaan, maar bij grotere ‘woorden-vlechtwerkjes’ moeten we al heel snel goed uitkijken, om er oog op te houden:

En dan zijn we nog maar halfweg, want bij iedere taalbinding dienen we ons af te vragen, door welke *middelen* de spreker die bindingen aan de hoorder doet gevoelen of begrijpen. De wijze van uitspreken, de toonhoogte en de klemtoon zijn stellig de meest gewone *taalbindmiddelen* (of syntagmen), dat hebben we aan het vijf-en-twintig-vingers-raadseltje al kunnen opmerken, maar die zijn op zichzelf nog bij lange na niet voldoende. Vooral niet in de *geschreven* taal, want dan moet de lezer er die toonhoogte en die klemtoon zelf bijdenken, en daar heeft-ie wel ’n beetje hulp bij nodig.¹⁹⁷

Onze woordentaal zit wel heel kunstig in elkaar, als we dit zo bedenken. Nog kunstiger dan een bouwsel uit een steenbouwdoos. Of een stoommachine. En toch begrijpen we elkaar meestal heel goed. Hoe bestaat het, zouden we haast zeggen.

¹⁹⁶Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 12.

¹⁹⁷Ibid., p. 13.

De zesde les heette “Syn-tag-me-mo-lo-gie”. Het begrip ‘syntagmemen’ ontleende Mannoury aan een artikel van A.D. de Groot.¹⁹⁸ De ‘syntagmemologie’ of ‘wetenschap der taalhandelingen’ was een heel studiegebied op zichzelf. De leerlingen konden hier nog eens professor in worden, maar dan moesten zij wel eerst een heleboel talen leren. Talen van allerlei volken en uit allerlei tijden en van boeren, burgers en buitenlui, van kleine kinderen en misschien zelfs de ‘talen’ van de verschillende diersoorten, want die waren er ook, zij het wat minder geparcelleerd. Mannoury zou er maar niet aan beginnen als hij hen was, want je kon er eindeloos mee doorgaan. Hoewel, een heel klein beetje ‘syntagmemologie’ konden de leerlingen toch wel bedrijven van tijd tot tijd, al kenden zij nog niet veel andere talen dan die van henzelf en van hun vriendjes. Want net zo goed als de leerlingen aan een plantje of een beestje wel eens wat bijzonders konden zien, al waren zij geen plant- of dierkundige van professie, net zo goed konden zij soms iets opmaken van hun eigen taalbindingen of die van hun naaste omgeving, dat de moeite van het onthouden waard was. En waar hadden zij anders hun ‘rariteitenalbum’ voor?

Hadden de leerlingen er bijvoorbeeld wel eens op gelet dat bij het spreken twee bij elkaar behorende woorden soms een heel eind van elkaar afstaan? Of anders gezegd, dat sommige taalbindingen ‘veel verder reiken’ dan anderen? En dat dan het ene syntagmeem wel eens over het andere heen springt, alsof ze haasje-over speelden? Mannoury gaf een aantal voorbeelden:

Neem maar eens het zinnetje “Tiras blaft”, dan hoort ‘Tiras’ bij ‘blaft’ dat is dus duidelijk één taalbinding. Maar als ik er van maak “Tiras *van hiernaast* blaft”, dan komen er twee nieuwe bij, want ‘Tiras’ hoort nu ook bij de taalgreep ‘van hiernaast’ en *in* die taalgreep hoort ‘van’ weer bij ‘hiernaast’. En dus springt het allereerstgenoemde syntagmeem netjes over de allerlaatstgenoemde heen. Zie je-n-’m springen?”¹⁹⁹

Als we dit met opzet doen, dan kunnen we het nog veel mooier maken:

“De man, die de hond, die de kat, die de muis gevangen heeft, gebeten heeft, geslagen heeft . . .”, nou die eet voor mijn part een spekpannekoek met stroop, dan heb je syntagmemen en haasje-over’s genoeg, zou ik denken.²⁰⁰

En als we er de rekenkunde of algebra bijhalen, dan kunnen we dit spelletje eindeloos volhouden:

Geef de bedelaar maar eens a-[a-{a-(a-a)-a]-a centen en reken eens uit, of hij er vet van kan soppen. Of heb je misschien geen algebra geleerd? Zet dan

¹⁹⁸Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. I.

¹⁹⁹Ibid., pp. 14–15.

²⁰⁰Ibid., p. 15.

in plaats van a maar 'n miljoen, veel verschil maakt het voor die bedelaar toch niet. En tel de haasje-over's maar eens na: het zijn er drie. Of zoveel je maar wilt, als je er geduld voor hebt. Want de 'rekenkundetaal' en de 'algebraataal' (ik heb ze zo meteen warempel vergeten!) zijn al net zo geduldig als het papier waar je het op schrijft!²⁰¹

En als we dan nog de draadjes en de touwtjes proberen te onderscheiden, waarmee al die woorden aan elkaar 'gebonden' zijn, de eigenlijke syntagmemen dus, dan zit hier nog veel meer aan vast dan enkel het tellen van 'hoort bij's' en 'haasje-over's'. De 'toon van spreken' en de 'gewoonte' spelen hierbij de hoofdrol, maar vaak ook wordt het woordverband door afzonderlijke verbindingswoordjes, zoals 'of' en 'van' en 'ook' aangegeven:

En als je 't goed nagaat, is de band van een boek eigenlijk ook een 'taalbindmiddel', in ruimere zin genomen, want die bindt de verschillende hoofdstukken aan elkaar. En de paginering van het boek. En heel eigenlijk ook . . . , maar ik schei er mee uit, anders droom je vannacht nog, dat je voor syn-tag-me-mo-loog moet studeren en examen moet doen.²⁰²

De zevende les ging over "Begrijpen en Doorgronden". Deze les begon Mannoury met een zin uit een kinderliedje: "Al wie met ons mee wil gaan, die moet onze manieren verstaan!"²⁰³ Dit kenden de leerlingen waarschijnlijk nog wel uit de tijd dat zij 'tussen Keulen en Parijs' speelden? Nu, dit was precies van toepassing op de vele 'talen' die de mensen met elkaar spraken, al woonden zij ook in dezelfde streek:

Want als je met een paar bankdirecteuren, of machinisten, of landbouwers in de trein zit, en ze praten over hun vak, dan begrijp je denkelijk maar heel weinig van wat ze vertellen, omdat je hun 'manieren' niet kent. En als het inbrekers van beroep waren, zou het nog heel wat onbegrijpelijker voor je wezen. Maar die praten in de tram niet over hun vakbelangen, zou ik denken.²⁰⁴

Zo heeft ook de significa, net als ieder ander vak, zijn eigen 'dieventaal'. Die hadden de leerlingen intussen wel enigszins leren verstaan: 'taaldaden' en 'taalgrepen', 'taalparcellen' en 'taalbindingen', etc. Voor de leerlingen die het allemaal nog niet zo goed uit elkaar konden houden, verwees Mannoury naar de lijst met omschrijvingen van de in de tekst voorkomende significante vaktermen, achter in het boekje. Als de leerlingen die bekeken, dan wisten zij het wel weer en konden

²⁰¹Mannoury, 'Spreken en verstaan', p. 15.

²⁰²Ibid.

²⁰³Ibid., p. 16.

²⁰⁴Ibid.

zij later een boek over signfica lezen, als zij daar zin in hadden. Niet dat dit bepaald nodig was om goed te leren spreken-en-verstaan. Bovendien leerden de leerlingen hier ook heel wat over in de grammatica- en de stijlles. Maar het allervoornaamste vak dat de leerlingen volgens Mannoury grondig moesten kennen om in het leven hun medemensen door en door te kunnen begrijpen – of doorgronden –, ook al zeiden zij niet wat hun eigenlijke bedoeling was, dát vak werd niet op school onderwezen en daar waren ook geen leerboeken over mogelijk. Want dat vak was ‘mensenkennis’ en dat kon je enkel door ondervinding leren. Door ‘bittere’ ondervinding zo nu en dan. En daar waren de leerlingen nog niet aan toe, wilde Mannoury hopen.

Maar om tot Mannoury’s eigenlijke ‘hobby’, de signfica, terug te keren:

Die bemoeit zich juist meer met de *bedoeling* van hetgeen gezegd of verzwegen wordt dan de gewone grammatica en syntaxis, hoe nuttig die ook mogen zijn. Over die bedoeling heb ik het trouwens al gehad, toen ik de drie signfische functies van de taal terloops ter sprake bracht. Je weet nog wel: de *indicatieve* functie, die de *voorstelling* weergeeft die de spreker zich van bepaalde feiten of gebeurtenissen heeft gevormd, de *volitionele* functie, die op een wens of een wil betrekking heeft, en de *affectieve* functie, die als het waren een zekere ‘kleur’ andere woorden verleent, alnaarmate de spreker gunstig of ongunstig, goedkeurend of afkeurend over het een of ander oordeelt.²⁰⁵ En als je daarop wat meer let, dan merk je al gauw, dat eenzelfde woord, het mag dan substantief, een adjectief of een werkwoord zijn, volstrekt niet altijd *dezelfde* functie in iemands taal vervult, en de ene keer een vrij wat andere voorstelling, wil of affect te kennen geeft, dan de andere. En ook, dat sommige woorden en uitdrukkingen in dat opzicht aanmerkelijk ‘rekbaarder’ of ‘leniger’ zijn dan andere, net zo goed als elastiek rekbaarder is en ijzer rekbaarder dan steen, want dat kun je niet ‘smeden als het heet is’.²⁰⁶

In de signfica wordt die rekbaarheid van woorden de ‘betekenisspreiding’, of kortweg de ‘spreiding’ van een woord genoemd. In dit verband zou zelfs van verschillende signfische ‘woordsoorten’ gesproken kunnen worden, die dan volstrekt niet altijd met de grammaticale woordsoorten overeenstemmen, al hebben ze wel veel met elkaar te maken. Maar hierover wilde Mannoury het liever een volgende keer hebben, als het de leerlingen tenminste nog niet begon te vervelen, al die ‘muggenzifterij’!

In de achtste les ging Mannoury dieper in op “Signfische Woordsoorten”. De meeste zelfstandig naamwoorden die we in het dagelijks verkeer gebruiken,

²⁰⁵Zie ook p. 678.

²⁰⁶Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 17; zie ook p. 197, p. 602, p. 612, p. 639 en p. 652.

hebben vrijwel uitsluitend een 'indicatieve' betekenis. Bijvoorbeeld een 'man', een 'paard', een 'huis', een 'hond', daar valt geen volitie of affect aan te bekennen. Dit soort nuchtere, onverschillig klinkende woorden zou Mannoury in het vervolg indicatie- of 'tekenwoorden' willen noemen, in onderscheiding van de volitie- of 'wilswoorden' en de affect- of 'kleurwoorden'. In eerste instantie lijken die 'signifische woordsoorten' zo ongeveer met de grammaticale onderscheiding van substantieven, werkwoorden en adjectieven overeen te stemmen, want als iemand iets 'doet', of ook maar iets 'probeert' te doen, of zich misschien alleen maar 'voorstelt', dat hij of een ander iets 'zou' doen, dan komt daar toch een 'wil', of in elk geval de gedachte aan een wil aan te pas. En dat 'adjectieven' vaak een 'affectieve' betekenis hebben, is ook wel duidelijk: 'mooi' of 'lelijk', 'goed' of 'kwaad'. Maar net zo duidelijk is het ook dat die overeenkomst tussen significante en grammaticale onderscheidingen lang niet altijd opgaat:

Als ik de man een 'boef', het paard, 'een knol', het huis 'een krot' en de hond 'een mormel' noem, dan zijn die substantieven onmiskenbaar *kleurwoorden*, en ook de werkwoorden en adjectieven kunnen met hun significante bloedverwanten gemakkelijk stuivertje wisselen. De 'werkwoorden' luieren, lummen en leuteren zijn toch zeker niet ongekleurd, en de adjectieven groot of klein, vast of vloeibaar, recht of gebogen daarentegen verraden uit zichzelf niet de minste goed- of afkeurende bedoeling. Zelfs 'groen' en 'geel' zijn geen 'kleurwoorden' in significante zin, maar zuivere *tekenwoorden* en niets anders. Behalve dan, als het me 'groen en geel voor ogen' begint te worden, want dat is alles behalve plezierig! Misschien ondervind je dat zelf wel, als je 'signifische woordsoorten' uit elkaar probeert te houden en er de etsnaald of het goudschaaltje (je weet nog wel?) bij wil halen ...²⁰⁷

Want die rekbaarheid, of 'betekenisspreiding', is wel een heel kostbare eigenschap van de woordentaal en maakt die veel levendiger en kleurrijker dan een algebrasom. Die levendigheid en die kleurenrijkdom kan ons echter ook wel eens lelijk parten spelen. Vooral als we te doen hebben met een 'slecht verstaander' die onze woorden heel anders opvat dan wij ze bedoeld hebben en die misschien heel nijdig wordt om een onschuldige grapje. Dan komt er natuurlijk een hooggaande ruzie uit voort, of erger misschien: haat en nijd. En dan, aldus Mannoury, kan het wel eens raadzaam zijn ons zoveel mogelijk tot nuchtere 'tekenwoorden' te bepalen, omdat die gewoonlijk minder rekbaar zijn dan 'volitiewoorden' of 'affectwoorden'. De leerlingen moesten dit zelf maar eens nagaan en bijvoorbeeld de rekbaarheden van 'een dure pijp' (kleurwoord) en 'een houten pijp' (tekenwoord) met elkaar vergelijken:

²⁰⁷Mannoury, 'Spreken en verstaan', pp. 18–19.

“Duur, duurder, duurst”, dat is goed Nederlands, maar “houtener, houtenst” is klinkklare onzin. Waar zit ’m dat nu eigenlijk in? Nu, dat is nog al ‘wiedes’, om het in schoolse jongenstaal uit te drukken. Of die pijp in de ene winkel ‘duurder’ is dan in de andere, en of hij ‘duur’ is in de ogen van Jan en ‘goedkoop’ in die van Piet of Klaas, wel, dat hangt enkel af van de winkelier, die hem verkopen en van Jan, Piet of Klaas, die hem kopen wil. Maar als die pijp nu eenmaal van hout is, kan geen sterveling er een meerschuurmer van maken. Of jij soms? Zodat we beschouwd, dat ‘duur’ of ‘goedkoop’ geen eigenschap van die pijp op zichzelf te kennen geeft, maar alleen iets vertelt omtrent de aspirant-koper of de aspirant-verkoper. In *betrekking* tot die pijp dan natuurlijk. En daarom noemt de significus zulk soort woorden *betrekkingswoorden*, en die zijn er veel meer, dan je zou zeggen. Let maar eens op taalgrepen als ‘het vermiste hondje’, ‘de onbekende ridder’ en ‘met eigen rijtuig’: dan kun toch zeker aan dat hondje, die ridder of dat rijtuig niet zien, of ze mist, onbekend en ‘eigen’ zijn of niet?²⁰⁸

En zo konden de leerlingen volgens Mannoury wel meer voorbeelden van betrekkingen bedenken, al was de onderscheiding van de zogenoemde ‘interne’ en ‘externe’ eigenschappen van een ding of een gebeurtenis niet altijd heel gemakkelijk. Woorden als ‘hier’ en ‘nu’ bijvoorbeeld zijn zuivere betrekkingen, al valt dit niet meteen zo in het oog. En de ‘spreiding’ van deze woorden omvat alle plaatsen van de hele wereld en alle tijden van de eeuwigheid. Dus alweer een ‘signifische woordsoort’? Houdt dit dan nooit op? Dat hing af van de signifische bril die de leerlingen op hun neus droegen. En wie slechte ogen had, of ze slecht wist te gebruiken, kon weinig onderscheiden. Mannoury herinnerde in dit verband aan de uil uit het oude rijmpje: “Ay, wat helpen kaers en bril, als de uil niet sien en wil!” dat hij vroeger in een kinderboek had gelezen.

De negende les had als titel “De Vliegwielerwerking van de Woordentaal”. Mannoury legde eerst uit wat een vliegwieler is: een heel groot en zwaar wiel, dat op een machine gemonteerd is om die regelmatig te doen lopen. Als de assen te snel zouden willen draaien, dan werkt het vliegwieler als een soort rem en in het tegenovergestelde geval geeft dit zware wiel door de vaart, die het heeft, weer een steuntje aan de machine. ‘Bewegingsenergie’ noemt men dat. En zo werken onze denktallden vaak ook:

Als we al te onbesuisd de straat willen ophollen, komt er allicht zo’n waarschuwend woord in onze gedachten: “Kijk uit!” “Auto!” “Aanrijding!” ... ‘t Zijn meestal maar flarden van woorden of van taalgrepen en je kunt het moeilijk navertellen, maar je matigt je onbesuisdheid toch ’n beetje, wil ik

²⁰⁸Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, pp. 19–20.

hopen. En omgekeerd: als 's morgens de wekker ratelt en je je nog graag even zou willen omkeren onder de dekens, geeft dat spraakgewoontevliegwieltje je allicht weer wat energie: "Al bij achten!" "Te laat op hok!", "Vooruit maar weer!" of wat er anders in je slaperige bol opkomt.²⁰⁹

Die vliegwieltwerking van de woordgedachten kunnen we bijzonder duidelijk opmerken als we die gedachten proberen op te schrijven. Een woedende brief althans is zelden zo onbehouden als een mondelinge ruzie, maar soms ook kunnen we iemand veel beter schriftelijk uitleggen wat we precies bedoelen, dan in een haastig gesprek. Dit lukt natuurlijk niet altijd, maar een vliegwieltje is ook geen drijfwieltje en als de stoomspanning te laag is dan staat de boel stil: vliegwieltje of geen vliegwieltje. En als de spanning te groot is, barst het hele gevaarte misschien uit elkaar en gebeuren er de gruwelijkste ongelukken: menige oorlog is tenslotte door 'boze woorden' tot uitbarsting gekomen.

Mannoury's vliegwieltvergelijking ging, zoals hij zelf zei, niet helemaal op. Dit doen vergelijkingen trouwens nooit. Een dergelijk spraakbeeld moesten de leerlingen altijd 'met een korreltje zout nemen'. Een vliegwieltje is per slot van rekening maar een dood ding, dat enkel remmen en aanzetten kan en verder niets. Maar de bestanddelen van onze 'taalschat', dus de talloze 'taalgrepen' en 'taalbindingen', die we in ons hoofd hebben, omdat we ze dikwijls hebben gehoord of gebruikt, die zijn allesbehalve dood, maar net zo springlevend als de spieringen of garnalen in het net van de visser. Die buitelen ook onophoudelijk over elkaar heen:

En zo komt het, dat onze gedachten door de kabbelende of bruisende woordenstroom, die ze meevoert, niet enkel geremd of aangezet, maar ook geordend en gerangschikt worden. Zodat de *signifische* vliegwieltwerking vrij wat gecompliceerder is dan de zuiver *mechanische*, waarmee we ze vergeleken hebben. En zelfs dat de woorden, die we spreken of schrijven dikwijls in een geheel andere *volgorde* komen te staan dan die, waarin zo oorspronkelijk bij ons zijn opgekomen. Dat kun je vooral goed opmerken, als je een spannend verhaal leest. De schrijver bewaart dan steevast het belangrijkste van wat hij je wil vertellen tot het allerlaatst, om de spanning bij zijn lezers ten top te voeren: "Daar klonken zware voetstappen op de torentrap, de vleugeldeuren van de ronde zaal vlogen open en daar verscheen . . . de onbekende ridder met het vermiste hondje op de arm!!!" Of hij met eigen rijtuig gekomen is, weet ik niet, maar wel, dat toen de schrijver het over die zware voetstappen had, de ridder en het hondje al op 't puntje van zijn tong gereed lagen, en hij ze alleen nog eventjes heeft binnengehouden, om er een mooi sloteffect

²⁰⁹Mannoury, 'Spreken en verstaan', p. 21.

voor zijn hoofdstuk mee te maken!²¹⁰

Maar ook zonder ridderromans of detectiveverhalen kunnen we die ordende en regelende werking van onze woordenschat, of liever van onze grotere of kleinere spreek-en-versta-ervaring, duidelijk waarnemen. Bij uitleggingen en verklaringen bijvoorbeeld, of bij het maken van een opstel of een meetkunde-vraagstuk, of ook bij het nadenken over wat ons te doen staat, als we in een moeilijk parket zijn geraakt, of ook bij grappen en plagerijen, of ook bij raadseltjes opgeven of bij toneelspelen, of ook bij het smeden van sinterklaasrijmpjes, of ook ... en ga zo maar door. Het exerceren en in de pas marcheren van onze woordgedachten kunnen we eigenlijk overal nagaan, waar gesproken en verstaan wordt. Als we geen uil zijn tenminste!

De tiende en laatste les besprak het onderwerp “Significa”. Mannoury hoopte dat, nu het eind van het “Signifisch Lees- en Oefenboekje” was bereikt, de leerlingen een idee hadden gekregen van wat er met *significa* nu eigenlijk bedoeld werd. Want dat het bij ‘de kunst van spreken-en-verstaan’ in hoofdzaak op de bedoeling aankomt van wat iemand zegt of op andere wijze te kennen geeft, dat spreekt toch wel vanzelf:

Nu ja, zul je misschien tegenwerpen, maar dat is toch heus zo moeilijk niet, tenzij je met doortrapte leugenaars en bedriegers te doen hebt, en met zulk volk wil ik niks-niemendal te maken hebben. En een eerlijke vent? Wat die bedoelt? Wel, precies wat ie *zegt*, en daarmee uit. Daar komen geen signifiſche taalfuncties en signifiſche woordsoorten en signifiſche vliegwielen bij te pas, zou ik menen. En wat die leugenaars en bedriegers betreft, die houden je toch vierkant voor de gek, als je ze niet door hebt, met of zonder *significa*. *En daar heb je natuurlijk allemaal schoon gelijk aan*, en die *significa*, waar je tegenwoordig nog al eens over hoort spreken (toen ik op school ging, had ik het woord nog nooit gehoord!) is dan ook niet bedoeld als een onfeilbaar middel om eerlijke lui en bedriegers van elkaar te onderscheiden. Daarvoor is die andere wetenschap nodig, waar we het ook al eens over gehad hebben, en die enkel in de ‘school des levens’, zoals de dichters zeggen, onderwezen wordt: het ‘vak’ *menschenkennis*. En *daarvoor* helpen de allerfijnste signifiſche onderscheidingen je geen ziertje. “Zeg, jongen, je das zit scheef!” “Hé? Wat?” “Eén April!!” en je loopt er lekker in, al begrijp je nog zo goed, dat dat ‘scheef’ hier een betrekkingwoord is!²¹¹

Echter, dit alles slaat enkel op iemands goede of boze bedoelingen in ‘engere’ zin, maar onze taaldaden hebben ook altijd een bedoeling in ‘ruimere’ zin, waarbij

²¹⁰Mannoury, ‘Spreken en verstaan’, p. 22.

²¹¹Ibid., p. 24.

van 'boos' of 'niet boos' geen sprake hoeft te zijn, maar die toch gemakkelijk tot allerlei misverstand aanleiding kan geven:

Want niet alleen, dat de een de grens tussen een dure pijp en een niet-dure pijp heel anders trekt dan zijn buurman, en dat Jan, Piet en Klaas de hoogste ruzie kunnen krijgen over kwalificaties als 'knol', 'boef', 'krot' en 'mormel', maar *alle* kleurwoorden hebben een ruime betekenisverspreiding, en kleurwoorden niet alleen, het woord 'significa' althans is er allerminst vrij van.²¹²

In de meeste gevallen worden deze kleinere of grotere wijzigingen in de betekenis of de bedoeling van de verschillende 'taalmiddelen', zoals de technische term luidt, door de spreker en de hoorder niet opgemerkt en juist daarom kan het zijn nut hebben om nu en dan op deze en dergelijke verschijnselen – 'verstandhoudingsverschijnselen', zoals de signfici zeiden – wat meer in het bijzonder te letten. In de voorgaande leeslesjes had Mannoury gelegenheid gehad om de leerlingen op enkele van die verstandhoudingsverschijnselen opmerkzaam te maken, maar er waren nog tal van andere merkwaardige bijzonderheden, die hij niet ter sprake had gebracht. En dit hoefde ook niet, wanneer de leerlingen enigszins de gewoonte hadden aangenomen om bij het spreken-en-verstaan wat verder te kijken dan hun neus lang was: "Want wat iemand zelf opmerkt of ontdekt, heeft veel meer waarde voor hem, dan wat een ander hem kan leren, dat heb je misschien al eens ondervonden, niet?"²¹³ De leerlingen moesten dit maar eens uitproberen. Als zij deze laatste les nog eens overlazen, dan kon het maken van de vragen en oefeningen ditmaal aan henzelf worden overgelaten. Tenminste, als zij hun signfische bril niet vergeten hadden en hun rariteitenalbum nog niet helemaal vol was. Of barstte dit nu al bijna uit de band?

Een paar maanden na het afronden van "Spreken en Verstaan" (1952) werd Mannoury ter gelegenheid van zijn 85ste verjaardag thuis geïnterviewd door een zekere Y. F. De verslaggever schreef dat toen Mannoury in 1917 benoemd werd tot buitengewoon hoogleraar in de meetkunde, de theoretische werktuigkunde en de wijsbegeerte der wiskunde aan de universiteit te Amsterdam, dit voor hemzelf als een volkomen verrassing kwam. Zijn wetenschappelijke vrienden hadden dit voorbereid zonder hem erin te kennen. Toen burgemeester Tellegen hem bericht zond van zijn benoeming, had Mannoury tegen zijn vrouw Betsy gezegd: "Ik voel me net als een schooljongen die te horen krijgt: 'nu hoef je voortaan nooit meer iets anders te doen dan spelen en snoepen ... en daar word ik nog voor betaald ook.'"²¹⁴ En het eerste wat de verslaggever te horen kreeg toen hij deze grote

²¹²Mannoury, 'Spreken en verstaan', p. 24.

²¹³Ibid., p. 25.

²¹⁴G. Mannoury, geciteerd in: PA BW, Y. F., 'Prof. Mannoury wordt 85' (Knipsel, 1952).

Nederlandse geleerde bezocht aan de vooravond van zijn 85ste verjaardag, was hoe bevoorrecht Mannoury zichzelf achtte. Nu ja, hij bewoog zich wat moeilijk, maar verder merkte hij niet dat hij ouder werd. Hij vond het heerlijk om geen haast meer te hebben. Nu kwam hij ertoe om dingen van langere adem te doen. Het derde deel van zijn handboek, *Polairpsychologische Begripssynthese*, was klaar en hierna had hij alweer een plan voltoerd dat 40 jaar oud was: een boekje over significa schrijven voor de HBS met het doel om kinderen te leren hun eigen taal en die van anderen te observeren:

Ik ben altijd een hartstochtelijk schoolmeester geweest (...) en het liefst gaf ik les aan jonge kinderen. Kinderen zo van tien tot vijftien jaar hebben een geweldige belangstelling voor abstracte vraagstukken, als ze hun maar worden opgediend in de vorm van een tastbaar kunstje. Zo heb ik ook dat boekje geschreven, met allerlei spelletjes.²¹⁵

Of het boekje “Spreeken en Verstaan” (1952) een uitgever zou vinden, was zeer de vraag, maar Mannoury had er in elk geval zijn plezier aan gehad.

Tijdens het interview kwam een kleinzoon van 2,5 jaar de kamer binnengelopen en het was duidelijk dat de grootvader ook hier zijn plezier aan had. Van de taal- en denkontwikkeling van het kleine kind kwam het gesprek vanzelf op de taal als verstandhoudingsmiddel en de onderzoekingen hieromtrent van de Signifische Kring:

Het is altijd een stokpaardje van me geweest, dat een objectieve beschouwing van verschijnselen als taal, denken en handelen binnen zekere grenzen mogelijk is. Maar de *objectieve* wetenschap van de mens staat nog op een duizend keer lagere trap dan de natuurwetenschap. Natuurlijk ben je nooit helemaal objectief: je waarneming wordt beïnvloed door je onbewuste wensen. Daarom heb ik me er altijd goed bij bevonden, begripscritische en verstandpsychologische vraagstukken te bespreken samen met mensen die heel andere opvattingen en inzichten hadden dan ik. Dat kan ook wel eens negatief werken: iemand kan, door zijn pogen om objectief te zijn, vijandig komen te staan tegenover zijn eigen standpunt. Maar dat leidt dan weer tot het onderzoek, hoe dát komt. Hoe komt het dat ik zus denk en hij zo ... dat de mensen naar die leuze luisteren en niet naar deze ... Zó kom je los van je eigen leuzen en denken.²¹⁶

De hartstochtelijke schoolmeester, die Mannoury volgens de verslaggever was, verduidelijkte deze denkbeelden met voorbeelden die hij ontleende aan de verhouding tussen Amerika en Rusland en aan de gevoelens van een bezoeker bij

²¹⁵G. Mannoury, geciteerd in: Y. E., ‘Prof. Mannoury wordt 85’.

²¹⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

een voetbalwedstrijd Nederland–België: die jammert als Nederland verloren heeft, maar hij vindt het geen zonde van zijn geld . . . waarom niet? Met die vraag naar het *waarom* van het menselijk denken en handelen moest Mannoury zijn studenten wel eens tot wanhoop hebben gebracht, maar ook tot inzicht. De wetenschappelijke drang, zei Mannoury, was niets anders dan uitgegroeide kinderlijke nieuwsgierigheid. Het ging er niet om, wat je er aan had: “Wat hebben we aan de wiskunde? Nu ja, de natuurkundige heeft er wat aan, maar ten slotte is ze een genot in zichzelf.”²¹⁷ Tussen de diepste filosofische problemen en een kruiswoordraadsel was het verschil slechts gradueel. Mannoury vertelde dat, toen hij een drukke accountantspraktijk had, hij vaak met vraagstukken rondliep die hem de hele dag niet loslieten en dat hij dan verlangde naar de avond. Dan dacht hij wel eens: “Wat kan het je in vredesnaam schelen hoeveel buigpunten die kromme heeft . . . wat heb je er aan? Bovendien is het vraagstuk waarschijnlijk al lang opgelost en staat het antwoord in boeken die je niet kent . . . waarom doe je het dan? En toch kon ik het niet laten.”²¹⁸ Nu was het avond geworden voor Mannoury en hij kon het nog steeds niet laten. Het was volgens de verslaggever een van de redenen waarom hij, die veel leed en teleurstelling had ondervonden, een gelukkig mens was. Mannoury was een wijze, van wie men waarschijnlijk eenmaal zou erkennen dat hij zijn tijd ver vooruit was geweest.

Het vinden van een uitgever voor “Spreken en Verstaan” (1952) was inderdaad niet eenvoudig. Mannoury benaderde de uitgeverijen Wolters, Kroonder en Noordhoff, maar deze hadden geen interesse.²¹⁹ Eind 1952 legde Mannoury het manuscript voor aan zijn vriend Révész. In een brief van 7 december 1952 liet Révész aan Mannoury weten dat hij het manuscript met grote belangstelling had gelezen en dat hij het uitstekend vond, “maar niet voor jongens van de eerste twee klassen van de middelbare school, die geen idee hebben van [de] problematiek, maar eerder voor de hogere klassen, voor studenten aan de Universiteit en voor belangstellenden.”²²⁰ Als Mannoury enkele vragen in het manuscript zou weglaten, die hij eigenlijk voor jongere kinderen had bedoeld, dan kon het boekje volgens hem zo verschijnen. Révész zou moeite doen om er een uitgever voor te vinden.

Mannoury bedankte Révész voor de belangstelling in zijn signifiësch schoolboekje en hij hoopte van harte dat Révész een uitgever zou kunnen vinden, die de uitgave ervan in nadere overweging wilde nemen. Wat de opzet van het werkje betrof, schreef Mannoury het volgende:

Dit eerste stukje is juist bestemd voor de leerlingen, welke met de problema-

²¹⁷G. Mannoury, geciteerd in: Y. F., ‘Prof. Mannoury wordt 85’.

²¹⁸G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²¹⁹UBA BC MV, inv. nr. 111, G. Mannoury, ‘Persoonlijk notitie’ (28 april 1952).

²²⁰UBA BC MV, inv. nr. 111, Brief G. Révész aan G. Mannoury (21 december 1952).



G. Révész.

tiek waartoe het een voorbereiding is, nog *geen* kennis hebben gemaakt. Het beoogt, hun gewoonte van *zelfwaarneming* der taalverschijnselen eigen te maken en ik heb zelf indertijd als taalonderwijzer de ervaring opgedaan, dat dit niet alleen mogelijk is, maar ook door niet à te onbegaafde leerlingen van die leeftijd (ca. 13–15 jaar) uitermate boeiend wordt gevonden.²²¹

Voor de oudere leerlingen, dus voor de hogere klassen van HBS en gymnasium, en tevens voor zelfstudie, had Mannoury een tweede boekje ontworpen: “Vertalen en Transformeren”. Ook dit boekje zou uit tien lessen met vragen en oefeningen bestaan, maar in minder kinderlijke toon gesteld en niet geïllustreerd. Hierin zouden dan achtereenvolgens in hoofdzaak de volgende begrippen behandeld worden:

- § 1–3 Spreek- en hoorbetekenis; symptomatische betekenis; groepstalen.
- § 4–6 Terminologische transformatie; taalgradatie; keuze- en uitsluitingsnegatie.
- § 7–9 Het leven der taal; geparcelleerd en ongeparcelleerd taalgebruik; muziek, zang en woordkunst.
- § 10 Relativistische en absolutistische kultuurstromingen; groepspraemissen en groepsverstandhouding (een uitvoeriger schema is ter beschikking).²²²

Mocht de poging van Révész om een uitgever te vinden, die althans niet van tevoren afwijzend tegenover de zaak stond, succes hebben dan hield Mannoury

²²¹UBA BC MV, inv. nr. 111, Brief G. Mannoury aan G. Révész (24 december 1952).

²²²UBA BC MV, inv. nr. 111, Brief G. Mannoury aan G. Révész (24 december 1952).

zich ten zeerste voor mededeling aanbevolen. Mannoury bedankte Révész nogmaals voor zijn inspanningen en hij wenste hem en zijn vrouw alvast de beste wensen bij gelegenheid van de komende jaarwisseling.

Uiteindelijk lukte het niet om een uitgever voor "Spreken en Verstaan" (1952) te vinden en Mannoury zou het manuscript van het tweede deeltje, op een enkel hoofdstuk na, niet voltooien.

In zijn laatste levensjaren kreeg Mannoury enkele lichamelijke kwalen.²²³ In juli 1952 werd hij ter observatie opgenomen in de Lutherse Diaconessen Inrichting vanwege een lichte ingewandsbloeding. Mannoury noteerde in zijn dagboek dat deze hoogst waarschijnlijk van onschuldige aard was. Na een week was hij hersteld en werd hij uit het ziekenhuis ontslagen. Een jaar later, op 9 augustus 1953, werd Mannoury door een fiets aangereden, waaraan hij enkel wat schaafwondjes en blauwe plekken overhield. Met Mannoury's gehoor ging het al langere tijd niet goed. Op 8 oktober 1954 kocht hij daarom een gehoorapparaat, een Franse hoorn, en nam dit in gebruik. Vanaf deze tijd stond Mannoury ook onder behandeling van cardioloog D. Durrer. Op 25 oktober 1954 werd er een cardiogram opgenomen.

Op 18 juli 1955 had Mannoury opnieuw een afspraak bij Durrer. Vuysje ging met hem mee naar de specialist.²²⁴ Die dag schreef Mannoury ook zijn "Aantekeningen over Seniliteitsverschijnselen", waarin hij "de door mij sedert verscheiden jaren (met veel belangstelling) bij mijzelf waargenomen (in hoofdzaak psychische) seniliteitsverschijnselen"²²⁵ noteerde. Deze verschijnselen waren volgens hem hoofdzakelijk van tweeërlei aard: vertragingsverschijnselen en uitvalsverschijnselen, die beide een grote analogie met vermoeiheidsverschijnselen vertoonden. Mannoury gaf hiervan enkele persoonlijke voorbeelden.

Op 30 december 1955 werd Mannoury 's morgens getroffen door vaatkramp in de hersenen.²²⁶ Hij was in de kamer neergevallen en korte tijd buiten westen geweest. Hierop werd hij opgenomen in de Lutherse Diaconessen Inrichting, waaruit hij een week later weer werd ontslagen. Mannoury was na zijn ziekte weer geheel hersteld en hij was tot vlak voor zijn dood gezond en opgewekt.²²⁷ Op 30 januari 1956 zat hij 's ochtends aan het ontbijt, maakte nog een grapje tegen de kinderen en stond op om naar zijn kamer te gaan, toen hij in elkaar zakte en plotseling bleek te zijn overleden.²²⁸ Hij werd 88 jaar.

De crematie vond plaats op 2 februari 1956 op begraafplaats Westerveld te

²²³Mannoury, 'Dagboek II', pp. 117, 123, 126.

²²⁴Ibid., p. 128.

²²⁵PA BW, G. Mannoury, 'Aantekeningen over seniliteitsverschijnselen' (Manuscript, 1955), p. 1.

²²⁶Mannoury, 'Dagboek II', p. 129.

²²⁷J. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 130.

²²⁸PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

Driehuis.²²⁹ Op verzoek van de overledene werd tijdens de plechtigheid niet gesproken. Mannoury's as werd verstrooid in tegenwoordigheid van zijn kinderen Jan en Cor.²³⁰

²²⁹KB HK, *De Waarheid* (3 februari 1956).

²³⁰PA BW, Brief J. Mannoury aan B. Willink (9 maart 2000).

Besluit

Aan het overlijden van Mannoury werd door verschillende dagbladen meer of minder uitvoerig aandacht besteed. De meeste ontleenden hun gegevens aan een bericht van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP). Het *Algemeen Handelsblad* en *Het Parool*, die ook Mannoury's overlijdensadvertentie plaatsten, waren het meest uitvoerig. Beide dagbladen memoreerden Mannoury als oud-hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, waar hij van 1917 tot 1937 de geschiedenis en de wijsbegeerte der wiskunde doceerde.²³¹ Er werd een korte opsomming gegeven van Mannoury's werkzame leven. Mannoury werd in 1867 te Wormerveer geboren. Van 1886 tot 1917 was hij werkzaam in het lager- en middelbaar onderwijs, en tevens werkte hij als accountant. Van 1903 tot 1915 was hij privaat-docent aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, waar hij de logische grondslagen der wiskunde doceerde. Nadat hij een jaar buitengewoon hoogleraar was geweest, was hij van 1918 tot 1937 gewoon hoogleraar in de meetkunde, theoretische werktuigkunde en wijsbegeerte der wiskunde aan diezelfde universiteit. Hierna bewoog hij zich in het bijzonder op het gebied van de signfica, waarover hij een standaardwerk schreef. In 1946 werd hem het eredoctoraat aan de Amsterdamse universiteit verleend. Mannoury schreef talrijke wetenschappelijke werken en verwierf internationale bekendheid op zijn gebied.

In *De Telegraaf* van 2 februari 1956 schreef I. Gans een persoonlijke herinnering. Volgens Gans was Mannoury een man die de vrijheid zeer was toegedaan.²³² Zoals zovele van zijn tijdgenoten had hij grote verwachtingen van de Russische Revolutie. Zijn inzicht dat de zaak van de vrijheid daar misliep, kwam later dan bij mannen als Gorter en Pannekoek. Niettemin stuurde Mannoury, toen Stalin zich als dictator opwierp en Trotski naar Alma Ata verbande, een sympathietelegram aan deze laatste. Natuurlijk werd dit telegram door de Russische geheime politie (GPOe) onderschept en Mannoury werd door de Communistische Partij Holland (CPH) vanwege zijn 'wandaad' ter verantwoording geroepen. Zijn proces vond plaats in de zaal van de voormalige Handwerkers Vriendenkring te

²³¹KB HK, *Het Parool* (31 januari 1956); KB HK, *Algemeen Handelsblad* (31 januari 1956).

²³²KB HK, *De Telegraaf* (2 februari 1956).

Amsterdam. De intellectuelen van het partijbestuur hadden een boetpredicatie opgesteld die echter, om het proletarisch effect te verhogen, door een arbeider in hemdsmouwen en met een pet op werd voorgelezen. Toen, aldus Gans, deze brave borst echter bij de passage was aangekomen, waarbij hij de zaal toeriep dat er nauwelijks moeilijkheden in de Russische partij waren uitgebroken, of deze intellectueel, en hierbij wees hij met de vinger naar Mannoury op zijn beklagenstoeltje, stond klaar om de partij in de rug aan te vallen, toen stond Mannoury op en doceerde met zijn vinger voor zich uit: “Kameraad, een professor kan zich vergissen, maar een arbeider óók!”²³³

In de *Provinciale Zeeuwse Courant* van 31 januari 1956 herdacht J. Brander Mannoury’s Vlissingse periode. Mannoury werd in 1910 benoemd tot leraar in de wiskunde en het boekhouden aan de Gemeentelijke HBS en Handelsschool te Vlissingen.²³⁴ Brander, die ook uit Amsterdam kwam, werd destijds benoemd tot leraar in de aardrijkskunde aan diezelfde school.²³⁵ Hij herinnerde zich dat Mannoury in zijn nieuwe woonplaats spoedig opzien, en bij een deel van de bevolking ergernis, verwekte door op zaterdagmiddag en -avond in de Sint Jacobsstraat en naaste omgeving te colporteren met het maandblad *Het Socialisme*.²³⁶ Mannoury behoorde met onder anderen Gorter, Roland Holst en Wijnkoop tot de groep van de meer revolutionair gezinden, die in 1909 de Sociaal-Democratische Partij (SDP) oprichtte en zich afzette tegen de revisionistische richting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) onder leiding van Troelstra. Toen de SDP in 1918 overging in de CPH, bleef Mannoury het communisme trouw. Op zijn 80ste verjaardag zocht Brander hem op en wenste hem geluk, waarbij Mannoury verklaarde nog steeds communist te zijn.

Mannoury onderscheidde zich ook op een bijzonder terrein van wetenschap: de signfica, waarvan hij een van de grondleggers was. Het was volgens Brander niet te verwachten dat een zo eminente en veelzijdige geleerde als Mannoury was, die in 1910 reeds Europese vermaardheid bezat, lang in Vlissingen zou blijven. In 1917 werd Mannoury benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de wiskunde, de mechanica en de wijsbegeerte van de wiskunde aan de gemeentelijk Universiteit te Amsterdam. De doctorstitel verkreeg hij later eersholve, honoris causa.

Van Mannoury’s Vlissingse collega’s uit de jaren 1910–1917 waren er nog enkelen in leven. Van de leerlingen heel wat meer en zij herinnerden zich Mannoury als “de bescheiden man, de voortreffelijke docent, zijn warm-menselijke eigenschappen, de zachtmoedige, de idealist.”²³⁷ In een dagblad paste volgens

²³³KB HK, *De Telegraaf* (2 februari 1956).

²³⁴KZ HK, *Provinciale Zeeuwse Courant* (31 januari 1956).

²³⁵KB HK, *Het Nieuws van den Dag* (20 juli 1910).

²³⁶KZ HK, *Provinciale Zeeuwse Courant* (31 januari 1956).

²³⁷KZ HK, *Provinciale Zeeuwse Courant* (31 januari 1956).

Brander geen lijst van titels van Mannoury's wetenschappelijke en literaire werk. Hij maakte een uitzondering voor een gedichtje van Mannoury dat geïnspireerd was door het uitzicht op de baak, die vanuit Mannoury's woning op de Boulevard Bankert te zien was. Met dit gedichtje, dat de titel "De Rode Baak" droeg, sloot Brander zijn in memoriam af.²³⁸

De Groene Amsterdammer van 4 februari 1956 maakte een vergelijking tussen de Franse generaal M.J. Mannoury en de Nederlandse filosoof Mannoury. Het zot verstand had in 1914 weer eens tot een oorlog geleid. Het was toen, dat generaal Mannoury bekend werd. In de Marneslag stond hij aan de uiterste linker vleugel met van her en der bijeengeraapte, deels matig opgeleide troepen. Met dit gebrekkig hulpmiddel had hij de nederlaag van een miljoenenleger weten te voorkomen. *De Groene* wilde het echter niet over deze generaal Mannoury hebben, maar over de zachtmoedige wijsgeer Mannoury, die een paar dagen eerder hoogbejaard was heengegaan. Van klein onderwijzer bracht hij het tot hoogleraar. Hij was echter meer dan dat, een echte geest van de toekomst. Deze Mannoury – "Ge zult hem wel niet kennen"²³⁹ – had het ondanks gebrekkige hulpmiddelen, matige opleiding en late erkenning ver gebracht. Hij had 'uiterst links' gestaan, schreef het blad, maar of hij in een wereldcrisis een nederlaag had weten af te wenden, viel nog niet te zeggen. Het overwinnend doorwerken van zijn frisse en oorspronkelijke denkbeelden moest aan de komende eeuwen worden overgelaten.

Mannoury had liefde voor zowel de meetkunde als voor de mensentaal, en dit was volgens *De Groene* een vruchtbare combinatie:

Wij moeten uit de mist van verwarrend woordgebruik. Wij moeten leren zindelijk denken en zindelijk spreken. Psychische massa-hygiëne! Het redelijk denken, en het gemeenschappelijk denken, moeten nog worden geoefend. Daartoe dient eerst de taal gezuiverd, zoals de wiskundige het op eigen terrein al heeft gedaan.²⁴⁰

Verder schreef *De Groene* dat Mannoury uitnemend helder was in zijn lessen. Hij had een zo sprankelend vernuft, dat hij telkens zijpaden insloeg met heerlijke vergezichten. Hier wegwijs in te worden, viel voor zijn leerlingen echter nog niet mee. In dit verband werden twee kenmerkende citaten aangehaald. Het eerste was een fraaie, speelse uitval uit Mannoury's jongere dagen:

Is tweemaal twee vier? Hoeft niet: Waarom niet? Omdat in sommige dozijnen dertien gaan en acht dagen niet veel anders is dan een week. Omdat er

²³⁸Zie ook p. 193.

²³⁹UBA BC MV, inv. nr. 78, *De Groene Amsterdammer*, 'Gerrit Mannoury', *De Groene Amsterdammer* (Knipsel, 1956), p. 4.

²⁴⁰Ibid.

mensen zijn die stotteren en potloden zonder punt. In één woord, omdat de noodzakelijkheid, die in wiskunst ligt, niet van ijzer is maar van papier.²⁴¹

Het tweede schreef Mannoury, toevallig in de dagen van generaal Mannoury's zege, tegen alle dogmatiek: "Een weten dat het vragen verleerd heeft, is het weten niet waard."²⁴²

Synthese bracht een speciaal herdenkingsnummer uit, dat geheel aan Mannoury was gewijd. Er werden artikelen in het tijdschrift opgenomen van enkele van zijn leerlingen, vrienden en bewonderaars, te weten: Beth, G. Bourgin, Van Dantzig, J.L. Destouches, De Groot, Heyting, Naess, Meertens, de *Synthese*-redactie en De Witte.

De *Synthese*-redactie herinnerde zich Mannoury in haar bijdrage als volgt:

Mannoury was a synthetic spirit, meaning that he was able to understand divergent trends of thought and that he knew how to combine divergent views without violating the 'meaning' of the 'sign users'. He himself has repeatedly propounded original and penetrating views, especially in his writings on the foundations of mathematics and, resulting from these, in those of analytical and synthetical significs. The ineffectual way in which political and even scientific discussions are held, was an everlasting annoyance to him.²⁴³

Mannoury verkondigde zijn relativisme niet alleen in theorie, maar hij bracht het ook in praktijk.²⁴⁴ Meningsverschillen waren voor hem niet van principiële aard en ze waren niet onoverbrugbaar:

Mannoury, who, with regard to any divergence of opinion, always conceded that his opponent was also right *up to a certain point*, had the tendency to exceed all the traditional limits, both in daily life and in science. According to him, these are not two sharply separate spheres, but spheres whose intellectual activities gradually pass from the one to the other.²⁴⁵

Hoewel Mannoury's intellectuele erfenis volgens de redactie een schat aan wetenschappelijke informatie bevatte, en dus een schat aan nieuwe ideeën, hadden zijn activiteiten niet geleid, en zouden niet leiden, tot de oprichting van een 'school' in de traditionele zin van het woord:

On the contrary, notwithstanding his personality and his lectures were highly stimulating and fascinating, he himself did not aim at cultivating a circle

²⁴¹G. Mannoury, geciteerd in: De Groene Amsterdammer, 'Gerrit Mannoury'.

²⁴²G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²⁴³*Synthese* (Redactie), 'Obituary Gerrit Mannoury', *Synthese*, 10a (1956/1958), p. 410.

²⁴⁴Schmitz, *De Hollandse significs*, p. 238.

²⁴⁵*Synthese* (Redactie), 'Obituary Gerrit Mannoury', p. 411.

of followers who would be echoing the words of their master. Some of Mannoury's friends will remember in this connection his own words: "May Heaven guard me from a school of Mannouryans!"²⁴⁶

Mannoury had grote invloed op zijn vrienden en leerlingen, maar zijn werk is vooral beperkt gebleven tot een kleine kring van bewonderaars. Dit kwam niet alleen doordat Mannoury voornamelijk in het Nederlands schreef, maar ook door zijn kenmerkende manier van schrijven, waarmee de lezer zich vertrouwd moest zien te maken. Men zou, aldus de redactie, kunnen zeggen dat, om Mannoury's werk te begrijpen, men Mannoury zou moeten 'kennen' en dit laatste was niet eenvoudig.

Verder schreef de redactie dat *Synthese* met het overlijden van Mannoury een belangrijk verlies had geleden. Ook het Internationaal Signifisch Genootschap, dat reeds jarenlang verbonden was aan het tijdschrift, betreurde het onherstelbare verlies van zijn mentor en een van zijn oprichters, wiens denken zich liet karakteriseren door de volgende woorden van Mach: "Auch ist noch zu bedenken, dasz bei jedem Gedanken in hervorragender Weise die ganze Menschheit beteiligt ist. Sie hat an dem Gedanken mitgedacht, sie denkt mit und wird weiter mitdenken."²⁴⁷ Deze woorden, die Mannoury zich eigen had gemaakt, werden regelmatig door hem geciteerd.

De *Synthese*-redactie maakte ook een biografisch en een bibliografisch overzicht voor het herdenkingsnummer. Het bibliografisch overzicht is echter verre van volledig en bevat diverse slordigheden.²⁴⁸

Van Dantzig meende dat een artikel ter nagedachtenis aan Mannoury niet de gebruikelijke vorm moest hebben van een in memoriam, dat vaak uitmondde in overdreven lofuitingen van de resultaten en de successen van de overledene, "for Mannoury highly disliked all kind of eulogy. He never was asking for consent, and always for criticism."²⁴⁹ In plaats daarvan gaf Van Dantzig een uiteenzetting van de meest kenmerkende aspecten van Mannoury's filosofie. Hij meende Mannoury's werk globaal in de volgende categorieën onder te kunnen brengen: de relativistische filosofie, de filosofie van de wiskunde, de signfica en de taal filosofie, de epistemologie en de massa-psychologie. Deze lichtte hij in zijn *Synthese*-artikel nader toe. Mannoury's puur wiskundige werk zou hij in een ander artikel bespreken.

Hoewel Van Dantzig het niet op alle gebieden met Mannoury eens was, had hij altijd grote bewondering voor hem gehad:

²⁴⁶Synthese (Redactie), 'Obituary Gerrit Mannoury', p. 411.

²⁴⁷E. Mach, geciteerd in: *ibid.*, p. 412; zie ook p. 624.

²⁴⁸Van Nieuwstadt, 'De Nederlandse signfica', p. 361.

²⁴⁹Van Dantzig, 'Mannoury's impact on philosophy and significs', p. 423.

And one may say, I believe, without the slightest exaggeration, that with respect to exactitude of observation and interpretation of acts of discourse, to vivacity of mind, wit and fantasy, he is unsurpassed by modern philosophers, whereas his ability of condensing profound thinking in a few words and the sometimes untranslatable beauty of his emotional style rank him among the greatest philosophers of history.²⁵⁰

Van Dantzig bewonderde Mannoury's moed als denker en als mens.

Beth schreef in zijn bijdrage aan het herdenkingsnummer dat het destijds een nogal gedurfd besluit van de gemeente Amsterdam was om het venia legendi toe te kennen aan een man, die toen nog geen academische titel had en die bovendien van plan was les te geven over een onderwerp waarvan vrijwel niemand in die tijd zelfs maar gehoord had. Het besluit om Mannoury aan te stellen tot privaat-docent aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam bleek later echter volledig gerechtvaardigd te zijn. Beth besprak Mannoury's *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie* (1903), de openbare les die Mannoury ter opening van zijn colleges had gehouden.

Heyting, die Mannoury's relativisme samenvatte in de uitspraak: "Every belief in the absolute validity of a statement was nothing but superstition,"²⁵¹ droeg aan het herdenkingsnummer bij met een bespreking van Mannoury's boek *Methodologisch und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909). Hij wilde geen waarderend oordeel over Mannoury's boek geven, want: "One never reads the work of an original, vigorous and sincere mind without gaining by it. Moreover, reading Mannour's [sic] work is a pleasure because of his very personal, mildly hitting sense of humor."²⁵²

Bourgin haalde in zijn artikel enkele persoonlijke herinneringen aan Mannoury op. Destouches leverde een korte bijdrage over Mannoury's instrumentalistische visie op de natuurwetenschap en De Witte interpreteerde Mannoury's signfica als een vorm van linguïstische pragmatiek.²⁵³ In de bijdrage van Meertens viel de nadruk op de behaviouristische en neopositivistische elementen in Mannoury's denken, hetgeen hem deed concluderen dat Mannoury tot een voorbije periode van sociologische benadering behoorde. Het herdenkingsnummer bevatte ook stukken van De Groot en Naess, maar die refereerden niet of nauwelijks aan Mannoury's werk.

Beth schreef ook een persoonlijk in memoriam in *Euclides* van 1 juni 1957. Het heengaan van Mannoury, in leven hoogleraar in de wiskunde aan de Universiteit

²⁵⁰Van Dantzig, 'Mannoury's impact on philosophy and signficis', p. 423.

²⁵¹Heyting, 'Mannoury's "Methodologisch und Philosophisches zur Elementar-Mathematik"', p. 441.

²⁵²Ibid., p. 444.

²⁵³Van Nieuwstadt, 'De Nederlandse significa', p. 361.

van Amsterdam, op de hoge leeftijd van ruim 88 jaar, zou door de lezers van *Euclides* met ontroering zijn vernomen. Hoewel Mannoury tot het eind van zijn leven niet alleen een zeldzame frisheid van geest had, maar hij ook een ongewone werkracht en productiviteit had bewaard, bewoog hij zich sinds 1940 nog maar zelden in het openbaar: "Juist door het samengaan van deze beide omstandigheden was hij reeds bij zijn leven een min of meer legendarische figuur geworden, wiens persoonlijkheid na zijn verscheiden in veler herinnering onverbleekt zal voortleven."²⁵⁴

Beth gaf een korte schets van Mannoury's werkzame leven. Mannoury had, toen hij in 1917 het professoraat aanvaardde, al een loopbaan achter zich. Hij was achtereenvolgens werkzaam geweest als onderwijzer, leraar en accountant en had in 1903 toelating verkregen als privaatdocent voor de logische grondslagen der wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam. De opsomming van deze nogal uiteenlopende werkzaamheden gaven volgens Beth reeds een indruk van de beweeglijkheid van Mannoury's geest. Een adequaat beeld van de buitengewone veelzijdigheid van Mannoury gaf ze echter nog allerminst:

Want deze beoefende niet alleen de wiskunde, waarvan hij de grondslagen diepgaand bestudeerde, en de wijsbegeerte, maar werd tevens de eigenlijke grondlegger van de *significa*, een geheel nieuwe tak van wetenschap, waarvoor hij de gegevens, behalve in de beide reeds genoemde gebieden, moest zoeken in psychologie en sociologie. En, alsof dit alles niet genoeg was, ontplooidde hij, als vurig voorstander van een radicaal socialisme, ook een grote activiteit op politiek gebied.²⁵⁵

In de loop der jaren schreef Mannoury een lange reeks van kleinere en grotere geschriften van zeer uiteenlopende aard. Beth noemde, zonder naar volledigheid te streven, het voornaamste werk, zo nodig door toevoeging van een nadere omschrijving, om zo een samenvattend overzicht te geven van Mannoury's wetenschappelijk werk.

Hoewel Beth persoonlijk geen volgeling van Mannoury was en hij tegen sommige van diens denkbeelden zelfs ernstige bezwaren koesterde, wilde hij toch graag getuigen van zijn grote bewondering en diepe erkentelijkheid voor Mannoury's werk, dat op hem, evenals op vele anderen, een sterk stimulerende en inspirerende invloed had uitgeoefend en was blijven uitoefenen. De affectieve beaming of verwerping van Mannoury's denkbeelden zou naar zijn idee op den duur plaatsmaken voor een zorgvuldig afwegen van het voor en tegen, maar dat deze denkbeelden tot in de lengte van dagen telkens opnieuw zouden moeten worden doordacht, leed voor hem geen twijfel: "Wij bezitten in Mannoury een

²⁵⁴E. W. Beth, 'In memoriam Gerrit Mannoury', *Euclides*, 32:9 (1957), p. 298.

²⁵⁵Ibid.

wijsgeer van groot formaat, die later erkend zal worden als één der wegbereiders voor het denken van een tijd, die nu nog toekomst is.”²⁵⁶

Van Heyting verscheen een persoonlijk woord in *Folia Civitatis*, het Amsterdamse universiteitsblad. Volgens Heyting zouden er meer ruimte en meer schrijftalent nodig zijn dan hem ter beschikking stonden om de zeer bijzondere, boeiende persoonlijkheid die Mannoury was, en diens veelzijdige werkzaamheid op politiek, sociaal en wetenschappelijk gebied ook maar enigszins te schetsen, of om van de steun die velen van hem als vriend of als vereerd voorbeeld hadden ondervonden te beschrijven. Hij zou zich beperken tot hetgeen Mannoury voor de wetenschap en voor de universiteit had betekend. Voor beide had hij pionierswerk verricht. Mannoury was begonnen als onderwijzer en werd later leraar, maar hij had buiten zijn beroep velerlei belangstelling. Op wetenschappelijk gebied hield hij zich vooral bezig met de wijsbegeerte der wiskunde en meer in het algemeen met de signfica. Heyting refereerde aan de bekende “Signifese Dialogen” (1937), waarin de discussies in de Signifische Kring – waartoe Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken en Mannoury behoorden – werden weergegeven:

Mannoury was, evenals zijn voorgangers, tot de signfica, dat is het nauwkeurig onderzoek naar de betekenis, waarin woorden gebruikt en begrepen worden, gekomen uit de idealistische overweging dat mensen in betere verstandhouding zullen samenleven, wanneer ieder zich rekenschap geeft van de zin, waarin een ander de woorden gebruikt. Hij was echter de eerste, die de signfica uitwerkte tot een wetenschap, waarvan hij de grondbegrippen zo nauwkeurig mogelijk vastlegde.²⁵⁷

Tot op hoge leeftijd had Mannoury zich met deze studie intensief beziggehouden en het gaf hem veel voldoening dat de drie delen van het *Handboek der Signifika* in de laatste 10 jaar van zijn leven waren verschenen. In de keuze van de signfica als studiegebied en in de wijze waarop Mannoury haar uitwerkte, kwamen volgens Heyting enige der meest opvallende eigenschappen van Mannoury’s geest naar voren:

Sterke sociale belangstelling, oorspronkelijkheid, die voor geen hypothese, hoe gewaagd ze ook moge schijnen, terugschrikt, levendigheid, die iedere dogmatiek of verstarring uitsloot, en scherpe, onbarmhartige kritiek, ook op eigen werk. Deze eigenschappen toonde hij ook op zijn colleges, die altijd fris en afwisselend waren, en in de omgang met zijn studenten, aan wie bij zware eisen stelde, maar voor wier levensomstandigheden en moeilijkheden

²⁵⁶Beth, ‘In memoriam Gerrit Mannoury’, p. 300.

²⁵⁷PA BW, A. Heyting, ‘In memoriam Prof. Dr. G. Mannoury’, *Folia Civitatis*, 9:13 (Knipsel, 1956), p. 1.

van allerlei aard hij altijd grote belangstelling had.²⁵⁸

Van blijvend belang voor de Universiteit was het feit dat Mannoury de stoot had gegeven tot de studie van de grondslagen der wiskunde. Hij begon zijn colleges over dit onderwerp in 1903 als privaat-docent en hij zette ze voort in de jaren 1917–1937, toen hij hoogleraar was. Hoewel Mannoury een te weinig dogmatische geest was om school te maken, en hij dit ook niet wilde – hetgeen typerend was voor zijn persoonlijkheid –, was het zeker voor een deel te danken aan de belangstelling die hij wist te wekken, dat de Amsterdamse universiteit intussen een eervolle plaats innam in de studie op dit gebied, dat in de laatste decennia over de gehele wereld tot grote bloei was gekomen.

Zeer velen, onder wie Heyting zelf, hadden als leerling of door lezing van zijn geschriften de invloed van Mannoury's denkwijze ondergaan. Deze had de richting, die de wijsbegeerte der wetenschap in de laatste decennia had ingeslagen, in belangrijke mate beïnvloed. In 1946 bood de Amsterdamse universiteit aan Mannoury, die de doctorstitel niet bezat, een eredoctoraat aan. Iedereen die zijn werk kende, stemde met dit eerbetoon volledig in.

Tot slot schreef Heyting dat hij veel aan Mannoury te danken had:

Door zijn puntigheid en intransigente intellectuele eerlijkheid was ieder gesprek met hem interessant en prikkelde het tot nadenken. Hij bleef tot op hoge leeftijd helder van geest; nog verleden jaar kwam ik onder de indruk van de jeugdige frisheid waarmee hij een discussie voerde.²⁵⁹

Des te sterker zou ieder die hem kende zijn heengaan als een groot verlies voelen.

In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 4 februari 1956 schreef Van Ravesteyn een bericht over “de op Oud-Testamentische leeftijd heengegane oud-hoogleraar in de mathematica en filosoof Mannoury.”²⁶⁰ Zonder twijfel was met dit heengaan een der merkwaardigste geesten verdwenen die Nederland en misschien zelfs Europa in de twintigste eeuw hadden gekend. Mannoury was een wiskundige van naam en betekenis, maar over die betekenis kon Van Ravesteyn als leek niet oordelen. Dit liet hij aan de vakgenoten over. Maar Mannoury was ook een filosoof en een politicus, dat wil zeggen een man wiens intense belangstelling behalve naar abstracties ook naar de mens en de mensenmaatschappij uitging. Bij wie hem lange tijd hadden gekend en hadden gadegeslagen, moest de vraag rijzen of die laatste interesse zelfs de eerste niet overtrof:

Evenaren deed zij haar zeker. En in dit opzicht mag Mannoury wel met zijn wereldvermaarde vakgenoot Bertrand Russell worden vergeleken, zo niet op

²⁵⁸Heyting, ‘In memoriam Prof. Dr. G. Mannoury’, p. 1.

²⁵⁹Ibid.

²⁶⁰UBA BC MV, inv. nr. 78, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (4 februari 1956).

één lijn gesteld, al heeft misschien zijn Nederlandschap, met misschien nog andere factoren, verhinderd dat hij dezelfde faam heeft bereikt.²⁶¹

Mannoury had een intense belangstelling in de mens en in de menselijke samenleving, die hem al vroeg, als jong leraar te Helmond en daarna te Vlissingen, naar de uiterste linkervleugel van de socialistische beweging voerde, die in die jaren als ‘marxistisch’ werd bestempeld. Zo werd hij in 1909, toen de leiding van de nog jonge SDAP de Tribunisten dwong om de grote partij te verlaten, een van de medestichters van de kleine radicale groep, de SDF, die na precies tien jaar van naam veranderde, zich communistisch noemde en deel ging uitmaken van de in dat jaar gestichte Derde Internationale.

In het eerste partijbestuur van de jonge partij met haar ongeveer 400 leden kon men Mannoury afgebeeld zien met Gorter, naast het triumviraat – Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop – dat aan het partijtje leiding gaf:

Maar, kenmerkend voor deze mathematische geest, bijna van de aanvang af en tot het einde toe, d.w.z. het jaar 1925, toen dit leidende triumviraat met Moskou's bevelen in conflict kwam en aftrad, was Mannoury de consequente opposant en criticus, die geen gelegenheid verzuimde om op zijn eigenaardige apodictische wijze de leiding te kapitelen, waar hij maar heel kort deel van uitmaakte.²⁶²

Marxist in de strenge zin van het woord is Mannoury volgens Van Ravesteyn nooit geweest. Men behoefde hiervoor maar een studie als *Mathesis en Mystiek* (1925) te lezen, die voor rekening van de schrijver door de Wereldbibliotheek werd uitgegeven. Mannoury noemde dit boekje: “Een significante studie van kommunisties standpunt”, maar dit standpunt was zeker niet het officiële communistische standpunt van de Russische partij, al waande Mannoury zich een zo trouw en orthodox aanhanger van de Communistische Internationale, dat hij haar in 1925 zijn hulp verleende om het driemanschap af te zetten, dat aan de Nederlandse partij leiding had gegeven. Waande, omdat de ontwikkeling in het Russische en dus in het internationale communisme hem enkele jaren later alsnog buiten haar gelederen dwong, toen Stalin zich na Trotski's uitbanning tot alleenheerser maakte. Maar communist bleef Mannoury zich noemen, communist op zijn eigen manier. En hierin openbaarde zich de echte Nederlander in hem en zeker de volstrekt onafhankelijk geest.

“Een significante studie van kommunisties standpunt”, dat was de ondertitel van de verhandeling van 1925, die reeds voorafgegaan werd door een in het Duits geschreven studie *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (1909) en een boek over *Het Boeddhisme* (1907), en die gevolgd

²⁶¹UBA BC MV, inv. nr. 78, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 februari 1956).

²⁶²UBA BC MV, inv. nr. 78, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 februari 1956).

werd door tal van studies en een groot werk over die significante wetenschap, waarvan hij, met Brouwer en met Van Eeden, de stichter in Nederland was. Kort na de bevrijding had Mannoury, reeds op hoge leeftijd, in een studie die hij *Relativisme en dialektiek* (1946) noemde en die hij nader omschreef als “Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer”, de wetenschap, waar hij, naast de wiskunde, zijn hele leven aan had gewerkt, samengevat in een beknopte en voor zover mogelijk populaire vorm. De wetenschap van de significante stelde zich vanaf het begin vooral tot doel door taalzuivering en taalbezinning te geraken tot bezinning over maatschappelijke mensheidsproblemen. Mannoury had haar volgens Van Ravesteyn enorm verrijkt en verdiept. En het beknopte geschrift van 1946, met zijn heldere samenvattingen in de twee wereldtalen Engels en Russisch, was reeds in staat hiervan iedereen te overtuigen die belang stelde in de wijsbegeerte en in de ontwikkeling van de menselijke samenlevingen.

Met Mannoury, zo sloot Van Ravesteyn af, was zonder twijfel een grote geest in Nederland heengegaan, een geest, wiens betekenis eerst een latere ontwikkeling geheel zou omvatten. Maar ook – hierover kon zeker geen twijfel bestaan bij wie hem mochten kennen – een bij uitstek goed, edel mens, een mens zonder blaam of vrees.

In *Het Vrije Volk* van 2 februari 1956 berichtte F. de Jong over het overlijden van Mannoury onder de titel “Prof. Mannoury. Heel Leven van Strijd voor Duidelijk Begrip”. Met Mannoury, die op 30 januari 1956 op hoge ouderdom te Amsterdam was overleden, was een der merkwaardigste figuren uit een generatie van vroegere socialistische theoretici heengegaan. Maar ook een van de weinige beoefenaars in Nederland van de significante, van de leer die duidelijk en scherp de begrippen – vooral de begrippen in het taalgebruik – wilde markeren. Van huis uit onderwijzer, was het uiteenzetten van zijn gedachten, het beleren, hem altijd bijgebleven, aldus De Jong. Dit gold voor zijn privaat-docentschap aan de Amsterdamse universiteit, waar hij van 1903 tot 1915 de logische grondslagen der wiskunde uiteenzette, dit gold voor zijn latere professoraat (1917–1937), waarbij hij les gaf in de meetkunde en de wijsbegeerte der wiskunde. Bij deze universitaire loopbaan was het merkwaardig dat Mannoury pas vier jaar na zijn toelating als docent zelf door het staatsexamen het recht verwierf om aan de universiteit te studeren, terwijl tevens zijn doctorstitel hem pas na zijn professorale loopbaan, in 1946, en wel honoris causa verleend werd.

Naast zijn wiskundige lessen aan de universiteit en zijn significante lessen, die in een reeks van boeken waren neergelegd, was het vooral ook Mannoury’s belerende werkzaamheid geweest in de voor-communistische en communistische beweging van vóór 1930, die de aandacht trok. Bij de meest linksen uit die merkwaardige groep van marxistische intellectuelen, die zich om het maandblad

De Nieuwe Tijd gegroepeerd hadden – Gorter, Roland Holst en P. Wiedijk – had Mannoury zich min of meer aangesloten. Met de twee dichters deelde hij de behoefte aan een klare en toch ook meeslepemde betoogtrant, met de laatste van het drietal deelde hij de behoefte aan haarfijn doordachte onderscheidingen:

Voortbouwend op het daarbij gemaakte onderscheid tussen de algemene en de speciale vorm der verschijnselen, stelde hij als middel tot benadering voor de meer algemene [vorm der verschijnselen] de taal, voor de meer speciale [vorm der verschijnselen] de wiskunde [voor]. In de praktijk van het menselijk denken echter bleken hem deze grenzen niet absoluut te handhaven. Taal en wiskunde beide zijn uitdrukkingmiddelen van het onderling verband der mensen. Zij zijn m.a.w. zowel verbonden met de menselijke ziel als met de maatschappij, die een veelheid van onderlinge samenhangen is. Zo wordt in deze theoretische redenering het belang van de maatschappij-inrichting duidelijk en ook de betekenis, die deze heeft voor het menselijk denken. In marxistische termen: de verhouding van 'onder en bovenbouw'.²⁶³

De algemene opvattingen die Mannoury hieromtrent koesterde en die hij nooit afliet als maatstaf aan te leggen voor de speciale ontwikkeling, die zich in de partij voordeed, brachten hem ertoe, de persoonlijke vrijheid van meningsuiting fel voor te staan. Ook met de Russische Revolutie was de communistische maatschappij, waarin als vanzelf de geesten der mensen gelijk gericht zouden zijn, immers nog niet gegrondvest. De veelheid van mening was onvermijdelijk, alleen al omdat ze er was. Ingrijpen in die veelheid en het opleggen van geestelijke dwang beschouwde Mannoury als een fascistische afwijking. Een afwijking in het bolsjewisme, dat deze kritische en toch ook bijna mystiek te noemen geest altijd kritisch aanvaard had.

Mannoury had al voor de Russische Revolutie zijn kritiek geuit in merkwaardige, korte, als stellingen geschreven, ingezonden stukken in *De Tribune*. In zijn brochure *Heden is het Keerpunt* (1930), staafde de opposant zijn houding aan de hand van zijn brieven en telegrammen, die hij naar Moskou en Nederlandse instanties gezonden had. Dit was volgens De Jong niet de houding van een man die oppositie wilde voeren om die oppositie zelf, maar wel die van iemand die uit de wrijving der meningen de waarheid naar voren zag komen: "De ken-mogelijkheden van de mensen zijn immers maar klein en veelal verward. Ontknoping van die verwarring betekende voor Mannoury de geestelijke voorbereiding van de grotere eenheid der mensheid, die hem als ideaal voor ogen

²⁶³UBA BC MV, inv. nr. 78, F. de Jong, 'Prof. Mannoury. Heel leven van strijd voor duidelijk begrip', *Het Vrije Volk* (Knipsel, 1956).

stond.”²⁶⁴ Aan die ontknoping had Mannoury zijn grote na-oorlogse werken gewijd: het tweedelige *Handboek der Analytische Signifika* (1947–1948) en de *Polairpsychologische Begripssynthese* (1953).

De redactie van *Spartacus* memoreerde Mannoury in haar blad van 17 maart 1956. Met wijlen Mannoury – op hoge ouderdom op 30 januari 1956 te Amsterdam overleden en drie dagen later in alle stilte te Westerveld gecremeerd – was een man heengegaan, die in de Nederlandse arbeidersbeweging een geheel aparte plaats had ingenomen. Diverse omstandigheden hadden de redactie belet om reeds eerder over Mannoury's overlijden te berichten, maar ze wilde zijn dood toch niet onopgemerkt voorbij laten gaan, omdat hij in het laatste deel van zijn leven meermaals blijk had gegeven sympathie te koesteren voor die stromingen in de Nederlandse arbeidersklasse, waarvan *Spartacus* zich de directe erfgenaam voelde, sympathie ook voor de *Spartacus*-opvattingen zelf.

De redactie verwees naar het artikel van De Jong in *Het Vrije Volk*, waarin Mannoury werd ingedeeld bij de meest linksen van de *Nieuwe Tijd*-groep, die bestond uit onder anderen Gorter, Roland Holst en Wiedijk.²⁶⁵ Het was inderdaad juist dat Mannoury zich bij deze groep had aangesloten, maar hier moest onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat zijn politieke levensweg toch een heel andere was geweest dan die van de door De Jong genoemden, anders dan die van Gorter wel in de eerste plaats:

Tegenover het bolsjewisme was hij veel minder kritisch ingesteld dan een Rosa Luxemburg. Veel langer dan Gorter en Pannekoek en hun directe geestverwanten heeft hij het uitgehouden in de Derde Internationale van Moskou. En toen hij 't eind van de twintiger jaren, naar aanleiding van de vervolging van Trotzki en de Trotzkasten door Stalin, met de heersers in het Kremlin brak, toen geschiedde dat geenszins omdat hij in 't bolsjewisme een aan de proletarische bevrijdingsstrijd vijandige beweging had herkend.²⁶⁶

Met de opmerking dat Mannoury minder kritisch dan Luxemburg was, bedoelde de redactie niet dat hij niet kritisch zou zijn geweest. Integendeel, een kritische instelling behoorde tot het wezen van Mannoury. Al voor de Russische Revolutie uitte hij in ingezonden stukken in *De Tribune* een scherpe kritiek op de politiek van de partij, waaruit later de bolsjewistische partij in Nederland zou voortkomen. En ook later schuwde Mannoury het niet, gedreven door zijn eerlijkheid en zijn rechtvaardigheidszin, om stelling te nemen tegenover bolsjewistische goden en half-goden, hetzij in Nederland, hetzij in Moskou.

²⁶⁴De Jong, 'Prof. Mannoury'.

²⁶⁵Zie p. 708.

²⁶⁶*Spartacus* (Redactie), 'Prof. G. Mannoury overleden', *Spartacus* (Knipsel, 1956), p. 7.

Wat was dan het verschil tussen Mannoury en bijvoorbeeld een Gorter, tussen Mannoury en Luxemburg, tussen Mannoury en onder andere de leden van de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD), die op het wereldcongres van 1921 een felle en principiële strijd voerden tegen het Executief-comité van de Communistische Internationale? Dit bleek onder andere uit het telegram dat Mannoury op 17 januari 1928, bij het bekend worden van Trotski's verbanning naar Alma Ata, aan Stalin stuurde en waarvan de inhoud luidde: "Heden is het keerpunt". Diezelfde woorden plaatste Mannoury twee jaar later als titel boven een brochure, waarin hij zich verdedigde nadat hij uit de bolsjewistische partij was geroyeerd. Voor de anderen, voor Gorter etc., was de verbanning van Trotski geen keerpunt in de Russische Revolutie:

Kwam voor Mannoury toen 't moment, waarop voor hem gold: tot hertoe en niet verder, voor die anderen was dat al veel eerder gekomen. Op het tijdstip namelijk, waarop duidelijk bleek, hoezeer de weg van Moskou verschilde van de weg, die 't strijdend proletariaat bewandelt.²⁶⁷

In 1927 koesterde Mannoury nog de grootste bewondering voor wat hij noemde 'het geesteswerk van Lenin'. Op dat moment echter was bij velen in West-Europa het inzicht al gerijpt, dat voor zover de omwenteling van 1917 proletarische strijdvormen en proletarische tendensen had laten zien, Lenin en Trotski hiervan volstrekt niet de representanten waren. In de Roerstrijd van 1920, in de strijd die in 1921 in Midden-Duitsland woedde, stond de Bolsjewistische internationale nog tegenover de strijdende proletariërs. Lenin en Trotski stonden toen in Rusland nog vooraan op het toneel. Voor Mannoury vormden deze gebeurtenissen echter geen aanleiding om met de partij te breken. Het conflict tussen hem en het bolsjewisme kwam pas in volle scherppte naar voren als gevolg van Stalins politieke intriges tegen zijn politieke concurrenten:

Toch moet men vaststellen, dat het conflict tussen Mannoury en de bolsjewisten ook zonder de Trotski–Stalin–crisis zou zijn gekomen en wel degelijk toch 'n diepere ondergrond had. Mannoury hoorde niet in de bolsjewistische partij. En dat blijkt overduidelijk ook uit sommige passages van z'n verdedigingsgeschrift "Heden is het keerpunt", ondanks het feit, dat hij zich daarin op de bodem van 't bolsjewisme stelt.²⁶⁸

In de genoemde brochure schreef Mannoury: "Niemand heeft altijd gelijk en niemand heeft ooit *volkomen* gelijk, Trotski niet en Lenin niet en Marx niet (...)." ²⁶⁹ Dit getuigde volgens de redactie van *Spartacus* van een kritische instelling – zei

²⁶⁷Spartacus (Redactie), 'Prof. G. Mannoury overleden', p. 7.

²⁶⁸Ibid.

²⁶⁹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

ze niet reeds dat Mannoury wel degelijk kritisch was – die volkomen in tegenstelling was met het geestelijke klimaat van het bolsjewisme. Het was juist deze kritische instelling, ook met nadruk ten opzichte van Marx geformuleerd, die gemaakt heeft dat de Mannoury van ná 1930 zoveel dichter bij stromingen als de Groep van Internationale Communisten en de Communistenbond Spartacus was komen te staan:

Stromingen, waarin van blinde Marx-verering nimmer sprake is geweest, stromingen, die het Marxisme als methode van onderzoek, niet als een soort van ‘religie’ hanteren, een ‘religie’, die met vele andere religies dit gemeen heeft, dat zij de geest doodt; in het speciale geval van de marxistische religie dan zowel de geest van het Marxisme als de geest van de arbeider.²⁷⁰

Mannoury was een intellectueel. Hij stond niet zelf, althans niet direct, midden in de klassenstrijd van de arbeiders. Dit was ongetwijfeld mede de oorzaak van zijn late breuk met Moskou. Toch heeft hij op zijn wijze gevochten voor klaarheid in het proletarisch denken en om die reden wilde de redactie van *Spartacus* hem gedenken.

In het socialistisch orgaan *Perspectief* van 15 februari 1956 opende De Wolff zijn nieuwe rubriek “Van Eigen Heem” met zijn herinneringen aan Mannoury:

“Was Mannoury”, zo vraagt de lezer wellicht, “één onzer, zodat hij voor ons als één van eigen heem mag gelden?” “Hij was”, zo antwoord ik, “in niet-beperkte zin genomen, zeer zeker één der onzen en in geen geval voor ons, links-socialisten, een uitheemse. Zijn strijden en denken liepen op zijn minst met ons streven parallel.” Mannoury zelve zal zo vaak als wiskundig docent zijn hoorders hebben uiteengezet, dat ook parallel-lopende lijnen een ontmoetingspunt bezitten, al meent ook het verstarde denken, dat dit niet zo is. Neen, sterker nog, zijn denklijn moet de onze zijn!²⁷¹

De Wolff begon met een beschouwing van Mannoury’s levensloop. Van eenvoudig schoolmeester werkte Mannoury zich op tot leraar in de wiskunde. In 1903 trad hij als privaat-docent in de filosofische grondslagen van de wiskunde de Amsterdamse universiteit binnen, waar hij dan in 1917 als hoogleeraar de geschiedenis en wijsbegeerte der wiskunde doceerde.

Een bewijs hoezeer Mannoury zich altijd met de eenvoudige arbeider verbonden voelde, was dat hij lid wenste te zijn van de Federatie van Personeel in Openbare Dienst. Immers, zo dacht en voelde hij, ook hij was een ‘gemeente-werkman’. En hij, die een gewaardeerd gast was op symposia waar het zuivere denken werd

²⁷⁰Spartacus (Redactie), ‘Prof. G. Mannoury overleden’, p. 7.

²⁷¹UBA BC MV, inv. nr. 78, S. de Wolff, ‘Mannoury is gestorven’, *Perspectief* (Knipsel, 1956).

ontleed, voelde zich altijd het meest thuis in de kring van de socialistische arbeiders. De Wolff vermeldde ook, omdat waarschijnlijk niemand het meer wist, dat Mannoury in 1902 een organisatie schiep, de Sociaal-Democratische Studieclub, waarvan hij zelf enkele jaren de secretaris was. Met prachtige rapporten over onder andere de arbeidstijd en de arbeidsverhoudingen in Nederland had de Studieclub de socialistische literatuur in Nederland verrijkt en kostbaar materiaal bijeengebracht.

Toen kwam 1909, het buitengewoon congres van de SDAP te Deventer. Mannoury behoorde niet tot de *Tribune*-figuren. Wijnkoops optreden was hem reeds vóór Deventer onsympathiek. Maar het royement van Deventer beschouwde Mannoury als de schending van het vrije woord. En zonder de vrije gedachtewisseling, zo was zijn diepste overtuiging, was de strijd voor het socialisme ijdel, nutteloos. Toen de SDP, de partij van de afgescheidenen, was opgericht, schreef Mannoury aldus:

Want even zeker als het geestelijk leven en de produktievorm van de maatschappij de weersijden zijn van één ding, even zeker is de strijd, die het socialisme voert een dubbele: de klassenstrijd met onze tegenstanders om de staatsmacht en de gedachtestrijd, die het proletariaat met zich zelf heeft uit te vechten om de geestesmacht.²⁷²

Van 1909 tot 1929 zou Mannoury onverschrokken pal staan voor de vrije meningsuiting voor ieder in de linkse groep, waarvan hij lid geworden was. Steeds probeerde hij de arbeiders de hierboven geciteerde opvatting, deze zo dialectische overtuiging, bij te brengen. Mannoury was volgens De Wolff een van de weinigen die het voor Wiedijk opnam, toen deze het uiten van zijn mening onmogelijk werd gemaakt door Wijnkoop en de zijnen. En hoezeer hij het ook met Trotski's tactiek oneens was, hij vocht in volle felheid tegen het onrecht dat Trotski werd aangedaan in de Communistische Internationale én in Nederland. Van 1925 tot 1929 gaf Mannoury al zijn geesteskracht om deze schande te keren. Hij wist hoe hopeloos zijn strijd was, maar hij streed hem. Men verweet hem van de kant van de partijleiding dat hij die strijd op 'slinkse' wijze voerde: "*Mannoury 'slinks'! Bij alle heiligen der socialistische kalender, hoe durfden zij.*"²⁷³

Mannoury verdiepte zich, aldus De Wolff, steeds meer in de leer der signfica, op welk gebied hij internationaal één van de grootsten werd, zichzelf hiermee troost verschaffend en hiermee trachtend de arbeiders het begrip bij te brengen over onderbewuste gevoelens, die hun strijd vertroebelden. Dan riep hij uit:

Het komt mij voor, dat wij tot een meer wetenschappelijke grondvesting van onze levens- en wereldbeschouwing moeten komen, dan tot nu toe

²⁷²G. Mannoury, geciteerd in: De Wolff, 'Mannoury is gestorven'; zie ook p. 163.

²⁷³Ibid.

mogelijk was. De nieuwere ontwikkeling van de relativiteitstheorie op het gebied der natuurkunde, van de psychoanalyse op dat der zielkunde en van de significa op dat der taalwetenschap heeft een zodanige grondvesting en ontleding doorvoerbaar gemaakt en stelt ons in staat *aan onze leuzen hun eenzijdig karakter te ontnemen en daaraan een dialectische onderbouw te verschaffen*.²⁷⁴

Al zijn moeite om partijgenoten hiervan te overtuigen, was resultaatloos, evenals de emotievolle woorden die hij richtte tot de Russische geheime politie (GPOe), nadat er nieuwe gruwelen hadden plaatsgevonden: “*Die Wahrheit des Kommunismus ist seine Gerechtigkeit und seine Menschlichkeit*.”²⁷⁵ Uiteindelijk werd Mannoury in november 1929 geroyeerd uit de CPH.

Ondanks alles wat hij ondervond, had hij tot in zijn laatste levensjaren geloofd – en dit was bij Mannoury ‘weten’ – in de uiteindelijke overwinning van de arbeidende klasse op alle machten van het verleden. En daarom was hij vol vertrouwen dat eens de mensheid de zedelijke hoogte zou bestijgen, waartoe hij opgeklommen was. Voortdurend waarschuwde hij tegen het grote gevaar van sektarisme en hij riep als middel hiertegen alle arbeiders op tot ‘het denkwerk’. Maar ook dit denkwerk, zo schreef hij – hoe dialectisch! – “kan enkel door *aller* inspanning en *aller* samenwerking tot stand worden gebracht. *Want waarlijk leven is samenleven en waarlijk denken is samendenken*.”²⁷⁶

De Wolff eindigde zijn herinneringen met de opmerking dat de socialisten met trots konden verklaren, dat Mannoury, de grote wetenschapsman, wier woorddaad, denkdaad en levensdaad altijd één waren, ook hen toebehoorde: als socialistisch denker en strijder ‘van eigen heem’.

In *Wetenschap en Samenleving* schreef Scheffer, op verzoek van de redactie, als oude vriend van Mannoury een artikel te zijner nagedachtenis. Het zou voornamelijk persoonlijke herinneringen bevatten omtrent de mens en de significus Mannoury. Op 2 februari 1956, zo begon Scheffer, werd op Westerveld het stoffelijk overschot van Mannoury gecremeerd. Er waren, behalve de familie, hoogstens een 25-tal belangstellenden... Vreemd? Ja, en toch ook weer niet, maar hierop zou Scheffer nog terugkomen.

Met het overlijden van Mannoury was het leven van een beminnelijk, vriendelijk, uiterst bescheiden mens en een zeer oorspronkelijke en diepe denker afgesloten. Wilde Scheffer hem in enkele grove trekken schetsen dan leek hem het beste om te beginnen met hun kennismaking ongeveer 32 jaar geleden. Het ging zo:

²⁷⁴G. Mannoury, geciteerd in: De Wolff, ‘Mannoury is gestorven’.

²⁷⁵G. Mannoury, geciteerd in: *ibid*.

²⁷⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid*.

Ik zou mijn dochtertje dat met een zijner dochtertjes te zijnen huize had gespeeld en daar had gegeten gaan halen. Van Mannoury had ik reeds veel gehoord en ik hoopte van die gelegenheid gebruik te kunnen maken om hem te spreken. Mijn gedachten zaten toentertijd nogal in de knoop en ik vertrouwde erop dat hij, als professor, mij wel het een en ander zou kunnen vertellen wat waardevol zou kunnen zijn. Om met de afloop te beginnen: ik kwam daar om 18.30 en ging om 0.30 zeer voldaan naar huis. Mijn dochtertje was inmiddels afgehaald of thuis gebracht, dat herinner ik mij niet meer. – Of ik professor iets mocht vragen, ik had zoveel op 't hart. Natuurlijk, natuurlijk, heel graag zelfs, kom maar even mee naar mijn kamer – en daar hebben wij dan 'even' kennis gemaakt.²⁷⁷

Het was de eerste en de laatste keer geweest dat Scheffer hem met professor had aangesproken, want bij het afscheid nemen zei Mannoury dat hij hem maar Gerrit moest noemen en zo was het gebleven tot 3 januari jl. toen Scheffer hem in het ziekenhuis een kort bezoek bracht, nadat Mannoury de zoveelste waarschuwing van zijn bloedvaten had gekregen om het wat kalmer aan te doen. Maar kalm aan doen mocht dan lichamenlijk mogelijk zijn, zijn geest trok zich er niets van aan, die was tot vlak voor zijn dood zeer levendig gebleven:

Je komt als geroepen, zei hij, die eerst avond bij onze kennismaking, nadat wij enige tijd hadden gepraat. Ik heb juist een boekje geschreven en nu moet jij me eens vertellen wat je ervan denkt, ik geloof wel dat je daar antwoord in zult vinden op verschillende vragen die je gesteld hebt; binnenkort wordt het uitgegeven. Natuurlijk ben ik onmiddellijk gaan lezen, eenmaal, tweemaal, maar véél begreep ik er niet van. En zo kwam er een volgend praatavondje en daarna weer een en nog een en was de cyclus ingeluid van honderden praatjes en diepgaande gesprekken benevens pakken brieven over en weer die van zo buitengewoon belang voor mij zijn geweest en nog zijn.²⁷⁸

Mannoury had Scheffer scherper leren denken, problemen scherper leren stellen, alleen al door zijn aandacht te vestigen op de talloze voetangels en klemmen, die in ons verstandhoudingsmiddel, de taal, verborgen liggen. Het was hier niet de plaats daarop dieper in te gaan. Scheffer wilde er nu mee volstaan met te zeggen dat dit boekje voor hem een bron van wijsheid was gaan betekenen, al wilde hij eraan toevoegen dat hij, hetgeen hij eruit geleerd had, niet cadeau had gekregen. *Mathesis en mystiek* (1925) luidde de titel en het had als ondertitel "Een signifiëse studie van kommunisties standpunt". Men kon dit standpunt delen of niet, dat

²⁷⁷UBA BC MV, inv. nr. 78, W. Scheffer, 'In memoriam Gerrit Mannoury', *Wetenschap en Samenleving*, 10:2 (Knipsel, 1956), p. 13.

²⁷⁸Ibid.

was het belangrijkste niet, maar wél dat men inzag dat “alle weten en begrijpen betrekkelijk is tot verlangen en beogen,”²⁷⁹ met andere woorden dat niemand absoluut ‘objectief’ kan zijn en dat bijvoorbeeld iedere discussie, hoe objectief wellicht ook bedoeld, nooit gevoerd kan worden “zonder er de levende Adam in te betrekken, die de *dingen des geestes* benoemt met de *wil*, ze te beheersen, en het meest *abstracte dogma* omvat in zijn premissen *diezelfde geestesdingen* en *diezelfde wil*.”²⁸⁰ Vandaar ook de mededeling van zijn ‘kommunisties standpunt’. Als alle standpunten eens zo duidelijk zouden blijken uit geleerde en minder geleerde betogen, uitspraken en discussies . . .

Door Scheffer dus een bron van wijsheid genoemd, door enkele geleerden, naar hem ter ore was gekomen, ‘dat malle boekje van Mannoury’ genoemd. Zou Mannoury’s politieke standpunt hier iets mee te maken hebben gehad, vroeg Scheffer zich af, en meende men wellicht dat de mate waarin men een standpunt deelde of afwees evenredig was aan het gehalte dat een geestesproduct aan wijsgerigheid bevatte? “Als die mensen dat boekje nu eens *goed* hadden *durven* lezen,” vervolgde hij, “want er is niet alleen denkmoeid voor nodig om zo’n boekje te schrijven, maar ook moed om het te *willen* begrijpen. Misschien hadden zij het dan minder mal, maar wel gevaarlijk genoemd. Dat zou ik althans beter begrepen hebben.”²⁸¹

Zoals gezegd begreep Scheffer er aanvankelijk niet veel van en toen dit al spoedig ter sprake kwam, zei Mannoury tegen hem: “Dat doet niet veel ter zake als je de opgave en de oplossing [in het boekje] maar begrepen hebt, want in de overweging zeg ik toch maar steeds hetzelfde.”²⁸² Mannoury hoopte dat in de eerste plaats de katholieke arbeider er wat van zou leren en die opmerking maakte Scheffer wel bijzonder duidelijk welk onbegrensd en onwankelbaar vertrouwen Mannoury had in de mogelijkheden van de mens en in het bijzonder in de mogelijkheden om het denken los te maken van dogma’s.

Bij een veel latere gelegenheid, toen Mannoury’s *Relativisme en dialektiek* (1946) verscheen, wenste Scheffer hem veel succes. In het voorbericht van dit werk komt de volgende zinsnede voor: “Uitgangspunt en leidende gedachte was het gradualiteitsbeginsel, voortvloeiende uit de uiteindelijke onsplitsbaarheid van het ons rechtstreeks introspektief gegeven levensbewustzijn.”²⁸³ “Och,” antwoordde Mannoury, “eigenlijk kunnen we slechts op succes hopen bij hen die dit uitgangspunt met ons delen. Jij en ik doen dat.”²⁸⁴ Ja, dit kon Scheffer wel beamen, maar in het doordenken en het formuleren was Mannoury hem dan

²⁷⁹G. Mannoury, geciteerd in: Scheffer, ‘In memoriam Gerrit Mannoury’, p. 13.

²⁸⁰G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²⁸¹*Ibid.*, pp. 13–14.

²⁸²G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 14.

²⁸³G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²⁸⁴G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*, p. 4.

toch wel héél erg ver de baas. En Mannoury's antwoord hierop kon Scheffer wel weer raden: dit betekende óók alweer niet zo heel veel. Scheffer had door zijn langjarige omgang met Mannoury geleerd, beter te doen, het er toen maar bij te laten. Die opmerking paste weer precies in zijn onbegrensd vertrouwen en zijn mildheid in oordeel over anderen, en het was onbegonnen werk om hieraan te gaan tornen. Mannoury wilde er eenvoudigweg nooit van horen.

Scheffer refereerde in zijn in memoriam aan *De Groene Amsterdammer* van 4 februari 1956, waarin een kort artikel over Mannoury was verschenen. De schrijver van dit artikel zei onder meer: “Deze Mannoury, ge kent de naam wellicht niet . . .”²⁸⁵ Scheffer onderstelde dat de schrijver dit vrij juist taxeerde. Hoevelen zouden zelfs Mannoury's naam niet eens kennen en hoe weinigen zijn enorme pionierswerk:

Och Wim men zal later, veel later wel eens van ons (!?) zeggen, wat gebrekkig en primitief, maar ik troost me er maar mee dat b.v. de chirurgie van een paar honderd jaar geleden aan dezelfde euvelen mank ging. Men zal er toch aan moeten geloven, men worstelt wel met taalproblemen maar zoekt de oplossing te veel in de woorden en te weinig in de ingewikkelde psychologische processen die gepaard gaan met spreken en schrijven enerzijds en met horen en lezen anderzijds, maar men zal het wel gaan leren.²⁸⁶

Woordelijk herinnerde Scheffer zich niet meer wat Mannoury had gezegd, maar hier kwam het toch op neer.

In het vervolg richtte Scheffer zijn woorden persoonlijk tot Mannoury:

Gerrit, je lichaam is niet meer in ons midden maar je werk zal nu pas beginnen te leven. Het zal wel langzaam gaan, maar om slechts één voorbeeld te noemen, je meesterlijke onderscheiding tussen hoor- en spreekbetekenis van een taaldaad draagt reeds vruchten, zij het veel te weinig en wie zich, om te beginnen, slechts in de consequenties van die onderscheiding eens ernstig gaat verdiepen zal er meer van willen weten en als hij dan nog de moed kan opbrengen om verder te gaan zal hij nog wel eens lelijk in de war raken.²⁸⁷

Wie echter, al was het maar éénmaal, duidelijk inzag waar het om ging en wat het betekende, die zou zich niet spoedig meer laten afschrikken. Hij zou er spoedig zelf de vruchten van plukken, alleen al omdat hij beter leerde verstaan. Verder schreef Scheffer:

²⁸⁵De Groene Amsterdammer, geciteerd in: Scheffer, ‘In memoriam Gerrit Mannoury’, p. 14; zie ook p. 699.

²⁸⁶G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

²⁸⁷*Ibid.*

Gerrit mijn hartelijke dank voor het vele dat ik van je heb geleerd. Je bent je tijd enige generaties vooruit geweest en de kwantitatief geringe belangstelling bij je crematie was er ook een gevolg van. Je hebt nieuwe wegen uitgestippeld maar zij moeten nog verder gebaad worden. Een zware en veelomvattende arbeid, want er moet bijzonder veel gewied en omgehakt worden. Het is, om je nog eenmaal aan te halen, onze verdampte Plicht. Je bent een prachtig voorbeeld van een onversaagde pionier en het nageslacht zal je de erkenning geven die de meesten van je tijdgenoten je onthielden.²⁸⁸

Scheffer sloot af met een persoonlijk citaat van Mannoury. Enige jaren eerder had Scheffer een gevoelig verlies geleden. Mannoury schreef hem toen slechts twee regels. Voor wie zijn dood eveneens een gevoelig verlies betekende, hoopte Scheffer, dat zij, evenals hij, troost zouden vinden in wat Mannoury hem schreef:

Wat wij verliezen, is een verwachting, die ijdel bleek.

Wat wij behouden, is een herinnering, die steeds rijker wordt.²⁸⁹

²⁸⁸Scheffer, 'In memoriam Gerrit Mannoury', p. 14.

²⁸⁹G. Mannoury, geciteerd in: *ibid.*

Summary

Gerrit Mannoury (1867–1956). A relativist thinker

This study comprises research into the life and work of Gerrit Mannoury (1867–1956), a Dutch mathematician, philosopher and communist. The main aim is to present an overview of Mannoury's relativistic thinking by describing and analysing some of his most important scientific and political texts, in the context of his life.

Mannoury started his career as a teacher at primary and secondary schools. He was also employed as a private tutor, headmaster and accountant. In addition, he was appointed unpaid university lecturer at the *Gemeentelijke Universiteit* (Municipal University) of Amsterdam. Eventually, he was appointed professor there, although he had no academic degree. After his retirement the Municipal University of Amsterdam awarded him a honorary doctorate. Mannoury's main fields of interest, outside mathematics pure, were philosophy of mathematics, history of mathematics and didactics of mathematics, as well as philosophy, signification, mass psychology and politics. Each of these fields was approached from a relativistic point of view and in this sense one could say that Mannoury's relativism – the idea that distinctions are not to be understood as absolute, but as gradual distinctions – was the only subject of activity for most of his life. Mannoury applied this relativism consequently to his own ideas. He was never asking for consent, but always for critique. He did not accept any fixed definitions, he did not use any consistent terminology, and he always tried to avoid that his ideas were considered as a kind of philosophical system. In order to do justice to Mannoury's relativism, the reader is therefore asked to apply this *reservatio mentalis* and not to understand the statements in this book too dogmatically.

This study, in which text analysis and historical investigation are in constant interplay, is not only based on Mannoury's published works, but also on archival materials like manuscripts, typescripts, personal notes, newspaper clippings, diaries, postcards and letters. The division of chapters follows Mannoury's career chronologically. A summary of the book is given below.

After a short introduction, chapter 1 gives a description of Mannoury's child-

hood and adolescence. It describes the history of Mannoury's family and focusses on the family he grew up in. Mannoury was born on 17 May 1867 in Wormerveer, a village near Amsterdam, as the son of Gerrit Mannoury, a merchant captain, and Anna van Beek. He had a brother Jan and a sister Dora. After his father died in 1868 the family moved to Amsterdam where Mannoury attended primary school: first the Rozenschool and then the Nieuwenhuizenschool. With a scholarship of the city of Amsterdam he attended the *Hogere Burgerschool* (Higher Civic School) with a five-year program. Because of financial problems the family had to split up. Mannoury moved to the Schaap family in Amsterdam where he would stay till he passed his final examination in 1885. Three months after his examination he succeeded in obtaining the teacher's certificate.

Chapter 2 discusses Mannoury's appointments as a teacher at primary and secondary schools. In 1886 Mannoury became third and later on second teacher at the public primary school of Binnenkant no. 18 in Amsterdam and, after obtaining his certificate KI (mathematics) in 1887 and the headmaster's certificate in 1890, he was successively mathematics teacher at *Instituut Schreuders* (Institute Schreuders) in Noordwijk-Binnen, *Instituut Baudet* (Institute Baudet) in Arnhem and the *Openbare Handelsschool* (state commercial school) in Amsterdam. Because of order problems in the classroom Mannoury had to resign in the course of his second school year and he left for Oosterhout to become a teacher at *Instituut Vredeoord* (Institute Vredeoord). In 1893 he obtained his certificate KXII (bookkeeping) and from 1894 onwards he also worked as a self-employed accountant.

Chapter 3 describes the period in which Mannoury held a position as a private tutor of the son of millionaire H.P. Tindal, who lived in 's-Graveland in summer and in Amsterdam in winter. In this period, probably in the academic year 1893–1894, Mannoury enrolled at the Municipal University of Amsterdam to study mathematics and he attended a first course in mechanics that was taught by D.J. Korteweg. Mannoury was an excellent student and Korteweg supported him whenever he could, e.g. by giving him private lessons at his home. In 1895 Mannoury obtained his certificate KII (mechanics). He took a number of other courses, but he never completed his university studies. In this period Mannoury also met F.W. van Eeden and L.E.J. Brouwer, both of whom played an important role in his life. Furthermore, this chapter pays attention to Mannoury's journey to the South African Republic (Transvaal Republic) where Mannoury had to pick up his brother Jan, who had fallen seriously ill. It also discusses two central texts: "Mannoury's brief aan Van Eeden" (1897), a letter Mannoury wrote to Van Eeden, and "De Zoogenaamde Grondeigenschap der Rekenkunde" (1901), a lecture Mannoury held at the *Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Dutch

Congress of Physics and Medicine).

Chapter 4 is about Mannoury's involvement in the socialist movement. Around 1900 Mannoury got acquainted with P.J. Troelstra, co-founder and leader of the *Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (Dutch Labour Party). From 1900 onwards Mannoury took an active part in the Labour Party. Moreover, he was one of the founders of the *Sociaal-Democratische Studieclub* (Social Democratic Study Club), a kind of research organisation for the socialist party. The first topic he put on its agenda was the spelling issue. Mannoury was an advocate of R.A. Kollewijn's proposal to simplify the difficult Dutch spelling rules. According to Mannoury, this simplification was important for the working class, because the existing Dutch spelling rules of M. de Vries and L.A. te Winkel only encouraged class differences. The chapter concludes with the death of Tindal, who left behind his family bankrupt, as a result of which Mannoury had to search for a new employment.

Chapter 5 elaborates on Mannoury's appointment as a teacher at a secondary school and as a university lecturer. In 1902 Mannoury was hired by the *Bloemendaalsche Schoolvereniging* (Bloemendaal School Association) in Bloemendaal, a school for the elite of Haarlem and its surroundings. In this year Mannoury obtained his certificate KV (mathematics) that allowed him to teach the higher classes in secondary school. One of his pupils in Bloemendaal was Dieuwke, the daughter of his friend Troelstra. Through the efforts of Korteweg, Mannoury was also appointed as an unpaid university lecturer in the logical foundations of mathematics at the Municipal University of Amsterdam. His inaugural speech *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie* (1903), that preceded his university lectures, is discussed. Brouwer attended Mannoury's weekly course from the beginning and, inspired by Mannoury, he decided to write a dissertation on the foundations of mathematics. This chapter also pays attention to Lady V. Welby and G.J.P.J. Bolland, who both had a certain influence on Mannoury's philosophical ideas. It then describes Mannoury's acquaintance with Elisabeth Berkelbach van der Sprenkel, secretary of the Social Democratic Study Club, to whom he got married in 1907. Finally, Mannoury's participation in the *Interparlementair Comité* (Interparliamentary Committee), that held its first congress in London, is discussed.

Chapter 6 sketches the period in which Mannoury lived in Helmond. After he was fired in Bloemendaal, Mannoury was unemployed for a while. In 1906 he was offered a small part-time job by N.J. van Suchtelen, who launched the first Dutch journal of philosophy and asked Mannoury to take on the editorship together with Brouwer. As part of the preparatory work, Mannoury corresponded with L. Couturat, G. Peano and J.H. Poincaré, among others, to ask for their

cooperation. None of them reacted positively. Eventually, the cooperation with Van Suchtelen came to an end. Mannoury was appointed as a temporary mathematics teacher at the *Rijks Hogere Burgerschool* (State Higher Civic School) in Helmond, where he settled in the autumn of 1906. This chapter discusses three central texts: “Het Woord” (1906), a lecture held for a student association in Delft, *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (1907), a Dutch edition of J.H.C. Kern’s *Manual of Indian Buddhism* (1896), and Mannoury’s book review of Brouwer’s dissertation *Over de grondslagen der wiskunde* (1907).

Chapter 7 considers Mannoury’s involvement in the differences of opinion between the leaders of the Labour Party and the so-called *Tribunisten* (Tribunists), gathered around the journal *De Tribune*, that ultimately led to a schism at the Deventer Congress. It also discusses the texts “Het Eéne Noodige” (1909) and “Middel en Doel” (1909), that were written by Mannoury on this subject. Furthermore, the chapter gives a sketch of the foundation of the *Sociaal-Democratische Partij* (Social Democratic Party), in which Mannoury took an active part. This party was founded by the group of people who left the Labour Party after the Deventer Congress. As a board member of the Social Democratic Party, Mannoury was involved in the discussion about neutral education in the Netherlands. At a specially convened congress, the *Neutraliteitsmeeting* (Neutrality Meeting), the discussion got out of hand and Mannoury was finally banned from speaking. In the aftermath of the congress he complained in several short articles about this undemocratic process. Moreover, this chapter pays attention to Mannoury’s book *Methodologisch en filosofisch zur Elementar-Mathematik* (1909), that may be considered as his quasi-dissertation.

Chapter 8 focusses on the period in which Mannoury and his family lived in Vlissingen. There, Mannoury became a teacher in bookkeeping and commercial sciences at the *Handelschool* (commercial school) that was connected with the Higher Civic School. Later on he became a headmaster of the newly established *Gemeentelijke Handelsavondschoon* (Municipal commercial evening school) as well. He also worked as an accountant. Furthermore, attention is paid to Mannoury’s activities for the local section of the Social Democratic Party, that almost led to his resignation, and his activities for freethinkers association *De Dage-raad*. It further describes Mannoury’s involvement in the refugee committees that provided material assistance to Belgian refugees in Vlissingen during World War I. The central text of this chapter is Mannoury’s article “Francisco Ferrer. † 13 Oktober 1909 (1912)”, that was written in memory of the Spanish F. Ferrer, founder of The Modern School, who was sentenced to death and executed.

Chapter 9 discusses Mannoury’s appointment as professor *extraordinarius* in mathematics at the Municipal University of Amsterdam in 1917 and his inaugural

speech *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (1917). After a year, Mannoury was appointed professor *ordinarius* in geometry, mechanics and the philosophy of mathematics as the successor of Korteweg. This chapter also describes Mannoury's acquaintance with D. van Dantzig, who was among his first students and who played an important role in the development of Mannoury's significant ideas. Moreover, attention is paid to Mannoury's activities for the *Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte* (International Institute for Philosophy) in Amsterdam and his opening speech "Openingsrede" (1917), held at the founding meeting of the *Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte* (Association for the Preservation of the International Institute for Philosophy) in Amsterdam. Mannoury was the leading figure in this first official significant organisation, that he co-founded with H.P.J. Bloemers, H. Borel, Brouwer, Van Eeden, J.I. de Haan and L.S. Ornstein.

Chapter 10 gives an overview of Mannoury's activities as a significist. The International Institute for Philosophy aimed at a revision of the values of the elements of life of both individual and community. It tried to achieve this aim by establishing and supporting an *Internationale Academie voor Praktische Wijsbegeerte en Sociologie* (International Academy for Practical Philosophy and Sociology) in Amsterdam. The main task of this Academy, the composing of a new vocabulary on the basis of a linguistic gradation, is explained by Mannoury in "Signifisch Taalonderzoek" (1919), a text discussed in this chapter. The following foreign intellectuals were asked to participate in the activities of the Academy: P. Carus, E. Ehrlich, G. Landauer, F. Mauthner, Peano and R. Tagore. Ehrlich was the only one who initially accepted his appointment. Eventually, due to a lack of financial resources, the significists had to change plans and they continued on a more personal basis in the *Signifische Kring* (Signific Circle), consisting of Brouwer, Van Eeden, J.J.A. van Ginneken and Mannoury. Its main task was to create an encyclopaedia of significs. However, the invited authors were not interested in the project. In 1926 the Circle ended its activities.

Chapter 11 gives an insight in the development of the Social Democratic Party in the period from 1918 to 1930. After the October Revolution in the Soviet Union in 1917, the Dutch party became more and more an integrated part of international communism. It changed its name into *Communistische Partij Holland* (Dutch Communist Party) and joined the Third International, an alliance of communist parties in the world. The Dutch communists were instructed by Moscow to convene a secret international communist conference. This took place in Amsterdam in 1920 and was attended by Mannoury. After the congress attendees had discovered that they were being tapped, they tried to mislead the authorities by continuing the conference at other locations in Amsterdam. The meetings

were held at Mannoury's home, among other places. In this period, Mannoury also co-founded the communist party school in Amsterdam and he was active as a writer. Among other things, he wrote "De Twee Zijden van een Moeilijk Vraagstuk" (1921) and "De Waarheid van het Kommunisme" (1927), in which he defended, as one of the few people, the freedom of opinion and democracy in the communist party. Both texts are discussed in this chapter. One of the other opposition members, who Mannoury found at his side, was H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk. Their cooperation is also described. Mannoury's quite liberal stand was tolerated in the communist party for a long time, but after the rise of J.V. Stalin, there was no longer any room for opposing views. Mannoury's defence of L. Trotski, who was exiled from the Soviet Union by Stalin, was the direct cause for expelling Mannoury from the communist party.

Chapter 12 focusses on Mannoury as a didactician. Together with his colleague Ph.A. Kohnstamm, Mannoury organised a course on the didactics of mathematics for the *Nutsseminarium voor Paedagogiek* (Department of Pedagogical and Educational Sciences) in Amsterdam, an institute that was founded on the initiative of Kohnstamm by the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Society for Public Benefit). The course was given by Van Dantzig in 1929. Around this time, Mannoury wrote a book on the didactics of mathematics that was meant for mathematics teachers. This book, with the title *Woord en Gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde* (1931), is discussed in the chapter. In addition, Mannoury's many societal and political activities are examined. Although he was expelled from the Dutch Communist Party, Mannoury was still committed to society and politics: in 1920 he co-organised the *Wereldstrijdcongres* (World Congress against Imperialist War) in Amsterdam; in 1932 he took part in the Dutch Scottsboro Committee that defended nine African-American boys who were falsely accused of raping two white women in Scottsboro and who were sentenced to death; and in 1933 he, together with Roland Holst, founded the *Protestkomitee van Kunstenaars en Hoofdarbeiders* (Protest Committee of Artists and White-Collar Workers), that supported the mutineers of De Zeven Provinciën and the victims of German terror under A. Hitler. Finally, Mannoury's text "Hitler kontra Einstein" (1933) is discussed.

Chapter 13 provides a sketch of Mannoury's acquaintance with members of the *Wiener Kreis* (Vienna Circle), the *Berliner Gruppe* (Berlin Group) and the Unity of Science Movement. Early 1930 Mannoury met the logical empiricists R. Carnap, O. Neurath and H. Reichenbach personally. He was inspired by Carnap's ideas on pseudoproblems in philosophy and referred to him in two texts presented in this chapter: "De Signifese Methode van Taal- en Begrippenonder-

zoek" (1933), a lecture in a series of public lectures on the theory of knowledge, organised by the Municipal University of Amsterdam, and "Die Signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934), an article published in *Erkenntnis*, the main journal of logical empiricism, that was edited by Carnap and Reichenbach. Mannoury had a close relationship with Neurath, who lived in exile in The Netherlands from 1934 to 1940. Mannoury and Neurath welcomed each other's ideas and they cooperated in the Unity of Science Movement. Neurath invited Mannoury to attend the first International Congress for the Unity of Science in Paris in 1935, but he could not accept the invitation. However, Mannoury wrote an article "De Wiener Kreis en de Signifische Begrippenanalyse" (1935) in which he examined the differences and similarities between the significists and the logical empiricists. This article is discussed. The chapter concludes with a description of the development and education of Mannoury's children Jan, Els, Cor and Ans.

Chapter 14 discusses Mannoury's acquaintance with D. Vuysje, who launched the journal *Synthese* and asked Mannoury to cooperate. It also examines the first of many articles Mannoury published in this journal, i.e.: "In de Schaduwen van Gisteren" (1936), that was written in reaction to J. Huizinga's famous book *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (1935). In addition, Mannoury's valedictory lecture "De Schoonheid der Wiskunde als Signifisch Probleem" (1937), that was also published in *Synthese*, is discussed. Attention is also given to Mannoury's activities for the *Internationale Signifische Studiegroep* (International Group for the Study of Significs), such as his lecture: "Enige Opmerkingen over Taalgradatie" (1938). The foundation of this Group was an initiative of the Editorial Board of *Synthese*. Its main objective was described as the practising of analytic and synthetic significs in general, and its application to the theories of the foundations of the sociological, cultural, political and exact sciences in particular. This chapter is also concerned with Mannoury's acquaintance with F. Waismann, who was a member of the Group. Furthermore, it analyses Mannoury's "Significs" (1937), a lecture held at the third International Congress for the Unity of Science in Paris, and "Signifische Analyse der Willensprache als Grundlage einer Physikalistischen Sprachsynthese" (1938), a lecture he gave at the fourth International Congress of the Unity of Science in Cambridge (England). At these congresses Mannoury asked the congress participants to use the Esperanto language in science. According to him, it was only in the international language that the word signs were intentionally and deliberately chosen, through which, by their very nature, they had a greater stability and objectivity than the means of understanding of the natural languages. This issue is also addressed in the discussion of Mannoury's text "De Betekenis van

het Esperanto voor de Wetenschappelijke Gedachtewisseling (1938)”. Just like the logical empiricists the significists organised an international congress. The first *Internationale Signifische Zomerconferentie* (International Signific Summer Conference) took place in Naarden in 1939. This chapter discusses Mannoury’s “Causerie” (1939), a lecture he held at this conference. It also pays attention to the outbreak of World War II and Mannoury’s illegal activities during the war. Furthermore, attention is paid to the foundation of the *Internationaal Signifisch Genootschap* (International Society for Significs), that continued the work of the International Group for the Study of Significs on a broader basis, and Mannoury’s book review of R.E. von Mises’s *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in the empirical Wissenschaftsauffassung* (1939).

Chapter 15 deals with the period in which Mannoury was involved with mass psychology and the problem of capital punishment. In this context, the following two texts are examined: *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties* (1946), that was dedicated to the Dutch government and the Dutch people, and *De dood als zegepraal* (1948), a series of essays on the mass educational side of the capital punishment problem. In this period, he was already advanced in age, Mannoury was honoured a couple of times. In 1946 the Municipal University of Amsterdam awarded him with the honorary doctorate in mathematics and physics. Both the address Brouwer delivered on this occasion and Mannoury’s reply are discussed. In 1947 E.W. Beth, Brouwer, J. Clay, Van Dantzig and G. Révész formed a committee to the occasion of Mannoury’s 80th birthday. Mannoury was honoured by Van Dantzig in a laudatory speech, that is discussed here. The chapter also gives a description of the *Studiegenootschap voor Psychische Massa-Hygiëne* (Society for the Study of Mental Mass Hygiene) in Amsterdam, in particular the supposed competition between this Society and the International Society for Significs, that led to a dispute between Mannoury and Van Dantzig. Finally, Mannoury’s “Spreken en Verstaan” (1952), a booklet on significs for primary classes of the Higher Civic School and gymnasium, is paid attention to.

Chapter 15 is followed by a retrospect of Mannoury’s life and work from the perspective of some of his contemporaries.

Lijst van geraadpleegde archieven

Centraal Bureau voor Genealogie Den Haag

Bibliotheek:

Inv. nr. BG J. Mannoury, 'Aantekeningen over de geschiedenis van de familie
NL011112 Mannoury' (Typoscript, 2002)

Gemeentearchief Vlissingen

Archief Bevolkingsregistratie (via <https://www.archieven.nl/nl>):

Bevolkingsregister

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

Archief H.G.A. Roland Holst-Van der Schalk:

Inv. nr 28 Brief van G. Mannoury aan onbekende geadresseerde. Met knipsels
over gehouden congressen (1926)

Archief Sociaal-Democratische Studieclub:

Inv. nr. 6 Notulen van de algemene-, bestuurs- en commissievergaderingen
(14 september 1901–20 november 1904)

Inv. nr. 7 Notulen van de algemene-, bestuurs- en commissievergaderingen
(20 november 1904–27 september 1905)

Inv. nr. 9 Notulen van de algemene-, bestuurs- en commissievergaderingen
(16 mei 1906–15 april 1907)

Inv. nr. 10 Notulen van de algemene-, bestuurs- en commissievergaderingen
(28 december 1908-14 maart 1911)

Inv. nr. 31 Registers van uitgaande stukken (22 oktober 1907–8 maart 1909)

Inv. nr. 39 Ledenlijst. Met vermelding van de door leden verrichte werkzaam-
heden (1906–1909)

Inv. nr. 246 Rapport van G. Mannoury over de organisatie van de Internationale
sociaaldemocratische partijen. Met aantekeningen van Th. van der
Waerden en Buys

Inv. nr. 269 Brochures en andere uitgaven betreffende Wereldtaal (1903–1907)

Archief P.J. Troelstra:

Inv. nr. 62 Brieven aan Troelstra

Koninklijke Bibliotheek

Archief Historische Kranten (via <http://www.delpher.nl>):

Algemeen Handelsblad
De Telegraaf
De Tijd
De Tribune
De Vonk
De Waarheid
De Zuid-Willemsvaart
Haagsche Courant
Helmondsche Courant
Het Nieuws van den Dag
Het Parool
Het Vaderland
Het Volk
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Opregte Haarlemsche Courant
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant
Rotterdamsch Nieuwsblad
Tilburgsche Courant
Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant
Voorwaarts

Krantenbank Zeeland

Archief Historische Kranten (via <https://krantenbankzeeland.nl>):

Middelburgsche Courant
Nieuwe Zeeuwse Courant
Provinciale Zeeuwse Courant
Vlissingsche Courant

Privéarchieven

J.J.A. Ramaekers, Almere
H. Visser, Haarlem
B. Willink, Den Haag

Stadsarchief Amsterdam

Archief Bevolkingsregister (via <https://archieff.amsterdam/indexen/index.nl.html>):

- Bevolkingsregisters 1874–1893
- Gezinskaarten 1893–1939
- Overgenomen Delen 1892–1920 (Afgedane Gezinskaarten)

Universiteitsbibliotheek Amsterdam (Bijzondere Collecties)

Archief Mannoury-Vuysje:²⁹⁰

- Inv. nr. I Doos “Korrespondentie G. Mannoury” I. Aalders – Diversen IV
- Inv. nr. II Doos “Korrespondentie G. Mannoury” II. Doodstraf – Scheffer
- Inv. nr. III Doos “Korrespondentie G. Mannoury” III. Scholte – Zeldenrust
- Inv. nr. 15 Map met “Nu en Morgen. Signifische varia” (afgesloten 12.3.1939)
G. Mannoury (G.M.)
- Inv. nr. 18 Map “Signifische varia”, en andere manuscripten G.M. m.b.t. de 6e Intern. Signifische Zomerconferentie, Eredocoraat G.M., Levensgeschiedenis G.M.
- Inv. nr. 38 Map met o.a. stellingen G.M. over massapsychiatrie. Verder diversen D. Vuysje (D.V.)
- Inv. nr. 39 Map “Studiegenootschap voor Psychische Massahygiëne”, met o.a. enkele brieven van G.M.
- Inv. nr. 40 Map “Inter. Sign. Genootschap 1953 – 1954”
- Inv. nr. 45 Map “Lezingen, spreekbeurten, konferenties” G.M. van 24.12.1904 (“Over de aanvangsgrens der wiskunde”) tot 13.12.1938 (“De Unity-of-Science-Movement en de Hollandse Significi”)
- Inv. nr. 67 Map met verslagen bijeenkomsten I.S.S. 14.7.1940 – 4.10.1941
- Inv. nr. 68 Map met corr. D.V. en G.M. Ook enkele brieven van significati met Neurath, m.b.t. verschil significati – Wiener Kreis
- Inv. nr. 78 Map “Vader”. Veel biografisch materiaal betr. G.M.
- Inv. nr. 84 Map met krantenknipsels (o.a. interview met G.M.)
- Inv. nr. 101 Map met college-dictaten D.V.
- Inv. nr. 111 Map “Vertalen en transformeren”, 1952. Gepland boek voor middelbare school, G.M. Dit was voor oudere leerlingen bedoeld. Voor jongere leerlingen: “Spreken en verstaan”, significati schoolboekje. Map bevat werkaantekeningen, opzet enz. Eerste ontwerp 1950: “Signifische aantekeningen over grammatika en syntaxis”
- Inv. nr. 116 Map “Spreken en verstaan”, 1952. Stukken manuscript en corr. betr. uitgave
- Inv. nr. 119 Map met notulen ledenvergaderingen Studiegenootschap voor Psychische Massahygiëne, 18.1.1947 – 12.3.1951

²⁹⁰De nummers verwijzen naar dozen en mappen in de volgorde waarin ze door A.F. Heijerman in 1984 werden aangetroffen. Er is dus nog geen enkel ordeningsprincipe toegepast.

- Inv. nr. 123 Map met corr. D.V. (Synthese e.a.)
- Inv. nr. 129 Map “Unesco” (Arne Naess). Bevat o.a. briefje Beth met oordeel over significa
- Inv. nr. 139 Map “Dossier Huldigingscomité” 1947 (17.10.1948 van Van Dantzig ontvangen om desgewenst te vernietigen)” G.M. t.g.v. 80e verjaardag
- Inv. nr. 140 Map “ISG: 1e: Duplicaat Archief, 2e: Aanvullend Archief”. Het hele archief is compleet aanwezig. 1e jaarverslag (1949) bevat overzicht van de geschiedenis van het ISG
- Inv. nr. 147 Map “Biologische Sectie”. Verslagen. Ook circulaire m.b.t. 1e Sign. Zomerconferentie.
- Inv. nr. 172 Map met verslagen Int. Signifische Studiegroep (ISG). Met o.a. discussies over de Wiener Kreis (met Neurath)
- Inv. nr. 173 Map “Ethisch-Juridische Sectie”, rond 1950
- Inv. nr. 179 Map met manuscript van mr. F. Paradies, “Die juridische Beweistheorie ‘terra incognita’ ” (Amsterdam oktober 1945)
- Inv. nr. 182 Map “Krankenknipsel”. Bevat congresverslagen, daarnaast enkele artikelen van G.M. uit “Rusland van Heden. Weekblad van de vereniging van vrienden der Sovjet-Unie” (1934); ingezonden brief van G.M. (onbekende krant), “De dood als zegepraal”, over de doodstraf, 1946 of later; Mannoury’s telegram aan Moskou (1937)
- Inv. nr. 189 Map “Lezingen 1902 – 1924” G.M. (33 lezingen van 25.1.1902 tot 24.10.1924)
- Inv. nr. 199 Map met handexemplaren signifische artikelen G.M. (57 artikelen)
- Inv. nr. 206 Map “Universiteit I”. Bevat: lijsten van hoorders (bij colleges G.M.), Modellenverz. (Katalogus verzamelingen wis- en sterrekundige modellen ‘der Gemeentelike Universiteit te Amsterdam’); “Korresp.”, o.a. m.b.t. benoemingen, regeling colleges, bestuurszaken

Website Pondes – Genealogie voor oost Nederland

Archief Personen (via <https://www.pondes.nl/detail/hoofdscherm.htm>):

Persoonskaarten

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Alberts, G., 'David van Dantzig, wiskundig omnivoor', *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 5de reeks, deel 1 (2000), pp. 288–293.
- Alberts, G., *Twee geesten van de wiskunde. Biografie van David van Dantzig* (Amsterdam: CWI, 2000).
- Alberts, G., 'Wiskundig modelleren en de maatschappelijke dienstbaarheid van de wiskunde volgens Van Dantzig', in Alberts, G. en Blauwendraat, H. (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000), pp. 73–87.
- Altena, L. J., *Een broeiest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875–1929 (1940)* (Haarlem: Thesis, 1989).
- Baar, P.-P. de, 'Linkse en rechtse buurten. De politieke kaart van Amsterdam', *Ons Amsterdam*, 4:3 (2003), (URL: <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/21-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2003/812-nummer-3-maart-2003?showall=&start=1>) – bezocht op 14 april 2017.
- Bendegem, J. P. van, 'Luitzen Egbertus Jan Brouwer', in Achterhuis, H. et al. (redacteurs), *De denkers. Een intellectuele biografie van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Contact, 2000), pp. 147–155.
- Bendegem, J. P. van, 'Significs and mathematics. Creative and other subjects', *Semiotica*, 196 (2013), pp. 307–323.
- Bergmans, L. J. M., 'G. Mannoury (1867–1956). Significs', in Swart, H. C. M. de (auteur), *Logic. Mathematics, language, computer science and philosophy I. Logic. Mathematics, Language and Philosophy* (Frankfurt: Peter Lang, 1993), pp. 342–349.
- Bergmans, L. J. M., 'Mannoury, significa, Wiener Kreis en Unity of Science in de jaren dertig', in Alberts, G. en Blauwendraat, H. (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000), pp. 21–37.
- Bergmans, L. J. M., 'Gerrit Mannoury and his fellow significians on mathematics and mysticism', in Koetsier, T. en Bergmans, L. J. M. (redacteurs), *Mathematics and the divine. A historical study* (Amsterdam: Elsevier Science, 2005), pp. 549–568.
- Beth, E. W., 'In memoriam Gerrit Mannoury', *Euclides*, 32:9 (1957), pp. 298–300.
- Beth, E. W., 'On Mannoury's method', *Synthese*, 10a (1958), pp. 432–439.
- Beth, H. J. E. en Woude, W. van der, 'Levensbericht van D. J. Korteweg', in *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945–1946* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1946), pp. 194–208.

- Bijlevelt, W. V. B. van, *Woordeboek en spraakkunst van de neutrale taal* (Haarlem: A. E. van der Heide, 1908).
- Binnendijk, E., 'Tussen droom en werkelijkheid. De betekenis van het 'Russische communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst', Scriptie, Universiteit van Amsterdam (1996).
- Black, M., 'Review of: Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques, by G. Mannoury', *The Philosophical Review*, 58:3 (1949), p. 287.
- Blom, K., 'Van de acten van bekwaamheid', in Goffree, F., Hoorn, M. van en Zwaneveld, B. (redacteurs), *100 jaar wiskunde-onderwijs* (Leusden: Nederlandse Vereniging van Wiskundeleraren, 2000), pp. 89–104.
- Blom, R. L., *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Delft: Eburon, 2012).
- Blom, R. L. en Stelling, T., *Niet voor God en niet voor het vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg: Aspekt, 2004).
- Bochove, A. van, 'Waarom het leger de oorlog verloor. Het debat tussen Gerrit Mannoury en Otto Neurath over taal en kennis 1937–1940', Scriptie, Rijksuniversiteit Groningen (1986).
- Boes, A. G., 'Mr. Jan Hendrik Thiel, 14 Januari 1863–27 December 1935', in *Jaarboek van de Vereniging Haarlem 1935* (Haarlem: De Erven F. Bohn N.V., 1935), pp. 42–45.
- Boland, J. C., 'Significa', *Wijzgerig Perspectief op Maatschappijen Wetenschap*, 20:2 (1979), pp. 33–39.
- Bolland, G. J. P. J., *Aanschouwing en verstand. Gedachten over continua & discreta in wiskunde en bewegingsleer* (Leiden: A. H. Adriani, 1897).
- Bolland, G. J. P. J., *Zuivere rede en hare werkelijkheid. Een boek voor vrienden der wijsheid* (Leiden: A. H. Adriani, 1909).
- Borel, H. J. F. et al., 'Signifisch taalonderzoek', *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, 2 (1919).
- Bos, D., 'In vaders voetspoor. J. J. Bos K. A. zn.', *Onvoltooid Verleden*, 2 (1998), (URL: <http://oud.onvoltooidverleden.nl/>) – bezocht op 27 april 2019.
- Bos, M., 'De opvang van Belgische vluchtelingen in de oorlog', *Historisch Nieuwsblad*, 9 (2007), (URL: <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6984/de-opvang-van-belgische-vluchtelingen-in-de-oorlog.html>) – bezocht op 28 februari 2017.
- Bosscha, J. en Valkema Blouw, H. A. J., 'Reglement van de vereeniging 'Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres'', in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleynenberg, 1901), pp. XI–XVIII.
- Braster, J. F. A., 'De identiteit van het openbaar onderwijs', Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam (1996).
- Brinkgreve, C., *Een bijzondere school 1902–2002. 100 jaar Bloemendaalse Schoolvereniging* (Bloemendaal: Stichting 100 jaar Bloemendaalse Schoolvereniging, 2002).

- Brongers, E. H., *Een dag oorlog in Zuid-Limburg* (Baarn: Hollandia, 1990).
- Brouwer, L. E. J., *Over de grondslagen der wiskunde* (Amsterdam: Maas & Van Suchtelen, 1907).
- Brouwer, L. E. J., 'Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik (Haarlem 1909)', *De Amsterdammer*, 1731 (1910), p. 2.
- Brouwer, L. E. J., *Over de grondslagen der wiskunde. Aangevuld met ongepubliceerde fragmenten, correspondentie met D. J. Korteweg. Recensies door G. Mannoury, etc.*, onder redactie van Dalen, D. van (Amsterdam: Mathematisch Centrum, 1981).
- Brouwer, L. E. J. et al., *Signifische dialogen* (Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1939).
- Buiting, H., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1989).
- Burger, G., Schilt, J. en Hagoort, L., 'Archief van de Vereniging Ons Huis', Archiefbank Stadsarchief Gemeente Amsterdam (2017), (URL: <https://archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/827.nl.html>) – bezocht op 6 november 2018.
- Caland, W., 'Levensbericht van H. Kern', in *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1917–1918* (Leiden: E. J. Brill, 1918), pp. 1–23.
- Campfens, M., 'De Sociaal-Democratische Studieclub. Haar geschiedenis en enquêtes, 1901–1921', in Campfens, M., Schrevel, M. en Tichelman, F. (redacteurs), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J. M. Welcker* (Amsterdam: Van Gennep, 1985), pp. 172–190.
- Cartwright, N. et al., *Otto Neurath. Philosophy between science and politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Centrale Inlichtingendienst, 'Nederlandse koerierster voor Komintern van ondermeer diamanten', Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919–1940 (1919), (URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/2200-2299/2225.pdf>) – bezocht op 7 september 2017.
- Centrale Inlichtingendienst, 'IIIe Internationale', Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919–1940 (1920), (URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0200-0299/264.pdf>) – bezocht op 7 september 2017.
- Couturat, L. et al., *International language and science* (London: Constable, 1910).
- Dalen, D. van, *Mystic, geometer, and intuitionist. The life of L. E. J. Brouwer. The dawning revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Dalen, D. van, *L. E. J. Brouwer 1881–1966. Een biografie. Het heldere licht van de wiskunde* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001).
- Dalen, D. van, *The selected correspondence of L. E. J. Brouwer* (London: Springer, 2011).
- Dalen, D. van, *L. E. J. Brouwer. Topologist, intuitionist, philosopher. How mathematics is rooted in life* (London: Springer, 2013).

- Dantzig, D. van, 'Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. M., ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 17 mei 1947 door Prof. Dr. van Dantzig', *Euclides*, 23:1 (1947), pp. 27–37.
- Dantzig, D. van, 'Mannoury, Gerrit', in Bruyne, E. de, Hiltermann, G. B. J. en Hoetink, H. R. (redacteurs), *Winkler Prins' Encyclopaedie*, deel 13 (Amsterdam: Elsevier, 1952), p. 324.
- Dantzig, D. van, 'Gerrit Mannoury's significance for mathematics and its foundations', *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 3de reeks, deel 5 (1957), pp. 1–18.
- Dantzig, D. van, 'Mannoury's impact on philosophy and significs', *Synthese*, 10a (1958), pp. 423–431.
- Dekker, J., 'Over heren van stand en culturele erfgenamen. Wetenschapsbeoefening in het Zeeuws Genootschap bezien in het licht van de tijd', *Zeeland*, 10 (2001), (URL: <https://tijdschriftenbankzeeland.nl/issue/zld/2001-01-01/edition/0/page/4>) – bezocht op 21 april 2017.
- Dooremalen, H., Regt, H. de en Schouten, M., *Exploring humans. An introduction to the philosophy of the social sciences* (Amsterdam: Boom, 2007).
- Eeden, F. W. van, 'Ons dubbel-ik', *De Nieuwe Gids*, 4:1 (1889), pp. 53–62.
- Eeden, F. W. van, *De kleine Johannes*, deel 1 (Den Haag: Mouton, 1892).
- Eeden, F. W. van, 'Over hallucinaties', in *Studies. Derde reeks* (Amsterdam: W. Versluys, 1897), pp. 115–159.
- Eeden, F. W. van, 'Redekunstige grondslag van verstandhouding', in *Studies. Derde reeks* (Amsterdam: W. Versluys, 1897), pp. 7–84.
- Eeden, F. W. van, 'Poëzie, wijsbegeerte en mathesis', *De Beweging*, 2:7 (1906), pp. 21–33.
- Eeden, F. W. van, *Dagboek I. 1878–1900*, onder redactie van Tricht, H. W. van (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971).
- Eeden, F. W. van, *Dagboek II. 1901–1910*, onder redactie van Tricht, H. W. van (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971).
- Eeden, F. W. van, *Dagboek III. 1911–1918*, onder redactie van Tricht, H. W. van (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971).
- Eeden, F. W. van, *Dagboek IV. 1919–1923*, onder redactie van Tricht, H. W. van (Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn, 1972).
- Eeden, F. W. van, *De geestelijke verovering der wereld* (Amsterdam: Arcanum, 1980).
- Eeden, F. W. van, *Walden in droom en daad. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898–1903*, onder redactie van Ley, J. S. de en Luger, B. (Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten, 1980).
- Ende, R. op 't, 'Moord! Redt de jonge negers van Scottsboro. De Nederlandse campagne voor de Scottsboro-jongens', Scriptie, Universiteit Leiden (2015).
- Esch, W., *De ideale uitdrukking. Signifisch-philosophische ideeën* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij., 1930).
- Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869–1952* (Amsterdam: Balans, 1996).

- Fontijn, J., *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij BV, 1996).
- Fontijn, J., *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij BV, 1999).
- Fontijn, J., *Onrust. Het leven van Jacob Israël de Haan, 1881–1924* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015).
- Gasenbeek, B. en Nabuurs, J., 'Op zoek naar het ware, het goede en het schone. 150 jaar vrijdenkersbeweging in Nederland (1856–2006)', in Gasenbeek, B. en Derkx, P. (redacteurs), *Georganiseerd humanisme in Nederland. Geschiedenis, visies en praktijken* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2006), pp. 9–21.
- Gawronski, J. et al., *Glasafval op het achtererf. Archeologische opgraving Rozenstraat, Amsterdam (2006)* (Amsterdam: BMA, 2010).
- Godefroy, J. C. L., 'Eerste Signifische Zomerconferentie', *Synthese*, 4:9 (1939), pp. 409–412.
- Godefroy, J. C. L., 'Inleiding tot een inleiding', *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 97–100.
- Hagen, P., *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2010).
- Happel, J. A. A. J., 'Gerrit Mannoury en de signfica. Een Nederlandse loot aan de filosofische stam', *Univers*, 25:12 (1987), p. 11.
- Happel, J. A. A. J., 'G. Mannoury. Mathesis en mystiek', in Swart, H. C. M. de (auteur), *Filosofie van de wiskunde* (Leiden: Nijhoff, 1989), pp. 82–84.
- Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland I. Van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen: Werkuitgave Sun, 1972).
- Harmsen, G. en Voerman, G., 'Mannoury, Gerrit', in *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Digitale versie BWSA, 2003), (URL: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/mannoury>) – bezocht op 7 september 2017.
- Hasselt, L. van, 'De laatste doodstraf', *Andere Tijden* (2005), (URL: <https://anderetijd.nl/aflevering/408/De-laatste-doodstraf>) – bezocht op 29 mei 2018.
- Heijde, H. van der, 'Bespreking van: Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm, door G. Mannoury, 1917', *De Socialistische Gids*, 3 (1918), pp. 315–318.
- Heijerman, A. F., 'Een tragische komedie? Tien Internationale Signifische Zomerconferenties 1939–1954', in Heijerman, A. F. en Hoven, M. J. van den (redacteurs), *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916–1986* (Meppel: Boom, 1986), pp. 93–120.
- Heijerman, A. F., 'Certainty and beauty. Mannoury and the signific foundations of mathematics', *Methodology and Science*, 20:1 (1987), pp. 24–39.
- Heijerman, A. F., 'Relativism and significs. Gerrit Mannoury on the foundations of mathematics', in Schmitz, H. W. (redacteur), *Essays on significs. Papers presented on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Victoria Lady Welby (1837–1912)* (Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, 1990), pp. 247–272.

- Heijerman, A. F., 'Zijn is kommunist zijn. Biografische schets van G. Mannoury', *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland*, 1:1 (1990), pp. 9–30.
- Heyning, K., 'Verhaal Bascule', Zeeuwse Ankers (2015), (URL: <http://www.zeeuwseankers.nl/nl-NL/verhaal/1306/bascule>) – bezocht op 31 januari 2017.
- Heyting, A., 'Mannoury's "Methodologisch und Philosophisches zur Elementar-Mathematik"', *Synthese*, 10a (1958), pp. 440–444.
- Historiek (Redactie), 'Continental Stelsel (1806–1814)', *Historiek*, 3 (2018), (URL: <https://historiek.net/continental-stelsel/77683/>) – bezocht op 21 maart 2019.
- Holtrop, A., 'Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860–1939', Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen (2005).
- Hutten, E. H., 'Review of: Gerrit Mannoury, Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques', *The Journal of Symbolic Logic*, 16:1 (1951), pp. 53–55.
- Jansen, P.-P., 'De schoolstrijd om de Rijks-HBS', in Maarschalkerweerd, P. C. B. en Waal, J. J. F. de (redacteurs), *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond*, deel 5 (Helmond: Gemeentelijke Archiefdienst, 1984), pp. 157–176.
- Jansma, R., 'De bibliotheek van het Nutseminarium voor Pedagogiek', Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (2000), (URL: <http://cf.uba.uva.nl/nl/collecties/pedagogiek/nutsxtra.html>) – bezocht op 20 april 2018.
- Jelgersma, G., *Open brief aan prof. G. J. P. J. Bolland* (Leiden: Gebroeders van der Hoek, 1906).
- Kalff, J., 'Hermann Südermann', in Kalff, J. (redacteur), *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1904), pp. 175–226.
- Kern, H., *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink, 1882).
- Kirkels, M. P. A., 'Frederik van Eeden en Gerrit Mannoury. Significi van het eerste uur', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, LIX (2015), pp. 7–21.
- Kirkels, M. P. A., 'Gerrit Mannoury and Richard von Mises. A comparison', in Alberts, G., Bergmans, L. J. M. en Muller, F. A. (redacteurs), *The Signific Circle and the Vienna Circle. Intersections* (Dordrecht: Springer, 2019).
- Klaassen, H. M., 'Herstellingsoord voor Onderwijzers', Kennisbank Gezondheidszorg Ede op de Kaart (2013), (URL: <https://www.edeopdekaart.nl/kennisbank/gezondheidszorg/herstellingsoord-voor-onderwijzers/pointofinterest/detail>) – bezocht op 17 november 2016.
- Kluyver, J. C., 'Openingsrede van de vergadering van de sectie Natuur-, Schei- en Wetkunde', in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleynenberg, 1901), pp. 27–28.
- Kollewijn, R. A., *Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging* (Amsterdam: H. Gerlings, 1891).
- Koreman, M., *Oosterhout zo was het* (Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester, 2001).
- Kuiper, J. J. C., 'Ideas and explorations. Brouwer's road to intuitionism', Proefschrift, Universiteit Utrecht (2004).

- Laan, K. ter, 'Droogenbroeck, J.H. van', in *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag: G.B. van Goor & Zonen Uitgeversmaatschappij, 1952), (URL: http://www.dbnl.org/tekst/laan0051ett01_01/laan0051ett01_01_1871.php) – bezocht op 28 april 2018.
- Landsberg, P., 'Review of: Mannoury, G., *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques*', *Mind*, 57 (1948), pp. 530–531.
- Lapikás, L., 'Kwartierstaat Van Schothorst', versie 10.2, Louk Lapikás Home Page at Nikhef (2016), (URL: <http://www.nikhef.nl/~louk/MESKW/generation6.html>) – bezocht op 17 november 2016.
- Mannoury, G., 'De zoogenaamde grondeigenschap der rekenkunde', in *Handelingen van het Achtste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres* (Haarlem: Kleyenberg, 1901), pp. 121–147.
- Mannoury, G., *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de filosofie* (Rotterdam: Masereeuw & Bouten, 1903).
- Mannoury, G., 'Hegelen of cijferen? Een denk-beeld in spraak en tegenspraak', *De Beweging*, 1:10 (1905), pp. 72–75.
- Mannoury, G., 'Boekbespreking: L. E. J. Brouwer, *Over de grondslagen der wiskunde*', *De Beweging*, 3:8 (1907), pp. 241–249.
- Mannoury, G., *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1907).
- Mannoury, G., *Systematische catalogus. Van de boekerij van het Wiskundig Genootschap 'Een onvermoeide arbeid komt alles te boven' te Amsterdam, tevens bevattende de wiskundige werken toebehoorende aan de Universiteits-Bibliotheek der gemeente Amsterdam* (Amsterdam: Delsman en Nolthenius, 1907).
- Mannoury, G., *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik* (Haarlem: P. Visser Azn., 1909).
- Mannoury, G., *Methodologische aantekeningen over het dubbel-boekhouden* (Haarlem: P. Visser Azn., 1910).
- Mannoury, G., *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1911).
- Mannoury, G., 'Geschiedenis der wiskunde', in Feyfer, F. M. G. de et al. (auteurs), *Geschiedenis der wetenschappen*, deel 2 (Baarn: Hollandia Drukkerij, 1917), pp. 91–110.
- Mannoury, G., *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm* (Groningen: P. Noordhoff, 1917).
- Mannoury, G., 'Openingsrede. Uitgesproken door den Voorzitter van de stichtingsvergadering der 'Vereeniging tot instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte', gehouden op 21 september 1917 te Amsterdam', *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam*, 1 (1918), pp. 13–17.
- Mannoury, G., *Wiskunst, filosofie en socialisme. Overdrukken* (Groningen: P. Noordhoff, 1919).

- Mannoury, G., *Mathesis en mystiek. Een significiese studie van kommunisties standpunt* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1925).
- Mannoury, G., *Weten en willen. Overdrukken* (Amsterdam: Drukkerij De Strijd, 1927).
- Mannoury, G., *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede* (Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij., 1930).
- Mannoury, G., *Woord en gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde* (Groningen: P. Noordhoff, 1931).
- Mannoury, G., 'Woorden zijn als schietwapens', *Links Richten*, 1:2 (1932), p. 44.
- Mannoury, G., 'Carnap, Rudolf', in Vries, J. de (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 4 (Amsterdam: Elsevier, 1933), p. 597.
- Mannoury, G., 'De significiese methode van taal- en begrippenonderzoek', in Brouwer, L. E. J. et al. (auteurs), *De uitdrukkingswijze der wetenschap. Kennistheoretische openbare voordrachten, gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den cursus 1932–1933* (Groningen: Noordhoff, 1933), pp. 1–15.
- Mannoury, G., 'Hitler kontra Einstein', *Links Richten*, 1:8 (1933), pp. 183–184.
- Mannoury, G., 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', *Erkenntnis*, 4 (1934), pp. 288–309, 317–345.
- Mannoury, G., 'Voorwoord', in Esch, W. (auteur), *Taal en moraal. Een significiese studie in omgangstaal geschreven* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1934), p. 5.
- Mannoury, G., 'De 'Wiener Kreis' en de significiese begrippenanalyse', *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 29 (1935), pp. 81–91.
- Mannoury, G., 'In de schaduwen van gisteren', *Synthese*, 1:2 (1936), pp. 25–29.
- Mannoury, G., 'De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem', *Synthese*, 2:6 (1937), pp. 197–201.
- Mannoury, G., 'Neurath, Otto', in Vries, J. de (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 12 (Amsterdam: Elsevier, 1937), p. 693.
- Mannoury, G., 'Psikologia analizo de la matematika pensmaniero (Psychologische analyse van de wiskundige denkvorm)', *Synthese*, 2:10 (1937), pp. 406–418.
- Mannoury, G., 'Reichenbach, Hans', in Vries, J. de (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 14 (Amsterdam: Elsevier, 1937), p. 91.
- Mannoury, G., 'De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling', *Nederlanda Esperantista*, 19:7 (1938), pp. 18–19.
- Mannoury, G., 'Enige opmerkingen over taalgradatie', *Synthese*, 3:9 (1938), pp. 372–375.
- Mannoury, G., 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', *Erkenntnis*, 7 (1938), pp. 366–368.
- Mannoury, G., 'Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalistischen Sprachsynthese', *Erkenntnis*, 7 (1938), pp. 180–188.
- Mannoury, G., 'Wiener Kreis', in Vries, J. de (redacteur), *Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie*, deel 16 (Amsterdam: Elsevier, 1938), p. 452.
- Mannoury, G., 'Causerie', *Synthese*, 4:10–11 (1939), pp. 483–485.

- Mannoury, G., 'Nu en morgen. Signifische varia', *Synthese*, 4:8 (1939), pp. 388–394, 434–449, 563–570.
- Mannoury, G., 'Boekbespreking: R.E. von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung', *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 38–41.
- Mannoury, G., 'Burgerlijke democratie of democratisch centralisme', *Spartacus*, 6:41 (1946), pp. 1–8.
- Mannoury, G., 'Ingezonden', *Spartacus*, 6:40 (1946), pp. 1–8.
- Mannoury, G., *Massa-educatieve bestrijding van ultra-agressieve groepstendenties. Memorie opgedragen aan de Nederlandse Regering en aan het Nederlandse Volk, aangeboden aan de Heer Voorzitter van de Ministerraad op 9 april 1946* (Bussum: F. G. Kroonder, 1946).
- Mannoury, G., *Relativisme en dialektiek. Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer* (Bussum: F. G. Kroonder, 1946).
- Mannoury, G., *Handboek der analytische signifika I. Geschiedenis der begripskritiek* (Bussum: F. G. Kroonder, 1947).
- Mannoury, G., *De dood als zegepraal. Opstellen over de massa-educatieve zijde van het doodstrafprobleem* (Amsterdam: G. W. Breughel, 1948).
- Mannoury, G., *Signifika. Een inleiding* (Den Haag: Servire, 1949).
- Mannoury, G., 'Neurath, Otto', in Bruyne, E. de, Hiltermann, G. B. J. en Hoetink, H. R. (redacteurs), *Winkler Prins' Encyclopaedie*, deel 14 (Amsterdam: Elsevier, 1952), p. 452.
- Mannoury, G., *Polairpsychologische begripssynthese* (Bussum: F. G. Kroonder, 1953).
- Mannoury, G., 'Geestverwantschap. Een herinnering aan Henriette Roland Holst, de revolutionnaire socialiste', *De Nieuwe Stem*, 9:11 (1954), pp. 627–633.
- Mannoury, G., 'Frederik van Eeden als significus', in Bouvy, J. M. C., Ortt, F. en Mannoury, G. (auteurs), *Over Frederik van Eeden* (Amsterdam: De Driehoek, 1958), pp. 20–27.
- Mannoury, G., 'Significs', in McGuinness, B. (redacteur), *Unified science. The Vienna Circle monograph series originally edited by Otto Neurath, now in an English edition* (Dordrecht: D. Reidel Pub. Co, 1987), pp. 162–164.
- Mannoury, G., 'Frederik van Eeden als significus', in Vloten, F. van (redacteur), *Herinnering is een kostbare gave. Liber Amicorum Frederik van Eeden & Frederik van Eeden-Genootschap* (Domburg: De Factory, 2015), p. 111.
- Martin, N. M., 'Significs and logical empiricism', in Heijerman, A. F. en Schmitz, H. W. (redacteurs), *Significs, mathematics and semiotics. The signific movement in the Netherlands* (Münster: Nodus, 1991), pp. 121–132.
- Mertens, F., *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving. Fragmenten uit de vorige eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2007).
- Minister van Binnenlandse Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1892–1893* ('s Gravenhage:

- Algemeene Landsdrukkerij, 1894), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1469001:mpeg21>) – bezocht op 28 maart 2015.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1902–1903* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1904), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1475001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1903–1904* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1905), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1476001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1907–1908. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1909), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1457001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1909–1910. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1911), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1482001:mpeg21>) – bezocht op 7 november 2016.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1910–1911. Deel Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1912), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1483001:mpeg21>) – bezocht op 31 januari 2017.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat van onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1917–1918. Eerste deel: Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1919), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1514001:mpeg21>) – bezocht op 22 april 2017.
- Minister van Binnenlandsche Zaken, *Verslag van den staat van onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1919–1920. Eerste deel: Hooger- en Middelbaar Onderwijs* ('s Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1920), (URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:1498001:mpeg21>) – bezocht op 2 augustus 2017.
- Mostert, I., 'Poorter van Amsterdam', *Amsterdams Verleden* (z.j.), (URL: <http://amsterdamsverleden.nl/poorter-van-amsterdam/>) – bezocht op 8 december 2016.
- Mostert, P., 'Inleiding', in Nietzsche, F. W. (auteur), *Waarheid en cultuur* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 7–37.
- Nabuurs, J., *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900–1940, een bronnenstudie* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003).
- Nap, H. W. A., 'Significa en letterkunde. Theorie en praktijk bij Van Eeden', *Vooy's*, 10:1 (1991), pp. 36–44.

- Nauta, L., 'Filosofie en haar geschiedenis', in Hees, M. van, Jonge, E. de en Nauta, L. (redacteurs), *Kernthema's van de filosofie* (Amsterdam: Boom, 2003), pp. 265–284.
- Neijt, A., *Universele fonologie* (Dordrecht: Foris Publications, 1991).
- Neurath, O., 'Die wissenschaftliche Sprache', *Unity of Science Forum (Synthese)*, 8:11 (1938), pp. 1–8.
- Neurath, O., 'Vereinlichungstendenzen Holländischer Signifiker', *Synthese*, 3:12 (1938), p. 13.
- Neurath, O., 'After six years', *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 77–82.
- Nietzsche, F. W., 'Menschliches Allzumenschliches', Nietzsche Digital Critical Edition (1886), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/MA-11>) – bezocht op 18 april 2016.
- Nietzsche, F. W., 'Die Fröhliche Wissenschaft', Nietzsche Digital Critical Edition (1887), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/FW-244>) – bezocht op 18 april 2016.
- Nietzsche, F. W., 'Morgenröthe', Nietzsche Digital Critical Edition (1887), (URL: <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/M-47>) – bezocht op 18 april 2016.
- Nietzsche, F. W., 'Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne', Nietzsche Digital Critical Edition (1896), (URL: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL>) – bezocht op 18 april 2016.
- Nietzsche, F. W., *Nietzsche Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe*, deel III-3, onder redactie van Colli, G., Montinari, M. en Anania-Heß, H. (Berlin: De Gruyter, 1982).
- Nieuwstadt, J. van, 'De Nederlandse significa. Een documentatie', *Kennis en Methode*, 2:4 (1978), pp. 341–362.
- Noordegraaf, J., 'Van Eeden, Bolland en Lady Welby. Significa in het licht der rede', *Voortgang*, 12 (1991), pp. 281–299.
- Oostendorp, M. Van, *Een wereldtaal. Geschiedenis van het Esperanto* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2004).
- Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995).
- Peer, H., 'De muiterij op de Zeven Provinciën', *Solidariteit*, 66 (1995), (URL: http://www.solidariteit.nl/nummers/66/de_muiterij_op_de_zeven_provincien.pdf) – bezocht op 25 april 2018.
- Petrilli, S., *Signifying and understanding. Reading the works of Victoria Welby and the signfic movement* (Berlin: De Gruyter Mouton, 2009).
- Petrilli, S. en Ponzio, A., *Semiotics unbounded. Interpretive routes through the open network of signs* (Toronto: University of Toronto Press, 2005).
- Pos, H. J. et al., 'Comité van waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen', *Waakzaamheid*, 2 (1936), (URL: https://www.dbnl.org/tekst/_waa002comi01_01/_waa002comi01_01_0001.php) – bezocht op 2 mei 2018.
- Presidium Komitee K.H., 'Protestkomitee van kunstenaars en hoofdarbeiders ter behartiging van de belangen van vervolgd in den strijd tegen imperialisme en fascisme', *Links Richten*, 1:8 (1933), p. 178.

- Ravesteyn, W. van, *De wording van het communisme in Nederland 1907–1925* (Amsterdam: P. N. Van Kampen en zoon nv., 1948).
- Ree, E. van, *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2005).
- Reve, G. J. M. van het, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht: Ambo, 1967).
- Rigter, R., 'Geschiedenis van het genezen. Trachoom, de gesel van de Amsterdamse jodenbuurt', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 140:11 (1996), pp. 616–620.
- Romein-Verschoor, A., *Omzien in verwondering*, deel 1 (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1970).
- Russell, B. A. W., 'Review of: Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik. Von G. Mannoury, Haarlem 1909', *Mind*, 19 (1910), pp. 438–439.
- Scheffer, H. J., *Henry Tindal. Een ongewoon heer met gewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976).
- Schmitz, H. W., 'Hogeschool, Academie of School? De signfici en de oprichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte', in Heijerman, A. F. en Hoven, M. J. van den (redacteurs), *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916–1986* (Meppel: Boom, 1986), pp. 9–33.
- Schmitz, H. W., *De Hollandse signfica. Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926* (Assen: Van Gorcum, 1990).
- Schmitz, H. W., 'Empirical methods of signific analysis of meaning. Transformation and exhaustion of linguistic acts', in Heijerman, A. F. en Schmitz, H. W. (redacteurs), *Significs, mathematics and semiotics. The signific movement in the Netherlands* (Münster: Nodus, 1991), pp. 147–159.
- Servaas van Rooyen, A. J., 'Levensbericht van Dr. G. J. Dozy', in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1922–1923* (Leiden: E. J. Brill, 1923), pp. 63–74.
- Siegenbeek van Heukelom, J. en Alberts, G., 'Correspondentie David van Dantzig-Gerrit Mannoury', *Historische notitie SEN 1* (Amsterdam: CWI, 2000).
- Smid, H. J., 'David van Dantzig en het onderwijs in de wiskunde', in Alberts, G. en Blauwendraat, H. (redacteurs), *Uitbeelden in Wiskunde* (Amsterdam: CWI, 2000), pp. 39–57.
- Spartacus (Redactie), 'Antwoord aan G. Mannoury', *Spartacus*, 6:41 (1946), pp. 1–8.
- Spartacus (Redactie), 'Heropvoeding der menschen', *Spartacus*, 6:36 (1946), pp. 1–8.
- Spartacus (Redactie), 'Ingezonden', *Spartacus*, 6:40 (1946), pp. 1–8.
- Spoelstra, Y., Hoogewoud, G. en Werf, J. van der, *Schoolvoorbeelden. Inventarisatie en selectie van schoolgebouwen buiten de Singelgracht in Amsterdam 1850–1965* (Amsterdam: BMA, 2004).
- Stadler, F., *The Vienna Circle. Studies in the origins, development, and influence of logical empiricism* (Cham: Springer, 2015).

- Stegeman, J. H., *Gerrit Mannoury. A bibliography* (Tilburg: Tilburg University Press, 1992).
- Stichting Menno ter Braak, 'Comité van Waakzaamheid', Menno ter Braak 1902–1940 (z.j.), <URL: <http://www.mennoterbraak.nl/paginas/index.php?page=waakzaamheid>> – bezocht op 2 mei 2018.
- Stigt, W. P. van, *Brouwer's intuitionism* (Amsterdam: North-Holland, 1990).
- Stuiveling, G. en Bork, G. J. van, 'Andriessen, Pieter Jacob', in Bork, G. J. van (redacteur), *Schrijvers en dichters* (DBNL, 2001), <URL: http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0028.php> – bezocht op 24 maart 2016.
- Synthese (Redactie), 'Inleiding', *Synthese*, 1:1 (1936), pp. 1–6.
- Synthese (Redactie), 'Significa', *Synthese*, 1:11 (1936), pp. 325–339.
- Synthese (Redactie), 'Fragment: G. Mannoury, Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvormgrondslagen der wiskunde', *Synthese*, 2:6 (1937), pp. 195–196.
- Synthese (Redactie), 'De Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)', *Synthese*, 3:9 (1938), pp. 369–370.
- Synthese (Redactie), 'Front Matter', *Synthese*, 3:12 (1938).
- Synthese (Redactie), 'Inleiding', *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 3–5.
- Synthese (Redactie), 'The International Society for the Study of Significs (Amsterdam)', *Synthese*, 5:1–2 (1946), p. 96.
- Synthese (Redactie), 'Otto Neurath', *Synthese*, 5:1–2 (1946), pp. 24–25.
- Synthese (Redactie), 'Obituary Gerrit Mannoury', *Synthese*, 10a (1956/1958), pp. 409–413.
- Troelstra, P. J., *Gedenkschriften II. Groei* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1950).
- Troelstra, P. J., *Gedenkschriften III. Branding* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1950).
- Unnik, W. C. van, 'Herdenking van Johannes Hendrik Thiel (27 januari 1896 – 19 mei 1974)', in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1976), pp. 224–238.
- Veenendaal, A. J., *Slow train to paradise. How Dutch investment helped build American railroads* (Stanford: Stanford University Press, 1996).
- Verhage, H., *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2003).
- Verweij, C., 'Het Noordwijkse Instituut, voorheen "Instituut Schreuders" 1535–1908', *Kernpunten*, 22:3 (2007), pp. 6–11.
- Verwey, A., 'Bespreking van: G. Mannoury, Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm', *De Beweging*, 13:12 (1917), p. 443.
- Visser, E., 'De talentvolle broeders Jan en Gerrit Mannoury', *Wormerveer Weleer*, 13 (2015), pp. 7–10.
- Visser, H., 'Introduction. Mannoury's impact', in Stegeman, J. H. (auteur), *Gerrit Mannoury. A bibliography* (Tilburg: Tilburg University Press, 1992), pp. 1–6.
- Visser, R. P. W., 'Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres over de relatie natuurwetenschap en samenleving 1887–1900', in Kloek, J. J. en Mijnhardt, W. W.

- (redacteurs), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam: Rodopi, 1991), pp. 37–48.
- Voerman, G., *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919–1930* (Amsterdam: L. J. Veen, 2001).
- Voerman, G., 'Gerrit Mannoury. Communistisch strijder voor het vrije woord', *Spanning*, 9:4 (2007), pp. 13–15.
- Voerman, G., 'Communist zonder partij', in Raak, R. van en Velden, S. van der (redacteurs), *Socialisten. Mensen achter de idealen* (Soesterberg: Aspekt, 2008), pp. 61–67.
- Von Mises, R., *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung* (Frankfurt: Suhrkamp, 1990).
- Vos, H. de, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, deel 1 (Baarn: Het Wereldvenster, 1976).
- Vuysje, D., 'The Psycho-Linguistic Movement in Holland', *Philosophy of Science*, 18:3 (1951), pp. 262–268.
- Vuysje, D., 'Significs. Its tendency, methodology, and applications', *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 80:3 (1953), pp. 223–270.
- Vuysje, D., 'G. Mannoury (1867–1956). Origineel denker en een der grondleggers der significs in Nederland', *Wijzgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 3:3 (1963), pp. 251–260.
- Waerden, B. L. van der, 'Boekbespreking: G. Mannoury, Woord en gedachte. Een inleiding tot de significs, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde', *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, deel 17 (1931), pp. 106–107.
- Wijck, B. H. C. K. van der, 'Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik', *Onze Eeuw*, 10 (1910), pp. 324–326.
- Wijnman, H. F., 'Mannoury, Jan', in Molhuysen, P. C. en Blok, P. J. (redacteurs), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 10 (Leiden: A. W. Sijthoff, 1937), p. 544.
- Wikipedia, 'Francisco Ferrer', Wikipedia. De vrije encyclopedie (z.j.), (URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Francisco_Ferrer) – bezocht op 10 februari 2017.
- Wikipedia, 'Oostenrijkse Burgeroorlog', Wikipedia. De vrije encyclopedie (z.j.), (URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Oostenrijkse_Burgeroorlog) – bezocht op 30 april 2018.
- Willink, B., *De tweede gouden eeuw. Nederland en de nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870–1940* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998).
- Willink, B., 'Neurath and Mannoury. The clash of significs with logical empiricism', in Eschbach, A., Halawa, M. A. en Loenhoff, J. (redacteurs), *Audiatur et altera pars. Kommunikationswissenschaft zwischen Historiographie, Theorie und empirischer Forschung* (Aachen: Shaker Verlag, 2008), pp. 242–254.
- Wisman, N., 'Te Koop: Het Huis met de Hoofden', *Ons Amsterdam*, 7:1 (2006), (URL: <http://www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2006/24-tijdschrift/tijdschrift>)

dschrift-jaargang-2006/371-nummer-1-januari-2006?showall=&start=1) – bezocht op 24 maart 2016.

Ziche, P., 'Alternative claims to the discovery of modern logic. Coincidences and diversification', in François, K. et al. (redacteurs), *Foundations of the formal sciences VII. Bringing together philosophy and Sociology of science*, deel 32 (London: College Publications, 2011), pp. 243–267.

Lijst van illustraties

- Omslag Foto G. Mannoury. Herkomst: D. van Dalen, H. Freudenthal en G. Krol, 'L.E.J. Brouwer en de eenzaamheid van het gelijk', *Vrij Nederland*, 8 (bijvoegsel) (1981), p. 9.
- p. 18 Foto G. Mannoury. Herkomst: Privéarchief B. Willink. Fotograaf: A. Greiner.
- p. 24 Foto Th. Thiel-Wehrbein. Herkomst: Atria – Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis te Amsterdam, Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (via <https://atria.nl/bibliotheek-archief/collectie/foto/>).
- p. 26 Foto J.H. Thiel. Herkomst: H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met gewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck 1976), p. 218.
- p. 32 Foto H.P. Tindal. Herkomst: H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met gewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck 1976), p. 40.
- p. 34 Foto D.J. Korteweg. Herkomst: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken (via <https://beeldbank.amsterdam.nl>). Fotograaf: F. Hisgen.
- p. 40 Foto F.W. Nietzsche. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Anefo (via <http://www.gahetna.nl>). Fotograaf: Keystone Press.
- p. 42 Foto F.W. van Eeden. Herkomst: Geheugen van Nederland/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 50 Figuur Schematische weergave werkelijkheid. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 52 Foto L.E.J. Brouwer. Herkomst: Geheugen van Nederland/Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Frederik van Eeden (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 56 Foto G. Peano. Herkomst: Famous Mathematicians – Biography and Works of Great Mathematicians (via <https://famous-mathematicians.com>).

- p. 62 Foto P.J. Troelstra. Herkomst: Geheugen van Nederland/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>). Fotograaf: H.P.E. de la Roche Busé.
- p. 66 Foto Th. van der Waerden. Herkomst: Geheugen van Nederland/ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 84 Foto Lady V. Welby. Herkomst: Geheugen van Nederland/Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Frederik van Eeden (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 87 Foto G.J.P.J. Bolland. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Spaarnestad (via <http://www.gahetna.nl>).
- p. 95 Foto D.J. Wijnkoop. Herkomst: Geheugen van Nederland/Spaarnestad, Collectie Het Leven (1906–1941) (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 128 Foto J.H.C. Kern. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Rijksvoorlichtingsdienst (via <http://www.gahetna.nl>).
- p. 161 Foto K. Marx. Herkomst: Wikimedia Commons/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page). Fotograaf: J.J.E. Mayal.
- p. 175 Staalgravure G.W.F. Hegel. Herkomst: Wikimedia Commons (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page). Staalgraveur: L.G. Sichling, naar een lithografie van J.L. Sebbbers.
- p. 176 Figuur Schematische weergave wilshandeling (eenheid). Naar: G. Mannoury, *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (Haarlem: P. Visser Azn, 1909), p. 25. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 177 Figuur Schematische weergave wilshandeling (veelheid). Naar: G. Mannoury, *Methodologisches und philosophisches zur Elementar-Mathematik* (Haarlem: P. Visser Azn, 1909), p. 24. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 195 Foto H. Gorter. Herkomst: Geheugen van Nederland/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 200 Foto F. Ferrer. Herkomst: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken (via <https://beeldbank.amsterdam.nl>).
- p. 231 Foto V.I. Lenin. Herkomst: Herkomst: A. Resis, 'Vladimir Lenin. Prime Minister of Union of Soviet Socialist Republics', *Encyclopaedia Britannica* (2019) (via <https://www.britannica.com/>). Fotograaf: TASS/Sovfoto.
- p. 238 Foto H. Borel. Herkomst: Wikimedia Commons (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).

- p. 244 Foto H.P.J. Bloemers. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Elsevier (via <http://www.gahetna.nl>). Fotograaf: A.J. Gazendam.
- p. 246 Foto L.S. Ornstein. Herkomst: Wikimedia Commons/ Universiteitsmuseum Utrecht (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 250 Foto J.I. de Haan. Herkomst: A. Bleich, 'Het is hier geestelijk een woestijn', *De Groene Amsterdammer* 20 (2015) (via <https://www.groene.nl>).
- p. 256 Foto G. Mannoury. Herkomst: Privéarchief B. Willink.
- p. 268 Foto D. van Dantzig. Herkomst: H. Freudenthal, 'Levensbericht D. van Dantzig', in *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1959–1960* (Digitale versie KNAW, 1960) (via www.dwc.knaw.nl).
- p. 277 Foto P. Carus. Herkomst: Wikimedia Commons (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 288 Foto J.J.A. van Ginneken. Herkomst: Geheugen van Nederland/Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen, Collectie Katholiek Leven in Beeld (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 305 Foto W. van Ravesteyn. Herkomst: Geheugen van Nederland/ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 324 Foto W. Münzenberg. Herkomst: Gedenkstätte Deutscher Widerstand – Biografien (via <https://www.gdw-berlin.de/home>).
- p. 334 Foto J.V. Stalin. Herkomst: Wikimedia Commons (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 338 Foto H.G.A. Roland Holst. Herkomst: Geheugen van Nederland/ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, Collectie De Nederlandse Arbeidersbeweging tot 1918 (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 360 Foto L. Trotski. Herkomst: Wikimedia Commons/Bundesarchiv Koblenz (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 370 Foto Ph.A. Kohnstamm. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Rijksvoorlichtingsdienst (via <http://www.gahetna.nl>). Fotograaf: J.B. Wolters.
- p. 399 Foto R. Rolland. Herkomst: Wikimedia Commons (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 401 Foto H. Barbusse. Herkomst: A. Woods, 'WWI – Part Twelve: Under Fire – the real face of War', In *Defence of Marxism* (z.j.) (via <https://www.marxist.com/>).
- p. 408 Foto A. Wright. Herkomst: Special Collections Research Center University of Michigan Library, Collectie Radical Responses to the Great Depression Images (via <https://quod.lib.umich.edu/s/sclradic?page=index>).
- p. 422 Foto R. Carnap. Herkomst: B. Duignan en C.G. Hempel, 'Rudolf Carnap. German-American philosopher', *Encyclopaedia Britannica* (2019) (via <https://www.britannica.com/>).

- p. 424 Foto H. Reichenbach. Herkomst: Wikimedia Commons/Vienna Museum (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page). Fotograaf: Vienna Museum Foto.
- p. 442 Figuur Schematische weergave wilshandeling (ik-nu-terminologie). Naar: G. Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', *Erkenntnis*, 4 (1934), p. 301. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 443 Figuur Schematische weergave wilshandeling (het-terminologie). Naar: G. Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', *Erkenntnis*, 4 (1934), p. 302. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 446 Figuur Schematische weergave wilshandeling (ik-terminologie). Naar: G. Mannoury, 'Die Signifischen Grundlagen der Mathematik', *Erkenntnis*, 4 (1934), p. 306. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 450 Foto O. Neurath. Herkomst: Wikimedia commons/The National Library of Israel (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page). Fotograaf: H. Hoffman.
- p. 479 Foto J. Huizinga. Herkomst: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam, Collectie Stadsarchief Amsterdam: Foto-afdrukken (via <https://beeldbank.amsterdam.nl>).
- p. 516 Foto A. Einstein. Herkomst: Geheugen van Nederland/Spaarnestad, Collectie Het Leven (1906–1941) (via <https://www.geheugenvannederland.nl/nl>).
- p. 530 Foto F. Waismann. Herkomst: F. Stadler, *The Vienna Circle. Studies in the origins, development, and influence of logical empiricism* (Cham: Springer 2015), p. 491.
- p. 545 Figuur Schematische weergave vloeiend complex. Naar: G. Mannoury, 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', *Erkenntnis*, 7 (1938), p. 368. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 545 Figuur Schematische weergave abrupt complex. Naar: G. Mannoury, 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', *Erkenntnis*, 7 (1938), p. 368. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 546 Figuur Schematische weergave doorbroken complex. Naar: G. Mannoury, 'Ergänzungen zum eigenen Vortrag', *Erkenntnis*, 7 (1938), p. 368. Tekenaar: P.M.H. Segers.
- p. 572 Foto J.L. Ramaekers. Herkomst: Privéarchief Familie Kirkels-Ramaekers.
- p. 589 Foto R.E. von Mises. Herkomst: Wikimedia Commons/ Smithsonian Institution Libraries, Collectie Scientific Identity. Portrait Prints of Men and Women of Science and Technology in the Dibner Library (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- p. 640 Foto Multatuli. Herkomst: Wikimedia Commons/Rijksmuseum Amsterdam (via https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page). Fotograaf: C. Mitkiewicz.

-
- p. 643 Foto P.J. Meertens. Herkomst: Th.A.M. van der Meer, 'Meertens, Pieter Jacobus (1899-1985)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1880–2000*, (digitale versie Huygens ING, 2013) (via <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000>).
- p. 664 Foto A.D.E. Naess. Herkomst: B. Isacat, 'Deep Ecology and Animal Rights', *How To Do Animal Rights* (2008) (via <http://www.animaethics.org.uk/deep-ecology.html>).
- p. 673 Foto G. Mannoury. Herkomst: Privéarchief B. Willink.
- p. 694 Foto G. Révész. Herkomst: Nationaal Archief, Collectie Anefo (via <http://www.gahetna.nl>). Fotograaf: Van Duinen/Anefo.

Personenregister

A

Aalders, W.J. (1870–1945)	465
Ailly, A.J. d' (1902–1967)	631
Alberts, G. (* 1954)	xv
Albrecht, J.H. (* 1879)	324
Alfonso XIII, koning van Spanje (1886–1941)	202, 203
Altena, L.J. (1950–2018)	xv
Andersen Nexø, M. (1869–1954)	404
Anderson, S. (1876–1941)	401, 404
Andriessen, P.J. (1815–1877)	8, 9, 12
Angenent, G.	200
Anikine, S.V. (1869–1919)	101–103
Ankersmit, G.J.H. (1869–1944)	311
Ankersmit, J.F. (1871–1942)	63
Aquino, Th. van (1225–1274)	639
Ariëns Kappers, C.U. (1877–1946)	609
Aristoteles (ca. 384–ca. 322)	389, 455
Arnold, E. (1832–1904)	122
Asbeck, M.C. van (1862–1931)	239
Assen, van	187
Aubain, M.	434
Auer, P.F. (1866–1933)	248
Ayer, A.J. (1910–1989)	423, 535, 661

B

Baars, A. (1892–1944)	309
Bakhuis Roozeboom, H.W. (1854–1907)	54
Bakoenin, M.A. (1814–1876)	199
Bamatter, S. (1892–1966)	361
Barbusse, H. (1873–1935)	398, 400–405, 434
Barré, D.J.	<i>zie</i> Mannoury-Barré
Barrau, J.A. (1873–1946)	74, 90, 125, 126, 148

Baschwitz, S.K. (1886–1968)	556, 576, 609, 613
Bavink, B. (1879–1947)	532
Becquerel, A.H. (1852–1908)	54
Beek, A. van	<i>zie</i> Mannoury-Van Beek
Beek, J. van (1802–1884) (grootvader)	5, 7
Beek, J. van (1840–1933) (oom)	13, 17, 27
Beek, J. van (1877–1934) (neef)	27, 29
Beek-Houtkoop, S.D. van (1801–1870) (grootmoeder)	5–7
Beel, L.J.M. (1902–1977)	656
Behmann, H. (1891–1970)	507
Bendegem, J.P. van (* 1953)	xv
Bergh van Eysinga-Elias, J. van den (1880–1957)	239, 240
Bergmann, G. (1906–1987)	584
Bergmans, L.J.M. (* 1956)	xv
Bergmeijer, J.A. (1854–1941)	183
Bergson, H.L. (1851–1941)	45, 567
Berkelbach van der Sprenkel, R. (1838-ca. 1890) (schoonvader)	97
Berkelbach van der Sprenkel, E.M.	<i>zie</i> Mannoury-Berkelbach van der Sprenkel
Berkelbach van der Sprenkel-Mager, E.M. (* 1839) (schoonmoeder)	97, 112
Berkeley, G. (1685–1753)	591, 592
Berlage, H.P. (1856–1934)	61, 62, 398
Bernagie, P. (1656–1699)	16
Bernays, P. I. (1888–1977)	507, 661
Bernhard, prins der Nederlanden (1911- 2004)	416
Bernstein, F. (1878–1956)	226
Beth, E.W. (1908–1964)	xv, xxi, 576, 609, 625, 627, 628, 700, 702, 703
Beth, H.J.E. (1880–1952)	34, 226
Beth-Pastoor, C.P.C. (1896–1978)	609, 634
Bethlem, J.	504, 565, 567, 569, 669
Bettink	308
Beuzemaker, K. (1902–1944)	362
Bierens de Haan, D. (1822–1894)	39
Bierens de Haan, J.D. (1866–1943)	107
Bijleveld, W.V.B. van (* ca. 1875)	92
Birkhoff, G.D. (1884–1944)	245
Bismarck, O.E.L. von (1865–1890)	600
Bjerre, P. C. (1867–1964)	238
Black, M. (1909–1988)	448
Bloemers, H.P.J. (1880–1947)	235, 239–242, 244, 245, 249, 271, 272, 461, 493, 560
Blok, J.A.	239, 240
Blokszijl, M.H.L.W. (1884–1946)	643
Boasson, J.J. (1882–1967)	665

- Bochove, A. van (* 1956) xv
- Bock, de 503
- Boecharin, N.I. (1888–1938) 306, 341, 342, 347
- Boeddha, G. (ca. 450–ca. 370) 122, 127, 132, 137
- Boer, de 17
- Boer, M. de 352
- Bohr, N.H.D. (1885–1962) 465, 466, 532, 585
- Bok, J. de 125
- Bokma de Boer, S.M.D. zie Troelstra-Bokma de Boer
- Boland, J.Ch. (1914–1984) xv
- Bolland, G.J.P.J. (1854–1922) xviii, 86–90, 107, 141, 142, 144, 146, 171, 273–275, 463
- Boltzmann, L.E. (1844–1906) 457, 458
- Bolyai, J. (1802–1860) 55, 56, 76
- Boole, G. (1815–1864) 179
- Boon 16
- Borel, H. (1869–1933) 235, 238–242, 244, 245, 247, 249, 271–277, 279, 286, 288, 461, 484,
493, 508, 514, 560, 561
- Borgesius, H.G. (1847–1917) 99
- Borski, W. (1834–1884) 31
- Bos, D. (1862–1916) 208, 210
- Bos, M.C. 453
- Bouman, L. (1869–1936) 295, 296
- Bourgin, G. (1879–1958) 700, 702
- Bouwman, E. (1882–1955) 311
- Braak, M. ter (1902–1940) 471
- Brace, D.C. (1881–1955) 640, 641
- Bradley, F.H. (1846–1924) 45
- Brander, J. (1879–1964) 698, 699
- Bréal M.J.A. (1832–1915) 45
- Bredero, G.A. (1585–1618) 16
- Breithaupt, W. 255
- Brentjens, J.M.H. (* 1919) 573, 575
- Brink, J.M. van den 318
- Brommert, J. (1891–1975) 314, 315, 317, 318, 323
- Broński, M. (1882–1938) 309
- Brouwer, H.A. (1886–1973) 634
- Brouwer, L.E.J. (1881–1966) .. xviii, xix, xxi, 51, 52, 74, 75, 87–90, 106, 107, 109, 125–127,
139–147, 169, 170, 174, 180, 224–229, 233, 235, 239–242, 244–247, 249, 250, 254–256,
261, 263, 264, 268, 269, 271–279, 283, 286–289, 292, 294, 298, 300, 368, 397, 423, 424,
440, 453, 455–457, 461, 481, 486, 493, 495, 502, 503, 508, 510, 514, 531, 556, 560, 587,
609, 619–623, 625, 627, 628, 661, 663, 704, 707
- Brouwer-De Holl, R.B.F.E. (1870–1959) 254, 264

Bruggen, C.J.A. van (1874–1960)	63
Bruins, E.M. (1909–1990)	614–617, 638
Bruins-Oosterkamp, C. (1906–1999)	634
Brunswik, E. (1903–1955)	505, 507, 584
Bruynenburgh, M.	<i>zie</i> Mannoury-Bruynenburgh
Buber, M. (1878–1965)	238, 245, 271, 514, 561, 562
Büchner, F.K.C.L. (1824–1899)	199
Buggenum, van	573, 575
Bühler, K. (1879–1963)	465
Bussy, I.J. de (1846–1920)	90, 273

C

Cachin, M. (1869–1958)	404
Cantor, G.F.L.P. (1845–1918)	56
Carnap, R. (1891–1970) . xx, 45, 421–424, 431, 449–452, 457, 458, 484, 485, 490, 505–507, 513, 531, 548, 550, 566, 567, 584, 662, 663	
Carp, C.J.	12
Carus, P. (1852–1919)	276–278, 286
Carvalho, I. (1886–1965)	322
Ceton, J.C. (1875–1943)	151, 157, 160–162, 303, 314–316, 322, 331, 333, 706
Ching-ling, S. (1893–1981)	398, 404
Claessen, F.	572, 573
Clay, J. (1882–1955) xxi, 423, 424, 463, 486, 513, 535, 576–578, 587, 625, 627, 628, 631, 634, 661	
Clous	17
Coen, J.P. (1587–1629)	612
Coenen, L.	609
Cohen, L. (1864–1933)	59
Colijn, H. (1869–1944)	471
Cort van der Linden, P.W.A. (1846–1935)	210, 217
Coster, J. (1866–1955)	196, 210, 211
Couturat, L. (1868–1914)	xix, 108, 109, 295
Cusanus, N. (1401–1464)	145

D

Daan, A.	556, 576
Dalsum, A.W. van (1889–1971)	398, 404
Dana, H. (1881–1950)	400, 404
Dantzig, D. van (1900–1959)	xv, xvi, xix, xxi, 266, 268, 365–373, 423, 453, 456, 462, 504, 512, 513, 525, 528, 531, 533, 535, 547, 550–552, 565, 567, 569, 609, 625, 627, 628, 631–638, 664, 667–672, 700–702
Dantzig-Stumpfrock, E.M. van (1902–1982)	610
Darwin, Ch.R. (1809–1882)	63, 199

Dasziński, I.E. (1866–1936)	103
Dedekind, J.W.R. (1831–1916)	56, 57, 77, 140, 143
Delsman	106
Demokritos (ca. 460–ca. 356)	455
Denjoy, A. (1884–1974)	226
Descartes, R. (1596–1650)	173, 417, 455, 505, 506
Destouches, J.L. (1909–1980)	700, 702
Deventer, M. van	<i>zie</i> Stoop-Van Deventer
Dewey, J. (1859–1952)	505
Dinger, R. (1861–1946)	99
Dingler, H.A.E.H. (1881–1954)	455
Dirichlet, J.P.L. (1805–1859)	148
Dollfuss, E. (1892–1934)	449
Donker, C.	12
Doorn, A.A. van (1854–1935)	198, 214
Doornbusch, J.J.	<i>zie</i> Reve-Doornbusch
Dos Passos, J.R. (1896–1970)	398, 401, 404
Dozy, G.J. (1841–1922)	22, 24–26, 150
Dreiser, H.H.A. (1871–1945)	401, 404
Driesch, H.A.E. (1867–1941)	568–570
Droogenbroeck, J.H. van (1902–1979)	433–435, 448
Duijker, H.C.J. (1912–1983)	610
Duijs, J.E.W. (1877–1941)	158, 222
Durrer, D. (1918–1984)	695

E

Ebert, F. (1871–1925)	234
Eckstein, E. (1897–1933)	470
Eddington, A.S. (1882–1944)	534
Eeden, F.W. van (1860–1932) xviii, xix, 39, 41–51, 81, 83, 84, 86, 87, 90, 107, 115, 119, 122, 131, 144, 178, 181, 206, 233, 235–242, 244, 245, 247, 249, 250, 253, 254, 264, 271–277, 279, 282, 286–289, 292, 294, 298, 300, 397, 459–461, 484, 493, 495, 508, 514, 531, 556, 560, 561, 640, 704, 707	
Eeden-Van Warmelo, N. van (1833–1919)	51
Eekhof	223
Ehrenfest, P. (1880–1933)	225
Ehrlich, E. (1862–1922)	273–275, 278, 286, 295
Einstein, A. (1879–1955)	398, 404, 417–419, 456, 481, 484, 485, 516, 517
Elden, van	38
Eldering, P. (1868–1954)	658–661
Elias, J.	<i>zie</i> Bergh van Eysinga-Elias
Engdahl, J.L. (1884–1932)	409, 410, 412
Engels, F. (1820–1895)	341

Enriques, F. (1871–1946)	505, 507, 585
Eringa, F.S.	215, 249
Euclides	56, 76, 77
Euwe, M. (1901–1981)	503
Exter, W. van	93

F

Faddegon, B. (1874–1955)	295, 296
Feigl, H. (1902–1988)	421, 457, 464, 584
Ferrer, F. (1859–1909)	199–207
Feuerbach, L.A. (1804–1872)	199
Fichte, J.G. (1762–1814)	577
Fischer Martinek, J.L.	576, 578
Fleddérus, M. (1886–1977)	449
Focker, A.	<i>zie</i> <i>Houtkoop-Focker</i>
Fortuijn, J.A. (1855–1940)	59
Fraenkel, A.H. (1891–1965)	456
Frank, Ph. (1884–1966) 421, 449–451, 457, 458, 465, 489, 505–507, 526, 531–535, 550, 561, 584, 585, 641, 642, 661	
Franz Ferdinand, troonopvolger van Oostenrijk (1863–1914)	216, 219
Fréchet, M.R. (1878–1973)	274, 536
Frege, F.L.G. (1848–1925)	55, 56, 140, 179, 508
Fuchs, E. (1870–1940)	309

G

Galilei, G. (1564–1642)	647
Galton, F. (1822–1911)	45
Gans, I. (1907–1972)	697, 698
Geers, G.J.	318
Geiringer, H. (1893–1973)	584
Geissler, K.	180
Gerbrandy, P.S. (1885–1961)	656
Gerhard, A.H. (1858–1948)	59, 183, 201
Germanetto, G.	404
Giltay, H.	255, 462
Ginneken, J.J.A. van (1877–1945) 287–295, 298, 300, 368, 397, 457, 462, 495, 508, 556, 560, 640, 674, 704	
Gladius, G.	<i>zie</i> <i>Mannoury-Gladius</i>
Gladius, G. (1767–1837)	3
Gladius-Van Nuys Klinkenberg, M.J. (1770–1832)	3
Godefroy, J.C.L. (1883–1957) 473, 486, 513, 515, 527, 530, 557–559, 562, 563, 576–578, 587, 609, 661, 669	
Gödel, K.F. (1906–1978)	457, 584

Goeman, W.M.	195, 197, 198
Goes, F. van der (1859–1939)	59, 61, 62, 90, 138, 155–157, 165, 470
Goethe, J.W. von (1749–1832)	97
Gold, M. (ps. van I.I. Granich) (1894–1967)	401
Goldstein, Ch.R. (1908–1999)	468, 469
Gompertz, L.B. (1808–1877)	15
Gomperz, H. (1873–1942)	584
Goris, J.	314, 315, 317, 318
Gorki, M. (ps. van A.M. Pesjkov) (1868–1936)	398, 400, 404
Gorter, H. (1864–1927) 62, 63, 90, 97, 138, 160, 162, 194, 195, 231, 307–309, 311, 697, 698, 706, 708–710	
Goulooze, D. (1901–1965)	323
Gräf, H. (1892–1958)	404
Grelling, K. (1886–1942)	585
Griss, G.F.C. (1898–1953)	453
Gronvald, A.F. (1879–1967)	125
Groot, A.D. de (1914–2006)	684, 700, 702
Groot, H.	473, 484, 486, 669
Groot, J.V. de (1848–1922)	90, 107, 273
Grünbaum, A.A. (1885–1932)	295–298
Gutkind, E. (1877–1965)	235, 237, 238, 245, 286, 368
Gyptner, R. (1901–1972)	356

H

Haan, J.I. de (1881–1924) ..245, 249, 250, 254, 255, 258, 264, 271–276, 279, 295, 296, 397, 461, 462, 495, 560, 561, 640	
Haan-Van Maarseveen, J. de (1873–1946)	264
Haeckel, E.H.P.A. (1834–1919)	203
Hahn, H. (1879–1934)	421, 450, 452, 457, 531
Hahn, O.	<i>zie</i> Neurath-Hahn
Hal, S. van der (1888–1945)	324
Ham, J. van den (1822–1912)	99
Happel, J.A.A.J. (* 1951)	xv
Harcourt, A. (1881–1954)	640, 641
Harting, P.N.U. (1892–1970)	619
Hartlooper, S.	<i>zie</i> Wins-Hartlooper
Hartmann, N. (1882–1950)	566, 569
Hartog, A.H. de (1869–1938)	424, 473
Hasselt, G. van	74, 90
Hayakawa, S.I. (1906–1992)	640, 661
Hazewinkel-Suringa, D. (1889–1970)	609
Heemskerk, Th. (1852–1932)	307

Heere, T.	6
Hegel, G.W.F. (1770–1831)	86, 88, 137, 142, 174, 175, 199, 329, 566, 567
Heidegger, M. (1889–1976)	566, 569
Heijde, H.B. van der	265
Heijerman, A.F. (* 1956)	xv, xvii
Heineken, G.A. (1841–1893)	32, 33
Helmer, O. (1910–2011)	507, 584
Helmstroom	8
Helsdingen, W.P.G. (1850–1921)	59, 97, 155, 157
Hemelrijk, J.	634
Hempel, C.G. (1905–1979)	422, 535, 550, 584
Herakleitos (ca. 544–ca. 483)	142, 145, 455
Herron, G.D. (1862–1925)	245
Herzberg, A. (1887–1944)	584
Heymans, G. (1857–1930)	107
Heyting, A. (1898–1980)	xv, xxii, 266, 269, 453, 462, 504, 576, 700, 702, 704, 705
Hijmans, I.H. (1869–1937)	296
Hilbert, D. (1862–1943)	140, 143, 439
Hinloopen Labberton, D. van (1874–1961)	473, 486
Hitler, A. (1889–1945)	xx, 405, 412, 417–419, 599–601, 631
Hobbes, T. (1588–1679)	199
Hoeck, A.H. van (1836–1916)	114
Hoeij Smith, J.J. van	<i>zie</i> Tindal-Van Hoeij Smith
Holdert, Th. (1882–1979)	235
Holdert-Van Sijll, G.H. (1889–1983)	264
Holl, R.B.EE. de	<i>zie</i> Brouwer-De Holl
Hölz-Löbinger, W. (* 1901)	404
Homerus (ca. 800–ca. 750)	150
Hosiasson, J.	<i>zie</i> Lindenbaum-Hosiasson
Hout, M. van (1870–1942)	114, 115
Houtkoop, Ph. (ca. 1768–1849) (overgrootvader)	5
Houtkoop, S.D.	<i>zie</i> Beek-Houtkoop
Houtkoop-Focker, A. (ca. 1770–1848) (overgrootmoeder)	5
Huibregtsen, P. (1874–1930)	233, 234
Huizinga, J. (1872–1945)	475–483
Hull, C.L. (1884–1952)	507
Hume, D. (1711–1776)	417, 566, 567
Husserl, E. (1859–1938)	295, 296, 439, 577
Hutten, E. (1908–1996)	448
Huxley, T.H. (1825–1895)	45
Huygens, C.L. (1848–1902)	61, 63
Huysmans, J.J.C. (1871–1968)	160, 161

I

Iongh, J.J. de (1915–1999) 504, 610, 634, 638, 669

J

James, W. (1842–1910) 45

Jeans, J.H. (1877–1946) 532, 534

Jelgersma, G. (1859–1942) 107, 171, 174

Jeurissen 573

Johnson, S. (1709–1784) 255

Jong, F. de (1919–1989) 707–709

Jonge, C.H. de *zie* Randwijck-De Jonge

Jongejan, C. (1893–1968) 634

Jordan, E.P.J. (1902–1980) 532

Jordan, H.J. (1903–1971) 556

Jordan, L. (1874–1940) 556

Jørgensen, J. (1894–1969) 451, 506, 526, 535, 585

Jorissen, T. 573

Josselin de Jong, J.P.B. de (1886–1964) 296

Juliana, prinses, later koningin der Nederlanden (1909–2004) 182, 416

Jung, C.G. (1875–1961) 484

K

Kamenef, L.B. (1883–1936) 333, 334, 346

Kant, I. (1724–1804) 139, 141, 143, 170, 199, 252, 277, 566

Kapteyn, W. (1849–1927) 39, 53, 90, 105, 226

Katayama, S. (1859–1933) 404

Kaufmann, F. (1895–1949) 584

Kawilarang, J. 416

Kazemier, B.H. 576

Keir Hardie, J. (1856–1915) 101

Kelsen, H. (1881–1973) 584

Kepler, J. (1571–1630) 252, 492

Kerenski, A.F. (1881–1970) 230, 233, 332

Kern, J.H.C. (1833–1917) 102, 127–129, 133, 135

Kernkamp, G.W. (1864–1943) 471

Keyser, G.W. 36

Kleeck, M. van (1883–1972) 661

Klift, P.J. van der 200

Kluyver, J.C. (1860–1932) 39, 53, 54, 225

Köhler, W. (1887–1967) 484

Kohnstamm, Ph.A. (1875–1951) xx, 109, 369, 370, 609

Kol, H.H. van (1852–1925) 59, 61, 64, 100, 101

Kollewijn, R.A. (1857–1942) 66, 67, 229, 264, 417

Kolthek, H. (1872–1946)	304, 305
Kon Foe Tse (ca. 551–ca. 479)	562, 626
Korsch, K. (1886–1961)	584
Korteweg, D.J. (1848–1941) xviii, 34–36, 39, 51, 53, 73, 74, 90, 125, 126, 141, 149, 224–226, 263, 267, 503, 625	
Koyré, A.V. (1892–1964)	465
Kraft, V. (1880–1975)	507, 584
Kranenburg, R. (1880–1956)	609
Kroonder, F.G.	610, 617, 626, 634, 638, 640–642, 672, 673, 693
Kruls, H.J. (1902–1975)	612–614
Kruseman, W.M. (1902–1969)	473, 483, 484, 486, 576, 578, 587, 661
Kruyt, J.W. (1877–1943)	304, 305, 311
Kuijkhof, J.G. van (1864–1921)	97
Kuijlenburg, A.H. (* 1834)	12
Kuijlenburg, H. (* 1840)	12
Kuijlenburg, M.J.W. (* 1839)	12
Kuyper, A. (1837–1920)	94, 96, 190
Kwa, T.S. (1893–1948)	311

L

Löbinger, W.	<i>zie</i> Hölz-Löbinger
Laan, K. ter (1871–1963)	247
Laan, R. ter (1896–1928)	247, 254
Lakerveld, L. van (1895–1989)	324
Lalande, A. (1867–1964)	45
Lamers, J.	183
Landauer, G. (1870–1919)	238, 273–276, 278, 286
Landsberg, P.	448
Lankeren Matthes, D. van (1816–1894)	13
Lansink, B. (1862–1946)	223
Lao-Tse (ca. 551–ca. 479)	128, 130, 132, 135, 145, 626
Laseur, C.L. (1899–1960)	470
Lasonder, H.	67
Last, J.C.F. (1898–1972)	578, 642
Le Bon, G. (1841–1931)	613
Leau, L. (1868–1943)	108
Leeuw, A.S. de (1899–1942)	407
Leeuwen, J.A. van	70, 90
Leibniz, G.W. (1646–1716)	137, 179, 417, 431, 455, 508
Lenin, V.I. (ps. van V.I. Oeljanov) (1870–1924) 231, 234, 306, 307, 309–311, 333–337, 339, 340, 346, 348, 349, 351, 354, 564, 566, 710	
Lessing, G.E. (1729–1781)	97

Levi, P. (1883–1930)	309
Ligt, B. de (1883–1938)	311
Lindeijer, G.F. (1878–1943)	201, 212
Lindenbaum, A. (1904–1941)	585
Lindenbaum-Hosiasson, J. (1899–1942)	585
Lingen, H. van	183, 187
Lobatsjevski, N.I. (1792–1856)	55, 56, 76, 142
Locke, J. (1632–1704)	199
Loeff, L.	125
Lorentz, H.A. (1853–1928)	54, 225, 226, 418
Lorjé	17
Lubbe, M. van der (1909–1934)	431
Lukasiewicz, J. (1878–1956)	451, 505
Luteraan, B. (1878–1970)	231–234, 318–321
Luxemburg, R. (1871–1919)	709, 710

M

Maarseveen, J. van	<i>zie</i> Haan-Van Maarseveen
Maas, S.A.	106, 109, 125
Mach, E. (1838–1916)	423, 457, 458, 464, 566, 624, 639, 701
Mager, E.M.	<i>zie</i> Berkelbach van der Sprenkel-Mager
Mann, L.H. (1871–1950)	398, 404
Mann, T. (1856–1941)	404
Mannoury, A. (1710–1778)	1
Mannoury, A. (1915–1944) (dochter)	xxi, 193, 224, 311, 466–470, 580, 581, 631
Mannoury, C.	<i>zie</i> Vuysje-Mannoury
Mannoury, E.M.	<i>zie</i> Wins-Mannoury
Mannoury, G. (1826–1868) (vader)	3–8
Mannoury, G. (* 1834) (tante)	14, 16, 17, 23
Mannoury, G. (1860–1864) (broer)	5, 6
Mannoury, I. (* 1708)	1
Mannoury, J. (1640–ca. 1700) (oudgrootvader)	1
Mannoury, J. (1675–1714) (oudvader)	1
Mannoury, J. (1713–1776) (betovergrootvader)	1, 2
Mannoury, J. (1750–1812)	2
Mannoury, J. (1753–1806) (overgrootvader)	2, 3
Mannoury, J. (1791–1868) (grootvader)	3, 4, 7
Mannoury, J. (1792–1848)	3
Mannoury, J. (1824–1887) (oom)	5
Mannoury, J. (1859–1895) (broer)	xviii, 5–9, 12, 13, 16, 17, 22–25, 27–29, 36–38, 100
Mannoury, J. (1909–2005) (zoon) xvii, xxi, 33, 59, 88, 150, 168, 193, 207, 223, 224, 269, 311, 325, 333, 362, 466–468, 504, 580–582, 631, 668, 696	

Mannoury, M. (* 1829) (tante)	14, 16, 17
Mannoury, M.J. (1847–1923)	699, 700
Mannoury, P. (1673–1725)	1
Mannoury, S.D. (1865–1957) (zus) 6, 8–10, 12, 14–17, 19, 22, 23, 25–27, 29, 37, 38, 65, 73, 90, 123, 161, 316, 317, 325, 468, 581, 631	
Mannoury-Barré, D.J. (* 1783)	3
Mannoury-Berkelbach van der Sprenkel, E.M. (1877–1949) (vrouw) ... xviii, 97–100, 102, 104–106, 109–111, 122, 126, 148, 150, 168, 196, 207, 208, 222, 247, 325, 466, 467, 470, 505, 506, 580–582, 631, 672, 691	
Mannoury-Bruynenburgh, M. (1717–1750) (betovergrootmoeder)	2
Mannoury-De Vrij, A. (†1770) (oudmoeder)	1
Mannoury-Glasius, G. (1793–1868) (grootmoeder)	3, 4, 7
Mannoury-Marcq, I. (1646–1714) (oudgrootmoeder)	1
Mannoury-Ten Hoorn, T. (1913–1988) (schoondochter)	467, 580, 582
Mannoury-Timmer, S. (1824–1881) (tante)	5, 8
Mannoury-Van Beek, A. (1834–1917) (moeder) 5–10, 12–14, 16–18, 23, 24, 26–29, 31, 37, 38, 73, 90, 110, 123, 149, 223, 228	
Mannoury-Waterham, M.L. (1760–1822) (overgrootmoeder)	2, 3
Manse	215
Marcq, I.	<i>zie</i> Mannoury-Marcq
Martin, N. (1924–2016)	662, 663
Marx, K. (1818–1883)	62, 63, 160, 161, 163, 199, 329, 334, 335, 340, 341, 710, 711
Mauthner, F. (1849–1923)	273, 276, 278, 286, 287, 296
Mauve, R. (1878–1963)	90, 91, 126
Meertens, P.J. (1899–1985)	642, 643, 647, 651, 700, 702
Meerum-Ter Wogt, P.C.E.	89
Mees, L.E.	<i>zie</i> Rutgers-Mees
Meijer, J.B.A. de (1872–1950)	467
Mendels, M. (1868–1944)	63, 160
Menger, K. (1902–1985)	457, 584
Menier, E.	202
Mensing, M.A.C. (1854–1933)	160
Mercier, H. (1839–1910)	91
Meyer, H.	576
Michaelis, K. (1872–1950)	404
Mieremet, L.	200
Mierlo, P. van	148
Miglioli, G. (1879–1954)	404
Minkowski, H. (1864–1909)	418
Mises, R.E. von (1883–1953)	xxi, 422, 424, 512, 565–567, 584, 585, 588–593
Mittag-Leffler, M.G. (1846–1927)	245
Moleschott, J.A.W. (1822–1893)	199

Montessori, M.T.A. (1870–1952)	661
Moore, G.E. (1873–1958)	535
Moorsel, van	148
Moralès, M. (1880–1906)	202, 203
Morris, C.W. (1901–1979)	423, 451, 505, 506, 662, 663
Mozart, W.A. (1756–1791)	623
Mulder, H.	363
Mulder, J.	325, 328
Muller	325
Muller, J.W. (1858–1945)	296
Multatuli (ps. van E. Douwes Dekker) (1820–1887)	460, 621, 639, 640
Münzenberg, W. (1889–1940)	322–324, 404, 405

N

Naess, A.D.E. (1912–2009)	423, 507, 524, 535, 585, 661, 664–668, 671, 700, 702
Nagel, E. (1901–1985)	423, 550
Nakens, J. (1841–1926)	202, 203
Napoleon Bonaparte (1769–1821), keizer van Frankrijk	3
Nejedlý, Z. (1878–1962)	398
Neurath, O. (1882–1945)	xx, 45, 421, 449–454, 457, 465, 466, 486, 490, 504–507, 515, 523–529, 531–536, 546–555, 560, 561, 563–570, 576, 577, 584–586, 590
Neurath-Hahn, O. (1882–1937)	450, 453, 457, 504–506
Neurath-Reidemeister, M. (1898–1986)	449, 450, 577, 585
Newton, I. (1643–1727)	252, 378, 455, 492
Nicolaas II, tsaar van Rusland (1868–1918)	101–104, 230
Nietzsche, F.W. (1844–1900)	39–41, 97, 175, 177, 199, 207, 459
Nieuwstadt, J. van	xv, xvi
Niftrik, J.G. van (1864–1933)	190, 191, 196, 210, 212, 213
Nolthenius	106
Nolting	16
Noordhoff, P. (1833–1903)	265, 271, 373, 693
Nuys Klinkenberg, J. van (1744–1817)	3
Nuys Klinkenberg, M.J. van	<i>zie</i> Glasius-Van Nuys Klinkenberg

O

Oespenski, P.D. (1878–1947)	640
Oewel, F.W. (1825–1883)	14, 15
Oewel-Schaap, C.C. (* 1843)	15
Ogden, C.K. (1889–1957)	45, 527, 562
Oldenberg, H. (1854–1920)	129
Oldewelt, H.M.J. (1897–1986)	484, 486, 669
Oorschot, L.P. van (* 1898)	200
Oosterkamp, C.	<i>zie</i> Bruins-Oosterkamp

Oostveen, J.W.	470
Oppenheim, P. (1885–1977)	535, 561, 584
Ornstein, L.S. (1880–1941)	226, 245–247, 249, 271, 272, 275
Ossendorp, F.L. (1863–1941)	182, 183, 185–187
Ostwald, F.W. (1853–1932)	108
Overstraeten, W. van (1891–1981)	359

P

Pannekoek, A. (1873–1960)	90, 95, 162, 231, 268, 309, 311, 697, 709
Paradja, M.	416
Pas, W. ten	453
Pastoor, C.P.C.	<i>zie</i> Beth-Pastoor
Patel, V.J. (1875–1950)	400, 404
Pazo, V.	204
Peano, G. (1858–1932) . 55, 56, 75, 77, 90, 108, 119, 122, 140, 142, 143, 179, 180, 229, 245, 273–275, 278, 286, 287, 295, 296, 508, 620	
Peirce, C.S. (1839–1914)	45, 56, 77, 179
Perron, C.E. du (1899–1940)	471
Pesch, A.J. van (1837–1916)	74, 106, 111
Philips, A.F. (1874–1951)	191
Philips, G.L.F. (1858–1942)	191
Piaget, J. (1896–1980)	661
Pieterse van Wijck, J.A.	194
Plaats, N. van der	295
Planck, M.K.E.L. (1858–1947)	457, 485, 534
Plessner, H.K.O.G.B. (1892–1985)	465
Poesjkin, A.S. (1799–1837)	578
Poincaré, J.H. (1854–1912)	45, 83, 108, 139, 140
Polak, A.H. (1858–1914)	193, 194
Polak, H. (1868–1943)	59, 61
Polak, J.H. (1870–1927)	193
Poolman	17
Popper, K.R. (1902–1994)	584
Pos, H.J. (1898–1955)	424, 453, 462, 471, 486, 664, 665, 671
Posch, N.M.	661
Post, J. (1906–1944)	578
Poutsma, H. (1866–1933)	61
Praag, B. van	160
Preissmann, M.A.	448
Preobraschenski, J.A. (1886–1937)	342
Proost, K.F. (1883–1962)	398
Putte, G. van de	198

Q

- Querido, E. (1871–1943) 361, 435
 Quine, W. (1908–2000) 423

R

- Raalte, J.E. van (1844–1926) 189, 248, 249
 Ramaekers, J.L. (1909–1980) 572–575
 Randwijck-De Jonge C.H. van (1878–1943) 238
 Rang, F.C. (1864–1924) 238
 Rapoport, A. (1911–2007) 661
 Rathenau, W. (1867–1922) 238, 240, 245
 Ravesteyn, W. van (1876–1970) . . .67, 151, 157, 160, 162, 231, 303–305, 308, 309, 332, 333,
 342, 705–707
 Reichenbach, H. (1891–1953) xx, 422–424, 436, 440, 451, 454, 457, 458, 507
 Reidemeister, M. *zie* Neurath-Reidemeister
 Reiman, J.D. (†1957) 238–241
 Reiwald, P. (1895–1951) 613
 Rentersghem, A.W. van (1845–1939) 41
 Resink, A.J. (1873–1946) 91
 Reve, G.J.M. van het (1892–1975) 321, 322
 Reve-Doornbusch, J.J. van het (1892–1959) 322
 Révész, G. (1878–1955) xxi, 295–299, 368, 423, 424, 609, 610, 625, 627, 628, 693–695
 Riemann, G.F.W. (1826–1866) 56, 76
 Roelofsen, A. *zie* Schothorst-Roelofsen
 Roland Holst-Van der Schalk, H.G.A. (1869–1952) . xvii, xx, 62, 63, 90, 138, 156, 159, 163,
 231, 309, 311, 312, 331, 337–344, 346, 347, 398, 412–414, 434, 470, 578, 618, 642, 698,
 708, 709
 Rolland, R. (1866–1944) 238, 276, 398–400, 404, 434
 Romein, J.M. (1893–1962) 471
 Romein-Verschoor, A.H.M. (1895–1978) 323, 325
 Roode, J.J. de (1866–1945) 63
 Roosevelt, F.D. (1882–1945) 584
 Rost, N. (1896–1967) 407
 Rot, Th.S. (1909–1982) 411, 578, 630, 631, 642
 Rougier, L.A.P. (1889–1982) 451, 506, 507, 584
 Rousseau, J.J. (1712–1778) 182
 Rubin, E.J. (1886–1951) 507
 Ruiz Zorrilla, M. (1833–1895) 201
 Russell, B.A.W. (1872–1970) 45, 140, 143, 180, 273, 295, 296, 423, 440, 456, 508, 705
 Rutgers, G.C. (* 1911) 306, 307
 Rutgers, J. (* 1904) 306, 307
 Rutgers, S.J. (1879–1961) 306, 307, 309–312
 Rutgers, W. (* 1906) 306, 307

Rutgers-Mees, L.E. (1879–1962)	306–311
Ruys, A. (1892–1955)	470
Ruys, C. (1899–1952)	470
Ryle, G. (1900–1976)	423, 535

S

Sacharow, A.D. (1921–1989)	342
Saklatvala, S.D. (1874–1936)	404
Salmund, C.F.	84, 86
Santillana, G.D. de (1902–1974)	585
Savornin Lohman, A.F. de (1837–1924)	181, 182
Schächter, J. (1901–1994)	515
Schaap, A.P.J. (* 1851)	14, 15
Schaap, C.C.	<i>zie</i> Oewel-Schaap
Schaap, C.J.	<i>zie</i> Zaanen-Schaap
Schaap, E.H.M. (1840–1883)	15, 16
Schaap, H. (1821–1879)	14
Schaap, H. (1849–1884)	15, 16
Schaap, H.E. (1855–1926)	15
Schaap, W.J.J. (* 1847)	15
Schaap-Velders, E.H.P. (* 1833)	14
Schaper, J.H.A. (1868–1934)	59, 97, 100, 101, 155, 157, 208, 210, 217
Scheffer, W. . 397, 434, 435, 453, 463, 486, 504, 513, 528, 565, 567–569, 576, 610, 669, 671, 672, 713–717	
Schelling, F.W.J. von (1775–1854)	566
Scheltema, I.E. (1851–1922)	70, 90
Schermerhorn, N.J.C. (1866–1956)	199
Schie, van (ps. van J.A.N. Knuttel) (1878–1965)	232, 233
Schilp, D. (1893–1969)	578
Schleyer, J.M. (1831–1912)	92
Schlick, M. (1882–1936)	421, 451, 457, 488, 489, 519, 531, 566, 567, 590
Schmitz, H.W. (* 1948)	xv, xvi
Schoenflies, A.M. (1853–1928)	245
Schoenmaekers, M.H.J. (1875–1944)	473, 484, 486, 513, 669
Scholz, H. (1884–1956)	507
Schönaich, P.F. von (1886–1954)	404
Schopenhauer, A. (1788–1860)	199, 566
Schothorst-Roelofsen, A. van (1826–1916)	99, 102
Schothorst, A. van (1814–1899)	99
Schoute, P.H. (1846–1913)	39, 53
Schouten, J.A. (1883–1971)	365, 371
Schouwing	315

Schröder, E. (1841–1902)	508
Schulze	17
Schuman, H. (ca. 1899-1962)	642
Sebebrjakow, L.P. (1890–1937)	342
Seidel	23
Senart, E.C.M. (1847–1928)	129
Shaw, G. (1856–1950)	274, 638–640
Siewertsz van Reesema, W.C. (1882–1949)	231–234
Sijll, G.H. van	<i>zie</i> Holdert-Van Sijll
Sinclair, U.B. (1878–1968)	398, 401
Sinovjef, G.J. (1883–1936)	333, 334, 346, 347, 350
Sissingh, R. (1858–1927)	74, 150
Sitter, W. de (1872–1934)	225
Sleef, J.W. (1866–1958)	97
Smith, D.E. (1860–1944)	180
Sneevliet, H.J.F.M. (1883–1942)	311, 359
Sokrates (ca. 469–ca. 399)	391, 637
Spencer, H. (1820–1903)	45
Spengler, O. (1880–1936)	294, 295
Spiekman, H. (1874–1917)	59, 97, 123–125, 155
Spinoza, B. (1632–1677)	137
Spitteler, C.F.G. (1845–1924)	273, 274, 276
Stalin, J.V. (ps. van J.V. Dzjoegasjvili) (1878–1953)	333, 334, 341–344, 346, 347, 351, 355–357, 697, 706, 709, 710
Stassowa, J.D. (1873–1966)	404
Staverman, A. (1879–1953)	198, 211, 212
Stebbing, L.S. (1885–1943)	423, 505, 535, 585
Stegeman, J.H.	xv, xvi
Stenfens	470
Sterringa, G. (1876–1944)	304
Steveninck, P. van	200
Stockum, W.P. (1810–1898)	507
Stokvis, B.B. (1906–1963)	576, 609, 610
Stoop, A. (1856–1935)	69, 70, 90
Stoop-Van Deventer, M. (1859–1934)	69
Storm, W.	578
Stout, G.F. (1860–1944)	45
Strauss, M.	584
Struik, D.J. (1894–2000)	325, 642
Stumpfrock, E.M.	<i>zie</i> Dantzig-Stumpfrock
Stürler, J.S. de	573, 574
Suchtelen, N.J. van (1878–1949)	106, 107, 109, 125

Südermann, H. (1857–1928)	28
Suringa, D.	<i>zie</i> Hazewinkel-Suringa
Švernik, N.M. (1888–1970)	404
Swaagman Cremer, H.J.	<i>zie</i> Westendorp Boerma-Swaagman Cremer
Swenson, L.S. (1865–1947)	411
Swidde, D. (1906–1988)	470

T

Tagore, R. (1861–1941)	273, 274, 276, 278, 286, 287
Tak, P.L. (1848–1907)	100, 101
Tarski, A. (1901–1983)	422, 505, 507, 535, 584
Tellegen, J.W.C. (1859–1921)	691
Ten Hoorn, T.	<i>zie</i> Mannoury-Ten Hoorn
Teubner, B.G. (1784–1856)	367, 368
Thälmann, E.J.F. (1886–1944)	342
Thibault, J.A.F. (1844–1924)	203
Thibaut	469
Thiel, J.H. (1863–1935)	25, 26, 28, 32, 33, 63, 64, 90
Thiel-Wehrbein, Th. (1866–1941)	23, 25, 28, 63, 64
Thierry, G.J. (1880–1962)	296
Tichelman, H.J. (1865–1943)	196, 198, 210–213
Timmer, S.	<i>zie</i> Mannoury-Timmer
Tinbergen, J. (1903–1994)	424
Tindal, G.A. (1886–1943)	31, 32, 68
Tindal, H.J.J.M. (1888–1974)	32
Tindal, H.P. (1852–1902)	xviii, 31–33, 36, 51, 59, 67, 68
Tindal-Van Hoeij Smith, J.J. (1848–1932)	31, 32, 51, 67
Tönnies, F.J. (1855–1936)	45, 524
Treffers, P.J.	30
Treint, A. (1889–1971)	359
Treub, M.W.F. (1858–1931)	153
Troelstra, D.P. (1889–1973)	63, 72
Troelstra, J.P. (1891–1979)	63, 217
Troelstra, P.J. (1860–1930) xvii, xviii, 59, 61–64, 72, 90, 94–97, 100–104, 106, 123, 124, 138, 151–162, 164, 165, 167, 181, 194, 207–209, 217, 218, 220, 234, 698	
Troelstra-Bokma de Boer, S.M.D. (1860–1939)	63
Trotski, L. (ps. van L.D. Bronstein) (1878–1940) xx, 234, 306, 333, 335–337, 339, 341–344, 346, 347, 350–361, 435, 629, 630, 697, 706, 709, 710, 712	
Tuinstra, A.	573

U

Uhlenbeck, C.C. (1866–1951)	295, 296
Ulehake, L.A.B. (1862–1942)	70

Upward, A. (1863–1926)	245
Urbahns, H. (1890–1946)	359

V

Vader, G.A. (1865–1940)	303, 304
Vaes, F.J.	148
Vailati, G. (1863–1909)	45
Valiron, G. (1884–1955)	226
Vandervelde, E.G. (1866–1938)	103
Vas Nunes, E. (1868–1929)	90
Vegt, H.J. van der (1864–1944)	59
Velders, E.H.P.	<i>zie</i> Schaap-Velders
Verduin, B.	318–321
Verhagen, B.H. (1881–1950)	469
Vermaas, J.P. (1864–1947)	198
Verschoor, A.H.M.	<i>zie</i> Romein-Verschoor
Verschuur, A. (1863–1945)	295, 296, 298, 368, 435, 453
Versluys, W. (1851–1937)	109
Verwey, A. (1865–1937)	61, 62, 90, 264
Veth, J.P. (1864–1925)	61
Victoria, koningin van het Verenigd Koninkrijk (1819–1901)	45, 202
Victoria, koningin van Spanje (1887–1969)	202
Visser Azn., P.	168, 192
Visser, H. (* 1939)	xv, xvii
Visser, L.L.H. de (1878–1945)	162, 303, 305, 311, 318, 333, 351, 404
Vliegen, W.H. (1862–1947)	59, 97, 123, 124, 152, 159, 186, 208, 210
Voerman, G. (* 1957)	xv
Vos, R. (1860–1932)	303
Vries, Ch.A. de	17
Vries, H. de (1867–1954)	128, 168, 224, 226, 229, 263, 268, 502–504
Vries, J. de (1858–1938)	226
Vries, M. de (1820–1892)	66, 67
Vries, S. de (1894–1974)	469, 581
Vrij, A. de	<i>zie</i> Mannoury-De Vrij
Vrij, C. (1864–1905)	70
Vrind, H.	578
Vroom, de	215
Vuysje, D. (1900–1969) (schoonzoon) . xv, xxi, 473–479, 483–486, 513, 525, 526, 576, 578, 581, 582, 584, 585, 587, 642, 661–663, 670, 673, 695	
Vuysje, T.	484, 581
Vuysje-Mannoury, C. (1912–1988) (dochter) . . xxi, 193, 224, 311, 466–469, 580, 582, 631, 663, 696	

W

- Waals, J.D. van der (jr.) (1873–1971) 424, 463
 Waals, J.D. van der (sr.) (1837–1923) 74, 149
 Waerden, B.L. van der (jr.) (1903–1996) 266, 372, 397
 Waerden, Th. van der (sr.) (1876–1940) 65, 66, 74, 90, 91, 94, 148, 155, 266
 Waismann, F. (1896–1959) xxi, 421, 515, 527, 530, 531, 535, 556, 584, 661
 Wakker, H.A. (1880–1970) 160
 Warmelo, N. van *zie* Eeden-Van Warmelo
 Warns, E.H.J. (* 1908) 556
 Wasch, K. 195, 201
 Waterham, M.L. *zie* Mannoury-Waterham
 Wegerif, H.J. 268
 Wehrbein, Th. *zie* Thiel-Wehrbein
 Welby, V. (1837–1912) xviii, 45, 46, 83–87, 119, 245, 264, 275, 296, 440, 460, 524, 560, 624
 Welby, W.E. (1829–1898) 45
 Wells, H.G. (1866–1946) 273
 Wertheim, A.C. (1832–1897) 15
 Westendorp, H.K. (1868–1941) 15
 Westendorp Boerma, N. (1872–1951) 473, 513, 556, 576, 578, 587, 661
 Westendorp Boerma-Swaagman Cremer, H.J. (1876–1918) 513
 Westerman Holstijn, A.J. (1891–1980) 473
 Weyl, H.K.H. (1885–1955) 440, 455, 577
 Whitehead, A.N. (1861–1947) 508
 Wibaut, F.M. (1859–1936) 61, 156, 159
 Wiedijk, P. (1867–1938) 708, 709, 712
 Wijck, B.H.C.K. van der (1836–1925) 180
 Wijdenes, P. (1872–1972) 90
 Wijk, H. van (1907–1981) 578
 Wijnkoop, D.J. (1876–1941) 90, 94, 95, 151–153, 155–157, 159, 160, 162, 183, 185, 186, 194,
 208, 231, 303, 305, 307–318, 323, 332, 333, 342, 352, 353, 398, 409, 410, 578, 698, 706,
 712
 Wijnkoop, E. (1913–1942) 578
 Wilhelm II, keizer van Duitsland (1859–1941) 235
 Wilhelmina, koningin der Nederlanden (1880–1962) 182, 221, 582
 Willink, B. (* 1945) xv, xvii
 Winkel, L.A. te (1809–1868) 66, 67
 Wins, A. (1896–1964) (schoonzoon) 581, 582, 628–631
 Wins-Hartlooper, S. (1898–1946) 581, 582
 Wins-Mannoury, E.M. (1911–1981) (dochter) . xxi, 193, 224, 311, 466–469, 580, 582, 631,
 675
 Winter, A.J.J. de (1882–1951) 255
 Wit, A.A.H. de (1864–1939) 311

Witte, A.J.J. de (1911–1977)	674, 675, 700, 702
Wittgenstein, L.J.J. (1889–1951)	531, 584
Woerdeman, M.W. (1892–1990)	619, 625
Wolff, J. (1882–1945)	226, 228
Wolff, S. de (1878–1960)	160, 162, 711–713
Wolk, P. van der	470
Wolters, J.B. (1808–1860)	693
Woodger, J.H. (1894–1981)	505, 507
Woog, E. (1898–1973)	352–354
Woude, W. van der (1876–1974)	34, 226
Wright, A.	406, 408–410, 412, 630

Y

Yat-Sen, S. (1866–1925)	398
-------------------------------	-----

Z

Zaanen, J. van (1849–1907) (oom)	12, 14, 16
Zaanen-Schaap, C.J. van (* 1848) (tante)	14–16
Zamenhof, L.L. (1859–1917)	92
Zeeman, P. (1850–1915)	225
Zeeman, P. (1865–1943)	74
Zetkin, C. (1857–1933)	313, 404
Zetten, van	362
Ziche, P. G. (* 1967)	xv
Zilsel, E. (1891–1944)	535, 584, 585

Curriculum vitae

Mireille P.A. Kirkels werd geboren op 7 oktober 1972 te Weert. In 1992 behaalde zij haar gymnasiumdiploma aan het Bisschoppelijk College aldaar. Zij studeerde Archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden met als hoofdrichting archeologie van de pre- en protohistorie. Tijdens haar studie verrichtte zij veldwerkstages in binnen- en buitenland. In 1997 studeerde zij af op een scriptie over methoden om fossiele resten van grote zoogdieren uit het Laat-Pleistoceen te determineren. Na haar studie werkte zij voor diverse archeologische projecten als coördinator landmeten, cartograaf en medewerker automatisering. Ook was zij enige tijd werkzaam als verkoopmedewerker binnendienst in de technische industrie. In 2006 begon zij aan een studie wijsbegeerte aan de Universiteit van Tilburg met als specialisatie taalfilosofie. In 2009 sloot zij de masteropleiding af met een scriptie over de Nederlandse significa (cum laude). Van 2010 tot 2012 deed zij onderzoek in het archief Mannoury-Vuysje van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam met financiële ondersteuning van de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2012 begon zij aan de Erasmus School of Philosophy aan een promotietraject onder begeleiding van prof.dr. F.A. Muller. Het hoofddoel van haar onderzoek was het geven van een overzicht van het leven en werk van de Nederlandse wiskundige, filosoof en communist Gerrit Mannoury (1867–1956), waarbij het accent lag op de ontwikkeling van zijn relativistisch denken. De resultaten van haar onderzoek worden in dit proefschrift beschreven.

Publicaties

- Kirkels, M.P.A., 'Frederik van Eeden en Gerrit Mannoury. Significi van het eerste uur', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* LIX (2015), p. 7–21.
- Kirkels, M.P.A., 'Gerrit Mannoury and Richard von Mises. A comparison', in Alberts, G., Bergmans, L.J.M. en Muller, F.A. (redacteurs), *The Signific Cycle and the Vienna Circle. Intersections* (Dordrecht: Springer, 2019).

Voordrachten

- “De Signifische Grondslagen van de Wiskunde”, 29 mei 2012, Rotterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Gerrit Mannoury en Alfred Korzybski”, 27 november 2012, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Gerrit Mannoury, from Mathematical Logic to Significs”, 8 februari 2013, Amsterdam, Huizinga Instituut cursus Cultural Historical Research.
- “Introductie op het Onderzoek naar Mannoury’s Signifische Filosofie”, 16 september 2013, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Gerrit Mannoury’s Signific Philosophy”, 15 november 2013, Rotterdam, Dutch Research School of Philosophy OZSW 2013 conference.
- “Gerrit Mannoury. Filosofische Thema’s”, 18 november 2013, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Gerrit Mannoury. ‘De Veritate non Disputandum’ of ‘De Betrekking tussen Wiskunde en Werkelijkheid’”, 10 februari 2014, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Mannoury’s Relativisme en Dialectiek”, 3 april 2014, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Mannoury en het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte”, 19 juni 2014, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Gerrit Mannoury. Concept-Criticism as a Means of Better Understanding”, 1 juli 2014, Utrecht, OZSW Workshop Philosophy around 1900.
- “A of B. Een Levensvraag”, 22 september 2014, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Mannoury’s Significa”, 10 oktober 2014, Rotterdam, Minor Grote Denkers.
- “Frederik van Eeden en Gerrit Mannoury. Significi van het Eerste Uur”, 21 november 2014, Amsterdam, Algemene Ledenvergadering Frederik van Eeden-Genootschap.
- “Mannoury’s Signific Method”, 3 december 2014, Utrecht, OZSW Workshop Philosophy around 1900.
- “De Signifische Methode”, 8 december 2014, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Dualiteit en Polariteit. De Dialectische Filosofie van Gerrit Mannoury”, 11 juni 2015, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
- “Frederik van Eeden en Gerrit Mannoury over Begripskritiek”, 13 oktober 2015, Tilburg, Wetenschappelijke Kring Tilburg.

-
- “Significa, Wiener Kreis en Unity of Science Movement”, 19 februari 2016, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
 - “Mannoury’s Carrière tot 1917”, 16 juni 2016, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.
 - “Gerrit Mannoury en Dirk Vollenhoven over ‘De Wijsbegeerte der Wiskunde van Theïstisch Standpunt’”, 13 oktober 2016, Amsterdam, Colloquium From Criticism to Methodology.

